ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADEMIE DES SCIENCES d'UKRAINE
Histoire d'Ukraïne, par Michel Hrushevsky, vol. IX, 2 partie, 1654–1657

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

# ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

## ТОМУ ДЕВЯТОГО

друга половина

(Хмельниччини роки 1654—1657)

ДВОУ
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР"
1931

Бібліографічний впис цього видання
вміщено в "Літопису Укр. Друку",
"Картковому реперт." та інших покажчиках
Укр. Книжк. Палати.

Дозволяється випустити в світ.
В. о. Неодмінного Секретаря ВУАН:
акад. О. Корчак-Чепурківський.

Державний Трест "Київ-Друк", 8-ма друкарня,
вулиця Льва Толстого № 5.
Київський Окрліт 232. 1556.-3000.

## VIII.

## ВОЄННІ ОПЕРАЦІЇ І ДИПЛЬОМАТИЧНІ ПЕРЕГОВОРИ 1654 РОКУ.

*Польські пляни і проби наступу на подільськім і білоруськім фронті. Великодній рейд на Винницю, Браслав і Умань; невдоволеннє з його наслідків і пляни мирної інтриги; переговори Радивила через Ждановича. Заходи коло хана, посольство польське і козацькі. Посольство Савича і татарський ультиматум, дискусія над ним в Чигрині. Становище Порти. Посольства молдавські і семигородські. Посольство польських сенаторів до московських бояр. Початок московського наступу, похід Золотаренка на Білорусь, місія Спасителева; операційні пляни і зміни в них. Свідчення московської ласки гетьманові: припиненнє переписи доходів і висилка золота; місія Старкова і привезені ним вісти. Червневий сойм. Перше шведське посольство у Хмельницького. Хмельницький в Київі, воєнні наради, посольство Якименка. Смерть хана. Посольство молдавське і мунтянське. Царське золото в війську, місія Протасьева, побоювання висловлені гетьманським штабом в справі реєстру; посольство Положного. Операції під'їздів на Волини і Поділлю; засоби охорони від Татар, донська діверсія на морі. Операції Золотаренка на білоруськім фронті; його тактика; облога і здобуттє Гомля, Чичерська, Нового Бихова; суперництво з Поклонським. Царський наказ гетьманові йти під Луцьк, посольство Рженевского. Вісти про митрополита привезені Тафларієм; гетьман у Київі, Рженевский у фастівській кватирі; посольство кримських мурз, молдавського і мунтянського воєводи і сербських капитанів. Похід гетьмана з А. Бутурлиним на Волинь. Становище під Бердичевим (вересень—жовтень), козацький наїзд на Острог і Межирич. Тривожні відомости з Криму, посольство Радивила, гетьманські посольства до царя з Сомченком і Ждановичом, вісти про бунти в війську. Гетьман вертає під Білу-Церкву, погром Гурского, посольство Клиші. Новий хан в Криму, його ультиматум гетьманові і відповідь гетьмана ханові. Посольство до царя Кіндратенка, друге посольство на Дін Сухині. Царська грамота післана з Сомченком—закінченнє кампанії. Золотаренко в царській ставці, програма зимових операцій.*

Не вважаючи на те що ще літом московські посли, Репнин з товаришами, як тільки могли вияснили польським сенаторам необхідність замирення з козаками, коли не хочуть допустити до московської інтервенції,—тепер, коли Москва прийшла на Україну і проголосила протекторат царя, се впало на польські державні круги як повна несподіванка. Розвідча служба була так лихо поставлена, що тільки через місяць після присяги зложеної гетьманом прийшли про се відомости до уряду і застали його цілком неприготованим до такого обороту. Папський нунцій переказує в своїй реляції, як йому король оповідав про сей пасаж на авдієнції 22 лютого: король саме йшов до столу, коли йому принесено листи від польного гетьмана з повідомленнєм, що козаки-бунтівники зложили присягу перед московським послом і передали йому міста: Київ, Переяслав і Білу Церкву. Їх священики не хотіли присягати, через деякі релігійні розходження з Москалями, а найбільше тому, що вони підлягають иншому патріярхові,—але таке побоюванне, що їх силоміць змусять таки до сеї присяги. Ся відомість, каже нунцій—викликала велику тривогу, бо коли самі Московіти не становлять нічого великого, то союз їх з козаками може осягнути успіхи такі, що їх не вдасться й поправити; сойм мусить

звернути всю енергію на потрібні приготовання, щоб їм запобігти, і можливо, що прийдеться звернутись по поміч Татар—хоч як се було б неприємно з становища против-турецьких плянів [1]).

До сеї громової вістки все йшло собі доволі спокійно і без якої небудь тривоги. Король, повернувши з походу, з невеличким гуртком сенаторів, відбув нараду над ситуацією, між иншим і над справою козацькою; ситуація була неясна—але не здавалась ні гострою ні небезпечною. Посольствами до султана, хана й инших васалів Порти сподівалися розвести козацтво з його союзниками: ізолювати його і змусити покоритися королеві; а як хан не схоче розірвати з ним союза—нехай змусить козаків на підставі союзного договору іти разом з Ордою на Москву. З Хмельницьким завести переговори і старатись відвести від Москви, а як ні—то підняти старшину против нього, перекупивши її грошима. Одночасно приготовити військо і коли б Хмельницький не хотів іти на капітуляцію—непокоїти козаків наїздами і тим способом нахиляти їх до повороту під королівську владу [2]).

Одним словом—дух нашого Кисіля не вмирав між польським сенатом. Маса проектів, один кращий від другого; трудність хіба в тім, що всі сі проекти одночасно здійсняти було неможливо; треба було щось вибрати і з деякою енергією переводити.

Та енергії як раз для сього бракувало, бо вся увага була скупчена на боротьбі короля з опозицією, що вибухла з новою силою. Се була дійсно актуальна для шляхетського громадянства справа, а з козаками можна було почекати. Тим більше, що звідусіль пішли чутки, що серед козацького війська велике невдоволення на політику Хмельницького, або що його навіть і нема: вбив його Богун з направи тих козаків, що були під Сучавою [3]),—так що з ним можна було й не спішити. Натомість з королем і його партією треба було покінчити негайно.

Ганебний вислід останньої кампанії, котрою керував персонально сам король, затримавши за собою права великого гетьмана, викликав страшне роз'яреннє серед шляхти.

---

[1]) Жерела XII с. 187, і повторенне того ж на с. 188. Зміст ясно показує, що в основі вістей отриманих королем лежала заява митрополита, писана з Київа перед приходом Бутурлина, можливо—привезена Криницьким.

Тому що польські сучасники не постаралися записати, яке вражінне зробила ся відомість у короля, Равіті-Гавроньскому прийшлось звернутися до нашого Величка, який докладно описав, як плакав король, одержавши відомість про утрату «народу козацького», і записав навіть промову, сказану з сього приводу до сенаторів.—Величко с. 96 нов. вид., Равіта-Гавроньский II с. 351.

Для характеристики поглядів козацьких патріотів поч. XVIII в. ся Величкова промова небезінтересна. Король називає утрату України утратою «світу очей наших»; стративши «добрих молодців козаків, братії нашої» (се так король їх називає!), «за котрих оружієм і сторожею через многії времена як за кріпкими мурами до сих часів в тишині і покою зіставали-сьми»,—«хто зна чи не повстануть ті, що досі боялися Польщі, і чи не огорнуть її звідусіль таким страхом, яким вони досі були огорнені, завдяки козацьким силам!».

[2]) Лист воєводи Лєщиньского 16 січня, ркп. Чорторийських 384 с. 29, в витягах у Кубалі III с. 395—6

[3]) Лист із Львова 31 січня—у Міхаловского с. 720.

Деж таки, трудили шляхту посполитим рушеннєм, стягли з неї таку куну податків, загубили стільки війська, і в результаті не довели навіть до ніякого формального замирення, не звязали козаків нічим на будуче, а Татарам видали на ясир безборонні краї! Шляхта напосілася, за кару, позбавити короля всяких впливів на військову справу, а перед усім змусити його призначити великого гетьмана, на вакансію що лишилася після смерти Миколая Потоцкого, а всіх причетних до шафування державними фондами—покликати до відповідальности. На соймиках понаписувано гострі інструкції й вибрано найбільше занозистих парляментаріїв на сойм, що мав розпочатися в Варшаві 9 лютого.

Але тут завзявся й король із своїми повірниками, ображений за таку невдячність за всі понесені ним воєнні труди і недогоди. Він не тільки не хотів випускати з рук коронної булави, але скориставши з смерти старого і хорого, чисто номінального великого гетьмана литовського Кішки, захотів затримати в своїх руках і булаву литовську. Себто поставити литовське військо в безпосередню залежність від себе, а польного гетьмана Радивила, сього невінчаного короля Литви—зробити своїм підручним, у всім залежним. На сім ґрунті розгорілася завзята парляментарна війна, яка протяглася аж до кінця березня, скупляючи наоколо себе всю увагу двору, сенату, шляхти. Нарешті сойм зірвано серед незвичайного огірчення, без яких небудь ухвал на війну: для сього король збирався скликати новий сойм літом. Великим щастєм для нього було, що не прийшло до збройного шляхетського повстання: правдоподібно московська інтервенція і проголошенне війни змусило опозицію стриматися від такого виступу.

Одержавши відомости про те що цар прийняв Україну під свій протекторат, король скликав секретну нараду в сій справі. Дневник Радивила містить її під днем 23 лютого. Але серія королівських розпоряджень звязаних з сим московським інцидентом починається вже з 21-го: наведеним уже вище (с. 831) універсалом короля до старшини і козаків з закликом, щоб лишилися вірними свому прирожденному підданству. Не знати чи підписано його «заднім числом», чи король почав свої розпорядження не чекаючи наради. Потім з датою 28 лютого маємо другий універсал подібного ж змісту—до українських міст (до бурмистрів, райців, лавників, отаманів і всеї черни) [1]. Універсали адресувалися мовляв до тих вірних піддaних, які ніби то ухилилися від присяги цареві: їм рекомендувалося триматися до приходу королівських військ, і з ними при першій можливости звязатись, а тих які б неволею мусіли присягти, потішалось обіцянкою королівської амністії і ласки. Наскільки се могло бути простим літературним підходом, се трудно сказати, але мабуть в польських кругах були відомости про таких противників московського протекторату—бо одночасно, як ми знаємо, пробували звязатися з деякими конкретними особами сього напрямку, як от з Богуном. Ми бачили вище сю пробу завязати з ним відносини і противставити як вірного Річи посполитій гетьмана зрадникові Хмельницькому (с. 833). Правдоподібно таких заходів, листів, посольств і т. д. було тоді й більше—безпосереднє від короля і від ріжних місцевих нотаблів [2], тільки ми не все знаємо.

Одночасно видано мобілізаційний наказ: Іоліньский записує в своїм дневнику, що 29 лютого прийшов до Кракова універсал, аби ротмістри, поручики й жовніри, не бавлячися на становищах, спішно з'їздилися до війська, з огляду на велику небез-

[1]) Малорос. переписка Оружейной Палаты ч. 13, теж у Марковича Ист. Малороссіи III ст. 26. [2]) Див. вище с... про емісарів висланих на Сіверщину.

пеку від Москви, Татар і козаків. Бо Хмельницький розіслав свої універсали по Руси, даючи знати, що з Ляхами ніякого перемиря нема—він згоди не учинив, тому нехай будуть готові на війну з королем і Річпосполитою, а Ляхів скрізь, де б побачили, аби убивали й мордовали, а він їм обіцює велику поміч від московського царя [1]).

Потоцкий вже перед тим очевидно дістав наказ наступати на Поділлю, як Радивил від Білоруси. Кубаля справедливо завважає [2]), що якби вони дійсно повели тоді сильніший наступ, підчас коли українська людність в певнім збентеженні стояла перед перспективами московського підданства, присяги і т. д., то се могло б викликати замішанне в козацьких рядах і привести до певних ухилів в польський бік. Але в дійсности наступ і з польського, і з литовського фронту був зазначений настільки анемічно, що не зробив ніякого враженння. Процедура заприсяженння пройшла без яких небудь яскравих інцидентів, і опозиція коли й поскільки була—мусіла триматися без яких небудь виявлень. Богун, як ми бачимо, ухилився від переговорів з Потоцким, відіслав «прелесні листи» гетьманові і зложив присягу; анальогічно повели себе й инші, до котрих зверталися з польської й литовської сторони [3]). Момент був упущений польською стороною.

На польськім фронті з'явився якийсь ротмистр чи полковник Андрій Окунь з кількома хоругвами, писав якісь листи до Богуна—котрі той переслав гетьманові [4]), заняв з кінцем січня Шаргород, в місяці лютому робив наступи в його околицях, напав на Бушу—побито тут трохи людей, пограбовано околицю, забрано запаси, які знайшли; але на тім поки що й скінчилося, так що гетьман не вважав потрібним розвивати які небудь операції в сім напрямі—хоча перші вісти про скупченнн польського війська викликали на Україні деяку увагу і затривоженнє [5]).

---

[1]) л. 682. [2]) III с. 96.

[3]) Старі польські історики: Твардовский (с. 199) і Коховский (с. 417) представляють справу так, що Богун, не погоджуючися на московське підданство, сам звернувся до Потоцкого, шукаючи захисту від гніва Хмельницького (у Коховского противниками московського протекторату виступають Богун і Сірко,—коли їх Хмельницький покликав на суд за бунтованнє черни, Сірко втік на Низ, а Богун удався під захист Поляків). Але ніщо в означених актах і листах не вказує ні натякає на яку небудь ініціятиву з боку Богуна.

[4]) Акты X с. 271—2.

[5]) Перші вісти про скупленнє польського війська на Подністровю пішли ще з кінцем січня, зараз по виході з Поділля Татар. Ми бачили такі відомости з Корсуня, з 18 (28) січня, що Татари йдуть повз Корсунь; а з Поділля пишуть, що до Шаргорода прийшло 4 польські корогви, а до Могилева три, і пограничнa людність затривожена (Акты X с. 263). 11 (21) лютого полк. Лісницький між новинами подавав московським воєводам і то, що польські війська з'явилися під Шаргородом, і тамошній сотник, що був там з залогою, вийшов з Шаргорода, а ротмистр Окунь з трьома коргвами вийшов туди (Акты Моск. гос. II с. 360). Виговський коло 25 с. с. додавав, що прийшовши до Шаргорода, Окунь несподівано напав відти на околиці Буші, побив 200 людей, забрав їх добро, і з тим пішов—чекають від короля наказу, де їм збиратись (X с. 320—343). Козацькі посли, що виїхали з Чигрина тижнем скорше, розповідали, що взагалі наступу з польської сторони нема і вважали напад Окуня маловажним інцідентом: зайняв Шаргород і посилає до сусідніх сіл по провіянт. Вигнати Поляків відти не було б трудно—але гетьман без царського указу «не сміє»—як висловилися дяки—посилати війська на Поляків, себто не важиться починати воєнних операцій на власну руку (X с. 445—6).

Радивил наказав наступати на Стародуб в перших дня лютого—але в характеристичних для нього формах: без виразного розриву, а навпаки з захованнем всяких приязних форм, нібито рахуючися з повним замиреннем козаків з Річпосполитою, що сталося під Жванцем. 5 н. с. лютого він післав Хмельницькому повідомленне, що вислав кілька хоругов «на лежу» до Стародуба—щоб гетьман наказав козакам уступитися звідти і не робити ніяких зачіпок, щоб не нарушати постановленого покою. До людности стародубської вислав універсали, наказуючи давати його жовнірам всякий потрібний припас, «звичаєм инших держав»—«тому що наступило заспокоенне у цілій Річпосполитій». А одночасно наказував своему полковникові Корфові посунути своїх людей на Стародубщину, щоб опанувати сю провінцію в. кн. Литовського, захоплену козаками [1]).

Одначе ся операція не була здійснена—хоч універсали прийшовши на місце, з чималим опізненнем, викликали немало трівоги. Наказний полковник Опанас Веремієнко, що сидів у Стародубі, хоч прогонив передові роз'їзди неприятельські, вважав одначе ситуацію настільки серйозною, що не тільки заалярмував полковників, але й сусідніх московських воєводів, просячи бути на поготові і на першу вість спішити в поміч на Ляхів [2]). Ніжинський полковник Іван Золотаренко, одержавши від пограничних сотників відомість про наступ Корфових хоругов, і ті універсали що від них виходили, теж повідомив сусідніх воєводів, а сам рішив зараз же рушитися на границю. Написав гетьманові листа з перепросинами, що позволяє собі не чекаючи гетьманського наказу негайно йти на неприятеля—«для великого плачу і туги людської», тому що лядське військо підійшло під Стародуб за дві милі тільки, і посилаючися на Радивилові універсали тамошні села і містечка «и нівец обернуло» [3]). Але поки він вибрався в сей похід, прийшли більш заспокоюючі відомості, а від гетьмана замість воєнного наказу—заклик прибути на нараду до Корсуня.

Очевидно, Радивил під виливом тої ситуації, яку він застав на соймі, і під її враженнями рішив попросту саботувати короля й його уряд. Відкликав свої розпо-

---

[1]) Акты X с. 327—9, теж Акты Моск. Гос. II с. 364 (той сам лист Радивила, але з ріжницею в даті: 6 лютого замість 5-го).

[2]) Се дуже інтересний лист, на жаль відомий тільки в московській копії—не знати наскільки зміненій, тому я його перекладаю теж (з покороченнями): «Від мене Опанаса Веремієнка, полковника сіверського, царя, государя і в. князя Олексія Михайловича города Стародуба—держави й. м. пана Богдана Хмельницького Зеноцея, гетьмана війська Запорозькаго його царського величества. Чиню відомо, що приходили до нас Ляхи—хотіли нам щось зле вчинити, та ми їх за божою поміччю прогнали. Але стало нам відомо, що Ляхів зібралося (прогалина) кілька сот, і ми їх стережемось, а я, полковник, тобі стольникові і воєводі чолом бю з сотниками своїми: стародубським і почапівським і всім рицарством війська Запорозького: як дамо вістку, присилай нам людей в поміч скоро—того ж часу, як вість дамо. А потім тобі мало пишемо, а богато чолом бємо».—Акты М. Гос. II с. 366.

[3]) «Толко прошу пана и добродѣя моего—не изволь ваша милость на меня, слугу и подножка своего прогнѣвати ся, что по неволѣ, для великого плача и туги людцкой самъ рушил ся есми противу оного, не хотячи подати краю Сѣверского, слугъ в. м., п. мого мил., покамѣсть буду мати повелѣніе отъ в. м., п. и. добр. моего мил. О чемъ унижено прошу—изволь в. м., панъ и добр. мой, мнѣ нижайшему слугѣ своєму яко отецъ науку дати, что имѣю съ тѣмъ чинити»—Акты X с. 330.

ряджения про «наступ на Стародуб», і хоч для підтримання пристойної зверхности видав відомі уже нам універсали до української людности, відмовляючи її від присяги цареві (с...), але фактично наступ свій пришинив, так що справа обмежилася тільки фальшивою трівогою. Сівський воєвода Бутурлин, діставши від Золотаренка оте повідомленне, рішив іти на границю—без царського наказу не сміючи переступити її Цар наказав іти на Стародуб, як би тільки був наступ, і так само велів київським воєводам приготовитись, і на першу вість від гетьмана йти йому в поміч [1]). Але трівога, кажу, показалася фальшивою, і хоч гетьман, виправдуючися, чому не може сам поїхати на Москву, ще посилався на те, що Поляки до Шаргороду вступили, і «від Ніжина і Стародуба наступають» [2]), тому військо і гетьман мусить бути на поготові, але не втаємничений в сю високу політику наказний полковник ніжинський Іван Носенко [3]) в тім самім часі заступаючи неприсутного Золотаренка на запитання сівського воєводи про Радивилів наступ пояснив, що алярм був даремний. «Нічого такого небезпечного тут не показується,—проявилось було щось Ляхів у Гомлі, і в инших городах—прибігали по живність, а тепер ніде про Ляхів вісти не маємо».

Трівожні вісти в тім часі стали приходити з волинського пограничча: 5 березня дав знати київському полковникові полковник білоцерківський Семен Половець, що польське військо згромадилося в Полоннім, до 20 тис. людей, і треба сподіватись нападу на Київщину. Київський полковник відписав, що він і воєвода будуть на поготові до помочи і дістав у відповідь нові вісти: Поляки ще ближче—в Любарі, Чуднові, Котельні, і треба їх стерегтися. Сю другу реляцію маємо в цілости, сливе в оригінальним вигляді, і я її наведу як доволі інтересний документ,—хоча самі відомости були або перебільшені або зовсім невірні:

«Мнѣ вельце ласкавый пане полковнику кіевский а мой ласкавый пане і брате! Здоровя доброго от Господа Бога со всѣм товариством вашмости зычу. Якож до в. м. писал даючи знать о Ляхах, же мають ударити на наш край, так и тепер повторяю о них. же уже у Любарю, у Чудновѣ и в Котельни хоругви єсть. Подобно тое чаты 20.000(!) Полк свой весь скопляйте—и паволоцкий полковник на доброй осторожности маєт ся, а мы сторожу держачи у Паволочи, о вѣдомости стараєм ся. А за такую готовость же вашмость нам с полком своим, єсли того потреба будет, готов ставати, также і государские люде на войну готовы, велице дякуєм. Скоро вѣдомость єще на сіе небезпеченство возмем, вашмости днем и ночью дати не омешкаємо, покорне просячи, абысте вм. нам от себе вшелякія вѣдомости пересылали. Затым ласце братерской отдаю ся—вм зычливый приятель и слуга» [4]).

Кілька день пізніш наробив трівоги якийсь роз'їзд загнавшися в київські околиці—в ночи під 17 (27) березня напали Поляки на Бородянку, порубали і пограбили людей. Під'їзд був невеликий, чоловіка з сотню всього, але не знаючи, чи се якийсь не Радивилів наступ, підняли ґвалт великий: київські воєводи до полковника, полковник до

---

[1] Акты Моск гос. II с 338, з 15 с. с. березня, і ще раз повторенне: Акты X с 540 з 7 квітня с. с.

[2]) Акты X с 539, Кубаля тому трохи необережно повторив се як факт, що «хоругви литовські посунулися до Ніжина і Стародуба»—III с. 165.

[3]) В московськім списку він зветься «Иванъ Носенской»—Акты М. гос. II с 371 (лист з 14 с. с. березня).

[4]) Акты Мос. Гос. II с. 369; злетка справляю правдоподібні московські підправки.

гетьмана. Полковник почав збирати полчан, воєводи стали виявляти свої нові функції комендантів м. Київа: крім того що нагадували полковникові, аби збирав козаків, вони розіслали накази міщанам, аби вони збирали свої сімї й маєтки до міста. Післали також до митрополита і до печерського архимандрита, щоб вони зібрали своїх людей і зачинилися з ними з огляду на небезпеку від Поляків—пропонували їм і свою поміч. Але і митрополит і печерський архимандрит поставилися до сього ухильчиво: ніякого бажання користати з їх помочи (що мабуть означало—прийняти до себе в монастир московське військо для безпечности) вони на виявили, і ніякого бажання битися з Поляками не показали. Митрополит прямо заявив, що відбиватися йому в Софійському монастирі нема з ким, і на випадок приходу польського війська він або втече за Дніпро, або перейде до Печерського монастиря, «бо то місце кріпше» [1]). Але польське військо не прийшло, під'їзд мабуть пустився на власну руку, і на тих фальшивих алярмах скінчилося.

---

Серйозні операції з польської сторони поведено в тім часі в Браславщині. Ініціятива була королева. Маємо його листа до гетьмана Потоцкого, писаного з сойму Король нагадує свою давнішу гадку підтриману сенаторською конференцією, що військо треба тримати при лінії «і посунути в ближчі місця України», з огляду що Хмельницький при договорі з Татарами «покори не вчинив». Висловляє невдоволення, що ся директива його не виконана і «хоругви так глибоко пішли в Польщу». «При теперішній московській зраді, що вони прийняли протекторат в панстві нашім, найкращі міста переймають і обсаджують, яка б то була добра річ, коли б військо могло упередити їх замисли! Тепер же займати ті місця річ небезпечна і трудна. Але бажаємо собі того принаймні, щоб Браслав і Винниця з прилеглими місцями були обсаджені як найскорше, коли не всім військом, то принаймні його частиною», щоб неприятель і тут не випередив і не позаймав усіх доріг на Україну, і бодай від Подністровя Полякам зістався вільний приступ. «Бо зачинається війна не з таким неприятелем, що тільки в полі міряється (битви або виграє або програє), але таким що засідає міста і фортеці, котрі (потім) здобувати трудно, і треба його упередити, а не себе дати випередити, щоб ціла Україна не опинилася в неприятельських руках. Нехай в. м. будуть прикладом Інфлянти—котрих Річпосполита й досі не може собі вернути» [2]).

Старий гетьман не виявив особливого ентузіязму для свого пляну В листі писаним 15 н. с. березня з Підгаєцької резіденції [3]) згадує він насамперед, що годилось би

---

[1]) Акты X с. 397—400.

[2]) Розноязн., 63 л. 17—лист без дати, писаний мабуть в останніх днях лютого

[3]) Gdy mię zaszedł toties powtarzany rozkaz w. k. mci. aby w tym czasie woysko wprowadził w Ukraine, czynię to do woli w k. mci i od tey supersedowawszy inszą przed się biorę drogę. Сей відклик до королівського наказу розбиває леґенду старих польських істориків—Твардовского і Коховского (розвинену нашими домашніми компіляторами: Величком і Грабянкою), нібито до походу спровокував Потоцкого Богун своїми листами—жалями на Хмельницького і обуренням на Москву, і Потоцкий на власну руку, не дуже питаючися короля, рушив на Україну, щоб підтримати Богунову фронду (Твардовский с. 119, Коховский с. 417). Потоцкий в своїх реляціях нічим не натякає на сей мотив, і принагідно згадуючи, що Богун і перед тим уже не відповів на оден його лист, нічим не дає зрозуміти, що він рахував на нього і на якісь його заяви, рушаючи на Україну. Богун, видко, не дав до того ніякого приводу; коли рахували на нього, то не з його ініціятиви.

йому побувати на соймі—взяти участь в нарадах над військовою справою,—але супроти категоричного наказу короля (що видимо тої присутности не бажав бо вона ще б більше обгострила справу передачі Потоцкому великої булави) він зрікається сеї подорожи на сейм [1]). Обставини здаються йому малосприятливими для походу. Військо не зібране ще, не спочило по попередній кампанії, мале—а правдоподібно ще зменшиться з кінцем місяця, бо останнього березня кінчиться чверть року, а люде очевидно не заплачені. При тім вести війну на виголоджених попередніми кампаніями українських територіях дуже тяжко; краще було б повести наступ на Московські краї; хіба як що хан зістанеться союзником козаків, як то кажуть,—в такім разі прийдеться триматися сеї тяжкої і невдячної оборонної війни. Але кінець кінцем не вважаючи на всі сі мірґування гетьман королівський наказ виконає і слова дотримає. 18-го березня рушив він військо на Плоскиров—як уже доніс про се в попередніх листах, наступного вторка рушив сам, але просить не покладати на сей похід надмірних надій з вище вказаних причин [2]).

Справді, не чекаючи поки посходяться всі хоругви і прибуде армата, кор. гетьман досить скорим маршом пройшов північним краєм Поділля до Прилуки і 30 березня був уже тут. Погода йому сприяла, бо не вважаючи на пізній час зима тривала, і лід на ріках ще тримався. Під Ілинцями, недалеко Прилуки визначив він зійтися Петрові Потоцкому, старості камінецькому, що мав привести з собою подністрянське військо і помічний полк молдавського воєводи. Про похід сього подільського війська маємо анонімну реляцію, списану якимсь ротмістром для королевича Кароля [3]), дуже докладну, з котрої нижче візьмемо деякі мальовничі деталі, а поки що зазначимо загальну схему операцій переведених в другій половині березня. Се марш гетьманського війська з заходу на схід з Плоскирова на Прилуку, і сполучений з ним марш подільського війська з-під Камінця на Ілинці, в північно-східнім напрямі [4]).

В Шаргороді Петро Потоцкий видав під датою 24 березня універсал до козаків «і всеї черни в містах, місточках і селах», даючи знати, що прийшовши в сі краї згідне

---

[1]) Теки Нарушевича 147 с. 521—5.

[2]) З днями не все добре, бо гетьман каже, що військо 18-го вже пішло, а второк, коли він рушить—се 17 березня.

[3]) Надрукована з рукописів Щорсівської бібліотеки в Памятниках Київ. Комісії т. III (нового вид. ч. 12) під хибним роком 1653; реляція дати не має, але цілком сходиться з реляцією гетьмана, і не може бути сумніву, що тут мова про великодній похід 1654 року. Автор пише згодом, «наскільки може спамятати», і спиняється тому на особливо яскравих подробицях.

Реляція гетьмана королеві заховалася в кращім і повнішім тексті в збірці Піночі, з датою: з Щельпахівки 5 апріля 1654 р., копія без початку, а тою ж датою в Разнояз. 63 л. 81; текст в Теках Нарушевича 147 с. 537 з датою 1 апріля, ся дата неможлива—описуються тут події з 3 квітня; сим текстом користувався Кубаля—поправляючи дату на 4 квітня; ріжні несправности сього тексту були причиною, що й у Кубалі вийшли деякі невірности в представленню сеї кампанії. Так напр. він зовсім невірно каже, що гетьман Потоцкий «посувався черепашиним кроком» на сполученне з Потоцким молодшим,—коли навпаки операції пророблено надзвичайно швидко. Текстом Разнояз. 63 в тодішніх колекціях Петерб. публ. бібл. користувався Костомаров (III с. 570—1). Я мав усі три, але користувався головно першим як справнішим.

[4]) Безпардонно поплутав і звинув в одно операції обох Потоцких у своїй книзі Р.-Ґавроньский II с. 361—2.

з волею короля не має він заміру карати людність за зраду без розбору «шаблею», «огнем». «Бо між вами багато є таких, що вже побачили велику злість Хмельницького, його зраду і відступленне від християнства, і хотіли б краще жити в пожаданім спокою, аніж щоденно звідусіль чекати погибели». Тому з свого боку радить «вибитися з темного лукавства того зрадника та вернутися під крила й. к. м., ніж іти в тяжке і вічне ярмо московського мученя». Всіх таких закликає відзиватися до нього, а він душею своєю ручить їм за безпечність, ласку королівську і оборону від війська (польського очевидно)—«а всякий гордий, котрий тому противитиметься, кровю своєю заплатить за смуту» [1]). Сі універсали Потоцкий старався поширити серед місцевої людности, а звісний нам Окунь, користаючи з приходу більших сил, знову попробував напасти на Бушу, щоб поправити свою невдалу операцію з попередонього місяця. Анонімна реляція так поясняє сю особливу цікавість до Буші: «зібралося там чимало подністрянського гультяйства до Гречки, опришка з Калюса»

Окунь вибрався на них сим разом з значними силами, 27 хоругвами, але не вмів заховати своєї експедиції в потрібній несподіваности. «Зараз вночи виходячи з Шаргороду звелів бити в бубни, і тим наробив розголосу, а прийшовши під Бушу, вже добре над ранком, в якій милі від неї теж звелів бити в котли; тим остережене хлопство при тих силах, які були, дало добру відправу, і як би ще був трохи там затримався, мав б не аби-який бенькет». Потоцкий тим часом отримав тут молдавську поміч —12 добрих хоругов, під проводом полковника Войцеховского—одного з товаришів Кондрацкого з торішньої сучавської кампанії, а від гетьмана прийшов лист як найскорше йти під Ілинці. Потоцкий зараз рушив туди—але по дорозі спинився, щоб громити непокірні міста; вирубав Копіївку, Немирів, може ще й инші осади—хоча не без того, що польські реляції грішать деяким перебільшеннем сих погромів, заданих непокірній людности [2]).

В Ілинцях, як мав кор. гетьман вісти, збиралися козацькі сили, і місцевий сотник Вертелецький, як каже гетьман, удавав перед черню, що збирається міцно боронитися: робив на ставах ополонки і под., але тим часом потроху вислав усі вози, а потім налегко зіставшися, з наближенням польського війська відійшов—післявши осторогу так ж і свому полковникові Богунові, що надходить польське військо. Чарнецкий даремно висилав заклики до тутешніх підданих, запевняючи їм безпечність: не хотіли його приймати. Тим часом підійшов Потоцкий молодший з своїм військом, посправлявши по дорозі також карні розправи над непослушними: вирізав оту Копіївку, Немирів й ин. (подробиці того анонімного ротмистра нижче). Першого квітня зійшлися обидва війська. Довідавшися, що Богун в Рахнах [3]), післали по нього вскоч

[1]) Малорос. переп. Оруж. пал. ч. 14.

[2]) Хмельницький виправляючи свого посла Горкушу до Москви в перших днях квітня н. с. переказував через нього: Ляхи підбігали під Немирів, але вхопили тільки язика і пішли. Вдруге підбігали під Коліївку, несподівано впали до місточка—було їх чоловіка з 200; козаки поправились і їх погромили, відібрали коругву і захопили бранців—але сі померли від ран. Тепер Ляхи і Волохи облягають Бушу, вже третій день, але наші з города відбиваються дуже сильно. В листі своїм Хмельницький зазначує такі факти: під Немировом зачалася війна, Поляки вірвались були до Копіївки, а тепер облежили Бушу. «Полкові Браславському, Уманському, Винницькому й иншим пограничним ми веліли йти на поміч». Акты X с. 560—1.

[3]) В реляції Потоцкого Rachach, Рахни в Актах X с. 407.

кілька хоругов під проводом Рушіца, а за ним і самі як скоро могли поспівали. Вирубуючи козацькі ватаги, які стрічалися по дорозі, Рушіц видко трохи загаявся в сім приємнім заняттю, і не застав уже Богуна в Вербичу, де він був. Туди наспів і старий Потоцкий через Кальник, Дашів, Городок—порожні, полишені людьми, що замість віддаватись на обіцяну універсалами польську ласку тікали куди видко. Гонячи за Богуном мало що не догонили його в Івангороді: «одною брамою наші впадали, а другою він тікав: гонили за ним аж до Якубця, захопили його коругву і котли, вбили його Татарина і товмача. В Якубцю застали богато збігців—Поляків і инцого люду; деякі язики говорили, що сам Богун там—але потім виявилося, що він маючи свіжих коней, з иншими сотниками поїхав просто до Умани, не входячи до Якубця. Від тих що замкнулися там зажадали, щоб піддались, але ті відмовили—«за приводом тамошнього отамана й инших козаків, а навіть і попів—котрі їм нагадували присягу віддану Москві». Тоді Потоцкий післав туди кавалерію, вона зійшла з коней і пішла на приступ, «і за ласкою божою без труднощів взяла обложених під шаблю, так що зо три тисячі трупу лягло». А одночасно полковник Детиницький висланий з відділом кінноти в напрямі Умани, рубав утікачів на дорогах, і розгромив при тім кілька місточок і таборів.

«Так від Винниці аж під саму Умань упорався з усіми містечками»,—вдоволено підсумовує старий Потоцкий результати сього рейду. Як далі побачимо, Потоцкий молодший радив на тім і скінчити—післати частину кінноти на Умань, попробувати чи не вдасться щось осягнути несподіваним нападом, і як ні— то не компромітуючись і не виставляючи досить слабого і деморалізованого війська на втрати, на тім скінчити сей похід—рахуючися з тим, що термін служби вийшов, і кожен мав право про себе як хотя радити. Але старий Потоцкий послухав Чарнецкого і захотів спробувати щастя з усіми силами—чи під вражінням його наступу Богун і Глух, уманський полковник, не схочуть почати переговори? Не робив, мовляв, собі ніяких ілюзій, що може здобути таку сильну фортецю без армати і пішого війська, але бажав попробувати чи не вдасться привести її до підданства королеві. Полишив в Кочубіївцях, мило від Умани всі вози, і з усім військом в велику пятницю, 3 квітня приступив до міста. Післав універсали королівські—до козаків і до черни, придав свого власного і визначив кілька годин на роздуманне. Але Богун як на попереднього листа, так і тепер не дав ніякої відповіди. Вивів людей і військо з двох частин міста і зачинився в третій, при замку—маючи понад 15 тисяч війська. В «Старій Умани» теж пробували боротися, але уступились, коли Чарнецкий наступив з драґонією і з кількадцятьма коругвами легкої кінноти. Старий Потоцкий поставив там драґонів і полк Потоцкого молодшого, а инше військо розложив по хуторах, і чекав відповіди від козаків. «Але вони не забуваючи свого звичаю, замість відповіди зробили з замку вилазку в поле». Польське військо кинулось і погнало їх назад, тоді вони зробили другу вилазку і запалили місто—де розложено драґонію. Знову напали на них, вигнали з міста і вивели звідти без шкоди драґонів. Після того старий Потоцкий вивів військо в поле і до півночи чекав, що може козаки захочуть вийти і щось спробувати. Але не дочекавшися відійшов до Кочубіївець, а другого дня пустився на Буки, вислявши наперед два полки, з дорученнем забезпечити мости і «упрятати» всі слободи на тій дорозі.

Тут кінчиться реляція старого гетьмана, писана з сеї дороги до Буків. Продовженне дає анонімна реляція, починає згаданою вже екскурсією Окуня на Шаргород і походом під Ілинці, але дає кілька яскравих і характеристичних взірців попе-

реднього «прятання», тому почнемо дещо з попереднього (стиль оповідання дуже лаконічний, еліптичний, так що приходиться доповняти з контексту).

«Рушили рано (з Шаргороду). Де тільки траплялося містечко, слобода чи село—вирубавши хлопство, огнем кінчали ренту. Доки зійшлися з гетьманом, немало винищено тої саранчі. Прийшовши сею дорогою до Немирова, добре вкрили трупом його улиці.

«В однім великім мурованім льоху замкнулося кількасот людей і їх задушено димом. Волохи не малий час трудилися коло них, щоб дістати когось з старшини, але тільки кількох зловлено, що непомітно втікли; всі инші ніяким чином не хотіли піддатись, і їх огнем і димом подушено.

«Зійшовшися з гетьманом, ще більше розпустили крилами під'їзди, і ріжними трактами палили; але де піддавалися—не рубали, тільки Волохи рабували.

«В четвер перед великоднем (2 квітня) прийшли ми під Ягубець—містечко оборонне і замочок добре укріплений. Застали там три полки наших; півтори дні там галасували і немало втратили своїх: двох хорунжих убито, богато товариства і челяди, але нічого не доказали. Аж коли надтягнуло (головне) військо, і п. воєвода браславський скочив з своїм полком, инші за ним вломилися до парканів. Положили до замку трупом вщерть більше як 4 тисячі: окрім валів і міста все підзамче (przygrodek) було ними вкрите. Один падав на другого—особливо в замку: як по мосту приходилось ходити по них.

«Там ми відправили ночліг в четвер. Великої пятниці дійшли під Умань. Там нашому полкові велено йти перед військом. Недалеко перед Уманню дістали ми в містечку кількох добрих язиків; вони зараз розповіли про силу Уманців: що там більше 10 тисяч козаків з Богуном, а хлопства, що позбігалося з ріжних слобід, далеко більше, бо що тільки живо туди збирається. Про кріпость говорили, що в добрім порядку. Все се ми й самі потім добре досвідчили.

«П. воєвода браславський радив п. гетьманові самому туди не йти, а післати кілька полків, і сам брався йти: «Коли не вдасться захопити, то все таки що можна буде зробити, зроблю: тому що не маємо армати, ані піхоти, не можна здобути штурмом таку сильну фортецю—хіба захопити» (несподіваним нападом). Се була добра рада, і ми без конфузії були б одійшли, і не мали б таких великих страт. Але п. обозний коронний (Чарнецкий) пішов п. воєводі на перекір, і переміг своїми раціями, доводячи, що як тільки побачать п. гетьмана з військом, та ще він пішле їм королівський універсал, так зараз піддадуться. Дав себе п. гетьман намовити, підійшов під Умань з військом (післявши наперед) трохи комонника і піших стрільців. Почали (Уманці) з нашими гарцювати, але боялись, щоб не дати язика, і як скорше тікали до міста. Одначе з боків, з нового міста зараз язика добули, і з ним післано універсал. Прочитавши його, зараз армотою оповіли підданство: перед тим ні разу з гармат не стріляли, тільки з самопалів. Але то нам нічого не шкодило, бо переносило горою далеко.

«Коли військо стало «в шику», а охочі з ріжних сторін підскакували під місто, в долішнім місті затрівожилися і зараз повтікали до старого. Тим часом військо наше наступало: прискакав п. воєвода з охотниками, п. обозний прийшов з драґонами, і так ми опанували нове місто. Полк наш поставлено під самим наступом. Відстрілювалися ми через став з самопалів. Додано туди ж драґонів п. обозного: їх поставили при пар-

[1]) Памятники III с. 174 д.д.

кані коло брами. Инші полки з п. гетьманом стали на фільварках, декотрі на сторожі. Ми поставивши коней на кватерах, щоб погодувались, самі пішли з хоругвами пішо під паркан. (Неприятель) робив вилазки ледом, і ми з ним майже цілий день галасували—аж під сам вечір затихло так на годину: видко що раду мали.

«Перед самим вечером вдарили з гармат, комонник з великим криком висипав весь з міста і вкрив поле під валами. Наші полки, що були на сторожі і ті що на фільварках, відогнали їх аж до брами. Але піхота (козацька) відстрілювалася з валів на наш полк. Коли разом вся (козацька) піхота через став посунула так, що зайшла нам в тил, а ті що підчас деннних вилазок закралися до дальшого міста, захопили чимало коней і челяди. Тут хоругов п. воєводи браславського як найскорше в поле; нас кілька лише хоругов зісталося пішо, щоб дати (козакам) відсіч від міста. Але такого великого натиску ми не могли витримати, особливо тому що немало з товариства і челяди скочило в поле за полковничою корогвою, і так прийшлось нам ретіруватись до коней—що за дві улиці стояли. Не богато ми їх на кватирах застали, бо кожен (козак) допавши коня як найскорше тікав в поле. Мині самому ледви оден тільки, під'їздок' під баґажем лишився—і то я свого паholка з нього скинув. Ледво що вдалося з-під того огня виратуватись—бо густо стріляно. Коли неприятель наново забрав місто, всі вози наші лишилися там, коні, і челяди немало—нашої і з ріжних инших хоругов, тому що ми лишились до останку, думаючи, що нам поможуть тримати місто, а вийшло инакше.

«Так в тих галасах зайшла нас ніч. Через се сталось немале замішанне в війську, особливо тому, що нове місто було запалене—і з нашої сторони і з їхньої, а ще й вітер був на нас. Їм з-за паркану, ховаючися в ‚оплотках', було лекше на нас стріляти; але й то не дуже нам пошкодило: дві хоругви нас ішло ззаду, але поки дійшли до полку, тільки двох підстрілено, та й то не тяжко. Ставши в порядку, військо відійшло за милю від міста і там ночувало. Післано назад під'їзд, але (козаки) ні трохи не рушилися за ним: в великій були обережности. Але обидва міста спалено цілком. Тільки в старім, де вони були окопались, замкнулись усі козаки в замку, а хоругви хлопства в місті.

«Другого дня не рано знову через той Ягубець; нічліг в двох милях відти, в місточку, яке піддалось, і великдень (5 квітня) майже до полудня ми там провели. Потім рушили до Мушурова: хотіли там на великдень принаймні хоч спокійний нічліг мати. Післано передню сторожу «кварту роздати» [1]),—ті з луків та самопалів стали запрошувати на урочисте свято. Наша передня сторожа і люде господаря немалу хвилю перестрілювалися з ними, поки надтягли полки, і сильно пригонили їх під вали. Наш полк як звичайно ходив на переді при гетьмані, так і тепер прийшовши з гори над став зараз ми позлазили з коней до них, разом з хоругвами п. воєводи. Довго вони (козаки) за нами ганяли, стріляючи на леду, на ставу, за парканом. Тим часом надійшли полки, теж зсідали з коней і цілу дзеґарову годину—як говорив сам гетьман з п. обозним маючи дзеґарки,—галасували ми з ними, поки добули місто. Навколо замку штурм тривав більш ніж дві години. Сильно боронились. Як мали згинути, так згинули, але і нашим задали немало шкоди. У нас забито чотирьох хоружих; господаря волоського двох, кількох постріляно, товариства ріжного побито і постріляно. У нас тільки двох товаришів і кілька челяди, але не тяжко, трохи й мині в руку дісталося з луку.

[1]) Жовнірські «словечка».

Але найбільше били нас дрючками, ‚спустками', коли наші приступали під замок: не одному засвітило в очах. Сокірками, косами, чим могли кидали через паркан і богато наших калічили. Во самопалів їм набивати не богато прийшлося—через відважний наступ наших. З луків через діри калічили наших з гори (nawiasem), поки ми їх повідстрілювали від палісаду. А взяли замок самі товариші—бо челядь і Німці, що їх трохи було, в місті на грабунку були. Впало трупом в тім Мушурові більше ніж 5000, далеко більше ніж в Ягубцю, бо з Кудличини й инших слобід зібралось дуже богато людей з поля [1]).

«Переночувавши там пішли ми до Браслава. Також боками, під'їздами і чатами нищили, вирубуючи і випалюючи, аж прийшли до Красного. Волоське військо як досі ходило передом і боками з п. Шемберком, так тепер і під Браслав послав його п. гетьман—пробувати щастя. Немало пішло й охотників. Носач і Зелененко дали битву,—за півмилі були відвели їх Волохи від Браслава, а потім ударивши на них погнали, трохи положили трупом і взяли доброго язика. На ніч відступили, ад ругого дня п. Шемберк з своїм полком сів засідкою у лісі, а Волохи знову вивабльовали в поле (козаків). Вийшли—але не так далеко. Довго перестрілювалися з Волохами; п. Шемберк з засідки не скоро поспів: міг би їх зайти з тилу, а так—мабуть мавши осторогу від язика, не стали гонити за нашими. Тоді не можучи їх вивабити, обидва полки вдарили на них і гналися до самого міста. Були б узяли й саме місто, влетівши за тим комонником—але все таки їх (козаків) вистріляно.

«Третього дня (7 квітня) не хотіли виходити в поле, тільки під валами кружили. Перед вечером розтрублено, щоб чати роз'їхалися на годину—по поживу. Та мабуть не кожен про ту годину чув: далеко позабігали, а тим часом полки відступили до війська, під Красне. Козаки на свіжих конях виїхали з міста на тих чатівників, що порозбігалися, і немало забрали челяди і коней; з нашої хоругви четверо пропало з з кіньми, а инші наші повтікали.

«Простоявши під тим Красним півтора дня, повернулись ми на визначені нам квартирі. Якби ми пустилися трьома, а принаймні двома тижнями скорше, на свіжих конях в дорогу, і не в таких розтоках—коли вже і Бог і инші ріки пустили, краще були б погостили. Могла б і Умань набрати страху, а Браслав певно пішов би з димом» [2]).

---

[1]) Єрлич відзначує се, що напад і різня в Мушурові (Miszarowka) сталася «в саму великодню ніч, коли йшли від богослуження з церкви».

[2]) Памятники III с. 180. Додам іще таку реляцію сучасну з театру війни—переповіджену в цитованім уже листі до каштеляна малоґостського: «Коли військо наше виступило від Ґуманя—побачивши що Богун з 15 тис. борониться завзято,—Богун одержавши свіжі полки від Хмельницького, пішов у слід за нашими. Але на щастє вийшла конфузія у полковника Носача—що був міцно уфортифікувався в Браславі, а наші полки виграли, і так Богун пішов назад, а п. гетьман вислав (за ним) полк волоський і кількасот салдатів з п. Шемберком. Він поставив Волохів в полі, а сам з Німцями в засідці став, і козаки, побачивши малу силу, пішо і кінно, 20 і кільґа хоругов, ‚як очі вибрав' кинулись и почали їх крити, а Шемберк так ударив на них з тилу, що почали тікати і вкривши поле трупом, ледво назад 'вскреблися' до Брацлава». «Але як з нинішнього гетьманського листу виходить»—додає далі автор—«мабуть з тих кватир не буде нічого: пп. військові дохрапатися Брацлавщини не можуть і вертають назад на Підністрове: гетьман розложить їх коло Шаргороду, Бару, Рашкова».—Разнояз. 63 л. 23.

На пограничу сей наступ—власне той момент, коли головне польське військо з'явилося під Винницею, і під Ілинцями з ним сполучились подільські й волоські полки, в останніх днях березня н. с.—викликав був чималу тривогу. Перед тим—хоча гетьман пояснив сим наступом неможливість покинути Україну і їхати до Москви, як того собі бажали в Москві,—тон його інформацій доволі спокійний. Взагалі гетьманському посланцеві Горкуші було наказано розповісти в Москві, що взяті в Коніївці бранці-Поляки казали, що король дуже затрівожився переходом гетьмана під московський протекторат, послав до хана, до Німців і Угрів по військо,—але козацький гетьман і вся старшина і чернь покладаються на Бога і царя—хоча може й самому гетьману прийдеться їхати на фронт, коли нові відомости будуть більш тривожні [1]). Кілька день пізніш білоцерківський полковник писав уже в такім тоні: Поляки з великим військом обступили козацькі городи і чинять велике знищенне в Уманськім полку—аж до Саварова. Обложили Кублич. Палять села. Богун, полковник кальницький, і полковник паволоцький не мають досить сил щоб боротися. Білоцерківський полковник також збирається відступити до Білої Церкви і пише до гетьмана, щоб той послав поміч з-за Дніпра. Три дні пізніш передає київським воєводам отаман білоцерківський Адам Мазепа нові відомости від свого полковника: Чарнецкий з 10 тисячами окружили Умань; Богун з уманським полковником боронять її, паволоцький рушився на Горішню Камянку [2]). 9 н. с. квітня київський полковник отримав такого листа від гетьмана: Поляки почали наступ і нищать пограничні міста; полковник Богун не має сили і відступає з Рахнів на Івангород. Гетьман звелів іти йому в поміч полковникам канівському і корсунському; полковник київський повинен також іти з усіми людьми. Сам гетьман з усім задніпрянським військом піде на Поляків на великоднім тижні (6—11 квітня).

Цар одержавши сі відомости вислав наказ полудневій армії, що стояла в Рильску під начальством боярина Вас. Бор. Шереметева і окольничого Ф. Бутурлина, іти на Київ в порозумінню з київськими воєводами і з гетьманом, «промишляти над польськими і литовськими людьми» [3]).

Але тим часом прийшли відомости, що польське військо пішло назад, обсадивши залогою Шаргород. Тут поставлено полковника Дитиницького; від нього принесено такого обіжника, розісланого мабуть по сусідніх місточках, з датою: Шаргород 24 квітня: «Пане війте томашпільський з усіми міщанами! Наказом й. м. п. гетьмана наказано мині стати в тих краях з 4 тис. війська, тому посилаю вам, абисьте провьянт збирали. А я вам обіцяю, що ніякого загону у вас не буде, ані кривди від війська не будете мати. тільки прошу—негайно до мене відізватись, або самому приїхати» [4]).

Невгамований Окунь вибрався був знову в під'їзд—але сим разом наложив головою: козаки погромили його ватагу, і його самого взяли в полон; збирались відправити його гетьманові, а гетьман цареві, але він в дорозі помер від ран [5]).

Місяць пізніше білоцерківський полковник весь той великодній рейд згадував перед московськими посланцями уже як мало значний епізод [6]): Приходило на Умань загоном людей тисяч з 8, напали несподівано, але не зробили великої шкоди. Але гетьман був невдоволений на уманського і білоцерківського полковників, що вони під той польський наступ не виявили потрібної енергії (замішкали), і поставив у ті полки но-

[1]) Акты X с. 559—561.

[2]) Акты X с. 405; лист Мазепи був писаний коло 5 квітня н. с., польське військо приступило під Умань 3-го. [3]) Тамже с. 407—8, коло 25 квітня н. с.

[4]) Малор. переп. Оруж. пал. ч. 21. [5]) Акты X с. 586 і 677. [6]) С. 680.

вих полковників. А «Самовидець» нам навіть і зовсім не згадав про сю кампанію [1]).

Инакше говорили в людях. Козак Данило Туровець з Ржищева оповідав, що Поляки спалили, вирубали й вибрали 20 міст, тільки жінок не рубали, так що в Кубличу зісталося 6 тисяч вдів. Поки гетьман зібрав полки, поляки відступили безкарно під Кам'янець—козаки гонили за ними під Шаргород і не догонили [2]).

В сучасних польських кругах сей кривавий рейд лишив неприємне вражіннє—тому що не викликав серед людности ніякої охоти повертатися під королівську руку. «Нема иншої надії—хіба силою здобувати сі краї»—переконується старий Потоцкий в результаті всіх своїх універсалів, оружних маніфестацій, проб переговорів і т. д. Тим часом було ясно, що Польща не може вести війни на двох фронтах—на білоруським з Москвою і на українським з козаками, і щоб мати змогу боротися з Москвою, мусить за всяку ціну дійти до порозуміння з козацтвом—чи з Хмельницьким, чи з иншим провідником, якого можна було б йому противставити. Се те що дебатувалось, очевидно, на січневій нараді сенаторів і знову висувалось після безплідної воєнної екскурсії на Браславщину. Воєвода Лещиньский писав на сю тему реєнтові королів. канцелярії [3]):

«В нинішніх обставинах одинока потіха від того що наше військо вийшло на Україну, се те що ми вже не в такім страху перед конфедерацією [4]). Бо там будуть мати що їсти—коли тільки їх не побють. Що до згоди, уложеної паном Могильницьким, я певен, що вона вчинена за волею Хмельницького, і не сумніваюсь, що вона перфідна [5])—бо він хоче протягти час, поки Москва наступить усею силою. Але я все таки бажав би її прийняти, тільки з тою ж метою, що й Хмельницький (щоб протягти

[1]) Зате Величко, вичитавши у Твардовського історію, як то Богун вивабив в похід старого Потоцкого, постарався росписати Богунів «фортель», польське «тиранство» і остаточний конфуз. «Гетман заятрений в-тропи за Богуном до Умані простуючи, великую в людях тамошніх українських починив шкоду, згола нікому не пребачаючи: рубав у-пень; хто тільки навинувся перед ним—якож того часу і два городки Уманського уїзду: Єгупець і Христинівку до-щенту, малих і великих, без жадного респекту на самое світлое воскресеніе господне тиранськи вибив і вирубав, вщедши до них через обману і присягу. Потім і до самої Умани прибувши і нашого Богуна в ній заставши, значний штурм припустив до міста, но за одну годину стративши в оном до 7 тисяч війська польського, одвернув зо встидом од Умани, і поворочаючи до обозу свого к Межибожу, з гніву і ярости своєї мало не всю Браславщину зруйнував, огню і мечу предавши» (с. 97). За Величком іде й Грабянка,—більше ніж за Коховским.

[2]) Сівського столу ст. 253 л. 108.

[3]) Ркп. Чорторийських 384 л. 61—3, копія несправна, так що Кубаля тільки дещо повиймав з неї—III с. 397; стараюся взяти з ркп. як найбільше.

[4]) Се таки справді могло бути одним з мотивів, чому король так нахиляв гетьмана до сього походу на Україну,—вивести військо в похід, щоб воно не вчинило конфедерації за неодержанне платні.

[5]) Се незвичайно цікавий натяк на якусь умову, зложену з котримсь старшиною козацьким і його гуртком. Могильницький був відряджений від короля в жовтні з сучавськими козаками, щоб організувати змову против Хмельницького—тепер виринають якісь результати його роботи. На жаль ми не маємо змоги доповнити сеї звістки иншими—крім такої згадки в иншому листі того ж Лещиньского, писаним другого дня по тім: «Лист п. Могильницького напевно писаний з намови козаків; його треба прийняти і дати гетьманові як найповнішу повновласть трактувати з ним, і видати нові універсали».—Ркп. бібл. Чорторийських 384 л. 64 (у Кубалі с. 397).

час). Про неї ніхто не повинен знати, крім самого гетьмана (коронного), і він повинен про око забороняти громити таких (що вийшли в змову з Поляками)—але не вірити їм, навіть як би вони хотіли пристати до нашого війська. Хіба дадуть наперед такий доказ своєї вірности: Москву побють, воєводів ухоплять і віддадуть (Полякам),— тоді дати згоду на все що вони захочуть—хоч би навіть і зборівських пактів. Тільки на те треба б нової комісії—нових універсалів. Бо як видано оден такий універсал, що в нім Хмельницького проголошено за зрадника, то та будуча, тільки що визначена комісія вже не має можности з ним вести переговори. Тому я радив би видати новий універсал з загальним пробаченнем і забезпеченнем їх вільностей, і тут же зараз признати або Білоцерківський трактат—або Зборівський. Бо коли навіть сим (Зборівським) їх можна було б задоволити, то се було-б велике щасте! Тримати їх в непевности я не радив би, навпаки—заявити волю і ласку панську, бо се завсіди приносить славу. Забезпечити їх реліґію. Додати, що хоч Хмельницький есть і був причиною сеї війни, і таких великих шкід і кривд самої Руси,—але король й. м. готов показати і над ним свою ласку, жалуючи крови убогих підданих своїх, що без вини терплять так богато. Та нехай би вони самі не вірили Хмельницькому, що стільки раз ламав договори і тепер без волі самої Руси піддав її Москві—де ні Русь ні козаки не можуть мати тих вільностей, які мали у нас: мабуть бути їм также як і московським підданим.

«Коли добре сю справу повести, не можлива то річ, щоб се не привело до успіху: ся уступка Хмельницькому, що король готов йому пробачити, і можливість вибору гетьманом когось иншого. Неможливо, щоб се не могло в них розбудити бажання коли не вірности—то безпечности. Бо і козакам мусіла сприкритися війна, і тримає їх тільки розпука. Тому ті слова в листі (універсалі) п. гетьмана, що він то тільки шаблею приборкає,—мині не сподобались. Бо таких слов говорилось богато, говорить так ціле військо, і кінець кінцем дере і лупить як неприятелів, і як їм козакам не попадати в розпуку? А говорячи таке, не бачить пан гетьман, як богато йому бракує, щоб їх звоювати. Своєвільства військового подолати не може; не може навчити (польських вояків) послушенства, відзвичаїти їх від утікання, не може на них виливати. Навіть доброго язика (не можуть) дістати—бо за ціле минуле літо не мали доброго язика, ні інформації про неприятеля! І з таким військом думає він воювати? Я всяко волію згоду! Не звірятися їм,—але те недовіре не має бути явне. Навпаки, хто б публично виявив недовіре—того громити. Вести війну, а коли хто дасть відсіч—виправдуватися. Провіянт веліти возити до обозу і фортець, і коли будуть возити—не робити кривди стаціями, не брати (зовсім). Коли не будуть возити—виправдувати (реквізиції) необхідністю—і говорити про згоду».

«Але таке трактованне рідко буває у польської вдачі», завважає нарешті сей великопольський Макіявель, і рекомендує Януша Радивила, Литвина, як найздібнішого в справах миру і війни—себто найбільш придатного для такої макіявелівської політики, після того як не стало нашого рідного Киселя. Можливо, що Лещиньский тут має на гадці політичну інтриґу, що її Радивил дійсно взяв на себе перед урядовими кругами, вибравши собі за посередника Антона Ждановича, що сидів був в польській неволі. Його свояк Альбрехт Радивил записав у своїм дневнику під 2 квітня: «Воєвода виленський (Януш) випросив собі козака—бранця Антона на імя, щоб через нього осягнути дещо—розірвати союз з Москвою, тому що Москалі поставили в Київі замок на горі під церквою св. Софії. Жданович, очевидно, подавав надії. Випущений з вязниці, він взявся післати своїх людей до Чигрина.

Їздив київський полковий писар Якимович, що був в торішнім посольстві до Польщі з Ждановичом і з ним разом, видно, був відданий Радивилові. В середині травня н. с. він приїхав до Київа і полковник Яненко представив його воєводам 4 (14) травня, і він розповів їм, як посольство Ждановича тримали по ріжних містах; коли король вернувся з походу, переведено їх до Варшави, аж на соймі Радивил випросив їх собі, щоб виміняти за них товаришів свого полку, забраних в полон козаками: сидять у Чигрині, і з тим він, Якимович і приїхав, щоб їх виміняти [1]).

До Чигрина він приїхав 13 (23) травня; офіціяльною метою сього посольства поставлено було розмін бранців [2]). Неофіціяльно Жданович очевидно обіцяв сею дорогою вплинути на гетьмана, а коли б він не подався, підняти старшину против гетьмана і привести її до того, щоб вона розірвала союз з Москвою. Але поруч такої офіціяльної програми—показаної польському урядові—місія Ждановича могла мати ще більш інтимні завдання: порозумінне гетьмана з Радивилом і литовсько-польською фрондою. Маємо потім такий лист Радивила з 29 червня н. с., післаний з тим же Якимовичем, що був у Хмельницького 23 н. с. червня [3]):

«Милостивий пане гетьмане війська Запорозького! Як тільки вернувся писар пана Антона, післаний до вашої мил., посилаю його назад до в. мил., бо Антона він у мене не застав—я його лишив у себе в Борисові [4]). Отже я не задоволений, що не осягнув того чого сподівався, а ще більше—що в. м. не прислав до мене когось доброго для договору. Се правда, що ні з ким краще, як з п. Антоном не можна сього робити, але поки б він приїхав одержавши відомість, пройшло б богато часу, доки могло б щось зробитися. Я його не для того на свої руки взяв, щоб увільнивши з одного вязнення, мав би його давати до другого, знаючи се непристойне діло, що його спіткало против усіх прав і звичаїв всіх народів, і боронь боже, аби його щось таке постигло [5]). На те я його у короля, й. м. випросив, аби яко невинного і не зброєю взятого, а в посольстві затриманого, ціло до дому відіслати, і через нього з в. милостю списатися. Тому і досі він у мене знаходиться—не у вязненю, а на волі, в добрім пробутку, і я готов його звільнити негайно. Але що мині головно йде про час, і так скоро се не може бути, я знову посилаю до в. м. того ж писаря, і знову прошу, щоб уже більше не проливалася християнська кров, котрої вже повно напилася земля наша [6]), і щоб ти, вважаючи на добро своє і військо свого, не стягав на неї і на себе тягару гіршого від поганської неволі! [7]). Бо вони [8]), як що з початку б і попускали, пізніше стали б тяжкі і незносні, і ніколи б їх не можна було позбутись і прогнати.

---

[1]) Сівського столу стовб. 153 л. 15 дд.

[2]) Акты X с. 679, пор. 598. Саме тоді Рафаїл подав воєводам свого доноса на митрополита й архимандритів—про їх зносини з Радивилом, але пришити їх до сеї справи видимо не вдалося.

[3]) Листа сього видимо Виговський видав московським послам, і ми маємо його в московськім перекладі—Акты XIV с. 131.

[4]) Тут пропускаю кілька слів, настільки покалічених в московськім перекладі, що трудно вгадати, що хотів Радивил сказати.

[5]) Текст тут теж не дуже прозорий; очевидно, Хмельницький настоював, щоб Радивил прислав самого Ждановича, а не держав його довше в неволі. Радивил виправдується, що він Ждановича ніскільки в неволі не тримає.

[6]) Я тут і далі покорочую риторичну фразеольогію, що не дає нічого конкретного.

[7]) Мова про московський протекторат. [8]) Міоскал.

«Подумай в. м. про се нарешті, і вернися до давнішої служби Річпосполитій, матери своїй, від котрої й житте своє взяв. Я ж богом присягаю, що правдою, а не обманом веду сі переговори. Все що я і в. м. з військом Запорозьким постановимо, Річпосполита прийме певно—бо я й не насмілився б такого договорювати, що не годилося б королеві й Річпосполитій... А коли б уже в. м. так далеко зайшов, що з того вийти не можна, і способу не знайдеш (хоч я певен, що сам бог подасть в. м. такий спосіб)—то будь в. м. милость між нами й їми хоч посередником—тим собі вічну славу і Річпосполитій несогіршу вчиниш прислугу».

Просить нарешті прислати з сим писарем Іваном когось певного з достаточним уповаженнем, і обіцяє або з ним же—сим гетьманським післанцем, або ще й скорше, в інтересах справи, виправити самого Ждановича.

В дійсности він його вислав тільки в вересні, після повного свого розриву з королем, як побачимо далі. Перед тим, під 24 с. с. серпня московський посол записує приїзд до гетьманського табору козака з посольства Ждановича, що був присланий від Радивила до Золотаренка з листом. Радивил, мовляв, в листах писав і устно через того козака передавав свою пораду, щоб гетьман і козаки на коронне і литовське військо не наступали, а замирилися з королем. Писав окремо Виговському, щоб він гетьмана до того приводив,—обіцяв за те Виговському київське воєводство. Виговський сі листи обіцяв переслати в скорім часі цареві з братом Данилом [1]).

Очевидно, се було Радивилове посольство, післане ним два місяці перед тим, при кінці червня. Зносини з гетьманом ішли мляво.

---

Очі Східньої Европи, чи східньоевропейських політиків у сім моменті—на весну 1654 року (місяць квітень—ближче означивши) були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту—переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з королем воювати на спілку з козаками?

В лютім, майже одночасно, як ми знаємо, король і гетьман козацький вислали своїх послів до хана, щоб вплинути на нього в бажанім для себе напрямі. Польський посол Яскульский «через лихі дороги» поспів до Бахчісараю на 7 квітня, другого дня мав розмову з візиром, і третього—авдієнцію у хана; про сі авдієнції він сам доволі широко і хвалькувато росповів в реляції висланій на кілька адрес: канцлерові, гетьманові, його помічникові Стан Лянцкороньскому (слідом призначеному польним гетьманом) й ин. [2]). Від козацьких послів, на жаль, не маю докладних реляцій—тільки те що розвідали про се в Криму московські посли, і те що переказав потім, в травні, після свого повороту посол Савич. Загальна лінія ясна, хоча ми не знаємо, скільки козацьких послів і гінців за той час перемінилось: маю вражінне, що було їх чимало.

7 березня н. с. записують московські посли в Криму вісти козацьких послів Опанаса і Лукіяна, що прийшли від гетьмана: очевидно се як раз ті, що поїхали з Чигрина

---

[1]) Акты XIV с. 42—3.

[2]) Реляція адресована канцлерові надрукована в Ojcz. Spominki. I с. 131, реляція кор. гетьманові—в хроніці Єрлича, на адресу Станислава Лянцкороньского—в Памятниках Київ. ком. III нового вид. ч. 21; на адресу конюшого коронного в записках Гоніньского с. 705; текст однаковий, деякі різниці можуть походити від переписувачів; в реляції гетьманові і конюшому є кінцеві приписки, яких нема в инших текстах.

14 лютого. Вони, видно, що не мали авдієнції, нічого в Криму ще не чули, і розповідали, що знали виїздячи: Татари зачіпають гетьмана балачками про сільний похід на Москву, гетьман відмовляється, він мусить чекати війни з Польщею; московське військо вже стоїть під Смоленськом, забрало вже богато королівських міст, і т. д. [1]).

19 (29) березня московському послові Ладиженскому в Бахчисараї місцевий піп оповідав те що чув від ченців, вхожих до ханського гарему, так що перед ними хан і ханша не мають ніяких секретів. Онодги сидів хан в палаті з своїми найближчими людьми: Сефер-казі аґою й иншими найвищими достойниками, і радився з ними довго. Ханша чекала його і без нього не сідала до столу. Коли хан нарешті прийшов, у пізню пору, питала вона його, чому він так довго не йшов, чого він сидів і над чим радився. І хан сказав, що раніш він був у згоді з гетьманом Хмельницьким і з усім Запорозьким військом, а тепер у нього виходить з ними «пря»: він замирився з польським королем, а козаки не хочуть миритись. Він мав намір іти з козаками і з польським королем разом на Московське царство—тепер ся війна не можлива.

А сьогодня—продовжує Ладиженский оповіданне попа—були у хана козацькі посли. Сказали йому, що гетьман з усім військом віддався під царську руку і хрест йому цілував. Хан розсердився і хотів тих послів убити. Але вони не злякалися смерти і переказали до нього, що вони люде малі, прийшли в посольстві і вбивати їх нема за що; тим хан Запорозького війська до себе не прихилить, а коли справді таки надумає йти на Московське царство, то козаки його за Перекопом стрінуть, і «зовсім не честно завернуть». Хан сих слів послухав, відкликав свій смертний наказ і велів послів відправити, а щоб натомість прислали з Запоріжжя нових послів [2]).

Під 2 н. с. квітня московські посли записують: прийшли посли від азовського «князя», і дали знати, що на море вийшло до 60 човнів («стругів») азовських козаків, в кожнім чоловік 40 до 60 і більше. Прийшло було від гетьмана Хмельницького богато козаків—вільних людей, і вони пішли разом з Донцями на море. З того у Азовців і Кримських Татар, що недалеко морського берега кочують, повстала велика тривога й Іслам-ґерай велів поставити великі кораблі при морськім березі, де можна сподіватися приходу Донців і Запоріжців («Донских козаков с Черкасы») [3]).

9 травня н. с. розповідав вже сказаний піп, що йому довелось побачитися з послом Савичем, і він довідався від нього таке про його розмови з ханом. На першій авдієнції Савич, мовляв, сказав ханові таку промову: Прийшли чутки до гетьмана і до війська Запорізького, що хан з усею Ордою підіймається на московського царя. Отже коли піде сам хан, або пішле кого небудь з військом на Московське царство,—тим нарушиться його приязнь з гетьманом і військом Запорізьким: гетьман з військом стрінуть хана за Перекопом, пішлють своїх людей Дніпром і морем. А з другої сторони Донські козаки, за приводом гетьмана, підуть на Крим Азовським морем. Ледви чи ханові тоді вдасться й себе зберегти (а не то що Москву опанувати) [4]).

Хан від сих слів так розгнівався, що вставши з свого місця вдарив Савича в лице, з такими словами: «Перше ваш гетьман і всі Запорізькі козаки вчиняли дружбу зі мною, а тепер піддались під царську руку!». Але Савич, не злякавшися того повторив: «Так, ми тепер в вічнім підданстві Московського царства, під високою царською ру-

[1]) Кримські справи 1653 р., ст. 17.

[2]) Тамже під 19 березня с. с. [3]) Тамже під днем 23 березня.

[4]) Піддячий, переказуючи розмову, раз-у-раз переходить з третьої особи на першу, і навпаки; я витримую в кожній реляції що небудь одно.

кою» [1]). Хан велів вивести Савича з палати, але тогож самого дня закликав його до окремої кімнати, і говорив йому сам-на-сам: «Як же се ваш гетьман і всі ви, козаки, забули мою приязнь і раду (дружбу и совѣт)?» Але Савич, мовляв, на се сказав йому: «Якатвоя, царю, приязнь і рада? Приходив ти до нас в поміч на польського короля, а тільки покористувався ясиром—польським та козацьким. Набрав собі з своїми людьми полону, забогатився, а нам, козакам, ніякої помочи не вчинив!»

Хан на се, мовляв, сказав Савичу: «Се я не знаючи того, що ви козаки, піддалися під руку московського царя, дав польському королеві своє слово, що вчиню йому поміч против московського війська. А тепер з моїми кримськими людьми до польського короля не піду. Я післав від себе Каплан-мурзу до Татар мині послушних: до Білгородців, Очаківців і Ногайців, що на Дніпрі кочують—велів їм іти на московські українні городи. Се тому що дав слово польському королеві в тім, що йому поміч учиню—щоб польський король не нарікав» А Савич на те сказав: «З тими Татарами ми й самі упораємось».

І потім хан ще сказав полковникові: «На що ви, козаки, моїх Ногайських Татар побили 6000, і ширинського князя взяли і держите у себе?». Полковник відрік: «Той ширинський князь з Татарами великої шкоди наробив, тому козаки сами з ним і порахувались». І так поговоривши відослав його, а потім іще другий раз кликав до себе і дарував йому одежу [2]).

Савич оповідав по своїм повороті в Чигрині, що він в Криму пробув півтора тижня, а як виїхав з Криму, гому тоді, 9 с. с. травня, був другий тиждень [3]). Виходить, що він виїхав з Криму коло 10 н. с. травня, приїхав до Криму не пізніш 1 травня н. с., а поїхав з Чигрина до Криму мабуть коло 20 квітня н. с. Під 1 н. с. травня московські посли згадують приїзд від Хмельницького гінця Кіндрата Сидоренка, чи Сидоровича, з відомостями про польський наступ, і з проханнем, щоб хан поміг козакам проти Поляків. Під тим же днем оповіданне товмачів, що вони чули про сей наступ від послів Хмельницького Семена Савелова (очевидно Савича) і його товариша Федора: наступ учинив Потоцкий, з 20 тисячами війська,—вони побили козаків, і козацький гетьман просить у хана помочи. Але хан відповів, що поміч він пришле тільки тоді, як матиме докладніші відомости про сей наступ: пошле тоді скільки можна буде, а тим часом для безпечности посилає двох ногайських мурз

З сього виходить, що Савич з товаришами був уже перед приїздом сього Кіндрата Сидоренка. Яскульский згадує приїзд козацького посла в останніх днях квітня—подає копію листа з датою 16 квітня привезеного тим послом, і звістки про дуже непочесну (дуже шпетну) авдієнцію йому дану: «За кожним словом—перепрошую за слово—«бришеш, такий і такий сину, хлопе!». Кубаля [4]) вважає, що се тоді приїхав Семен Савеч, але з наведеного вище московського оповідання виходить, що се був той гінець, Кіндрат Сидоренко, а Савич приїхав мабуть раніш. Хто привіз листа Хмельницького, котрого польський переклад заховав нам Яскульский, зістається незовсім ясним—Савич чи той гонець Кіндрат. Дата листу 16 квітня с. с. для Савича неймовірна; або вона помилена, або привіз її гонець. Кінець кінцем се не так важно, важніше, що зміст сумнівів не викликає. По вступних фразах тут читаємо: «Що ми писали з попередніми по-

[1]) Фразеольогія очевидно постилізована на московське.

[2]) Тамже під 29 квітня.

[3]) Акты X с. 592.

[4]) Szkice III с. 141; він додав до грубих виразів переказаних у Яскульского що деякі, не показуючи джерел.

слами—згадуючи про поновленнє присяги [1]), то се було не з моєї волі, а цілого війська, тому що на тих переговорах під Камінцем нам не було подано нічого певного, ані привилеїв виданих на зборівські пункти, тай досі ми нічого не маємо, навпаки—замість згоди великий неспокій і війна. Крім того декотрі частини війська вашого повертаючи наробили нашим людям великих і незносних кривд, так що військо (козацьке) прийшли в сумнів. Але діставши тепер запевненнє в неодмінній ласці вашій і вічно нерозривну присягу, ми велико в. цар. м. дякуємо і з свого боку обіцяємо в. цар. мил., що во віки вічні в нічім не порушимо нашої присяги, а по нас—наші потомки. Засвідчивши сю присягу Богом нашим, ми відновляємо її також сим нашим листом—бажаючи дотримувати її вічно—хіба-б, не дай боже, наступила якась велика неласка в. цар. милости—з несправедливого наговору [2]) наших неприятелів. Ми того—богом свідчимося—не бажаємо, а навпаки—унижено просимо, аби в. цар. м. пан наш милостивий, не давав віри, коли б хто нас фальшиво обмовляв. Бо неприятелі наші там (у хана) на нас фальшиво наговорюють, а самі нам видимі і явні копають ями. Ми покладались були на ту вчинену згоду і чекали королівських привилеїв—а замість згоди Потоцкий з польським військом з 5 тис. Угрів і з Волохами під проводом Ґліґора Гурмаса наступив і спустошив богато місточок, забиваючи людей, і пройшов був під саму Умань. Але за божою поміччю, потіхи не мали, а навпаки—з великою шкодою мусіли тікати назад. Але маємо відомість, що готують іще більші сили, бо й Радивил зближається з військом до Любеча і Лойова. Тому—коли б ті війська зблизилися, просимо унижено у в. цар. м. помочи—згідно з вічним союзом; ми се відслужимо з нашої сторони услугою против каждого неприятеля.

«А що до Москви—що ми з нею завязали приязнь, то ми се зробили згідно з порадою в. цар. м., а також тому, що бачили, як вони (Поляки) з ріжних країв наймають військо против вас. Чому б того не мали й ми зробити? краще мати більше приятелів! Що наші посли говорили перед в. цар. м., що Москва здобула вже Смоленськ та инші міста, то була у нас тоді така відомість, але потвердження того досі не маємо; як тільки буде щось нове про се і в инших справах, так не загаємося сповістити в. ц. м., пана нашого мил. Що до затримання Татар, видали ми універсали, аби їх випущено на волю, коли б іще де небудь були: з тим листом Татарин з нашими козаками поїхав шукати по містах. А ширше про все оповістить в. ц. мил. посол наш Семен Савич».

В примітці додано такі сенсації про соймові ухвали, розповіджені ніби то капеляном Потоцкого, що попав до рук козаків під Уманью. Він мовляв сказав, що військо польське не збиралось на козаків, але такий був наказ короля і всеї Річипосполитої, і сам сей капелян чув на соймі—що на весну, скоро трава добре пуститься, замість короля, з вибору Річипосполитої (сойму), піде його менший брат королевич Кароль з військами польськими, угорськими, мультянськими, німецькими й иншими просто на Умань і там чекатиме Татар: уже при сім поході він велів Потоцкому знайти добре місце на обоз. Сі відомости, мовляв, потверджуються також листом, що знайшовся при однім убитім на Литві. З огляду на се Хмельницький пильно просить хана порадитися з своїми аґами й беями і дати йому пораду, що має робити, і не відмовити в помочи—тим більше, що не козаки дають привід до сеї війни. Просить дати відповідь через послів: сам він, зібравши полки, буде її чекати [3]).

[2]) Очевидно—союзу хана з козаками, розуміти—проти Поляків. [2]) udania.

[3]) Памятники III ч. 20 нового вид. (Копія в Красін. 4032 л. 48, здається прислана Оболенским—поміта не читка).

В збірці Ґоліньского заховався також лист гетьмана до Сефер-казі, з датою попереднього дня (25 квітня—значить нового стилю) [1])—близький змістом, але коротший, з проханнем в кінці скоршої відправи посла Семена Савича [2]).

З сих листів можна зміркувати, що березневі посли принесли десь в тім часі, в середині квітня н. с., доволі прихильну ханську відповідь—що старий союз Орди з козаками зістається непорушеним, але заразом—запитання що до нового союзу, козаків з московським царем та їх становища супроти московського наступу на польського короля, ханового союзника. На сі питання й прийшлось відповідати Савичу, котрого вислано тим часом, перед поворотом перших послів [3]). Висилка такої визначної особи—старого канівського полковника, показує, яке значінне гетьман і старшина надавали сьому моментові: не допустити до розбиття кримсько-українського союзу, не дати ханові виступити з королем спільно проти козаків. На такий випадок військо грозило ханові походами на Крим і на море, з боку Донського і Запорізького війська. Але ситуація була сильно утруднена тим, що за той час польські посли не тільки постаралися представити в можливо різких і небезпечних формах нову зміну козацької політики—присягу Москві і випровадженне на Україну московських воєводів, але й густо посипали сі політичні арґументи польським золотом—принаймні в обіцянках, коли не в готових дарунках, щоб виробити потрібний настрій в ханському осередкові [4]).

---

[1]) Се копії переписані для Піночі, колеґи Ґоліньского (від нього він, видно, одержав і вклеїв до своєї збірки сю копію) листів одержуваних від Яскульского: його реляція з 2 травня, адресована кор. конюшому, з приписком відмінною від инших текстів: Wielu murzow do ruznych p. p. polskich dla bratowania sie posyłam z upominkami і т. д. За нею отсей лист з хибним титулом, ніби листу Хмельницького до хана, коли лист звертається до Сефер-ґазі аґи (мабуть переписувач в поспіху пропустив дійсний лист до хана, що був в його ориґіналі і під заголовком списав наступний лист до візира). Потім «копія ханського листу до Хмельницького»—згаданого теж в реляції Яскульского, що він її посилає («Як йому Орда відписує, показує цидула, котру посилаю»), але переписувач уриває сю копію (див. нижче с. 895), перепрошуючи за «шпетне писаннє», бо писав цілу ніч, кінчить «над днем», і мусить перервати, бо їде з паном до староства Ломжинського. На оборотї фасцикулу адреса: Memu wm. panu ojcu, j. m. p. Bartholomeiowi Pien(o)cemu, rajcy kazimierskiemu przy Krakowie oddac nalezy. Ossol. 189 c. 712.

[2]) Наведу деякі фрази з сього листа до візиря: «Ми теж навзаєм ніколи не мислимо розривати нашого братерства і приязни порушати, навпаки—потверджуємо ще й сим нашим писаннєм, богом свідчучися, що не мислимо ніякої неправди—хіба-б за наговором неприятеля (мабуть так, місце попсоване) наступила якась неласка з вашої сторони. Бо неприятелі завсіди там ями копають, де росте добра приязнь. От і тепер! ми згідно з запевненнєм і умовою під Камінцем все виглядали привилеїв королівських, згідно з зборівськими пунктами, а замість згоди Поляки—сам Потоцкий з військом польським і т. д.—на наших пограничників, забезпечених згодою напав... Яка ж се згода? Бачить то бог, що ми ніколи не даємо причини, а в. м. у всім винуєте нас! Як нам не боронити голів своїх і не старатися о приязнь панів охочих до того—коли вони з ріжних земель спроваджують до себе людей», і т. д.

[3]) Мої міркування про хронологію посольств все таки ґіпотетичні, супроти ріжних непевностей в наших джерелах; а головне—зміст переговорів, досить ясний.

[4]) Виговський оповідав слівзі Савича, що Яскульский привіз «великі ґроші і дарунки», щоб прихилити хана, аби поміг Полякам на козаків—Акты

Через те Савича так прикро прийнято, і хан навіть—коли вірити московській реляції—посунувся до такого недопустимого знущання над послом. Можливо, що ся брутальна поведінка мала маскувати перед Поляками дійсну політичну лінію—зовсім не таку рішучу, і тому офіційне звідомлення Савича, дане в Чигрині, після повороту, 18 н. с. травня, не спиняючись на ханських ексцесах, не представляло висліду посольства дуже песимістично.

Виговський перед московським послом формулює місію Савича в такім запитанню: чи хан буде помагати козакам в війні з Поляками? Коли Савич передав ханові лист гетьмана, що ставив се запитанне,—хан з своїми людьми, мовляв, довго думали, і питали посла, з яких причин гетьман і військо покинули короля і перейшли під царську руку «без відома хана». Савич преказував звісне вже нам мотивуванне, що козаки се мусіли зробити через утиски їх вірі, руйнуванне їх землі, побиванне людности—«як і тепер Ляхи за королівським наказом під Уманню і під иншими городами стільки домів зруйнували і попалили, самих козаків, їх жінок і дітей побили і в полон забрали». Хан тим дуже був збентежений, і нічого не сказав на се, але потім вернувся до свого першого питання: як же се цар уже Смоленськ і инші городи у короля забрав, і до козацьких городів прислав своїх воєводів, і козаки їх прийняли—а ханові про се нічого не кажуть? Савич спростовував, що царські воєводи тільки в Київі, більше ніде нема; про московське військо чули тільки, що цар пішов на короля, але чи взято Смоленськ і инші городи, то не відомо. Кінець кінцем хан і його люде так сказали: коли козаки з царем не розмиряться, то вони, Кримці, пішлють військо Ляхам на козаків. В тім напрямі впливали на хана молдавський і мунтянський воєводи і угорський Ракоцій: всі вони з'єдналися з королем і ханові радять також помагати королеві на козаків.

В розмові з самим Савичом, що сталася другого дня, 9 (19) травня, московський посол мав нагоду безпосередне від нього почути, що хан і «кримські люде» гніваються на гетьмана і всіх козаків, за те що вони без відома хана відстали від короля і учинилися в підданстві цареві, і жадають, щоб вони з королем і Ляхами помирились та йшли з ханом воювати Московське царство. Савич, мовляв, на те відповів, що се буде залежати від гетьмана: як гетьман зведить, так вони і зроблять.

В листі від хана до гетьмана Потоцкого, що привіз в копії Савич Виговському від ханського писаря, Поляка, колишнього приятеля,—хан повідомляв Потоцкого про свій намір післати до козацького гетьмана свого посла з домаганнем, щоб козаки відступили від царя і вернулися в підданство королеві,—инакше хан почне воювати козаків [1]). Таким чином хан фактично пускав справу в проволоку і обіцяв помагати королеві умовно—коли не дійде порозуміння з гетьманом. Такий був реальний результат місії Яскульского.

З звідомлення його довідуємося, що першу свою розмову з візиром, по перших церемоніяльних авдієнціях, він мав 10 квітня. Засвідчивши приязнь короля до хана, виложив його жалі на Хмельницького, і прохання, щоб з огляду на нововідновлену

---

X с. 589, а сам Яскульский в своїй реляції пише, що «dla smarowniejszego zkleienia tey przyiazni» пообіцяв візирові 8 тисяч талярів, Батир-азі тисячу, двом товмачам по 100 зол., і настоює, щоб ті гроші були ретельно виплачені при віддаванню ханові «упоминків»—«бо вони досить щиро працювали коло того» (обробляли хана і диван)—Пам. с. 202.

[1]) Акты X с. 599.

приязнь з королем хан надалі «випустив з протекції» козаків. Потім, розповівши, як Хмельницький «піддався з Україною Москві», переказав прохання короля, аби хан став до помочи королеві против Москви і против козаків. Візир заявив згоду—коли король виконає свої обовязки що до обіцяного ханові харачу, але по такій нібито категоричній відповіді—каже Яскульский, хан скликав султанів, мурз, аґів і беїв на нараду, і радився з ними три тижні. Згода візира таким чином зовсім не була рішаючою, та і в словах його, наведених у Яскульского, есть згадка, що Орда виконує накази Бога і його намісника—себто султана, і хан очевидно мав бажанне вичікати вказівок з Царгороду. Тим пояснюється такі довгі наради хана з мурзами і беями, згадані у Яскульского: вони скінчилися, аж тоді як прийшов султанський чауш з директивами ханові.

---

Про царгородські настрої так оповідав Грек Іван, посланець царгородського патріярха, що виїхав з Царгорода 1 квітня н. с., кілька днів по приїзді польського посла Бєґановского [1]). За поміч польському королеві—що просить султана наказати ханові, аби розірвав з козаками і помагав королеві против його неприятелів,—стоїть тільки сілістрійський баша Сіауш, тому що Бєґановский в дорозі до Царгорода потайки підніс йому 40 тисяч зол. (а инші кажуть, що тільки обіцяв, а не дав), і всяко просив помагати: Баша умисно для того приїздив до Царгороду, і йому дозволено піти з військом на кримську границю—він став під Бендерами, ніби то для охорони турецьких володінь від Запорозців. Візир же противиться вмішуванню в польські справи (підтримувати короля против його неприятелів)—маючи на увазі, що Туреччина мусить всю увагу скупляти на війні з Венецією [2]). Вістям про перехід козаків під московського царя Турки не дуже вірять; коли потвердяться, се буде для них великою неприємністю, бо й так у них були вісти [3]), що Хмельницький хоче післати на море 300 чайок на турецькі міста, і Турки не знають, що робити, і котрої сторони боронити. Перед тим була вістка, що йде від Хмельницького посол до султана і Турки його чекали з радістю, сподіваючись, що Хмельницький пришле султанові заяву підданства, але ся чутка не справдилася. В перших днях квітня н. с. [4]) сей Іван стрів посланця, що їздив до Хмельницького від сілістрійського баші: козаки проважали його аж до Бендер; а з чим він їздив, Іван довідатися не міг.

Греки молять Бога про об'єднанне християн, і тільки чекають, аби царське військо перейшло Дунай, або Хмельницький виступив з козаками: зараз повернуть на Турка і спільно почнуть з ним боротись [5]).

Про хана дорогою в ріжних місцях Іван чув таке, що він сього літа на війну не піде, а буде чекати вісти від Хмельницького. Оповідали йому Татари «в украінних городах» і таке теж, що хан задумує похід на Молдавську і на Мунтянську землю і хоче назад посадити в Молдавській з млі воєводу Василя, і тоді йти на поміч польському королеві. Але мурзи того йому не радили.—«Бо скільки літ з Хмельницьким против Поляків воювали! від тої війни чимало їх збогатилося, і тепер якби відстати від Хмельницького після такої його приязни—сього б їм бог не потерпів!

---

[1]) Іван каже, що Бєґановский приїхав до Царгороду 4 н. с. квітня, Кубаля з недрукованих реляцій його подає день 29 березня.

[2]) Акты VIII с. 349. [3]) Порівняти наведену вище зістку з Азова.

[4]) Так виходить з инших хронольоґічних дат. [5]) Акты VIII с. 380.

А нехай хан почекає вісти від Хмельницького: коли Хмельницький буде просити у хана помочи, нехай би хан ішов йому в поміч!».

Сі помічення цікаві, і їх треба мати на увазі, читаючи хвалькуваті звідомлення польських послів в Царгороді і Бахчисараю про їх дипльоматичні тріумфи—без застережень повторювані новішими польськими істориками: як то їм своєю енергією і рішучістю одним ударом удавалось перехилити Порту і Крим в бік польської орієнтації, осягнути всякі етикетальні успіхи—тим часом як козаків трактовано як каналіїв, і т. д. Але в дійсности понад чисто етикетальні успіхи осягнено було небогато. Царгородські і кримські дипльомати щедро розсипали полякам приємні слова, але не спішили з якими небудь конкретними обіцяниками. Се було ясно стороннім глядачам, і Стефан воєвода остерігав старого Потоцкого, щоб не надавали значення тим турецьким фразам. «Хоч правда, що Порта добре прийняла (королівського посла) і приязнь королеві засвідчила,—але я від добрих приятелів і конфідентів моїх маю такі відомості, що все то фарба (фальш) і поверховна турецька приязнь, тому що їм тісно (під натиском Венеції). Незнати, що за сліпота їм очі заслішила—так що вони по старому прихильніші до козаків, хоч і заявляють тепер прихильність до короля. В своїй нинішній небезпеці Порта все те здала на хана, аби він так робив, як уважає за краще, і туди свої сили обертав, де се буде на добре для По ти». Тому радив всяко відтягати хана від козаків [1]). А Ракоцій пояснив королеві, що візир тому так спішно прийняв і відправив посольство, бо чекав козацьких послів і не хотів на очах Поляків робити козакам ті гонори, які хотів зробити—невважаючи на те, що союз козаків з Москвою Туркам був неприємний [2]).

Се дуже правдоподібно—бо султан дав останню авдієнцію Беґановскому 26 квітня, в той сам день коли приїхало козацьке посольство, як пише австрійський резидент [3]). Беґановский вважав се здобутком своєї дипльоматичної зручности, що його так скоро відправлено, але в дійсности його хотіли тільки як найскорше позбутись. Нічого конкретнішого йому на прощанне не сказали понад те, що султан рад відновити приязнь з королем і радо буде чекати нового посольства, а в грамотах королеві, що тойже Беґановский повіз з собою, висловлялася надія, що коли Польща буде, по новім замиренню з ханом, правильно платити йому харач, то все буде добре, і султан також з свого боку впливатиме на добрі відносини—тільки щоб козацьких чайок на морі не було [4]). Семигородський аґент доносив Ракоціеві, що хоч Беґановский висловляв повне задоволенне з результатів своєї місії, Турки виявляли здержливість супроти козаків, тільки поки в Царгороді було польське посольство, а після його від'їзду змінили тон до козаків на краще; але затримують козацьких послів вичікуючи, хто візьме гору в новій війні: Москва з козаками чи Поляки [5]).

---

[1]) Жерела XII с. 312, лист з 8 травня, оригінал кор. архіву.

[2]) Тамже с. 313.

[3]) Жерела XII сс. 312—3. Беґановский в реляції про свою відправу (Ojcz. spom. с. 97), каже, що обвозячи його після авдієнції наоколо цілого міста, везли також «поуз господи послів козацьких, котрі від яду ледво не здіхають, від тих гонорів, які нам показано». Характеристично. Пор. нижче оповідання Грека Юрия.

[4]) Автентичний текст досі не виданий, перекази й витяги—у Кубалі III с. 278—9.

[5]) Transsylvania I с. 352.

Що після сього султан і візир говорили козацьким послам, документально невідомо, але після всього вище сказаного не може бути сумніву, що слова сі були не менше приємні, ніж ті що говорилися польському послові, і гонори теж не аби-які—аби тільки забезпечити себе від тих морських походів, що вже мабуть почалися в невеликих розмірах, і висіли такою грізною перспективою над Стамбулом.

Про посольство султана не маємо докладних відомостей. Савич оповідав, що був чауш, привіз кафтан і шаблю, а який був наказ, невідомо [1]).

Московським послам в Криму конфіденти про директиви дані ханові від царгородського дивану оповідали так. Султан переказував через чауша бажанне, щоб хан не йшов у похід на нікого крім Донських козаків. Хан сказав чаушу сам-на-сам, що він волю турецького султана рад слухати і війною на нікого не піде, буде воювати донських козаків—аби лише султан не посилав в Крим на ханство кого иншого. І з того ж гаремного джерела переказувалось: ханша спитала хана, що сталося з послами? хан відповів, що козацьких, польських і угорських він відпустив, а московських відпустить, як вернеться від козаків Мустафа Чілібей. Ханша стала прохати його, щоб він не ходив війною з Поляками на Москву і козаків,—«тепер богато держав захиталось, досить тобі, коли себе урятуєш». Хан відповів, що як дістане певні вісти, буде знати, як бути, а тепер нікуди не піде [2]).

В реляції Яскульского, писаній 2 н. с. травня, його остання розмова з візиром, що сталася в останніх днях квітня, одночасно з авдієнцією Савича, нібито поставила плян спільної кампанії хана і короля против козаків цілком певно [3]). Візир пострашив польського посла, що як хан прилучиться до союза України і Москви, то Польща пропаде—себто Поляки мусять відповідно цінити і відповідно платити за прихильне становище хана. Згадав про ті мотиви, якими козаки оправдують свій перехід під московський протекторат: король не залагодив своїх відносин до війська після жванецької кампанії, затримав останнього козацького посла, полковника Антопа. Але кінець кінцем признав, мовляв, що козаки крутії (szalbierze); з їх послами поїде ханський посол з ультиматумом: або козаки покоряться королеві і вернуть Україну під його владу і підуть з Ордою воювати Москву—або Татари підуть з королем на них. Яскульский по змозі постарався ще се посолити, завваживши, що козаки фактично вже перестали бути союзниками хана, і тепер їх посли прийшли просто як шпики: вивідати страт гічні пляни Орди. Розмова перейшла на сі власне пляни; Яскульский переказав бажанне короля, щоб хан прислав в поміч королівському війську, для операцій против козаків, 12 тисяч Орди, а сам з головними силами пішов на Московські землі. Візир заявив, що з боку Орди не буде нікого галиня: як тільки козаки дадуть негативну відповідь, може бути 20—30 тисяч Буджацької і Ногайської орди. Але для такого рішучого злому політики треба наперед формально заприсягти новий союз, «вічне брацтво», а з другого боку—умовитися що до завдань московської кампанії і поділу здобутків: хан мусить дістати назад під свою владу Татарські орди, поневолені Москвою. Яскульский заявляв, що в тім не буде розходження, король рад буде, щоб Татари помстилися над Москвою за свої кривди і вернули собі свої Орди, а король дістане землі і міста, що йому належали. Ся пригадка про польські завойовничі пляни була візирові неприємна, і він «зараз відско-

[1]) Акты X с. 590 і 591.
[2]) Крим. справи 1653 р. кн. 17 під днем 29 квітня с.с.
[3]) Памятники III с. 199 дд.

чив» від сеї теми, збувши її побіжною увагою, що передчасно розпорядкатися річами, які ще в руках божих, і вернутися до стратегічного пляну. План поділу татарських сил на дві частини, поданий Яскульським, і одночасні операції против козаків Москви візирові не подобалися. «Наперед треба знищити козаків, а потім Москву: треба завсіди усунути з дороги терне, щоб не поколотись. Як тільки прийде до нас декларація козаків, що вони не відступлять від Москви, ми в дванадцять день від хвилі, як ви нам дасте знати (покличете в похід), будемо з 100 тис. Орди під Корсунем». При тім питали: чим їх військо буде живитись? Яскульський відповів гарно. «Тим чим у Хмельницького живились: жовнір знайде собі хліб!».

Яскульский розуміється старався представити вислід своїх переговорів можливо позитивними, і візир говорив йому як людина задарена і закуплена, «дякуючи за вже і просячи ще». Одначе знов таки і сим разом поруч запевнень, що як тільки козаки заявлять, що зістаються при царю, так Орда рушить на перше королівське слово, візир полишав фірточки для дальших проволок: треба союз оформити, треба одержати в цілости всі «упоминки», треба порозумітися що до московських здобутків від Москви, треба виробити спільний операційний плян. Все се при охоті можна було протягти довше і коротше, в залежности від обставин—саме оформленне союзу потім зайняло фактично півроку часу. Ханський диван хотів лишити собі вільну руку.

Ситуація дійсно була нелегка. Вести війну з Польщею, або краще сказати—робити грабіжничі походи на пригранічні західне-українські землі, як я вияснив в попереднім, надалі не виплачувалося: краї сі занадто вже були випустошені (як описували їх козаки—вище с. 681). Тому мурзи рішили в порозумінню з козаками і Польщею занятись грабуванням земель московських. Але коли виявилося, що в сій комбінації козаки стануть по стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати против Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками. Серед беїв і мурзів, скликаних ханом, очевидно піднялась сильна опозиція. Ми чули про неї оповідання Грека Івана, ще виразніш почуємо далі, по смерти Ислам-герая. Опозиціоністи відкликались до мотивів справедливости і вдячности супроти козаків, що протягом семи літ давали Орді гарний заробіток; але за сими побожними мотивами стояв цілком реальний рахунок. Крім усього иншого треба було самим серйозним способом рахуватися з погрозою відновленння морських походів Донських і Запорозьких козаків, в сих обставинах, коли Порта була зайнята війною з Венецією і не могла дбати про охорону Чорного моря. Правда, диван був продажний, і сам хан також, а Польща з своїми союзниками: воєводою Стефаном і Ракоцієм залили їх у сей мент золотом—так оповідав Савич, і тимже докоряли ханському послові в Чигрині. Але все таки треба було оглядатись на сю опозицію і на можливі наслідки—хоча б у формі тої можливости, що Порта пришле нового хана.

І ханський диван оглядався—на се ясно вказують всі ті формальности, які пророблював протягом цілого ряда місяців ханський уряд, замість того аби відразу, як того вимагала стратегічна ситуація, кинутися на московські землі, саме в хвилі коли Москва розгортала свій наступ на Польщу. Сю недостачу рішучости хан і його міністри маскували, підчеркуючи свій гнів і зневагу до козаків—пускаючися в різні грубіянства, там особливо, де се відбувалося на очах Польщі. Але нам не треба давати себе збаламутити сею уданою безоглядністю.

Лист хана післаний Хмельницькому після відправи Савича, з ханським послом, Яскульский переслав до Польщі разом з листом гетьмана, але він не захований в повнім тексті, тільки в уривку, в копії листів присланих від Яскульського, зробленій для Піночі (вище с. 889).

«Гетьмане, ми тобі дотримуємо присяги, хоч ти її зламав. По перше тим, що не тільки з сторонніми панами, але і з королем, паном своїм, без нашого дозволу не мав єси (права) укладати трактатів, а тепер маємо відомість від тебе самого, що ти з нашим «душманом» (ворогом) завязав приязнь і піддав йому королівські міста. Не можемо на тебе звірятись—але ще не складаємо з себе нашої присяги, поки не дістанемо від тебе повної декларації, чи ти хочеш дотримувати нам присяги, котру вже зламав. Коли хочеш бути нашим приятелем по давньому, жадаємо від тебе, щоб ти зараз присягу твою Москві —зламав. Королеві панові своєму вірне підданство і вічне послушенство віддав. Хто був старожитним козаком, а хто підданим—аби тим зіставався. Нам свою присягу відновив. А на знак приязни тих московських бояр що на Україні—до нас відіслав, та зараз з королем паном своїм і з нами йшов Москву воювать. Коли ж того не зробиш, ми з одної сторони, а Поляки з другої наступимо на вас і за божою помічю з вами упоравшися підемо на Москву з Поляками з доброї волі і щиро. Коли присяги Москві не дотримаєте і сповните те, що ми вам подали, а Поляки вас мали б кривдити, то ми готові дати вам поміч...»

Розмову з послом, що привіз сю грамоту, разом з Савичем (московське звідомленнє називає його Алкас Кегіто, і каже, що авдієнція відбулася 9 (19) травня, другого дня по приїзді) Виговський оповідав московському послові. Ніби так говорив посол гетьманові Б. Хмельницькому і писареві І. Виговському: «Прислав нас кримський хан до гетьмана, до писаря і до всього війська Запорізького з тим: Чому ви, гетьман і писар, присягу свою нам ламаєте, згоду нарушаєте, а царському величеству всі городи піддали єсте? Ми вісім літ від неприятелів ваших, Ляхів, вас беріглн й обороняли. Я сам в поміч вам ходив, і богато неприятелів ми побивали. А тепер ви, гетьман і писар з усею своєю старшиною без нашого відома учинили вічний союз (перемирье) з царем! Перед тим, як ми і ви до нього посилали, чому він на Ляхів не наступав? А тепер як ми з усіми Татарами з польським королем замирилися, і пішли задля вас, козаків, до короля, щоб він на вас з своїм військом не наступав,—вам би тепер під королівською рукою буть, а не під царською. Ми присяги не розриваємо,—хіба ти, гетьмане, розірвеш, будучи під царською рукою—будеш помагати цареві на короля; то і ми будемо воювати з вами!»

«Гетьман і писар на те говорили: «Ми присягу ханові держимо кріпко. Коли ж хан задля грошей, що Ляхи дають і хана спокушують, хоче від нас—війська Запорізького відступити і присягу зламати—ми покладаємо нашу надію на Бога, а від царя не віступимо, поки душа в тілі. А як хан на нас з Ляхами прийде або людей пришле,—ми як з неприятелем боротися будемо, на землі і на водах, скільки Бог дасть помочи і розуму».

«І ще говорили послам: «Ви нас винуватите, що ми піддались під царську руку, і великі війська царські нам в поміч ідуть. А ному не виниге Ляхів, що в присязі своїй твердій, що під Камінцем була, не устояли—війною на городи наші пішли, городів богато спустошили, невинних християн і малих дітей порубали, попололили, міста попалили? І ще гірше з иншими краями: Німцями, Уграми, Мутьянами, Волохами присягу вчинили і поміч від них мають, і вас ще манять, так що

й ви в своїй присязі не стоїте! Ми побачивши таку неправду—що православних християн хочуть знищити, зібрали ріжних чужоземців і нас бють,—стали шукати ласки у бога, а помочи у царя, і цар нас пожалував: не лишає нас, православних своїх одновірців, а ми і діти наші після сього ніколи не підіймемо рук на царські земді, і вам ніякої помочи не дамо. Коли зістанетеся ви з нами в союзі (в совѣтѣ), обіцяємо вам, що від козаків Низу Дніпрового і з Дону ані волос вам не згине, і вороги ваші Черкеси не будуть тішитись, а вам і улусам вашим вільно буде кочувати безпечно на степах наших. А як не послухаєте сього—вільно вам робити що хочете, тільки на недовго вам стане польських грошей, як з нами розійдетесь: не будете ходити в добрих сукнях—ходитимете знову в кожухах, як колись».

«Посол казав: «І давніше Запорізькі і Донські козаки ходили на море і на поле, а ми Кримських земель стерегли, вас не боялись, а з ворогами воювали».

Гетьман і писар відказали: «Як ти, после, говориш! Як за короля Володислава стільки нас, значних козаків, покарано горлом, щоб ми човнами на море не ходили і вам шкоди не чинили—за для договору з турецьким султаном, тоді вам не було від нас шкоди. А перед тим—гетьман Дорошенко і з ним півчетвертої тисячі козаків весь Крим виходили, і ви йому не вчинили ніякої шкоди. А тепер ви лякаєте нас [1]), тому що ріжні держави дають вам великі гроші. Але як ви нам станете ворогами, то ми за божою помічю будемо воюватись, так щоб ті неприятелі, які б против нас стали, не мали потіхи».

Потім як посол був у Виговського сам-на-сам, питав його писар: «Для чого ти з такими словами (таким посольством) прийшов? Видно Ляхи, Угри, Мутьяни і Волохи великі гроші привезли і вашій старшині золотом та сріблом очі засліпили, і через те ви забули приязнь нашу—що то ми вас богатими зробили, і тепер від нас відступаєте і воювати хочете!»

Посол відповідав: «Хан і старшина вашої приязні не вирікаються, але як ти думаєш: як то нам було в Криші чути, що ви під царя піддались і нас воювати хочете? Тому й запобігаємо приятелів, аби нам була поміч від инших країв».

Писар на те казав: «Се ви не для помочи робите, а тільки для одного лакомства; нам присяги не додержуєте, а тільки непевними обіцянками підмінюєте її. Я тобі кажу: ми, військо Запорізьке, як правдиві християне, всякої правди дотримаємо і против Ляхів будемо стояти, а про хана знаємо певно, що коли сам не піде, то пішле на нас Білгородських і Ногайських Татар. Як ми напишемо ханові про Татар, він буде відповідати, що то пішли своєвільники, не з його наказу Але ми маємо листи, що хан напевно обіцяв Потоцкому і королеві поміч дати, отже буде явна ваша неправда».

І ще питав писар у посла: По що чауш від султана привіз ханові кафтан і шаблю?—Велів султан ханові іти на війну.—Куди саме: на Ляхів, на Волохів, на Мунтян, чи на нас, козаків, або на Московське царство?—Московське царство нам вороги.—Як же вам іти на Московське царство, коли ми під царською рукою?—А ви собі сидіть дома, від Ляхів обороняйтесь, а ми будемо своє робити.—Як тільки бог нам поможе від Ляхів оборопитись і не дамо їм руйнувати пограничних городів, тоді велике військо чекатимо вас як гостей під полтавськими городами!—Богато земель розгнівали ви на себе, тим що піддались під царську руку.—Ми ніякого страху не

[1]) Так повинно бути, в ориг.: «боязнь себѣ учинили нами».

боїмось, тільки божого та царського гніву, а инших людей гнів нам не страшний!

Посол закінчив: «Що ви мені тепер сказали, я перекажу ханові і всій старшині: що напишете—буде в грамоті, а що я чую з уст, то передам докладно».

Писар сказав: «Будьте з нами в приязни й надалі. Царського посла (затриманого в Криму) відпустіть. Ми що почуємо про лядські замисли, вас повідомимо—коли ви будете з нами в приязни. А тебе з тим відпускаємо, аби ти переказав ханові все що ми говорили. Коли вам наша приязнь навіть і гірка, солодшої від неї ви ніяк не знайдете. А нам не пізніш як за 12 день дайте знати, чи зістаєтеся з нами в приязни [1]). Коли до 12 день у нас не буде про се відомости, буде у нас инакша думка. І як останнє слово від гетьмана і війська тобі кажу: від царя ми не відступимо і царських воєвод не видамо, до смерти нашої, ні ми ні діти наші. А по городах великі ми укріплятись, і все велике військо буде приготовлено» [2]).

По сім ніяких розмов з послом більше не було, але виїзд його затримали, аби козаки мали час укріпити городи на татарський прихід. Виговський звернув увагу московського посла, що за його відомостями хан ладить похід в бік Астрахани і Казани, і веде зносини з тамошніми Татарами, і там треба особливої обережности. Козак Дмитро Матвієнко, що прийшов з Запоріг, оповідав, що Ногайські Татари перевозяться «з козацької сторони на кримську», і їх мурза Серклан, гостивши його у себе, оповідав, що вони мають наказ хана перевізшися на лівий беріг Дніпра йти на Московське царство. Потверджував се й лист кошового отамана Пашка, принесений з Запоріжжя 20 н. с. травня: він доносив, що Ногайські Татари перевезлися нижче Таванп «в двох днищах» і пішли на північний схід, на Молочні води [3]).

В останнім рахунку, як ми бачили, ханський посол пропонував козакам лишитися нейтральним супроти кампанії Крима против Москви і стерегти свою землю від Поляків; сим він подавав надію, що хан в крайнім разі вдоволиться і тим і не вимагатиме нічого більше. Козацьке військо нібито рішуче відмовилось від сього устами Виговського. Але чи в дійсности становище гетьмана і його людей було таке рішуче і безоглядне в сій справі, се ще питанне.

Козаки мусіли в великій мірі відчувати се, що підчеркував татарський посол—що вони значно утруднили своє міжнародне становище, «богато земель розгнівали» своїм переходом під московську протекцію. Москва ще більше обгострила се, виявивши бажанне притягнути під свій протекторат також і Румунські воєводства. На сім ґрунті зав'язались безпосередні зносини між царем і молдавським господарем Стефаном, що показав тут себе великим хитруном і інтриґаном. Йобоюючися, що Лупул з Хмельницьким при першій можливости відновлять знову свої пляни на Молдав-

[1]) Се інтересна технічна вказівка, що для скорої дороги з Чигрина до Криму вважалося досить 5 день (12 день туди й назад, з деяким часом на нараду й розпорядження).

[2]) Акты Ю. З. Р. X с. 593—7; я очищаю по можности сі діяльоґи, як їх переказує дяк Перфирьев, від додатків московського стилю, від непотрібної многословности, котру мабуть теж завдячуємо московським писарям; дещо зістається під сумнівом,—але тільки стилістичним.

[3]) Акты X с. 591, 599.

ське і Мунтянське воєводство [1]) і постараються позискати для сих пляній хана і царгородський диван, він всякими способами старався розсварити їх з Козаччиною, і для сього між иншим використовував погрозу московської експансії між православними підданими Отоманської Порти. З намірами явно провокаційними він вів в сім напрямі зносини з Хмельницьким і царем, викликав їх на посольства і листування, і потім одержані листи, записи розмов тащо пересилав до хана і султана, також до польського короля, Ракоція, мунтянського господаря—підбиваючи всіх против Хмельницького і Лупула, як небезпечних ворохобників [2]). Нема потреби нам тут входити в усі дрібні періпетії сеї інтриги, коротко спинюся тільки на головніших епізодах—почавши від московського посольства, висланого до Стефана в місяці лютім.

Їздив Гаврило Самарин, з царським листом до воєводи Стефана (певно і до мунтянського воєводи мав також листа, бо з Молдавії мав і до нього приїхати, а можливо що й до Ракоція мав таку місію) [3]). Цар у сім листі повідомляв воєводу Сте-

---

[1]) Він писав королеві 9 н. с. квітня: «З Криму дано знати від доброго приятеля, що Василь господар задумує напасти з Ордою на державу нашу. Ми спіймавши його шпигів, присланих з листами до грецьких ченців, веліли їх взяти на допит; вони сказали що так і не инакше... А при Хмельницькім есть братанич колишнього господаря Михайла, що якимсь чином утік від цісаря християнського (німецького імператора) і укладає пляни на господарство мунтянське, за помічю московського царя і Хмельницького».—Жерела XII с. 307.

Місяць пізніш: «Той неприятель і турбатор усіх країв Василь господар знову щось замишляє з Ширин-беєм і Караш-беєм без відомости і дозволу хана (тамже с. 312).

Служебник Виговського Сербин Микола Маркович (Марков), що їздив зимою 1653—4 від Виговського до Царгороду «для провѣдованья вѣстей» і відти вернувши в місяці лютім оповідав московському гінцеві 1 (11) травня ріжні новини, потверджував переконанне, що кримський хан ще буде помагати Лупулові вернути собі Молдавське воєводство (Акты X с. 580).

Гавр. Самарин, що був на Волощині в квітні, розповів, що Стефан, боячися татарського нападу (в інтересах Лупула очевидно) вислав свою жінку в гори і сам туди мабуть незадовго «побіжить» (Акты X с. 582).

Нарешті в червні Порта вимогла від хана, щоб він приставив Лупула до Царгороду, і 20-го його туди привезено.—Жерела с. 322.

[2]) Він пояснив королеві: «Ще перше ніж Хмельницький піддався Москві, вислав я свого посланця з засвідченнем приязни до московського царя, тільки для того щоб могти вимацати його пляни»—Жерела XII с. 322. Також пояснив він своє пізніше посольство в місяці червні: «Вислав я був недавно мого боярина (Чоґоля) з засвідченнем приязни до Хмельницького, аби тільки вивідати його тадки»—с. 326.

[3]) Кубаля се твердив категорично: що воєвода Стефан, пересилаючи до Царгороду листи, одержані від царя і Хмельницькогої, повідомив заразом, «що такіж самі листи послано господареві мунтянському і Ракоцієві» (III с. 133). В дійсности воєвода в листі до канцлера Коринїньского каже тільки, що переслав «до Порти» (візирові очевидно) «автептичний лист» від царя московського, присланий з послом Гаврилом Федоровичом, і другий (лист)—Хмельницького (Жерела XII с. 308). Ракоцій пишучи 7 н. с. квітня королеві про се московське посольство каже, що гетьман прислав до нього посольство «коло 20 лютого ст. стиля», і «подібно» заохочував до тіснішої спілки, в імя одновірства, воєводу Стефана через свого гонця (expressum internuntium), а мунтянського

фана, що сього року в інтересах православної віри гетьман Хмельницький і військо Запорозьке піддали під його руку всю Малу Русь. Висловив певне здивованне (як свого часу Бутурлин митрополитові!), що Стефан, будучи одновірцем, не зробив того ж. Тепер рекомендував йому користати з присутности в Київі московських воєводів і з ними в усім зноситися, королеві польському більше не помагати і про замисли його повідомляти царя через тих київських воєводів [1]). Не знати, чи приклав до сеї місії свої руки в якій небудь мірі і наш гетьман—наприклад щоб вплинути тим робом на воєводу, аби відстав від Поляків і тримався з козаками: Стефан каже, що мав лист і від Хмельницького також, з закликом до солідарного поступованння, в звязку з переходом козацького війська під царський протекторат [2]). Але в кожнім разі ефект сього відклику до релігійної спільности православних підданців Порти був для його політичних відносин більш шкідливий, ніж користний.

Стефан воєвода про око був московському послові «приятен», і сам на сам не раз, «взирая на образ божій», клявся й божився перед ним, що він з своєю землею теж хоче бути під царською рукою. Пізніще, вже на вигнанню, він розповідав, що в тім часі (ще за життя Басараби, як виходило б) він зложив формальний договір з царем, котрим віддався під його протекторат, з тим що московський цар не буде вимагати від нього ніякого прибутку, а навпаки спомагатиме його грошима і військом против кожного неприятеля, поверне йому землі відірвані Турками від Молдавії, на випадок коли б Турки відібрали від нього господарство, всяко старатиметься йому се господарство вернути, і т. д. [3]).

«Только тѣ его клятвенные рѣчи были непостоянны», справедливо завважав Самарин. Стефан в дійсности використав сі і пізніщі листи від царя і гетьмана для широкої аґітації против українсько-московської небезпеки: послав їх копії своїм союзникам: королеві й иншим польським діґнітаріям, візирові царгородському, урядові ханському, польському послові в Царгороді і т. д. Скрізь виясняв небезпеку, яка загрожує всім сусідам України від таких замислів про об'єднанне православних. Мунтянський воєвода так настрашився всього того, що коли Самарин 9 н. с. квітня поїхав з Молдавії до нього, його на границі стріло військо і не дозволило в'їздити. Мусів назад вертати до Стефана. Хотів їхати до дому, але воєвода Стефан його затри-

---

листовно (Тамже с. 306). Таким чином сей лист—до котрого відкликався Кубаля (властиво до його реґести в варшав. гол. архиві)—не каже виразно, що листи Хмельницького писались одночасно з московським посольством—могло се бути й раніш. Але хронольоґічна близькість—що саме під той час як «Гаврило Федорович» сидів у воєводи Стефана, і воєвода urbi et orbi розписував про се посольство, Ракоцій вважає потрібним виясннти королеві дійсний характер своїх зносин з Хмельницьким, дає привід думати, що Ракоцій також був в орбіті сих листів і закликів—хоч згадуючи про се останнє посольство (Гаврила Самарина) він не згадує виразно, аби щось воно й йому принесло.

[1]) Лист царя, з Тек Нарушевича наведен у Кубалі, с. 133.

[2]) Знов таки, з огляду на твердженнє Кубалі, мушу застерігтись: воєвода не каже виразно, що листа від Хмельницького він дістав одночасно з листом від царя; але саме по собі се вповні правдоподібно.

[3]) Documente IX. I с. 217. Про сі пляни балканської експансії моя статейка в ювилейнім збірнику проф. Бідля: Sjednocení východního Slovanstva a expansivní plany na Balkane v letech (1654—5 (Z dji Východní Evropy a Slovanstva-Sbornik venovany J. Bidlovi, v Praze 1928).

мав і держав під сторожою, і навіть не присилав пожити; казав йому, що робить се з огляду на Турків та Татар, тому що він від них залежить. Але Стефанів писар розшифрував се Самарину: воєвода його тримає, поки отримає відповідь від Порти, від хана, від Ракоція: він написав їм про Гаврила, і тепер чекає, чи скажуть його затримати чи відпустити. Нарешті Гаврило став грозити воєводі козаками, і він його пустив «из Ясей» [1]).

Молдавські хоругви під той час ходили з польськими разом по Поділлю, але Стефан одночасно післав свого післанця до Хмельницького—мабуть, щоб виправдатися з сього факту. Митрополитові Гавриїлові, що переїздив в тім часі через Молдавію до Москви, він говорив, що сі Волохи пішли з Поляками на козаків «самовільством», без його відома, а він «всею душою хоче бути під царською рукою». Очевидно, те саме мав переказати гетьманові його післанець, висланий Стефаном разом з сим митрополитом. Але гетьман на сі заневнення не звернув уваги, супроти того факта, що Стефанове військо наступало на козаків, і велів того післанця затримати [2]). Самарину дорогою теж казали, що сі вимівки Стефана невірні: волоське військо пішло в поміч Полякам з його власного наказу, і ви дав їм знати, що Самарин вертає—аби вони його вхопили: його, мовляв, справді стерегли на дорогах, але йому вдалось обминути сі засідки.

Одночасно був післанець Стефана також і у царя—звідомлення дяка Томили Перфирьева, називає його Іваном Григорієвим; звідомлення не каже з чим він був присланий, але мета ясна. Стефан хотів здурити царя обіцянками підданства, підтримки з боку православних підданців Порти і т. д., та спровокувати до дальших виступів, котрі б могли налякати Порту, хана, Ракоція, Польщу і весь католицький світ православною небезпекою. Але сим разом царський уряд зачув, видко, фальш у всім сим—бо гетьманський післанець Филон Горкуша, що приїхав 8 (18) квітня, привіз уже відомість, що під Бушу разом з Поляками приходили й Стефанові люди [3]). Тому відправляючи Горкушу і з ним сього молдавського післанця, царський уряд післав з ними свого післанця, дяка Томилу Перфирьева і доручив йому спитати у гетьмана, «чи правдою проситься воєвода Стефан в підданство цареві», і чи то він посилає Волохів в поміч Ляхам, чи вони самовільно пішли до Ляхів—як заневняв, видко, Стефан царя. В залежности від того Перфирьев або мав їхати в посольстві до воєводи Стефана, в справі сеї його пропозиції, або обмежитися тільки інформацією, збиранням вістей, особливо про кримські відносини, можливість татарського походу і т. д. [4]). Перфирьев вже ще перше ніж доїхати до гетьмана, в дорозі стрів Самарина, який поділився з ним своїми вістями, і скептичними поміченнями що до воєводи Стефана, а після того, що покинув іще до того гетьман, їхати Перфирьеву далі не було ніякої рації. Гетьман післав його назад з листом до царя: в нім пояснив, що він завернув Перфирьева назад, тому що Стефан писав до царя лукавством, а не правдою піддаючися під царську руку, і під час коли був у нього Гаврило Самарин, він, Стефан воєвода, саме тоді посилав своїх людей в поміч Ляхам, против війська й. ц. вел. Запорізького, а також виявив Ляхам, в яких справах приїздив до нього Самарин. Крім того він іще 20 хоругов війська свого послав Ляхам і взагалі нічого доброго для царя

[1]) Акты X с. 581—2. [2]) Тамже X с. 579.

[3]) Акты X с. 661, пор. вище с. 835.

[4]) Наздогін послано йому наказ з приводу вістей, ніби то певна частина Ногайських Татар вийшла в союз з козаками; розпитатися про се, про результати козацького посольства до Криму і т. и.—Акты X с. 573—4.

не думає [1]). Так утворився дипльоматичний розрив, чи напруження, котре Стефан воєвода постарався потім залагодити, коли Лупула відвезено до Царгороду і небезпека нової татарсько-козацької інтервенції в Молдавії в значній мірі зменшилась.

Ракоцій і мунтянський воєвода Матвій Басараб підтримували свого союзника Стефана, так само заінтересовані в тім, щоб румунські краї не стали ареною українських впливів і планів. Ми бачили як Виговський закидав ханському послові, що Поляки, Угри, Мунтяни і Волохи—себто король, Ракоцій і оба господарі, ся «конфедерація», що зложилася літом 1653 року против української експанзії—спільною рукою заливала золотом ханський двір, щоб розвести Татар з козаками і звернути їх против українсько-московського союзу. Савич, за словами Виговського, так оповідав про сю кримську акцію з місяця квітня. «Молдавський господар прислав ханові список з грамоти, що привіз від царя Гаврило Самарин, і переказував ханові, що як козаки піддалися під царську руку, то нехай би Кримці падані не давали їм ніякої помочи. І венгерський та мунтянський (володарі) прислали до хана своїх послів з тимже: що козаки піддались цареві, а вони всі—Венгри і Мунтяни з'єдналися з Ляхами, нехай же і хан іде в поміч Ляхам на московських людей і козаків: вони, Мунтяни і Венгри дадуть за се ханові великі гроші» [2]).

Сучасна Европа—особливо ті держави що приймали безпосередню участь в католицьких і против-католицьких планах, з великою увагою і тривогою слідили за успіхами і неуспіхами нової православної ліги. Theatrum Europaeum зазначує. «Се немало подбадьорило Польщу, коли наступник померлого князя Мунтенії, так само як і князь Волощини, відмовили авдієнції московським послам, і заявили, що вони лишаються союзниками Польщі і не хочуть мати нічого спільного з Моєквою», і т. д. (612).

Підбадьорювало разом з Польщею й усіх, кого стрівожили і перспективи східнеславянської експанії. Але реальної користи Польщі ся дунайська ліга дав ла не б гато і один тільки Стефан Молдавський в віч ім стрічу Лупулової фамілії [3]), зіставався евблаганним ворогом к заків і приятелем Польщі.

Мунтянський же воєвода, наступник Басараба, що помер в тім часі від рани отриманої в битві під Терговиштами, Константин Щербан на імя, далеко не був таким твердим союзником Стефана і противником козацької орієнтації, як був покійний Матій. Ракоцій також свідомо шукав відновлення добрих відносин з козаками і замирення їх з Польщею, хоч одночасно зіставався офіціяльним її союзником, і старався закріпити свої родинні звязки з нею: добивався польського горожанства для своїх синів і визначніших своїх міністрів (Яна Кемені, Штефана Петкі та Фр. Редея) [4]). Вище ми бачили (с. 778), що в лютім Хмельницький отримав від нього листа з запевненнем, що торішні воєнні операції угорського війська були звернені против претензій. Лупула, а з військом Запорізьким Ракоцій бажає зіставати в приязних відносинах [5]). Гетьман на се відповів листом, писаним 20 лютого ст.ст.

«Світліший князю Трансільванії, пане і пане пренановний! Дуже і дуже були ми здивовані, що ваша світлість, стільки разів свідчивши нам свою приязнь через

[1]) Так пересказує сей лист дяківська довідка в Актах X с. 603.

[2]) Акты X с. 590.

[3]) В другій половині року пішла чутка, що Хмельницький сватає свою невістку Домну за племінника Ракоція, очевидно—з пляйами на Волощину.— Documente IX. I с. 101.

[4]) Жерела XII с. 316. [5]) Там же с. 282.

послів наших і своїх, потім послав своє військо на приятеля нашого світл. воєводу Молдавії. Коли піддані воєводи Валахії вчинили повстанне против свого пана і вигнавши його, настановили собі иншого воєводу,—світлости вашій не було з того ніякої шкоди. Син мій, без моєї відомости, боронив батька свого (себто то тестя) і старався відшукати його неприятеля скрізь. Але що сталося, відстатися не може. Я відкликав дуже суворими листами мого сина. Від вашої світлости бажаю тільки—аби мав в памяти свою стару приязнь і не давав помочи неприятелям нашим. Хочемо щоб звязок найтіснішої приязни, як давніше був, зростав далі і не забувався—не тільки за нашого життя, але і при потомках наших. Ширше перекажуть посли наші, котрим прошу світлість вашу дати всяку віру. А ми світлости вашій щасливо панувати і нас любити бажаємо—світло ти вашої до послуг готовий Б. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким»[1]).

Як можна міркувати з відповіди Ракоція на сього листа гетьман післав його не з своїм послом, а з тими мабуть людьми, що приїхали з його послом М. Суличичом від Ракоція, чи від молдавського господаря. Формального посольства не було мабуть ні збоку Ракоція ні з козацької сторони. По торішнім розриві і конфлікті обидві сторони здержливо і обережно намацували можливости відновити приязні відносини: перетворити їх в союзні. Відповідаючи на листа гетьмана 30 н. с. березня листами до нього і до Виговського, Ракоцій ширше повторяв свої виправдання, що виступи його війська були викликані ворожою поведінкою Лупула і Тимоша. Рекомендував лишити на боці минуле і відновити приязні відносини надалі, обіцяючи прийняти з честю і відпустити без затримки нове посольство гетьмана, котре б він прислав[2]).

Одночасно старався забезпечити собі можливо діяльну поміч у сих пляних з боку Редивила. Висилаючи на варшавський сойм свого посла, Ракоцій крім офіційної інструкції до короля, дав послові секретний наказ для порозуміння з Радивилом, і між иншим наказав представити йому пильну потребу для короля порозумітися з козаками безпосередне, без участи в тім хана, і рекомендувати для сього послуги Ракоція як посередника[3]). Відповідаючи, Радивил вернувся до кандидатури Ракоція на польську корону. Підчеркнув, що трівке замирення з козаками не можливе, поки на польськім троні сидить католик: православна Русь не може ставитися до нього з довірем, підозріваючи в нім замисли на знищенне православя, і не схоче вернутися під владу короля, поки ним не буде дісідент. З не-католицьких володарів найбільш підходить для сього і найбільш шансів має Ракоцій, як се Радивилові доводилося чути від богатьох. Треба тільки змусити короля до абдікації. Обставини ж для кандидатури Ракоція тепер дуже сприятливі, особливо коли він, з одної сторони—постарається як найтісніше звязатися з козаками і помирити їх з Річпосполитою, з другого боку—подбає про можливо тісну приязнь з ханом, та вплине на Порту, щоб вона з своєї сторони загрозою війни притримала австрійського цісаря від вмішання в польські справи. Инакше Річпосполитій загрожує під сю хвилю поділ: одну половину захопить цар, другу тоді може захопити цісар; а з загальним повстанем простого народу в Польщі, загрожує повстанне православних в Туреччині. Порта в своїх інтересах мусить помогти Ракоцієві дістати польську корону

[1]) Jorga, Acte с. 240 (з пруського державного архиву).

[2]) Жерела XII с. 300—3, московські переклади—очевидно з присланих від гетьмана оригіналів, з посольського архиву.

[3]) Transsylvania et bellum boreo-orientale I с. 301—2, інструкція з першого лютого.

щоб відвер ути сі небезпечні перспективи. Тоді Русь не боячися пагубних замислів католицького духовентва повернеться до Польші, сприкривши собі московську неволю. Бо ся неволя далеко тяжча від неволі в Польщі,—коли сей Русь не могла знести, тим меньше не знесе московської. Розрив з козаками підірве сили Москви і зробить її нешкідливою, а дісіденти Польщі дістануть в козаках сильну підтримку—котрої бракує їм тепер після упадку Лупула. З заграничних держав можна рахувати на Швецію, але треба мати на поготові власне військо, щоб паралізувати противні заходи католицького духовенства. Для сього Радивил мусить мати під рукою гроші на наєм війська, і просить Ракоція в інтересах своїх власних і всіх дісідентів (евангеликів) прислати йому в секреті негайно 100 тис. червоних. Для того ж щоб прихилить до себе шляхту, Радивил радить Ракоціеві подати Польщі поміч проти Москви: нехай пришле якусь значнішу частину свого війська, з тим щоб король і Річпосполита дали йому ґарантію безпечности з боку Німеччини і в застав передали якісь городи або територію. Про се треба буде постаратися на літнім соймі [1]).

Так позначалася нова спільна лінія: удаваної льояльности для короля, зближення до козаччини, фронту проти Москви. Ракоцій затаїв перед королем свої зносини з Хмельницьким. Нібито сповіщаючи його про новини, він повідомляв його про листа від Хмельницького з дня 20 с. с. лютого—одержав його нібито не давши до того ніякого приводу з свого боку. Хмельницький, мовляв, силкується в нім виправдатися з торішньої війни—тим що він у ній тільки боронився, шукає приязни і старається найти притоку для дальших переговорів. Прислав також посла до воєводи Стефана і листа до воєводи Матвія, посилаючися на спільність релігій. Він, Ракоцій, відписав йому згідно з чемністю, належною християнському суспільству [2]).

Як раз навпаки, ніж було в дійсности!

Але московської експансії на Україні Ракоцій не бажав щиро, і готов був все робити, щоб їй запобігти. Се не розминалось одначе і з настроями козацької старшини, що вже зміркувала небезпечні сторони московського протекторату. Гетьман рішучо прохолов до плянів московської експансії на Балканах, і вже не сприяв, а бойкотував зносини царя з дунайськими воєводами, зміркувавши, що знайшовши собі міцних союзників або підданців на Дунаю, доперва Москва візьме його в лещета. Ідея словянської експансії швидко вивітрилася, стрівшися з реальними перепективами московської автократичности й нетолерантности [3]).

---

Москва в сім часі, в місяці квітні, ладилася до наступу на Польщу. Ще в березні вислано на західній фронт; до Вязьми, артилерію. 2 н. с. квітня цар урочисто випроваджував армію призначену до Брянська, під проводом Олексія Трубецкого, для операцій—в залежности від обставин—чи то в напрямі північно-західнім, Рославль-Смоленськ, чи то в полуднево-західнім, Стародуб-Київ [4]). Полудневі операції, як ми знаємо, ще з березня доручено бояринові Василю Борисовичу Шереметьеву, з базою в Рильську [5]). Але се були тільки прикриття, головні ж операції мали роз-

[1]) Тамже с. 312—5.

[2]) Жерела XII с. 306, з датою 7 квітня, теж самє Acte с. 242 з датою 4 квітня.

[3]) Див. мою цитовану статейку в ювіл. збірнику проф. Бідля.

[4]) Дворцовые разряды II с. 402, 408.

[5]) Акты Моск. Гос. II с. 367.

виватися в напрямі Вязьма-Смоленськ. 25 травня виправлено туди передовий полк, за ним «великий полк», а 28 виїхав на сей західній фронт сам цар.

З Польщі в сім часі прибув останній післанець—королівський дворянин Пузилевич: він привіз грамоти від сенаторів до бояр, з датою 17 н. с. квітня. Сенатори ніби то робили останню пробу запобігти війні—але підчеркували, що цар розірвав договір, вийшов в стан війни і тим звільнив короля і Річпосполиту від усіх з'обовязань прийнятих ними трактатом вічної згоди; лиха словено-російська мова, котрою писаний сей лист, з свого боку затемнювали неясну і невитриману лінію сеї декларації. Сенатори переходили історію дипльоматичних зносин польсько-московських, кон татували, що польський уряд ретельно виконував договір і все робив для задоволення московської сторони. Спеціяльно спинялись на останніх переговорах з великими послами, представляючи справу так, мовляв було осягнене повне порозуміння і великі посли виїзжаючи клялись і присягались, що польській стороні не треба боятися піяких ворожих кроків з московської сторони. «И како ся нынѣ все стало с великим удивленіем нашим противо вѣчным докончаніемъ и снеміем (!) мира, крестным цѣлованіем покрѣпленного, и вмѣсто сего что в. государь ваш имѣл кончити зачатое чрез великих и полномощных пословъ своих ходатайство и по братской дружбѣ привести к сему вѣроломного лестного змѣнника Хмельницкого со всѣм воинством Запорозским—что ж бы ся с истинным и проведным покореніем в г. нашему поклонил и о милосердіе за преступства свои просил,—сам (цар) с ним совокупился. Крестное лобзаніе от них взем мѣста и городы е. корол. в л. и Речипосполитой, не имѣющи ни единого к ним приступства позабирал не отповѣдне. Всей черни обитателем тамошным присягати себѣ на послушаніе велѣл восльдованіем от вѣка нѣкогда не слышанным, противо всякой слушности, противу вѣчному докончанію, крестным лобзаніем укрѣпленным».

«Удивляется весь миръ сицевому послѣдованію. Бог с небеси зрящи на се месть и казни за таковую нещирость готовит. Утѣшится язычество с сицевых нещырых поступков меж государствами христіанскими!».

Сенаторы вказують, що за таким порушенням договору ті права на московську корону «и приступу к государству московскому», котрих свого часу вирікся був Володислав, відповляються знову—«вліяется на особу е. корол. в л., и слушне сего доходити и упоминатися может». Остерігають бояр перед відповідальністю, яка спаде на них, коли вони не відведуть свого государя від війни, котру він розпочинає. Обіцяють їм з свого боку всякі старання для відповлення договору, і просять негайно відписати, що вони і вся дума царська про се думає [1]).

В дорозі сього післанця затримано (між ин. вяземському воєводі було з Москви наказано, нібито припадком зробити підчас його переїзду військову муштру, щоб заімпонувати великими силами й бойовою готовістю). Прийнято вже після того як цар виїхав на фронт, 29 н. с. травня, і потверджено, що війна буде [2]).

В актах посольства заховалося дві чернетки грамот без дати, що мали служити відповідю на сей відклик сенаторів. Перша писана від імени царя і захована в цілости, друга дефектна—держана іменем бояр. Викладові сенаторів противставляється добре звісний уже нам аспект московський—приблизно той сам, що в со-

[1]) Подлинныя польскіе грамоты москов. архиву. загран. справ Ч. 93.
[2]) Польські справи 1654 N 5 л. 119.

борній ухвалі. В царській грамоті історія дипльоматичних зносин викладається більш сумарно, в боярській з більшим накладом імен, фактів і всяких подробиць. Фінал царської грамоти, після викладу образ нанесених царській чести на перговорах з великими послами: «Та ще ви, брат наш, не памятаючи вічного договору і хрестного цілування—як не годилось би християнським государям супроти християнських государів, замишляючи злі замисли на наше Московське государство, зсилалися й договори чинили з спільним неприятелем християн—з кримським ханом. З-часта змовлялися з ним всякими способами воювати і розоряти наше Московське государство. А сього року минаючи нас прислали до наших бояр і думних людей нібито від своїх панів-рад, а не від себе гінця Станислава Пузилевича, безчестячи тим нас, наше цар. вел. Бо того ніколи не бувало, щоб пани-рада минаючи нас зсилалися з нашими боярами, і се безчесте порушує вічний договір. Наші бояре ухвалили того гінця скарати на смерть, але ми його пожалували, веліли смертю не карати, тільки затримати до якогось часу. Але нарушенне вічного договору з вашої сторони з тих усіх пунктів стало явне, і ми видівши так від вас, брата нашого, явні грубости і неправду—що ви чинили нестерпимі безчестя і догани батькові і дідові нашому, і нам—всеї Великої і Малої Росії самодержцеві, многі недодержання і нарушення вічного договору, а також не стерпівши невинного гоненія над православними християнами—не хотячи допустити їх до підданства бісурменам, спільним неприятелям християньским, веліли їх, як людей від присяги вашому к. в. вільних і від підданства свобідних, прийняти під нашу високу руку, з великими князівствами Київським і Чернігівським і всею Малою Руссю. А за ваші многі неправди і досади, за злі безчестя і порушення вічного договору, попросивши у бога милости, покликавши в поміч пресв. богородиці і святих російських чудотворців і оборонюючи себе силою хрестною, хочемо на вас стояти і за неправди ваші мститися скільки милосердний бог нам поможе. Се вашому кор. вел. знати. А ми свідчимося перед богом і всіми християньскими вел. государями, що з нашої сторони вічного договору додержувано крішко, а нарушено його з вашої сторони, брата нашого многими неправдами і злими досадами» [1]).

До білоруської людности видано славну відозву: «В Польське королівство і Литовське князівство, синам матери нашої—Грецької церкви: православним грецького закону архієреям, ереям, всьому священству й чернечому чинові і всім православним християнам всякого чину, літ і стану, в містах, місточках і селах! Здавна благано нас від св. Східньої Церкви і всих православних християн Малої Росії, аби ми помогли їм, як годиться щоб вірні вірним помагали. І ми змилувалися: Малу Росію—православних християн постановили прийняти, під державу єдіного пастиря словесних овець—Христа бога нашого. А тепер оповіщаємо, що наше вличество, зібравшися з множеством війська, зброїмося на кривдників і нищителів Східньої Церкви—Поляків. Аби господь змилосердився над всіми нами, православними християнами і через нас—св. Церква від гоненія визволилася і грецькими старими законами красувалася... Отже скільки вас, православних християн, Господь на те добре діло наштовхне, ви ще перед приходом нашим царським **відділіться від Поляків як у вірі так і в вигляді: хохли, що маєте на головах—постріжіть, і кождий нехай озброїться против не-**

[1]) Польські справи 1654 р., стовб. 5, л. 119—158; на чернетці нема ніяких поміток коли і як вона післана, й імя гонця пропущене.

приятелів божих[1]). Ми ж про всіх котрі добровільно перед приходом нашим до нас відозвуться і вірні нам будуть, дамо війську твердий наказ, щоб їх доми і достатки були охоронені від військового нищення ).

Се був, як бачимо не тільки відклик до православної солідарности—але й укрита погроза, що всі хто не піде за сим покликом підпаде військовому розоренню!

Збираючи на полудневій границі доволі значну частину свого війська для оборони України від Татар і Поляків, московський уряд жадав собі компенсації з козацької армії на смоленськім фронті. Чи тільки з мотивів компенсації, чи і з політичних—рахуючи, що присутність козацького війська полекшить окупацію Білоруси,—підтримає потяг православної Білоруси до Москви, прикладом України? Чи вважали користним і безпечнішим, аби в заміну московського війська, що мало вести операції на українській території, було українське військо при московськім, як свого роду застав? Сі мотиви також здаються мені можливими і навіть правдоподібними.

Ми вже знаємо, що відправляючи козацьке посольство на великодніх святах, цар наказав гетьману вибрати з задніпрянських лівобічних полків 18 тисяч козаків і бути їм готовими, під проводом ніжинського полковника Івана Золотаренка і переяславського Павла Тетері, для операцій на білоруськім театрі війни, коли прийде царський наказ [3]). Сей наказ був висланий в першій половині травня з Тимофієм Спасителевим: йому очевидно було доручено допильнувати, щоб гетьман виконав се доручення, і випровадити сей помічний корпус на театр війни: до Вязьми, або Дорогобужа (під Смоленськ) [4]). Гетьман не отягався—бо ж ми знаємо, що Золотаренко й так поривався звести боротьбу з литовськими військами за новоздобуту козацьку територію—Стародубівщину. Але Тетерю посилати туди не схотіли: може бути тому, що Золотаренко хотів сам вести сі операції. Бо причини, подані на те від Хмельницького в грамоті до царя на дуже переконують:

«З наказу в. цар. вел. давно вже ми веліли Іванові Никифоровичу (Золотаренкові) рушитися і до боку в. ц. в. йти, і з ним, згідно з волею в. цар. вел. іде 18 тисяч. Веліли сьмо йому скоро поспішати з усім полком Ніжинським. Але дуже в. ц. в. перепрошуємо—не гнівайся на нас і на Тимофія Спасит лева, що Переяславського полку з Павлом Тетерею не посилаємо. Бо почувши про неприятелів наших Ляхів, що вони на нас готуються, веліли ми полкові Переяславському й иншим полкам спішно перейти на сей бік Дніпра, й иншим полкам збиратись. Бо вість нам прийшла, що ті Ляхи перші на нас хочуть ударити: казав Окунь (взятий в полон підчас нападу) що вони затягнули [5]) на нас і хочуть ударити сюди на Умань і Білу Церкву. Тому ми неодмінно пробуваєм в поготові й на обережности, і просимо тому також в. ц. в. прислати нам до Київа спішно Шереметева з військом, для одсічи Ляхам» [6]).

Замість полковника переяславського гетьман визначив в похід чернігівського і зараз же вислав Спасителева, щоб він з Золотаренком ішов на Стародуб [7]).

---

[1]) Розбивка в сій славній фразі наша.

[2]) Видруковано у Соловьева с. 1664, з Польских справ 1654 р.

[3]) Акты X с. 506.

[4]) Тамже с. 677.

[5]) Затягнули—властиво найняли військо.

[6]) Акты X с. 675.

[7]) Тамже с. 678—18 с. с. травня Спасителев виїхав з Чигрина до Золотаренка.

Золотаренко зараз же почав ладитися в похід, і 21 н. с. червня [1]) доносив цареві з Новгороду Сіверського, що він з 20 тисячами козаків і арматою іде на Гомель і поволі посуваючися буде шукати де краще війти в звязок з царською армією. Він сподівався, що його ближчим товаришем в сих операціях буде кн. Трубецкой з своїм військом, але царський штаб роздумав инакше і постановив післати його на полудне замість Шереметьева, що перед тим, після трівожних вістей про великодний польський наступ на Поділлі дістав був царський наказ іти до Київа [2]). Шереметьев стояв на поготові під Путивлем, але остаточного наказу не дістав, очевидно з огляду що наступ на Поділлю припинився, і тепер як гетьман просив приспішити його марш на Україну, йому (Шереметьеву)—дано було наказ лишитися далі «на черті» (на лінії полудневих московських укріплень), для охорони від татарського нападу—з огляду на трівожні вісти привезені від гетьмана Перфирьевим [3]). Підтримувати його мали з своїми полками: з Яблонова кн. Ромодановский (вперше він тут виступає в плянах военних операцій на Україні), з Путивля Зюзин, з Козлова Пушкин. На випадок коли б хан з великою Ордою продерся через полудневу лінію укріплень, вони мали йти за Ордою «укрепясь обозом» аж під Москву, щоб тут дати йому бій [4]). На Україну ж замість Шереметьева мав іти Трубецкой з Брянська. Але видимо московський уряд трохи побоювався, чи гетьман не буде незадоволений такою зміною. Тому до нього вислано 4 (14) червня піддячого Григорія Старкова з царською грамотою і устними поясненнями, чим викликана ся переміна—аби гетьман нею «не оскорблявся».

Се був момент з одної сторони радісний, з другої дуже відповідальний для московського престижу: цар саме того дня став ставкою на границі, в Вязьмі, і були проголошені перші московські успіхи. Прибула депутація з пограничного (з литовської сторони) Дорогобужа, з повідомленнем, що польська залога з наближенем москов-

---

[1]) З датами сього листу не все в порядку, самий же лист досить інтересний, так що я наведу з нього дещо в перекладі: «За повеліннем в. цар. вел. Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорізького і жичливий слуга в. ц. в., призволив іти (нам) на услугу в. ц. в. з військом Сіверським Запорізьким. За тим наказом, я проти ворогів нашої віри православної і вашого ц. вел. дня 15 (?) червня рушив до Новгородка Сіверського з військом, котрого прибрали сьмо 20 тис. конного в пішого з гарматами й припасом гарматним, маючи між собою намір пристойний (?) іти до міста Гомеля, де, кажуть, мають бути душмани і неприятелі наші... Помалу поступаючи сею стороною Дніпра, містами і городами литовськими, будемо дивитися, де маємо з військом при боку моїм будучим побачити пресвітлий престіл в. ц. вел.» Акты XIV с. 127—8. Перед тим 9 (19) червня (Акты X с. 681) Спасителев доносив цареві—видимо незадовго перед тим приїхавши до Золотаренка, що у нього буде 20 тис. козаків, 7 гармат і 2 пищалі, і що до нього приїхало кількинадцять чоловіка білоруської шляхти: Поклонський та инші. Спасителев настоював, щоб Золотаренко післав Поклонського, як найвизначнішого з поміж них, до царя, але Золотаренко післав його до гетьмана, натомість післав до царя инших.

[2]) Царська грамота 14 (24) квітня, Акты X с. 574.

[3]) 24 с. с. травня цар отримав від Шереметьева запитанне, чи має йти з Путивля до Київа, як був йому наказ. 25 приїхав Перфирьев з вістями, і Шереметьеву післано наказ із Путивля йти до Білгорода або до «Карпового Сторожевья» і там стерегти границю від Кримців і Ногайців. Двор. Разряды II с. 423 і Акты X с. 605 і 568.

[4]) Дворц. Разряды III с. 423.

ського війська втікла до Смоленська, і магістрат піддався цареві «з радістю». Вважали потрібним «обрадувати» сим і Україну.

Саме перед тим (всього кілька день) був даний наказ про висилку до гетьмана московських людей для списання доходів в українських містах. На жаль, заховався тільки початок інструкції Максиму Ладиженскому, що з піддячим Винюковим мав їхати до гетьмана з царською грамотою «и для переписи в черкасских городѣх и мѣстѣх доходов и всяких угодей по ту сторону Днѣпра» (на правім боці очевидно). Він має дату 29 травня ст. ст. [1]). Ладиженский мав, явившися до гетьмана, нагадати йому, що говорилося в Москві в справі платні Запорізькому війську—що про се буде пізніше царський указ. Тепер, мовляв, вони — Ладиженский з піддячим—прислані «для переписи и смѣты всяких доходов во всей Малой Россіи», а як всі ті доходи спишуть і зрахують, тоді буде указ про платню (жалованье) війську Запорізькому, за рішенням в. ц. в. Нехай же гетьман подасть, скільки в Малоросії, на тій стороні Дніпра в городах і містах королівських, в панських і кляшторних маєтностях оранд і всяких инших доходів грошима і натурою збиралося, і дав на то розпись. Коли гетьман дасть розписи королівських і панських доходів, то їм узяти сі розписи для прикладу [2]), і сказати гетьманові щоб він видав їм універсали до тих городів, де вони будуть описувати всякі доходи—аби їх люди слухались. Коли ж гетьман скаже, що не має розписи доходів, то нехай скажуть, що об'їдуть самі їх списувати. Нехай їдуть, а приїхавши... Тут уривається ся інструкція на найбільш цікавім: як московський уряд уявляв собі процедуру переписи.

Тепер постановивши потішити гетьмана, цар дав наказ припинити подорож на Україну Григорія Унковского і Максима Ладиженского (Унковский мабуть мав переписувати лівий беріг, а Ладиженский правий), велів виправити їх на фронт [3]), і справу переписи доходів взагалі було знято [4]); натомість рішено негайно вислати Запорізькому війську для роздачі золото з царського скарбу, згідно з царською обіцянкою.

В грамоті, що повіз з ставки Старков 4 (14) червня цар повідомляв про свій прихід на границю, до Вязьми, і закликав гетьмана до походу на короля з свого боку. в порозумінню з кн. Трубецким, котрого він посилає замість Шереметьева, з огляду на вісти привезені Перфирьевим. Трубецкой прийде до Київа з великим військом і в порозумінню з гетьманом розпочне операції против Поляків. Ніякого конкретного пляну їх царський штаб іще не визначав—се сталося пізніш [5]).

Крім ближчого вияснення мотивів сеї зміни, і так би сказати—перепросин гетьмана за сю переміну, Старкову доручено було делікатно розвідати у Виговського, начеб то ненароком, не з царського доручення, а від себе,—чому гетьманська канцелярія не вживає на своїх грамотах нової, московської печати з царським іменем, що була виготовлена на проханне самого ж військового писаря, заявлене в Переяславі.

---

[1]) Акты X с. 673.

[2]) «Для примѣру»—се може значити «для орієнтування», але може бути і «про око». В кожнім разі ясно, що московский уряд ні в якім разі не хотів вдоволитися гетьманськими датами, а постановив перевести перепись самостійно.

[3]) Тамже с. 685—6.

[4]) В кожнім разі ясно і певно, що перепись не відбулася—хоч Равіта-Ґавроньский (II с. 366) пробував довести безпідставність сумнівів що до її переведення.

[5]) Акты X с. 658—9.

Може вона загубилась і тепер гетьман не важиться просити нової? [1]). Инакше кажучи— Старков мав довідатись, чи не навмисне гетьман уникає сеї маніфестації свого підданства, і натякнути, щоб він її не уникав.

І розуміється—розвідатися про ситуацію—тільки скоро, і як можна скорше—«не гаючись ні години» повернутись [2]). З сього також можна міркувати, що в царській ставці чимсь затрівожилися в українській справі, що до війська і гетьмана. В результаті довших роздумувань і з'явилося рішення: перепись українських доходів припинити, а тим часом виплатити війську Запорозькому і його старшині царське жалуванне золотом з царського скарбу. Про се царська канцелярія повідомила з Вязьми 9 (19) червня боярську колегію, що правила справами в Москві, наказала приготовити золото на 60 тис. козаків—«по меншому золотому» (спеціяльно для сього їх вибито), для старшини великі золоті, для гетьмана і писаря соболі, виготовити грамоту до гетьмана з датою 13 (23) червня в Дорогобужі, та скласти інструкцію царському дворянину Петру Протасьеву, висланому з сим з царської кватири, придавши йому з приказу якого небудь доброго піддячого [3]). Сей Протасіев мав відвезти до кватири гетьмана золото на 42 тис. козаків, а на 18 тис. козаків білоруського корпусу і для тамошньої старшини велено прислати до царської кватири. В інструкції наказано описати спеціяльний церемоніял. Приїхавши до гетьманської кватирі Протасьев мав оповістити гетьмана, що він привіз золото від царя («с нашим жалованьем з золотыми»)—щоб гетьман зібрав старшину і військо («рядовых казаков»). Коли гетьман визначить йому авдієнцію в присутности війська (так очевидно треба розуміти), Протасьев передаючи грамоту має об'явити гетьману, старшині і «рядовим козакам» «наше жалованье—золотые» і для роздачі попрохати у гетьмана «росписи» (реєстру). Тоді гетьманові і писареві віддати жалуванне, а полковникам і всім начальним людям і рядовим козакам роздати жалуванне за гетьманськими розписями. А котрих полковників і начальних людей при гетьмані не було б, Протасьев мав просити гетьмана виправити його з золотом у ті полки, котрих не буде при гетьмані, тому що йому велено роздати золото «всѣм на лицо»; приїхавши до котрого небудь полку, він має взяти у полковника розпись і так само роздати золото «на лицо». Коли ж би гетьман почав говорити, що їздити Протасьеву по полках неможна, з огляду на наїзди неприятеля—щоб він здав золото для неприсутніх гетьманові, а він їм роздасть, або перешле, як тільки можна буде проїхати, то Протасьеву на се не приставати і «настояти» на тім, щоб гетьман його таки виправив до тих полків, давши йому провідників, бо він має такий наказ, щоб сам роздав золото по всіх полках. «И гетьману говорить всякими мѣрами, чтоб в полки с нашим жалованьем, з золотыми отпустил ево самово. А будет гетман учнет ему говорить упорно, что ему в полки за проѣздом от воинских людей отпустить ево на мочно, и проѣхать ему никоторыми мѣрами не умѣть, и познает он, Петр, что ему за войною в тѣх полкѣх отнюд быть не мочно, и Петру наше жалованье золотые на тѣх людей, в которые полки ему гетман ѣхать не велит, отдать по самой послѣдней мѣрѣ (в самім крайнім разі) гетьману».

---

[1]) Також с. 660, пор. с. 246, вище с. 764.

[2]) Інструкція тільки в фрагменті—с. 660—2.

[3]) Малорос справи б. архиву загр. справ 1654 № 39 (ненумеров.). Карпов не завважив сеї частини актів посилки Протасьева, і видав в X т. Актів Ю. З. Р. тільки те що знайшов в ст. 5824 б. архиву юстиції.

Таким чином царський уряд хотів зробити сею роздачею золота широко відому і голосну маніфестацію: все підчеркується, що се цар роздає золото безпосередне всім і кожному «на лицо».

При тім ще друга делікатна справа доручалася Протасьеву—дістати вдруге автентичну султанівську грамоту, що Виговський уже раз передав був з Матвеевим, і її потім повернено. На жаль царська грамота не каже, на що урядові знадобився знову сей оригінал, але настільки його було треба, що Протасьеву доручалося—коли б Виговський сказав, що вдруге він тої грамоти без відому гетьмана дати не може,—просити про се самого гетьмана, хоч се було звязане з очевидним риском—підвести Виговського. Правда, Протасьеву мало бути наказано, аби ніяк не згадував того, що грамота ся вже була в Москві, але очевидно се не так легко було замаскувати звертаючися до гетьмана.

Грамота до гетьмана, виправлена в приказі згідно з сим наказом, з датою 13 (23) червня «на стану в Дорогобужі» [1]), починалася з пригадки, як гетьманські посли Богданович і Тетеря просили царя затвердити військовий компут (число війська Запорожського) 60 тис. і визначити йому жалуванне. «І ми вас пожалували, веліли вчинити число війська Запорізького за вашим чолобиттєм в 60 тис. А з огляду на нинішню службу [2]) веліли тобі, гетьманові, післати й зібрати наше царське жалуванне на писаря, на осавулів, на обозного і суддів військових, на полковників, сотників і реєстрових [3]) козаків 60 тисяч: з усіх городів і міст і уїздів, з усяких оренд і оплат [4]), згідно з давнім звичаєм—так як збирано давніше і через тих самих людей, і роздати по скільки вийде, а далі жалуванне Запорізькому війську буде йти за нашою ухвалою, відповідно до того скільки збиратиметься в Малій Росії доходів [5]).

Тепер же жалуючи тебе, гетьмана, і все військо Запорозьке, давнім звичаєм предків наших, як у них водилось (в відносинах) до підданих,—тому що ви пошукали собі нашої государської милости і вчинилися під нашою високою рукою в вічнім і вірнім підданстві, післали ми до тебе і всього війська Запорізького з нашим жалуванням, з золотими нашого дворянина Петра Протасьева і піддячого Івана Амирева».

Тільки всього: цар не пояснив, як буде далі—чи будуть все таки доходи переписуватись, чи будуть без переписи передані в розпорядженне гетьманського уряду, з обовязком виплачувати з них платню війську. Фактично знявши з порядку дня справу переписи, московський уряд одначе не хотів звязувати себе на будуче якими небудь категоричними, далекосяглими заявами, і зіставив справу «завішеною», як говориться.

Далі цар висловляв надію, що гетьман і військо бачивши таку його ласку, далі служитимуть йому щиро. Повідомляв про успіхи свого білоруського походу і геть-

---

[1]) Тамже, Малорос. справи 1654 № 39.

[2]) «И для нынешние службы...» [3]) Списковых.

[4]) Оброчные деньги.

[5]) «А впредь наше ц. в. жалованье на войско Запорожское будет по нашему ц. в. разсмотренью, как нам, в. г. вѣдомо учинитца, сколько в Малой Россіи всяких доходов в зборе будет». Такої грамоти гетьманові в квітні не знаємо; чи не перестилізовується тут, в новім аспекті, і з відповідними змінами, те що писалося гетьманові, коли посилалося на перепись доходів Унковского і Ладиженского—вище с. 910.

манові радив енергійно воювати Поляків: «І ти, гетьмане Б. Хм., зібравши військо і зсилаючись з нашими воєводами, над неприятелями нашими промишляй і ‚поиск чини' скільки тобі біг помочи подасть» (написано було і зачеркнено: «чтоб тому неприятелю нашему, польському королю за помощию божию отпор дать нынешним лѣтом»).

В інструкції Протасьєву і Амиреву [1]) датованій тим же днем, насамперед дано вказівки відповідно наведеним вище директивам, а потім дані ще такі доручення:

В розмові з Виговським розпитати, з чим приходив до гетьмана в місяцю маю посланець сілістрійського баші і з чим його гетьман відправив?

Які були наслідки «прелестных листов» що присилали «в Запорізьке військо» король і гетьмани Потоцкий і Радивил? Чи наслідком тих листів не «од'їхав» хто небудь з Запорізького війська до короля, і чи не помітно в пограничних містах якоїсь «шатости» «в черни».

Далі наказано поставити писареві таке питанне:

«Як у цар. вел. були посланники їхні С. Богданович і П. Тетеря, вони говорили боярам: Коли ц. в. пожалує гетьмана і військо Запорізьке, звелить число війська вчинити в 60 тис., то гетьман зараз учинить «смотр и розбор»—хто буде козаком чи мужиком. За указом ц. в. їм сказано, що ц. в. їх пожалував—велів бути такому числу реєстрових («списковых») козаків: нехай посланники скажуть гетьманові, щоб він негайно зібрав козаків, зладив реєстр («список») і за своїм підписом («рукою») скоро прислав його цар. вел-ву. Але того реєстру досі цар. вел-ву не прислано. Нехай писар пояснить: чи реєстри («списки») у гетьмана зроблені? коли зроблені, чому їх цар. вел-ву не прислав? коли ж реєстрів не зроблено, то чому не зроблено? Як тільки козаків розберуть і реєстри спишуть, нехай гетьман зараз їх пришле ц. вел.». (Делікатний наказ зараз же перевести реєстрацію, не знати—чи для управильнення виплати жалування козакам, чи для управильнення оподаткування тяглої людности).

Нарешті—«Як буде гетьман Б. Хм. відпускати їх до вел. г. і дасть їм листа, подивитись на печать того листу: коли лист запечатаний новою (зачеркнено «золотою») государевою печаттю, посланою з С. Богдановичем і П. Тетерею, з написом государевого імени—то листа прийняти. А коли буде лист запечатаний давнішою військовою печаттю, «підписаною на королівське імя», то мають вони, Протасьєв и Амиров, «поговорити гетьману злегка», що за указом ц. вел. і за їх же проханнєм була послана від цар. величества гетьманові з їх посланниками С. Богдановичем і П. Тетерею нова (зачеркнено «золота») печать, надписана «па государеве імя», тому що гетьман з усім військом Зап. і всею Малою Русею вчинилися під високою рукою ц. вел. в вічнім підданстві. А от його лист до ц. вел. запечатаний давнішою військовою печаттю, підписаною на королівське імя, се зроблено недобре, нехай би гетьман велів печатати листи новою (зачеркнено «золотою») печаттю, щоб цар. вел. за те не погнівався. Але говорити то гетьманові, від себе по любви».

Хмельницький тоді саме рушив з Чигрина [2]), 10 (20) червня Старков застав його табор під м. Межирічем, дві милі від Расави, і того ж дня був у нього принятий. Передавши грамоту, Старков устно пояснив, що Трубецкой іде до

[1]) Тамже, в Малорос. справах № 34.

[2]) Молдавський посол, виправлений коло 15 червня н. с. казав, що Хмельницький 17-го має рушити з Чигрина. Жерела XII с. 322.

Київа з великим військом, кінним і піпим, і з поважною арматою—аби гетьман ні в чім не оскорблявся: не думав, що затримуючи Шереметьева хочуть зменшити московську поміч козакам в війні против Поляків.

Гетьман відповів, що він вповні покладається на царя, а оскорблятись не має причини, коли замість Шереметьева цар посилає з великим військом Трубецкого. Сим розмова з гетьманом обмежилась.

Другого дня була розмова з Виговським: Старков насамперед заговорив про печатку, і Виговський пояснив, що прислана з Москви печатка нездатна—«нема чим притиснути, і слова не всі виходять», тому він велів зробити на місці таку саму, але «з руководью» себто з пресом, і за тиждень вона вже буде готова. Про ситуацію він розповів, що польське військо збирається під Камінцем, Львовом і Дубном, під сю хвилю там війська може бути тисяч 20, що найбільше 25, а як і всі сили зберуть, не буде їх 40 тисяч. Волохи і Угри запропонували королеві по 2 тисячі війська, але за гроші. Новий мунтянський воєвода Константин з Волохами і Венграми не в добрих відносинах: Венгри приходили на мунтянську землю, хотіли забрати скарби попереднього воєводи, і Константин їх побив. Хан обіцяв Яскульскому прислати 30 тис. орди, але сам іти не хоче; він думає посадити на молдавськім господарстві знов старого Василя, і Волохи хотіли б скинути Стефана через його пянство. Запорізькому війську хан поставив ультіматум: розірвати присягу цареві і вернутися в підданство королеві; коли козаки того не зроблять, він піде на московські і козацькі городи разом з польським королем. Ногайців і Степових Татар у гетьмана в послушанні нема; від Ногайців військо чекатиме «покорення» ще з місяць, і коли не буде—поводитиметься з ними, як з неприятелями. Виговський уже писав на Запоріжже, велів зловити й прислати якогось Татарина «доброго» (значного),—що від нього на муках довідаються про кримські пляни, Виговський то зараз цареві донесе. Але для розвідування вістей від чужоземців треба йому соболів: ті що були вже минулися [1]).

Другого дня, 12 (22) гетьман відправив Старкова, і з ним післав цареві грамоту—з датою «з Межирича 11 червня». Дякував, що цар приняв до уваги відомости передані через Перфирьева і наказав Шереметьеву стояти «на черті», а до Київа посилає з великим військом Трубецкого,—обіцяв з ним у всім порозумівати ся. Висловляв утіху з приводу походу царя на Поляків і далі писав про себе: «І ми з військом твого цар. величества рушили єсьмо на того ж неприятеля, польського короля: збираємо на Росаві військо і з помічю божою і твого цар. вел. промишляємо (починаємо воєнні операції). А твому цар. вел. даємо до відома, що хан з султанами і старшиною ще в Криміі, і нам він неприятель. Ногайці перейшли на сей бік і з Очаківцями, Перекопцями і Білгородцями хочуть помагати Ляхам. На наші пограничні городи набігають і в полі людей хапають—але бог їм не поможе! Ми веліли Запорозьким козакам їх бити і кошовому отаманові на Запоріжже післали грамоту, аби зловив кримських Татар, і про все докладно нас оповістив. А що у нас тепер діється, ми тебе, вел. гос. докладно повідомляємо. Знаємо, що Мунтяне Ляхам не поможуть, тому післали по поміч до Венгрів. А тепер одно людське військо під Камінцем, друге на Глинянськім полі, третє під Дубном: гетьман коронний Потоцкий, гетьман польний Конецпольский».

---

[1]) Акты X с. 665—7.

В закінченню гетьман бажає цареві великих побід і «безсмертної слави від безсмертного царя Христа» і констатує, що відправив Старкова згідно з царським бажанням без затримки [1]).

В сих вістях Виговського і Хмельницького варта уваги отся згадка про «польного гетьмана Конецпольского». Се не безінтересний відгомін боротьби за булаву, що йшла весь час від весіннього сойму, і закінчилася на новім соймі, скликанім в червні [2]). Король переконався, що не зрікшися булави, себто командування арміями, він не дістане кредитів на військо і не зможе урухомити свого війська, що через неоплачення спало в Короні до мізерної цифри 8 тисяч, тимчасом як сума незаплаченого жолду перейшла чотири міліони злотих. Він пообіцяв віддати велику булаву коронну Потоцкому, литовську Яну Радивилові, тим формально залагоджено конфлікти попереднього сойму і куплено нові асіґнування на військо. Король мав підставу потім гірко посміятися з шляхти, що добилася передачі головного командування в Короні в руки цілком нездатного до сих обовязків 76-літнього дідуся, в Литві в руки людини яка вже зложила плян державного перевороту (в переговорах з Ракоцієм) і незадовго явно підняла повстанне на чолі литовської армії. Король загвоздив свою уступку віддавши меншу литовську булаву відомому нам Їонсевскому, свому повірникові, щоб через нього паралізувати діяльність Радивила. На польну ж булаву коронну конкурентами виступили воєвода руський Лянцкороньский і хорунжий коронний Конецпольский син великого гетьмана Станіслава. Вісти про сю кандидатуру, як бачимо, дійшли до гетьмана—але вони були не вірні, бо кінець кінцем король віддав малу булаву Лянцкороньскому, сильно образивши тим одного з українських «королевят» і пхнувши його також у табор «мальконтентів». 17 червня була офіційно проголошена ся-роздача [3]).

Зроблено нову пробу помирити короля з иншим небезпечним мальконтентом, Єр. Радзейовским: принесено від нього благального листа до сойму, маленька донька баніта виступила перед королем з суплікою батька і простершися перед троном прохала змилуватися. Король не дав рішучої відповіди: ображеного підканцлера однаково боялись пускати до Річипосполитої як і лишати вільну руку його інтриґам за кордоном [4]). Дійсно, його акція против Яна -Казимира в сім часі прибирала дуже небезпечні форми, і саме в сім часі його заходом їхав до козацького гетьмана шведський посол з далекосяглими дорученнями.

Але на соймі не відчували всеї грози ситуації, більше заняті двірськими усобицями, ніж зовнішніми неприятелями Річипосполитої. Москва опанувала Дорогобуж, Білу, Рославль, на північнім фронті Полоцьк—але сим вістям не вірили, і не надавали особливого значіння [5]). Ситуація не здавалась грізною. Хан прислав посла для оформлення союзу; Ракоцій шукав ласки Річипосполитої: права горожанства для синів і міністрів своїх, обіцяв поміч свою і союзників, хоч і з ріжним застереженнями. Беґановский описував в своїм посольськім звідомленні прихильність виявлену Портою.

---

[1]) Акты X с. 667—70.

[2]) Відкрився 9 червня, мав тривати до 29, але фактично протягся до 20 липня. Кубаля III с. 249.

[3]) Memoriale Радивила, ркп. Оссол. с. 203.

[4]) Memoriale під 25 червня, Коховский с. 425.

[5]) Memoriale під 23 червня.

Литовські посли ухвалили посполите рушеннє, 18-тисячний (небувало великий) компут війська і високі податки. Посли коронні дали згоду на 35 тис. війська і позволили королеві в крайній потребі скликати посполите рушеннє і в землях коронних—хоч і з ріжними застереженнями [1]).

Про козаків були такі вісти, що Хмельницький з московським військом іде на Константинів. Козаки приступали під Бар, але з великою шкодою мусіли відступити і пішли під Камінець [2]).

Тим часом Хмельницький в Білій Церкві саме тоді приймав того першого шведського посла, що зумів до нього доїхати. Був то досить голосний потім ігумен Даниїл, Грек-еміґрант, що проживав у Парижі—як запевняє архидиякон Павло, що здибав його в Київі. Він зве його «папа Ілія», хоча в офіціяльних актах посольства він зветься Даниїлом Греком з Оливної Гори (Oliweberg de Graecani), а на своїх листах підписується Даниїлом Атенянином. Очевидно імен у нього було взагалі багато (оден час підписується Андрієм). Оповідав, що королева шведська перед тим уже два рази посилала своїх післанців, але Поляки їх ухопили раз і другий; сам він дістався до Хмельницького через Царгород—так казав Павлові. Чи привіз які листи, чи мав тільки устні інструкції, лишається невідомим, не маємо нічого писаного, що він приніс. З тих листів і інструкцій що він повіз від гетьмана, виходить, що ініціятивну ролю в сих посольствах відгравав Радзєйовский, що ще в 1652 році, виїхавши з Польщі, як знаємо, старався звязатися з козаками. Хмельницький передав з Даниїлом листи до нього і до королеви.

Лист до королеви писаний латинською мовою, з датою «з обозу під Білою Церквою 28 червня старого стилю», був такий: «Найясніша королева Шведів, пані наша найповажніша! Дуже високою потіхою була для нас відомість, що приніс нам з краю в. найясн. високости о. Даниїл, монах (чину) св. Василия, заходом яснов. Єроніма Радзєйовского, підканцлєра короля польського. Кілька разів силкувалися ми в наших справах порозумітися листами з в. найясн. вис., і через наші краї і через инші землі, але не було на те волі божої—що ми вважаємо своїм нещастем. Але тепер, коли з волі божої настала ся щаслива нагода, і ми можемо в усіх справах налагодити наші зносини з в. найясн. вис.,—ми вислухали й прийняли з довірєм від о. Даниїла, і посилаємо з ним же відповідь. Просимо приятельсько: все се з довірєм прийняти і без ніякого загаяння до нас назад прислати і отця Даниїла і нашого Яні [3]), і просимо у Всевишнього довгих і щасливих літ в. найясн. високости. Вашій найясн. вис. найзичливіший у всім приятель Б. Хмельницький з усім військом Запорізьким».

В листі до Радзєйовского, післанім з тимже Даниїлом, гетьман висловляв в ще сильніших виразах свою втіху з причини завязаних відносин, після того як він даремно старався здобути пропуск для своїх послів через Московську землю, а королева так само не діставала пропуску для своїх післанців. Висловляв своє спочуття підканцлєрові як товаришеві нещастя, що спіткало одного й другого в польській отчизні, і заявляв свою втіху, що бодай серед чужоземців знайшов Радзєйовский належне признанне і пошану [4]).

---

[1]) Тамже під 20 липня.

[2]) Новини з сойму 7 липня у Ґоліньского с. 693.

[3]) В листі гетьмана він по латини зветься просто Ioannes, але в листі Виговського—Jалі; очевидно се був Грек, приданий Даниїлові від гетьмана.

[4]) Архив Ю. З. Росії III том VI с. 65—67.

З листів Виговського до королеви і Радзейовского, посланих разом з гетьманськими, довідуемося, що Радзейовский передав з Даниїлом також лист до Лупула. Виговський висловляв жаль, що не може передати зараз—«бо і його вдарив такий самий нещасливий фатум, як і в. м.—за ті добродійства, що він чинив ворогові своему». При нагоді обіцяв все таки передати, а що до української політики запевняв Радзейовского, що військо Запорозьке миритися з Поляками не буде, бо зложило присягу цареві. «Цар за нас унявся, сам з сильним військом пішов на Литву, нам наказав іти на Польщу і своїх людей в поміч прислав; ми тих неприятелів будемо громити, і бог за невинно розлиту кров християнську помститься. Я на те все військо Запорозьке справляю, і в. м. будь в тім певен і веди свої замисли до щасливого кінця, вповні покладаючися на приязнь мою і всього війська Запорозького» [1]).

Устно Даниїлові дано такі доручення (з його слів їх потім списано в Стокгольмі і зложено до архиву):

Подяка за те, що за весь час козацької війни з Польщею Швеція не помагала сьому неприятелеві.

Досі гетьманові не вдавалося завязати зносини ні через Русь (Russiam), ні чені через Польщу, але тепер після замирення (pacem) козаків з царем гетьман просить шведського короля [2]) підтримувати зносини (amicitiam).

«Вельможний (excellentissimus) гетьман запорозький з усім військом пропонує вічну приязнь і обопільну поміч против усіх неприятелів.

Обіцяє з доброї волі (цілком щиро), що ніколи не замириться з Поляками, бо вже не раз вони розривали заприсяжену згоду.

Кождого разу як мирилися Поляки з «панами козаками» (dominis Cosackis), вони намовляли їх напасти разом на Швецію, з такою умовою що завойовані землі дістануться Полякам, а пограбоване добро козакам. Але вельможний гетьман завсіди відповідав: коли вони далі будуть таке говорити, то він не хоче й приязни їх—бо він не хоче по неприятельськи поступати з королем, який його ніколи не скривдив.

Гетьман обіцяє королеві шведському—коли той буде вести війну з Поляками, в ніякім разі не миритися з ними без відому його—«хочби вони йому половину Польщі давали».

Гетьман замирився (pacem iniit) з царем московським, і бажав би щоб шведський король також підтримував приязнь з ним. «Але коли б з якої небудь причини московський цар почав війну з в. кор. мил., то вельможний гетьман запорозький обіцяє бути по стороні в. кор. милости».

Гетьман просить короля показати свою ласку Радзейовскому—бо почуває себе обовязаним йому.

Коли король потрібуватиме коли небудь війська, гетьман пошле йому скільки він зажадає» [3]).

Гетьман і писар адресовали свої листи королеві Христині, але тимчасом 6 червня вона формально зріклася корони на користь свого стрічного брата Карла-Ґустава, за котрого її хотіли видати заміж, але вона не хотіла виходити: Карла-Ґустава про-

[1]) Тамже с. 69.
[2]) За сей час місце Христини зайняв король Карло-Ґустав (нижче).
[3]) Архив III VI с. 70—71.

голошено королем з іменем Карла X, і сей енергійний амбітний войовник, «головний комендант шведського війська в Німеччині» саме відкривав нову сторінку в історії Швеції. Можливо, що виїхавши разом з Даниїлом з Білої Церкви до К ва, гетьман довідався тут про зміну в Шведськім королівстві, і тим належить пояснять, що в устній інструкції залунали такі енергійні, войовничі ноти, яких не було в листах адресованих до королеви Христини з Білої Церкви. Правда, справа зречення Христини на користь Карла-Ґустава була рішена уже перед тим і мабуть була звісна в політичних кругах. Проте проголошенне Карла королем могло зробити вражінне у нас—так як зробило в Варшаві [1]). І дуже інтересна ся нота, яка зараз же залунала з боку нашого уряду: Україна бажала б, щоб між Швецією і Москвою не доходило до конфліктів, і Україна могла зістатися в приязни з обома державами, але коли б прийшло між ним до конфлікту, вона готова стати по сторонї Швеції, коли та війде з нею в союз. Становище України до Москви підчеркується, як свобідне, звязане з Москвою тільки мирним договором (рах), не більше: Україна мож вповні свої бідно собою розпоряджати, і проектує Швеції союз як рівна з рівною. Се початок новокоалиції дуже далекосяглої—яка могла б відограти в історії України далеко значнішу ролю, якби сього моменту не прогавили наші державники XVII віку, з самим Богданом у головах.

Про згаданий приїзд гетьмана до Киева досі не було скільки небудь ясного уявленя: докладніші вісти про нього знайшлися в листі гетьмана, що він виправив з мир-городським сотником Кирилом Якименком з Киева 1 липня ст. ст. Про се посольство досі тільки згадувалося в пізнішім листуванню, тепер знайшлися його акти в документах Сибирського приказу: воно відкриває тут серію гетьманських посольств досі мало або й зовсім невідомих, що дає цілком нове освітленне зносинам гетьмана з московським урядом. 8 посольств протягом яких небудь місяців, в другій половині 1654 року—се зовсім нова картина незвичайно жвавих звідомлень, зносин і представлень з боку гетьманського уряду, може власне піджвавленого шведським посольством і свідомістю можливости нових політичних комбінацій і виходу з тої московської матні, в котрій він так прикро почув себе після військового посольства місяця березня.

Гетьман писав в згаданім листі з Киева 1 липня:

«З наказу твого цар. вел. бувши в Київі 29 червня, на свято апостолів Петра і Павла мали сьмо розмову з стольником і воєводою Андрієм Василевичом Бутурлиним, післаним з військом твого цар. вел.: що нам війську Запорізькому з твоїм військом робити: чи стерігти своєї землі, чи йти на Ляхів у Польську землю? Про се ні вісти ні указу від тебе нема. А що нам стало відомо, що Ляхи хочуть просити у тебе миру,—сьому не треба вірити: се вони твоє цар. вел. манять і ведуть на прелесть. Твого великого імени і хан страшиться, і орди татарські до нас присилають такі вісти, що хотіли б бути з нами в вічнім братстві—але ми не віримо і їх остерігаємось. І тобі, вел. государеві, теж треба б зараз іти на Литву з військом своїм: не гаючися пустошити їх землю, а хто буде коритися, тих милувати—бо не всі кровопролиття бажають; всяким предестям же лядським і литовським не вірити ні трохи. Ми ж, Богдан Хмельницький гетьман і все військо чекаємо твого наказу: куди нам з Фастова йти? Бо дальші краї, Подільські та Волинські спустіли від

[1]) Кубаля Szkice III c. 151.

частих походів, і Ляхів коло нас нема: повтікали до Польщі. Аби нам з військом Запорізьким і з А. В. Бутурлиним, що ти післав, в голод не впасти! Просимо скорого указу і грамот, і при тім себе превеликій ласці твого цар. вел. поручаємо [1]).

В наказі—що Якименко теж подав в приказі, гетьман давав деякі відомости про ситуацію: українське і московське військо стоять під Фастовим: чекають указу. Татари стоять готові, але куди підуть невідомо. Стефан воєвода далі тримається Поляків: дві його хоругви приходили під Рашків, на козацьку територію, побили кільканадцять людей, декого забрали в неволю і відійшли назад на Волощину. Лупула відставлено з Криму до Царгороду [2]).

Крім того Якименко повіз прохання сього полковника Гр. Сахновича Лісницького, щоб цар потвердив за ним його батьківщину—с. Лісники. Про се ж писав і Виговський до Бутурлина, щоб той поклопотався за Сахновича.

Гетьман пробув тоді в Київі не менше тижня: маємо його листи з 4 (14) липня. Один вже згадувався: гетьман просив царя за Видубицький манастир і його ігумена, Клим. Старушевича що їхав до царя—просити за свій монастир [3]). Другий писаний до кн. Трубецкого і був очевидно вислідом наради з полковниками [4]) і воєводами в справі воєнних операцій. Гетьман одержав від Трубецкого повідомлення, що замість іти на Україну він одержав наказ іти на Могилів і се зміняло цілком стратегічний плян. «Писав ти до нас в попередній грамоті, що за наказом царським маєш з нами зійтися в Київі і з королівськими людьми воювати, скільки Бог поможе. А тепер ти нас сповіщаєш, що вже на Могилів пішов. Нам, так далеко будучи, трудно там з вами сходитися, але конче того потрібно, щоб в. м. післав скоро по указ до царя—як вам звелить з нами сходитися. Бо ми тут зійшлися з боярином (!) А. В. Бутурлиним і стоїмо з військом Запорізьким під Фастовим. Ми теж післали до й. цар. вел. по указ—де він звелить нам з вами сходитись: чи на Луцьк, чи кудись на Люблин скаже йти, і тут будем чекати його указу. А в. м. скоро нас повідоміть, де ви пробуваєте з військом і який буде царський указ, і де його ц. в. щасливо тепер пробуває—про се найскоршої відомости бажаємо» [5]).

Можливо що в звязку з сими ж воєнними нарадами стояла висилка посольства на Дін—Лукіяна Сухині та Герасима Лобачевського з товаришами. З донської грамоти, писаної у відповідь в серпні, ми довідуємося, що гетьманське посольство ставилося на Дону 12 с. с. липня—значить могло бути вислане як раз з київських нарад. Гетьман—довідуємося звідти ж, повідомляв донських побратимів, що Запорозьке військо перейшло під московського царя, прийнявши обовязок служити йому як служить Донське військо. Повідомивши царський уряд про ворожі замисли хана, він одержав наказ вести против нього воєнні операції і закликає до того ж Донське військо. Донці, як побачимо далі, обіцяли зараз же йти морем—човнами і степом—кіньми, як тільки будуть вісти, що Орда дійсно підіймається [6]). Чи давав в тім напрямі гетьман якісь конкретні директиви в тій хвилі, з донських листів не видко: можливо, що тим часом він просив тільки своїх донських товаришів бути на поготові.

---

[1]) Сибир. приказу ст. 1636 л. 6—9.

[2]) Тамже л. 10—2.

[3]) Акты X с. 739—40, пор. вище с 855. Другого дня Старушич зголосивсь у воєводи і 6-го виїхав до Путивля—тамже с. 690.

[4]) Нагадую присутність в Київі Лісницького.

[5]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 62—3. [6]) Донскія дѣла IV с. 876—7.

Під Фастовом гетьманська кватира простояла досить довго, без малого два місяці. Але сам гетьман з Київа насамперед виїхав під Богуслав, на стару кватиру: вірчий лист Махаринського виданий в Актах з датою «з табору з-під Богуслава 20 липня» [1]) міг бути написаний не пізніш 10 липня—а ще ближче коло 8 липня. Тут мусіла бути одержана відомість про смерть хана Ісламґерая, що несподівано вмер, в не старім іще віку (маючи 50 літ), від якогось боляка. Московські посли дають докладну дату сеї події—30 червня ст. ст. [2]). Сей несподіваний факт перебивав пляни воєнної акції Орди против Москви і козаків і відкривав нові перспективи гетьманові: він прикладає нові старання до того, щоб користаючи з сього безкоролівя скріпити свою партію і вернути кримську політику в річище старого союзу з козачиною. Для сього було вислано до Криму посольство, очевидно не з порожніми руками. Так само до Царгороду—се посольство крім усього иншого мало доручення попробувати піднести шанси

[1]) Акты X с. 714.

[2]) От що читаємо в звідомленню московського посла до Криму Ладиженского: «во 162 (1654)-м году июня въ 30 день крымского Ислам Гирея царя не стало; лежал недѣли з двѣ болен. И июля, въ 1 день для совѣту съезжались в Бакчи-Сарай калга Казы-гирей и нарадын Адиль-гирѣй царевичь и ближние люди, и послали в Царь-город к турскому салтану гонца сухим путем, чтоб турской салтан прислал к нимъ в Крым прежнего Маметь-Гирея царя. А как послали гонца, і в то время в Бакчисараех мангитцких да ширинских князей не было. Июля ж въ 2 день пріѣхали в Бакчисарай из своих юртов мангитцкие да ширинские князья и говорили ближним людем, что де вы без нас послали вскорѣ в Царьгород к турскому салтану гонца, чтоб прислал в Крымъ Мамет-гирея царя, а мочно де было царемъ быть и калгѣ Казы-гирѣю царевичю, авось де турской салтан того Маметь-гирея не пришлет, а пришлет в цари Чюбан(!) гирѣева роду, и в тоѣ пору царевичем калгѣ и нуредыну будет примененье и им, князям, того Чюбан-гирѣева роду в Крым не надобно. Да они ж, мангитцкие и ширин... (відірвано) князья по совѣту съ иными крымскими князьями и мурзы и з ближними людьми послали... город х козлевскому державцу: будет ис Царя-города турской салтан пришлет в Крым в цари Чюбал-гирѣева роду, и козловской бы державецъ того Чюбан-гирѣева роду не принимал и турского салтана велѣнию не слушал. А будет турской салтанъ пришлет в Крым прежнего крымского Мамет Гирѣя царя, и того б Мамет принялъ честно». Кримські справи 1654 р. стовб. 1.

Коховский пише (I с. 407—8): «Декотрі кажуть, що причиною смерти Ісламa було непомірне пиття горілки—здавна йому гнала її одна полонянка. Через те Татари думали, що то Хмельницький його своїм лукавством звів з світа: що то з його намови Русинка струїла його—здавна ненависного її землякам, а тепер ще й зрадника. Правда се чи видумка, не буду рішати, бо ще чув від тих які були в Бахчисараю що инше: від боляка на шиї напала на хана гарячка, і хірург Олесніцкого Філіп Німець взявся лічити. Вже боляк нарвав, і гарячка пустила, все показувало на одужанне, коли татарські лікарі, завидуючи сеї слави християнинові, палякали хорого, що його строюють, і добилися того, що відмовившися від засобів, що йому помагали, віддався він їх лікуванню. А вони роздражнивши болячку приспішили його смерть».

Так само болячкою поясняють смерть хана турецькі історики—у Смирнова с. 561. Костомаров навпаки—повторив поголоску, що хана отруїла Українка, з намови гетьмана, с. 579.

Вважаю, що бей—прихильники Хмельницького, мусіли повідомити гетьмана негайно, так що гінці мусіли поспішити до Чигрина вже 16—18 н. с. липня. До Варшави тимчасовий кримський уряд вислав свої повідомлення 16 н. с. липня, у Кубалі IV с. 389.

старого Лупула на господарство—в інтересах Хмельницького та нових союзників: Радивила і Шведів [1]).

[1]) Грек Юрий Константинов, присланий від гетьмана разом з полковником Клішою, розповідав в Москві в приказі 22.XI: «Послал де ево ко государю старец Арсеней из Волоской земли из города Галаца, что стоит на рубежѣ турские і волоские земли на Дунае; а во Царѣ городе был онъ для своего дѣла тому ныне два мѣсяца. И султан де Магметь и везирь Дервишъ Магметь паша прежние. А война у султана, с Веницѣяны... Да в Турках же опасенье ныне великое з государевы стороны. Потому что имъ во Царѣгородѣ вѣдомо про то подлинно, что Хмельницкой со всѣм войском Запорожскимъ учинился под государевою высокою рукою, и государь, приняв Хмельницкого, пошол на польского короля войною со многими своими государевыми ратными людьми, и многихъ польскихъ и литовскихъ людей побил, и славной де город Смоленескъ и иныхъ 12 больших городов у польского короля взял. И говорят Турки: только де будет государь Польшею и Литвою овладѣетъ, и з государивой де стороны и Царюгороду будет тѣсно. Да нынѣшняго ж де лѣта приходили на Черное море Донские казаки, и многие турские городы и села разорили и полон многой поимали, и были блиско Царягорода. Да они ж на Чорномъ море взяли город Варну; и услышав де про то селистрѣйской паша прибегалъ с нѣсколькими людьми в тот город Варну и с казаки учинил бой, и казаки де Турков убили больши 200 человек, а иных в полон поимали. А у казаков де убитых было мало, только в полон взял казаков селистрѣйской паша 12 человѣкъ. И от того во Царѣгороде и досталь великое опасение, и говорят Турки: ныне де имъ одни Донские казаки сколько шкод чинят, а только к тому Запорожские казаки и иные какие государевы люди наступят моремъ или сухимъ путемъ, и им де и не вѣдомо што буде тдѣлать

«Да при нем же отпущенъ из Царягорода польского короля посол Отгановскиі, а слышел онъ, что онъ приходил у турского просить противъ государя и Запорожских Черкас помочи. Только честь над ним во Царѣгородѣ была середняя и отпущен ни с чѣмъ, в помочи де ему отказано. Да в то ж де время приходилъ в Царьгород от Хмельницкого посланец полковникъ, а хто имянемъ и для какова дѣла—подлинно не вѣдает; а слышел, что Хмельницкой писал о прежнемъ Василье воєводе молдавскомъ, чтоб султанъ велѣл ево над Волоскою землею учинити владѣтелемъ по прежнему. А Василей воевода привезен был из Крыму, и до тэѣ Хмельницкого присылки сидѣл в Царѣгороде в тюрмѣ в Семибашнях и ожидал смерти, потому что накуплены были у Стеѳана воеводы на него султанова мать да Арапленинъ, которой у салтана в покоевых. И только б Василью воеводе не друженъ был везиръ, и ево б давно уже не было. А какъ Хмельницкого посланецъ у салтана был, і в то ж время или будетъ после того—не упомнить—Василей воевода освобожен и ныне ходит на прости; и то онъ слышалъ, что на Волоской землѣ быть ему владѣтелемъ по прежнему, и у салтановой руки он был. Да при нем же ныне греченин Ѳома Іванов, которой многожды приезжал ко государю, и с племянники Васильевыми покупает во Царѣ-городе явно на Василья воеводу платье и ружье, сабли, и пищали, и луки і все, что ему годно, и хочетъ в Волоскую землю ѣхать с Васильемъ воеводою.

«А в Крым посланъ от Царягорода Магметъ-ханъ, а слышалъ онъ, что ему от салтана приказано, чтоб он без ево вѣдома ис Крыму никуда не ходил и никому не помогалъ: ни королю польскому, ни Хмельницкому. И хан потому ныне никуда и не вышел. А мурзы и Татаровя на нового хана приходили не одиножды с шумом, что он ихъ нынешнее лѣто здѣлалъ без добычи; какъ они хаживали в Польшу с Хмельницкимъ, Хмельницкой им давывал от себя сукна и каѳтаны и іное, что у него лучилось, да они ж с нимъ в Польше добывалися; а ныне де они того ничего не видали. А Хмельницкой ихъ к себѣ презывал

В сей критичний момент наспів посол воєводи Стефана. Коли гетьман відправив молдавського посла [1]) затриманого після великоднього польського наступу, в котрім узяло участь Стефанове помічне військо, воєвода вважав потрібним ще раз оправдатись перед гетьманом з сього інциденту, запевнити своє бажанне жити в згоді з козаками і разом з ними признати протекторат мо ковського царя. На польську адресу воєвода по давньому запевняв, що з його боку се був тільки підступ—щоб видвідати наміри гетьмана [2]); але посол мав запевнити гетьмана в щирости воєводи і заохотити його до зложення чогось в роді союзу. З ним був посланий звісний уже нам боярин Мирон Чоґоль, він приїхав коло 20 н. с. липня, до обозу під Фастовом [3]), і видимо зумів зробити досить приємне вражінне, так що гетьман таки по всім попереднім рішив відновити дипльоматичні відносини з воєводою Стефаном—не вважаючи на те, що носився з плянами реставрації Лупула (а може—хто вгадає—власне з огляду на се, бажаючи сею дорогою шукати здійснення свого пляну).

Відправляючи Чоґоля гетьман послав з ним поважну особу: Демка Лисовця і з ним канцеляриста Іскрицького; Лісовець видко призначався на ролю резідента (а властиво—наглядача і кореспондента) при воєводі, а Іскрицький мав з листом повернутись: маємо з дня 18 серпня (ст. ст.?) лист Стефана висланий з Іскрицьким Виговському, він дякує за приязнь засвідчену Чоґолем, і виправдується з тих різних обвинувачень, які Чоґолеві довелося почути на воєводу в гетьманській кватирі [4]).

Місію Лисовця воєвода формулував так: приєднати господаря в інтересах реліґії—«інтерес реліґії мусит горувати над усіми кон'юнктурами, і як ми одної реліґії, одної православної віри, то годиться нам її спільними силами боронити і за неї кров нашу розливати». «При тім обіцяв нам, що коли б Татари хотіли напасти на краї наші, (козаки) не тільки їм не поможуть, а навпаки—против них підіймуть зброю» [5]).

---

и противъ прежнего имъ во всем обещал, и добыча у них нынешнего лѣта вся пропала от него, хана. И конечно мурзы хотят быть с Хмельницкимъ в дружбе по прежнему, а посланецъ Хмельницкого в Крыме и ныне есть».

Дальші відомости про Стефана воєводу з браку місця пропускаю. Сибир. прик. 1636 л. 264—271.

Згадане тут козацьке посольство мабуть не те що приїхало до Царгорода в квітні н. с. (вище с. 893). А що Константинів каже, мовляв, що приїзд сього козацького посла поправив на краще долю Лупула, то Лупула всаджено до вязниці тільки після авдієнції у султана 22 червня (Жерела XII с. 322—вище с. 900).

[1]) Сталось се десь коло 15 н. с. червня, як я зазначив вище: воєвода доносить королеві 25 червня, що сей посланець, висланий ним для вивідання замислів Хмельницького, що перед тим нім він піддався Москві (!), вернувся до нього 24 червня, і привіз вісти про велику силу московську, і намірений виступ Хмельницького з Чигрина: «хоче частину війська обернути на Камінець Под., а частину на Константинів». Воєвода радить серйозно взятися до оборони, не спускаючися на татарську поміч—«бо коли Москаль пустить Донських козаків на Крим—як тепер уже ходять чутки—тоді хан буде своїх конопель стерегти». Жерела XII с. 322—3.

[2]) Так писав він пол. гетьманові Лянцкороньскому 8 серпня—там же с. 326.

[3]) Так виходить з слів Виговського Протасьеву, що Чоґоль приїздив незадовго перед тим, а Протасьев приїхав до Фастова 24 н. с. липня (Акты X с. 698). З другого боку, видко, що Чоґоля гетьман відправив уже з Фастова, а не з Богуслава ні з Київа—Жерела XII с. 326. Див. ще нижче про дату відпуску 20 н. с. липня, с. 1249.

[4]) Польські справи 1654 р. № 13 л. 1—2. [5]) Жерела XII с. 327.

Про військо козацьке сей Чоґоль привіз такі відомости: з гетьманом 40 тис. козаків і 20 тис. московського війська—на половину Москалі з Німцями, самих офіцерів, стройних і збройних до 400 бачив він при наметі Хмельницького. Хмельницький, наміряється з сим військом іти на Паволоч; можливо, що хоче несподівано напасти на польське військо, що збирається під Зборовом [1]).

Виговський пояснив Протасьеву, за який тиждень по виїзді Чоґоля, що зараз же по його [illegible]їзді викрилася фальш воєводи: приведений з-під Камінця Поляк-бранець виявив, що воєвода далі тримається з Поляками против козаків і Москви, і молдавський посол приїздив більше на виводи, щоб довідатися чи єсть з гетьманом московське військо, і скільки його. Через те гетьман післав, мовляв, за ним наздогін, щоб його затримали в Умани [2]). Але в дійсности очевидно сього не було, і 1 серпня Чоґоль з Лисовцем приїхали до Яс [3]).

За який небудь тиждень після молдавського, прибуло під Фастів посольство мунтянського господаря, «Данило Ломський з товаришами». З звідомлення Протасьева, котрому Виговський дав змогу з ними побачитися, довідуємося, що вони привезли «любительного листа гетьманові, а другого—воєводиному племінникові, Михайлові Пстрашковичу, що живе у гетьмана в Чигрині. Вони остерігали гетьмана, щоб висторігався Венгрів і Волохів, що приходять в Запорозьке військо «кунецькими непризнатними людьми» та все розвідують. Про попереднього мунтянського воєводу оповідали, що він був «упертий і сердитий, і не шукав царської милости», а теперішній хотів би бути під царською опікою, і на те й прислав своїх послів, щоб за прикладом козаків «бути під царською високою рукою». Присутний при тім Виговський, свідчачи свою прихильність цареві, з свого боку описував те щасте, яке знайшли козаки під царською рукою. Цар пожалував їх і зволив прийняти як орел своїх дітей під крила, не задля збільшення простору свого царства, ані для поповнення скарбів своїх, а задля благочестивої віри; і не то що не жадає від них якоїсь дани або великої помочи (військової), а навпаки присилає їм своє жалуванне: гроші, сукно, одежу; заступає їх від Ляхів, прислав до них своє військо, воєводів з многими людьми, кінними і пішими, і сам пішов на польського короля. Тепер вони, козаки, за царською ласкою й обороною живуть без страху і клоноту.

Вислухавши таке мунтянський посол говорив, що коли воєвода від нього се почує, то певно зараз і собі захоче послати до царя послів з підданством—тільки що Волохи їх не перепустять, як польські союзники. Але Виговський їх заспокоював, що вони зможуть проїхати, удавши з себе купців: волоський воєвода не посміє їх затримати, коли вони заявлять, що їдуть до нього [4]).

---

[1]) Тамже с. 326.

[2]) Акты X с. 698. В листі до Бутурлина Виговський писав трохи инакше: «ледви його (Чоґоля) відпустили, зараз Волохи з-за Дніпра на Браславський полк ударили, і ми тому Волоками не віримо». Акты XIV с. 49.

[3]) Жерела XII с. 326.

[4]) Акты X с. 698—9. В пізнішім листі воєвода Константин відповідає на листа гетьмана, присланого йому 31 липня, а писаного 10 липня (с. ст. очевидно); але се очевидно не лист від гетьмана принесений послом Данилом, а дещо раніший, мабуть післаний з Лисовцем і Іскрицьким. Се дає нам дату відпуску молдавського посольства: 10(20) VII.

В межичасі між сими двома посольствами: молдавським і мунтянським приїхали до Фастова 14 (24) липня царські післанці: Протасьев з Амировим, з царським золотом для війська і з дарунками гетьманові, писареві й старшині. Як ми знаємо, царський уряд постановив роздати 60 тисячам реєстрових козаків по півзолотому; 18 тисяч рахувалося в поході білоруським, з Золотаренком, і для них післано золото з стольником Дмитриєвим, і роздано за поіменними реєстрами [1]). На решту реєстру, 42 тисячі, золото післано до гетьманського табору з Протасьевим. 14 (24) липня привіз він се царське жалуванне до Фастова, і тут його стрічено з небувалою парадою. На зустріч вислано наперед Виговського, осавулів і обозного, з корогвами всіх полків, а потім виїхав сам гетьман, і зсівши з коня питав про царське здоровле. Привівши його до свого шатра гетьман з старшиною вислухав звичайну привітальну промову, і реєстр литовських городів, які учинилися в вічнім «холопстві» у царя. Після того Протасьев виложив властиву свою місію: хоч цар поставив виплату жалування війську в залежности від переписи доходів, але сим разом, «за давнім звичаєм своїх попередників» посилає війську золото від себе, аби гетьман і військо, побачивши таку ласку, цареві й його наслідникові служили і добра хотіли. Передав гетьманові золотий в 10 червоних і сорок соболів на сто рублів, його синові золотий в 4 червоні, Виговському золотий в 6 червоних. А вислухавши їх подяки сказав їм, згідно з наказом, щоб вони, гетьман і писар, дали «розпись осавулів, обозного, військових суддів, полковників, сотників і всіх військових реєстрових козаків, 42 тисяч, щоб за тою розписею роздати жалуванне Запорізькому війську».

Вислухавши се, гетьман сказав, що він про сю розпись «подумає» з полковниками.

Другого дня Протасьев післав до гетьмана піддячого по розпись, але гетьман відповів, що у нього про сю розпись з полковниками не договорено, а як він з ними договориться, його повідомить сам.

Третього дня, 16 (26) прийшли від нього до Протасьева Виговський, суддя Богданович і миргородський полковник Лісницький, і виславши з шатра товаришів і людей своїх і московських, почали так говорити від гетьмана: «Гетьман говорив з ними: писарем, суддями і полковниками про розпись, і розмишляв всякими способами, як би військо Запорізьке «розібрати» і списати «роспись»—кому бути в реєстрових («списаних») козаках. І так прирадили, що такого реєстру («роспіси») на 60 тис. зробити ніяк не можна, тому що козаки тепер зібралися на царського неприятеля в великім числі: такі що не були козаками, тепер в козаках, і всі рівняються до козаків [2]). Тих реєстрових козаків, що були списані під Збаражем (себто: на підставі Зборівського трактату), тепер богато побито і повмирало, а після того реєстру війська Запорізького не складано і не списувано. Коли приїхали від царя їх посли: суддя Богданович і полковник Тетеря, з царським указом (резолюцією), щоб за їх проханнем було Запорізького війська 60 тисяч, їм тоді розбирати козаків і писати реєстри було ніколи: прийшли вісти, що хочуть на них наступати Ноляки та Кримці. А після того тепер от пішли вони на польського короля всіми головами без реєстрів: тепер їх в зборі буде зо сто тисяч, або й більше. Через те зложити реєстр на 60 тис.: вибирати

[1]) Малорос. приказу 1654 ст. 27: «Книги записные золотым червоным розданным через стольника М. Дмитріева наказного гетмана Ив. Золотаренка полковникам, асаулам и прочимъ»—без кінця.

[2]) «всѣ она ставятца въ ровеньствѣ казаками.»

і вписувати до реєстрів ніяк не можливо: піде в військо велика ворожнеча і замішанне. котрих не запишуть до реєстра, ті підуть до дому і не схочуть служити, і стане в Запорізькім війську людей мало, не буде з ким стояти против неприятеля».

«Ми—пише Протасьев—говорили їм, що у них же в полках, у кожного полковника єсть імення людей, нехай кожен дасть імення з свого полку, скільки у кожного полковника людей. Але вони відповіли, що й таких списків вони дати не можуть: людей прибуває й убуває, і в таких полках, що раніш було по тисячі і дві тисячі, тепер буває і по пять тисяч, і теперішнього реєстру дати не можна. І радили нам лишити царське золото у гетьмана, або у бояр у Київі і їхати до царя.

«Ми їм говорили, що нам велено царське жалуванне роздати Запорозькому війську, всім 42 тисячам на руки, так щоб усім було явне царське жалуванне й ласка. Але писар і суддя відповіли, що вони на всі боки се з гетьманом обмірковували, і таки ніяк не можна тепер козаків розбирати і реєстр складати: буде між військом велике замішанне і бунт. А як бог дасть, що з неприятелем упораються, і козакам служба минеться, тоді можна буде після служби козаків перебрати і котрі кращі—до реєстру вписати. Котрі виявлять себе службою, промислом і охотою—тих запишуть до реєстру, і тоді можна буде їм царське жалуванне роздавати. А тепер, почувши царську ласку і жалуванне, стануть усім військом против царського неприятеля, всі головами своїми.

«Військовий суддя сказав миргородському полковникові: «Ви полковники. могли б узяти царське жалуванне, кожен у свій полк, і роздати скільки кому достанеться». Але миргородський полковник закричав на суддю з великою досадою: «Се ви хочете щоб нас полковників козаки побили? Знаєш, які у нас люди своєвільні. Кому не стане царського жалування, подумають, що то ми, полковники забрали. Не тільки, що нам, полковникам не можна взяти царського жалування для своїх полчан, а навіть і своїх золотих—що прислані від царя, не можна взяти з огляду на військо. Ми раді царській милости і жалуванню всею душею, але взяти нам се жалуванне не можна: небезпечно від війська!

«І так по довгих наших розмовах з гетьманом, писарем і полковниками, стали вони на тім, щоб проголосити всьому війську царську ласку і жалуванне: що прислав він золото всьому Запорізькому війську, але тепер козаки по ріжних місцях: полковники уманський, браславський, паволоцький і винницький стоять з своїми полками на кримській та на польській границі. Инших післано на Запоріжже водяною дорогою, під Кодак. Київського полковника з кращими вибраними людьми під Корець, в польську землю, діставати язиків. А тепер ще Чигринський полк післано до Чигрина. А як скінчиться служба, тоді як дочекають, одержуть усі разом.

«А проголосивши всьому війську царське жалуванне, ухвалили, щоб гетьман послав до царя гінця—просити указа (як бути). І 21 (31) липня послав гетьман Білоцерківського наказного полковника Матвія Положного, а московські послали від себе з донесеннями свого чоловіка. Самих же посланців з золотом лишив гетьман у себе в таборі» [1]).

Тепер ми маємо акти сього посольства Положного—вони так само заховалися в актах Сибирського приказу, і досі були не звісні. Гетьман починав свого листа подякою цареві за те що не тільки прийняв під свою руку «нас військо Запорізьке і весь

[1]) Акты X с 697.

мир православний російський Малої Росії», але і «з превеликого престолу рушився против неприятеля нашого» і тепер іще й золото своє прислав військові.

«Одначе сього повеління твого—щоб військо Запорізьке зрахувати і списки всіх воєнних людей прислати, сповнити нам не можна, тому що військо поділене на богато частин, і декотрі козаки на Запоріжжі, декотрі на Кодаку, декотрі з нами в війську, декотрі знов охороняють землю нашу і твому царському величеству приняють. від Татар полк Уманський від Волохів полк Браславський, від Ляхів—ми і полки Винницький і Паволоцький. Зараз їх зібрати і порахувати неможливо, а краще почекаємо ласки божої і побіди над ворогами—щоб не тільки литовські й лядські люди, але й инші землі, царі й князі тобі поклонилися. І за те що тих золотих війську Запорізькому роздати неможна, то на двор. П. Д. Протасьева та на піддячого І. Амирова не гнівайся, бо вони в тім усім невинні. От і тепер прийшлось іще боронити від Татар Чигрин і Крилов, пограничні, городи бо Татари на них хочуть ударити, і тому післали ми назад полк Чигринський. І коли б ми зробили списки козаків, котрих тепер пішло на війну більше як 100 т., а жалування твого стане тільки на 60 тисяч—коли б реєстр тепер був, і роздано на нього жалуванне,—инші козаки рокош би підняли, і на службу тобі не пішли б, а декотрі й зрадили б».

Переказуючи все инше через Положного устно, гетьман просив як найскорше прислати наказ як же поступити [1]).

Те ж саме тільки коротко Виговський повторяв в листі до Бутурлина, при тім подаючи йому короткі відомости про молдавське і мунтянське посольство, а головно приготовляв сим листом проїзд до ставки свого брата Данила, що вибирався по великі й богаті милости для фамілії [2]).

Після всіх попередніх прохань про визначенне козакам платні, таких пильних—мотивованих бажаннями війська, можливістю серед нього невдоволення коли платні не буде і т. д., такий фінал мусів здатися дивним не тільки для московських правителів, але й у сучасного дослідника викликає здивованне—як його одно з другим погодити? Чи дійсно серед старшини були люди, які вважали потрібним вернутися до виплати козакам щорічного жолду —чи вважали вони потрібним зробити се принаймні тепер, щоб сповнити обіцянки, роздавані підчас коли треба було приводити до присяги цареві? Чи гасло плати війську було висунене козацькими політиками тільки на те аби нейтралізувати московські апетити: привести московський уряд до того щоб він зрікся претенсій на українські доходи, аби спекатися виплати платні козацькому війську?

Коли московський уряд відкликав свій наказ про списуваннє доходів, він зробив перший крок у сім напрямі. Йому лишалося тільки переложити на гетьмана обовязок платні, як се він був уже зробив, грамотою 12 (24) квітня. Але він «передав куті меду», бажаючи потішити своєю ласкою козацьке військо, і захотів його обдарувати платнею з свого скарбу. Гетьман і його міністри, не маючи заміру заводити платню козакам, подивились на се, очевидно, як на небезпечний прецедент, і рішили сконфіскувати сей небезпечний царський дарунок. Балачки про споряджение реєстра були тільки балачками; роздати можна було без реєстру, згідно з фактич-

[1]) Сибир. приказу стовб. 636 л. 48—53; грамота датована: «з-під Фастова місяця юля 19 дня».

[2]) Акты XIV. с. 48, та ж сама дата; поміта, що привіз Положний 7 серпня.

ним станом, як казав Богданович, як зробив кінець кінцем Золотаренко. Але краще було ліквідувати справу платні разом з справою переписи доходів. І Москва вислухавши енергійну аргументацію гетьмана, не стала перечити. Цар дав резолюцію на рапорт Протасьева віддати золото гетьманові й вертатися [1]). Золото гетьман очевидно прилучив до инших своїх фондів, але й не забуто, і кілька літ пізніш вона грізно відізвалася в агітації против гетьмана й старшини.

Про ситуацію в додаток до переказаного устно через Положного, гетьман десять день пізніш вислав з Марком Левоновичом і Гр. Гуляницьким спеціяльну реляцію, з додатком польських бранців, приведених козацькими під'їздами. Вони мали служити цареві для безпосередньої інформації. Був се так би сказати реванш цареві за прислане золото.

«Пускали ми козаків з Браславського полку, щоб дістати від Ляхів язики та відомости певні, аби повідомити твоє царське величество, і ті козаки зловили з лядського війська жовніра Лукаша Збуйновского, що трьома кіньми служив з воєводою сендомирським, Володиславом Мишковским. Зловлено того жовніра 8 миль від Кам'янця, а 2 милі від Гусятина, і він розповів нам, що король збирає військо під Зборовим, і ще не всі зібралися: тільки 9 коругов а чекають инших ще. Ксьондзи польські обіцяють найняти війська з церковних грошей, а посполите рушенне ухвалене на соймі має збиратися під Глиняни. Полковникові Маховскому велено іти з полком поза Дністром і звідти вдарити на Браславський полк. Був на соймі татарський посол і зложив присягу на мир (союз) з Ляхами—щоб їм помагать. Сподіваються помочи від Венгрів, Мунтян і Волохів, і волоський господар оповіщає Ляхів, що у нас робиться.

«Потім в другий бік післали ми по відомости Павла Яненка Хмельницького, полковника київського—під Мозир, і вони побили там Павшу полковника Радивилового з Німцями і з усім військом, що було при нім, і взяли тут 4 Ляхів.

«Потім обозний коронний Себастіян Маховский напав на Браславський полк з 5 тисячами війська—з райтарами і драгонами: зразу був наших потиснув, але потім Михайло Зеленський полковник браславський поправився і побив—гонив до самого Шаргорода, ледви що втік Маховский. Там в під'їзді спіймали Володислава Стеткевича, що з трьома кіньми служив за товариша під коргвою Маховского. Отсих Ляхів, усіх шість, посилаємо до в. цар. вел. Всіх вістей у сім листі нашім виписати не можемо, самі жовніри розповідять»—Гетьман же під Фастовим далі чекає царського наказу [2]).

Про сі під'їзди писав і Протасьев,—те що чув в таборі 31 н. с. липня: Київський полковник післав під'їзд під Корець і Дубно. Браславський полковник Зеленський пішов на Поляків на Дністер і в Мясківці обпали його Поляки і Волохи під командою Маховского. 6 тисяч кінноти і 2 тис. пішого війська, і обложили в тій Мяс-

[1]) Акты X с. 703—4.

[2]) Сибир. приказу стовб. 1636 л. 88—93, дата: 29 липня з-під Фастова. Як видно з царського указу про жалуванне, з Марком Левоновичом їздили: писар Григорій Гуляницький, Іван Дяченко, 9 козаків і челядник. В дорозі, в Брянському уїзді селяни не схотіли були дати підводи («много де таких послов ѣздятъ»), хотіли були бити і відібрали бранців-Поляків, тільки потім віддали; за се брянському воєводі велено тих своїх своєвільників бити кнутами в присутности козацького посольства.

ківці; він прислав до гетьмана просячи помочи, і гетьман післав до уманського полковника Семена Оргіяненка (?) і уманського Леська, щоб його ратовали [1]). Гетьманська реляція знайомить нас з щасливими результатами обох експедицій.

Одночасно в тим гетьман укривав полудневу границю від татарського нападу (відряджение Чигринського полку), а Донське військо за його вказівками розвивало блькаду татарських сил. З своєї реляції московському уряду, висланої в листопаді [2]), донська старшина, згадавши про директиви, отримані з Москви і з Чигрина, оповідає, як вона від ріжних вістунів одержала тоді відомости, що хан з великим військом, з Кримською ордою, Ногайцями і Черкесами вибирається на Дін, а відти на московські городи, «на той час як на Руси жнива і сінокоси поспівають—в августі місяці». Щоб перебити сей похід «і з Криму піднятись не дати», Донці вирядили на море 30 «стругів» «Азовським морем під Крим, і стояли на Чорнім морі і з сеї сторони—на Азовськім морі два місяці»: чекали «підйому» хана з Криму. Сей вихід на море мусів статися при кінці липня—в початках серпня н. ст. донські посли, що виїхали до гетьмана в 20-х днях липня н. ст. оповідали, що їх військо готовило при них в похід «великі струги», і скоро після їх від'їзду мали йти на море [3]). Тоді на Дону не було відомо, що хан помер і се перебило татарський «підйом»—тільки згодом прийшла про се вість: «Господь Бог, царським щастем, не допустив кримського хана до того його злого замислу: скоро він помер». Полоняники, забрані при тім і утікачі-невільники, що прибігли до козацьких стругів, росповідали, що кримський хан з усім військом «був на підйомі», хотів іти на Русь, але помер; між мурзами наступила велика усобиця, і зараз сподіватися походу нема чого. Виходило б з сього, що морська блькада Донців тривала протягом серпня і вересня н. ст. Вище було наведено оповіданне Грека Юрия про те що оповідалося про неї в Царгороді: що козаки поруйнували богато городів турецьких і сіл, надходили під сам Царгород, взяли Варну і погромили людей силістрійського паші, що прийшов був Варну ратувати [4]). Польські авізи переказують м. ин. такі відомости привезені гонцем від нового хана: «Козаки Донські і Запорізькі, не чекаючи категоричної деклярації попереднього хана, ще за життя його пустилися на Чорне море, наперед ударили на Крим, але що там їм не повелось, пішли „наскрізь" під Константинополь, і були вже тільки в 4 милях від нього, але на суходолі перейняли їх Турки велику хлосту задали—так що мало їх втікло живо, а 30 живцем до Константинополя відвезено і по тяжких муках страчено—бо й вони немилосердно побивали Турків: де їм Турчин до рук попав, тисячі мук над ним вимишляли» [5]).

Семигородський аґент доносить Ракоцієві з Царгороду 23 липня, разом з вістями про смерть хана, відомости про турецькі зброєння до морського походу на козаків, за їх «часті грабування і пожежі» [6]).

В турецькій хроніці Наїми теж оповідається про козацькі пустошення по обох берегах моря, північнім і полудневім, до Ереґлі і Балчика, і згадується, що Сіявуш баша силістрійський наспів на козаків під Балчиком і відбив у них одну чайку [7]).

---

[1]) Акты X с. 702—3.

[2]) Донскія дѣла т. IV с. 877—8. Про се дещо в студії О. Ю. Гермайзе, Україна та Дін с. 54—5. [3]) Акты XIV с. 40. [4]) Вище с. 921.

[5]) Рознояз. ркп. 63 л. 95. [6]) Transsylvania I с. 354.

[7]) Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, III с. 424—5.

На північнім фронті Золотаренко, зібравши сіверські полки став займати пограничні волости в кн. Литовського. Цікаво відзначити, що ся мобілізація сіверського війська для операцій на білоруськім фронті викликала чималий рух серед всякого роду авантюрних елєментів казаччини, що думали використати ю нагоду для орґанізації вільних полків на власну руку і повторити щось в тім роді, що діялось підчас Московської смути. Так путивльський воєвода доносив московському приказові, що 3 (13) серпня приїхали до Путивля 3 козаки: Василь Сулименко (Сулименок), що його батько Іван був гетьманом запорізьким, скараним на смерть Поляками, «Пронька Левонів» і писар «Степан Авдеєв». Подали чолобитню, щоб їм дозволено було в Путивлю й инших городах набирати «из гулячих людей Черкас в вольные» і йти на царську службу під Смоленськ. Вони покликалися на те, що в Сівську й Комарицькій волости набирає так «Черкасів» «Черкашенин» Степан Ворончєнко, що його батько був у гетьмана Сулими полковником: він набрав уже чоловіка зо 100 і про се сіньський воєвода писав, мовляли, до царя, та і в Сівську кликано, щоб і решта гулящих людей не розходилася. Сулименко з товаришами беруться набрати людей тисячі зо дві, роблять вони се на власну руку, без дозволу гетьмана; Сулименко жив зо два роки в Сівську, прийшовши з Черкасів і тут у Сівському повіті зійшовся з товаришами. Воєвода пересилаючи його чолобитню і «розпросні речи» питав інструкцій і дістав дуже сувору відмову: Сулименка з товаришами не треба було й приймати, бо «вольных людей окромѣ бѣглых холопей нѣт», надалі таких «плутів» не приймати и відсилати назад в Черкаські городи [1]). Московський уряд відмахнувся від участи своєвільних козацьких елєментів—чи з принціпіяльної неприхильности до таких реамінісценцій Смутного часу, чи з льояльности до гетьмана. Але сей маленький епізод кидає інтересне світло на загальну ситуацію: переповненне пограничних московських городів козаками еміґрантами, які не хотіли служити гетьманові, а шукали можливости промишляти самовільно—на се скаружився гетьман.

Відмова московського уряду від вільних козацьких ватаг тим більше характеристична, що вони заявляли бажанне іти на послуги цареві під Смоленськ, до царського війська, тим часом як Золотаренко зайнявся облогою Гомеля, що служив базою литовського війська для всякого рода операцій на Сіверщині. Цар висловлював бажанне бачити се козацьке військо як скорше на смоленськім фронті і всяко приманював Золотаренка, але той твердо стояв при інтересах своєї сіверської бази і настоював на тім, що не забезпечивши її від можливости литовських нападів він не може рушити далі. Се була характеристична риса чи його особисто, чи всього його сіверського штабу [2]), що вони не даючи себе збити ніякими царськими наказами ані заслїпити собі очи московським золотом, твердо мали перед очима стратеґічні інтереси своєї Сіверщини і перед усім

[1]) Сі документи—з польських справ 1654 р. № 11 л. 1—7 видав я в «Записках іст-філ. відділу ВУАН» (Праці Іст. Секції т. V) п. з. «Сулимівці в 1654 році».

[2]) Склад сього штабу знаємо з відомости про роздачу золота, цитованої вище: військові судді Силуян Мужилівський (скоро потім убитий Золотаренком під пяну руку) і Яків; обозний військовий Іван Рябуха; осавули військові: Юрій Коробка, Леонтій Бут, Андрій Золотинський; хорунжий військовий Кіндрат Волковський і писар військовий Іван Григорович (Григоріев). Великий вплив на Золотаренка і його товариство мав славний протопоп ніжинський Мефодій Филимонович; богато з Золотаренкових писань мабуть писав він і тактикою його кермував.

пильнували забезпечити і поширити тут свою козацьку територію. Тільки в необхідности—коли не можна було ніяк ухилитися від посилки війська на північно-білоруський театр війни, вони робили се —стараючися по можности як найменше себе ослабити [1]). Золотаренкові «одписки» цареві дуже характеристичні й інтересні з сього погляду. 9 н. с. липня він писав з табору під Гомелем:

«Виправивши з Новгородка до в. цар. вел. послів наших: Тимофія Оникієнка з товаришами [2]), ми йшли просто на Стародуб. Але під той час неприятелі віри нашої і в. цар. вел., вставши загонами з Гомеля, попустошили села держави вашої. Побачивши таке їх злодійство, а з зізнань бранців довідавшися, що вони мали замір після нашого відходу йти на Чернигів, Стародуб і на всю Україну і до решти знищити, так що як би то вчинили, то ми б уже до жінок, дітей і добра свого не мали б чого назад поспішати,—ми порадившися між собою пішли під Гомель, і тепер (тут) стоїмо табором. Ми (Гомель) обложили і притиснувши голодом і безвіддем, хочемо приступом добувати. До боярина Ол. Н. Трубецкого писали, щоб дав нам поміч, а коли не дасть, то щоб повідомив докладно, де він з військом пробуває, але на сі два пункти не одержав відповіди. Я ж гаюся тут тільки з бажання послужити в. цар. вел. [3]) і серцем моїм того жалую і болію: душею рад би перел тіти на службу в. цар. вел., але вважаю на тих неприятелів в Гомлю: се голова всім пограничним містам в. кн. Литовського! Треба чекати знищення повітів Чернигівського і Стародубського (коли Гомель лишити). А добуваючи се місто—дуже оборонне, де богато війська, пороху і всякого запасу, два полковники: кн. Жижемский і Боровніцкий, і кажуть, що з ними 2 тисячі людей,—коли брати приступом, треба сподіватися немалої утрати війську нашому [4]). Тому навмисно посилаємо наших післанців: Петра Забілу з товаришами, просячи (вказати), як маємо поступати. Будемо чекати відомости, а коло сього города не загаємося промишляти всіми воєнними способами» [5]).

З 15 (25) липня маємо його другу «одписку». Коротко повторивши сказане в тільки що наведеному листі, він сповіщає, що до обложених писав іменем царським і гетьмана Богдана, закликаючи їх до капітуляції. «Але вони відписали гордо і суворо,—ми їх листи в. цар. вел. відсилаємо, а з тих листів ми зрозуміли що коли їх (гомельську залогу) лишимо тут не здобувши, вони всій Литві серця і відваги додадуть, а вискочивши з тої ями розбійничої, після того голоду, до котрого ми їх привели і з гармат надбили, впали б до наших міст, жінок та дітей наших живими б не лишили, і пограничні городи спустошили. Ми ж стоячи під тим Гомлем посилали під'їзди, і вони по тій (правій) стороні Дніпра замки й міста побрали, непослушні під меч віддали, а ті городи що нам шкоду чинили ми веліли попалити, особливо замок Річицький; також Жлобин, Стрішин, Рогачів, Горволь непалено. Люди ж з волости Річицької і Гомельської і селяни тих сторін,

[1]) Сю сторону Золотаренкової стратегії справедливо відзначив уже Ом. Терлецький в своїй розвідці: Козаки на Білій Руси в р. р. 1654—56, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка XIV (1896).

[2]) Було се 11 (21) червня—див. вище с. 909. Оникієнко в реєстрі роздачі золота значиться полковником стародубським.

[3]) Фраза не дуже ясна: «А я с послуги в. цар. величества медлю».

[4]) Кидати міста не можна, брати приступом—страшно, значить треба стояти і тримати в облозі, замість іти на смоленський фронт куди видимо кликав Золотаренка цар. Така мораль сього листу.

[5]) Акты XIV с. 129—132.

які ховалися по лісах, піддалися, взяли від нас листи, і мають іти на житє до наших городів.

«Що ж до указу в. ц. вел., аби ми з Тим. Спасителевим ішли під Смоленськ, то як олень бажає источників водних, так ми бажаємо служити в. цар. вел., але лишати позаду сих ворогів—річ дуже небезпечна! Будемо чекати відомости з П. Забілою, і як що він принесе (потвердженне, щоб іти під Смоленськ), так зараз рушимо на службу в. цар. вел. і в дорозі ніде не загаємось. А тим часом будемо промишляти коло сих обложених—голодом принужених і обстрілом надгублених, і унижено просимо, щоб в. ц. в. не мав нам того за зле, бо жони і діти плакалися б на нас, колиб ми тих неприятелів живими пустили» [1]).

Коли після того, 7 н. с. серпня принесено новий царський наказ, щоб Золотаренко йшов на Оршу, разом з кн. Черкаським воювати Радивила, лишивши під Гомлем частину війська.—Золотаренко відписав з тими московськими курєрами що йому сей наказ привезли, що він зараз рушає і в усім сповнить волю царську [2]). Але в дійсности ніскільки не рушив, не вважаючи на те, що царський гонець Портомоин, що привіз царський наказ, весь час стояв над його душею. А тиждень пізніше вислав катеґоричного листа, де перепрошував і пояснив, чому він таки Гомля кинути не міг, і рішив «віцірвавши утробу від серця свого» післати—одну тисячу козаків під проводом свого брата Василя. Я вважаю се писанне настільки характеристичним, що подаю з нього головніше в скороченню:

«Бог свідок серцям і душам нашим, як Б. Хмельницький гетьман військ Запорізьких разом з нами і всім народом Малої Росії: землі Київської, Браславської і Чернигівської, обіцяли й присягали в. цар. вел. вірно і жичливо служити, за гідність в. цар. вел. умирати і непохитно в тім нам самим і наступникам нашим пробувати. Тому заявляємо, що служимо в. цар. вел. прямо, вірно і жичливо, і служити хочемо, і за наказом грамот в. ц. в. через ріжних гінців до рук наших переданих, ми для служби при боці в. ц. в. від щирого серця за одну годину прилетіли б: як олень бажає источників водних, так бажає душа наша бути при боці в. ц. в. Але обговорили ми: сили, упертість, пиху і злобу давню тих розорителів віри нашої і в. ц. вел. неприятелів, що на листи Б. Хмельницького, в. ц. в. вірного слуги, і на наші, писані на те щоб вони піддалися, не тільки не призволяли, але собачими своїми язиками гідність в. ц. вел. нарушали. Ми за неї як при боці в. цар. вел. так і тут під Гомлем умирати будемо, а поки живі—поки духа в тілі нашім ставатиме,—ми над тілами неприятелів в. ц. вел. мститися будемо. Коли б я лишив тут (частину) людей, згідно з указом в. ц. вел., ті люди не могли б подолати їх сили і вимученої злости. Було б то небезпекою життя для полишених, небезпекою «черкаських» міст в. ц. в., і неславою моєю і всього війська Запорізького. З тих двох причин лишився я сам з військом Запорозьким під Гомлем,—аби послушенство було, і маю в Бога надію, що в короткім часі неприятелі в. ц. в. не потішуться. Але що за тими явними причинами тепер за указом в. ц. в. з усім військом ставитися не можу, того сердечно душею моєю жалую, і з слізми унижено і смирено, до лиця землі в. ц. в. чолом бю: не вважай мене за непослушного і неохочого до служби в. ц. в. Боже того сохрани! Замість себе я, відірвавши утробу від серця мого, посилаю тим часом на службу в. ц. в. мого рідного брата, Василя

[1] Акты XIV с. 135—8. [2]) Тамже с. 139.

Чикиферовича полковника ніжинського, Івана Нестеренка суддю, Петра Забілу сотника борзенського і з ними тисячу козаків. А коли нам Господь поможе і тих злодіїв за їх беззаконства віддасть нам до рук, я не загаюсь зараз іти, як годиться на службу в. цар. вел. і готов сміливо вмирати при боці в. ц. в., не оглядаючися на небезпеку жон і діток у краях наших» [1]).

13 (23) серпня Гомель дійсно піддався Золотаренкові, і він в тріумфальних тонах оповістив про се царя [2]). Але й після того рушив не дальше як під сусідній Чичерськ, аби закріпити за собою лінію Сожи. Десять день пізніш він мав приємність повідомити царя, що його козаки вже Чичерськ здобули: «противних під меч віддали, а инших—зглянувшися на їх сльози, живими лишили» і привели до присяги цареві в присутности царського посланця Тим. Спасителева. З сею вістю він послав до царя сотника верківського Івана Косинського і Данила сотника понурницького [3]). А свої операції після сього переніс на лінію Дніпра і занявся Новим Биховим, яких 75 км. на північний захід від Чичерська, і так пояснявши потім сей новий крок цареві, сповіщаючи про здобуття Н. Бихова і перехід під сусідній Старий Бихів (три милі вище Дніпром від Н. Бихова):

«Бог свідок серцю мойому, що з-під Чичерська мав я волю йти до в. цар. вел.—побачити престіл в. цар. вел. Але той нарід, що учинив присягу в. цар. вел., благав мене, щоб я не лишав їх на смерть —не взявши Старого Бихова. Я сповняючи їх прохання, поневолі затримався під тим Биховим, бо се правда, що як би я рушився до в. цар. вел., лишивши нездобутих в Бихові—тих Ляхів, зрадників богові і неприятелів в. цар. вел., не зісталося б ні одного живого в Новім Бихові і в волости його» [4]).

Через своїх посланців—сотника дівицького Івана Сухиню з товаришами просив царя дати указ, чи кинути йому Старий Бихів і йти до царської ставки, чи здобувати Ст. Бихів. Послав цареві в презенті зловленого державцю чичерського Тишкевича—і очевидно цар не мав серця настоювати, щоб козаки кинули сі нові позиції на Дніпрі і йшли до нього—хоча присутність Золотаренка в Могилівській окрузі ставала властиво зайвою, і навіть неприємною.

Одночасно з своїми операціями під Чичерськом і Новим Биховим Золотаренко разом з Константином Поклонським брав участь в заходах коло Могилева. Се був дуже інтересний і симптоматичний епізод, над котрим нам треба тут трошки спинитись.

Поклонського ми вже знаємо: чули як його ще перед війною рекомендував цареві Виговський, як свого приятеля і впливового провідника православної партії на Білоруси, котра хотіла б піти слідами Хмельницького і бачити Білорусь під протекторатом царя. В червні сього року Поклонський з иншими могилівськими шляхтичами приїхав до Золотаренка, і московський агент, приставлений до Золотаренка, Тим. Спасителів, як ми бачили, настоював, щоби він відправив Поклонського зараз же до

[1]) Акты XIV с. 141—2.

[2]) «Щастєм в. цар. вел. Бог покорив в. цар. величеству Гомлян: полковника, ротмистрів і всіх людей; тих людей розібрали ми поміж собою, а як дасть Бог щасливо прийти (до царя), положимо під ноги в. цар. вел. хоругви, бубни, буздигани і весь військовий наряд»—Акты XIV с. 143, лист з 15 с. с. серпня,

[3]) Тамже с. 145. [4]) Тамже с. 148, лист з 29 с. с. серпня.

царя. Але Золотаренко вважав, що його наперед треба «наскоро» послати «для відомости» до гетьмана [1]), і Поклонському дійсно, волею чи неволею, прийшлося відбути сю подорож.

На жаль, ніяких подробиць його переговорів з Золотаренком, Хмельницьким, Виговським з сього часу не маємо.

22. н. с. червня гетьман виряджав його вже з табору під Богуславом до царської ставки з рекомендаційною грамотою, просячи царя, щоб сповнив його прохання [2]). 4 н. с. липня Поклонський з 15 Могилівцями був у Києві, оповідав воєводам, що їздив просити гетьмана, аби він поклопотався перед царем, щоб той прийняв Могилів під свою руку; згадував про ханських послів що були при нім у гетьмана з приводу пограничних нападів [3]).

При к. липня бачимо його вже в ставці: 1 серпня н. ст. мав він авдієнцію, сказана була йому похвала за те що він «памятуючи істинну православну віру грецького закону», «виїхав на царське імя—служити нам, великому государеві». Йому і його своякам, товаришам і слугам, що зголосилися з ним на службу, дано було показне жалуванне, самому Поклонському—титул полковника, з правом приймати до себе на службу шляхтичів і всяких служилих людей, котрим цар за службу обіцяв жалуванне і потвердженне маєтностей—у кого вони були [4]). Доручено йому разом з приділеним до нього царським дворянином Воейковим приводити Могилів під царську руку, і видано їм на руку царську грамоту до могилівської шляхти і міщан, з закликом іти слідами України і сподіватися від царя великих і богатих милостей [5]). Разом з Золотаренком вони й почали операції в околицях Чаусів і Могилева. Так Воейков доносить цареві, що 18 н. с. серпня вони разом з Золотаренком, що прийшов з своїми козаками з-під Гомля, побили ватагу шляхти, що йшла з Могилева до Чаусів [6]). Але скоро між ними почались непорозуміння. По всякій правдоподібности Золотаренко сподівався—на підставі попередніх заяв Поклонського, що він буде й далі працювати в тіснім контакті і за директивами його і гетьмана—приводитиме сі білоруські городи під владу козацького війська. Тим часом Поклонський одержавши від царя такі повновласти—право формувати своє військо і т. д., хотів грати самостійну ролю—бути маленьким Хмельницьким на Білоруси, орґанізувати свою козаччину і под. [7]). Отже скоро вияв-

[1]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 191—2. [2]) Акты Ю. З. Р. VIII дод. с. 384.

[3]) Сівського столу стовб. 153 л. 223—5. [4]) Акты XIV с. 191—2.

[5]) Тамже с. 188—190. Грамота наводить з початку нібито заяву Поклонського: Православні християне (могилівські) почули, що цар, ревнуючи за православну віру, передану від апостолів і досі у православних заховану ціло, повстав за неї і князівства Київське і Чернигівське і всю Малую Русь, гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозке і всіх православних християн визволив з рук гонителів. Вони дякують Богові і хочуть теж об'єднатися з усіми православними під царською рукою. Цар за се їх похваляє і поясняє, що він підняв сю війну з королем за православну віру—буде йому мститися за його неправди, післав своїх воєводів з військом на ріжні польські і литовські городи, «також і гетьманові Б. Хмельницькому з усім військом Запорізьким велів спішно йти і промишляти з нашими боярами і воєводами». Закликає Могилівців також узяти участь в сій боротьбі, прислати з шляхти і міщан «кращих людей»—очевидно для переговорів і присяги, і т. д.

[6]) Акты XIV с. 213.

[7]) Дуже характеристичний лист Поклонського до В. В. Бутурлина з 5 (15) серпня в Актах XIV с. 198: «Коли б мене Золотаренко н е п о с и л а в, було б

ляється певне суперництво і обопільні невдоволення. Вже при кінці серпня н. с. Воейков заносить ріжні жалі на Золотаренка, коли ж Могилів 3 вересня н. с. піддався на царське ім'я Поклонському, і він тут з Воейковим почав рядити, в безпосередній залежности від царської ставки, минаючи Золотаренка, сей почав робити ріжні заходи, щоб висадити відси Поклонського—тим більше, що в сім часі якраз сам почав закріпляти своє козацьке володіння на лінії Дніпра, нижче Могилева. 12 н. с. вересня його «отець духовний» і дорадник в справах не тільки релігійних очевидно, протопоп Максим Филимонович—що от тут починає свою зігзагувату політичну карєру, вислав до Могилівців таку проклямацію:

«Честним їх милостям п. бурмистрам і райцям міста й. ц. в. Могилева. Мій многомилостивий приятелю, всяких радости бажаю [1]). Дивується й. мл. гетьман наш [2]) такій неласці вашій, що твоя мил., давно знавши від й. мл. про наближенне його з військом своїм, поки не побачив, инакше думав, ані зо мною порозумівся, ані на зустріч не вийшов [3]). А ми сподівалися, що твоя мил. будеш порозуміватися в усім з й. м. п. гетьманом—про дальше житте своє, як і я з свого боку—з духовної приязни, і з доручення о. митрополита, господина і пастира мого мав бути зичливим тому місту в усім, на випадок його прилучення. Раджу тобі, аби ваша мил. пошукав ласки у п. гетьмана, і до війська Запорізького аби прихилився, віддаючися під оборону гетьманів запорізьких [4]) і всього війська Запорізького—як міщани так і козаки ваші скрізь. Аби—не дай Боже—не схотіла Москва своїх звичаїв і свого права в вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які й. цар. вел. призволив і дав нашій Україні з паном гетьманом. Тож і вдруге вашим милостям раджу, аби-сьте про те думали і міркували, ради у п. гетьмана просили і у всім як у батька його ласки прохали—бо його мил. гетьман Б. Хмельницький все на нього зложив, давши йому бунчук і булаву. Ви його милость будете мати у всім ласкового—про се й ми будемо старатися, і більше не розширяючи мого писання ласці і приязни вашій віддаюся».

---

богато доброго, а тепер трудно мені людей зібрати; хоч вся чернь готова, але Ляхи їх обступили, не можуть так далеко до мене прибігати на суд. Все діло в Могилеві: коли він у нас буде, богато козаків матиму против Татар, котрим король дав 300 тисяч і вони справді йдуть під Смоленськ. Тому, добродію, в. м., зволь представити й. цар. вел., щоб мині хоч трохи ще людей прислав: я кинусь, хоч би й голову положити під тим містом. А коли наближуся, то вже чернь до мене кинеться і поможе бити неприятелів й. цар. милости... Городи поблизу Могилева, звідки я міг би мати козаків, жовніри окружили, й (люди) не насміляються, тому що я далеко. А треба доконче мати козаків богато, особливо в сій стороні, де українські люди нічого не вдіють, не знаючи тутешніх лісів і шляхів».

В звістках з того часу дійсно вже виступають і «козаки полку Константина Поклонського»—Акты XIV с. 217.

[1]) Акты XIV с. 151. Як бачимо, тут стилістична неувязка: лист звертається до якоїсь одної особи, а не до всеї колегії бурмистрів і райців. Чи тут щось упущене (означенне властивого адресата), чи протопоп так постилізував—до всіх взагалі і до кожного окремо?

[2]) Се про Золотаренка так!

[3]) Тут московський перекладач наплів, так що я більше вгадую зміст, ніж буквально перекладаю.

[4]) Обох гетьманів—начального Хмельницького і наказного Золотаренка.

Поклонський відіслав сей лист Лопухину, звертаючи його увагу, що се писано мабуть не без відома самого Золотаренка—в такім суворім тоні (жесточью), і жалувався, що міщане дуже збентежені сим листом [1]). Иншим разом пояснив, що Золотаренко на нього гнівається, що він привів Чауси й Могилів до піддянства цареві «без кровопролиття», себто не видавши козакам на грабіж. Признавався, що й до Старого Бихова посилав свого післанця—намовляти, щоб піддалися цареві безпосередньо, але Золотаренкові козаки його не пропустили. Висловляв гадку, що Золотаренковим козакам Бихів таки й не піддасться—тому що вони не додержали присяги Гомлянам, і «не довезли цілих до царя». Вважав потрібним написати Золотаренкові, щоб він не чіпався його, Поклонського, не приймав до себе його козаків і не мішався в уряд могилівський і чауський—бо се не українські, а царські піддані, до Ніжина не належать і мусять слухати не Золотаренка, а його, Поклонського [2]).

Се писалося 15 н. с. вересня, а 17-го прилетів до царської ставки післаний від Поклонського шляхтич з устною вістю й проханнєм, що Золотаренко прислав з-під Бихова листи Поклонському з великими погрозами—хоче його вбити, а Запорізькі козаки воюють Чауси і Могилівську околицю, людей в полон беруть. Поклонський просить царя прислати для безпечности московського війська, але для спішности (чи може для безпечности—щоб козаки не перехопили) навіть на письмі того не пише, тільки на словах переказує, і так царя тим схвилював, що він того ж дня післав наказ, аби туди зараз післали московських стрільців, водою чи сухопуть [3]).

Підручний Поклонського шляхтич Василь Залузький, що правив в Чаусах з його руки, пише в тім часі свому патронові і просить прислати гострого наказа на своєвільників, з забороною під карою смерти, щоб не важилися приставати до козацького (Золотаренкового) війська, і пояснює, що приїхавши з Могилева «напоминав їх словом»— але ті ворохобники такими словами відповіли: «Не поривайся, аби не побував у ріці! Ми хочемо мати собі пана гетьмана за полковника (себто —бути під командою Золотаренка), аніж по всяк час помирати від наїзду татарського і московського. Ми там воюємо, а тут наших жінок і дітей забирають, а від пана полковника (Поклонського) ми не маємо ніякої оборони». «Хотя б і хотів якогось злого взяти і до вас (до Могилева) відіслати—пояснює далі сей Залузький,—боюсь і не смію нічого робити, аби не розгнівати гетьмана (Золотаренка) на себе і на мил. вашу, бо сі застави (Золотаренкові залоги?) тільки нині показали універсал гетьманський» [4]).

А сам Поклонський посилає цареві такого розпучливого листа 25 н. с. вересня: «Пан гетьман наказний сіверський хоче бути чистим перед в. цар. вел., а складає на мене вину, ніби то я видумані річи писав до в. цар. вел. Я ж і тепер пишу, що він своїми залогами весь Могилівський повіт (зайняв), все збіже забрав, що до Могилева належало, стави поспускав і все збіже запродав, а ми все за гроші купуємо. Рад би я сам наочно перед в. цар. вел. оправдатися з ним, та не можна виїхати: такі похвалки, а ледви чи й засад нема по дорогах! Того самого дня, що з Могилева виїхав, здибавши козаків мого осавула і довідавшися, що мої, велів забрати коней, одежу, чоботи і шапки, і що в кого було—все забрали, а самих мало не зарубали, приказуючи: «Те саме буде і вашому полковникові!» Через те всі мої козаки, того боючися, від мене відступили: вже ніхто не хоче зі мною бути, але всі

[1]) Акты XIV с. 153. [2]) Тамже с. 294. [3]) Тамже с. 299.
[4]) Тамже с. 335—6.

до нього передалися. І я не маючи людей, прошу ласки в. цар. вел. мене з того полковництва звільнити, щоб де небудь в иншім місці бути, а тут при його боку служити і в війську бути не смію. Гірше ніж Ляхів його боятися мусимо і з ним ніде в війську бути не сміємо [1]).

З свого боку Золотаренко в своїх статтях, поданих цареві тиждень пізніш, як побачимо далі, настоював, щоб Поклонський «яко не заслужений в війську Запорізькім, до козаків ніякого діла не мав: котрі з ним хочуть бути козаками, нехай се їм буде вільно, але нехай він сам перше вислужиться, а заслуженим нехай своїми нікчемними шпіонськими ділами не перешкоджає доступати царської ласки». «Всім, що в Білоруси, в Могилеві і в волости Могилевській назвалися Запорізькими козаками, і всім хто прихиляється до війська (Запорізького), нехай буде вільно в нім перебувати»! [2]).

Московський уряд був у клопотливім положенню супроти сеї боротьби двох заслужених перед ним місцевих діячів. Змагання Золотаренка прилучити сі території на Сожі і Дніпрі до Гетьманщини і взагалі поширювати козацький режім на Білоруси були йому не бажані і неприємні. Але він не відважався різко виступати проти Золотаренка. і той завдяки своїй енергії й безоглядности скоро з'їв свого конкурента—принаймні настільки, що не дав йому орґанізувати паралельної царської козаччини, всяко тероризуючи тих, що хотіли записуватися в козаки до Поклонського [3]).

---

Самому гетьманові царський уряд спочатку не хотів давати якихось конкретних стратеґічних завдань—очевидно почуваючи свою повну некомпетентність в обстанові українського театру війни. Відповідаючи, з сотником Якименком, на лист Хмельницького, писаний після київської наради, на його поради—не здаватися на лядські прелести і як найбільше енергійно наступати на білоруському фронті, і дати

[1]) Тамже с. 379—380.

[2]) Тамже с. 170.

[3]) Кілька штрихів до тутешньої ситуації дають зізнання козаків, що вийшли з Золотаренкового табору 3 і 4 жовтня н. ст. (Памятники III с. 207—8): Під Ст. Биховим стоять трома таборами: від Могилева полк Золотаренка—його брата Тимоша (що заступає Василя—бо той пішов до царської ставки з тисячею комонника), і Подобайло (так), котрого заступає Попович. Другий від Н. Бихова—стоїть Пашло (?) з Стародубським полком, полк Забіли, котрого досі нема від царя: кажуть, що заславний на Сибір. Третій на оболони над Дніпром: полк ніжинської піхоти, коло трьох тисяч, під проводом Кобиляцького.

Всього війська один бранець нараховував 40 тис., але другий поправив, що тільки 20. По селах всюди мають залоги, а за Березину ходити не дозволяють. Війська не прибуває (з України). З околичних волостей мало що вступає до козаків, тільки з Нового Бихова 100 пописалися. В Могилеві московська залога і Поклонський з своєю дружиною. З Москвою козаки не сходяться, в козацькім таборі нема жодного Москаля, тільки хіба чата з чатою зходяться—тоді одна одної не чіпає.

Забрану в Гомлі старшину післано до царя, угорську піхоту «роздано між курені», а піхота німецька і пахолики стоять разом («в громаді»), у них нічого не брали, вони ходять вільно і їх до всього беруть—ходять з козаками на чати, і ніхто з них не передався «до валу» (до обложеного Старого Бихова).

На Сіверщині нема залог ніде, ні по замках ні по містах—всіх на голову вигнано під Бихів.

директиви українським і московським силам на Україні, що вони тут мають робити цар обмежився тільки загальними побажаннями. Подаючи до відома гетьмана, що він посилає на Оршу—в глибину білоруської території, в обхід Смоленська свою армію під проводом Черкаского, цар писав 24 с. с. липня (3 серпня): «А тоді Б. Хмельницькому, гетьману й. цар. вел. війська Запорізького, з стольником нашим А. Бутурлиним і всім нашим військом іти б на корунні й литовські городи, на залюднені місця [1]), де можна сподіватися польського й литовського війська, і промишляти над польськими і литовськими городами і містами, щоб не утратити нинішнього літа. А на котрі городи тобі гетьманові з стольником нашим іти, і ми се діло положили на тебе».—Нехай тільки гетьман промишляє над неприятелем і сповіщає про се царя [2]).

Але два тижні підніш після того як Радивила вибито з його позицій на Дніпрі—з-під Орші і Шклова, в царській кватирі став викристалізовуватися плян ще глибшого обходу білоруського театра—припетським Полісем. Рішено було пустити в сім напрямі свобідну армію Трубецкого, що не брав участи в кампанії против Радивила. А гетьманові з Бутурлиним наказати щоб звязалися з ним десь на Побужу чи що: щоб ішли на Луцьк, а остаточно орієнтувалися на Люблин [3])—крайній православний пункт на заході, з котрого в минулих роках були вісти про боротьбу православних за віру, надії їх на Москву і т. д. [4]).

Наказ Бутурлину дано 9 (19) серпня, а до гетьмана, після останніх досвідів з Золотаренком, що значить розгойдати козацький штаб, вислано спеціяльне посольство: дворянина Ів. Ржевского з піддячим Гр. Богдановим, з дарунками, грамотами і устними аргументами про необхідність сього походу.

19 (29) серпня вони були у Київі і тим самим днем датований лист гетьмана, посланий з Київа з його агентом Тафларієм Греком [5]). Але Ржевский гетьмана не бачив, і навіть не згадує в своїм звідомленню—очевидно не застав, бо инакше не мав би клопотів про підводи до фастівської кватири. Воєводи посилали в сій справі до полковника, щоб він велів дати послам підводи і провідників; полковник відповів, що готових підвод він не має, і щоб їх зібрати по селах («в уѣздѣ»), треба

---

[1]) Се відповідь на побоювання гетьмана, що Поділлє й Волинь настільки спустіли, що там трудно було б стояти з військом.

[2]) Брульон царської грамоти з 24 с. с. липня в Сибир. прик. стовб. 1636 л. 18—38.

[3]) При інструкції дворянинові Ржевскому, що посилався до гетьмана на те, аби його рушити в сей похід, додано розрахунок віддалень від Смоленська, Орші, Мстиславля, Київа і Фастова до Луцька і Люблина; показано також віддалення від Мстиславля до Могилева, від Могилева до Луцька і Люблина, від Луцька до Люблина. Сконстатовано, що віддалення до Луцька і Люблина від Фастова і Київа однакові, і нарешті висновок: «Итить к Луцку». Мстиславль тут названий як виходний пункт походу Трубецкого (його армія здобула Мстиславль при кінці н. с. липня, цар одержав про се відомість 30 липня, Дворц. Разряды с. 435), Могилев дає йому напрям, останній пункт Люблин. Очевидно, на гадку царського штабу, Трубецкой мав іти через Білорусь. Звертати йому на Луцьк в такім разі не було рації, він названий як орієнтаційний пункт. де мають звязатися між собою армія полуднева, Хмельницького-Бутурлина, і північна Трубецкого, і в порозумінню наступати на Люблин.

[4]) Вище с. 626. [5]) Акты X с. 771.

йому 2—3 дні. Тоді воєводи послали до війська і бурмистра: веліли їм говорити, щоб вони для скорости зібрали з київськими міщанами хоч невелику скількість підвод. Але бурмистр прийшов до воєводи тільки з тим, аби заявити, що за царською грамотою з міщан ніяких підвод брати не можна, і він підвод дати не може. Посли мусіли їхати своїми кіньми. Епізод дуже інтересний для тодішніх адміністраційних взаємовідносин, але жалко, що зайнявшись сею підводною справою, посли нічого не написали про сей приїзд гетьмана [1]).

Маємо про нього таку реляцію київських воєводів:

Августа в 12 день приїхав до Київа з обозу війська Запорізького гетьман Б. Хмельницький та писар Іван Виговський з товаришами, а з Київа поїхали до себе, до обозу 18 серпня. А бувши в Київі оповідали воєводам: прийшли до них до Київа з полковником Тетерею посли від ногайських мурзів, четверо Татар: Карап з товаришами; гетьман відправив їх договорившися і заприсягши на тім, що ногайські мурзи і улусні люди прийдуть до гетьмана «на схід» (зійдуться з військом). і тоді гетьман з тими мурзами піде зараз на коронне військо [2]).

Се також дуже характеристична риса—що гетьман і полковники, приймаючи ногайських посланців ані подумали зробити участниками сих переговорів царських воєводів. Не втаємничив їх гетьман і в ті справи, що привели його до Київа, а можна думати, що се були вісти привезені Тафларієм про зносини київського духовенства з польським урядом. Гетьманський штаб висилаючи Тафларія до Москви, щоб він поінформував царя про всі польські замисли, мабуть уважав потрібним провірити докладніше, що то були за посольства від митрополита до короля, донесені раніше Рафаїлом, тепер розкриті Тафларієм. Треба було докладніш вишитати митрополита і уставити з ним разом певну спільну лінію тактики. Але в листі до царя, висланім з Тафларієм і датованим, виходить, переднім числом—19 (29) серпня, гетьман про се не згадував, а рекомендував царській увазі ті відомости про політику Польщі, Молдавії і Семигороду, що вдалося Тафларієві зібрати [3]).

Лист до Золотаренка, датований 16 серпня, стоїть в очевиднім звязку з ногайським посольством. Докоривши Золотаренкові, що він не інформує його про операції на білоруськім театрі, гетьман сповіщає його, що по смерти хана йому вдалось уставити приязні відносини з Татарами, і він вибирається разом з ними на Ляхів [4]).

Сим вичерпуються наші безпосередні звістки про сей приїзд гетьмана до Київа, але дещо світла може кинути те що потім Тафларій розповів у Москві.

В московськім протоколі зазначено, що бувши в Варшаві вязнем (попав в неволю ще під Берестечком разом з своїм свояком чи товаришем Юрием) Тафларій сього

[1]) Звідомленне Ржевского і Богданова в Актах XIV с. 12—3.

[2]) Розрядн. приказу Новгород. столу ст. 212 л. 194. В сій справі також реляція Бутурлина: «Августа в 12 день приезжалъ к нему из города Каменки под Хвастово в обоз переяславской полковник Павел Тетеря, а с ним Большово Ногаю от мурз посланцы. А сказывал ему полковникъ Павел Тетеря, что ногайские мурзы с Татары под е. ц. в. высокою рукою быть хотят, и на польсково короля з гетманом и с ним итти войною готовы, и прикочевали они с женами и з детми к Черкасскимъ городомъ»—тамже л. 96.

[3]) Акты X с. 773—4.

[4]) Лист дуже інтересний, тільки на жаль в московськім «списку». Я вважаю потрібним навести його в сучасній українській мові і транскрипції, справляючи деякі явні помилки:

року був покликаний до короля, і той його обіцяв пустити на волю, з тим щоб Тафларій і його товариш Юрий відвезли його універсали в військо Запорізьке і аґітували там в польських інтересах. Для заохоти король сказав Тафларію, що православне духовенство по давньому хоче бути під королівською рукою: митрополит і ріжні инші духовні персони присилали з тим ченців до короля.

В звязку з сим Тафларій довідався—від короля ж чи з инших джерел, що перед великоднем дійсно приїздили до Варшави два ченці від митрополита й иншого духовенства: казали що ніяк не хочуть бути під Москвою, Москва їх хоче перехрещувати; нехай король збирає військо і визволяє їх, а вони по можности з Київа самі вибють московське військо. Король виготовив універсали до духовенства, козаків і всякого стану людей, і хотів їх післати для розповсюдження на руки Богунові, тільки щось перебило сю посилку. Тафларієві ж дано для розповсюдження пять універсалів, котрі він привіз гетьманові. Крім того він привіз вісти про Стефана воєводу, що він працює для Польщі, і султана старався прихилити до польської політики—щоб він наказав ханові, аби з королем стояв против Москви, і т. д. Але коли б його, воєводу Стефана повідомити про успіхи московського війська в Литві, то на гадку Тафларія він перемінив би свою польську орієнтацію на московську. Мунтянський воєвода королеві не помагає і хоче бути нейтральним—не схотів дати помочи Стефанові, котрої той просив у нього. У Москві потім Тафларій остерігав і щодо окупованих Білорусів—щоб московські політики не покладалися на них, бо хоч вони Москві й піддались, але не всі щирі для неї, і вже йому доводилося чути від деяких Могилівців, що з Поляками їм було краще жити як з Москвою [1]). Притім пояснив, що коли він свої вісти про митрополита, Богуна і т. и. гетьманові розповів, гетьман сказав, що він се знав давно, і знає що йому з сим робити, а пошле його до царя—нехай там се скаже. Та дуже природно було гетьманові, в звязку з сими вістями про київських духовних, побачитись і поговорити з митрополитом і з воєводами, і сим мабудь треба пояснити його приїзд до Київа, принаймні між иншими причинами, що лишились нам незвісними.

---

«Мій ласкавий пане полковнику ніжинський!

«Дивне діло, що від такого давнього часу—як єси став з військом під Гомлем, окрім пересилання (отриманих) листів ніякими відомостями не відозвавсь єси,—ні про й. цар. вел. ані про себе самого ні малої відомости не присилаєш.

«Тому пильно вас напоминаємо, аби сьте зараз скоро се писанне наше до вашої милости прийде, виписавши про все, де й. цар. вел. пробуває, також і про своє пробуванне—де тепер знаходишся і чи Гомель ще тримається, здобутий чи піддався, й инші відомости, котрі з котрих будь країв до вас дійшли, про все докладно нам в день і в ночи знати дай.

«Ми ж узявши бога на поміч і вчинившися знову в неодмінній приязни з Татарами по смерти ханській з-під Фастова разом з Ордою далі в Польщу на Ляхів рушаємо. А від вашої мил. і вторицею бажаємо, абисьте нам про все як найскорше знати давали—инако не чинячи, і по сім господу богу в. милость поручаємо. Дано в Київі августа 16 дня літа 1654. Вашій милости і всім зичливий приятель Богдан Хмельницький гетьман з військом Запорізьким»—Акты Ю. З. Р. XIV с. 150

[1]) Акты X с. 773–4.

30 н. с. серпня, другого дня по Київі, Ржевский застав гетьмана вже в Фастові. Стрічі йому тут ніякої не робили, дали місце коло гетьманського шатра, другого дня приходив від гетьмана військовий осавул Мисько—«спитав про здоровле», потім прийшов Виговський—запросити на авдієнцію. Ржевский переказав йому компліменти від царя «за прямую службу, что ты ему служишь и работаеш во всяких мѣрахъ» і спитав його, чи може при гетьмані передати йому соболі, прислані від царя за службу; Виговський сказав, що візьме їх собі при иншій нагоді в секреті. Поїхали на своїх конях, без паради; гетьман стрів перед шатром. Спитавши про здоровле, передавши грамоту і скромний дарунок: оден сорок соболів в 100 рублів, посол повідомив гетьмана і старшину про останні московські успіхи на Білоруси, і що тепер Трубецкому наказано йти за Радивилом на Могилів, а гетьманові «іти к Луцьку».—

«Отже тобі, гетьманові, лишити на Україні скільки треба війська і наказати стерегти українських і черкаських городів від нападу кримських людей, а самому йти, і з тобою стольникові Андрію Бутурлину з усім військом, на коронні й литовські городи [1]) людними місцями під Луцьк негайно. А князю Трубецкому з товаришами, потім як він упорається з Радивилом [2]), велено сходитися з тобою, гетьманом, теж на Луцьк [3]) і промишляти спільно над гонителями християнської віри, не тратячи часу» [4]).

Гетьман відповів, що про сі справи поговорить иншим часом, а тепер просить послів на обід. Посли супроти такої ухильчивої фрази ще раз підчеркнули, що гетьман повинен доручене йому від царя діло почати і до кінця привести скоро, не тратячи часу, аби польський король «не множився і в ніяких справах не мав потіхи»

За обідом гетьман розповів свої новини. Приїхав вчора посол воєводи Стефана. ще авдієнції не мав і листів не віддавав, але відомо, що воєвода просить гетьмана, аби просив царя його прийняти в підданство, так як прийняв гетьмана. Тому він, гетьман, хоче сього молдавського посла прийняти в присутности царських послів, аби вони все чули і цареві донесли. Се Ржевский з Богдановим дуже йому похвалили.

Саме того дня були гінці від ногайських мурз: вони заявили теж, що хочуть служити цареві і помагати гетьманові проти Поляків; гетьман хоче роздати їм ті соболі, що цар йому прислав, і буде перед ними хвалитися царською ласкою і заохочувати до вірної служби. Московські посли паки похвалили таку гетьманську щирість і пообіцяли засвідчити її перед царем.

Серед сих розмов прийшов молдавський посол, наркалаб сороцький Строєскул. Гетьман, прийнявши грамоту, посадив його також за стіл коло себе (по праву руку сидів московський посол, а по ліву посадив молдавського). Строєскул почав переказувати бажанне воєводи піддатися московському цареві, «щоб православна віра була в соединенні». Гетьман похвалив сей замір, обіцяв від себе просити царя і висловив надію, що цар того не відмовить, з огляду на спільність віри. Тоді Строєскул висловив побажанне, щоб цар об'єднав під своєю рукою всіх православних, і переміг всіх сусідніх иновірних володарів, а гетьман вставши випив тост на те, щоб цар переміг короля і підбив під свою руку Корону Польську і вел. кн. Литовське. Сей тост повторили присутні, гетьман велів бити в літаври, грати на трубах і з гармат стріляти. Висловив іще побожне побажанне «побачити царські очі й поклони-

[1]) Географія слабша. [2]) что у него ученитца с Радивилом.
[3]) «сходитца с тобою жъ къ Лутцку жъ»—пор. вище 937. [4]) Акты XIV с. 18

тися»,—що йому московські посли паки і паки похвалили і пообіцяли царське жалуванне, і на сім ся перша авдієнція, 31 н. с. серпня, закінчилася [1]).

Але по сім минуло три дні, а ґетьман не виявляв охоти розмовитися про свій похід під Луцьк. Тому 3 вересня (н. с.) Ржевский і Богданов рішили йому нагадати царське бажанне, щоб він виконав сей марш негайно. На се гетьман сказав їм (я передаю в першій особі, те що звідомленне подає своїм стилем в третій, і трохи покорочую дяківську многословність):

«Раніш я з військом Запорізьким на нікого надії не мав, а против польського короля стояв, і війну вів богато років. А тепер я і військо Запорізьке й, ц. в. присягли битися з його неприятелем не жалуючи голови своєї, і ми против того неприятеля стояти і битися готові, царської милости і оборони ми певні, і польський король нам і поготів не страшний. Я давно вже думав іти з військом Запорозьким на коронне військо, міста і города воювати і вел. государеві послужити. Тільки ж було мині відомо певно, що кримський хан змовився з польським королем і хотів іти на мене війною і пограничні українські городи руйнувати. Знаючи про сей намір я вийшов з військом і став у полі, поставив обоз і чекав ханового наступу на мене; а на коронне військо, в далекі городи наступати не відважався, аби хан за безлюддя українських городів не поруйнував і шкоди не наробив. Тепер же стало мені відомо певно, що хан Іслам-ґерай помер, і кримські мурзи присилали до мене, що вони хочуть бути зо мною по давньому в брацтві і приязни, і будуть помагати мені на польського короля. Я для докладної відомости послав до Криму своїх послів, і скоро сподіваюсь їх назад. Коли буде певно відомо, що Кримські Татари будуть мині помагати, а хоч би до мене не прийшли, але від польського короля відступили, і не будуть нападати на наші городи, то я з усім військом Запорізьким піду на коронне військо, і звелю коронні міста і городи воювати. Тільки діждуся ногайських мурз і Татар з Очакова, і з-під Чорного Лісу—що то мурзи тепер прислали з тим, що хочуть бути в підданстві у цар. величества і мині помагати. А не дочекавшися певної відомости про Кримських Татар мені зараз на дальні коронні городи і міста наступати не можна».

Ржевский і Богданов його переконували, що коли цар сам рушив в похід гетьманові годилось би т ж давно «над польським королем промишляти, городи і міста воювати». Татар йому боятися нема чого, бо від них стереже Шереметьев, і в Полтаві козаки стоять, а Донцям не що-давно дано наказ на випадок кримського наступу йти на Крим і кримські юрти воювати. Коли гетьман сподівається денебудь неприятельського нападу, він повинен там поставити полковників з козаками скільки треба, а сам повинен іти негайно, куди йому призначено від царя.

«І по довгих розмовах, вислухавши мови (Ржевского і Богданова), гетьман довго сидів і думав, а потім сказав: «Щоб тільки неприятель наш, кримський хан, не наступив за безлюдного часу з великою силою на пограничні наші городи і великої шкоди і руїни не зробив! Я ж з усім військом великому государеві служити рад, і на короля і його військо піду зараз і буду промишляти, скільки Бог поможе. Звелю коронні городи воювати, і волю царську, як у грамоті написано, і устно

[1]) Акты XIV с. 19—24. Вдячні листи Стефана за приязні свідчення Строєскулові—Польські справи 1634 р. № 34 (листи гетьманові і Виговському з Яс 16 вересня).

мині сказано, сповняти буду. Його цар. вел. про се відпишу і вас відпущу,—а тепер ідіть до себе» [1]).

І на тім ся розмова 3 вересня скінчилася. За сей тиждень, що посли пробули в гетьманському таборі зібрали вони такі відомости—найбільше від Виговського, з котрим інструкція веліла їм бачитися як найчастіше і сам-на-сам про все розпитувати, що у козаків робиться [2]).

В кримських справах Виговський розповів: Іслам-ґерай договорився був з королем разом воювати козаків, і військо сподівалося скорого походу. Але як він помер, Ширин-бей з мурзами прислали до гетьмана Келмамет-мурзу в посольстві від цілого Криму, з тим що вони королеві помагати не хочуть, а бажають бути в братстві й приязни з гетьманом і воювати разом з Поляками. Той мурза приїздив до Камянки, під Чорним Лісом, і на переговори до нього виїздив полковник Тетеря, а до Криму, до нового хана Мамет-ґерая гетьман послав в посольстві паволоцького полковника Михайла Богаченка з товаришами: оповістити хана про сей договір з мурзами, щоб хан його потвердив і разом з гетьманом против Поляків стояв [3]).

Посли розпитували про подробиці з'їзду полк. Тетерю, і він розповів так: Келмамет-мурза приїхавши поставив свій намет в двох милях від Камянки; Тетеря приїхавши, посилав, щоб він приїхав до нього до міста, але мурза казав, що йому не годиться їхати до полковника, бо він визначний чоловік, служить ханові, а полковник служить гетьманові. На се, мовляв, Тетеря доводив свою вищість, що мурза служить васальному володареві, а він, полковник, служить цареві, котрий над собою нікого не має. Кінець кінцем після довгих суперечок мурза нібито поступив. Що до самих переговорів Тетеря нічого не додав до сказаного Виговським, але дав деякі пояснення до кримської ситуації. Новий хан ще в Царгороді, його сподіваються незадовго. Богаченкові і його товаришам наказано, як він прийде, поздоровити його на ханстві, подати до відому умову з мурзами і пропонувати, щоб хан сам війшов в союз з гетьманом, і мурзам дозволив. Тому як Богаченко поїхав, більше як три тижні. З ним поїхали два товариші і 6 козаків [4]).

Ногайські мурзи, що присилали до гетьмана, кочують під Чорним Лісом, «на царській стороні», яких 20 верст від Чигрина; буде їх тисяч 20 або дещо більше. Вони просили у гетьмана дозволу зістатися на сім кочовиску на завсіди, і гетьман їм дозволив, з тим щоб вони служили цареві, а зараз ішли в поміч на короля; їх можна сподіватися за кілька день [5]).

При Ржевскім прийшов з Криму паробок Іван Нечаєнко, що був відданий до Криму для вивчення татарської мови від пок. полковника браславського Нечая. Коли Татари довідалися, що його патрона не стало, вони хотіли його побісурманити і затримати в Криму до віку, але він утік і приніс деякі відомости. Між иншим, се що на виїзді його, тому четвертий тиждень (себто коло 10 серпня н. с.), прийшла до Криму відомість про Донських козаків: що вони громили татарські юрти під Кафою, розгромили села Бокракой та Кутлакой і після того пішли під Царгород; було їх 37 великих стругів, у кожному козаків по 90, по 100 і більше [6]).

В день виїзду послів, 5 вересня, Виговський розповів такі свіжі новини. Ширин-бей з товаришами вислали новому ханові на зустріч депутацію, послали листа

---

[1]) Акты XIV с. 24—8. [2]) Тамже с. 8. [3]) Акты XIV с. 31—2.
[4]) Тамже с. 33. [5]) Тамже с. 34. [6]) Тамже с. 40.

і словесно переказували: коли Мамет-ґерай хоче правити Кримом, нехай без їх відома нічого не робить, нікого на уряди не призначає. Нехай в тім зложить присягу, инакше вони його за хана не прийнуть, а поставлять собі такого що їм присягне. З огляду що ся партія орієнтувалася на козаків, ся відомість дуже заінтересувала старшину, і Виговський обіцяв умисно найняти і вислати до Криму якого небудь Татарина, щоб той се провірив.

В справах польських посли почули від Виговського таке: Оба ґетьмани вже довгий час стоять з військом під Зборовим; кажуть, що всього війська у них тисяч коло 40, але в дійсности мабуть стільки нема. Наємного чужоземного війська нема нічого—називають наємними вибранецьку піхоту по німецьки вбрану. Сподівалися в поміч кримського хана, і якби він прийшов, були б рушили з-під Зборова на військо Запорізьке. Тому ґетьман і не хотів з-під Київа йти «до Польщі на коронне військо, а чекав приходу коронного війська і хана на себе, щоб не допустити їх до своїх городів і не дати їх воювати. Тепер же як стало відомо, що хан помер, а мурзи Полякам помагати і з козаками воювати не хочуть, а навпаки—хочуть з козаками разом стояти против Поляків,—так уже ґетьман менше остерігається Татар [1]). Думає, як Поляки довідаються, що від Татар їм помочи не буде, так і не будуть стояти під Зборовим, а відступлять під Львів або Люблин, бо під Зборовим все пусто, і «стояти їм нема при чім». Але ґетьман тоді піде за ним слідом, а під Луцьк пішле полковників і з ними козаків тисяч з десять, щоб вони під Луцьком промишляли і чекали приходу кн. Трубецкого [2]).

Від Золотаренка при бутности Ржевского принесено листи Радивила до ґетьмана, післані з київським писарем Якимовичем, з закликом до повороту назад під польське підданство—але я вже говорив про них вище, бо листи були давні, тільки так довго ходили.

Про зносини з молдавським господарем розповідали Ржевскому Виговський і Лисовець, але не можемо з того нічого цікавого додати поза то, що вже було подано вище, крім хіба тої подробиці що Виговський умовився з Строескулом вести постійну секретну кор спондевцію, поставивши для того «на границі з обох сторін Дністра почти». Ржевский старався щось ближче розвідати про старого Лупула, але йому не могли сказати нічого певного, як йому живеться в Царгороді. Про старого хана оповідали, що він узяв з Лупула величезні гроші і за те обіцяв йому яким небудь способом, війною чи миром, вернути господарство; від нового ж хана нічого не можна було сподіватись «тому що вони дурно ніякої помочи ні добродійства нікому не чинять». Сімя Василева зіставалася в руках Стефана, в Сучавськім монастирі, і повторялася історія, що воєвода Стефан велів Василевому сину надрізати носа, щоб позбавити його претензій до трону—«бо кому урізано носа, то хоч він господарський син, воєводою на Волощині бути не може» [3]).

Про мунтянського воєводу Костянтина і про Ракоція ґетьман і писар мали таке переконанне, що вони королеві в сій кампанії не будуть помагати. Королівським послам присланим у сій справі вони, мовляв, рішучо ні помочи відмовили, тому що і в попередній кампанії тільки багато людей стратили, з ґетьманом і військом Запорізьким розсварилися, а нічого від них не добились. Теперь же ґетьман піддався цареві, цар його не видасть—буде йому помагати, і ґетьман тепер і поготів буде

[1]) Тамже с. 31—2. [2]) Тамже с. 44. [3]) Акты XIV с. 38—9.

сильний, так що їм думати не можна про те щоб королеві помагати і з гетьманом сваритися. Тепер Ракоцій і Щербан посилають своїх послів до гетьмана з тим, що вони хочуть бути з гетьманом в союзі і в підданстві цареві як він; тільки вони дуже вистерігаються воєводи Стефана і з огляду на нього не зважалися посилати послів з такими пропозиціями—бо ж вони піддані турецького султана. Коли прийдуть їх посли, гетьман і писар їх заспокоять, що вони можуть Стефана не вистерігатись і послів своїх через його землю посилати безпечно, бо ж Стефан також проситься в підданство цареві [1]).

Було ще посольство від «сербських капитанів Мунтянської землі». Їх послом приїхав якийсь Іван Юріїв, родич того митрополита сербського Гавриїла, що переїздив весною через Україну до Москви. Оповідав, що Серби підняли повстанне на Турків і коло Дунаю стоїть їх більше 40 тисяч, під проводом виборних капитанів, що становлять їх верховну раду [2]). Грамоту привезену тим Йованом Джорджевичом дали Ржевскому відзвезти до Москви. Вона починалася такими словами (подаю в доволі свобіднім перекладі з московського «списку»—на жаль, він не всюди робить вражіння доброго зрозуміння оригіналу):

«Пресвітлий і благородний, богом вибраний Богдане Хмелю, гетьмане його цар. вел. всього війська Запорізького, добродію наш! Ми Серби православної віри, бачимо православність в. милости, і божу ласку до вас і від великої радости не можемо мовчати! Пишемо до цар. величества, і свідчимо за сього чоловіка (посла) що він капитан, з великого і доброго роду нашої Сербської землі... здатний і розсудний для в йни і побіди над невірними иноплеменниками. Дай, боже, дай тобі побіду над всякими неприятелями що гонять віру православну, щоб і нам поміг-еси визволитися з пут діявольських. А сього посла, як буде воля божа і вашої мил., зроби яким небудь полковником, ми всі твому благородію за се поклонимось, і будемо далі воювати поганські язики, визволяючи всю братію. Капитан Мирка Великий і (всі) вашого гетьманского величества (!) послідні раби—Серби з Мунтянської землі» [3]).

Сі сербські післанці розповіли також, що з Царгорода чули про похід на Чорне море Донських козаків. Тому тижнів чотири—себто в перших днях серпня н. с. ходили вони в 33 великих «стругах», більше 3 тисяч козаків, і пограбували у турецького султана городів з 40 і богато визволили бранців. Були під самим Царгородом, в Новім-селі, знищили його, побили богато Турків і забрали в неволю, збогатилися ріжними дорогими («узорочними») річами і без перешкоди, цілі відійшли. Було потім перемире і розмін бранців: козаки давали по 2—3 Турки за одного руського бранця [4]).

Я спинився над сими вістями, бо вони, при певній однобічности і ріжних повто-

---

[1]) Тамжа с. 37. [2]) Акты XIV с. 41.

[3]) Акты XIV с. 61—2.

[4]) Тамже с. 41—2. Зрівняти з ним звістки турецького хроніста Наіми подані у Гаммера: Поки турецька фльота оперувала на Архипелягу (літо—осінь 1654), з Чорного моря прилетіла вість, що козаки пристають до правого і лівого берега Чорного моря, аж до Ереґлі і Балчика, і пустошать оселі... Тих що пристали в околиці Балчика розігнав і захопив одну чайку намісник Сілістрії Сіавуш-баша, поспівши туди на ратунок. Але в околицях Ереґлі яничари прислані на кораблях таке виробляли, що людність воліла вже козаків (III с. 424—5). Пор. вище с. 921.

ренних, все таки доволі широко вводять нас в те, що говорилось, думалось и плянувалося в гетьманській кватирі при кінці літа й на початку осени.

За тижневий свій побут Ржевский і Богданов зібрали чималий документальний матеріял, і богато розпиталися. Між актами їх посольства заховалися ріжні листи прислані від Золотаренка, грамота Щербаня, отих сербських капитанів, Донського війська і под. [1]). Очевидно, се ще далеко не все, що їм удалося зібрати.

5 н. с. вересня полк. Тетеря прийшов закликати послів до гетьмана на прощальну авдієнцію. «Посидівши трохи» гетьман сказав, що згідно з царським наказом він у тій хвилі рушає з обозу на польського короля і коронне військо, і спішно піде на них. Нехай посли приймуть його лист до царя і їдуть. Після сеї відправи козаки дійсно запалили все що лишилося на місці і рушили з гетьманом і полковниками. Посли проводили їх зо 3 версти; їдучи дорогою гетьман наказував їм засвідчити цареві, що він дійсно вирушив і вони були того свідками [2]).

В листі до царя, під датою: «з табору з-під Фастова 25 серпня» гетьман висловивши радість з приводу відомостей про царські успіхи на Білоруси, привезених йому Якименком і Ржевским, давав такі відомости про себе і свої наміри: «Ми з-під Фастова рушили та й давно б уже пішли на неприятелів, тільки чекали твого указу, та ще післанців своїх, що ми їх посилали до ногайських мурз, аби йшли з нами, і думаємо, що вони підуть. Тільки нам іти треба не до Луцька, але просто туди, де стоять з військом гетьмани польські. Ми там над ними будемо промишляти скільки нам Бог поможе, а як удасться їх чи перемогти, чи обложити, то ми зараз вишлемо на Луцьк нашого війська тисяч з 10 на легко, щоб вони там сходилися з військом в. цар. вел. А просто на Луцьк тепер нам іти неможливо. Лишили-б ми у себе позаду неприятелів, і вони богато б наробили шкоди нашим людям, і тих що лишилися позаду половили б і порубали. Але як би Ляхи відійшли в глибину Польщі, то і ми б пішли (головним військом) до Луцька.

«А що в. ц. в. писав нам, аби ми пересилали всякі вісти, то ми в. ц. в. сповіщаємо: Демко Михайлович, осавул наш військовий, що послував до Стефана воєводи молдавського, приїхав назад з волоським послом Строєскулом Лупулом; Стефан воєвода цілував при нашім послі хрест на вічну приязнь з нами, а до твого ц. вел. зараз вишле своїх великих бояр, щоб вони тобі присягли так як і ми з усім військом Запорізьким. Тепер посилає до тебе свого гонця Никифора з грамотою.

«Господар мунтянський і король венгерський теж хочуть бути під твоєю царською рукою, тільки вони так хочуть поступати, щоб ні Турки ні Татари ні инші напиятелі про те не знали, бо якби Турки довідалися, схотіли б з Татарами їх вирубати; ми до них послів пошлемо і тоді докладніше в. ц. в. повідомимо» [3]).

Від Виговського був лист до Бутурлина, в відповідь на його листи, прислані з Ржевским, але він нічого інтересного не додавав до написаного у гетьмана: найбільш інтересний матеріял писар полишав для свого брата Данила, котрого хотів вислати слідом. Може мати інтерес, для уяснення пляну походу, отся його відомість: «Ми пішли; коли на дорозі не буде лядського війська, підемо просто під

---

[1]) Акты XIV с. 57 і дд. Сюди ж належать і деякі документи надруковані в инших розділах, напр. лист Радивила на с. 131 дд.

[2]) Тамже с. 28—30.

[3]) Акты XIV с. 45—8.

Луцьк. Але відомо, що Ляхи збираються ближче ніж Луцьк—під Зборовим, з гетьманами коронним і польним; в такім разі ми підемо на них [1])».

Акти посольства Данила не заховались. В московських актах знайшлась тим часом тільки пізніща довідка, з котрої можна судити, наскільки пишно було обставлено се посольство і з яким гонором його приймали: «Приїздив до государя в поході з листом гетьмана б. Хм. і з вістовими письмами Данило Виговський, з ним шурин писаря шляхтич Боґлевский, писар (Іскрицький); 7 чоловіка шляхти і 3 козаки, та з Боґлевським і Іскрицьким 27 козаків і челяди 42. На відпуску дано їм таке государеве жалуванне: Данилові при государі дано золочений срібний кубок з кришкою і соболів на 130 рублів. Боґлевському і Іскрицькому по одному сороку соболів в 18 рублів. Шляхтичам і козакам Виговського по 3 пари, козакам Боґлевського й Іскрицького по 2 пари, пахолкам по 1 парі» [2]).

Лист гетьманський не знайшовся, маємо тільки листи Ів. Виговського з датою: 30 серпня «в таборі під Вчорашнім» [3]), і його батька—«Остафия Ігнатовича» з датою 6 (16) вересня в Гоголеві післаний Данилом [4]). Ів. Виговськ й писав: «Богато разів бажав в моїй щирой службі побачити пресвітлі очі твої государські або (хоч) листом або через післанців своїх ударити чолом тобі, вел. государеві, і не можна було—через великі й важкі твої справи, в котрих працю день і ніч служачи тобі щиро і вірно і шукаючи всякого добра твому ц. в.-ву. Ледви аж тепер, вийшовши на війну, знайшов я нагоду і вислав до тебе з листом моїм молодшаго брата Данила Виговського. Бію чолом і благаю твое ц. в-во показати ласку свою несказанну мині й улюбленому батькові моєму Остафію Гнатовичу, братам і всім родичам моїм в усім про що проситиме брат мій. Бо за сих воєнних часів, тяжких і погибельних, потратила вся ‚отчина' наша маєтки, держави, і все що мала, від меча і огня лядського і татарського стали ми порожні, і тепер тільки на бога і на твоє ц. в-во надіємось і милостивої ласки шукаємо. Я, батьки, брати і родичі мої з роду Виговських, щиро і вірно служачи сприяємо і добра хочемо тобі, в. государеві, і за тебе против усякого ворога стояти і кров свою проливати готові. Я ж маючи доручення від тебе розвідувати всякі вісти з чужих країв і тебе сповіщати, посилаю твому ц. в-ву дві грамоти турецького султана і візира, з Криму грамоту Ширин-беєву, прелесні листи королівські, прелестну грамоту князя Радивила до мене писану і далі які вісти будуть, негайно до твого ц. в-ва посилатиму» [4]). Остафій висловляє свій жаль, що старі літа не дають йому змогу самому побачити царські очі, сини його—старший Іван і молодший (Кость), день і ніч заняті військовою службою цареві, теж не можуть знайти часу для такої подорожі—ледво сина середнього Данила міг він виправити, щоб засвідчити цареві вірність своєї фамилії і готовість до служби. Просить пробачити се «умедление» і показати ласку родині—сповнити ті прохання, які мав ца е і висловити Данило. Прохання були великі і були дійсно виповнені щедро—правда що тим часом цареві нічого не коштували. Маємо на двох листочках, без початку і кінця, реєстр царських грамот виданих родині Виговських «за государственною болшою печатью»—правдоподібно й грамоти видані були тоді, згідно з переданими через Данила побажаннями Івана Виговського:

---

[1]) Тамже с. 54—5. [2]) Малорос. приказу стовб. 5830. 19.

[3]) Копія в збірці Бантиша-Каменського, V с. 164. Вчорашне або Вчорайше над Раставицею, на захід від Поволочи.

[4]) Подлинные малорос. грамоты приказа заграничных справ ч. 54 (56).

«Писареві Іванові Виговському жалувана грамота на воєводство браславське» (уряд воєводи).

Йому ж на маєтности, окрім козаків (без яких небудь прав на козаків), на город Остер з селами, на містечка: Козелець, Бобровицю, Трипілле, Стайки, села Лісовичі, Кошеваті і кілька инших (імення попсовані) «з усякими доходами і всіми приналежними до них вигодами».

Йому ж на город Ромен з приналежними селами, вигодами і доходами, «окрім козаків».

Батькові його Остафію Ігнатовичу на попередні його маєтности (імен бракує).

Данилові на город Прилуку, містечка Баришпіль, Баришівку, Воронків, Басань, Вілгородку, Рожів з селами доходами і вигодами «окрім козаків».

Костеві на містечка Козарі і Кобижчу з доходами і вигодами «окрім козаків».

Писаревому шуринові шл. Іванові Боглєвському на його давніші маєтности: містечко Глинськ і село Княжу Луку з доходами і вигодами «крім козаків» [1]).

Очевидно така гойність була показана писареві зогляду на його давніщі заслуги, бо переслані через брата документи й відомости не були чимсь незвичайним.

Ржевский і Богданов писали в своїм звідомленню, що рушивши 5 вересня н. с. з Фастова, гетьман того самого дня прийшов до Романівки («Романкова») і тут зійшовся з військом А. Бутурлина [2]). Се подтверджує в своїх звідомленнях і А. Бутурлин. Маємо дві його одписки, одна післана зараз в початку походу; Бутурлин сповіщає, що одержав 22 серпня (1 вересня) царський наказ, і наставав на гетьмана, щоб той ішов під Луцьк на гаючися. Гетьман відмовлявся, що мусить наперед дочекатися Ногайців, та послів молдавських і мунтянських, що прийдуть з піддянством цареві. Нарешті сказав Бутурлину, щоб він ішов наперед, а він, гетьман, піде за ним, і Бутурлин рушив того ж дня, очевидно, 4 н. с. вересня [3]). Друга одписка продовжує історію походу: дійсно 5 вересня гетьман догнав Бутурлина в Романівці, але відси знову пустив його наперед, давши провідником якогось Микиту Козачинського, козака Паволоцького полку, а сам пішов за ним «не спішно», «пустим місцем, Чорним шляхом». Так доперва 16 вересня наспіли вони оба: наперед Бутурлин, а за ним Хмельницький, «під пустий городок Бердичів»,—і тут застряли на кілька тижнів. На всі нагадування Бутурлина, щоб іти під Луцьк не гаючись, «жилими місцями» гетьман відповідав, що московське військо, присланое з Бутурлином, замале для такого далекого походу (Бутурлин сам потверджує, що воно дуже змаліло особливо підчас Фастівської стоянки і пізнішого походу). А на Трубецкого він не покладається, аби він дійсно пішов під Луцьк—тим більше, що від нього нема ніяких відомостей. Про польське ж військо йому прийшли певні відомости, що король і гетьмани з усім коронним військом ідуть против нього під Дубно. Ногайські Татари, що обіцяли з ним іти на Поляків, його підвели: пішли назад побоючись хана, і тепер гетьман мусить тримати значну частину свого війська, щоб стерегтись від Татар, бо Поляки закупили хана, прислави великі гроші з Яскульским. Про все се гетьман післав цареві сповіщенне з своїм гінцем, пояснюючи,

[1]) Видані двічі в Актах Ю. З. Р.—т. X. с. 671—2 і т. XIV—с. 1-4.
[2]) Акты XIV с. 30.
[3]) Тамже с. 67—8.

чому він не може наступати на Поляків. Супроти сього Бутурлин став намовляти його, коли вже він сам не хоче йти під Луцьк, нехай вишле в сім напрямі скільки полків, щоб промишляти над польськими людьми, і довідатися про Трубецкого, тоді гетьман післав пять полків під проводом черкаського полковника Якова (Воронченка), і з ними Бутурлин також вислав частину своїх людей [1]).

Тепер знайшлася реляція гетьмана, згадана у Бутурлина—вислана «з табору під Криловцями» [2]), 15 (25) вересня, з Якимом Сомченком, гетьманським швагром і пізнішим гетьманом, а тоді сотником Переяславського полку. Гетьман в ній писав:

«Вже сповіщали ми, що по смерти Ислам-ґерая пристала до нас вся орда Камамбет-мурзи, бажаючи знову бути з нами в братві, як давніше і помагати против Ляхів. Ми післали до них, до Криму Михайла Богаченка, але його нема й досі. Потім післали до ногайських мурз, що кочували недалеко Чигрина, аби вони йшли до нас в поміч, як обіцяли, але й вони наших посланців затримали. Тим часом дворянин твого ц. в. Ів. Ів. Ржевский приїхав під Фастов з твоєю грамотою, щоб ми йшли з військом Запорізьким в Польщу,—і ми зараз за воєводою Бутурлиним пішли. Тут нас здогонили в дорозі наші посланці від ногайських мурз—прийшли з нічим, а ті Татари що пішли були, вернулися назад, відказуючи на військо. В тім же часі дано нам знати, що від польського короля поїхали до нового хана Магомет-ґерая з грошима—намовляти його щоб дав їм поміч, і так чути, що дехто з татарської старшини й пообіцяв їм дати поміч, а Магомет-ґерай присяг перед цісарем турецьким, що нас задурить обіцянками і на ук аїнні городи ударить. Про се й господар волоський пише, щоб ми не убезпечалися, бо й паша сілістрійський переправи на Дунаю ставити велів. Ми сповняючи твій указ вийшли з України і вже недалекі від Дубна, посилаємо нашвидку сі відомости і будемо чекати скорого указу. Але як би неприятель став наступати, і про се до нас дійшли нові відомости, то ми будемо вертати і городів наших боронити—не дай боже якого спустошення на Україні, з того неприятелі наші мали б велику потіху! Коли б вони наступали, ми тоді проситимемо змилування твого ц. в., до землі припадаючи: не подай нас у розпуку, але великим військом споможи. Бо що був нам указ твій—сходитися з кн. Трубецким під Луцьком, ми й досі від нього не мали й не маємо ніякої відомости. Ті Ляхи що під Зборовим стояли, відійшли в глибину, почувши, що я до України (вийшов)—далі мене відвести хочуть. А Кримська та Ногайська орда мають іти просто на Чигирин, Корсунь та инші городи наші: про се нам напевно кажуть невільники, що виходять від них, бувши у них по 9 і 10 років. А коли б Ляхи де недалеко від нас з'явилися, будемо доходити від них певних вістей, і зараз їх донесемо твому ц. вел. [3]).

Виговський додає деякі подробиці і пояснення в своїм листі Бутурлину, післанім з тим же Сомченком, разом з різними документами, що могли мати інтерес для московського уряду. Були там листи від воєводи Стефана, що остерігав від змови Турків і Татар, і королівські прелесні листи, що привіз Федорашко Дименко. Сей «житель ямпільський», колишній «сотник наддністрянський», виявив перед королем, що він постраждав, збираючи йому певні відомости—просидів за се півтора роки

[1]) Акты XIV с. 69—72.
[2]) Тепер Крилівка коло Нехворощі, 20 км. на схід від Бердичева.
[3]) Сибир. приказу стовб. 1636, л. 121—7.

в вязниці (невідомо саме де). За се дістав від короля похвальний лист, а далі привилей на уряд полковника наддністрянського, з дорученнем вербувати людей на військову службу Річипосполитій, з амнестією для сих завербованих за попередню участь в бунтах [1]). Але він, очевидно, сі привилеї, а також мабуть і інші відозви до людности, привіз гетьманові, і подав деякі новини про польські заходи до війни. Король збирає невільників-Татар, які знайдуться в Польщі, таких навіть, що по кількананадцять літ у ній прожили: дає їм одежу і коней і посилає до Криму. Вся надія його на Орду. Для сього він зводить військо з позицій в глибину Польщі щоб там зійтися з нею і т. д. [2]).

Левонович і Гуляницький тимчасом привезли від царя грамоту, у відповідь на гетьманського листа з проханнем директив. Цар повідомляв про свої успіхи, між иншим описував погром, що задав 24 н. с. серпня Радивилові Трубецкой під Шепелевичами. в районі р. Друти (на захід від Шклова). Се, очевидно, затримало похід Трубецкого під Луцьк, але цар тим не менше не відкликував свого попереднього наказу, і настоюючи, щоб гетьман з Бутурлиним з своєї сторони розвинули енергійніші операції против польських і литовських військ, нічим не натякав, що Луцьк перестає бути орієнтаційним пунктом сих операцій [3]). Гетьман же в такій неясній ситуації не вважав можливим наступати: приходу Трубецкого, коли він «промишляв», хоч і з успіхом в районі Горішнього Дніпра, ясно—не було що сподіватися на Поліссю, а своїми силами, з додатком невеликого і плохого відділу А. Бутурлина, і при непевній позиції Татарської Орди, він не хотів викликати на бій польського війська. Тому не вважаючи на поклики царя далі стояв під Бердичевим, маркуючи свою активність тільки під'їздами, що він на спілку з Бутурлиним посилав під польські війська.

3 жовтня н. с. сюди приїхав новий посланець Радивила, підчаший стародубский Куніцкий, з Антоном Ждановичом що його Радивил нарешті пустив на Україну [4]). В листах Ян. Радивила і його брата Богуслава до гетьмана і Виговського привезених Куніцким і потім пересланих цареві з тим же Ждановичом, не богато можна було вичитати. Радивил писав гетьманові, що він умисно випросив у короля Ждановича й його людей, аби мати нагоду, відправляючи їх на волю, засвід-

[1]) Польські справи 1654 р., № 2 л. 11: перший привилей короля з 28 червня, л. 76—другий привилей з 10 вересня 1654 р., 75—лист гетьмана коронного, де він обіцяє свою протекцію всім що приєднають до Дименка.

[2]) Сибир. прик. 1636 л. 137—142.

[3]) Саму назву Луцька одначе з черновика царської грамоти вичеркнено. З початку було: «И тебѣ бы (знаючи про побіди на Білоруси) с стольником нашим А. В. Бутурлиным [самому итти к Луцку однолично] не мешкая и войска в войну распустити и прося у Бога милости над польськими и литовскими городами промышляти». Потім взяті в ламані скобки слова зачеркнено і дописано на переді: «итти самому и стольнику А. В. Бутурлину»—Сибир. приказу ст. 1636 л. 110—111.

[4]) Про переїзд Куніцкого через Київ доносили цареві київські воєводи. Куніцкий приїхавши звернувся до них за пропуском і пояснив, що його послав Радивил до Хмельницького з листом «и говорить о добром дѣле, как бы кровопролитие уняти», привіз також лист до митрополита: прохання Радивила, щоб митрополит відпустив до Слуцька михайлівського ігумена Теодосія Васильевича. 19 вересня с. с. Куніцкого виправлено з Києва до гетьмана. Новгор. ст. стовб. 212 л. 83.

чити тим фамілійну приязнь свого дому до війська Запорізького. Але заразом він сподівається за посередництвом Ждановича прийти до порозуміння з ним що до «заспокоєння отчизни»; просить також повернути вязнів з війська коронного і литовського, між ними ротмистра Могильницького (що він якісь секретні переговори з гетьманом, і був у нього затриманий) [1]).

В інструкції Куніцкому—теж пересланій потім до Москви, читаємо такі пляни Радивила. Гетьман погодиться замиритися з Польщею на підставі Білоцерківського трактату, король того певно не відмовить; з огляду що саме заприсяжене умови нічого не ґарантує, обі сторони мають поставити ручителів, а з сторонніх—князь семигородський і хан кримський, як союзники Польщі і приятелі війська Запорізького будуть пильнувати того договору і будуть всяко підтримувати покривджену сторону при яких небудь непорозуміннях. Януш і Богуслав Радивил беруть на себе ролю заступників війська Запорізького, віри руської і персональних інтересів Хмельницького в усім що виходить за межі білоцерківських постанов. Аби лиш козаки не втягали в сі справи московського царя, котрого інтервенція буде «осилом» на всякі їх вільности, бо ж певно Москва не буде ласкавіша до них ніж власній своїй крови, і царська неволя певно буде далеко тяжша, ніж та з котрої пощастило війську Запорізькому вийти. Треба мати на увазі, що в Польщі хочуть доконче підняти на поміч Туреччину, і се грозить страшним спустошенєм руським землям, коли б на їх території прийшло до боротьби таких двох монархів як цар московський і султан турецький: треба замиритися з Польщею, щоб уникнути сеї небезпеки. І тут маленька, але інтересна деталь: супроти московської, а мабуть і коронної небезпеки—треба поширити козацтво на білоруську територію.—«Війська Запорізького треба мати як найбільше, і спеціяльно—які полки на Білоруси (мали б бути)—щоб в потребі могли дати поміч князям їх милостям» (Я. і Б. Радивилам) [2]).

В інструкції Ждановичу Я. Радивил доручив переказати, що хоч він, Януш, не одержав відповіди на два попередні листи і на устне доручення дане через писаря київського, але не хоче кидати такого важного і спасенного діла як заспокоєнне Річипосполитої. З огляду що гетьман обіцяв договоритися в сій справі через Ждановича, Я. Радивил посилає його самого. Від короля він має запевненне, що той бажає заспокоїти військо Запорізьке; треба тільки до того діла притягти ще хана, і Радивил просить гетьмана сим занятись. За Річпосполиту Радивил ручить, що від неї не буде труднощів—тільки треба вести справу без проволікань [3]).

Що лежало за сими льояльними інструкціями? Правда, все се писалось іще перед повним розривом Радивила з королем, що наступив після королівської «протестації» 19 вересня—акту обвинувачення на Радивила і литовських маґнатів які йшли з ним. Але розрив і тоді був уже настільки близький, так висів в повітрі, що ніяк

[1]) Сибир. Приказ 1636—акти посольства Ждановича, л. 177—8—лист Ян. Радивила до гетьмана з Минська 10 вересня л. 182—3; до Виговского з тою ж датою л. 179—171; лист Богуслава Радивила до гетьмана з Слуцька 18 вересня (доданий до листа Януша при переїзді Куніцкого через Слуцьк, з проханнями за писаря берестейського Бобровницького, що попав у неволю до Золотаренка, і за Теодосія Василевича архимандрита слуцького—щоб його скорше «до овечок своїх пущено»); л. 183—5 до Виговского, з тою ж датою. Про Могильницького вище с. 594.

[2]) Тамже с. 188—195, переклад дуже лихий, місцями незрозумілий

[3]) Тамже л. 196—9.

не можна увірити, щоб дійсно поза сі директиви виложені в офіційних інструкціях, Радивилові посли нічого більше не мали сказати гетьманові. В розмові з київськими воєводами Жданович сказав, що Радивил вважає ділом безнадійним боротися з царем, і коли його, Радивила, цар не пожалує, він піддасться з усею Литвою шведському королеві [1]). Се натякає на ті істотні, цілком не льояльні з польського становища можливости, що мав Куніцкий і Жданович розгорнути перед козацькою старшиною; але щось конкретніше про се не можемо сказати.

Гетьман вважав за найкраще вислати Ждановича до царя особисто, щоб він там сам безпосередне поділився богатими відомостями про польсько-литовські відносини, зібраними за більше ніж цілорічний побут в полоні. В листі до царя, посланім з Ждановичем 8 н. с. жовтня, місія Куніцкого згадана побіжно—що він нічого доброго не сказав, «з прелестьми приходив», тому гетьман його з нічим назад відправив.

Натомість уважав потрібним повідомити царя про вісти привезені з під'їздів, посланих на Волинь. І так полковники, вислані за порозумінням з Бутурлиним під обоз кн. Домініка Заславського, дня 28 н. с. вересня здобули польський табор між Острогом і Межиричем, погромили Андрія Суходольского, старосту литинського, полковника кн. Заславського з усім його полком і привели «в язиках» живцем Миколая Мірошa «суддю того ж полку». Захопили наїздом місточко Межирич і сам Острог, забрали ріжну зброю, корогви і бубни, «тільки християнам там будучим неправди не чинили» [2]). Мірошa гетьман послав цареві з Ждановичем живцем, просив тільки розпитавши повернути назад, бо Мірош обіцяв дати за себе в обмін сина козака Яреми з уманського полку, що перебуває в польськім полоні, а Ярема козак війську Запорізькому давно заслужений. Вісти того Мірошa гетьман коротко збирає в своїй грамоті так. Коронне військо стоїть далі під Зборовим, чекаючи татарської Орди, що має привести з Криму Яскульский під Животів—і туди «на схід» рушать тоді коронні гетьмани з-під Зборова, а король з посполитим рушеннем. 10 тисяч війська з Чарнецким і Маховским посилає він на Литву против Москви. Сподівається ще помочи від Волохів, Мунтян і Венгрів.

Сам гетьман також дістає вісти, що Татари збираються на Україну; гетьманського посла досі з Криму не пускають, а білогродський бей з нічим відправив посланого до нього сотника браславського. Новий хан не доходячи Криму має стати на полях білгородських і там збиратиме всі орди, а Сіауш-баша сілістрійський іде з-за Дунаю. Вже й тепер Татари підпадають під полудневі полки: Чигиринський, Корсунський, Уманський, Браславський—богато наробили шкоди.

З огляду на все се гетьман вважає недоцільним далі стояти під Бердичевом, і рішив повертати з московським військом назад, а царя просить прислати більше

[1]) Так переказує розмови Ждановича з київськими воєводами царський наказ їм же з 9 (19) жовтня, Сівського столу стовб. 158 л. л. 661—9: польський король і вся Польща в своїм безвихіднім становищі хочуть піддатися турецькому цареві, а Радивил з Литвою шведському королеві.

[2]) Про сей мабуть козацький наїзд згадує Ґоліньский перед здобуттєм Смоленська (с. 714): козаки вирубали Острог і кілька хоругов погромили, але як пішли з полоном назад, заступило їм дорогу військо (польське), вирубало козацький табор (тут якісь помилки, але зміст ясний) і відібрали здобич. Скоро потім козаки взяли Дубно і порубали кілька сот людей, але се мабуть пізніший наїзд, коли козаки погромили полк Ґурского—нижче с. 955.

помічне військо, з огляду на трівогу, що підіймається на Україні перед небезпекою від Ляхів.[1]). Під'їзд висланий від гетьмана під Луцьк, щоб довідатися щонебудь про Трубецкого, не добув там ніяких відомостей про нього, і взагалі ніяких вістей від нього нема. Гетьман за порозумінням з А. Бутурлиним вислав новий підїзд під коронне військо для вістей, так само в степи кримські і білогородські. В пограничних городах (від Волини) будуть поставлені залоги, а сам гетьман повернувши на полудневу границю буде промишляти проти Татар і Турків.[2]).

Виговський в листі післанім до В. Бутурлина, з тим же Ждановичом, коротко потверджував те що писав гетьман, спеціяльно що до вістей привезених від бея білогородського тим браславським сотником, про приготованя до походу на Україну і царські городи.[3]). Посилав ріжні листи одержані останніми часами—від бея і каймакана турецького, від воєводи Стефана—з запевненнями приязни і порадою далі вести зносини з Ракоціем.[4]); реляції свого кореспондента-розвідчика Остафія Остаматенка з Умани про непевне поводженне воєводи Стефана, про інтриги його, спільно з воєводою Щербаном і Ракоціем проти Лупула в Царгороді: задарюванне султанських міністрів, щоб його стратили і т. д.[5]).

А. Бутурлин в реляції післаній цареві, мабуть з тим же посольством, теж повторяв цареві приблизно ті самі відомости: гетьман закликав його до себе, розповів йому більше менше те саме, що написав потім цареві 8 н. с. жовтня, і просив написати все се цареві, щоб той прислав більше військо. Сам Хмельницький, з огляду на вісти про Татар, вертає до Чигрина. Але на пораду Бутурлина згодився вислати на Поляків миргородського полковника Лісницького, і Бутурлин також післав з ним свого капитана Количева, 8 н. с. жовтня.[6]). Що до Радивилового посольства Бутурлин ще перед тим доніс цареві про приїзд Куніцкого, і похвалявся, що се він намовив гетьмана післати до царя Ждановича з листами Радивила, і гетьман його послухав.[7]).

В інструкції даній Ждановичу гетьман доручає йому устно докладніше вияснити небезпеку, яка загрожує Україні з татарської і польської сторони, і небхідність кинути сей навязаний похід під Луцьк та пильнувати своєї території—особливо полудневого погранича. Се більше менше те саме що пише гетьман в своїм листі, подекуди навіть і ті самі слова.[8]). Нове те—що гетьман повіряє цареві своє бажанне

[1]) «А любо то великие смятения в Украине через неприятелей Ляхов дѣются, однако мы посовѣтовав с А. В. Бутулиным послали есмо загон—часть войска для взятья вестей под войска ляцкие».

[2]) Грамота з 28 с. с. вересня в «таборі під Крилювцями», з додатковою цидулою, в стовб. 1636 Сибир. приказу, л. 157-166.

[3]) Тамже л. 222—5. [4]) Тамже л. 170—173 і 174—6. [5]) Тамже л. 200—8.

[6]) Тамже л. 148—150. [7]) Тамже л. 147.

[8]) Сибир. приказу ст. 1636 л. 167—9: «Наказ пану Антону Ждановичю, полковнику киевскому, что имѣетъ говорити боярам и думнымъ людемъ, и о томъ просити именем всего войска Запорожского.

Первие: объявить то, что посылали полковника паволоцкого до Крыму, тогда и до сего времени задержали и не отпускают. Вдругоряд посылали сотника полку Бряславского до бѣя белогородцкого, тогда и оттуль до нас ни с чѣмъ отправили. Которой сотник подлинно то повѣдает, что новой хан крымскиі не идучи до Крыму на полях Белогородцких и Бучацких сталъ и тамъ Татаром крымским, нагайскимъ, белогородцкимъ и иным всѣмъ сходитися велѣлъ. Также и Сияуш-паша силистрѣйской через Дунай перевозится на сю сторону

будувати човни для морського походу—для продовження донських операцій очевидно, і просить на се згоди царя. Нарешті порушується інтересна справа: утечі козаків від війська за московську границю. Гетьман просить царського наказу до пограничних воєвод, щоб вони тих своєвільників не приймали, а назад повертали, бо вони сильно бунтують людей: тікають не заслужившись перед військом, «набунтовав и начиня многие воровства», себто кинувши похід, наробивши замішання, поносувавши настрій—викликавши опозицію проти гетьманського правління і старшини [1]). Так очевидно треба розуміти рівняючи з сим раніший о місяць лист гетьмана до путивльського воєводи Зюзина в справі таких втікачів:

---

А сшедшись с ханомъ крымскимъ просто на Украину итти имѣютъ, какъ уже под городы пограничные Татаровя подбегаючи людемъ обиды чинят. Сего ради остерегаючи мы, чтоб Украины вцѣле пребывали [1]), и тѣ неприятели не попустошили,—назад с войскомъ к Украине возвращаемся. І вмѣсте с Андрѣемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ на пограничье будемъ. А иные полки, гдѣ не бесстрашно будетъ, тамъ росправимъ для данья отпору тому неприятелю А естли тѣ неприятеля великими силами на нас наступати будут,—тогда молити Е. Ц. В., чтоб нас большими ратьми своими пособствовал. Понеже что есми от тѣх же неприятелей через семь лѣт Украину боронили, а ныне, сохрани Боже, какого от них испустошения, тогда тѣж бы неприятели ис того тѣшилися. Ныне докуды что будетъ, писали есмо до Шереметева, чтоб он близко нас будучи пособствовал.

Такожде то подлинно, что Турки и Татары какъ на его ц. в-во отвещеваютъ [2]), также и на нас, і войска готовят, а собрався всеми силами на Украину ударити имѣютъ. Какъ бо слышимъ [3]), цесарь турецкиі ис Єрянками мирится, то уж никуда инуды, только на нас всѣ силы свои обратітъ. Тогда панъ Антонъ у е. ц. в.-ва и у всѣхъ бояр договариватися имѣетъ, чтоб они думали і в то получали, какъ бы Украина цѣла пребывала. Сохрани убо Боже упадку на Украины (!), тогда бы дорога пряма неприятелю всюды была. А понеже многих умыслов тѣ неприятели на нас выискивают до зношения нас, тогда просити имѣетъ панъ Антонъ е. ц. в.-ва, чтоб нам, войску запорожскому, чолны морские дѣлати повелѣлъ.

А что нѣкоторые казали ,не будучи заслуженными, но какъ впрямь своевольники, побунтовав и много своровав, в слободы е. ц. в-ва за рубеж уходят—тогда молити е. ц. в.-ва, чтоб грамоты свои розослалъ къ бояромъ, на границах будучимъ, чтоб таковых своевольников не приімали и назад выганяли; тѣ бо своєвольники много людей бунтуют (лл. 167—169, те ж саме на лл. 209—211 з дуже незначними одмінами в тексті і без напису на початку).

[1]) В царській відповіди гетьманові на посольство Ждановича Сибир., приказу ст. 1636 л. 220—1: «Да полковникъ же Онтон Ждановичъ извѣщал нашего цар. величества бояром: приказал де ему бити челом... ты гетманъ нашъ, что казаки незаслуженые в войске Запорожскомъ забунтовав и починя многие воровства, убегают в наши, ц. в., слободы,—и чтоб нам, в. г., тѣхъ бунговниковъ велѣти высылати назад. И о том нашъ указ в украинные наши городы к бояром нашимъ і воеводам посланъ: Которые воры збежали из нашихъ Черкаских городов і вперед от какова воровства учнут бѣгать, а из нашихъ черкаскихъ городов полковники или сотники и атаманы к нимъ отпишутъ,—и они б бояре наши і воеводы тѣхъ воров сыскивая велѣли отдавати в наши черкаские городы. А ты б, гетман нашего ц. в., отписал от себя к полковником и к сотником и к атаманомъ и к инымъ урядникомъ,—которые воры, учиня какое воровство, и из наших черкаскихъ городов в украинные городы

[1]) В иншому спискові: «чтоб Украина вцѣле пребывала» (л. 220).
[2]) В иншому спискові: «понеже, какъ слышимъ» (л. 211).
[3]) Себ-то відгрожуються.

«Згідно з присягою ми, гетьман, у всім заховували вірність, і далі заховуватимемо непорушно. Але тут богато є таких своєвільників і убийців, що наброївши тут або вбивши кого небудь тікають у землю й. цар. вел. Так от і тепер у Гадячу і Веприку і в инших городах деякі бунтівники наробивши заколоту (смятенія) і богато лиха, почали виходити до царської землі. Тому нильно просимо тебе післати грамоти у всі пограничні городи і села, до воєводів і приказчиків, аби тих бунтівників (мятежников) і убийців, що приходять без наших листів, ловили, вішали, стинали і в неволю брали, а майно забирали на государя.

«Богато тих своєвільників іде також без нашого відому на Тор і там збирається: зволь післати й туди: тих своєвільників знищити, бо то недалеко від в. милости. На се треба вважати, щоб се своєвільство було знищено, і цареві служили вірно; тому ще раз просимо тих своєвільників не пропускати через границю, а з Тору зігнати» [1]).

Ясно, що мова йшла не про яких небудь кримінальників, а про бунти і розрухи глибшого, політичного характера, що відбивали в собі тривожні настрої і незадоволення української людности і козацтва. Як жалко, що ми маємо про се так мало і те що маємо—маємо в дубових московських перекладах, так що нелегко чавіть відгадати оригінальну фразеольогію.

Про становище гетьманського уряду до еміграції взагалі будемо говорити далі.

---

Як бачимо, вага всього посольства—в бажанню усправедливити перед московським царем, що наказаний козацькому війську похід під Луцьк припиняється і гетьман зводить військо назад. Гетьман і старшина мали всяку підставу гніватися на московський штаб за те що він йому накинув якісь апокрифічні операції, які не спиралися на ніяку реальну підставу й висіли в повітрі. Коли завдання Трубецкого змінено, гетьмана треба було зараз повідомити, і взагалі тримати в курсі всіх подробиць сих операцій, в яких він мав брати участь. Можливо, що цар і його штаб хотіли просто, щоб гетьман робив діверсію на Україні, звязуючи операції коронного війська, але тоді треба було поставити йому виразно се завданнє і полишити йому самому детально розробити його на стратегічному полі, котре він знав прегарно, а московський штаб дуже мало, або й зовсім ні. Тим часом йому давали цілком конкретне завданнє, обумовлене операціями московського війска в сім напрямі, а в дійсности московського війська туди не посилали. Якби то вийшло, коли б гетьман справді посунув під Луцьк, повз польське військо, щоб зійтися з Трубецким, і виявилось, що Трубецкого там не було? Але я вище висловив гадку, що гетьман знаючи всю стратегічну обстанову мабуть ні на хвилю не вірив в можливість сього пляну, і всяко отягався від сього походу—так само як не покладався на охорону границь від Татар, доручену Шереметьеву. Московський штаб доказував, що він може безпечно здати охорону України від Татар на Шереметьева і йти на захід, але гетьман міркував, що Шереметьев може й здасться для охорони московської границі, але України він не скільки не забезпечує від татарського спустошення.

збежали, и они б в тѣ городы писали к бояром нашимъ і воеводом: хто имянемъ и от какова воровства збежали. Так же і вперед которые учнут бѣгать,—и они б потому ж писали и посылали к бояром нашимъ і воеводам тѣмъ воромъ росписи».

[1]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 77—8, «список» з оригінату, з Фастова 26 серпня.

Але сих міркувань ні він, ні Виговський не вважали за добре висловляти щиро: очевидно, встигли перейти до глибокого переконання, що щирими з Москалями ніколи не треба бути, тому викручувалися ріжними аргументами—які московському уряду мусіли здаватися непереконуючими і не щирими.

Так уже від самих початків на сім найважливішім пункті—спільної зовнішньої політики, властивого мотиву союзу, чи об'єднання, виявилося непогодження, недовіре, а на московський погляд—«шатость», коли не чиста «измена». Але відомість про сю несубординацію гетьмана наспіла до царя під радісну хвилю здобуття Смоленська, і сі радісні враження, і загальна постанова—припинити сьогорічну кампанію знейтралізували неприємні міркування, чи реагування, які могла б викликати иншим разом ся несубординація. Не чекаючи більш ніяких інструкцій від царя, гетьман з Бутурлиним завернув від Бердичова і став під Білою Церквою. Коли саме—не можу сказати; але 22 н. с. жовтня він був уже тут—відси послав до царя в посольстві наказного полковника білоцерківського Яцка Клишу і сотника Михайла Осиповича (чи Осипенка)—з новими язиками приведеними з-під Острога [1]) Сі вісти, привезені останнім під'їздом висланим з-під Бердичева, були, очевидно, головним стимулом для сього посольства: потішити царя сим, хоч невеликим успіхом, і осолодити йому неприємність самовільного повороту козацького війська з походу. В листі до царя що віз сей Клиша гетьман писав: «Вислявши до твого цар. вел. Антона Ждановича, ми порадившися з воєводою А. В. Бутурлиним послали були новий загін під війська польські, і він під Луцьком збив полк лядський. Вбито самого полковника Станислава Їурского, і мало хто живий утік, а котрих взято живцем—декотрих порубали, а декого до нас привели, і вони розповідали перед нами на допиті, що хан присяг Ляхам на братерство і тепер зійшовшися разом, мають вони вдарити на твого царського величества пограничні городи [2]). Тому ми—вважаючи на те щоб усі городи твого цар.вел. були цілі, назад завернули з військом Запорізьким і поставили всі полки на границях для охорони від неприятелів, а стольника А. В. Бутурлина—коло Білої Церкви».

При тім гетьман констатував, що козацькі загони були аж за Луцьком, але ніде там не було ні слуху про армію Трубецкого, ні відомости, де він обертається. Натомість про орди татарські відомости певні, шо вони мають зійтися з Ляхами і вдарити на Україну, а посольства козацького з Криму досі назад не відправлено. Від очаківського бея привезено лист, і гетьман вважав за потрібне прислати його цареві. Бей сповіщав гетьмана, що з новим ханом, котрого що-йно виправив від себе до Криму, він мав розмову про його відносини до козаків. Хан заявив бажанне підтримати союз і брацтво з козаками, зложене його братом і попередником, аби тільки козаки розірвали брацтво з Москвою: в такім разі всі кримські сили будуть готові на кождого неприятеля гетьманського. Союз Кримців з королем, що на нього скаржився гетьман в своїх листах до бея, нічого не нарушає в сім союзі, бо ж замиренне сталося на тім, щоб вони (Поляки, очевидно) не нападали на козаків, а козаки на них. Инакше сказавши, Кримці знову висували плян спільного походу на Московщину. Гетьман звертав увагу царя на сі залицяння, запевняв його, що ко-

[1]) Акти посольства в стовбці 1636 Сибирського приказу л. 247—280.

[2]) Тут, за новою вірнопідданчою термінольогією розумілися українські городи; як звичайно покорочую ріжні етикетальні вирази.

заки сим «прелестям» не вірять, але повторяв своє прохання більшого московського війська.

Разом з Клишею він виправив також Грека Юрия Константинова, що приїхав з дорученнями від старця Арсенія, з царгородськими і всякими иншими вістями [1]); ми вже вище познайомилися з ними.

В тихже днях мабуть вислав гетьман посольство до Ракоція—в середині листопада воно було там [2]). Кілька день потім, до табору гетьманського, вже в Корсуні мабуть, приїхали посли що були затримані в Криму до приїзду нового хана. і з ними татарський посол Тохтамиш-аґа з листами від хана Сефер-аґи і Карач-бея. Новий хан виїхавши до Криму в середині жовтня став під Перекопом і тут приймав заяви вірности від б.їв і мурзів. Політичний курс він прийняв той, який йому диктували Сіауш-баша сілістрійський і візир Сефер-ґазі: союз з Польщею і війна з Москвою, і ті беї і мурзи, що так недавно запевняли Хмельницького про свій твердий намір не вважаючи на ніщо далі триматися козаків, не наважилися піднести свою голову противз сеї політики ханського дивану. Новий хан загамувавши фамілійну усобицю Ґераїв [3]), зайняв сильну позицію, спираючися на партію Сефер-ґазі і твердо продиктував свою політику [4]). Об'явив її й козацькому посольству, що ставилось тут перед ним, і відправив з таким листом до гетьмана:

«Пане гетьмане війська Запорізького, приятелю мій! Відпустилисьмо ваших посланців з Перекопу. Як померлий хан Іслам-ґерай вийшов в союз і брацтво з вами, так і я, ставши ханом кримським, хочу бути з вами в приязни. Скоро тільки приїхав до Перекопу, зараз зложив раду з аґами, беями і всім поспольством кримським, і на ній всі призволили, аби з вами далі також приязнь була, як і досі. Бо се правда, що ви нам потрібні, як і ми вам: без нас ви ніщо, але й нам добре з вами бути. Так богато разів ми наступали з вами на неприятелів твоїх, і така присяга була між нами, щоб ми ніколи не розривалися, і не відступали від с бе. І тепер ми так само разом готові йти на всякого неприятеля—тільки з тим ладаяким Москалем ні еднайтеся! Відкиньте від себе Москву, а з нами будьте в приязни: знаєте що ми слова додержали, і коли ви від Москви відлучитеся [5]), а Поляки схочуть на вас наступати, вони будуть великим неприятелями нам. Але більш того, що вони дотримають слова, що не будуть на вас наступати. Але знайте: коли зломите присягу нам, будете зараз же мати богато неприятелів: Венгри, Мунтяни, Волохи готові зараз іти на вас. Тому звольте бути з нами в згоді і брацтві, на всякого неприятеля (нашого) наступати, а ми також готові йти против вашого неприятеля. Тепер же хочемо переконатися в приязни вашій: чи хочете дійсно бути в приязни, себто—відстати від Москви і жити в приятельстві з нами? Тоді коли б вам треба було війська, маємо його зараз на поготові: всі Ногаї, і орди Білгородські, і ті що стоять на тім боці поблизу вас. Себто коли б Поляки наступали на вас без причини.

---

[1]) Сибир. прик. стовб. 1636 л. 264—271.

[2]) Monum Hung. XXIV, с. 486: лист Ракоція з 16 листоп. згадує про приїзд козацьких послів.

[3]) Смирнов, Крымское ханство с. 562.

[4]) Дещо з листування у Кубалі III с. 390 прим. 66.

[5]) В москов. перекладі: «А когда вы не отлучитеся от Москвы», явна помилка.

Дано в Перекопі 8 жовтня 1654. Вам всього добра зичливий Магмет-гирей, хан кримський» [1]).

Сефер-казі в листі датованім 5 жовтня с. с. виправдувався, що не міг відправити козацьких послів перед приїздом хана, і висловляв побажанне, щоб гетьман послухав поради хана: розірвав свої відносини з царем—від котрого не мав і не матиме ніякої користи, а щоб лишився непорушним старий союз козаків з Ордою [2]). Те саме, тільки в характерніших і яскравіших виразах писав Карач-бей, викручуючися з своїх недавніх обіцянок і запевнень неодмінного братерства:

«Ясновельможний, милостивий пане гетьмане війська Запорізького, до мене многомилостивий пане, приятелю і брате! Його милости панові писареві, також панам полковникам, сотникам, осавулам і всьому війську Запорізькому брацьке поздоровленне! З слів товмача вашого Гулус-казі ми зрозуміли всю правду. Як були ми братами і приятелями вашими, так і тепер того не зміняємо. Тільки твоя милость знаєш, що Москва мої неприятелі, а ти тепер з Москвою побратався. Я тебе як добрий приятель остерігаю, потім посилаю братерський лист— твоя милость не слухаєш! Яка тобі від Москви буде користь? Вони в лаптях ходять. А ви з нами живете, і ми завсігди готові до приятельства (з вами). За для вас із Поляками побраталися. Коли з королівської сторони буде яка небудь причина, ми з королем братерство розірвемо і до вас на поміч підемо. Коли ви маєте таке сильне військо і хан вам помагає—чого вам боятись? Ми ж і заставців польських задля вас узяли, щоб на вас ніхто не наступав. Ти слухай хана, а більше не слухай нікого! Як би тобі була якась кривда, ми всі готові одноконно йти. Кинь! Я твоїй мил. добрий брат і злого тобі—ви знаєте—не бажаю! Що я тобі бажаю, нехай на мою голову буде. Тільки доконче Москви відступіть!» [3]).

На жаль, не маємо ближчих відомостей про переговори. В своїм звідомленню про татарське посольство висланім цареві 3 н. с. листопада гетьман каже, що він негайно відправив «з нічим» як ханського посла, так і посла сілістрійського баші, що теж прислав свого посла «з прелестю». Зробив се, аби не давати їм з своєї сторони якої небудь «вини», себто приводу для порушення договору. З того мусів міркувати, що відповіди були дані ухильчиві, можливо заспокоюючі. Але тим не менше гетьман і його дорадники ясно здавали собі справу, що се був ультіматум, і так гідно і достойно постилізовали відповідь ханові, що повіз назад аґа Тохтамиш:

«З листу в. ханської милости, як і з слів посольства зрозуміли ми, що хочеш триматися брацтва як і покійний Ислам-ґерай. Ми тому дуже раді з усім військом Запорізьким, але дивує нас, що в. хан. м. кажеш, аби нам відступити від царя московського. Се не можливо—так як в. х. м., думаємо, нічого злого не замишляєш

[1]) Московський переклад з польського тексту, присланого від гетьмана цареві з Тургеневим—Акты Ю. З. Р. XIV. с. 115—7. Кубаля (III с. 390) помилково називає сей лист виставленим 9 с. с. листопаду, замість жовтня і висланим до царя 8 грудня—він був висланий цареві 10 с. с. листопада. Каже, що маємо польські оригінали—не каже ближче де. Не зовсім ясно, чи сей ханський лист і так само листи Сефер-ґазі і Карач-бея привіз козацький посол, чи Тохтамиш; та се не так важно—бо приїхали вони мабуть разом.

[2]) Сибир. приказу ст. 1636 л. 291—2.

[3]) Тамже л. 293—4.

на цісаря турецького [1]). А що в. х. м. у листі своїм додаєш: коли ми не відступимо від московського царя, то задумав на нас обернути Угрів, Мунтян і Волохів, а сам разом з Ляхами хочеш пустошити наші краї, то ми то почувши назад повернули і з усім військом Запорізьким чекаємо на границях приятнішого листу в. х. мил. Не даємо найменшої причини до розірвання приязни—бо памятаємо добре, що бог за зламанне присяги карає суворо—як суворо колись скарав за кривоприсягу кор. Володислава, що присягши на вічну приязнь цісареві турецькому і пірвавшися з усім військом під Варною марно загинув. Міркуючи се, ми щоб не стягнути гніва божого, ламати присяги жадним чином ані можемо ані хочемо. Не шукаючи ніякої причини до порушення приязни будемо благати бога за нашу справедливу справу, і кожному неприятелеві нашому, стоячи на границях наших, будемо давати відправу і готові за се вмирати. А бог всемогучий боронитиме кожного справедливого, а несправедливому віддасть пімстою. Що ж в. х. м. заповідає нам Угрів, Мунтян, Волохів і велику силу Кримську—ми на те не вважаємо. Покладаємо надію не в великости війска царя московського, ні в силі війська Запорозького, тільки в богу єдиному, що в момент нищить великі війська, коли вони супротивляються його волі святій.

«Сподівались ми инакшого від в. хан. м., на підставі листів і з устної заяви посла баші сіліστрійського, що свідчив нам ласку цісаря турецького і неодмінну зичливість в. хан. мил. Так инакше діяться—а все через обопільних наших неприятелів. Розсуди сам, в. х. м., з панами аґами, беями і всіми мурзами, що слушніше було, не манячися обіцянками обопільних неприятелів наших зіставатися в братерстві з нами, як жили ми сім літ, вкупі їли хліб і сіль зложивши приязнь ще з небіжчиком славної памяти Тугай-беєм. Годилося б і тепер в. х. м. прислати до нас когось гідного на потвердженне вічної приязни між нами. Ми того з охотою чекаємо на границях наших і бажаємо того, щоб не тільки ми, але й по нас наступники наші в часах потомних з того тішитися могли. Знай то, в. х. м., що Поляки не тільки Німців, але й инших чужоземців богато на нас підняли, ми ж хоч маємо тільки частину війська держави нашої [2]) і зичливих нам союзників, нашої присяги по-вік зламати не хочемо [3]). Аби тільки в. х. м. хотів зіставати в братерстві з нами! В такім разі післанця свого посилай як найскорше. Ширше розповість тобі про все посол твій Тохтамиш аґа, ми ж себе поручаємо при тім жичливій приязни в. х. м. Дано в Корсуні 29 октября 1654. Вашої х. мил. у всім зичливі слуги Б. Хмельницький гетьман війска Запорізького» [4]).

Розуміється, на се братерство в таких обставинах надій було мало, і коли військо Запорізьке не хотіло розривати з Москвою, то мусіло готовитися до війни неминучої і негайної. Так гетьман і писав цареві, висилаючи з Корсуня 3 н. с. листопада Богдана Кондратенка з товаришами:

---

[1]) Так як підданство хана султанові не перешкоджає союзові з козаками, так хан не повинен жадати, щоб задля сього союзу козаки стали неприятелями московського царя.

[2]) Czesc wojska naszego państwa. Цікавий, бо рідкий вираз.

[3]) Не зовсім ясно, присягу з ким не хочуть козаки ламати? мабуть з Москвою?

[4]) Памятники III ч. 32, «з рукописи Щорсівської бібліотеки». На жаль без усяких пояснень. Дата 29 октобра не зовсім правдоподібна, ледви чи могла тут бути дата нового стилю, для старого стилю вона запізна, зараз нижче бачимо, що 24 жовтня с. с. гетьман повідомляв царя, що він уже відправив ханського посла.

«Як у попередніх грамотах наших повідомляли ми твоє царське величество про замисли неприятельські, так і тепер даємо знати з певних відомостей, що посли наші, задержані досі в Криму, після приходу до Криму нового хана Магмет-ґерая від нього відпущені, і свого посла Тохтамиша-аґу він прислав, з тим щоб ми від твого цар. вел. відлучились, а з ним брацтво заприсягли і були разом по давньому, а як того не зробимо, обіцяє на нас наступати з ордами Кримськими» і т. д.

Гетьман повторяє, що з тих причин кинув похід на Волинь і вивів полки на полудневу границю, просить царя написати до Шереметьева й инших пограничних воєводів, щоб за відомістю від гетьмана йому помагали, а на Україну прислати 15 до 20 тис. московського війська. Повторює також прохання дозволити робити човни—«бо як Ляхи-неприятелі шукають на нас ріжних способів, так і нам треба промишляти, щоб їм не дати потіхи». Подає новини, що Татари перейшли Бог на Пещаним Броді. Під'їзд Браславського полку ходивши під польський обоз, зловив товариша Глинського, котрого гетьман посилає цареві живцем для допиту, таксамо православного шляхтича Радула Ластовецького, що добровільно передався до козаків [1]).

В інструкції Кондратенкові доручалось перед усім представити Москві татарську небезпеку—ілюструючи листами візира і Карачбея [2]). Гетьман вислав посольство до мунтянського господаря—ще 1 вересня, і до князя семигородського—але від них нема вісти, і щоб довідатися про своє посольство писав він недавно до господаря молдавського. Той сам боїться наступу і хоче замкнутися в Сучаві. На них нема надії. Про Поляків Ластовецький оповідає, що на пилипівські заговіни конче хочуть наступати на Україну і з тими козаками, що їм піддадуться, воювати дальші городи [3]).

---

[1]) Сибир. приказу стовб. 1636 л. 285—290. З пізніших записок довідуємось, що в тім же часі ходив під'їзд з Київа горі Припеттю, дійшов до Петрикова; петриківські міщане прийняли їх з парадою, присягли цареві, і непускаючися далі, під'їзд з сим маленьким тріумфом повернувся назад, а до царя вислано «з сеунчом» героя свого походу, кн. К. Волконского—Акты Ю. З. Р. XV с. 290—1.

[2]) Сі листи в інструкції послам наказано віддати до рук В. В. Бутурлина, щоб він їх підніс цареві: правдоподібно, Виговський пильнував, щоб царські справи переходили через руки «приятеля».

[3]) На устному допиті 3 (13) грудня перед В. Бутурлиним і Л. Лопухиним сей Ластовецький розповів: гетьман Потоцкий і Ляндкороньский все літо стояли під Зборовим і в Підгайцях, але війська—хоч в компутах зазначається з 20 тисяч, при гетьманах було тисячі 4, і то лицарського, бойового люду було небогато, решта люди плохі, не бойці. «Коли козаки погромили Ґурского» під Острогом, «то гетьманське військо стало тікати з-під Зборова, тільки сторожа богато затримала. А за чотири тижні до Пилипівки (коло 25 жовтня н. с.) гетьмани пішли на Камінець під Тернопіль, і розіслали універсали до городах, де військо було на лежах, аби сходилося до них під Тернопіль, і як військо збереться, гетьмани хочуть ударити на козацькі городи: на Ставище і Умань. До хана після погрому Ґурского гетьмани з-під Зборова післали на семи возах грошей, сукна й иншого краму через Волоську землю на Хотин: просять прислати за ті гроші війська тисяч з 20. З волоським, мунтянським і угорським князем уставлено так, що зійшовшися під Хотином вони разом з Татарами підуть просто відти на Ставище і Умань—двома військами, щоб відразу вдарити на козаків великим військом. Котрі козаки будуть до них передаватись, тим показувати ласку, щоб привабити і приєднати всі до себе, а тоді з'єднатися разом і йти на Московські городи.—Сибир. прик. ст. 1636 л. 300—4.

Потрібне московське військо—але посли мають представити цареві, щоб московським воякам заборонено було брати людей в полон «в городах наших черкаських і пограничних»—«не так як погані не дай боже»—«аби чернь, побачивши таку тяготу не стала остерігатися, не заблюлася» (Москви і гетьмана, себто), коли (неприятелі) почнуть наступати і людей манити («прельщати») на свій бік». «Бо ми для того під високу руку й. цар. вел. піддалися, щоб чернь почувала себе безпечною» (безстрашно пребывала) [1]).

Разом з сим послав гетьман нове посольство на Дін—того ж самого Лукіяна Сухину, з товаришами, 9 чоловіка, повідомляючи про небезпечний оборот, що взяли кримські справи після донського посольства, що приходило літом. Тоді Кримські й Ногайські орди свідчили свое бажанне бути в брацтві з козаками, а тепер

[1]) «Наказ послом нашимъ до е. ц. в. Первие: пришедши съ листомъ говорити то: Божією милостию, в. г-рю (цар. титул) Богдан Хмельницкиі гетманъ со всѣмъ войскомъ вашего ц. в. запорожскимъ до лица земли, яко вѣрные подданные, челомъ бьют и листъ отдают. А когда будет е. ц. величество спрашивать о здоровье пана гетмана і всего войска,—отвещати: бож. мил. и твоимъ в. г. (цар. титул) счастьемъ,—всѣхъ от'ѣхали есмя здорово.

«А если будут спрашивати любо предъ царемъ его милостью или в приказе о какие вѣдомости, говорити: Листы бѣевъ, аговъ татарскихъ, которые прислали до пана гетмана—а листы тѣ чрез нас пресылают, что изволь ваша царская милость ис тѣхъ листов татарских обо всем выразумѣть—неприязнь великую татарскую, что до нас ханъ в всѣ бѣі и аги пишутъ: когда от твоего ц. в. не отлучимся, имѣютъ всѣми силами снявся с Венграми, Мутьянами и иными на нас наступать. А Татаровя, приготовя себѣ запасов на 2 месяца на Пещаной Брод через Буг перешли.

«А что послалъ его милость панъ гетманъ посланновъ своихъ до господаря мутьянского еще 1-го дня сентября, тогда до сего времени нѣт и про них не слыхать. Также и до венгерского послали есмя, и до сего времени про нихъ не слышеть. Тогда есмя вскоре уже ныне послали листъ до господаря волоского, чтоб намъ дал знать о тѣхъ послах наших, естли задержаны, понеже какъ вѣдомость имѣетъ (!), что и господарь волоскиі из Ясъ совсѣмъ вывозился і в Сочаве запертися имѣет.

«О чолнах докладывати его ц. в.-ва: укажеть ли на море чолны готовить, понеже лисано і в листу о томъ до е. ц. в. и Турки подлинно на войну готовятца; листы татарские посылаю, которые отдайте до рук Василью Васильевичю и просити, чтоб ц. в-ву поднесъ.

«По взятью въ языцех Глинского, передался до нас добровольно Радулъ Ластовецкиі, который прежде на Украине живал, он же и казака старинного Белебневского тамъ въ неволе будучего от Ляховъ вывел, который совершенно пространнее словесно, что тѣ неприятели мыслят, о всемъ исповѣсть. Той же Ластовецкиі сказывал, что Ляхи на пришлые заговейна однолично снявся с Татары на Украину ударити имѣютъ, понеже какъ слышел, что Ляхи ни о чемъ не пекутца, только чтоб Украину извоевать. А Ляхи то сказывают, что когда придемъ в Украину, и естли казаки передаватися станут, тогда имѣютъ с тѣми и иныхъ воевати.

«Бити челом имѣют послы наши его царскому величеству усердно, чтоб нам войска своего с 15 или зъ 20.000 на помочь прислать.

«И о том его царскому величеству послы наши извѣстити имѣют, чтоб полону ратные люди его царского величества в городах нашихъ Черкаскихъ и пограничныхъ не имали, не такъ какъ поганые. Сохрани убо боже, когда Ляхи наступати будут и прельщати имут, чтоб увидя такие тяготы чернь не заблюлася. Понеже для того емся под высокую и крѣпкую руку его царского величества поддалися, чтоб чернь безстрашно пребывала»—л. 295—9.

новий хан ставить свій ультіматум, і всі ті відомости, які приходять до Запорізького війська потверджують, що хан спільно з Поляками і Турками готовить наступ на Україну і на московські городи. Гетьман супроти сього просить Донське військо приготовити новий морський похід на Крим більший від попереднього: «далеко більше як 30 човнів» [1]), і чекати указу від царя і вісти від гетьмана, щоб іти ними на Татар. Також післати до Калмиків і підняти їх до походу на Крим.—Донці відписали потім, що вони се зробили ще з-літа [2]).

З царської ставки йшла в тім часі царська грамота гетьманові післана з Сомченком 14 (24) жовтня. Цар сповіщав його, що постановив на зиму припинити кампанію, вінчану підданнєм Смоленська в перших днях жовтня н. с.: він обсаджує Смоленськ й инші здобуті міста залогами на зиму, а все инше військо зводить назад, щоб поновити війну в Литві на весну, і так само гетьманові наказує з військом козацьким і з відділом А. Бутурлина «из Польши отойти ж—чтоб в осеннее время ратных людей не изнурить», а бути готовим з усім військом Запорозьким на весну. Тоді ж на весну і Шереметьев з своїм військом прийде в поміч гетьманові, щоб разом з ним промишляти над неприятелем. Трубецкой же—се аж тепер цар спромігся пояснити [3])—не пішов в заповіджений похід під Луцьк тому що затримався під Мстиславлем, здобуваючи його, а потім рушив на нього Радивил, і Трубецкой мав з ним битву під Шепелевичами, а погромивши його тут, здобував Шклов. З-під Шклова пішов був просто на Луцьк, але в дорозі довідалися, що Ляхи зібралися в Горах, і відти нападають на московське військо, отже замісць Луцьку повернув він назад під Гори і т. д., взагалі замісць іти на захід пішов на схід, і чомусь про все се не було своєчасно дано знати гетьманові, щоб він не напоровся на коронне військо. По сих плутаних поясненнях цар повторяв свій наказ: «з усім військом з Польщі відійти, а війську проголосити царський указ: всім на весну бути готовими» [4]).

Се стояло в звязку з загальним припиненнєм операцій на білоруськім фронті. Справа ся була обговорена з Золотаренком, коли він приїздив по інструкції до царської ставки під Смоленськом при кінці вересня н. ст., під час переговорів залоги і менканців Смоленська про підданнє, і подбав про ласку царську. Привів у дарунку цареві бурого коня в уборі, з парою пістолів, мабуть і ті трофеї привіз, що обіцяв—

[1]) «противу тѣх его государевых неприятелей Турокъ и Татар крымских и ногайских готовили б мы струги на Крым—горазно больше тритцати стругов», так переповідають зміст гетьманського листу Донці відписуючи гетьманові.

[2]) Грамота від Донського війська до Хмельницького мабуть 5 грудня—Малор. справи б. архіву загран. справ, 1654 № 36, ненумеровані. Донці, відправляючи Сухиню й товаришів, відписують гетьманові і своїм звичаєм при тім докладно повторяють зміст гетьманського листа. Посольство Сухині прийшло на Дін 18 (28) листопада.

[3]) Тиждень перед тим, 17 н. с. жовтня, за кілька день до приїзду Сомченка, поїхав з ставки царський дворянин Тургенев з звідомленнєм про підданнє цареві Смоленська і з поясненнями, чому Трубецкой не пішов в заповіджену експедицію під Луцьк—к о л и б п р о с е г е т ь м а н с п и т а в (про сю місію далі). В листі післанім з Сомченком, цар уважав потрібним пояснити сей інцидент з огляду що гетьман в листі з 16 (25) вересня, привезенім Сомченком, підчеркував се, що ні від Трубецкого ні про Трубецкого він не має ніяких відомостей (вище с. 948). [4]) Сибир. приказу № 1636 л. 129—136.

хоч про них нема згадки в московськім протоколі прийнятя [1]). 29 н. с. вересня представлявся цареві, і потім подав на письмі свої статті. Се були перед усім жалі на Поклонського—що мабуть перед усім і погнали «наказного сіверського гетьмана» до царської ставки. Золотаренко скаржився, що Поклонський обмовляє Запорізьке військо перед царем і боярами, ніби то воно пустошить церкви і православних людей, що присягли цареві. Безчестить його нечемними словами. На ті місточка і села, що піддаються під протекцію Запорізького війська («просять у війська Запорізького людей для безпечности свого здоровя») він посилає своїх людей, і ті бють запорізьких козаків, а людей що їм піддалися, карають на смерть або розгоняють. Золотаренковим посланцям до царя, в переїзді через Могилів не дають ні кватир, ні корму, а безчестять. Могилівським купцям, що хотіли б у ріжних справах їздити до запорізького табору, Поклонський заборонив се під карою смерти; велів відбирати товар куплений у тім таборі [2]), навіть коли якийсь його власний сотник став просити щоб він тих купців не кривдив, він їх хотів скарати на смерть, «так що вони до боку нашого прихилилися поневолі».

Супроти сього всього Золотаренко просив царя взагалі заборонити Поклонському, як людині в війську Запорізькім не заслуженій, мішатися до козацьких справ, і не забороняти приставати до війська Запорізького всім хто того побажає «в Білоруси, в Могилеві і в волости Могилівській» [3]).

Московський уряд до сього прохання поставився не дуже прихильно. Дозволив їздити в козацький табор могилівським купцям, і навіть харчі збирати на Запорізьке військо в Могилівськім повіті. Але приймати до війська людей з Могилева, Могилівського повіту не дозволив, мотивуючи тим, що «Могилів з повітом добив чолом цареві». Се значило, що поширення козацького режіму в краях московської окупації цар собі взагалі не бажав. Се була серйозна осторога яка дуже обгострювала козацько-московські відносини.

Далі Золотаренко просив указу на зимованнє Запорізькому війську, де має пробувати,—бо війська розпускати йому не можна. Се треба так, очевидно, розуміти, що він просив царської згоди на те, щоб йому зістатися на зимівлю в окупованій території, і на се була царська згода. Цар велів самому Золотаренкові бути в Бихові, а війську в повітах Бихівських і Могилівських, тільки щоб під карою смерти заборонено нічого крім провіянту не брати і насильства ніякого не чинити. На проханнє Золотаренка, щоб дано було щось на одежу «на військових слуг: пушкарів, пушкарських помішників, стадників, ковалів, кожемяк і тележників, що при гарматах простійно пробувають», цар велів дати по 2 рублі кожному, 5 бочок пороху і корогву царську, котрої прохав Золотаренко.

Так само дано прихильні резолюції на його прохання, щоб цар «похвалив їх службу в своїй грамоті до гетьмана Б. Хмельницького» та щоб видав грамоти до козаків. Одну до тих що лишались на Сіверщині дома, «ранені чи здорові», аби без усяких відмовлянь, «коли хочуть вільности військові мати», ішли до них (Золотаренка) і до війська Запорізького під Кричів. Другу до тих козаків що стояли на Білоруси: «наказати їм суворо, аби йому, гетьманові, були послушні і ніякої своєволі не чинили»[4]).

[1]) Акты XIV с. 165—6.

[2]) «Товаром» сим була мабуть перед усім козацька здобича, награблена в околиці, і се могло бути приводом для заборони.

[3]) Акты XIV с. 167—170, див. вище с. 936. [4]) Акты XIV с. 170—2.

На наш погляд се було дуже нетактовне проханнє. Золотаренко понижав авторитет і престиж своєї влади, просячи у царя такого її підкріплення, тим більше що й так здійсняв її доволі твердо. Але очевидно він того не відчував.

Нарешті сповнено й проханнє, що на останок заніс Іван Ничипорович, «гетьман наказний війська Запорізького»—«о місто Батурин зо всіми волостями до того міста належачими»: «Государ пожалував: велів йому то містечко дати з усіми приналежними вигодами і селами, і на те грамоту дати—щоб володіти йому, його жінці й дітям» [1]).

Також ніжинські міщани при сій оказії занесли цареві прохання. Поперше—щоб цар розглянув королівські надання Ніжину і велів видати «з тих королівських грамот свої государеві грамоти на маєтности», зібравши все разом в одній грамоті,—бо досі «за королівськими привилеями володіли вони всякими вигодами в Ніжині окремо», порознь. По друге—щоб забезпечив їх від надуживань підводами—тому що за часів нинішньої війни у них, міщан ніжинських, «без наказу гетьманського і всього поспольства» (!) брали у них силоміць богато провіянту і підвод, і ріжні инші тягари накладали.

Цар велів видати місту Ніжину грамоту в потвердженнє королівських привилеїв на взір того як видано міщанам переяславським, і другою грамотою докладно означено, хто має право домагатися підвод і кормів від ніжинської громади [2]).

Таким чином царський уряд, загалом беручи, поставився до Золотаренка і його війська досить прихильно. 7 н. с. жовтня царь дав йому прощальну авдієнцію. Думний дяк Лопухин сказав промову від імени царя: «За нашим указом був в службі з нашим військом Запорозьким ти, гетьман наш наказний,—нам служив, против неприятелів стояв, городи здобув і під нашу високу руку привів і приїхав до нас, вел. государя. Ми тебе жалували, веліли наші очи бачити і службу твою похваляємо. За твою службу веліли тобі дати в маєтность Батурин з усякими вигодами і селами до нього належачими і дати на то грамоту. Та ще жалуємо тобі 4 сорока соболів. Ти ж, наш гетьмане, бачучи нашу превелику ласку, тим більше служи нам і против неприятеля нашого стій. А тепер ми веліли тобі далі бути під Биховом, і промишляти над Биховим, скільки тобі бог поможе. А як дасть біг—здобудеш Бихів, веліли ми тобі зимувати з військом в Старім і Новім Бихові, а провіянт і пашу збирати в Бихівським і Могилівським повіті» [3]).

Крім того Золотаренко одержав на відправі великий срібний кубок. Судя Мужилівський дістав сорок соболів і пару гарніших; писар, осавул, сотник Ів. Борсук і 13 значніших козаків теж дістали соболів, відповідно ранзі; инші 166 козаків одержали по золотому.

На жаль, не знаємо що одержав протопоп Максим, що урачив царя на сім відруску красномовною орацією, і подав її на письмі «рукою бренною». Величав царя за те, що всявся він збирати «синів руських злохитрієм лядським розігнаних», нагадував жалісний занепад Київа і Чернигова—де «храми камяні, предивним майстерством здвижені, а тепер поруйновані, тільки на сльози та тугу руським людям стоять».

«А що скажу про землю Львівську, Подільську, Покутську, Підгородську (!), Поліську, Білоруську та їх широкі князівства, славні городи, де за держави вели-

[1]) Тамже с. 172—3.
[2]) Тамже с. 181—4. [3]) Тамже с. 172—3.

ких князів руських не тільки велике множество людей руських, але й благочестє як крин процвітало, а храми господні як зорі небо, так землю Руську прикрашали? Тепер же прекрасні храми господні від безбожних Ляхів і Литви на лядські костели, на уїнятську безбожність, на еретичі збори, на корчми, шинки і хліви нимій худобі з великим жалем людей руських обернені. Рабам же господнім тим що не тільки православно в святу східню церкву хочуть вірувати, але преславним іменем руським називатися,—тим сором і наруга, кайдани, вязниця, рани і безчестє велике і нещислиме»—і т. д.

В красномовних виразах оратор накликав царя вирвати Малую Русь, істинну землю Руську, східне дідицтво царське як загублену драхму віднайти, як загублене ягня з зубів хижих звірів вирвати, як хору оздоровити, півмертву оживити і т. д.

Колії сеї промови він підніс очевидно ріжним високим протекторам—вони захова-лися в московських архивах [1]).

До гетьмана Хмельницького виписано грамоту, де похвалялася служба гетьмана наказного і його брата Василя, що служить з Вас. Пет. Шереметьевим; згадувалося наданнє за сю цінну службу Батурина [2]). До полковників, осавулів, сотників і всього війська Запорізького полку наказного гетьмана Івана Золотаренка виставлено такий обіжник:

Веліли ми гетьманові нашому наказному Їв. Золотаренкові нинішню зиму зимувати в Бихові. А вам усім наказали ми бути з ним, а по поживу їздити в повіти Старо і Ново-Бихівський та Могилівський. Дозволили брати по селах поживу людську і кінську стільки щоб ситим бути, а зайвих кормів не брати і селянам ніякої шкоди і грабіжу не робити—аби селянам і повітовим людям ніякої кривди не було. І як до вас ся грамота прийде, ви б полковники і т. д.—все військо, яке тепер з гетьманом наказним (пробуває) і ті що виїхали з війська, ранені чи здорові, та живуть по домах своїх,—ви їдьте назад з старшиною своєю на нашу царську службу і зимуйте в Бихівськім та Могилівськім повіті (повторенне попереднього). Повітів не пустошіть, селян не розганяйте, живіть в повітах обережно, без своєвільства, в послушности наказному гетьманові у всім. Заборону зробіть війську під карою смерти, щоб ніхто ніде нілкого лиха не чинив. Коли ж хто нашу заповідь переступить і вчинить в повіті насильство, грабіж або вбийство, або гетьманові нашому буде непослушний і своєвільний, ми таких людей за їх злі вчинки і самовільство веліли гетьманові нашому наказному без милосердя карати смертю—аби видячи таке й инші не важилися того чинити і на добрих і лицарських людей безчестя не стягали» [3]).

Остання фраза показує, що грамота складалася з участю Золотаренкової канцелярії. Наскільки сі грамоти були йому дійсно потрібні, нам тяжко судити. Але що вони обидві—і грамота гетьманові і сей обіжник, з ініціятиви самого старшини, творили дуже неприємні з становища української державности і військової автономії прецеденти царського мішання до внутрішніх військових справ, се я вже зазначив.

Вернувшися до свого табору, Золотаренко звернувся до царя з проханнєм повернути назад частину війська висланну під Витебськ з його братом. Він вказував

[1]) Акты XIV с. 178 прим.
[2]) Акты XIV с. 171—2.
[3]) Акты XIV с. 179—181 (дещо скорочую).

на те що неприятельські сили громадяться під Бобруйськом, язики заповідають наступ литовських гетьманів—«а ми, військо Запорізьке, розділене—одно тут, а друге під Витебськом на службі в. цар. вел., і через сей розділ військо не може справно вести діло—як то кажуть: розріжненими і упертими кіньми зле плуг оре». Прохав також прислати московської піхоти зо 2 тисячі—на страх неприятелеві: «ми їх здорове (московських вояків) на свої руки беремо, і рівно з ними голови наші будемо класти». Також пороху й гармати до стріляння запальними кулями—«аби ми могли тих розорителів нашої православної віри запалити з їх городом—бо город деревляний, доми дуже великі і густі, розумний і научений чоловік зможе їх спалити відразу». Заразом одначе висловляв побоюванне, чи вдасться йому тут утриматися, під неприятельським натиском, після того як Москва зводила своїх людей з лінії Дніпра. «Стоїмо під городом неприятелів в. цар. вел., наче змію держучи за пазухою, і безнастанно її остерігаючись, а також і инших (неприятелів), про котрих знаємо певно, що не загаються на нас прийти» [1]).

Цар сповнив всі бажання що до витебського козацького відділу—велів Василя Золотаренка відтіль відправити, але своєї піхоти під Бихів післати не рішився: мовляв невідомо, чи зможе Золотаренко її у себе прогодувати—нехай наперед про се напише. Велів післати пороху 70 пудів, і соли 500 пудів—котрої теж Золотаренко просив, а про «огненну тармату» щось промовчав.

Се проханне соли дає доволі цікаву побутову рису: «Котра сіль приходила з Покуття, ту Ляхи затримали. Друга з Волох—ту Волохи затримали. Третя з Запоріжжя—та за трудною переправою через пороги і перешкодами татарськими доходити не може» [1]).

Так тяжко відбивалася затяжна війна і викликані нею політичні ускладнення на українській економіці.

---

[1]) Акты Москов. госуд. II с. 385. [2]) Тамже.

## IX.

## ПАНОРАМА ТОГОЧАСНОЇ УКРАЇНИ. ЗАГИБІЛЬ БРАСЛАВЩИНИ. ДРІЖИПІЛЬСЬКА КАМПАНІЯ ТА ІІ ЕПІЛЬОҐ (СІЧЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ 1655).

*Подоріж через Україну патріярха Макарія і записки його сина. Що він чув про визволення України; патос визволення. Загальні вражіння українського побуту; порівняння з Московщиною. Гетьман. Київські вражіння. Менші міста: Умань, Богуслав, Трипілля, Прилука, Густиня, Переяслав, Чигрин. Дещо з московської переписи Білоцерківського і Ніжинського полку. Загибіль Браславщини: Жовтневий наступ Поляків на Поділля, облога Буші, наступ на Браслав, різдвяний спочинок. Заходи гетьмана коло московської помочи, кунктаторство Шереметьева і хвилювання гетьмана, посольство Андрієнка, листи до Шереметьева, посольства Турґенева і Матвеева, прихід Шереметьева. Польські новорічні операції, різня в Демківці і прихід орди до Поляків, наступ на Умань і вісти про Хмельницького. Облога Охматова і битва на Дрижиполі; уступленнє козацького війська, польські плани пустошення Київщини, Татари не згоджуються наступати. Прихід головної орди. Пустошенне. Побожа і Подністря в лютім-березні. Татари виходять. «Запропащена Браславщина». Стриманість козацького уряду. Дипльоматичні зносини, заходи Порти коло полагодження відносин між козаками і Кримом. Воєнні пляни гетьмана. Посольство до царя Москаленка і Яська Яковенка; вісти привезені під'їздами в лютім-березні. Царські обіцянки привезені Москаленком і посольство Климятенка; вісти про турецьке посольство, проханнє щоб цар пропустив шведського посла, Данила Калугера. Лист Тишкевича і посольство Ракоція. Ситуація на польськім фронті. Московська обструкція зносинам з Швецією, приїзд Данила і посольство Бурлія, Москва завертає Данила. Невдоволенне з Москви в Білоруській окупації; листи Поклонського і Василевича; посольство до Хмельницького по митрополита. З'їзд у Київ в 20-х днях червня і білоцерківські конференції в поч. липня; марш на захід.*

Сей рік—переломовий в політичнім житті, дає нам особливу нагоду приглянутися нашій країні в сім переломовім моменті завдяки переїздові через Україну Антіохійського патріярха Макарія, описаного його сином архидияконом Павлом. З тих десятків і сотень чужоземців, що звідували коли небудь Україну і вважали потрібним щось записати з своїх вражінь і пригод, ніоден не дав такої яскравої, детальної, переповненої побутовими матеріялами записи як сей молодий Араб. Подоріж його батька-патріярха до Москви по милостиню, для визволення з довгів своєї убогої патріярхії, була першим виїздом в широкий світ, де сей малоучений провінціяльний клирик мав нагоду познайомитися з грецько-візантийським світом, в його пережитках турецьких часів, і з західньою цівілізацією—принаймі в тих відблисках, які розходилися від неї в землях балканських і східнєславянських, і нарешті з великим східнєславянським морем: Україною і Московщиною, що йому прийшлося двічі переїхати від Дністра до Великого Новгорода. На Україні за першим разом він пробув 40 день, від 10 червня до 20 липня с. с. 1654 р. Потім ще, вертаючися в 1656 р., пробув на Українській землі трохи навіть довше, від 14 червня до 15 серпня, але головне значенне має перший переїзд. З незвичайною вражливістю й безпосередністю свіжого, незагромадженого знаннями і досвідом інтелекту, з жад-

ністю майже дикуна—ловить Павло і зафіксовує в своїх споминах враження—не викривлені якою небудь літературною рутиною—не маючи претенсій піклуватися ні ерудицією ні блискучим стилем, захоплений бажанням переказати землякам можливо докладно всі ті чуда і дива, котрі його господь сподобив побачити в тім православнім океані—подібно як наш ігумен Даниїл Руської землі пять віків перед тим побожно, і з такою ж скрупульозністю записував чуда і дива Святої землі [1]). Для бідного Араба-християнина, призвичаєного бачити свою православну церкву, її віру і традицію в бідних останках, майже без сліду затоптаних турецьким пануванням,—чимсь неймовірним, фантастичним, казковим мусіла здаватися православна державність, православна многолюдність, незвичайно високе становище православної церкви як державної, богацтво її ерархії і головніших установ, піетизм для її ерархії, для її приписів і обрядів, суворий ритуризм в їх виконанню. На його батьківщині, як звичайно в таких умовах поневолення, мимоволі відчувалося, що православні знижаються до виконування православних обрядів—роблять ласку предківській традиції, виявляючи деякий піетизм своїй пониженій і підупалій церкві,—тим часом як на Україні, а ще більше на Московщині відчувався грізний—не тільки моральний але й юридичний примус пильного виконування релігійних і обрядових вимог.

Все се автор-подорожник розуміється в особливо яскравих формах побачив аж на Московщині, і якби він побував на Україні, занурившися в московській стихії перед тим на два цілі роки, так як се йому довелося,—богато з вражінь українського життя пройшло б у його свідомости мабуть більше поверховно: воно здалось би йому слабим відблиском московського православія. Але на щасте—Україну він побачив наперед, і прийняв вражінне східне-словянського життя в українській формі з особливою свіжістю і безпосередністю, вона відбилися в нім незвичайно глибоко—так що стали мірилом для всього дальшого, і хоч як скромно потім виглядали в його уяві сі українські явища в порівнанню з грандіозними перспективами московськими,

[1]) На жаль треба сказати, що при всій своїй незвичайній цінности сей твір далеко не так добре обслідуваний як він того варт. Його рукописна традиція слаба, хоча твір був видимо популярний. Першою стала відома копія датована 1765 р., придбана в поч. XIX в. в. Алєпо гр. Гілфордом і передана до Британського музею. В рр. 1829—1836 Ф. Белфор (Belfour) випустив її англійський переклад п. з. The travels of Macarius, patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon Paul of Aleppo—переклад з деякими скороченнями і ріжними помилками (їх старався виправити де Сасі в статтях, що в міру виходу перекладу друкувалися в Journal des Savants). Арабський текст лишився невиданим, і сама рукопись десь зникла з Британського музею. Потім стала відома друга рукопись, датована 1700 роком: в 1840—50-х рр. вона була в Дамаску, і тут з неї зроблено було 3 копії для ріжних заказчиків з Росії: одна з них, 1847 р., опинилася потім в бібліотеці міністерства закорд. справ (т. зв. Учебнаго отделения в Петербурзі), друга—1849 р., замовлена звісним візантистом Порфирієм Успенским єп. чигиринським—в Петерб. Публичній Бібліотеці; третя—1859 р. в московськім Архиві Мін. Загран. справ. Арабський же оригінал зник; як здогадуються—пропав підчас погрому православних в Дамаску 1860 року, і після сього не вдалося знайти ніде якогось нового кодекса. Ак. Кримському удалось придбати в 1896 р. неповний, скорочений арабський текст, як він його датує—середини XVIII в.; всі ж силкування російського перекладчика Г. Муркоса, прирожденого Араба, місцевого чоловіка, що спеціяльно їздив шукати кодексів сього твору в 1890-х роках, не привели до нічого.

все же те що він побачив гарного, симпатичного, корисного на Україні, не стратило і пізніше своєї вартости в його уяві. Коли культурні засоби України поблідли в його очах після того як він побачив нагромаджене в Москві, і згадуючи, як колись заімпонували йому «вози книг у київських воєводів», він потім завважає не без зневаги: «але що Київ в порівнянню з Москвою!»[1]),—то з другого боку виїхавши з Московщини назад на Україну, він записує такі характеристичні міркування з приводу свого нічліґу під сим скромним Києвом:

«Сеї ночи ми спали на березі (Дніпра) в повнім задоволенню й спокою. Бо від тої хвилі як ми побачили Печерський монастир—як він здалі блистів своїми банями, і до нас долетіли пахощі сих квітучих земель, душі наші затріпотіли від радости. Серця наші розкрились і ми висловили свою подяку Богові. Сі два роки в Московщині замок висів на серцях наших, а розум був стиснений і пригнічений до останнього. Бо в тій (Московській) землі ніхто не може себе почувати скільки небудь свобідним або задоволеним—хіба прирожденні її мешканці. Всякий же инший, як і ми—хоч би став володарем цілої країни, ніколи не перестане бентежитись в своїм духу і трівожитися в своїм серцю. Навпаки, країна козаків була немов би нашою власною країною, а її мешканці нашими добрими приятелями і людьми до нас подібними»[2]).

---

Таким чином довгий час неповний і часто недокладний переклад Белфора був єдиним джерелом, з котрого черпалися відомости Павла з Алепа; виданне було мало приступне, і мало використовувалося. В московських «Чтеніях» 1875 р. почався був його російський переклад, але припинився. В «Трудах» київської дух. академії 1876 р. був надрукований огляд цілого Павлового твору зроблений Оболенским. Окремі виривки друкувалися в Київських Епархіяльних Вѣдомостях 1873 р. і в «Сборникѣ материалов по исторіи Кіева» 1874 р. Нарешті в московських Чтеніях за рр. 1896—1900 з'явився новий російський переклад, зроблений згаданим уже Г. Муркосом, лектором московського орієнталістичного інститута (т. зв. Лазаревського), антіохійським Арабом—вихованцем московської академії. Окрема відбитка його під заголовком: «Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVIII вѣка, описанное его сыномъ, архидіакономъ Павломъ Алепскимъ», вийшла в 5 випусках, Москва 1896—1900 р. Основою для сього перекладу послужила московська копія 1859 р.; перекладчик порівняв з нею також петербурзькі копії, але вони не дали йому нічого цінного, бо списані були з того самого арабського дамаського тексту. Льондонської ж копії відшукати не вдалось і російський перекладчик міг доповити свій переклад тільки з белфорового перекладу (льондонський текст був ширший від московсько-дамаського). Не можучи добути льондонської копії Муркос не рішився приступити і до видання арабського оригіналу.

Нижче я цитую сей переклад Муркоса, римські цифри означають випуски його відбитки, арабські числа—се сторінки II випуску, присвяченого Україні 1654 року.

Варіянти скороченого тексту, знайденого ак. Кримським я цитую за перекладом Т. Кезми, зробленого при катедрі арабо-іранської філології Всеукр. Ак. Наукі нею мині ласково уділепою.

Актовий московський матеріял про подоріж патр. Макарія зібраний в московських Чтеніях 1906 р. кн. 4.

[1]) II с. 137.

[2]) IV с. 185. Але справедливість вимагає сказати, що автор міг тут мати на гадці також і спеціяльне трактованне в Московщині приїзжих

З другої сторони як представник віками поневоленого народу він незвичайно живо відчув красу сеї героїчної доби в житію Українського народу: патос революції, народнього повстання, боротьби за визволенне, повної жертв, самовідречення й ідеалізму. Тим часом як не тільки для Поляків і тих хто дивилися через їх призму, але й для Мусульман і для Москалів (хоча з політики вони підтримували козаків) і козаки і взагалі українські маси були все таки не більше як збунтовані невільники—не вважаючи на всі акти героїзму, військового хисту і т. д.,—для сього малокультурного Араба се були носії найвищих людських прикмет, борці за найдорожчі кожній людині мрії визволення. Він з насолодою дихає сим повітрем свободи, відчуваючи весь трагізм сього нетрівкого балянсування між її вживанням і розплатою смертю за неї і всіми иншими страхами війни і неволі. Його завваження на тему сього щастя визволення і тих жертв якими воно купувалося нераз дивують тонким відчуванням, так що воно глибоко вражає сучасного читача. Навіть в українській літературі ми не знаходимо такого безпосереднього ентузіязму; нічого подібного до кислих рефлексій якого небудь «Самовидця» що незадоволено рахує шибки, розбиті під час сього великого пожару. В наївних записках Павла ми наче чуємо голоси тих безпосередніх учасників, котрих він розпитував, і вони передавали йому в таких безперечно повищених, дещо екзальтованих, перебільшених виразах і свою огиду до старої неволі, котру вони скинули, і радість свободи окуплену от-такими страшними гекатомбами. Церковні, узько-конфесійні ноти, подекуди підчеркнені ним, не повинні перешкоджати нам відчути сей основний тон.

«Який се благословенний нарід! Яка се благословенна країна»—записує він переїхавши через многострадальну Браславщину, в антракті між двома польськими руїнними наступами: великоднім 1654 р. і новорічним 1655. «Велика її вартість у тім, що в ній нема зовсім чуговірців («ні Ляха ні Жида!»—вертепної драми)—а тільки чисто православні: вірні й побожні! Щасливі наші очі, тим що вони бачили, уха наші тим що вони чули, і серця наші—тою радістю і захопленнем, що вони пережили. Бувши колись у неволі, сі козаки живуть тепер у радощах, веселощах і свободі. Вони набудували соборних церков. Спорудили велеліпні ікони, святі іконостаси, хрещаті хоругви. Церкви—одні одної кращі, як ми вже казали. Іконостаси, рами, ікони—одни одних гарніші і ліпші. Навіть по селах церкви одна одної красніші. Люди почали явно, ще з більшим завзяттем ихваляти свою віру. Ще з більшим запалом

---

зі Сходу духовних осіб. Редактуючи свої записи, він записує при першім в'їзді своїм до Московщини такі пізніші свої досвідчення: «Досвідні люди казали нам: хто хоче скоротити своє життє на 15 років, нехай їде в край Москалів, поживе там як аскет, безнастанно себе обмежуючи, читаючи молитви і встаючи опівночи. Він мусить кинути жарти, сміх і свободу, бо Москалі ставлять при архиєреях і монастирях наглядачів, і ті пильнують усіх приїжих в день і в ночи, через шпари в дверях дивляться, чи вони провадять час смиренно в мовчанню, пості, молитві, чи піччать, забавляються грою, жартують, посміваються чи сваряться. А як тільки помітять за ким небудь хоч великий хоч малий проступок, зараз засилають в край пітьми, з котрого не можна ні втікти, ні вернутись ні вирятуватись: засилають на Сибір—добувати там соболів, сірих білок, чорних лисів і горностаїв»—II с. 101. Автор признає що таку підозріливість заслужили самі приїжі Греки своєю безсоромною поведінкою. Але незалежно від того весь склад московського життя очевидно пригнітив бідного Араба до крайности.

стали вчитися, читати, співати гарним церковним співом. І вони варті (сього щастя). Бо в житю задовольняються дуже малим: їдять що дасться і одягаються в що трапиться» (с. 28).

---

В центрі сеї визвільної епопеї, в тих оповіданнях, які довелося почути Павлові в офіційних козацьких кругах, стояла, розуміється, особа гетьмана. Він переказує, з деяким присмаком народньої поезії і леґенди, те що йому оповідали:

«Його імя Іхміль (Хмель). Яке гарне імя. Самі Ляхи назвали так його—вони приложили до нього сю назву рослини[1]). Зимою вона засихає і йде на паливо, а коли наступає весна, на Великдень, вона пускає паросги і підіймається. Тож вони й прирівняли до неї Хмеля. Бо він на час посту припиняє війну і битви, кладе меча і провадить спокійне житте у себе дома. Тоді приходять сі безбожники (Ляхи). руйнують і убивають—до самого Великодня. Він же сидить тихо, аж прийде Великдень. Тоді він підіймається; до нього збирається 500 тисяч вояків—борців за православну віру, що жертвуючи собою воюють з любови до Бога, а не з бажання плати або яких небудь инших користей. Хміль може похвалитися сим перед царями всеї землі, що у нього більше як 500 тисяч вояків, і вони служать зжабедної плати. На його поклик вони приходять йому в поміч з власним запасом їжі і всього потрібного, і від Великодня до великих заговин (до великого посту) вони мешкають в степах, в розлуці з жінками і дітьми, в повздержности і повній чистоті. Так вони живуть з року на рік! Який се благословенний нарід, який многолюдний! Яка православна віра, яка велика! Скільки тисяч їх побито, скільки тисяч забрали в полон Татари—і вони ще мають таке велике множество війська.

«Але скільки ж і Ляхів побили козаки!—сотні тисяч, із жінками і дітьми, не лишивши жодного. Ми здалека бачили палати їх вельмож і правителів в їх фортецях—такі високі вони. Хто розглядає їх і входить до середини, не може не захопитись їх красою і урядженнем, їх печами вищими від кипарисів, що служили для розпалювання огню зимою. Тепер сі палаци стоять в руїнах, безлюдні прибіжища собак і свиней. І нарід єврейський і вірменський винищено до решти. Гарні доми, крамниці і заїзди їх стали пристановищем диких звірів—бо Хміль (дай йому боже довгого віку!) заволодівши сими многолюдними містами, цілком винищив усяку чужу людність, і тепер сю країну замешкують самі православні козаки» (21).

Історія визволення, подвиги Хмельницького, сучасний устрій козацького війська і «Козацької землі» дуже інтересували автора, і як він каже (36)—збиранню і перевірянню відомостей про се він присвятив богато часу: «скільки ночей просидів я над записуванням сього, не дбаючи про відпочинок», завважає він. Як людина слабо обізнана з місцевими умовами, з історією Східньої Европи, і взагалі науково не підготована, він при тім богато наплутав. Але все таки в його оповіданнях до

---

[1]) Перед тим читаємо: «Його імя Іхміль і так назвав його попередній польський король, в додаток до його власного ймення; се на їх мові значить—проворний» (II с.6). Се повторяється і тут (я пропустив)—так що автор дає два пояснення: Хміль значить проворного чоловіка і заразом се імя рослини, котра нагадує звичаї козацького гетьмана. Я упускаю опис хмелю, поданий при тім, але він виглядає як парафраза або відгомін звісної пісні: «Чи не той то хміль, що на тичині вється, Чи не той то Хмельницький, що з Ляхами бється?»

волі ясно відбиваються обриси ходячих між козаками і духовенством—тими верствами серед яких він обертався—уявлень і оповідань про сю українську революцію, і тому інтересно приглянутись їм і промацати в них отсі сучасні балачки не знеохочуючись їх наївно—циничними формами.

Вихідним пунктом сих оповідань, цілком зрозуміло, являється київська держава Володимира Великого; але вона, видимо, не інтересувала автора—в своїй книзі він кілька разів згадує її, але тільки побіжно. Татарська доба на Україні також не відбивається в його оповіданню. Київську державу нищать Ляхи, войовничі наїздники «із земель Франкських»—«нарід що не має рівного що до гордости і пихи». Репрезентантами його в уяві Павла—себто його оповідачів: козаків і духовних, являються маґнати. Завоювавши землю козаків вони володіли великими землями, так що мали по 10 і по 100 тисяч свого війська. Король у них не мав ніякого значіння: вони вибирали на сей уряд чужоземця і призначали йому замлі для утримання, але без їх згоди король нічого не може робити; на те вони й беруть королів з чужоземців, щоб вони не могли стати дідичними володарями і не прийшли до сили. З підвладним козацьким народом маґнати поводилися немилосердно. Насамперед, не задоволяючись даниною що сі піддані їм давали, вони стали віддавати їх у власть Євреїв і Вірмен, і ті не спинялись ні перед якими насильствами над ними самими, їх жінками і доньками,—так що бувши колись панами і володарями козаки «стали рабами проклятих Євреїв» [1]).

Далі, Ляхи скасували сорок-тисячне козацьке військо, що стерігло край від Татар. Нарешті—вони стали нищити православну віру і через своїх єзуїтів-єзідів [2]) силували козаків до папської віри. Сорок літ тому вони понищили всі православні церкви, перевели священство, а митрополита з одинадцяттю єпископами спалили на залізних штабах (легенда про Наливайка перенесена на єрархію). Десять літ пізніш на чолі козаків стали три брати; вони погромили польське військо, поставили в Київі монастир і за поміччю патріярха Теофана, що переїздив через їх землю (як бачимо—історія Сагайдачного і ним фундованого брацтва)—відновили на Україні єрархію. Але Ляхи отруїли тих братів і знищили їх військо [3]). Тоді після довгих страждань від «проклятих Ляхів» [4]) прийшов гнів божий на сих насильників і—бог підняв на

[1]) Про Євреїв-рандарів Павлові, очевидно, довелося наслухатися богато, але він не постарався зібрати разом сих оповідань, і тільки натякає на них по ріжних місцях. Напр. згадує про великі оплати за тавра, чи печати, що побирали з переїзжих на Україні «прокляті Євреї» «що роспоряджали тими що приїздили і від'їздили й чинили їм ріжні утиски» (II с. 113). Див. також нижче його оповідання про Євреїв-коршмарів—с. 979.

[2]) Се гра слів: малоазійські єзіди-дуалісти вважаються слугами сатани.

[3]) Муркос догадувався, що сі три брати—провідники козацьких повстань: може Наливайко, Павлюк і Острянин. Але цілком ясно, що Павло оповідає про Сагайдачного, а його брацька фундація (Павло каже що Брацький монастир Українці називали «Сайташки»—с. 78) дала йому привід заступити єдиного Сагайдачного кількома братами і перенести його діла на сих апокрифічних братів. Чому саме трьох? се або звичайне епічне число—три брати, або вплив оповідання про старих київських фундаторів Кия з братами (хоч сеї леґенди Павло не згадує виразно).

[4]) «Чому я називаю їх проклятими? пояснює він перед тим (II с. 2)—тому що вони показували себе більш нікчемними і лихими ніж лукавці-погани: мучили християн і задумували знищити саме імя православних. Нехай сохра-

них свого вірного слугу Хмеля, «щоб визволити свій вибраний нарід від лядської неволі».

Міщаючи події останніх років з початками повстання, Павло представляє справу так, що з початку Хмель шукав помочи у одновірців: у волоського і мунтянського господаря, але вони не то що не помогли, а видали його пляни Ляхам і Туркам. Не схотів помагати бунтівникові й московський цар. Тоді змовився з «Зиновієм котрого він прозвав Хмелем», його приятель, король польський—щоб він підняв повстанне, а король помагатиме йому своїм військом, щоб винищити у Лядській землі всіх панів і правити самовластно. Тоді Хмель виїхав з сином Тимофієм на Січ—«до козаків на острові», а порозумівшися з ними, вдався до хана: лишив у нього сина в заставі, а дістав татарську орду в поміч, за такою умовою: «земля і здобич нам, а бранці вам». Коли Хмельницький з Татарами з'явився на Вкраїні, козаки повстали, а Хмель хитрим підступом погромив лядське військо. Пани не могли противстати йому, бо кожний хотів на власну руку боронити свою землю, без чиєї небудь помочи. Король потайки порозумівався з ним, щоб їх знищити, але вони довідались про се й отруїли його; теж замишляли і на Хмеля, і для того замирилися з ним щоб приспати його увагу, але нічого не могли поробити з ним. Козаки за той час заволоділи всім краєм і винищили в нім весь рід Ляхів, Вірмен і Євреїв.

Так стояла справа до останньої Жванецької війни; коли Ляхи підкупили хана і він зрадив, Хмель знов удався до московського царя, і сим разом завдяки посередництву патріярха цар згодився взяти його під свою владу, задля православної віри. Післав Хмелеві і старшині кафтани «і надав йому титул князя з огляду на вагу його держави» [1]). Послав ультиматум королеві, але поки йшли наради і переговори, «сі негідники»—польські пани, знаючи, що козаки ніколи не беруться до зброї в великому пості, напали того року під сам Великдень на 70 до 80 місточок в землі козаків—«головно на те щоб докучити цареві, котрому в опіку віддалися козаки» [2]).

Робили при тім незвичайні звірства: не тільки побивали всіх, кого запопали—навіть дітей-немовлят, але розпорювали животи вагітним жінкам. Набравши такого втікли назад, так що військо Хмеля захопило і знищило тільки аріергард, «і з ним одного з єзуїтів, що підбивав їх на се» [3]). Потім козаки напали на лядські місточка

---

нить господь во віки царство Турків—бо вони беруть харач і не мішаються до справ віри. Але сі прокляті незадовольнилися тим, що брали харач і десятину з Христових братів, а тримали їх у неволі і віддавали у власть ворогів Христа—немилосердних Євреїв. Не тільки забороняли ставити їм церкви і проганяли правовірних священиків, але чинили насильства над їх побожними і чесним жінками і доньками. Бог видячи їх пиху, лукавство і нелюдськість до братів-християн, наслав на них свого вірного слугу і раба Хмеля, і той відомстив їм—знищив їх пиху» (с. 3).

[1]) Порівняти далі (II с. 157) очевидно пізнішу приписку: московська династія звалася «князі», вона веде свій початок з Риму; кождий монарх з сього роду звався «князем»; также назвали вони і Хмеля.

[2]) Про польське віроломство супроти козаків Павло згадує й потім у Москві, при нагоді наступу Радивила на Могилів: «Коли Хмель перемагав і збирався їх знищити, вони (Поляки) давали йому тверду присягу, і він ставав до них ласкавим і пускав їх, вони ж ламали присягу і йшли на нього новою війною» (III с. 118).

[3]) Пор. вище оповіданнє про взятого в неволю капеляна Потоцкого.

і вибили кого захопили, в пімсту за се. А цар довідавшися і страшно розгнівавшися на Ляхів за те що вони змішали кров сих мучеників з кровю Христа, в переддень його розпяття, постановив воювати Ляхів і з 500-тисячною армією рушив на Смоленськ, післявши крім того Хмельницькому в поміч 90 тис., а 300 тис. з одним боярином (Шереметьевим) поставив на границі татарської землі (всі цифри, як бачимо, сильно перебільшені).

Павлові з Макарієм, переїхавши Дністер під Рашковим, 20 н. с. червня 1654 р. довелось переїздити через сі місця, де погостили того року на Великдень Ляхи з Волохами—в районі Побожа. На кожнім кроці приходилось їм бачити сліди спустошення і чути оповідання про польські екзекуції. Переїхавши Соболівку, вони побачили в Степанівці попалені церкви—«бо се містечко з числа тих, що повоювали Ляхи на Великдень: людей побили, а містечко спалили». Потім вони переїхали через містечко «Явбаз» (так транскрібує його назву перекладчик—вказуючи на Обозівку) [1])—тут замок і всі укріплення згоріли в великодню ніч, але гарна церква зацілїла. «Тому що се був добре укріплений город, сюди збіглися мешканці сусідніх місточок, але невірні обложили і перемогли сих людей, що не гідні були відборонитися; тоді кинулись на них і всіх порубали, так що вони стали причасниками христовим мукам; тисячі було таких, і навколо було ще чотири великіх місточка, що мали таку саму долю» (19). Далі переїхали місточко Талалаївку, з котрим Ляхи зробили те саме. За ним Оробіївка—«укріплення спалені, але трохи людей лишилося; наші серця рвалися з причини сеї пригоди—але вони вийшли стрінути як звичайно і привели нас до великої церкви св. Михайла. В козацькій землі ми ще не бачили такої високої і величавої церкви, з її пятьма банями. Її опасань вся точена, а дзвініця над воротьми також має ажурну ґалерею». Мешканці які зацілїли просили патріярха посвятити церкву, «бо прокляті Ляхи входили до неї, рубали ікони і знечестили церкву; тому від Великодня й досі в ній не було служби—чекали владики щоб їм посвятив—патріярх зараз же посвятив воду і висвятив церкву» (с. 21).

«Так людям і не вдалося потішитися сею новою церквою», завважає автор. «Ми богато плакали над тисячами мучеників, побитих сими безбожними й обманцями в сих 40 чи 50 місточках, яких 70 чи 80 тисяч душ. От невірні й нечисті люди! от немилосердні серця! Чим завинили жінки, дівчата, діти і немовлята, аби їх убивати? Коли маєте відвагу—ідіть воювати з їх головою, що наробив з вас сміху цілому світові, побивши ваших панів і князів, знищивши ваших героїв і смільців і віддавши вас на зневагу і глузуванне. Його імя Хміль!» (20).

Тут і далі по цілій Україні Павла вражала маса вдів і сиріт. «Ми помітили в сій країні, себто у козаків,—записує він на початку оповідання про подорож через Україну, «несчисленну силу вдів і сиріт—тому що відколи повстав гетьман Хмель і до нинішнього часу не припинялися страшенні війни. Протягом цілого року, вечерами, як зайде сонце, сироти ходять по всіх хатах: хором співають гімни пресвятій діві, приємним голосом, що захоплює душі. Сей голосний спів чути здалека. Скінчивши спів вони отримують з того дому (де співали) в дарунок гроші, хліб, або иншу страву і взагалі все потрібне для їх прожитку підчас учення. Через се більшість сиріт письменні, і взагалі скількість письменних дуже зросла, відколи

[1]) Треба памятати, що транскрипція арабської ґрафіки в назвах лишає дуже богато місця сумнівам.

настав Хмель і визволивши сей край, звільнивши сі міліони православних з кормиги ворогів їх віри, проклятих Ляхів» (2).

Приїхавши після Рашкова до Дмитрашкова, Павло так описує зустріч: «Проїхавши дві великі милі, ми над вечір приїхали до иншого города званого Дмитрашково. Коли з'їхали з горба в простору долину, нас зустріла чимала юрба з міста і помогла нашим підводам виїхати на гору, де стоїть те місто. Тут тисячі (!) мешканців вийшли нам на зустріч. Перед усім сім священиків з семи церков сього міста, з корогвами і свічками, далі старшина і військо. Коли ся процесія наближалася, наш владика патріярх шануючи хрести й образи зліз з візка. Як звичайно, ми одягли на нього мантію і стали наоколо з відповідною пошаною. Потім як він поцілував ікони і хрести і благословив усіх, вони пішли наперед під голосний хоровий спів, від котрого хиталася гора і долина, особливо від співу хлопців. Вийшовши на гору і пройшовши міську браму, ми побачили на вулицях великі тисячі чоловіків і жінок—таку силу, що здивувалися їх множеству! Коли наш патріярх проходив повз них, вони падали перед ним на землю і лишалися так поки він не минав їх—тоді тільки вставали. Ми не могли вийти з диву особливо від такого множества дітей всяких літ, що сипалися немов морський пісок. При тім бачили в сім благословенним народі побожність і страх божий, просто на прочуд. Так ми дійшли до церкви св. Димитрія. Нас впровадили до неї і протопоп відправив молебень [1]). Нашому патріярхові піднесли святу воду, він покропив церкву і тих, що стояли найближче, а потім сипнув і на всю решту. Після того вони з співом і свічками пішли знову перед нами, до дому протопопа, де нас закватирували. Ввечері діти сироти знову ходили, співаючи гімни; їх спів тішив і захоплював души, а приємні голоси приводили до здивування» (4).

Переїхавши Україну Павло записує: «Знай що в козацькім краю в кожнім місті і в кожнім селі побудовані доми для мешкання бідаків і сиріт—при кінці мосту, або на краю міста. Знадвору на них повішано богато ікон. Хто туди заходить, дає їм на боже—не так як у краю Молдаван і Волохів, де (старці) ходять по церквах і своєю многолюдністю не дають людям молитись. В козацькій стороні бідаків так богато, що тільки бог оден їх знає; здебільшого се діти-сироти. Ходять голі, так що найтвердіше серце розривається побачивши їх. Кожного разу як ми до них приступали, вони тисячами збиралися наоколо нас за датком. Наш владика-патріярх дуже жалував їх, і нас дивувало, що вони так бідують живучи за часів Хмеля коли панує справедливість. Яково ж то було їм за Ляхів, як ті брали від кождої душі по 10 грошей на місяць» (с. 94).

Але коли таким чином все нагадувало на кождому кроці про криваві гекатомби, що складалися безнастанно в боротьбі за визволенне, про сей неустинний кривавий потік що плив через Україну, забираючи з року на рік найбільш активну, найбільш цінну частину людности,—заразом вражав сих чужоземців незвичайно сильний приріст людности невважаючи на такі тяжкі й трівожні умови життя. Ся форсовна продукція людського матеріялу на потреби визвільної боротьби викликала у сих чужинців подив і тугу:

[1]) Скорочую всім звісний його зміст, з поминанием царської родини, присутнього патріярха і митрополита. Архидиякон взагалі дуже богато уділяє місця обрядовим подробицям, близьким його фахові; але нам нема інтересу на них спинятись.

«Знай, що в домах сеї країни ми бачили силу людей, худоби і птахів і дуже дивувалися, як у них того всього богато. В кожній хаті побачили ми, читачу, по 10 і більше дітей, з білим волоссєм на голові—так що ми за сю білість називали їх дідами. Вони старші одно від другого одним роком, і так ідуть драбинкою—на великий наш прочуд. Діти виходили з хат дивитися на нас—але ще більше милувались ми ними! Побачив би, як з краю стоїть найстарше, коло нього менше о пясть, і так далі все нижчі та нижчі до найменшого з другого краю. Най буде благословенний їх творець—що сказати про сей благословенний нарід? За сі роки в походах побито їх сотки тисяч. Тисячі забрали їх в полон Татари. Пошести вони давніше не знали, але в сих роках вона вибухла і серед них, забрала сотні тисяч до райських садів. А проте вони многолюдні як мурашки, і більш несчисленні ніж зорі. Подумати, що жінка у них родить 3—4 дитини нараз [1]). Але певніше те що нам говорили (инші)—що в сім краю нема жодної неплідної жінки. Се вже річ очевидна, для кожного безсумнівна і провірена» (31).

На иншім місці читаємо: «Кожне місто і містечко в козацькій землі богате на людей, а особливо на маленьких дітей. Кожде місто має мабуть 40, 50 тисяч людей, і ще більше. Але дітей більше як трави. І всі вміють читати, навіть сироти! Вдів і сиріт у сім краю множество. Чоловіків побито в безнастанних війнах. Але у них гарний звичай: дітей своїх вони женять замолоду, і через те їх більше як зір на небі і піску на морі» (51).

Невважаючи на неустанні кровопускання полуднева Україна, котрою переїздив автор, як бачимо, здавалася йому сильно залюдненою, добре загосподареною і упорядкованою, так само наддніпрянська і задніпрянська. Він пише, переїжаючи через Побоже: «Всі сі місточка лежать недалеко одно від одного. Так воно і по всій козацькій землі. Яка се благословенна країна! Не пройдеш віддалення такого як між Алєпо і Тушан-ханом (з годину дороги), як здибаєш на дорозі 10, 8 або хоч 5 сіл—се на самім великім шляху, а направо і наліво від них—без числа! Кожде місто має потрійні деревляні стіни, добре утримані. Зовнішня закриває приступ кінноті. Потім. в середині, ще дві лінії стін з ровами між ними. Неодмінно єсть замок з гарматами,—так що коли неприятель переможе і перейде всі три лінії стін, люди ще можуть утікти до замку і там боронитись» (с. 18).

На иншім місці читаємо таке загальне пояснення: Лядська держава складалася з трьох частин. Одна та що зайняв і відібрав від них гетьман Зиновій; вона має довжини на місяць дороги, і стільки ж впоперек; вона вся повна мешканців, фортець і укріплень, як гранатове яблуко Друга частина та що Ляхи держать і тепер. А третю, середню—гетьман спустошив цілком: спалив її городи і села, вирубав чоловіків, а більша частина людности стала татарськими бранцями. Вона стала порожнім степом—границею між гетьманом і Ляхами, на кілька день дороги (с. 35).

[1]) В тексті Муркоса: «жінка буває вагітна три і чотири рази до року і кожного разу родить разом 3—4 дітей». Хоч автор, як бачимо, сам уважає сю демографію перебільшеною, але правдоподібно, що сей порід 3—4 рази на рік стався через те що якийсь переписувач не зрозумів отсих слів, що українські жінки раз-у-раз родять по 3—4 дітей. В рукописи акад. Кримського нема ні одного ні другого, тут просто: «Оповідали нам, що в сій країні нема жодної безплідної жінки, а щороку вони родять, і то без усяких болів—завдяки гарному повітрю і воді» (с. 55). Мабуть пізніща, виправлена редакція.

Козацька Україна й її устрій описується в таких виразах:

«Знай, що у Хмеля тепер 18 полковників, себто башів. Кожен править богатьма городами і кріпостями, з несчисленною силою мешканців. Між ними єсть 4 або 5 таких що мають під своєю владою 40, 50, 60 містечок, а обовязаного до служби війська 60, 50, 40 тисяч. Найменший має 30—40 місточок і 30—20 тисяч війська. Нижчі чином мають по 20 місточок і менше, а війська тисяч 20 і нижче. Всі сі тисячі збираються в похід до Хмеля, разом більше 500 тисяч. Вони вповні досвідчені в усяких воєнних штуках, а коло 100 тисяч при гетьмані—(особливо) хоробрі юнаки, зручні в військовій їзді. Ті вояки давніше були простими селянам, без усякого воєнного досвіду, але поволі вивчилися; сі ж юнаки з дитинства вчилися їзді, стрільбі з рушниць і луків, і відвазі. Треба знати, що всі сі вояки не отримують ніякої платні, але сіють збіжа скільки хочуть, потім жнуть і збирають, і ніхто не бере з них десятини ні чогось такого: вони свобідні від усього. Та й усі піддані козацькьго краю живуть так: не знають податків, ні харачу ні десятини. Хмель тільки віддає в оренду орендарям всі митні оплати купців на границях своєї держави, та приходи з меду, пива і горілки за 100 динарів (червоних). Сього йому стає на видаток на цілий рік, і більше він не бере нічого» (36).

Ентузіястичні відзиви Павла про козацьку відвагу та воєнну штуку, і спеціяльно про Тимоша Хмельниченка, що йому здавався ідеалом козацького юнацтва, ми вже бачили вище (так само М. Костина—хоч як неприхильного козацькій інтервенції) [1]. Я відложив до сього місця загальні уваги Павла про козацький обичай: «Козаки сильні на війні, ніколи не уступають і не тікають [2]. Вони великі митці в будові таборів— сьому вони навчилися за останні два роки від Поляків (!). Їх табори—се насипані з землі шанці: їх сиплють наоколо війська, аби ніхто не міг напасти на козаків несподівано. Кожен має свою охорону [3]—яму в землі. Ставши на ноги вони стріляють з рушниць: випускають свій набій, а коли стріляє неприятель, ховаються в ямах, і жодна куля їх не влучить: самі влучають, а в них не влучають. Життє провадять дуже мізерне, в походах задовольняються незвичайно малим: крім житнього сухаря і води не знають нічого. Нема у них ні шатрів, ні гарноі одежі. І при тім витрівалі вони дуже» (I с. 92).

---

Не вважаючи на те, що народня енергія мусіла бути скуплена перед усім коло оборони, могутня динаміка життя і будівництва відчувалась і в инших сферах життя: в економіці і культурі. Про се ми мало чуємо в инших джерелах, але сей маловчений Араб умів в повній мірі се відчути і передав свої вражіння в доволі примітивній і неглибокій, але виразистій і навіть яскравій формі. Не тільки руйнувалися старі форми феодальної неволі, але будувалися й нові, свобідніші форми життя. З правдивим, істно-революційним патосом алепський архидиякон говорить про могутні пориви життя, що розгорталися під подувами новоздобутої свободи після довговікового поневолення. Те що для всяких статочних представників старого режіму було одною руїною, орґією розбещеної черни, в оповіданнях сього чужосторонця встає як чудесна епопея будівництва, праці, освіти, культури. Розуміється, як у людини церковної—в центрі його образу стоїть будівництво цер-

[1]) Вище с. 514—6, 541, 543, 582—3.

[2]) Се лишилось під вражінням першого наступу Тимоша.

[3]) Мучнос пише: свій окремий табор.

ковне. Воно таки й дійсно грало таку домінуючу ролю, тому що справді повстанне окривалося прапором віри. Архидиякон се брав за чисту монету, не стараючись дошукуватися, що фактично містилося під тим релігійним прапором. Але поруч чистої церковщини: будування церков, споруджуванне іконостасів, дзвонів, риз і сосудів, малювання і різблення образів і т. д.,—що справді стояло в центрі тодішнього культурного руху,—він підчеркує й розмах господарчий, і будову міст, і розвій шкіл, опіку над молодіжю—над сиротами спеціяльно, і весь підвищений, твердий творчий тон життя.

Ми бачили вище його панеґірик сьому визволеному народові, що з здобутої свободи, з завойованих достатків зробив такий благородний вжиток: замість провадити час в лінощах і розкошах, він обмежує себе в своїх фізичних потребах, але все обертає на культурні добра в тодішнім розумінню і на будову нових церков, спорядженне ікон і мальовил, плеканне церковного співу, поширенне шкіл: освіти. Подібні, дрібніші риски розсіяні по ріжних місцях опису:

«Починаючи від сього міста і по всій країні Руській, себто Козацькій»—записує Павло, вступивши на Українську землю—«ми помітили прегарну рису, що викликала в нас подив: всі вони, з невеликими виїмками,—навіть більшість їх жінок і доньок уміють читати, знають порядок церковних відправ і церковний спів! Священики вчать сиріт і не липають їх блукати невігласами по улицях» (с. 2).

«Коли ся країна, завважає він одного разу—була в руках Ляхів, то 20—30—40, навіть 50 місточок були володіннем одного пана (бея), а козаки були його підданими, або краще сказати—невільниками. Їх примушували працювати день і ніч над будовою укріплень, копаннем ровів і ставів для води, корчуваннем лісу. Коли ж запанував гетьман Зиновій Хміль—дай боже йому довгого віку!—то вони одержали всі права і всю власть над тим, над чим мусіли працювати і страждати в неволі» (с. 19).

Ліси використовували Ляхи на скріпленне своєї сили—завважає він иншим разом: вони вживали їх на будову своїх укріплень городів і домів. Тепер козаки, заволодівши краєм, ділять землю між собою, вирубують ліси, випалюють корінне і засівають землю збіжем (15).

З приводу церков, похвалюючи їх гарну будову, великі розміри, богате і смаковите внутрішне урядженне, автор завважає, що все се церкви нові, збудовані за панування гетьмана Зиновія Хміля (16). Він потверджує тим загальну характеристику, подану вище, і її потверджують також і инші звістки, з инших джерел, що говорять про дуже енерґійні заходи коло церковного будівництва старшини й козацьких громад (чигринський монастир Виговського, каплиця Б. Хмельницького, тимонівський монастир Махаринського, Переяславська церква і т. д.).

Павло описує будову такої церкви, що вони бачили переїздом в колишній маетности Каліновского коло Умани. «Вони тепер працюють над її банями; се одна з найкращих церков що до архитектури, величавости, висоти і розмірів. В середині відгорожені місця навхрест, і в заглибленнях два клироси. Олтар великий і гарний; в середині чотири величезні деревляні стовпи, різблені, розписані і позолочені, так що нічим не відріжняються від золотих; над ними рід бані. Іконостас ставлять наново. На клиросах місця для священиків і співаків лишилися від лядських часів. Всі стовпи і деревляні частини, також аналої, щоб класти книги, прикрашені різьбою і золотом. Над головною навою загорожені балюстрадою хори—там стоять співаки і грають на орґані; туди провадять високі сходи» (с. 27).

Можливо, що се перебудовували на церкву фундований Каліновским костел. Таке згадує автор в Переяславі: польський костел обернено на православний монастир Покрови, а нову церкву Успенія теж добудовували на очах Павла: «Вона ще не скінчена, але викликає подив своєю хитрою формою, своєю висотою, своєю симетрією, і своїми пятьма банями. Вона має форму хреста: чотири великі арки, і при кожній дві дуже гарні менші арки з боків, так що всіх їх 12. Великий олтар творить головна арка з двома бічними; крім нього ще два олтарі внизу—Покрови і Воздвиження, а два на хорах—Похвали Богородиці і Петра й Павла. Церква має подвійні хори: одні над західніми дверима, для співаків, а повище їх друга ґалерея, що йде наоколо великої бані—цілком подібна до хорів св. Софії своєю конструкцією і стовбами. Вони захоплюють очі глядача, і хоч зроблені з дерева, виглядають цілком як мармурові. Знадвору церква потинкована і має вироблені на тім смуги і дуги. Будова нова і не викінчена: в середині стоять приладдя, ящоб витягати канатами матеріял на гору» (IV. 191).

В Суботові, вертаючися, подорожники застали будову камяної церківці, чи каплиці св. Іллі на гетьманськім дворі, проти гетьманського дому. Їх здивували великі камяні масиви привезені на сю будову; їм пояснили, що сі камені походять з старої татарської мечети, що стояла в 5 милях від Суботова, і гетьман велів її розібрати і привезти матеріял на сю церкву (IV.194).

В Буках патріярха попросили, користаючи з його переїзду, посвятити їм нову ще недокінчену церкву:

«Там три церкви: Успенія, Михайла й Іллі. Коли нас стріли, як звичайно, з хоругвами і з духовенством, і ми пройшли до церкви, нашого владику патріярха попросили посвятити їм четверту церкву—нову і недокінчену ще. Нас повели туди з процесією; війшоши туди, наш владика посвятив воду, потім покропив церкву й олтар, благословив престіл і жертвеник, помастив їх миром, прочитав відповідні молитви і назвав церкву на честь Різдва. Потім покропив свяченою водою всіх присутніх. Кожного разу як ми вступали до якоїсь церкви або города, нас стрічали священики з яким небудь посудом з святою водою, і потім як патріярх, злізши з воза поцілував хрести й ікони, що вони тримали в руках, а вони поцілувавши його хрест і правицю,—йому підносили сей посуд з посвяченою водою і він кропив водою навхрест усіх присутніх за поміччю пучка базиліка; так само як входили до церкви, після ектеній і відпусту йому звичайно ставили крісло, щоб він покропив свяченою водою кожного присутнього. Потім вийшовши з церкви він кропив направо і наліво всіх присутніх, аж доки ми не доходили до своєї кватирі» (29).

Будови цивільні, приватні очевидно не визначалися вибагливістю, і автор ніде не спиняється на їх опису ані на їх будові. Панські палати, єврейські крамниці, навіть заїзди і коршми часто лишались незамешканими, в руїнах. Ми бачили вище сю загальну характеристику автора [1]): доми, крамниці, заїзди єврейські і вірменські стали пристановищем диких звірів, і такі замітки стрічаються потім конкретно що до того чи иншого місточка (напр. в Трипіллю: «більша частина домів порожня, бо се був єврейський осередок, а тепер їх гарні доми, крамниці і заїзди

[1]) Вище с. 968. Автор кілька разів описує і колишні палати—особливо замок Каліновского під Уманню: укріплення, башти, мешкальні будинки і стайні: «тепер сі палати стоять руїнами, ніхто в них не мешкає, і вони немов плачуть за своїми хазяями»—II 26—7. також ст. 82, 83 й ин.

порожні і безлюдні», с. 83, і знов: «перед палатою доми лядські і єврейські, крамниці і гарні заїзди, тепер залишені») [1]. Се робить враження певного прийнятого доброго тону: старшина і взагалі заможні люди не вважали тактовним вступати в сліди польської шляхти, державців і орендарів, щоб не ображати демократичного настрою мас, не викликати враження, немов би вони хочуть на свою користь відновити ненависні форми експльотації польською шляхтою української людности. Мусіло пройти трохи часу, поки владуща верства настільки почула себе сильною, що більше не обмежувала себе з сього погляду. Але місцями, по більших містах, сі доми старої, дореволюційної буржуазії не стояли пусткою. Описуючи Умань автор завважає: Доми високі і гарні, мають округлі вікна з ріжнокольоровими шибами; над ними висять ікони; здебільшого вони належали Ляхам, Євреям і Вірменам (с. 22), і далі: «Доми в сім місті гарні, дерево їх гладко вигебльовано, бо се були доми Вірмен і Євреїв: козаки нищили їх у своїй землі, забравши їх маєток і богатство: доми, майно, городи і ґрунта; вони були варті того, тому що за лядських часів саме вони були управителями і начальниками, держали митниці і до-решти поневолили козаків [2]; коли ж Бог передав владу козакам, вони вигладили і саму память про них на землі» (27).

[1]) Заїздами, або як перекладчик перекладає се слово «постоялые дворы», автор називає те що у нас звалося коршмою, а сповняло ріжні функції. Автор очевидно богато наслухався всяких оповідань про коршмарів-рандарів, але не мав нагоди виговоритись на сю тему; тільки часті згадки про сі «заїзди» показують, що вони навязли в його памяти.

Найбільше записав він, виїхавши з України на Московщину: «Треба знати, що в Козацькім краю за лядського панування Євреї заводили по своїх хатах заїзди—побудовані з дерева, просторі й високі, для тих що подорожують зимою, щоб хитро користуватися з них, спродаючи їм сіно для коней, страву для них самих, жадаючи грошей за заїзд, хоч би за годину, за горілку й инші трунки, і за все що знадобилося б». В Московщині таких заїздів він не побачив, і з сього приводу записав се—II с. 128.

[2]) З сього приводу автор пускається в такі рефлексії:

«Як зітхають, тужать і стогнуть лядські пани і прості люди за сим містом Київом! Се ж було столичне місто їх короля (!), забудоване домами панів. Всі сі палати, чудові доми й сади належали їм та богатим Євреям. Вони (Ляхи) мали тут дві прегарні мурованні церкви з арками на високих стовпах: одна старинна, инша нова, гарна і оздоблена всякими архитектурними прикрасами; гіпсові прикраси склепінь і инші будови лишилися недокінчені артистами, а тепер вони закинені і служать місцем для нечистих потреб і пристановищем для худоби.

«І сих двох церквах і в околиці було кілька тисяч (!) єзуїтських, або краще сказавши—сзідських священиків. Коли вступив Хміль і проходячи край в усіх напрямах побивав їх усіх, які йому попали до рук, тоді які зациліли, повтікали сюди міркуючи: «Нема ніде ратунку крім як тут»,—бо се город неприступний, окружений укріпленнями і горами. Але Хміль і козаки дістались до них, позвязували їх тими шнурками, що ними оперезуються вони (католицькі ченці) і мучивши всякими способами, повикидали до Дніпра, а инших поїли собаки.

«Бо єзуїти не задоволялися тим що мали Ляхи, але хотіли викорінити рід козацький. Хотіли забрати Печерський монастир і св. Софію та повернути їх на свої кляштори. Тоді роз'ярився Хміль як пророк Ілля. Він відомстив їм і визволив благословенний богом нарід від рук невірних (Ляхів), що мали богато голов, але не мали одної голови; слобонив його з неволі безбожникам-єврелм і злим єретикам Вірменам!» (77).

Людність робила вражіння заможности і достатку. Описуючи Умань—перше більше місто України, яке йому довелось побачити, автор зазначує, що міщане його убіралися в дуже гарні убрання (с. 22). Міщанство київське зробила на нього вражінне «вельмож і багатіїв». «В сім городі Київі, пише він, значні люди мають в руках грубі палиці ріжного роду з бамбука й иншого дерева [1]). Людей значних, шановних, панів і багатіїв і сім місті богато. Нам привожено мед і пиво в великих бочках на підводах. Горілки богато. Хліб возять возами, а рибу кінтарами—так богато того всього у них. Риба дешева і богато її на прочуд, всякого роду і вигляду, бо тут же велика ріка Дніпро. Дома чудові, високі, побудовані з плах вигебльованих з середини і з надвору. При кожному домі, як і при палатах—великі городи, з усякими овочевими деревами, які у них ростуть—сила шовковиці, білої і червоної (але ягід її не їдять, завважає він), великі горіхи, богато винограду» (75).

Зверхній вигляд, ношу, зачіс і т. ин. характеризують ще кілька заміток, розкиданих по ріжних місцях:

В землі козаків всі завсіди голять голови, лишаючи над очима пасмо волосся, що спускається на очі. Всі козаки голять також бороди, мало хто становить виїмок (129).

У всіх сих краях: у Волохів, Молдаван, Козаків і в Московії люди стоять в церкві у всяку пору (року) з відкритими головами—а всі носять шлики з сукна, обшиті футром. Жінки в Козацькім краю накриваються білими хустками—у богатих вони бувають вишивані перлами (I. 50).

«Треба знати, що доньки значних Киян носять на голові кружочок з чорного оксамиту, гаптований золотом з перлами і камінням, на взірець корони; він коштує до 200 золотих і навіть більше. Дівчата бідніші плетуть вінки з квіток».

Хатнє уряджение Павло теж описує сумарно для всеї Східньої Словянщини, почавши від Молдавії: «В сих сторонах—Молдавії, Валахії, Козацькім краю і Московії доми будуються з дерева і дощок і мають високі дахи, як горби верблюда, щоб сніг не лишався на них. В середині лавки йдуть під стінами, а столи—як і у Франків стоять посередині кімнати, на стоянах. Постіллю служать килими і тканини [2]), розвішані на стінках. В кождій хаті есть піч, на двох стозбах, чотирехстінна, з випаленої глини, червоної або зеленої, а у богатих людей—з кафлів, зверху залізна накривка, що зветься їх мовою—каптур» [3]).

Про економічний побут мас—маломіщан і селян автор дає короткі уваги насамперед при переїзді через Побоже (Ободівка—Баланівка): «Ми їхали між річками і безконечними садами. Виднілися лани ріжного збіжжа звиш на чоловіка, як море довгі й широкі» (17).

Вільшану він зве великим і добре загосподареним селом з овочевими садами і садочками (перекладчик перекладає: палисадниками), з проточним ставом подібним до ріки. «Проїхавши милю дістались ми до иншого квітнучого села з великим ставом. Проїхавши півтретя милі переїхали через велике і добре загосподарене село з садами, на імя Кропивну» (93).

---

[1]) Зараз по приїзді на Україну він завважив се як цікаву побутову подробицю: «Всі чоловіки в сім краю носять в руках палиці» (14).

[2]) В короткій ред.: паласи.

[3]) I с. 46—сей термін «каптур» уживає автор далі, оповідаючи про Україну.

Трохи ширше з приводу Ісаїв (Ісайків): «Ми проїхали дві великі милі лісом між двома високими горами, дорогою вузькою і тяжкою, що йшла долиною. Через невеликі відступи дорога перегорожена засіками, щоб загородити приступ кінноті. З правої і лівої сторони гарно уряджені хати, числом до 300 і дві церкви у них, а зветься се місце Ісаї. Кожну хату окружує город, засаджений вишнями, сливками та иншими деревами, а в середині капуста, морква, ріпа, петрушка, цибуля і все таке инше. Долиною один за другим стави для риби—до десятка їх. Вода протікає з одного ставу до другого: себто з лотоків одного става до другого, з другого до третього, і т. д. При ставах млини. Гати густо обсаджені вербами. На ставах велика сила жовтого і білого цвіту...

«Але ніщо не дивувало нас так, як богацтво всякого запасу і дробу: кури, гуси, качки, индики в великій силі ходять полями і лісами, пасучись оподалік від місточок і сіл. Серед лісів, по ріжних сховках вони кладуть і свої яйця—і через їх множество ніхто їх не шукає. А домашніх звірят і худоби в домі кожного господаря ти, читачу, побачив би десять родів: коней, корів, овець, кіз, свиней, курей, гусей, качок, индичок велику силу, а в деяких хатах і голубів над стелями їх. Тримають також і собак. Але особливо чудувались ми ріжним родам свиней—ріжним кольорам і виглядам. Вони бувають чорні. білі, червоні, руді, жовті і синяві, також рябі і в ріжні смуги. Часто ми придивлялися й тішилися їх поросятами, але ні разу нам не вдавалось утримати хоч одного—мабуть у них в животі чорти—так вони тікають з рук, як живе срібло. Здалека чути їх крик. Льохи їх родять тричі до року—за першим разом у своїм життю кожна приносить 11 поросят, другим разом 9, третім 7, четвертим 5, пятим 3, шостим тільки одного, не більше, а далі зовсім перестають плодитися, так що годяться тільки на мясо. Колють звичайно кабанів, а льох лишають. У них і особливі пастухи» [1]).

«Що ж до ріжного посіву, то вони також дуже ріжнорідні—ми про них скажемо на иншому місці« (3—2).

Сю свою обіцянку—розповісти про ріжні роди засіву, автор виконав уже після опису козацької землі, а саме при оповіданню про подоріж з Путивля до Сівська і формально се оповіданне вже звязане у нього з описом Московської землі. Але нема сумніву, що воно належить також само і до України—як паралель до поданого вище опису скотарства (місцями автор виразно відкликається до того що бачив в сій справі на Україні).

«Нам доводилося бачити в сім краю Москалів [2]), що вирубаючи ліс вони викорчовують землю і зараз засівають її—такий родючий тут ґрунт. Бачили ми, як орють вони одним конем—тому що корови в сім краю дуже малі, з теля завбільшки—через великий холод; сили для оранки вони не мають, а тримають їх для молока, літом і зимою. Плуг возять на двох колесах, і він має гострий залізний різець, що заглиблюється в землю і вирізує до щенту коріння лісових рослин і траву. Другий

[1]) Се так здивувало Павла, що він далі ще раз повертається до сеї теми: на Московщині, каже він, пастух пасе разом корів, овець, кіз, свиней, коней, і се далеко практичніш, «в землі ж козаків кожен рід худоби пасе окремий пастух; нас найбільше дивували пастухи свиней» (115).

[2]) Сей термін у автора має значіннє політичне, а не етнографічне: те що за політичними межами Гетьманщини—се для нього Московщина, хоч людність була ще українська.

чоловік привязував до коня рід крат: плетена чотирехкутна клітка, з довгими деревляними кілками з одної сторони; вона вживається для вирівнювання землі; вона швидко рухається, дуже легка і вирівнює землю як долоню. Ми бачили, як в Валахії, землі Молдавській і Козацькій люди орють пятьма, шістьма парами волів, з пятьма—шістьма погоничами, з великим заходом, і тут колеса необхідні [1]).

«Дуже дивно, що вони засівають уже з сього часу (се був день Пантелеймона—Паликопа), і посів лишається в землі приблизно 9 місяців—аж розтане сніг при кінці березня. Що ж до засіву то в сім краю його богато родів. Насамперед пшениця, вона двох родів: одна з остьми, друга без остіе; росте вона тут добре, виростає до сажня. Сіють також пізню пшеницю—літній посів: при нас при кінці липня (с. с.) вона ще не колосилась, а була зелена як смарагд, наслідком великих дощів що не перериваються навіть літом.

Друге збіже (засів) зветься фариза (жито), воно подібне до пшениці—у нас воно вважається буряном, і віяльники викидають його з пшениці; се тонка пшениця, хліб з неї чорний, а росте вона високо так як і пшениця на сажінь так що їздець ховається в нім. В козацькій землі сіють її дуже богато, так що траплялось години 2—3 їхати полями жита довгими й широкими як море. Зерно се промелюють, зализають водою і потім женуть горілку варячи разом з цвітом хмелю, що надає горілці гостроти. В землі козацькій вона дуже дешева, просто як вода, а в московській дуже дорога: 10 ок продають за золотий і дорожче.

«Трете збіже ячмінь. Четверте шуфан (очевидно овес): його сіють дуже богато для годівлі худоби, котрою возять; він їй не шкодить так як ячмінь, вона від нього буває міцна і в тілі.

«Пяте збіже зветься їх мовою мазарі, воно подібне до гороху, його варять замісць сочовиці; скільки нам приходилось його їсти без олії, як лік на болі в животі! Шесте збіже—просо, його дуже богато воно має китяги як кукурудза. Семе збіже—червона трава що має богато гилячок і ще більше квіток; руською мовою її звуть гричка; зерно її подібне до проса, але (в середині) біле й мяке, вживають його замісць рижу, бо рижу не люблять.

«Восьме збіже має жовтий цвіт, подібний як у ріпи; його листя варять і їдять. Девяте має синій цвіт, зерно чорне: його домішують до пшениці, коли її печуть; воно дає хлібові солодкий смак і білість, по волоськи його звуть лякина, а по грецьки гонгілі (рід ріпи).

«Десяте збіже—конопля; її богато. З насіння її роблять олію, а з самого прядево для сорочок і для мотузків. Одинадцяте—лен, з блакітною квіткою, його дуже богато, жінки його білять і роблять сорочки і всяку одежу В Московському краю (се полотно) дуже добре і довго тріває.

«Дванадцяте збіже—просо, те що сіють у нас між огірками. Його пропікають на огні і роблять наниток (бузу) дуже смачний, цілком як молоко. Особливо богато її в козацькім краю. Греки звуть й то сарацинською пшеницею [2]).

«При кінці літа ти міг би побачити у них щось подібне до (малоазійської весни), як на благовіщенне у нас: лани достиглого жовтого жита, зеленої пшениці, ще

[1]) Автор розуміє тут східнє-полудневу Україну; оранка з кіньми, описана ним, безсумнівно практикувалася і на лекших ґрунтах північної Украіни.

[2]) «аравико ситари т. е. арабская пшеница» в рос. перекладі.

більші лани білого цвіту, лани сині лани жовті і всякі инші—мило глянути!» (124—5).

Мешканця сухої, камінистої, малоростинної Сірії вражало се богацтво рослинности і води, яке він побачив на Волощині і потім на Україні. «Ми приїхали до великого міста, з укріпленнями, водами і садами, як звичайно, бо ся благословенна країна подібна до гранатового яблука великістю і процвітаннем», записує він при Лисянці. «Давались ми диву, записує він иншим разом (16), переїхавши Бережанку, під Ободівкою і оглянувши тутешні гати, лотоки і млини: «Як Друзів у своїм краю звемо затримувачами землі, так і сі Козаки затримують воду». «Коло кожного місточка або села завсіди буває став, з дощовою або проточною водою [1]). В середині він має деревляну гать, на ній лежать вязки ріща, накриті гноєм або соломою. Під нею протікають течії, що обертають млини,—так що мешканці мають одночасно воду, рибу і млини, і нічого не потрібують. Все се неодмінно буває в кожнім місточку і в маленькому селі. Їх приряди для обертання млинів предивні: ми бачили млини, що крутилися від горсточки води» (16).

Ближче устрій млинів описує він при нагоді того що бачив під Буками: місточко розсілося між горами, вінчаними укріпленням, з замком над кручею і з великим ставом в долині—«при гаті стоять 4 млини, з хитрими двигунами як по инших млинах у сій стороні: каскад води падає зверху і вправляє в рух надвірні колеса, а їх вісь крутить млини (жорна), що мелють пшеницю. Инші приряди вправляють в рух ступи для жита й ячменю: товкачі підіймаються і спускаються в ступи. З розтовченого і роздробленого жита гонять горілку, а ячмень варять і роблять з того напиток (пиво). Єсть також преси для льону—що вони сіють для сорочок. Поміж колесами з надвору стоять також великі деревляні чани (фолюші), в котрих за ляцьких часів валяли сукно—потім як вода переходила через них протягом кількох днів» (28).

Богата рослинність: буйна трава, зарослі лозя, густі ліси, гарні сади—тримають автора майже в безнастаннім дивованні. Він звертає увагу, що в сій порі, при кінці червня н. с. ще косили їм свіжу траву для коней: «в сім краю ціле літо аж до жовтня буває трава і квітки, і ми дуже дивувалися, бачучи весняні квітки в літню пору» (24). Під'їжаючи під Васильків він записує: «Сьогодні на нашій дорозі часто стрічалися сосни. Огорожі садів і піль (мабуть городів) всі з верби—бо її дуже богато в сій стороні, а також і з грецької лози, вони переплетені галузем инших ростин, що служать для гороження» (40). Броварський «величезний ліс, весь з кедрів (сосен) подібних до кипарисів», приволить його до нестями (с. 80). В Густинськім монастирі він одмічує дорогу через «густий ліс, весь з оріхів, вишень і сливок, коло нього великий став і млини; дорога на гати вистелена переплетеними гиляками, так що трудно проїхати» [2]). З особливим замилуваннем описує він київські мона-

[1]) «Він зветься халістао (хелештеу), себто сажавка для риби». поясняє Павло, а пок. Муркос завважує: «ледви чи вживалася на Україні ся мадярська назва, що автор чув у Молдовалахії». Чи не лежить в сій звуковій комбінації асоціяція «ставу», що авторові доводилося чути на Україні в ріжних комбінаціях («коло ставу» і под.) з тим валахійським терміном?

[2]) II с. 86. Подібний ентузіястичний відзив читаємо в депешах Доні, Італійця, з походу попереднього року. Проїхавши з королівською кватирою з Глинян до Камінця в серпні-вересні 1653 р. він пише з-під Камінця 18 вересня: «Край сей від Львова і до сих місць стає все кращим, в залежности від якости

стирські сади—але се становить уже інтеґральну частину тодішнього українського культурного осередка, і я не хочу її зідти виривати. Тепер тільки зазначу що широке вживанне дерева при сорозмірній бідности каменя не могло не звернути уваги Араба; не вдаючися, що правда, в рефлєксії з сього приводу, він відзначує сі деревляні церкви, деревляні укріплення і засіки, деревляні доми і навіть палаци. Відзначує старанну зручну тесельську роботу. Дивується величезним брусам і балкам вживаним на будову, і под. Одмічує типові форми деревлянних фортифікацій, брам, мостів. Навколо кожного міста, себто круг останніх домів буває деревляна стіна, в середині друга. Над брамою фортеці високий деревляний брус з образом розпятого і знарядів розпяття: молотка, кліщів, цвяхів, драбини і т. д.,—так повелося від лядських часів [1]). Звернули на себе увагу Павла також домовини: він одмічує, що в Молдавії, Валахії і на Україні труни робляться з дощок, а на Москівщині їх видовбують з суцільного дерева, і тільки підчас чуми 1653-4 рр., за недостачею таких довбаних домовин, стали ховати в дощаних, навіть найбогатіших людей, а бідних просто без усяких домовин [2]).

Сам побут здався авторові скромним і повздержливим, як ми вже бачили: не жалуючи коштів на церкви і школи Козаки (себто Українці взагалі) «в життю задоволяються малим, їдять що трапиться і убираються як дасться» (28). Ченці приймають гойно високих гостей (про се нижче), але в звичайнім часі їдять мало і просто [3]). Приклад простоти і скромности дає сам великий гетьман, котрого з сього боку Павло особливо величає (нижче).

Взагалі нічого хуліґанського, розпустного не доводилось бачити або чути Павлові: житте робило навпаки вражінне незвичайної, спартанської суворости. Поживши на Волощині, де йому стільки доводилося чути про екзекуції над злодіями і розбійниками [4]), він заявляє категорічно, що на Україні «злодіїв і грабіжників нема» (30). Побачивши як у київських крамницях навіть найкращих і найдорожших тор-

грунту. Не можна описати богатства овочів—не можна того виразити досить сильно, ані увірити не бачивши на власні очі. Чи хто повірить, що весь час на право і на ліво стоять ліси—не якось инакшого дерева, а горохів, яблук, грушок, сливок, подекуди в суміш на одну або дві милі. Черешень і вишень без числа. Міста, села і майже всі житла знищені і безлюдні, нещасливі наслідки війни ніде не можна бачити так як тут, а одначе можна вірити, що не фабульозні були ті колись безмежні богатства руських панів!»—с. 59—60

[1]) II с. 17, под. с. 26, 73, 83 й ин. [2]) II с. 167.

[3]) «Ніхто не їсть вишуканих страв окрім гостей і прочан»—про Густинський монастир, с. 91, також про печерських монахів—с. 44.

[4]) Записуючи, що довелось йому почути, мовляв в суботнім засіданню господар спеціяльно займається судом над злодіями («ворами»)—Павло додає до сього такі пояснення: «Бог не сотворив на землі більше злочинної країни ніж Молдавія: всі чоловіки злодії або убійники. Рахують за документами, що за час як Василь став господарем, 23 роки, він скарав смертно 14 тис. злодіїв—хоча за першим разом він не карав смертю, а бив батогами, штампував, ставив на видовище і пускав; за другим разом утинав праве ухо, за третім ліве, і тільки за четвертим разом карав на смерть. Але ми бачили між ними, таке що боже сохрани: у них священики бувають ватажками розбійничих банд, і він (господар) не міг їх від того стримати. Їх жінки і доньки не мають ні стиду ні сорому. Господареві не стало сили утинати їм носи виставляти на видовище, топити: тисячі їх загубив, а нічого не міг доказати» (с. 69). З сим контрастом треба рахуватися при Павлових характеристиках українського життя.

гують міщанки і се не дає приводу до яких небудь скандалів («жінки продають в прегарних крамницях все можливе з парчі [1]), соболів і под., вони гарно вбрані, заняті своєю роботою і ніхто не кидає на них ласим оком»)—автор пускається в пояснення що до суворих кар за сексуальні прогрішення. «Коли в сій козацькій сторонѣ приловлять чоловіка або жінку на гарячім учинку, зараз збираються, роздягають і розстрілюють з рушниці; такий закон—і нікому не буває пільги» (с. 76).

«Нехай Бог благословить їх (козаків) за їх побожність, поміркованість в життю, гарне вихованнє їх дітей і за гарні співи їх довгих богослужень», резюмує автор скороченого опису Павлові міркування (с. 35).

Українська співучість зробила на Павла сильне вражінне.

Побувавши на Московщині, він так відзивається про спів український і спів московський: «Спів козаків веселить душу і визволяє від клопотів, бо тон їх приємний (напѣвъ пріятенъ), іде від серця і виконується наче одними устами. Вони пристрастно люблять ніжний спів, ніжні і солодкі мельодії. У Московитів же співають без усякої науки, як трапиться—вони на се не вважають. Найкращим у них уважається голос грубий, густий, басистий, що не дає ніякої втіхи слухачеві: Як він у нас уважається вадою, так у них високий голос уважається непристойним. Вони глузують з козаків за їх спів: кажуть, що се спів Франків і Ляхів» (II с. 163—6).

За вияв певної моральної стриманости Павло вважає, що тутешні жінки не лементували над небіжчиками так як се водилось у Арабів та инших Семітів [2]). Очевидно авторові не довелося чути обрядового голосіння по померлих і се доволі дивно; правда, що він не описує детально похоронного обряду, і говорить про оплакуванне небіжчиків в звязку з тим, що йому довелось бачити під час московської чуми.

Суворість і аскетизм в виконуванню церковних обрядів доводить автора до захвату—і до одчаю заразом. Згадавши перше богослуженнє, яке йому прийшлось відбути на Українській землі, автор записує: «Ми відстояли вечірню, рано—ранню службу, потім літурґію, що протяглася до полудня; так ми вступили в непрохідні місця і в тяжкі змагания—бо ж по всіх козацьких церквах до самої землі Москалів зовсім нема місць для сидженнѣ—навіть для архиереїв. Уяви собі, читачу: від початку служби і до кінця вони стоять нерухомі як камні, безнастанно бють поклони до землі і співають разом молитви, начеб з одних уст. І що найдивніш—участь у сім беруть маленькі діти! Їх ревність у вірі доводила нас до здивування. Боже, як довго тягнуться їх молитви, співи і літурґія. Але краса маленьких хлопців і їх спів, що ніссяся від серця в гармонії з старшими (співаками) захоплювали нас як ніщо» (2).

І далі потім повторяються його ліричні тіради з приводу сеї «надмірної» [3]), але імпозантної для нього побожности Козацької землі.—«В кожній козацькій церкві на дверях висить залізний ланцюх—подібний до тих якими замикають шиї бранців; ми спитали, для чого він, і нам пояснили, що його вішають на шию тим що спізнюються до церкви—приходять після дзвонів що бувають вдосвіта; вони стоять в тім ланцюху цілий день наче розпяті на дверях,—не можучи навіть рушитись—се йому така кара» (17).

[1]) Вар. короткої рукоп. [2]) II с. 173—4.

[3]) Або навіть «зайвої», як перекладає Т. Кезма слова короткої рукописи с. 47.

З нагоди богослуження в Умани Павло записує. «В суботу ми слухали у них літурґію і вийшли з церкви аж тоді як ноги наші стали зовсім до нічого зід довгого стояння, бо в церквах у них нема сиджень. Вони дуже протягають свої молитви, співи і літурґії; особливо як священик або диякон почне виголошувати єктенію, а півча нагорі співає «Господи помилуй» [1])—зо чверть години співається кожен раз за нотами! Ми порахували, що при «Рцем усі» священик в землі Козаків, і в землі Москалів проголошує 15 прохань і за кожним разом співається богато «Господи помилуй»: ми порахували, що його співано при сій єктенії до 100 разів, і також при инших. Читають неодмінно два рази Апостол і два рази Євангелію: Апостола читають речитативом [2]), як ми читаємо (тільки) Євангелію: слово за словом. Неодмінно співають [3]) псалми Давида, прокімен з стихірами кожного дня, протягом цілого року. При Євангелії слова: «Слава тобі господи, слава тобі» на початку і при кінці співають з орґаном. На «Достойно» всі присутні священики з хлопцями клиросу виходять на середину і співають сю прекрасну пісню хором з усього серця. Коли згадується імя богородиці, всі кланяються до землі, і знимають що мають на голові—навіть і священики. А (поза тим) стоять у церкві нерухомо, як камінь—побачив би ти, читачу! Нас утома мучила страшенно—душа розривалася з змучення і нудьги, але вони виявляли побожність, страх божий і покору незвичайну!

«Щоб одержати благословення від нашого патріярха і поцілувати хрест в руці його вони приходили в великім числі, поспішаючи оден перед другим. Коли ми переїздили дорогою, а вони побачили хрест на ратищі, то хоч би були заняті на полі, оберталися до сходу і хрестилися всі з жінками і дітьми. Чоловіки і парубки кидали серпи і роботу і бігли до нашого патріярха, щоб благословитись у нього. Стрічні ще здалека злазили з коней, з возів, відходили від дороги і стояли шнурком, знявши шапки, аж доки не переїхав наш патріярх у своїм повозі. Підходячи вони кланялися до землі, цілували хрест і правицю і потім тільки відходили» (23).

---

Взірцем сього морального риґоризму являється для Павла сам гетьман, і він в сім аспекті описує своє побачення з ним.

«Виїхавши з лісу (Ісайківського)—обгороженого парканами ріжних мещканців, і його вузького шляху, ми після мили дороги наблизилися до великого міста з укріпленнями і замком, іменем Богуслав. Човнами (чи паромом) переїхали ми велику ріку на ймя Рось і тут уже чекали нас 6 священиків сього міста, в ризах і з корогвами, а з ним півча й всякі инші люди. Військо мало корогву христолюбивого і войовничого гетьмана Зиновія: з чорного і жовтого шовку, в смуги, і з хрестом на ратищу. Всі чекали нас на березі річки, і коли наш владика-патріярх вийшов на беріг, вони впали перед ним на землю. Як звичайно він поцілував їх хрест і ікони, а вони цілували його хреста і правицю. Потім повели з великою парадою і пошаною до церкви богородиці—головної в сім місті; друга церква Трійці, а третя св. Параскеви. В сій церкві замісць паникадила висить великий оленячий ріг з богатьма паростями: кінці оброблено так, що туди вставляються свічки [4]).

---

[1]) Муркос транскрибує сі слова так: Хосбуди бумилуй (22).

[2]) У Муркоса: лучшим напевом.

[3]) «читают с пением».

[4]) Такі паникадила з рогу видко траплялись на Україні частіш, і дуже дивували Павла; він перед тим згадує таке паникадило в Лисянці: «з оленя-

«Сам же гетьман Хмель з полками своїми стояв за містом. Йому дали знати про наш приїзд, і в середу пізнім ранком прийшла відомість, що гетьман їде привитати нашого владику-патріярха. Ми вийшли на зустріч йому з нашої кватири—тудою йшла дорога до замку, де було приготоване приміщенне для гетьмана. Він надїхав від міської брами з великим супроводом, і в нім ніхто б не пізнав гетьмана: всі були в гарній одежі і з богатою зброєю, він же був одягнений в просту коротку сукню і зброю мав незамітну. Побачивши здалека нашого патріярха, він зійшов з коня, і за ним позсідали й ті що були з ним. Підійшовши до патріярха вклонився і двічі поцілував край його одежі; потім поцілував хреста і правицю патріярха, а той поцілував його в голову. Де очі ваші, господарі Молдавії й Валахії? де ваше величанне і пиха? кожний з вас менший якого будь з підвладних йому полковників—господь правосудно і справедливо наділив його своїми дарами і щастєм, недосяжного царям (маючи на увагу його смиренність, очевидно). Він узяв під руку нашого патріярха і крок за кроком пішов з ним, аж запровадив до середини замку—і при тім плакав! Потім вони сіли за стіл, з ними полковники. От читачу, міг би ти бути свідком розумности його мови, його лагідности, покори, смиренности і сліз! Він був дуже рад нашому патріярхові, незвичайно його полюбив і говорив: «Богові дяка, що помилував мене побаченнєм з твоєю святістю за мого життя». Він богато розмовляв з патріярхом у ріжних справах, і послушно виконав усе, що той просив. А саме: господар Валахії кир-Константин і старшина волоська дуже боялися гетьмана, щоб він ненароком не з'явився у них з своїм військом, за те що господар Матвій побив і забрав в полон козаків й иншого наробив після того як його військо побило козаків. Вони дуже просили патріярха попросити за них гетьмана і дістати від нього листа, який міг би їх заспокоїти, і гетьман послухав патріярха і післав такого листа. Також і новий господар молдавський Стефан дуже боявся гетьмана, через те що вбито його сина Тимофія й инші погані убійства починили Молдаване серед козаків. Гетьман також вибачив їм, і післав їм листа в відповідь на їх писання.

«Після того гетьман розпитував патріярха в ріжних справах, і по розмові піднесли ми йому дарунки на тацах, покритих їх звичаєм хустками: кавалок каміння з Голгофи з кровю Христовою; посуд з святим миром; пакуночок уксусного мила мила пахущого, мила алепського, карамель, фініки, абрикоси, ладан, касію, килим великий і коштовний малий, риж, посудину з кавою—котру він дуже любить.

«Против нього сиділа старшина: писар і десять полковників, всі з голеними лицями, як то у них звичай, бо й імя козака значить такого, що голить бороду і величається вусами; а полковник значить те саме, що баша або емір.

«Сам Хміль чоловік літній, але щедро наділений щасливими прикметами: нелукавий, спокійний, мовчазний, але людей не цурається. Всіми справами займається сам; в їжі, питтю й одежі поміркований—в способі життя подобиться великому між царями Василеві Македонянинові, як про нього оповідає історія. Хто його побачить, здивується і скаже: «так отсе той Хміль, котрого слава й імя розійшлися по всіх світах!». Нам оповідали, що в землі Франків складалися на похвалу йому поеми і оди про його походи, війни з ворогами віри і його побіди. На вигляд він не показний, але з ним бог—се найважніше. Молдавський господар Василь був великий на зріст,

чих рогів, таких як ті, що в них з'явився Христос Євстафієві і говорив з ним» (с. 30).

суворого вигляду; його воля виконувалася без заперечень; слава його була по цілім світі, маєтки й богацтва його були великі, але се не помагало йому: і в першій війні, і в другій і в третій—богато разів мусів він тікати. Тим часом наскільки більше твоє імя і твої діла від твого зверхнього вигляду, Хмеле! Се вірно, що бог з тобою—поставив тебе на визволенне вибраного народу з неволі язиків, як колись Мойсей визволив Ізраільтян з неволі фараонської: той потопив Єгиптян у Червоному морі, а ти знищив ще гірших від них Ляхів своїм гострим мечем. Слава богові, що здійснив через тебе такі великі діла!

«Коли хтось приходив до нього під час столу в жалями, або звертався з мовою, то він говорив потиху, щоб ніхто не чув: такий у них звичай. А що до порядку за столом, то він сів нижче, а нашого патріярха посадив на першому місці—згідно з честю яка йому належить у зібраннях. Не так як господарі Валахії та Молдавії, що самі засідали перше місце, а архиерея садовили нижче від себе.

«На стіл подали миску з горілкою і її черпали ложкам ще гарячу. Перед гетьманом поставили в срібнім кубку кращої горілки, і він подав з-початку патріярхові а потім випив сам і почастував кожного з нас—так як ми стояли перед ним. Подумай про таку смиренність—поздоров його боже! у нього нема окремих чашників і стольників щоб подавати страви і напитки, як то ведеться у царів і правителів! Після того поставлено на стіл розписні глиняні миски з вареною солоною рибою, і трохи иншої страви. Не було ні срібних полумисків і кубків, ні срібних ложок або чогось подібного—хоч у кожного його служебника по кілька скринь повних полумисків, чарок, ложок і всяких коштовностей з срібла і золота. Але вони в поході нічого того не вживають; що инше—як бувають дома.

«Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим патріярхом, провів його за браму, і сів на свою бричку, запряженў тільки одним конем. Не було царських карет, прикрашених дорогими матеріями і запряжених кількома гарними кіньми—хоч гетьман має їх тисячі. Під дощем-зливою поїхав він до свого війська, укрившися білою бундою від дощу. Від'їхавши переслав грошей на дорогу з перепросинами, а також дав листи до всіх підвластних міст, щоб нам давали страву і питте, коней і підводи дурно. Також листа до царя і до путивльського воєводи» (32—5).

Другого дня, в четвер 22 (с. с.) червня патріярх виїхав з Богуслава на Київ. «Дорога наша йшла через табор козацького війська і Хмеля. Вони вже рушили були в похід, але гетьман післав до патріярха і запросив до себе, відложивши для сього свій виїзд. Ми в'їхали в середину війська і ти читачу, мігби побачити, як тисячі і сотки тисяч, випереджували оден одного, юрбами поспішали, щоб поцілувати правицю і хрест патріярха. Кидались на землю, так що коні (патріяршої підводи) спинялись і ми сердилися на таку їх силу. Та нарешті ми доїхали до шатра гетьмана Хмеля—маленького і неноказного. Гетьман вийшов на зустріч патріярхові й поклонився до землі. Тоді патріярх прочитав над ним молитву на війну і побіду, просячи божого благословення йому і війську. Гетьман, підтримуючи патріярха під руку, запровадив його до свого шатра. Там не було дорогих килимів, тільки проста застілка на підлогу. Сам він перед тим був при столі, де стояла страва і він обідав—але там не було нічого, крім вареного крону (?)—хоч ми бачили як його служба і вояки ловили рибу в сусідніх ставах. Вважай, який він повздержний в їжі.

«Він почастував нас горілкою, ми встали і він вийшов з нашим патріярхом, щоб його відпровадити. Так ми поїхали. Його козаки не мають і шатрів, а ставлять

дерева або гилляки, і покривають їх своїми кереями, як шатри для охорони від дощу. Задоволяються незвичайно малим—нехай благословить їх господь!» (37).

---

Тепер наведемо все інтересніше з опису Київа (дещо ми вийняли з нього для попередніх характеристик—того не будемо повторювати). При всій односторонности—через скупленне уваги на явищах церковно-обядових, сей опис все таки дає стільки як ні одно инше джерело для розуміння тодішнього українського життя в його культурнім осередку. Людина більш освічена і більш обізнана з місцевими церковними відносинами, з культурною історією хоч би церковною ж таки, розуміється більше уваги звернула на такі явища як брацька школа, лаврська друкарня, її літературна продукція, праця над перекладами грецької церковної літератури, над реставраційною роботою коло старих памяток мистецтва і культу. Малоосвічений автор не звернув на се уваги, а натомість загромадив своє оповіданне подробицями богослужень, зверхнього вигляду церков і духовенства і под. Але кінець кінцем не забуваймо й того, що в значній мірі конструкційна, будівнича робота самого українського громадянства йшла таки в сей бік: будування православної церковної культури як видимий знак—найбільш проречистий і яскравий—перемоги над ворожим і насильницьким польсько-латинським світом та визволення з лядської кормиги. Хто хоче зрозуміти позитивні, конструктивні сторони сього визвільного процесу, не повинен легковажити сеї церковної сфери і того що дає для неї Павло. Виловивши ті, сорозмірно скупі відомости і згадки, що говорять про инші сторони життя, я вважаю потрібним тепер дати дещо і з сеї церковної сфери пропускаючи тільки найменш інтересні обрядові деталі.

Підчас першого свого переїзду через Україну Павло з батьком пробули в Київі та його околиці 16 день, від 24 с. с. червня до 10 липня, і оповіданне про київські монастирі й церкви становить мало що менше ніж половину цілого його оповідання про Україну. З поворотом, два роки пізніш вони пробули тут знову 16 день, від 28 червня до 14 липня, але сьому другому побутові Павло присвятив всього кілька сторін (як і взагалі свій другий переїзд описав дуже коротко). Його перше оповіданне починаю від Василькова—печерської маєтности, де сірійські гости почули себе вже в гостях у київських монахів.

«Нас стрів сотник з 50 кінними козаками і так ми приїхали до міста званого Василико (Василькова)—гідного сього імени [1]), бо він великий і міцний, не один, а три великі городи з замками й укріпленнями, один в другім, на верху неприступної гори. Але всі вони порожні—бо два роки тому прокинулась пошість і виморила мешканців. Перед містом нас стріли священики й люде з корогвами, вийшли з нами на найвище місце і привели до гарної церкви, що стоїть в середині третього укріплення. Се церква Антонія і Теодосія—двох святих Козацької землі, що перші запровадили ангельське чернече житте: поставили келії й печери для анахоретів, завели монастирі і монаший чин, тому їх дуже шанують. Церква висока і гарна, з великим іконостасом—подібним до грецьких, особливо вражає велика і прегарна ікона Пречистої: такої ми не бачили до того часу і потім не бачили. Лице так гарно написано—наче говорить, одіж її—як темночервоний блискучий оксамит, ніколи ми

[1]) Від «василевс»—цар.

не бачили такого виробу: темне тло, а фалди ясні—як фалди правдивого оксамиту. Покрова, що покриває її чоло спадаючи долі, наче міниться і хвилюється. Я богато бачив ікон від Грецьких сторін почавши і далі, і відси до Москви, але не бачив подібного і рівновартного. Козацькі малярі навчилися малювати красу лиця і убрання від франкських і лядських артистів і тепер пишуть православні образи вправно і артистично. Вони дуже зручно малюють портрети, цілком подібні—як ми се бачили на портретах патріярха єрусалимського Теофана та инших.

«Нас закватирували в гостинниці Печерського монастиря, що під Київом. Імя його славне в Козацької землі. Все отсе місто (Васильків) разом з сотнею инших здавна належить сьому монастиреві. Його архимандрит оповідав нам, що в маєтностях його ще й тепер є 30 «базарів», себто великих і людних міст. і 400 богатих сіл в землі Ляхів [1])—бо й вони дужé шанують сей монастир. За нього й спіткала Ляхів біда—через те що священики єзуїтй, або краще сказати єзіди [2]), хотіли відбирати його від православних, і се стало причиною їх погибелі.

«В сім місті (Василькові) є ще дві церкві: Входу Господнього і св. Миколая. В згаданій вище церкві (Антонія і Теодосія) ми відстояли службу під 6 недлю після Зелених Свят [3]), рано утреню і літургію, після того вийшли в сусідній сад сеї церкви: там богато вишень, слив, горіхів і винограду—котрого ми не бачили від самої Молдави, також рута і темночервона левконія. В понеділок, вставши рано ми переїхали 5 миль; той же сотник з своїми людьми провожали нас під корогвами.

«Їхали дорогами трудними і узькими через великий ліс, поки виїхали над великий став, де стояли млини—маєтність того ж монастиря. Але ще не доїхавши сюди, ми побачили блискучі бані монастиря і св. Софії. Коли ми виїхали на гору, нашого патріярха стрів ігумен, званий у них архимандритом—бо в сім краю, аж до Московщини ігуменів звуть архимандритами. Був з ними епископ, що проживає в монастирі, й кілька монахів. Патріярха посадили до монастирської карети, дуже гарної, зверху золоченої, в середині вибитої червоним оксамитом, і так нас повезли до монастиря. Їхати довелося серед безконечних садів, з незчисленою силою горіхів, шсвковиці і винограду. В кождім саді хата його господаря; таких домів 4—5 тисяч з стилькома ж садами—се володіннє Печерського монастиря.

«Так ми доїхали до великого города з муром, ровом і множеством городів. Виїхавши на розкішну, широку вулицю, ми проїхали повз монастиря для черниць з високих фамилій, потім до високої мурованої вежі, вибіленої вапном: се була Печерська брама—над нею наче висить церква з богатьма округлими вікнами і високою кантуватою вежою, вона посвячена в імя св. трійці, і в середині її образ гостини ангелів у Авраама.

«Тут нашого патріярха вивели з карети—з пошани до монастиря: хоч би цар сюди приїхав, мусить вийти і відси йти пішки. Тут міцна залізна брама і стоять воротарі. Йдучи за тими що нас стріли, ми вийшли до великого монастиря Успенія.

---

[1]) Тут текстуальна неясність: чи 30 місточок і 400 сіл в самій землі Ляхів, чи в землі Ляхів тільки частина? Вважаючи, що всіх міст Печерського монастиря автор рахує на 100 (я зробив тут перестановку фраз, дав більшої послідовности оповідання), здається що 30 міст—се те що зісталося поза Козацькою землею. [2]) Див. вище. с. 971.

[3]) Неділя ся була 25 червня с. с.

З лівої сторони брами намальований св. Іоан Милосердний, патріярх александрійський, в мантії і з клобуком на голові; наоколо старці, бідаки, каліки, він їм правою рукою роздає золото, а в лівій тримає порожній гаманець. На другій стороні Богатий і Лазар: Богатий сидить при столі, наоколо приятелі і розкішно повбирані жінки, пють вино, а Лазар стоїть при дверях просячи милостини; його женуть і штовхають, він відходить і сідає напроти в брами, і пси лижуть його рани; тут же й ангел смерти, жахливого виду Між сими двома дверима деревляний стовп, в середині порожній, окований залізом—аби кожний хто входить, хоч би мав тверде серце, побачивши сі два образи, кинув до середини милостиню для бідних.

«Відси широка, розкішна дорога провадить до святої Церкви. З правої і лівої сторони гарні, чистенькі келії монахів, з чудовими шкляними вікнами, що дають богато світу з усіх чотирьох сторін, виходячи на дорогу, на городчики й сади, в котрих стоять отсі келії Кождий будинок має три кімнати, з трьома дверима, що замикаються хитрими залізними колодками. Келії розмальовані фарбами, прикрашені різними образами, чудовими картинами; мають столи і довгі лавки, груби й каміни з гарно розмальованими кафлями. Кожна келія з сим своїм устаткованнем гарна, охайна, чиста, так що веселить душу кожного що входить до неї, і додає віку тим що в ній мешкають. З надвору при келіях прегарні городички з квітками, васильом і иншими запашними і красовитими рослинами, обгорожені гарними кратками.

«Два роки тому в монастирі було коло 500 черців, але за згаданої пошести вмерло до 300, і тепер лишилося 200. Ти, читачу, побачив би, які вони привітні, охайні, з ясними лицями, завсіди вбрані в вовняні мантії; тихі, ласкаві, незвичайно повздержні й чисті в своїм пожиттю. Кожний має в руках рожанець (чотки). Їдять вони тільки оден раз на день З келії до церкви—в тім проходить їх житте. Всі мають чорні колпаки з сукна, з чорним же штучним футром, зробленим з вовни, подібно до оксамиту; великі завіси спускаються на очі й застібаються гузиками під бородою. Коли вони скидають з голови колпаки підчас богослуженя, або перед ігуменом чи епископом, колпак висить за спиною, як то буває у капуцинів або єзуїтів—тільки гарніше; одежі й мантії теж подібні (до католицьких).

«Так же вбираються й архимандрити, митрополити й епископи, тільки на шиї мають золоті хрести на ланцюхах і на мантіях смуги—сині на грудях, а білі при ногах—так як се буває на мантіях епископів, тільки вони їх носять завсіди. Старші черці, ігумени, епископи носять завсіди палиці з срібними головками і залізними гострими кінцями, як на списах.

«Так от коли ми наблизилися до Великої Церкви, з неї вийшло 8 пар єромонахів, кожда пара в однакових фелонях; за ними чотири єродиякони—кожда пара в однакових стихарях; в руках вони держали кадила, а єромонахи євангелії, ікони і золоті трираменні хрести Сходами ми війшли до церкви. Наш патріярх в супроводі співу війшов до середини, поцілував ікони і став на патріяршому місці. Тоді диякон вийшов на круглу амбону серед церкви і проголосив: «Ще молимся за отця господина патріярха кир Макарія антіохійського, за архимандрита Йосифа, гетьмана Зиновія і богом хороненого царя Олексія»—але не спомянув імени митрополита, тому що се монастир самостійний і нікому не підлеглий. Потім зробили відпуст, патріярх поблагословив присутніх, а йому проспівали по грецьки «іспола еті деспота» (на много літ, господине); подали свячену воду і він покропив церкву і присутніх.

«Після сього нас повели до трапезної, при гарних келіях ігумена. На початок подали солодощі й конфітури: зелені грецькі горіхи, цілі в шкарлупці, вишневі конфітури й инші сорти, з ріжним корінням, якого ми не бачили у себе; подавали також медівники і горілку. Потім се забрали й подали обід—пістні страви, тому що був понеділок, а вони в понеділок не їдять риби так само, як і у середу і пятницю. Подавали страви, з шапраном і ріжним иншим корінням, млинці в олії, сушені гриби і т. и. На питтє подавали з початку мід, а далі прегарне червоне вино з власного винограду.

«На стіл ставили по кілька полумисків з ріжною стравою, потім їх відсували одно по однім і приносили инші, і так робили до кінця—подібно як у Турків, а не так як у Молдаван і Волохів—де ставлять один полумисок на другий, і так (тримають) до вечора. Кожну страву ставили насамперед перед нашим патріярхом і лишали, щоб він іззів трохи; потім посували далі по столу аж до краю—і там здіймали. Забравши страви подали ріжні овочи: вишні солодкі і квасні, солодкі китяги подібні до винограду [1]) й инші подібні до зеленого винограду, звані ікритс (агрест веприни). Весь посуд, що клали перед нами в сім монастирі й инших—тарілки, кубки, ложки, все булр з серебра» (40—6).

Наступає перелік печерських церков, числом 23, далі детальний опис Великої Церкви та її окрас. Тут згадаю цікаве малюванне над західним входом: Успеніє, з лівої і правої сторони «два царі що збудували сю церкву»; над Пречистою дерево—на гиляках його образи святих. Між іконами притвору: Христос і перед ним вівці, веде їх в гору—Христос-пастух і списом відгонить від них вовків. Ікона пречистої з пророками, що провіщали щось про неї, і з 24 похвалами їй. Горельефи з образами битв, військ, армати. Останки старої «мозаїчної поліхромної підлоги». В іконостасі великі ікони Христа і пречистої з богатьма привісками: хрестиками, образками, перлами і каміннями. Перед головними дверима олтаря два великі ставники з жовтої міди, кождий спирається на чотирьох львах; перед иншими олтарями ставники деревляні, золочені. Але найбільш цікава вказівка—що в головнім олтарі були мозаїчні образи пречистої, «з хусткою при поясі», а нижче Христос серед архиереїв.

Увагу автора звернули ще дві особливости: що церковні свічи в сім монастирі і по инших монастирях і великих церквах вживаються зелені—«прегарного зеленого коліру». Далі, що в київських церквах, як також у московських—в олтарі неодмінно бувають зеркала одно або й два (с. 46—52).

«Келії архимандрита се великий і гарний дім. Його келії—в горішнім поверсі і мають високу баню; наоколо гарна веранда з видом на Дніпро, що тече під монастирськими городами. Водили нас і городами архимандрита—ми сходили туди з келій сходами. Вхід до городу—через двері з високою аркою і банею, а з боків шпалєри з тонких галузок, в один локіть грубі. В середині якась ростина з зеленими галузками і частими колючками підіймаючись над землею вона виповнює крати, а всяку галузку що виступає поза крати, обтинають ножицями. З тої ж ростини зроблені огорожі сього городу» (з дальшого пояснення виходить, що се ніби то агрест, «ікрист» згаданий автором перед тим). В сім городі ростуть абрикоси і дуже богато шовковиці: кажуть, що попередній митрополит козаків розводив на них шовківників і одержував дуже добрий шовк. Дуже богато горіхів і ще більше ви-

[1]) Мабуть порички (винпички).

ноґраду: вино з нього темно-червоне, його розвозять з сього монастиря по всіх церквах Козацької землі.

«За брамою Великої Церкви з західньої сторони, дві дзвіниці—одна против другої—деревляні, високі, чотирекутні. Одна дуже висока, так як мінарет Ісуса в Дамаску [1]), в середині має богато комір, на гору йдеться великими крученими сходами. вгорі на деревляних брусах висить 5 дзвонів, більші й менші, і там же, в закритій коморі залізний годинник. Його дзвін чути далеко: кожду чверть години він відзначає одним ударом в малий дзвін, коли пройде година—вдаряють 4 рази, з-тиха, а потім бють скільки треба разів у великий дзвін. На стіні дзвіниці є ще й соняшний годинник. Инший годинник висить на мурованій дзвіниці церкви Трійці, згаданої вище; коли ввечері великий годинник вибє 24 години, троїцький годинник сильно і гучно вдаряє в залізне било—щоб усі чули поза монастирем, вийшли й замкнули браму.

«Друга дзвіниця нижча; в ній висить величезний дзвін, якого ми ще не бачили: завбільшки з невелике шатро, а важить коло 50 алєпських кинтарів» [2]) (с. 53—4).

Другого дня гості звідували печері. «Після того як ми відбули літурґію (в церкві Воздвиження), поведено нас до коридора викопаного в довгій горі, потім до печері, де жили Антоній і Теодосій. Ми мали богато свічок і оглядали тутешні приміщення: убогі, узькі келії, і ті місця де спочивають отці і владики: вони досі лежать у своїх трунах, в чернечих одежах, вузьких залізних поясах і мантіях; їх бороди і русяве волоссє на голові тримаються міцно, і вони гарні не вважаючи, що стільки пролежали в сій печері». Далі наступають переповідження леґенд Патерика і деякі инші інформації. По скінченню обходу «архимандрит прислав по нас карету, ми сіли і заїхали до монастиря серед садів: іти сюдою тяжко і довго» (55—7).

Третього дня «приїхала ігуменія жіночого монастиря Вознесення і запросив нашого патріярха бути у них на літурґії, прочитати молитву на розгрішенне і поблагословити черниць. Ми поїхали туди, і всі черниці вийшли на зустріч. Се великий монастир, в нім 50—60 черниць, значних родів (в тексті Белфора: «ігуменія родичка самого польського короля; (черниці) здебільшого виховувалися в сім же монастирі—згодом вертаються до нього назад, приймають постриг і стають черницями»). Їх лиця ясні як сонце; вовняні мантії до самої землі; чоловіки зовсім не можуть заходити до них.

«Наоколо монастиря сади, в середині церква—деревляна, з шістьма банями і хрестами. Ми були там: в ній срібне паникадило і два срібні напрестольні ліхтарі; на іконах богато вінців, хрестиків, іконок, привісок, золотих і срібних ланцюжків з перлами і дорогим камінням. На мурах написані 10 дів, праведниці і мученици.

«Нас поставили з лівої сторони, черниці стояли тісною купою. Вони співали й читали молитви приємним мотивом, ніжними голосами, що хапають за серце і викликають сльози. Їх спів значно кращий від співу мужеського. Ми були захоплені красою їх голосів і співів, особливо дівчат: старших і маленьких.

«Всі вони вміють читати, знають фільософію і льоґіку і пишуть на ріжні теми. Серед них богато таких дівчат, більших і менших, що виховуються на те аби стати черницями—бо здебільшого се сироти. Вони носять футряні колпаки.

[1]) 80 метрів високий, як пояснює Муркос.

[2]) Кинтар важить 15 пудів і 25 ф., або коло 250 кільо, дзвін важив би коло 800 пудів.

«Святий Боже», «Алилуя», «Господи помилуй» вони співали так наче одними устами—на переміну на двох клиросах. Одна прочитала Апостола—дуже чітко Прокимен співають з ріжними варіяціями. При «Достойно» вдарили в дзвін, монахині вийшли на середину церкви і проспівали солодким мотивом стоючи на колінах.

«Після причастя і роздачі антидора вони попросили нашого патріярха прочитати над ними молитву на розгрішенне. Всі припали до землі, і патріярх прочитав її, а потім покропив святою водою. Після виходу з церкви ігуменія попровадила до своєї келії, і там подала на перекуску солодощі, прегарні конфітури, медяники і горілку. Потім за згодою нашого патріярха черниці написали на великім аркуші молитву на розгрішенне всім черницям, і патріярх се підписав—з огляду на їх віру».

Увагу автора в сім монастирі звернув на себе ще колодязь з колесом і двома ланцюхами: «оден ланцюх підіймається, другий спускається».

Того ж дня мабуть гості відвідали славну лаврську друкарню—бо їй присвячена тутже замітка невелика, на жаль, і дуже характеристично для автора—аж надто побіжна: «Коло Великої Церкви стоїть прегарний славний друкарський дім—що обслуговує всю сю країну. Звідси виходять всі їх церковні книги—дивного друку, ріжного фасону і в ріжних кольорах. Також рисунки на великих аркушах—види країв, образи святих, наукові розвідки і таке инше. Звичаєм всіх патріярхів ми надрукували тут велику силу розгрішень з іменем нашого патріярха. Їх мовою, червоними літерами, з образом св. Павла, трьох родів: на цілім аркуші для значних людей, середні—для простого люду, і маленькі для жінок».

Далі —«того ж дня приїхав до нашого патріярха кир Сильвестр, митрополит Київа і всеї Козацької землі, або Малої Росії. З ним було два епископи і кілька ігуменів. Всі були вбрані у свої звичайні мантії, а на грудях висіли золоті хрести на ланцюхах. Приїхали каретою, вибитою в середині червоним сукном в супроводі своїх служебників, що їхали спереду і ззаду на гарних конях, в дорогих одежах і зброї»—(58—9). Тут належить подати сю увагу зроблену на иншім місці: «Треба знати, що у всякім більшім монастирі Козацької землі, у митрополита і всіх епископів есть служебники, поважні урядники, ранґою не нижчі полковників (!)—їх звуть монастирськими слугами; коли митрополит, епископ або архимандрит їде своєю каретою, вони скачуть наперед і ззаду на гарних дорогих конях, в розкішних одежах і дорогій зброї. І по всіх келіях: не то що у митрополита, епископа, архимандрита, але і у архидиякона і звичайного монаха буває сила дорогої зброї: невеликі рушниці, шаблі, пістоли, луки з стрілами і под.» (53—4).

Посім наступає оповіданне про святочні служби на день Петра і Павла, я навожу дещо опускаючи менш інтересні обрядові детали.

«В переддень спочатку вдарили кілька разів у дзвін Великої Церкви на те тільки щоб дати знак доохрестним церквам—і ті задзвонили в свої дзвони. Всі зійшлися до церкви Петра і Павла при келіях архимандрита і там відправили велике повечеріє. Після нього священик, диякон і запаляч світла підійшовши до патріярха взяли у нього благословенне і тоді пішли дзвонити у всі дзвони, включно з тим найбільшим, що його, через велику вагу, можуть розхитати тільки 8 чоловіка, по чотири з кожної сторони, грубими канатами, напружуючи всю силу. Його гук гудів мабуть на 3 дні дороги—бо він дуже чистий, а язик важить коло 15 алепських ратлів [1]).

[1]) Коло півтретя пуда. Треба завважити, що тоді на Україні—як досі в Галичині і скрізь на Заході розмахували не язик дзвону, а цілий дзвін;

Від його тягару вся баня і стовпи тої вежі хитались і тремтіли. Тоді ми пішли до церкви і вийшли після малого повечерія.

«Дві години потім, у ночи, задзвонили знову в усі дзвони, включно з тим великим, і ми пішли до всеночної. Засвічено паникадила і свічі, поставлено гарний аналой і канонарх почав читати псалом вечірні, а півча співала по черзі на обох клиросах (опускаю дальші подробиці). Нарешті на обох клиросах заспівали «Слава в вишніх», так як співають у Вірмен. цілим хором, приємним співом заступаючи орґан: малі хлопці хапають своїми голосами за душу. Так робили під час всеночної і літурґії сього дня, коли співали з нот.

«(З всеночної) ми вийшли з церкви раннім ранком. Літурґію ще з вечора просили відслужити нашого патріярха. До дзвону дали знак кількома окремими ударами в великий дзвін, з інтервалами. Тоді задзвонили в дзвони по всіх церквах і відправили в них літурґію, а тоді спішно поєходилися на літурґію до Великої Церкви: черці й миряни, чоловіки й жінки, також ігуменія жіночого монастиря з своїми черницями. Взяли благословенне спочатку священики і диякон, потім запаляч, і тоді задзвонили у всі дзвони. Ми пішли і вбрали в ризи з кількома священиками і дияконами: нам не дозволили вбрати наші ризи, а дали свої, котрі найдорожчі, бо вони думають, що їх ризи освятяться, тому що ми приїхали з Святої Землі. Потім ми всі вийшли з кадилами і з свічками стрічати патріярха (перед церквою) і ввівши до церкви стали вбирати на амвон, а всі священики стояли вряд наоколо нього. Потім ми виходили на великий вхід: того дня вийнято було (для входу) богато золочених євангелій, дорогих кадильниць і трираменних хрестів [1]). Апостола читав один з дияконів, я читав арабську євангелію на свято Апостолів, а крім того грецьку євангелію пречистої, як то у них звичай. Після того як патріярх покадив, як має бути при літурґії, монастирські слуги [2]) й інші стали перед олтарними дверима: один тримав срібний збанок, другий срібну миску, інші ставши з двох сторін розгорнули великого дорогого ручника, і патріярх помивши руки, утерся ним. Теж саме зробили вони при кінці літурґії При проголошенню імени архиерея ми поминали нашого патріярха а вони—Панся константинопольського і свого архимандрита.

---

Павло переїхавши московську границю зараз завважив сю різницю: «Люди не розмахують шнурами дзвін, як в Молдавії і Козацькій землі, а шнури привязані до залізних язиків, і ними дзвонять знизу навіть хлопці і діти (не треба такої великої сили як для цілого дзвону): вони бють язиком о край дзвона, і так видобувається приємний і сильний гук, милий для уха: спосіб дуже дотепний і добрий» (с. 108).

[1]) Павла очевидно дивувало вживанне трираменних хрестів: воно розвинулось підчас обострення відносин між обрядом православним і католицьким, і трираменний хрест став спеціяльно «руським хрестом» в противставленню «латинському крижу»—однораменному хрестові. На Московщині однораменний хрест вважався чимсь нечестивим, єретичим; навпаки католики зневажали трираменний хрест, як щось специфично схизматичне; пригадую собі гнівні голоси української преси Галиччини з того приводу, що перемиський магістрат зробив жетони для собак (на довід заплаченого собачого податку) в формі трираменного хреста: вони підозрівали, мабуть не без підстави, що се було зроблено на зневагу руського (уніятського) обряду, де за тою старою антилатинською традицією трираменний хрест зістався в особливім поважанню.

[2]) Він зве їх: «вельможі монастиря, себ то його служебяшки». Заіменували йому! пор. вище с

«Коли патріярх помив руки (при кінці), йому подали антидор і він з'їв часточку; потім піднесли срібне відерце з вином і він випив як звичайно; так само подавали й нам. Коли винесено чашу, підійшла ігуменія з черницями й инші люди щоб причаститися. Тоді два диякони вийшли з олтаря і розгорнули під чашею велику застілку, щоб якась кропля не впала на землю; вважай яка то побожність! Кожному причастникові давали антидор і трохи вина випити. Потім патріярх роздав антидор усім, навіть і малим дітям.

«Після літурґії ми пішли до трапези. Після солодощів і горілки давали пребагарні страви, яких ми в життю не бачили: супи з яєць начинених коріннем; рибні страви з молоком з мигдалів на підливу, а соуси все з чистим шафраном—хоч він у них дуже дорогий, а мигдали ще дорожчі: око коштує може золотого, або й ще більше, і корінне теж (дуже дороге). Але такі страви у них прийняті: вони перейняли таку марнотратність від Ляхів.

«Під суботу, після вечірні вийшли чотири священики в чорних ризах, і диякон мав чорний стихар і орар. Старший з священиків, взявши благословенне покадив наоколо столика де стояла миска з кутею, потім іконам, патріярхові, священикам і всім людям і вернувшися став на своє місце. Теж саме проробили три священики що служили з ним, і нарешті диякон. Півча під той час співала канон за померші душі. Се у них таке правило: під кожну суботу робити таку підправу за померших взагалі і зокрема—за добродіїв церкви. Патріярх прочитав молитву за померших і відпуст—тоді вони стали просити патріярха прочитати ще над усіми ними молитву на розгрішення. Вони впали на землю і він прочитав над ними сю молитву. Потім ще прочитано молитву на сон, і ми вийшли. В суботу рано ще була відправа і ми попрощалися щоб їхати далі. Але вони ще повели нашого патріярха до церкви подали свячену воду і він покропив усіх. Аж тоді вийшли з монастиря де ми пробули від понеділка до суботи. Архимандрит посадив патріярха з собою в карету, а слуги їхали спереду і ззаду доки ми доїхали до монастиря, при церкві Св. Софії—катедри київської митрополії і всеї Козацької земли і Малої Росії. Ми їхали з півгодини—бо віддалення було дуже невелике. Архимандрит попрощався з патріярхом і вернувся (60—3).

«Митрополит кир Сильвестр стрів нас з своїми епископами й ігуменами. Ми замешкали у нього. Нас чекали, щоб ми були при літурґії. Коли почали дзвонити великим дзвоном, ми вийшли подивитися й побачили щось дивовижне. Сей дзвін більший від дзвона Печерського монастиря разів у 7 або 8, певно буде як велике шатро. Залізний язик його важить коло півтора алепського кантара; 12 паробків ледво що могли його розмахати [1]), і коли вдаряли в дзвін, наш уха були заглушені його гучним голосом подібним до грому: я говорив своєму товаришеві голосно, а він не чув. Міцна деревляна дзвіниця—більша від усіх які ми бачили, хиталась і тряслась. Але тон печерського дзвона різчий і вищий: тон сього мягший і густий.

«Потім ми пішли на літурґію в сю славну церкву—другу Св. Софію, гідну сього імени, як ми переконались. Підчас «Достойно» дзвонили тим дзвоном. Від літурґії ми пішли до трапези, а ввечері—під сему неділю по Зелених Святах, пішли на вечірню.

[1]) Тут фраза яка здається мені неясною: «безъ того чтобы кто нибудь не раскачивалъ его извнутри онъ (язик) не мог бы дойти до краевъ колокола по причинѣ его широты» (с. 63).

«Треба знати, що старий Київ був тут, і тут досі видно сліди його воріт, валів і ровів. Досі стоїть велика брама з мурованою вежою, звана «Золотою», бо вона була позолочена; її спалили Татари недавніми часами, насподівано напавши на місто і запаливши його. Город був чудовий; Печерський монастир був поза його стіною, але церква Св. Софії була в середині, разом з Михайлівським монастирем, що стоїть проти нього. Баня його ще й досі має позолоту, і наоколо обох було множество церков великих і гарних» (63—4).

Наступають історичні відомости про Київ—не дуже вірні. Річ натуральна, гостей спеціяльно займало питанне про ерархічне становище київської митрополії: саме почалися балачки про підпорядкованне київської митрополії московському патріярхові. Павло згадує про свої балачки з тутешніми ученими ченцями: «між ігуменами єсть люди вчені, каноністи, оратори, досвідчені в льоґіці, фільософії і всяких глибоких питаннях», вони розпоряджали чималою ерудиціею в питаннях про права і юрисдикцію патріярхів, так що гості були здивовані. Сі київські богослови підчеркували непорушність своїх звязків з царгородським патріярхом; вони повторяли, що з Царгороду вони одержали віру і обряди, і очевидно—не можуть порушити сих звязків. Між иншим патр. Макарія попросили ствердити підписом і печаткою якусь патріяршу грамоту на ставропіґіяльні права Печерського монастиря—що він і вчинив (с. 65).

Павло згадує при тім свою стрічу з звісним уже нам послом королеви Христини Данилом Калугером, я вище переказав його оповіданне про Данилову місію; крім того Павло наводить його оповіданне про сучасні протипапські течії на Заході—для нас не інтересні. Далі він детально описує Св. Софію: її будову і декорації,—я наведу тут те що він оповідає про іконостас, споряджений недавно, за Могилиної реставрації—характеристичний для тодішнього українського мистецтва.

«Він новий, дуже великий і зачудовує глядача. Ніхто не зможе його описать: така гарна і ріжнородна його різьба і позолота. Головний вхід високий на 6 ліктів, широкий на півтретя ліктя з аркою як у міської брами. Двері як звичайно—з двох половинок, що містяться в заглубленню—як у склепінню різблені і позолочені. На одній половинці представлений пеликан із срібла: він проколює собі бік і кров тече на його дітей, що сидять під ним; ніхто не відріжнить сього від металю. Ікон 12, гарні і великі, з боків кожної великі кольони, різблені і позолочені; вони творять ряд заглиблень. Особливо великі і високі кольони при іконах Христа і пречистої, глибоко вирізблені, вони представляють винні лози з зеленими і червоними китягами. Над іконостасом іде широкий ґзимс, різблений і золочений, ламаною лінією, з заглубленнями. Над ним Розпяттє, обведене різбленим обрамованнем з маленьких кружків—ікон святих і апостолів, закритих шклами.

З лівої сторони від ікони Христа ікона Софії, робота мудрого й зручного майстра: по середині церкви кольони і на них склепінне, над ним Христос і від нього св. дух спускається в промині, під сподом геєнна: диявол з великим носом тримає лука з стрілами, коло нього юрба Перзів в тюрбачах стріляють до церкви з луків. друга—Франки в своїх капелюхах і убраннях стріляють з рушниць і гармат: всі воюють против церкви» [1]).

[1]) с. 71, такаж картина в більших розмірах була намальована знадвору на полудневій стороні церкви, каже Павло—с. 68.

«Потім приїхав кир Теодосій, архимандрит Михайлівського монастиря, що стоїть напротив Софії,—приїхав каретою, щоб запросити патріярха до себе, і ми поїхали; се дуже недалеко. Патріярх наш вийшов перед брамою з карети, і ми вийшли до середини. Весь монастир деревляний, але церква мурована, гарна й велична, з високою золоченою банею. Має тільки одну наву; з усіх сторін богато зашклених вікон. Будова всіх трьох церков (Печерської, Софії й Михайлівської) одного часу і одного характеру. Архиерейське місце прегарне; з лівої сторони його портрет Теофана єрусалимського патріярха в мантії, капелюху і з хрестом на грудях.

«Відбувши літурґію в сій церкві ми були потім в трапезі, милувалися монастирськими городчиками і дзвіницею над брамою, потім вернулися до св. Софії. Коло Михайлівського монастиря, в сусідстві з ним стоїть монастир жіночий.

«Під брамою Св. Софії і під боком Михайлівськ го проходять стіни й рови фортеці, що саме вибудував цар Олексій. Вона має деревляні стіни і міцні башти. Москалі мають великий дотеп, як Франки: вони повинаходили для оборони сеї фортеці такі способи, що навіть в їх краю ми не бачили. Під ровом стоять довгі бруси переплетені палями, застромленими навхрест і загостреними на взір кинжалів і списів. Такі бруси лежать в два ряди, стерчать над землею на півтора чоловіка. Коли неприятель схоче наступати, він не знайде приступу ні з землі ні з гори, а зачепившися на горішніх брусах, неминуче пропаде, впавши на загострені нижчі палі: вони пробють його тіло. Мости сеї фортеці підіймаються на ланцюгах. Вся земля наоколо неї має підземні ходи наповнені великою масою пороху. На кожній брамі висить великий дзвін: коли щось трапиться, вдаряють у сей дзвін, щоб сповістити всіх у фортеці. Богато гармат, одна над одною. Тут двоє воєводів від царя,—і з ними 60 тисяч війська—одна половина стоїть під зброєю в день, друга в ночи. Того дня приходив оден з воєводів поклонитися нашому патріярхові і привітати його з приїздом.

«Старий Київ сягав сюди; коли ж його підбили вороги, він з часом підупав, і місто перенесли на долину—на низину над Дніпром. Туди йде дорога через фортецю: в'їздиш одною брамою, виїздиш другою і потім униз у місто вузьким і крутим узгірєм: дорога дуже тяжка і можна їхати тільки одним кон м у возі. Ся ж нова збудована фортеця стоїть на горі і з неї видко все місто, що лежить під горою.

«Повертаємося (до старого Київа). Св. Софія і Михайлівський монастир зацілили до наших часів, наоколо їх побудовано монастирі і їх укріплено (наново), по тім як зруйновано Старий Город. Бо всі городи в сім краю деревляні, і коли згорять, зникає всякий слід їх: лишаються тільки мурованні будови. Нам оповідали, що рахуючи Печерський монастир з доохрестними церквами, Св. Софію і ті церкви, що стоять наоколо неї в руїнах, і ті мурованні церви. що в новій фортеці—поруйновані й цілі, всього в Київі і його околиці єсть коло 100 церков і монастирів» (73—4).

«Так от 3 липня (с. с.) ми попрощалися з митрополитом і поїхали до міста Київа (на Поділ себто). Митрополит ще наперед дав туди з ати. і нам приготовили велике приміщенне. Своїм звичаєм він післав перед нами своїх слуг—кінних і збройних. Коли в'їхали до міста. нас стріло множество священиків і дияконів в ризах, з кор гвами і свічками і запровадили до величної церкви Успенія. що стоїть серед ринку—збудованої хрестом з пятьма банями».

Автор описує київських міщан, їх доми і достатки—також історію вигнання відси Ляхів і єзуїтів. се я навів уже вище (с. 976). а тепер подаю те що ще лишилося:

«Дніпром ходить богато кораблів—дуже великих: ми поміряли один брус здовж. і він мав 250 пядь (коло 40 метрів). Богато човнів, видовбаних з одного стовбура, в 10 ліктів завдовшки. Ними їздять на Чорне море.

«Купці привозять з турецьких країв, яких 40 днів дороги, в великій скількости оливу, міґдали, ріж, розинки, фіґи, та инше корінне, тютюн, червоний сафян, перські матерії, бавовняні вироби—але все се дуже дороге.

«Серед козацьких малярів есть богато дуже зручних майстрів, які вміють дуже гарно малювати портрети з натури, також дуже дотепно представляють христові страсти з усіма подробицями. В кожній київській церкві намальовано погане сонмище против Христа: Євреї сидять на кріслах з писаними свідоцтвами в руках; Нікодим тримає своє писаннє; Пілат сидючи на тронї умиває руки, а жінка йому говорить на ухо своє; далі Христос голий і звязаний, а над усіма Каяфа без бороди, в ризах подібних до вірменських і з також убраною головою, роздирає на собі ризи» (76 і 78).

«В четвер ми відбули літурґію в гарній церкві з трьома олтарями: Воскресення, Петра і Павла і мученика Євстафія, його образ уміщений на дверях олтаря: він сходить з коня, перед ним олень, в рогах його Христос—говорить до Євстафія.

«В пятницю були на літурґії в великім монастирі, званім їх мовою Сайташні (Сагайдачний)—се монастир брацтва [1]) на честь Богоявлення; в нім есть ігумен і монахи Перед брамою два деревляні стовби, дуже штучно виоблені—неначе покручені і позвивані, на них місце для годинника [2]). В самій брамі гарна церква Благовіщення, з вікнами і банями. Навколо головної церкви ґалерія (опасань). Церква з трьома дверима і трьома банями, велика і простора. Посередині деревляний круглий амвон, з лівої і правої сторони форми (місця для стояння)—два ряди, обернені до сходу З правого боку гарне архиепископське місце, (з лівого) казальниця зі сходами.

Вийшовши з літурґії повели нас до трапезної. Се одна нава з довгим склепінням, мурована, виштукатурена, з мармуровими одвірками і богатьма вікнами. В передній частині олтара абсида, розписана образами [3]); розписана також і вся трапезна, в середині її два столи.

Семої неділі по Зелених Святах патріярх служив літурґію в церкві Успенія, за запросинами мешканців. Була велика парада, престіл прикрашено серебряним посудом з базіліками і иншими квітками. Владика роздав дору всім присутнім, навіть хлопчикам і дівчаткам.

Того дня було навечеріє св. Антонія, слави Козацької землі, що спочиває з своїм товаришом Теодосієм в печері Печерського монастиря, що вони заснували. Почавши перед заходом сонця того дня і до полудня другого—понеділка 10 липня вони стрівожили цілий світ безнастанним дзвоненєм у всі дзвони. Сю ніч вони зовсім не спали, через множество богослужень відправлених ними, і через дзвони, котрими вони дзвонили» (79—80).

Побувши в Київі в повороті Павло додав кілька небезінтересних рис:

---

[1]) В ориґ.: монастир трьох братів-царів, що його поставили, пор. вище с. 969 поясненнє сього непорозуміння.

[2]) Далі невразуміло: «В Киеве часы на колокольне».

[3]) Помиляю переповіданнє тем образів.

«Рано в суботу 28 червня (1656 р.) ми сіли в човен, але тільки після полудня наблизилися до Київа, бо Дніпро хвилювало від сильного вітра і нам приходилося плисти проти води. Коли ми під'їздили, воєводи вислали човном одного з бояр (!), щоб він зустрів патріярха, поклонився від них і переказав звичайні привитання. Коли ми висідали, нас стрів київський митрополит в митрі, з ігуменами, священиками, дияконами і всім містом, разом з воєводами і всім царським військом—тутешньою залогою, під корогвами, з рушницями. З великою парадою нас попровадили до церкви і тут відправлено звичайну службу, а патріярх покропив святою водою всіх присутних. Потім нас відвели і закватирували в великій, розкішній господі, попрощались і пішли.

Пятої неділі по Зелених Святах, що припала на свято апостолів (Петра і Павла), митрополит прислав по патріярха свою карету, щоб він приїхав до Св. Софії. Тут в одному з бічних олтарів—присвяченому Петрові і Павлові, ми слухали літургію, потім пішли з митрополитом до трапези, а ввечері спустилися до міста. В середу прийшов ігумен Богоявленського монастиря, що стоїть в середині міста (Брацького очевидно): запросив патріярха відслужить у них літургію на свято чудовної ікони Пречистої, принесеної з Лядського краю. Ми пішли туди, відправили літургію в присутности всього міста і були в трапезній. Шестої неділі по Зелених Святах ми були на літургії у головній церкві міста званій собором (Успенія), а в понеділок вирядилися в дорогу. Під гук усіх дзвонів наш владика поїхав своєю каретою до собору, щоб помолитися в ним на прощанне. Зійшлися всі мешканці міста і він прочитав над ними розгрішенне і поблагословив їх—бо тут всі мають велику віру до патріярхів та їх розгрішальних листів. Ніхто з них: ні значні люди, священики світські і черці, жінки молоді й старі, ні дівчата, ані навіть малі хлопці не пропустили того щоб прийти до нашого патріярха, за його дозволом, щоб він помолився над ними й поблагословив, та дав розгрішального листа, так що ми дивувалися їх побожности і покорі. Жінки що мали чоловіків пянищь або недовірків, піклувалися про їх душу і брали розгрішальні листи не тільки для себе, але й для чоловіка, вважаючи се найбільшим і найціннішим дарунком. Що може бути краще від такого побожного настрою, що виявляється не тільки київською людністю, але панує, по правді—в кожному місті й селі де живуть Козаки. Ми не мали заміру гаятись у них але не могли—бо люди юрбою сунули до нас, наповнили покої і двір нашої кватирі, і навіть улицю. йшли з рана і до вечора, безнастанно, не відступаючи—так що ми не мали змоги навіть поїсти.

Нарешті під гук усіх дзвонів нас провели за місто і ми поїхали погостити у митрополита Св. Софії. Ми розгостилися в його покоях—де висять портрети чотирьох попередніх патріярхів, на весь зріст. Бо в сім краю був завсіди такий звичай, що коли приїздив до них патріярх, з нього писали портрет, саме в такому вигляді, як він був, щоб мати назавсіди його образ: всі вони представлені в мантіях і митрах з панаґіями і патерицями. Перший з них на наше приємне здивованне був патріярх Йоаким антіохійський, призвищем Дау (Світ); лице у нього дуже темне, борода сивава, гострокінчаста; імя підписане грецькою мовою, і ми вирахували з дати, що з того часу минуло 74 роки. Коло нього Медетій патріярх александрійський, з довгою сивою бородою. Поруч Єремія царгородський, з гарним лицем і довгою чорною бородою, і Теофан єрусалимський, з довгою чорною бородою. Всі вони приїздили в сю країну скоро один по другім.

Ві второк рано ми попрощалися з митрополитом і поїхали до Михайлівського монастиря, славного своєю банею: запросив нас архимандрит і ми були там на літургії в відділі св. Варвари з Бальбеку: сей день 9 липня присвячений їй, на спомин перенесення її мощів з Царгорода до Київа, коли цар Василь Македонянин (!) прислав їх з своєю сестрою в дарунку Володимирові, цареві Київа і Руси. Коли перший раз ми цілували мощі сеї святої, ми думали, що се одна з нових московських святих, але тепер почувши, як читали її синаксар, ми познайомилися з її життєм і зрозуміли, що се Варвара мученица з Бальбеку [1]). Ми знову цілували її тіло—тіло молоденької дівчини з маленькими ніжками й ручками. Недавно їй зробили дуже гарну труну з чорного дерева оковану сріблом. На прохання нашого патріярха архимандрит дав йому кусничок її ребра і ми сховали його у себе.

Після трапези, під вечір, в супроводі множества стрільців, приданих нам від київського воєводи, ми приїхали до славного Печерського монастиря. Черці його стріли нас з великою парадою, в повнім складі, з гуком дзвонів. Потім в середу ми вибралися до монастиря св. Миколая, на запросини його архимандрита: за першим разом ми в нім не бували. Монастир сей стоїть під стінами Печерського монастиря від сторони Київа і обведений також деревляною стіною. Против його брами стоїть стовп з білого каменя, і на нім золота фіґура (чи образ) св. Миколая—знак монастиря. Відти до монастиря треба сходити глибокою щілиною, подібною до ходу до пивниці, в глиняній горі, укритій густим лісом. Там деревляна велика церква; ми там вислухали літургію і піднялися потім до трапезної. Потім оглядали монастир. Давніш на сім місці був густий ліс, його вирубали і заложили сю прекрасну будову. Посередині монастиря фонтан: вода збігає з гори і бе до гори високою течією. Місце се з усіх боків окружене горбами вкритими високими деревами. Дніпро протікає зі сходу, але береги його тут дуже стрімкі.

«Коли ми прощалися з монахами, вони повели нас до пивниць монастиря, що лежать за брамою його. Се гарні склепіння, хід до них освітлюється не скісними пивничними вікнами, а гарними банями.

«Ми вернулися до Печерського монастиря. Того вечора було велике свято: задзвонили в дзвони і відправили всеночну, в память смерти Антонія, фундатора монастиря, і ми були при тім з монахами. Мале повечіре служили в церкві на хорах, нагорі. Рано, в четвер 10 липня патріярх, за особливим проханнем монахів, служив літургію в присутности всіх людей з міста; при тім посвятив священика й диякона.

«В пятницю ми служили літургію у. черниць, а на суботу запросив нас ігумен св. Михайла (Видубицького), що нижче Печерського монастиря—зо три верстви. Туди провадять дві дороги: одна берегом Дніпра, дуже крута, тільки для верхових. Друга горами, через цілі гаї прегарних овочевих дерев: сливок, яблунь, горіхів і т. ин. Справді—се благословенні гори, подібні своєю приємністю і самітністю до верхів св. Гори. як нам се казали. Вони самі дають поживу пустельникам і аскетам, котрих тут дуже бо̀гато: вони годуються овочами сих дерев.

«Сам монастир стоїть на березі Дніпра і дорога до нього через се йде крутим спуском, глибокою щілиною. Його оточують округлі горби вкриті дикими овочевими деревами, богато джерел, а сама церква подібна до Михайлівської—бо будував їх,

[1]) Бальбек—Геліополь в Сирії, Павло й його батько зацікавилися своєю землячкою і випросили частинку її мощей для себе.

сказали нам, той самий будівничий. Тільки від довгого часу і тому що фундаменти олтарів заложено на такім високім і крутім березі Дніпра, обернена до ріки сторона від половини церкви (урвалася) й вода занесла її на середину ріки. Тому монастир довго стояв порожній, аж 17 років тому теперішній ігумен узявся за вібудову церкви. Він поставив олтар ближче до середини церкви, вирівняв мури і добудувавши верхню частину церкви деревом, виправив вапном, так що вийшла дуже гарна будова, з гарним іменем на честь архангела Михаїла, що святкується 6 вересня. Ми вислухали тут літургію, а коли встали від трапези і пішли подивитися на беріг ріки, то справді страшно було глянути вниз—так воно високо! Ніхто не може подивитися (вниз) без того, щоб не затремтіти.

«Ввечері ми повернулися до Печерського монастиря, слухали в неділю літургію—був на ній і київський воєвода. В понеділок попрощалися з черцями: вони провели нас і попрощалися з нами на березі Дніпра за тимже (Видубецьким) монастирем, ми ж у-друге переїхали човном ріку, простуючи до Хмеля, до города Чигрина» [1]).

---

Те що Павло оповідає про инші міста України, які йому довелось побачити, дає небогато цікавого після сього всього; дещо з того вже було наведено для характеристики побуту, але деякі небезінтересні риси ще полишилися, і я спинюсь на них—з огляду на те, що в инших джерелах вони стрічаються так рідко.

Першим більшим містом України на шляху патріярха була Умань [2]). Павло описує три укріплені частини його: «Третє з сих укріплень се величезний деревляний замок (цітаделя) на горбі: її тепер відновлюють—копають рови, ставлять сильні вежі і риштують гарматами. Як звичайно всі вийшли нам на зустріч, з коругвами і хрестами священики й диякони в ризах, і полковник Семен з військом—він стоїв з великим відділом під містом, пильнуючи границі від Татар і Ляхів. Нас впровадили до високої, величавої церкви з залізною банею гарного зеленого кольору. Вона збудована з дерева і ціла розписана в середині. Богато срібних свічників з гарними зеленими свічками. Над притвором гарна дзвіниця. На хорах за великими кратами стоять співаки і співають з нотних книг з орґаном; їх голоси лунають як грім [3]). Се перше велике місто Козацької землі; за лядських часів воно було великим осередком, і в нім богато лядських розкішних палат. Має девять прегарних церков з високими банями: Воскресенія, Вознесенія, Трійці, Рождества Богородиці, Успенія, св. Михайла, Миколая, Чесного Хреста і св. Паски.

«В суботу ми були тут на літургії і вийшли з неї коло полудня [4]). Згаданий полковник Семен з своїм помічником вів під руки нашого владику як то у них звичай, і так запровадив до свого дому; тут владика посвятив воду і прочитав молитву на розгрішенне, і потім ми сіли за трапезу. Коли встали зза столу, полковник відпровадив нас до нашої кватири. (Другого дня) ми виїхали і він провів нас за місто і приділив нам відділ (козаків) як і раніш (для супроводу). Проїхавши милю, ми дістались до иншого міста з укріпленнями і замком, званого Краснопілле [5]). Як зви-

---

[1]) IV. с. 185—9.

[2]) Перекладчик транскрібує її назву у Павла: Хумано.

[3]) Дальше про довге богослуженне—наведено вище с. 984.

[4]) Сказане тут про доми і міщан я навів вище.

[5]) Перекладчик транскрібує: Краснобула, тепер Краснополка, півтори милі від Умани.

чайно, зроблено нам там стрічу, бо кожного разу як ми виїздили з міста, один з козаків, що їхав з нами, поспішав наперед з листом полковника до його підвладних з наказом щоб нам приготовили приміщенне, їжу й напитки, так щоб стало для всіх наших товаришів—а було нас коло 40 люду: ми й наші слуги, наші товариші подорожи: ігумени монастирів та їх слуги,—та щоб були коні для наших підвод і наконнено свіжої трави для коней. Звичайно нас стрічали за містом, з хлібом, як то у них звичай—тому що його так богато у них. Коли ми сідали за стіл, також насамперед клали хліб. Люди з міста вийшли на деяке віддаленне, як я уже то розповідав; звичайно, коли наближалися корогви і хрести, наш патріярх виходив (з карети) і йшов до монастиря, досить далеко (пішки), поки не входили до церкви і потім звідти до кватири—коло воріт її тоді ставили хреста на тичці» (24).

Про Богуслав автор крім вище сказаного додає: «Замок Богуслава дуже сильний, він має два ряди стін, два рови. і богато башт; з полудня стіни йдуть краєм гори; під нею ріка, і з неї виступають великі скелі. В середині замку гарні палати. що належали Ляхам, і коло них церква, що теж була лядською. Наш владика позволив її посвятити й служити в ній—бо козаки давніш руйнували всі лядські церкви рівно з землею, тому що хотіли таким чином викорінити саму память про Ляхів. З тих причин вони лишали незамешкалими і їх будівлі, їх прекраспі палати, перетворяли їх навіть на нечисті місця» (37).

Далі описується Трипілле. «Се велике місто, називається Трипілле, бо зложене з трьох укріплених міст. Під'їджаючи бачиш табор (городище)—три горби з дуже вузькими проходами, так що пройти можна тільки одинцем. Сюди вийшли нас стрічати мешканці. Сам город—неприступна твердиня на верху гори, з двома стінами і двома ровами. Більшість домів незамешкалі—бо давніше се був єврейський осередок, і тепер їх гарні будинки, крамниці і заїзди порожні і безлюдні.

«Нас повели до церкви Спаса—великої, величної, просторої і гарної; своєю красою, розмірами, числом вікон вона переходить всі церкви Козацького краю, так що війшовши ми були здивовані до крайности. Вона дуже висока і має двоє сходів, з великими зашкленими вікнами. Баня дуже висока, округла, на восьмикутній шиї—як у наших сторонах, а побита блискучою бляхою. Над олтарною абсидою друга гарна баня, і над дверима ще баня з трьома хрестами. Олтар чудовий, іконостас дивує своєю висотою і блиском, іконами і золотом. В сій стороні не звертають стільки уваги на розміри розпяття так як у Греків, але воно дуже гарне: образи Івана і Богородиці по обох боках стоять окремо, так що під ними не видно дощок і вони виглядають як статуї. Двері олтаря чудові, великі, різблені ажурно і золочені. В сім краю такий звичай, що над олтарними дверима завсіди есть ікона Нерукотворного Спаса; над нею ікона Христа на троні, в архиерейських ризах і в митрі, коло нього Іван Хреститель, з правої сторони Петро з ключами і 5 його товаришів. а з лівої сторони Павло з мечем і 5 його товаришів: на всіх іконостасах в сім краю їх представляють не инакше як отак: в крузі 12 апостолів, Павло против Петра.

«Посередині церкви деревляний круг з двома ступенями, покритий червоним сукном: на нім диякон проголошує єктенію й читає євангелію. Підлога вистелена камяними плитами. Церква збудована з соснових колод незвичайно зручно звязаних. Наокола дуже гарна опасань з точеною балюстрадою; над двома дверима до неї високі бані. Збудував цю церкву небіжчик Бано (?), тутешній начальник, 8 літ тому, підчас (перших) побід гетьмана.

«Недалеко сеї церкви другий замок—дуже просторий, гарний і незвичайно укріплений. В середині гарна палата, що ще перше ніж вступити до неї тішить око глядача. Над брамою замку перша надбудова палати, гарна і величава, вінчана банею; далі друга надбудова тішить глядача—вона має баню і гарну балюстраду наоколо. ставши там можна бачити на два дні дороги. Ся палата далеко краща від будинків Каліновского. Перед нею будинки лядські і єврейські крамниці і заїзди, тепер порожні. В середині замка гарна церква св. Миколая.

«Велика ріка Дніпро тече поблизу сього міста і тут будуються човни, що пливуть в Чорне море» (38—40).

З задніпрянських міст підчас першого переїзду Павло присвятив особливу увагу Прилуці [1]). Він називає її великим і гарним містом, з великими укріпленнями. «Замок в середині його дивує своєю висотою, своїми укріпленнями, вежами і гарматами, брустверами і глибокими ровами з текучою водою. З полудневої сторони єсть закритий басейн, де збирається вода з великого ставу й річок й пускається до рову. Підземні потайні ходи ведуть відси до замку. В середині його величава, дуже висока палата. Величезні колоди, зверху і з середини вигладжені, щільно пригнані дошки і високі комини, що перевищують кипариси—викликають здивованне. Але палата лишилася недобудована—дата написана на верху високого даху—1647 рік. Належала вона четвертому з лядських правителів Вишневецькому [2]). Було в тім місті також богато Євреїв і Ляхів, що не встигли втікти; ті що вихрестилися, спаслися; хто не схотів—тих побили і відіслали до Сатани.

«З полудневої сторони міста озеро (став)—велике як море; туди тече богато річок; богато росте білого і жовтого цвіту. На озері довгий міст (гать) і богато на нім млинів, при початку його згаданий секретний басейн замку; коло сього місця деревляний будинок з лазнею для загального вжитку. Знадвору жолоб з довгою стовбура, над ним стоїть чоловік і наливає хитрим знарядом воду з ріки—нею наповняється мідяний казан, і там вона нагрівається. Чоловіки й жінки миються в лазні разом, без яких небудь фартухів, тільки кожен бере від лазебника віник з галуззя і ним закриває свою наготу—такий у них звичай. І дивна річ—виходячи з лазні вони входили до холодної води, що тече перед лазнею, і плавали в ній.

«Мешканці сього міста—духовні й миряни, вийшли нас стрінути, як звичайно—далеко від міста. Запровадили нас до великої, нової церкви Спаса, ще з недокінченими банями. Против неї инша церква—Рождества Пречистої. Дзвініця її висока і гарна. Примістили нас у великім домі, з критими верандами над великим озером і лазнею, відси ми виїхали на прощу до монастиря поблизу міста званого Густинською Трійцею [3]), його збудував Василь воєвода молдавський, і дім (де патріярх замешкав у Прилуці) належить йому. Протопоп (прилуцький) повідомив ігумена, і той зараз же приїхав своїм візком і запросив нашого владику. Він говорив: «Хвала богові, що сподобив нас бачити вже третього правдивого патріярха»,—бо вони бачили єрусалимського патріярха Паісія і царгородського Атанасія Пателяріч, скиненого з престолу, що втікши з Царгороду і приїхавши до Молдавії, виїхав відти

[1]) «Брилука»—транскрібує перекладчик.

[2]) «Фішнафаска»; наступає доволі фантастична історія Вишневецького, котрого козаки нібито зловили в його утечі і принесли його голову Хмельницькому.

[3]) «Кустини Тріца».

перед нами до Московії, заїздив до сього монастиря, а потім помер недалеко Хмелевої столиці—Чигирина, на третій день Великодня сього року.—«А тепер ми бачимо твою святість, блаженний кир Макарію, патріярше Антіохії!» (говорив ігумен) [1]).

«Ми полишили в місті річи, коней, слуг і вози, і поїхали з ігуменом, взявши тільки свої ризи, щоб відправити в монастирі літургію. Віддаленнє від міста—коло одної милі. Блискучі бані монастиря видні здалека. Не доїзжаючи треба заїхати в долину, узькою дорогою серед густого лісу горіхів, вишень і сливок; за ним великий став і млини; дорога на гори вистелена переплетеними гилляками так що трудно проїхати.

«Недалеко від монастиря ми минули з правої сторони гарну церкву св. Миколая. і нам розповіли, що там ото був раніш монастир, але він погорів, і тоді побудовалися на теперішнім місті. Тут (в новім монастирі) дві деревляні стіни і два рови: над брамою гарна дзвіниця, з великим і дуже дорогим годинником. Тут наш владика вийшов з візка. Архимандрит, священники й диякони стріли його в розкішних ризах, з свічками, корогвами, хрестами, іконами. З ними ми вступили на подвірє монастиря; воно широке і просторе. Церква має пять бань, на-вхрест, середня баня більша від инших. Наоколо церкви опасань з трьома дверима, і над ними три бані. Ми вийшли до церкви, і її іконостас задивував глядачів. Патріярх покропив усіх свяченою водою і ми вийшли—ще повні здивования. Бо ні величавий іконостас Св. Софії, ні Печерський не можуть ні трохи рівнятися з дивною красою сього іконостасу (автор розповідає про жертви воєводи Василя і московського царя Олексія на будову церкви, позолоченнє іконостаса і малювнне). Тепер він перевищує всі инші: ми не бачили кращої позолоти і кращих малювань.

«Церква має три двері внутрішні, крім трьох дверей надвірніх (до опасання); коли війти великими західніми дверима, вона виглядає як хрест заокруглений на кінцях: притвор—насупроти його олтар, і два клироси в нишах, подібних як олтарна. Попід стінами форми (сидіння). Дуже гарне архиєрейське місце коло правого клироса; друге архиєрейське місце стоїть в притворі. Два підвищення стоять іще при обох клиросах, а серед церкви восьмикутний амвон, покритий червоним сукном. Хори [2]) де стоїть півча дуже гарні й високі і відгорожені балюстрадою. Іконостас і ікони тішать око і чудують глядачів. Досі ми не бачили чогось подібного; ніхто не зможе описати сього іконостасу, його велич, висоту, богацтво позолоти, вигляд і блиск. Він підіймається від землі до верхньої частини головної бані. Ікони дуже високі, доведені до найбільшої досконалости; їх вставлено в ниші щоб їх краса виступила тим сильніш і позолота щоб показала свій блиск як від зеркала. Над іконами високий чудовий, блискучий ґзимз, і на нім повішені на бльоках лямпади. При іконах Христа і пречистої високі і грубі різблені стовпи; в середині вони порожні, але здаються повними, так гарно оброблені—не так як кольони Св. Софії—порожні з задньої сторони. Їх обвивають лози—золоті пагонці з листем підіймаються в гору; кетяги—одні червоні й повні, инші—недостиглі, зелені, звисають у долину, наче природні твори божі; тло поліроване. Сі стовпи підіймаються від землі на зріст чоловіка. Під іконою Христа образ його і учеників, гарної роботи: він несе на плечах ягня, за ним множество овець, на переді пастух входить дверима до отари.

[1]) II с. 83—6.

[2]) Автор перекладає: «мѣсто органа».

На ліво за сею іконою високі двері до олтаря і на них великий образ св. Стефана, на весь зріст, з золотим кадилом в правій руці. За ними, в тім же ряді ікона св. Трійці: трапеза Авраама і Сари [1]), під нею ікона Благовіщення. Далі третя ікона правого ряду-Успеніе, гарна, прикрашена золотом, нової роботи; під нею апостоли в зборі—із здивованнєм дивляться на порожній гріб пречистої; її сорочка видніє на краю марморяного гробу—з правої сторони. Апостоли підіймають руки до неба—«Вона вознеслася!» Під іконами сього ряду, чотирьокутні золочені, блискучі кольони і між ними образи архіереїв, патріярхів і православних пап в ризах. В лівім ряді велика і дуже гарна ікона пречистої, під нею воведеніе до храму—дівчата з засвіченими свічками. Коло сеї ікони північні двері з образом св. Михаїла. За ними в-ряд ікона св. Миколая, велика, чудова, роботи майстра незвичайно здібного, так що сі ікони вражають глядача живими лицями, їх кольором і рисами, так як критські малювання [2]). Поруч ікона Антонія і Теодосія, між ними Печерська церква, а над ними образ пречистої серед сіяєва в лісі» (тут перериваю сі оповідання автора про густинський монастирський іконостас—він ще продовжує їх на цілу сторінку).

«Трапезна довга і велика, з богатьма зашкленими вікнами. Два столи з обох боків. В середині великі розсувні двері, що всуваються до стіни; за ними гарна церква Пречистої. Ікони в ній дуже гарні, блискучі, настроюють побожно. Прегарний олтар блищить. На церкві теж бляшані бані» (с. 86—90).

«В повечерію девятої неділі по Зелених Святах вдарили в била деревляні, мідяні і залізні і ми вийшли до церкви. Коли прийшло читати кафтизми, молодий монах поставив їхнім звичаєм посеред церкви високий і гарний аналой, закритий шовковим покривалом і положив на нім книги,—бо у них не читають ніякої книги, важної чи не важної инакше як на аналої; почав каноннархати псалом за псалмом, а на обох клиросах співали навперемін. Перед входом священики підійшли (до патріярха) поблагословитись і потім в ризах парами вийшли (з олтаря), пройшли до притвору і відправили литію.

«З церкви ми вийшли до трапезної. Патріярх сів в головах, ми з правої і лівої сторони, а инші отці монастирські—вкінці. На стіл поставили збанки з пивом, і солонці, звичаєм єрусалимських монастирів. Страви ставили на якийсь час перед нами, потім передавали на кінець стола і нарешті забирали, а подавали все нові, до кінця. Монахам монастиря поставили кожному каші з маслом (олією?) і більше нічого. Такий у них звичай: ніхто не їсть вишуканих страв, крім гостей і про-

[1]) Перед тим автор детально описує ікону на сю тему в Бикові (с. 82)—«Трапеза Авраама і ангелів, перед ними на полумиску печене порося (!); Сара і Аґар несуть збани з питтєм; над головами ангелів Содом і Гомора» і т. д., і з сього приводу завважає: «Чудова ікона; починаючи від Козацьких країв і далі в краю Московськім дуже пильнують сеї икони Трійці; єсть вона в кожній церкві, так само як нерукотворений Спас над олтарними дверима. На їх дорогоцінних і гарних коргвах также трапляється сей образ Трійці за трапезою, з Сарою, що сміється за завісою».

[2]) Перекладчик уважує, що сей вираз «ікритош», критський, автор уже не раз уживав в своїх оповіданнях про тутешні малювання як особливу похвалу, прирівнюючи до малювань критських малярів, що стояли під венеціянськими впливами Відродження. Очевидно, Павло помічав певні подібности українського малярства з сим італізованим грецьким.

чан; монахи живуть як святі, згідно з уставою св. Сави. На другім столі давали мясні страви для прочан і наших слуг не духовних.

«Посередині став чтець і положивши книгу на аналої читав виразно. Коли прочитано було трапезну молитву, патріярх тричі вдарив у маленьке било, що стояло у нього з правої сторони, щоб почали їсти. Ми поїли і попили, скільки тільки хотіли—а той бідний чтець все ще читав з Патерика. Тоді патріярх ударив у било в-друге, і встав спочатку сам, за ним встали ми, і кожний випив з свого збанку, що стояв перед ним. Нарешті патріярх ударив у-трете, щоб уставати з-за столу. Тоді йому подали маленьку проскурку на мисочці—«панаґію», на честь пречистої. Він тричі підняв її обома руками атонським звичаєм, примовляючи: «Нехай величається імя св. Трійці». Потім священики з дияконом підійшли і знявши клобуки, проспівали «Достойно», і проспівавши поклонилися до землі. Патріярх дав їм часточки проскурки, а решту роздав присутнім. Після того принесли кіш на останки хліба, і кожен поклав свої окрайці, взірцем того, хто благословив хліби, і так зібрано всі останки хліба».

«Після сього задзвонили на сон грядущий. Ми пішли до церкви й стали в притворі, як у них прийнято. Патріярх став на архиерейськім місці коло дверей. Потім як чтець прочитав канон і молитву, всі парами приступили до патріярха, прослячи пробачення і кланяючися до землі. Після сього ми вийшли щоб заснути, але не спалось—блощиці і комари, ще в більшому числі ніж їх міріяди в повітрі, не дали нам і спробувати сну і спочинку. В сім краю нема їм кінця, се море, що не може вміститися в берегах.

«Нашого владику ще перед тим просили служити літурґію, і ми готовилися до служби, але як його служити не спавши! В четвертий годині ночи—а всеї ночи тільки 8 годин, уже вдарли в било і о-півночи ми встали. Правда, в сих святих, ангельських монастирях той добрий звичай, що спочатку дзвонять у один дзвін, окремими ударами, даючи знак щоб люди побудились і не спішачи вбралися: не так як у краю Валахів і Молдаван, що входять до церкви в момент коли дзвонять у дзвони. Ані заснувши ми пішли до церкви. Зачалось співанне утрені, довге читанне псалмів і молитов. Вийшли вже тільки по тім як розсвіло, і голови нам крутилися. Потім задзвонено до літурґії. Ми пішли до церкви, вбралися в ризи і вбрали в архиерейські ризи свого владику. Прийшло до літурґії богато людей з міста й инших сторін. Скінчивши літурґію ми пішли до трапези—тут був вчорашній порядок у читанню й подаванню страв і десерту. Під кінець диякон, що служив того дня, приніс накритий покровом діскос, що вживався при літурґії і поставив перед патріярхом. Підвявши покрів він побачив там другий діскос, срібний, з накривкою й замочком; відчинивши його знайшов образок Пречистої і проскуру—«панаґію», і під нею чарку з медом замість вина. Владика тричі підняв проскуру, як учора, взяв від неї часточку, по тім як проспівано «Достойно», і передав иншим, що подавали її одні одним, сидячи за столом. Далі напився з чарки—і так само инші. Потім уставши з-за столу ми попрощалися з ними й повернулися до Прилуки, де полишили були свої річи» (с. 90—2).

Повертаючи з Москви Павло з батьком потрапили до Прилуки на ярмарок 16 с. с. червня і він записує в своїй книзі:

«Ми приїхали до Прилуки і тутешній полковник пішки вийшов нам на зустріч Ми замешкали в тім самім домі і з приємністю розглядали великий ярмарок що була

тут на святого Івана Хрестителя. На ярмарок приїздить множество грецьких купців з Румелії й Караманії: з шовками, шалями, перськими килимами, білою габою [1]). В Козацькому краю ярмарки відбуваються безнастанно від початку до кінця року кождого свята, кождої пори року буває ярмарок в тім чи иншім місті, як повелося ще за панування Ляхів [2]). Ми купили на ярмарку кілька коней.

«Четвертої неділі по Зелених Святах (2 с с.) ми за проханнєм ігумена їздили до Густинського монастиря і служили там літургію; з нами їздило богато Греків. Вівторок ми виїхали з Прилуки. Нас проводив пішо полковник, напереді йшли музики граючи на польських флейтах, а духовенство йдучи наоколо карети співало святі гімни, аж поки не вийшли геть за місто. Тут вони попрощалися з нами й вернулись» (IV.184).

Особливо докладно спиняється Павло в оповіданню про свій поворот через Україну на Переяславі.

«Поїхавши пять миль (від Київа), ві второк у полудне (25 н. с. липня) ми прибули до містечка з замком і укріпленнями, на ймя Бориспіль—себто город Бориса, сина царя Володимира. Там оповідали, що тут була старинна мурована церква в імя св. мученика Гліба, иншого Володимирового сина, але Ляхи її зруйнували, вивезли з неї каміннє, дерево й залізо до Київа і там збудували ту велику нову церкву що ми про неї оповідали—як їм з нею не пощастило (наступає історія Бориса і Гліба). Місто дуже гарне з несчисленними садами—бо при кожнім домі є сад, і криниця доброї води, що її черпають колесом; найбільше в садах вишні. В місті дві церкви—Рождества Богородиці і св. Михайла, а за містом третя—св. Миколая».

«Побувши тут коротко ми взяли трохи більш на північ і проїхавши більше 6 миль прибули до великого міста, що може своєю величавістю поспорити з Київом і має славу в сих краях як столиця і бувша резиденція короля (!) Імя його Переяслав. Він оточений несчисленими валами і має троє воріт в укріпленнях: одні виводять на суходіл, а двоє на мости через велике озеро, що оточує місто: вода іде з ріки, що впадає до озера. Береги його взяті в гати для млинів і для укріплень під гармати. Се столиця і метрополія всіх городів і земель козацьких на сім боці Дніпра. Ляхів тут було дуже мало—самі урядники, і місто не здобувалося—бо таки з самого свого заснування, як нам казали, його ніколи не переможено: ніколи не здобувано зброєю, а тільки договором, бо воно таки справді неприступне. Скоро тільки Хмель став перед ним, козаки що тут були повбивали начальників Ляхів, і заволоділи містом без битви і без суперечки.

«Коли ми наблизилися до міста, нам на зустріч вийшов полковник під царською корогвою, з барабанами і польськими флейтами, а також духовенство і всі міщане з корогвами і процесією. Вони провели нас дуже святочно і урочисто до великої нової церкви Успенія. Вона побудована з дерева і ще не скінчена, викликає

[1]) В перекладі: «бѣлыми аба (плащами)» —очевидно се «турецька біла габа» наших дум.

[2]) Описуючи Московщину, Павло називає чотири найбільші ярмарки України і Московщини разом: в «Серкас» «звана Долян» (перекладчик думає, що се старий Черкаськ на устю Дону ),київська (в Печерському монастирі на Успеніє), «Синска» (в Брянську, в Свинському монастирі), (і четверта в Архангельську—III с. 80—1.

подив глядача своєю незвичайною формою, висотою, симетрією і своїми пятьма банями» (ближчий опис її будови подано вже вище с. 976).

«Крім сеї є в місті ще 4 церкви: Воскресенія, Спаса, Трійці й св. Миколая. Була ще давніша лядська церква, але тепер її повернено на монастир Покрови. Протопоп сього міста як він нам сказав, має під своєю владою 200 священиків. Коли ми виходили з церкви, на знак великої радости стріляно з гармат, так що земля затряслася. В неділю, що прийшлася на день Іллі Пророка, наш владика після літургії посвятив воду для мешканців і всіх покропив. Мешканці сього міста мають велику віру в розгрішальні листи.

«Полковник розповів нашому владиці в своїй господі що він має під своєю владою 9 міст і більше як 500 сіл, і під начальством його стоїть 40 тисяч вояків, а в пильній потребі—додав він може поставити і 100 тисяч» (IV 189—191).

«В вівторок 22 липня ми виїхали з сього міста. Полковник з людми проводив нас на значну віддаль з барабанами і флейтами, а духовенство з співом.

«Проїхавши 4 милі ми приїхали до містечка з замком, укріпленнями й ставом, на імя Гельмязів. В нім церква Успенія. Потім проїхали ще 4 милі і дістались до подібного ж містечка, іменем Золотоноша, з двома церквами, одна з них теж Успенія. Проїхавши ще 3 милі, стали над Дніпром, переправилися і проїхавши 2 милі приїхали до города Черкасів. Тут родився Хмель і звідси походять козаки. Тут вони споряжають ті човни, котрими ходять на Чорне море, бо ріка Дніпро протікає коло самого міста».

«Далі ми проїхали ще 7 миль і дісталися до города Чигрина—постійної резиденції Хмеля. Після того як ми переїхали Дніпро, ми всю дорогу, по обох боках бачили море піску: такі вже береги сеї ріки, на велику просторінь; але особливо коли ми наблизилися (до Чигрина), тут пісок був на глибину людського зросту, і коні наші падали від змучення. І всі околиці сього міста такі ж піскуваті.

«На зустріч нам виїхав «писар», або секретар Хмельницького, з великим відділом козаків, і попровадив нас до міста головною дорогою—подібною до ріки піску. Замок своєю висотою і конструкцією нагадує цітаделю Алепо, видко його здалека. Коли ми наблизилися до міста, на зустріч нам вийшов молодший син гетьмана, з процесією духовенства, і повели нас до довгої деревляної церкви Успенія, що стоїть коло палати гетьмана. На прохання гетьмана ми відправили літургію з епископом, що прибув послом від Ляхів [1]). Після літургії ми пішли на обід до гетьмана.

«В понеділок нас повезли за місто до монастиря Трійці; тут ми слухали літургію, і після неї пішли на обід до писаря—бо се він ктитор монастиря, і церква його на імя св. Івана. Потім вернулися до міста. В нім є ще чотири церкви крім згаданої успенської.

«Замок тутешній не має собі пари в цілім Козацькім краю що до висоти і великости свого простору, великої води і багна, що його оточують, тому се дуже сильна фортеця, але тепер занедбана. В ній богато стрімких місць. Деякі гармати незвичайно гарні, блищать як золото: гетьман їх привіз з Лядської країни, на них написи, герби й инші знаки.

«До міста провадить тільки одна брама. Тому що воно лежить в долині, окружене морем піску, в нім незвичайно гаряче. Ми питали, чому гетьман не живе

[1]) Се був Діонисий Балабан.

в якімсь кращім місці; на се нам відповіли, що гетьман вибрав Чигирин своєю резіденцією тому що лежить він на границі з Татарами: пять або шість днів дороги безлюдними і пустими сторонами лежить тут між козаками і Татарами. (Крім того) се найбільш центральне місце, і до Дніпра тільки 2 милі.

«Нам розповіли тут, що в сім часі край сей ставить 300 тисяч козаків; кожен має свою рушницю.

«В суботу, 2 серпня Хмель приїздив відвідати нашого владику, і після сього ми виїхали з міста (до нього в гостину). Проїхавши з милю, ми приїхали до величезної гати, що тягнеться понад ставами, болотами, островами і ріками: ми їхали нею більш як півтори милі. Ся гать іде попід Чигринським замком і провадить подорожного такими місцями, що той трясеться від страху. Переїхавши її ми прибули до села Суботова, де звичайно жив небіжчик Тимофій, син гетьмана. Мешканці вийшли нам на зустріч з процесією і запровадили нас до великої нової церкви св. Михаїла. Тут зібрані скарби з вірменських церквов, що небіжчик Тимофій пограбував і поруйнував у Сучаві, в Молдавії. В сій церкві і гробовець Тимофія, над ним, їх звичаєм висить велика корогва, а на ній дуже подібний портрет героя—верхи на коні, з мечем в правій руці, з булавою в лівій, і перед ним Молдавія—країна яку він збирається завоювати. Від сеї картини слізи котилися.

«Його вдова, дочка господаря модавського Василя, кілька разів одвідала нашого владику. В неділю рано, після заутрені ми в її присутности відправили панахиду над її чоловіком. Вона вбирається цілком як черкеська невільниця: мала обшитий футром ковпак з сукна; дівчата, що її проводили—Черкески і Молдаванки, убиралися теж за невільниць, як і вона.

«Свого часу батько витратив цілі скарби щоб визволити її з Царгороду; вона володіє чотирма мовами: волоською, грецькою, турецькою і руською—і от тепер живе, бідна, далеко від свого батька, матери і братів, від свого народу і батьківщини, серед чужих, в палаті небіжчика свого чоловіка. Небіжчик виставив наоколо цілий замок з валами, а батько—щоб зробити сю садибу ще міцнішою, ставить против двору на горбі камяну церкву св. Іллі пророка. Ми помітили в її будові кілька величезних камяних мас, які нас дуже здивували. На наше запитанне нам пояснили, що се камінне привезене з міста, що колись належало Татарам, 5 миль відси; Татари мали там велику мечеть, а гетьман розруйнував її і забрав з неї сі камені на будову церкви.

«Вислухавши тут літурґію, ми виїхали і поподорожувавши нерівною і тяжкою дорогою, приїхали до містечка на імя Медведівка. За наказом гетьмана тут і далі сотники кожного містечка виходили нам на зустріч з своїми сотнями, під корогвами і так проводили нас від міста до міста. Проїхавши 3 милі ми проїхали до містечка Жаботина, далі—проїхавши 10 миль—до иншого містечка званого Сміла; далі за милю—до містечка Балаклії, ще за милю до містечка званого—Орловець, потім за дві милі—Вязовок, ще за півтори—Вільшана. Всі сі містечка становлять границю (Козацької) країни з Татарами» (IV.192—4).

---

Те що я вибрав тут з подорожи Павла алепського, хочу доповнити ще деякими рисами з переписи України спорядженої того ж 1654 р. московськими аґентами, розісланими на те щоб приводити до присяги цареві українську людність. Вони да-

леко бідніші й одноманітніші змістом, та й заховалися від переписи тільки фраґменти. Але в дечім вони доповнюють панораму Павла.

Найокладніша перепись Білоцерківського полку.

Біла Церква—наоколо міста (посаду) дві лінії палісаду (остроги стоячі); на довшій (зовнішній) 4 башти з воротьми для проїзду, 4 вежі «глухі»; на внутрішній лінії одна з воротьми, одна глуха. Та до тих палісадів приробленний ще третій невеличкий замочок з такимже палісадом, в нім одна башта з воротьми, а 3 глухі. На тих вежах і стінах 20 гармат, мідяних і залізних, ріжного калібру, від полугривенки до 5 гривенок в кулі. В трьох магазинах 84 гармати, справні і попсовані, 3500 залізних куль, 47 пудів пороху в 3 бочках і 15 пудів салітри. В місті соборна церква Спаса і 6 «приходських» церков. До присяги приведено 38 чоловіка шляхти (найбільш Мокіївських, далі Яблонські, Ничаговські, Студенецький, Бовш, Копоть, Каменецький й ин.). На чолі козаків наказний полковник Данило Гиря, осавул військовий Осип Григоріїв, сотник Семен Марченко, судії військові Яків Климів, Матвій Положний, обозний Іван Полежай, старший над арматою Андрій Любарський, всіх козаків 91. Міщане: війт, два бурмистри, всіх міщан 120 [1]).

З містечок полка звертають на себе увагу: Ставище—коло міста палісад, в нім 2 башти проїзжі, на одній гарнова вишка («чердак»), дві башти глухі, двоє воріт просто в стіні. До сеї стіни приробленний замочок з таким же палісадом, з одною баштою проїзжою і одною глухою. Гармата тільки одна справна, мідяна, велика, калібер 3 гривенки, а дві залізні попсовані; олива 4 пуди, пороху 50 пудів. Соборна церква Трійці, 5 приходських (аж дві архистратига Михаїла!). Козаків записяжено 312 (сотник, отаман, осавул). Міщан 365 (намісник, війт і 3 бурмистри).

Містечко Лесевичі—замок обведений палісадом, одна башта з воротьми, 3 глухі, криті дранню; в сім замку монастир жіночий св. Юрия, 30 черниць; відти з дві версти Лесевицьке місто, з двома стінами, одна будована городнями («звенный», зрубами). Соборна церква св. Михайла, приходські 4. Армати нема. Козаків записяжено 153 (сотник, осавул, хорунжий), міщан 273.

Боярка—наоколо містечка «стоячий острог», в нім три брами, до нього приробленний замок—«звенчатый тын» (рубана стіна), дві башти з воротьми, третя глуха. 11 гармат, але до них нема припасу—олива і пороху. Соборна церква св. Юрия і одна парафіяльна. Шляхти записяжено 21, на чолі «намісник» Гр. Сахецький (?). Козаків 89 (сотник, отаман, писар, осавул, хорунжий). Міщан 245 (війт, бурмистр, писар).

Фастів—замок «рубленний городнями», одна башта проїзжа, з вартовою вишкою, і 3 башти глухі. Коугом міста стіна теж рублена городнями; одна башта з воротьми, 4 глухі. 10 гармат, але без припасу. 84 козаків (сотник, отаман, осавул, хорунжий, писар), 76 міщан (війт і 4 бурмистри) [2]).

В переписи Ніженського повіту полкового міста бракує; з инших:

Борзна—над рікою Борзною, «город»: по валу дубовий «острог», дві башти з проїздом, дві башти на рогах глухі, криті драниною. На брамах 3 гармати залізні. В середині дві церкви. На острові ріки замок: так само вал, на нім дубовий острог, 4 башти глухі, брама в палісаді; вода пущена ровом, виложеним деревом, через рів міст до того замку. Тут був панський двір, укріплений палісадом і ровом. 10 за-

[1]) Акты Ю. З. Р. X. с. 781—790.
[2]) Акты Ю. З. Р. X с. 790—7.

лізних гармат, але без припасу. Козаків 178 (сотник Петро Забіла, хорунжий і осавул).

Бахмач—на острові (вл. розі) між р. Ворзною і Бахмачем. Місто від «поля» відгорожено парканом, між р. Ворзною і Бахмачем; в нім трое воріт, без башт; одна церква. На устю Бахмача замок («городок»): на валу палісад дубовий, і брама під баштою; ровом іде вода з р. Ворзни до р. Бахмача, але тільки при більшій воді, весною. На полі перед містом земляні фортифікації, на випадок наступу. Армати нема: сотник казав, що давніш було 20 залізних гармат, але їх забрано до Чернигова. Заприсяжено з Бахмача і з приналежних сіл 572 козаки і 527 міщан; сотник. писар, осавул, хорунжий, 3 отамани, 2 земські «старости» [1]).

Конотоп—над р. Конотопом земляний вал, на нім дубовий палісад, в нім 4 воріт без башт, з двох сторін рови до ріки. В середині дві деревляні церкви—соборна (протопоп і диякон) і звичайна (тільки священик). На майдані 4 залізні гармати «в станках», на колесах. Коло сього «земляного городу»—«дворовий острог», уфортифікований панський двір. теж над річкою: з трьох сторін вал і рів, з четвертої ріка; на валу палісад, і до води хід обгорожений палісадом. В середині ніяких садиб крім панського двору. Обидва укріплення були звязані мостом, але він зігнив і обвалився. Заприсяжено в Конотопі з його «уїздом» (3 села) 615 козаків (сотник, писар, осавул, хорунжий, 14 отаманів), 1 шляхтич, 3 земські старости, бурмистр і 513 міщан [2]).

Батурин при р. Семи і озері «Попівка», що тече в Семь. Місто з трьох сторін обгорожене валом з дубовим палісадом, з четвертої сторони озеро. Воріт трое: двое під баштами, критими дранню, треті без башти; глухих наріжних башт без верхів 6, гармат в баштах 9 залізних. В місті деревляна церква. На горі над озером панський двір обгорожений ровом і валом з дубовим палісадом; брама в башті і крім того 3 башти глухі. За містом «в слободі» на горі над озером монастир Успенія, обведений ровом і валом з дубовим тином; на брамі деревляна рублена дзвініця; крім ігумена і строїтеля (економа) 30 ченців і 20 служок і робітників. Заприсяжено в місті і 3 селах 608 козаків (сотник, писар осавул хорунжий 27 отаманів) 4 земські старости, бурмистр і 715 міщан [3]).

Сосниця на острові (розі) на р. Убеди місто з трьох сторін обведене ровом і палісадом, трое воріт без башт. В середині замок обведений ровом і валом з палісадом, ворота і над ними башта. Одна гармата залізна коло воріт, але припасу до неї нема. Окремо в тім же острогу укріплений панський двір, обведений ровом і валом з палісадом; будова сього двору вся поруйнована. Дві церкви. Під острогом слободи, обведені ровом. Заприсяжено в місті і в приналежних до нього 4 селах (з 4 церквами): козаків 279, сотник, писар, осавул, хорунжий, 15 отаманів. Міщан 215, 1 земський староста, 4 соцьких.

Мена—місто над р. Меною, обведене ровом і валом з палісадом і наповненими землею тарасами з деревляних паль. 10 наріжних веж глухих, дві з воротьми, треті ворота без башти; башти некриті, а на деяких і верхи повалились. До води зроблено 7 виходів, на випадок облоги. Дві церкви, в соборній протопоп. Коло міста укріплений двір Кисіля обведений ровом з Десни до Мени, в тім ровi уроблений став, з мостом через нього і брамою під баштою; 5 наріжних глухих башт, і ворота

[1]) Акты Ю. З. Р. X с. 808—812.
[2]) Тамже с. 813—4.
[3]) Тамже с. 816—7.

до міста. Сам двір Киселів розвалився. Недалеко на Десні Максаківський монастир що фундував Кисіль і надав 3 села. Монастир обведений дубовим тином; деревляна церква Воведенія, почато мурованну церкву Спаса, але доведено тільки під нижні вікна; 10 єромонахів, 5 дияконів, 40 ченців, 30 робітників. Другий монастир над Десною—жіночий, деревляна церква св. Миколая; ігуменія і 15 сестер—черниць; маєтностей не мають, та і в селах Максаківського монастиря живуть тепер козаки і міщани, що на монастир нічого на дають і його не слухають. Всього в Мені з селами присягло 375 козаків, сотник, писар, осавул, хорунжий, 17 отаманів, міщан 490; один земський староста, два соцькі [1]).

Новгородок Сіверський: над Десною замок—«стоячий острог» без башт; з двох сторін вали, з двох нема, бо гора. При замку місто укріпленне валами, на них паркан, по рогах 4 башти—брама; від неї через рови міст, і вкінці мосту мурована брама; до води потайний хід («тайник»). За «великим острогом» на горі монастир Спаса, 20 ченців. Записяжено 2 сотників, 2 писарів, 2 осавулів, 2 хорунжих, 27 отаманів, 620 козаків, 305 міщан.

Стародуб: наоколо міста замість острога по краю гори поставлено паркан з брусів, але він погнив і повалився; дві церкви. На горі замок з палісадом; одна вежа з брамою, 6 глухих на рогах, без верхів, погнили і повалились. Записяжено 506 козаків рядових, сотника, писаря, осавула, суддю і 27 отаманів [2]).

Так виглядала ся Україна, що орала і корчувала, будувала і торгувала, вчилась і молилась, співала і малювала в той час як на пограничах лилася кров, горіли села і міста і «галайкали» Татари. Мусимо покинути її й знову вернути до тих, що покладали в тім часі голови «за землю Руську», або не витримавши і зневірившися в сій безконечній боротьбі, кидали батьківщину і брели в «незнаєму землю» за московську границю. Переїздячи через козацьку Україну літом 1654 року Павло застав Дністрянське побереже і Побоже ще живими, не вважаючи на спустошення вчинені великоднім рейдом. Тільки про волинсько-подільське пограниче йому оповідали як про країну цілком спустошену кампанією 1653 року (с.1329.). Тепер прийшла черга на Браславщину—котру Павло в повороті 1656 р. застав уже цілком безлюдною, випаленою і випустошеною. До огляду сеї страшної операції приходиться нам тепер приступити.

---

Тим часом як московський уряд проголошував зимовий спочинок, в осени 1654 р., польський уряд, своїм звичаєм, готовився до зимової кампанії. Перед усім на Україні—щоб вирвати її з рук московського царя. Цілком справедливо оцінювалось, що се підірвало б і московську акцію і на Білій Руси—а на Україні можна було рахувати на Орду. Становище зайняте новим ханом Магомет-ґераєм: потвердженне союзу з Польщею, ультиматум козакам, обіцянка негайної помочи Полякам на козаків, коли вони не розірвуть союзу з Москвою, рішили справу наступу. Покладаючись на обіцянки хана, коронні гетьмани рішили не гаючи часу рушити військо на Україну не вважаючи на неособливі його сили.

Коховский—що сам був у сім поході і являється тому вірогідним джерелом—одним з головніших джерел для сеї кампанії [3]), каже що в розпорядженню гетьманів їх бу-

[1]) Тамже с. 819—822.
[2]) Тамже с. 831—4.
[3]) Climacter I с. 443 дд.

ло 20 тис. кінноти і 8 тис. піхоти, а нові контингенти напливали слабо. Проте, незважаючи на дуже погану пору—неустані дощі і непролазне болото на дорогах, 27 жовтня розпочато похід з-під Тернополя на Поділлє, в напрямі на Бар.

Головні відділи були такі: королівський—з Стефаном Чарнецким, тоді обозним коронним на чолі; відділ вел. гетьмана Потоцкого (особисто ще не присутного); відділ польного гетьмана Лянцкороньского. Чернигівський воєвода Тишкевич, воєвода браславський і староста камінецький Петро Потоцкий, каштелян галицький Цетнер, хорунжий коронний Конецпольский, яворівський староста Собєский (пізніший король), кн. Дмитро Вишневецький, Потоцкий староста винницький, Балабан і Шомберґ стояли на чолі инших полків. Був також невеликий відділ, 900 мушкетерів пруського курфірста Фридриха Вільгельма. Сподівались помічних полків від господаря молдавського і Ракоція.

Збірним місцем визначено Шаргород—там надіялися зійтися з Татарами. Конецпольский, сподіваючись використати сей похід, щоб вернути собі свої українські маєтности, вислав наперед своїх служебників: Подчаского і Коморовского з грізним універсалом до підданих своїх наддністрянських і побожських, даним «в обозі під Камінцем 27 жовтня». Сповіщав їх що сам король, не можучи далі зносити українського своєвільства, іде з коронним і чужоземним військом на приборканнє непокірних, отже ті що не з злої волі, а з примусу мусіли пристати до своєволі, можуть тільки покорою королеві і дідичові свому урятувати себе від помсти і кари, від жовнірських загонів та инших тому подібних перспектив [1]).

Сю місію приборкання і пімсти взяв на себе перед усім Чарнецкий, що проводив передовим полком і своєю енергією викликав не тільки у сучасників, але і у пок. Кубалі отсю ентузіястичну характеристику: «Той куди прийшов, все в чорне обертав [2]). Його жовнір обходився самою кашою; вода замість горілки, сухар замість пірника, вуженина замість печени, жолудки виполіровані, кінь, котрий іде—нехай іде, а як не може—нехай лежить. Де міг узяти взяв, де не міг—щастя пробував».

Коли під кінець листопада всі полки і сам Потоцкий добилися нарешті під Шаргород [3])—з тяжким обозом і арматою—що потрібувала 4 дні, аби подолати просторонь яку проходило піше військо за день—доохр стні міста і місточка: Мурахва. Красне, Чернівці поспішили піддатися, щоб не стягнути на себе жовнірського завзяття. Тільки многострадальна Буша знову відмовила послуху. 6000 мешканців за-

[1]) Копія надіслана від Хмельницького з Романом Андрієнком, в московському перекладі, Сибир. прик. стовб. 1636 л. 319.

[2]) Притока до його імени.

[3]) Маршрут Потоцкого дає його лист до підканцлера з 28 січня «Сьому пошту експедіюю, рушивши військо на Україну: першу на самім виході з-під Тернополя, другу з-під Гусятина, третю з-під Животова, четверту з-під Буші, пяту з Нестервару, шосту з Тростянки, сьому теперішню».—Осол. ркп. 3564 л. 334 об.

Прихід польського війська під Шаргород гетьман сігналізував Шереметьеву десь в останніх днях листопаду: Поляки бються під Шаргородом з полковником Браславським, Татари присяглися з нами випустошити всю Україну, гетьман просить Шереметьева йти в поміч. Шереметьев одержав сього листа 5 н. с. грудня і повідомляючи царя нагадував, що у нього нема наказу щоб їти на Україну. Його одписка в 158 ст. Сівського столу, л. 121.

сіло тут, в неприступних замках, що пишалися назвою племінниць Каміня—як каже Коховский; на 12 тисяч рахує він міщан, дораховує богато ріжної дружини з сусідньої Волощини. Перші приступи Чарнецкого, посланого під місто 28 листопада, були відбиті, з численними стратами Поляків; впало чимало визначних офіцерів, і сам Чарнецкий дістав кульку в ногу. Але не кинув міста, і дізнавши підмогу від гетьманів, далі здобував його, наступ за наступом. Даремно закликав обложених щоб піддалися: вони не годилися, і штурханцями відправили парляментера-трубача [1]). На польські наступи відповідали против-виступами і вибивали Поляків з занятих позицій. Так пройшов другий день завзятої облоги—поки Чарнецкому не вдалось нарешті дослідити слабше боронене місце укріплень, над ставом, де вода не була так глибока щоб служити непоборимою перешкодою. Тут удалось добитись до укріплень і підпалити їх. Деревляні будови обхопив огонь—але обложені замість того щоб ратуватися від сеї небезпеки піддаванєм, рішили згинути, не піддаючись: сповідаючись один перед одним кидалися на ворожу зброю, або вбивали одні одних; навіть жінки кидалися в огонь, або в криниці. Особливо між польськими вояками прославилася відвага жінки сотника Завистного, що потім як убито її чоловіка сіла на підпалену бочку з порохом, щоб вилетіти в повітре, а не дістатися на наругу ворогові. Протягом ночи місточко з сьома церквами і кількадцятьма тисячами людей згорило до тла. Мало что викрався в потемках і врятував своє житте. Жовніри розповідали, що в одній з печер, знаючи її неприступність сховалося було більш як 70 людей [2]), але обозова служба вислідила сей сховок, за ріжними познаками, що лишили жінки, погубивши хустки в утечі, то що. Послано туди ротмистра Целярія, щоб їх здобути; він обіцяв помилуванне, коли піддадуться, але ті не приймали сеї ласки, чи не вірили їй і на слова відповідали вистрілами. Тоді Целярій постановив узяти їх без проливу кр ви. Помітили вгорі маленький струмок і рівчаками справили його в печеру, так що він залив її. Завзяті погинули в воді, але не піддалися. «Так згинула Буша», кінчить се яскраве, як рідко у нього оповіданне Коховский [3]); Костомаров старався його розцвітити в своїй історії, а пок. Старицький зробив темою історичної повісти.

Натомість реляція головного актора сеї трагедії—Чарнецкого королеві дуже суха і схематична, хоч доволі многословна [4]). Він підчеркує свою уважність, з котрою він оглянув ситуацію, об'їхавши місто наокодо з ночи, по горах і долах, перше ніж почати приступ. Давши обложеним погуляти на герцях, він виманив їх на сусідню гору, і тоді перейшов також в наступ, погромив їх вилазку, і як любили висловля-

[1]) У Костомарова: розстріляли, се не вірно, взагалі текст Коховского передано у нього більше ніж свобідно.

[2]) У Костомарова 70 жінок.

[3]) Climacter I с. 444—6. Коротко в дневнику Міхалов. с. 732 і у Твардовского с. 129. На жаль, не віднайшлася послана з Буші реляція Потоцкого. Дивно, що Грабянка, йдучи звичайно за Коховским, цілком проминув такий героїчний епізод.

[4]) Вона заховалася в німецькім перекладі в Theatrum Europeum с. 620—1, без імени (автор називається просто „значним офіцером") і з фальшивою датою „Буша 30 грудня", тимчасом походить з ранішого часу, може з 30 листопаду (сама дає дату першого приступу 28 листопаду). Що автором був Чарнецкий се цілком очевидно з порівнення його оповідання (держаного в першій особі) а оповіданнями инших реляцій і відомостями про його ролю в сім епізоді.

тися польські вояки,—«в'їхав на них до міста», захопивши підчас погоні за ними одну з міських фірток. На обложених напав страх, і польське військо здобувало одну лінію валів за другою, і було б опанувало місто—але було занадто втомлене, так що Чарнецкий мусів припинити битву, і послав до гетьмана просячи свіжого війська. Очікуючи його, Чарнецкий послав до обложених парляментера, радячи їм піддатись, але вони відмовились, і коли тим часом наспіло ніше військо від гетьмана, Чарнецкий повів рішучий наступ. На його команду піхота перейшла в-брід воду, в найбільш приступнім місці, і се остаточно зломило відвагу обложених. Правда і польське військо понесло значні утрати, але їх не жаль, завважає Чарнецкий,—бо сею ціною знищене місце здавна зване розбійничою норою (spelunca latronum), і з знищенням Буші 130 міст і місточок між Дністром [1]) і Богом впадуть до ніг короля і зложать йому вічне підданство. «Камінець і Бар і все Подільське [2]) воєводство не забудуть щиро помолитися богові за щасливе панування в кор. в., бо жаден з тутешних обивателів не міг спокійно покласти голову від сеї люзної наволочи. Не менше і бідний люд волоський тішиться з знищення сих своєвільних людей». Гетьман Потоцкий хоче тепер іти просто на Хмельницького не тратячи час на облогу Ладижина, з огляду на його тверду позицію; а Браслав козаки, мовляв, самі покинули, почувши, що Бушу здобуто зараз побачимо, на кільки ся відомість була передчасна.

Польські провідники попробували використати вражінне від сього кривавого епізоду, каже Коховский, і розіслали нові універсали до людности, радячи не накликати на себе подібної загибели, а покоритися своїм панам. «Сильно упало серце неприятелеві, як те місто взято—бо вони дуже покладались на нього, і повтікали були туди з богатьох инших, досить обо, онних, хоч я посилав за тим поспільством, затримував і обіцяв їм, що можуть бути безпечні», писав гетьман потім королеві [3]). Коли заклики лишилися без наслідків, стали в штабі говорити, що треба все се Побоже привести до послуху силою. Почали з Тимонівки, де засів звісний нам сотник Махеринський, «голова тамошнього повстання», як величає його Коховский—«той що його в. кор. м. увільнив—був у царя і одержав від нього Тимонівку з сусідніми селами» [4])

Чарнецкий приступив до неї з своїм полком 5 грудня, оглядав місцевість для приступу і намовляв міщан аби піддались і не стягали на себе нещастя. Відповіли з фурією: «Самі ви, Ляхи, піддайтеся нам: тих, що вас колотять, видайте, ми вам дамо їсти й пити, і вернетеся до домів своїх» [5]). Але Махеринський не схотів іти слідами Буші, вимкнувся нібито на оглядини замку й утік, і тоді впав дух і у міщан: прислали просити милосердя, і Потоцкий велів їх лишити і не чіпати, може бути заохочений тим, що видали трьох Москалів, «котрих мали у себе богато». Перш одначе ніж прийшли туди його люди, своєвільні вояки впали в замок і ограбували його гладко, лишивши людей тільки з життем.

Посім знову стали радити: чи йти за королівським наказом і як найскорше наступати на Київ, а відти за Дніпро, чи чекати тут на Побожу Татар, і вже сполучившися з ними далі йти в неприятельське кубло—така була гадка війська. Кінець кінцем рішили насамперед занятися Браславом, де засів Богун. Зеленський

[1]) В друкованім помилково Dniper.
[2]) В друк. Pudlascische.
[3]) Початок реляції з Нестервару, Теки Наруш. т. 148 с. 1007:
[4]) Реляція гетьмана королеві.
[5]) Міхал. 732, Коховский с. 447—8.

Пушкар, і з ними 12 тисяч козаків, як говорили—одборного війська. Туди ж подався Махеринський з Тимонівки й ріжні инші місцеві ватажки.

На звіди знову вислано Чарнецкого, з легким полком, і він постарався можливо непомітно підійти під Браслав, з півночи «від України і Немирова». Але залога трималась обережно, і коли показались польські під'їзди, їх зараз стали витати густо з самопалів. «Піхоти по валах як очерет», і кінне військо стояло на поготові [1]). Тому що сильний дощ не сприяв яким небудь операціям, Чарнецкий вернув того дня, 8 грудня назад, і два дні пізніше вислав під'їзд по язика. Але козаки «трималися в великій обережности», і ніякого путящого язика взяти не вдалось, а те що вдалось почути і помітити, свідчило про значні і добре приготовані до боротьби сили козацькі: була сама старшина і козаки, без жінок і дітей. Чарнецкий дав знати гетьманам і чекаючи їх рішення став в милі від міста, в селі що звется Witecki, Witce (може Вигнанка?).

13 грудня він рішив попробувати щастя. Приступив під місто «хотячи визнати їх силу», як каже дневник. «Застали ми їх в повнім порядку: все піше військо наоколо міста, за пішаками комонник, приблизно в числі 10 тисяч, наскільки можно було зміркувати. Вдарились ми добре, і відразу зігнали з поля; але вони тримались і кожного разу поправлялись. Трохи хлопів упало трупом, і у наших чимало постріляно коней, кількох (людей) убито, аж нарешті ми їх таки відтиснули до міста. Потрівала ся комедія і сей танець повних пять годин. Наступав уже вечір, і п. обозний велів звести військо до тої ж Витечки, сам з драґонією прикриваючи відступ.

«Простояли ми там комонником, без возів цілий тиждень, тримаючи в руках нерозсідланих коней, а льодом попольовуючи. Потім прийшли до Тульчина, до пп. гетьманів, і як я розумів, праці і труди п. обозного прийнято тут нежичливо».

Але тим часом стали наступати вже перші вістуни татарського наближення 8 грудня прийшли два мурзи, з плохіших що правда, і з ними 150 Татар з 300 кіньми. На радощах гетьмани казали їм дати 100 черв. і кілька штук атласу—але вони заявили, що такі дарунки годяться хіба їх джурам, а їм належать соболі, ферязі та коні в дорогих уборах, «а ті мурзи скурві сини—оден у виверненім кожусі, а другий у мусульбаші баранами підшитім, а соболів хочуть! що ще то буде, як сама старшина прийде»—завважає автор дневника. Прибіг також посол ханський з звістками, що ближчі орди йдуть певно. Але з другої сторони прийшла вість, що на виручку Браслава йде московське військо з Бутурлиним. Тому гетьман скликав воєнну раду, що робити далі. Ухвалено другого дня йти всіми силами на приступ: наперед піхота, а за нею вся кінота: мають зійти з коней і йти на приступ, «аби зломити першу фурію неприятеля».

Але господь був ласкав на Поляків. «Козацька фурія» сама вступилась: прибіг якийсь С рбин, що був між козаками в Браславі й передався до Поляків, і повідає трохи инакше: Розвідчики Чарнецкого підійшовши під місто застали брами відкриті, на валах ніякої сторожі, але Чарнецкий зміркував, що се звичайні штуки Богуна, тому підійшов під місто з своїм полком на поготові, і справді при його наближенню вали виповнилися військом, гармати почали стріляти, і Чарнецкий не запускаючися в небезпечну битву, звів військо. Вісім разів потім поновляв він приступи під місто, без результату—поки Богун рішився дати рішучу битву, і після неї кинув Браслав. В тексті я тримаюся дневника, написаного за гарячими слідами подій, 22 грудня.

[1]) Так пише анонімний дневник збірки Міхаловского, с .733. Коховский оповідає трохи инакше: Розвідчики Чарнецкого підійшовши під місто застали брами відкриті, на валах ніякої сторожі, але Чарнецкий зміркував, що се звичайні штуки Богуна, тому підійшов під місто з своїм полком на поготові, і справді при його наближенню вали виповнилися військом, гармати почали стріляти, і Чарнецкий не запускаючися в небезпечну битву, звів військо. Вісім разів потім поновляв він приступи під місто, без результату—поки Богун рішився дати рішучу битву, і після неї кинув Браслав. В тексті я тримаюся дневника, написаного за гарячими слідами подій, 22 грудня.

стив, що козаки покинули Браслав і пішли до Умани, спаливши браславський замок, місто і міст на Богу.

Про се маємо козацьку реляцію в передачі Андрія Бутурлина, з слів білоцерківського полковника: 4 (14) грудня був бій під Браславом; в нім поліг сам наказний гетьман, що провадив військом—військовий осавул Василь Томиленко, і на його місце вибрано прилуцького полковника Воронченка. Взяті в полон польські язики заповідали скорий прихід великої орди, і Воронченко, бачучи перевагу неприятеля, велів спалити Браслав і відійшов з усім військом. Білоцерківський полковник Макар Москаленко прислав наперед свому наказному Яцині Лютоpенку щоб готовив Білу Церкву до облоги, а 10 (20) грудня прийшов і сам з полком [1]).

З польської сторони чуємо, що Чарнецкий поривався бігти за козаками наздогін, коли прийшли вісти про їх відступ, але Потоцкий не дав згоди на се: від виходу козаків пройшло вже 30 годин, і не було надій догонити їх на таких страшних дорогах; висловляв признанне Чарнецкому, що так їх настрашив, але радив не займати. «Давня приповідка: неприятелеві, як тікає, будуй міст! дай Боже гнати його і за море, або до Московського царства, не добуваючи зброї», міркує автор дневника, висловлюючи мабуть настрій війська [2]).

Чарнецкий тому пішов під Браслав, побачити що там сталось і пошукати язиків. Браслав дійсно застали цілком опорожнений козаками і спалений; все ж удалося зловити кілька язиків: оден був якийсь заволокá шляхтич з-під Люблина, инші два були за хірурга і аптекаря в козацькому війську, а ще двоє селян; вони розповідали, що козаки потерпіли великі страти підчас приступів Чарнецкого: забито самого гетьмана (наказного), корсунського сотника—зятя Хмельницького, полк. Зеленецького ранено в бік, Махеринського в ногу і т. д., а козаків убито 50 и 70 ранено—не так то богато.

Під'їзд висланий з-під Браслава «по Надбожу» зловив ще двох козаків, і вони оповідали, що навіть з Умани козаки втікли до Дніпра. По сих звідах Чарнецкий вернувся до головної гетьманської кватирі, де між иншим мало рішитися, чи знищити Браслав до решти чи поставити тут залогу і до деякої міри поправити [3]).

Тим часом, 20 грудня приїхав до гетьманської кватири посол від султана Менґлі-ґерая, що йшов з ордою, з побажанням щоб до його приходу Поляки стрималися від воєнних операцій [4]). А від короля Потоцкий одержав листа з «горячим» побажанням, щоб старий гетьман «для певних причин» кинув похід і вертався [5]). Все се в додатку до инших мотивів—тяжких доріг і потреби дати війську випочити, спонукало гетьманів зробити святочний перепочинок на яких півтора—два тижні. Гетьман повідомив про се короля в черговій реляції своїй з 20 грудня, з Нестервара-Тульчина, котрої в'ступні звістки,—про Бушу і Тимонівку, я вже викори тав вищ', а тепер наводжу дальше: «В Браславі зібрались були і міцно замкнулися: Мисько званий Дубина, наказний гетьман, Богун кальницький і коршівський (!). полковник браслав

[1]) Сівського столу стовб. 158 л. 255. Коротке звідомленне гетьмана див. нижче.

[2]) Міхалов с. 734.

[3]) Міхалов. с. 736.

[4]) Се пише Лянцкороньский в своїй реляції підканцлерові, 9 січня—у Ґоліньского с. 729.

[5]) В листі Потоцкого до Сільніцкого, 20 грудня, Ґолін. с. 733.

ський Зеленецький, Грило (?) лубенський, Пушкаренко полтавський... Я спочатку післав на них п. обозного коронного, і вони вийшли против нього, бились, і він їх зганяв з поля. Потім післав іще п. старосту винницького й инші полки, щоб їх вивабити в поле— але вони від свого фортелю не відставали—билися з нашими, кількаддять їх убито, кількадесять ранено, і зігнано з поля. При тім забито наказного гетьмана, а Зеленецького підстрелено. Раховано їх на 20 тисяч, а що найменше було 15 тисяч самих козаків.

«Після сеї проби мали ми зараз на них наступати з усім військом, але наступила непогода, безнастанні дощі, так що військо ані витримати їх, ані рушити не могло. Вони ж тим часом довідались від язика, що ми збираємося на них—бо роблено деякі приготовання до штурму, військо побільшалося тими хоругвями, що йшли позаду: воєвода браславський прийшов в 600 коней, Татар прийшло 200 коней. і пішла чутка, що надходить більша орда. Отже кинули Браслав і пішли за Бог [1]); армати частину лишили, частину з собою були взяли—але і ту мусіли кинути: частину коло мосту, инші за Богом.

«Жаль мені, що тих пташків випустилося, незле вони зібрались були до тої клітки! Але спричинило то саме небо, перешкодивши страшною непогодою і через неї і тепер не можемо рушитися з місця, за для великого болота. Але і за те богові дякую, що взято те місце, досить оборонне, без утрати в людях в. кор. мил. Увільнено майже всю ту частину краю між Дністром [2]) і Богом, і я рішив дати війську трохи спочити, в тій місцевости—найкращій для прогодовання, чекаючи орди, про котру досі не мав ніяких відомостей. Аж тепер прийшли листи від п. стражника [3]), що він уже вертає з Криму, діставши прихильну відправу,—і приїхали посли від Менґлі-ґерая султана, що іде до нас з Ордою: вони заповідають його прихід до нас з ордами найдальше за тиждень. Кілька день перед тим аґа буджацький через свого мусталика і п. Коріцкий листом своїм повідомили нас, що йдуть ще два мурзи білгородські, а з третім аґою 100 коней прийшло з власної охоти тиждень тому, і добре ставилися під Браславом» [4]).

По козацький стороні фронту маємо таку реляцію від московських драгунів висланих від А. Бутурлина в поміч уманському полковникові, з 20-х днів грудня н. с. (Бутурлин одержав її в Білий Цэркві 24 н. с.). Уманський полковник Семен Урьяненко був з полком в Браславі з наказним гетьманом Воронченком; богато було під Браславом боїв з Поляками, козаки покинули Браслав і перейшовши Бог стали в Куні і Соболівці. Потоцкий стоїть за Богом, чекає Орди, щоб з нею наступати на Умань [5]).

В реляції писаній королеві з пізнішою поштою, Потоцкий подавав ще такі відомости про розквартируванне війська, (на жаль тільки не все добре в тій копії. що

---

[1]) В копії па Boh.

[2]) В копії: Dniepem.

[3]) М. Яскульского, що їздив в друге осінне посольство до Криму.

[4]) Теки Нарушевича 148 с. 1007—лист без дати, але XI дає пізніший (там же с. 991)—він каже, що сей попередній лист був писаний в Нестерварі 20 грудня. Теж саме більше менше читаємо в листі до ротмистра Сільніцького, з додатком отої звістки про лист одержаний від короля, що я подав вище. Лист до Сільніцького в виїмках у Ґоліньского с. 734

[5]) Сівського столу стовб. 158 л. 290.

ми маємо). Воєвода Тишкевич (здається) як замісник гетьмана став з пятьма полками в Тростянці; польний гетьман з дру ими пятьма в Олександрівці; Чарнецкий з двома полками кінноти, з арматою і пішими регіментами в Ладижині—все наколо Нестервару. Гетьман розіслав універсали до підданих, радячи їм піддатися своїм панам. До нас заховався такий універсал адресований до підданих Бершадської волости кн. Вишневецьких—з погрозою, що непослушним, навіть і дітям їх і немовлятам їх не буде помилування, і орда, що має прийти, забиратиме їх без усякої перешкоди [1]). Але—додає гетьман в реляції—майже всі міста полишені їх мешканцями—тільки з деяких, як от з Чечельника і з-за Богу з Винниці й Стінки прийшли з заявою покори [2]).

В Варшаві на підставі наведеної реляції гетьмана було об'явлено дипльоматичним представникам, що польська армія опанувала Браславське воєводство і його фортецю, вигнавши відти 15 тисяч козаків, і вже прийшло до неї 600 Татар. з вістю, що скоро прибудуть і головні сили [3])

---

Для козацького штабу сей польський наступ не був несподіванкою. Ми бачили що гетьман, просячи у царя війська в перших днях жовтня, і в своїх листах і через бранців і перебіжчиків, висланих з його посольством до Москви, досить докладно поінформував царську ставку і про початок польського наступу, і про його завдання—йти на Браславщину, на Ставище і Умань [4]) Тиждень пізніш в середніх днях листопада н. с., коли до гетьмана приїхав царський посол Денис Тургенев з піддячим Портомоиним, він їм ще докладніш представив ситуацію Посли приїхали з звідомленнем про закінченне кампанії на Білоруси і з перепросинами за те що московський штаб, захопившися білоруськими операціями, що називається—вивів в поле гетьмана і лишив його без обіцяної підтримки з свого боку і навіть без усяких інформацій. Посол—як звичайно в московській дипльоматії—не дуже ясно, а більше натяками і недомовками мав пояснити, як се воно так сталося, що давши гетьманові з літа наказ іти під Луцьк на схід з армією Трубецкого, в дійсности туди Трубецкого ані кого небудь иншого на його місце не послано, так що гетьман міг би попасти в дуже серйозну небезпеку, коли б справді став виконувати сі московські директиви. Заразом Тургеневу доручено було заручитися помічю гетьмана для московського посольства до Криму—товмача Кутлумамета Устокасимова, що мав зложити поздоровленне на ханстві новому ханові і подати пропозиції відновлення приязни. Нарешті мав Тургенев з Портомоиным можливо докладно розвідатися про політичну ситуацію і дипльоматичні зносини гетьмана та роздобути від Виговського всякі секретні документи [5]).

---

[1]) Універсали в московськім перекладі в Польських справах 1654 р. № 2 л. 90, дата 18 грудня під Фалчином (читай: Тульчином).

[2]) Реляція без дати (але очевидно з середини січня з Тростянця—пор. вище с. 1014) в Теках Нарушевича с. 991.

[3]) Жерела XVI с. 198—9, депеша з 10 січня.

[4]) Лист гетьмана післаний з Кіндратенком 3 н. с. листопада, наказ йому, мабуть дещо пізніший, і оповідання Ластовецького, післаного з Кіндратенком до царя вище 957. Звертаю увагу, що дата виступу польських гетьманів подана Ластовецьким вповні сходиться з Коховским (4 тижні перед Пилипівкою—се коло 27 жовтня н. с.).

[5]) Інструкція Тургеневу, 4 (14) жовтня—Акты XIV (с. 86—7, пор. вище с. 959. Інструкція Устокасимову—Крим. справи 1654, стовб. 9. Тут же чернетка

Приїхавши до Чигрина 14 н. с. листопада Тургенев застав Хмельницького в Суботові, нездоровим, чи може просто втомленим після походу, але 15-го бачився з Виговським, а 16 мав таки авдієнцію у гетьмана. І Виговський і гетьман, хоч мали всі причини бути дуже незадоволеними на необачне й легкодушне поводженнє з ними і козацьким військом в такій відповідальній справі як воєнна, стратеґічна, одначе держалися дуже стримано і нічим не виявляли незадоволення. Але і в інформаціях були видимо досить здержливі. Тим не менше дещо з того що послові довелось почути і довідатись (богацтвом змісту його звідомленнє не визначається) має деяку вартість для зрозуміння ситуації.

Можна одмітити, що форми авдієнції були досить прості і ніяких особливих гонорів послам не показано; дарунки ними привезені були скромні—сорок соболів самому гетьманові, і сорок соболів і дві пари Виговському—передані йому секретно на дворі. Гетьман дуже дякував: «Велике царське жалуванне до мене, і відплатити не маю чим!» [2]). На інформацію про царські подвиги на Білоруси (се було офіційне звідомленнє про здобутте Смоленська) гетьман відповів як звичайно—побажаннями перемоги над усіми ворогами. Потім посли виложили царське дорученнє гетьманові: виправити до Криму товмача Кутлумамета, що цар посилає до хана; гетьман обіцяв [3]).

За обідом посли поставили запитанне, що сталося з тими заявами молдавського господаря—мовляв присягає цареві, шле до нього послів, і мунтянський господар і семигородський князь теж хочуть піддатися цареві? були від них якісь посилки, мав гетьман з ними потім якісь зносини і що йому відомо про їх наміри? Гетьман пояснив, що він тоді посилав своїх послів: до мунтянського господаря Демка Михайловича Лисовця [4]) та писарів Івана Ковалевського і Федора Погорецького, а до Ракоція корсунського писаря Івана Креховецького, і він знає, що ті його посли у мунтянського господаря і Ракоція були і поїхали назад, але тут їх перейняв воєвода Стефан і тримає у себе у Ясах. Гетьман двічі писав йому, щоб він їх пустив, але Стефан нічого не відповідає: показав себе неприятелем, з королем і з ханом підтримує зносини, намовляє Татар на Україну.

При тім гетьман звернув увагу на грізну ситуацію: баша сілістрійський Сіауш уже перейшов Дунай. Станислав Лянцкороньский прийшов під Бар і хоче на Україні зійтися з ордами, здобувати Браслав, Чечельник та інші українські городи. Насувається війна. Мамет-ґерай, новий хан збирається з великими силами воювати Україну разом з Ляхами, і в недовгому часі треба сподіватись його приходу. Навіть такі Ногайські Татари, що над Дніпром кочували і завсіди з козакам тримались, перевозяться на кримську сторону—очевидний знак розриву. Тому треба, щоб цар

---

царської грамоти гетьманові з дня 4 (14) жовтня: цар повідомляє його про отримані в ставці вісти про смерть хана, просить сказати Устокасимову імя нового хана, щоб він міг його вписати в своїх грамотах (в Приказі імени нового хана не знали, і в грамотах лишили вільне місце), і як найскорше виправити його до Криму. Царської грамоти гетьманові, що мав йому подати Тургенев, в актах нема.

[2]) Акты XIV с. 99.

[3]) Тамже с. 100—3.

[4]) В однім місці: Демко Михайлов ясаул войсковый, в другім: лосевицкий сотник Демко Михайлов, с. 104—5.

дав наказ Шереметьеву з товаришами підійти на українську границю, і на випадок польського наступу помагати козакам.

При тім гетьман згадав, як його підвели з Трубецким, і Тургенев з Портомоиним стали переказувати московські пояснення—наведені вже вище—як се воно так вийшло, що Трубецкой ішов під Луцк, а опинився під Горами, на північ від Могилева. Гетьман прийняв сі дивні пояснення з приязною миною—побажав дальших успіхів.

По сім Тургенев виложив останню справу: розповів як приїздив до царської ставки Золотаренко, яка йому честь і жалуванне було, і війську роздано золото. Се було сказано, очевидно, як пригадка, що старий гетьман досі не виконав своєї обіцянки: не зложив цареві візити. Гетьман так се зрозумів і відповів: «Писав мені наказний гетьман, що він у й. цар. вел. під Смоленськом був ,бачив царські пресвітлі очі, його ласку і жалуванне велике. Я теж дуже на таке велике діло охотився, щоб Бог дав мені побачити пресвітлі царські очі, тільки бог не сподобив: Ляхи перешкоджують, а тепер знов і Татари на нас повстали. А що цар. вел. післав Запорізькому війську золото, за се я чолом бю й. цар. вел., що пожалував військо Запорізьке—всіх наділив своїм жалуваннєм» [1]).

На сім авдієнція закінчилася. Гетьман (а властиво мабуть більше писар ніж гетьман) занявся висилкою до Криму того Устокасимова. В своїм звідомленню він писав потім, що гетьман властиво не хотів відправляти його до Криму, з огляду на «ссору» в ханом: до нього новий хан присилав з погрозами, а Хмельницький йому на те відписав, що погроз його він не боїться. «І ходили Черкаси під новий кримський город Ислам-керман, що поставив був цар Ислам-ґерай, і забрали під тим городом 15 кримських Татар та 120 штук худоби» [2]). Але се говорилось мабуть перед авдієнцією, або так собі, «між иншим»,—бо на авдієнції 6 (16) гетьман без усяких заперечень з першого ж слова згодився Устокасимова виправити—так принаймні написано в посольськім звідомленню Тургенева; він каже далі, що 18 н. с. листопада гетьман відправив Устокасимова, придавши йому чигринського козака Грицька Іваненка, і листи до хана, калги, нуреддіна та инших «ближчих людей», просячи заховати старі добрі відносини, як були за покійного хана. Велів їм їхати до Крилова, а там взяти собі провідників [3]). В своїм звідомленні Устокасимов пише, що виїхав він з Чигрина 24 н. с., а заїхав до Криму 30-го.

21 мала відбутися відправа Тургенєва. Про се повідомив його писар і притім передав з ним чимало листів: лист хана, привезений Тохтамишом, два листи воєводи Стефана, і кілька вістових листів з польського пограничча, з тривожними вістями про симптоми польського, татарського і турецького наступу. Полковник браславський Михайло Зеленський і уманський (наказний) Семен Одеяненко, з 13, 15 і 16 н. с. листопада, сповіщали про польський марш на Бар і вказували Умань і Чечельник як на цілеві пункти Орди [4]). Сі документи мали, очевидно, побудити московський уряд до швидчої військової допомоги—скоршого маршу на Україну армії Шереметева. Опису відправи Тургенев не лишив. В листі своїм позначеним 10 (20) листопаду і переданім очевидно на прощальній авдієнції гетьман по етикетальнім вступі писав цареві:

---

[1]) Акты XIV с. 110.
[2]) Кримські справи 1655 р. стовб. 2. [3]) Акты XIV с. 110—1.
[4]) Акты XIV с. 117—126.

«В давнішнім нашім листі писали ми твому цар. вел., що як посилали ми покійного Демка осавула військового до Стефана господаря волоського, то він при Демку осаулі хрест нам цілував, обіцюючи під рукою твого ц. вел. бути і з нами вічно в приязни жити, і після Никифора гінця мав прислати своїх послів, великих бояр до твого цар. вел. По тім ми до нього кілька разів посилали наших післанців і в листах нагадували, щоб він вислав своїх великих послів до твого ц. в., а з нами жив у приязни, як присягав. Але вже більш як 8 тижнів, що ми не маємо від нього найменшої відомости, і нічого нам не пише. Посилали ми також своїх післанців до господарів угорського та мунтянського, закликаючи їх листами, щоб вони приклонилися під руку твого ц. в. і з нами в приязни жили; але Стефан господар затримав у Ясах наших післанців—тих що від мунтянського господаря вертались і тих що поїхали від нас до короля (!) угорського, вже більше двох тижнів. Ми до нього двічі писали, щоб він їх не затримував і пустив; як тільки вони вернуться, зараз ми про все напишемо твому ц. вел. Тепер же маємо певну відомість, що Стефан господар виїздив у гори ніби з трівоги перед Татарами, а (на правду) мав там тайні наради з послами польськими, татарськими й инших країв, і там ухвалено, зібравшися разом усім ордам—кримським, ногайським, черкеським, очаківським, білгородським, з Уграми, Волохами і Ляхами ударити з усіх боків на наші українські городи. Ми маємо надію на Бога, що ті неприятелі потіхи не матимуть, але для всякої певности і безпечности поставили всі задніпрянські полки на границі, а самі станемо [1]) в Корсуни. До всіх полковників розписали листи, аби були готові; а звідки неприятелі наступатимуть туди підемо з усім військом Запорізьким А твоє цар. вел. до землі упадаючи просимо пильно: не забудь нас, розпиши листи до В. Б. Шереметьева й усіх воєводів пограничних, аби нам поміч давали —бо неприятелі на нас усі сили звертають і з усіх сторін мають наступати».

Далі вислови радости з приводу московських успіхів на Білоруси («по всіх городах ми післали, аби молебні служили і за твоє ц .в. богові молились»); повідомленне про те що післанця царського до Криму виправлено; короткі вісти про неприятельський наступ—подані вже вище: Сіауш-баша перейшов Дунай, С. Ляицкороньский що був під Зборовом, прийшов під Бар і хоче зійтися на Україні з ордами [2]).

Зараз після відправи царських послів гетьман збирався виїхати до Корсуня, так сказав їм Виговський—«Бо з пограничних городів пишуть полковники і сотники та инші урядники, що орди з Ляхами збираються і хочуть наступати на пограничні городи» [3]).

---

Дійсно, кілька день пізніш гетьман вибрався знову в похід—але зайшов не далеко, тільки до Корсуня, визначеного на походну кватирю, і зазначивши таким чином початок свого походу, став вичікувати Шереметева, бомбардуючи його покликами до негайного походу, з огляду на польський наступ і сподіваний прихід Орди. Потім (невідомо, коли саме), пересунувся під Білу Церкву, де стояв

[1]) В «списку»—«пребываем», але лист писаний з Чигрина, і тільки після виїзду Тургенева гетьман збирався вийти до Корсуня, тому я так позволив собі се слово перекласти.

[2]) Акты XIV с. 111—6.

[3]) Тамже с. 111.

з невеликим військом (сильно ослабленим дезертирством) Андрій Бутурлин [1]). З гетьманом теж було невелике військо, з котрим він не важився виступати, і так тут під Білою Церквою простояв аж до самого приходу Шереметева що прибув 26 н. с. січня. Не вважаючи без нього можливим реагувати на відновленне польського наступу з новим роком, він вилівав за сей час свою енергію з одного боку в алярмах до московського уряду і до пограничних воєводів, з другої сторони в різних заходах звернених на те щоб відвести Орду від помочи Полякам, або принаймні всяко затримати її.

31 листопада н. с. виправив з корсунської кватири посольство до царя з новими вістями про польський наступ і потребу підмоги. Їздив послом Роман Андрієнко (Андреев) і писар Кирило Захаренко з 4 козаками. В листі своїм з датою: «в Корсуні 21 листопада» с. с. (післанім з сими послами) [2]) гетьман писав цареві:

«Раніш уже писали ми тобі про неприятельські замисли: що Ляхи з ріжними краями порозумівались і на нас готовились, а тепер вони, як бачимо, вже й наступають на нас з великою силою. Хоч саме лядське військо не дуже сильне, але з ним Угри, Волохи, Татари білгородські, очаківські, добруджські, ногайські, сполучившися разом вийшли до Шаргороду й инших пограничних городів, і туди має наступати й сам хан в усіма иншими, як тільки ріки стануть. Тому припадаючи до землі прохаємо тебе—не облиши нас, але як найскорше військами своїми підтримай, щоб дати відправу тим неприятелям. Писали б ми до Івана Никифоровича полковника ніжинського (Золотаренка), щоб він ішов до нас у поміч з військом, але не маємо наказу (властиво—згоди) від твого цар. вел. Ми ж згідно з наказом твоїм війська свої на зиму розпустили і тепер скоро зібрати не можемо. Писали до боярина В. Б. Шереметева, щоб він ішов до нас—дати відсіч тим неприятелям, і чекаємо від нього (вісти чи помочи). Тепер же з тими відомостями нашвидку до твого ц. вел. посилаємо, з пильним проханнем—не лишити, а військо прислати—аби церкви божі і городи пограничні в цілости зістались. Бо вже Ляхи почали прелестними листами і всякими способами підіймати на нас ріжні землі».—Докладніше про все се мали розповісти цареві післанці, а для ілюстрації лядських «прелестних листів» посилав гетьман наведений вище універсал Конецпольського до своїх підданих [3]).

---

[1]) 11 грудня А. Бутурлин писав цареві: «Стою коло Білої Церкву з невеликим військом. Післано від мене до Умани з майором Графом 6 рот, а комарицькі драгуни, поставлені по селах під Білою Церквою і в сусідніх городах, порозбігались до дому, покинувши порох, оливо й гармату, і вона через малолюдство стоїть без охорони. Діти боярські стародубські і рославські і полкові козаки всі піші, коней потратили, і нема кого посилати на розвідку. Як прийдуть Поляки і Татари, мені за малолюдством битись буде з ніким, і на випадок облоги з арматою бути небезпечно. Біла Церква місто цілком слабе, ні земляного валу ні острогу нема, і ніяких укріплень не поробленo». «А з гетьманом у Корсуні в зборі військо невелике». 21 грудня, оповідаючи про листа одержаного від гетьмана 19 грудня, з попередженнем щоб його люде були готові до походу, спакували свій запас на воза, Бутурлин знову просить царського наказу, як йому буть—тому що «за малолюдством» йому не можна вивезти з собою артилерії рушаючи в похід з гетьманом. Сівського столу стовб. 158 л. 256 і 290 (виписки з реляції я подав в скороченню).

[2]) Сибир. прик. ст. 1636 л. 315—8.

[3]) Тамже ст. 319—21.

Шереметеву гетьман писав 6 (16) грудня з Корсуня [1]). «Післанці наші, відправлені від твоєї милости, прийшли до нас 6 декабря і розповіли, що вже зволив єси відправити нам у поміч окольн. Ф. В. Бутурлина і полк. Раф. Корсака з драгунами. Ми за се тв. мил. велико дякуємо і пильно просимо аби те військо поспішало не гаючись, аби ми Ляхам могли дати відсіч, поки Татари не взяли сили. 11 грудня наші з тими Ляхами недалеко Браслава билися під'їздом, і якби туман не перешкодив, дуже б їх побито. Але туман перешкодив, і відступаючи (наші) богато покидали коней і річей військових. Та маємо надію, що неприятелі наші з того не потішаться, бо знову ми богато тисяч козаків дали-сьмо, наказавши боронитися доки ми з усею силою настигнемо. Накажи війську, приятелю і друже наш, поспішати до нас велико дуже,—по десятеро просимо, бо язики кажуть, що Ляхів тих не богато—ледви 8 тисяч до бою, тільки нездалих (худих) безчисла богато, а Татари ще не прийшли—добре тепер тих Ляхів громити» (л. 270).

Ф. В. Бутурлину і полковнику Корсакові того ж дня. «Писав нам боярин В. Б. Шереметев, що ви йдете нам помагати на Ляхів, неприятелів наших, з великим військом кінним і пішим. Так ми приходу вашого чекаємо, а на неприятеля виправили нашого нового осавула військового з пограничними полками. Ляхи хоч поблизу Браслава стоять, але за ласкою божою ще не перемогли—хоча кілька разів потребу з нашими мали. Просимо в. м. в дорозі поспішати—бо ми військо наше вже маємо готове, а скоро біг в. м. принесе, зараз спільно над неприятелем промишлятимемо. З війська того, що під Браслав зближається, двох Ляхів до нас приведено, і вони казали, що Орда вся була пішла помагати Ляхам на нас, але що на Дніпрі велика крига була, то не могли переправитись, і досі ще Орди з Ляхами нема, але скоро тільки ріки стануть, обіцяє йти просто на городи наші, додаючи помочи Ляхам» (278).

8 (18) грудня Шереметеву: «Кількома листами нашими давши знати тв. м. про всілякі замисли неприятельські і тепер ознаймуємо: Теперішнього часу, себто дня 4 дек. оба гетьмани лядські—коронний і польний з усею потугою під Браславом мали потребу валечню з військом нашим, і забили намісника нашого, осавула військового, котрого-сьмо були на місце наше з військом послали. Але одна частина війська нашого за ласкою божою ціла зістала і неприятелеві однір дала, богато ротмистрів, поручників і всяких людей побито, і нікого Себастьяновича, товариша з-під корогви Андрія Потоцкого, старости винницького в язиках спіймала. Він на допиті перед нами сказав, що тут під Браславом з гетьманами ляцькими все військо кварцяне і піхоти тисяч кілька, Орди есть сот за три або чотири [2]), а більше в тих часах сподіваються—кількаднадцять тисяч, стоять над Дністром в Сороці, а скоро тільки Дністер і инші ріки стануть, тоді сходитимуться з Ляхами. А гетьмани діставши Браслав і все Забуже (так) опанувавши, хочуть всі полки поставити над Богом, поки ріки стануть, а тоді, злучившися з Ордою зараз мають наступати в українні городи ц. в-ва і їх пустошити. Про

[1]) Серія листів його, досі незвісних знайшлася в 158 стовбці Сівського приказу: їх переслав Шереметев цареві при своїй описці 16 (26) грудня—див. нижче. На жаль, все се «списки», переклади, місцями дуже лихі, але подекуди вони заховують вирази оригінальні, і я їх зберігаю в своїм перекладі.

[2]) В «списку»: которы.

короля казав тойже Себастьянович, що пішов в поміч Радивилові і з ним має йти під Смоленськ. В Польщі велике військо затягають (наймають) і задумують з усею потугою наступати на українні городи ц. в-ва та зносити їх. Отже вглядаючи в се, аби городи ц. в-ва [1]) були цілі і більше не пустошились, і неприятель щоб не розпростирався, частину війська нашого з Браслава поставили сьмо на тамтій стороні Богу для оборони від неприятеля, і самі зараз рушимось, а до м. твоєї посилаємо просячи, щоб або сам ішов з військом й. ц. в-ва, або висланим велів поспішати, аби неприятелям відпор дати—аби городи в нічім не шкодували. А що пишеш нам, мовляв сам без указу й. ц. в-ва йти не можеш, то нас то дивує—бо ц. в-во в грамоті своїй нам так пише: «Коли неприятелі з великими силами на вас наступатимуть, веліли-сьмо бояринові В. Б. Шереметеву всім військом нашим помагати против кождого неприятеля». Отже коли б милость твоя щось добре зробив (в розумінню—поспішив з помочею), тим й. ц. в-во не образився б, але милоство б пожалував—бо все то одна земля й. ц. в-во» [2]).

Приписка: «Послали-сьмо під Браслав перед собою кількох полковників, а самі чекаємо приходу ваших мил., і війську збиратись веліли, бо часті відомости нам доходять, що Ляхів все більше прибуває. Тепер би власне час на них ударити! Зволь перевезтися через Дніпро в Каневі, Ржищеві й Терехтемирові» [3]).

Приписка ся означає, що гетьман роздумав і бере назад свою обіцянку «зараз рушити» під Браслав: він чекатиме приходу Шереметева, або Ф. Бутурлина, і без них не вважає можливим рискувати.

Попереднього дня, 7 (17) грудня він вислав таку ж реляцію Ф. Бутурлинові, і закінчив її покликом до скорішого приходу і доволі недвозначною погрозою, що на кунктаторство Шереметева він буде скаржитися цареві («о чом будет знать ц. в-во») [4])

11 (21) грудня, з того ж Корсуня Шереметеву написав так: «Писав ти до нас через післанця свого Зосима з тов. про посилку ок. Ф. В. Бутурлина з Корсаком та инш., і ми з того тішились і дякуємо, зараз до них посилаємо провідниками Трохима й Івана Гуляницьких, аби прудко поспішали й просто їх проводили. Бо як у попередніх наших листах ми тв. м. писали про Ляхів, так і тепер ознаймуємо, що сбидва гетьмани під Браславом з військом нашим вже тижнів три або й більше бються, і там нашого намісника осавула забито, містечко Тимонівка Ляхам піддалась, і треба того стерегтись і старання прикладати, аби й инші городи не здавалися, видячи (від Ляхів) великі прелести, а від нас помочи не бачучи. Й. ц. в. в грамоті своїй зволив нам написати, що тв. м. сам до нас у поміч з військом прийдеш, і ми на то покладались. А що пишеш, мовляв без указу й. ц. в. іти до нас у поміч не можеш, а чекатимеш приходу хана,—так хан тепер не піде, і в поміч Ляхам лише кілька мурз прийшло, а Татари (решта) не підуть, поки ріки не стануть. Отже коли б ми тут щ сь добре зробили і тим неприятелям одпор дали,—то спільно б з м. т. і городи й. ц. в. охоронили. Бо Венгри, Волохи і Татари тепер оглядаються на сили

[1]) Козацькі себто.

[2]) Ся фраза якось зіпсована, я справляю її на підставі листу до Ф. Бутурлина.

[3]) Стовб. 158 л. 272—4, остання фраза досить неясна, може перекладчик наплутав.

[4]) Тамже л. 280—1.

обох сторін—кому біг поможе, а помочи Ляхам не дають. Коли ж Ляхи тепер—не дай боже—Забуже опанують, буде велика шкода й ц. в. Теперохана в Ляхами нема—доки Дніпро й інші ріки стануть; коли ти не прудко прийдеш нам у поміч, скажи поспішати Ф. В. Бутурлинові з тов., а ми на їх прихід всілякий корм по городах наготувати веліли старшині й меншим людям». Приписки: «Коли т. м. мав би рушитися сам з військом, давай нам знати наперед себе. Просимо тебе самого на поміч прибувати, бо маємо відомість, що хан на українні городи й. ц. в-ва [1]) не піде, але всі потуги на Україну й. ц. в. обернув, а коли рушати маєш, через посланців своїх знати про себе давай. А окольничому Ф. В. Бутурлину з тов. вказали ми перевозитися на Ржищів, Канів і Терехтемирів» [2]).

Одержавши сього листа 16 (26) грудня Шереметев повідомив царя що 18 (28) він рушить до гетьмана з Вольного, де тепер пробуває [3]). Не знати, чи дістав за той час «указ й. ц. в.», чи зважився рушити на підставі попередніх інструкцій.

Цар у відповідь на гетьманські благання запевняв його, що Шереметеву дано наказ на перший поклик гетьмана йти йому в поміч. У відповідь на гетьманські пропозиції, переказані з Ждановичем, похваляв гетьманські діяння і заміри—що він звів своє військо з поля для відпочинку, а для діверсії на Татар задумує вчинити морську експедицію; при наступі ж більших сил на Україну він може рахувати на поміч Шереметева [4]).

Але на погляд царя гетьман і з власними силами міг би виявляти

---

[1]) Тут се городи московські.

[2]) Тамже л. 275—7, дещо покорочую. [3]) Тамже л. 267.

[4]) Царський лист з 19 с. ст. листопада, посланий з Ждановичом—брульон в ст. 1636 Сибир. приказу л. 213—221: «Писано в нашей царского величества грамоте к тебѣ, гетману нашему, с посланцы твоими наперед сего, что мы, великіе государь, указали нашимъ, царского величества, бояромъ і воеводамъ из войны для осеннего времени отступити і войска роспустити, чтоб ратные люди в осеннее время не изнужилися. А тебѣ, гетману нашему, по нашему, царского величества, указу для осеннего времени по тому ж велено отступити, чтоб ратных людей в осеннее время не изнужити. И что ты поворотился назад для обереганья от приходу воинскихъ людей, и то ты учинил добро. И мы, великіе государь, за то тебя жалуем милостиво похваляем. И тебѣ б нашего царского величества украинныхъ черкаскихъ городов от приходу Крымскихъ и Нагайскихъ людей и Ляхов, прося у Бога милости, оберегати. А будет почаяшъ на себя приходу большихъ людей, и мы, великіе государь, указали к тебѣ итти из Белгорода нашего царского величества боярину і воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарыщи с нашими царского величества ратными людми. И будет придут на наши украинные черкаские городы многие воинские люди, и ты б писал в Бѣлгород к боярину нашему і воеводам к Василью Борисовичю Шереметеву с товарыщи; а нашъ царского величества указ к нему боярину нашему і воеводамъ о том послан. А что к нам, великому государю, к нашему царскому величеству писал, ты, ж гетманъ нашъ, что непріятели наши великими силами на вас наступити имѣют розными промыслы, и чтоб нам, великому государю, нашему царскому величеству, поволити вам готовити чолны морские,—и мы, великіе государь, наше царское величество, суды морские вамъ, дѣлати поволили».

Чотири тижні пізніш, у відповідь на грамоту гетьмана з 21 с. с. листопаду, привезену Андрієнком, цар писав 15 (25) грудня, (там же л. 324—5): «И мы, в. г., наше ц. в., поборая по благочестивой нашей православной християнской вѣре и жалуя тебя, нашего ц. в. гетмана, і все войско запорожское,—велѣли

більшу активність в операціях против Поляків і в охороні України від їх нападів. В заміну ж армії Шереметева московський штаб хотів дістати компенсацію в виді козацького корпусу в поміч своїм стратеґічним плянам. Не тільки Золотаренкового корпуса повертати він не хотів—як того собі бажав гетьман, а навпаки прагнув одержати ще кілька козацьких полків для операцій на півночі. Видко, при всіх своїх трудних і непокірних прикметах, виявлених Золотаренківським військом, московський штаб цінив його воєнну вартість. А всякі сепаратистичні ухили, вияви «шатости» й «измены», що особливо старанно реєстрували йому київські воєводи, він між иншим задумував нейтралізувати піднесенням Києва до ранґа другої царської столиці—що мало, очевидно, потягнути за собою орґанізацію там малого царського двору, і всяких церковних і бюрократичних кадрів. Про се довідуємося з цікавого—а досі в подробицях цілком незвісного посольського звідомлення Артамона Матве ва, висланого до гетьмана разом з полк. Клишею 13 н.с. грудня. На жаль, звідомлення захова́лося тільки в части [1]) (між иншим—бракуе інструкції), але все таки і в такім фраґментарнім стані воно дає дуже богато цікавого для освітлення ситуації.

Матвеев з товаришем своїм піддячим Порошиним доїхали до гетьманської квартиры 14 н. с. січня. Гетьман стояв все ще під Білою Церквою.

Тим часом як над Украіною стояв лемент від різні і погромів в Буші, в Тимонівці і т. д., він стоїчно вичікував Шереметева, не вважаючи можливим без нього ставати до бою з польською армією. З сильним, хоч і старанно стримуваним роздраженнем пояснив він Матвееву, як богато разів писав до Шереметева, покладаючись на царське запевненне, що йому дано наказ на перший поклик гетьмана йти йому в поміч, і тільки дістав від Шереметева відповідь, що він від царя такого указу не має. Через се в війську настала велика тривога—аж поки в останнім часі не прийшли вісти, що Шереметев дійсно рушився. З жалем згадував він як пропало попереднє літо через таку ж саму неурязку з Трубецким: як би він своєчасно був прийшов, війна тоді ж була б скінчена, і тепер, очевидно, можна було запобігти руйнації західнього погранича, якби цар не зробив зимових вакацій саме тоді як гетьманові найбільше була потрібна московська поміч. Правда, з його розмов виходило що він все таки не вважав даного моменту критичним. Перед Матвеевим він розвивав плян весняного походу, «як тільки трава з'явиться», спільно з Шереметевим, на Львів—те що він потім здійснив уже з Бутурлиним, і не надає особливого значення

---

итти к вамъ на помочь нашего ц. в. боярину и намѣстнику белоозерскому і воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарыщи, и наши ц. в. грамоты о томъ к боярину нашему і воеводам к Василью Борисовичю с товарыщи посланы многие, а велено имъ итти к вам не мешкая. А стольнику нашему і воеводе Ондрѣю Васильевичю Бутурлину с нашими ц. в. ратными людьми по прежнему нашему указу велено быть с тобою ж, гетманомъ нашимъ. И тебѣ бы, гетману нашему, со всѣмъ нашим ц. в. войском запорожскимъ и с нашими ц. в. бояриномъ і воеводы прося у Бога милости недруга нашего Яна Казимера короля над войсками и иных земель, которые с ними будут, промышлять и поискъ всякой чинити (так виглядає текст після де-яких поправок, приписок і закреслень; раніш було написано: «над неприятелем нашим над Яном Казимером королем (и над его войсками) промышлять и поискъ всякой чинити, чтоб (однолично) над (ним) неприятелем однолично поискъ учинити») и украинных нашихъ городов повоевать не дать»

[1]) Сибирський приказ архива юстиції. стовб. 1471.

найближчий перспективі—війні за західнє пограниче. Можливо, що він не вірив в татарсько-польську кооперацію, і продовжуючи далі зносини з своїми прихильниками між кримськими беями, сподівався осягнути те що дійсно осягнув два тижні пізніше: відтягнув Татар від польського походу і тим змусив до ліквідації його. Але він не відкрив сього секрету Матвееву. Натомість инші подробиці переговорів на стільки інтересні, що мусимо на них спинитись.

До гетьманської кватири в Білій Церкві посли приїхали під Ярдань, 5 (15) січня і того ж дня Виговський попросив їх до гетьмана на авдієнцію на завтра, на Водохрещі. На гетьманському дворі стрічали послів з Виговським полковники Москаленко, білоцерківський, Тетеря переяславський, Іван Гуляницький корсунський, Андрій Бутенко канівський і гетьман стрів послів у сінях. Після передачі царської грамоти, Матвеев переказав царську похвалу з побажанням такої ж вірної служби на далі: «Служіть великому государеві і далі так як почали!» Гетьман відповів запевненнем, що всі за «його ц. в. наказом готові й на смерть». Описавши успіхи московського війська на Білоруси, посли познайомили гетьмана з пляном весняних операцій: наступу на Минськ і Вильну, з наміром іти на саму Варшаву. Щодо України цар бажав повної мобілізації всіх сил проти Польщі і хотів би знати гадки гетьмана про плян і пору походу, але персональної участи самого гетьмана не вимагав: Коли гетьман від частих своїх походів утомився і йому трудно взяти на себе новий похід—то цар пришле для сих операцій В. Б. Шереметева з московським військом, а гетьмана просить дати три козацькі полки, а сам він може обмежитися охороною України від Криму зайнявши місце Шереметева. Але гетьман не хотів випускати з своїх рук проводу й ініціятиви воєнних операцій на Україні. Він заявив, що піде з усею козацькою силою, скоро тільки з'явиться трава—але разом з Шереметевим, тому що Поляки певне зберуть проти козаків великі сили. Піде на Пиків «мимо межипашу Старого Костянтиного шляхом до Костянтиного», себто старим шляхом 1648 р. на Тернопіль і Львів. «Бо на Камінець іти—війську буде прикро: гори великі і переправи трудні. Але добре б було післати під Камінець з дороги тисяч 5—6 війська, щоб його обложити—аби не було відти, з Камінця ніякої вісти ні до турецького султана ні до угорського ні до мунтянського володаря. Вони—мунтянський і угорський—побачивши велике військо, стануть і собі помагати цареві, і як би вдалося здобути Камінець, то се не тільки наведе великий страх на Поляків, але й на Туреччину зробить велике вражінне» [1]).

[1]) «А тебѣ гетману (цар) указал ити на Коруну; и про то б тебѣ намъ сказать—далеко ли тебѣ с войскомъ Запорожским ити, и на которые мѣста и с которого числа чаеш себѣ собраться чтоб всѣм полкам прити в одно врѣмя, чтоб ихъ злые замыслы разорить. А будет ты гетман для своихъ частыхъ походов изнемог, и великиі государь, е. ц. в-во, укажет быть на своей ц. в-ва службе боярину и воеводе Василью Борисовичю Шереметеву с товарыщи. А тебѣ, гетману, ц. в.-во велѣл говорить, чтоб ты с ним послалъ три полка Запорожскихъ Черкасъ. А тебѣ гетману указал оберегати з достальными полки свої ц. в-ва Запорожские городы, і гдѣ по указу ц. в-ва былъ бояринъ и воевода Василей Борисовичъ Шереметев с товарыщи.

«И гетман Богдан Хмельницкиі говорил: По указу—де вел. государя нашего, е. ц. в-ва, идет онъ противъ враговъ и разорителей святых божиіхъ церквей; а какъ—де всемогущиі Богъ подастъ помощь, и счастье поспешит ц. в-ва, отгонит неприятелей своихъ, и он де гетман на службу ц. в-ва готов на весну со всѣмъ войском Запорожскимъ, а чтоб—де ити им

Сей агресивний плян настільки розминався з торішньою тактикою гетьмана—його униканнями від походів, мовляв, з огляду на потребу стерегти Україну від Орди, що Матвеев поставив питанне—як же буде в такім разі з охороною України від Татар, коли гетьман виведе всі сили на Поляків? Але гетьман сим разом відповів, що татарського нападу не треба буде бояться, бо хан буде з коронними гетьманами і не зможе воювати запорозьких городів [1]). Тоді Матвеев не став розвивати аргументів против сього, а спинився на справі запровіянтования московської армії підчас її постою на Україні: треба завчасу забезпечити її запасами, поки ціни низькі і всього богато. На се гетьман заневнив, що московське військо не буде мати в запасах недостачі, московське військо буде розписане по городах, містах і селах, йому велять давати стацію, скільки можна буде взяти [2]).

---

вмѣсте з боярином и воеводою с Васильем Борисовичем Шереметевым с товарыщи и со всѣми ратными людьми на Коруну. А собранье-де у нихъ (Поляків) на весну против ихъ, черкас великое будетъ. А ити на весну, кой час трава об'явитца. А ити на Пыков мимо межипашу Старого-Констянтиного шляхомъ до Костянтиного; а от. Старого Костянтиного до Тернополя, а с Тернополя до Львова. А только—де ити на Каменец-Подольской и ратным людем будет скучно, горы великие и переправы большие. А чтоб—де послать в дороги из войска тысеч 5 или 6 под Каменец-Подольской, и чтоб Каменец осадить, для того чтоб вѣдомости ис Каменца никакой к Турскому Салтану и к Венгерскому и к Мутьянскому не было. А как де увидят Мутьянской и Венгерской рать великую, будут царскому величеству помагать; а есть ли-де поможет всемогущиі Богъ, и счастье царского величества поспешитъ—Каменецъ возмут или здадутца, не только—де что будет Поляком страшно, и турскому салтану будет великое сумнѣнье»—л. 55—9.

[1]) «И Артемон гетману Богдану Хмельницкому говорил: Сказывает онъ гетманъ, что он от частых своих походов не изнемогъ, а хочет ити на весну на коруну польскую со всѣм войском Запорожскимъ вмѣсте з боярином і с воеводою с Васильемъ Борисовичем Шереметевым с товарыщі и ц. в-ва с ратными людьмі. И только в тѣ поры ц. в-ва на Украину или на Запорожские городы наступит Крымской хан,—и Украину и Запорожские городы от Крымсково хана кому оберегать?

«И гетьман Богдан Хмельницкиі говорил: Как-де дастъ богъ на весну пойдет он со всемъ войском Запорожскимъ против неприятелей ц. в-ва вмѣсте з боярином и воеводою с Васильемъ Борисовичем Шереметевым с товарыші, и в Заророжских—де городѣх останутца только осадные люди. А приходу-де от крымсково хана не будет, для того что будет ханъ при гетманех коруных, а на Запорожские городы войною не пойдетъ.

«И Артемон говорилъ: Какъ дастъ богъ, учините поискъ над польскими и над крымскими людьми, а бояринъ и воевода Василей Борисович Шереметев с товарыщи и с ратными людьми придут назад в Запорожские городы,—и ты б гетман по указу вел. гос. нашего, е. ц. в-ва, ратным людем велѣл собрать запасов, чтоб ратным людем не изнужитца; а собрать бы тѣ запасы со всѣх Запорожских городов и с мѣстъ и с сел и з деревень и с мельниц, смѣтясь з боярином и воеводою с Вас. Бор. Шереметевым, сколько на ратныхъ людей запасов надобетъ. А запасы здѣсь в городех Ц. в-ва дешевые—ржи и овса и ячменю четверть купят по полтора золотых польскихъ» —л. 59—61.

[2]) «И гетман Богдан Хмельницкиі говорил: Царского величества боярин и воевода Василей Борисович Шереметев с товарыщи и с ратными людьми запасы скуден не будет, роспишет онъ, гетман все войско по городомъ и по мѣстам и по селам и велит давать стацыю, по чему доведетца взять з городов и с мѣстъ и с селъ и з деревень»—л. 62.

Далі Матвеєв сказав: «Стало відомо й. ц. в., що кримський хан хоче йти війною на запорізькі городи, і ти, гетьмане, писав, щоб воювати його: побудувати на Дону струги, а на Дніпрі човни і послати їх (на Крим). Отже скільки думаєш виготовити (човнів) на Дніпрі, по скільки чоловіка сяде в човні, і скільки війська думаєш зібрати й послати Дніпром на Дін, так щоб не посилати на Дін реєстрових козаків?».

Гетьман на се сказав: «Вел. государ за його чолобиттем велить вислати човни з Дніпра [1]) на Дін, і з Дону йти війною на кримського хана. Але тепер сього не можна зробити, бо крім реєстрових козаків нашвидку нікого не можна зібрати; а коли реєстрових посилати (на Дін), то йому, гетьманові, самому нема на що більше надіятися! Прислана була йому царська грамота, написано в ній було, що буде в поміч кн. Трубецкой з товаришами, з великим військом. Після того прислано другу грамоту, що велено іти в поміч гетьманові В. Б. Шереметеву з товаришами. З того вийшла проволока (мешканье). Коли б князь А. Н. Трубецкой прийшов був тоді, як його згідно з царським наказом чекали (на Україні), тепер був би спокій. Бо царське вел. приймаючи їх під свою руку, хотів їм помагати військом. Тому як прийшли вісти, що на Запорізькі городи наступають неприятелі їх, вони, гетьман і військо з тими відомостями посилали до царя своїх послів: Данила Виговського і полковника київського Антона, і сі посли привезли царські грамоти, що до В. Б. Шереметева і товаришів послано такий наказ, аби як тільки гетьман їм напише, зараз вони мають іти до нього, без якого небудь проволікання. Згідно з сим указом він, гетьман, богато разів посилав до В. Б. Шереметева, але той відписав йому, що такого царського указу йому не було. З того в Запорізькому війську сталася велика трівога (великое сумнѣнье), аж доки не довідалися певно, що В. Б. Шереметев з вій ськом іде.

«Як же Бог поможе неприятелів відігнати, тоді я велю полковникам і всій старшині робити човни, зроблять їх 300 або 400, а в кожний човен сяде 70 чоловіка. Я тепер послав на Дін бужинського сотника Лукіяна Сухиню [3]), а з Дону просив [4]) послати відповідних людей до калмицьких тайш, аби вони на козацьке проханне пішли війною на хана, на Молочні Води, а звідти на Перекоп, а що з тої посилки вийде, про те дам знати» [5]).

Матвеєв став виправдувати Трубецкого, що справи його затримали на Білоруси, а так само Шереметьева, і при тім зробив увагу, що гетьман тим часом і з власними силами міг противстати невеликому польському війську і не дати знищити пограничних міст: «Що В. Б. Шереметев іде не швидко, відомо тобі самому, яка тепер трудна дорога, і не можна йти спішно. А що ми чули про коронного і польського гетьманів, що вони прийшли під Бушу з 20 тисячами, і спустошили богато городів, то такому війську міг би ти і з військом Запорізьким противстати не чекаючи Шереметева» [6]).

Гетьман, зрозуміла річ, був дуже ображений таким завваженнем і відповів на се: «Коронний гетьман ніяких городів не спустошив! Ті городи і перед тим були порожні—від Татар і від нас, як туди військо ходило, а люде з тих городів, від са-

[1]) В списку: Дністром. [2]) В значінню: обіцяв. [3]) «Лукьянка Сухина». [4]) «велѣл». [5]) л. 64—6.

[6]) Відтінок докору міг бути і в словах: «И он гетман с войском Запорожским Черкасы замешкал»—коли Трубецкому визначено було вести операції в порозумінню в гетьманом (л. 66).

мого Дністра вийшли на другий бік Дніпра [1]). Але як стався бій під Браславом і вбито там наказного гетьмана Васька Томиленка, тоді козаки з Браслава вийшли—сподіваючися приходу Орди, і Браслав спалили, щоб неприятель не мав де стати. А мені з нашим військом не можна було йти: я не зібравши всього війська ніколи не ходив. Царським городам [2]) досі ніякої шкоди не було. А як тепер прийде боярин В. Б. Шереметев з військом, то ми за божою поміччю, покладаючися на щасте цар. величества підемо на неприятелів» [3]).

Матвеев поспішив змінити тему, побачивши невдоволенне гетьмана: «Вел. гос. велів тобі сказати: його цар. в. зволив зробити Київ столицею, на випадок свого приходу збудувати царський двір і покої на всякі потреби. Хоче він зробити Київ столицею і двір свій учинити на те щоб помолитися образові пречистої і святим мощам Антонія і Теодосія й инших святих, і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір й. цар. вел., то прихід його цар. вел. буде грізний неприятелеві—польському королеві».

Гетьман відповів здержливо і ухильчиво:

«Се в волі й. ц. в., яку йому бог дасть гадку; не тільки Київ, але й все—його цар. величества. Що він постановив зробити Київ столицею і зробити там свій двір—се йому бог дав гадку, а ми такої його ласки дуже жадні» [4]).

Матвеев очевидно відчув сю здержливість і не став розвивати сеї теми, але ті питання, що він далі ставив гетьманові, очевидно увязуються льогічно з нею. спитав, що думає гетьман про замір турецького нападу «на Запорізькі городи», донесений цареві: де саме сподіватись того нападу і як від нього боронитись?

Гетьман поставився до сього скептично: «Турецький султан на украіну царську (Московську) і на Запорозькі городи наступати теж не може. (По перше), дорога дальня, не то що зимою, але й літом пройти її не можна, бо ті краї, котрими йти, всі спустошені, а Турки люди вибагливі (нежные), без провіянту ніколи не ходять. (По друге) турецький султан розсварився в Венеціянами і з Сербами, і Серби Венеції помагають, і Туреччина терпить від них великі шкоди».

Артемон (Матвеев) сказав: «Вел. государ велів тобі сказати—«Стало йому відомо, що султан хоче вислати башів по волоського і мунтянського господаря, щоб відібрати у них володінне, а правити башами—бо недовіря тим господарям. Що як-би послати їм в поміч тисяч 8—9? Цар. вел. має певну відомість, що вони були б раді такій помочи».

Гетьман відповів: «Під сю хвилю послати поміч мунтянському і волоському (господареві) цілком не можливо, бо наступає неприятель (Поляки) і орди. Султан на господарів своїх башів не пошле—побоіться, щоб вони від нього не відступили. А про мунтянського господаря є така відомість, що він набрав війська тисяч 20, і воно стоіть на турецькій границі».

Матв ев тоді переказав таку інструкцію: «Вел. государ велів тобі сказати, що мунтянського господаря з волоським треба сварити, викликати між ними ворожнечу, (і сею сваркою відвести їх від польського короля і хана)—відповідно до того

---

[1]) Звертаю увагу на се дуже цікаве пояснення гетьмана.

[2]) «Царского величества городам»—се може бути парафраза гетьманських слів, звичайна в московские звідомленнях—гетьман міг сказати: нашим городам. [3]) л. 62—8. [4]) л. 68—9.

що ти писав цар. вел. що волоський і мунтянський господар хочуть іти з кримськими людьми на Запорозькі городи» [1]).

Гетьман відповів: «Тепер до волоського і мунтянського господаря посилати і їх сварити ніяк не можливо, через наступ неприятелів: польських і кримських людей. Як вони вступляться або вдасться їх побити, то я зараз пішлю, згідно з указом й. цар. вел., і думаю що їх (господарів) можна посварити—бо й так між ними згоди небогато. А про се що Венгри, Волохи й Мунтяни польському королеві помагати не будуть, есть у мене певна відомість».

Тоді Матвеєв переказав новий військовий проєкт московського уряду: «Вел. государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести [2]) на 10 тисяч салдатських полків—крім тих що вписані в реєстрі. Щоб навчити їх салдацькому строю, цар прислав полковників, полуполковників і майорів, капитанів і всяких урядників—салдацького строю офіцерів, а коли навчаться, призначить полковників і урядників з людей 'салдацкому учению навичних'. На прогодованне сих 10 тисяч салдатів треба давати як платять салдатам: по 5 золотих польських на місяць, із тих «скарбів» (доходів) що збираються в Запорозьких городах. І сі салдацькі полки мають стояти в тих городах, де можна сподіватись нападу польських і кримських людей—доки Бог не дасть замирення».

Гетьман сказав: «Тепер завести салдацьких полків, окрім реєстрових козаків, не можна ніяк, тому що наступили неприятелі, коронний і польний гетьмани, і кримські люди. А як дасть Бог—неприятелі відступлять, або буде над ними перемога—тоді гетьман дасть знати про се цар. вел.

Артемон сказав: «Стало відомо вел. государеві, що в Запорозьких городах і в уїздах чиняться людности (жилецким людям) утиски і кривди від приїзжих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воєводи: як будуть по Запорозьких городах воєводи цар. вел., вони жилецьких людей не будуть давати в обиду проїзжим людям, і від усякої кривди будуть їх боронити».

Гетьман сказав: «Тепер цар. вел. воєводам по Запорізьких городах бути не можна, бо тепер на Запорізькі городи наступив неприятель, і військо з тих городів іде за мною на неприятеля, і воєводи не могли б чинити ніякої розправи. А як дасть бог, вони відступлять, або вдасться над ними здобути перемогу,—тоді дам знати й. цар. вел.» [3]).

---

[1]) л. 71—2, тут в оригіналі щось бракує, але зміст приблизно такий, як я його доповнив.

[2]) «чтоб устроить»—сі слова за контекстом можна розуміти і так що цар піддає сю гадку гетьманові на обміркованнє, і так що він категорично наказує гетьманові сей плян виконати: московська приказна стилістика була богата такими «еластичними» оборотами, котрі можна було розуміти більш мягко чи більш твердо—в залежности від настроїв і обставин.

[3]) «Вѣдомо учинилось великому государю нашему, его царскому величеству, в Запорожскихъ городѣх и въ уѣздехъ жилецким людем от приезжих людей чинитца налога и обида великая, и чтоб въ Запорожскихъ городѣх быть царского величества воеводам. А какъ царского величества воеводы в Запорожскихъ городѣх будут, и онѣ жилецких всяких людей приезжим людем никому в обиду не дадут, и ото всякого дурна станут ихъ оберегать.

Нарешті Метвеєв завважив, що довелось йому запримітити підчас подорожі—по церквах духовенство не поминає царської родини і виправдується тим, що на се не було роспоряджения від митрополита. Нехай би гетьман «виговорив» се митрополитові» [1]).

Гетьман обіцяв, і навіть продовжив сю небезпечну тему за обідом. Піднявши чашу за здоровле патріярха, він завважив: «Як я був у Київі, то митрополит і архимандрит печерський говорили: «Ми маємо поставленне і благословенне від царгородського патріярха, инших патріярхів слухати не будемо». А я їм сказав: «Коли не будете під властю великого государя й. цар. вел. і під благословеннєм великого государя святішого Никона патріярха московського, всеї Великої і Малої Росії,—то зістанетеся з тими від кого благословенне прийняли, а на ваше місце будуть инші власти—кому цар. вел. призначить». Та й користи від них нема: тільки всякі відомости дають королеві безнастанно» [2]).

На се Артемон сказав: «Коли тобі, гетьмане, відомо певно, що митрополит київський і архимандрит печерський дають всякі відомости польському королеві, то мусиш про се писати вел. государеві. Бо се діло не мале—жити під рукою вел. госу-

---

«И гетьман Богдан Хмельницкиі говорил: Топере-де в Запорожскихъ городѣхъ царского величества воеводамъ быти нельзе, потому что ныне царского величества на Запорожские городы наступил неприятель, и Запорожскихъ городов ратные люди идут с ним гетманом против неприятелей, и расправы воеводам чинить ныне нѣчево. А как богъ дастъ милость свою, уступят неприятели или какой поискъ учинять, и он в тѣ поры про то царскому величеству вѣдомо учинит» л. 77.

[1]) И священники нам говорили: какъ-де Богдан Хмельницкиі вел. гос., е. ц. в.-ву, бил челом в вѣчное холопство, и нам-де от отца митрополита киевского по се время приказу не бывало, чтоб имъ за государя нашего благочестивого (титули пропускаю) и за государыню Марью Ильичну и за царевича и за царевны бога молить. А мы-де егда у престола творца всѣх и бога нашего святую его службу служимъ, и о благочестивом государе нашемъ бога молим, чтоб Богъ милостивыі ему вел. государю подалъ здравие и благоденствие и чтоб Богъ цар. в-ва десницу возвысил паче всѣх царей земных и покорил бы богъ под нозе его ся враги матере нашия восточныя Церкви. А с сего-де времяни мы станем о всѣх ихъ государских здоровиях бога молить. И тебѣ б гетману о том к митрополиту послать и велѣть ему выговорить, чтоб онъ послал грамоты во всѣ ц. в-ва Запорожские городы, чтоб во всѣх божиих службах о благочестивом гомударе нашем царѣ и о благовѣрной царице и о благовѣрномъ царевиче и о благовѣрных царевнахъ бога молили.

«И гетман Богдан Хмельницкиі говорилъ, что он о том в Киев к митрополиту отпишет, чтоб митрополит послалъ от себя во всѣ Запорожские городы и в уѣзды к священником грамоты, чтоб священники во святых божиихъ церквахъ в службахъ за вел. государя нашего царя за царицу и за царевича и за царевны за их многолѣтное здравие бога молили» л. 79—81.

[2]) «Как-де он гетман был в Киеве, і митрополит-де киевскиі и архимандрит печерской говорили, что-де они постановление и благословение приемлют от царяградцкого патриарха, а у иных патриарховъ в повиновении не будут. И он-де гетман имъ говорил: Будет имъ не быть под властью великого государя нашего царя... (титул) его царского величества, и не быть под благословеньемъ великого государя святѣйшаго Никона, патриарха московского, Всеа великие і Малые Росиі (написано замість якихось зчищених слів), и вы будете с тѣми, от кого благословение принели; а на ихъ мѣсто будутъ иные власти, кому царское величество укажетъ. А и житье-де ихъ не на пользу, кромѣ того что беспрестаних королю вѣдомость всякую дают» л. 83.

даря, а писати всякі відомості до польського короля. Коли цар довідається про се поза тобою, буде гнів його на тебе. А що митрополит київський і архимандрит печерський говорили, що вони не хочуть бути під благословеннєм Никона патріярха (титул), то се з незнання: приїздять до вел. г-ря патріярхи—царгородський і єрусалимський, віддають поклін йому і благословенне від патр. Никона приймають».

На сім розмова скінчилася. На жаль, звідомленне не дає докладніших відомостей поза тим. Можливо, Матвеев рішив зістатися в гетьманській кватирі до приходу Шереметева, сподіваючись, що його поява залагодить напруженне; а може бути—затримав його до сього моменту гетьман. 23 н.с. січня Шереметев прийшов з своїм військом, і того ж дня раптом без попереднього попередження гетьман закликав Матвеева на прощальну авдієнцію і відправив з грамотою до царя. В ній подякувавши за відомости про останні успіхи на білоруськім фронті, він повідомляв:

«Зійшовшися дня 13 січня з боярином В. Б. Шереметевим, згідно з указом твого цар. вел., ми пішли на неприятелів, що вже сполучилися з Татарами, і богато городів, в окрема тих, з котрих люди не вийшли завчасу до Умани, декотрих збаламутили («прельстили»), декотрих взяли під меч. Татар же—кажуть нам татарські язики, ще з Ляхами небогато. Всемогущого бога покликавши в поміч, ми з В. Б. Шереметевим будемо над ними промишляти, і як тільки буде бій, зараз твоє цар. вел. повідомимо. Тебе ж пильно прохаємо і надалі нас від ворогів наших боронити, і щоб не давати церков православних на знищенне—ще більші свої війська присилати. Ми ж усе що Арт. С. Матвеев нам згідно з указом твоїм сказав, все вислухали, і всі вісти наші він словесно тобі оповість» [1]).

Устно гетьман просив Матвеева переказати цареві проханнє, щоб він «прибавив ратних людей», аби Запорозькому війську було против ворогів стояти «надежно». Сам же дійсно таки зараз подався з Шереметевим на обложену Поляками Умань.

---

Крайній час—бо сі перші тижні нового року н. ст. були одною кривавою орґією польського війська. Браславщина гинула на очах. Роковини переходу України під «високу руку великого государя» знаменувалися такою загибіллю «святих божих церков и православних християн», якої Україна не бачила вже давно. Балянс першого року воєного союзу України з Московщиною виглядав дуже сумно, і хоч гетьман перед Матвеевим доводив, що нічого великого не сталось від його кунктаторства в двох останніх місяцях, а що сталось — то сталось через недодержання слова Москвою,—але в дійсности він мусів відчувати, що престіж його політики, спеціяльно його переходу під московський протекторат, потерпів сильну аварію, з котрої треба було ратувати, що можна і як можна.

Польська сторона розпочала новий рік карними експедиціями браславських маґнатів для приборкання збунтованих підданих. Дмитро Вишневецький, випробувавши всякі універсали, з невеликим успіхом [2]), кінець кінцем випросив у польного гетьмана собі кілька полків і з ними 29 грудня пустився підбивати назад ті-

[1]) Сибир. приказ ст. 1471 л. 22—6, дата: Данъ з Бѣлой Церкви мѣсяца генваря... дня лѣта 1654 р. День пропущений, його дає згадка про «схід» з Шереметьевим—13 січня, а що 13 ж січня с. м. гетьман Матвеева вже виправив, то дата грамоти не може бути пізніша як того дня.

[2]) Я згадував уже про сі універсали, що заховалися в московських перекладах в Польських справах 1655 р. № 2 д. 88—91; один польного гетьмана Лянцко-

litаrі свої маєтности—старий Бершадський ключ. Деякі застав цілком порожніми—мешканці новтікали; в инших пробували боронитись—так було в самій Бершади, де люди ставилися настільки твердо, що прийшлось просити нових і нових полків, поки перевага стала настільки очевидною, що сі непокірні піддані пішли навтіки до сусідньої Демківки [1]). Коховский вичисляє такі здобуті і знищені місточка: Зинь-

роньского 10. XII, «до славетних міщан, старшини і всього поспільства кн. й. м. Дмитра Вишневецького і волостей до них належних», другий вел. гетьмана Потоцкого, 18. XII—«всім взагалі, а особливо підданим й. м. (кн.) Дмитра в місті Бершади і в усій волости—підданим і захожим людям (забежалым)».

[1]) «29 грудня виправив я кн. Дмитра Вишневецького з кільканадцятьма сотнями людей, щоб він своїх збунтованих підданих привів до покори; теж саме доручив я п. Вижіцкому, стольникові новгородському—полковникові п. хорунжого коронного (Конецпольского). Він (Вишневецький очевидно) в Бодові(?), Баланівці й Бершади застав хлопів, що збиралися в купах і їх принищив (nadpleni!). За тими що відступали пішов під Демківку (в ориг.: ku Domowcom), але побачивши там неприятеля занадто сильного, щоб міг його поконати, послав до п. воєводи київського (гетьмана) про підмогу, і в помічі йому послано п. ловчого подольського з полком його. 2 січня п. воєвода київ. повідомив мене, що неприятель бунтується в Демківці і сусідніх лісах і зібрався в великих силах, і не можучи дати з ним ради, висловив в тім же листі побажанне, щоб я сам туди пішов з частиною війська, обіцюючи зараз же послати також частину піхоти і армати. Я се радо виконав і того ж вечера рушив з Олександрівки комонником—з тими людьми що були зі мною—в паном галицьким, п. старостою літинським, полковником кн. воєводи краківського (Заславского) в 3000 з Котаршина».—Реляція Лянцкороньского підканцлерові з Олександрівки 9 січня у Ґоліньского с. 729.

Потоцкий в своїй реляції королеві писаній 12 січня з Тростянця додає кілька подробиць, очевидно з инших реляцій, може самого Вишневецького: «Князь Дмитро піддапих своїх намовляв щоб піддалися, потім пішов сам і Балабанівку застав опорожнену, а в Бершади застав людей, що вийшли в поле й билися з ним. Він став уступати, а потім наступив, погромив їх табор і прогнав до лісу (на перший погляд не зовсім ясно: ustępniąc im iednak potym taborem do lasu gromił—зміст виясняється з дальшого тексту). А хоч прийшов до нього полк п. хорунжого коронного, проте діставши осторогу, що в ночи хочуть на нього напасти, просив помочи. Тоді я послав п. ловчого подільського з полком, і після його приходу одні з того табору піддалися, инші пішли до Демківки (Demowki). Ідучи за сими що уступалися, князь з п. ловчим под. підійшов під Демківку і застав там не малий збір (gmin) людей, що посходилися з ріжних міст, і чимало козаків з сотниками Яковенком (Iskoninkiem) і Юркевичом. Покладаючись на свою силу—рахуючи себе на кільканадцять тисяч, і на фортецю, вони ставились гордо й про ніяке піддання не мислили. А що вони вже билися з нами, не годилось їх лишити не зломивши того хлопського опору; тому я дав знати п. воєводі руському і той охоче прийнявши се доручення, пішов з полками: своїм, князя воєводи краківського і пана галицького, а я додав іще полк п. стражника військового, півтори тисячі відкомандированих з инших полків, драґонів, угорську піхоту, і артілерії 4 гармати і мортиру. І бог поблагословив сю роботу, за щастєм в. кор. мил.—хоч при першім наступі боронилися уперто, але місто запалено огнистою кулею і взято. Силу людей загнано до замку, і вони не можучи зміститися в такім місці і бачучи відвагу тих що наступали—коли вже наші стали на замкових валах, і иншого виходу не було—заявили, що піддаються, і сі три: Зарудний (Zatrudno), Яковенко (Iakonienko) і Юркевич вийшли самі змушені поспільством. Тоді військо, опанувавши вали і розходившися, иншим уже не

кійка, Баланівка, Лисянка, Котаршина. За утікачами Вишневецький з товаришами пішли слід під Демківку, але застали там сили настільки серйозні, що не відважились з ними зачіпатись і звернулись до гетьманів з новою підмогою. Ті рішили, що для престижу треба за всяку ціну знищити се гніздо бунту—хоч виглядало се нелегко—з огляду на значні повстанські сили, що там у Демківці зібрались, і на сильний замок окружений валами і укріпленнями. Було там кілька козацьких сотень, а рівного люду, що посходився з усеї околиці, рахували на великі тисячі. Ляндкороньский каже, що було там «до десяти сотників», і називає поіменно Зарудного, Яковенка, Юркевича, Корсуця і Коваленка. Але инші говорять тільки про три сотні, і тим часом як Ляндкороньский рахує, що «стрільців вивчених в тій країні» [1]) було там до 20 тисяч, а козаків 5 тисяч, инші подають значно менші цифри. Хоч Ляндкороньский міг би вважатися найбільш авторитетним свідком, як провідник сеї експедиції, здається, що треба більше віри дати тим меньшим цифрам [2]).

Рушивши з своїми силами з Олександрівки, Ляндкороньский дістав відомість, що недалеко Демківки в лісі заложився батажок Тетеря з своїм товариством, і відти вів під'їзди під польські становища. Кликнув охочих до наступу, і в кілька годин сей «охотник» знищив Тетерин табор. Се зробило вражінне, і деякі сусідні осади піддалися Полякам. Тим часом надійшла армата, і 6 січня рано Ляндкороньский з усіми силами приступив під Демківку [3]). Насамперед вислав парламентера з листом,

дало часу виходити, і не можна було стримати сього воєнного завзяття, поки не знищено всіх—ве без утрат і в людях в. кор. м., без чого така забава (igrzysko) обійтись не може. Не богато з тих людей зісталося живих, але тих згаданих трьох: Зарудного, Яковенка і Юркевича (Zarudnego, Iakonienka i Iur-Kiewicza), що завсіди виявляли велику злочинність і бувши вже перед тим в руках (польських) і випущені на волю не залишали бунтів, а навпаки—давали привід иншим,—здавалося справедливим життем укарати за їх злосливі злочини, і я на домаганне всього війська дав на се свою згоду. Самі операції і рекомендацію відваги кожного докладно опише в. кор.м. пан воєвода руський, як учасник тої експедиції; я ж дякую богові і щастю в. кор. мил. приписую, що він поблагословив ті початки нашої праці». Теки Нарушевича 148 с. 992—4.

[1]) Не зовсім ясний вираз, можна б розуміти так, що не в самій Демківці було їх стільки, а в усій околиці.

[2]) Хотинський перкалаб так інформував канцлера польського 22 січня, на підставі отриманих відомостей: «В Демківці замкнулися сотники: Зарудний, Юркевич, третій—Крамаренко, було там козаків зо 300 і хлопів з самополами з 4000, окрім инших людей. Лягло в тім місті під шаблею до 10 тис. люду, а ті люди що були в замку хоч піддались, одначе всі полягли. Місто здобуто 5 січня. Хлопство українське, виглядаючи яка фортуна буде тої війни, одні пішли під Очаків до урочища званого Адрин Острів—де перед тим кочували, инші сидять таборами поза Савранем (в р. кп.: Szofrancem) і по Сухій Діброві, а найбільше пішло за Дніпро»—Теки Нарушевича 148 с. 5.

[3]) Реляція Ляндкороньского—безпосереднє продовженне попередньої цитати: «Приступивши (очевидно до Демківки) я одержав відомість про Тетерю, що зарубався (zasiekł) поблизу в лісі; тому що вони робили велику шкоду в челяди, я вислав охотників, щоб їх знищити. Се пішло щасливо відразу, бо в кілька годин вони вирубали хлопство. Другого дня прислали з послушенством Мельничане, і потім, за моїм приїздом віддали підданство міщани й воєнні люди. Тут надійшла до мене 6 дня сього місяця армата з 1000 пішого чужоземного війська, і рано під Демківкою зібралися—ки. Вишневець-

закликаючи до піддання—нехай вибирають смерть чи життє. Але обложені не хотіли навіть прийняти листа, рішучо відмовившись від усяких переговорів. Тоді Ляцкороньский вивівши під місто кінноту—щоб на ній скупити увагу обложених, і звелівши стріляти до міста запальними кулями з мортири, одночасно став вибирати місце для приступу пішого війська. Коли місто горіло від запальних куль, він пустив військо на приступ. Але обложені боролись, задавали сильні утрати польському воянтву, нарешті розпалившись ще сильніше пожежу, щоб місто згоріло до решти, відступили до замку. Але польське військо повело завзятий наступ на замок, що потрівав до самого вечера. Коли запала ніч, Ляцкороньский розложив військо, не одводячи, на попілищу міста і по сусідніх фільварках, щоб з світом поновити наступ. Се зломило настрій обложених, становище здавалось безвихідним, і вони почали переговори. Над ранок прийшли до табору Ляцкороньского депутати—три старці з ріжних місточок, обіцяючи «послушенство», коли польське військо відступить і лишить їх в спокою. Ляцкороньский дав згоду, щоб уникнути

ний з п. ловчим подільським [1]). Місто се дуже оборонне: валами, баштами обведене; людей—як виходило з язиків, і на око можна було зміркувати—велика сила, тому що тут оперлася своєволя з усіх непокірних міст і волостей: до 20 тис. було досвідчених стрільців в тім краю і козаків до 5000 тисяч на війну раховано. Старшували над ними Зарудний, Яковенко, Юркевич, Корсунець (Korsoniecz), Коваленко й инші—до десяти сотників. Я попередив операції листом своїм, що ми хотіли б обійтися з ними по християнськи і подаємо їм до вибору життє чи смерть: її вони накличуть на себе своїм упором. Але вони не згоджувались, і листа прийняти не хотіли: такі були певні себе. Тим часом я вів розвіди, шукаючи місця придатного для приступу, розставивши кінноту на показ, а піхоту розіславши по догідних місцях, і велів бити з гармат та старався запалити місто—що мортирна куля і зробила за семим разом. Тимчасом, бючи з гармат, я підтримував наступ охотниками з кінноти [2]) а чужоземській піхоті казав стріляти, і вони з охотою приступили під вали, не вважаючи на утрати. Коли показався огонь, піхота і охотники наступили з усіх сторін. В першім наступі вони так відважно натискали на неприятеля, що самі бунтівники спалили перше місто і відступили до другого. Кінне рицарство зсівши з коней з власної охоти пішло на приступ, і хоч треба було спускатися з окопів і потім виходити на вали, але охота рицарства все се перемогла. Вітер тим часом розніс огонь на ціле місто. Наші міцно бралися до парканів, здобули башту, але не могли проломити (обложених)—бо вони стріляли густо і з міста—хоч були вже в огню, і з замку—з гармат, гаківниць і рушниць. Одначе лицарство перемогло силу їх, хоч як справно вони боролися—навіть серед огню. Стали потім відходити до замку, але не могли зміститися, і одні трупом лягли, инші погоріли, достатки їх пішли—одні в огонь, инші в здобич.

«Трівало то від 10 годин перед полуднем аж до смерку. Особливо поставився в тій битві пан галицький, князь Дмитро Вишневецький, п. ловчий подільский, п. Вацлав Ляцкороньский, п. стольник Ніжницкий. Ранено п. Холоневского, п. мечника, п. підчашому корунному прострілено плече наскрізь, п. ротмістра Прусіновского ранено в обидві ноги, п. Каліновского прострілено гарматною кулею в бік і в руку. Впало того дня хлопства до 5000, від стрільби і від шаблі—як говорили нам дезертири. З нашої сторони забито до 40 і постріляних тяжко до 300.

«Коли настала ніч, втомленим жовнірам треба було відпочити, я став на ніч по погорілищах на фільварках, але сторожею і розвідками далі тримав в блькаді (неприятеля). Стративши всяку надію, прислав він у досвіта

[1]) Тут можливо щось браное в копій, або есть якась помилка.
[2]) Не зовсім ясна подробиця.

нових утрат—бо й попередній день коштував досить [1]), і жадав тільки повної покори але підчас переговорів велів пішому війську наступати далі, так що воно вже стало на замкових валах. і тоді в замку почалась паніка. Люди кинулись виходити, давлячи одні одних, і побачивши таке козацтво з своїми сотниками на чолі, теж піддалося переможцям—вийшло з замку. Лянцкороньский велів їх відставити до Потоцкого, підданим казав ставитися до своїх панів—всі вони чи їх прикажчики, очевидно, були тут при війську. Але поки він тут розправляв і порядкував, розохочене жовнірство—до котрого прилучилась іще й жадна здобичи Татарва, не вважаючи на проголошене помилуванне, занялось різнею безборонних. «Мертві собаки не кусаються», переказує їх виправдування Коховский. Порізаних рахували на тисячі. Згаданих сотників, відправлених до гетьманського табору, Потоцкий засудив на смерть і за кілька день той засуд виконано [2]). Живими лишилися, очевидно, тільки деякі піддані, що встигли вдатися від своїх діличів; було їх небогато, і після сеї різні 8 січня н. с. [3]) околиця спустіла до решти, тим більше, що в сім часі надтягнула вже й Орда і стала в сусідстві обозу Потоцкого.

«Хлопи всі з Браславщини порозбігались: одні до Дніпра, инші по лісах, а піддаватись не хочуть; міста, села, куди військо прийде—ніде людей не застає», записує дневник [4]).

Мясковский пише з Камінця при кінці січня, що за приходом польського війська маса хлопів (sroga rzecz chłopstwa) втікла з Подністровя до Волощини, і їх там

---

трьох, старців з ріжних міст: обіцяли послушенство, аби тільки військо відступило—чого я їм і не відмовляв, коли спамятаються: мав я на увазі, що замок добре уфортифікований, тому хотів його привести до піддання. Під час переговорів всунув піхоту на самі замкові вали, і настрашені тим (обложені) так тікали, що аж душили себе виходячи (з замку). Далі почали (виходити) й сотники, ватажки бунтів на Україні—я їх віддав п. воєводі київському: Зарудного, Яковенка, Юркевича, а хлопів повіддавав їх дідичам. Але поки я займався під замком сею розправою, жадне крови за побиту і постріляну братію рицарство не могло стерпіти і вдарило (на обложених). Декого я врятував, але инших таки не міг оборонити, бо дуже розходилися рицарство та й Татари—котрих 150 прийшло до мене від ...бамет мурзи, дуже бушували над хлопськими головами. Впало їх трупом 6000; тих що втікли до панів своїх, виведено цілих».

Коротко оповідає анонімний дневничок книги Міхаловского ч. 317, копія поправніша в іменах і датах в ркп. Оссол. 190 л. 176—7.

[1]) Коховский (с. 450), каже що з польської сторони впало 400; Лянцкороньский, як бачимо, виказує значно менше, але анонімний дневничок теж говорить про великі старти.

[2]) «Зарудного, полковника тамошнього—що служив у нашім війську, взято з жінкою, і сотників двох: білоцековського Олексія і браславського, теж з жінками. Польний гетьман передав їх коронному, здаючи реляцію, також і верблюда. Але їх не довго тримано—третього дня постинаю»,—анонімний дневник.

[3]) У Лянцкороньского не зовсім ясно, чи наступили на Демківку 6 січня, чи другого дня. Анонімний дневник каже, що приступивши під Демківку Лянцкороньский два дні шукав ріжних способів, і запалив містечко 7-го, (так в рукописи, в друкованім очевидна помилка—5-го). Значить різня сталася 8-го.

[4]) Міхаловский с. 739.

прийнято, і коло 10 тисяч Українців стоячи над берегом, по волоській стороні тільки дивляться на наше військо і вичікують [1]).

Що зіставалось, розуміється піддавалося—те що не в силі було тікати. Деякі козацькі ватаги, несподівано захоплені наступом Орди, приставали також до неї: заявляли свою покору, ратуючи свої голови, і згаданий дневник каже, що Потоцкий застав в татарському таборі 90 таких козаків [2]), і вони тепер заявили бажанне щоб Потоцкий взяв їх до себе.

Татар прийшло 30 тисяч, як казали: се була передова орда, привів її Камамбет мурза, а номінально проводив молодий султан—підліток Менґлі-ґерай, син недавно померлого хана Іслама. Давши знати про свій прихід Потоцкому 6 січня, вони заявили бажанне мати якийсь час на спочинок, поза тим—готовість іти за бажаннями і розпорядженнями Потоцкого. 11 січня Потоцкий з старшиною їздив зложити візиту султанові і мурзі Камамбету—вони стояли в Ободівці. Після візити відбулася довга воєнна нарада в приміщенню Камамбет-мурзи. Про зміст її інформує нас гетьман Потоцкий і анонімний дневник. Татари вимагали ще тижня спочинку і радили гетьманові тим часом іти наперед—бо що польське військо з арматою пройде за кілька день, вони то одним днем надолужать. Потоцкому се не подобалось, він очевидно побоювався, що зіставшися в тилу польського війська, Орда може занятися вибиранням ясиру і здобичи, а обловившися—вернеться до дому, лишивши союзників на призволяще. Але різко ставити се питанне, очевидно, було невчасно. На висловлені побоювання татарська старшина відповіла запевненнями, що їх людям будуть дані суворі заборони брати ясир і палити оселі: обтинатимуть за се уха; мурзи заявляли, що се для них самозрозуміла річ, що треба сю козацьку людність всяко берігти, як будуче військо для війни з Москвою. Під карою смерти обіцяли також заборонити хапати коней і челядь з польського війська—бо вже початки того було помічено [3]). Ухвалено кінець кінцем, що польське військо рушить за три дні, 14 січня, а за кілька день за ним піде й Орда [4]). Ближчою метою поставлено

---

[1]) Ґолінского с. 734, лист з 9 січня до Зацвіліховского; Мясковский наводить сей факт як доказ нещирости господаря, що вийшов в порозумінне з Хмельницьким: «Боронь боже найменьшої противности фортуни—показалась би приязнь волоська. І тепер що висилає щось своїх хоругов на Україну (ще не вислав), робить то не для Річпосп., а тільки задля хана—боїться його, а инакше певно б того не зробив».

[2]) В друкованому тексті Міхалов.—80.

[3]) Міхалов. с. 739. 40.

[4]) Реляція Потоцкого (в тій же депеші 12 січня з-під Тростянця): «В тій розмові Татари заявили, що прийшли нам послугу королеві, тому хочуть іти за волею і радою нашою, як господарів сеї землі. Я подякував і просив, щоб поки стане зимової пори, йти нам туди, де неприятель зібрав своїх людей. Вони згодилися, лишаючи собі часу, для спочинку коням після дороги, що найбільше тиждень, і не бачили в тім ніякого проволікання, так пояснюючи, що коли ми рушимо наперед, то що ми пройдемо за кілька день—не можучи йти скоро з арматою, то вони за оден день надолужать. Не дуже се мені подобалося—мати їх в тилу, але щоб не тратити часу, я заявив, що рушу королівське військо в найближчий четвер, а вони підуть після нас за кілька день і теж будуть пильнувати щоб скоро зрівнятися з нами, тримаючися з правого боку. Рахують Орди на 30 тисяч, але ще ми не бачили їх у полі, і я не думаю, щоб їх було стільки, і що вони не зараз рушають, бачу тому

здобутте Умани, бо туди відійшли козацькі залоги з Браслава, і зібралися всі сили призначені для охорони західньої границі: уманський полковник Глух, кальницький Богун, браславський Зеленський. За Уманню в Буках і Камінці, як казали язики, стояли козаки Виговського, але про Хмельницького нічого не можна було довідатися: одні казали, що невідомо де він дівся, инші казали, що помер. Москва, мовляли, пішла на Дніпро, «не довіряючи хлопам, аби їх не видавали». Польське військо було дуже оптимістично настроєне супроти запевнень Татар, що вони вплинуть на козаків і приведуть їх до замирення. Попередній марш був дуже тяжкий, дуже богато пропало людей, особливо з пішого війська—від морозів і голоду, але тут, на Побожу всього було досить—«нема тільки трунку і чобіт—в ходаках ходить челядь, та і з товариства чимало». Але сподівалися, що здобувши Умань, легко дістануться на Дніпро і зроблять лад.

---

24 січня н. с. Потоцкий з військом підійшов під Умань, і післав наперед до залоги Чарнецкого і Соколіньского разом з татарськими послами, що мали намовляти козаків до замирення. Але залога, маючи відомости, що Хмельницький вже йде рятувати Умань (ми теж знаємо, що попереднього дня нарешті прийшов до нього Шереметьєв під Білу Церкву і Хмельницький дійсно дав наказ війську рушати)—ані чути не хотіла про які небудь переговори. Залога, котрою кермував Богун, спалила передмістя, монастирі, що стояли за містом, і два долішні міста, перейшла до третьої лінії укріплень, над котрими панував замок. Другого дня [1]) Потоцкий приступив

---

причину, що вони чекають инших орд»—бо не всі прийшли, котрі мали йти. Хмельницький сидить тихо, і хоч трапляються добрі язики, не можуть дати про нього певної відомости. Декотрі кажуть, що йдуть полки до Умани, але я не думаю, щоб вони мали віддалитися від Дніпра, скорше там чекатимуть московської підмоги. Але нам дуже важно Умань знищити—бо занадто вона близько, і сей край, з сього боку Богу не може бути цілком заспокоєний (поки її не буде знищено). А коли б Бог дав Умань знищити, тоді від Богу і до самого Дніпра неприятель більше не мав би на що спертися. Орда хоче, щоб ми післали з їх людьми своїх (в коні тут якась помилка), щоб спробувати, чи не піддадуться, побачивши, що вже Орда цілком по нашій стороні. І колиб удалось їх дістати (прихилити?), Орда хоче привести до того, аби козаки піддавалися й ішли з нами на війну: султан розіслав від себе універсали, намовляючи її до того. Бо справді ще перше ніж він до нас приїхав, прийшло до нього зо 100 козаків з-над-Дністра, і він їм дав коругву. Пришовши до нас тепер обіцяє їх віддати, і коли я був у султана, вже сі козаки, заступивши мені дорогу, просили милосердя; я не від того буду, коли б вони хотіли до нас збиратись, а хоч би їм і не довіряти вповні, то до штурму все ж таки можна б їх уживати»—Теки Нарушевича 148 с. 996—8.

Перкалаб хотинський, сповіщаючи про прихід Татар, теж думає, що прийшло їх не більше як 20 тис.—Теки Нарушевича 148 с. 6.

[1]) Докладну дату приступу під Умань: 25 січня, дає реляція Потоцкого з 28 січня; маємо її в двох варіянтах: один адресований до короля, в Теках Нарушевича 148 с. 17, другий до підканцлера в ркп. Осолін. 3564 л. 334—здебільшого буквально згідні. От найінтересніше:

«Попрощавшися з Ордою я рішив рушити військо на Умань, бо ріжні рації вимагали її здобуття; всі наші праці коло заспокоєння краю між Дністром і Богом і сусідньої України були б даремні, коли б не прихилено Умань. Там замкнулася вся старшина тутешніх місць: полковники уманський (зіпсоване імя: Dziarrunko, Orchanko), Богун кальницький, Зеленецький браславський,

під місто, і повів розвідку. Вражіннє було мало втішне; залога приготовилась. Облиті водою і обмерзлі вали блищали на сонці як шкло; люди що видали види порівнювали їх з Бредою, прославленою в тих часах голяндською фортецею. День пройшов в козацьких випадах, котрі польські сили, поділені на три частини, старалися зігнати з поля. Потоцкий в своїй реляції описує се так, що Полякам в сих дрібних потичках взагалі досить велося—але Рудавский чув про се менш приємні оповідання: коли польське військо з великими зусиллями здобувало першу лінію укріплень, Богун з великими силами вискочив за другу лінію валів і викинув відти з великими втратами. Запалити горішнє місто огнистими кулями, так як удалося в Демківці, і тепер Потоцкий хотів повторити в Умани, тут теж не вдавалось: обложені взялися на способи, позастелювали дахи мокрими коцами і гасили сі запальні кулі.

Потоцкий з нічим звів військо, але другого дня хотів повести рішучий приступ,—щоб за кожну ціну здобути місто. Та прилетіли ротмистри післані на розвідки з Татарами і принесли відомість, що Хмельницький дійсно зближається—вже став у Ставищах. Московські язики, приведені живцем, як більш цінні (бо козаків бранців ротмистри допитавши постинали, щоб не обтяжати себе), потвердили сі вісти—що йде з Хмельницьким велике козацьке військо (в польських кругах його рахували потім на 60 тис.), але московського війська, мовляли, тільки 6000—«ті що були перед тим» (з Хмельницьким). себто корпус А. Бутурлина.

Глух, Махаринський, Ференц Сербин й инші, з великою силою козаків, і коли б їх лишити в тилу, то вони б бунтували нарід, навіть против його волі Подавала нам також надії Орда, що приведе їх до підданства, і послала до них (своїх людей), і з ними й я послав п. обозного коронного (Чарнецкого) і п. Соколіньского—намовляти їх. Але сі люди уперлися, певні того, що від Хмельницького йде поміч, і на ніщо не дали себе намовити. Про нього (Хмельницького) я ще не мав вістей, тому вчинивши раду з иншими і. мосцями—пан воєвода руський через нездоровє не приїхав,—я другого дня, минулого понеділка, 25 січня приступив під Умань.

«Козаки там спалили два міста, також монастирі і хутори наоколо, і замкнулися з великою силою людей в однім місті й замку. Зробивши того ж дня розвідку, я другого дня, ві-второк так орієнтував полки і регіменти. Одні з п. воєводою руським з лівої руки, від Нового Міста, спаленого. Другі зі мною, з арматою п. Гродзіцкого і з п. обозним коронним, що з своєю драгонією і з охотною челядею свого полку досить добре справувався з тими що виходили перед вали і згоняв їх з поля. Треті полки, від монастиря спаленого—з п. ловчим подільським, що теж не менше добре ставився, натискаючи на тих, що випадали з тої сторони і наробив з гармат гранатами немалої школи в такім стиску людей. Під вечір випадали в бік п. воєводи руського, але піхота, добре витримавши (наступ), дала їм сильного огня і загнала в самі вали. Але огнисті кулі не привели до запалення міста: обложенці їх цільно стерігли і зараз гасили, понакривавши доми мокрими коцами.

«Припустити штурм того дня не довелось і відложено його до другого дня, і я сподівався того дня скінчити облогу, але саме під той час повернули п. Дашкевич з п. Гродзіцким—ротмистри що ходили з татарським підіздом, і привезли (відомости) козацьких язиків, що Хмельницький іде в поміч до Умани і вже прийшов до Ставища. Через неприятельский наступ вони (ротмистри) не могли їх (козаків-язикін) привести і постинали; привели московських. що дали знати про немалу силу козацьку, Москви ж рахували тільки 6000—та що давно була. Тому на нараді признано було цілком слушним залишити Умань

На скликаній нараді рішено кинути Умань і йти на Хмельницького—вповаючи на татарські сили, і зараз же рушили, на Соколівку і Бузівку. Бентежило се, що про Хмельницького все таки не було ніяких докладних відомостей. Особливо серед Татар помічалась якась трівога і вагання—чи їм дальше іти, чи не відстати від польського війська? Польська старшина приложила всі старання, щоб їх затримати при собі, намовами і обіцянками, і вони ніби дали себе переконати—але можливо що се вже були симптоми переговорів з козаками, тільки вони лишилися незвісними Полякам.

Коли підходили до Бузівки, 29 січня, щоб там ночувати, під'їзд приніс вість, що Орда і з нею 2 тис. козаків заложилися в Охматові. Ся відомість всіх страшенно захопила, як описує в реляції Тишкевич [1]). Лянцкороньский з Чарнецким кинулися туди і за півтори години стояли вже під Охматовим, де як оповідали—сидів полковник Пушкаренко. Чарнецкий хотів зараз же наступати на нього, але Лянцкороньский настояв на тім, щоб почекати головне військо з арматою. Прийшла й Орда з султаном. Рішили арматним огнем розбити сей убогий замочок, і вибравши для тармат позиції почали стріляти. Коховский висловлює підозріннє, що тим не стільки пошкодили Пушкаренкові, скільки помогла зорієнтуватися в ситуації головному козацькому війську, що наступало слідом, і так воно могло бути [2]).

---

і йти на головного (Хмельницького): коли б бог пощастив розправитися з Хмельницьким, то й Умань буде лекша. Бо ж і на Умань я з тим наступав, щоб вивабити Хмельницького, аби йшов на одсіч—хочби прийшло й довше для того забавитись (під Уманню). Коли ж прийшла уже про нього відомість, то я вчорашнього дня (27 січня) відступивши від Умани, простую дорогу против Хмельницького, гаряче просячи Бога, аби він ті річи на добро Річипосп. попровадив. Коли при відступі вискочили козаки, вбито значного старшого їх,—кажуть що полковника уманського, але я ще не маю певности в тім».

Се найбільш повне і докладне оповіданнє. У Коховского коротко, ще менше у Твардовского. Рудавский оповідає дещо, чого нема у Потоцкого—се він порівнює Умань з славною сучасною фортецею Бредою; військо Потоцкого рахує на 30 тис., головним провідником і героєм представляє Богуна і розповідає як він з 20 тис. козаків вискочивши з валів, знищив всі успіхи осягнені Поляками і задав їм великі страти. Але його дата приступу—20 січня, прийнята і Кубалею, що йде за ним у своїм оповіданню,—очевидно невірна, супроти дуже докладних дат Потоцкого.

Варшавські чутки про Умань—в Жерелах XVI с. 200, і у Ґоліньского с. 732, походять очевидно з реляції Потоцкого і не додають нічого конкретного.

[1]) Ся реляція, найбільш детальне джерело, в зб. Міхаловского видана з іменем кашталяна чернігівського Яна Замойського і з датою 4 лютого (ч. 318), в Теках Нарушевича її копія з іменем воєводи чернігівського Тишкевича і з датою 24 лютого. Вона кінчиться подіями 4 лютого, і правдоподібно того дня, або наступного й списана. Реляції Потоцкого не маємо в оригіналі, якусь використовує Theatrum Europaeum с. 655—6 і не знати чи се та «трансакція», післана королеві, до котрої Потоцкий відкликується в своїх пізніших листах—з Летичова 12 лютого до канцлера у Міхалов. с. 647, і до короля—Чортор. 2105 с. 277—9. Від такої «трансакції» можна було б сподіватися більш конкретного змісту ніж подано в Theatrum, але може бути, що не було його в ній більше.

[2]) Не розумію, звідки взяв Кубаля сю подробицю, що Хмельницький не підозрівав такої близости польського війска й Орди—«пили в Ставищах, коли їм дано знати про неприятеля»—с. 196.

Татарський під'їзд прилетів з вістю, що в сусідстві, за горою, стоять головні козацькі сили. Покинувши Охматів, пустилися туди оборонною рукою, заложивши табор в 15 рядів возів. Орда йшла побіч. Але було зовсім смеркло, поки вони підійшли під обоз, що заложився Хмельницький з Шереметевим—недалеко Жашкова на рівнині при потоках Багва і Бурти, що дістала від сеї битви назву «Дріжиполя» [1]).

Козацьке і московське військо стріло Поляків і Татар гарматним огнем, польська артілерія відповідала навзаєм; тимчасом польська піхота підступила, припадаючи на землю підчас вистрілів, а за нею ударила на табор кіннота. Завязалася страшна нічна битва, одна з найстрашніших яку бачила ся кривава кампанія [2]).

---

[1]) «Посеред чистого ноля Охматовського (з долиною і річкою тамо сущою.. Бави нарицаємою), а от того времени Дріжиполем прозваного, от городков Охматова і Вороного за чотири версты зостаючого», поясняє Величко, с. 117; але чотирьох миль тут нема, не більше двох.

[2]) З згаданого вище недрукованого листу Потоцкого до короля (Чорт. 2105) подаю дещо конкретне, чим доповнює гетьман долучену «трансакцію»:

«Дякуючи особливо провидінню божому, віншую то високому щастю в. кор. м., що тому неприятелеві, який так гордовито наступав, покладаючись на свої сили і думаючи, що військо в. кор. мил. не може йому противстати, дня 27 (!) січня під Охматовим задано конфузію. Як з ним перед вечером прийшлося витатись, я то все в окремій картці в трансакції виложив. Дав бог привести неприятеля до конфузії, дав то, що без дерева і без води обложено його в полі; повної побіди не дав, тому що Орда не прийшла до нас вчас, бо не сподіваючись, що неприятель має рушитися табором, пустила загони з своєї сторони—тої котрої пильнувала, і тих небогато що лишились—не могли виступити спільно (з Поляками)».

Наступають похвали старшині польського війська, що показала себе в сій битві, під кінець: «Особливо п. Кароль Потоцкий, ловчий подільський—той хоч особливо бажав показати себе в сій битві, але що я йому доручив затримати Пушкаренка в Охматівськім замку, показав себе так як доброму воякові належало: три дні і три ночи стеріг не без значної фатиги, а коли випадали—мужно їх змушував до відступу».

З дальшого: «Треба в. кор. м. знати, які страти понесли війська за ті 4 дні, що ми билися з неприятелем, і з таким огнем з обох сторін; язики його рахували на 60 тис., а нашого ледви кілька—які то страти мусіли бути!.. Четвертого дня можна було кінець з неприятелем зробити—коли б Орда не упустила часу—пішовши в загони. Я переконавшися, що тому неприятелеві трудно щось зробити при таборі і фортецях, порадившися (вибрав) инший спосіб: полекшивши військо в возах разом з Ордою мечем і огнем підтинати сили поза Дніпром, і з самим (Хмельницьким)—де вийшов би, і поки стало б воєнної пори—боротися неустанно, непокоячи його» (так я розумію сю не дуже ясну фразу: z Ordami ulzywszy wozow nieprzlla po Zadnieprzu mieczem y ogniem sily miększyc i samego, kędy sie wyda, a poki pory woieney staie, ustawicznie infestuiąc uzywac). Порівняти про се у Міхал. с. 744 (рел. Тишкевича), 747 (Чарнецкого), 748 (Потоцкого).

Ось іще невидана досить змістовна анонімна реляція, з Рашкова(?) 3 лютого—з збірки Ґоліньского ст. 737:

«Коли з Кунелі (Kuneki) пішли ми на нічліг до Бузівки (Bozawki)—забігли п.п. гетьманам дорогу Татари і дали знати, що в Охматові вони обложили три полки козаків, трьох полковників, півтори тисячі, що пішли були на під'їзд під наше військо. Зараз же пп. гетьмани кинувши Бузівку пішли до Охматова. Тільки що військо зсіло з коней штурмувати Охматівський замочок і добувати

Полякам удалось розірвати лінію табору і вірватися до середини. Особливо Москалі стратили відвагу. Вони почали вже просити пардону, гасити кноти, кидати зброю і корогви. Поляки захопили у них 20 менших гармат і обернувши зараз же почали з них обстрілювати Москалів. Але настало таке замішанне, що прийшлось перервати стрільбу—щоб не стріляти своїх же. Кінець кінцем козакам удалось вибити Поляків з табору і замкнути його наново. Помогло їм не мало те що польські жовніри кинулися грабувати вози. Орда ж не показалася зовсім—виправдуючися тим, що не має звичаю битися поночи; «коли б нам хоч звичайним своїм галай-

---

тих козаків, аж прибіг ротмистр що пішов був у під'їзд, і дав знати, що Хмельницький за горою з військом. Тут зараз військо випроваджено в поле, (кождий?) обоз з своїм полком, і полк п. старости яворівського (Собєского) з полком п. Балабана скочили за наїздом Хмельницького і впали за ним аж у табор. Більше як тисяча полягло на місці. Почали стріляти в тиберії, так що в диму оден одного не бачив, бо зразу з 40 гармат огня дано. Але рицарство короля й. м. не вважаючи на сей огонь впало на московську піхоту і відразу її розгромило, так що вже почали звивати корогви і гасити кноти, щоб піддаватись нашим, і зараз же там, на тім крилі забрано 16 гармат. Надія в Богу, що скоро б на тім полі і війна скінчилася б, коли б ніч не зайшла. Наші почали псуватись, декотрі кинулися на здобич. Наше військо мусіло винести (гармати?) з козацького табору—бо наш табор не міг поспіти за нами і стояв за півмилі, і при нім піхота і челядь. Могли б задати добру шкоду козацькому таборові, бо велике замішанне було й між Москвою і між козаками, і вже вийшли щоб тікати з табору назад; але помітивши, що наші вийшли з табору, піхота козацька і московська скоро прийшла до себе, впустили до себе кінноту і за ніч зробили порядний табор. Поставили віз на возі довкола і сіли на місці—без води, без жодої деревини.

«Радилися пп. гетьмани—чи їх другого дня добувати чи ні? всі одноду шно на тім стали, щоб взяти їх витримкою, бо сіли без дерева і без води, а коли б ми штурмували, мусіли б понести великі втрати—бо маємо дуже слабу піхоту. І так були (вони) в облозі від пятниці до понеділка. Бо та битва зачалася 29 січня 1655, і в тій битві забито (вичисляються)—все тоді як відбирано гармати, бо на другій стороні Татари були зайняли (неясно). В суботу вже меншою сумою війна та велася—бо з табору комонником не виїздили, тільки піхота, котра нас відогнала. В неділю о полудні козаки виїздили на наших, а саме до Ясногурского, пропонуючи переговори і до Камузат-мурзи (так!) присилав Хмельницький і воєвода московський з привітом Татарам і обіцянками виплатити всякий затриманий харач і його з султаном добре уконтентувати. Щось з тим і сталось—тільки досконально того ще не знаємо—бо потім зараз Орда пішла в загони на Литву (prez Litwę). Козаки помітили під вечір, що Орда пішла в загони, завязали битву—не так з тої причини, як на те щоб розглянутися в наших силах; бо під табором їм трудно було—дуже з гармат мішали і рушничною стрільбою, так що трудно було показатись. Військо наше трохи погаласувало з ними і піхоті нашій вони дуже добре приглянулись—а вона дуже слаба, тінь против їх піхоти: де тільки наша покажеться, зараз її вистріляють; бо наші голі й босі, одні під возами, инші на ґвалт до лісу, до огню (!) тікали.

«Так переконавшися добре, що ми на тім полі не можемо добре тримати кінноти, козаки в понеділок—після того як ми їх кілька днів і ночей стерегли, справивши собі добре табор і порядно окруживши його пішо, пішли собі пов нас назад на Україну. П.п. гетьмани, хотячи спробувати щастя, вивели військо в поле, декотрі полки наступали на табор—як от полк самого воєводи київського (Потоцкого)—в нім сила товаришів покалічено як з його хоругов

каннем помогли, п'ять би ми на вічний час Україну заспокоїли», завважає Чарнецкий (с. 746)—він уважав себе ініціятором сеї битви і був з неї дуже пишний, як певним реваншом Москві за її торішні тріумфи. Для козаків на його погляд се було друге Берестечко: «силу своїх лишили на пляцу, половину армати стратили, тільки з останком уйшли».

Одиноке оповіданне українця—сучасника, котре можемо противставити польським джерелам—«Самовидця»—дуже загальне, але зовсім не представляє сю битву такою трагічною для козаків. Згадавши, що Хмельницький, діставши відомости про наступ коронного війська і Орди, вислав полки і поставив їх по городах «від Уманя», а сам з Переметьевим став у Ставищах «з немалим військом», він оповідає:

---

так і з инших; полк обозного—в котрім теж велика шкода—у королівських хоругвах, і у всіх наших: в конях, а товаристві і челяди—у самого й. м. вбито 70.

«Взагалі вже тої зими нам з Татарами на Вкраїні не бувати (слово не ясне). Бо і тепер—були ми урвали шмат табору і дві гармати, але не було помочи, бо Татари пішли в загони. Треба щоб король як найбільше мав стрільців. Неприятель не так вибрався на війну! Хмель мав піхоти 60 тис. і 60 гармат, пороху 300 бочок, а других 300 лишив в полі. А тепер як прилучив уманських козаків і втікачів—буде їх 100 тисяч!

«П.п. гетьмани рушивши з Рашкова (?), вчинили раду, і піхоту з арматою відіслали до Чернієва, а ми з Татарами йдемо на Україну».

В московських актах є ще оповіданне шляхтича Яна Пісочиньского, захопленого козацьким під'їздом в його маєтку Жорнищах в перших днях н. с. березня; Хмельницький відіслав його до Москви, і він тут розповів що знав про сю кампанію—дещо небезінтересне. Коронне військо він рахує в 15 тис:, Орду Менґлі-герая всього тільки в 8 тисяч. Битва з Хмельницьким трівала 3 дні, Поляки обложили козаків і Москалів і взяли у них 14 гармат; четвертого дня обложені перебилися через польське військо—Татари стояли одалік і не помагали. Після сеї битви Поляки з Татарами пішли назад і стали воювати українські городи; Татари взяли до 50 тис. ясиру, Руси і Поляків, і пішли до Криму, пообіцявши вернутися по траві. На їх місце прийшла нова орда, 50 тис. з чотирма султанами—вони кочують між Чечельником, Рашковим і волоською границею.—Сибир. приказу ст. 1636 д. 383—8.

В актах Білгородського столу т. 1035 л. 201, єсть чолобитня Бутурлина з проханнем нагородити йому утрати понесені в боях з Поляками, Татарами і Німцями від 19 до 23 січня—в конях, зброї і всяких річах.

Дві короткі реляції Чарнецкого з 5 і 7 лютого у Міхалов. ч. 319 і 320 згадав я вже вище.

Досить детальне оповіданне Коховского пописоване псевдо-класичною літературщиною: промовами вождів і т. ин., і дата фальшива: tertio Idus Ianuarii с. 453. Твардовский додає подробицю, очевидно фантастичну—що Богун напавши підчас битви з тилу, дав тим способом Хмельницькому змогу привести свій табор до порядку; і друга «самостійна» подробиця—що Хмельницький вночи втік з обозу до Білої Церкви, і тут «реколіґував», привів до ладу військо (с. 130—1). У Рудавского нічого важного.

Небезінтересне—як чиста леґенда вже—оповіданне записане Павлом Алепським, мабуть у Москві, де він тоді пробував: Поляки закупили Татарів, дістали поміч від Німців, Угрів і Волохів, разом зібрали 130 тис. війська і несподівано напали на козаків, застали гетьмана в однім місті всього з 3 тис. козаків. Становище було безвихідне, але гетьман вийшов з своїм малим військом, і підняв крик: Цар Олексій надходить. Від сеї вісти неприятель почав тікати, а гетьман гонив за ним і побив велику силу їх (III с. 8).

«Аже почув, же жовніри з Ордою зближаються, рушив з Ставищ к Уманю і там за Пятигорами на Дріжиполю в полях споткалися з Ордою й тими військами коронними, і стала війна велика. Військо козацьке в купу не зійшлося—Орда не допустила скупитися, осадивши гетьмана Хмельницького в полях, і так наступовало жовнірство на Хмельницького, що трупом жовнірським козаки отаборились. Бо не тільки в день, але й у-ночи билися рукопаш. Аж (у) табор козацький і московський драгунія вломилася була—котрих не так стрільбою, як оглоблями з саней били—з котрих мало хто увійшов. Що видячи Хмельницький, що так великая налога през днів три, казав табору рушати і просто на обоз коронний йти, розпорядивши гармати і піхоту. Що видячи жовнірове мусіли уступувати назад, также й Орда—бо много і Татар пропало. За котрими гетьман Хмельницький з військом йшов в-тропи, і їх прогнавши в Умані став»[1]).

Кошмарність сеї кривавої битви—нічної, в лютім морозі, і тяжкі страти понесені в ній обома сторонами, не відчуваються в сім оповіданню. Коховский—що сам був її учасником і дістав контузію в плече, теж не годен осягнути бажаний ефект своєю риторикою. Вона була далеко страшніща в дійсности, ніж в сих оповіданнях. Число поляглих з обох сторін раховано на 15 тисяч, самих Москалів коло 9 тис. Сі трупи були використані козаками, за браком иншого фортифікаційного матеріялу—з них складали заборола, «справді знайшли нову голяндську фортифікацію» (Gewehr), як завважив у своїй реляції Потоцкий, що маємо в німецькім перекладі.

Поляки пишались як тріумфом—20 легкими гарматами захопленими в першім наступі, і кількома здобутими пізніше. 18 великих гармат лишилось на полі—але настідьки зіпсованих, що їх не можна було вживати.

---

За кошмарною ніччю наступили кошмарні дні: 30 і 31 січня н. с. Обидві армії стояли на сім каторжнім полі, обмінюючись гарматною канонадою і вводячи від часу до часу кінні сутички. Під неприятельською канонадою не можна було ні поїсти, ні зогрітися, ні спочити. В козацькім таборі не було ні дерева, ні води. Се то й було «Дріжиполе».

Третього дня, 1 лютого козацький табор рушив. Польська сторожа дала знати гетьманам, і ті зараз дали гасло наступати. Післали до Орди—але та «вимовилася загонами», не пішла на поміч.

В польськім таборі догадувалися, що се Хмельницькому вдалося попереднього дня перекупити Камамбет мурзу, щоб він дав йому змогу вийти з польської облоги. Рудавский (с. 147) навіть в подробицях розповідає сю історію: Хмельницький викликав до себе «Карахмета мурзу», свого давнього приятеля, і давши йому 10 тис. золотих відправив также секретно назад; вернувшися мурза переконав султана, що коням не стає паші, а далі не стане і людям поживи, коли не висилати на під'їзди і султан потай Потоцкого дав на се згоду. Все се мабуть просто легенда; сучасники походу говорять про се як про непровірену поголоску, і в листі Карач-бея до Хмельницького (поданому нижче) хоч згадується прислугу віддану Татарами ко-

---

[1]) За сім оповіданнєм іде Грабянка, комбінуючи дещо з Коховским. Величко розписує з власної інвенції фантастичні подробиці Твардовского, так що виходить в результаті історія ще більше фантастична, де мало що лишається реального.

закам абстінацією, не видно ніякого натяку на те щоб вона була оплачена чи куплена спеціяльно.

Правдоподібно, Хмельницький весь сей час не переставав через своїх приятелів впливати на татарську старшину, щоб вона не підтримувала Ляхів, і очевидно мав вплив на її настрої: серед неї раз-у-раз видимо підіймалися голоси, що ся війна нічого доброго не обіцює, і краще не встрівати до війни з козаками, а зарвати що можна й вертати назад. Се непевне становище Орди дало козакам змогу вискочити з небезпечної ситуації, в якій вони опинилися, коли московське військо виявило таку свою малу вартість.

Все таки і при абстіненції Татар козаки перебули дуже трудну дорогу з Дріжиноля до Охматова: се маленьке віддаленнє вони йшли довго, обгородившися міцним табором, під гарматною канонадою, відбиваючись від неустанних польських атак. «Взяли ми їх на шаблі, почали табор рвати, але сильний неприятельський огонь відігнав нас від табору—бо не мали ми помочи» (від Татар очевидно).

Добились до Охматова, і обсерваційний відділ Шемберка, що держав в облозі сей замочок, опинився в тяжкій небезпеці між двома огнями. Уратовано його, але битва, що тут відігралася, тяжко коштувала Полякам, і ній козаки перейшли в наступ. На жаль Чарнецкий тільки побіжно згадує про сей бій. «В Охматові дали ми знову велику битву з немалою шкодою нашого війська. З мого полку згинуло більше 100 товаришів (місце попсоване) і дуже богато моїх драґонів—бо (козаки) мали табор такий міцний і огнистий як Мальборк. Потім неприятель трохи підніс голову і пішов за нами два дні табором—бо до нього пришли нові значні сили» [1]). Чому спинився, лишається неясним.

Гетьмани відвели своє військо до Животова; передові сторожі стояли якийсь час під Тетіївом, слідячи за неприятелем. Коховский, участник і свідок, в дуже яскравих рисах описує мізерний сей відступ: «сумне видови ще представлялося очам—пішаки і челядь, стративши дух від незвичайного морозу, одні ще брели тяжким кроком, замороженими ногами, засипані снігом, инші лежали поміж військом то там то там; від лютої погоди військо наше потерпіло більше ніж від неприятеля» (458).

Про Хмельницького пишуть, що пішов на Буки [2]), себто в східне-полудневім напрямі, але се, видно, була не правдива вістка,—або він перемінив марш, бо пізніші відомости констатують його похід в напрямі південно-західнім: він стов під Торчицею, потім під Лобачовим [3]), яких півтрети милі на схід Тетіева. Московське військо розложив під Ставищами і Білою Церквою. Свою ставку переніс під Богуслав.

«Вискочив нам з горсти як проворний заяць» завважав Тишкевич. Наскільки вискочив ціло—се инша річ; не говорячи про матеріяльні страти, моральний вислід сього походу не був мабуть позитивний—хоч в оповіданнях козацької сторони видні бажання представити його можливо найменше трагічно. Що діялося в козацьким війську, не відомо, але я бачу слід якогось бунту—якоїсь козацької сецесії в звістках про «дріжипільських козаків» що виступають потім в московських пограничних городах, в Слобідській Україні, як особлива категорія в проханнях про жалуванне [4]). На

[1]) Міхалов. с. 746—7.

[2]) Міхалов. с. 774. [3]) Див. нижче.

[4]) Білгородського столу ст. 481, р. 1658—9. ч. 10: «роспись Черкасом разных городов, которые были на Дрожиполи», на початку: Новый Оскол—сотник Іван Луцький, і тутже, л. 45, чолобитня того ж Івана Луцького «з товаришами.

жаль більше того, що вони «були на Дріжиполі», «в польській стороні на Дріжиполі і під усіми городами, на всіх боях і на приступах», досі не знайшлося, і навіть можна б думати, що се просто «черкаси» московської служби, що були з Шереметевим в дріжипільській кампанії і нагадували цареві про тяжку службу в ній. Але се діялось 3 роки пізніш, і ледви чи так довго памяталось би про неї, коли се була б тільки участь. Мині правдоподібнішим здається, що сі дріжипільці звались так тому, що прийшли з Дріжиполя—ся назва пояснювала їх появу на московській Україні. Але як се сталося, поки що нам нічого не звісно, і тому тільки як здогад висловлюю, що з козацького війська підчас сеї кампанії сталася сецесія.

В звязок з нею тоді треба поставити мабуть і переселенне з города Ставища «великим постом 1655 р.» першої сотні родин що під проводом славного потім в історії Слобідщини отамана Герасима Кондратовича («Кондратьева») заложила місто Суми—тікаючи «от разоренья и гоненья Ляхов и от татар Крымских»[1]).

---

Переконавшися в неможливости зломити Хмельницького, старий Потоцкий стратив всякий інтерес до кампанії і заспішився раптом до дому, до своїх Підгайців, виконуючи, мовляв, давно вже висловлене королівське побажанне, щоб він був десь ближче резиденції. Мав його заступити Лянцкороньский, але скоро розхорувався, і головним начальником війська «регіментарієм» в неприсутности гетьманів Потоцкий визначив воєводу чернігівського Тишкевича, що разом з Чарнецким були близшими помічниками Лянцкороньского в командуванні. Чарнецкий теж поривався їхати з Потоцким—гоїти свої рани, але кінець кінцем лишився, мовляв—на спеціяльне бажанне Татар, які його дуже полюбили. На воєнній раді постановлено було відіслати на зимові кватири до Шаргороду тяжчу армату і мізерні останки пішого війська—ближче до Камінця для безпечности. А з козаками ухвалено «легку війну»—кінними рейдами, використовуючи єдино для сього здатні татарські сили: «мають зносити неприятеля огнем і мечем, разом з ордами, поки воєнної пори стане»—формулював сі завдання Потоцкий[2]).

«Вози відсилаємо і йдемо з Татарами на війну: будемо київську землю пустошити—може й самих козаків запопадемо»—конкретизує програму Чарнецкий після наради[3]), а сам Потоцкий згадує і про Залінпрове (вище с. 1044). Се мало бути, значить, продовженнем того руйнування непокірних земель, що провадилося в попередних роках в Східнім Поділлю і на Браславщині, а тепер—«коли бог поблагосло-

---

пятнадцят городів»—вони жаляться, що їм досі не сказано, з якого приказу діставати жалуванне. Люди очевидно новоприхожі. Далі на л. 45, «бють чолом Черкасы Дрожипольские и Бѣлгородцкие, сотники и ясаулы и знаменщики и все рядовые, пятнадцать городов»—жалуються, що досі їм нема «одпуску жалування». На л. 49: «Бьет челом Нового Острожского городу полковник Ивашко Дзинковский, и обозничей и сотники и все черкасы и дрожипольские козаки»—про те саме що не вказано, з якого приказу їм платити жалуванне,—«а мы были на твоей службе в Польской сторонѣ за Днѣпром на Дрожиполе и подо всѣми городами, на всѣхъ боях и на приступех, по наряду все были с приходу и до отпуску». В війську московськім чи гетьманськім? Я в тексті висловив здогад, що козаки гетьманські, але останню фразу можна толкувати і так і сяк.

[1]) Сівського столу стовб. 161 л. 10—в цитованій праці Юркевича.

[2]) Міхалов. с. 748. [3]) Тамже с. 747.

вив», думали посунути на Дніпро і навіть за Дніпро. Се була та стихія, в якій виявляв себе особливо Чарнецкий, і раз рішившися лишитись на театрі війни, він очевидно був головним автором сього пляну і мав керувати його здійсненнєм.

Рахували при тім головно на Татар—бо своє військо цілком підупало. Не казати про піше військо, що цілком зійшло на ніщо—«стало тінню против пішого війська московського і козацького», як висловлюється один кореспондент (вище с. 1045)—«одних постріляно, инші повмирали, треті виморожені, четверті повтікали—ледви вибралося б 12 сот до бою»—так що їх прийшлося відіслати на поправку. Але й кінnота сильно підбилася і всю надію покладено на Татар—«які тільки гуком і криком надробляють, але краще мати їх при собі, аніж проти Річипосполитої». Такий був погляд Чарнецкого, що хвалився такими симпатіями Татар: «так мене собі сподобали,—і найменшого джуру з моїх полків дуже шанують». «Будемо сей місяць (лютий) в одній вірі, в одній сорочці, на воді і на морозу сіяти літа над Дніпром, так повним зради і злости як і води—Татари дають своїх коней і кожухи на 2000 салдатів», пише сей татарський побратим [1]), улюблений герой патріотичної польської історіографії.

Але «гукали і кричали», «галайкали» (від «Алла—Алла») Татари теж не дурно, і вимагали за се не тільки утримання, але й ясиру та здобичи, і на практиці сей плян операцій найближчих місяців—лютого-березня, а властиво «аж до трави», до місяця червня, мусів звестись на те що польські генерали—патріоти, будівничі слави Річипосполитої, мали годувати голодну Орду коштом уже заспокоєної і приборканої людности, то значить доводити її до останньої руїни і розпуки та помагати туренським султанам і мурзам наповнити руки своїх людей ясиром, коштом мовляв «непокірних ребелізантів». В теорії се виглядало так, що гетьмани і регіментарі розписували між султанами і мурзами села на утриманнє, подібно як робили се з своїми ротмистрами підчас постою, «на вибиранне гіберни», а в компенсацію за службу мусіли помагати татарським загонам вибирати ясир і здобич, здобуваючи з ними наспілку непослушні місточка. На практиці Татари брали ясир і грабували і тих, що їм давано на утриманнє, і тих що їм віддавано «в поток і розграбленнє», і польським регіментарям приходилось однаково помагати їм поратися серед послушних і непослушних.

В сих заняттях і пройшли найближчі місяці—лютий-березень.

Іти в похід на Придніпрянські краї Татари під ріжними мотивами відмовлялися. Султан Менґлі-ґерай з своїми мурзами після Дріжипільської кампанії—в котрій вони переважно абсентували—зажадали покою і спочинку, поки прийде головна орда з калґою. Обіцювали його з дня на день, казали, що загаявся на Запоріжжу, палячи козацькі човни, наготовлені на морський похід [2]). Добилися, що Лянцкороньский звів військо на правий бік Богу—мовляв, щоб звабити козаків до наступу, і тут Татари займались собі вибираннєм ясиру. Потім коли калґа таки не приходив, Менґлі-ґераєві мурзи стали висловляти гадки, що час до весни треба взагалі віддати на відпочинок коням, щоб приготовитись до весняної війни—отже не пуска-

[1]) Тамже, Міхалов. с. 747.

[2]) Міхалов. с. 744. Таке пояснення сього припізнення подав потім і сам калґа.

тися поки що в ніякі операції [1]). Але згодом, десь в початках березня [2]) калґа таки прийшов, з братом нуреддін-султаном й иншою старшиною і з великезною ордою—може побільшуючи дещо Тишкевич рахує її на 120—150 тисяч [3]). Але виявилося, що й сі прийшли зовсім не з тим щоб воювати (все ж таки козаки були присяжні союзники і «брацтво» з ними не було розірване як годиться!), а прийшли прогодуватись і обловитись польським коштом, і хоч в сім часі вони не були потрібні, все таки щоб не розгнівати їх, а забезпечити поміч на проектовану літню кампанію, польські реґіментарі вважали потрібним чинити їх волю. Стали виловлювати останки нещасливої людности, яка ще не вивтікала, і руками польського рицарства віддавати її татарським «побратимам».

В результаті сеї братерської кооперації Побоже протягом сих місяців обернулося в правдиву пустиню. В середині березня трималося ще кілька лише пунктів, а в дальшій перспективі Тишкевич передбачав, що зацілюють мабуть тільки Браслав і Умань.

Але до сього не дійшло: Татари вичистивши і забравши все що можна було, змусивши польських реґіментарів здобути їм ріжні укріплені замочки, де ще відсижувалася людність, з кінцем березня стали вибиратись до дому, не слухаючи ніяких благань, обіцянок і докорів реґіментарів. Даремно покликувались ті, що зробили що могли для задоволення татарських апетитів, і в будучности обіцяли всякі благодати від короля! Насамперед винісся Менґлі-ґерай, потім калґа—покликуючись на неминучу потребу побувати в Білгороді [4]). Нарешті й нуреддін—султан, що зістався з останньою частиною Орди, спаливши Чечельник на прощанне, винісся в останніх днях березня, полишивши реґіментарів при порожніх обіцянках, перед перспективою весняної кампанії на руїнах спустошеної для задоволення сих невірних союзників Браславщини і подільського пограничa. Руїни, попілища і трупи, трупи без кінця. Особливо немовлят, задавлених, розтоптаних на шляхах—тому що Татари забирали все старше, а сих давили і кидали.

Трудно знаходити слова, щоб описувати се. Кілька виїмків з реляцій польських реґіментарів представлять краще сю характеристичну сторінку цівілізаційної місії Польщі на Україні. Вони, на жаль, заховалася в досить несправних копіях—так що місцями не дають доброго змісту, і ймення подекуди покручені до непізнання; але головне все таки виступає досить ясно й яскраво. Я насамперед подаю реляцію Лянцкороньского, писану перед виїздом—вона подає огляд його діяльности за місяць лютий. Потім три реляції його наступника Тишкевича доповнюють її образ подій за часу побуту головної Орди, з калґою-султаном на чолі, в місяці березні.

---

[1]) Реляція Лянцкороньского в Теках Нарушевича 148 с. 979.

[2]) Так означає час приходу калґи Коховский, с. 460; в реляціях Лянцкороньского і Тишкевича ближчої дати не подано.

[3]) «Ще б нічого, пише він Радивилові,—коли б тільки з нашим військом реґіментувати, але коли приходиться 150 тисяч хлібом забезпечити і все нарав порядкувати,—мусить голова потіти, лягаючи і встаючи»—Ркп. Осол. 3564 л. 337 об. (вирівки з сеї реляції нижче), і далі в тім же листі: «То певно, що Орди з нами 120 тисяч» (л. 339 об.).

[4]) Ся подорож могла стоять в звязку з мобілізацією Білгородської орди. В збірці Чорторийськ. 402 с. 98 есть лист ханського візира до короля (оригінал): «А дасть Бог, марця 15 пошлемо вам одну частину війська нашого з Акерману, а потім приспособивши як найбільше військо, і те вишлемо, і звідусіль ще будемо старатися про наші сили—а все то чинимо для вас».

«Коли ще ми прощалися в Животові з п. воєводою київським (Потоцким) [1]), неприятель вислав 1500 коней свого найкращого комонника з полковниками Золотаренком [2]) і Зеленецьким, щоб довідатися, де обертається наше військо, і попередив їх, що постинає, коли не приведуть йому якогось значного язика. Вчасно запримітивши, що під військо наше йде під'їзд, я не гаючися вислав на зустріч сих гостей полк п. хорунжого коронного і п. Маховского з його полком, а до того прилучився ще п. Войнаховский з кільканадесятьма Волохами—що їх прислав перед тим кілька день господар—1200. Стрівши сей під'їзд козацький наші мали щасливу битву: козаки зараз пішли на-втеки, і наші взявши кілька язиків, вирубали найкращу козацьку кінноту, инших в ліси загнали, корогви забрали і гонили за втікачами аж до табору що став під Лобачовим [3]).

«Післав і я з Животова свій під'їзд під військо Хмельницького і від нього одержав відомість, що Хмельницький пішов з Лобачова до Торчиці [4]) і відти своє військо розправляв: Москву поставив в Білій Церкві і Ставищах, а заднішрянські полки розіслав по ряжних фортецях. Тоді я зажадав від Татар, аби кілька днів нам помогли—послужили королеві й. м., і пішов до Кіщинець [5]). В дорозі козаків які стрічалися, розходячися з табору Хмельницького, богато положив трупом і без клопоту доїхав до того міста. Воно нічого не знало про наш прихід і ми захопили його—тут одних козаків доля під шаблю віддала, инших того дня врятувала утеча до замку, добре приготованого до оборони. Не маючи армати, окружив я їх щільно рушничною стрільбою і відтяв від води, аби тим схильніші були поддатися, а наступної ночи, підчас переговорів про піддання, я розсунув драгонів і охотників аж на самі вали і паркани, і після того легко опанував і самий замок, де було обложених понад 10 тисяч. Віддав їх в ясир Татарам,—сподівались ми що з такого успіху дістануть охоти до продовження наших операцій, але вони таки ґвалтом відпросилися додому. Запевняв їм безпечний поворот до кочовищ. і став уже на тім щоб їх забезпечити від усякої небезпеки бажаючи за їх поміччю [6]) вчинити якусь значну прислугу вашій кор. мил. Але Татари наставали, щоб я як з союзниками аж до степів їхніх з ними йшов—до Запорозьких країв, щоб там помагати собі навзаєм в добуванню здобичи, а потім назад повернутися з військом в. кор. мил. і з ними, туди де буде для них живність. Я на се не згодився: хотів післати з ними оден (тільки) або два полки, щоб відпровадити їх до призначеного місця. Але вони сим не вдоволилися і тягнули нас з собою, нагадуючи нам, з незвичайним запалом, своє братерство і приязнь, так що я кінець кінцем мусів піти на зустріч їх домаганням, а заразом—і дефектам війська в. кор. мил. Бо справді одні помордовали ко-

[1]) Се було в днях 7—8 лютого, бо виїхавши з Животова Потоцкий 12 лютого був уже в Летичеві—так датований його лист до короля в ркп. Чорторийських 2105 л. 277, і тамже очевидно був писаний лист до канцлера—Міхалов. ч. 312, що видавець хибно позначив «з околиці близько Підгаєць», тому що в листі Потоцкий говорить, що «зближається до Підгаєць». З другого боку Чарнецкий пишучи 7 лютого (Міхалов. ч. 32), ще нічого не згадує про сей козацький під'їзд.

[2]) В копії: Holotarynskiem.

[3]) Lubaczowem, далі: Lubaczowa. [4]) Fortecy.

[5]) Kiszworyniec, Кішинці на північ від Умани 30 кільом., в напрямі до Охматова.

[6]) В копії се місце явно зіпсоване, я так його розумію.

ней довгою працею і мусіли їх на дорогах покидати, инші зовсім не мали з чим служити. І так мусів я їх (Татар) відправити за Бог і там, за Богом [1]) дати одпочинок (війську).

«Повертаючи з-за Богу з того спочинку вийшла битва коло Маньківки [2]) з Богуном і Зеленецьким, посланими від Хмельницького на становище для оборони сеї фортеці. Впало чимало трупу козацького і хлопського; захоплені несподіваним нападом, вибиті вони були з двох міст і замкнулися в замку. Була б се робота на одного дня, і здобуття такого сильного замку голими грудьми нічого не принесло б війську; тому спаливши наоколо всі нагромаджені для поживи провіянти, я сам відступив відти до Кристинополя. По дорозі які здибалися міста, всі віддавано вогневі. Умань в сусідстві Маньківки була забезпечена тим, що туди зігнано хлопів з околиці, а після того як ми відійшли з-під Охматова, туди відділено частину і з табору Хмельницького; але що звідти виходило, наші і Татари то нищили.

«Коли я став в Кристинополі, дано мені відомість, що бунтівники замкнулися в Ліщинові, в замку забезпеченім валами і парканами. З огляду що й Татари того просили, мусів я його здобувати і здобич віддати Татарам. Поступаючи далі до Богу надибав я чотири табори; два більші, а два менші, під Талалаївкою [3]), Шельнаховим, Шарівкою, Кочубіївкою, пятий великий під Сухою Дібровою: одні виходили з Умани, инші йшли туди. Їх щасливо знищено, здобич пішла війську в. кор. мил. і Волохам, а людей (віддано) Татарам, що стали ненаситними на ясир—безнастанно його хапають.

«Прийшовши до Каменицц, одержав я відомість, що немало хлопства замкнулося в Янові—знищив і тих. З Каменіці пустився до Берестяг(?)[4])—але обидві були вже випалені до останку. Поступив до Усть-Верцади, і там застав богато людей; при злих тім добрі мусіли гинути. Бо Татари на підставі союзу добивалися міцно, щоб мурзам дано два міста «в користь», без того не хотіли йти далі і загрожували розірванем союзу. Отже добули ми того замку, і вважаючи, що сі люди з часом могли б бути Річипосполитій шкідливими—бо й тепер перед приходом нашим кількасот козаків відправили, котрих у себе перетримували, а Ляхів, що були там у них, побили, Татар перехожих громили і ясир у цих відбирали, мусіли ми дати згоду тим мурзам. Та вони Рипіївкою [5]) не задоволилися, через ненаситність мурзів допевнялися все нових міст на здобич; але ми відговорилися ріжними раціями. Дуже се прикра і тяжка спілка. Невимовно трудно нашим з ними (воювати спільно з Татарами). Але треба—тому приходилось і старших і кожного з них задоволяти яко мога: датками, честю і учинністю» [6]).

В московських справах, в московськім перекладі заховався ще лист Лянцкороньского з Браслава 4 березня—писаний мабуть перед виїздом з України; на щось пересланий від Карач-бея до Хмельницького, а від Хмельницького цареві, він ілюструє сі клопоти польного гетьмана, і я тому його наведу:

«Вельможний милостивий пане Карач-бею, наймилостивий пане і брате! Вито жуючи спокійному відпочинкові в. м., мого мил. пана, велів я подковникові нашому

[1]) На правій, польській стороні Богу.

[2]) Powracając zza Bogu Machowski треба читати: u Mankowky, нижче вона виступає в формі: Machowka.

[3]) Taialowka. [4]) Peresztek. [5]) Rypijanską.

[6]) Теки Нарушевича 148 с. 979—988, досить несправно списана копія без дати.

в Бершаді [1]) відступити два міста (Карачбеєвим людям), і припускав, що то задовольнить в. м. Але нині приїхали до мене військові з того міста, де в. м. став, і повідомляють, що мають велику кривду від людей в. м., що беруть у них людей і коней в ясир. А наш жовнір як відбіжить коней і челяді—сам розсуди, в. м., мій мил. пане—чи здатен він буде до воєнної справи, коли прийде пора воювати, і чи годиться від тих, з котрими має бути захована любов і брацтво, терпіти йому таке безправство? Отже будь ласкав, в. м., таке самовільство приборкати і пильнувати безпечности нашого війська—аби свої своїх не боялись. А король й. м. і Річпосполита потраплять ті ваші труди винагородити» [2]).

Кубаля припускає, що сі: «торги о людське тіло» так розстроїли Лянцкороньского, що він цілком розхорувався, мав галюцінації—як про нього оповідає Йончиньский [3]). Але в реляції Ракоціеві, писаній мабуть в останніх днях лютого, навпаки—Лянцкороньский з повним вдоволенням і свідомістю добре виконаного обовязку підсумовує осягнене в сій кампанії. «За чотири місяці, що ми війшли до України, не без успіху провели ми зиму. Що найменше 50 міст і укріплених замків взято нами, декотрі піддались на наші намови, решту спалено» [4]).

---

Тишкевич, що прийняв «регімент» в армії по виїзді Лянцкороньского, так описував свою діяльність воєводі берестецькому 18 березня: «Потім як виїхав від нас гетьман великий кор. [5]) з арматою і возами, ми рушившися з Животова мали компанником плюндрувати Україну. Але Орда, ніби то бажаючи згубити слід, радила відступити до Богу, так міркуючи, що неприятель в голодні краї наступати не буде, а побачивши, що ми відступаємо, буде військо розпускати, а ми тоді будемо його шарпати. І так відступили ми три милі—до Цибулева, і там радимо що робити—а вони дають знати, що калга-султан уже йде, і настають щоб далі до Богу йти, абя з ним зійтися, і так мусіли піти під Кіщинці. Там ми застали хлопів, пішли й стали наперед ріжними способам намовляти, але вони по пяному відповідали згорда, підстрелили кількох наших, робили вилазки і сильно відбивали нас—так що зморджене військо стало по хуторах на спочинок, щоб приготуватися до штурму. Наперед одначе наказано попробувати шастя драґонії; 50 їх пішло на став під паркани, і хлопи раз вистріливши, кинулися відти в ноги. Тоді 350 коней наших скочило до долішньої брами, драґони відчинили, і вірвавшися до міста, погнали ми хлопів аж до замочка. Забрали всі їх запаси, худобу, коней: челядь кинулась до того вся що живо. Орда теж полетіла і годин за дві виграбувавши все, спалено місто. До замку двічі пробували ми приступити штурмом, але не могли дати собі ради [6]), аж огонь підійшов, і нам приступ перебив і хлопів настрашив: одні почали до своїх перебігати, инші піддавались і милосердя просили. Другого дня рано пахолики, обступивши на-

[1]) Полковнику з Бершади.
[2]) Сибир. прик. ст. 1636 л. 424 (посольство Климятенка).
[3]) Кубаля III с. 203.
[4]) Transsylvania I с. 381, датовано з Браслава, в лютім, без дня—мають коли Лянцкороньский виїздив до Львова, див. нижче.
[5]) В сій копії, зробленій з оригіналу архива Радивилів, чомусь замість «коронного» постановлень скрізь: кн. Литовського.
[6]) Місце мабуть попсоване, але зміст ясний.

вколо по шпурах і дубинах вдерлися до замочку і почали рвати й грабувати хлопів. Наступила й Орда—і всіх забрала в неволю, до 10.000 душ, а решту без милосердя постинано. Протяглось се видовище годин зо три.

«Думали ми, що Татари, заохочені сею здобичею і видівши, як ми скоро взяли таку фортецю без армати, підуть з нами далі до Дніпра. Але вони прийшли до нас і дали знати про свою ухвалу в таких словах: «Панове Поляки, що хочете робити далі? Ми урадили йти від вас, бо вас багато розійшлося [1]), гармат не маєте, великий гетьман ваш утік, ви ослабли, кинете нас! Краще киньте війну та відпровадьте нас за Бог, а на заплату дайте зо три міста, так щоб ми могли їх забрати в полон без бою. Старшину нашу обдаруйте, а самі на весну готуйтеся краще». Просили ми їх аби лишилися: але вони упросити себе не дали, і ми мусіли з ними йти к Богові.

«В дорозі надибали наші військо Богуна в Марківці [2]); випадали вони против нас на хутори, щоб відігнати нас, але перші ж хоругви, що були на переді, наступили мужно [3]), загнали їх до міста. Драґонія, теж приступивши від замочок, дала огня, тоді вони почали вступатися з обох міст; ми їх вирабувавши запалили і поставивши сторожу, спокійно ночували. Але другого дня, відходячи, запалили ми необережно хутори і огонь позбавив нас 100 возів: вони застрягли і дістались в здобич козакам.

«Поступили до Кристинополя [4]), і тут довідалися, що хлопи в Лисянці замкнулися. Післано 100 драґонії і полк п. стражника; вони взяли замочки, а орда вирабувала місто, забрала людей. Відти йдучи до Каменици по дорозі знищили ми пять хлопських таборів. Перейшли Бог до Усть-Бершади, застали хлопів і там. Тих що були в місті, охоронили сьмо від Орди; тих що в замку мусів п. гетьман віддати в ясир, до 10 тисяч. Забравши їх Орда з нами попрощалася; додали ми їм і худоби по 100 штук—особливо старшині.

«Попрощавшися з Татарами (Менґлі-ґерая), стали ми думати, як і де розложити військо. Але прийшов лист від калґи-султана, аби ми вернули до нього—під Умань. Орда поспішала в-день і в-ночи, але її догонив султанський наказ, аби відіслала ясир, і Аґа-мурза мусів зі злістю вертатись. Прийшла орда з ясиром, але Кахмет-мурза з султаником [5]) таки пішли. Ми виправили до султана (калґи) п. старосту яворівського (Собєского) і п. Войтковича, свідчачи свою радість».

Наступає оповіданне про зустріч з калґою, наради з ним і т. д.—я се пропускаю.—«Стало на тім аби ми їм визначили 30 міст для утримання, але ми не могли визначити більш як 25, і то половину порожніх, а собі теж 30, з котрих тільки 8 було залюднених. Другого дня постановили сьмо вийти в поле на перегляд з арматою і з військом. Третього дня орда рушила з асіґнаціями (мандатами) і з приставом до кождого міста; але їх не хотіли пускати: позамикалися хлопи, так що ми мусіли їх з огнем впроваджувати.

«Якої біди ми зазнали замість помочи, оден Бог знає. Хлопи з міст тікали до нас, инші відсижувалися в замочках, не піддаючись—особливо в Рашкові і Дністровій Камінці. Вислав я туди султанові 300 драґонії, щоб міг їх добути,—коли він

[1]) z iustynem—не зрозуміло.
[2]) Markowie [3]) nieznim, думаю, що треба читати: męznie.
[4]) Kristyapola—теперішня Христинівка коло Уманя.
[5]) Так Поляки називають Менґлі-ґерая, з огляду що був підлітком.

присилає до мене, нарікаючи на гетьмана, що його обманув: міста йому дав порожні! Каже, аби я не від'їздив, а додав до попередніх ще 10 міст цілих, з додатками. Я вибираюся з тим до гетьмана, коли приїздить до мене 5 мурз доневняючись того самого; уже з погрозами. Мусів я, лишивши їх на становищі, а під султанового посла давши свого коня, бігти до Браслава, де я гетьмана ще застав, але як уже на коня до Львова сідав. Затримався, зробили ми раду, дали згоду на 10 міст: я мусів віддати 5 кращих міст з тих що були призначені на мій полк; п. обозний відступив Рашкова [1]), і ще чотири порожні до них. Післалисьмо п. Корецкого, не знаю чи задоволяться. Посла (калґи) відправили. обдарувавши його штукою атласу і кармазину, аби запевняв, що більше призначити не можемо, лишивши дещо собі; віддав я йому й коня свого.

«По сім п. гетьман від'їхав до Львова, зваливши на мене такий тягар: своїм горе-військом, а ще більше ордою, котрої есть понад 120 тис. Мурзи за дві ночи з'їли у мене 15 штук худоби, 30 баранів і все що я мав—по братерськи забрали. Такі се пани-браття! Безнастанний клопіт, ніколи не взяв би того на себе, як би не бачив п. гетьмана дуже хорого; але коли не буде для мене уваги, все покину! Обіцявся мені п. гетьман (вернутися) за 6 тижнів. Але я не певний того. Прийдеться мені випроваджувати військо в поле, скоро тільки трава поспіє: голод сам викине нас тоді за Бог. Тепер післав кілька під'їздів, пішлю й Орди трохи з ними, на дві сторони: одні на Умань, другі до Білої Церкви; але декотрі, хоч присягли на те братерство, чинять під'їзди під міста і грабують, забирають худобу і людей; навіть арматних коней у нас позабирали. Післав я за ними до калґи-султана. Потрібні вони нам—але служать не без великої шкоди Річипосполитій, і коли вони тут побудуть, то ледви що тільки Браслав і Умань відсидяться, а 270 міст між Богом і Дністром попілом сидять від Орди. Освідшися тут вона знову пожене хлопів на Волинь і Полісє. Вже тьмою йдуть, і що їх погнала Орда за той короткий час [2]), рахую на 200 тисяч—з тими, що до Криму забрала. Кожен Татарин мав на 30 душ ясиру. Самих дітей, подушених по дорогах і в фортецях, рахую на 10 тис. Велів я попам їх ховати, і до одної ями накидано 270, а решту й кинули ховати; не було між ними старших від одного року—старших Орда забирала. Хлопи ходять купами за нашим військом, оплакуючи свою мізерію. Самих церков зруйнованих лежить до 1000. Боронимо від Орди скільки можемо—але трудно оборонити. Думаю, що козаки підуть за Дніпро, а тут буде пустиня—на то заноситься» [3]).

В иншім листі до Януша Радивила, писанім другого дня. Тишкевич додав небезінтересні подробиці:

«Дав нам Бог гостей постійних: одних позбулись, воювавши з ними цілу зиму, а коли приходив час відпочити від праці на становищах—прийшов калґа-султан

[1]) Orazkow.

[2]) iuz cmą idą (утікачі з браславщини), a coiċh napędziła (орда) pod ten czas krotki. Стиль листів взагалі дуже стислий, уривчастий, і місцями не легко його зрозуміти.

[3]) Теки Нарушевича 148 с. 75, дата 18 березня, Кубаля поправляв її на 18 лютого (с. 403 прим. 101), але така рання дата не підходить до змісту, а ідентичність приписки сього листу (відомости козацького цирулика, приведеного до польського табору) з таким же фіналом листа до Радивила, датованого 19 березня, показує, що лист до воєводи берестейського писаний таки 18 березня.

з усіми ордами й захотів наново війну починати, в саму розтіч і злу пору. Дав себе переконати і пристав на те, що чекатиме тут 10 тижнів, до воєнної пори, призначивши термін на червень, тільки поставив умовою, щоб хліб і становища мав він сам і вся орда. Насилу вилатали (так!) 25 цілих міст, але не повелось їм там, бо хлопи помітивши позамикались по містах і замках, і мусіли ми їх (Татар) впроваджувати в посесію. Пять міст іще тримаються, саме Рашків, Каменица, Змустрова [1]), Юрканівка, Заряде і Кузница. Післали ми туди драґонію, аби їх провадила, але не задоволились і тим: прислали до мене 300 старшини, щоб я ще дав їм міст з десяток. Мусів їм і своїх відступити, і цілий полк перевести до одного пустого міста. За моїм прикладом кожен полк поступив одно місто, але не знаю, чи й тим задоволяться, а ми теж більше нічого не можемо —хіба на Покутю їх поставити. Трудно задоволити таке множество: і просять і грозяться, і силоміць беруть: ращі за нса і намови на ніщо. Обіцянкам місця нема, все готівкою мусить бути. Про славу сей нарід не дбає, тільки про взяток: що побачить, рад тебе з усього обдерти; так що на мій погляд менше з них помочи, а більше страху.

«З того в. кн. мил. можеш взяти віру: прийшло їх до Зеркалівки більше як 15 тис., самих мурзів 70, і не могли собі ради дати—мусів я їм післати наших 200 коней і 100 драґонів. Скоро помічено наші хоругви, зараз козаки і хлопи вступилися до замочку, а (Татар) впроваджено до міста. Взяли до 4000 худоби і всіми достатками заволоділи. Два дні вартувала їх драґонія, поки одійшли—і знову прислали до мене, щоб я їм на кожну ніч давав по кільканадцять драґонів, аби їх вночи стерегли, щоб хлопи вискочивши вночи з замку їх сонних не порізали. Так цілий тиждень їх вартовано, поки хлопи не пішли геть у ліси. Тоді як вони (люде) тікали, то орда грабувала і в полон брала, але поки б там (у замку) хлопи сиділи—мусіла б драґонія безнастанно вартувати. На під'їзд без кількох наших хоругов ані підуть!

«Султан (калґа) хоче Рашкова добувати—прислав до мене по драґонію, і я дав йому 200 коней драґонії комендованої. Має своїх яничарів, а таки нічого не міг порадити!

«Найбільша наша користь (від Орди)—що такі великі волости обернули на пустиню: міста попалили, замки теж. Християнського люду в неволю забрали, можу сказати—на 300 тисяч. Скрізь беруть, і до нас підкрадаються—наїздять потиху на наші становища, беруть ясир, худобу, коні, челядь грабують і убивають. Онодги забрали 20 коней з-під армати, і офіцерських коней до 100. Такий то союз! Післав скаргу, побачу, яка буде розправа. Я, з свого становища, бажав якогось замирення з Москвою, бо знаю, що не скоро на війну спроможемось—а вони (Татари) призначили термін на червень. Військо наше страшно потратило коней і риштунки; піхота повтікала. Як зле, так недобре!» [2]).

Нарешті ось реляція того ж Тишкевича Потоцкому, з останніх днів березня.

«Вбив собі в голову султан (калґа), що не може бути инакше, тільки мусить їхати до Білгороду (Акермапу); запросив мене до себе—як я вже писав в. м.. Приїхавши застав його в Ольшанці—чекав мене. Прийняв гостинно. Насамперед я вступив до візиря і там богато говорив про наше становище; отже по церемоніях і ріжних розмовах, коли посходилися бей й аґи, стала нарада про від'їзд султана. Вило-

[1]) Не берусь виправляти!

[2]) Ркп. Осолін. 3564 л. 337—9, копія позначена 19-м березня.

жив візир причини, серйозні: насамперед голод і всякі недостатки війська, потім проволока в приході й. кор. мил. на війну; нарешті заявив: «Нам ходу до Білгороду тільки 4 дні і звідти стільки ж; коли до вас військо буде приходити, тоді й нам буде зручніш прибути». Просив я, говорив, збивав їх рації, вказував, що ми для них зробили—більше зробити не можна. Відповідано, що инакше бути не може. мусить султан їхати—«Краще скажи, чим хочете його уконтентувати!» Я посилався на обіцянки королівські: обіцяв, що будуть задоволені.—«То нічого, тепер нас задоволіть!». Я зробився на те глухим, аж поки він сам не виложив чого хоче. Сказав: «Беї, аґи, мурзи вже задоволені, бо вже вибрали ясир з призначених їм міст». І тоді подав реєстр кого ще треба задоволити: перщого—султана, потім Карабея, Котлуша, Котлан-мурзу [1]), нарешті весь султанський двір: візиря, підскарбія. конюшого, маршалка, хорунжих і инших двірських.

«Де було відомо про хлопів, я їм давав асіґнації на ясир Одні тим задовольнилися, инші взяли мало, треті нічого—знову з вимогами до мене. Відмовлявсь я; говорив, що нема. Але вони: «Дай конче!»—таку тяганину завели. За султанськими асіґнаціями силоміць де попали забирали, нарешті зістався султан і Котлуш-мурза—сі мене мало що життя не позбавили—коли прийшлось видумувати, чим їх задоволити. Коли я їх старався якось позбутись. сказав султан: «Мабуть нас уже непотрібно! казав єси гарматам і людям прийти?» Я сказав що йдуть—бо таки так мусіло бути. «Ну то добудь Дмитрашівку і Рашків—тим нас уконтентуй!» Я обіцяв взяти Рашків, але вони таки добивалися Дмитрашівки. (Калґа) мене вивабив таки туди і сам пішов зо мною (здобувати Дмитрашівку). Ще перед тим хлопи вийшли на зустріч і просили милосердя; я хотів їх якось виратувати, і султан згодився. Але се множество хлопів, котре побачили Татари, вбило їм в голову инакший плян: щоб уже і до Рашкова не ходити, а взяти сих хлопів що прийшли з покорою. Хлопи б дали усе аби зістатися на волі, але не могло бути инакше, і ніякі рації не помагали, і способів ніяких не було, мусів я по довгих ваганнях таки веліти арматі й піхоті наступити. Але вони добре уфортифікувались і трудно їх було взяти силою. Два штурми не вдалися, і стратили ми раненими і вбитими до 100; побачили самі Татари, що не йде і тоді доперва стали жалувати. Але мені йшло о репутацію (престиж): коли я не міг добитися силою, взявся на способи, і коли султан уже виїздив, я добився від хлопів, що вони присягли візирові і Калуч-мурзі що до ясиру. Поїхав до Браславу—коли доганяє мене з фуком Котлуш-мурза, вимагає ясиру—«не відступлю від тебе, доки мені не даси!» По довгих суперечках сказав мені: «Їдь до Рашкова і до Куницького, скільки зайдеш ясиру—видай мені його!» Мусів я в велику пятницю (26 березня) в ночи їхати до Браслава і там покинувши, дати йому ясир в Куницькому.

«З Немирова хлопи вийшли і тільки гультяї зістались—сі схильні до бунту Війт немирівський зрадник, все видавав; взято його, прошу інформації, що з ним робити. Бог пустив. Москва підпала під Ілинці [2]), але дано їй відсіч, пішла до Білої Церкви, був з ними Золотаренко [3]) наказний гетьман; Зеленський зник десь.

«Військо роз'їхалося: ротмистри, поручники, а товариства ледво 5 тис. лишилося. Коло армати порядку нема—пороху, куль ледви 100; фірмани повтікали, тому що не платять.

---

[1]) Імення копіїст покрутив.
[2]) Islenicze. [3]) Zltareyko.

«Нуреддін-солтан зістався з кільканадцятьма тисячами. Після того як лист був написаний прийшла відомість що він спалив Чечельник на сам великдень, рано (28 березня), і хоче йти. Де вже його льокувати, коли не хоче лишатись!» [2]).

Цікаво порівняти оцінки сеї ганебної кампанії у ріжних істориків польських, старих і нових. «Шляхетський Гомер» Твардовский не може стримати свого обурення. Описавши як орда калґи-султана, наспівши під хвилю коли польське військо зібралось на зимові кватирі, поставила перед польськими реґіментаріями ділему: або зараз іти воювати козаків, або взяти ясир на замиреній території, він завважає: «Кінець кінцем з огляду що самі (Поляки) і коні їх, змучені тяжкими трудами, не хочуть і не можуть іти далі до Дніпра, реґіментарі мусять позволити аби (Татари) вибрали здобичу в козацьких містах і селах, котрі їм (Полякам) піддались. Чи так годиться? Чи не образило то навіть і Бога, котрий не велить мечеві рубати покірні

---

[1]) Теки Нарушевича 148 с. 1001—5, без дати, але згадки про велику пятницю і великдень показують, що писалося в останніх днях березня.

Доповненнєм служить лист Лянцкороньского до короля зі Львова 12 квітня: звиняючися перед королем за свій виїзд з війська, обіцяє як скорше повернутися, довівши до якогось кінця своє лікуваннє, і далі пише: «Хоч п. воєвода чернигівський мені про се не пише, але від ріжних жовнірів маю відомість, що потім як пішли салтани, то і всі Татари пішли до Білгороду; одні мають вернутись, инших поворот сумнівний. Вони ж мене інформують, що наші розїздилися з війська без виповіди, так що одні хоругви треба цілком звинути, а під иншими дуже мало лишається, а в комплєкті нема ні одної; мотиви сеї утечі—відомість, що комісия (в справі заплати війську) відложена на останні дні марта, не відбулась, і вони не дістали ніякої нагороди за свої труди і невчаси. Третє, що Богун з Нестеренком став у Немирові, дві милі від Браслава, має при собі дві тисячі Москви й козаків. Хлопи ті що мали свої таємні сховки по непролазних (niezbrodzonych) лісах між Богом і Дністром, знову готовлять бунти і до купи збираються».

Щоб заохотити Татар до нового приходу на Україну він, Лянцкороньский, від себе післав уже до них післанців, заповідаючи свій приїзд під Браслав «на Юра», і просить короля, щоб коли від нього їхав би посол до султанів, щоб до нього вступив на Поділле, аби він йому міг дати вказівки, до кого звернутись і кого «уконтентувати», щоб побудити до нового походу.— «Бо тих Татар не що инше привело до виїзду з України, як тільки голод на коней, що й иншим страшенно докучує; скоро ж покажеться трава, вони не загаються прийти до нас—аби тільки військо в. кор. мил. було готове».— Оригінал в зб. Чорторийських 402 с. 47—50. До того ж приблизно часу—середини квітня, належить очевидно лист Потоцкого в Памяти. III ч. 33: загальний образ той же, з деякими новим рисочками: «Орда одійшла, хоругви позвивані, неприятель сливе на карку у слабого війська, чернь знову бунтується».

Варшавські вісти з листу канцлєрового покойового, з 23 квітня, у Йоліньского с. 741:

«Татари, котрих була досить велика орда прийшла, 80 тисяч, набравши дуже багато людей, пішли на свої кочовища, лишивши наше військо в великій небезпечности. Дуже воно мале, нема і 5 тисяч, бо одні хоругви позвивано, а з инших товариство, ротмистри, поручники, полковники по домах своїх пороз'їздились. А неприятель, то почувши, присунув кілька своїх полків під наше військо—тільки дві милі. Бог зна, що там тепер з ними діється, бо й армати мали тільки 5 гармат, куль 200, пороху бочок 30—так пише п. гетьман до й. м. п. канцлєра».

голови, а тим більше—видавати неприятелеві? Таку користь маємо з поганської приязни, що її оплачуємо християнськими тілами! О нещасні (козаки)! Чи не краще було б їм ударити і полягти одному на одним, а на нас не звірятись? Досить що і ті які вже прихилялись до нас, після такого вчинку дістали ще більшого завзяття»[1]).

Але препобожний королівський історіограф Веспасіян Коховский—згадавши, що деякі неприятелі Поляків закидали їм сю спілку з невірними, громадить в своїй історії купу прикладів з ріжних джерел, від Біблії і до Гуго Гроція на доказ того, що в усіх часах правовірні в потребі звертались до помочи невірних. А замикає мову таким тяжким аргументом: «Природня річ—заподіяне насильство відбивати всякими способами; коли можна користуватись поміччю слонів, коней і всяких иних нерозумних тварин, як не користатися з людей, особливо коли з ворогів иони стають приятелями, договірними наємниками, віддаючи себе в кліентелю за невеликий дарунок?» [2]).

Сотні тисяч виведених в неволю пішли в безплатний додаток до того «легкого дарунку» (харачу).

З новіших істориків сильно відчув кошмарність сеї гекатомби Кубаля, присвятивши сьому ганебному епізодові спеціяльну статтю п. з. «Запропащена країна»—включену потім в переробленій формі до його історії сеї «семидітньої війни». Оповіданне про зимову кампанію 1654—5 р. він кінчить словами: «Браславщина стала пустинею. Коли в лютім, як відійшлв Менглі-ґерай, згідно з реляціею польного гетьмана, 50 міст і 1000 церков [3]) лягли в руїні і попілі, а 100 тисяч людей загнано в Крим, то в березні спалено й пограбовано що найменше 60 міст, а 200 тисяч забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих що полягли від польської шаблі в Буші, Ободівці, Баланівці, Бершади, Демківці, Голдаківці, в Куницях, Голзаківці і по ріжних містах, слободах і селах, яких 100 тисяч, а також і тих що згинули в битвах, з голоду від огню.

«З землі тої—з того раю що плавав в молоці й меді, втікло колишне соняшне життє. З під весняного снігу і болота р. 1655 висувалися недогарки і непоховані трупи. З сховків по глухих борах виглядав голод і нощість; накликав їх пугач—зловіщий привид будуччини. А ціла країна оповита була невгасимою тугою, як мла широка і непереглядна» [4]).

Павло з Алепа, що переїздячи через сю країну ще літом 1654 р. дивувався її многолюдности, достаткам, дозвіллю, свій переїзд літом 1656 р. збуває кількома словами, що набирають повного свого траґічного значіння, коли пригадується описана ним ділія 1654 року:

«Козаки післали (з-під Уманя, проважати патріярха до Рашкова) дві корогви війська, і ми проїхали ті городи, що торік спустошили і попалили Ляхи на спілку з Татарами. Дороги через те стали тут страшні й небезпечні—особливо оден день дороги перед Дністром (в околиці Рашкова), бо як в місцевости пограничній тут можна здибати великі банди молдавських та инших розбишак» [5]).

Ні слова про ті села, замки, церкви, садки, гаї, млини, незчисленні маси людности, безконечні маси школярів, сиріт, дітей, що дивували його тут два роки тому. Все се зникло.

[1]) IV с. 131. [2]) 1 с. 463.
[3]) Про 1000 церков властиво говорить Тишкевич. [4]) III с. 206.
[5]) IV с. 195.

Польська шляхта, горда своїми кольонізаційними заслугами, закінчила цикль своєї цівілізаційної роботи в сім краю.

---

Але не можна не дивуватись і тому незрушимому стоїцизмові, з котрим козацьке військо придивлялося сій руїні західньої козацької провінції.

Хмельницький стояв під Лобачовим, потім під Богуславом. Висилав під'їзди щоб дістати добрих язиків і мати докладне поняття про стан польського війська, польсько-татарські взаємовідносини, їх пляни і наміри. Ми чули оповіданнє Лянцкороньского про такий під'їзд під проводом Золотаренка і Зеленецького десь у першій половині лютого (Коховский називає провідниками Богуна і Зеленецького)[1]: Про деякі побачимо слідом оповідання самого Хмельницького. Перед своїми, перед московським урядом Хмельницький і Шереметев старалися спільними силами представити ситуацію в можливо користнім світлі. Дріжипільський кошмар в представленню їх та їхніх підголосків перетворявся навіть в чистий козацько-московський тріумф над Поляками та їх союзниками! На жаль ми не маємо офіційних реляцій обох вождів [2]), але дещо можемо зміркувати з записок Павла Алепського, що був під той час у Москві, цікавився вістями з України, і зазначив дещо з того, що говорилося з приводу їх.

Я вже згадав цілком легендарне оповіданнє уличного характера про погром заданий Ляхам: як вони обложили Хмельницького, застукавши його цілком несподівано з невеличким відділом. Перетяли всяке сполученнє його з військом, так що всі листи, післані до полковників попадали в лядські руки; але він у крайній небезпеці пішов на розпучливу штуку: вийшовши з свого замку, сполошив Ляхів криком, що йде сам цар з військом, і се так налякало неприятеля, що він без памяти кинувся тікати, а козаки вибили його до ноги (цікаво, що московське військо в тім не згадується зовсім!) [3]). Дещо конкретніше оповіданнє Павла, написане в поясненнє нового царського походу на Білорусь. Цар мовляв набрав охоти до сього нового походу особливо по тім як побачив присланих від Хмельницького бранців: Татар, Ляхів, Венгрів, Молдаван і Німців і довідався про його побіду, здобуту завдяки страхові, яке викликає в неприятелів імя царя [4]). З слів Павла виходить, що бранців приставлено до Москви в середніх днях березня. Очевидно, се були бранці не з Дріжиполя, а наловлені пізнішими козацькими під'їздами. Але в супроводі сих бранців і дріжипільский кошмар не без успіху перетворено в блискучий тріумф над Ляхами, а браславські гекатомби в сій міз-ан-сцені пройшли малопомітно [5]).

Коли вияснилася картина загального відступу польського війська і татарських орд, Хмельницький дав наказ своїм полковникам позаймати визначніші операційні

---

[1]) I с. 459.

[2]) Я думаю, що гетьман післав свою реляцію з полковником білоцерківським Макаром Москаленком—се посольство згадується кілька разів, але акти його на жаль досі невідомі—Акты Ю. З. Р. Х. IV с. 523, 525, 561, 566.

[3]) III с. 7—8, пор. вище с. 1046.

[4]) Тамже с. 139. Про військо Шереметева нема згадки й тут!

[5]) Пор. нижче (с. 1067) як московські післанці розповідали в Криму, ханським міністрам, історію сеї кампанії: як то московське військо, охороняючи козаків «польських і литовських людей побили, в полон забрали і самих гетьманів польських з їхнього обозу прогнали» (Крим. кн. 37 л. 94).

пункти по стару козацьку границю. Сюди належить поява, мабуть в перших днях квітня, козаків в Немирові, переказана Лянцкоронським. Затім іде велика розвідка на подільсько-волинськім пограничу, представлена свідченням козацьких бранців (нижче). Але в тих трагічних двох місяцях, коли Поляки з Татарами систематично випорожнювали Побоже, не бачимо з козацького боку ніяких серйозних зусиль, а навіть проб, перебити сю операцію. Очевидно, козацький уряд так само писав вистерігався конфлікту з Татарами, як Татари конфлікту з козаками. Вів далі дипльоматичні операції в напрямі роз'єднання польсько-татарської спілки, і безпосередньо у Татар, і через московські посольства, і через царгородський диван, і через турецьких васалів. Далеко не знаємо всього, але те що знаємо, виразно свідчить про безпастанні його заходи в сім напрямі. Щоб зробити турецько-татарську сторону податливішою на свої бажання, він далі орґанізував морські напади на їх землі. Одночасно старався включитися, можливо щільно в ту протестантську анти-польську лігу, що стала зарисовуватися з минулого року, і робив ріжні заходи на те щоб піднести її активність.

Ріжні перешкоди, чисто технічного характеру, і більш глибокого—політичного утруднияли йому сю акцію, але старшинський осередок і сам гетьман енерґійно їх поборювали. Тільки за сею високою політикою пропускали свої більш близькі, буденні справи—як ото такий удар козацькій «репутації», висловлюючися термінольоґією тих часів, як отсей розгон і випустошенне цілої козацької території, при повній майже безрадности козацького війська. Тимчасом ніякі успіхи в заграничних зносинах і союзах не могли зрівноважити сих страт—моральних і матеріяльних: страт в залюденню козацької території, утечі людей і упадку довіря і прихильности до козацького режіму.

В листопаді 1654 р., як ми вже знаєм був у Ракоція посол Хмельницького з пропозицією формального союзу. Ракоцій переслав копію гетьманського листа королеві, на доказ своєї льояльности. Запитував, чи король не бажав би його посередництва для замирення козаків з Польщею в сих переговорах [1]). Запитав і отоманський уряд, як йому бути з козаками—бо він хотів би поступати відповідно бажанням Порти. В дивані так зрозуміли, що тим способом Ракоцій хоче тільки зміркувати, яку позицію супроти козаків займає сама Порта, і відповіли Ракоцієві, що він повинен підтримувати з козаками добрі відносини, бо козаки не раз заявляли своє підданство Порті [2]). Але не чекаючи сеї апробати, Ракоцій відправив козацького посла з своїм послом, свідчачи свою приязнь. Волоський конфідент подільського підстолія Мясковского доносив йому в січні, що бувши у господаря молдавського, в повороті на Україну, козацький посол похвалявся тим, як Ракоцій його добре приймав і відправив з ним чимало козаків-бранців, що попали в неволю ще під Сучавою. З господарем молдавським і мунтянським він уложив союзний договір під час свого переїзду: мунтянський господар прислав своїх бояр, і так урочисто зложено і заприсяжено договір, молдавський господар зложив присягу перед мунтян-

[1]) Лист Ракоція до короля з 16 грудня в Жерелах XII с. 336. Пересилаючи листа Хмельницького Ракоцій повідомляє короля, що свого посла до Хмельницького він уже післав, «на сильне наляганнє його». Про сей лист, одержаний в Варшаві, таможе звістка з лютого—ч. 417.

[2]) Реляція австрійського резідента з Царгорода, 4 січня, таможе ч. 414.

ськими «думними боярами», а молдавські вислухали присягу мунтянського (зложену очевидно через тих делеґатів). «Мабуть така інтенція і Ракоція», завважає Мясковский, чи його конфідент—маємо сі вісти в листі Мясковского з 29 січня 1655 р. [1]).

З свого боку господар молдавський, заховуючи всі апаранси приязни і віддання польській короні, повідомляв в березні гетьмана Потоцкого про дуже приязний курс турецької політики супроти Хмельницького, на підставі відомостей і відзивів сілістрійського баші: «Турки, не знати на який кінець, сильно стараються привести знову до старого союзу козаків з Ордою і шукають ріжних способів порозуміння з Хмельницьким через свого посла. Се відкрив мені посол від баші, приїхавши в приватних справах і в дуже довічній розмові мене запитавши, чи не міг би посол від баші безпечно проїхати до Хмельницького. Я відповів йому, що се цілком неможливо, бо всі дороги зайняли польські війска, густо розложивши свої квартири по всіх берегах рік. Але зрозумів з розмови з Турчином, що Турки через те так бажають згоди з козаками, що у них самих виходять немаленькі замішання і сутички, тому що бачуть цісаря молодого, і при нім нілкого порядку». Розповівши, як він з свого боку старався піддати тому послові польську точку погляду, господар додає: «Чудесно намовляв мене той Турчин від баші, аби я взявся до відновлення того союзу з Хмельницьким: казав, що не докажу я більшого і корисніщого діла на світі понад се, а головно—каже—найбільшу прислугу Порті тим віддасте. Я відповів, що може Хмельницький тепер, бачучи наше трудне становище, радо на се пристане, і коли ви подасте йому одну руку до замирення, то вам і дві тепер протягне, але—як перед Богом: скоро тільки Хмельницький упорається з своїми справами , то весь тягар війни звалить на вашу голову» [2]).

Перед тим був настрій менше прихильний для козаків. Московським послам Жеребцову і Титову довірочно оповідав про кримські справи на Перекопі в місяці березні Татарин Бахмет—заявляючи бажанне вступити до московської служби. «Від Черкас до нинішнього Магмет-ґерая царя приїздили гонці й не раз, ніби то з тим щоб їх цар не воював. Але цар того їм відмовив, і таки хоче йти на них війною з Поляками, тому що козаки від них відступили. А від турецького султана проїхав на Запоріжже чауш з грамотою: писав султан Черкасам, що коли вони від московського государя відложаться і з Кримом не помиряться, то він пішле на них військо з ріжних країв: Турків, Кримців, Ногайців, Мунтян, Темрюцьких горських Черкесів, Волохів, Угрів, Ляхів і звелить їх зруйнувати до останку. А кримському ханові від султана про теж писано, що коли Черкаси від московського государя не відступлять, то щоб ішов на них з Ордою скоро і з Поляками був за одно. Але того походу не сподіваються скоро, бо в Криму бояться Калмиків» [3]).

Приблизно в січні-лютім сталася видима зміна в царгородських настроях на користь козаків, і очевидно в березні дала себе відчути і в кримських кругах—так що і несподіваний вихід Орди з України міг статися не без впливу сих змін.

Баша сілістрійський Сіявуш не вважаючи на всі відмовляння волоського господаря таки прислав до козаків свого посла Шаін-агу з чималим листом. Баша висло-

[1]) В збірці Ґоліньского ст. 734.
[2]) Лист господаря 18 березня в Теках Нарушевича 148 с. 71—74.
[3]) Кримські справи 1655 р. кн. 37 л. 39.

ляв жаль, що довгий час не мав вістей від свого «милого приятеля», і тому не міг нічого зробити і для полагодження відносин козацько-татарських. Чув про них, але не маючи докладніших вістей від самого гетьмана, очевидно не міг сею справою зайнятись. Висловляв жаль, що і в відносинах козаків з Портою не дійшло до такої приязни, котрої добивався Хмельницький. Винен тому був попередній візир, «суди йому боже»,—він не йшов на зустріч бажанням гетьмана; але тепер настав новий візир, що в сих справах буде слухати порад баші Сіявуша, отже можна сподіватися, що бажання гетьмана будуть сповнені. Нехай тільки він пришле від себе разом з сілістрійським посланцем тямущого чоловіка: Сіявуш-баша зараз перешле бажання гетьмана «до щасливого порогу» (Отоманської Порти).[1]).

Виговський пересилаючи до Москви сей лист Сіявуша, згадує також лист візиря Азема, посланий разом з сим—але він до нас не заховався. Привіз його царгородський посол, що приїхав до Чигрина 3 н. с. квітня. Про се гетьман писав київському воєводі три дні пізніше: «І се також подаємо до відома, що тепер, 24 марта прийшов до нас великий посол Шагал-аґа з прелестями своїми поганськими: вимовлявся, що се Татари без їх відома приходили в поміч Ляхам і нас воювали, але ми їх прелестям не віримо ні трохи» [2]). Виходить, що незалежно від посольства Сіявуша, що хотів відкрити дорогу зносинам гетьмана з новим візиром, сам візир взяв на себе ініціятиву посольства до козаків з якимись прихильними заявами. На його рахунок можна б покласти і те що гетьман пише київському воєводі, що Турки виправдуються, мовляв Татари без їх відома воювали козаків—бо сього в листі Сіявуш-баші не сказано виразно, тільки натяком.

Повідомляючи царя про се посольство, гетьман обіцяв, що затримає його аж доки одержить інструкції з Москви [3]). Але мабуть так довго його не затримував, і скоро після сього—десь може в середині квітня відправив царгородського посланця з своїми послами.

Про се посольство Хмельницького до султана, з скаргами і погрозами за кримську неприязнь, розповідав московським послам в Криму їх товмач і провідник в липні, з нагоди нового турецького посольства до хана, в відповідь на посольство Хмельницького: «Послав гетьман Б. Хм. до Царгорода. до турецького султана скар-

[1]) Сей лист маємо в московськім перекладі, без дати; гетьман переслав його цареві з Томиленком 12 н. с. квітня—Сибир. пр. ст. 1636 л. 428. В актах Ю. З. Р. XIV с. 562 він надрукований без усяких пояснень, відки походить.

[2]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 561. Маємо все в московських копіях, так що на буквальність імен нема чого спускатись. Шагал або Шаган-ага, як він називається в листі Хмельницького до царя, може бути той сами Шаїн-аґа що привіз листа від Сіявуша і баші. Правда, в листі баші сказано доволі виразно, що Шаїн-аґа се його посол, але Виговський в листі до царя (тамже, с. 559) каже про одного посла, що прийшов з листами «отъ Сіяушъ-паши силистрейского й от везиря Аззема с листами прелестными». Так само і в листі Хмельницького з того ж дня: «пришол к намъ посол турецкие Шаганъ-аґа от Сіяушъ паши силистрийского и от везирь Азема именем цесаря турского, с прелестными листами» (нижче). Не маючи листа візира, трудно вгадати, як воно вийшло: чи Шаїн-аґу, посланого від баші, в дорозі вже догонив гонець від візиря, і як особа меншої ранги він не згадується окремо, чи Сіявуш до свого листу долучив лист візиря, якогось дуже загального характера, без чогось конкретного, тому й не згадав про нього спеціяльно.

[3]) Див. нижче—про посольство Климятенка.

житися на Кримських і Ногайських Татар за те що вони забувши їх приязнь і любов і все добро, зложилися з Поляками і їх, Черкасів, побивають, городи і міста палять, пустошать і руйнують,—аби султан велів їх стримати, бо коли не стримає, то нехай на Черкасів не жалує: вони за свої кривди Кримцям і Ногаям віддячать. Турський султан тих послів Хмельницького, наділивши великими дарунками, відправив на Запоріжжє, а в Крим прислав чауша з тим щоб Татари на Черкасів не ходили. В останніх днях липня н. с. товмач бачив чауша в Бахчисараї: привіз він грамоту від султана, і в дарунку кафтан і шаблю, був у хана, віддав йому султанську грамоту і дарунки, і Татари на базарі говорили, що султан пише ханові, аби він на Запорізьких Черкас не ходив. Полякам не помагав, а жив би в згоді й приязни з Черкасами по давньому. Але хан чаушові відрік, що він таки мусить іти з Поляками на Черкасів, бо від них діються великі зачіпки й кривди всьому Кримові і Ногаєві, і хан післав від себе гонцем до султана капичея Ділера, просячи дозволу на похід [1]).

Дещо инакше розповів про козацьке посольство до Порти «князь Маметша Сулешов», присланий від хана до послів десять день пізніше: гетьман посилав до султана просити щоб султан козаків пожалував,—прийняв в підданство і тримав в своїй опіці (призрѣньи) так як Волощину, а від кримських людей і Поляків їх боронив. Султан їх в підданство прийняв і послів одпустив; гетьманові і війську післав корогву і булаву, а ханові і королеві написав, щоб вони козаків не воювали. Але хан таки буде воювати козаків, спільно з королем, бо козаки люде фальшиві (лживые), королеві і ханові зрадили, і ніяка держава їм віри не йме через те» [2]).

Про турецьке посольство до хана розповів полоняник Михайло Данилович, попович з Василькова, що жив при старшій царині небіжчика Ісламъ-ґерая: «Сього року в великім пості, в перших тижнях [3]) приїздив до Криму від турецького султана чауш з листом, і писав турецький султан цареві, царевичам і всьому Кримові і Ногаєві, щоб вони на Черкасів війною не ходили, Полякам не помагали, а жили усі дома в своїх улусах та пильнувалися наступу Калмиків, Донських козаків і Запорізьких Черкасів, вичікуючи, чи не прийде у Поляків з козаками до згоди, а коли вони не помиряться—нехай би тоді помагали тому, хто буде дужчий» [4]).

Приятелі Хмельницького і козаків з свого боку не лишалися пасивними—з одного боку стараючися стримати кримську сторону від безпосередніх конфліктів з козаками, з другої сторони—вплинути на козаків, щоб вони розірвали союз з Москвою і тим усунули сю заваду козацько-татарської приязни. Між листами пересланими цареві від Хмельницького в квітні, єсть такий цікавий лист Карач-мурзи, писаний 11 н. с. березня очевидно якимсь українським писарем, дуже нескладно і малограмотно, але як цікаву побутову памятку подаю її тільки з найбільш необхідними поправками:

«Шляхетне урожоному пану приятелеви моему и пану брату моему велце ласковому гетману Богдану Хмельницкому.

«Зичачи доброго здоровя и на всемъ щасливого панованя зо всѣмъ войском Запорозким неиначей яко сам собѣ. И пану брату моему писару Вѣговскому поклон мой доношу през писаня мое. И всѣмъ полкувникамъ, сотника(м) и ясавулом войсковим поклон мой доношу, яко братии своей през писаня мое.

---

[1]) Крим. справи 1655 р. кн. 37 л. 164—5.

[2]) Тамже л. 168. [3]) Себто в середині березня. [4]) Тамже л. 123.

«А при томъ дивуюся непомалу, жемъ послал писаня свое от Днѣпра до ваш (!), и отдано тое писаня атаману чегиринскому, на имя Панасу; не вѣдаю, ци дойшло до ваш (!) ци нѣ, бо немалий час, а я вѣдомости жадной не маю до того часу.

«Пане брате мой, якосмо присягли меже собою, абисмо били братъ за брата, и теперъ есть,—на що небо и земля свѣдокъ есть—абисмо того тримали межи собою. На якую присягу уважаймо, абысмо души яки(и) межи собою не наразили. «Найяснейший ганъ, который тебе взял до себе, не отступит тебе, и всѣ бекове готови на помучъ, на що будетъ потре(ба). Блюдю ваш, абы-с(ь) дябелского язика не услишалъ! На якую помочъ приняло-с(ь) Москву на помочъ собѣ? А за тою помочу опустошиле-с(ь) всю землю! Яко-смо мовили под Зборовом з крулем, я того держу ся, на шо ми вѣри дай—в тим я тобѣ правдиве мовлю, аби-с(ь) ми в тим вѣрилъ, бо стерегу присяги и души своей,—бомъ я мѣлъ з ганом розмову о тим. А до того аби-с(ь) писал до гана, що мислиши чинит(ь), що найпрудше, и тамъ дознаешъ правди моей,—который Карачъ бей взялъ все тое на свою шию. Аби-с(ь) писалъ до гана о тим яко (в) пѣршемъ словѣ стоишъ, такъ до гана аби-с(ь) писалъ. Мое и твое приятѣлство перше! А до того аби-с(ь) Москви не приймал,—землѣ, которая направлена, аби-с(ь) не запсовалъ. Я тобѣ добрий в тим приятѣль! Аби-с(ь) чим прудше лист писалъ и до гана слал, и тамъ з ганом найдешъ собѣ мову и раду. Во ган з крулем и до сего часу едность мѣютъ межи обою. Ти з нами воевале-с(ь) переше (!), и теперъ будмо посполу—на тебе не вдарит жадний неприятель. Крул(ь) з Москвою якъ хоче нехай чинит, тилко твоя земля нехай цила будети. Гди будетъ с Криму ганъ, в тен час не потѣшитъ ся твуй неприятел(ь)..

«С тим тя Богу отда(ю), а моеи ся речи тримай.

«З Орди, с Кучмани 1655 в четвер второй нед(ѣ)лѣ поста.

«Наше добро и зло чому ти не помнѣшъ? На то до того спомнѣ, яко-с(ь) бил ся з Ляхами, а если би смо ми не пошли, щобъ ти чинивъ з ними? Естесмо тобѣ приятелѣ, и для того ми за тобою не гонили якосмо з Ляхами були. (Татарська печатка) Ваш все доб. зич. приятел(ь) и братъ Карачъ бей, староста перекопский» [1]).

Хан і його візир міцно трималися короля, цінячи останні контрибуції, щедро уділений ясир і перспективи походу на московські землі, і твердо стояли на тім, що поки козаки тримаються Москви, Орда мусить помагати королеві. В переговорах про відновлення союзу Криму з Москвою, в місяці травні московські посли висловили побажанне, щоб козаків теж включено в сей союз і хан обовязався не нападати на козацькі краї; але ханські міністри рішучо відмовилися, рахуючи їх самовільними правопорушниками: вони вийшли з підданства Польщі і Кримові (так!) і піддалися Москві, за таку їх зраду і султан і хан воюватимуть їх до упаду [2]).

---

[1]) Оригінал в фонді б. Архива загран. справ—«Подлинныя малороссійскія грамоты» № 59 (московський переклад в Сибир, прик. стовб. 1636 л. 421—3). Піварқуш паперу зложений як лист, на оборотї адреса: «Шляхетно урожоному его милости пану гетману Богдану Хмельницкому войска Запорозкого и пану брату моему до вручення належитъ» Сам лист і підпис Карачбея писані одною рукою, дуже грубим письмом. Московська помітa: «164-го апреля въ 24 день с посланцом с Васильем Климентьевым»; про сю посилку Акты Ю. З. Р. XIV с. 559—560.

[2]) Навожу сю розмову, з огляду на характеристичні подробиці. Московські посли в розмові з Сефер-ґазі і Меметшою, визначеним від хана на розмову з ними, висловили 2 (12) травня побажанне, щоб попередня договорна гра-

Але в дійсности блькада Криму з моря і з суходолу, що повів Хмельницький, дуже серйозно стримувала активність Орди против козаків. Згаданий вище полонянник Михайло розповідав про кримські відносини: «Тепер (се було в середині травня н. с.) у царя великий з'їзд і рада з кримськими і ногайськими мурзами: кримський цар і всі кримські люди хочуть іти разом з Поляками на Черкасів і кличуть з собою ногайських улусних мурз з улусними людьми, а ногайські мурзи відмовляються, бо чекають нападу Калмиків і бояться, що Донські козаки та Запорізькі Черкаси прийдуть з Дону. Та й слухатися кримського царя богато ногайських мурз не хо-

мота Криму з Москвою з нагоди зміни хана була «переписана», з опущеннем деякої неприємної для Москви, занадто сервілістичної фразеольогії, і з додатком нових царських титулів («Великої і Малої Росії самодержця») та з згадкою про Запорозьких козаків: що Орда не має їх воювати (як нових московських підданих). На се Сефер-ґазі і Маметша сказали, що грамоту переписати від імени нового хана можна, але за старим взірцем без змін, і спеціяльно Запорізьких Козаків включати туди не можна.—«Тому що Запорізькі Козаки 800 (!) літ були в підданстві польських королів, а потім були у нас в підданстві років з 7, ми за них—запевняючи собі їх прихильність і сподіваючись від них правди і постоянства—билися з польськими і литовськими людьми, богато невинної крови розливали і в кривду їх нікому не давали. Тоді Запорізьких козаків було тільки 8 тисяч, а ми їх зробили 20 тисяч, і вони з того тішились, що ми за них стояли і поміч їм скрізь давали. Гетьман Б. Хмельницький тоді мене, Сефер-ґазі цілував у ногу і обіцяв бути у нас у підданстві до віку, а тепер ті Запорізькі Козаки нам збрехали, зрадливо від нас відстали, нашу прихильність забули і називають себе царськими підданими [1]). Так ви то знайте, ті зрадники і бунтівники і цареві так само зрадять як і Полякам. А ханові Магмет-ґераєві ніяк не можна таких зрадників не воювати і їх не руйнувати. Хіба як у всіх кримських і ногайських людей ніттів на руках не буде, або очі їм землею засиплять, тоді вони тим зрадникам за їх зраду мстити не будуть. Та й султан турецький скоро пришле на тих зрадників велике військо: Турків, Арабів, Венгрів, Волохів, Мунтян, Темрюцьких Гірських Черкесів, Шведів (!) і накаже їх знищити без останку».

Московські посли протестували против таких слів, що ведуть «меж государств на разврат, а не к тишинѣ и покою». «Ц. вел. поддапных—гетмана Б. Хм. и со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ называет ворами не дѣломъ. А воровства их нигде не бывало, і в подданствѣ онѣ запорожские черкасы у крымскихъ царей ни у ково не бывали и впредь не будут. А были онѣ подданные и(з)-стари польских королей, и за великие их и нестерпимые неправды и за поругание христиански вѣры в подданстве у них быть не хотѣли, а учинилися в вѣчном холопстве у в. гос. нашего, потому что наша православна християнъская вѣра греческого закону с ними, Черкасы одно. А Магмет-гирѣю царю и калгѣ и нурадыну царевичом и имъ, ближнимъ людем в досаду ставить того нѣчево» (л. 87).

Далі московські посли докорили ханським міністрам, що хан підчас останньої кампанії посилав своїх людей Янові-Казимирові на козаків, хоча й знав, що військо Запорізьке і вся Мала Русь перейшли під царську руку, і вийшло так, що цар післав гетьманові своє військо, а Татари, царські союзники, билися против них по стороні Поляків. «За ласкою божою і царським щастем воєводи польських людей побили, в полон забрали, а самих гетьманів з їхнього обозу прогнали—але підчас бою з польської сторони було богато Кримських Татар, і вони робили велику перешкоду царським людям». Сефер-казі,

[1]) «Гетман де Б. Хмельницкий в тѣ поры и ево, Сефер Газы агу целовал в ногу, а хотѣлъ быть за ними в подданстве и до вѣку, а нынѣ де тѣ запорожские черкасы имъ солгали и воровствомъ своимъ от них отложились и доброту их забыли, а называютца государевыми». л. 85.

чуть: хочуть одкочувати від Криму геть, бо їм від кримських людей великі кривди, і через Калмиків теж бояться кочувати коло Криму. А Магомет-ґераєві довго в Криму не жити, бо його кримські й ногайські люди, Єгреї і Вірмени не люблять, тому що він в Криму заборонив шарап і инші напитки та богато иньших новин позаводив. І тому також, що докупається у турецького султана на кримський юрт, бути царем, попереднього Іслям-ґераєвого покоління царевич Чобак-ґерай, і як тільки приплють Чобак-ґерая царем, Магмет-ґераєві не жити, бо між ними неприязнь, і Чобак-ґерай богато перетерпів від Магмет-ґерая» [1]).

---

Невважаючи на сумний вислід зимової кампанії Хмельницький не кидав своїх плянів великого наступу на Поляків, що він заявив свого часу перед Матвеевим, і мабуть ширше розгорнув в посольстві білоцерківського полковника Макара Москаленка, висланого або разом з Матвеевим, перед виступом на Поляків, або слідом потім, уже в поході (на жаль, акти Москаленкового посольства досі не відомі, і тим самим ми не знаємо і сього гетьманського експозе). В наступній реляції, висланій по повороті з походу, з Богуслава 4 н. с. березня [2]) гетьман писав цареві:

«По тім як ми виправили до твого царського величества полковника білоцерківського, весь час (Ляхи й Татари) билися з нашим військом. З початку в Ма(нь)ківці з Михайлом Зеленським, полковником браславським мали бій—три дні билися, і в тім бою дуже богато вбито Ляхів і Татар, і так неприятель нічого не вдіявши назад відступив з соромом і неславою [3]). Відти браславський полковник і язика нам прислав, і той перед нами сказав, що Стан. Лянцкороньский, гетьман польний, мав би ту орду, що з нами билася, аж на Кайнари відпроважати.

«Потім вийшли калґа-султан і нуреддін-султан, Муняк-солтан, Карач-бей й инші беї й аґи з новою Ордою. Вдарили були на город Торговицю в полку Уманськім, і там їх бито. і язика татарського відти до нас приведено, але той Татарин про неприятельські замисли докладно сказати не міг, тільки те що Орда йде в поміч Ляхам. Від Торговиці відступивши та Орда вдарила була на Умань, але й там тому неприятелеві відсіч дали, і язика татарського з Умани до нас приведено: він перед нами казав, що та новоприбула Орда, відступивши від Умани, зійшлися з Ляхами

---

вислухавши так спрепаровану реляцію про Дріжипільську битву здержливо скритикував її; посли так переказують його слова—мабуть не зовсім вірно: «В тім бою царські люде забрали у польських людей 12 гармат, а більше нічого не було. Кримських людей в тім бою було небогато, та й ті против царських людей не бились; а коли б підоспів тоді калґа-царевич з військом, вони б царських людей з козаками на голову були б побили». Посли протестували против такої нельояльности і домагались, щоб на будуче до козаків—царських підданих в повній мірі прикладався принціп: хан царським приятелям приятель, а неприятелям неприятель,—щоб і Татари козаків не воювали і їх неприятелям не помагали. Але Сефер і Меметша рішучо не погодились дати таку ґарантію (л. 87—97).

[1]) Крим. справи 1655 р. кн. 37 л. 121 і 124, імя претендента пишиться Чобак і Чебак.

[2]) Ся реляція надрукована була в Актах Ю. З. Р. XIV с. 523 без середини, в цілости вона міститься в актах посольства в Сибир. прик. ст. 1636 л. 360.

[3]) Се мабуть та битва, що про неї оповідає Лянцкороньский в своїй реляції вище с. 1052.

і завертала Ляхів назад на нас. Але Ляхи сказали, що ми вже не підемо, бо війська наші дуже втомились, покалічені, і піхоти не маємо [1]). Казав також той Татарин, що на літо і сам хан має йти в поміч Ляхам.

«Тепер посилали ми до полковника уманського, щоб вистарався вістей і язика докладного, і він в Усть-Бершади за Богом товариша Філіпецкого, з хоругви Суходольского, полку воєводи краківського зловив і нам припровадив. Той Поляк на допиті перед нами сказав, що Ст. Потоцкий, гетьман кор., і Ст. Лянцкороньский, гетьман поль., кн. Дм. Вишневецький, Балабан, Шемберг, Чарнецкий, Корицкий й инша старшина поїхали на сойм до Варшави, щоб підняти посполите рушенне на краї наші. А наказним гетьманом над кварцяним військом, розложеним на становищах по городах за Богом, настановияли Себастьяна Маховского. А тим Татарам, що війшли (на Україну) з калґою-султаном й иншими беями і аґами, Ляхи дали 24 міста за Богом в Браславськім полку, аби та орда на тих становищах стояла до трави. і вона має стояти до св. Юрия.

«Той же язик казав нам, що в поміч Ляхам мають бути Волохи, Мунтяне, Венгри і Турки, і готовяться наступити на нас літом, а замисли мають такі—аби тільки знищити Україну, то й на городи московські йти похваляються. Для докладної відомости про неприятельські замисли посилаємо того Поляка Філіпецкого—він у подробицях про все розповість. А твоє ц. вел. з огляду на се дуже покірно, до лиця землі упадаючи, як вірні і жичливі піддані просимо—вели запомогти нас більшим військом скоро, поки ще тепер добра дорога. Бо коли твоє військо скоро не прибуде, а потім за лихими дорогами забавиться. то недай боже—до щенту городи твої неприятелі б попустошили».

Далі гетьман просить не слухати ніяких обмов на нього—«з ненависти, гніву і нелюбови» і нагадує, що він сім літ не жалував труду—і тепер готов стояти против усякого неприятеля (се видима відповідь на балачки, що гетьман не виявляє енергії в війні з Поляками і Татарами). З листом сим, і з тим бранцем Філіпецким висилає Яська сотника богуславського і Тимофія сотника полку Уманського [2]) з товаришами і просить їх не затримувати. Крім сього листу посли повезли листа патр. Никонові і В. В. Бутурлину з проханнями, щоб вони з свого боку клопоталися у царя про скоршу висилку війська, і щоб не вірили ніяким наклепам на гетьмана [3]).

Москаленко тим часом не вертався, і з тим зіставалось невідомим, як поставилася Москва до козацьких проектів великого наступу, до прохання війська і т. д. Взагалі ми не знаємо, як поставилися в Москві до Дріжипільської кампанії—бо не знаємо і того, в якім оформленню гетьман і Шереметев подали її до відома

[1]) В листі до патр. Никона (нижче) понад то: «тому що мавши кілька день «свальний бій» з нами під Охматовим, всю піхоту свою стратили і сильно богато було їх поранено, то не пішли з тими салтанами на нас, а визначили м 24 городи за Богом...».

[2]) В заголовку актів посольства вони названі Тимофієм Семеновим і Яковом Яковлевим.

[3]) Лист до Никона надрукований в Актах Ю. З. Р. XIV с. 526 без кінця, в цілости в Сибир. ст. 1636, с. 368 (тут дата: в Богуславі 26 лютого); лист до Бутурлина згадується в царськім наказі про послів 22 березня с. с.: з царської ставки в Вязьмі їх відправлено до Москви і відти до гетьмана—л. 372—3.

уряду. Не дістаючи відповіди, гетьман за місяць по посольстві Яська і Тимофія користується доброю нагодою—запрезентувати ефектного бранця-язика, звісного вже нам Яна Пісочинського, новгород-сіверського хорунжого і ротмистра коронного війська, котрого козацький під'їзд зловив в початку березня в його маєтности під Глинцями. Післав з ним нове посольство,—сим разом приїхав сотник Осип Томиленко з товаришами: Климом Дубовиком, писарем Федором Томиленком і 8 козаками, вони повезли такого листа від гетьмана цареві [1]).

«Маючи відомість від язиків татарських і лядських про неприятелів, що вони разом стоять за рікою Богом в ріжних містах в Браславськім полку, посилали ми части під'їзди по язики, і отсе недавно під'їзд наш спіймав у Жорницях Яна Пісочинського, підкоморія новгородського, ротмистра королівського, чоловіка значного, що про всі замисли лядські й татарські добре знає. На допиті він нам сказав, що Ляхи й Татари відложили війну до весни, і Станислав Потоцкий, гетьман коронний, до Львова на комісію пішов [2]), а тут з військом зістався Ляндкороньский, гетьман польний. А як проважав тих Татар що з нами билися під Охматовим, зустрівся з калґою-султаном і з нуреддін-султаном, що після того бою прийшли їм в поміч з новою ордою. І зробивши між собою на-швидку нараду, післав Ляндкороньский своїх післанців до короля, а калґа-султан свого мурзу, щоб король по Великодню, нашому святі за два тижні [3]) пішов з посполитим рушеннєм просто сюди на Україну. Споді-

[1]) Уривок сього листу, без кінця надруковано в Актах Ю. З. Р. XIV с. 557, повний текст в Сибир. ст. 1636 с. 378—382, він має тут дату «в Богуславі 23 марта»,—але ся дата мені здається неправною, бо занадто пізньою. Насамперед, ми маємо листи Хмельницького 21 і 27 березня (с. с.) видані в Чигрині, і тому мало правдоподібно, щоб він був в Богуславі 23 с. с. березня. По друге, Пісочинського зловлено в перших днях березня н. с. або навіть при кінці лютого (на допиті 22 квітня в приказі він казав, що його зловили «тижнів 9 тому»),—мало правдоподібно, щоб такого цінного бранця маринувано між козаками цілий місяць, або й більше, а не післано цареві скорше. По трете—як побачимо далі, саме десь коло 24 березня с. с. приїхав з Москви Москаленко в дуже важними царськими резолюціями. Коли Томиленка висилали 23 або 24 березня, то природно було б згадати про його приїзд і одержанє резолюцій, як не в листі, то в додатковій цидулці, а сього нема. З другого боку—гетьман в сім листі не висловлює нетерпеливости з приводу такої довгої проволоки з відповіддю на післані з Москаленком пропозиції, як се бачимо в листі гетьмана в 21 березня. З усіх тих причин я думаю, що лист з Томиленком був висланий значно раніш: може 13 березня с. с., може навіть 3-го, — але взагалі в першій половині березня с. с.

[2]) На боці приписано пояснення, очевидно московського приказного: «платить заслугу денежную».

[3]) Православний Великдень того року припадав на 25 н. с. квітня, так що 2 тижні по Великодні се 9 н. с. травня, себто кілька день по св. Юрі, що фіґурував в попередній реляції гетьман як сподіваний початок нової війни. Приблизно ж до сього часу належать відомости про козацьке військо від військового пирулика, захопленого польським під'їздом під Уманею і допитуваного 19-го березня. Не богаті, що правда!. Сказав сей пирулик, що Хмельницький в Білій Церкві, Москви при війську коло 6 тис., також до Київа прийшло щось московського війська, але загалом затрівожені (Москалі?) побачивши по дорогах богато своїх постріляних, обтятих, без рук і без ніг: кажуть, що й тікати почали. Козаки сподіваються великих чужоземних військ (по польській стороні, в майбутній кампанії). Лист Тишкевича з 18 і 19 березня—теки Нарушевича 148 с. 84, ркп. Осоліньских 3564 л. 439 об.

ваються війська від Венгрів, Волохів, від баші сілістрійського і з инших країв, і доконче хочуть сього літа Україну звоювати—чого їм боже не поможи. Ми ж чуючи про такі неприятельські замисли то все твому ц. в. відомо чинимо, а не можучи всього докладно в листі виписати, посилаємо твому ц. в. того Я. Пісочинського і разом з ним—після нього зловленого Татарина: вони всі замисли лядські і татарські розповідять устно. Ми ж просимо дуже нас не лишить і не дати в неволю ворогам, а ласкаво заступити і більшим військом спомогти. Бо ми зложивши тобі присягу і в підданство піддавшися ні на кого не покладаємо надії тільки на бога і на твою поміч.

«При тім повідомляємо, що Теодосій Васильович, архимандрит слуцький, не відомо з якої причини з Київа на Литву втік. Веліли ми пильно розвідати, хто його туди відправив і з чиєї поради він то вчинив.

«Татари якби прислали послів своїх до твого ц. в. і вимовлялися, що вони з нами не воювалися,—не вір їм, в. ц. в., вони зрадники! Пізнали ми їх недавніми часами, як мали кілька день бої з ними і Ляхами під Охматовим, і вони забрали в неволю жон і дітей без числа, і церкви божі попалили».

У всіх инших справах гетьман доручає поінформувати царя своїх послів: Осипа Томиленка і Климка Дубовика, і просить повернути разом з ними Пісочиньского, аби за нього вимагати козаків що попали в полон Ляхам.

З останнього дня н. с. березня маємо листа гетьмана до Шереметева, від нього очевидно пересланого цареві [1]). Він подає до відомости останні новини: недалеко Київа був польський під'їзд, кілька хоругов: козачи їх погромили, богато побили, а сімох взяли в полон. Уманський полковник доносить, що Татари, набравши на Враславщині ясиру, тікають до дому, і вже ледви третя частина їх лишилася при короннім війську, що теж дуже змаліло (оригінальний лист полковника, що був доданий, на жаль не заховався). Далі така дуже цікава, але на жаль, не досить ясно постилізована звістка: «Ми виїхали до Чигрина [2]), тому що богато козаків схотіло йти на Запоріжжя і Дін. Ми їх затримали, веліли ловити по городах і карати на смерть, коли б вони мали виїздити [3]) без нашого дозволу». Мині се виглядає, як частина тої Дріжипільської сецесії, котру я принотував вище.

Гетьман просить не турбуватися сим його несподіваним для Шереметева виїздом: «В скорім часі рушимося з полком Чигринським до війська, а до Чигрина для безпечности, порадившися з в. м., пошлемо три хоругви московської піхоти». До сього цидула: «Повідомляємо також, що були у нас донські посли і оповідали, що Калмики живуть з ними в згоді, і на сім боці Волги, недалеко (від Донського війська) кочує їх богато. І ті ж посли нам казали, що Калмики пішли б зараз на Крим—тільки від царського величества указу чекають, а від нас вістей. Добре б було, щоб Калмики пішли на Крим полем, а Донські козаки човнами морем Тоді б Татари своїх городів стерігли б, а не до Ляхів на поміч ішли!»

---

[1]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 563—6.

[2]) В копії «оть Чигрина», але се очевидна помилка: гетьман пояснює, чому він кинув військові становища, що стояли в контакті з московськими становищами під Білою Церквою.

[3]) «Естлибы держати без воли нашей имѣли». Держати мабуть—в розумінню: насмілялися виїздити?

«І се нам дуже дивно, що досі нема від його цар. величества Макара Москаленка, полковника білоцерківського, ані указу ніякого не маємо. А як тільки будуть у нас вісти від й. цар. вел., так негайно повідомимо в. мил.».

Я навів сі останні слова, бо вони нам поясняють дещо, отсею асоціяцією пляпів калмицького походу на Крим, і нетерпеливість гетьмана з того приводу, що Москаленка цар не відсилає ані яких указів не присилає. На сім спирається висловлений вище здогад про зміст місії Москаленка. Виступаючи на Ляхів з Шереметевим, при кінці н. с. січня, гетьман післав з Москаленком цареві між иншим проект блькади Криму: Донськими козаками з моря і Калмиками з суходолу, і сподівався, що вона відтягне Татар від помочи Полякам. Коли б Москва негайно дала Калмикам і Донцям сей наказ, Браславщина була б вирятована, думав гетьман і старшина, тому нетерпеливилися затримкою Москаленка і безсумнівно пускали тихачем під всі чорти московську волокиту.

Нарешті кілька день пізніше, в перших днях квітня н. с., Москаленко приїхав і між иншим привіз обіцянку царя на місце здесяткованого і нічого невартого корпусу Шереметева прислати більше військо під проводом Бутурлина, а мабуть також і згоду на донсько-калмицьку операцію против Крима. Листів привезених Москаленком не маємо—бо взагалі актів сього посольства досі не знайдено, але і при недостачі їх можемо се певно виміркувати по перше—з повідомлення, післаного від гетьмана до київського воєводи, по друге—з пізніших царських листів. До Київа гетьман писав 6 н. с. квітня: «Думаємо, що твоїй милости відомо вже, що Макар Москаленко, полковник білоцерківський, назад до нас від й. ц. в. вернувся, і й. ц. в. об'являє через нього свою несказану ласку: посилає нам в поміч велике військо, кінних і піших; з тим військом відправив від боку свого ближнього боярина В. В. Бутурлина, і ще більшим військом обіцяє нас запомогти». І знову порушує гетьман—очевидно в звязку з сею ж місією Москаленка—справу блькади Криму: донські післанці дали знати, що у них уже кілька десятків човнів направлено, щоб іти на Крим за царським указом, а Калмики останніми часами захопили кількох мурз [1]) з жінками і дітьми, з усіми улусами, що кочували коло Терка [2]).

Цар писав про калмицькі операції з приводу посольства Томиленка, разом з потвердженнем призначення на Україну Бутурлина. Про Бурурлина він каже, що писав уже перед тим про Калмиків не говорить, що була про се мова вже раніш, але по всім попереднім за певне вже можна сказати, що сей проект був поставлений уже посольством Москаленка (в посольствах Яська Яковенка і Томиленка нема про се мови). Тому можна думати, що Москаленко привіз і в справі блькади Криму принціпіяльну згоду царя. Наказ В. В. Бутурлинові йти до гетьмана з новими силами на переміну Шереметеву був даний дійсно ще в березні—21 н.с. «Велів государ боярині В. В. Бутурлину й стольникові кн. Гр. Григор. Ромодановскому бути на службі в Запорогах на місце В. Б. Шереметева з товаришами, а В. Б. Шереметеву велів бути в своїм государевім поході, окольничого ж В. В. Бутурлина і дяка М. Головина відправити до Москви; з В. В. Бутурлиним бути всякого чину людям полку кн. Б. С. Куракина, дворянам, дітям боярським, Черемисі, Чуваші і всякого чину лю-

[1]) «касайских мурз» в копії—чи не «ногайських?».
[2]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 561.

дям полку кн. Ю. О. Долгорукого, рейтарському полкові з Брянська, салдацькому полкові з Київа, стрілецькому полкові з Москви» [1]).

Задля поглиблення добрих намірів Москви—підтримати козацький наступ на Польщу своїми силами, гетьман з писарем зараз же приготовили нове посольство—з подякою за обіцянки і заохотою до їх здійснення. Для сього мали послужити документи про заходи противної сторони розвести козаків з царем: турецьке посольство, залицяння татарські (лист Карач-мурзи і пересланий ним лист Лянцкоронського), «прелестний лист» Тишкевича з закликами до відновлення старих відносин.

«Дуже зраділи ми і все військо Запорозьке з повороту Макара Москаленка полковника білоцерківського з грамотою в. ц. в., де в. ц. в. являєш велику і несчислиму ласку, посилаючи зараз від боку свого нам у поміч ближнього боярина В. В. Бутурлина з великим військом і ще більше військо обіцюючи. А до того ще й сам против ворогів православної віри рушився єси своєю особою ще з більшим від попереднього військом»—писав гетьман цареві. Висловлюючи за се велику подяку він на доказ своєї вірности подавав до відомости царя заходи ворогів: «Прийшов до нас посол турецький Шаган-ага від Сіяуш-баші сілістрійського і від візира Азема, іменем цісаря турецького, з прелестними листами—підманюючи нас щоб ми піддалися цісареві турецькому—чого не дай боже, бо ми раз присягши в. ц. в., единому православному цареві і наслідникам його, за в. ц. вел. і за віру православну кождого часу готові вмерти, а неприятелі з зрадливих своїх замислів потіхи мати ніколи не будуть.

«Знову ж сими часами Карач-бей перекопський іменем хана і всіх султанів і беїв прислав прелесні листи, намовляючи вас так само відстати від в. цар. вел. Обіцяють нам за те поміч на Ляхів, але ми їх обіцянкам не віримо і помочи їх не хочемо, маючи по богу заступника в в. цар. вел., і ці прелестні листи писані від Сіяуш-баші і Карач-бея, через нашого посла в. ц. в. посилаємо, аби в. ц. в. вирозумів з них зрадливі замисли неприятелів. Бо ж Татари з Ляхами ще й по сей час стоять за Богом по містах на становищах, і нічого доброго не мислять, тільки чекають короля з посполитим рушеннем, та сподіваються великих сил з ріжних країв... Посла того (турецького) ми у себе затримали до дальшої відомости від в. ц. в.—доки вернеться наш посол з відомістю від в. цар. вел.: просимо його скоро

[1]) Білгород. стола ст. 382 л. 148—9, тут дата 23 березня, але се очевидно день отримання розпорядження, а в Дворцових Розрядах новий розподіл воєвідств під днем 11 березня, с. 461: «того ж дня послав государь до Білої Церкви В. В. Бутурлина і Г. Г. Ромодановського, а В. Б. Шереметеву і Ф. В. Бутурлину велів з Білої Церкви приїхати до нього». При тім небезінтересна подробиця: при зборах сеї армії виявилося, що з Москви повтікало богато людей від бояр і всякого чину людей, забравши коней і одежу, і збираються по лісах: хочуть їхати до гетьмана Б. Хмельницького, а своїй братії пишуть, що козаки їм обіцюють маєтности. Цар дав 3 травня с. с. наказ Бутурлину в порозумінню з гетьманом виловити тих втікачів і з них чоловіка з 10 повісити «в старих городах»—Путивлі й инших, а инших вибивши кнутом відіслати до Москви. Але коли й були такі втікачі, то козаки своїм звичаєм їх закрили, і Бутурлин в чернѣ доносив, що по всіх розвідках таких утікачів «боярських людей» «в Черкаських городах в собрань нѣт»; а хто тікає з московського війска, тих полковники, сотники і отамани перейматють і висилають до воєводів. Білгор. ст. 382 л. 155, у Соловйова с. 1681—2 за документами Приказа Тайних Дел.

відправити з ласкою своєю (очевидно—з більш категоричними розпорядженнями про висилку московських сил), щоб нам скоро відправити того турецького посла, маючи відомість від в. ц. в.—щоб так повести справу, аби Турки з Татарами більше на нас помочи на давали».

Посім наступає дражлива матерія—тих перешкод що робила Москва зносинам козаків з Швецією: «Відомо нам, що Данило Калугер, посланець шведської королеви, затриманий у в. цар. вел.—вже нам то дали знати з Швеції. Дуже покірно просимо його до нас відпустити, бо ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою про союз [1]), аби помагала нам на тих неприятелів Ляхів; а тепер піддавшися під високу руку в. ц. в., бажаємо, щоб не тільки Швеція, але й инші краї тих неприятелів воювали і тим замішанне у них чинили. Во ж і Ляхи, шукаючи ріжних способів щоб Україну звоювати, домагаються помочи цісаря християнського, Німців, Венгрів, Волохів, Турків і Татар—так і нам не годиться відганяти від себе тих що до нас з давно з своєю приязню прихиляються, а навпаки—треба таких шукати! Бажаємо, щоб сього року ті неприятелі Ляхи всі пропали—щоб більше крови християнської не проливали і церков божих не руйнували. Тому ще раз просимо в. п. в. про того Данила Калугера: зволь його відпустити, а ми все що він нам скаже, до відома в. ц. в. подамо».

Сей лист, датований 2 квітня с. с. в Чигрині, разом з листами Виговського до Бутурлина і Милославского, повіз чигринський сотник Василь Климятенко з товаришами [2]). Крім листів візиря і Сіяуш-баші він передав цареві листи Карач-бея з листом Лянцкороньского і саме привезений лист від Тишкевича, що стелив мости до переговорів, одночасно з тим як зводив останки польського війська з пограница.

---

Приводом послужив приїзд посла від Ракоція, Стефана Луца, що їхав через Польщу до Хмельницького, ніби для того щоб нахиляти його до замирення з королем. Такий характер посередництва до польсько-українського замирення Ракоцій надавав своїм зносинам з козаками ще в попередніх листах до короля, цитованих вище [3]). Тишкевич взявся помогти Луцеві дістатися до козаків і скористав з сеї нагоди, щоб попробувати у них щастя й собі. Повідомляючи гетмана про се посольство, він наговорив від себе ріжних небезінтересних річей, так що я вважаю потрібним навести з його листа [4]) дещо, насамперед сам початок:

«Милостивий пане Хмельницький, гетьмане запорозький, мій милостивий пане і приятелю давній. Був я завсіди і до нинішнього часу приятелем в. милости, і ніколи не думав, аби наша приязнь мала коли небудь розірватися таким чином, що в. м. забувши бога і вітчину, так розлютився і став таким байдужим на природні свої звязки з Річпопospолитою, в котрій єси родився і виховався! Покинув єси матір свою правдиву, відступив єси від православної віри—царгородського патріярха. Вирікли-сьтеся нас, братії своєї; пристали до мачухи—чужого народу [5]), прий-

---

[1]) «о приязни договоры чиним».

[2]) Лист Хмельницького до царя і Виговського до Милославского в актах посольства, Сибир. ст. 1636 л. 406 і 447, лист до Бутурлина Акты Ю. З. Р. XIV с. 559.

[3]) Лист до короля 16 грудня, Жерела XII с. 336, див. вище с. 1062.

[4]) Він заховався в московськім перекладі, в актах посольства Климятенка.

[5]) «общего народу»—очевидно obcego narodu оригіналу.

няли віру неправдиву, видуманого патріярха, що не має иншого походження (своєї церковної влади) тільки від царя. З ким ви побратялися тепер? з премерзким криво-присяжником, що нікому ніколи не дотримав віри. Що ж далі? Тільки пімсти і кари божої приходиться сподіватися! Час спамятатися і дати місце розумові і обсудити кінець сих справ. Перше наповнив еси Ляхами бісурменські панства, тепер наповнив еси православними християнами, що їх (Татари) без кінця хапають у неволю [1]) Близько трьох [2]) тисяч! Поглянь на Подністрянські краї, між Богом і Дністром—де поділися люди християнські, котрих треба було тьмами тисяч числити? Тепер і міста всі випалені, фортеці шкереберть вивернені, попалені і поруйновані, ледви сотне місто ціле лишилося. Людей не питай—пішли в неволю і йдуть без ліку. Коли лишилася (у тебе) іскра (любови) до бога і до людей милосердя—зволь спамятатися, в. м., і вчини кінець тій згубі і упадкові держави. Се ще можливо, коли захочеш помогти, і тоді справді визволиш віру свою і заховаєш іще ту частину людей (яка лишилась)!

«Саме посилає до в. м. князь семигородський посла—він у мене,—ніякий Стефан Люцей, Венгрин, дворянин Ракоція, що був уже у в. м.—чекає безпечного проїзду до в. м. з огляду на Москву. Будь ласка (пришли) трохи своїх людей, щоб приїхали під Браслав, безпечні що до своєї цілости, й відпровадили до в. м. з огляду, що він їде в посольстві до в. м. Коли хочеш завязати переговори, не погордуй в. м. [3])—я допоможу всім що моя доброта піддасть—тільки аби в. м. схотів користати з моєї ради і того посольства. Бо ж і нам жаль християнства поневоленого. Москаль в. милости віри не додержить, бо у нього тільки кривоприсяжство і ламанне спокою—се він і з в. м. учинить. Краще до матери хилитися: та щиро обійме і в непамять положить невдячність. Отже і в друге прошу і на ласку Богу закликаю: не давай тих країв в дальші утиски, а християн у таку неволю! оберни свою мужність з нами разом і з Ордою на тих віроломців—Москву! Прихилися на згоду! Хто був козаком, нехай прийме вільність; хто хлоп—нехай працює; а хто богові служив в православній християнській вірі, нехай патріярха царгородського не відступає. Пиши до мене в. м. в листах, як я до в. м.—по приятельськи і по давньому звичаю, а я з любовю прийму. Нехай не гніває тебе той лист мій—бо закон віри християнської так велить».

В закінченню прохання забезпечити угорського посла від Москви, і показати ласку вхопленому козаками Пісочинському—«бо ті люди доброго роду і війську Запорожському прихильні».

Гетьман очевидно постарався в можливо миролюбних тонах відповісти на всі сі нетактовности споляченого землячка Йому, очевидно, кортіло як скорше мати у себе семигородського посла; безсумнівно—охорона негайно була вислана, і Стефан Луц виправлений до гетьмана: маємо лист Ракоція до Тишкевича у відповідь на його писання з 7 і 20 квітня, в них Тишкевич сповіщав князя, що Луц виїхав до Хмельницького, і Ракоцій дякував і висловляв надію, що се посольство послужить на користь Річипосполитій [4]). В момент, коли Виговський вислав цареві лист Тишкевича,

[1]) Се вже дійсно «з хорої голови на здорову»! [2]) Очевидно—трьохсот.

[3]) «Понеже идет в посольство до в м. хотячи вложитись в разговор, не погордися в. м.»—не зовсім ясно, але контекст дає таке розуміння як я тут подав.

[4]) Жерела XII ч. 433, з оригіналу що був тоді в московськім архиві загран. справ.

Луц мусів бути вже у козацькій кватирі, але ні гетьман ні писар не вважали потрібним донести цареві зміст сих переговорів, де очевидно не було кісця балачкам про замиреннє з Польщею, а навпаки—вияснялися можливости спільної акції против неї.

Безнадійність своїх пропозицій Тишкевич мусів відчути в повній мірі. Маємо його листа до Ракоція з 11 травня; на балачки Ракоція про його пляни посередництва він відповідає мелянхолійними побажаннями успіху і сумними міркуваннями, що козаки на ніяке замиреннє не підуть, «поки не здійснять своїх злих намірів, і тоді або згинуть, або понесуть відповідну кару за свої злочини». Сповіщає при тім про під'їзд козацький під польський табор, що мовляв їм не повівся [1]).

Реальні відносини на польсько-українськім фронті в другій половині квітня малюють нам свідчення козацького бранця Костя—«козака старинного, що перед тим мешкав на Березках, а тепер зістає з Зеленецьким, яко наказним гетьманом Хмельницького». При кінця квітня він мав нещасте попасти в польські руки, допитувано його дня 3 травня, він розповідав:

«Зеленецький сам з 500 кіньми в Рашкові—був там на свята [2]). Пішого війська при собі не має—все зістається в Шаргороді, над ним старшим Іван Писар, полковник.

«Після того як (польське) військо вступилося з Браслава, Зеленецький прийшовши пробув в Браславі 4 дні. Сам тільки стояв у дворі, і нікого (більше) не велів пускати до міста, аби не рабували міста. Вислав 2.000 тис. пішого війська і 150 (?) кінноти, аби позасікали в лісах табори лядські [3]), і за ними мав сам іти з усею силою; але що не догонили лядського табору, повернув назад, а потім рушився з Браслава і мав свята відбути в Рашкові. Богун відправляв свята в Немирові з військом своїм.

«Нас 300 козаків (нижче каже, що 3000, і се правдоподібніш) післав був під військо лядське: вийшли ми по святах наших з Шаргорода, мали вдарити на ті хоругви, що під Константиновом стали, але вони помітили, і було трудно! Сотник Розгін [4]) пішов під Зиньков з кількома сотнями пішого війська.

«Хмельницький мав вибратися під Браслав з усею силою, але що Ляхи вступилися, то лишився в Чигрині; війську своєму велів збиратися під Корсунь. Має бути з ним Москва. Єсть Москва в Білій Церкві і в Київі, але не знає скільки. Донських козаків пішло 20 тисяч [5]), але не знає куди обернулись.

«По селах, по містах і по лісах єсть сила хлопів, мають і худобу. Ті хлопи, що сходилися до замочків на місця спалених міст [6]), всі хотіли поклонитися п. воєводі чернигівському [7]), але Зеленецький не пустив. Хлопи сподіваються замирення, тому орють і засівають в полях».

Далі додано, мабуть при поновлених тортурах, на потіху панам допитувачам: «Москви Хмельницький не сподівається: стратив на неї надію, бо й та Москва, що єсть на Україні, хоче йти до дому.

«В Умани велика пошість, полковник уманський помер з тої хвороби, і бідних людей богато вмирає. Москва аж вийшла в поле—стоїть під містом.

---

[1]) Monumenta Hungariae XXIII. c. 177.
[2]) Великдень руський був того року 25 квітня н. ст.
[3]) aby tabory lackie w lasach gdzie pozasiekali.
[4]) Rozhun. [5]) На море, очевидно; в оригіналі помилено: на Дон.
[6]) co na spalonych miastach po zameczkach stawali. [7]) Тишкевичу.

«Зеленецький посилав в степ, привели Татарина і той йому сказав, що всі Татари прийдуть по траві, від того хлопи і козаки збентежилися: не знають що далі робити» [1]).

З Чигринського двору секретар волоського господаря подавав Ляпкороньскому такі відомости принесені до Яс 22 н. с. травня післанцем господаря, що той посилав з семигородським послом «для інформації», і він вертався відти разом з Шагинчаушем, послом сілістрійського баші:

8 травня Хмельницький напевно рушився.[2]) з Чигрина до Корсуня, і відти зараз має йти до Білої Церкви з арматою і всяким воєнним припасом. Військо має при собі, і звідусіль сільська чернь збігається до нього. Зеленецький тому четвертий день. взявши 4 гармати, рушив з козаками з Рашкова на Шаргород, щоб зійтися з Хмельницьким [3]).

Козак Яцько, що попавши в неволю від Сучавою, одержав від господаря волю і якийсь час жив у нього на дворі, а тепер служить у Хмельницького за покойового і знає його секрети, з тим молдавським післанцем був у добрих відносинах і розповів йому про замисли Хмельницького таке. Насамперед він хоче несподівано вдарити на королівське військо, де б воно не було; потім просто на Львів наміряється. Але й таке говорив, що «коли б Поляки хотіли зо мною згоди, то і я б на те пристав, а всі сили обернув би на Турчина».

Напроти Черкас він велів поставити міст на Дніпрі для скоршої переправи. і тепер відти йому прийшло три полки Москви від царя.

Але з тих Москалів, що було в Умани 12 тисяч, зісталося тільки 6 тисяч: всі виздихали (!), і тепер здихають—бо пошість кинулась і між козаків.

Каже той післанець, що й сам цар рушив і має зійтися з Хмельницьким. Донські козаки неодмінно мають тепер наступати на Крим, цар післав до них частину москалів у поміч, аби йшли з Донцями на море, і Хмельницький зіставив за Дніпром два полки заднішрянські, аби з наближенням тих (московських військ) спільними силами з Донцями воювали Крим [4]).

Як бачимо, дещо з тих секретів говорилось умисно на адресу польських союзників, і секретар господаря, свідомо чи несвідомо, справляв сі секрети туди, куди вони призначилися.

Але маємо лист і самого господаря з того ж дня, де він повідомляє про чигринські новини Ракоція, і тут знаходимо деякі инші небезінтересні відомости з кругу балканської політики гетьмана—а саме зносин з ним волоських повстанців, що счинили були бунт в Валахії.—Очевидно продовжують вони торішні пропозиції сербських капитанів і стоять у звязку у повстанням валаських семенів—наємного війська против свого господаря.

«В розмові наш чоловік спитав (того Яська). з чим прийшли до гетьмана післанці тої волоської наволочи; і він відповів, що валаські семени прислали листа, що на

[1]) Теки Нарушевича 148 с. 175—6, з несвіжського архиву.

[2]) Себто мав рушитися—з листу його побачимо, що він пішов з Чигрина 27 н. с. травня.

[3]) Се звістка самого секретаря, і належить значить до 19 н. с. травня.

[4]) Теки Нарушевича 148 с. 225—7: kopia listu Stanislawa Kienarskiego do woewody ziem Ruskich, з несвіж. архиву. Як побачимо зараз, сі відомости відповідають змістові царського листу, привезеного Томиленком.

перший поклик гетьмана вони негайно поставлять йому 12 тис. війська, заберуть усю артилерію воєводи Константина і приведуть в поміч гетьманові богато Рацiв (Сербів) і Болгарів. Але на сього листа гетьман відповів, що се наробило б їм богато страт, коли б вони пустилися в таку далеку дорогу, через ріжні краї, коли гетьман сам рушав на Поляків. Коли йому вдасться їх погромити, він насамперед займе Львів і туди їм можна буде прийти без клопоту».

В сій справі говорив з Стефановим послом Виговський; він спитав, чи Стефан воєвода з приязни до гетьмана не перепустив би до нього через свою країну тих волоських семенів. Але Стефанів посол відповів, що се справа неможлива, бо перехід такого великого війська наробив би йому великої шкоди» [1]).

Очевидно воєвода Костянтин, занепокоєний сими зносинами, поспішив з запевненнями, що поставанє семенів ліквідовано, і всі їх пропозиції не мають в собі нічого реального, а натомість він готов служити гетьманові своїми силами; ми далі побачимо сі зносини.

---

В середині травня с. с. [2]) гетьман отримав купу листів від царя, в відповідь на все писане і переказуване з Томиленком і Климятенком. 24 і 27 квітня с. с. з Смоленська цар відправив одно за другим посольства Томиленка і Климятенка і передав з ними листи. Похваляв за службу і за вісти, потверджував уже написане раніш, що в поміч гетьманові відряджено Бутурлина [3]). На Крим посилається з Калмиками кн. Одоєвский: гетьман повинен післати йому від себе 5 тис. козаків, разом з воєводою, якого вишле від себе Бутурлин, і всі вони разом з Калмиками і Донськими козаками, котрим цар також дав уже свій наказ, мають разом «промишляти», «чтоб за божию помощию Крым розвоевать и городы которые мошно и села и деревни и хлѣб пожечь без остатку» [4]).

В листі писанім у відповідь на посольство Климятенка цар висловляв надію, що коли неприятелі довідаються, яке велике військо цар повів на Білорусь, і одночасно в таких великих розмірах зачинає операції против Криму, то се розібє коаліцію, і оден одному помагати не стане. Турецького посла гетьман нехай відправить і з ним напише візирові і Сіаун-баші, що він «за царським указом» хоче підтримувати з Портою приязні відносини, але треба щоб Кримці перестали помагати Полякам. Про се же і цар уже кілька разів писав ханові, щоб він тримався присяги і не помагав Полякам против козаків; нехай тепер і Сіаун-баша та візир напишуть ханові те саме— треба всяко протягти час, щоб кн. Одоєвский встиг заатакувати Крим перше, ніж Орда вийде в поміч Полякам.

Що до гетьманового прохання за шведського посла Данила Калугера, щоб його пропустили через Московську землю, цар пояснив, що Данило приїздив до царя а не до гетьмана, з дорученнями від Радзейовского, разом з його маршалком: Рад-

---

[1]) Transsylvania I. c. 397.

[2]) Коло 20 н. с., як можна міркувати.

[3]) З Смоленська, 24 квітня, брульон в актах пос. Томиленка, ст. 1636 л. 389—3.

[4]) Другий брульон з того самого дня, на жаль дефектний: середнього листка бракує, дата та сама, помітa: «Бѣлая грамота писана на александрѣйском листу, запечатана государственною большою печатью подъ костодьею», тамже л. 401 і 403—4.

зейовский просив через них царя, щоб він дозволив йому приїхати, і цар [illegible] з ними дозвіл на приїзд, і затримки їм не було ніякої, а як що старець Данило приїде (вдруге) з Радзейовским, цар велить його пропустити до гетьмана [1]).

Очевидно се було не так, а як саме, того не можемо знати. Радзієвский складав се фіяско на свого служебника Манаріні, що їздив до Москви разом з Данилом (очевидно се той його маршалок, згаданий в листі царя). В пізнішім листі до Карла-Ґустава (в вересні т. р.) Радзейовский писав, що переконався в зрадливости сього Манаріні: він зробив усе, щоб перетяти дороги Данилові до гетьмана, хоч се було головне завдання сеї місії—звязатися з гетьманом, а цареві понаписувано тільки загальні компліменти. Більше того, Манаріні знайшов способи написати гетьманові, остерігаючи його щоб він нічого не доручав Данилові, і не користувався його посередництвом, з огляду на повну його нездатність [2]).

Та Данило не був таким нездарою, як його Манаріні представив і коли його не перепущено до гетьмана через московські землі, він все таки знайшов собі дорогу, і приблизно одночасно з згаданою царською грамотою з'явився у гетьмана. З чим? я думаю, що з грамотами Карла-Ґустава, споряджениими ще в січні, в відповідь на листи гетьмана і Виговського, післані літом минулого року, і адресовані ще його попередниці королеві Христині. Карло-Ґустав повідомляє, що він зайняв її місце, висловляв вдоволенне, що козаки змогли нарешті завязати зносини з Швецією, обіцяв свою приязнь і т. д. [3]). Головне, розуміється, було переказане на словах, але питанне, чи ті січневі інструкції були відновлені відповідно останнім подіям? В тім часі як Данило добився до гетьманської кватирі, ситуація була вже цілком воєнна, хоч у польських кругах не здавали собі справи з критичного положення. 19 квітня представник Карла-Ґустава доручив польському сенатові меморіял, що цілком ясно заповідав війну і в початках травня Карло-Ґустав повідомив «великого-курфюрста» Фридриха Вільгельма пруського про свою постанову воювати Польщу, довести до її розділу і поділитися з ним її землями [4]). Але на жаль невідомо, наскільки сі свої наміри він відкривав Хмельницькому і Виговському через Данила. Тільки ж вони, знаючи завзяте Радзейовского і високо оцінюючи його вплив на шведському дворі, однаково великі покладали надії на шведську інтервенцію, згідно з психольоґічним фактом: завсіди тому віриш, чому хочеш,—і безсумнівно були дуже схвильовані сим посольством. Ухвалено було зараз післати в посольстві до короля разом з Данилом Кіндрата Бурлія—що вже раз туди їхав і не доїхав, та просити пропуску у царя: можливо що царська обіцянка в останньому листі—коли Данило знову приїде, то буде перепущений до гетьмана, подала гетьманові й його писареві надію, що Данила перепустять і від гетьмана.

18 (28) трáвня гетьман виладив такого листа цареві:

«Будучи вірним і жичливим підданим в. ц. вел., ми взявши бога на поміч рушили 28 травня з Чигрина на неприятелів иновірців Ляхів і збиратимемо військо наше під Білою Церквою і там зійшовшися з боярином твоїм В. В. Бутурлиним про-

[1]) Брульйон з датою: 27 квітня, Смоленськ, в актах посольства Климятенка, Сибир. пр. ст. 1636 л. 432—443.

[2]) Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 25.

[3]) Листи видані в тійже збірці Молчановського, Архив Ю. З. Р. ч. III т. 6 с. 73—4.

[4]) Про ситуацію: Кубаля, Wojna Szwecka с. 63 д. д.

тив неприятелів промишлятимемо: де їх обоз буде, просто туди підемо. Також те тобі відомо чинимо, що від 4 літ вели ми зносини (ссылалися) з Христиною королевою шведською, для того щоб Шведи нашим неприятелям Ляхам в нічім не вірили і на нас їм помочи не давали, і тепер от прийшов до нас від короля шведського від Радзейовского Данило чернець. Пишуть з ним до нас, що жадним чином не даватимуть помочи Ляхам, неприятелям твоїм і нашим, але обіцяють їх всяко воювати. Тому і ми для всякої приязни посилаємо з тим шведським посланцем чернцем Данилом наших посланців: сотника медведівського Кіндрата Бурлія з товаришами [1], щоб вони (Шведи) неприятелям твоїм Ляхам в нічім не вірили, помочи їм не посилали, але з своєї сторони їх воювали. Коли б твоє ц. вел. мав за се прогніватися, що ми тих посланців своїх посилаємо, ми то на милостиву ласку твого ц. в. покладаємо; одначе думаємо, що й тобі то за річ пристойну здасться. Бо ми будучи жичливими підданими твого ц. вел. так міркуємо, щоб більше було приятелів, як неприятелів, і як наші посланці там будуть, то Шведи ніякої помочи Ляхам не дадуть і в нічім їм вірити не будуть, а будуть їх воювати. Бо маємо таку відомість, що вже Ляхи годяться відріктися титулу «шведського і инших», аби тільки Шведи дали їм поміч» [2].

Подібного змісту листи були вислані також до Милославского і до Ларіона Лопухина, з проханням поклопотатися перед царем, щоб козацьке посольство пропустив до Швеції [3]. Але все се нічого не помогло: московський уряд не хотів щоб дипльоматія козацька ширилася, і Бурлія знов таки не пропущено. Цар в своїй грамоті переданій з Бурлієм (з датою 23 с.с. червня) вимовлявся тим, що король шведський присилав до нього ще в січні свого сенатора, пропонуючи прислати великих повномочних послів для потвердження договору, і тепер прийшла відомість, що шведські посли вже їдуть. Прийнявши їх цареві треба буде післати до короля своїх великих послів, а до того часу гетьманові непристойно посилати своїх посланців. Тому цар нагородивши Бурлія з товаришами, відсилає їх до гетьмана назад, а про те коли можна буде гетьманові післати своїх посланців—після того як цар виправить своїх послів до шведського короля,—буде осібне писанне від царя до гетьмана [4].

Більш того—не пропущено і Данила, завернено разом з Бурлієм назад до гетьмана—уже без усяких мотивів, бо се ж був посланець не гетьманів, а шведський. Ніяковість усього сього інциденту супроти гетьмана уряд очевидно вповні відчував, і тому копію сього листа до гетьмана було послано окремо до Бутурлина з інструкцією «отговаривать» гетьмана і Виговського, «всякими мѣрами», аргументуючи мотивами виложеними в листі до гетьмана, «и иными оттоворы—что пристойно смотря по тамошнему делу», «чтоб они того себѣ в оскорбленье не ставили, что мы по-

[1] З записок про корми, жалуванне, підводи, довідуємося про склад посольства: товаришом Бурлія їхав писар Констянтин Неліпа і вісім козаків, між иншим син Бурлія Василь, з Данилом його писар Костянтин Попов і товмач Леонтій Христофорів (оба мабуть Греки). Бурлій пишеться в московських актах: Бурляй, часом Бырляй, правдонодібнішою формою вважаю: Бурлій.

[2] Сибир. пр. ст. 1636 л. 482—7, дата: в Чигрині мая 18.

[3] Тамже л. 519 и 525, дати ті ж.

[4] Тамже л. 488—498, а на л. 521 і 525 листи Милославского і Лопухина до Хмельницького, з повідомленнями про відмову царя, котрої причини, мовляв, він сам гетьманові пояснив.

сланцов в Свѣю отпустить не указали». «А говорити їм наче від себе, щоб вони не помітили, що се говориться з нашого наказу», а що гетьман і Виговський будуть з приводу сгого говорити, все те донести цареві [1]).

Що там говорилося з сього приводу, лишається незвісним. Гетьман не відступив від свого: виправив Данила з звісним своїм аґентом Іваном Тафларієм через Молдавію, Валахію й Туреччину—казали що поїхали від нього з Браслава 5 серпня н. с., разом з посольством до господарів, але і в Ясах і в Торговищі їх місія викликала підозріння, як побачимо далі, і кінець кінцем вони вернули назад [2]). Гетьман і його штаб мусіли сердечно клясти своїх московських протекторів, що їм перебили таку пекучу справу, і ледви аби Бутурлин міг їх чим небудь розговорити!

---

Тим часом момент був дійсно дуже не відповідний для яких небудь «оскорблень» української старшини. Те що діялося на Білоруси давало московському урядові дуже серйозне memento не тільки для його білоруської політики, але також для відносин до Українців. В Смоленщині шляхта і міщани добровільно піддавалися Москві в осени, а потім зимою як цар звів свою армію і розіслав на зимові вакації [3]), почали тікати за литовський кордон, і цар при кінці січня дав наказ своїм воєводам запобігти сій «шатости і зраді» самими рішучими і різкими способами: арештувати підозрілих і відсилати до Москви, сажати до вязниць і бити поголовно, крім жінок і дітей. В Могилівщині шляхта, міщани і козаки—в особі свого «полковника» Поклонського при кінці 1654 р. проробили в малих розмірах подібну ж угоду з московським урядом, як Українці весною: подали свої петиції цареві і дістали на них царські резолюції, привилеї і надання, все як слід. І от сей самий Поклонський, що своїми впливами привів під московську руку Могилів і цілий ряд инших міст—як він принаймні хвалився,—перейшов назад на польську сторону, коли Радивил повів наступ на заняті Москвою землі. В середині лютого Радивил приступив під Могилів, і Поклонєький з своїми козаками приступив до нього,—разом з ним узяв в облогу могилівських міщан, що зісталися вірними цареві. Кінець кінцем міщани, спаливши велике місто і перейшовши до замку, в нім відсиділися, і в травні Радивил зняв облогу, коли новий похід царя на Білоруські землі, розпочатий весною знову переніс оперативну ініціятиву на московську сторону. Але моральне значіння інциденту зісталось надзвичайне: моральна повага Москви була зломана, особливо коли виявилася причетність до акції Поклонського також і митрополичого духовенства, в особі михайлівського ігумена і слуцького архимандрита Теодосія Василевича, що виступав в ролі митрополитанського уповноваженого, а тепер разом з Радивилом і Поклонським намовляв православну Білорусь вертатися з-під московської влади назад під свого природженого володаря польського короля. Московському урядові переслано цілу хмару «прелестних листів» Радивила, Поклонського і Василевича, адресованих до могилівських міщан і духовенства, і до золотаренківської старшини. Вони мусіли давати богато до думання московським політикам—бо ж було ясно,

---

[1]) Брульон з тою ж датою: «в Шклове, июня въ 23 день», в Сибир. прик. ст. 1636 л. 499—509.

[2]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 89: poi di nouo rimandati d-o p. abate col colonel janî Taflari per Valiachia, Moldavia et Turkia. Мабуть перекладчик тут поплутав і з «полковника і Яні Тафларі» зробив «полковника Яна Тафларі».

[3]) Вище с. 959.

що аґітація не обмежується тільки Могилевом і Золотаренківським штабом, а силкується вплинути на все що впало було в орбіту московських впливів.

Поклонський скаржився і на Москву і на козаків. В однім листі своїм—на жаль попсованім, він згадує свої жалі на Золотаренка, і на Хмельницького, котрого Золотаренко против нього настроїв. Оден слуга Золотаренка, мовляв, передав Поклонському листа від гетьмана до Золотаренка, де було, мовляв, таке: «Тому що той Поклончик не відзивається (не признає себе) запорізьким козаком і до твого полку не хоче прилучитись, треба о нім промишляти: або до мене його одішли, або там як небудь зладь—бо що він має, від нас має..» [1]). Тут коротко формулується причина розходжень, вже вище мною підчеркнена. Хмельницький і весь козацький штаб хотіли мати в Поклонськім свого аґента на Білоруси, щоб він тут «одзивався» запорозьким козаком і приводив білоруські стани під козацький реймент—розширяв козацький режім на Білоруси. Поскільки ж він не схотів сього робити, а занязав безпосередні звязки з московським урядом і приводив білоруські міста в безпосередню залежність від царя: хотів творити не нову провінцію Запорозького війська, а свою Білоруську козаччину, незалежну від Запорозької і паралельну з нею, гетьман і Золотаренко заходилися його нищити.

На жаль, в писаннях Поклонського того часу ся сторона лишилася не розвиненою: обставини складалися вже так, що Поклонському приходилося шукати порозуміння з Запорозьким військом, дбати про єдиний фронт з козаками против Москви, а не поглибляти своїх розходжень з Козаччиною. Але все таки листи інтересні. Становили акт обжалування против Москви і без сумніву знаходили певний відгомін і у місцевої людности і в козацьких кругах; дещо вони поясняють і в українсько-московських відносинах. Тому вважаю потрібним навести з них дещо —в перекладі, бо й листи до нас заховалися в московських перекладах:

В листі до Золотаренка, 24 с. с. березня Поклонський пише:

«Милостивий пане гетьмане сіверський, мій милостивий пане і приятелю! Знаю, що схочеш мене перед Москвою зрадником називати, але (не хочу) щоб я був у такій опінії у в. м. Відомо чиню в. м., що я й пред тим мав досить хліба [2]) живучи на Україні, і знав мене п. гетьман запорозький. Але розумів я так, що та війна мала бути на визволенне утисненої Руси, щоб дістати (від царя) потіху яко від государя християнського. Аж замість то одержати—таке ж грабованне домів божих, як і від Татар бувало; християн наших, що в щоденнім гоненні від унітів пробували, тепер у вічну неволю забрано, а инших і замучено. Чи так годиться розсудному і християнському лицареві чинити, на осуд в. м. полишаю. Мині хоч і добре було у царя й. м., але бачучи таку неволю, трудно було! Не тільки світських, але й духовних наших в неволю забрали. В кращій вільности ми жили перше під Ляхами, ніж тепер живуть наші (під Москвою). Що моє око бачило—які непотрібства над шановними жінками і дівчатами чинили—то вже сам Господь віддячить. І хто тому винен—там розсудимося. Ся причина, а не що инше—від царя відлучила. А з вашою милостю я по давньому в братській прияźни й любови лишаюся» [3]).

З його ж листу до протопопа ніженського Филимоновича, що вважався оракулом Золотаренка:

---

[1]) Акты Ю. З. Р. IV с. 512. [2]) с наѣдъ хлѣба.
[3]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 541—2.

«Милостивий о. протопопе ніжинський, милостивий господине і приятелю! Розумію я, що дивно то було в. м., що я вернувся до давнішого свого пана і так скоро до своєї батьківщини повернув. Але тому не инша причина, тільки та що не сповнено обіцянки царської нам усім що добровільно йому піддалися. Золоті слова в листах шляхті і міщанам давано, але потім їх на виворіт обернено [1]), самій шляхті і міщанам залізні вільности на ноги наложено, а жінок і дочок, мучительськи і тиранськи обійшовшися, в вічну неволю віддано—так що й від поган того не буває Відомо в. м., які права Смоленську надавали—а тепер всіх поголовно в неволю погнали. Так само і з иншими містами поступили, і нам, могилівським те саме обіцяли. А що найбільше—як шанують вони духовних наших! Надивились ми, що вони робили з кутеінськими отцями: престоли в церкві обдирали і всю покрасу церковну до столиці відсилали, а самих черців у неволю загнали, де о. Йоиль з жалю помре! А що з й. м. о. митрополитом і иншими духовними виробляють? Жаль! Таки справді замість кращого в гіршу неволю попали! Воліємо вже тепер краще в шалашах спізати (богослуженне правити), ніж у золотих церквах у такій неволі у них пробувати!» [2]).

Козакам свого полку, наставляючи їх іти його слідами і піддатися Радивилові, він м. ин. писав:

«З Москвою нам не на віки жити! Знаємо їх мерзькі вчинки—ледво гідні вони нам служити, а не щоб ми їм підданство віддавали! Добре наробили вже на Україні, так що більша частина полковників від них відступила. А нам тим більше треба від них відступити!» [3]).

Разом з листами Поклонського Золотаренко і протопоп одержав також листи від Радивила. Золотаренкові він писав:

«Милостивий пане гетьмане сіверський! Знаєш в. м., як я з предків своїх був завсіди приятелем війську Запорізькому. І з п. гетьманом запорозьким—хоч і війна велася, був я приятелем жичливим—певен я, що і в. м. се знаєш добре. Тому і з в. м. бажаю запізнатись і принаймні листом відізватися до в. м., доброю приязню. Від п. Жижемського і п. Поклонського знаю, що в. м. добрий юнак (sic) і добрий чоловік—якже в. милости з вітчиною маткою своєю воювати, а триматися з народом московським, що не звик нікому додержати присяги ні слова? Що може бути явнішого над се, що нібито хотівши боронити віру старожитну руську і вільности її, він стільки душ в неволю забрав, і сю землю—не Ляхами, а Русю заселену, до решти знищив? Який же він вам оборонець і як він вас обороняє? Самі бачите, яку поміч має від нього п. гетьман запорозький, і яку поміч маєш ти сам, в. м.—не він вас обороняє, а йому треба, щоб ви його обороняли! Розсуди ж сам, в м., що се за робота—бо маєш розум добрий і военний.

«При тім знай в. м., що хан кримський і князь семигородський Ракоцій дуже пильно заходжуються коло того, щоб помирити Україну з королем й. м. й Річчю посполитою—мають в тій справі своїх послів у п. гетьмана і у короля й. м. І я також недавно післав свого посла до п. гетьмана, **яко до свата свого**: взяв то на душу свою (душею своєю поручився), що тут нема ніякої зради, але як тепер помиримося, то вже буде згода вічна і нерозривна, при всяких вільностях як всій вірі православній і народові тому, так і всьому війську Запорозькому. І маю надію,

[1]) Місце не ясне, значінне приблизно таке.
[2]) Тамже с. 549—52. [3]) Тамже с. 543.

що все то скоро здійниться—бо вже і п. гетьман приязню московською починає нудитися, і казни царської нині йому присланої брати не схотів. В. мил. про все се краще знаєш, нехай же і між нами тут се добре діло почнеться. Я перед богом можу присягнути, що король й. м. покаже в. м. таку ласку, якої цар ніколи не покаже—бо вільність народу нашого відома вашій милости, і я знаю, що й в. м. сам відчуваєш її насолоду, як чоловік доброго звичаю: маєтностей, чести і грошей матимеш, скільки собі забажаєш»[1]).

А се в листі до протопопа: «Милостивий отче протопопе! Знаю я добре, що й. м. о. митрополит київський, як чоловік великий і богобоязнений, на те і в. милость, як людину взірцевої доброти і богобоязненості, послав до боку п. гетьмана сіверського, аби віри його стеріг і пильнував, щоб справи були гідні обовязку християнського,—тому умисно відзиваюсь кількома словами і до в. м., згідно з листом своїм до п. гетьмана». Коротко переказується зміст листа до Золотаренка, і далі розвиваються виложені там гадки: «Вони (Москалі) вас боронити вже не можуть, а потрібують скорше вашої оборони—котрої зовсім негідні і не варті. Знаю я заслуги війська Запорізького. (Москалі), як і досі, не додержать йому слова, положать на нього ярмо тяжке—тяжше від поганської неволі, се пан гетьман запорозький і військо Запорозьке починають міркувати і прихиляються до доброго, за великими посередниками: ханом татарським і князем семигородським Ракоціем»[2]).

А Теодосій Василевич таке виписував з Радивилового табору до міщан і духовенства могилівського: «Панове бурмистри, райці і лавники! Ледви з душею втік я з України, вже чисто знищеної Ордою й військом Корони, і не міг знайти собі безпечнішого притулку, як тут у Литовськім краю, і не тільки я, а і все духовенство раде було б сюди перейти, тільки що звідусіль облягли татарські загони і збороняють вільний і безпечний переїзд. Сам його мил. о. митрополит рішив був їхати до Могилева, не знавши такої нещасливої і всьому народові нашому велико шкідливої відміни, що він (Могилів) своєму правдивому панові не покоряється, але по-неприятельськи ставиться і боронить, і певно—довідавшися про се, й. м. о. митрополит уже не сюди, а де инде повернеться. Дай боже тільки, аби міг безпечно переправитися з-за Дніпра, де він тепер пробуває. Київ досі вже певно повойовано: при мині Орда з польськими військами в восьми милях була; Білу Церкву, Корсунь, Браслав, Умань і инші укріплені міста знищено, порубано, і Орда з собою забрала. Сам Хмельницький з кілька десятьма кіньми цілком як в воду канув: не знати куди обернувся. Москву, що прийшла була з Шереметевим і Бутурлиним—12 тис., так побито, що мало що втікло, і певна там остання погибель. Самої Орди 80 тис.: 3 салтани, 2 беї, 5 мурз, коронного війська 50 тисяч. І се певно, що повоювавши Україну готуються на Москву: на Путивль і до столиці. Москва в великім замішанню: вже з Путивля тікають. Ми ж убогі, з о. митрополитом і всіми духовними ані видумати собі нічого иншого не можемо, як тільки щоб тут у Литві притулитися, по кладаючи єдину надію після бога на прихильности кн. й. м. (Радивила) до гетьмана. Тільки се чинить нам перешкоду, і на правду—всій вірі і народові нашому незносні труднощі й клопоти—що в. м. не хочете покоритись і піддатись князеві й. м.»—Василевич намовляє їх до того, запевняючи їх, що Радивил поставиться до

[1]) Тамже с. 546—8.
[2]) Тамже с. 548—9.

них добре.—«Я іменем й. м. о. митрополита то пропоную і певним словом архиєрейським запевнюю і хрестним цілуванєм ручуся, що ні одному з в. м. і волос з голови не спаде: бодай би я згинув назіки і нижче всіх був у пеклі, колиб котрийсь піддавшися згинув!.. Ратунку ж ніякого не сподівайтеся. Козаки в руках, Україна з Орді, Московська земля і сама столиця в страху—сподіваються до себе того війська що тепер Україну повоювало, і скоро звоюе мало не до решти. І я тому тим кінчаю: коли не піддастеся, самі загинете, і нарід наш і церкву божу навіки погубите—а за се і клятва пастирська, і плач людський, і вічний гнів і кара божа (на вас) наступить» [1]).

Могилівці не послухали сих наставлянь і заарештували єромонаха Єремію, висланого на переговори від Василевича. З сього приводу він писав до могилівського духовенства і міщан, докоряючи їм за таке «зкамелінне серця». «Я думав, що ви пошануете пастирську власть о. митрополита, від котрого я сюди приїхав, щоб напомянути вас його іменем, і не бажаючи вашої погибелі, зробив заходи й іменем о. митрополита вже з плачем ублагав був князя й. м., що він вас мав ціло лишити, коли б ви покорилися, з особливої своєї панської доброти до вірного народу. Але тим часом як я піклувався про вашу цілість, ви віддаючи злим за добре, не тільки спамятатися не хочете, але зломивши дане під присягою слово вхопили на переговорах о. Арсенія,—ще й попа на таке зле діло вибрали, на вічний докір тому святому чинові й неславу всім нам. Вже ж то не тільки мені самому ганьба, але й й. м. о. митрополитові, бо ж я бувши його намісником думав, що ви його голоса панського послухаєте. Коли ж ви його не маєте за пастиря, як напужені вівці, або не вважаєте за пастиря—то се вже перший знак божого гніва і близької до вас останньої загибелі: коли не спамятаєтеся певно вона вас не обмине! Кращої заплати я від вас сподівався за мої заходи коло цілости вашої, ніж отака пагуба, котру ви вчинили, вхопивши святого ченця, через того Юду зрадника, що його солодкими словами витав. Коли хотіли у нас розвідатися, могли єте то зробити по доброму, давши слово і в заруку якогось чоловіка. Коли ж то по звірячому (вчинили)—відомстить то вам Господь вічною погубою», і т. д. [2]).

---

Коли сі листи дістались до рук московського уряду, по тім як Радивил зняв облогу з Могилева, московські бояре дуже занепокоїлися сим інцидентом, що кидав небезпечне світло на митрополита і все українське духовенство [3]). Атже Василевич називав себе не тільки архимандритом слуцьким та ігуменом михайлівським, а й «епископом-намісником коронної митрополії», і як бачимо в дуже рішучих тонах говорив іменем митрополита, його іменем осуджував тих що відступили від короля, накликав до повороту під королівську владу, пророкував загибіль повстанцям, Москві і т. д. Одержавши сі листи 19 н. с. травня в ставці [4]), цар вислав післанця до гетьмана з грамотою і з автентичними листами Василевича, з наказом розслідити, чи дійсно Василевич поступав так з волі митрополита, а одночасно велів Бутурлину поговорити на сю тему з гетьманом і з Виговским: про неможливість далі терпіти таку

[1]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 581—3.

[2]) Тамже с. 579—80.

[3]) Соловйов одмітив як інтересу подробицю, що патріярх Никон одначе не згодився прокляти Василевича і Поклонського—X с. 1676—7.

[4]) Дата в Актах XIV с. 577.

непевну і навіть просто таки зрадницьку поведінку митрополита. Коли його далі лишити в Київі, він певне далі вестиме зносини з королем і Поляками. Треба щоб гетьман його вислав до Москви. «И он бы гетман митрополиту в таком нашем великом измѣнном дѣле не терпѣл, а прислал ево к Москве, для тово что в Киеве только быть ему впред, и от нево без посылки х королю и к польскимъ людемъ не будет, и впред ему вѣрить нѣ мочно» [1]).

Справа стояла в звязку з місією Криницького до короля і Радивила, що яку московський уряд мав стільки доносів. Але гетьман хоч сам перший свого часу звернув увагу царя на підозрілий виїзд Василевича з Київа, і вказував на нельояльність митрополита [2]), очевидно, зовсім не мав ніякої охоти тепер як і рік тому підносити свої руки на голову української церкви. Москва ж, хоч фактично держала Київ у своїх руках, і митрополича резіденція була обсаджена московською залогою, також не хотіла своїми руками залагоджувати таку дражливу справу. Очевидно справу сю поховано в конференціях, що велися в Київі в 20-х днях червня н. с. між гетьманом і Виговським з одної сторони, митрополитом і печерським архимандритом з другої, московськими воєводами з третьої. Мабуть для сього й уряджено сей з'їзд, з приводу нібито приїзду на Україну В. В. Бутурлина—хоч до Київа йому властиво не було чого заїздити.

Перед тим, виступаючи в похід, гетьман відбув в своїм таборі під Корсунем раду з старшиною. Щасливим випадком до нас заховались відомости про неї в листі борзенського сотника Забіли, що їздив туди з доручення Золотаренка; лист настільки цікавий, що замість видобувати з нього поодинокі цінні згадки, я вважаю за краще подати його в цілости (в перекладі—бо маємо його в московськім «списку»):

«Мині многомилостивий пане Іване Никифоровичу, пане гетьмане наказний війська й. ц. в. Сіверського, пане і добродію мій многоласкавий! З волі і наказу в. м. добродія мого многомилостивого, за щасливого побуту в. м., добродія мого, з чим я був від в. милости посланий, все те я добре справив, за ласкою божою. Листи від й. м. п. гетьмана і від писаря військового посилаю до в. м., добродія мого, через Івана сина свого і через хорунжого свого, і се в. м., добродій мій милостивий, з тих самих листів краще сам зволиш вирозуміти. А що було словесної розмови і наказу від й. м. п. гетьмана, се я в. м., добродію моєму, через писанне відомо чиню: Кілька разів дуже то наказував й. м. п. гетьман, щоб в .м., добродій мій більше не стояв з військом своїм Сіверським під Старим Биховим, але взявши в поміч бога й царський наказ, ішов далі на неприятеля й. ц. вел., лишивши під Биховим якусь частину людей.

«Про Орду відомо чиню в. м., що половина Орди пішла Ляхам у поміч, а половина дома лишилася. Задержав мене пять день у себе й. м. п. гетьман, щоб дати мені листи—чекаючи своїх послів від цісаря турецького, і має надію на Бога, що Орда таки думає відновити з нами товариство. Від угорського короля, Ракоція прийшли наші посли, саме Іван Креховецький [3]): каже, що ласкаво їх відправив і обіцяв кілька тисяч людей нам у поміч.

«Також і се в. м., яко добродієві свому, відомо чиню, що полковники й сотники українські [4]) просили у п. гетьмана звільнення від давання показанщини [5]).

[1]) Сибир. прик. ст. 1636 л. 451 і 457. [2]) Вище с. 1071.

[3]) В друк. Кохоецкій. [4]) Се інтересно: думаю, що тут Україна противставляється Сіверському війську. [5]) о вольность от подати показанщины.

Тому й я наважився просити: була про се устна розмова з п. писарем і п. гетьманом, і він зараз звільнив весь полк наш Сіверський від того датку (подати), і руку на то дав—цидулку (писаную) для памяти до в. милости, аби в. м. того пильнував.

«Все се подаючи до відома в. м., добродієві моєму, сам я за ласкою твоєю дома липаюся—на тиждень часу, для спочинку коней і за для церкви божої [1]). Але то мині дуже наказував словесно й. м. п. гетьман—як на початку, так і на відпуску, аби в. м. не стояв на одним місці, але так каже: Нехай мені нажене литовських Ляхів, а я йому коронних.

«Про Вас. Вас. Бутурлина даю знати в. м., що з людьми стройними [2]) і збройними пішов до п. гетьмана—то й мене її мил. пані-матка в. м. і пані малжонка вашої м., добродія мого, днів зо два затримали, чекаючи приїзду Василевича. Отже вас повідомляю, що з ласки добродійки нашої пані-матки в. м., і з милости вашої в домі в. м. добре його учтили, гостили і конем обдарували.

«Про все се в. м. добродієві мойому учинивши відомо, богові в. м., добродія мого поручаю, а себе самого ласці і добродійству в. м., з повільністю услуг моїх пильно віддаю—в. милости, добродія мого, всього доброго жичливий і слуга покірний Петро Забіла сотник й. ц. в. борзенський» [3]).

Як бачимо, відбулась у гетьмана ширша рада—з полковниками і сотниками, і не обмежувалася справами стратегічними і біжучої політики, але займались і питаннями адміністрації й фінансів.

Листи вислані гетьманом і Виговським до Золотаренка до нас заховались: Золотаренко передав їх разом з наведеним звідомленнем Забіли і коротким листом Бутурлина з подякою за показану йому гостиність, до царської канцелярії [4]), явившися на царський наказ «побачити царські очі». Гетьман ніби то висловляв вдоволеннє з приводу останніх успіхів Золотаренка, в погоні за литовським військом Радивила, коли воно мусіло кинути облогу Могилева, але властиво заохочував до більш рішучого і сміливого наступу на неприятеля, замість займатись облогою таких другорядних фортець, «курників»—як він їх називав, як Старий Бихів—те саме що й через Забілу переказував.

«Мій ласкавий пане полковнику ніжинський! [5]). Вдячно то нам було почути, що за ласкою божою, а особливим промислом в. м. бог всемогучий тим неприятелям дав страх. Дай боже, аби їх бог ще краще побідив. Тільки добре було б—і про те треба особливо промишляти, коли прийде певна підмога від й. цар. вел.,—упевнившися в добрих силах, не гаючися коло курників, як минулого року, іти просто туди, де гетьман, або де осібно якісь неприятельські полки стоять. Бо й торік богато доброго зробилося б, коли б не загаялися коло курників—а то доброго зробилося мало, тільки людей з військ московських і наших потратилося. Треба щоб в. м. радив так і тому боярину, що буде над тим військом від й. ц. вел., аби з в. м. просто на неприятеля йшло, і се літо вже дурно не проволіклося. Лиши в. м. коло Бихова піхоту, перебравши її. Коло брами вели зробити окопи. А сам в. м. там людей не трать: не гаючися, бога в поміч призвавши, промишляй в. м. над головою, а з хвостом тоді вже лекше—аби лише бог поміг. Тих же своєвільників,

[1]) Очевидно, пан сотник займався будовою церкви в своїму сотенному місті.
[2]) Добре убраними.
[3]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 701—2. [4]) Тамже, с. 703.
[5]) Тільки! ніякий там гетьман наказний чи сіверський.

що тут з нами чола ставити і вольностей боронити не хочуть, а для марности туди ухиляються—до полку вашої милости не приймай, в. м., і як зрадників карай суворо всякими способами, а хліба їм не давай [1]).

«Мя ж в. м. відомо чинимо, що ми призвавши в поміч всемогущого бога, рушили на тих неприятелів. Дай боже щастя!

«Що Пана в. м. затримав у себе, добре то вчинив, але добре вважай, щоб не випорхнув! Коли якісь відомости далі будуть, не гаючись повідомляй в. м. про все. А затим в. м. богові поручаю. Вашої м. всього доброго жичливий пріятель Б. Хмельницький, гетьман з усім військом Запорізьким» [2]).

Те саме повторяв за гетьманом і Виговський, розуміється—в инших тільки тонах. Нагадував Золотаренкові досвід попередніх кампаній. «Знаєш в. м., як нам бог поміг під Пилявцями, то вже ні одно місто не втрималося аж по саме Замосте». При сій оказії, з нагоди якихось двох обманців, що називаючи себе підписками Виговського, «дива строїли, їздячи в полку» Золотаренка, просив таким «сурвим синам» не вірити, а дивитися на підписи—бо ж руку його, писаря, Золотаренко знає [3]) Але на жаль ні він ні гетьман не пояснили ні в своїх листах, ні Забіла обережно не положив того на папір, з яких мотивів бажав собі казацький штаб такого енергійного наступу сіверської армії. Чи в інтересах поширення козацької займанщини на Білоруси, чи в звязку з стратегічним пляном літньої кампанії,—щоб просуваючися на захід паралельно з наступом головного козацького війська, корпус Золотаренка відтягав польські сили на північ? Як побачимо далі, такий похід в осени був зроблений київськими воєводами, мабуть—був ухвалений на київській конференції; але річ саморозуміла—в інтересах козацької політики було важно, щоб ся диверсія була зроблена козацькими ж силами. Правда, що нам не легко сказати, в якій мірі вже на корсунській раді ясно вирисовувалися ті пляни, що виявилися потім в осінніх операціях.

Про київський свій «схід» з гетьманом Бутурлин так доносив цареві: 31 с. с. травня пішли вони, Бутурлин з Ромодановским, з Борзни на Білу Церкву і 8 с. с. червня стали над Дніпром. Довідавшися про їх прихід під Київ, приїхав до Київа з Богуслава гетьман з А. Бутурлиним, 10 червня, і другого дня В. В. Бутурлин з товаришами з невеликим відділом війська перевезлися через Дніпро, а 12 с. с. червня вийшли з парадою до Київа. Гетьман з Виговським і з полковниками стріли їх за 5 верст перед містом, а коло св. Софії стрів їх митрополит з усім духовенством і святощами. Другого дня гетьман з старшиною були у Бутурлина на дворі і дякували за присланє їм у поміч військо, і Бутурлин передав гетьманові присланну від царя корогву і соболів, а для полковників віддав жалованне, за котре всі вони «чолом били» [4]).

Після того, очевидно, відбулися конференції в ріжних военних і політичних справах, про котрі гетьман загально згадує в своїм листі до царя, що Бутурлин йому всі царські укази переказав—але далі як побачимо, спиняється тільки на воєн-

[1]) «не сказывай»; який жаль, що се тільки московський переклад! Гетьман натякає на утечу з полків людей на Білорусь для добичництва—як у тім епізоді з Сулименком, вище с. 927.

[2]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 698—9.

[3]) Тамже с. 700.

[4]) Акты Москов, госуд. II с. 420.

них справах—на стратегічному пляні і не зачіпає справ політичних. Писав про них мабуть Бутурлин, але на жаль ми не маємо його реляції. Гетьман же писав цареві 18 (28) травня «з Готова», як стоїть у московському перекладі (було се очевидно в околиці Києва—може в Хотові, хоч се доволі незвичайне місце для табору).

Насамперед подяка за присланє велике військо конне і піше: «Тепер зійшовшися в Києві дня 12 июня з В. В. Бутурлиним з товаришами, мали ми розмову в справах—він нам об'явив всі укази твого ц. вел. і ґрунтовно з нами в усім порозумівся, якою дорогою і городами маємо йти. Вийшовши з Києва і зібравши разом військо, будемо промишляти против неприятелів: Ляхів і Татар—де гетьманів ляцьких почуємо, туди з військами в. ц. вел. й підемо.

«А підчас нашого побуту в Києві приїхав Михайло Зеленський полковник браславський і язика татарського привіз, та дав знати, що під пограничні городи браславського полку підбігав татарський загін, улусу мурз ногайських, і козаки браславські тих Татар побили і побрали, і тих язиків для відомостей посилаємо». «Про інші новини напише докладніше В. В. Бутурлин, ми ж даємо знати, що Костянтин господар мунтянський з Стефаном молдавським війну підняли і воюються»

В дописці гетьман просив прислати для розміну бранця Дзбановського, щоб виміняти на нього «товариша полку Корсунського Миневського, чоловіка рицерського», що попав у польську неволю торік під Острогом.

З сим листом і татарськими язиками вислано Василя Куколя осавула полку Браславського, і Максима Мартиненка, осавула полку Уманського—мабуть вони сих язиків привезли, і їм годилося дати нагоду одержати жалуванне від царя [1]).

З реляцій Бутурлина маємо одну що дотикає воєнних нарад в справі походу на Крим з Калмиками. Він доносить, що згідно з царським наказом він передав гетьманові царський наказ в сій справі, і копію присяжної («шертної») грамоти калмицьких «дайшів» (старшин), і гетьман велів Виговському прочитати царську грамоту в голос перед полковниками, а ті висловили радість з приводу нового царського надбання: піддання йому Калмиків. Але що до козацького експедиційного корпусу, якого домагався цар: аби було визначено 5 тис. козаків під проводом якогось доброго полковника, і на першу вість від кн. Одоєвского вони разом з московським військом ішли з Калмиками на Крим, полковники признали неможливим із сього війська, приготованого для операцій на Правобережжі, відділити 5 тис. козаків—«тому що (і без того) з війська богато козаків піде на Крим». Для експедиції Одоєвского полковник з козаками буде готов «з Запоріжжя, з Кайдака», і як тільки кн. Одоєвский напише, він піде разом з військом, що уділить із свого Бутурлин [2]). Я думаю, що гетьман і полковники не дуже вірили в сю експедицію кн. Одоєвского, і вона таки й справді не здійснилася.

З Києва поїхали всі під Білу Церкву де мали зібратися всі війська і почати похід. 7 липня н. с. В. В. Бутурлин прийняв тут армію від Шереметева; але детального перегляду війська не робив, тому що 11 липня рішено виступати: «реєстри взяли, а війська не переглядали, тому що гетьман Б. Хмельницький пішов з військом від Білої Церкви юля 1 (11) дня, і нам (воєводам) сказав, щоб ми йшли з ним разом:

---

[1]) Сибир. пр. ст. 1636 л. 531—7.

[2]) Білгородський стіл ст. 382 л. 278, реляція без дати, в Москві отримана 2 липня, значить післана мабуть перед 20 червня с. с.

будемо переглядати ратних людей на становищах» [1]). Про свої розмови з гетьманом Бутурлин доносив цареві 2 (12):

«До Білої Церкви прийшли ми юня 27, а гетьман Б. Хм. і писар Ів. Виг. були у мене в Білій Церкві юня 28. Говорили з нами, що треба нам і гетьманові йти на Браслав, а довідавшися певно про коронних гетьманів і їх військо, де вони стоять, йти просто на них. Б. Хм. й І. Виг. говорили нам, що коронні гетьмани з військом збираються за Львовом у Тиннім (!), але докладних відомостей нема. Казали, що на короля польського наступають Шведи, і коронне військо має йти на них. Кор. гетьманові Потоцкому писав господар волоський, що в Черкаських городах збирається велике військо твое, з того польські люде в великім страху. До хана посилав гетьман Потоцкий стражника Корицкого, щоб ішов їм у поміч, але Корицкий вернув не з утішними вістями: хан у всім відмовив, помагати не хоче, бо сподівається від твого війська тісноти (утесненье) в Криму. А 1 юля Б. Хмельницький пішов з черкаським військом з Білої Церкви на Браслав; того ж дня і товариш мій стольник кн. Г. Ромодановский з своїм полком. А я з товаришом моїм окольничим А. В. Бутурлиним рушили на Браслав 2 юля» [2]).

Одночасно вислано з Київа розвідку в напрямі Полісся, тому що прийшли вісти, нібито через Прип'ять під Немировим переправляються великі литовські сили. За порозумінням з воєводою Волконським 5 липня н. с. пішов туди київський полковник Яненко-Хмельницький з частиною московської залоги. 15 липня вони надибали під Петриковим заставу вислану з Слуцька, що стояла під провдом Шимона Павші, погромили її, взяли корогви і язиків, а решта втікла назад до Слуцька. Трівога як виявилося, була фальшива [3]).

---

[1]) Білгород. ст. 382 л. 28—31.
[2]) Білород. ст. 382 л. 308.
[3]) Тамже ст. 382 л. 290, 301, 311

X.

## ПОХІД НА ГАЛИЧИНУ 1655 р. ПРОБЛЕМА ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ, СПРАВИ БІЛОРУСЬКОЇ ЗАЙМАНЩИНИ І УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (ВЕСНА 1656 р.).

*Польські проби порозуміння: універсал короля до козаків і соймова комісія для замирення з козаками, інструкція їй і місія Ф. Виговського (червень-серпень). Польські заходи коло татарської помочи, польське і козацьке посольство в Царгороді, заходи в Криму. Похід на Львів, козаки і Москалі на Поділлю, гусятинський епізод. Хмельницький під Камінцем; прихід семигородського і шведського посла, шведські дезідерати, початок воєнної кооперації, Хмельницький пояснює шведському королеві свою тактику. Зносини з Шведами Золотаренка. Нові царські титули: Марш з-під Камінця на Львів, 3 вересня н. с. Облога Львова і похід на Люблин; розходження козацької політики з московською. Відносини шведські. Посольство Любовіцкого; політичні плани козаччини. Турецьке посольство Шагін-аги. Наступ хана і договір під Огірною 22 листопаду н. с. Експедиція в Прикетське Полісся. Побіч на Білоруським фронті, смерть Золотаренка і його страшний похорон. Посольство Половця. Виговський у Бутурлина в Білій Церкві. «Опала» і смерть Бутурлина. Січневий з'їзд в Чигрині, орґанізація козацтва на Білоруси. Зносини польські, кримські, шведські, семигородські в січні-березні. Нездійснена комісія українсько-польська; відгомони в кримських вістях. Посольство Лопухина і зібрані ним відомости. Весняна рада на св. Юра і взятий нею курс. Українсько-польська комісія відкладається. Слідство над Нечаєм. Повстання в війську, пляни карної експедиції на Слобідщину, розходження в справі еміґрації.*

Тим часом як козацтво зброїлося для рішучої розправи з Польщею, короля взяла охота ще раз попробувати притягти його до себе ласкою. Досить се дивно і невчасно виглядало після страшного браславського нищення—але видимо польські панове не сдавали собі справи з заподіяного—справді «не відали що творили». Так чи инакше король за два тижні перед соймом, що з крайньою неохотою, під натиском сенаторів скликав на день 19 травня, зробив спробу полагодити українську справу на власну руку. Був якийсь безпосередній привід до того? хто стояв властиво за сим експериментом? на се не можемо нічого певного сказати. Королівський лист, чи універсал звертався до старшини і черни, минаючи гетьмана. Були якісь симптоми того, що серед старшини єсть елементи, з котрими можна звязатися поза гетьманом? Пустив знов хтось таку леґенду, як два роки тому з нагоди посольства Ждановича, що старшина минаючи гетьмана хоче порозумітися з королем? Повторяю, се зістається невідомим. Тим не менше—проба короля розщедритись і ослішити старшину і рядове козацтво небувалими соціяльними привілеґіями—щоб переманити його з-під московського протекторату, сама по собі досить інтересна, та і в польських кругах очевидно зробила свого часу чимало сенсацію і викликала трівогу. Ось сей лист [1]):

«Всім взагалі і кождому зосібна, кому то треба знати—полковникам, осавулам, отаманам, сотникам і всім молодцям і черни війська нашого Запорозького даємо знати. Зараз на початку нашого панування, не бажаючи пролиття крови підданих наших, уживали ми всіх способів на заспокоєнне домашньої війни—що посвідчують

комісії Зборівська і Білоцерківська, часті посольства, універсали і батьківські писання наші. Так і тепер, дивлячися на останню загибіль країв Руських, на вічну неволю і тиранство московське над підданими, на щоденне кровопролиття і забирання до неволі підданих наших,—заявляємо се перед богом і цілим світом, що прагнемо по батьківськи вашого спамятання. Готові всьмо не тільки забути на віки все що сталося, але й словом нашим королівським, правом і конституцією соймовою і яким схочете найбезпечнішим способом забезпечити, аби ніхто—під карою утрати чести і маєтности не важився мститись і пригадувати кому небудь з вас які небудь проступки.

«Що більше—обіцяємо вам, як тільки побачимо з вашої сторони щире заспокоєння,—допустити всіх вас—людей военних до прерогатив шляхетських і наділити маєтностями Річипосполитої—з вакансій. Людей мєщних, що пильнують сільського господарства [1])—по тім як вийдуть свободи постановити на самих легких чиншах від ріллі і затягів і навіки вчинити свобідними. Зіставити за ними шинкуваніе і свобідний виріб пива і горілки. До всього того панів дідичних конституцією коронною приведемо (з'обовяжемо).

«А хоч не маємо сумніву, що сю нашу батьківську заяву приймете вдячно і з великою охотою виберете таке користне для вас і потомків ваших на вічні часи заспокоєніе,—так знову перед богом і цілим світом заявляємо: Коли ви погордите такими великими вільностями, яких вам ніхто на світі, хоћби не знати кому піддалися, напевно не позволить,—тоді вже не ми, але ви самі будете тяжко відповідати перед богом за дальше розливаніе невинної крови, забиранне християнських душ до вічної неволі і останнє знищенне країв руських! Коли ж ту прононовану з батьківської любови ласку хочете вдячно прийняти, тоді негайно нам дайте знати, аби ми військо наше, сполучивши з ордами Татарськими, де инде могли обернути. А щоб до всіх ся відомість дійшла, велимо той універсал наш по містах і ярмарках і по церквах руських розпублікувати».

Універсал дійсно був досить поширений, хоч може не стільки по торгах і церквах, скільки в шляхетських кругах, що з великою трівогою прийняли сей акт королівської демагогії, яка могла—річ ясна—відбитися не тільки на маєткових інтересах панів-дідичів України, але втягнути в орбіту подібних же вимог і жадань сільські і міські маси инших провінцій [2]). Про якийсь відклик з українських кругів нічого не чуємо. Хоч Поклонський пише, що наслідком сього універсалу полковники прислали свою депутацію до короля потай Хмельницького,—се очевидно не правда. Ґоліньский записуючи сей королівський універсал, навпаки підчеркує, що козаки погордили ласкою королівською, не прислали на сойм ніяких послів з покорою, не хочуть опамятатись

[1]) Копія Тайнера: людей цивільних, що пильнують господарства, копія Поклонського: міщан і людей сільських.

[2]) Друкований в польськім оригіналі в збірці Міхаловского ч. 326, в латинськім перекладі в збірці Тайнера Monumenta Poloniae III ч. 489, в московськім перекладі, в копії пересланої Поклонським і з його ж очевидно коментарем—в Актах Ю.З.Р. XIV с. 624. Крім того відомо кілька невиданих копій по різних збірниках—у Ґоліньского с. 749, рки. Оссолін. 1453 с. с. 393,—тут він датований як і у Міхаловского 4 травня, в копії Поклонського 7 травня, в копії Тайнера 26 квітня. Слів про публікованне по церквах, що читаються в копії Михаловского, нема в инших копіях.

у своїм завзяттю і своєволі, «живучи по тиранськи», збирають війська і все більше приймають до себе людей [1]).

Тим не менше соймові стани були збентежені. Допущенне козацької старшини до шляхецтва і наділенне маєтностями—се ще півбіди. Але зламанне пропінаційного поміщицького права на користь підданих—свобідне не тільки варенне, але й шинкованне меду й горілки. Нічим не обмежене право пробутку козаків по шляхетських маєтностях—все се на погляд шляхти і маґнатів була не допустима демаґоґія. Можна догадуватися, що сю трівогу постарався роздмухати і використати в своїх інтересах Януш Радивил, щоб дістати мандат на переговори з козаками. Сойм постановив взяти справу в свої тверді руки, не дозволяючи королеві—як то він пообіцяв у своєму універсалі—що небудь накидати дідичам. Вибрано було величезну депутацію з обох палат на зредактованне, по замкненню сойму, інструкції для переговорів з козаками, і комісію при гетьмані, що на підставі сеї інструкції мала перевести трактати з козацьким військом. З сенату на вироблення інструкцій делеґовано Януша Радивила, коронного канцлера, литовського підканцлера (за недугою канцлера?), останнього представника Руси в сенаті Максима Березівського (Бжозовського) колишнього товариша Киселя, тепер воєводу берестейського, й ин., а між делеґатами посольської палати бачимо Юрия Немирича і Станислава Бєньовського—пізніших авторів Гадяцької унії [2]). Комісарами при гетьмані на переговори з козаками визначено з сенаторів Березівського і Кр. Тишкевича, звісного нам реґіментарія, автора «угодового» листу до Хмельницького 28 березня (се може вказувати на деякі звязки між тим його першим виступом, пізнішим універсалом короля і сею соймовою комісією). Між делеґатами від шляхти бачимо Д. Житкевича коронного інстиґатора (прокурора), королівського фактотума, що за свідоцтвом Ґоліньского дійсно їздив потім до козаків у сій справі. Звертає на себе увагу цілий ряд шляхтичів з України: крім Немирича Ян Аксак стольник київський, Андрій Мощеницький ловчий київський, Юрий Мрозовицький писар земський (київський), Кр. Кордиш чашник браславський, П. Домбровський ловчий браславський і т. д.—і полковник М. Зацвіліховський, колишній комісар козацький і приятель Хмельницького [3]).

Справу рішено тримати в найбільшім секреті. Як члени редакційної комісії так і комісари для переговорів присягли тримати в повній тайні зміст інструкції і не ви-

[1]) При сій нагоді він пускається в підсумки козацького повстання, небезінтересні як відгомін того що балакалося під сю пору: «Козаки Запорозькі з холопством спустошили костелів і кляшторів з ораторіями на всій Руси і Україні, як рахують—на 30 тисяч. Тіла померших з гробів добували і свиням та псам на жир кидали, як світських так і духовних людей розкидали, инших до Турок і Татар в неволю запродали: запрудили ними землі Турецькі, а ніхто не ратував вітчини грошима й людьми—воліли гинути.

«Міста і Русь підчас зимової війни просили милосердя у пп. гетьманів коронних, піддавались і присягу складали на вірне підданство королеві і Річпосполитій. Кількадесять міст було таких що їм показано ласку—прийнято від них присягу. Але вони знову зрадили, збунтувались і обіцяли козакам, що при них будуть стояти—їм піддалися, а наших Поляків (козаки) де могли дістати побивали, на містечка наїздили і грабували»—с. 750.

[2]) Підписа Бєньовского на ориґіналі інструкції нема, так що не знати, чи фактично він брав участь в її складанню.

[3]) Volumina legum IV с. 230—1.

кривати меж можливих уступок козацьким домаганням, не вести переговорів сепаратних комусь одному, або кільком, через яких небудь третіх осіб-посередників. Переговори мали вестися з Хмельницьким, а не минаючи його, іменем короля і Річпосполитої разом, і навіть—ратуючи авторитет короля і фактичне уневажненнє його універсалу сею соймовою конституцією представляти справу так, що він був властивим автором сеї постанови і своїм авторитетом змусив сойм її прийняти. Так само негайно повідомити про сі переговори хана, підчеркуючи, що Річпосполита тим виконує його бажанне замирення з козаками, і що сі переговори вестимуться тільки з козаками, без Москви, з наміром одірвати козаків від Москви і приготовити спільними силами війну против Москви. Просити хана, щоб він з свого боку вплинув на Хмельницького—післав до нього своїх послів намовляти його до замирення з Польщею, по можности з участю післанця від комісарів. Одночасно через якусь певну особу, почасти втаємничену в зміст інструкції, підготовити ґрунт у київського духовенства, і через нього—у Хмельницького, і так коли буде умовлений час і місце, способи переговорів і впровадження комісарів під охороною війська,—відкрити самі трактати.

В них мати на меті як основний принціп—привести річи, наскільки се буде можливо, до передвоєнного стану. Тому не відкривати відразу всього можливого, а годитися спочатку на найменше, а потім поступати «торгом, потроху більше»—особливо в таких питаннях які дотикають католицької релігії, цілости Річпосполитої, маєтностей і вільностей шляхетського стану.

Умови намічалися такі:

Обостороння амнестія для всіх учасників.

Релігія грецька відновляється в її правах, не порушуючи прерогатив католицької і не касуючи унії. Повертаючи православному духовенству всі маєтности що йому належали, треба добиватися, щоб католицька релігія користувалася на Україні всіми правами як перед війною. Коли ж ніяк не можна було б добитися прав для деяких, чи для всіх монаших орденів, то в крайности згодитися, але з тим щоб їх маєтности не переходили до православних осіб, а вернулися до фундаторів: до короля і до шляхетських родів, а самі кляштори й костели перейшли в розпорядженнє біскупа київського. Так само з маєтностями уніятськими. Так щоб вільно було католицьким монахам і уніятам продавати свої маєтности на козацькій території.

Козакам відновити їх вільности і привилеї, і для більшої ваги, коли б козаки того бажали, включити в копіях до Volumina legum, збірки законів Річпосполитої.

Число козаків всіми силами старатися зменшити як тільки буде можна, і в сій справі особливо вживати інтервенції хана, представивши йому, як небезпечне для нього самого велике число козаків. Обстоювати число білоцерківське, за крайне вважати зборівське, але в ніякім разі його не переступати. Козаки мають мешкати як перед війною тільки в королівщинах, в староствах Київського воєводства по Зборівську лінію; на мешканнє їх в шляхетських маєтностях не згоджуватися ніяк. Коли не можна буде вдоволити їх одним Чигринським староством, можна дати староство Корсунське, Черкаське і Кремінчук з приналежностями. Коли й на се не пристануть, в крайности згодитись іще на Канівське і Богуславське староство—не зразу, а по одному, торгуючися, відступати, а все для того, аби добитися щоб козаки не мешкали по шляхетських маєтностях, а переписалися до тих 5 (коли не може бути менше) вичислених староств. Там нехай поділять ґрунти між собою, і козаки

реєстрові нехай то тримають доживотним правом за привілеями королівськими. Нехай служать з того замість якої небудь платні, і платять податки Річипосполитій— принаймні від тих підданих котрих там будуть мати. Мід, пиво, горілку можуть варити на свою потребу, але не шинкувати. Сам Київ можливо виключити, або принаймні старатися, щоб козаків у нім мешкало як найменше. На «уділ» або «відріз удільний» [1]) яких небудь маєтностей або Дикиx Піль не годитися ніяким чином.

Митрополит має дістати місце в сенаті, перед світськими сенаторами (себто після католицьких біскупів); надаванне (митрополичого уряду) належить королеві. «Пан Хмельницький» має бути воєводою і заразом гетьманом Запорозьким і матиме місце в сенаті «при воєводах». Надаванне сього уряду повинно належати королеві, а коли б козаки на се не годились, то нехай військо обирає на уряд гетьмана-воєводи 4 кандидатів, і одного з них король буде «подавати» своїм привілеєм, корогвою і булавою.

До гонору і прерогатив шляхетських може бути допущено що найбільше 6000 осіб: військо само їх вибере і подасть, а шляхетство буде надане королівським привілеєм, затвердженим соймовою конституцією.

Захованне договору віддається під контроль і патронат князя семигородського і хана кримського, але вони мають пильнувати його «мирними способами: посилаючи своїх послів і комісарів в невеличому числі» (не військовими експедиціями себто!). Ближче сліцити за виконаннем умов мають постійні комісари, в рівнім числі від Річипосполитої і від війська Запорізького, а голову сеї парітетної комісії буде призначати король. Вона буде засідати від сойму до сойму в Київі і розбиратиме скарги і претенсії в справах персональних і маєткових, але не має присвоювати собі функцій соймиків і сойму, а тим більше—елекції короля.

Коли б козаки вимагали присяги на захованне договору, то присяга має бути обостороння: кожна сторона вибере, хто має з противної сторони присягти. Як би зажадали присяги самого короля—відговорювати їх від того всякими способами, наресті віддати то на волю самого короля; хіба якби від того могло розірватися все замиренне, дати згоду і на присягу короля, тільки з тим застереженнем, що то він вчинить добровільно. для згоди, з любови до повірених йому народів.

Заставників з польської сторони козакам непотрібно, бо там між ними буде мешкати шляхта, скорше Полякам належали б заставці з їх сторони. Але як би домагалися конче, нехай будуть з двох сторін, тільки тримати їх в третіх руках: у кн. семигородського, яко християнського володаря, коли не можливо се—тоді у кримського хана.

Се замиренне має обняти союзників Річипосполитої—кн. семигородського, господаря молдавського і мунтянського. Натомість треба всяко добиватися, щоб зараз же, при замиренню наступив розрив козаків з Москвою, а якби вони з огляду на зложену присягу не годились на се, то в кождім разі мусять зараз випровадити Москву від себе, з городів, і позволити своїм охотникам іти з коронним і татарським військом на війну з Москвою. Самі можуть зістатися спокійно, тільки дати свобідний перехід до Московської держави військам польським і татарським.

---

[1]) Слово се написано не ясно—odrez, чи щось инше, але ясно про що йде мова: щоб гетьман не претендував на якусь територію «як на відрізане удільне панство» своє, як висловлювалися в 1648—9 рр.

На можливі видатки сеї комісії передбачається потреба в грошах до 300 тис. золотих [1])—на те щоб «уняти собі» хана, Хмельницького, старшину татарську й козацьку, «тому що козацька старшина позискана великими датками Москви».

Остання редакція сеї інструкції була списана «в останніх днях червня», як значиться на її оригіналі, що переховується тепер в бібліотеці Чорторийських (ркп. 402 с. 51—60); її підписали Радивил, канцлер Коріцінський, підканцлер І. Соніга, М. Березівський, підскарбій королівський Богуслав Лещиньский, каштелян Вельопольский і 5 послів, між ними Ю. Немирич, А. Мясковский стольник галицький і З. Житкевич коронний інстигатор.

Вони дали нам міру того, що магнатська і шляхетська Польща вважала можливим дати в такий критичний момент, супроти демагогічних заходів короля—в повнім розриві з ним, під грозою московської окупації і перед перспективою нової грізної війни—шведської. Рівняючи королівський універсал—видяний ним в хвилі коли він майже махнув рукою на польську корону—ми бачимо як сі вельможно і шляхетно уроджені крок за кроком обтинають його обіцянки і з усею силою дійсно стягають усе до відносин передвоєнних. Одно чого не жалували—се широкого ушляхетнення козацьких верхів. 6000—се ж цілий колишній козацький реєстр! Наділити таку масу шляхетськими дипльомами, дати їм відчути свою приналежність до пануючої верстви, свою причетність до шляхетських привілеїй—сей замисел був дуже серйозний і по своїому радикальний; коли б його вдалося перевести в житте, він міг би мати в нім чималі наслідки. Старшинська верства фактично сама потім, без королівських привілеїв проробила сю дорогу і утворила їх фікцію «заднім числом», але на се пішло майже ціле століття. Коли б був переведений такий формальний акт, як се задумував король і комісари в 1655 р., і потім, в 1658 поновили сю ідею Бєньовский і Немирич в Гадяцькім акті, хто зна—чи діференціяція козацтва не наступила б значно скорше.

На певного чоловічка, що мав би через київських духовних приготовити ґрунт для переговорів у гетьмана, вибрали Федора Виговського, писаревого родича, що давніше служив реєнтом київської ґродської канцелярії. Якийсь Ростокора в Клевани розповідав в серпні, що сей Виговський був в тих сторонах у нього 8 серпня, їдучи від гетьманів коронних до Хмельницького з королівським листом, де мовляв король просив його змилосердитися над Річпосполитою: «Ти мене зробив королем і скинути можеш, коли схочеш, бери що хочеш, хочби й до Вісли, тільки поможи менї против моїх неприятелів, бо крім Бога і тебе, і війська твого, не маю помочи ні звідки» [2]). Так в аспекті тодішнього шляхетського роздраження на короля—між иншим і на його залицяння до козаків. переказувався зміст сього листу, котрим король «все пробачав і все позволяв» участником козацької ребелії.

Потім 18 н. с. серпня сей Виговський дійсно з'явився в Київі і заїхав до господи старого Виговського, писаревого батька [3]). На запитанне київських воєводів заявив, що був з жінкою на Волині і відти їздив до Вигова, на батьківщину, а тепер приїхав до Київа—побачитися з рідною; у гетьманів не був і ніяких листів від них не

[1]) У Кубалі III с. 296 800 тис.—очевидно похибка друкарська, бо в оригіналі словами—trzy kroć sto tysięcy.

[2]) Теки Нарушевича 148 ст. 483, лист якогось Тарновского невідомо до кого з 13 серпня.

[3]) Акты Ю.З.Р. XIV с. 883.

має. Але воєводам донесено, що він їздив до Польщі, і полковникові Яненкові признався, що має листи від гетьманів до Хмельницького і до инших людей у Київі. Яненко на запитання воєводів сказав, що він тримає того Виговського у себе під доглядом, але листів у нього без гетьманського наказу взяти і розпечатати не може; 27 н. с. серпня піде з своїм полком до гетьмана, за його наказом, і тоді забере з собою і Виговського з його листами. Про се було донесено цареві і він післав Бутурлину указа розвідатися у гетьмана й Івана Виговського, з чим той Федір Виговський приїздив і які листи привезив. Результатів сеї розвідки не знаємо. Відповідь гетьмана на місію Ф. Виговського мабуть не була така негативна, щоб не продовжити переговорів. Так можемо судити з сеї записки Йоліньского: «І. м. п. Житкевич, інстиґатор коронний, був висланий до козаків і до Хмельницького, щоб притягти їх до корони польської; він мав для того уповаженнє і повновласть на замиреннє і т. д.» (с. 787). Але про місію Житкевича не знаємо таки зовсім нічого.

Одночасно з сими пляпами «уняття» Хмельницького і козаків що займали польських політиків в травні-червні, робилися своєю дорогою заходи коло мобілізації против них Орди, що лишилася властиво одиноким засобом боротьби з Козаччиною. Травневий сойм (від 19 травня до 19 червня) в орґанізації оборони лишився майже безрезультатним і для скріплення польського фронту на Україні не дав нічого. Польська армія була в цілком мізернім стані, і вся надія була на Татар. Весною виправлено до Царгорода Войцеха Вечиньского—забезпечити собі прихильність Порти і впливи на хана в напрямі підтримки Польщі против козаків і Москви [1]). За ним поїхав до Криму Яскульский—підіймати Татар, що обловившися ясиром видележувалися дома і не памятали своєї обіцянки—з травою ставитися знову на Україні, помагати Полякам кінчати козаків [2]).

Але козацький уряд не без успіху перебивав сі заходи, з одного боку страшачи Крим і Порту московськими експедиціями і перспективою сухопутного наступу, з другої сторони манячи Порту обіцянками підданства, військової помочи і т. д., і підкріпляючи сі заяви відповідними дзвінкими арґументами. Козацьке посольство, що пішло до Царгороду в травні з Шагін-аґою [3]) і пробуло там свої дипльоматичні операції одночасно з Вечиньским, мало далеко більше успіху ніж він (тим більше що король виправив свого посла на сухо, без грошей, з огляду на свій порожній скарб). Порта незадоволена з того, що Татари підтримуючи Поляків, накликають тим козацькі походи на море, вона конче хоче помирити Татар з козаками,—писав цісарський аґент з Царгорода в 20-х числах квітня. А місяць пізніше висловляв гадку, що Туркам удасться справді перевести се замиреннє; козацьке посольство прийнято краще ніж польське, і козацькі посли користуються з сього доброго настрою, щоб поправити долю Лупула: їм дано побаченне з ним, і вони стараються вернути йому коли не господарство, то хоч свободу [4]). Післанець єрусалимського патріярха Грек Федор, що їхав разом з послами Хмельницького—Романом і Якубом і з тим самим

[1]) Інструкція Вечиньскому з дня 16 лютого—Теки Нарушевича 148 л. 35, лист короля до султана тамже с. 1017.

[2]) Міхалов. с. 753.

[3]) Див. вище с. 1065.

[4]) Жерела XII с. 346—реляції з 24 квітня і 3 червня.

Бечиньским, росповідав потім в Москві, що козацьким послам були від султана дарунки і корми великі, а польського посла відправлено з нічим: султан зажадав від короля наперед харачу, і в такім разі обіцяв йому поміч своїх васалів. А до гетьмана, відправляючи його послів, знову післано того ж Шагін-аґу з великим супроводом, щоб відводити козаків від Москви. Вони виїхали з Царгороду 20 н. с. липня і 4 вересня приїхали до Умани—там лишився Роман з Шагін-аґою, а до гетьмана післали до Галичини Якуба з двома Турками з Шагінового товариства,—взяти інструкції що до з'їзду і переговорів. Турецькі пропозиції сей Федір представляє так, що султан пропонував гетьманові відставши від Москви, бути васалем Порти так як воєводи молдавський і мултянський [1]).

Аґенти Ракоція доносили свому панові на початку червня з Царгороду, зі слів свого турецького конфідента, що козацьке посольство поставило султанові такі «безстидні» умови: Порта має віддати гетьманові Камінецький санджак, а Львів—иньшому достойному чоловікові (чи не Радзейовскому часом?), за те гетьман буде платити султанові 30 тисяч талярів щороку і приведе в підданство також Польщу. Посли говорили, що здобудуть Камінець сами (не потрібуючи турецької сили), бажають тільки бути під турецьким протекторатом [2]).

22 липня вони пишуть: Козацькі посли виїхали минулого понеділка [3]), зовсім не з такими відповідями, яких вони собі бажали. Робили заходи коло звільнення на свободу Лупула, але не добились нічого. Польський посол виїхав вчора, каже що у всіх справах дістав повне задоволение [4]).

Сим разом можемо в деякій мірі провірити сі оповідання й документально, бо заховалися листи султана і «яничарського баші» післані гетьманові з його послами.

Се та досить голосна в історичній літературі грамота султана, що попалася Костомарову в 1878 р. в актах московського архиву загран. справ і зробила на нього таке сильне вражінне, що він з чисто московського становища осудив славного гетьмана як зрадника [5])—тим часом як його антаґоніст Карпов [6]) доводив, що Хмельницький не робив ніякого секрету перед московським урядом з своїх зносин з султаном, тому вельояльности йому з сього привода закинути ніяк не можна (вище я зга нував уже, що з сього обвинувачення Хмельницького в зраді Карпов зробив потім обвинуваченне против самого Костомарова).

Султан повідомляв гетьмана, що посли його Роман і Яків принесли від нього поклін і віддали грамоту, де гетьман скаржився султанові на хана за те що він

[1]) Сівського столу ст. 179 л. 479—480. Ґоліньский про се посольство описує в своїх записках: «І то також чути про козаків, що Хмельницький послав послів до Порти, до цісаря турецького, пропонуючи своє вірне підданство—віддаючи йому всю Україну, просячи щоб їм дав башу, аби мешкав у Київі. Не хочуть бути ні під Ляхами, ні під Москвою, тому що на них Мосвитин накладає тягарі й великі данини, а пиво й горілку шоб тільки на московського царя роблено. Жадають від цісаря турецького помочи на Ляхів, а зате обіцяють йому, що будуть послушні на кожний його наказ—куди їм скаже йти на війну»—с. 750.

[2]) Monum. Hungariae XXIII с. 190—1, реляція 4 червня.

[3]) Коли нового стилю, то се 19 липня—сходиться доволі близько з оповіданнем Федора Грека.

[4]) Transsylvania 1 с. 548.

[5]) Нового вид. т. V с. 611.

[6]) В защиту Б. Хмельницкаго с. 22 дд, 75 дд.

злигався з Ляхами, Уграми й ріжними народами наоколо Козацької землі і воював її, переступивши свою присягу. Через те, бачучи наоколо себе стільки ворогів гетьман мусів покликати до помочи Москву. Тим не меньше, згідно з давніщими своїми листами він прибігає під оніку султана і просить оборони, згідно з давніщими обіцянками його. На се султан висловляє готовість дальше тримати козаків в своїй опіці як вірних і жичливих слуг. Попередній візир ставився до них неприхильно, «не відчиняв дверей їх послам», але тепер, вирозумівши з грамоти гетьмана всі обставини, султан бере козаків в оборону і сповіщає про се всіх своїх підданців, щоб вони се знали і не підносили на них своїх рук, як вірних і жичливих, більше ніж які инші, султанових служебників. Від гетьмана султан жадає, щоб він не пускав своїх козаків на турецькі землі і стримував від морських походів козаків московських. За се султан боронитиме його від усіх неприятелів, складає йому на те присягу і від Хмельницького жадає, щоб він з усім військом Запорозьким також присяг йому на вірність. Наказує йому жити в згоді з усіми васалями Порти: з Кримом, Молдавою, Мунтенією й Угорщиною. На знак своєї ласки посилає з Шагін-аґою, що їде з козацькими послами, шість кафтанів для гетьмана, аби їх щасливо носив і султана памятав.

Костомаров каже, що ся грамота була післана в місяці вересні; не можучи провірити сього його свідчення, констатуємо що приблизно так воно в кожнім разі мусіло бути.

В Криму, як ми бачили вище, настрій був дуже не военний. Коли приїхав Якскульский з грошима для всеї кримської верхівки, се значно поправило її настрій на користь Польщі: він мав доручение виплатити калзі-султанові 3 тис талярів, нуредінові 2 тис., Сефер-казі 1500, скарбникові 300, і т. д. [1]). Але опозиція таки не вгавала, і казали, що сам калґа, по досвідах останньої кампанії відмовляється іти знову. Товмачі московських послів «чули в Бахчи-сараю від Татар і Євреїв, що прийшло до Криму від польського короля сім чоловіка шляхти, були у хана на посольстві—просить король війська против Запорізьких Черкасів. і цар посилає калґу, а калґа відмовляється, йти з Поляками на Черкасів не хоче: боїться, що Поляки не матимуть сили, а цареві каже, ніби то тому не хоче йти, що в степах скрізь заступили дорогу Черкаси, і пройти не можна. Про се тепер у царя рада з мурзами й аґами, сам хан задумує йти, але скоро тому походові не бути—хіба піде як розвідає, що буде у Черкасів з Поляками, а польські гінні не відправлені, і про відпуск їх ще не чути» [2]).

В липні прийшов уже звісний нам посол від султана з наказом—не воювати з козаками, щоб не накликати їх походів на турецькі землі. 7 серпня н. с. оповідав московським послам в Криму Маметша Сулешов: Приїздив з Царгороду від султана чауш з грамотою до Мегмет-ґерая, щоб він на Запорізьких козаків війною не ходив, тому що Б. Хм. і все Запорізьке військо присилали до султана послів, щоб він їх прийняв у підданство і мав їх у своїй опіці так як Волоську державу—боронив від Кримців і Поляків, і султан їх в підданство прийняв, післав гетьманові і всьому Запорізькому війську корогву і булаву, а ханові і польському королеві написав—щоб козаків не воювали. «Одначе Магмет-ґерай таки піде з поль-

[1]) Міхалов. с. 755.

[2]) Крим. справи 1655 р., кн. 37 л. 157, під 30 травня с.с.

ским королем на козаків війною, тому що козаки люди зрадливі, польському королеві і Кримові зрадили і тепер козакам після такої їх зради ні в одній державі не вірять»[1]). З другого боку їм ставили на рахунок напади на Крим, що велися нібито під фірмою Донських козаків, але, як підозрівали в Криму—з намови і з участю Запорізького війська. Сулешов і приходив з ним, щоб звернути увагу московського уряду, в особі його послів на останні відомості про сі напади: «З'явилися на морі Донські козаки, взяли турецьке місто Тамань, зруйнували мі то, людей побили і в полон багато забрали. А потім тіж Донські козаки приходили на Керч, приступали під місто і наробили багато шкоди». Ханські люди ходили боронити Керчи і взяли у козаків язиків, язики сі на допиті кажуть, що ходили вони на море з царського наказу—«и то от ц. вел-ва к Магмет-гирѣю царю какая правда, что таких воров на Крымское государство войною посилать?» Посли рішучо запер чили і заявили, що московський уряд в попер дніх переговорах зняв з себе всяку відвічальність за своєвільні напади Донців—«нехай з ними хан сам управляється». В відповідь на таку кислу відповідь Мам-тша і розповів послам, що хан не вважаючи на заборону дивану—і московські клопотання за козаків, таки буде воювати їх разом з Поляками.

Татарські маси несприятливо оцінювали сю ханську войовничість; вони схилялись до того, що правда була по стороні козаків, і хан скривдив їх, розірвавши стару приязнь і ставши помічником Поляків. Тогмач московських послів, побувавши в Бахчисараю на торгу так переказував людські балачки з приводу султанського посольства: «Посилав Б. Хмельницький до Царгороду скаржитися турецькому султанові на Кримських і Ногайських Татар, що вони забули їх приязнь і все добро і зложилися з Поляками, палять їх міста, пустошать і руйнують, люд й побивають, —нехай їх султан велить стримати, инакше вони самі будуть своїх кривд доходити на Криму і на Ногаю. Султан обдарував послів Хмельницького великими дарунками і відправив на Запоріжже, а до Крима прислав чауша, щоб не ходили війною на козаків. Але хан в тім чаушеві відмовив і таки хоче з Поляками спільно йти війною на козаків, тому що від козаків діються великі шкоди і зачінки всьому Кримові і Ногаєві. Післав умисного гінця, каничея Дилера до султана, щоб дозволив йому йти війною на козаків[2]).

В тих днях приїхав з Варшави ханський посол Дешн-ага з пригадкою від короля, щоб Орда йшла як скорше, бо польське військо вже давно готоге до походу на козаків, і король чекає тільки вісті про вихід хана з Криму, щоб рушити й собі в похід[3]). Ся відомість пришпорила хана і всю партію війни, і не вважаючи на категоричну заборону дивана хан наказав Орді готуватись до походу і вислав Дедеш-агу назад до короля з повідомленнем, що Орда цілком готова і зараз рушає в похід[4]). Про се московські посли довідалися від свого товмача 9 н. с. серпня, потім 13 серпня повідомив їх про се пів-офіціяльно Маметша-Сулешов: хан і нуреддін ідуть разом з Поляками на козаків, на всю

[1]) Кримські справи кн. 37 л. 169.

[2]) Тамже л. 167.

[3]) Лист короля до хана з Дедеш-агою в збірці Ґоліньского с 162—3.

[4]) Крим. справи кн. 34 л. 170—2, лист хана—ркп. Чорторийських 612 л. 21—у Кубалі III с. 294: хан іде в похід сам і королеві радить, на нічо не вважаючи, слати військо на Вкраїну.

осінь («до зими»), а в Криму лишається калґа з частиною Орди. Посли попробували ще раз вплинути на ханський диван, щоб відвести Орду від такого нельояльного супроти царя кроку. Коли Маметша приїхав до них «на стан» 15 серпня, вони знову завели розмову, що після того як гетьман Б. Хм. і військо Запорізьке стали царськими підданними, хан як царський союзник не повинен на них воювати. Але Маметша відповів, що хан своєї присяги цареві дотримає, московських городів воювати не буде. «А про Запорізьких козаків я говорити не смію, тому що козаки зрадники («воры»), і від них діються великі зачіпки («задор») людям Кримським і Ногайським, і від них же багато людей пішло на Дін і вони воруют спільно з Донськими козаками, грабують і розбивають на морі купецькі кораблі, взяли турецьке місто Тамань. Тому говорити Магмет-ґараєві, щоб він їх не воював —не можу» [1]). Так само безрезультатною лишилася проба послів вплинути в сім напрямі на Сефер-казі: той відповів, що се справа рішена, і він відмовляти хана від походу не може, бо від козаків діються великі шкоди «в Криму і в Ногаях» [2]).

Посли попробували порушити сю справу—з нарушенням всякого дипльоматичного етикету, на прощальній авдієнції, даній їм перед виходом хана в похід 6 н. с. вересня. Хоча хан в промові своїй тільки «глухо» сказав, що йде походом на неприятеля, «а на кого саме, того не сказав», тільки в повістці на авдієнцію було їм сказано, що похід підіймається на Запорізьких козаків,—посли скористали з того, що хан доручив їм переказати цареві, аби він своїх підданих, Донських козаків стримував аби не нападали на кримських улусних людей. Заявивши, що донські напади діються своєвільно і цар за них не відповідає, вони повторили свої доводи, що хан не повинен воювати Запорізьких козаків, як підданих царських, ні тепер ні потім, і се мусить бути написано в шертній грамоті. Тоді візир Сефер-казі відповів, що про се вже богато говорилось, хан дав свою відмову і підіймати сього питання знову нема причини; «а Донських козаків цар коли й не стримає, вони однако нічого в Криму не докажуть і в Криму їх ніхто не боїться; приходили вони сього літа до Криму, та взяли тільки три корови, а далі буде що бог дасть» [3]). Инакше сказавши—коли цар не хоче Донців стримувати і полишає з ними «управлятися» самому ханові, то хан буде управлятись не тільки з Донцями, але і з Запорізцями.

Орда вже рушила: передовий полк з вуреддіном пішов 26 н. с. серпня, на 9 вересня визначив свій вихід сам хан, але вирушив 12-го. 17 вересня був на Перекопі; всього війська з ханом рахували більше 100 тисяч [4]).

Але Маметша Сулешов, котрого розпитували московські посли, потішав їх оптимістичними гадками, що до війни у Татар з козаками все таки не прийде, бо скоро після виходу хана прибули до Перекопу козацькі посли: якийсь полковник, і з ним звичайних козаків чоловіка з 50. Вони приїхали від усього війська з проханнем, щоб хан їх не воював і королеві на них не помагав, а прийняв назад до себе «в підданство»: вони, козаки, хочуть як давніш бути в приязни з Кримцями та Ногайцями, бо вірніших приятелів не мають. Се посольство не застало хана в Перекопі, розминувшися з ним у степу, бо він пішов горі Дніпром, а посли їхали на Очаків. Калґа-султан прийняв їх до себе, обдарував кафтанами і післав до хана [5]).

---

[1]) Крим. справи кн. 37 л. 179. [2]) Тамже л. 180. [3]) Тамже л. 186.
[4]) Тамже л. 190—1. [5]) Тамже л. 193.

Тим часом козацьке військо з армією Бутурлина сунуло «на Львів». Сунуло одначе доволі вільним кроком. На жаль, докладніших реляцій за перших півтора місяці походу не маємо. На початку липня («в останніх днях червня» старого стилю) вислав гетьман цареві реляцію і двох бранців «Німців»—капитана Давида і якогось Матуса, захоплених козацьким під'їздом під Межибожем, як документ свого промислу. Від їх не хто инший, як пізніший герой руїни Петро Дорошенко, але самим мізерним способом наскочив на польську вилазку з Старого Бихова, відвідуючи табор Золотаренка (мабуть мав листи від гетьмана і до сього війська), і у нього тих бранців і «вістові листи» Поляки забрали, і зміст їх для нас пропав [1]). Потім маємо—знов таки не саму реляцію, але принаймні хоч переповідженне її в царському листі до гетьмана: з неї знаємо, що Бутурлин доносив цареві (десь мабуть при кінці серпня), що вони зійшовшися з гетьманом на ріжних місцях польських і литовських людей побивали, богато язиків забрали, і городи Бар, Зіньків і Чортків цареві добили чолом. В Чорткові Павло Потоцкий, богато шляхти, як також і міщани присягли на службу цареві, а город Гусятин взято збороєю—в нім богато Ляхів побили, і пішли на Львів [2]).

С-під Бару («в таборі під Баром») маємо лист гетьмана до воєводи мунтянського датований 15 липня—мабуть старого стилю [3]). Гетьман відповідав на листа привезеного очевидно мунтянським посольством. Висловляв свою радість з приводу того, що воєводі вдалося зліквідувати повстанне «тих злодіїв», про котре йому доводилось чувати. Коротко пояснив причини свого походу на Поляків, що не дав йому змоги скорше післати своїх людей до воєводи (очевидно—в відповідь на його посольство): велике розлитте невинної християнської крови, вчинене Поляками зимою, змусило його до сього походу, щоб забезпечити свій край від нових наступів польських. Тепер зблизившися до границь молдавських він посилає свого посла полковника Матвія до воєводи молдавського і відти до воєводи мунтянського і просить йому у всім няти віру.

---

[1]) Сибир. прик. ст. 1636 л. 566 і білгород. ст. 382 л. 310. Про сей інцидент моя статейка в ювілейнім збірнику ак. Студинського.

[2]) Брульон царського листа 23 с.с. вересня, й інструкція послові Борятинскому, що він має говорити гетьманові на авдієнції—Сибир. прик. ст. 1636 л. 576—584. З них видко, що реляція Бутурлина була отримана в ставці 15 с.с. вересня; очевидно, се приїзд сеунщиків, записаний під сим днем 15 вер. в дворцових розрядах: «пригнали» сеунщики В. Бутурлина, Г. Ромодановского і А. Бутурлина з оповіщеннем про здобуті городи: Гусятин, Бар, Зіньків, Краснопілле, Ягольницю, і піддання Павла Потоцкого з Чортковим (Дополн. с. 8).

Павла Потоцкого зараз же з-під Камінця відіслано до царя; про се довідуємося з такої переписки: Федір Мурцов з товаришами, що відвозили його до Київа, 7 вересня с.с. були виправлені відси в свої полки, але дійшовши до Старого Костянтинова і Межибожа довідалися, що дороги заступили польські й литовські люди, тому мусіли вернутися до Київа—Приказного стола Розряда ст. 70 л. 251.

[3]) Transsylvania I с. 443. Далі побачимо (с. 1106), що посольство виїхало дещо пізніш—5 серпня н.с., мабуть щоб узяти з собою послів до шведського короля, і виправив їх гетьман нібито з Браслава (Breszlavnal в мадярській передачі), «вибираючись на Сатанів». Або воно помилка, або гетьман їздив з фронту до Браслава в тих днях?

Реляції з Торговиці відкривають нам завдання сього посольства, що мало привести до воєнного союзу против Польщі; ми далі з ними познайомимось, а тут зазначую, що дата сього листу за браком иншого орієнтує нас до певної міри в хронольогії походу. Операції на лінії Бар-Гусятин-Сатанів-Чортків, згадані в реляції Бутурлина, мусіли розвиватися приблизно на протязі місяця, від 20-х днів липня до 20-х днів серпня н. с. Сюди хронольогічно належить цікавий епізод, що був два роки пізніш темою політичної дискусії між гетьманом і московським послом Ф. Бутурлиним [1]). Козацький уряд обстоював тоді лінію непримиреної боротьби з Польщею, в союзі з Швецією і Семигородом, тимчасом як Москва замирившися з Польщею і воюючи з нею спільно против Шведів, настоювала, щоб і козаки припинили воєнні операції против Польщі. Московські посли, намовляючи до лагіднішої тактики супроти Поляків, нагадали гетьманові його становище, зайняте в справі гусятинської залоги. Епізод сей, в освітленню сеї дискусії, дає цікаву ілюстрацію відносин підчас кампанії 1655 р.:

«Окольничий і дяк говорили: Як 1655 р. послано було В. В. Бутурлина з військом щоб з тобою, гетьманом, спільно промишляти над коруннимі городами, і прийшли ви під перший город Гусятин, і ратні люди з боярського полку почали приступати, і вийшли на город,—ти велів тих людей від города відбивати, і відбиваючи богато людей порубано, а на тих людей, що були на город вийшли, з гармат стріляно. Боярин В. В. посилав до тебе в сій справі своїх дворян і велів тобі нагадати, що йому, бояринові, і тобі, гетьманові велено спільно промишляти над польськими городами, а тепер коли царські люди приступали під город, і на стіну вийшли, ти не тільки що не велів їм помагати, а ще казав їх від города відбивати і з гармат на них стріляти? І ти сказав тим дворянам, що ти велів царських людей відбивати від города тому, що обложені в Гусятині присилали до тебе бити чолом, аби їх прийняли під царську руку, то й не годилось робити на город приступ,—бо коли піддаються під царську руку не тільки що Поляки, але й бісурмени й Євреї, їх не треба нічим притіснять, а показувати їм ласку і увагу; мовляв і шведський король як наступав на коруннї городи, теж до городів не приступав, сел не палив, людей не побивав і в полон не брав: тих що йому добровільно піддалися, нічим не обижав—тому трохи не вся Корона йому піддалася».—Якже, мовляв, погодити з такими гуманними поглядами, що висловлювалися в 1655 р., теперішню непримиренність, коли козаки завзялися знищити Поляків, не вважаючи на те що вони піддаються цареві?

«І гетьман на се сказав: Се правда, що під Гусятином забороняли його здобувать, але се на тому що берігли Ляхів, але тому що по тих городах богато православних християн, і (крім того) думали ми про те, щоб зробити головне: побити кварцяне військо і гетьманів та йти в Польщу: добувати там коруннї городи, де Ляхи живуть, та їх приводити в підданство цареві. А (люди Бутурлина) тому нашому замислові не підпорядковувалься, пішли за шарпаниною, ганялися за користю (добичею)».

Як бачимо, в своїй офіційній реляції, писаній з театра війни, Бутурлин сього епізоду не спомянув, і мабуть розповів вже його при кінці року, в серії всяких розходжень, що виявилися між ним і козаками підчас сеї кампанії; Гусятинський епізод належав, очевидно, до ранніх інцидентів в сій серії, і Бутурлин ще не вважав потрібним його підчеркувати.

[1]) Акты Ю.З.Р. III с. 575—7.

В другій половині серпня козацьке військо було під Камінцем, не ясно як довго. Правда, ввісний уже нам кореспондент з Полісся, той що повідомив про переїзд Ф. Виговського на переговори до Київа, дає про се дуже категоричні відомости, але вони при провірці виявляють свою непевність. Він пише 13 серпня що чув в тих днях: Хмельницький був під Камінцем, але захопити його несподіванкою не вдалось: козаки скочили були до брами, але їх відбили ручною зброєю і з гармат, а пустивши воду наоколо міста, припинили тим приступ. Хмельницький стояв під містом три дні; чимало шляхти, заставши по домах неприготованою до нападу, він побрав у полон, декого й побито. На кілька миль наоколо він велів попалити не тільки села, але й збіже в полях; фільварки підміські теж відходячи спалено. «Пляни його був іти на Волощину, зійтися там з старим господарем і осадити його на панстві, але що застав Волохів сильними і приготованими, не відважився пробувати і повернув відти під Бар. Бо Волохи, військо Ракоція, Мунтяне і 15 тис. Турків з яничарами, що прислав баша сілістрійський, чекали його під Сучавою, тай Татари прийшли до Волохів з Буджаків, з степів Тягинських. Довідавшися про се Хмельницький післав Виговського з частиною війська на Україну, з огляду на Татар, сам став під Баром, а Богуна з 20 тис. післав під Острог—знищити Яніцкого, і благословляючи в ту дорогу наказав, аби конче постарався здобути Олику і кола на колі не лишив—«а коли будеш більш війська потрібувати, присилай до мене». А сам мав іти на Львів чи на Дубно» [1]).

Тут коли не все, то богато фантастичного. В початках серпня мабуть був якийсь козацький приступ під Камінець. Воєвода Стефан 23 серпня [2]) сповіщає Ракоція, що козаки від 19-го почали енергічніше приступити до Каміньця і не знати чим се скінчиться. Коронний гетьман попробував був післати туди молдавською стороною на Сороки і Хотин 300 німецької піхоти на ратунок, але вона спізнилась і не могла вже дістатися до Каміньця, бо козаки його окружили; від гетьмана приходили післанці по провіянт для війська, і Виговський про се ж переказував.

Чи був тоді під Камінцем сам Хмельницький, не знати [3]), але при кінці серпня і в перших днях вересня був певно: тверду дату сього походу з-під Каміньця, 3 н. с. вересня він дає в листі до царя, писаним два дні по відступі, в таборі під Скалою.

Гетьман відповідав цареві на повідомленнє про новий московський тріумф—погром литовської армії і підданнє Вильни цареві в останніх днях липня ст. ст. Гетьман висловлюючи свою радість з сього приводу писав про свої операції: «Ми зійшовшися з В. В. Бутурлиним і всім військом в. ц. в. прийшли аж під самій Камінець Подільський і обложивши його хотіли здобувати, але розсудивши, щоб на при-

[1]) Теки Нарушевича 148 с. 481—2.

[2]) Так в друкованім—Transsylvania с. 438, може бути що в даті помилка, бо в тексті Стефан називає суботу вчорашнім днем, а неділя була 22 і 29.

«Що воєвода Стефан пише до вóєв. Костянтина, нібито Камінець здобуто, не вірь тому, в. м.—не буде того ні тепер, ні потім»—Ян Борош Ракоцієві 16 серпня, Mon. Hung. XXIII с. 229. «Козак не міг здобути Каміньця, пішов геть—чи піде далі на Польщу, чи назад до Чигрина, ще не маємо відомости» (Ракоцій 11 вересня—Trans. I. с. 473).

[3]) Єміоловский пише в своїх мемуарах, що Хмельницький стояв з Москвою під Камінцем кілька тижнів; Кубаля цитуючи його означає точно: 3 тижні (с. 298)—мабуть за Єрличом, що рахує камінецьку облогу на півчетверта тижня, і десять штурмів, що скінчилися нічим.

ступах не потратити війська, а ще більше—почувши про коронних гетьманів, що вони збирають військо під Львовом і Глинянами, ми до них як до голови рушили з-під Камінця з усім військом дня 24 августа. Просто під Львів і Глиняни, щоб там над гетьманами і військом їх промишляти».

При тім повідомляв, що з Запоріжжя і від воєводи Стефана одержав він відомости, що хан рушився сам і всі Орди рушив: частину пустив на українські сторони і вже в Очакові і Тягині чимало їх переправилося і стало підпадати під пограничні міста, а сам хан з иншою частиною йде в поміч Ляхам. Сілістрійський баша відводив хана від того—щоб він на козаків війни не підіймав, але хан йому відказав: «Не тільки що сам піду Ляхам у поміч, але й велю иншим ордам пустошити козацькі городи». Останні відомости говорять, що він уже наближається до Очакова, а перед собою виправив великий під'їзд, котрого треба пильно вистерігатися. Гетьман же тим не менше має далі замір промишляти над Ляхами [1]).

---

Найважнішого одначе, що діялось під Камінцем, гетьман не написав—а се був приїзд посольства від шведського короля і від Ракоція. На жаль, у нас тільки два листи, що констатують сі факти, але не вводять у самий зміст переговорів. Один се лист гетьмана до шведського короля, без дати. Гетьман висловлює радість, що шведський посол Олександр Юлій Торкват по всяких небезпечних пригодах дістався до козацького («нашого») табору під Камінцем і переказав від короля обіцянки приязни і помочи. Те що король запропонував через нього, військо Запорозьке у всім ухвалило, «і ми полишивши облогу міст, і самого Камінця, в найкоротшім часі йдемо негайно на Львів і там будемо чекати дальших бажань в. кор. мил.». Перед приїздом Торквата гетьман виправив з Данилом свого уповаженого Івана Тафларія, але незалежно від того і через Торквата богато переказує королеві устно і поручає себе дальшій ласці короля [2]).

Другий лист—Виговського до Ракоція, з докладною датою: «в таборі під Камінцем Подільським 28 серпня 1655». Він ще бідніший змістом: висловляє втіху з приводу того, що посол Стефан Луць приніс йому листи від свого пана і словесно переказав йому новини та запевнив в його прихильности до пана писаря [3]). Інтересний той сам факт, що одночасно з тим як полковник Матвій договорювався про воєний союз з обома господарями, разом з шведським послом був в козацькім таборі під Камінцем також посол Ракоція, той сам Ст. Луць, що був у нього в травні. Чи приїхали вони разом, чи стояла ся подорож у звязку з посольством Велінта, що його шведський король вислав іще в травні, з повідомленнем про свій замір воювати Польщу і бажанне втягнути в сю акцію також Семигород? Велінт їхав довго (через Бранденбург і Шлезк) і доїхав до Ракоція тільки в 20-х днях серпня н. с. [4]), коли Луць з шведським послом шукали дороги з Ясів до козацького табору [5]), а козацьке посольство, переговоривши з Стефаном трактувало з Костянтином, при участи аген-

---

[1]) Московський переклад в Сибир. ст. 1636 л. 560—5, дата: «Писан в таборе под Скалою дня 26-го августа лѣта 1655»

[2]) Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 24—з оригіналу шведського державного архиву.

[3]) Monum. Hungariae XXIII ч. 138.

[4]) Див. його звідомленнє у Сіляді, Transsylvania I с. 458—9.

[5]) Таможе с. 447.

тів Ракоція. Воєвода Стефан пише про нього Ракоцієві, 10 серпня н. с.: «Вчора проїхали до нас посли козацького гетьмана, вони лишили його в Браславі [1]), минулого четверга, 5 серпня [2])—він збирався відти йти на Сатанів. З яким посольством вони прийшли, ще не знаємо, бо в своїм листі гетьман не пише нічого особливого, тільки ріжні чемности і всякі такі фрази, а все докладніше полишає переказати послам, але на прийняттю вони не сказали нічого істотного: ми їх пильно питали, але не могли з них нічого видобути—сказали тільки, що їдуть до воєводи Костянтина, а з чим—того не сказали».

Воєвода Стефан був особливо заінтересований присутністю серед них черця Данила, «про котрого (Стефан) перед кількома днями писав (Ракоцієві), що він приїздив послом від Шведів до московських воєводів і до гетьмана», і були ще такі відомости, що сей Данило був у московських бояр разом з воєводою Михайлом, мунтянським претендентом. Стефан характеризує сього «калуґера» «що зве себе також архимандритом», як «найбільшого мудреця й інтриґана сих країв, що привів в замішанне всі сі сторони»; висловляє здивованне, чого він їде до воєводи Костянтина і до Порти, і остерігає Ракоція, що вся ся історія загрожує йому дуже неприємними перспективами. Стефанів чоловік, що приїхав з сими козацькими послами [3]), чув на власні уха, як вони говорили між собою, що козаки не мають ніяких злих замислів на Молдавію, навіть присягали на се, натомість їх мета—притиснути Поляків, з'єднавшися з Німцями (може взагалі євангеликами) і посадити воєводу Михайла семигородським князем. Воєвода Стефан збирається послати з козаками своїх людей до Терговишт, але побоюється, що йому не вдасться відповідно вплинути на Костянтина, і він радить і просить Ракоція пильно занятися сим посольством і взяти в руки воєводу Костянтина, щоб запобігти сим небезпечним плянам [4]).

В цитованім вище листі 23 серпня [5]), розповідаючи Ракоцієві про післанців від Хмельницького і Виговського по провіянт для війська, Стефан ділиться з ним вражіннями від розмов з сими післанцями: «Ми помітили також, що, козак' (Хмельницький) не рад московському товариству, хотів би відступити й перейти на шведський бік; той шведський посол, що мусів—як ми в. м. писали—переїздити сюдою до гетьмана, так говорив, що Козак з Шведом разом; коли Москаль се помітить, козаки будуть мати з того велику неприємність. Виговський переказував до мене в секреті, щоб я посвідчив гетьманові свою добру волю, післав трохи провіянту «тим Жидам»—так він називає московських воєводів і з того можна зміркувати, що вони не дуже добре до них настроєні, коли звуть їх ‚Жидами' (sidoknak) [6]).

Про переговори в Терговиштах маємо перед усім листа воєводи Костянтина Ракоцієві 23 серпня: він пише, що козацькі посли просять уже відправи, але воєвода не хоче їх пускати, доки не дістане від Ракоція інструкцій в сій справі [7]). З того ж дня маємо також реляцію Ракоцієвого агента Яна Бороша. Він доносить йом у з Те

[1]) Див. вище с. 1102.

[2]) 5 серпня н. ст. дійсно було в четвер, се показує, що лист датований теж новим стилем. Реляції Бороша очевидно також.

[3]) Він далі розповідає про нього, запевняючи в достовірности його відомостей, що се природжений Молдаванин, в молодих літах помандрував на Україну, оженився в Переяславі, а тепер вернувся з козацькими послами.

[4]) Monum. Hungariae XXIII ч. 132.

[5]) Така дата в виданню, про сумнівність її вище с. 1104.

[6]) Transsylvania I с. 439. [7]) Тамже с. 231.

товишт, що козацькі посли говорять про свій союз з шведським королем і молдавські посланці (що приїхали з ними?) «як люде неосвічені» тому вірять; але Борош не довіряє, просить Ракоція перевірити се у шведського посла, чи справді есть у Швеції порозуміння з Москвою і козаками. Коли порозуміння у них нема, то на гадку Боша ніяк не треба пускати до Порти «козацького попа» (Данила). «В. м. мусить знати сього духовного, бо се той чоловік, що знає всі справи московського царя і козацького гетьмана, се їх повірник, він привів до обозу гетьмана з царем». Коли Ракоцій поділяє його гадки, Борош береться справити Данила в таку дорогу, що ніхто не знатиме де він подівся [1]).

З листу Боша 28 серпня довідуємося, що Ракоцій доручив Борошові при сих переговорах добитися від козацьких послів також присяги Ракоцієві, але воєвода Костянтин і Борош за ним поставилися до сього доручення скептично: на їх погляд посли і так дуже розгнівані на Ракоція і Семигород, і таке домаганне присяги до нічого б не привело, а тільки ще гірше розгнівало б їх. Передучора сі козаки так відзивались, що Ракоціїв посол ставиться вище від усіх бояр (хоче ними керувати), забороняє Волохам входити в союз з козаками, але ще семигородському князеві нога посковзнеться—аби тільки бог дав здоровє московському цареві. Відправивши посольство, складали воєводі подяку «від усеї Козацької землі», за те що він Полякам не помагав, але по християнськи поводився. А ті хто помагав нехай знають, що козаки ще живі! [2]).

Два дні пізніше той же Борош доносив: «Сьогодня вечером козацьке посольство їде відси. Головний посол вчора сказав мині при столі мовляв він пезен, що як тільки вернеться, Хміль вишле до в. м. посла. Але в. м., їм як собакам не треба вірити—бо як я переконався, вони не забули ні смерти Тимоша, ні погрому козаків під Сучавою ні над Сіркою! Прошу в. м. написати до воєводи Стефана, аби вважав—бо Камінець і від Семигороду недалеко! Треба вважати—бо від одного Стефанового чоловіка що тут був я чув, що Поляки зовсім не мають війська, а московський цар має в Польщі військо велике!» [3]).

Від сілістрійського баші був спеціяльний наказ—прийняти козацьких послів з честю і свобідно пропустити їхнього священика, бо се піддані султана [4]). Супроти того не рішались чинити їм дальших трудноцїв—але очевидно до слухів Данила дійшли балачки в духу Борошових, і він не рішався їхати дальше. «Справа священика ще не порішена», пише Борош в день виїзду козацького посольства—»чи буде вертати з головними послами, чи поїде до Порти; певно йому хтось наговорив до уха, бо він не важиться відставати від головних послів [5])».

Як бачимо—нова ліга козацько-балканська не складалася легко, але під авспіціями шведського короля, перед лицем наступу на Польщу Швецїв з одної сторони, Москви з другої, під протекторатом великого лорда-протектора Олівера Кромвеля, вона таки зложилася, і місяць пізніше Януш Кемень обмірковуючи шанси війни в союзі з Швецією против Польщі, вже твердо рахує на підтримку козаків перед Оттоманською Портою—«згідно з договором» [6]).

---

[1]) Також с. 232—3. [2]) Transsylvania I с. 440.
[3]) Monumenta Hungariae XXIII с. 236—7.
[4]) Transsylvania I с. 440. [5]) Monumenta Hungariae XXIII с. 236.
[6]) accedentibus etiam jam juxta pactum Cosacorum subsidii—Monumenta Hungariae XXIII с. 23 лист 26 вересня.

Події розвивалися з швидкістю блискавичною. 21 липня н. с. шведська армія, перейшовши через бранденбурську Померанію переступила границі Великопольщі, а 4 дні пізніше воєводства Познанське і Калішське признали Карла-Ґустава своїм королем. Кілька день пізніше піддався під владу шведського короля Януш Радивил з своїм кузеном Богуславом, і 18 серпня в. кн. Литовське признало Карла-Ґустава в. князем литовським. Сам Карло в тім часі маршірував на Варшаву, і Ян-Казимир виїхав відти 17 серпня до Малопольщі, а 8 вересня Варшава піддалася Шведам. Малопольська шляхта по нещасливій стрічі з шведською армією під Жарновим 15 вересня теж відступила від короля, і Ян-Казимир виїхав на Шлезк, а шведська армія в перших днях стала під Краковом, і по двох тижнях облоги він також піддався Карлові-Ґуставові, так що він став в сім часі паном майже всеї Польщі—з виїмком тої частини України і Малопольщі, що трималася при тих останках польської армії, котрими провадили оба гетьмани, Потоцкий і Лянцкороньский. Маґнати і шляхта, знесохочені до Яна-Казимира, втомлені війною, легкодушно потішали себе обіцянками Карла-Ґустава і його ґенералів, що шведський король прийме Польщу в свою опіку, оборонить від Москви, приборкає козаків, поверне утрачені порвінції і т. д. Хвиля пространої опанувала пануючі верстви Польщі-Литви.

В момент коли Хмельницький приймав у себе шведського посла під Камінцем, шведська армія стояла під Варшавою, а инша частина її з фельдмаршалом Вітенберґом гонила за Яном-Казимиром, що тікав до Кракова. Шведському королеві дуже важно було війти в контакт з козаками, щоб їх силами знищити армію Потоцкого і по можности розвести їх з Москвою, що в перспективі мусіла неминучо стати конкурентом Шведів в претензіях на ріжні провінції Польщі—як се дійсно слідом і сталось. Такі завдання мусіла мати місія Торквата. З листа Хмельницького до Карла з-під Камінця ясно видно, що Торкват привіз від Карла заклик не гаючись наступати на Галичину і Малопольщу. Ми маємо такий, дещо пізніший лист Карла до гетьмана, з дня 26 серпня (мабуть старого стилю). Карло повідомляє його про похід Вітенберґа на Краків, щоб паралізувати які небудь операції Яна-Казимира, і пропонує Хмельницькому звязатися з Вітенберґом, щоб у порозумінню з ним вести операції «проти спільного ворога» [1]). Щось таке, може тільки дещо менш конкретне, мусів привезти і Торкват, і се справді могло вплинути на те, що гетьман рішив кинути Камінець і наступати на Львів, як се написав цареві, не відкриваючи тільки секрету, що се він робив за вказівками шведського короля.

Так чи сяк, під Камінцем уложено військову конвенцію українсько-шведську, ще не оформлену, зачеркнену в загальних абрисах тільки, але вже реальну. Се дуже важний момент в розвою української політики. Московський уряд, що заборонив гетьманові зносини з Шведами через його землі, тепер мусів понести наслідки того, що сі зносини розвивалися поза його контролею і цілком незалежно від його пляпів і памірів. Одначе козацький уряд у власних інтересах старався не війти по можности в конфлікт з Москвою, вважаючи розрив з нею небажаним. Сю позицію доволі ясно зазначив гетьман в тій стилізації своєї деклярації до шведського уряду, що її маємо з уст Данила Калугера, так як він її виложив в останніх днях листопаду [2]). Він каже, що прийняв її в такій формі від гетьмана під Львовом в жовтні,

[1]) Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 23.
[2]) Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 30.

але вона характеризує і попереднє; гетьман виразно згадує про раду, що відбулася у нього, очевидно під Камінцем, після приходу шведського посольств. . «Скоро тільки ми отримали від нашого приятеля підканцлера Єр. Радзейовского відомости про час і шлях, вибраний королем шведським проти короля польського, ми вчинили раду і зараз же післали частину нашого війська щоб атакувати п. Потоцкого, гетьмана польського, і показати наш афект і нашу службу світл. королеві шведському. Тому не мали часу на облогу Камінця, Львова і инших міст, нами поруйнованих (стилізація не добра і її треба розуміти так очевидно: тому ми не мали часу займатися облогою міст, котрих не могли здобути відразу, а ті котрі ми здобували, ми руйнували). А то з двох міркувань: перше—щоб скорше наблизитися і з'єднатися з арміею світл. шведського короля, друге—не допустити до сих твердинь московських залог, що вони там хотіли поставити. Бо ми бажали лишити сю дорогу не обсаджену Москалями—аби була у послуху тому кому ми схочемо, і був простір для зносин з ваш. вел. у всякім часі і при всякій нагоді». Не знати чи за бажанием Радзейовского, чи з власної ініціятиви гетьман вважає, що в інтересах такого звязку було б найкраще віддати Камінець у володіннє Радзейовскому, і коли б Потоцкий не схотів піддати сю фортецю добровільно, козаки беруть на себе здобути її силоміць.

Се те що більше менше безпосереднє освітлює камінецький момент. Загально ж характеризує позицію козацького війська і його гетьмана ся декларація так:

Гетьман і військо дуже тішаться з того, що Польща переходить під владу шведського короля, і само собою готові в тім всяко помагати. Перед о. Данилом (не знати коли саме) вони зложили присягу на вічний союз з шведським королем і чекають уповноваженого шведського посольства, щоб перед ним поновити сю присягу, а заразом в повній мірі довідатися про бажання шведського короля, обсудити їх з старшиною і прийняти до виконання.

Коли закінчиться війна в Польщі, козаки не можучи зіставатися без війни, бажали б щоб король зложив лігу против Турків—з Москвою і з иншими державами, для визволення християн. Козаки беруть на себе похід морем, як до того давно намовляли їх Венеціяни, тільки перебила війна з Поляками і віроломство Яна-Казимира, з котрим військо козацьке ніяк не могло дійти кінця. Шведи ж нехай візьмуть на себе сухопутний похід, й иншим державам також має бути дана участь в сім военнім пляні, і так швидко і без великого клопоту можна буде Турків звоювати.

Козаки готові також помагати Шведам, коли б у них вийшла війна в Німеччині, в Семигороді чи в иншім місці—вони вишлють туди своє військо, під умовою, щоб за ним лишилась здобич, яку собі здобуде. Але з Москвою військо хотіло б зістатися в згоді і просить короля шведського без важної причини не заходити з нею в конфлікт. Розуміється, коли Москалі не будуть поступати з Шведами згідливо і справедливо, то козаки, обіцюючи помоч Шведам против усіх ворогів, і в конфлікті з Москвою стоятимуть по їх стороні. Але з огляду що військо козацьке мало з її сторони велику поміч против своїх неприятелів: Поляків, Татар, Молдаван, Волохів, Семигородців і Турків, воно цінить свій союз з Москвою як користний, і радо було б його заховати. Просить шведського короля заховувати давніші умови (з Москвою) і дуже бажало б, щоб зложився союз Шведів, Московитів і козаків: спільними силами їм би вдалося перемогти і підбити богато народів.

Декларація в такій формі була пересказана Данилом шведському королеві в перших днях листопада, так як він її прийняв від гетьмана під Львовом в жовтні;

але те що висловлено було тут, кажу, в значній мірі, коли не в цілости може характеризувати позицію гетьмана і війська також і підчас камінецьких переговорів.

Дуже можливо що тоді ж були дані директиви й Золотаренкові—звязатися з Шведами, порозумітися з ними що до операцій в Литві і в потребі помогти їм своїм контінґентом [1]).

Подробиць про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з Шведами знов таки маємо дуже мало. Маємо паспорт Золотаренка для якогось «уроженого Івана Петровича, товариша нашого», висланого «в пильнних справах до ріжних місць», з датою 15 (?) вересня в Свислочи [2]).

По друге—його ж лист до Карла Густава, 14 дня невідомого місяця [3]) під Биховим. Відкликуючись до попереднього листа з висловами свого поважання, Золотаренко сим разом висловлює радість з приводу того, що Карло-Ґустав заволодів Польщею, і обіцює йому всяку поміч з боку козаків, з застереженнем відповідної влади і чести зверхника—запорізького гетьмана. Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає також уваги для своїх козаків—«тих що під моїм рейментом Білоруським і Сіверським» (in meo regimine Bialoruscio et Sieuerscio). Ширші відомости, не турбуючи самого короля він пише Радзейовскому, і прохає не затримуючи відправити його післанця, «сотника нашого війська Івана Петровича».

Далі—одвертий лист Радзейовского, виданий в Варшаві 27 вересня, на клопотанне Івана Петровича сотника війська Запорізького, що жертвуючи своїм життем через таки небезпеки прийшов від війська Запорозького, того що на Литві, офіруючи його послуги й. м. королеві шведському, і прибув до Варшави в неприсутности короля [4]).

Лист самого короля з Торна 14 листопада, без зазначення адресата, але очевидно що до Золотаренка, з подякою за пропоновані через посла, сотника І. Петровича послуги: король згадує спеціяльно про 10 тисяч козаків, що їх віддає в його розпоряджене Золотаренко, і вважає за краще щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно: чи в Прусії—де пробуває король тепер, чи в иншому місці [5]).

---

[1]) Сей здогад висловив свого часу Кубаля (II с. 299), і він можливий; непотрібно тільки се він трактує як акт «відступства і зради цареві», бо як я вказав у тексті, військо хотіло зістатися в згоді з царем і далі. Так само помилявся Кубаля, що тільки посольство шведське попхнуло Хмельницького до такого «найзухвальського кроку» як похід на Львів, бо йдучи в похід і рахуючися з можливістю татарського нападу на Україну він певно не мав наміру заганятися так далеко—перед шведським посольством (с. 298). В дійсности ми бачили, що похід на Львів і знищенне коронного війська Хмельницький поставив метою кампанії ще з січня т. р.

[2]) Оригінал—Малор. подлин. акты № 60, москов. список—Акты Ю.З.Р. XIV с. 387 дата невиразна: не то 15 не то 20.

[3]) Молчановський згадує, що пізніша поміта вказує на 14 липня 1655 р., але се цілком не можливо: раніш ніж 14 вересня Золотаренко не міг так рішучо писати про шведсько-козацьку кооперацію.

[4]) Акты XIV с. 803.

[5]) Таїже с. 895, незвичайно лихий переклад, навіть мало зрозумілий; король посилається на грамоту Золотаренка «даную до Бієржи дня 14 сего мѣсяца»—найскорше б се пасувало до грамоти без дати, що могла бути дана 14 вересня,—але на ній показаний Бихів.

Лист на ту ж тему Радзейовского до Золотаренка з Торуня 6 грудня: він уважає, що зараз той 10-тисячний козацький корпус не потрібен, бо Прусія, Підляше і властиво вся Польща признала вже шведського короля: треба б подумати про якусь нову заграничну війну, що могла б бути користною і для Запорізького війська [1]).

Як бачимо разом взята ся серія листів, при всіх непевностях в датах, в змісті і т. д., представляє справу в загальних зарисах досить ясно. «Польний гетьман», як його зве Радзейовский, не входячи в які небудь політичні переговори і відкликаючися, як льояльний субалтерн до того, що буде постановлено його старшим—гетьманом запорозьким, пропонував шведському королеві свою військову поміч, в скількости 10 тисяч козаків.

Представляється досить можливим, що прихід шведського посла під Камінець дав привід старшому гетьманові дати розпорядження своєму замісникові на Білоруси по можливости послужити шведським операціям також і на тім терені, як він сам збирався се зробити в Галичині й Малопольщі.

---

Небезінтересно одмітити, що як раз сей мент—шведського наступу на Польщу, шведсько-українського союзу і т. д., Москва вибрала для маніфестації своїх прав, і свого фактичного володіння Білорусею, Литвою і Зах. Україною. Приїхавши з своїм штабом до новоздобутої Волини в місяці серпні, цар урядив 3 (13) вересня таку новорічну маніфестацію. Думний дяк Розряду Семен Заборовский, проголосив перед зібраним воєнним людом: «Стольники, стряпчі, московські дворяне, жильці, полковники, стрілецькі голови, дворяне і діти боярські з городів і всякого чину служилі люде! Вел. Государ і т. д. велів вам сказати: З ласки божої нашим щастем, молитвами патріярха, а вашою службою [2]) взяли ми від польського короля предківську нашу столицю Вильну—стольний город в. кн. Литовських, і инших богато городів і міст (в. кн. Литовського), також і Білу Русь забрали й обсадили. Та з нашого наказу гетьман війська нашого Запорізького Б. Хмельницький з усім військом Запорізьким забрали городи і міста нольського короля на Волині й Поділлю. І так з ласки божої вчинилися ми вел. государем на предківських землях наших, на в. кн. Литовськім, на Білій Росії, на Волині й Поділлю. Й веліли писати нас в государськім титулі «великим князем литовським і Білої Росії, волинським і подільським». Знайте се, надалі нам служіть і на нашу ласку вповайте, а ми вас за вашу службу будемо жалувати» [3]).

19 (29) вересня про се розіслано з московського приказу накази провінціяльним урядам, і з сього часу сі «новоприбилі титули» входять в урядову практику (перед тим, від переяславської присяги твердо вживався тільки титул «Великої і Малої Росії», титул Білої Росії виступає тільки спорадично і до сього проголошення не віпшов в постійну практику). Кільканадцять літ тому я присвятив спеціяльну студійку політичному значінню сього акту [4]). Я вказав тоді, що титул володіння

---

[1]) Там же с. 890—1.

[2]) Спрощую сю многословну формулу, і взагалі офіціяльний стиль сеї проклямації.

[3]) Дворцовые Разряды, доп. до т. III, с. 6—7, також Собраніе госуд. грамотъ и договоровъ III с. 537 Полное собраніе Законовъ № 164.

[4]) «Велика, Мала і Біла Русь»—в «Україні» 1917 року кн. I. Останнім часами порушеними там питаннями—а саме титулом білоруським зайнялися

Малої Росії (в московській редакції—«всея Великия и Малыя Русіи самодержца») так як би піднесла цареві Олексієві Україна в момент свого переходу під його протекторат. Першим нам звісним актом проголошення сього нового моменту в політичних відносинах була привітальна промова переяславського протопопа, котрою він стрів царських послів, що приїхали переводити сей вступний акт царського протекторату: вона підчеркувала акт державного об'єднання Малої і Великої Росії під царською рукою (вище с. 732). Титул «самодержця Великої і Малої Росії» бачимо на повідомленню гетьмана цареві про зложену йому на вірність присягу [1]), і він зараз же входить в урядову московську практику (напр. висилаючи 9 (19) лютого до гетьмана і митрополита свого післанця з повідомленням про уродини наслідника, цар титулує себе «самодержцем Великие и малые Росіи» і в інструкції післанцеві велить так себе титулувати перед гетьманом—хоча в діловій частині тої ж інструкції вживається старий титул—«государ, цар и в. князь всеа Русіи») [1]).

Тому, що термін «Малої Росії» кінець кінцем війшов в українське уживанне для означення єпархії київської митрополії в противставленню до єпархій митрополитів, а потім патріярхів московських, таке формулуванне нового політичного об'єднання як «совокупленія Малої і Великої Росії» було цілком природне. Але при тім послідовно—як я се підчеркнув в згаданій студійці, під Малою Росією розумілись не тільки землі Козацької України, що зложили присягу з військом козацьким в 1654 році, але й усі инші землі, що підлягали церковній владі київського митрополита: землі західньо-українські, Поліссе й Білорусь.

Так наприклад Максим Филимонович у своїй промові, в вересні 1654 р. (вище с. 962) накликає царя визволити «Малую Русь» в цілости, включаючи і Поділле, і Покуте, і галицьке Підгіре, Білорусь і Підляше. Говорячи про об'єднанне Малої Руси з Великою розуміли не тільки вже довершене об'єднанне Козацьких земель з Москвою, але й сподіване і бажане приєднанне Західньої України й Білоруси:

---

також В. І. Щербина і М. Н. Петровський в цитованих вище (с. 814) розвідках. В. І. Щербина звернув увагу на царське розпорядженне 21 (31) березня 1654 р., щоб була зроблена нова срібна печатка «с новоприбылыми титлы» і нею припечатано грамоти, що мають бути дані на руки козацькому посольству (Акты X с. 488). Покладаючись на знимок печатки, мовляв прикладеної до грамоти гетьманові на Гадяч, що має сі титули (в скороченню): вс. Вл. і М. і Б. Рс. см., В. І. Щербина думає, що ся печать 21 (31) березня мала вже всі титули, і на потвердженне вказує ще на грамоту м. Велижу 4 жовтня 1654 р. (Акты Историч. IV ч. 91), з титулом Малої і Білої Росії. М. Н. Петровський вказав на замітку архівістів московського архиво-сховища, що рукописний Дворцовий Розряд 1653 р.—4 року містить таку замітку, не включену в друковане виданне: «іюля въ 1 день (1762 г.) Государь указалъ свое государское именованье во всякихъ дѣлах писать: «всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи саможержецъ» (Описаніе документовъ и бумагъ б. Архива Мин. Юст. т. XXI, с. 51). Оглянути се місце в натурі йому не вдалось: воно занадто зотліло. Але було б бажано перевірити автентичність велижського документа і печатки Гадяцького привилея, а тоді подумати над мотивами, які могли вплинути на таке припиненне в уживанню білоруського титулу і нові ухвали в сій справі.

[1]) Правда, що се тільки московський «список» надрукований в Собр. госуд. грамот III ч. 163 і потім в Актах Ю. З. Р. Х. с. 261: «Б. м. великому государю и в. князю Алексѣю Михайловичю всея Великія и Малыя Русіи самодержцу», вище, на с. 743 я подав текст сього листу, але без титулу.

ми вже бачили і ще побачимо сі сподівання, що під козацьким рейментом удасться об'єднати «всі землі до Висли, де руські церкви були», і разом з Козаччиною вони перейдуть під протекторат царя—чи під його військову охорону. Се підтягалося під поняття об'єднання Малої і Великої Руси, Так що властиво не було реальних причин для заміни двохчленної формули «Велика і Мала Русь» формулою трехченним. З становища теперішньої термінольогії воно може здаватися природним і льогічним, що з об'єднаннем козацької України з Москвою з'явився двохчленний титул «Великої і Малої «Руси», а з окупацією Білоруських земель його замінено трьохчленным. Але в тім часі такої льогіки не було, тому що Мала і Біла Русь тоді ще не викристалізувалися в тім етнографічнім значінню, якого набрала пізніш, в XVIII—XIX в. [1]). Термін «Малої Руси» зовсім добре міг покривати і Білоруські землі. Коли ж московським політикам настирливо як бачимо, лізла до голови гадка про обмеженне поняття «Малої Руси» через заведенне окремих титулів для Західне-Українських і Білоруських земель, то на се були спеціяльні причини політичного порядку—вони почасти вже були вказані, почасти стануть перед нами в дальшім викладі. Коли старшина бажала об'єднати всю «Малу Росію» в тім широкім, єрархічнім значінню під своїм рейментом, і тільки посереднє, через «Запорізьке військо й. цар. в-ва» привести під протекторат царя, то московський уряд як раз не хотів сього, а бажав привести білоруські і західне-українські землі в безпосередню залежність від Москви, без якої небудь участи в тім Запорізького війська. На сім пункті, як ми бачили, від самого початку пішла тиха, але завзята боротьба на Білоруси. Ся ж ділема про присягу чи гетьманові чи безпосередне цареві стала і при окупації Західне-українських земель. Московський уряд в сім менті, начебто без великої раціі, бо на Волині ніяких особливих окупацій не сталось, і на Поділлю операції тільки що починались [2]) проголошує царя володарем Волині і Поділля, аби підчеркнути, що се московські провінції, дідичне царське володінне, привернені царські землі. Се був акт вимірений против старшинських плянів на Західню Україну.

З другої сторони в момент коли шведський король виявив заміри заволодіти Польщею і Литвою, московський уряд противставляв їм свої права на Литву, Білорусь і Західню Україну—фактичне володінне ними. Одно і друге було в повній мірі відчуте. В усякого рода пересправах, особливо ж у шведській агітації на Україні против її звязку з Москвою починає виступати сей мотив: новоприбрані царські титули як вияв моськовських плянів забрати в своє безпосередне володінне і перетворити в московські провінції білоруські, литовські й українські землі, зліквідувавши в них всяку автономію і посадивши в них московський абсолютизм всупереч свободолюбним змаганням Козацтва і взагалі українського народу.

---

Похід з-під Камінця на Львів досить докладно описує реляція Бутурлина [3]). «Серпня 27 прийшли під замочок Скали, і коло того замочку («городка») твої ратні

---

[1]) Див. цитовану статтю мою, ст. 16 дд.

[2]) Нагадую, що офіційна реляція про здобуті на Поділлю городи була отримана після проголошення нового титлу.

[3]) Білгород. ст. 328 л. 382 і далі—одна з серії його реляцій зложених ним після повороту, що опинилися в столбцях Білгородського столу; в перекладі дещо покорочую.

люди спалили посад (місто), а в замочку сиділи селяни («крестьянство»), і виходячи до нас (воєводів) говорили, що раді б бути під твоєю рукою. Ми той замочок покинули (не обсадили залогою), тому що було поруйновано, і селян було не богато. З-під Скал прийшли під город Борщів (Боршов) та під Височки, і з города Борщова Ляхи й міщани, настрашившися твоїх ратних людей, кинули місто і повтікали. Ми веліли город (замок) знищити, місто і села коло нього і коло Височок попалити і прийшли під город Ягольницю (Егельница), де жив польський гетьман Лянцкороньский. В замку сидів Поляк Северин Наропіньский, з ним инша шляхта, гайдуки, міщани і селяни: замкнулись і приготовилися до облоги твердо. Ми веліли спалити місто під городом і села, і поговоривши з гетьманом В. Хмельницьким обложили город кріпкою облогою, веліли викопати шанці, поставили тури, з шанців піше військо приступали під город, і 1 дня сентября С. Наропіньский з шляхтою і з усею залогою, бачучи твердий («жестокий») приступ, здали місто і тобі присягли [1]). Ми їх хотіли вислати за Дніпро, на житте в черкаські городи, але гетьман і писар радили шляхти і міщан не висилати—аби инші польські городи, то бачучи, також піддавались. А про гайдуків просили, щоб віддати їм, до твоєї корогви і до гармат, і ми їм дали взяти 100 гайдуків. А гармат в тім городі взяли ми 3 мідяні полкові, що взято в бою під Охматовим у В. Б. Шереметева, та гармату полуторну мідяну московську—взяту в українних городах за московської руїни [2]), та польських мідяних полкових гармат 5; і гетьман Б. Хмельницький теж узяв гармат 5 [3]).

«З-під Ягольниці пішли ми до Львова сентября 4, і по дорозі твої ратні люди у польських городів Язлівця, Бучача, Бережан, Теребовлі, Потока, Тернополя, Підгайців і за Дністром Галича [4]), Поморян, Голих Гір, Бужська попалили «посади». Всі місточка і села наоколо тих городів верст на 30, 40, 50, 60 і більше твої люди і Запорізькі козаки попалили також. В Підгайцях Ляхи і міщане, побоявшися твого війська, великий замок, де жив гетьман Станислав Потоцкий, покинули і втікли, а в малім мурованім замкнулось трохи людей—пани та міщани і потім добили тобі чолом і присягу зложили; ми їх веліли вислати за Дніпро на житте, а великий замок і мурований замочок і посади спалити. В Язлівці, Бучачу і Бережанах в маленьких городках засіли Ляхи, Жиди, Вірмени, і міщан богато, і ми до них приступати не веліли, тому що городки мурувані, тверді—аби не наробити утрат».

Тим часом одержано вісти, що польське військо пішло з Глинян під Львів, і воєводи також пішли спішно під Львів. Дістали язика, і той їм розповів, що коронне військо стоїть в Городку: Львовяне не пустили до Львова коронного гетьмана, воліли відсижуватися самі, і він відійшов під Городок. Тоді військо московське і козацьке підійшли під Львів, 16 (26) вересня, а частину московського війська під проводом Ромодановского, і козацького під проводом миргородського полковника Лесницького відряджено під Городок на Потоцкого.

[1]) «Ляхи присягли, а благочестивые вѣры мѣщане і крестьянство по евангельской заповѣди вѣру учинили»—я сеї московської тонкости не передав у перекладі, як і ріжних инших многословій. [3]) Разоренье.

[2]) «Вчора, 19 сентября прийшов наш чоловік від козацького гетьмана—велику «екстракцію» чинять добули Ягольницю і замок Лянцкороньского, де він мав резіденцію. Капітан піхоти, що там було, не міг довго триматись і піддався; богато срібла і всяких вартостей забрали. 87 гармат узяв гетьман і Москва також»—Стефан воєвода Ракоціеві, Mon. Hung. XXIII c. 247.

[4]) Дві покручені назви пропускаю.

Так оповідає ся реляція Бутурлина, дуже сумарно згадуючи про битву під Городком і цілком проминаючи облогу Львова (дещо про се пізніше).

З польських джерел, також досить скупих на сім пункті (бо вся тодішня увага була скуплена на боротьбі Карла-Ґустава з Яном-Казимиром)[1], довідуємося, що Потоцкий заложився був табором за Городком, вповаючи на неприступність сеї позиції, серед тутешніх ставів та мочарів, і сподівався дочекатися посполитого рушення, що мало до нього прибути з ріжних воєводств. Але військо його було дуже мале—язики казали, що було його 6 тис.[2], а Коховский рахує тільки на 4 тисячі. Козаки не дали йому тут довго попасати; приступивши під городок, вони встигли опанувати місто—зручно відтягнувши увагу до свого приступу з одної сторони, і війшовши тоді до міста з иншої, а 29 вересня н. с. приступили під позиції Потоцкого. Не вважаючи на цілком малі свої сили він попробував прийняти битву, але наступ його кінноти скоро розбився о сильне піше військо московське і козацьке, вона мусіла завернутися, і її відступ перейшов на втікачку. Козаки й Москалі гонили за польським військом до Яворова, до Ярославля[3]. Не втримався навіть і Ярослав. «Ярославці, почувши про твоїх ратних людей, покинувши все, повтікали, а кого ми в городі застали, тих вирубали», зазначає Бутурлин. Попалено також инші міста і села в сім напрямі, взято богато бранців, між ними брата попереднього Павла Потоцкого Яна, і цілий ряд инших значних шляхтичів. Їх з ріжними иншими трофеями з тріумфом вислано цареві—але тут сталася конфузія, бо за Староконстантиновим над Случею напоровся сей тріумфальний похід на ханських Татар, не підозріваючи їх приходу, і так усі ті трофеї марно пропали[4].

---

[1]) Досить докладне, й небезінтересне оповіданнє у Єрлича: «(Від Камінця) рушивши пішли до Львова—насамперед до Гусятина, далі до Чорткова—взяли там воєводича браславського Петра Потоцкого, з жінкою, дітьми і челядю: 4 дні боронився він в замочку. Відти пішли до Ягольниці: в замочку було 200 чоловіка піхоти, приступали до нього кілька днів, піхота піддалася сама і замок піддала, і сама з ними (козаками) пішла: Хмельницький обіцяв їй платити як звичайно; шляхти і офіціялістів немало забрано до московської неволі, а декого побито. Звідти пішли на Підгайці—маєтність гетьмана Потоцкого і здобувши палили міста і села, не лишивши й колеса—окрім одного млина, де млинар окупився, давши 300 золотих, щоб його не палили».

«(Під Львовом) стояв Хмельницький кілька тижнів, розпустивши загони на татарський взір за Дніпром і коло Перемишля, Галича і Ярослава—ходили з Москвою, і Москва великі мордерства чинила над нещасними людьми: у двоє переходила розбійників-козаків». «Обиватєлі Волинського і Руського воєводства з-під Львова, Ярослав, Замостя й инших країв почали тікати від козаків з домів своїх, хто куди міг», записує далі Єрлич, й іронізує з кварцяного і повітового війська, що вони не дочекавшися навіть козацького війська, «почали тікати, оден другого випереджуючи, так що тільки за кілька миль схаменулися: инші і вози з поживою й челядю кидали й тікали». [2]) Білгород. ст. 328 л. 340.

[3]) «На Воров да на Брахлов» в реляції Бутурлина. Про битву Кушевич (Жерела VI), с. 131, Коховский II с. 35—6, Ємйоловский с. 61, Юзефовіч (в Сборн. Лѣт.) с. 171 й ин. Зібрав і аналізував сі відомости др. А. Чоловский в спеціяльній статейці: Bitwa pod Gródkiem, Tydzień, додаток do Kurjera Lwowskiego, 1905, ч. 47. Кубаля III с. 301—2. Кілька згадок про козаків і Москву під Ярославом—S. Morawski, Z czasów Chmielnickiego i Szwedów—Wydawnictwo dobroczynne Samborskie, XV rocznik, 1892.

[4]) Реляція Бутурлина с. 334.

Під Львовом козацькі полки стали з'являтися від 25 вересня, і в дальших днях армія Хмельницького-Бутурлина щільно обступила місто [1]). 30 вересня в місті довідалися, що головна кватира Хмельницького стала на Святоюрській Горі, Бутурлин на дорозі до Янова, за костелом св. Хреста. Місто загодя обсаджене залогою під проводом колишнього коменданта Кодака, генерала артилерії Криштофа Ґродзіцкого, під його проводом старанно приготовилося до облоги, і запершн дух чекало дальших подій [2]). З жовтня наступила канонада, після неї перед вечером рубач привіз лист Хмельницького до магістрату:

«Від мене, Б. Хмельницького, гетьмана війська й. цар. вел. Запорозького вам—магістратові м. Львова і всякого стану людям—з побажанням всякого здоровля посилаємо те наше писанне. Явно то самому богові, що ми ніколи не бажали розливання християнської крови, і коли по тих усяких подіях рушили сюди військо наше, вчинили ми се за причиною військ коронних. В давніших роках, коли йдучи за Вишневецьким, притягнули ми сюди—показали ми вам нашу ласку, і тепер коли господь дав нам погромити дощенту коронне військо під Городком, виконуємо християнський обовязок і хоч не бачимо вашої покори, таки жадаємо, щоб ви зараз, коли хочете зістатися живі, дали нам своє рішенне, не чекаючи собі ні звідки потіхи ні помочи, ні слухаючи чиєї небудь ради. Не сумнівайтеся ні трохи, що коли покоритеся, дізнаєте нашої особливої ласки, а коли ні—то непокірному за супротивленне нехибна буде нагорода. Тим часом дайте відповідь. Б. Хмельницький, з обозу дня 3 жовтня 1655» [3]).

Довго роздумували над сим листом львівські «батьки міста» і другого дня відповіли дуже чемним листом, просячи лишити їх в спокою, як льояльних громадян. На се дістали того ж дня під вечір другого листа від козацького гетьмана:

«Мої ласкаві пани—магістратські м. Львова! Лист ваш ми так зрозуміли, що ви сподіваєтесь якогось ратунку—а він вам ніколи не прийде! Не хочете пристати на те, щоб нам покоритись, і не думаєте—хоч знаєте добре, що ми—не бажаючи кровопролиття—свого часу значну вам показали ласку. Чи далі схочете зіставатися при своїм упорі, чи будете бажати собі милосердя нашого, негайно, завтра рано вийліть

---

[1]) Головним джерелом для історії сеї облоги Львова служить записка райці львівського Самійла Кушевича офіціяльна, найсправніша копія її, вписана до магістратських книг (Acta Consularia) 1655 р. і видана в Жерелах до історії України-Руси т. VI, 1913,—вона носить назву переписувача, Я. Боженцкого; авторство Кушевича, голови магістратської депутації до Хмельницького, викрив уже Зубрицький друкуючи фрагментарну копію з архива Ставропігії в своїй хроніці Львова—с. 348 (ще раз видана в Supplementum ad Historica Russiae Monumenta). Друга записка—коротка і більш літературна, а менше фактична—Стан. Добєшовского, рента міського—у Зубрицького с. 338—346. Я тримаюся Кушевича, доповнюючи його з Добєшовского й инших джерел.

[2]) Описує пороблені приготовання, фортифікації й под. Добєшовский у Зубрицького с. 339.

[3]) Листи Хмельницького до львівського магістрату з оригіналів що в ній переховуються видав Антонович, в копій Шараневича в «Сборнику лѣтописей относящихся до исторіи Южной и Западной Россіи, вид. київ. комісії, 1888, с. 259; з копій Кушевича в Жерелах. Добєшовский пише, що першого листа від Хмельницького привіз не трубач, а якийсь обдертий свинопас; супроти оповідання Кушевича се досить мало правдоподібно.

яких небудь людей. На поміч надія ваша пуста,—бо з ласкою божою військо наше, знищивши коронне, далеко в глибину (пішло), і коли ви не схочете покоритися, ми тут зістанемося довго. Але знаєте, що ласка наша не була вам закрита, коли попередніх років її просили, і тепер дізнаєте, коли схочете на неї здатися. Завтра рано чекаємо вашої деклярації».

Рано депутати не вийшли, і козаки почали знову канонаду; тоді маґістрат вислав листа до Хмельницького і до Виговського, просячи дати за депутатів заставців, для їх безпечности. На се дістали сердитого листа від гетьмана:

«Явно бачимо вашу легкодушність, змішану з великим завзяттям, в тім що ви, бачивши з нашого листу не абияку ласку до вас—більшу ніж яку повага наша позволяла, легко собі її берете і не горнучися до сеї ласки нашої з своєю покорою, ще вимагаєте від нас якихось заставців за своїх людей, що їх маєте до нас виправити. Атже можете собі пригадати, що і тих літ, як ви дізнали нашого милосердя, одержали-сьте його за простим словом нашим, без яких небудь заставців. Тому як хочете милосердя до вас, і не хочете щоб при завзятих і невинні люди згинули—як декотрі міста таку кару від бога вже дістали, а инші через покору живі зістались,—то вже не покладаючи на нікого надії, дайте нам негайно декларацію через своїх (депутатів), покинувши се завзяття і не чекаючи заставців»...

Виговський також докорив Львовянам, що вони таким недорічним домаганнем гнівають гетьмана і військо. Вислухавши такий репріманд, гадки поділились, але кінець кінцем перемогла думка, що треба вислати депутатів, не проволікаючи часу, і упрошено тих самих осіб, що їздили до козацького табору в 1648 р., аби знову взяли на себе сю місію: від маґістрату мав іти Кушевич, від Русинів Лаврисевич, від Вірмен Сахнович. Другого дня, 6 жовтня приїхав з сурмачом Іван Ковалевський «осавул війська Запорозького і майордом Хмельницького», добре знаний Львовянам з попередної облоги, попровадив депутацію від міської фіртки Сикстівською дорогою (тепер Сикстівська улиця) «через громадні полки московські, а потім і козацькі» що приймали їх чемно і великими юрбами їм приглядались, до гетьманського становища на Святоюрській горі. Тут завів їх до свого «шатерка», а потім відпровадив до гетьманського намету, де їх приняв Соболь, «покойовий Хмельницького» і запровадив до гетьмана.

Застали Хмельницького, що сидів при столі на лаві, по турецьки підібгавши навхрест ноги. Він піднявся (до депутатів), і коли вони його привитали, «загально вже знаючи його звичай і церемонії, чемно запросив їх сідати». Піднесли йому від міста хліб і вино. Прийнявши від них сей дарунок, просив також сідати. «При нім сиділи полковники війська Запорозького; Іван Виговський писар війська Зап., Тетеря—чоловік вчений в латинській, польській і словянській мові, Григорій Сахнович Лесницький [1]), полковник миргородський, Самійло Богданович Зарудний, ґенеральний суддя війська Запорозького, Томаш Носач генеральний обозний, Данило Виговський полковник, посол короля й. м. Яна Казимира—свояк Виговського [2]). посол татарський і Яні Грек—чоловік дуже досвідчений що кільканадцять літ тому мирив московського царя з Отом. Портою, а тепер складав той нещасливий союз між Москвою і козаками. Иншим, нижчим велено вступитися».

---

[1]) В ркп. Ставроп. Sielnicki Zachnowicz.

[2]) Мова очевидно про Федора Виговського—вище с. 1096.

«Тоді по звичайних чемностях Хмельницький почав вичисляти причини, які запровадили його до сього краю. Раз натискав на спустошенне, що сталося від Татар на Україні минулого року, другим разом—на недавній ворожий виступ п. п. гетьманів коронних против війська Запорозького—хоч король й. м. в доброті своїй инакше хотів поступити з військом. Широко при тім розповідав про погром коронного війська під Городком—і зачавши те оповідати казав покликати п. Потоцкого, воєводича браславського, і п. Биковского, з Серадзького воєводства, що попали в полон під Городком. Коли вони прийшли, він чемно запросив їх до столу і післав запросити до себе двох московських полковників: кн. Ромодановского і Ґротуса. Коли вони прийшли, і ми їх привитали, почали вони богато говорити не похвального про Поляків і особливо про погром коронного війська під Городком. Тут п. воєводич браславський не міг змовчати в своїй великодушности і любови до вітчини і в очі сказав тим Москалям, аби не приписували собі никої побіди над коронним військом, бо коли б не наступила була козацька піхота, московське військо понесло було б великий погром від Поляків. Тішився з такої відповіди Хмельницький і полковники. Скоро потім Москалі пішли, щось этиха сказавши Виговському, а той по латини сказав п. Кушевичу: «Про инші річи буде мова завтра». По виході Москалів Хмельницький і Виговський богато говорив про тяжкий стан Річипосполитої, з-часта натискаючи на Жванецьку кампанію і називаючи її причиною і початком усіх бід, з мотивів котрих тут нема чого споминати.

«Потім наступив обід—священик, капелян Хмельницького, поблагословив, не забувши московського царя—просив у бога йому успіху. По обіді довго посиділи. і міські депутати, діставши на другий день термін своєї конференції, повернули до міста з такими листами. Перший був від Хмельницького: «З приємністю прийняли ми, що ви здалися на наше слово і заневненне ласки в листі нашому і прислали тих людей з першою заявою покори. За те покажемо в. м. нашу прихильність. Декларацію вашу відложили ми до завтра, і треба щоб ви завтра як найраніше вислали котрогось з своїх людей, ми ж тим часом, сеї ж ночи з усею старшиною нашого війська подумаємо, аби то як найкраще для вас було»... Другий лист був від Виговського, цілком етикетальний (с. 132).

«Коли другого дня депутати прийшли знову до козацького табору, він завів їх до себе і прийняв листи до гетьмана і до себе.—Потім серед ріжних розмов спитав депутатів, чи мають якісь листи до московського воєводи Василя Василевича, і чи хочуть з ним бачитися. Депутати коротко відповіли, що листа до нього не мають і в ніякі переговори з ним удаватися не можуть, бо мають повновласть обмежену. Але Виговський намовив таки депутатів, щоб трьох з-поміж себе післали до Василя Василевича й піднесли йому як гостеві білий хліб і кілька гарців вина. Пішли п. п. Ґонсьоркевич, Лавришович і Хомицький, діставши від своїх товаришів пригадку—не вдаватися в ніякі трактати з Москвою, а п. п. Кушевич і Сахнович лишилися у Виговського. Прийшов потім до них і сам Хмельницький. Були тут ріжні розмови і дебати про сучасний стан Річипосполитої: оповідали, що король й. м. Ян-Казимир зрікся корони і за границю вступився, Шведи Краків зайняли, війська коронного нема вже ніякого—взагалі широко розповідали, наганяючи на нас страху.

«За той час повернули післані до Вас. Вас. і розповіли своїм, як він сурово поставився, не прийняв ні хліба ні вина, а домагався, щоб місто і замок піддалися, і зложею присягу на імя царя як від міщан, так і від п. губернатора (Гродзіцкого).—

але вони збули то такою відповіддю, що про се з ним говорити не можуть, і обіцяли, що до переговорів у сій справі з'являться у нього завтра инші люди. Настрашений такою реляцією своїх колеґів п. Кушевич звернувся до Хмельницького і став зі здивованнем викладати йому ті всі речи, але Хмельницький відповів на то коротко, що так мусить бути. Виговський же дуже широко, з великим гнівом, раз-у-раз бючи в стіл рукою, домагався того самого що й Вас. Вас., з-часта повторяючи на нашу ганьбу, що вже й біг нас відступив. Доводив то лихим станом всеї Річипосполитої, і з-часта при тім повторяв, що доки зайшла шабля козацька, доти мусить бути й козацька влада (kozackie dominium).

«Коли Виговський скінчив таку свою мову, Кушевич попросив іменем своїм і своїх колеґів, щоб йому позволили говорити безпечно. Хмельницький позволив, позволив і Виговський, такі точно сказавши слова: «Говоріть, коли що маєте, і говоріть безпечно і сміливо, бо тут не жарти!» Тоді Кушевич вставши з другими сказав: «Милостивий нане гетьмане! не буду займати в. м. довгими словами. Житте наше—котрі тут єсмо—в руках в. м., і ми думаємо так, що тільки за особливою ласкою вашою, нашого милостивого пана, ми звідси повернемося. Але щоб ми і місто мали вчинити присягу на імя московського царя, ніколи ми того не вчинимо і вчинити не можемо. Раз присягли ми королеві й. м., панові нашому милостивому Янові-Казимирові, і мусимо дотримати віри нашої, яка б не була його фортуна. Маємо надію, що за ласкою божою і стараннем вашої мил., нашого мил. пана, і всього війська Запорозького,—як ми то зрозуміли.—все вернеться до свого. А коли б тепер без всякої потреби і силування—бо ж його нема, богові дяка!—мали ми так нашвидку віру правдивому панові зламати, а новому присягти,—що б подумав ваша мил., наш мил. п. з усім військом своїм про легкодушність нашу, і що б потім сказав про честь і віру нашу той сам цар московський—котрого взагалі не узнаємо? Тому унижено і покірно просимо в. м., нашого мил. пана,—не вимагай від нас того, чого против вірности і сумління свого вчинити не можемо».

«Сі слова повторили й инші депутати, цілком приєднуючися до того що сказав п. Кушевич, заявляючи, що за короля й. м. Яна-Казимира готові вони завсіди життем жертвувати і кров свою проливати. Здавалось, що й сам Хмельницький не дуже був противний такій деклярації, але Виговський кілька разів на ріжні способи повторяв свою гадку, і богато в тім стратив часу, поки нарешті депутати зробили таке закінченнє: «Шкода більше часу тратити, мил. пане гетьмане! Більше нічого ми не скажемо, тільки те що тисячу разів повторяємо—що доки жив король й. м., наш мил. пан Ян-Казимир, ми нікому иншому присягати не будемо, і коли б депутати міста з якого небудь страху зробили се тут, то п. губернатор наш і все місто того б не акцептували. Тому просимо вашці, н. м. п., аби ти нас до того не примушував» (134).

«Той потаємний посол короля й. м. [1]) і посол татарський, як ми могли зміркувати, слухали тої заяви з утіхою, і самим полковникам не була прикра така деклярація, бо П. Тетеря, полковник переяславський, сказав потиху до п. Яна Хомицького такі слова: Sitis constantes et generosi (будьте витривалі й благородні). Більше на сю тему з депутатами того дня не говорили, а провели весь час в ріжних розмовах—по части про погром коронного війська під Городком, по части про

[1]) Федір Виговський.

союз з Москвою, доводячи, що військо Запорізьке не піддалося цареві в неволю (in servitutem) і ніколи не піддасться, бо ж воно за вільність повстало й війну против Ляхів підняло. Нарешті по довгих таких розмовах відправив Хмельницький депутатів до міста, аби від усіх станів принесли декларації в справі піддання міста і присяги московському цареві і при тім написав такий лист до магістрату:

«Мої ласкаві панове—магістратські м. Львова! Ще з більшою приємністю прийняли ми нині вашу покору, тому що сповняючи нашу волю, вислали сьте своїх людей, і ми їм дали устну декларацію на початок, а по дальшу завтра, тільки знову зрана прийдіть обміркувати справу з своїми, а запевняємо в. м., що не зістанеться без нашої ласки»...

«Виговський додав знову також від себе листа, подібного змісту.

«Але тільки що депутати з тими листами прийшли під місто, як з ріжних місць знову почалася канонада; тривала кілька годин, правда що без якої небудь шкоди місту. Коли другого дня трубач приїхав під місто по депутатів, то Гродзіцкий з огляду на сю канонаду, і з инших мотивів не згодився, щоб депутати їхали, а вислано з трубачем тільки листи. Хмельницькому магістрат потверджував, що присяги цареві він зложити не може, і просить його подбати, щоб їх до того не приневолювано, бо тільки з ним магістрат хоче трактувати. На адресу Виговського Кушевич приватним листом потверджував сказане вчора, що всі мешканці львівські рішучо відмовляються присягти цареві.

«По сім другого дня, 9 жовтня, московське військо стало маркувати наступ: в городі єзуїтів і по инших місцях почали ставляти батареї, сипали вали і шукали місця для мін. Але від Хмельницького трубач привіз знову листа до магістрату: «Мої ласкаві панове і т. д. Дуже дивуємось тому, що в. м. зачавши трактувати з нами про приязнь, залехали переговори і вже до нас не присилаєте. Коли хочете нашої приязни, присилайте до нас людей значних: ми їм всяку ласку і приязнь нашу заявимо і назад відошлемо, як попереднього разу, здорових і цілих. Во давши слово, стоїмо при нім статечно. Але перед усім зараз висилайте і дайте нам знати, коли хочете з нами трактувати, сьогодні чи завтра, аби ми знали»... Був також лист від Виговського до Кушевича, з осторогою: від розпочатих переговорів не відступати і з Москвою в нілкі трактати не вдаватися, перед військом же Запорізьким він обіцяв за місто клопотатися (137).

На лист Хмельницького магістрат відписав, що зістаючись при своїй відмові присягати цареві, вишле на другий день своїх депутатів до Хмельницького, вповні покладаючись на його обіцянку безпечности. На се в короткім часі, того ж дня діставлена відповідь Хмельницького, що він завтра чекатиме депутатів—просить тільки прислати їх як найраніш, щоб не тратити часу [1]). Через трубача переказано, що депутати другого дня підуть; тим не менше цілий день той, 9 жовтня, з обох сторін ішла канонада. Другого дня рано приїхав трубач по депутатів і вони пішли до козацького табору з новими рекомендаційними листами до гетьмана і писаря.

«Коли сі листи віддано і прочитано, були ріжні розмови. Виговський нападав,

[1]) Сі два листи 9 жовтня в записці Кушевича (в обох редакціях—магістратській і ставропігіяльній) переставлені оден на місце другого і редактор VI тому Жерел доводить, що се правильний порядок, а помилився в порядку листів Антонович. Але зміст листів цілком ясно виявляє їх порядок, такий як прийняв Антонович.

що у Львові грецька релігія терпить утиски, і наводив ріжні приклади. Хмельницький похвалявся, що вже став паном всеї Руси і жадним чином не дасть її нікому иншому [1]). Нарешті спитав депутатів, чого б хотіло від нього місто; на се відповіли коротко: аби військо запорізьке, а головно московське вступилося звідси. Зараз на се заявив Хмельницький і своє: зажадав від міста якогось дарунку, додавши, що такого великого як сім літ тому не домагається, з огляду на всі біди пережиті містом. Дальше відложив до завтра, і відправив післанців до міста з листами».

В листах його і Виговського нічого не було крім жадання, щоб депутати прибули другого дня для переговорів. Але тільки що вони вийшли від Хмельницького, зараз почалася стрільба, так що поворот навіть був не дуже безпечний. Другого дня Кушевич лишився в місті, їздив замість нього инший райця, і тому подробиць переговорів не знаємо. Канонада йшла протягом цілого дня; депутацію вислану на умови, Хмельницький затримав у себе через ніч, і другого дня прислав свою декларацію магістратові і всім станам, що пробувають у Львові; тут стояли такі мотивації: «Весь час не бажали ми розлиття невинної крови християнської і не давали до того найменшої причини, але що військо коронне і ріжні стани Річпосполитої наступали на Україну, мусіли ми боронити своє життє. Минулої зими, взявши собі поміч із сторонніх держав вони наступали на нас і тепер нас аж сюди запровадило коронне військо. Одначе ми, не бажаючи кровопролиття, готові показати ласку кожному, хто просить у нас милосердя—тільки аби всі стани, які у Львові знаходяться, виконали зазначене в сій декларації:

«Насамперед рицарство, міщани, всі обивателі і старші м. Львова мають виконати присягу на те, що коли військо запорозьке й царське відступлять, вони не будуть громити ріжних чат що розійшлись, і в полон не будуть брати, ми ж також обіцяємо міщанам і всім обивателям львівським всяку безпечність і заборонимо війську нічого не палити по селах і фільварках.

«За те що не хочемо міста добувати і кров невинну розливати мають дати нашому війську дарунок (honorarium)—400 тисяч золотих. На слуг наших військових сукна: фалендишу 100 поставів, а шинтуху 200; кожухів тисячу і чобіт 2 тисячі. Окремо на старшину і ріжну старшину військову кармазину 50 поставів, півгранату 20, півшкарлату 10, аксамиту штучок 5, атласу 10, адамашку 10.

«Олива на піхоту 50 центарів.

«Вязнів наших козацьких і московських аби повернено.

«Жидів як неприятелів Христові і всім християнам, аби видано з усім майном, з дітьми і жінками.

«Щоб рицарство, шляхта і обивателі львівські після відходу війська не громили козаків і царських людей і в неволю не брали, ми лишаємо у вас на перешкоду частину війська запорозького і царського.

«До тих пунктів мають приложитися стан духовний, стан шляхетський і всі обивателі львівські» (140—1).

Магістрат вислав депутатів з проханнем зменшити сі вимоги, так щоб місто, вичерпане за сі роки всякими контрибуціями, могло дійсно їх виконати. Віддавши листа депутати переходили з Виговським пункт за пунктом наведені домагання. Пункт перший, розуміється, обіцяли виконати, так само годилися і на розмін бранців. Кон-

[1]) Ze iuz panem wszystkiej Ruski ziemi zostaі y onej komu inszemu zadnym sposobem nie puscі, c. 138.

трибуцію просили з меншити до 20 тисяч, і то не в грошах, а в товарах, і сюди включали також жадання сукна і одежі; олива нічого не могли дати і просили вдоволитися тим, що здерли вже з даху костела св. хреста. «Видати Жидів—був то пункт дуже трудний, згодитися не хотіли, бо таки й жадним чином не могли». «Що до останнього, сказали, що маючи залогу в місті від короля, иншої вже не потрібують».

«Вислухав сеї декларації Виговський і пішов з нею до Хмельницького, а вернувшися спитав, чого ж навзаїм хоче місто від гетьмана і війська Запорозького. На се питанне депутати повторили свою попередню відповідь, себто щоб військо московське і запорозьке негайно від міста відступило, і на будуче—коли б ся нещасна війна ще не скінчилася,—лишило Львів і його територію. Вислухавши се Виговський засміявсь і сказав від імени Хмельницького, що він міцно стоїть при даних від нього пунктах» (142).

По сім депутатів відправлено з тим, щоб вони прибули знову другого дня. Канонада тим часом тривала. Коли другого дня (15 жовтня) депутати привезли тільки прохання, щоб гетьман задоволився тим, що місто йому запропонувало, Виговський почав дуже сердито виговорювати, що львівські католики не шанують грецької віри, чинять ріжні утиски православним; «дуже гнівався на бернардинів львівських, що вони зловивши кількох козаків, немилосердно повбивали у себе». Депутати старались виправдуватися, «але на розгніваного чоловіка ті оправдування не богато впливу робили». Кінець кінцем депутацію відправлено з доволі суворими листами гетьмана і писаря, де маґістратові робився докір, що він вимовляючись своїми бідами затягає справу, і ставилося домаганіне, щоб другого дня прибули депутати не тільки від міщан, але і від шляхти і духовенства, з иншими, більш можливими умовами. Віддаючи сі листи Виговський ще раз з гнівом докоряв, що стан духовний і шляхетський нікого досі не присилав до нього, що то пиха і ароґанція і т. под.

Згідно з сим бажанием другого дня вибрався православний владика Арсеній Желиборський, підкоморій львівський Ожґа, каноник латинської капітули Ґават—автор звісних українських інтермедій, і ще два райці і два єзуїти.

«16 жовтня всі вищенаписані пішли до табору. Наперед вступили з й. м. епископом до церкви Св. Юра, і тут іменем Хмельницького—у котрого тоді був на конференції Василь Васильович, урочисто витали епископа Виговський, Лісницький і Тетеря. Вийшовши з церкви пішли насамперед до канцелярії Виговського, відти до Хмельницького. Були там ріжні мови і розмови про сучасний стан Річипосполитої, про велику незгоду між маґнатами, про нещирість певних осіб до війська Запорізького, про але правлінне, нещасливий хід усіх справ, і всякі инші речі, що й виписати трудно. Нарешті Виговський приступив до закінчення переговорів з депутатами. Дуже богато говорилося з обох сторін, і тому що вечір надходив прийшлось справу відложити на потім; тому вищезгадані особи, зіставивши в таборі й. м. епископа, двох єзуїтів й инших осіб вернулися вечірнім смерком до дому. Після виходу їх з табору приїхав до Хмельницького посол від короля шведського Ґамоцкий, Вірменин зі Львова, що ще за Ґустава підчас пруської війни в молодих літах попав у неволю і був відісланий до Швеції; мав він при собі за товмача якогось Піотровского, шляхтича польського—колишнього аґента п. Радзейовского».

Другого дня ті самі особи, з додатком підстарости львівського їздили до козаків, були у Виговського, частував їх Хмельницький, але день пройшов в розмовах, не посунувши справи, а наступного дня, 18 жовтня, зрана почалася канонада, і відпові-

даючи на неї зі Львова вбито якогось московського полковника-чужоземця. «Розгніване тим Москва домагалася від Хмельницького, аби конче післав на штурм своїх разом з Черемисами; така ж була воля і полковників запорозьких, особливо обозного Носача, але єпископ відмовив Хмельницького, і той потрапив угамувати і Москву і полковників своїх, тільки добру латину вичитав міським депутатам, що липнулися у нього з попереднього дня». Канонада тривала цілий день, і магістрат вислав листи до Виговського з перепросинами і бажаннями кінчати переговори. На се дістав такого листа від Хмельницького:

«Богдан Хмельницький вам Львовянам. Потім як я вас прийняв для бога, дивуюся дуже, що ви мабуть на короля Казимира оглядаєтесь. Не знаєте того, що вже король шведський й. м. знайшов собі дорогу: опанував Краків, а зо мною братерство взяв. Ми з ним війшли в певні контракти, порахувалися що до того, чим має розпоряджати король шведський—аби був вовк ситий і коза ціла, а що до нашого християнства так міркую і того бажаю з: огляду що король шведський і цар московський, війшовши перед кількома літами в союз з нами козаками, тепер всі наступають на Польщу, ми з тими трьома народам так ділимося: нехай король шведський тримає, що йому бог дав до диспозиції, а що бог нам дав заїхати своєї Руської країни, я при тім стою [1]).

«Від й. м. п. Гродзіцкого бажаю, аби зо мною побачився очевисто як з давнім приятелем, нічого не боячися: порозуміємося з ним в більших справах, щоб люди убогі веселилися і бога хвалили. А в. м. дай боже добра-ніч!

«20 жовтня пішли насамперед до неприятельського табору депутати з п. підстаростою, п. Анчевским та иншими. Скоро тільки минули московську сторожу, зараз почалася стрільба з неприятельської сторони, на котру відповідали з міста, цілком не вважаючи на депутатів, і вони були в немалій небезпеці під кулями, що густо літали над ними. Коли прийшли до табору, запровадив їх осавул Ковалевський до кватири Хмельницького, і там відбувши у нього обід, одіслано їх до Виговського. Там продовжувано попереду початі трактати; брали в них участь своїм авторитетом й. м. б. єпископ, п. підкоморій і п. підстароста. Депутати міські клопоталися всі, але Виговський уперся, що з огляду на авторитет згаданих панів вже досить поступився, і відіслав до останнє рішенне до самого Хмельницького і радив щоб п. Анчевский з п. Кушевичом ішли до нього. Вони се зробили і застали його самого, тільки замисленого і задуманого; широко говорили з ним про закінченне трактатів, просячи пожалувати місто знищене всякими нещастями. Красномовно викладав йому п. Анчевский всі пережиті містом нещастя й біди і звертав увагу, що коли військо Запорізьке прийде до згоди з Річюпосполитою—до чого Хмельницький здавався дуже прихильним—військо козацьке ще може мати з міста Львова свої вигоди і пожитки, як давніше мало. П. Кушевич пригадав йому обіцянку, даїу ним місту тому сім літ, бувши в тих краях з Тугай-бем. Довго про се говорили самі тільки втрьох, і хоч Хмельницький спочатку твердо стояв при своїх—без гніву і без зайвих слів, але потім піддався і пристав на ту суму, що йому піддали Анчевский і Кушевич—60 тисяч [2]). Вони зараз повідо-

[1]) a co nam P. Bog pomogł Ukrainy swej Ruskiej zajachać, przy tem stoję—Сб. с. 263. В зб. Кушевича a z nam... krainy swej Ruskiej, в Ставроп.: krainę swą Ruską.

[2]) Цифру подає Добєшовский, посміваючися з діспропорції того що Хмельницький зажадав, а на що згодився: «з великої бурі стався тиховький дощик: від 400 тис. відступивши на 60 тисяч згодився без труднощів» (с. 345).

мили про се своїх колеґів, що ще були в таборі, а сі всі разом подякували Хмельницькому.

«Тим часом як цілий день ішли сі трактати, не переставала одначе з обох сторін стріляннина—мабуть щоб нагнати страху на депутатів. Але ті вже призвичаїлись, і покладаючись на право міжнародне ні про що не дбали, та з о. епископом і пп. Ґонсьорковичем та Олькуским, що весь той час пробули в таборі, під залізними кулями повернули до міста. Виговський для гонору провожав їх до самої міської фіртки, з великим числом своїх людей; тут його почастовано від міста вином, і він повернув до табору» (148).

Другого дня був повний спокій, Хмельницький і Виговський чемними листами запросили до себе Ґродзіцкого на розмову. Наступного дня приїхали під місто Тетеря і Лісницький, їх прийнято до міста і Ґродзіцкий частував у себе вечерею, потім другого дня поїхав на розмову до Хмельницького, богато між собою говорили—але зміст розмови лишився невідомий Кушевичеві. Розповів дещо сам Ґродзіцкий в листі до короля, дещо більше Рудавский—може бути на підставі реляції Ґродзіцкого підканцлерові, згаданої в тім же листі [1])—тільки досі вона невідома. В листі до короля Ґродзіцкий згадує, що Хмельницкий прийняв його досить людяно і давав зрозуміти, що готов би був вернутися в підданство Янові-Казимирові, але бентежило його, що гетьмани коронні саме в тім часі (22 жовтня) піддалися шведському королеві і обіцяли піддати всі замки на Руси, з тим щоб шведський король міг туди ввести свої залоги і відібрати на себе присягу. «Дуже він (Хмельницкий) на се відказував, а також на той прихід ханський», каже Ґродзіцкий і висловляє надію, що при сій нагоді можна б було привести його до згоди з ханом і розриву з Москвою, бо Хмельницкий досить сильно на неї відказує,—«Каже: я тої Москви не хочу, і між нами велика незгода, як я сам то бачив» [2]). Рудавский передає мову Хмельницького—з приводу слів Ґродзіцкого про прихильність Яна-Казимира і непевність шансів Карла-Ґустава, в таких словах: «Коли так говориш про шведського короля, мусиш знати, що я також вірний слуга короля Казимира: вважай за доказ тобі мій спішний відступ від міста—і так поясни королеві. З Москвою роби що хочеш, я її лишаю і перший відступаю назад» [3]). В пізнішім листі до Ґродзіцкого Виговський нагадував обіцянку, що дав Ґродзіцкий під Львовом: не піддавати нікому Львова [4]). Все се разом взяте дає зрозуміти, що розмова Хмельницького з Ґродзіцким оберталася коло такої теми: Львів неповинен іти слідами гетьманів, не має піддаватися шведському королеві, ні приймати від нього залоги, а зістаючися вірним Янові-Казимирові, триматися звязку з козаками—бути такби сказати під протекторатом Запорозького війска.

---

[1]) Таку гадку висловив Кубаля (III с. 435 прим. 33), вона досить правдоподібна, бо ся розмова Ґродзіцкого з Хмельницьким дуже вилинається з оповідання Рудавского про сей наступ козаків: воно загалом дуже коротке.

[2]) Теки Нарушевича 148 с. 758, дата 18 листопада, див. цитату вищче.

[3]) Костомаров до сих слів Рудавского (с. 201) ще додає: «Я переконався на власні очі,—писав після того Ґродзіцкий, що між козаками і Москалями нема згоди і сам Хмельницький мені сказав, що не хоче знати Москви: вона дуже груба». Костомаров цитує «польску рукопись Архива Загран. Справ», але се мабуть тойже лист Ґродзіцкого 18 листопада, свобідно переказаний Костомаровим.

[4]) Лист Виговського до Ґродзіцкого з 1 лютого 1656, автоґраф бібл. Чорторийських 398 л. 91, цитує Кубаля с. 437.

Се провідна ідея козацької політики того часу, що Русь повинна бути під владою козацькою; гетьман розвиває її далі на конференції 4 листопада.

Після того кілька днів старшина приймала товари в рахунок контрибуцій. 28 жовтня ся робота була закінчена, старшина виїхала з міста, і того ж дня Кушевич записує проїзд до Хмельницького Любовіцкого в посольстві від Яна-Казимира—що буде обговорене далі. Другого дня козаки повідомили Львовян про висліди походу на Люблин—як міський уряд люблинський присяг на царське імя і т. д. (про се також далі). Наступного дня (31 жовтня) відбувалась якась парада: московське й козацьке військо вийшло в поле за табором і стріляли з гармат і рушниць пустими набоями. Се одні толкували як святкуванне люблинського тріумфу, инші говорили, що се козаки робили параду з приводу того, що їм того дня привезено платню від царя; нарешті було ще третє пояснення, що то вивозили з табору тіло Андрія Вутурлина, що захорувавши помер під Львовом.

1 листопада міські депутати вибралися знову до гетьмана, незнати саме з чим,—але застали Хмельницького «в немалій мелянхолії». Тому він допустив до себе тільки пятьох, між ними Кушевича. «Инших розібрали між собою Виговський і полковники. При столі розповідав Хмельницький, що Татари з великою силою впали на Україну і немалої шкоди наробили в людях і добитку. Дуже широко розводив, яким способом можна звоювати Крим і обіцяв будучої зими наступати на Татар з військом Запорізьким і московським. До инших розмов через ту мелянхолію Хмельницького так і не прийшло, і депутати під вечір вернули до дому» (149).

«3 листопаду депутати знову були у Хмельницького і застали як виходив від нього п. Заяць, посол від Радзейовского до козацького війська. І того дня Хмельницький меланхоліював, маючи у себе на розмові Василя Васильовича і канцлера його. З міськими депутатами не мав иншої розмови, тільки повторяв свої (поза) вчорашні міркування про способи звоювати Крим, і зараз по обіді виправив депутатів до міста.

«Другого дня, 4 листопада депутати знову були в таборі, і при них вернувся з своїм полком Данило Виговський, везучи з Люблина велику здобич. Потім Хмельницький покликав до себе шведського посла і міських депутатів і при них заявив тому послові, що король шведський і військо його неповинні входити збройно до Руської землі, і посол іменем короля се обіцяв. Після того пішли між присутніми загальні розмови, і після їх закінчення депутати вернулися».

В наступних днях було трохи стрільби, і між иншим цілили з гармат на ратуш—«все се походило з намови Москви, бо та гнівалася за те, що міщани жадним чином не хотіли вдаватися з ними в ніякі переговори і трактати». Потім 8 листопада—«Хмельницький несподівано рушив з запорозьким військом з табору, лишивши московське військо. Під місто приїздив з великою громадою Виговський і іменем Хмельницького і всього війська Запорізького витав п. Гродзіцкого й все місто. Майже все місто окружили вінцем корогви козацького війська і сам Хмельницький під знаком гетьманським—занадто відважно, правду сказавши, з своєю прибічною сотнею їхав повз сам вал сидячи на коні [1]). Нарешті 10 листопаду вступивсь і Василь

[1]) У Добешовского трохи більше подробиць: «на чолі козацького війська їхав Хмельницький на сорокатім бахматі, через Краківське передмістє, повз тамошню браму. За ним корогва нова червона, бунчук з білого кінського хвоста. Над ним несли (коротву) Габданк з хрестом (герб Хмельницького) гаптованим на білій китайці, друга з образом св. Михайла, що проби-

Васильович з усім військом московським, попрощавшися під валом через своїх офіцерів з п. Гродзіцким. Як наші наглядачі оповідали, було се військо не тільки велике, але і порядне. Дня 11 листопада вперше задзвонено в дзвони костельні і пущено годинники, а по костелах правилися відправи в подяку богові за звільнення з семитижневої облоги».

Я розповів сю історію за Кушевичом, щоб не розбивати його оповідання, хоч одностороннього, але суцільного і повного цінних подробиць, більших і менших. Те нер спинюсь на епізодах ним не освітлених відповідно.

---

Починаю від походу на Люблин. Маємо про нього офіціяльну реляцію Бутурлина [1]). За порозумінням з гетьманом він посилав стольника Потемкина з райтарами, драгунами і городовими сотнями, гетьман—Данила Виговського з 4 тисячами козаків. Вони поруйнували і попустошили всю країну до Висли, «вирубали і попалили польські городи Ленчно, Парчів, Томашів, Краснобрід, Щебрешин, Лашівку, Раву, Магирів, Белз, Грубешів, Красностав». В Уханях застали чернігівського воєводу Тишкевича, реґіментарія зимової кампанії і той ратуючи себе і свій маєток присяг з шляхтою і міщанами на підданство цареві, і сина свого вислав з Виговським до Бутурлина. В Люблині знищили передмістє і місто, «Поляків, Німців і Жидів вирубали—побито більше 20 тисяч», як доносив Потемкин явно побільшуючи; «та ж шляхта, Німці і Жиди, що замкнулися в малім мурованім замку,—вони добили чолом і присягли цареві». Не згадуючи про ріжну здобич і контрибуцію забрану там, реляція підчеркує здобуту святощ—частину чесного хреста, привезену Потемкиним під Львів 5 листопада н. с., тим часом як люблинське духовенство потішало своїх віриих, що поперше—йому вдалося випросити у Москалів, аби вони взяли тільки частину хреста, а частину лишили місту, а й та частина, котру москалям віддано, не була правдива, так що в дійсности, мовляв, святощ ціла лишилася в місті).

Що діялося в самім Люблині, розповідає сучасна німецька брошюра [2]). Військо

---

ває на виліт змія. За сими корогвами йшли инші корогви, більше-менше 34, на них видніли крім нашого білого польського орла в короні герби майже всіх дальших воєводств і панств. За ними поспішав Виговський з своїм полком, слідом за великими купами». «Москва ще роздумувала над відступом—аж третього дня рушила» (с. 345).

[1]) Білгород. стовб. 382 л. 319—322.

[2]) Relation oder ausführliche Beschreibung von der jämmerlichen und erbärmlichen Verstörung und Einäscherung so bey Eroberung der schönen Stadt Lublin von der Moscowitern und Cosacken barbarischer Weise verübet worden anno 1656. (ся брошура була використана у Костомарова, с. 607 нов. вид.; міжни. тут докладна дата закінчення облоги: 27 жовтня). В московських Чтеніяхъ 1910 р. кн. 2 німецький оригінал передруковано, а російським перекладом, заходом люблинського історика І. Рябинина. А кількома місяцями скорше з'явився також і польський переклад, зроблений іншим дослідником люблинської старовини Гіер. Лопаціньским, п. з. Z czasów wojen Kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648—1655 ze zródel współczesnych zebrane (Przegląd Historyczny, 1909, wrzesień—pazdz). Праця недокінчена—з пояснень Рябинина довідуємось, що се він ще 1906 р. уділив Лопаціньскому копію «Реляції», і його виданнє служить доповненнем недокінченої праці Лопаціньского.

козацьке й московське приступило під місто 15 жовтня; довідавшися, що богато з міста втікло, частина війська пішла на Вислу, щоб там заняти утікачів. Місто не мало ніякої змоги боротися і зараз же піддалось. Магістрат зложив присягу цареві [1]), дав згоду на розширенне прав української, краще сказати православної людности: щоб православні мали кілька місць в магістраті. Виплатив чималу контрибуцію грошима й різними товарами, видав армату, католицьку шляхту і Євреїв. Але обійшлося більше грабунком і реквізіціями шляхетського та єврейського майна, а до різні, котрою грозили, не дійшло: місцями тільки сталися кривавi екскеси: в манастирі св. Бригіти, де позамикалася шляхта з найціннішим майном, і в єврейській дільниці міста [2]).

Луцький бурґрабій, що припадком був в місті і попав у сю історію, так описує її, обжаловуючи місцевий магістрат: «вищеречений магістрат трактати з неприятелем складає—хоч не так з доброї охоти, як страху: Жидів і шляхту згоджується видати з усіми достатками, складає присягу вірности, приймає нові закони на шкоду шляхетського стану і зараз таки його кривдить: видає едикти, щоб шляхта зносила на майдан до ратуші гроші, срібло, золото, шати і всі достатки, крім міди і цини, а як би хто щось затаїв—за певним доводом кару на горло декларує, і сю свою нещасливу

---

В центрі інтересу до сього люблинського епізоду стоїть отой чесний хрест, забраний з Люблина московським військом в 1655 р., з великими гонорами прийнятий в Москві, як дорогоцінний трофей, і потім на жаданнє польського уряду повернений на підставі договору 1667 року. Польська традиція виводила сю пам'ятку з Київа, в двох версіях. Длугош представляв справу так, що сей хрест привіз до Польщі київський князь Григорій, вигнаний з Київа; місцева люблинська традиція доводила, що вивіз його з Київа до Люблина за часів Ягайла київський біскуп домініканин Андрій, одержавши від київського князя Івана. А до Київа, мовляв, хрест привезено з Царгороду разом з царівною Анною за Володимира святого. Кн. Михайло Оболенский, тодішній директор Архива мін. загр. справ, де переховувались дипломатичні акти і різна люблинська література до справи сього хреста, що в 1850 р., в III кн. Максимовичевого «Кіевлянина» умістив статейку «О двухъ древнѣйшихъ святыняхъ Кіева», доказуючи, що люблинський хрест принесла з Царгороду не царівна Анна, а кн. Ольга, і він переховувався в св. Софії, до часів Ягайла. Сю історію збирався він ширше удокументувати в спеціяльнім виданню «О древнѣйшей святынѣ Кіева»—воно було ним приготовлено до друку і в 1866 р. одержало апробату церковної цензури, але видане не було. В додатках до сеї праці містивсь і німецький текст «Реляції», і наведена була різна бібліографія питання—її з додатками навіть у своїм виданню Рябинин.

[1]) «Відходячи (козаки й Москва) свого війта і райців призначили і на імя Хмельницького або на царське присягати (казали)—що будуть мати за пана Московитина»—Єрлич. Німецький автор при нагоді недільного московського богослуженння відзначає «несчисленний титул вел. князя, його жінок і дітей—котрих, я думаю, з 30 було вичислено».

[2]) «Варто було бачити як їх (Євреїв) молодих і старих—що ратувалися з єврейського міста (Iudenstatt) до нас, і тут поховались, виганяли з домів наче на заріз, при жаліснім реві—але потім їх випрошено життє»—пише німецький автор. Єрлич каже, що загинуло більше 500 господарів-Євреїв. Про шляхту він каже, що особливо нелюдсько поступали з нею Москалі. «Москва вбивала і мордувала, але у козаків була на се заборона: убивали тих хто боронився, а здебільшого пускали живцем». Навпаки німецька реляція каже, що між московськими салдатами було більше порядку, ніж у козаків, «але одні й другі однаково старались перейти одні одних в нелюдськости».

постанову зараз же проголошує чеерз трубача і трубу на чотирьох рогах ринку. Жидівські склепи зараз відчиняє, відбиває і достатки видає на здобич неприятелеві, а самих Жидів, своїх підвладних, виволочують, витягають з ринку, з склепів, з пивниць і всяких инших потаємних й укритих місць і зганяють до брами, обіцявши видати їх на неминучу різню. І дійсно було б до того прийшло, коли б п. Бондзіньський, бувши також в облозі під той нещасливий час, побачивши такий нехристиянський вчинок—хоча б над кровю поганською, виставивши на небезпеку власне життє звернувся до самого вождя неприятелів—козаків Данила Виговського і по ріжних клопотах у них випросив і визволив. Згадані ж пани бурмистри, зістаючися при своїх замислах, далі і далі трубили, аби шляхта не гаючися приносила своє майно. Наче б то з доброзичливости радять їй краще позбутися того що зможуть здобути знову, а нарешті проголошують за бунтівників тих які б тому противилися, і гірше ніж вороги поводяться з шляхетським станом». І на потвердженне того жалібник оповідає, як магістрат поступив з ним. Коли неприятельські війська вже вертали від Висли, і Виговський прислав до бурмистрів (мабуть по заставців?)—вони його звязали і видали козакам «на смерть», глузуючи і голосно запевняючи: «Дотоль, панове шляхта, ваших вольностей было» («Скінчилися ваші вільности») [1]).

Я спинився на сім епізоді, бо він кидає деяке світло на сей наступ на Галичину взагалі. Як бачимо, грабіжом і здобичю не кінчилося, були певні державні завдання в сій експедиції: Приводили до присяги на імя царське «чи на Хмельницького», як висловлюється Ерлич. Уставлялися нові порядки в інтересах православної людности, повертались їй православні церкви. Те що було зроблено в Люблині, очевидно мало б бути зроблене й у Львові, коли б обставини тому не перешкодили,—коли б гетьман осівсь у нім, як то обіцяв мунтянським повстанцям. І в сім відчувається виразний звязок з тими козацькими деклараціями що зберіг нам Кушевич: що зайшла козацька шабля, мусить належати до них; король шведський і його військо не повинні претендувати на Русь: в процесі розкладу чи нового оформлення Польщі Західня Україна повинна перейти під козацьку зверхність. Козацькі рейди на Люблин, Ярослав, Перемишль, в другий бік—до Галича і Коломиї мали, очевидно, сю політичну мету: зазначити козацьке право на всю західне-українську територію. Добичницький, руїнний бік сих рейдів не повинен закривати перед нами сеї політичної сторони; грабіж, добичництво з одної сторони мали задоволяти московську армію в її поході, з другої—вони мали звертатися головно против шляхти і Євреїв і мали служити—визволенню місцевої православної людности від панування чужоземців (бодай прикривалися сим гаслом). Українську православну людність козаки брали в свою оборону і всяко вигорожували від погромів, але загалом з міськими громадами старалися уставити modus vivendi: перевести їх під козацький протекторат, обминаючи Москву.

На сім грунті виникали раз-у-раз непорозуміння з московськими воєводами—бо перед ними козацькі провідники не могли, розуміється, відкривати своєї тактики. Ми бачили вище суперечку на сім ґрунті з приводу Гусятина; непорозуміння переказані нашими джерелами що до Люблина [2]) і з приводу Львова—почасти згадані вже Куше-

[1]) Памятники Київ. ком. III с. 223—5.

[2]) Und wäre kein Missverstand zwischen den Moscowitschen Woywoda und Cosackischen Obristen Daniel Wiowsky durch Gottes wunderliche Schickung enstanden, wären sie nicht so abgezogen sind, also auf diese Manier ihre Consilia distrahirt.

вичом, очевидно мало ту саму підоснову. В першій, офіціяльній, реляції цареві Бутурлин сі суперечки промовчав, але потім пригадав:

«Як ми з твоїм військом і гетьман Б. Хмельницький з військом Запорозьким були під польським городом Львовом, і обложили були Львів, посилали ми до обложених Львовян намовляти, щоб вони прийняли підданство твому цар. вел. і піддали місто. Львовяне того нам відмовили, так говорили: за ким буде Варшава і Краків, за тим будуть і вони. А гетьманові вони давали гроші, щоб він не приступав до міста і відступився геть. Тоді гетьман говорив нам, що треба з них взяти гроші і відступити, бо город кріпкий і людей сидить у нім богато. Ми від грошей відмовились—що ми грошей брати не хочемо, але гетьман таки не схотів штурмувати город, а взяв 50 тис. золотих польських і від города відступив. Присилав нам половину грошей, але ми тих грошей не взяли і відіслали назад, і говорили гетьманові, що ти нас післав на Польську Корону не по гроші, а для визволення православної віри і церков божих, а неприятельські городи треба здобувати» [1]).

В пізніших «розговорах» гетьманові знов пригадано таке толерантне становище: «Як царські люди прийшли під Львів і хотіли над Львовом промишляти, ти, гетьмане, не дав ніякого промислу чинити, а бережучи їх, львівських обложенців (сидѣльцов), узяв від Львова 50 тис. зол. червоних. І в Люблині, як послано Д. Виговського і П. Потемкина, тільки передмістя (посади) взято приступом, а замочок піддався, і тамошнім людям не робилося ніякої кривди, і їх не виселяли...»

А гетьман сказав: «Що з Львова взято, то роздано бідним воякам, а ми тим не покористувалися. Знаємо таких, що поживилися більше того на власну руку [2]), але ми їх перед цар. вел. не обжаловуємо—нехай і й. цар. вел. покаже нам свою ласку—тим що невинно нас перед цар. маєстатом обмовляють, нехай віри не дає. А я якби і шалений був (был шаленой) і тоді б такого не зробив—щоб з гармат побивати одновірних царському вел. православних християн» [3]).

Річ очевидна, що йдучи під руку з московськими воєводами, які мали дві директиви: нищити неприятельські городи і приводити людність до присяги на царське ім'я, гетьманові та його однодумцям дуже трудно було здійснити свій політичний плян. Присяга на царське ім'я була і для місцевої людности річчю в високій мірі оліозною, і самій старшині мало приємною тому, що вона хотіла затримати сі краї в залежности від себе. Вона маневрувала—як се ми бачимо з оповідання Кушевича, так аби всяко затушовати гострий розрив свій з Польщею й старим королем, не доводити до піддання сеї країни ні шведському королеві ні московському цареві, а затримати в звязку і контакті з собою. Се було трудно робити, не доводячи до гострого розриву з Карлом-Ґуставом і царем, і тому після двох місяців такої політичної еквілібристики, вона кінець кінцем кинула московське військо під Львовом —що робить на перший погляд вражінне хаотичности і непослідовности козацької політики. Хмельницький з своїм військом пішли на Україну, мовляв ратувати її від Орди...

З Карлом-Ґуставом, розуміється, було лекше договоритися в сих справах—але момент для сього був теж мало сприятливий. Карло-Ґустав не стільки завойовував Польщу, скільки вона йому добровільно піддавалась. Він воював з Яном-Казимиром, а не з Польщею. Шляхта, міста, військо присягали йому «як протекторові Польсь-

[1]) Білгород. ст. 382 л. 313.
[2]) «которые сами себѣ часть получили болши того».
[3]) Акты Ю.З.Р. III с. 576—7.

кого королівства»—як він себе титулував, під умовою заховання Річпосполитої в цілости, більше того—привернення утрачених провінцій, в чім розумілось і приведенне до послуху козацького війська. 25 жовтня він прийняв в підданство шляхту воєводства Руського, Белзького, Люблинського, Волинського, Київського, запевняючи їй охорону маєтностей—які ще не заняті Москвою і козаками, а забрані маєтности обіцюючи нагородити иншими [1]). В таких обставинах йому зовсім не з руки було входити в які небудь поговори з козаками що до розмежування володінь і впливів, признавати за ними право на Західні українські землі то що. Він заохочував їх до дальшої боротьби з Яном-Казимиром і з иншими елементами Шведам непокірними; маємо його лист з 18 (28) вересня з-під Кракова: Карло-Ґустав повідомляє козацького гетьмана про свої успіхи і просить не відступати від своїх замірів (воювати Польщу очевидно) та тримати звязок і порозуміннє з його ґенералами [2]). Гетьман на се вислав до Варшави 3-тисячний полк козаків в розпорядженне короля [3]), і з ним і Данила Калугера, з звісною вже нам інструкцією прохати короля іменем козаків по можности не розбивати козацько-московського союзу, а в порозумінню з Москвою звернути всі сили против Туреччини, на визволенне тамошніх православних [4]). Сі дезідерати Данило, не заставши на місці короля, міг виложити йому тільки 2 (12) падолиста, і тоді ж очевидно подав від себе меморіял про те, як могла б бути переведена ся кампанія против Турків: козаки з Венеціянами й Англійцями (з Кромвелем!) мали повести морські операції, тим часом як Шведи, Москва і козаки мали б воювати суходолом [5]); все се досить фантастично, але виложене не без знання обставин і ситуації. Не знати чи се захопило Карла-Ґустава хоч у деякій мірі так як його внука. Козаки висуваючи сі далекі пляни, може бути, хотіли відтягнути інтереси Карла-Ґустава від Західньої України, може—думали зашахувати сею кампанією Орду (Крим мав дістатися на долю Москви). Але для даного моменту се не мало практичного значіння. Шведський король підбивав останки Польщі, як здавалося—цілком успішно і трівко, і в міру того як «спільного ворога» ставало все менше, тим менше лишалося спільного ґрунту для кооперації з козаками. А спілкуванне козаків з Москвою, відбиранне присяг на московського царя і руїнні рейди з участю московського війська все менше лишали місця для толерування козацьких плянів.

Радзейовский від початків шведської війни взявши на себе ролю протектора і добродія польської шляхти, перший побачив себе в труднім становищу, шукаючи способів сполучити сю місію з раніш узятою на себе ролею приятеля козаків і їх дорадника в боротьбі з Польщею. Особливо коли шляхта, тікаючи з-під Перемишля, Ярослава і Люблина, почала лементувати до нього, просячи його інтервенції. Маємо його лист до Карла-Ґустава з 21 жовтня: він висловлює в нім свою трівогу викликану козацьким наступом, і піддає гадку, що треба б вплинути на козаків, аби вступилися відти. «Ще якби не було з ними Москалів, я б мав деяку віру до козаків», пише він,—«а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і трівоги. До гетьмана Хмельницького я писав тричі, але двох перших посланців побила люблинська шляхта. Та шляхта

[1]) Кубаля Wojna Szwecka с. 139.

[2]) Теки Нарушевича 148 с. 589, з датою: Казимир під Краковом, 18 вересня очевидно старого стилю. Кубаля висловив здогад, що сей саме лист привіз Гамоцкий Хмельницькому 16 жовтня (вище с. 1122)—але ледви чи він би так довго віз його!

[3]) Архив Ю.З.Р. III. VI с. 85. [4]) Тамже с. 86—8. [5]) Тамже с. 94—5.

що зібралася над Вислою з ріжних воєводств, прислала до мене прохання, щоб я оборонив її від наступу козаків, тому що й самі козацькі бранці свідчили, ніби то вони (козаки) сповняють мою волю,—таким чином я невинно попав у підозріння у шляхти. Я написав до козаків, щоб вони завернулись і порозумілися з в. кор. вел., що робити далі—тому що всі воєводства наоколо віддались під опіку вашу і дійсно мусять дістати охорону» [1]). Пізніше слідство над Радзейовским, закидаючи йому, що він зневохотив козаків до короля і викликав їх поворот на Україну, розповідає про такий лист, післаний Хмельницькому під Львів. Радзейовский представляв йому, що король шведський більше не потрібує козацької помочи, тому нехай би Хмельницький вертав до дому. «Хмельницький так сильно загнівався, що тутже подер того листа, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзейовского. З того мовляв стався поворот козаків і сильне відчуження їх (від шведського короля)» [2]). Данило, повторяючи потім своє свідченне, виразно підчеркував, що свого листа Радзейовский написав без королівського відому [3]) і потім Радзейовскому се рахувалося за провину. Але здається, що тоді, в осени 1655 року і сам Карло-Ґустав (може під його таки впливом) теж заговорив таким тоном до козаків. Його історик Пуфендорф записує, що Карло-Ґустав жадав від них, аби вони лишили Львів, і не пустошили земель, які підлалися під шведську протекцію—бо Руське воєводство вже присягло [4]). В реґестах коронного архива справді заховався зміст листа Карла-Ґустава до Хмельницького з 30 жовтня. з жаданнем, аби звільнив Львів [5]).

Французький посол Авоґур в реляції Мазаринові в листопаді переказує такі слова шведського канцлєра сказані йому: Ми не бажаємо ні козаків ні Венгрів, котрі б прийшли руйнувати справжню Польщу (la bonne Pologne)[6]). Де Нойер, секретар королеви Марії Люізи пише з слів якогось грецького священика, що приїхав до Яна-Казимира в посольстві від Хмельницького в місяці лютім, що Хмельницький зневірився в шведським королі, коли той здобувши Краків і вважаючи себе паном Польщі, став розпоряжатися польськими землями, тими що за Львовом (на схід від Львова), хоч не володів ними. Він тим способом порушив свій договір а Хмельницьким, котрим відступив йому сі землі за Львовом і обіцяв ніколи на них не претендувати [7]). Хмельницький скаржився—король тоді відповів погрозами, тепер

[1]) Архив Ю. З. Р. III, VI с. 82—3, [2]) Тамже с. 197.

[3]) Його свідченне з 4 березня 1657 р.: «Радзейовский посилав до п. гетьмана, без доручення від короля: «Не наступай ближче і не руйнуй краю, а вертайся до своєї землі». П. гетьман подер сього листа на дрібні кусники і сказав: «Що він собі хоче, що так до мене пише наче я в службі у нього? Се я подбав, що він вийшов у ласку у світл. короля—але справедливий Господь його иншим способом покарає» (тамже с. 215).

[4]) De rebus a Carolo Gustavo gestis c. 91.

[5]) Наведено у Кубалі III с. 437 прим. 53 Він же без застережень наводить (прим. 52) чутку з кватири Яна Казимира, що шведський король післав був Дуґляса заняти Львів і не пускати туди козаків, але козаки пішли ще перед приходом Дугляса, почувши про Татар; Ґродзіцкий, мовляв доносячи про се, обіцяє зайняти Дуґляса переговорами і взяти його в два огні, коли надтягнуть Татари (Lettres de P. des Noyers депеша 4 грудня с. 23).

[6]) E. Haumont, La guerre du Nord et la paix d'Oliva c. 163.

[7]) Шведський король ayant fait et signé un traite avec ledit Chmielnicki de lui laisser toutes ces terres qui etaient audela de Léopol, sans y rien prétendre jamais, quand il eut pris Cracovie et qu'il vit les généraux et les armées

(се можна б рахувати за січень 1656) шведський король хотів би полагодити сі відносини, але Хмельницький йому вже не вірить, він завзявся на шведського короля і не хоче йому пробачити [1]).

Чи все се мало який небудь вплив на облишення Львова в листопаді, лишається неясним. Вступаючися з-під міста гетьман вислав Карлові-Ґуставові чемного листа, з його післанцем очевидно, висловлюючи радість з причини шведських успіхів, і повідомляючи, що козацьке військо теж здобуло перемогу над неприятелем і підбило значну частину королівства в сім поході, піднятім за радою Радзейовского (!). Тепер з огляду на недостачу поживи для війська і коней, гетьман відступає «трохи назад від Львова на Україну» [2]). Про жаданне короля або Радзейовского ніякої згадки. Але не полагоджені відносини з Швецією, при непорозуміннях з Москвою, могли мати також свою долю впливу на те що козаки лишили Львів

---

Всі сі обставини пояснюють нам сприятливе, легитимістське становище, заняте гетьманом в сім менті супроти Яна-Казимира. Може бути, що заявив він його вже супроти місії Федора Виговського—згаданого запискою Кушевича в його таборі, а ще виразніше—супроти посольства Любовіцкого, принотованого ною ж під 28 жовтня. Історію сього посольства розповів широко, не без літературних прикрас, Самійло Ґрондский—товариш Любовіцкого в подорожі [3]). Спопуляризована за сим джерелом працею Костомарова, вона звертала на себе богато уваги: викликала звісну студію Драгоманова про байку Богдана Хмельницького і популярну поему Франка («На Святюрській Горі»), і при всіх своїх літературних прикметах се оповіданне не позбавлене історичного інтересу, так що в головніших рисах мусить бути й тут переказане.

Ян-Казимир, пробуваючи на Шлезку, після того як виїхав з Кракова, посилає Станислава Любовіцкого на Україну: кликати в поміч кого скорше досягне—чи козаків чи Татар. Полишає йому прибрати собі якогось товариша подорожі, кого прийдеться. Любовіцкий коло Пореворська здибав Самійла Ґрондского і намовив його їхати разом.

Зачувши під Львовом Хмельницького—вони поки чекати хана, постановили звернутися до нього. Любовіцкий був його давнім знайомим і кумом ще з тих часів як їздив на Україну з Осоліньским—орґанізувати козацький похід на море. Хмельницький прийняв його гостинно, і Любовіцкий передавши йому королівского листа, намовляв ратувати козацькими силами короля в його тяжкім становище. На се Хмельницький нагадав попередні нездійснені обіцянки:

«Пригадай но, пане куме, що нам було обіцяне під Замостем, що під Зборовом, що під Білою Церквою і в инших оказіях, і що з того дано дійсно? Скоро тільки обіцянки попадали на вагу визувітів (так мовляв він назвав єзуїтів, від wyzuwać—обдирати—за те що вони відбирали на Руси церкви і маєтки), зараз говорилось:

---

polonaises a sa suite, il se moqua des traités et distribua les terres qui étaient audela de Léopol, bien qu'elles ne fussent pas encore entre ses mains.—Lettres de Pierre des Noyers c. 94 і 97, два листи з того самого дня, 2 березня, що оповідають те саме, очевидно з слів того pretre grec, згадного на ст. 97.

[1]) Тамже с, 97.

[2]) Архив III. VI с. 96 «в таборі під Львовом 8 новембра», значить нового стилю!

[3]) Historia belli cosacco-polonici с. 238 дд.

Схизматикам не треба дотримувати присяги! і ви дійсно не тримали. А де ті обіцянки, що надавав король, як бачив при елекції, що його облишають? Як тільки коронувався, зараз вислав військо в наші сторони. І те ж саме було після пізніших договорів [1]). Ще коли б жовнір задоволився потрібним для його прожитку—козаки зносили б се лекше; але він надуживав їх гостинність, називав їх хлопами, тяжко бив, розхапував всяке добро, яке тільки міг знайти і відставити до безпечніших сторін. Коли ж деякі козаки, не можучи того зносити збирались до неприступних місць, лишаючи жінок з дітьми дома, тому що не могли забрати з собою всеї родини під гостру зиму,—жовніри польські наперед насилували жінок козацьких, а виходячи замикали їх разом з дітьми в хатах і потім палили як пацюків. Коли ж удавалось їм зловити козака, що чимсь провинився проти пана, то сажали його на величезну палю, аби всім показати свою ненависть до Руси, так наче не можна було знищити ворога потихеньку, всадивши його в мішок і кинувши в воду, аби й слідів не було його загибелі. І незнати було хто се зробив. Тай попів наших не жалували, стинали їх без числа, і тим довели до того, що навіть і тих що раді були б жити спокійно, підняли против себе. Досвідчивши того всього, і стільки разів обманені, ми були змушені взятися для полекшення свого становища до таких способів, від котрих уже нам нема повороту. Тому король тепер даремно благає нашої помочи, і даремно пробував би хто небудь помирити козаків з Поляками».

Любовіцкий одначе не відступав від свого; він толкував, що досі тільки шляхта на соймах не давала королеві можливости сповнити свої обіцянки.—«Ти сам, пане гетьмане, добре напророчив, сказавши під час Зборівських переговорів: «Король добрий, але королевята—песята, доти брехатимуть, доки розбудять господаря, що хотів спочити». Так і сталось, бо коли король зажадав потвердження своїх обіцянок від коронних станів, останні посли з воєводств—такі що инший не знав, де його мати повила, а другий не варт був того, щоб дати за нього два гроші, доти кричали на короля, що бідний король занімів і мусів відступити від своїх обіцянок. Але тепер король заявляє, що він уважатиме за шляхтичів не тих, що рахують довгі ряди предків у своїх ґенеальоґіях, але тих що дадуть йому поміч у тяжкому становищі. Вже тепер він не дасть перебивати свій спокій тим песятам, що тепер повтікали до різних сховків, облишивши свого господаря в пору, коли найбільше повинні були його охороняти».

Коли Ґрондский потихеньку, мовляв, попробував перебити сі уїдання свого товариша на порядки Річипосполитої, вважаючи їх нетактовними, Любовіцкий, запалившися, став голосно переказувати гетьманові його слова, на доказ того, що такий зарозумілий шляхтич може наробити на соймі всупереч добрим замірам короля. Хмельницький велів Ґрондского арештувати, щоб не перешкоджав Любовіцкому, але скоро інцидент був полагоджений, бо сам Любовіцкий схаменувся, що Ґрондский знає секрети його місії і може відкрити їх гетьманові. Він сам став просити гетьмана

[1]) Тут прогалина в розвою гадок, Ґрондский перескочив, очевидно, до ходячих пояснень причин козацьких повстань—жовнірських гнеж (Костомаров, переказуючи сю промову, постарався стилістично заповнити сю прогалину). Наскільки вірно він тим віддає промову Хмельницького, можливі сумніви: се, кажу, ходячі міркування про причини козацького повстання; Ґрондский міг їх увести від себе—але можуть бути тут і реальні спомини слів Хмельницького.

за Брондского, його пущено і Любовіцкий вернувся до своєї теми: замиреннія з королем. Тоді Хмельницький розповів йому в науку свою славну байку:

«Давніми часами жив господар у всім достатний, так що викликав зависть сусідів. В хаті його жив домашній уж, що нікого з домашніх не кусав; господиня навіть часом ставила йому трохи молока в горнятку, і він часто лазив собі між домашніми. Так одного разу трапилось, що коли поставили молоко дітям, вуж вилізши з своєї нори і прилізши до миски почав і собі хлептати, а синок господаря вдарив його ложкою по голові. Вуж тим роздражнений вкусив хлопця. Той закричав, прибіг батько і спитав, що йому сталося. Довідавшися, що хлопця вкусив вуж, він ухопив сокіру; вуж, тікаючи до нори, вже сховав туди голову і господар відрубав йому тільки хвіст. Господарів хлопець з того помер, а скаліченій вуж більше не важився виходити на світ. Але після сього і достатки господаря стали явно пропадати ріжними способами. Впавши в останню біду, він звернувся до ворожбитів, щоб довідатися про її причини: «Скажіть, прошу вас, що то може бути? В попередніх роках я менше дбав про господарство, а мав усього достатком. Ніде не було стільки золів і таких гарних, як у мене. У нікого корови не мали більше молока. Нічиї вівці не мали мякшої вовни і не були більше плодючі. Ніде кобили не приносили кращих лошат. Ніде поля не родили кращого врожаю. Нічиї пасіки не гуділи такою густою бджолою. Худоба моя не знала давніше ніякої хороби. Не було у мене ніяких нещасливих випадків. Ніколи дім мій не стояв порожній без гостей. Ніхто з сусідів не мав більшої рідні. Бідак ніколи не виходив з мого дому без датку, і одначе не бракувало нічого, але всього було дуже богато. А се від кількох років все що я придбав за ціле житте, так розсипалося, що серед усіх сусідів нема біднішого від мене; і хоч я працюю тепер для свого прожитку далеко більше, ніщо не помагає, але з дня на день іде все гірше. Отже скажіть, чи знаєте причину моєї біди, і коли можете—дайте спосіб, щоб поправити се лихо».

«На се вони відповіли: В попередніх роках ти жив у згоді з твоїм домашнім вужем, він приймав на себе всю отруту і заразу всіх бід які загрожували тобі і лишав тебе ціло; а як повстала між вами неприязнь, приходять через те всі сі біди на тебе. Коли хочеш прийти до давнішого стану, постарайся помиритися з вужем!» Почувши се той бідак, вернувшися до дому розповів усе своїй жінці і наказав їй пошукати способу, щоб відновити стару приязнь з вужем. Та ставить молоко в догідних місцях, і вуж раз і два покоштувавши його починає виходити на видні місця. Тоді господар, побачивши його одного разу починає його намовляти до старої приязни. Але вуж відповів: «Дарма ти клопочешся, щоб вернулась у нас та приязнь, яка була колись. Бо що подивлюся на свій хвіст і пригадаю, що я стратив його через твого сина, знову підіймається мій гнів. І так само—як пригадаєш, що через мене стратив сина, батьківське почуття приводить тебе до того, що задумуєш і голову мені стерти. Тому на будуче вдоволимось сею приязнью, і ти собі порядкуй, скільки хочеш, у своїм домі, а я триматимуся своєї нори, і скільки можна будемо дбати, щоб оден одному не шкодити».

«Отак, пане после, треба розуміти і козаків з Поляками. Були часи, коли в сім великім дому Річипосполитої Польської одні й другі жили спокійно поруч себе і користувались усяким успіхом. Козаки відвертали від королівства небезпеку, що загрожувала йому, на собі виносячи натиск поган, а обивателі коронні, полишаючи козаків в їх старих вільностях, не гнівалися, що козаки коштують того молока, яке знайдеться в кутках, куди не заходили ті, що тільки себе вважали за синів коронних. Тоді королівство Польське блискуче процвітало, сяло своїм добробутом на

виду у всіх, викликаючи зависть сусідів. Тоді ніякий неприятель не вивозив здобичи з королівства Польського, і куди тільки Поляки справляли свій похід з сполученими козацькими силами, завсіди вони верталися переможцями, оспівуючи свій тріумф. Але як ті що вважали себе синами коронними почали ламати козацькі вільности і бити козаків по головах, вони також почали сердитись і кусати. З того вийшло таке що й їх велику частину обтято, але й синів коронних немало погинуло, і кожного разу як одному чи другому народові приходять на память задані йому шкоди,— підіймається гнів, і хочби наступило якесь порозуміння, з найменшої причини воно розривається знову. Тепер навіть наймудріший з людей не потрапить жадним иншим чином завести постійної й трівкої згоди, як тільки щоб королівство Польське виріклося всіх прав, які ростило собі до всього князівства Руського: відступило козакам Русь включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем, і вдоволилося тим, що вони, сидячи у норах своїх на Руси відганятимуть ворогів Польського королівства. Та що ж? коли навіть тільки сотня шляхтичів лишиться в цілім королівстві, вони ніколи на се не пристануть добровільно. Козаки ж доки триматимуть зброю, ніколи від сеї умови не відступлять. От же даремно трудишся, пане куме» [1]).

Тоді Любовіцкий сказав: «Найясніша королева сподівалася, що я застану твою милость, пане гетьмане, в твоїй резіденції, й написала листа дружині твоєї милости. Здибавши над сподіванне твою кватиру тут, я не знаю, кому б безпечніш мав довірити лист найясніш. королеви, як твоїй милости». І додав: «Ти можеш його зараз прочитати, і може краще того не відкладати». Тоді Хмельницький, каже Ґрондский, розпечатав листа і прочитавши, пустив сльозу й сказав: «Боже всемогущий! що я перед лицем твоїм—не що як тільки убогий хробак, і от яку славу мені придбала твоя ласка, що моїй Ганні найясніша королева польська не вагалася писати листа, аби за неї мене попросила! Се твоє діло: не собі, не своїм силам я признаю се, а твоїй божеській ласці, і за неї нехай буде благословенне імя твоє во віки». І помовчавши сказав Любовіцкому: «Того що й. кор. мил. пише в листі і через тебе домагається від мене, я сповнити не можу. Ми звязалися найтяжчими присягами в союз з Москвою і Шведами і порушити їх не можемо. Але становища короля й. мил. мені дуже жаль, і я зроблю що можу. Ті провінції, що на підставі союзного договору припадають козакам, себто воєводство Люблинське, Белзьке, Волинське й Руське—я відступаю його кор. милости. Також і Ярослав, резервований на мою долю, я лишу недотикальним [2]). Там я думав перезимувати, але з-пошани до короля й. м. я виведу відти свою залогу. Коли се буде до сподоби й. кор. мил., нехай вертає з Шлезку і відси завяже переговори про замиренне з Шведами і Москвою. Дальші переговори в сій справі відложім на потім, а тепер ідіть до своєї кватири» [3]).

Так оповідає Ґрондский. Сю чутку, що Хмельницький переминв свої відносини до Яна-Казиміра під вражінням листа королеви до його жінки і долученого до того

[1]) Itaque laterem lavas mi, domine compater.

[2]) Се місце неправильно переложене у Костомарова, с. 603. В оригіналі: Ex istis provinciis quae vigore confoederationis concernunt Cosaccos, nimirum palatinatum Lublinensem, Belcensem, Wolhiniensem et Russiae concedam suae maiestati; Jaroslamvia etiam, in meam rationem reservatam, intactam relinquam.

[3]) Historia belli cosacco-polonici c. 244—249.

дарунку, переказує також Рудавский (с. 203). Сучасну запись—на підставі оповідань людей, що бачили Любовіцкого в його повороті від Хмельницького—маємо в листі де-Нюера з січня 1656 р. Він пише: Пан Любовіцкий, що був посланий від короля до козаків, вернувся відти і оповідав чуда про Хмельницького: він присягався все життя бути вірним королеві,—або він умре, або поверне його на трон. Сей Любовіцкий привіз від королеви перстень з діямантом дружині Хмельницького і каже, що жінка була напів божевільна з радощів від сеї ласки і плачучи перепитувала того, хто їй передав сей перстень, чи справді се королева його посилає, наречті—на котрім пальці носила його вона (королева)—аби й їй на тім самім пальці носити його все своє життє [1]). Правдоподібно, що Хмельницький скористав з сеї нагоди, щоб наговорити богато приємних слів на адресу Яна-Казимира, Річпосполитої Польської і т. д. Але і з-під літературних покрас Іроидского і з-під фразеольогії самого Хмельницького, що відчувається таки під ними, виступає цілком ясно, конкретно і реально—в звязку з усім наведеним і виясненим попереду, те що дійсно являлося черговим завданнєм козацької політики:

Скомплектувати українські землі під козацьким рейментом.

Взяти під свою владу сі західне-українські землі, фактично не засвоєні Шведами, позбавлені військової охорони і якої будь зверхньої влади.

Номінально признаючи короля, що королював і не правив і не міг нічим виявити своєї влади в сих краях, сидючи за границями Річпосполитої,—фактично забрати під свою владу сі землі що так само номінально його признавали.

Для сього треба було не дати поширити свою владу Москалям і Шведам. Для сього висувається ідея ліґи протекторів України: Москви, Швеції, Польщі.

Протекції України не вистачало для рації такої ліґи, тому козацькі політики відогрівають стару ідею визволення християн з магометанської неволі: задля сеї мети протектори України мусять знайти спільну мову, modus vivendi між собою.

Підстави сеї комбінації, розуміється, були дуже крихкі. Політична ситуація скоромінуща. Добичницькі рейди з грабіжами і контрибуціями були дуже сумнівним засобом для закріплення козацького протекторату в Західній Україні. Але такі пляни були, в сім нема сумніву після вищенаведеного. Цікаво було б побачити, якими дорогами перевопили б далі сю комбінацію козацькі голови—але їх сполошили вісти про татарський наступ і змусили перед часом вертатися на Україну. Наступ Орди дав цілком несподіваний фінал сеї Західне-української кампанії.

---

Хан з усею Ордою рушив з Криму, як ми вже знаємо, в середині вересня. Перейшов Дніпро «против Кодака на Кизиєвім перевозі» [2]), і потім якийсь час стояв на Синіх Водах,—оповідали в Бахчи-сараї, що він там веде зносини з Хмельницьким, тільки ще не договорився [3]).

---

[1]) Lettres de Pierre des Noyers с. 69, лист написаний з кватири королеви 26 січня, переказує відомости щойно одержані.

[2]) Крим. справи 1655 р. книга 37 л. 193.

[3]) Тамже л. 196 під 22 жовтня с.с.: «Кримський цар з військом стоїть за Дніпром на Синіх Водах, ссилається з гетьманом Бог. Хм. про мир, але досі ще не помирились; государеве (московське) військо і козаки стоять під Камінцем, сварок між ними не чути, а польські посли, що їх цар (хан) узяв з собою йдучи на війну, пішли від нього з дороги до Польщі».

З Царгороду могли в тім часі дійти деякі директиви що до приязного пожиття з козаками—в духу султанського посланія до Хмельницького, процитованого вище. Козацьке посольство з Шагін-аґою саме вибиралося від Сіауш-баші до козаків, коли Татарська Орда заняла дороги на Україну; він не рішався пускатися через степ—поки Татари не відкрили йому дороги [1]). Нуреддін-султан дістав при тім відповідне поученнє, очевидно так само і хан. Хмельницький під Львовом приймав сих послів, і 24 квітня вислав з Шагін-аґою свого листа до султана. Висловляв утіху з приводу султанської ласки, обіцяв всяку службу султанові. До донських козаків він уже написав, щоб вони ніякої шкоди в володіннях султана не чинили, і на море жодного човни не пускали, инакше гетьман вважатиме їх за своїх ворогів і т. д. [2]).

Думаю, що се не зісталось без враження у хана і його окруження. Сумний стан коронного війська, короля і цілої Польщі в сім часі, при кінці вересня, мусіли бути ханові відомі, і се теж не настроювало його спішитися в сліди козацького і московського війська, що в тім часі громили коронне військо під Городком. Він розіслав загони по Київщині, стараючись поживитися в тилу козацької армії, і спеціяльно чекав на ті транспорти здобичи, що йшла з Галичини, щоб їх перейняти [3]). Коло 10 жовтня чигринський наказний полковник Павло Безштанько заалярмував усі полки, щоб мались на обережности, бо Татари в великім числі показалися на Інгулі, під Камянкою, і взяті у них язики на допиті розповіли, що хан прийшов з 50 тис. війська, «хоче заступити козацькі городи від гетьмана, а заступивши поювати козацькі городи». 20 жовтня показались Татари під Ольшанкою, і в ріжних місцях Білоцерківського полку—як доносив полковник Гиря [4]). Київські воєводи почали виганяти з околичних сіл і місточок козаків, які лишилися дома, і всяку людність «в осаду» до Києва. Висланий на розвідку «старий полковник» Антін Жданович довідався, що Татари приходили 25 н. с. під Васильків, побили й позабирали в полон людей, загнали стада. Жданович ішов їх слідами, вислідив як вони вийшли на Білоцерківський шлях, але далі не пішов—на його спостереження було їх з тисячу [5]). В Білоцерківщині зіставались вони до початків листопаду. Аж 4 листопада прийшла до Києва відомість від білоцерківського полковника, що Татари відійшли від Білої Церкви і пішли на гетьмана під Львів, в великому числі [6]).

З дня другого листопада (н. с. очевидно) маємо лист до короля від нуреддіна, що йшов з головним полком, з-під Острополя, на Гончарисі. Дякує за упоминки, прислані від короля, сповіщає, що на поклик королівський Орда рушила в скількости 150 тисяч—але не може нічого довідатися про коронне військо—тому висилає частину Орди з Камамбет-мурзою під Камінець, сама ж чекає коронного війська—радить зібрати всю піхоту, яка стоїть по замках—аби спільними силами воювати ворогів [7]).

6 листопада н. с. в козацькім таборі під Львовом одержано відомість від одного сотника Мих. Меньківського, що кримський хан наступає з усіми Ордами і прийшов

---

[1]) Transsylvania I с. 561.

[2]) Monum. Hungariae XXIII с. 261—2.

[3]) «З гетьманського війська ріжних полків козаки їхали з загонів з здобичею до себе, до городів, і Татари богато їх побили». Сівськ. ст. 179 л. 490.

[4]) Сівського столу ст. 179 л. 482—5.

[5]) Тамже 482—5. 487—8. [6]) Тамже л. 490.

[7]) Автоґраф в бібл. Чорторийських 402 с. 63, у Кубалі III с. 439—40.

під Чолганський Камінь [1]). Дивна річ, що перед тим ніби то не було в таборі скільки небудь докладних відомостей про наступ хана—або гетьман мав, а московських воєвод не остеріг. Бутурлин, як ми знаємо вже, виправив трофеї до царя без особливої обережности 26 жовтня, і вони над Случею попали в руки Татарам: він, мовляв, тоді нічого не знав про них і тільки 3 листопада одержано першу осторогу від молдавського воєводи [2]). Діставши сю другу відомість, що хан уже під Чолганським Каменем, козацьке і московське військо стало рушати назад. Гетьман пішов з-підо Львова, як ми знаємо, 7 н. с. листопада, а Бутурлин 10-го; в цитованій вище головній своїй реляції він представляє, що се діялося за порозумінням з гетьманом, без яких небудь напружень чи ріжниць.—

«За тими вістями—пише Бутурлин цареві—ми з усім твоїм військом, і гетьман Б. Хмельницький з запорізьким пішли з-під Львова в черкаські городи. І не дійшовши городка Озірної (Езерни) 8 (с. с.) в дорозі несподівано напали Татари на обоз мого товариша кн. Г. Ромодановского, але твому війську нічого не зробили. 9 го ми і гетьман прийшли до Озірної, і гетьман почав переходити під городом через переправу, а ми стояли коло переправи. 10-го почав наш обоз переходити, і тут наступив на нас хан з Татарами, Черкесами і Поляками—з Петром Потоцким воєводою браславським і Лянцкороньским-сином. Велів ударити з усіх сторін: з—переду на обоз гетьмана, з лівої сторони на окольничого А. В. Бутурлина, а з-заду на обоз мій і кн. Ромодановского, аби розірвати наші обози коло переправи. Ми против них виходили з кінним і пішим військом, і був великий бій з рана до вечора. В тім бою побито богато мурз і (простих) Татар, і наряд (армата), скарб (казна) і військо перейшли через переправу ціло. А другого дня як переправу перейшли і з гетьманом обозом стали, минувши Озірну, хан прислав до гетьмана намовляти його щоб віддав нас з військом. Але гетьман і писар І. Виговський і полковники відповіли, що вони нас не видадуть і голови за нас положать. Як до сього договору не прийшло, зараз же хан, нуреддін та инші царевичі наступили на наш обоз з усіми силами, щоб розірвати наш обоз; ми против них вийшли з обозу в поле і був великий бій. с. 113. Кримському ханові побито богато людей, а з твоїх людей убитих нема: розійшлися з бою всі цілі, а ранено у всіх трьох полках 90 чоловіка. Побачивши, що нічого він над нами не вдіяв, хан відступив від нашого обозу верст 10 і того дня і в ночи присилав по гетьмана з переговорами про замирення, а другого дня, 12-го, пройшов поблизу нового наш обоз. Ми побоюючися від нього всякого лиха, веліли стріляти на них із гармат і відбили його з Татарами від обозу і війшовшися з гетьманом замирилися (з ханом): хан віддав гетьманові тих твоїх людей (вичислено) і Черкасів, що взято було з стольником І. Бутурлиним, а гетьман віддав йому Яна Потоцкого, а у нас узяв полковника Ю. Балабана і А. Войну. Хан узявши тих Поляків пішов до Молдавської землі, а ми з твоїм військом пішли до черкаських городів і прийшли щасливо з нарядом, казною і всіми людьми до Білої Церкви. При тім як гетьман мирився з ханом, я з ханом не з'їздився і договору ніякого не мав, а на чім замирився з ханом гетьман, ми списавши їх договірні статті послали тобі з сеунщиком» [3]).

Се, очевидно, типова офіціяльна «одписка», що хоче представити все як найкраще і найгладше, і я її навів власне як документ характеристичний з сього погляду бо для фактичної сторони маємо инші, більш детальні і реальні відомости.

[1]) Білгород. ст. 382 л. 334. [2]) Тамже
[3]) Білгород. ст. 382 л. 338—339, скорочено в фразеольогії

В шведськім держ. архіві заховався анонімний дневник сього походу, писаний в козацькому таборі, латинською мовою [1])—він також представляє інцідент не дуже крівавим.

«13 листопада (н. с.) під Глинянами прийшла вість, що хан став під Збаражом, з великою силою, наробивши великого спустошення на Україні, і військо Запорозьке і московське, хоч і дещо схвильоване, тим не менше бадьоро вичікувало Татар. 14 рушили відси під Білий Камінь, але тим часом прийшов вістник, що Татари зближаються до Залозців і обступили козаків, що були післані наперед з добичею. Зараз скликано нараду: чи наступати швидко, чи йти поволі, оборонною рукою. Відбувши нараду прийшли 15-го до Залозець, і тут три дні чекали Москалів, що не могли поспіти через обвантажені вози і тяжкі переправи. Тимчасом ідуть вісти, що Орда йде на Тернопіль—просто на Польщу і на козаків, а 17-го прийшов сюди ж післанець від хана з таким секретним сповіщенем, що хан прийшов не на те аби битися з козаками, а більше щоб помститися за кривди заподіяні їм (козакам) від Москалів: «Ви, каже, війну ведете щоб вільности здобути, а в. князь московський вас уважає за своїх підданих і пише як до своїх холопів» [2]). Але сей післанець приходив не стільки для завязання приязни, скільки на звіди війська; його приязно прийнято і теж з прихильними секретними дорученнями відправлено.

«18-го рушили з-під Золочева від Зборів, і тут по від'їзді ханського післанця Орда на правому крилі вдарила на Москву: вбито двох і кілька значніших Москалів взято, і з тим Орда вернулася на своє становище. Ми ж 19-го пішли на Тернопіль, але що не можна було дійти через тяжкі (або: заставлені) переправи, стали табором під Озірною.

«20-го рано Орда почала нас зачіпати; ми перейшли на инше місце, де була краща паша, і вигідніше битися з Ордою, і в сім переході мали з ними ріжні сутички. Але тим часом приїздить від хана післанець з перепросинами—що се сталося без волі хана, і він хоче з нами скласти договір. 21-го гетьман вислав суддю військового, а Орда Субан-ґазі з совїми умовами»—наступає оповіданне про переговори, я його відкладаю на далі.

З польської і татарської сторони цінні подробиці подає Яскульский в листі до Ґродзіцкого, кілька день по подіях [3]). Він був весь сей час у ханськім таборі і відповідаючи, видко, на листа Ґродзіцкого починає від слів жалю, що той не міг сам рушитися зі Львова: якби поспів на час, зробив би кінець Хмельницькому і Москві.

«Яка була у хана з Хмельницьким транзакція, коротко опишу. Скоро тільки хан довідався, що Хмельницький разом з московським військом кинувши марш на Залозці, обернувся на Тернопіль, зараз зложив раду з беями і мурзами, що робити: чи чекати його під Збаражем. чи йти на зустріч? Всі на тім згодилися, що против нього (йти). Тоді хан, лишивши коші, пустився против нього комонником, (справивши) одні орди на Тернопіль, другі на Микулинці, треті на Теребовню, четверті на Струсів—туди й сам своєю особою пішов, і зійшовся з Хмельницьким, як той переправлявся під Озірною. Тут насамперед напала на нього Ногайська Орда і тому найкраще обловилася: положивши кількасот Москви, урвала немало возів з великою здобичею. Инше військо (татарське) прийшло під вечір, і досить мало охоти до битви, але що наступала ніч, хан позволив деяким мурзам битися, але сам з иншим військом

[1]) Архив Ю.З.Р. III. VI с. 96—7. [2]) Rusticos.

[3]) Копія в рпк. Краківської Академії ч. 367 с. 78, дата: «в Большовню 27 листопада».

став під Хмельницьким і Москвою, обложеними над Дубровою. Підчас сеї битви прийшов лист до хана від короля й. м. Яна-Казимира, з тим що він просить хана ратувати його і Хмельницького приводити до того, аби спамятавсь і мав його (Яна-Казимира) за свого пана. В неділю (21 н. с.) кинувся хан на переговори з ним— одначе Орда цілий день гарцями забавлялася, від Хмельницького йшов густий огонь з гармат і з иншої стрільби, і в тій битві пострілено Камамбета. В понеділок виїхав Карас-бей, Субан-казі аґа, Аз-мурза (?) на переговори, а з другої сторони кілька полковників з Виговським» (продовженне відкладаю).

Хан в листі до короля, писанім з-під Галича 27 листопада, так описує свої послуги королеві, за його закликом до помочи: «Вийшовши з Криму ми плюндрували Україну, а пустившися під Львів нашим шляхом, нищили козацькі залоги, себто війська козацькі, що назад верталися, і самого Хмельницького облягли під Озірною, не даючи їм переправи днів з чотири. Вони самі, себто Хмельницький з полковниками своїми прийшли до нас, просячи у нас згоди, і ми вчинили (згоду) і привели до того, що як був він голдовником в. кор. милости, так і тепер зістає, і вас королем і паном своїм називає, і готов нищити неприятелів в. кор. м. і наших також» [1]).

Коронному гетьманові—висловлюючи жаль, що не міг досить швидко поспіти на заклик його, щоб помогти в битві під Городком,—хан також подібно виписував свої подвиги: «Ми з своєї сторони теж прислужились, не тільки тим що частину України віддали огневі і залізом винищили, але й се військо, що поверталося з-під Львова з загонами—ми з них ні одного не пустили, і будуть наші кроки, трупами простелені, на кілька літ дуже значні, почавши від Камінки аж до Зборова. Приступивши туди ми самого Хмельницького взяли в облогу і билися з ним кілька день —він сам просив милосердя і піддався: найясн. короля признає своїм паном і королем, і так як раніше став його підданим, і його військо разом з нашим стоїть готове на поміч найясн. королеві, коли буде від нього наказ» [2]).

В Криму по повернені Орди розповідали ріжно. Мамет-ша Сулешов оповідав московським послам, що хан і нуреддін стрілися з козаками і Москвою між Львовом і Тернополем, був бій і в нім побито богато козаків і московських людей, а в полон попав син боярський (воєвода Бутурлин). Гетьман побачивши їх перемогу («свою немѣру, что ему против царя с московським войском не устояти»), приїздив з полковниками і писарем до хана, щоб помиритись. Згода стала на тім, що козаки відстануть від московського царя і будуть послушні ханові, і походів на море не буде—ні з Дніпра ні з Дону, а коли б донські козаки пішли на море, то Запорозці разом з Кримцями будуть їх воювати. За взятого в полон «боярича» воєводи давали 4 тис. єфимків, але хан з приязни для царя, і тому що замирився з козаками, велів віддати його без викупу. «А крім того ні у хана, ні у нуреддіна з московськими людьми ні з Запорозькими козаками бою ні якої небудь розни не було» [3]).

Московські посли послали своїх людей до Бахчи-сараю провірити сі оповідання. і ті від якогось вірменського купця і Волошенина дійсно почули що инше: Зано-

[1]) Оригінал, польською мовою, в ркп. Чорторийських 402 с. 69, дата не виразна, але супроти дати листу до гетьмана треба читати «27» листопаду. Французький переклад з тою ж датою в листах де Нойєра с. 41.

[2]) Латин. переклад з швед. держ. архиву в Архиві III. VI с. 101—з Галича 27 листопада; копія також в ркп. 367 Краків. Академії ст. 79. франц. переклад у де Нойєра с. 43. Тамже лист хана до Л. Опаліньского с. 34

[3]) Крим справи кн. 37 л. 218.

розькі козаки від московського царя не відступали, у царя і нуреддіна з козаками і з польським королем зносин не було. Се розуміється не вірно, але інтересніше дальше: «А як хан і нуреддін були на «Запороге» (розумій—на Україні), їх московські люди і Запорозькі козаки обложили і вчинили бій, і в тім бою богато Татар побито і забрано в полон, і хан, нуреддін і Сефер-казі ага пообіцяли, що повернувшися до Криму вони пустять по 15 бранців—аби їх московські люди і козаки випустили. Як московські люде і козаки від них відступили, хан і нуреддін з Ордою вернулися до Криму обходом по-при Волоську землю і Очаків, а просто йти побоялися через козаків—бо ті чекали хана коло Дніпра на перевозі против устя Богу, і не дочекавшися погромили Ногаїв Ур-маметового улуса».

«І до посланників (московських) на стан приїздячи богато Татар оповідали, що в нинішнім поході московські люди і Запорозькі Черкаси побили кримського війська і в полон забрали тисяч з десять» [1]).

З мемуаристів і письменників свого часу одні полишають сей епізод зовсім без уваги—як Твардовский, Коховский, Тембесский і наш Самовидець [2]); инші згадують коротко, не надаючи особливого значіння. Два властиво говорять ширше, і мали вплив на представленне сього епізоду в історіографії, тому на їх оповіданнях треба спинитися—се Ґрондский і Ерлич.

Ґрондский був сам тоді десь коло Львова, чекаючи кінця місії Любовіцкого, що зіставався у Хмельницького, і його оповіданне (252—3) має певне значінне. Хмельницький у нього спішить напротив Татар, і стративши в поході звязок з московським військом, обложений Татарами «потерпів чимало», а ще більше московське військо, відрізане від козаків: Татари богато побили Москви і взяли в полон, між иншими сина самого В. В. Бутурлина. Хмельницький «сам бувши в небезпеці і заклопотаний долею московського війська, мусів присягти, що більше не буде воювати з Яном-Казимиром, хан же обовязався вистаратися у Яна-Казимира, що він замириться на почесних і добрих умовах за посередництвом хана». По сій умові хан випустив Бутурлина взаміну за Любовіцкого (його доля служить тут провідною ниткою оповідання) [3]).

Ерлич, далекий від подій, оповідає очевидно з поголосок, досить недокладно, і представляє ситуацію козацького війська далеко більш трагічною ніж воно було в дійсности: «Хмельницький ані в гадці не мав, аби Татари, а особливо сам хан ішов против козаків, бо той йдучи через Україну ні загонів, ні Орди не розпускав, а йдучи з військом у купі, у загонів що йшли з Польщі—тих що козаки посилали до дому.

[1]) Тамже л. 219—221.

[2]) За Твардовским промовчав сей епізод і наш Величко, тим часом як у Грабянки есть коротка згадка про битву під Озірною—«но ничтоже успѣ хань зъ Татари»(с. 136), і потім дуже інтересна, хоч і цілком фантастична повість про розмову гетьмана з ханом, без усяких застережень переказана у Костомарова.

[3]) На Ґрондскім опер своє оповіданне Костомаров, поглибивши і давши инше освітленне подробиці, що військо московське йшло окремо від козацького. Тим часом як Ґрондский виразно каже, що Татари тільки своїм маневром розлучили військо московське від козацького, і з оповідань козацького дневника і Яскульского (не кажучи про реляцію Бутурлина) теж видно, що гетьман не тратив звязку з московським військом, у Костомарова «русскія войска пошли роздѣльно, по всему видно, по причинѣ неудовольствія между Бутурлинымъ и гетманомъ» (604).

відбирав (здобич), а самих, що їхали при возах, велів стинати, і кількадцять тисяч побив». «Не даючися в знаки», заскочив він Хмельницького під Озірною, так що козаки не мали про Татар ніякої відомости, «аж над своєю шиєю побачили». Татари їх немало побили і налапали бояр московських, і козаки мусіли з ханом миритись: віддали всю добичу з Люблина, всіх вязнів і «видали Москву, що була з козаками», і та мусіла дати за себе викуп: 140 тис. талярів, соболів і всякі инші футра. Після того ще холод і непогода сильно знищили їх при повороті, так що вони (з контексту видно, що мова про Москву) [1]), покидали на полях всі гармати й инші знаряди, і з 40 тис. прийшло ледви 8. Цар дуже гнівався на воєводів і Хмельницького, що вони не пішли просто на Краків і даремно потратили військо. Воєводів своїх, що вимовлялися козаками—мовляв вони не хотіли йти дальше Львова, він покарав смертю, а Хмельницького тричі викликав до себе—за третім разом прислав богаті дарунки і коня в уборі, з привязаним посторонком: коли б по доброму до нього тим конем не поїхав, аби його привели силоміць, взявши за шию тим посторонником. Але Хмельницький велів царському послові обмалити голову і бороду, коневі обтяти хвіст і рота і так відіслав їх назад, приказуючи: «Будучи меншою особою, я можу царя відбідати перше ніж він мене скаже привести, а за його такі дарунки огнем і мечем привитати».

Не вважаючи на явну фантастичність сього оповідання воно в тій своїй частині, де говорить про тяжке становище козацького війська під Озірною [2]), зробило вплив на новіших істориків (Кубалю в тім числі), і псіхольоґічно оправдало для них звістку Рудавского про тяжкі умови покори, прийняті козаками при замиренню з ханом, включно до обіцянок видати Татарам московських бояр, звести козацький реєстр до 6 тисяч і т. д. Тим часом всі инші звістки людей які стояли близько до справи зовсім не показують, щоб козаки дуже потерпіли в битві або були в якімсь безпорадніім становищу і впали в паніку або що. Вони бились, готові були битись, з другої сторони—Татари не мали охоти доводити їх до крайности, маючи виразні директиви від Порти і з польської сторони—замиритися з козаками і привести їх до замирення з Яном-Казимиром і його партією, як силу цінну і в даних обставинах для них можливо користну.

Потерпіла Москва. Реляція Бутурлина безсумнівно доволі безсовісно ретушує понесені утрати. Але й її страти не були особливо великі, і козаки ні кидали Москалів ані мали замір їх зраджувати.

---

[1]) Число 40 тисяч явно належить до них—порівняти подане перед тим число.

[2]) Доволі фантастичне також оповіданне Ґоліньского, до котрого відкликується Кубаля: «26 новембра Хмельницький присяг на короля й. м. Казимира, погодившися в переговорах з й. м. ханом кримським: піддавсь на тім, що обіцяв на Москву, на Шведів і инших неприятелів Корони, разом з Поляками й Татарами (воювати), і зараз же дав суми, відкупляючися від Татарів—кількасот тисяч, бо був в міцній облозі у Татар. Дав ханові 15 тис. свого козацького війська, і зараз пішли до Польщі, розділившися на три сторони: Татари з польським військом, котрого до хана зібралося до 30 тисяч або й більше—шляхти і жовнірів з України і з инших місць; армату взяли з Камінця і Львова. Військо татарське пішло одно під Варшаву, инше під Торунь, до Прусії, третє під Краків; рахують їх, Татар на 200 тисяч», с. 783.

Про самі переговори з ханом я пасамперед наведу—продовжуючи попередню виписку—те що говорить згаданий дневник з українського табору.

«21-го гетьман вислав військового суддю [1]), а Орда Субан-казі з своїми умовами: по перше—аби козаки відступили від Москви; друге—аби при Татарах лишився або сам гетьман, або принаймні Виговський, поки вернуться посли (від Татар і козаків) від короля і Річпосполитої; третє—аби гетьман з козаками зложив присягу, що більше проти короля і Орди воювати не буде. На сих умовах замирення не могло статись. Відступивши від переговорів козаки постановили битися з Ордою, але в самих початках бою приходить посланець з повідомленнем, що хан відступає від таких умов, а потім другий—щоб рано прибували на переговори. Їде сам Виговський і складає умови на таких умовах, щоб гетьман прибув до хана для присяги, і хан також щоб присягнув йому. На той час дано за гетьмана закладнів: Алім-казі-тірея і Карач-бея, він (гетьман) дуже радісно прийнятий зложив присягу, і так заключено згоду: навзаєм обіцяли бути приятелями приятелям і ворогами ворогам, згоду держати вічно і не розривати її за ніякими непорозуміннями. На знак вічної приязни хан дарував Москаля, сина воєводи Андрія Василевича, з тим щоб козаки і Москалі також пустили всіх бранців. Гетьман дав згоду і повернувшися до табору прийняв мурзів.

«23 ми пішли з-під Тернополя, разом з нами йшли ті мурзи. 24 привезено від хана Бутурлина, а п. п. Балабана і Войну в обмін від Москалів, і той Балабан разом з воєводичом браславським обіцялися, що вони визволять у Поляків козаків-бранців, де б вони не були. 25 ми пішли на Україну, а хан на Дністер, і відти післав послів до короля, щоб як найскорше до нього прибував: хоче не перше до Криму вертати, аж його посадить знову на троні; також і Хмельницький буде того чекати» [1]).

Ширше трохи оповідає реляція [2])—Бутурлинова очевидно, може ті самі статті післані з сеунщиком, до котрих він відкликався вище. Постилізована вона знов таки специфічно льояльно, за звідомленнями козацької старшини:

«11 (21) ноября, після зносин кримського хана з гетьманом Б. Хм. під польським городом Озірною з'їздилися: ханський візир Сефер-казі аґа, Субан-казі аґа, Карач-бей, Субан-казі аґа, Ширим-бей, Карач-аґа бей перекопський, Коя-бей, Мунтаза-бей, Асман-аґа і мурзи: Келембет мурза ногайський, Баратиш мурза, Іслям мурза з суднею Самійлом Богдановичом, і так говорили:

Сефер-казі аґа сказав: «В минувших літах гетьман Б. Хм. і писар Ів. В., і він, суддя, і полковники присягали ханові на тім, щоб бути з ним у приязни, а тепер присягу свою зламали і від хана відстали, а стали підданими царськими, віддали цареві Київ і инші городи польського короля, пустили до Київа царських людей».

«Суддя Самійло відповідав: Гетьман, писар і він, суддя, і полковники присяги своєї не ламали і хочуть бути з Татарами в приязни, а цар. величеству піддалися в вічне підданство тому що вони з ним одної благочестивої віри. Київ же й инші городи віддали тому що ті городи були предків його—великих благочестивих царей російських, і про те нема що й згадувати».

«Сефер-Казі сказав, щоб вони від царя відступили, а з ними були в любови, а царських воєводів з військом їх видали.

---

[1]) index castrorum.

[2]) Архив III. VI с. 97—8. Остання фраза неясна, я переклав її буквально. [2]) Білгород. ст. 382 л. 323—7.

«Суддя Самійло відповів, що вони цареві присягли навіки невідступно, і царських воєводів не видадуть і готові за них голови положити.

«Сефер-Казі сказав: коли вони не хочуть їх видати, нехай ідуть ріжними дорогами від воєводів—тоді вони (Татари) на них нападуть.

«Суддя Самійло сказав, що гетьман і вони (старшина) мусять іти не ріжно, а разом з воєводами, і ріжно не підуть, бо від царя їм велено йти разом.

«Сефер-Казі казав, щоб вони з ними (Татарами) йшли в Польщу—посадити знову старого польського короля.

«Суддя сказав, що бувши в підданстві цареві, вони без царського наказу з ними (Татарами) нікуди не підуть, але якби король попросив царя, той його, як цар християнський пожалував би і в усім замирився.

«Сефер-Казі сказав: коли сам гетьман з ними не піде, нехай би післав полковників і козаків.

«Суддя в тім і в иншім на їх мову відмовив і того дня розійшлися, не прийшовши до договору.

«12 (22) ноября гетьман з ханом помирився на тім, що хан і Татари на українні (московські) і на черкаські городи війною не ходитимуть, Полякам против них не помагатимуть, з царськими воєводами і військом їх не битимуться і царських людей і Черкасів узятих в полон віддадуть. На тім усім хан і мурзи присягали (шертували), для того гетьман і писар їздили до хана самі, і перші дали шерть на Корані хан і мурзи. Гетьман присягав на тім, що буде з ханом в приязни, як попереду, і не буде ходити на Крим. Закладними за той час в козацькому таборі були Субган-казі аґа і Карач-бей перекопський».

Після того прислано гетьманові бранців.

З польської сторони маємо цінне оповіданне Яскульского (продовженне його листа до Ґродзіцкого, зацитованого вище).

«В понеділок (22) виїхав Карач-бей, Субан-Казі аґа і Аз мурза на переговори, а з другої сторони кілька полковників з Виговським. Спитав їх Субан-казі аґа: «По що ви здамали присягу нам? Адже Хмельницький як Тугай-бєєві присягав, без відомости нашої не мав з жадним монархом брататись? Чому ж побратались з Москвою?». Відповіли: «Ми то вчинили за радою Ісламґерая, попереднього хана, що так нас завсіди вчив, що краще мати богато приятелів ніж неприятелів; а крім того ще ви без нашої відомости зложили братерство з Поляками».

«На се дістали таку відповідь: «Не можете сказати, що наша згода була без вашої відомости, бо ви там були присутні, а до того—не раз ми посилали до вас, офіруючи вам братерство, аби ви тільки відступили від Москви—чому ж того не зробили?» Мавчаннем проминули козаки се питаня і його обминули.—«Що було то було, тепер ми готові з ханом й. м. тримати і брат-за-брата жити». Від Орди їм на се сказано таке: «Коли хочете з нами брататися, видайте нам Москву» Відповіли на то: «Коли б ми то зробили, мали б великий гріх і сором. Отщо ми готові зробити [1]): як їх відпровадимо до границі, зараз їх відступимо, а ви з ним робіть що собі хочете».

«По таких розмовах розійшлися. Орда знову до гарців, а хан до ради, котра скінчилася тим: зложити з козаками приязнь; від пункту про видачу Москви відсту-

[1]) To uczynimy izesmy gotowi.

нити, але з тим щоб братерства з нею на будуче не відріклися. Ві второк [1]) стала згода, і Хмельницький приїхав, щоб вислухати присягу хана—котру йому хан публично, під небом віддав на вічну приязнь, під тою умовою, аби був вірним підданим й. кор. мил. і спільно з ними (Татарами) стояв по стороні Яна-Казимира. Він (Хмельницький) то все пообіцяв, заклинаючися жінкою й дітьми. По тій церемонії випив дві чарки горілки за здорове короля, віддав йому цару румаків і від'їхав до свого табору. Хан й. м. також віддарував конем з убором. Віддав Москві Бутурлина, Хмельницький и. Потоцкого і Балабана; богатьом иншим вязням даровано свободу, і вони вже вільні до домах своїх.

«В середу (24) Хмельницький рушив на Україну, а хан до Дніпра—ночував у Купчинцях, в четвер над Стрипою під Нетликівцями, в пятницю під К-см. Тут воєвода браславський (Петро Потоцкий камінецький староста) і я з ним попрощались і він (хан?) віддав заставників. При прощанню хан заявив: «Я не присягав королеві шведському, а королеві Казимирові, і йому приязни дотримаю: разом з Хмельницьким піду на послугу йому». Дійсно, йде з ним полк Білоцерківський, і Хмельницький обіцяв скоро ставитись—як тільки відпасуть змордованих коней,—а тепер посилає листа з послом королівським, віддючи підданство. При такім стані річей треба щоб й. кор. мил. дав знати ханові, що йому робити: чи йти далі в глибину крбю, і куди саме, чи вертати? Бо він тільки чекає сеї директиви, і буде чекати тут на Покутю 20 днів рахуючи від учорашнього дня (28 листопаду н. с.), а як скоро отримає, зараз рушить туди, де буде воля й. кор. мил. Як же й. кор. мил. не буде потрібувати війська, він зараз оберне свою фурію на Волох і Мунтян» [2]).

Ряд інтересних подробиць знаходимо в листах воєводи Стефана, що з великою трівогою вичікував, чим скінчиться сей похід хана. В листі позначенім в виданню неправдоподібною датою 10 листопада [3]), він переказує Ракоціеві «певні відомости» про договір козаків з ханом, принесені очевидно післанцем турецького візира, що повертав від хана. Пункти договору такі: 1) вічний договір буде дотримуватися з обох сторін; 2) козаки вернуть Казимирові трон; 3) гетьман обіцяє на перше жаданне хана сісти на коня; 4) Донські козаки будуть стримуватись від походів на море, від нападів на Ногая, на Крим і на Турецькі землі, в противнім разі Хмельницький мусить іти на них, помагаючи ханові. Щоб козаки відстали від Москви, хан того не вимагав: вона має бути приятелькою також і його. Воєвода виявляє велике здивованне з приводу сього союзу і не вірить щоб він устоявся, з огляду на союз козаків з Москвою—твердіший ніж їх союз з Ордою. Адже й тепер велике московське військо з Хмельницьким і воєвода так чув, що Хмельницький хоче їх лишити у себе до весни, щоб вони випочили у нього на Україні для нової кампанії; против Донських козаків він не може виступити, не розірвавши з Москвою; а порозумітися з нею (з царем, очевидно) в сій справі не мав часу, з огляду на несподіваний характер сього договору. Помагати Казимиру він не може, не нарушуючи своїх відносин з Шведами, і також з царем, бо він зістається Казимирові неприятелем (dusmanya). «Наскільки

[1]) Ріжниця на оден день против відомостей з української сторони.

[2]) Ркп. Краків. Акад. 367 с. 78, дата 29 листопада з Большівця (під Галичем), себто ще в контакті з ханською кватирою. Лист кінчиться проханнєм про бенефіцію за службу.

[3]) Monumenta Hungariae hist. XXIII ч. 157.

людина може міркувати, то він дуже скоро Татар облишить, як то вже часто у них бувало, але що він лишив з ханом козаків, то доки вони будуть з ним, він хочби й хотів, не зможе з ним розірвати». Ближчих відомостей воєвода сподівається від свого посланця, висланого з листом Ракоція до гетьмана: він доручив йому все доглянути і вивідатися, і принести від гетьмана і Виговського відповідь на післані їм листи.

2 грудня він сповіщає Ракоція, що його посланець уже вернувся: 27 листопада поїхав він з гетьманської кватирі, з листами гетьмана і Виговського, і оповідає як очевидний свідок, що там діялось:

«Дивен бог в усіх ділах своїх! Бачивши, які були гніви (disturbatio) між ханом і Хмельницьким, з якими погрозами і гнівом хан вирушив,—хто б повірив, що вони так скоро помиряться! Але з якихось причин, хан як тільки зблизився до становищ гетьмана, прислав до нього шукаючи замирення (pactum). Гетьман з свого боку також був до того готов, і вони з'їхалися. Хан прислав в заставі Сефер-казі й инших великих мурз, і по сім гетьман поїхав сам до хана.

«З'їхавшися з ханом, зараз поцілувались, хан витав гетьмана з великою радістю і подарував йому коня. Відновили вічну приязнь і обговорювали ріжні справи—за товмача був Грек, котрого ми давно собі позискали. Сей наш приятель так збирає в коротких словах побажання хана: 1) Гетьман повинен відстати від Москви. 2) Він повинен знову признати Казимира і разом з ним повинен постаратись повернути йому корону і вигнати шведського короля. Гетьман обіцяв все се зробити і дав (ханові) вповні секретну асекурацію, що він Москву покине. В провідники ханові гетьман дав 150 козаків—тому що вони краще знають місця і обставини, і по сім гетьман і хан розпрощалися: гетьман пішов від Збаража на Україну, а хан з лекшим військом пішов на Шведів, лишивши гіршу частину Орди, тих що мають лихих коней. Сі для поживи прийшли під Городенку, недалеко від нашого краю і там попустошили околицю. В нашім краю вони досі не зробили шкоди; як буде далі—не знати, але люде тікають в ліси і гори» і т. д.

«Вище згаданий наш конфідент повідомив нас також, що хан договорився з гетьманом, що вертатиметься він сею стороною (молдавською очевидно), а не тою якою прийшов (через Україну себто). В договорі застережено також, що хан буде зимувати в сім краю, але ми не думаємо, щоб він тут зістався зимувати, але що за користь з того коли він буде йти сюдою». Наступають міркування про те, що в небезпеці Стефанові прийдеться податись до Кімполунгу, на семигородську границю і т. ин Що до самого договору він додає такі гадки від себе. Союз гетьмана з ханом трівкий не буде—нема для того підстави, гетьман не мав до сього охоти, був до нього змушений, тому що син московського воєводи Андрія Бутурлина попав в татарські руки, і гетьман мусів піти на договір, щоб його виручити, а по друге—аби забезпечити свобідну путь до дому козакам, обвантаженим масою всякої здобичи. Козаки відзиваються, що аби їм тільки спокійно вернутись—вони вже тоді Татарам себе покажуть. Зрештою Хмельницький не держиться звичайно ніяких договорів, і сим разом мабуть поступить своїм звичайним способом» [1]).

---

[1]) Transsylvania I с. 527. До сього в листі додані инші відомости: того самого дня, що сього Стефанового посла (27 листопада), відправив гетьман і посла Яна-Казимира, з такою відповіддю, що нехай лише приїде—все буде готове. Згаданий приятель—товмач оповідав, що в розмові Сефер-казі й Виговського була мова про Ракоція, Стефана і Лупула, і Виговський за-

Далі лист без дня: Приїхали нарешті посли від хана, котрих воєвода сподівався. Вони дуже пишні й надуті тим, що мають договір з козаками і домагаються від воєводи викупу: 30 тис. талярів і дорогих футер, за те що не будуть пустошити його краю, і таке ж домаганнє післали воєводі Константинові. Про договір з козаками вони оповідають, що він містить такі пункти: козаки відстануть від Москви і повернуть на королівство Казимира, але воєвода повторяє свої скептичні гадки щодо трівкости договору і посилається на останні листи гетьмана і Виговського, а також на нові відомости від камінецького старости (П. Потоцкого): він пише, що під Уманню збирається сила козацтва, щоб заступити дорогу Татарам [1]).

Наведені відомости не лишають сумніву в тім, що оповідання Єрлича і Рудавского про тяжкі умови, прийняті Хмельницьким під Озірною, не варті ніякого довіря. Оповіданнє Єрлича ми вже знаємо. Рудавский оповідає (201), що Хмельницький, відступаючи від Львова—під впливом розмов з Ґродзіцким і посольства королеви, несподівано наскочив під Озірною на хана і ним обложений після дводенних переговорів [2]) відновив стару приязнь на таких умовах:

«Від того дня буде вічна згода між ханом і Махмет-ґераєм і його наступниками і народом Татарським, з одної сторони, і Б. Хмельницьким, гетьманом Запорізького війська та його наступниками і військом Запорізьким—з другої.

«На підставі сього вічного замирення Хмельницький признає короля польського і його законних наступників—королів польських уважатиме з усім Запорізьким військом за своїх правих, природних і законних панів і крім сеї присяги зложить нову присягу вірности теперішньому польському королеві.

«Союзу з Москвою виречеться і на будуще не входитиме в ніякі звязки з заграничними (монархами) без відома короля і Річипосполитої Польської.

«Русь уживатиме старих вільностей, і число козаків на будуче буде 6 тисяч.

«Хмельницький підійме спільно з Татарами зброю против шведського короля, скоро тільки буде наказ короля польського.

«Московську старшину, яку під ту хвилю має, Хмельницький видасть ханові».

Текст сей без яких небудь обмежень чи застережень прийняв як текст договору Хмельницького з ханом Равіта-Ґавроньский (II. 424).

Доволі близький до сього текст заховався в сучаснім копіярії Яна Лещиньского [3]) і в Теках Нарушевича, як копія з архива короля Станислава-Августа [4]),—його прийняв Кубаля з легеньким застереженнем («за польськими джерелами умови відновленого союзу були такі»)—

---

галом прихильно відзивався і про Ракоція і про Стефана. Подробиць товмач не переказав, лише натякнув, що Стефанові краще було б післати свого чоловіка до Семигороду: туди лекше було б переслати відомости.

[1]) Transsylvania I c. 536.

[2]) У Кубалі помилково вийшло з того 12 днів—«трактати з ханом трівали 12 днів» (с. 324) і мабуть у звязку з тим з'явилася і фальшива дата договору: 28 листопада. Тим часом в дневнику з українського табору і в обох реляціях Бутурлина днем замирення показано 22 листопада; можна вагатися між 22 і 23, показаним у Яскульского, але 28 листопада хан уже був за Дніпром, а гетьман мабуть десь на Гончарисі.

[3]) Ркп. 385 л. 124, заголовок: Punkta między Machmet Giereiem chanem Krymskim a między B. Chmielnickim starszym wojska Zaporowskiego anno 1655.

[4]) Тека 148 с. 847.

«Аби від того часу Б. Хмельницький, на той час старший війська Запорізького [1]), нікого иншого не признавав своїм паном, тільки Яна-Казимира, теперішнього короля польського і його наступників на польському троні.

«Аби зараз же відступив від московської фракції і ліги і яку має при собі Москву аби видав ханові й. м.

«Аби задоволявся давніми звичаями, правами і вільностями, здавна наданими від королів польських.

«Реєстрового війська не має бути більше понад 6 тисяч, і те аби було перемішане [2]) з піхотою польською і угорською.

«З ніякими сторонніми володарями аби не входив в ніякі ліги і ніяких походів не робив [3]) без дозволу корля й. м. польського і Річпосполитої.

«Аби з військом Запорізьким зараз же пішов при хані й. м. зносити того котрого Поляки вибрали собі на короля».

Після сказаного вище ясно, що в тих обставинах не могло бути навіть мови про такі драконівські обмеження Козаччини й її гетьмана, та ні король ні хан і не були в тім заінтересовані. Ханові хотілось замиритися з козаками, розвести їх з Москвою, і віддячитись Янові-Казимирові за його золото. Порта бажала замирення Орди з козаками. Ян-Казимир просив привести козацьке військо під його руку і вплинути на нього, щоб воно йому помогло [4]). Хмельницькому було дуже легко надавати в сім напрямі приємних обіцянок, бо він і без того, з мотивів виясненних вище, взяв льояльний тон супроти Яна-Казимира. Сеї льояльности він, розуміється, не мав заміру довести до того, щоб справді воювати за нього з Шведами, і козацький полк посланий з ханом мусів мати докладні інструкції в сій справі,—але лишити козацьке військо в Галичині, хоча б і разом з ханом, се було корисно для козацьких плянів. Розривати з Москвою серйозно старшина не мала так само наміру—але обіцяти не боронити Татарам при нагоді трохи тріпнути воєводів—се справді парламентарі могли до якоїсь міри обіцяти. Про редукцію ж козацького війська, заборону заграничних зносин і т. под.—очевидно й мови не могло бути. Оповіданнє Яскульского найкраще се показує. Та й король пригадуючи в пізнішім посольстві до хана (в квітні 1656) всю зичливість виявлену ханом в сім моменті, також зводить умови хана з гетьманом під Озірною тільки до сих двох пунктів (кондицій): «перша—аби присяг

---

[1]) Се характеристично, що разом з поворотом до 6-тисячного реєстру і титул гетьмана Хмельницькому в сім «документі» відібрано!

[2]) przeplatane, Кубаля (с. 324) перекладає: złączonych. Тут може бути мова або про те щоб військо козацьке не ходило в походи само, а тільки з польською піхотою, аби не мало своєї території, замкненої для леж польського війська.

[3]) zadnego wojska nie czynił, Кубаля перекладає: ani woyska przyczyniał.

[4]) Крім самого Яна-Казимира робив у сім напрямі заходи також і його вірний прихильник, властиво єдиний фактичний представник його влади у сім краю, ґенерал Ґродзіцкий. В цитованім уже листі Гродзіцкого до короля 18 листопада читаємо: «Писав сьогодні до п. Яскульского, аби намовляв хана, щоб він по змозі замирився з Хмельницьким, (перехиливши його) на сторону в. кор. мил. Бо він (Хм.) сам говорить, що я тої Москви не хочу, і між ними сильна незгода, як я то сам бачив» (gdyż on sam powiada, że ia tey Moskwy nie chce i iest sroga niezgoda między niemi, czego ia sam naprzrzył) Наруш. 148 с. 757—8.

на вірність королеві і Річпосполитій, а друга—аби від Москви відступив, так як сам хан повідомив короля листом [1]).

Але не трудно зрозуміти, як з'явилися такі фантастичні оповідання про обмеження козацького війська. Вісти про прихід хана в поміч Янові-Казимирові з несчисленним татарським військом, про замирення його з козаками і приведення їх до підданства і помочи Яну-Казимиру—сильно збільшяли його шанси і були використані його прихильниками, щоб перекинути вагу на його бік.

Рудавский наприклад згадує, що сі чутки дуже сильно вплинули на перехід на бік Яна-Казимира ріжних незадоволених і нерішучих елементів [2]), а соймова конституція 1659 р. на користь Яскульского навіть так і констатувала, що прихід хана і його Орди «переломив шведську революцію» [3]). Очевидно, в числі инших способів dla pokrzeріevia ducha було пущено також і сей фантастичний текст трактатів, котрими хан приводив Козаччину «до давнього стану» перед Хемльниччиною. Дивно тільки, що такий серйозний дослідник як Кубаля дав себе зловити на сю штучку, і навіть пускається в міркування, що пункт про обмеження реєстрового війська мабуть було лишено на рішенне короля [4]).

Не можна згодитись і на його—з таким темпераментом написану характеристику нефортунного становища Бутурлина. «Болрин був напів-мертвий від самої галки як то він стане перед царським лицем. Він що в Переяславі приборкав пиху Хмельницького і привів Україну до присяги—великий чоловік, намісник, висланий з 40-тисячною армією, щоб іменем царя керувати цілою кампанією і тримати в руках зухвалих буйних козаків, від початку до кінця кампанії стояв як мотика при плоті на услугах Хмельницькому. Той проклятий хлоп, наймит (?), смердячий гнойковець (!), не боячися ні бога ні царя випровадив його під Львів, не позволив здобувати міста, на очах його вів переговори з царськими ворогами, за його плечима трактував в львівським мішанами, приймав і відправляв послів польського і шведського короля [5]) і хана татарського без його відому і дозволу, а про нього, царського намісника казав, що він «цікавий та босий», Москалів називав грубим народом, і наресті віддав його в руки Татарам. Через нього він стратив здобич, славу, будучність і власний добуток. І ще того злодія і зрадника цар буде хвалити, що він вирятував військо в неволі... Голову тратив. Був переконаний в зраді Хмельницького, але доказів не мав. В пізніших докорах ані сліду, аби він знав, який договір зложив Хмельницький з Татарами».

Скільки тут невірного, видко з вищесказаного. І на перевірку може вийти, що таки Бутурлин мав вірніше поняття про договір Хмельницького з ханом, ніж шановний історик.

---

[1]) Жерела XII с. 375 [2]) Hist. Pol. с. 203.

[3]) Volumina legum IV с. 285. [4]) III с 325.

[5]) Wojna Szwecka с. 325. Під впливом сього хибного представлення написав і Липинський в своїй книзі (Україна на переломі с. 39), що «Хмельницький вичав московське військо Татарам, і в наслідок сеї умови Бутурлин був оточений Татарами», і т. д. Для характеристики ситуації нагадаю ще чолобитню лубенського осавула Левка, що нагадує цареві, як він під Солоним Городком взяв в полон Яна Потоцкого, а того Потоцкого гетьман віддав Татарам в обмін за Івана Бутурлина—Акты Ю.З.Р. IV с. 130.

Одночасно з великим походом на Галиччину зроблена була маленька експедиція в Припетське Полісся, силами київської московської залоги і мабуть київських таки козаків. Про неї так оповідав кн. Дмитро Волконский, що провадив тим походом [1]).

«1 вересня (с. ст.) післано нас човнами р. Припеттю воювати литовські городи [2]). І дорогою стало нам відомо, що в городі Турові стоять заставою литовські люде. 15 вересня, години за 2 до вечера, прийшли ми військом під Туров, і туровські міщане: війт Богдан з товаришами, чоловіка з 300, вийшли на зустріч з іконами й били чолом вел. государеві, щоб їх пожалували,—не били і городу та острогу не палили. Бо вони против государевих людей не стоять, а хочуть бути під государевою високою рукою. А розповіли таке: «Стояв у нас в Турові заставою урядник Ян Коптевич і з ним 50 чоловіка Литви, але почувши що йдуть государеві люде з Київа, він з литовськими людьми, і міщан богато з городу втікли за два дні до вашого приходу. А ми з города не тікали, а просимо государевої ласки». І я тих турівських міщан, війта з товаришами привів до хреста, щоб були під високою рукою цар. вел.

«Того ж дня о годині четвертій в ночи пішли ми пішо на Давид-город, 30 верст від Турова, полишивши човни в Турові—веліли їх гнати під Давид-город. 16 вересня о годині третій дня прийшли ми під Давид-город. Там урядники були пан Пашковский та Залеский, і з ними шляхти чоловіка 400, на конях, та пішого люду 300, та міщан більше тисячі. Ті урядники вийшли з піщим і кінним людом з города й стрівши нас за верству від міста вчинили бій, але царські люде стали брати гору і литовських людей побивати, загнали їх до города і город запалили, а урядники Пашковский і Залеский з кінними й пішими людьми стали тікати ріжними дорогами. А я для спочинку піших людей під Давид-городом днював—бо потомились.

«При кінці того ж дня [3]) пішли ми човнами далі рікою Горинею до ріки Припети—50 верст, а Припеттю вгору пройшли до р. Вятлиці 15 верстов, а від Вятлиці йшли пішо 25 верстов до города Столина—прийшли під Столин 20 вересня о 1-й годині вдень. А в Столині староста Сава Кашкевич—з Давид-города прибіг та урядник тутешній Залеский, з ними литовських людей кінних 300 чоловіка, та піших з полковником Стрілкою 400, та міщан і Жидів чоловіка 500—вийшли й, стріли від города версти за 2. Вчинили бій великий, але царські люде їх перемогли, стали литовських людей побивати, а ті стали до города відступати, а царські люде, прийшовши під місто ні трохи не гаючися, суміш з литовською піхотою війшли до міста, а літовські люде і міщане з міста почали нзріжно тікати. Я з усіми людьми став у городи, за литовськими людьми не пішов, бо піші люде йшли всю ніч і потомились. Стояли в городі до вечера і при кінці дня, запаливши город пішли до р. Припети, до човнів, 25 верстов.

«Ішли р. Припеттю до р. Пини, 60 верстов, а р. Пиною 30 верстов до города Пинська, прийшли туди 25 вересня в 6-ій годині дня. Були там такі начальні люде:

---

[1]) Белгород ст. 382 л. 114—123 (переповідаю в першій особі, з деякими скороченнями). В Дворцов. Разрядах коротке звідомлення, привезене тимже Дм. Волконским під днем 13(23) листоп.—Допови. с. 12.

[2]) «для промыслу над литовскими городы».

[3]) «в оддачу часов дневных».

маршалок королівський п. Лукаш Єльський [1]) і підчаший Ян Кедровский, а з ними—казали язики—700 кінних, та пших людей, міщан; Жидів зо 3 тисячі. Стріли нас з усім кінним і пішим людом і з арматою за верству від города, і до пристани не допустили. Ми приплили з усім військом нижче тої пристани до иншої пристани, а ті литовські люде і до тої пристани не допустили—відстрілялись, і богато човнів попробивали. Тоді ми пригрібли до берега на верству нижче під с. Пеньковичами і з човнів поспішили на беріг. Литовські люде від тої пристани відбити нас не поспіли, і наші люде вийшли на беріг з човнів, а маршалок Єльський та підчаший Кедрович з усіх сторін їх обступили і счинили великий бій—билися до 12-ої години вдень, і наші люде в тім бою б гато литовських людей побили, а литовські люде, побачивши перемогу царських людей і великі втрати, побігли до міста. Наші били їх до земляного валу і до города, і замішавшися між ними, вийшли до валу, до города і відти литовських людей вибили: кінні й піші тікали різно, а наші люде сіли в городі. За литовськими людьми гонити не було кому, бо кінних людей не було. Котрих литовських людей приступаючи до города забрали живих, тих порубали—тому що при малім числі «взимати» в язики не можна було, а живих лишили 9 чоловіка Литви. Та ще взяли у них 2 мідяні гармати—куля в 3 гривенки, 5 корогов, дві литаври, 4 барабани. Стояли в городі два дні й дві ночи, щоб людям дати спочинок, а 27 вересня запалили город і слободи й пішли до човнів. Прийшло до човнів литовської кінноти з 400, наші люде почали до них стріляти з рушниць і з гармат, і вони без великого бою відійшли.

«Ми ж пішли з усім військом човнами далі р. Прип'яттю, відійшли від Пинська 50 верстов і прийшли до села Стахова, 28 вересня. А в тім селі стоять зо 200 литовської кінноти, а пших з 400—чекають, чи будемо робити якусь шкоду. А ми вистерігши час пристали до берегу і вчинили великий бій: билися до ночи, а в ночи розійшлись і потім ішли рікою 3 дні—прийшли против Кажан-города. Покинули човни, пішли під Кажан-город пішо, 10 верстов, а з Кажан-города вийшли—війт Михайло Пинчуків і міщан чоловіка зо 200 з іконами, били чолом, щоб їх пожалували, не веліли бити, а вони против вел. государя не стоять, а котрі були у них литовські люде, ті повтікали, почувши похід на них з Київа і війну. Ми тих міщан привели до хреста, і того ж дня пішли до човнів. Ішли Прип'яттю день, а потім кинувши човни на ріці, 1 жовтня пішли пішо під город Лахву («Латву»)—10 верстов від ріки. З Лахви стріли теж міщане—війт Калиник з товаришами, з іконами. Сказали, що литовські люде, які у них були, повтікали з гор да, почувши прихід царських людей з Київа, а вони, міщане против царських людей не стоять. Привівши їх до хреста, того ж дня пішли до човнів, і човнами пішли Прип'яттю і Дніпром до Київа. Прийшли 26 жовтня з усіми царськими людьми—нікому шкоди не сталося, тільки одному салдатові під Пинськом з гармати руку відірвало, та двох з рушниці ранено».

З поданого реєстру видно, що в поході було 450 салдатів і 150 стрільців. Про козаків Волконский не згадує, бо здає звідомлення з операцій дорученого йому московського відділу. Але ясно, що без козаків 600 московських вояків не посміялись би пускатись в таку досить далеку експедицію на незвіснім їм терені, не оріен-

[1]) В ркп. Лукашенский; Лукаш Єльский був маршалок пинський; инші власні імення з різними ваганнями в транскрипції.

тувалися б так добре в тутешніх водних і сухопутних дорогах, не ставали б так твердо до бою з переважними польськими силами (навіть припускаючи деякі перебільшення в реляції Волконского). І справді офіціяльна скарга пинських міщан на погром міста підчас сього рейду [1]) виразно говорит про «Москву і козаків» як його учасників: «Місяця октября 5-го дня [2]) Москва і козаки—непріятель Корони Польської і в. кн. Литовського, в кількох тисячах війська [3]) (з арматою) нагло під'їхавши під місто Пинськ човнами й байдаками і впавши до міста, заскочивши міщан і гостей, чоловіків, жінок і дітей їх, немалу скількість тирапське й мордерсько мучили ріжними ничуваними муками і на смерть побили. А потім стоячи кілька днів вибрали до щенту всі скарби, готові гроші і товари ріжні—золото, срібло, цину, мідь, дзвони костельні й церковні [апарати і всякі оздоби], ріжні речі й усякі набутки домові позносили і позвозили до байдаків і човнів. А відходячи з Пинська [дня 7 октября] спалили до щенту замок, місто, костели, церкви, крамниці ринкові, шпіхлірі, доми, фільварки, в тім два шпіхлірі в ринку—один з арендою напитків шинкових, де були скрині з правами гільдностей міських і з лібертаціями, що їх король й м. і князь староста пинський зволили надати місту, з огляду на його великий упадок після першого погрому козацького і від жовнірів, як вони тих козаків громили, і потім від морового повітря... а другий шпіхлір з вагами—де забрали богато ріжних товарів, воску і лою, а ті шпіхлірі і міру ринкову для міряння збіжжа, взагалі все місто з достатками спалили і в нівець обернули, так що ледво кількападцять домів лишилось з одного кінця на передмістю, котрих огонь не міг досягти».

Инші скарги говорять тільки про напад «Москвитина»—унятський владика смоленський і турово-пинський скаржиться на спустошенне його д ркви в Пинську і с. Площова над р. Струменем, підсудок пинський Ф. Годебский на спустошенне його маєтностей Столина і Теребня, Комари-Стаховскі про спустошенне їх села Стахова [4]). Але те що сказано в скарзі міста Пинська дає нам уже досить ясне поняття про сей рейд. Для нас він інтересний головно як прелюдія пізнішої казацької акції на Пинщині, що вилилася в звіснім акті підданства під протекторат козацького війська частини пинської шляхти з тим же Лукашем Єльським на чолі, що виступає тут на чолі пинського війська. Мабуть і ініціятива сього рейду вийшла з українських кругів і стояла в звязку з плянами західне-української експанзії Козаччини. Київські воєводи могли по просту примазатись до експедиції, котру орґанізував київський полковник—і тим старанніше висували свою роль—так що князь Дмитро цілком промовчав участь козаків у сім поході. Розуміється, в теперішнім стані наших відомостей висловлюю се лише як здогад!

---

Тяжку страту понесла в тім часі Козаччина на білоруськім фронті—в смерти Івана Золотаренка, сіверського гетьмана. Після огляду діяльности сеї сіверської армії в р. 1654 я принагідно згадував уже дещо з її історії в р. 1655. Коли зведено головні московські сили з білоруського театру війни в осени 1654 р. і розіслано на

[1]) Акты изд. виленскою коммиссіею, т. 34 ст. 67 (подаю з скороченнями, а в ламаних дужках додаю дещо з протоколу возних тамже с. 68).

[2]) Як бачимо, дата цілком сходиться з реляцією Волконского.

[3]) Отже ясно, що то не були тільки 600 московських вояків.

[4]) Тамже с. 69—72.

спочинок, то литовські сили під проводом Радивила і Гонсевського перейшли в наступ, і Новий Бихів—осідок Золотаренка був також обложений армією Радивила, в січні 1655 р. Не маючи нізвідки помочи, Золотаренко лишився в доволі небезпечнім становищу з своїм переполовиненим військом—корпус його брата здається тоді ще не вернувся до нього з своєї експедиції під Витебськ. Але він тримався, і облога скінчилася скорше ніж можна було сподіватися, бо Радивил по кількох тяжких кинув Н. Бихів, щоб занятися Могилевом, де Поклонський перейшов на його бік і віддав йому місто, а треба було здобути ще непокірний замок. Тоді Радивил і Поклонський попробували й Золотаренка перетягти на свій бік—використовуючи його доволі трудне і загрожене становище. Вище були наведені сі листи, вони доволі зручно вдаряли в болючі місця українсько-московських відносин, та Золотаренко на сі аргументи не піддавався, «предестні листи» відсилав цареві і тримався дуже льояльно. Але не дуже вкладавсь і в боротьбу з Радивилом, не вважаючи на натиски з московської сторони, щоб ратував Могилів. Посилає туди під'їзди під проводом свого брата Василя, що в тім часі вже з'являється коло нього, брата в перших Тимоша Оникієнка, що носить титул полковника стародубського, і Самійла Курбацького полковника борзенського. Просив царя післати скорше своє військо, а сам вимовлявся трудною дорогою, великими снігами—«з котрих чоловік конем не може вибрести». «Коли б ми мали на риск піти, то се було дуже небезпечно при такій тяжкій дорозі, бо й те товариство, що ми посилали тепер на під'їзд, поневолі мусило вернутися і верталючися мало не половина війська гнала перед собою коней до табору, що поприставали в великих снігах» [1]).

Та дорога дорогою, але дуже можливо, що Золотаренко, і його дорадник протопоп Максим Филимонович, вважали за краще не наставляти своїх голів у боротьбу Литви і Москви, пильнуючи своїх ближчих, козацьких інтересів. Тільки тоді як московська сторона стала на ново розвивати більшу активність, Золотаренко рушив також під Могилів—і поспів сюди, коли Радивил уже кинув облогу, 11 травня н. с. На здогін литовського війська посилає він знову своїх помічників, і ті справді пописуються легкими трюмфами над литовськими частинами, а сам Золотаренко під осло-ною сих операцій коло очищення могилівського району під литовського війська видимо старається поширити в нім свою владу—прилучити до своєї козацької займанщини територію горішньої Сожі. Так 22 травня виступає він перед царським урядом в ролі протектора людности «повітів» Чаусів, Чирикова, Мстиславля і Кричева, просить присилки війська для їх охорони і под. [2]). Не вважаючи на вповні льояльні й дуже обережні форми, в яких висувався сей фактичний козацький протекторат [3]), московський уряд, видно, добре відгадував його значіння—очевидно був дуже настороженый на сім пункті, і грунтовно обміркувавши справу, дав на сі льояльні прохання Золотаренка таку відповідь, що згадані «повіти», як прилучені до Могилівського округу, повинні підлягати московському воєводі, а в завідуванню

[1]) Лист Золотаренка до царя с. 529, досить інтересний з літературного погляду, може виріб Филимоновича. [2]) Акты XIV с. 637.

[3]) «Тільки від вашого царського престола бажають вони ласки і слізно прохають прислати тим часом воєводу, щоб не попасти (знову) в неволю (польську), завдяки наступові війська в. цар. вел.», пише він, доносячи, що згадані «повіти» визволено від литовського війська і наново приведено в підданство цареві.

Золотаренка лишається тільки Кричів з його околицею («уѣздом») [1]). І тут надалі дійсно признається тільки козацька адміністрація, сотники і осавули [2])—тим часом як в тих инших повітах, на котрі претендував Золотаренко, московський центр знав тільки своїх воєводів.

Можливо, не без бажання віддалити Золотаренка дальше від сих конкуренційних районів і поставити його в неможливість займатися своєю займанщиною, московський штаб розвиваючи новий наступ на в. кн. Литовське, рішив і Золотаренка з його армією справити як найдальше від сеї займанщини. Одначе перші директиви в сім напрямі Золотаренко здається пускав повз уха. 8 червня н. с. посилаючи цареві з Оникіенком та иншою старшиною трофеї і бранців з козацьких екскурсій, він виправдувався, що сам не відходить від Ст Вихова, щоб не лишати позаду себе сих неприятелів, «з небезпекою міст і волостей тутешніх» [3]). В відповідь на се разом з милостивою похвалою дістав він від царя заклик приїхати до царської кватири в Кописи «видѣть наши государскіе пресвѣтлые очи» [4]). Золотаренко не спішив—тоді післано до нього спеціяльного післання, Матвія Поливанова—на взір посольств, що посилалися до гетьмана: приїхавши він мав дати знати наказному гетьманові, що привіз царську грамоту і милостиве слово—«аби наказний гетьман велів йому бути у нього», і скликав на сю авдієнцію полковників, сотників, осавулів, всіх начальних людей і все військо. Ставши потім перед гетьманом Поливанів мав спитати про здоровде гетьмана (наказного) [5]), старшини і всього війська, переказати царську похвалу «за прямую службу и радѣнь»; далі повідомити, що військо козацьке повинно прислати тисячу коней «подъемных», з огляду що в царському обозі дуже богато вигинуло коней в поході, і сам гетьман повинен приїхати до царської кватири [6]).

Поливанов знайшов Золотаренка в Могилеві, мовляв у дорозі до царя, і той підписав цареві, що спішно виконує се доручення. Справді, 10 червня він уже мав урочисту авдієнцію, тільки не в Кописи, а в Шклові, куди цар переніс свою ставку. Разом з ним його протопоп Максим, полковники, старшина і козаки, і московський стольник Дмитриев—учасник козацьких експедицій на литовське військо. Думний дяк Лопухин представив їх («явив») цареві, і потім іменем царя вичислив всі заслуги Золотаренка і його війська, і об'явив їм царське жалування: «тобі, гетьманові нашому срібний кубок і 4 сорока соболів; протопопові, Василю Золотаренкові, суддям Іванові Нестеренкові й Яцку Петровичеві (Петрову), полковникам Іванові Поповичу й Охимові Коробці, та «Данилові гетьманичеві» по сороку. А на далі наказав промишляти над Ст.рим Виховим і там де буде наказ й. цар. величества [7]).

По сім Золотаренко з товаришами подали Лопухину свої петиції; цінно, що вони заховалися в оригіналі [8]), я тому їх наводжу:

«Реестр о що просити Иларіона Дмитревича.

«Наперв'ѣй просити о приставѣ Ва'илію Ничипоровичу, брату моему, которому есть указ итти впер д с Ал кс'ем Никитичем Труб цким.

[1]) Також с. 640: «И мы, в. государь, указали Кричевъ и Кричевскій уѣздъ вѣдати тебѣ и послати отъ себя кого пригожъ для вѣдомости и для обереганья».

[2]) «В Кричев к сотником и есаулом»—XIV с. 708.

[3]) XIV с. 680—1. [4]) Також с. 682. [5]) «Ты, гетман его цар. вел.»

[6]) XIV с. 683—5. [7]) Також с. 689—690.

[8]) Також с. 693—6; провопис на жаль видимо виправлений видавцем, а тому повикидав взагалі всі ъ.

«2. И ведлуг указу єго цар. в., пана нашего милостивого, єжели мнѣ в прудком часѣ позволит из-под Быхова рушати ся из гойском.

«3. И о то просити в. ц. в. жебы грамоту своєю цар. в. дал до Старого Быхова, из которою грамотою жебы того ротмистра, которого я тепер препроводил, пустити выволил. Жебы оную грамоту єго цар. вел., пана нашего мил., тым Быховцам отдал и оповѣдил и єго цар. величеству.

«4. Просити єго ц. в личества о грамотѣ тое ведлуг товариства нашого, котрiе тепер в домах зостают а товарищами нашими имянуть ся, жебы до войска шли на услугу є. цар. вел.

«5. Просити є. ц. в. ж бы нам слугам своим позволил комонником вперед ити, а табор зоставивши тилко всегда противко ворогов и недругов є. ц. вел.

«И о том челом бью твєй чесности, добродѣю моєму [1]), ведлуг челобитной моєй, которую подалем є. ц. вел. ведлуг отца Максима духовного моєго, жебы одержал ласку от є. ц вел.

«И о том просить є. цар. вел., пана нашего мил., жебы товариству нашему волно (збиратися) из всѣх городов бѣлорусских—так Могилева яко и иных. А войти б не збороняли до боку нашого заедно из нами купити ся на ворогов и недругов є. цар. вел.».

Другого дня на се дано царські резолюції: визначено приставом до Василя Золотаренка звісного вже нам стольника Кикина; про похід Івану Золотаренкові обіцяно указ на пізніше; до Старо-Вихівців написано царську грамоту з закликом до підданства; Максимові Филиповичу дано привилей на с. Ушню [2]). До могилівського воєводи післано з Кикиним наказ перевести в Могилеві й Могилівськім повіті набор всякого военно-служебного люду до Золотаренкового війська, оповістити по містечках і селах, щоб усякі служилі люди з Могилева й Могилівського уїзду йшли до наказного гетьмана, записуватися у нього (до війська) та йти з ним на службу [3]). Коли притім була думка очистити повіт від усяких схильних до козацтва елементів, то Золотаренкові було дуже на руку се уповаженне забирати до свого війська місцевий люд, і він потім просив царського потвердження могилівському воєводі, щоб він не забороняв «нiякому охочому йти до козацького війська» [4]). Про число свого війська доносив він цареві 26 н. с. червня, що переглянувши своїх козаків, нарахував 20 тисяч активних і 6 тис. «хорих» [5]).

Одночасно з наказом про набор Золотаренкові дано наказ: забезпечивши облогу Ст. Бихова з усім військом і братом Василем іти на Свислоч під Менськ і над польськими й литовськими людьми промишляти «скільки милосердний бог поможе» [6]).

Для Золотаренка й його війська почалася таким чином серія далеких походів: за походом на Свислоч похід під Вильну і трохи потім під Городню і Новгород; далі під Ковну. А тим часом в його неприсутности Москва попробувала здобути Ст Вихів своїми силами: туди післано Трубецкого з великим військом і з грамотою до Вихівців—щоб піддалися на царське імя. Але сей номер не пройшов і каторжний «курник» не хотів слухати й царських листів так само як не слухав гетьманських—тримався далі, після зимового наступу Радивила набравши надій, що поратує-

[1]) Проханнє до самого Лопухина, очевидно.
[2]) Тамже с. 695—6. [3]) Тамже с. 707—8.
[4]) Тамже с. 788. [5]) Тамже с. 712.
[6]) XIV с. 705—грамоти з 13 (23) червня.

нок раніш чи пізніш така йому прийде. Коли наступило фактичне замирення з Поляками в осени, Золотаренко, очевидно, вернувся на свою займанщину і разом з Трубецким обложив Ст. Бихів—але з сього часу не маємо ближчих звісток про нього. З одної одписки Трубецкого з-під С. Бихова десь 7 н. с. листопаду, довідуємось, що козаки з полковниками тоді розійшлися «по домам», а під Ст. Биховим лишилося тільки 500 козаків, вибраних з ріжних полків, під начальством Золотаренка, але зимовати вони там не збиралися в такім малім числі [1]). На се московський штаб дав наказ Золотаренкові полишити Ст. Бихів і відійти до Нового-Бихова, і відти «промишляти», коли б Старобихівська залога виходила «в загони» [2]). Але Золотаренко, здається, сього наказу не виконав, бо смерть настигла його таки під Ст. Биковим: про се розповідає «Самовидець» що запамятав страшні обставини його похорону:—«Іван Золотаренко, повернувши од є. ц. кел. з Литви, підійшов з військом козацким під Бихів Старий, і там оний в обложенню держав, де на коню підчас потребы оного ва герду пострілено в ногу з мушкета, од которої ноги і помер під Биковом». І тут дуже інтересний, з инших джерел невідомий факт—бунту війську, що змусив старшину звести військо до дому: «И там по смерти його, як тіло попроваджено до Ніжина, в скором часі забуяторалося козацтво: на своїх старших чернь повстала була, хотячи старших побити. Але старшина скупившися многих з черни вистинала—бо чернь напавши на вози купецькі з горілками, оних рабуючи позанималася. На котрих (на чернь) напавши старшина вистинала, а провідців повішали. І так уже не можучи держати більше Бихова за (тим) непослушенством, і оний узяти не можучи, відступили на Україну, зіставивши там з військом полковника Нечая—котрі там стояли і коло тамошнього повіту Могилівського і коло инших городів, аж по самий Гомель, бо тільки один Бихів Ляхам голдував» [3]).

Далі Самовидець оповідає, яка біда транилася на похороні: «бо сам там був і набрався страху немалого». Оповіданне се належить до найбільш яскравих і літературних місць його літописи, і з огляду на його інтересні побутові подробиці, не можна його тут поминути; я навожу його в модернізованій парафрази.

«Тое тіло зіставало весь Филипів піст в Ніжині в церкві, а на останнім тижні попроваджено його до Корсуня. Перед святами туди його припровадивши, поставили в церков св. Николая за містом не ховаючи—а хотячи межи святами з тріумфом провадити відтіля в город до церкви Рождества Христового, збудованої від того ж Золотаренка. І так в самий день Рождества Христового в тій церкві св. Николая, де те тіло лежало на прибраним катафалку, священики ніжинські з протопопом своїм Максимом, ігуменом і дяконами двома—усіх девять персон, зіставивши храм Рождества так хвалебний, пішли собором одправувати службу божу до Св. Николая, де те тіло лежало. На той собор і дивовисько, а не так задля побожества, множество народу зібралося, і по инших церквах вислухавши набоженство, в ту церкву натискалося. А церква великая була, (але) завіяна, і тільки одні двері мала, а служба божа одправовалася забавно (довго), з музикою співана. Уже скінчивши божественну службу, як уже «Буди імя господне» співали, ігумен ніжинський Діонисій, хотячи йти давати дару, звичаєм чернечим хотів узяти на голову підкапок, котрий зіставав у скарбниці або коморці, которая була прибудована в олтарі на правім боці, маючи

[1]) Акты Москов. госуд. И. с. 447. [2]) Тамже с. 449.

[3]) С. 41—я модернізував фонетику і морфольогію сього тексту, і переставив подекуди слова, для лекшого читання.

собі склепіннє з олтаря. І так одчинивши двері бачить, що стіна загорілася. Зараз ставши на царських вратах священик тої церкви крикне на нарід: «Про-бі церква горить!» І так той нарід потиснувся до дверей і двері затлумили (зачинили)—так що сам ніхто не міг вийти з церкви—аж кожного витягали. А тая скарбниця загорілася з неосторожности витрікуша (паламаря), що там свічки клав на полиці не загасивши добре—бо я сам на те дивився в тій скарбниці, коли ще огонь не розширився був. Але, знати, що то особливий гнів божий був, що в скорім часі від такої малої річи вся церква занялась і в однім згоріла квадрансі, так що люд не міг вийти, і згоріло в тій церкві людей живих 430 з наддячею, і два священики, рідні брати, в усіх апаратах як служили—що на кілька тисяч коштували. І так замість радісного празника мало хто знайшовся в тім місті, щоб не оплакував своїх приятелів, що в такім скорім часі страшною смертю погинули. Хто отця, хто матку, хто сина, брата сестру, доньку. Хто може виповісти такий жаль, який там стався за малий час—так що все місто смерділо від того трупу паленого! І як той огонь погас, узяв той труп недогорілий Івана Золотаренка брат його в двір свій, на ново, в нову домовину поклав і за своїм уподобанєм відправував похорон, зробивши катафалк у (церкві) Рождества Христового. Але й там двічі загоралося—доки скінчили той похорон» [1]).

Я сказав, що для Козаччини-старшини й її політики, се була болюча втрата. Іван Золотаренко підчас сеї білоруської війни виявив неабиякі здібности стратега і політика і вийшов на друге місце по гетьмані, поруч Виговського. Обсадивши полковництво ніжинське і стародубське своїми братами, він твердо тримав Сіверщину в своїх руках: титул «сіверського гетьмана» що він носив, поруч титулу гетьмана наказного мало цілком реальне значіннє, Сіверщина в його руках фактично відокремилася в осібне політичне, адміністративне поняттє [2]). Підлягаючи загальним директивам і розпорядженням «гетьмана запорозького», вона стояла під безпосереднім правлінєм свого «сіверського гетьмана», і хоч у наведенім вище листі Хмельницького до Золотаренка виглядає бажанне трохи збити пихи своєму пишному шваґрові, то фактично видимо гетьман дуже мало мішався в його розпорядження і в тилу

[1]) Сю історію розповідає по своєму Ерлич: «Року божого 1656 в Корсуню на Україні велике чудо-диво показалось. Там мешкав і здох (!) полковник названиском Золотаренко, шваґер Хмельницького. По якімсь часі його хована, і на похороні був сам Хмель і инших розбійників полковників немало. Але як почали відправляти церемонію і службу божу, тоді піднявсь огонь як стовп з олтаря, обхопив усіх, що були при богослуженню і попалив; згоріло тих розбійників більше 400 в стиску. Церков також згоріла разом з тілом, але Хмельницький бувши господарем в домі небіжчика, свого шваґра, на той час вийшов був в церкви, щоб зробити якісь розпорядження. Дуже тому люде дивувались—а справді так сталось. Як і те також, що грім ударив на гробовець Тимошка, сина Хмельницького, того що оженився був з донькою господаря волоського: ударив у склепіннє і кости того розбійника розкидав».

Правдоподібно, ся пригода з Золотаренком послужила вихідним моментом для ріжних таких страшних історій: за пригодою з гробовцем Тимоша пішло оповіданнє про пригоду на похороні старого Хмельницького, розповіджену у Ємйоловского: «Коли ховали його в Суботові, в церкві ним фундованій, з волі божої огонь від свічок, що стояли наколо тіла, раптом обхопив катафалок, на котрім стояла труна з тілом, і спалив не тільки тіло, і деревляну церкву, але й усіх попів і людей немало, які були там: так від сильного вітру розгорівся, що все то в попіл обернув» (с. 109).

[2]) Див. вище лист Забіли ст. 1087.

і на фронті, і не раз нарікав на те, що дуже мало знає що там діється. Москва може не без задньої думки підтримати і поглібити єю окремішність з свого боку, явно підносила престиж «свого наказного гетьмана»—трактуючи його уряд не як хвилеве припадкове доручення, а як певний тривкий інститут —другого хоч і нижчого рангом гетьмана (не тільки: «ти, гетьман наказний, але навіть просто «ти, наш гетьман»—звичайна титулятура в її зносинах з Золотаренком). Що кілька місяців закликувано його до царської кватири, «бачити царські очі»; і тут йому не тільки віддавано всякі гонори, але приймано безпосередне від нього петиції, на його прохання видавано царські надання, і т. д. В сім таки могла бути задня думка, і хто знає, що б з сього м'гло вийти, коли б сьому сіверському гетьманові судилося пережити запорозького і він не дістав би по нім булави: міг вийти фактичний поділ України не на сьог бічну й тогобічну, як потім вийшло, а на Сівершину і на Україну властиву, полудневу.

Але незалежно від сих небезпечних можливостей в будуччині, треба признати, що в данім моменті й обставинах, наказний гетьман сіверський досить талановито, тактично й імпозантно репрезентував Козаччину на північному фронті. Він виробив до себе довіре і поважанне в московських кругах. За ним признавали заслуги, вважали льояльним і цінним васалем, з котрим треба рахуватися. Приладившися до московських вимог він не жалував етикетальних фраз, вірнопідданчих компліментів, але він свою політику доволі твердо, згідно з правилом: fortit r in re, suaviter in modo. Не спішив використовувати ті московські накази, що йшли в супереч його плянам, і використовував кожду нагоду, щоб проводити й закріпляти свої досягнення. Його наступник Іван Нечай видимо не мав здібностей і такту свого попередника, і зараз же вийшов в гострий конфлікт з могилівським воєводою [1]). Не відчував

[1]) В польських справах 1655 р. (№ 7 л. 202) знайшовся цікавий лист Нечая до могилівського воєводи з 15 грудня ст. ст., ще перед призначенім його полковником білоруським: він титулує в нім себе «полковником чауським і новобихівським». Він пише:

«Як скором почувъ о высланом от твоей честности до Чаусъ воєводѣ, зараз всѣ справы мнѣ злецоные покидувши днем и ночю спѣшылем ся на спотыканье. Бо Чаусы мѣсто моего полковництва, належало мнѣ, бѣдному старшому такъ знаменитых людей честно стрѣсти и поклонитись; але-м не моглъ заспѣти, отжаловати не могу.

«Прето прошу чест. твоей: чесо ради пріезджал твой наместникъ до мене? Альбо мѣста заѣзджать? Разумѣйте, мѣста не попущу, ажъ вѣдомость одержу от его мил. п. гетмана. Єсть у грамотѣ у мене от его цар. вел., же я полковни къ чаусскый

«Єстьли указъ от его цар. вел., абы нас козаковъ не было ту треба—же по мѣстах, мѣстечках, селах, деревнях козаковъ оборочаєш в подданые,—я не токмо с Чаусъ, але и з Нового Быхова с козаками и с пушками, з гарматою уступлю. А иначей хочъ чест. твоя сто тысяч войска на мене приведи, не вступлю до смерти. Я по указу старшыхъ дѣлаю—бо и тепер много маю грамот от его мил. п. гетмана наказного войска его цар. вел. Запор., вѣрного слуги и зычливого подданого его цар. вел., абым якъ напрудше козаковъ во всѣхъ тутейшыхъ городовъ збирал противко ворогомъ и недругомъ его цар. вел. Прето я по указу его козаковъ збираю, и мѣст не попущу—бо козакъ без мѣста не жіет. Килька тысячъ в Новом Быховѣ с тутейшыхъ городовъ хлѣбъ мают, которіи на услугъ его цар. вел. по осударском указѣ моего милостивого зостают. Єсли прето мѣста заѣзджаєте, то и нас козаковъ не треба. Лучше бы нам по працах дома зоставать. Але на указ его цар. вел. не токмо служить вѣрне, але и умерти готови зостаєм.

очевидно того, що бракувало йому престижу і впливу, який виробив собі його попередник, а з другої сторони—що обставини для козацьких плянів на Білоруси погіршилися значно з моментом коли наступило фактичне перемире, з кінцем осени, а Москва набрала надій закріпити за собою ціле в. кн. Литовське дипльоматичною дорогою—вибором царя, чи його наслідника великим князем литовським. Відносини стабілізувались і козаки стали непотрібні; скористався з смерти Золотаренка їх стали притьмом випроваджувати з Білоруської території. Коли б Золотаренко був живий, мабуть богато пішло б инакше.

---

Вернуся на хвилю до подій на головнім фронті.

Повертаючи чи повернувши з походу гетьман вислав до царя посольство з відомостями і трофеями. На жаль, досі його акти не викриті; дещо довідуємося з актів посольства Ларіона Лопухина, що було відгомоном вістей привезених від гетьмана. Висилаючи Лопухина цар доручає йому порушити деякі справи, переказані «сього року» через білоцерківського полковника Семена Половця [1]): що воєвода Тишкевич присяг цареві на вірність, що міщанам львівським і камінецьким посилалися листи, намовляючи їх не піддаватися нікому крім царя; що гетьман прохав заборонити Донським козакам, щоб не нападали на Крим, поскільки хан житиме в згоді з Запорозьким військом. Все се виразно вказує, що Половця посилано зараз же по поході, і те що післане білоцерківського полковника може натякати, що посилалося посольство з Білої Церкви, зараз у повороті. Але поза згаданим в посольстві Лопухина я під сю хвилю на жаль, нічого більше про це сказати не можу. Крім уже наведеного в посольстві Лопухина згадується ще, що гетьман просив у царя московського війська на весну, коли б звідки небудь неприятелі почали наступати на Україну. Зрештою побачимо те все далі в звідомленню Лопухина.

Можливо, що се було тоді ж, як посилалося до царя Половця з товаришами, в середніх днях грудня н. с.,—Бутурлин з своїм штабом був уже в Білій Церкві і займався виготовленнем реляцій цареві, що мали відвезти «сеунчі» від всіх трьох армій, разом з трофеями, бранцями і всіми иншими доказами вірної і успішної служби. Серед сих занять застав його Іван Виговський присланий від гетьмана довідатися, чи нема царських директив Запорозькому війську. Бутурлин в своїй реляції описує так свою розмову (я передаю мову Виговського в першій особі):

«За царським указом ходили ми воювати з царським військом Корону Польську—аж до самої Висли ріки. Як тепер цар звелить що до тих городів, що здобуло (заступили) царське військо? Чи стояти нам з військом Запорозьким при своїх городах, чи йти на неприятеля?

«Що бачному розсудкови чест. твоєй подавши и себе зычливого слугу чест. твоєй якъ напильнѣ преподаю. С Чаусъ. 15 декабря 1655. Честности твоєй моего милостивого пана и добродѣя нанизшый слуга Іван Нечай, полковник войска его цар. вел. Запорозкого чаускый и новобыховскый». (Оригінал, на двох піваркушах, на обороті адреса).

День смерти Івана Золотаренка незвісний. Чи називає ще його тут Нечай як живого, чи се згадка про небіжчика або мова про котрогось з його наступників—не ясно.

[1]) «В нынешнем во 164-ом году как присылал к цар. вел. он, гетман посланцев своих—белоцерковского полковника Семена Половца»—акти посольства Лопухина, Сибир. пр. ст. 1467 л. 49.

«Стало нам відомо, що Великополяне від шведського короля відступили, також і Мазовецьке воєводство. У нього гетьманом Конецпольський, що був хорунжим коронним, і з ним мало що польського війська; шведський король післав його на Великополян. Ракоцій присилав до гетьманів—С. Потоцкого і Лянцкоронського, щоб його вибрали польським королем, а зате обіцяє прислати військо і підняти турецького султана, Мунтян і Волохів щоб боронити Польщу від Шведів. Хочуть іти на наші городи. Нехай би цар дав нам супроти сього свій наказ; гетьман про всі сі справи написав уже цареві.

«Воєвода чернигівський Тишкевич писав гетьманові і мині, що князь Бог. Радивил хотів би бути в підданстві царевім, мабуть і до царя посилав своїх посланців. Богато й инших сенаторів хочуть бути підданими царськими, а під шведським королем бути не хочуть; про се будемо мати скоро (докладніші) вісти і тоді напишемо великому государеві» [1]).

Таким чином з козацької сторони підчеркувалась повна льояльність до царя. Замирення з Татарами тут наче б то нічого не змінило—хоч може й не припадково було, що відносин до Криму, Порти й Яна-Казиміра Виговський не доторкнувся. Гетьман і військо заявляли свою готовність іти за наказами царя, і начеб то бажали московської помочи проти Ракоція та його союзників (хоча в дійсности саме тепер менше ніж коли небудь, з огляду на політичну ситуацію, старшина козацька бажала бачити московське військо на Україні—щоб мати вільну руку). На жаль не маємо листів і посольств гетьмана до царя з сих місяців—вони може б нам дещо сказали більше, тим часом мусимо вдоволитися сею декларацією Виговського.

В сім аспекті льояльности Козаччини—може не без впливу сеї ж декларації, вилагодив Бутурлин свою реляцію цареві про кампанію, з тим щоб вислати її з сеунщиками. Ми її більше менше знаємо. Вона представляла вислід кампанії можливо оптимістично: широко описувала успіхи війська, піддання на царське імя, вичисляла трофеї, підчеркувала погодженість у всіх операціях гетьмана з воєводами, цілком обминала історію львівської облоги, щоб не входити в неприємні моменти її. Виразно підкреслювано, що в переговорах з ханом воєводи ніякої участи не брали: їх історію воєвода описував устами учасника судді Зарудного, не додаючи до того нічого. Особна реляція вигороджувала воєводу від якої небудь участи в львівській контрибуції: що він відмовився від тої частини, яку йому давав гетьман. Инша описувала найбільш ефектний епізод—здобуття Люблина і в ним сеї дорогоцінної святощи—частини святого хреста [2]). Правдоподібно всі сі реляції, включно з протоко-

[1]) Білгород. ст. 382 с. 315.

[2]) Реляції сі заховалися в актах Білгородського столу в стовбці 382 в досить фраґментарнім вигляді. Головна реляція на л. 328—339, не має початку. Починається словами: «на звороті помітa: «164 года генваря в 5 день снесена с верху». Кінчиться поясненнем, хто посилається «сеунчом» і обіцянкою прислати згодом решту языків і трофеїв.

Крім неї 4 менші: л. 331—про львівську контрибуцію (вище с. 1129) має звичайний початок (титулятуру), але ніяких пояснень, коли і як її післано.

На л. 315—6: про приїзд Виговського до Білої Церкви.

На л. 317—22 про погром гетьманів під Городком і похід на Люблин, в кінці про посилку того ж сеунча, що при головній реляції «декабря в 8 день», і московська помітa «164 г. декабря в 26 день».

На л. 323—7 оповідання Зарудного про переговори з ханом (вище с. 1143).

На л. 340—358 оповідання бранців взятих під Городком.

лом останньої розмови з Виговським, що посвідчувала нормальні і льояльні відносини на Україні, Бутурлин вислав до Москви 31 н. с. грудня, разом з ріжними сенсаційними трофеями: бунчуком польського гетьмана, польським ротмистром Вжещом, тим часом як дорогоцінний хрест пішов до Москви з особою урочистою помпою і прибув туди півтора місяці пізніше [1]).

В офіційних Дворцових Розрядах читаємо, що 26 с. с. грудня пригнали сеунщики: від В. В. Бутурлина Ів. Бутурлин, від Г. Ромодановского Потемкин, від А. Бутурлина Арт. Матвеев з повідомленнем про погром С. Потоцкого (під Городком), здобутте Люблина і в нім чесного хреста і підданье царєві м. Уханів (воєводи Тишкерича). Государ велів вислати на зустріч В. В. Бутурлину з тов. стольника Пушкина з своїм жалуваннем й милостивими словами: про здоров'є спитати. Але «В. В. Бутурлина в дорозі не стало», тоді государ велів післати до його товаришів: Г. Ромодановского і А. Бутурлина, стряпчих Ширина і Л. Рожкова [2]).

Але перше ніж приїхали сі сеунщики з реляціями і трофеями, в Москві отримані були відомости, які представляли в зовсім иншім світлі історію кампанії, поступованне воєводів, замиренне з ханом і т. п. Про се, на жаль, не маємо иншої відомости крім того, що розповів нам наш приятель Павло Алепський, бувши тоді в Москві [3]). Він цілком вірно означає, що другого дня Різдва цар одержав відомости про кампанію: того дня дійсно приїхав сеунч від Бутурлина, як видно з приказної помітки на одній з реляцій; але ті поголоски про сю кампанію, що Павло оповідає далі, походили очевидно не стільки від сеунчів, скільки поприходили до Москви иншими дорогами. Він оповідає, що коли Бутурлин з Хмелем обложили Камінець і привели його до крайнього стану, Камінчане відпросилися від них, післявши малого хлопця з листом такого змісту: «Ми не будемо воювати з вами, воюйте наперед з королем, коли його забете і здобудете його столицю, тоді й ми піддамося вам без війни»,—на тім і присягли. А Стефан воєвода прислав Бутурлину великі дари в грошах і припасах. Він і Хмель відступили від Камінця і пішли на Львів, і тут мешканці так само відпросилися, піднесли великі дарунки і гроші, і ті відступили від міста. Підчас походу вони здобули 28 замків і городів, в тім числі Люблин—мурований город з трьома замками; коли московське військо здобуло два замки, мешканці заплатили велику контрибуцію, але московський воєвода зажадав, щоб йому видали ще чудотворний кусень «чесного хреста», що там переховувався; Люблинці затаїли його і не хотіли видавати—бо свого часу не видали навіть папі, що давав їм за нього 400 тисяч червонців; але страхом смерти воєвода добився видачі, і тоді вони всім містом, в процесію, в слізми і риданнями відпровадили сей дорогоцінний скарб до московського стану.

Далі Павло оповідає про погром польських гетьманів і забранне в полон Павла Потоцкого, привезеного до Москви—мішає все се до купи, а докладніше спиняється на замиренню з ханом. Хан спізнився на поміч до польських гетьманів, і коли нарешті рушив, за намаганнями Ляхів, пішов через землю козаків, з сильною руїною. Тоді Хмель і Бутурлин напали на нього і трьохденна битва закінчилася їх перемогою: хан просив згоди і обіцяв бути з ними заодно против їх неприятелів; видав Бутурлинового родича, що його був захопив у дорозі до Москви, а собі випросив у Хмеля

[1]) Дата—4 лютого с.с. у Павла алепського IV с. 140.
[2]) Дворец. Разряди, допови. III тому ст. 19.
[3]) Кн. IV с. 114—6 і 140.

1500 козаків, щоб провели його до Волощини—дав на те кілька мурз у застав, і козаки його провели: він через Волощину пішов до Криму.

«Коли про се дійшли відомости до царя, він дуже нагнівався на Бутурлина і післав наказ щоб йому відрубали голову за три його зради: перше—що він брав хабарі від тих міст і замків; друге—що здобувши міста, він їх попустошив, а не затримав у своїй владі; третє—що він замирився з ханом. Коли Бутурлин приїхавши до Київа довідався про царський гнів, він випив отруту і вмер. Пустили чутку, що він помер з волі божої, і його слуги, обрядивши його московським звичаєм, положили його до труни, щоб відвезти до Москви і поховати. Але цар, почувши про се, дуже гніваючися на Бутурлина велів спалити його тіло в дорозі. Але з огляду на дорогоцінний скарб (чесний хрест), ним здобутий, послухав прохань патріярха і велів його привезти: його привезли й поховали в Чудовім монастирі».

Ми припадком знаємо докладну дату смерти Бутурлина: його товариші прийшовши з ним до Київа (знаємо й день приходу—20 н. с. грудня [1]), себто два дні пізніше після того як вислано сеунч з Білої Церкви) з арматою, військовими клейнотами і всякими трофеями, доносили цареві, що «декабря против 21-го числа (за новим стилем під 31 грудня) в ночи боярина и дворецкого и воеводи Василья Васильевича въ Кіевѣ не стало», і вони забрані від неприятеля гармати, числом 12, і 3 литаври відбиті під Городком згідно з його волею виправили другого дня до Москви [2]). Таким чином перше ніж у Москві отримано його реляції, і відібрано які небудь відомости від його сеунщиків, цар уже «опалився» на нього, кажучи московським терміном, на підставі іншими дорогами одержаних відомостей, і се так вразило «боярина і дворецького» що він покінчив з собою.

Порівнюючи оповіданне Павла з реляціями Бутурлина, набираю такого вражіння, що складаючи свої реляції в Білій Церкві 17—18 н. с. грудня, Бутурлин уже знав в загальних рисах всі обвинувачення які против нього піднесено, і його реляції писались як апольогії против них (напр. те що він не взяв нічого з львівської контрибуції, що він не брав ніякої участи в переговорах з ханом і под.). Але тоді ще він не знав, яке враженне сі обвинувачення зробили на царя—вісти про опалу прийшли видко згодом, і спонукали його зробити собі конець. Цікаво ще одмітити, що не вважаючи на всі бажання вигородити себе, Бутурлин в своїх реляціях не робить сього коштом гетьмана і козаків; тільки вреляції про львівську контрибуцію (вище с. 1129) можна бачити деякий ухил в сей бік. Ріжче поставив сі закиди потім один з менших воєводів, окольничий Федір Бутурлин, підчас посольства до Хмельницького в 1657 р., як ми бачили, і тоді гетьман на сі закиди відповів різко, що він би міг розповісти про більші зрівки, що собі поробили тоді на власну руку декотрі воєводи, але він не хоче їх обвинувачувати [3]). Се мабуть і була причина, чому В. Бутурлин не чінив гетьмана і полковників, а навпаки—підчеркував їх повну льояльність: він не хотів викликати гетьмана на які небудь резеляції з його сторони, мабуть мав справді нечисті руки, як се йому закинули перед царем.

---

[1]) Се реляція (київська, очевидна), про корогви принесені з походу і прийняті в Київі—отримана в Москві 15(25) лютого—Акты Москов. госуд. II с. 483. [2]) Таможе с. 477.

[3]) «Мы вѣдаемъ, которые сами себѣ корысть получили больши того, только мы ихъ передъ царскимъ величествомъ не удаемъ». Малор. 5833/22 Акты III с. 577, але тут замість «корысть» надр. «честь».

В кожнім разі сей факт мусів зробити сильне вражіння в українських кругах і психольогічні наслідки його мабуть відбились і на розвою політики. Се ж був той самий величний представник царя, що два роки тому приводив козацьку Україну під царську руку, і так суворо і невблаганнo підтримував престіж царя перед його новими піддавцями. В очах війська він був замісником царя, віблиском його суворого і нелюдського маєстату. В пізніших зносинах він сам собою став посередником в усяких зносинах з царським урядом: до протекції його звертались в усяких клопотанних. І от такий великий чоловік, так недавно звеличаний самим царем за його заслуги в приведенню України під владу Москви і безсумнівно дуже заслужений на сім пункті, так легко тратить усе і марно кінчить житє самогубством, не заслуживши у царя ніже доброго слова [1]). Яке серйозне memento! Яка трагічна осторога! Коли такий фінал стрічає в сій Москві своїх рідних—чого можна було сподіватися й новоприбулим приймакам? В поняттях того часу все те що закидалося Бутурлину не було нічим страшним, нічим великим. Коли за се треба було накладати на себе руки, то правді не богато доброго можна було сподіватись від такої Москви!

---

Над усім сим козацька старшина мала нагоду подумати поговорити до схочу під свіжим вражінням—на новорічних зборах у гетьмана в Чигрині. Сього року вони випали особливо людно і урочисто, тому що звязані були з родинним святом: гетьман видавав доньку за Данила Виговського. Було б гато старшини, богато послів [2]) і всяких інтересованих ріжними справами людей. Було людно і гамірно. Про се маємо таке оповіданнє митрополита, записане і відіслане цареві київськими воєводами—вони почули від нього все се, коли прийшли по благословенне, по повороті його до Київа 29 н. с. січня (передаю в першій особі):

«Їздив я по своїх маєтностях, а з маєтностей до Чигрина, і бачився з гетьманом; проживав у Чигрині тиждень, тому що у гетьмана було весілля: віддавав доньку за Данила Виговського, і я їх вінчав. Приїздив при мені до гетьмана від п. Радзейовского гонець з Варшави: Миколай Савостьянович, з тим що шведський король пішов на пруського князя, що йому не піддався.

«Ще приїхав при мені посланець від гетьмана коруннoго Яна (!) Потоцкого, його родич п. Тиша [3]): пише він, Потоцкий гетьманові, що стоїть з коронним військом від

---

[1]) Заховався брульон царської похвальної грамоти за здобутє Люблина, на жаль без дня—«генваря в д...»: Цар «милостиво похваляє» Андрія Бутурлина на підставі відомости привезеної сеунчом, дуже сухо і коротко. Про В. Бутурлина тут згадано без пояснення, що він уже небіжчик—мабуть перед отриманнєм вісти про його смерть. Згадана вище реляція його товаришів про його смерть, була отримана в Москві 17 с.с. січня.

В Дв. Розрядах під 29 квітня: до царького столу були закликані воєводи, між кн. Г. Ромодановский і А. Бутурлин, і одержали від царя шуби, кубки, збільшенне грошевого жалування. Того ж дня Г. Ромодановский був повишений з стольників на окольничого і призначений до Білгорода, стерегти границю від Татар, а А. Бутурлин дістав посаду київського воєводи на місце Ф. Волконского (Доп. с. 36).

[2]) Післанець що приїздив від гетьмана до короля при кінці лютого (висланий від гетьмана в перших днях того ж місяця), оповідав, що коли він виїздив з Чигрина, було у гетьмана пять послів: шведський, московський, від хана, від Ракоція і від господаря мунтянського—листи де-Нойєра с. 97.

[3]) Що за Тиша? чи не воєвода Тишкевич в такій первісній формі його призвища?

Львова за 7 миль під Сокалем (Соколиным) і шведському королю вони не піддаються, тому що він лютеранин («нѣмець»), і від нього чиняться великі утиски і шкоди. А що з Варшави підо Львів іде багато Шведів, то Потоцкий просить гетьмана (Хмельницького) триматися з ним і прислати йому війська на поміч, щоб оборонити Львів [1])—бо вони, коронне військо, стоять за польського короля, як давніше. А польський король має бути у цісаря, але певного про се я не чув.

«Приїхали при мені ще до Чигрина посли кримського хана в тій справі: коли хан пішов нинішньої осени на козацькі городи, в його неприсутности Запорозькі козаки богато в Криму повоювали, і немало в полон забрали—(хан просить) щоб гетьман велів тих бранців розшукати й йому повернути, і бути з ним в згоді.

«Приїздили при мені також посли мунтяньскі й волоські (заявляючи), що вони польському й шведському королеві ні трохи не помагають, а хочуть бути в згоді з гетьманом.

«Гетьман шведського гонця Миколая відправив до Варшави, а з чим—того він докладно не знає. Коронному послові Тиші сказав, що коли Шведи підуть підо Львів, він дасть коронному війську (поміч)—трьох полковників з військом; але полковникам і козакам такого наказу (від Хмельницького) не було, і мабуть гетьман їх так і не пошле, а того посла п. Тишу затримає у себе, поки до чогось прийде у коронного війська з шведським королем.

«Кримських послів гетьман відправив і своїх послів з ними послав [2])—з тим що коли хан сам не піде на царські і козацькі городи, і Орди не буде посилати, то гетьман рад бути з ним у згоді; а коли буде воювати—то гетьман буде писати до царя, щоб післав на Крим своє військо і Калмиків, а гетьман пішле своїх козаків. А що до полону забраного козаками в Криму, в тім гетьман їм відмовив: мовляв се сталося через власну ханову неправду: приходив він на козацькі городи війною, богато козаків побив, за сю війну і обиду (грубость) козаки в Криму воювали і полон забрали—віддати того полону не можна.

«Волохам і Мунтянам гетьман велів написати, щоб вони польському і шведському королеві і султанові турецькому ні в чім не помагали, в такім разі він їх радо охоронятиме. А турецьких послів, що прийшли раніш, гетьман відправив до мого приїзду, а з чим, того не знаю» [3]).

Не більше того розповів воєводам і чернигівський владика Зосима, що жив у Печерськім монастирі (і їздив з митрополитом), і воєводський вістун, що їздив до Чигрина і відти повернувся кілька день пізніш [4]).

Таким чином зміст нарад старшини зістається для нас в сих оповіданнях закритим; дещо можемо зміркувати тільки з ріжних дипльоматичних документів. Але наперед наведу оповіданне далеке місцем і очевидно леґендарно забарвлене, але все таки небезінтересне: те що чув про сю нараду турецький полоненик, хрещений козацький Татарин Філька Новокрещенов, як його називає московський протокол: оден із московських та українських невільників, що попереднього року збунтувавшися заволоділи турецькою каторгою на «Білім» (Середземнім) морі. Він з Італії повертав в

[1]) «Чтобъ' он, гетман, был с ними в миру, и прислал к ним людей в помощь, с кѣмъ им Львов город оберегать».

[2]) Судячи з дальше поданих дат, митрополит се міг говорити тільки наперед—що там гетьман зробить: постановив післати своїх послів з тим і тим.

[3]) Сівського столу ст. 152 л. 440—406. [4]) Тамже.

в червні-липні 1656 р. через Україну на Московщину [1]) і в Паволочи розказував йому полковник Золотаренко (!), що тої весни (я думаю, що се мова власне про сей січневий з'їзд) з'їздилися до Чигрина, до гетьмана з усіх козацьких городів полковники, сотники і козаки, і на тім з'їзді була у гетьмана рада з полковниками, сотниками і всіми козаками. Гетьман розповів війську, що хан з своїми послами прислав йому листа намовляючи його з усім військом «бути за ним, ханом». Гетьман питає військо, котрому государеві вони хочуть служити? коли хочуть служити вел. государеві (московському)—прийдеться їм ходити в личаках (лаптях) та онуках. А коли хочуть служити ханові, будуть носити гарну одежу (платье цвѣтное), ходитимуть у сафіяних чоботях, їздитимуть добрими кіньми. Тільки жінок і дітей не буде де їм захистити: коли підуть з ханом на війну, вел. государ московський або король польський за той час велять козацьких жінок і дітей витяти, а доми їх до щенту зруйнувати. На се козацькі полковники і сотники і всі запорозькі козаки гетьманові говорили: «хоч би нам прийшлось і в личаках та онучах ходити, хочемо служити великому государеві московському, і всі за нього помремо!»

«І ще казав йому полковник Золотаренко, що в війську козацькім є богато бідних козаків, і сі козаки дуже нарікають на гетьмана, що вони, живучи дома, дуже збідніли і голодують; від царя жалування не мають, нікуди їх вел. государ не посилає (на своей службѣ быть не укажетъ). (Тому) нинішньої весни богато бідних козаків хотіло разом з Кримцями йти війною на царську Україну: на велику силу тих козаків затримав гетьман, але каже, що далі він не годен загамувати й утримати своє військо. Та й по всіх козацьких городах, полковники, сотники, козаки й міщани говорять таке саме» [2]).

Серед легендарно-літературних покрас сього оповідання не тяжко вхопити конкретне: нарада над політичною ситуацією, витвореною подіями останніх літ, трудноші вибору між звязком з Москвою—тяжким для витримання і страшним для зірвання, і відновленим союзом з Кримом, перспективи відносин з Туреччиною та її вимогами, ситуація між Яном Казимиром і його конкурентом—шведським королем.

Дещо з тодішніх настроїв віддає отсей інтимний лист роменського писаря до роменського сотника (правдоподібно брата): «Мой ласковий пане сотнику войска Запор. роменський! За вшелякие аффекты и доброчинность, за хлѣбъ за суль велице в. мл подякувавши, новини которые чуем и маем с Чигирина ознаймую в. мл.:

---

[1]) Акты Московск. госуд. II ч. 922.

[2]) Перед тим, в Журавні, маєтности Сапіги чув Новокрещенов від урядника Соніжиного таке: З богатьох міст пишуть козаки Запорізького війська, що вони під царською рукою бути не хочуть, тільки за королем і тими великими панами як давніш—тільки щоб ті великі пани лишили їм повні вільности; і так вони (пани?) сподіваються, що й гетьман козацький буде по давньому за королем. І з козацьких городів—завважає далі Новокрещенов—возять усяке збіже до Польщі безнастанно, а коли б козаки не возили, то в Польщі давно з голоду повмирали б. І у всім козаки що на тім (правім?) боці Дніпра, добра жичать Польщі, і всякі вісти Полякам пишуть; а ті козаки що на сім боці, добра жичать вел. государеві. А руських царських людей і полоненників Поляки не жалують, убивають, тому й Новокрещенов, бувши в Польщі, називав себе «Черкашенином», а коли б назвався «Русским», то його б убили. З Шведами Поляки всякими способами хочуть замиритися, з тим щоб потім воювати Московську державу (с. 550).

«Же пословъ лядских королевских Казымерових—нѣякогос(ь) Любовицкого з гнѣвом его мл. панъ гетманъ великим отправил. А иншие ляхи за Тишкевичом—меновите Лянцькоронский що был гетманом, и Чернецький и з иншими пулковъники и ротмистрами зо всим в коругвями своими, с товариствомъ, що всѣхъ большей трохсот коний, приехавши пану гетманови поклонилися и поприсягли. Которих панъ гетманъ ласкаве принявши вказал им хлѣбъ—то есть становиско гдесь за Нежином, бо вже нѣгде им подѣт(ь)ся.

«Шведский зас(ь) король—покгана мать его—Люблин который нам был присяг, ваятьемъ взял и добыл. Замустя теж достаючи чотири штурми там стратил. А идет, просто ку Львову добувать—бо тамъ у Ильвове, поведают, есть Казимер король наский(!). А тие ляхи що Шведови поподдавались—хоружий коронный—дано с Полши знать пану гетману же хвалятся ку нам ити: маетностей своих отшукувать. Зачим и приказ такий пану полк., жебы ся готовили в войско, бо и сего року не будем выж (?) порошновать.

«Киселевая воєводина киевская приехала до Носувки на свою маетность: панъ гетманъ юй отдалъ.

«Отец епископ львовский и иншие паны в сусѣди до нас просят ся—бо Шведа боячи ся тут юж ласки ищут.

«Тое в. мл. ознаймую. А кгди будем еще чого годного до ознайменя мати, не занехаю. А при том отдаюся в ласку в. мл.—з Миргорода 15 марта 1656 г. В. мл. всего добра жич. приятель и слуга Іоан Василиевич писар» [1]).

Лист писаний геть пізніш—але безсумнівно має дещо і з рефлексів чигринської ради. Яскраво і цінно виступає тут цілком промовчана в оповіданню митрополита проблема Західньої України, що тимчасом була одним з головніших питань сього моменту. Її не можна було поставити явно. На прилученне до Козацької України західніх земель: Волини, Галичини, Поділля, Побужа з Люблином включно, не згодився б ніхто з контрагентів: ні Москва, ні Польща, ні Румунська ліга (Ракоцій з своїми союзниками-господарями), і навіть шведський король отягався з рішучою згодою, і тим зі шкодою для себе ускладняв свої відносини з козацькою республікою. Те слово, що повинно було бути сказаним, і навіть уважалося сказаним: Українська держава під шведським протекторатом [2]), в дійсности ще висло в повітрі. Тим більше приходилось думати якби провести сю справу фуксом, використовуючи ситуацію: конкуренцію стількох політичних сил. Духовенство, і міщанство великих міст, було самим серйозним способом заінтересоване об'єднанням українських земель, і се не припадково, що і київські врархи, і західне-українські владики зачастили на чигринський двір, але проблема приєднання західньої України стрічалася з серйозними політичними і соціяльними трудьощами.

---

[1]) На звороті: «Моєму ласкавому пану Конъдрату Василиевичу сотникови войска Запор. Роменскому отдать кармильцу моєму». Оригінал в Сибир. прик. ст. 1467 л. 112 (документ сей випросив собі від адресата Лопухин підчас свого посольства до гетьмана, нагородивши його за се парою соболів: завдяки тому лист зберігся в актах посольства).

[2]) З листу судії вековського з Ельблонга 19 січня: «Хмельницькому (обіцяно) три воєводства українні (себто тільки Східньої України) з титулом князя Руси—васаля короля (шведського)». Теки Нарушевича 148 с. 3 (помилкою під 1655 роком).

Момент був взагалі незвичайно відповідальний, повний напруження. Рідко коли державна українська думка працювала так свідомо і виразно в українських верхах. Можливостей, комбінацій було богато—і тим трудніше було вибрати. А поки мудрі голови козацької верхівки пріли над сими комбінаціями, «чернь» наскучивши безконечною війною, походами, польськими і татарськими наступами, мобілізаціями, безконечними бездобичними постоями на границях, тікала за межі козацької республіки. І тим часом як політичні пляни покликали до нових операцій на заході,—Хмельницький мусів думати над карними експедиціями за московську границю, щоб вирубати і випалити тамошні слободи і завернути назад до полків козаків-дезертирів, що туди повтікали (розмови Виговського з Лопухиним, зараз їх подам). В сім була траґедія сих державницьких плянів, але на жаль—на сю тему не знаходимо бажано богатих матеріялів, і тому приходиться займатися сучасною високою політикою—для котрої зісталися деякі відомости, тим часом як для фундаментальних процесів, соціяльних та економічних. їх раз-у-раз бракує.

---

Почну з білоруської справи, що безсумнівно дебатувалася на січневім з'їзді, але на жаль відома нам не стільки з самих актів, скільки з їх пізніщих відгомонів—в інструкції Лопухина та і инших згадках.

Лопухину наказано було говорить гетьманові: 2 (12) лютого до могилівського воєводи кн. Івана Репнина приїхав від гетьмана козак Олекса Возницький і привіз листа воєводі, щоб він з Могилівського уїзду козаків не висилав; також копію гетьманського універсала до полковників і сотників козацьких, щоб вони не піддавалися під суд могилівського воєводи. Універсал був адресований могилівському полковникові, при нім реєстр міст, в котрих жити козакам, в нім Могилів був приписаний до Ніжинського полку, а крім нього ще Чичерськ, Кричів, Радомисль, Рясна, Гори і Гірки, Чересів і Новий Бихів. Гетьман з сього приводу пояснив, що він дійсно наказав Нечаєві відати всіх хто записаний в козаки в Могилівськім повіті, з титулом могилівського полковника.

В додатковій інструкції Лопухину було наказано звернути увагу гетьмана, що в листі до могилівського воєводи Нечай титулує себе полковником білоруським, могилівським, гомельським і чаусівським і запевняє, що гетьман йому доручив на Білій Руси «панувати і рядити». На се гетьман заявив, що він велів Нечаєві писатися могилівським полковником, а коли він називає себе паном Білої Руси і дозволяє собі такі самовільства, як то пише на нього могилівський воєвода, то за се він буде скараний на горло—як що се потвердить слідство, доручене полковникові Антонові Ждановичу [1]).

Жданович підчас сього слідства, що велося в травні т. р., питався Нечая, чи мав він від гетьмана наказ над Білою Русю «панувати та рядити», і писатися полковником білоруським, могилівським і гомельським? Нечай відповів, що він писався так як його гетьман називає в універсалі й листах—а саме полковником білоруським. На доказ показав універсал, і слідчі констатували, що хоч в нім не було написано нічого про панування на Білій Руси, але Нечай був дійсно названий полковником білоруським [2]).

---

[1]) Звідомлення Лопухина нижче.

[2]) Акты Ю.З.Р. III с. 522 і 259

Універсал сей заховався в книгі гетьманської канцелярії. Але він говорить не богато:

«Богдан Хмельницкий гетман з войском єго царского величества Запорозким. Ознаймуєм тым писаннем нашим кождому кому бы тилко того потреба было ведати: паном полковником, сотником, есавулом, атаманом и всему товариству войска єго цар. величества Запорозкого, старшине и черни, а особливе сотником и козаком на Билой Руси знайдуючимсе, и ратным также єго цар. вел. вшелякое кондиции людем. Иж видячи ми пана Ивана Нечая нам и всему войску нашему є. цар. вел. Запорозкому жичливого и в дилех рыцерских взятого [1]), от боку нашого зсылаєм на полковництво в Бѣлую Русь—до Могилева. Чаусов, Новобыхова и Гомля и инших мест и мястечек и сел там се знайдуючих. Абы там зостаючи на пограничу постерегал, якобы той полк вцале был захованый для далшое послуги є. цар. вел., также нам и всему войску є. цар. вел. Запорозкому напротивко розных неприятелей. Котрый без перешкоды вшелякое тим полком (міг) снасть споряжати и от неприятелей пилно се стереči, якобы с похвалою войска є. ц. в. Запорозкого найлепей могло быть, томуж пану Иванови Нечаєви, полковникови нашему белорускому позволяєм кождого з козаков там зостаючих доброго миловати, а злого карати. А хто бы за оказанем того универсалу нашего был спречный и в том полковництве важилсе чинить якую найменшую кривду и перешкоду пречоному пану Нечаєви,—то ми кождого такового за взятьем ведомости срокго без фолкгу на горле карати будем, не чинечи иначе. Дат з Чигирина января дня 29 року 1656-го» [2]).

Очевидно сказане тут доповнялося иншими інструкціями, писаними і устними—тим що говорилось на раді і після ради.

Так на запитанне Ждановича, як се він смів виганяти московських салдатів з залог Могилівського повіту і ставити на їх місце козаків, Нечай показав йому инший універсал гетьмана, де дійсно наказано було Нечаєві держати свої залоги там де держав Золотаренко.—«Так я за гетьманським наказом і зробив: приїсланих з Москви на залоги салдатів велів вивести, а поставив свою залогу—козаків» [3]). Що до обсягу сього полку—його показує скарга, подана сотниками Нечаєвого полку на ріжні кривди від могилівського воєводи—супроти його жалів на шкоди від козаків; тут виступають три сотники могилівські, сотник чауський, горський, заболотський, бо(го)родицький, акулинський, городенський, свято-озерський, слизький, уланівський, рогозинський, білявицький, чириківський, вербіжський пропойський, заозерський, чичерський, межевський і смолинський, разом з 19 сотників. Вони називають себе «сотниками війська Запорозького полку Білоруського».—або «полку Нечаєвого, полковника чичерського, чауського, чириківського й инших городів: могилівського, мстиславського, горського, пронойського та инших» [4]).

Як бачимо справа була серйозна, потягала за собою далекосяглі наслідки. Обговорювалась очевидно в звязку з смертю Золотаренка, але трактувалася в аспекті нових претенсій царя на Білорусь і в. к. Литовське, замирення з Поляками і відновленя statu quo; була одним з пунктів січневої ради, і старшина рішила козаччини білоруської, всупереч московським розпорядженням не ліквідувати, а навпаки—оформити білоруську займанщину можливо твердо і дати їй розміри можливо ши-

[1]) Досвідченого.
[2]) Сборник Київ. Комісії т. I с. 28, текст справлено за оригіналом.
[3]) Тамже с. 522. [4]) Тамже с. 540—1.

рокі. Тим часом як Іван Золотаренко був наказним гетьманом—комендантом над сіверськими козаками на білоруському фронті, Нечаєві дано білоруське полковництво як постійний, зверхний, білоруський уряд, так би сказати—білоруське намісництво. Перед тим, як ми бачили, він титулував себе полковником чаусівським і новобихівським, тепер центром його аспірацій стає Могилів. Сі претензії на Могилівщину—крім участи в її окупації, корінилися мабуть і в тім також, що Поклонського—головного актора піддання Могилева гетьман уважав своїм присяжником, і з тим як ліквідувався Могилівський полк Поклонського, він вважав потрібним взяти безпосередньо під свій реймент його округ, а при тім надати своєму представникові широкі директиви поширення на білоруській території. Але справа ставилась очевидно ширше—про перехід під козацький протекторат Білорусі взагалі. Вище, в розмові Виговського з Вутурлином ми бачили обережну згадку про бажання Богуслава Радивила перейти під протекцію ніби то царя, а властиво гетьмана, як побачимо далі. Свідомо йшлося напереріз московським бажанням, творився конфлікт, що довгий час викликав потім обопільне роздраження. Але так само на переріз московським намірам старшина йшла і в цілім ряді питань заграничної політики.

Вище я процитував соймову ухвалу 1659 р., що признавала прихід хана на Україну в поміч королеві за перелом в тяжкій ситуації Польщі. Справді, листи хана після замирення з козаками під Озірною і їх згоди підтримувати короля розіслані коронним гетьманам і ріжним маґнатам, з оповіщенням про твердий намір Орди з козаками підтримати Яна-Казимира на польськім троні й помогти йому в боротьбі з Карлом-Ґуставом, а всіх відступників тяжко покарати, зробили сильне психольоґічне вражіння і на короля і на військо і на ріжних маґнатів-спекулянтів. Вони вплинули на рішення Яна-Казимира вернутися назад до Польщі, на ухвалу гетьманів і війська—відступити від Карла-Ґустава і підтримати Яна-Казимира, на ріжні маґнатсько-шляхетські конфедерації, що стали завязуватися на користь Яна-Казимира в ріжних частинах Мало-Польщі й Руси, слабше обсаджених шведським військом. Протягом другої половини грудня і першої половини січня стався дійсний перелом на користь Яна-Казимира, завдяки між иншим—сим поголоском про прихильне становище для нього козацького війська. Ян-Казимир, завдячивши свого часу свій вибір постанові козацького війська, ще раз завдячав йому свою корону—сим разом менше заслужено, бо в сім часі в 1655—6 р.р. ніякої особливої охоти його бачити на польськім престолі у козаків рішучо не було [1]).

18 грудня Ян-Казимир з невеликим військовим супроводом, без розголосу, майже потайки рушив з Шлезька до Польщі, і помаленьку став посуватися до Львова—ближче до хана і козаків. Поспішав, щоб застати хана,—так писав про нього Ракоціеві його постійний кореспондент [2])—але поспішав досить повільно, і поки доступив граяниці Польщі—се було в перших днях січня, хана давно вже не було на Руси. Хоч обіцяв він Яскульскому чекати короля на Покутю до половини грудня [3]), але забрався мабуть уже в перших днях грудня, і 10 січня н. с. коли Ян-Казимир ще був тільки в Кросні, хан був уже в Бахчисараю [4]). Лишив невеличку частину

[1]) Про ситуацію в Польщі в сей мент—у Кубалі, Wojna Szwecka с. 180 дд.
[2]) Transsylvania II с. 33. [3]) Вище с. 1145.
[4]) Дата повороту хана—31 грудня с. с. в звідомленнях московського посольства, Крим. справи кн. 37 с. 146.

Орди в нуреддіном, обіцяв на весну прийти на перший поклик, теперішній свій відхід виправдував недостачею паші для коней, і тим що король не прибув на час. Прихильникам Яна-Казимира і йому самому приходилося маскувати ріжними способами сей неприємний факт [1]). До Криму зараз же поїхав з трішми королівський посол Іван Шумович чи Шумовский, підчаший холмський,—викликати хана до нового походу, а тим часом треба було спішити якось без його посередництва привести до кінця порозуміння з козаками. Розпускалися поголоски про їх енергійну участь в операціях королівської партії [2]). Прихильники королеви, залюбки розробляли тему про її зручні маневри, якими вміла вона позискати собі гетьманову дружину і гетьмана своїми листами і подарунками. Але втаємниченим було звісно, що в дійсности козацька старшина не йде далі приємних слів, провадить одночасно якісь небезпечні переговори з Карлом-Ґуставом, що робить їй дуже привабні обіцянки, і відносини вістаються в високій мірі неневними. Треба було спішити з ясним і твердим договором.

Любовіцкий, що був у Хмельницького підчас його походу з-під Львова [3]), пише, мовляв, Хмельницький і Виговський переказували через нього до короля, що вони готові йому бути послушними, і при його участи готові вести переговори з комісарами Річипосполитої, в Камінці або у Львові, аби тільки король був при тім. До приходу короля гетьман не може дати воєнної помочи коронним гетьманам і мусить наперед персонально порозумітися з королем щодо своєї персональної безпечности. Посол, що буде їхати до хана, треба щоб їхав через Чигрин і мав доручення до гетьмана, а гетьман з писарем обовязуються викликати Орду згідно з заприсяженим договором (з ханом очевидно). Треба щоб сей посол привіз одного листа до гетьмана і черни спільно, «написаний так як диктує нинішній нещасливий час», себто в дуже ласкавих і запобігливих тонах. Так само до обозного, суддів і полковників. Випадало б разом з тим післати послів і до московського царя—віддати йому честь [4]).

Крім того Виговський, каже Любовіцкий, наказував йому звернути бачну увагу на посольство Радзейовского, що з дня на день очікується з иншим товаришем від шведського короля. «Кілька тижнів тому—каже Любовіцкий—мені самому довелося бачити листа, присланого від Радзейовского через Себастьяновича. Я боюсь, що він незадовго

[1]) Ґоліньский напр. записує такі поголоски—на (початку) року: «Татари Москву побили на голову, забрали весь московський обоз, 80 тис. возів, відіслали сю здобич і вязнів до своєї Татарської землі, тому не швидко прибули до короля—чекали більшої Орди». Під 24 січня: «Король рушив з Лянцута до Прусії на короля шведського, маючи при собі козаків Запорозьких». «Татари повернули назад на зимівлю, бо не мали досить паші для коней і живности для себе».

[2]) Див. вище с. 1140—2 і попередню примітку; далі Ґоліньский записує: «Хмельницький з козаками обіцяли королеві вірну службу Річипосполитій, але инші козаки спротивилися тому»—с. 81

[3]) Не зовсім ясно, коли саме поїхав від нього—Кубаля думав, що хан післав його до короля зараз же з-під Озірної, але з слів Ґрондского, що він тут цитує (очевидно с. 255, а не 285 як стоїть у його друку), сього властиво не видко.

[4]) Contenta instruktiey daney przez imp. Lubowickiego oretanus od imp. pisarza wojska Zaporozkiego od informationem totius Reipae et ordinum regni powiedziane, Ркп. Оссол. 1905 л. 61, Кубаля здогадувався, що сі Contenta списав з уст Любовіцкого котрийсь з королівських післанців, як він лежав хорий у Львові, в кінці листопада і в грудні. Але кінцеві—може додаткові приписки сеї інструкції мають дату 1 лютого.

приїде до Запорізького війська, щоб складати угоду: має їхати з Люблина на Львів. Тому треба стерегти міста Львова, бо під той час як козаки його держали в облозі, підкоморій львівський п. Ожга без відома губернатора, міщан і зібраних там обивателів потайки післав свого челядника з листом до Радзейовского—мабуть завязуючи переговори про передачу міста. І се також не вважає безпечним писар війська Запорізького, що на Високім Замку (львівськім) стоїть залогою піхота п. писаря польного (Сапіги)—бо він тримається партії шведського короля: коли б вона не піддала міста, як би (Шведи) наступали на місто».

Дістаючи такі вісти, король на Різдво, ще не вступивши в границі Польщі післав Хмельницькому свої розпорядження щодо висилки козацького війська разом з Татарами, в поміч польському війську, і вичікував його кілька тижнів в Ланцуті, в місяці січні [1]). Не дочекавши вибрався до Львова, згідно з тими бажаннями Хмельницького що переказував йому Любовіцкий, і визначив комісарів на переговори з військом: польного гетьмана Лянцкороньского і воєводу Тишкевича, а Любовіцкому доручив наново їхати до козаків, що нібито в числі 20 тис. стояли в Шаргороді, чекаючи назад Орду (очевидно се мав бути той козацький корпус, що супроводив хана з-під Озірної до Галича і в поголосках польської партії виріс до 20 тисяч): король міркував, що без його грамоти вони не схочуть іти до Польщі [2]).

Інструкція комісарам «акомодована відповідно до обставин з першої інструкції» при участи соймових делегатів які знайшлися в кватирі [3]), має дату в «Ланцуті 26 січня». Комісарам насамперед твердо наказувалося не вести переговорів на власну руку, а тільки за спільним порозумінням. Ніяким чином не втягати в переговори Москву, трактувати тільки з самими козаками, маючи на увазі, що головним завданнем являється відірвати козаків від Москви і посварити з нею, щоб як найкраще звязати з Татарами [4]). В переговорах з старшиною насамперед довідатися, чого б вона хотіла, і з того міркувати, якими засобами забезпечити згоду. Показати конституцію попереднього сойму на доказ того, що король і Річп. ще перед шведською війною бажали трівкого замирення, і дійсно його хочуть.

Для такого замирення проповується як перший пункт—обостороння амнестія: забути, не мститися; пани ніяким чином не мають карати своїх підданих за те що сталось. Грецька релігія має користуватися давніми правами («в чім здавна була, в тім аби й тепер зіставалась»)—не нарушаючи в нічім інтересів католицької релігії. Коли не можна без того обійтись—згодитися на реституцію церков, монастирів, ігуменій, архимандрій, владицтв і митрополій, які здавна, перед унією належали релігії грецькій, і новішими часами були надані й фундовані. Але не касувати унії і не вдаватися в переговори на сю тему, а в «ближчих краях» взагалі старатися щось виторгувати (на пункті

[1]) Lettres c. 49, 56.

[2]) Лист короля до примаса 4 лютого у Темберского с. 337; тут комісарами названо тільки Лянцкороньского і Тишкевича (теж і у Нойера, с. 79), хоча в протоколі вони виступають нарівні з Любовіцким і Зацвілиховским. Час побуту короля в Ланцуті Кубаля означає на підставі актів з 16 по 29 січня.

[3]) підписали каштелян смоленський Волович і каштелян галицький Цетнер, в неприсутности иных соймовых депутатів, тому що не можна було їх повідомити наперед.

[4]) Так недавно ще головним завданнем польської дипльоматії було—посварити козаків з Татарами!

маєтностей). Для католицької ж релігії добиватися пильно, щоб вона в «тамтих краях» (в козацькій Україні) вернула собі те становище, в якому була перед війною. Коли ж Запорізьке військо не хотіло б мати в Київськім воєводстві декотрих монахів [1]), або й й зовсім ніяких [2]), тоді випробувавши всі способи, коли б не вдалось їх переконати.— задля доброї згоди пристати й на се, але з таким застереженнем, що надані тим монахам маєтности мали б перейти не до осіб грецької віри, а до римської [3]).

Судячи з слів мирґородського писаря, Любовіцкий вибрався з королівським дорученням на Україну знову; розуміється—ніякого козацького корпусу на Поділлю не знайшов і мусів жалатати до Чигирина. Приїздили й инші посланці від комісарів, від кор. гетьмана і самого короля (звістки митрополита, того ж писаря й инші)—але докладніших відомостей про те, як їх приймано, досі не маємо (те що розповідає писарь, се далекі і фантастичні відгомони). Найцінніший документ для польсько-українських відносин сього часу се лист Виговського Ґродзіцкому 1 лютого—мабуть один з тих листів, що привіз королеві до Львова «грецький священик» присланий від Хмельницького. Де-Нойер записує, що він привіз листи від самого гетьмана, де той писав, що він готов іти в поміч (в поміч королеві) і чекає тільки Любовіцкого, що має йому привезти близчі інструкції короля. Сього листа не маємо, тільки сей лист Виговського до Ґродзіцкого [4]), дуже цінний для пізнання ситуації, так що я подаю його майже вповні, тільки переставляю подекуди його уступи, бо уклад його в оригіналі місцями досить хаотичний:

«Листи королівські і в. милости п. Теодозій, міщанин львівський нам передав і ми з них переконалися про велику прилязнь. П. Байбузу мусіли ми трохи затримати з ріжних причин—між иншим і для того щоб він зібрав відомости про все, приглянувся тут пробуваючи, як з ріжних сторін трохи не щодня приходять сюди посли: з Угорщини, з Волощини, від хана й. м.; думаю, що він докладно поінформує в. м. про все що йому було доручене. Також і п. Голуб, що був тут у нас в посольстві від пп. гетьманів коронних, зможе розповісти в. м. все що тут бачив і чув.

«Дуже задоволений був й. м. п. гетьман і всі полковники, довідавшися, що вмп. дотримуєш свого слова, так як обіцяв коли ми (військо козацьке) ще стояли під Львовом, і надальше й. м. п. гетьман бажає, аби вмп. при тім же слові й обіцянці стояв і фортеці своєї нікому не піддавав.

«В справі прилязни і братерства з ханом й. м., що гетьман і все військо прийняло, й ствердженo його присягою,—то се не було для якоїсь иншої причини й не звертається против котроїсь сторони, тільки відновлено стару ухвалу: хто був і буде війську Запорозькому неприятелем, той і ханові й. м., і без ради його мил. п. гетьмана хан й. м. нікуди не рушить і з військом своїм, тільки туди піде, куди військо Запорозьке рушить.

«А що згадуєш в. м. про короля й. м. Казимира—аби його посадити на столі,— то ж ми не маємо ніякої певної умови. У всіх справах дали ми відповідь королеві й. м. через п. Любовіцкого—і в листах і устно, і сподіваємося репліки на кожну справу

[1]) Розуміються очевидно єзуїти.

[2]) Тут незрозуміле: род unią mieć nie chciało.

[3]) Сборник київ. арх. ком. 1 с. 25.

[4]) Оригінал в крак. архиві Чорторийських ркп. 394 л. 99, копія—«з архива Станіслава-Августа» (мабуть з сього ж самого оригіналу) в Теках Нарушевича 151 с. 29; витяги, з деякими незначенними пропусками подав Кубаля III с. 442.

від короля й. м., але до сього часу не маємо ніякої відомости, і п. Любовіцкий не так (поступив) як обіцяв був, коли досі зістається у Львові. Супроти того трудно рушити військо не поставивши нічого певного і фактичного, так щоб на потомні часи було добре: ні військо ні п. гетьман не дадуть себе намовити [1]), не постановивши чогось певного і статочного. Треба щоб ми знали, на чім хочуть стати панове коронні й инші стани і на чім станемо ми, і в. м. пан, як уважний і визначний кавалєр, високого розуму чоловік, пробуваючи там між ріжними станами, духовними і світськими, зволь то всім дати знати. Во духовні захочуть так, а шляхта инак, а поспільство теж инакше. Аж постановите щось певне—тоді звольте дати знати про все й. м. п. гетьманові і війську і мині теж оповістіть. Там же і п. п. гетьмани коронні—не трудно (вам) з ними порозумітися в усіх справах.

«Щодо Шведів не думаємо, аби вони против умови мали пустошити на сім боці Висли і далі посувати свою армію—хіба за підущенєм тих панів що попередавалися на шведську сторону, стали б пускати загони» [2]).

І далі знову: «Тепер послати військо—річ дуже трудна, з ріжних причин, сам можеш то в. м. зміркувати високим розумом своїм, що як тепер іще зісталось трохи бідної, пограбованої шляхти й инших станів, то (при новім поході) мусіло б усе до решти бути забране, і вони лишились би без усякої живности. Коли б щось могло бути, то хіба весна покаже, а тепер, зимою, військо мусить відпочивати. Військо ж наше завсіди готове, не треба йому довго готуватись».

Потім в примітці: «Дійшла нас відомість, що п. п. Сопіги й Литва піддалися королеві й. м. шведському і розсилають універсали до Сіверських городів. Думаю, що там у лісах і багнах трудно буде ходити панам литовським. Але вже коли в. м. будете комусь піддаватись, принаймні дайте нам знати».

Я зазначив уже цікаве освітленнє, яке дає сей лист епізодові під Озірною. Ні натяку на якийсь погром чи пониженнє козацтва! Відновлено тільки старий союз козаків з Татарами, які обіцяли бути солідарними, і нічого не починати без порозуміння з козацьким гетьманом. Ані мови про те, щоб сей договір обовязував до чого небудь козаків супроти короля: се діло дальшого договору їх з королем, і властиво з станами Річипосполитої. Більш того, Виговський дає зрозуміти, що се буде не легка справа: військо козацьке поставить серйозні домагання і не задоволиться чим небудь. В відносинах до Шведів знову нагадується про договір їх з козаками, що на Україну вони не підуть. Західня Україна по Вислу зістається, значить, у сфері інтересів козацького війська, і всі заходи козацької дипльоматії, щоб Львів та инші Західне-українські міста не піддавалися Шведам — що проступають в попередніх розмовах Виговського з Любовіцким і в сім листі до Гродзіцкого, очевидно, мають забезпечити й для козаків. Вважаючи шведську сторону сильнішою, козацькі дипльомати бажали, щоб до часу остаточного порозуміння з Шведами й Поляками Західня Україна зістававалася в слабих польських руках, з котрих козакам буде лекше одержати її, збройною силою чи договором. Зміна в шансах польських і шведських, що заходила саме в сім часі, не представлялася їм ясною: вони не відчували, що шведська партія в Польщі вже програна безповоротно.

---

[1]) uwieść—властиво піддурити.

[2]) місце в оригіналі не читке, в копії Наруш. спрощене: просто czynić mieli.

Про зносини з Кримом маємо такі відомості. Московське посольство в Криму 30 н. с. січня довідалося від своїх товмачів, що попереднього дня приїхало до Бахчи-сараю козацьке посольство: уманський сотник Михайло Махаринський й осавул полтавський Михайло Андріїв з товаришами, всього 6 чоловіка: товмачі їх стріли на дорозі, їдучи з Бахчи-сараю й розпитували про посольство. Козаки пояснили, що приїхали з гетьманським листом в справі полоненників: аби хан видав на Україну українських полоненників які есть у Криму—«бо сього року [1]) гетьман з ханом договорилися на тім, що хан пустить їх полон з Криму, а козаки не будуть ходити на Крим; коли ж хан полону їх з Криму не пустить, той договір не договір, і мир не мир». Московські посли їм переказали через тих товмачів, що в попередніх місяцях Татари, Євреї й Вірмени приводили до них на викуп богато полоненників з Запорозьких Черкасів, і вони просили, щоб їх цар викупив, і на їх донесенне цар велів їх «из полонсково терпѣнья окупити», «видя их, черкаскую, к себѣ службу и приямое радѣнье». За сим указом посли переказували до хана через «розмѣнного князя Маметшу Сулешова», щоб він дав їм тих полоненників на окуп. Але Маметша відповів, що не годиться дати їх на окуп, бо хан хоче віддати гетьманові Б. Хмельницькому без грошей. Москалі се дають до відомості козацьким послам, аби вони знали таку царську ласку, а ханові нехай скажуть, що коли яких полоненників він не схоче пустити на Запоріжже, нехай пришле на викуп московським послам, «чтоб им (полоненникам) живучи в неволе не замучитца». Товмачі се все переказали козацьким послам, і ті дякували за таку царську ласку, обіцяли то все розповісти гетьманові, а послам—дати знати про свою розмову з ханом,—але продовження сеї історії в звідомленню їх не знаходимо [2]).

Своїм змістом дуже підходить до сього всього лист гетьмана до калїм-султана, що добув польський посол Шумовский; він має дату 22 січня, і коли б припустити що се дата за новим календарем, то він підходив би до часу приходу Махаринського:

«Ясневельможний пане султане калґо, наш великомилостивий пане і приятелю! Доброго здоровля, втіхи й успіху бажаємо в. султанській милости! Відомо то в. милости, як ми не тепер тільки, але й перед тим дотримували ціло своєї присяги, отже й тепер знову заприсягши на братерство, ми дотримуємо в цілости сю присягу, і наші наступники її вічно дотримуватимуть. Покинувши під сю хвилю Україну (?) ми розписали універсали наші на Запоріжже, на Кодаки й скрізь, аби знали наші про заприсяжене братство й не давали найменшої приводу, тримаючися того, що з нашої сторони не даватиметься причин. Тільки з своєї сторони звольте в. м. пильно на те вважати, аби до розірвання братерства не давалося найменшого приводу; особливо Ногайців, що звикли чинити зачіпки, звольте в. м. стримувати. Бо й се даємо знати в. м., нашому милостивому панові, що й тепер—як хан вертав з військом назад, Татари впали до полку Браславського й порабували міста, людей в неволю забрали і силу шкоди наробили—самому в. м. даємо се на розсуд, чи се річ слушна? Всіх Татар що були на Україні в полоні, ми велїли зібрати разом, і вони негайно, нітрохи не затримуючи, будуть звільнені. Так і в. м. звольте з своєї сторони пустити на волю всіх козаків тих що сеї зими, за тої війни забрані були в неволю,—взаїм увільнити, і Ногайцям заборонити, аби вони козаків не брали—

[1]) «нынѣшняго лѣта»—але мова очевидно про наш 1655-ий.
[2]) Кримські справи 1655 р. кн. 37 л. 237—240.

як то вони звикли чинити. До хана й. м. посилаємо своїх посланців при посланцях в. м.— вони про все ширше в. м. розкажуть» [1]).

При кінці січня у гетьмана було кримське посольство Тохтамиш-аги: під Бахчисараєм 11 лютого н. с., він догонив повертаючи польського посла Шумовского, і той у своїй реляції записав дещо про сю зустріч. Запрохавши до себе і взявши для сеї розмови тільки товмача, старався розвідати, «куди йдуть наміри Хмельницького». «Підлявши добре міцнішого напитку—або горілки, сказав мині, що Хмельницький не хоче звірятися на короля—аж буде мати з Польщі формальне [2]) посольство або листя. Розповів також, що шведський посол і тепер у нього есть, тільки мешкає не з Чигрині, а в Суботові. Нарешті показав мені листи Хмельницького—до кого їх віз [3]), і я при тім інформувався, коло кого мині ходити в тім що дотикає Хмельницького: він має богато прихильників, але як бачу—горнеться до тих що були в фаворі у небіжчика хана, а за нинішнього в тім богато змінилося». Далі оповідає Шумовский, як йому вдалося добути копії листів, привезених Тохтамиш-аґою, і навіть якусь картку, писану турецькою мовою, що пяний Тохтамиш згубив з кешені. Завдяки сим заходам нашого землячка, маємо сі листи.

Хмельницький писав ханові, 31 січня н. с.: «Найясніший милостивий царю кримський, наш великомилостивий пане! Доброго здоровля і щасливого панування в. цар. милости життєво і поклон наш віддаємо. З писання в. цар. милости і з (слів) Тохтамиш-аґи, посланця в. цар. м., довідалися ми, що до в. ц. м. приходили польські посли, аби в. ц. м. дав їм поратунок на Шведів. Вони й до нас присилають послів по ратунок, але ми відписали, що трудно нам давати поміч, коли вони ще не постановили з нами ніяких пактів заприсяжених і слушних. При тім бачимо, що богато панів польських по ріжних місцях роз'їхалося, і дуже вони поріжнилися. Тому чекаємо певніших відомостей і без військової ради помочи дати не обіцяємо. Про се ми доручили Тохтамиш-азі розповісти перед в. ц. м., аби в. ц. м. все було відомо, і просимо в. ц. м. нас повідомити, коли Поляки прийдуть з чимсь до в. ц. м. Щодо (полону) [4])—то хоч його забрано ще перед присягою, трохи скорше, але дотримуючися з нашої сторони заприсяженого братерства ми розіслали скрізь, щоб їх зібрано до купи, і скільки знайдеться, всіх обіцяємо вернути, також і всіх вязнів на війні забраних ми випустимо згідно з словом нашим, а в. ц. м. зволь наказати звільнити всіх козаків наших, що їх в нинішній війні понало в неволю». Потім прохання і обіцянки як найчастішої обопільної інформації і довіря—не давати віри ніяким «фальшивим удаванням»,—«а все, як бачимо, весна покаже» [5]).

Виговський в окремій цидулці—мабуть до візира, крім ріжних спеціяльних подробиць (про панцир якогось Мурат-султана, що просили вернути) повторяє, що помочи Полякам дати неможна, тому що вони самі поріжнились, і нікому помагати. Король писав

---

[1]) Ссол. 227 л. 11, при реляції Шумовского, перед листом Хмельницького до хана з 31 січня, що очевидно датований новим стилем. Коли припустити, що лист до калги був датований старим стилем, то був би писаний другого дня по листі до хана, але в такім разі було б дивно, що в листі до хана про бранців згадано тільки принагідно. Тому правдоподібнішим здається мені, що лист до калги належить до посольства Махаринського, що спеціяльно займалося бранцями.

[2]) de data. [3]) Себто самі тільки адреси.

[4]) В копії тут прогалина. [5]) Тамже л. 11 об.

і до козаків про поміч, але сам і досі пробуває в цісарській землі, нема його в Польщі—«якби був, ми б знали». Гетьмани присяглися не піддаватись Шведам, але війська мають мало, «а з нами нічого грунтовнішого не становлять», і т. ин.

Се характеристично, що сі погляди гетьмана і його писаря зробили на хана і його візира неабияке враження. Коли Шумовский на першій авдієнції у візира по ріжних околичних балачках підійшов до головного: що Ян-Казимир хоче посередництва хана для порозуміння з козаками, «що король й. м. запевняє через хана й. м. Хмельницького і все військо Запорозьке в своїй ласці»,—візир недвозначно відіслав його з тим насамперед до козацьких послів. І хан також всякі розмови про поміч королеві відложив на пізніше, і не дав Шумовскому нової авдієнції, видимо чекаючи, щоб він порозумівся з козаками. Нарешті прислав одного з своїх повірників Сулейман-ату з такою декларацією: Хмельницький прислав до хана з такою заявою: «Я буду вірним королеві польському, але нехай король приїде під Камінець, і хан також, і я також приїду, там короля перепрошу з полковниками і отримаю його ласку, і ти, хане, своєю повагою у короля й. м. допоможеш мені в тім,—инакше не довіряю». «Я Сулейман-азі—зазначає при тім Шумовский—відповів на то так: «Бував єси сам послом, знаєш який обовязок посла: кождий то трактує, що йому доручать; я будучих намірів короля й. м. знати не можу (бо питав мене від хана, чи король то зробить)—але так поговорім з собою. Король має війну шведську і московську, якже йому йти під Камінець, коли має неприятеля дома? Коли дасть біг, вибє одного [1]), певно з'єднає свої війська з ханом і з Хмельницким і піде на північ мститися за свої кривди спільним нашим неприятелям; бо коли б вибивши Шведів, король його милость назад уступився, шляхта й військо стратили б серце, а неприятель узяв би гору». Сказав мені на се: «Правду кажеш, але вони [2]) не хочуть вірити; нехай би король так зробив [3]), бо як не буде того, то стратимо їх. Хан мене на те послав, аби ти подав спосіб, як би хан міг через свого посла дати слушну надію Хмельницькому на уконтентуванне і утвердженне». Я на то рік: «В інструкції того не маю, але от що: нехай Хмельницький дасть в застав королеві свого сина, а король й. м. дасть йому свій застав».

Шумовский каже, що сей спосіб сподобався Сулейман-азі, а потім візирові й самому ханові, але коли Шумовский другого дня потім пішов до візира, знаючи, що хан уже висилає нового посла до Хмельницького—Піріс-аґу, і спитав—з чим він їде,візир сказав: «Аби нам цілком перетягнути Хмельницького на сторону короля».—«Я сказав: «Просіть також: коли Хмельницький хоче бачити знаки ласки королівської, нехай же він і себе покаже,—нехай пішле своїх послів до короля; нехай шведського посла відошле до короля й. м. (Казимира); нехай з заграничними неприятелями короля й. м. практик не чинить,—тоді покаже себе вірним. Я прошу, аби послові хана й. м. було то доручене».—Відповів мені: «Все те зробимо, що кажеш». Говорили при тім про шведське панованне, яке воно тяжке і нікому не дотримує (слова),—аби візир про се написав Хмельницькому, і він то написав—бо я дістав копії тих листів, що ці слали до нього». Коли ж по сім—«по ріжних раціях pro і contra почав я знову просити у візира скорої підмоги, на се дав він мені таку відповідь: Війську звелимо готовитись, а після відомости від Хмельницького [4]) дамо тобі у всім докладнішу відправу. Я йому на се сказав: «А коли від Хмельницького прийде щось противне—не схоче

[1]) Карла, очевидно. [2]) Козаки, очевидно. [3]) Як вони хочуть.
[4]) Яку мав привезти Піріс-аґа, очевидно.

він бути добрим, чи то має псувати нашу приязнь?» Він відповів: «Боже боронь, ми хочемо тільки поінформуватися про його інтенції». Я тим зовсім не був задоволений: бо й не було чим, і попросив авдієнції у хана—як то він обіцяв, а виходячи обіцяв (візиреві) від короля й. м. 2000 червоних, аби охотніше ходив коло всього: сказав йому, що давно вже мав йому се сказати,—«Але відложив до дальшої розмови з тобою».

Візир одначе авдієнцію відкладав, і Шумовский вистарався її через инших близьких ханові людей, і коли знов, по ріжних сторонніх «діскурсах», залив ханові, що така деклярація, мовляв «помочи від хана бути не може, поки не буде відомости від Хмельницького», його незадоволяє—і просив иншої, переконуючи всякими аргументами, які тоді біда підсувала,—хан відповів: «Не буде в тім шкоди королеві й. м.». Я йому рік так: «Коли б така небезпека була на в. ханську м., як тепер на короля й. м., і в. ханська м. допоминався помочи від короля, а той дав би таку деклярацію: «Дам, але аж порозуміюся з Хмельницьким»,—щоб в. ханська м. тоді подумав про приязнь короля й. м.? Таке тепер подумає собі і король й. м., пан мій».—Хан сказав: «Правду кажеш! щож тоді зробити?» Я сказав: «Чи буде Хмельницький злий, чи добрий, а королеві й. м. військо післати. Коли буде злий, то коли король й. м. ослабить тепер шведські сили, то се буде добре і королеві і в. ханській м.—бо Хмельницький буде лагідніший [1]). Коли він буде добрий, а королеві й. м. з Шведами поведеться—то буде спільне добро всіх трьох».

Хан нібито погодився з сим, обіцяв на повню в місяці березні ставитися під Камінцем, і обмінявся присягою з послом, але як побачимо далі, в своїм листі, посланім з Піріс-аґою, він все ставив в залежність від згоди козацького гетьмана.

Шумовский далі переказує свої розмови з козацьким посольством—Махаринського й тов., що були тоді в Бахчисараї: «Козацькі посли двічі були у мене; показував я їм ті пункти в інструкції що належить до їх запевнення, і вони були дуже з того задоволені. Написав я через них листа до Виговського. Посла Хмельницького звуть Михайло Махаринський—король й. м. зна його: був у вязниці. Він мині говорив: Будемо вірні, тільки нехай королики не правлять [2]), і богато ще иншого. Але я бажав би публичну справу так поставити, щоб не фундуватися на щирости Хмельницького, а коли Шведи будуть податні на згоду, то вчинити згоду, бо як на довго піде, то наприкряться нашій землі війська Татарські».

В листі до Хмельницького, що повіз від хана Піріс-аґа (а Шумовский послав його копію королеві), хан повідомляв, що в справі звільнення невільників з обох сторін він договорився з послами, згідно з тим як було постановлено «на контрактах» (під Озірною)—«і тепер неприятелі ваші й наші будуть з того смутитись, а приятелі ваші будуть веселитись—ми який афект до вас маємо, явно то богові!» Якусь частину невільників він і посилав з Піріс-аґою. Посилав з ним також листи королівські принесені Шумовским і просив висловитися з того приводу. «Просить у нас помочи, також у вас—але ми не дали відповіди, поки не довідаємося про ваші замисли; ви тепер їх через послів своїх переказали: Коли король від нас помочи схоче, нехай до нас і вдасться!» Зрештою поручав у всім переговорити з Піріс-аґою.

Візир у своїм листі радив козакам підтримати Яна-Казимира і приготовити для того на весну військо. Відкликався до тої благодати, що король їм обіцяв у своїм листі

---

[1]) Tanszy: властиво дешевий—менше вимагатиме.

[2]) Będziem wiernymi, tylko niech krolikowie nie rządzą.

до хана, що він пересилав Хмельницькому, і радив триматися старих приятелів. «Як що думаєте, що можете так жити без пана—то майте на увазі, що се не можливо, аби вам так щасте завсіди служило. Добра річ мати приятелів, ніж неприятелів, і котрі вами давніше рядили, нехай і тепер рядять. Бог свідком, що не для себе, тільки задля вас самих то все робимо—щоб то вам було на добре. Про нас байдуже—ми свої голови охоронимо: знаєте самі що у нас жодних богацтв нема; нині в Криму сидимо, але коли сила наступить, то й деінде знайдемо собі мешкання нашими шаблями. Тому зробіть то для вас [1]) і для короля пана вашого: вирятуйте його разом з нами від неприятелів: коли се зробите, зробите богові службу, і буде ваша слава по всіх землях, що не кидаєте свого пана в біді» [2]).

---

Від шведського короля отримано листи підчас новорічного з'їзду, 12 н. с. січня, але вони мабуть давали не богато: се були тільки вістуни посольства, задуманого ще в листопаді, коли Данило виложив королеві проекти гетьмана,—але без кінця довго відкладаного. Трудно судити, не маючи головного—інструкцій послам і протоколів устних переговорів—але можна думати, що тут грала певну, а може й головну ролю нездійсниміть—в очах короля і його дорадників (між иншими мабуть і Радзейовского)—козацького постуляту: признати козакам Західню Україну. Данило сидів без діла в Варшаві, чекаючи заповідженого шведського посольства, що мало з ним їхати, і даремно докучав усім пригадками про свою відправу.

З 6 і 8 грудня (н. с.) маємо листи Радзейовского, що мав їхати з тим же посольством: він писав гетьману і Виговському з Торуня, що прускі справи затримали виїзду посольства, і він жалує, що його побачення з ними відкладається,—тим часом виїздить сам Данило з листами, «щоб не нудився». При тім Радзейовский згадує чутки про битву з Татарами—де козаків лобито; він не хоче сьому вірити,—значить про козацько-татарське замирення ще не було вістей в кватирі Карла..

14 грудня (ст. ст.?) Карло дав наказ свому канцлерові, щоб Данила спішно виправити до гетьмана і наділити його коштами, бо се посольство має велику вагу. 26 грудня (н. с.?) Данило нагадує королеві, що він все таки дурно сидить далі без відправи, хоч уже дав знати Хмельницькому про свою місію; питає короля, чи відбудеться се посольство, чи змінив свій замір. Три дні пізніше пише, що вже дістав від канцлера наказ на виїзд і вибирається до гетьмана через Московщину: сю предовгу дорогу сподівається зробити в 12 днях і своєчасно виконати доручення, чекає тільки щоб повернулися «його козаки» (mieі kozaki)—очевидно вислані з ним від Хмельницького. Він післав їх до вісти до Люблина і Львова, бажаючи прислужитися ними королеві [3]).

З 17 грудня (с. с.) маємо лист Данила до Золотаренка з Варшави—він засвідчує велику прихильність Карла до війська Запорізького: «Пив король шведський здоровле пана гетьмана, і ваше здоровле і всього війська Запорізького, бажаючи вам всього доброго,—годиться, щоб ми йому за ту прихильність відслужили». Хвалить при тім його післанця Петровича за добре виконанне доручення: «король його добре прийняв і добре відправив» [4]).

---

[1]) Написано невиразно. [2]) Ркп. Осол. 227 л. 10.

[3]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 110.

[4]) Оригінал, писаний польського мовою (писар на нім теж підписався—якийсь Блановский) в «Подлинн. малорос. актах» ч. 66, москов. переклад.—Акты

Непевність дат і рахованнє за новим і старим календарем, котрого здебільшого неможна докладно розріжнити, не дає змоги добре з'орієнтуватися в уривках сього листування, що ми тепер маємо. Можна думати, що справді—як здогадувався Кубаля [1])—вісти про замиренне козаків не тільки з ханом, але і з Яном-Казимиром, поширювані в тім часі Казимировими прихильниками, сполошили Карла, і змусили його до скорішої виправи Данила. Але ми не маємо його листів післаних тоді до Чигрина—може нам дати деяке поняття тільки відповідь Виговського:

«З листу в. кор. м., переданого мині 3 січня я вирозумів з великою радістю незвичайну ласку в. к. м. до мене, за котру я щоденно буду старатися служити в. к. м. на добро в. к. м., котрого вірно бажаю. Тепер повідомляю в. к. м. про вічне братство що зложив найясніший хан кримський з найясн. нашим гетьманом війська Запорізького: воно заприсяжене з обох сторін і буде навіки тверде і певне. Про заповіджене посольство всеч. ігумена Данила до найясн. гетьмана і всього війська Зап. він вислухав з великою приємністю, ми чекаємо його щасливого приходу і рішили через нього про все ширше повідомити в. кор. м.», і т. д. Чигрин, 11 січня [2]).

Судячи з сеї відповіди, можна міркувати що в листах Карла—післаних на повідомленнє про посольство Данила, не було нічого більше крім звичайних компліментів—се була властиво тільки вірча грамота для нього.

З листів писаних того самого дня до Радзейовского, від гетьмана і Виговського, довідуємося, що сі листи королівські разом з листами Радзейовского віз той самий пан Зайонц, що приїздив перед тим з листами Радзейовского до козацького табору під Львовом 3 н. с. листопада. Захорівши в дорозі Зайонц зістався в Гощі, а листи післав з своїм швагром Юрием Себастіяновичом, і тому вдалося добитися до Чигрина—згадує про нього митрополит [3]). В своїм листі гетьман відповідає на вісти Радзейовского про шведські успіхи, на його перепросини, що йому досі не вдалося доїхати до гетьмана, і на побажання з'їхатися для переговорів десь на Волини. Він не дивується тим перешкодам, що стали на заваді приїздові Радзейовского, бо сам якраз перебув трудну кампанію і тепер вернув з військом на спочинок на Україну. З огляду на се було б трудно висилати військо наново на Волинь, для того щоб там з'їхатися з Радзейовским, тим більше що все страшно вишустошили козацькі й чужі війська. Коли ж би Радзейовский зібрався на побаченнє з гетьманом, треба йому їхати на Україну, але гетьман просить його завчасу докладно зазначити місце і час, і де він хотів би з'їхатися, щоб можливо забезпечити йому дорогу. Те саме повторив Виговський, дещо розвиваючи: гетьман зістанеться в Чигрині всю зиму, бо що дня повно ріжних посольств: хан від часу останнього договору «мало не щодня трактує в ріжних справах через своїх

---

Ю. З. Р. XIV с. 893—4; Данило підписаний на нім: Daniel Grek posel miłosciwego pana naszego wielkiego hetmana Cmielnickiego woyska Zaporowskigo; так гетьман в тексті зветься: miłosciwy pan nasz.

[1]) Wojna Szwecka с. 297—8, сих кілька сторін, 297—304, се майже все що присвятив українським справам покійний історик в сій книзі, продовжуючи їх виклад поданий в III книзі Szkiców.

[2]) Оригінал в бібл. Чорторийських ркп. 402 л. 95, надруковано у Кубалі ор. с. 477. Він підносить сю подробицю, що в адресі Карла нема титулу короля польського.

[3]) Вище с. 1163.

послів, і з инших сторін ріжні посли». А наскільки тепер трудно куди небудь рушитися за Україну, дізнав сам Себастіянович у своїй подорожі [1]).

Судячи з того, що оригінали всіх сих листів опинилися в польських руках, можна думати, що до рук Карла і Радзейовского вони не дійшли, і не посунули справ шведсько-українського порозуміння. Сам Данило мандрував дуже довго—доїхав до Чигрина тільки в березні. Таким чином кілька місяців не було фактичного звязку і порозуміння між обома сторонами; і се мусіло бентежити і козаків і самого Карла: він мусів тривожитися ширеними в Польщі й за кордоном вістями про тісне порозуміння Яна-Казимира з Хмельницьким; козацький штаб мусів нервуватися тим що у них з Карлом нема ніякого порозуміння і пляну ні супроти Яна-Казимира з його партією, ні супроти Ракоція з його плянами на Галичину. Не діставши ніяких вістей про місію Данила ні відповідей від гетьмана, Карло слав листи за листами, але без належного звязку вони здебільшого гинули на дорозі. Так польські делеґати подали потім у Вильні московській делеґації лист Карла до Хмельницького, писаний 11 (21) лютого, скоро після побіди Шведів над Поляками під Ґоломбом (недалеко Вислі в Люблинськім воєв.), що сталося 18 н. с. лютого. Повідомляючи про сю побіду, Карло висловляє тверду надію, що не вважаючи на перерву в дипльоматичних зносинах гетьман і військо Запорізьке не піддаються на намови Яна-Казимира і його прихильників, щоб козаки помогли їм против Шведів—«так як запевняли нас в твоїй щирій вірности й доброжичливости твої посланники (очевидно ще осінні!)—аби ми не мали сумнівів в тім, що завсіди будеш з нами в щирім порозумінню, не піддаючися на ніякі фальшиві обіцянки Казимира, тому що Поляки ніколи не стоять у своїм слові». Против союза козаків з Татарами й иншими сусідами в спільнім інтересі козаків і Шведів, король не має нічого—остерігає тільки щодо Поляків та їх зрадливости, і просить солідарно триматися, поки можна буде у всім докладно порозумітися через посольство: просить забезпечити козацькими силами дорогу тим послам, що він хоче післати, скоро тільки наблизиться [2]).

Десять день пізніше посилає він нового листа, ще раз повідомляючи про побіду під Ґоломбом, про своє наближення до земель козацьких—що дасть змогу вислати нарешті посольство і зложити формальний договір з Козацьким військом [3]). Сим разом вислав він звісного нам Ґрондского, що за посередництвом свого одновірця Юрия Немирича перейшов уже на сторону шведську. Зміст листу й інструкції Ґрондский переказує у своїй історії. По перше, Карло-Ґустав наказував, щоб гетьман з військом не мали сумнівів в прихильности короля до козаків через те що він досі не зложив з ними формального договору; початок йому був уже положений [4]), але потім не було ніякої можливости продовжити сеї справи бо всю зиму король був занятий в Прусії; але все таки—треба сказати—в січні вислано абата атенського о. Даниїла—тільки королеві невідомо, чи він дійшов чи ні?

По друге—тому що королеві невідомі побажання козаків, і він не знає, яку дати інструкцію комісарам, нехай через сього посла і письменно і устно виложить свої дома-

---

[1]) Памятники Київ. ком. III, ч. 37—8, з оригіналів збірки Онацевича.

[2]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 373, московський переклад в Актах Ю. З. Р. III с. 517. Дата: 11 лютого під Влостовцями.

[3]) Московський переклад з датою 22 лютого в «Польських справах»—«Сборник» Київ. Комісії I с. 30—1.

[4]) Мабуть треба розуміти переговори під Камінцем.

гання, і визначать місце і час для комісії: скоро тільки побажання козаків будуть королеві відомі, він ні в чім їм не відмовить.

По третє—оповісти про успіхи в Прусії і останню побіду під Ґоломбом; король, з огляду на сі успіхи, не думає щоб йому знадобилася поміч козаків сього літа, тим більше що проблискує деяка надія замирення з Поляками без брязкоту зброї. На випадок коли б ся надія короля завела, він зібрав таке сильне військо, що готов звести бій з усіми силами Поляків з надією на побіду. Але коли б потреба того вимагала, і він звернувся б (до гетьмана), нехай козаки не відмовляються прийти йому в поміч—але не перше ніж він їх покличе.

При тім—побажання всього доброго [1]).

Здержливий фінал сих запросин до кооперації пояснює Ґрондский тим, що в околицях Люблина Карло побачив такі страшні сліди торішнього козацько-московського спустошення, що заявив—мабуть для заспокоєння своїх союзників Поляків, що він ніколи більше не покличе їх (козаків чи козаків і Москалів?) до помочи на війні, хочби навіть хтось йому довів непохитними аґументами, що він за помічю їх наверно заволодіє всім королівством Польським [2]). Тим не менше вислав Ґрондского, забезпечуючи собі їх поміч против Поляків.

Ще кілька день пізніше, 28 лютого, вислав Карло листи до Хмельницького і Виговського з Седліск. Неуспіхи останніх днів (невдала облога Замостя, і загальне погіршенне шведскої ситуації в Польщі) очевидно відбилися на сій нервовости кореспонденції, і на змісті сих останніх листів. В тій копії що ми маємо Карло згадує, що він недавно післав уже листи гетьманові в двох копіях, ріжними дорогами, але не будучи певним чи вони дійдуть, пише ще окремо до Виговського, «як головного дорадника гетьмана і війска». Він просить його впливати на них в сприятливім для Карла напрямі: його бо листи і посольства свідчать, як він до серця приймає інтереси козаків, не відділяючи їх від своїх, salutis mutuae nostrae vestraeque—«бажаючи спільного добра—нашого і вашого». Радить ніяк не піддаватися на порожні обіцянки Яна-Казимира і не відступати від своїх спасенних намірів. Вказує на відступство Потоцкого, Лянцкороньского, і новіше—Конецпольского, як докази непевности Поляків. Пригадує, що Хмельницький свого часу остерігав його—не няти віри Конецпольскому, і сподівається, що він тепер скористає з нагоди помститися за старі кривди, завдані йому сим Конецпольским [3]).

Се те що ми маємо з шведської сторони. Про переговори ведені в Чигрині з Данилом і Ґрондским на жаль не маємо ніяких подробиць. Можемо тільки констатувати, що Данило все таки випередив Ґрондского, бодай на кілька день: 16 березня (мабуть с. с.) гетьман уже пише до Ракоція, просячи помагати Данилові, як послові шведського короля, переїхати через його край і дістатися до Карла-Ґустава [4]). 3 травня (н. с.) Радзейовский доносить Карлові-Ґуставові, що він довідався з якихось перехоплених листів (може реляцій польських комісарів), що Данило, «колишній посол Хмельниць-

[1]) Historia belli cosacco-polonici c. 268. Ґрондский не вказує дати сього посольства, але дає зрозуміти, що вислано його з-під Люблина, себто коло 20-го лютого н. с.; сьому відповідають згадки інструкції про останню битву під Ґоломбом (18 лютого), і загальний оптимістичний тон її; але що про сю битву згадувалось тільки між иншим, я думаю, що лист 22 лютого був висланий перед тим.

[2]) Тамже с. 267.

[3]) Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 45 і 46.

[4]) Monumenta Hungariae XXIII c. 330.

кого», дуже зручно попрацював для короля в Чигрині, і козаки—очевидно не без його впливу—без сумніву протягнуть і взагалі провалять комісію з польськими уповноваженими, що була призначена на 1 травня [1]). Сам Данило тим часом безпорадно сидів, даремно піклуючися знайти собі дорогу до Карла-Ґустава, старався передати йому через різні оказії бодай деякі відомости про те що йому вдалося осягнути у козаків. Маємо один з сих листів його,з 7 червня: він пише, що все свідчить про щиру прихильність гетьмана до Карла-Ґустава і хоч Ян-Казимир трохи не щодня кличе його (до себе в поміч), цілком неймовірно, щоб Запорозьке військо виступило проти шведського короля. Але треба поспішати вислати туди посольство, бо як оповідають приїжді козаки (ті очевидно, що приїздили до Ракоція) і Хмельницький і Виговський нетерпеливляться, що та заповіджена і в листах і устно, через Данила, шведська місія все таки ніяк не з'являється [2]).

Очевидно, Ґрондский: з'явився в Чигрині кілька день по виїзді Данилa: з дня 22 березня маємо листа від гетьмана до Карла-Ґустава, написаний у відповідь на два його листи привезені Ґрондским. Гетьман дуже тепло дякує королеві за виявлену, чи властиво поки що тільки висловлену приязнь. В титулі він вперше позволяє собі потитулувати шведського короля «приятелем»—«Найясніший королю шведський, наш шановний приятелю»,—без усяких «панів» і т. д. Гетьман висловлює надію, що «під сприятливими звіздами ся приязнь, що тепер тільки завязується в листю, доспіє в роскішні овочі обопільного афекту», і обіцяє королеві повсякчас готову до послуг любов. Виправдується, що досі також не вислав своїх послів для порозуміння в певних справах і уложення формального договору—почасти через незнанне, де король пробуває, почасти через несприятливі обставини, недостачу поживи, часті напади ворогів і т. и. Все се навіть не дає змоги визначити місця для з'їзду комісарів: «аж засвітить пожадане літо», тоді довідавшися про місце пробутку короля і вибравши найбільше свобідне і придатне місце, гетьман вишле послів для договору—аби тільки щасливо того дочекати [3]).

Було щось конкретніше переказано через Ґрондского словами, а лист умисно постилізовано так загально з огляду на можливости перехоплення сього писання Поляками? Було б начебто дивно, що через півроку після першого порозуміння під Камінцем, в обставинах трудних, які притьмом вимагали від обох сторін щирого порозуміння і кооперації, козацька сторона не виступила отверто і явно з своїми домаганнями і оберталася в сфері загальних компліментів, пропозицій помочи і сподівань тіснішого зближення, які висловлялися в листах. Але уважно придивляючися інструкціям шведського посольства, що нарешті було виряджене в жовтні 1656 р.—Карловим наказам його послам, щоб вони дали козакам виговорити насамперед свої побажання, досі незвісні шведському королеві, крім того що говорилося за козаків в польских політичних кругах і загальних міркувань,—набираємо того переконання, що так воно мабуть і було. Хоч козаки й похвалялися, ще з осени 1655 р., нібито у них есть твердий і виразний договір з Шведами щодо розмежування їх інтересів, в дійсности до самої осени 1656 року ніяких побажань в сім напрямі не було поставлено з їх сторони,—взагалі нічого конкретнішого понад побажання спільної акції против Яна-Казимира і його партії та заховання можливо непорушними політичних звязків козаків з московським царем.

---

[1]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 49. [2]) Архив Ю. З. Р. III, IV ч. 51.
[3]) Архив Ю. З. Р. III, VI ч. 48.

Як се могло статись? Мабуть тому, що поки Карло-Ґустав зіставався претендентом на ціле неподільне королівство Польське і спирався на польських маґнатів—серед котрих до останньої хвилі був і персональний ворог гетьмана—Конецпольский, старшині могло здаватися, що рано ще виїздити з якими небудь постулятами, які могли нарушити життєві інтереси сих панів. Треба було дати дозріти сій українсько-шведській приязни, що поки що «тільки завязувалася в листю». А з боку шведського короля було може простим незнанням, а не ігноруванням, коли він в тім часі, договорюючися з Ракоцієм, заявляв готовість відступити йому землю Львівську і Галицьку-з Покутем і з прилеглими до Ракоцієвих володінь частями Поділля і Сяніччини. вимовляючи собі решту Сяніччини, землі Перемиську, Белзьку і Холмську [1]). Можливо, що й не підозрівав він, що тим завдає болючий удар козацьким плянам єдиної України.

---

Ракоцій в сім часі також шукав зближення з козаччиною. Силкування Яна-Казимира і його партії—знайти порятунок у цісаря, включно до пропозиції йому корони польської в дідичне володіннє (ухвала і заходи Казимирових сенаторів з серпня—листопаду), мусіли Ракоція в високій мірі затрівожити. Об'єднанне австрійських земель з польськими в руках архи-католицької династії—се була б смертельна небезпека Семигородові. Правда, цісар отягався, ніяк не хотячи втручуватися в війну з Шведами. Правда, знайшлася група маґнатів, яка супроти неохоти цісаря висунула пляи посадити на польськім троні самого Ракоція, як спів-реґента Яна-Казимирового, або щоб Ян-Казимир адоптував його сина на свого наслідника на польськім троні. В грудні 1655 р. Ракоцій вислав до Любовлі свого канцлєра до сеї ґрупи прихильників, щоб ближче познайомитися з їх плянами. Але неприязнь виявлена до сих пляній Яном-Казимиром ще більше його вразила, і замісць брати сю корону з рук маґнатів під ріжними умовами, які здавались йому прикрими й обидними, він наміряється використати тяжку ситуацію Польщі, щоб здобути там своїй династії що вдасться зброєю, а не дипльоматією,—без усяких умов і застережень.

От у таких обставинах він робить заходи, щоб забезпечити собі союз і поміч козаків на випадок операцій в Польщі. Формальне він досі вважався союзником Яна-Казимира, але після невеликої помочи против козаків у Жванецькій кампанії він в р. 1654 і 1655 тримався нейтральности, посилаючися на свої клопоти в Валахії. Свої зносини з Хмельницьким, як ми вже бачили—робив під покривкою посередництва в інтересах Польщі: мовляв своїми зносинами і впливами хоче привести козаків до послуху королеві. Деякі його прихильники в Польщі й тепер, за сею традицією, звертались до нього як до посередника. Вельопольский, каштелян войницький, повідомляючи про місію Тишкевича, висловлює побажанне, щоб Ракоцій і з свого боку післав кого небудь до Хмельницького, не тільки, щоб привязати його до Ракоція, але й впливати через нього на Яна Казимира в інтересах лєсідентів! [2]).

Але тепер се Ракоцієві менше ніж коли небудь було в голові. Навпаки, його мусіли непокоїти вісти про те, що за посередництвом хана Казимирові вдалося знову взяти козаків собі на послуги. В інтересах Семигороду Козаччині треба було дати нову точку опори против Польщі, щоб затримати в опозиції. З другої сторони останній похід козаць-

---

[1]) Transsylvania II с. 137 (передр. в Архиві Ю. З. Р. III. VI с. 117).
[2]) Monumenta Hungariae XXIII с. 318.

ких і московських військ під Львів і Галич давав серйозну пригадку: старатися відвести козаків від Москви, щоб вона не посунулася в сусідство Дунаю, а для сього знов таки треба було дати їм нові засоби і нових союзників против Польщі. Не без значіння була мабуть також і смерть головного Ракоціевого союзника в Річипосполитій—невінчаного короля Литви Радивила, що зробив собі кінець в останніх днях 1655 року: тепер козацький гетьман лишився найбільшою й властиво единою могутньою проти-католицькою силою в Річипосполитій. Всі сі міркування мусіли привести Ракоція до постанови—з позиції нейтральної супроти козаків перейти на позицію приятельську і союзну.

З сими завданнями висилає він—десь при кінці 1655 р. свого нотарія Стефана Луца, що не раз їздив в сю дорогу. Подробиць про сю його місію не маємо—перед нами тільки його «асекурація» виставлена «в старинним руськім городі Чигрині» (in vetusta Russorum civitate Czeherin). Дату дає лист гетьмана до Ракоція, висланий з сим Луцем—9 лютого 1655 (не знати якого стилю). В своїй асекурації Луц заявляє; що його пан Ракоцій, вислав його «до найяснішого панства« (illustrem dominationem)—«до пана гетьмана, і до всього війська панів козаків Запорізьких для оформлення і закріплення вічної й незміняної його приязни». Хоча гетьман і військо не мають сумніву щодо сеї приязни його світлости (Ракоція), але для тіснішого союзу (чи звязку), аби не лишилося місця ніяким подозрінням, Луц «від імени його світлости» присягає (fide mea mediante) за Ракоція на те, що поскільки гетьман і військо додержать приязни його світлости і його союзникові господареві (молдавському), так і Ракоцій [1]) ніякому неприятелеві їх не помагатиме ні військом ні грошима, і не уложить з ним ніякого союзу. Луц під присягою обіцяє, що Ракоцій виставить від свого імени таку декларацію [2]). Гетьман відправляючи його 9 (19) лютого, перепрошує Ракоція, що ріжні пильні справи не дають йому змоги вислати разом з Луцем своїх послів; але він готов підтримувати приязні відносини, як годиться між християнами, і як тільки упорається з своїми справами, так вишле своїх послів. «щоб постановити про все, що буде треба» [3]).

Се була дуже здержлива відповідь, і значіння сеї здержливости пояснив Ракоціеві воєвода Стефан на підставі відомостей привезених з гетьманського двору його послом Чоґолем. У нього були з гетьманом розмови на тему відносин Ракоція до Польщі, гетьман доволі ясно натякнув, що Ракоціеві годилося б вести політику більш виразну. «Хоча Чоґоль не мав від нас доручення говорити на сю тему, але йому довелось почути від гетьмана, мовляв він має відомости, що Поляки хваляться і відгрожуються козакам, що Ракоцій має їм помагати против Козаків. Так гетьман сказав з сього приводу, що тому не вірить, бо Ракоцій не така людина, яка б вела дволичну політику. Коли б він не вважав гетьмана за свого притяеля і не хотів би підтримувати приязних, добросусідських відносин, пощо б він так часто присилав до нього свого чоловіка [4]). На се Чоґоль сказав:

[1]) Тут в друкованій копії очевидно дещо пропущено, але зміст ясний.
[2]) Transsylvania II с. 68. [3]) Monumenta Hungariae hist., XXIII, с. 313.
[4]) З сих слів можна б міркувати, що Луц в ті часі приїздив кілька разів. В Monum. Hung. ч. 198 і 199 видані ще два листи післані з Луцем від гетьмана і Виговського, з датою 22 березня 1656 р. Гетьман, подібно як в листі 9 лютого запевняє Ракоція в своїй приязни і обіцяє прислати послів як тільки повернуться його люде, вислані на Запоріжжє і на инші місця. Виговський повторяє сі виправдання, хвалиться при тім, що се він привів до приязних відносин між гетьманом і Ракоцієм і буде далі в тім напрямі працювати. Але дата здається мені підозрідою: між 9 лютим і 22 березнем невже Луц встиг би поїхати до Ракоція і вернутися до Чигрина?

«Ворони боже, аби ми мали підняти зброю против в. мил.! навпаки, ми радо поможемо в. мил., коли б у в. мил. вийшли якісь конфлікти з Татарами». Гетьман на се сказав «Дай боже, і ви не будете жалувати, коли мені поможете». Але іншим разом Чоглеві доводилося чути від гетьмана, що похвалки Поляків Ракоцієвою поміччю викликають в нім певну трівогу; він побоюється, що Ракоцій не щирий супроти нього, і коли козаки будуть триматися в союзі з Татарами, Ракоцій не буде йому приятелем, а з тим і на обох воєводів він не може спуститись, бо вони залежні від Ракоція і мусять його слухати.

«Говорив він також—пише далі Стефан,—«що коли в. м. (Ракоцій) щиро бажав би приязних відносин, то прислав би якусь поважнішу людину, і тоді й він, гетьман, міг би спокійніше спуститися на добру волю Ракоція і на добросусідські відносини до нього». І далі додає від себе, перепрошуючи за сю одвертість: «Про п. Луца ніхто не може сказати нічого лихого, або що він не був би вірнопідданий в. милости, або не пильний в службі. Але що він низького походження, і любить напитись, ми теж бажали б щоб в. м. післали туди поважнішу людину. Ми тоді післали б також і від обох Волоських князівств якусь визначну людину, і так могло б прийти до договору з вашим послом, і гетьман міг би бути певним приязни в. милости. Побачив в. м., що як він з в. м. договор заключить, і буде з сеї сторони спокійний, він себе покаже й Татарам» [1]).

Воєвода заповідає Ракоцієві при тім скорий приїзд посла від гетьмана, але радить не тратити далі часу на такі чисто етикетальні пересилки, а вислати серйозне посольство для уложення твердого договору, щоб запобігти можливому козацько-татарському добичницькому рейдові. «Знає в. м.—Татари як ті собаки, а й козак іде радо на здобич, тому ми б радили: нехай в. м. пошле до його милости великого («головного») посла, а ми з ним вирядимо свого боярина—але з тим щоб він був вповні залежним від вашого посла і його слухав, і на чім ваш посол договориться з й. мил. (гетьманом), на то погодиться і наш чоловік».

Ракоцій поставився до сих осторог з повною увагою, він зараз же поділився з матірю одержаними від Стефана відомостями [2]), а Стефанові виписав великого листа, виясняючи свою приязну позицію супроти козаків: 19 (29) березня він вислав до воєводи свого післання з листами до гетьмана і Виговського і сподівається, що воєвода спішно виправить сі листи на Україну; в них він висловив бажання орієнтувати свою політику згідно з політикою гетьмана: хто йому приятель—шведський король, Ян-Казимир чи цар, того буде триматись і Ракоцій. З тих листів, сподівається він, гетьман переконається наскільки безпідставні всі похвалки Поляків, що Ракоцій їх союзник. Verba volant—scripta manent, слова летять, а писання лишаються—сі листи повинні гетьманові доказати й упевнити в щирій приязни Ракоція. За його порадою воєвода мунтянський післав до гетьмана також і свого посла (Удріште) з запевненням своєї приязни. Пораду Стефана щодо висилки великих послів, він, Ракоцій также виконає, чекає тільки доброї нагоди, а тим часом просить запевнити гетьмана в його приязни—що йому нічого не загрожує з його сторони і з боку обох воєводів: всі вони, як християнські князі хочуть жити в згоді з козаками, як своїми християнськими сусідами, так як не піддалися на заклик Татар і Поляків в попереднім році, і т. д.

---

[1]) Monumenta XXIII с. 347—8, лист з 8 дня 28 березня.

[2]) Лист 2 квітня—Trans. II с. 95. він орієнтує в часі висилання листу до воєводи Стефана, тамже с. 81, бо сей не має дати—а був висланий мабуть скоро після листу до матери.

Гетьман і сим разом свого посла не післав—з дня (14) квітня заховались листи його і Виговського до воєводи Стефана і до Ракоція, що були мабуть відповіддю на ті листи 19 березня. З листу до Стефана довідуємось, що післанець Стефана привіз листа від Ракоція, такого власне етикетального змісту, як розумів се Стефан. Гетьман користає з сеї нагоди, щоб сказати кілька чемних слів Стефанові («ми ніколи не пропускали нагоди запевнити вашу вельможність і готовість вам служити, всяко стараючись раз завязану до в. в. приязнь оновляти як частійшою кореспонденцією, тому користаємось з сеї нагоди, щоб посвідчити нашу братську приязнь до в. в. і побажати»—і т. д.). В коротких словах переказує свою відповідь Ракоцієві і повторяє свої запевнення, що як тільки повернуться його люде вислані до Московщини і до Криму, так він пішле посольство до Ракоція; перед тим не може сього зробити: повернуться посли вислані до ріжних країв, на підставі їх реляцій треба добре обдумати ситуацію, і тоді будуть вислані нові посольства до ріжних країв для скріплення приязних відносин. Гетьман певен, що Ракоцій не буде нетерпеливитися сею проволокою і допускати якісь підозріння щодо відносин гетьмана до нього [1]).

Се становить зміст і листу до Ракоція, досить короткого і етикетального, але притім доволі змістовного з політичного погляду—хоча і не в напрямі уставлення якихось конкретніших відносин до Ракоція. Гетьман дякує Ракоцієві, що він не підтримав хана в його торішнім поході против козаків (очевидно сей доказ приязни, за браком чогось конкретнішого, пригадав Ракоцій у своїм листі). Повторяє свою обіцянку прислати посольство, як тільки повернуться його люде, розіслані до ріжних країв? Висловлює свої принціпіи: раз заключену приязнь підтримувати і ніколи не забувати,—так раз заприсягши приязнь з царем і з ханом гетьман не має заміру давати які небудь приводи до їх порушення, і сподівається що сі договори будуть щиро заховувані його наступниками.—«На те аби могли боротися против кожного хто без даного з нашої сторони приводу повставатиме на знищення нашої свободи» [2]).

За той час приїхав до Ракоція Данило Калугер, разом з припадковим своїм товаришем подорожи Самійлом Ґрондским; хоча на Семигород вони їхали тільки щоб безпечніш дістатися до Карла-Ґустава, але їх подоріж служила також для скріплення нової шведсько-українсько-дунайської ліги, що стала тепер зарисовуватись—особливо коли обом послам против сподівання прийшлося потовктись у гостині на дворі Ракоція і Стефана досить довгий час за неможливістю безпечно поїхати до шведського табору.

Серед ріжних несподіванок, що виявилися останніми часами в актах московського Сибирського приказу, знайшлася реляція гетьманові від Данила—що йому довелось за той час почути від Ракоція в українських справах [3]). На початку квітня н. с. він був

---

[1]) Тамже с 355—6.

[2]) Лист сей заховався тільки в мадярськім перекладі—там же с. 354; його стилізацію я уточнюю за поміччю листу гетьмана до Стефана, що переказує його зміст.

[3]) Сибир. ст. 1636 листи 615—667, поперекидувані, початок на л. 622 з помітою: «сказали, что писал тот лист чернец Данил». Зміст і дата, згадка про «посланника, Самойла, который будучи у тебя, благодѣтеля моего, со мною через Волоскую землю шол», не лишають сумніву, що се дійсно лист черц Данила. Міститься він між актами посольства Скоробогатого, і очевидно був післаний цареві з ним між иншими документами.

у воєводи Стефана: 6 квітня Стефан повідомляв Ракоція про його приїзд [1]). Виїхавши з Яс разом з Ґрондским 8 квітня він 22 приїхав до «Білгороду» (Alba Julia, Фейервар, Карльсбург тодішня столиця Семигороду) і другого дня був запрошений до столу Ракоція. Тут богато говорилося на адресу гетьмана: Ракоцій запевняв у своїй приязни і жичливости Запорозькому війську і бажанні йому всяко помагати («оберегати»). «І говорив мені таке: «Як хан з тобою (гетьманом) зійшовсь і замирився—присягши на брацтво, повернувшися з війни написав мені (з докором), що я йому не поміг воювати козаків. Я йому відписав, що нарушити присягу і козаків воювати не хочу, бо живу з ними в приязни. Хан на се відказав, щоб я йому конче прислав 30 (тис. очевидно) ефимків, инакше конче прийде на мене війною. Ракоцій на те сказав: Коли б твого війська й Орди було і в четверо більше, раз я з козаками в брацтві й любови живу, я про тебе не дбаю і грошей не посилаю.

«Післав знов хан (се оповідає Ракоцій) свого великого посла до цісаря, аби разом з його військом післав своє в поміч Янові-Казимирові против шведського короля. А з Польщі прийшли такі вісти, нібито Поляки побили військо шведського короля, так що він мусів уступитися до Прусії—але тому не треба дуже вірити.

«А Поляки по всім королівстві й по инших державах таку вість поширили, що в. м., добродій мій (гетьман) ідеш конче з усім військом Запорізьким і з Татарами в поміч Янові-Казимирові й воюватимеш шведського короля. Шведський король тим дуже затрівожився і засмутився тою звісткою й уступився, і (Ракоцій?) дивувався, невже б в. мил. не додержав вірности й слова шведському королеві?»

«Цісар писав (Ракоцієві), що московський цар присилав до нього послів, закликаючи його до помочи Янові-Казимирові, і сам обіцявся з своїм військом Запорізьким воювати шведського короля, але він (Ракоцій) не вірить тому, щоб (Москва і козаки) помагали Казимирові.

«А по землі Краківській великі розбої [2]), так що ні угорські, ні шведські посли не можуть пройти: посли Ракоцієві уже кілька тижнів пересиджують у шведського короля через сі великі розбої. Тому і нас король угорський (Ракоцій) затримав у себе, казав: «Не смію вас пустити, аби вас не побили, а тим часом пошлю розвідати, що там діється—аби дорога була добра і безпечна.» «Тому досі живу на Угорщині—через небезпечну дорогу» (каже Данило).

«А що король угорський говорить, все потверджує присягою страшною і непорушною. Просить, щоб в. м. був йому приятелем, а він тобі під клятвою обіцяє свою приязнь: «Хто буде приятелем й. м. панові гетьманові, тому і я буду приятелем, а хто неприятелем, тому і я неприятель». Має прислати до тебе свого великого посла для заприсяження вічної згоди. І то ще наказував тобі переказати, аби ти жадним чином не вірив Полякам, бо вони велику зраду замишляють і хочуть військо Запорозьке знищити. А папа римський антихрист присяг з усіми своїми папежниками воювати нашу православну віру і всі свої скарби на те оберне, щоб її викорінити; лютрів і кальвинів також хочуть нищити, так мині угорський король говорив своїми устами.

«І то ще казав: Поляки підробили військову печать, з написом як на військовій печатці, і підпис руки вашої милости і так розписують всюди листи по-руськи, іменем

---

[1]) Transsylvania II. с. 83.

[2]) Мова про селянське повстанне, підняте прихильниками Казиміра против шведських залог і їх прихильників-дісидентів.

вашої мил., і універсали розсилають з такою заявою, що в. мил. помагатимеш з Татарами Янові-Казимирові, і тими універсалами налякали шведського короля.

«Татарам теж не у всім треба вірити бо вони щось хочуть почати потайки з Ляхами, щоб військо Запорізьке підвести й обманути.

«Господар волоський також кілька разів писав до Яна-Казимира і послів своїх посилав, повідомляючи, що в. м. і все військо Запорізьке дуже прихильні й жичливі Янові-Казимирові і помагатимуть йому на шведського короля—з чого Ян-Казимир дуже тішиться. В переїзді моїм через Волоську землю господар післав зо мною свого боярина до шведського короля прохаючи у нього такої приязни, яку він має до в. мил.

«Позавчора угорський король знову покликав мене до себе і сказав; се певне, що папа присяг Ляхам, помагати, дати велике військо хоч би й усі скарби на то витратити, аби лютрів і кальвинів знищити, а потім і Україну [1]). Від Яна-Казимира угорський король сподівається великого посла і сам мині казав, що він його скаже замкнути в костелі, щоб той посол про нього не знав, а випитавши все, дасть йому відповідь в справах, в котрих той посол прийде. І так сказав перед нами: «Знаю, з чим той посол прийде: два пункти—щоб я грошей позичив і на королівстві у них був. Грошей не позичу й корони їх не хочу—досить моєї».

Ґрондский в своїй історії записав, що він розповідав на дворі Ракоція (по тім як той прийняв його в свою службу) з своєї першої подорожі про козаків. Розповів йому як відзивався про його (Ракоцієві) пропозиції Виговський. Йшла мова про поворот Ґрондского; Виговський радив йому вертати не тудою як він прийшов, а через Семигород; але Ґрондский боявся, вважаючи Ракоція великим приятелем Поляків. Тоді Виговський показав йому кілька листів Ракоція з проханнями твердого, постійного союзу з козаками і сказав: «От як він того бажав! але нам не подобається лучити свою зброю в ояком вихованим за піччю. Не можемо цілком відкидати (його пропозицій), мусимо йому також чемно відповідати. Але з того бачиш: коли він так шукає нашої приязни, то як наш п. гетьман тебе йому зарекомендує, цілком безпечно зможеш іти через його землю. Він ніколи не посміє чимсь прогрішитися супроти нас, бо знає: ще не загоїлася рана задана п. гетьманові, що його син Тиміш згинув від Ракоцієвих людей, і він за се понесе кару!» [2]).

Тим часом гетьман, по тім листуванню, здобувся нарешті на посольство до Ракоція, з тим і поїхав не більше не менше як пізніший гетьман Іван Бруховецький, в тих часах один з гетьманських дворян без якої небудь військової ранґи. Висилаючи його гетьман писав Ракоцієві 10 квітня (ст. с. очевидно): «Світліший князю Семигороду, пане і приятелю наш пресановний! Що висилка послів до в. світлости до сього часу протяглася, сталося се з тої причини, що ми чекали відомостей з сусідніх держав. Як тільки посли наші з тими відомостями повернули, зараз визначили ми товариша нашого військового [3]) для продовження заключеної між нами приязни. І фактично його тепер посилаємо, для засвідчення незмінної нашої приязни до в. світлости і для переговорів згідно з попередніми обіцянками, даними на письмі [4]). З попередніх листів ми вирозуміли, що в. світліть мали се бажанне розпочати і такби сказати—виведену

[1]) «А потомъ розными умыслы и Украину»

[2]) Historia belli cosacco-polonici с. 365—6.

[3]) comilitonem exercitus nostri.

[4]) iuxta literarum promissumque jam condictum; стиль досить плутаний і в виразах своїх не дуже справний.

вже з фундаментів приязнь нашу дальше будувати твердо. Тому думаю, що в. світлість у всім дасть віру послові нашому», і т. д. [1]).

На жаль дуже мало знаємо про сю місію і її зміст: в листуванню Ракоція тільки короткі згадки, що се посольство було у нього в кінці мая і в початках червня. Воно досить неприємним для нього способом збіглося з польським посольством—Пражмовского і Сільніцкого, що приїхали договорюватися про поміч від Ракоція проти Шведів—а до певної міри і против козаків. Заставши у Ракоція Даниїла разом з Ґрондским, посли всяко старались вивідатися про зміст переговорів, і тим більше були заінтересовані, коли приїхало нове козацьке посольство (Бруховецького). З розмов з Ракоцієвим канцлєром Пражмовский, дуже проворний дипльомат, встиг довідатися, що хан свою поміч Янові-Казимирові ставить в залежність від того, щоб Хмельницький післав також поміч від себе: тільки в такім разі хан рушить Орду до Польщі на Шведів. З другого боку канцлєр давав зрозуміти, що позиція Хмельницького супроти Польщі далі зістається неприязною: «Хмельницький нічого не попускає з своєї ворожнечі до нашої батьківщини, цілком відданий шведській стороні і навіть самих Татар хоче перетягнути на сю сторону» [2]). Тому Пражмовский став просити Ракоція, щоб він скористав з нового козацького посольства і попосередничив між козаками і Польщею. З приводу привезених з Польщі відомостей, він просив Ракоція позволити йому приїхати до замку Раднот, де закватировано Бруховецького, і Ракоцій виїхав туди на переговори: просив не відправляти козацького посольства не давши йому змоги побачитися з ним і поговорити, і очевидно покладав надії, що перевівши конференцію в трійку—з Ракоцієм і Бруховецьким, потрапить посунути наперед справу порозуміння.

Але Ракоцій, ведучи подвійну гру: приятеля Польщі і кандидата на польську корону в зносинах з Польщею і союзника Шведів і козаків—в зносинах з Карлом-Ґуставом і Хмельницьким, розуміється не мав ніякої охоти зводити польських і козацьких послів до спільної розмови. Переговори з Бруховецьким—скільки можна судити з загального ходу українсько-семигородської політики—очевидно зводилося головно до вияснення способів переведення формального союзу—шведсько-семигородсько-української ліґи. Безсумнівно, Бруховецький привіз принціпіяльну згоду гетьмана і вимогу—прислати для сього відповідне посольство, і Ракоцій з свого боку дав також на се згоду. Заховалась його картка до одного з визначніших його дорадників і представників Франца Шебеші, що недавно був післаний до Карла-Ґустава, а тепер Ракоцій рішив післати його до Чигрина,—вона писана безпосереднє по конференції з Бруховецьким, дня 3 червня. Ракоцій повідомляє його про приїзд козацького посла, про свій намір вислати Шебеші на переговори до гетьмана і просить його прибути негайно, не пізніш 11 або 12, очевидно—щоб їхати разом з Бруховецьким [3]). Але одержавши від Пражмов-

[1]) Чигрин 10 квітня, підп.: Serenissimae vestrae celsitudinis amicus intimus obsequiis que paratus Bohdan Chmelnicky m. p. dux generalis cohor. Zaporoviensium—Monum. Hungariae XXIII c. 361. [2]) Жерела XII c. 387.

[3]) Отся картка: «Доброго здоровля від Господа-бога! В важний справі, з секретними дорученнями мусимо вас вислати до козаків. Посли їх сьогодня у нас. Ми радо заощадили б вам сеї дороги, але не можучи в сій справі на нікого так спуститися як на вас, просимо зараз приїхати і 11 або 12 неодмінно тут бути. Тим послужите Батьківщині, Богові і нам. Ваша праця буде нагорожена і на нашу приязнь ви можете рахувати. Звідси мусите негайно ж виїхати. Раднот, 3 червня 1655. Поміта Шебеші «Принесено 6 червня», Monum. Hungariae XXIII c. 374.

ського згаданого листа, Ракоцій поспішив відправити Бруховецького заразже, щоб уникнути неприємних балачок. 12 червня він писав Пражмовскому: «Запорізьке посольство вважаємо нешкідливим для инших, і для нас нічим не підозрілим. Але заводити з теперішніми послами які небудь переговори про відновленне їх попередньої приналежности до Річпосполитої—яка ціль? Вони нас про се не прохали, і ваша всеч. так само не має уповаженння до переговорів (з польської сторони) як і я. Радо був би одначе затримав відправу послів вашої всч., але запізно одержав вашого листа: уже по тім як дав їм відповідь і визначив час їх від'їзду—чого вони пильно домагались. Ми ж як пропонували наше посередництво для замиренння—ще коли ся ворожнеча не розвинулася так сильно,—так і тепер будемо про се старатись, коли нас про се попросять в відповідній формі. Тільки се лихо треба з коренем вирвати, аби воно ще більше не розрослося—бо ніколи твердо не поєднуються душі, розпалені релігійними образами. І їх (козаків) ніщо так не турбує як порушенне свободи релігії. А коли ви, вельм. панове, не даєте свободи нашій релігії [1]), то нема правдоподібности, щоб дали й їм, хоч бог не дає нікому влади над розумом і сумліннем людей, котрих серця він оден читає, і обмежувати свободу душ в релігії се значить розпускати союз королівства» і т. д. [2]).

Пражмовский міг на се висловити тільки жаль, що він не сподівався такого скорого від'їзду козацьких послів, і побажання, щоб Ракоцій, як приятель Польщі, далі старався коло поєднання козаків з Польщею. При тім, розуміється, заперечував козацькі заяви, нібито вони повстають против Польщі задля релігії: козаки вживають її тільки за привід для своїх своєвільств, і своїми інтриґами і лукавством розбивають згоду, підіймаючи против Польщі то одного неприятеля до другого, так що не лишається ні часу ні місця для якого небудь трівкого замирення [3]).

Разом з Бруховецьким поїхали Ракоцієві посли до московського царя: Юрий Рац і Данило Тевіш: переасекурувати Семигород з огляду на можливе польсько-московське порозуміннє очевидно [4]). Вони мали їхати на Чигрин, з тим щоб гетьман справив його до царя. Бруховецький одначе спинився в дорозі, щоб почекати Шебеші, а Рац і Тевіш поїхали просто і на кілька день випередили їх в Чигрині. Історію місії Шебеші я відкладаю до наступного розділу, а тепер іще принотую листи гетьмана і Виговського до Ракоція з 18 травня—з приводу листів від нього, принесених знову якимсь посланцем воєводи Стефана. Гетьман і писар повторяли заневнення своїх бажань оформити приязні відносини обох держав—останне посольство (Бруховецького) має тому служити доказом; висловляли подяку за приязні відносини до посланця шведського короля, що повертався від гетьмана через Семигород (не знати, мова про Данила чи про Ірондского), і просили справити його якимись безпечними дорогами до гетьмана, коли б він їхав з новими дорученнями, і т. д. [5]). Згадую се для повноти огляду.

---

[1]) Ракоцій говорить про становище дісідентів в Польщі—саме в переговорах з Пражмовским дебатувалось се питанне, що син Ракоція на те щоб бути проголошеним наступником Яна-Казимира, мусів би переміннти своє кальвинство на католицтво.

[2]) Transsylvania II с. 91. [3]) Тамже с. 92—3.

[4]) Вірчий лист й інструкції Рацові і Тевішові з датою 12 червня в Transsylvania с. 97.

[5]) Monumenta Hungariae XXIII с. 368.

Все се, як бачимо, кидає деяке світло і на ті обставини, в яких український уряд вів свої переговори з Яном-Казимиром про польсько-український modus vivendi.

Ситуація була дуже інтересна. Король польський, що приїхав 9 лютого до Львова, аби звідси трактувати з Хмельницьким [1]), і його шведський конкурент, що йшов з півночи також під Львів, аби звязатися безпосередне з козаками і уставити з ними спільний плян і порозуміння, протягали руки до Козаччини. Весняне бездоріжже стримало похід Карла на Вкраїну і від Томашова, в початках березня, він повернув на захід, над Сян, під Ярослав і Перемишль. Облога сих міст, в середніх днях березня, скінчилася цілком нещасливо для Шведів, і з кінцем місяця Карло-Ґустав мусів вступитися з Українських земель. Нерозважно відсунув він поміч козаків в сей критичний момент—переказавши через Ґрондского, що аж покличе їх, тоді нехай приходять: власне в сім менті козаки могли рішучо заважити в його боротьбі з Яном-Казимиром. Але гетьман не пхався йому в поміч, покладаючись на розбите польських сил і вважаючи себе спадкоємцем польського короля на Русі.

На жаль відомости наші про його переговори з Яном-Казимиром в сей мент дуже фрамментарні, і лишають чимало неясного.

Як знаємо, ще перед приїздом до Львова король вислав до козаків Любовіцкого, і доручив вести формальні переговори з гетьманом Лянцкороньскому і Тишкевичу [2]). Вельопольский 11 лютого писав Ракоціеві, що Тишкевич уже поїхав до Хмельницького для остаточного оформлення договору (ad firmanda pacta) [3]).

Московський співак Лешковський, що їздив до Київа і пробув там до 19 н. с. лютого, оповідав, що чув там: приїздили до Чигрина посли від короля—просити помочи на Шведів, пробули там чималий час і мабуть уже їх відправлено; був також посол від гетьмана Потоцкого, але ніяких подробиць про їх місію Лешковський не чув [4]). Кубаля думає, що тут мова про Любовіцкого, але Любовіцкий мабуть був пізніше. В наведеним вище листі миргородського писаря в 15 (25) березня згадується, що він був у гетьмана і той його «з гнівом відправив» [5]), далі росповідається про приїзд Лянцкороньского, Тишкевича і Чарнецкого (!)—щоб вступити на службу гетьманові. Очевидно про місію Лянцкороньского і Тишкевича щось чули—але у гетьмана тоді був мабуть тільки Любовіцкий і Пісочиньский.

Захований паспорт сього останнього, в формі гетьманського універсалу, виданого в Чигрині 9 марця (очевидно с. с.),—нова копія, але в нічім не підозріла:

«Богдан Хмельницькій гетман з войском Запоровским—панам полковником, осаулом, сотником, атаманом и всему товарищству войск наших Запорозких, старшинѣ и черни, такжѣ атаманом городовым, войтом, бурмистром і вшелякой кондиции людем, и кождому кому би тилки сее наше писане показане было, доносим до вѣдомости. Иж бывши у нас п. Ян Песочинский, который от нас, здавши одправу, назад поворочает, пилно теди ващеций жадаем, абисте оному во всем вѣру давши, всюди доброволне так там идучого яко знов з чимколвѣк назад до нас поворочаючого пропущали, не задаючи оному ни

[1]) Ґоліньский записує: «Король Ян-Казимир мешкав у Львові для трактатів з козаками, хотячи привести Хмельницького до послушенства Короні Польській» (с. 813). Ітінерарій Яна-Казимира за лютий-квітень, коли він жив у Львові (з перервами)—у Кубалі Wojna Szwecka с. 476.

[2]) Вище с. 1171. [3]) Monumenta XXIII с. 318.

[4]) Акты Ю. З. Р. III с. 508.

[5]) Вище с. 1166.

в чем найменшої трудности. Который кеди будет чого у вышецей жадати, также оному жеби сте не заборонялі—не чинячи иначей для ласки нашое» [1]).

З одної одписки сівського воєводи довідуємося, що 7 н. с. квітня через Сівськ їхали до царя посланці від гетьмана: Демян Якименко і Василь Клименко (Якимов і Климентьев), вони казали воєводі, що Ян-Казимир прислав до гетьмана послів: Тишкевича і Потоцкого вони переказували бажанне короля бути під високою рукою царя і зложити йомі присягу: з сими вістями гетьман вислов отсих посланців [2]). Я не знайшов инших звісток про се посольство, і згадую тут про нього задля сеї звістки про приїзд Тишкевича. Потоцкий лишився в Чигрині довше, щоб розвідатися про брата, відвезеного до Москви: його застав у Чигрині Лопухин, але Тишкевича вже не було.

В листах де-Нуйе маємо такі відомости з королівської кватири:

Хмельницький прислав писану присягу, що він прийде до Львова; посилає ще (в додатку до попереднього корпусу, що стояв ніби то на Поділлю) 6 тис. війська, а весною прийде з рештою війська (лист 10 лютого, відомости з кінця січня).

В лютім приїхав до короля, до Львова згаданий уже посланець (мабуть Теодосій Томкович, висланий від гетьмана в перших днях лютого ст. ст.), з повідомленнем, що він уже готов до походу, чекає тільки Любовіцкого з інструкціями (лист 2 березня).

До королеви прийшли листи від короля з 16 і 18 березня: «до нас ідуть козаки і Татари».

21 березня король одержав у Львові відомість від П. Потоцкого, старости камінецького, що Виговський веде від Хмельницького 15 тис. козаків і 10 тис. Татар; Потоцкий остерігає своїми універсалами шляхту на Руси, аби звезла свої родини й майно до замків з огляду на перехід сих військ [3]).

Перед виїздом зі Львова, в 10-х днях квітня король одержав відомости, що Татари вже під Камінцем, 30 тисяч їх іде напереді, хан за ними з усіми силами, ріжні добровольці збираються йти з ним в надії на здобич на Поморю і Ливонії; ріжні козаки в надії на грабіж теж прилучилися до Татар на конях [4]).

З Замостя пишуть в тім же часі про успіхи на Литві: здобуто Несвиж, збираються здобувати Слуцьк, сподіваються помочи Хмельницького [5]).

Вісти з червня: Татари не рішались віддалятися від Криму, боячись, щоб козаки не впали тим часом туди і не пограбували; тепер Хмельницький нарешті рішився післати своє військо в поміч королеві: 6 тис. козаків вже в поході, за ними піде він сам з усім військом [6]).

Десять день пізніше (лист з Ченстохова, 3 липня): «Татари йдуть напевно, вони боялись, щоб козаки підчас їх неприсутности не пішли грабувати Крим, бо між ними були деякі непорозуміння: Татари викликали розділ між козаками, велика частина їх піднялася против Хмельницького і забрала у нього 150 гармат. Тепер обидві партії прислали послів до короля з покорою і благаннями ласки. Татари, що запалили сей огонь, підтримують його далі й йдуть нам помагати—але ми відкликали своє прохание, бо маємо досить сили й без них. Щоб показати свою добру волю, вони посилають 15—20 тис., замість 80-ти, що мали прийти» [7]).

---

[1]) З рукоп. бібл. Красіньских видав проф. **Крипякевич в Записках львівських т. 147 с. 74.**

[2]) **Книги польського двора, кн. 86, 1656, аркуші не нумеровані.**

[3]) **Lettres с. 79, 97, 121, 126, 139.** [4]) **Тамже с. 166.** [5]) **Тамже с. 167.**

[6]) Тамже с. 166. [7]) Тамже с. 167.

Сам король так викладав історію своїх переговорів з козацьким гетьманом, висилаючи Шумовского до Криму вдруге, при кінці квітня:

Король з Річпосполитою, покладаючись на інтервенцію хана, що Хмельницький виконає озірнянські умови: буде вірним королеві і від Москви відстане, «насамперед своїми листами обіслав уродж. гетьмана війська Запорізького, ур. Виговського і всіх полковників, висловлюючи втіху з того, що він (гетьман) відновив давнішу приязнь з ханом та прирік бути вірним королеві. З огляду на се король обіцяв йому і всьому війську свою панську ласку. Далі —бажаючи всьому світові показати свою природжену вибачливість до своїх підданих, король вислав комісарів визначених Річпосполитою на попереднім соймі: воєводу чернигівського Тишкевича, стольника ціханівського Любовіцкого, і войського винницького Зацвіліховского і вони туди їздили, з повним упо важненем уложити договір (pokoj) між королем і Річпосполитою та військом Запорізьким, такий щоб задоволив гетьмана, старшину, все військо Запорізьке, а навіть і чернь [1]). Призначив був король до тої комісії і вельм. воєводу руського, польного гетьмана (Ляндкороньского), але він чекав відомости від инших комісарів, чи прийде до трактатів.

«Сі комісари були прийняті у ур. гетьмана війська Запорозького і віддавши йому листи від короля й. м. нагадували йому, що треба як найскорше приступити до договору [2]), а тим часом щоб 10 тисяч війська було післано в поміч королеві, а на весну щоб уся козацька сила готовилась до походу, і порозумівшися з ханом, щоб гетьман з ними спішно рушив туди, де буде найбільше потрібно.

«На се ур. гетьман війська Запорозького відповів, що зараз він нілкого війська післати не може, тому що ще трави нема, і край голодний, а нарешті—поки не буде договору, не може дати і війська. А договору не може тепер уложити тому що полковників усіх не було—бо Дніпр пускав і води були великі: він їх скличе до себе доперва на Великдень, і порадившися з ними, доперва тоді зложить договір [3]). Хоч міг зараз сказати його комісарам, щоб вони затримались, аби зараз по раді покінчити з сею справою, він то відложив, сказавши, що про час і місце комісії дасть знати; в листах обіцяв королеві і Річпосполитій щиро складати сей договір, котрого цілком щиро бажають король і Річпосполита: коли б (король) навіть і найбільшу побіду здобув над неприятелем, не відстане від сього наміру.

«Від посла свого Піріс-аги, що був під той час в Чигрині, хан й. м. може довідатися, як йому не позволили бачитися з нашими послами, а нашим послам з ним—з того можна легко зробити висновки» [4]).

Оповіданне нібито докладне, категоричне і ясне, але в дійсности—стараючися представити ситуацію можливо яскраво з становища польського, воно не тримається хронольогії, і викладає факти сумарично без належної послідовности. Воно дуже інтересне як оборотна сторона тих всіх оптимістичних вістей про покірність Запорізького війська королеві, готовість йому служити і воювати Шведів, що так старано поширювалися з двору Яна-Казимира на всі сторони, але для фактичної історії зносин користуватись сим оповіданнем треба так само обережно. В сумарнім образку разом зведені,

---

[1]) a na ostatek y czerni.

[2]) przystąpic do skonczenia pokoiu—тут і далі вживається се слово не так в значінню замирення, як договору.

[3]) pokoy stanie.

[4]) Жерела XII с. 375—6.

очевидно, ріжні стадії переговорів—з кінця лютого і початку березня, коли Піріс-аґа сидів у Хмельницького в Чигрині, і з кінця березня, коли топилися сніги і стояли великі води, і гетьман перекладав терміни комісії, відправляючи з нічим комісарів.

З першої стадії, коли мова йшла головно про військову поміч, а про комісію говорилося тільки «загально», маємо листи гетьмана і Виговського до короля з датою 7 березня, вислані з якимсь Сокольським, королівським посланцем. Гетьман писав коротко.—«Найясніший і т. д. Лист в. кор. мил., з домаганнем кількох тисяч людей, був би негайно виконаний, коли б не стали на перешкоді і весняні труднощі для походу і звичаї ради обозової [1]). Обіслав я найближчих полковників, щоб подали свою гадку. Неприятель [2]) завинив, бо згідно з обіцянкою своєю не мав переносити своєї зброї; але коли переступив, повинен вступитися, згідно з договором. Але треба почекати, поки оповіщу полковників своїм універсалом, щоб почути їх раду. Покаже себе вірність і покірність, що покрили були воєнні розрухи—лиш трохи потерпіти у бога, котрому ми нашу захитану вітчину і безпечність в. м. поручаємо».

Виговський повторяв теж саме, тільки більше многословно, розмішуючи запевненнями в своїй готовости служити.—«Скорому до послуг не треба давати остріг (пришпорювати): виразумівши бажанне в. кор. м., п. гетьман війська Запорозького зараз велів розіслати універсали до ближчих полковників, щоб не дати причин до замішання. Не вважай, в. к. м., тої малої проволоки якоюсь нежичливістю п. гетьмана—бо такий уже з давніх часів повівся в війську звичай—нічого старшому не починати без посполитої наради. За себе обіцяю в. к. м. не дати сону очам моїм, поки висловленого в листі бажання не докінчу позитивним вислідом, і за пана гетьмана з військом прирікаю, що він не пустить неприятелеві в. к. м. безкарно того його зухвалого виступу—як що він не відступить від свого наміру і буде за Вислу заганятися з своїми хоругвами. Потреба в. кор. м. навіть і зараз би мала щасливі наслідки—тільки весняна розтіч і неприсутність старшини стала на перешкоді, і мусімо трохи загаятись. Інші справи, (з окрема) те що в. м. к. доручив комісарам, сподіваємось полагодити устно, а дещо і посланець в. к. м. Сокольский устно перекаже» [3]).

В сих листах найбільш інтересне для нас—се обережне висуваннє тези, що землі на схід від Висли, себто Західня Україна, лежать в сфері інтересів і протекції козаків. Від посилки військової помочи Полякам гетьман і його канцлер явно відкараскуються, про комісію говорять загально. Комісарів при гетьмані не видко, тільки якийсь королівський посланець, отой Сокольский.

З вище зацитованого листа Радзейовского до Карла, писаного 3 травня, знаємо, що був такий мент, коли термін і місце комісії були уставлені твердо: в Білій Церкві 1 травня [4]); се мусіло статися не пізніш початків березня, і в наведеним листі Виговського про комісію говориться справді як про щось уже уставлене і само собою зрозуміле: козаки дали на неї згоду. Радзейовский сподівався—покладаючи се на шведські переговори, що сей термін буде відложений, і з комісії не вийде нічого—се й справди-

[1]) mos consilii castrensis—лист гетьмана маємо тільки в латинськім перекладі в хроніці Темберского с. 342.

[2]) Розуміти шведського короля—що він обіцяв не переносити зброї за Вислу (див. вище).

[3]) З оригіналу швед. держ. архиву видано в Архиві Ю. З. Р. III. VI ч. 47, латинський переклад у Темберского с. 342.

[4]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 116.

лося, але в момент задокументований листами гетьмана і Виговського 9 березня, про комісію говорилось як про щось прийняте—тільки говорилось загально не входячи в деталі Мова йшла головно про військову поміч. Натискав король і хан. Відправивши при кінці лютого Шумовского з своїми послами, і всякими приємними обіцянками [1]), хан і його візир, очевидно стали намовляти Хмельницького до сього походу, призначеного на другу половину березня (на повню). Під Камінцем мали зійтися військa татарські, козацькі й польські,—маємо сліди листів, котрими хан нагадував сей термін Полякам [2]), очевидно теж саме писалося до козаків.

Але все воно виглядає скорше на маркованнє ханської вірности слову та великої жичливости королеві, ніж на дійсний рух. Хоч чуємо, що Менґлі-ґерай уже рушив з передовими полками, і хан уже рухається—тільки щодня виглядає вістей від Хмельницького [3]), але властиво справа вже була пересуджена неприхильною поставою Хмельницького. Він проти ханських покликів до походу висунув жадання нової видачі бранців—котрих Татари не виконували, нарікав на татарські, особливо ногайські ексцеси, і навіть узявся до розправи з котримись ногайськими улусами. На випадок яких небудь неприязних виступів Орди ґрозив новим морським походом, московськими Калмиками і т. д. Очевидно, не тільки вигорожував себе, але й татарському походовоі на Україну й на Шведів хотів запобігти, і супроти того хан і його візир так старани о визначали крок на місці в своїм листуванню з королем, в дійсности не маючи ніякої особливої охоти рухатися в таку недогідну пору під небезпекою нового конфлікту з гетьманом.

---

За недостачею листування з березня й квітня, мусимо помагати собі для вияснення ситуації дещо пізнішими відомостями, що заховалися в реляціях московських послів в Криму і кидають ретроспективне світло на попереднє. Але треба в такім разі вернутися до згаданої вище інструкції Шумовскому в друге його посольство до хана—писаної 26 квітня у Львові, складеної очевидно під впливом останніх вістей від комісарів, що гетьман зняв визначений термін для комісії і полишив то собі—визначити їй час і місце пізніше [4]). Супроти того посольство Шумовского має головним завданнем привести хана до можливо енергійної інтервенції у козацького гетьмана, щоб він твердо замирився з королем, себто зложив ясний і певний договір про ті умови, на яких козаки будуть служити королеві.

Починається від подяки ханові, що він таки посидає (отже й ще нема !) частину Орди проти Шведів і через своїх послів нахиляє військо Запорізьке до «постановленя спокою» (договору) з королем. Вдячно пригадуються заходи хана під Озірною, далі йде наведена вище історія ухиляння Хмельницького від договору. «Посол має вказати ханові і його візирові, що в тім анґажована честь хана, аби за його інтервен-

---

[1]) З автографів бібл. Чорторийських видрукував листа хана і візира Кубаля в примітках—с. 479—480.

[2]) Реґести (essentailia) польського коронного архиву—їх наводить Кубаля, тамже с. 480—1.

[3]) Зміст листу Шумовского з 22 березня, в тих же реґестах, справи турецькі ч. 16.

[4]) Радзейовский в листі писанім 3 травня говорить про термін комісії 7 травня в Білій Церкві, але король, даючи інструкцію Шумовскому 26 квітня, мав очевидно відомости свіжіші—що вже термін сей знято.

цією постановлений був мир (договір)—як був початий під Зборовим. Під Жванцем король теж не вирікався миру з козаками, як то удають—нібито ті панове, що трактували з візирем під Каміпцем, не хотіли трактувати з козаками: навпаки, через візира вони трактували про мир з козаками».

Треба вияснити ханові, що замирення з козаками (властиво приборканнє їх під владу короля) користне для Криму, «бо як би вони взяли гору і утворили окрему державу (potępsyą osobną), то стали б тяжкі й Ордам Татарським». Коли козаки не будуть приведені до послуху королеві, не багато скористає з їх приязни й хан, «бо хоч війна для згоди, а згода для війни, але мир з кожним народом певніший, коли один другого змусить». Козаків, значить, треба доконче приборкати, а не покладатися на добровільні союзи з ними.

Небезпечні перспективи: Москва, за помічю козаків опанувавши в. кн. Литовське, може схотіти використати Шведську війну і поновити операції в в. кн. Литовськім, і тоді треба буде звернути проти неї литовське військо, що тепер оперує против Шведів. Або може схотіти звязатися з Шведами против Польщі. В обох можливостях конче потрібне замирення Польщі з козаками. Після сього замирення хан з козаками з усею силою—лишивши яких кільканадцять тисяч Орди королеві пішов би з усім військом козацьким на Москву; там узяв б велику здобич, відтяг Москву і козаків від Литви і не дав би козакам змоги сполучитися з Шведами; треба тільки з тим поспішатись.

Щоб переконати гетьмана й козаків, нехай хан їм виявить, що як вони були причиною (тих усіх бід Річипосполитої), звязавшися з Москвою проти короля і Річипосполитої—хоч не мали до того ніякого поводу, бо король готов був дотримати їм мир (договір умовлений під Жванцем)—так вони з обовязку і совісти обовязані вернути Річипосполитій її утрати, в. кн. Литовське. А сього не можна нічим иншим осягнути краще, ніж тим що військо Запорозьке швидко вдарить з ханом на Москву. Нехай хан пришле королеві кільканадцять тисяч Орди, а гетьман 10 тис. козаків, і самі з усіми иншими силами йдуть на Москву; коли б королеві пощастило упоратися з Шведами, він з усіми силами пішов би на Москву також. Коли сього не буде, король мусить замиритися з Москвою—не для того щоб занехати союз з ханом, ані з неохоти до миру (договору) з козаками, тільки для того щоб мати вільні руки против Шведів.

З тих усіх мотивів—треба показати ханові—важно замиритися з козаками як найскорше, а ханові треба постаратися, щоб вони не ставили королеві неслушних вимог. Коли супроти того всього гетьман вимагатиме від короля і Річипосполитої «неподобних річей», явно тим покаже, що він не цінить приязни хана, ні ласки короля і Річипосполитої, що щиро бажають миру.

«Коли б хан й. м. спостеріг, що ур. гетьман війська Запорізького хоче вчинити собі на Україні удільну державу («панство»), або вимагатиме для договору («покою») якихось инших неподобних кондицій, або не віддаватиме панам і шляхті маєтностей,—повинен хан й. м. пильнувати, щоб не придбати собі на Україні сильного сусіда, а приводити справи до того, щоб козаки були в послуху королеві і Річипосполитій, а Україна в володінню (possessyi) панів—що кому належить. Кінець кінцем (як останній засіб) нехай би того способу зажив хан й. м.: рушив сам особою своєю з усіми ордами, приступив під козацьку границю і добивався від них тих двох річей: договору з королем й. м. і Річпосполитою при комісарах королівських і походу против Москви.

«І ще єсть останній спосіб. Тому що всі чисто полковники, козаки і чернь, як то доходить до відома короля й. м., тягнуть до згоди, їх можна було б до неї привести,

а коли б противився ур. гетьман війська Запорізького, то нехай би хан й. м. добився щоб, вони того пожаданого миру не відкидали і до нього вели свої інтенції, і ханові помогли в тій війні з Москвою (против волі гетьмана, чи скинувши, чи вбивши його,—інструкція недоговорює). Бо присяга зложена Москві ур. гетьманом не може вязати війська Запорізького, бо він першим підданством обовязаний для короля й Річпосполитої, котрим не раз поприсягав, і полковники й чернь ніколи б не пристали на з'єднанне з Москвою,—тільки видумав то ур. гетьман з ур. Виговським, нібито ми не хотіли з ними трактувати підчас трактатів під Камінцем (і тим привів до присяги Москві). Ніби то ми послів їх відсунули, листів у них не прийняли, нечемними словами зневажили і до шабель на їх послів порывались: на самого вельможного канцлера се складають, що він був першою причиною того, не тільки инші комісари». Тим часом візир памятає, як приязно і щиро ставились до козаків підчас тих переговорів—се треба візирові пригадати.

«І то також треба зручно показати, що ханові як монархові годиться мати діло з монархом, себто з королем, а нового сусіда нема по що собі робити, такого що хоче узурпувати собі більше ніж йому належить. Справедливого і слушного уконтентування треба і ур. гетьманові війська Запорізького і ур. Виговському і всій старшині, сього не вирікається ні король ні Річпосполита, і до того часу се вже б і сталося, коли б не протягав того сам ур. гетьман війська Зап.» [1]).

Шумовский вибрався з сею місією доволі скоро: в середині травня він був уже у хана [2]). Але поставити хана і його візира на точку поглядів інтересів Яна-Казимира, як той наївно собі бажав, розуміється не було так легко! Одинока річ, котрої вдалось йому добитися—се присилки помічного татарського корпусу, що в липні ставився під Варшавою і брав участь в голосній, нещасливій для Поляків битві 28—30 липня. Більшого нічого хан не міг зробити супроти неприхильної постави козацького війська, а й за сей виступ воно його досить болючо укарало, підстерігши Татар, коли вони вертали з здобичею і сильно їх погромивши [3]).

16 н. с. травня оповідали Татари приставу московського посольства: «Приїхав нині Субан-аґа, що їздив від хана до гетьмана В. Хмельницького; спочатку по приїзді була йому у гетьмана честь, хоч говорив йому гетьман: «Чому козацького полону не привів?» А потім як пішов від гетьмана до свого двору, приїхав до гетьмана посол з Москви, стали (ханському послові) малу честь показувати, і гетьман йому говорив і ханові велів переказати: «Коли хан козацького полону не верне, то вертай собі до Криму; а коли хан піде війною (сам) або пішле когось на козаків війною, то я до бою готов». А приїздив Субан-аґа з тим щоб узяти у Хмельницького Кримців-бранців. І при нім писар Хмельницького велів козакам воювати ногайські улуси Уракових мурз, що

---

[1]) Жерела XII ч. 470, з оригіналу коронного архиву, копія в Осол. 227 л. 38.

[2]) Де Нуайє писав про се: «Коли Татари покинули нас, щоб відвезти до дому здобич забрану в Прусії, козаки напали на них при повороті, відібрали всю здобич, постинали всіх Татар, яких запопали, і всіх бранців Шведів, примовляючи їм, що вони піддані безсовісного короля (prince sans foi), а Поляків і Прусаків пустили—с. 277.

[3]) Московські посли приїхавши до хана 14 н. с. травня, вже застали його, а закінчилася місія Шумовского 2 червня н. с., того дня хан відправив його—Крим. справи 1655 р. кн. 39 л. 42.

кочували на козацькій стороні; Хмельницький то спинив, але Уракові Татари стали перевозитися з козацької сторони на кримську») [1]).

«7 (17) травня були у хана посли гетьмана Б. Хмельницького—полковник і писар [2]), говорили ханові, аби згідно з договором віддав з Криму весь козацький полон, а хан давав з свого полону тільки чотирьох. Казав послам, що віддав би весь полон, і велів був калзі, нуреддінові, беям і мурзам усім, кримським і улусним, і (простим) Татарам, щоб віддавали, але вони не послухали, не віддали: кажуть, що здобували той полон своїми головами й віддати не можуть, без того полону пропадуть з голоду. Полковник і писар ханові казали, що за те що хан не віддає полону, у нього з гетьманом виходить неприязнь, і тих 4 чоловіка не взяли. На те хан сказав: Коли гетьман з ним посвариться, він сам піде війною, або людей своїх пішле на козаків. Посли відповіли: Коли хан піде на козаків війною, гетьман на бій готов. З тим і поїхали з Бахчисараю 8 (18) травня» (л. 18).

«15 (25) травня прийшла ханові вість, що Запорозькі козаки Б. Хмельницького Ногайських Татар Уракових улусів за Дніпром на козацькій стороні витяли і в полон забрали більше 5 тисяч, захопили їх майно, стада, коней і худобу. Другого дня зібралися до хана на пораду: калґа, нуреддін, беї (князі), мурзи кримські і ногайські—з улусів. Тривала та рада три дні, калґа і нуреддін у хана ті три дні й ночували. Улусні мурзи говорили на раді, щоб хан за них обстав: пішов на козаків війною сам, або султанів з військом послав, але царевичі, князі й мурзи так рішили, що сього літа війною з Криму ні ханові, ні султанам, ні Орді не ходити нікуди, а бути в Криму, а улусним людям—своїх улусів стерегти. А коли б улусні ногайські мурзи пішли війною, і на війні їх побили, або без них Калмики чи інші люди їх улуси погромили,—хан їм не поможе нічим, самі будуть винні.

«А як була ся рада у хана, прийшла ханові вість, що під Гаурським пристановищем з'явилися на морі струги, явно воєнні—чи донських козаків чи запорізьких, напевно не знати. Хан, калґа і нуреддін зараз послали одного з султанів з військом для охорони, і до инших морських пристановищ розіслали мурз з людьми.

«Великий страх мають кримські люде від козаків і Калмиків» (41).

«Польських [3]) послів—пана Шумовского з товаришами хан відправив 23 (с. с. травня); сам хан королеві в поміч не піде, калґу і нуреддіна, кримських беїв і мурз не пішле; пішле мабуть улусних Татар з-під Білгорода» (л. 42).

«3 (13) червня приїхали від козаків посли, три чоловіки, і кримський Татарин, що їздив до гетьмана з його послами, відпущеними з Криму 7 (17). Привезли ханові листа від гетьмана, і говорили ханові: Нехай хан живе з Хмельницьким у приязни і в спокою, на його військо не йде, і не посилає, і Хмельницький його теж не вовоюватиме; козаків своїх, що були на Дону, він відти відкликав, а король старший з королем новим (Ян-Казимир з Карлом) нехай собі бються» (47—8).

[1]) Московські посли по приїзді почули, що Орда готовиться до походу, в поміч Янові-Казимирові на шведського короля: коні вигодовані і люди на поготові, «а ногайські мурзи Уракові кочують з улусними своїми людьми за Дніпром на козацькій стороні, тому що хан з гетьманом у братстві і згоді»—кн. 39 л. 34.

[2]) Московські посли застали їх в Криму, але не бачили й їх імен не подають; приставу що був при козацьких послах хан заборонив під карою смерти не давати їм бачитися з польськими послами. Тамже л. 39.

[3]) В москов. оригіналі: литовські.

Ясно, що в таких обставинах і при таких настроях хан нітрошки не міг помогти королеві своїми впливами у Хмельницького. Вони були дуже малі, і Хмельницький зовсім не рахувався з ними, без церемоній відкладаючи комісію. Рудавский про се дає таке оповіданнє, без застережень повторене не тільки в старій праці Костомарова, але і в новій книзі Кубалі [1]):

«Почав король пробувати й Хмельницького нахилити до згоди, і той не відмовився від переговорів про згоду—аби лиш були на користь всеї Руси. Додав, що на все погодиться, аби лише Річпосполита через своїх будучих комісарів проголосила Руський нарід вільним, як десять літ тому проголосив Голяндців король гішпанський. Остовпів король від такого грецького лукавства (graecum ingenium) Хмельницького, тим не менше велить воєводі руському Лянцкороньскому спішно їхати до Чигрина і всякими способами притягти Хмельницького на польську сторону. Але на марно пішли всі зусилля воєводи—бо Хмельницький думав тільки про знищенне Польщі. Коли він 1 травня дістався до Чигрина і другого дня виложив причини свого приїзду, побачив Хмельницького вороже настроєним; він все толкував в злу сторону і підозрівав, що воєвода приїхав на те тільки аби вивідати секрети Хмельницького і його потайні заміри та відкрити їх московському цареві. Не знати, чи то присутній шведський посол піддав йому такі підозріння, чи самому Хмельницькому се спало на думку, тільки постановив відразу збентежити воєводу такими докорами і прибити неприготованого. Але щоб не виглядало, що він з місця відкидає всякі переговори, просить наперед виложити способи замиренння, що йому доручили в Польщі. Воєвода повів справу обережно: нічого більше не хоче від Хмельницького тільки воєнного союзу проти шведського короля, нічого не згадуючи про Москву. Але на сю пропозицію воєводи Хмельницький спочатку став сміятися, далі впав у гнів. «Що за божевілле останнє вашого короля і вашого сенату! Просити в союз проти Швелів козаків, котрих так недавно, минулого року ви хотіли знищити до одного битвою під Ставищами? Тепер ви, не згадуючи навіть про договір, хочете гратися козацькою кровю? Сі чудові вояки, що так відважно давали вам відсіч, мають падати жертвами ваших забаганок! Досить глумитися з відважних людей. Я сам досить глупо вів справу, занадто довіряючи Полякам, завсіди віроломним. Жалую, що свого часу пішов з Потоцким на його фальшиві переговори про замиренне. Але вимагали того обставини; заразом робив я уступки старому гетьманові, котрого досить вимучив у татарських кайданах; робив для короля, про котрого думав инакше, ніж він себе в дійсности показав. Тепер нехай знає Польща, що я більше трактувати не буду инакше як на користь цілої Руси,—себто щоб Поляки признали Русинів свобідними, шанували їх як приятелів і сусідів, а не вважали за своїх підданих і невільників. Щоб шляхта виріклася навіки всяких претенсій, коли які має. Бо згода і Поляк разом на Руси жити не можуть».

«Се не стільки з жалем, скільки з погрозою говорив Хмельницький. Воєвода мовчав, і скоро поїхав з Чигрина нічого не зробивши—удаючи нібито скоро приїде знову» (243-4).

Хоч се оповіданнє користається довірєм в науці [2]), воно очевидно являється літературною інвенцією автора. З королівського експозе (в інструкції Шумовского)

[1]) Богдан Хмельницкий, вид. Лит. фонда с. 611. Wojna Szwecka с. 303.

[2]) За Кубалею без усякого застереження приймав се оповіданнє Рудавского і Липинський («Україна на переломі» с. 43—4).

видно, що Ляицкороньский доти не їздив до Хмельницького, вичікуючи вислідів місії Тишкевича і Любовіцкого. В 20-х же днях квітня король уже знав, що комісію відложено на неозначений час, і по сім Ляицкороньскому менше ніж коли небудь було поводів забиватися до Чигрина. Але дещо в сім образку Рудавского інтересне—починаючи від дати 1 травня—сього терміну комісарського з'їзду в Білій Церкві, що ми знаємо від Радзейовского. Далі ся ідея інтересів «всеї Руси», так підчеркнута в оповіданню: ми повинні її звязати з проблемою приєднання Західньої України, що дійсно в сім часі ставилося в гетьманськім осередку. Нарешті уявленне задушевних мрій гетьмана і війська: повного визволення України від Польщі, від соціяльних претенсій шляхти, від суприматії Корони. Все се влучено так добре як рідко.

---

В межичасі приїхав нарешті Лопухин. Виряжати його почали мабуть зараз же по відправі Половця: вірчий лист йому виставлено ще 7 (17) лютого. Але почали, видко, напливати ріжні матеріяли—що також хотілось поручити висвітлити славному дипльоматові. Наказ послам виготовлено 10 н. с. березня, і на перший плян висунулася в нім справа Нечая: видима річ, одержана від могилівського воєводи одписка про вмішання гетьмана в справу виводу козаків з Могилівського повіту неабияк схвилювала уряд. Потім до неї прилучилися ще инші відомости про козацькі непорядки на білоруськім фронті; знову пройшло 10 день в підбиранню матеріялу перше ніж Лопухин виїхав з Москви (19 березня н. с.), а наздогін йому ще посилали все нові та нові доручення щодо Білоруси й инших справ [1]).

31 н. с. березня Лопухин з своїм товаришем дяком Кузьминим були на українській границі, а 5 квітня приїхали до Чигрина. За дві версти від міста стрів їх Юрко Хмельниченко й Іван Виговський, полковники й осаули з 200 козаками і зсівши з коней питалися про здоровле. Приїхавши на кватиру посли зажадали скорої авдієнції, і на другий день вона вже була їм визначена—гетьман сповістив про се Лопухина через осаула Гр. Ковалевського, і він же другого дня, 6 квітня привів коней для послів і провів їх на гетьманський двір, а там їх стріли «коло коней» Виговський, суддя, осаул Миськo з козаками, а гетьман «стрів у сінях». Війшовши до світлиці, після звичайних церемоній Лопухин переказав царське доручення. Воно починалося від звісного вже нам листа гетьмана до могилівського воєводи, щоб він не виводив козаків з Могилівського повіту, а військо щоб не піддавалося під суд воєводів (вище с. 1167). Цар, висловляв велике здивованне, що гетьман без відома царя приписав Могилів до Ніжинського полку, і настановив тут осібного полковника могилівського: «Самому тобі, гетьмане, відомо, що Могилів здався на імя царського величества, і царські московські люде сиділи в нім в облозі, голод і всяку нужу терпіли, а не козацьке військо. А хоч би й козаки добули Могилів, то без царського указу приписувати його до Ніжинського полку не годилось». В Могилеві стоїть московська залога, села тутешні роздані на прогодованне воєвод і війська, а також могилівській шляхті, що присягла цареві.—«Тому ц. вел. і велів вивести козаків з Могилівського уїзду, а бути там царським ратним людям, дворянам, дітям боярським» і т. д.

Далі зверталась увага гетьмана на непорядки, що сталися в козацькій займанщині в момент смерти Золотаренка. Цар велів йому лишити в Новім Вихові на зиму «для

---

[1]) Акти посольства в Сибир. приказі ст. 1467.

береженья города и уѣзду» кого небудь з старшини, і Золотаренко полишив був в Н. Бихові полковника Івана Дорошенка, доручивши йому тримати далі в блькаді Старий Бихів, з огляду що там уже показався великий недостаток в поживі. Тим часом Дорошенко невідомо з яких причин не давши ніяких вістей про неприятеля, не давши знати могилівському воєводі, покинув Н. Бихів, лишивши в нім великі запаси, а сам став в Чаусах—хоч Чауси належать до Могилівського уїзду і записані до царських дворцових сіл (а не до козацької території). Скориставши з сього старобихівська залога налетіла на Новий Бихів, погромили міщан, захопили запаси і тим поправила своє становище в С. Бихові—а то вже були близькі до того щоб піддатися з недостатків. Отже Дорошенко «учинил кабы измѣною»—почувши про великі недостатки Старобиховців, полишив в Н. Бихові запаси, і Старобихівці, давши змогу захопити їх «в осаде укрепились».

А вийшовши до Чаусів, Дорошенко з своїми козаками почав докучати шляхті і всякого чину людям в Мстиславськім повіті, котрі піддалися цареві. Козаки з Кричева і Чаусів «по присылке полковника Ивана Нечая» нападають на шляхетські маєтности і на царських салдатів, бють, грабують і чинять «всякое разоренье», так що шляхта і люде тікають на всі боки. В селі Жиливлі напали вони на майора московської служби Ст. Пятокрута: як він туді приїхав з 10 салдатами, другого дня прийшли дві хоругви козацькі з Чаусів, побили того майора й його салдатів, забрали зброю, побили й пограбили селян, і т. д.

«За присилкою» ж Нечая до Мстиславського, Борисівського, Оршанського й инших уїздів приїздять козаки з Чаусів та инших місць, бють і грабують салдатів і «проѣжжі станиці», що посилаються з Вильна до царя. Бють і грабують місцевих селян, «а декотрі пристають до них (козаків) для воровства, і вони їх приймають, а ті селяне наводять їх на инші осади, грабують і побивають [1]), і богато місць спустіло від такої руїни». Про се цар писав до гетьмана з Путивльцем Іваном-Тонкого, а після того 30 (с. с.) січня прийшли з Чаусів козаки Гнат Слизький та Іван Конюшенський до села Романова Кописького уїзду, зруйнували, селян били й мучили, жінок і дітей брали на муки і забрали з собою до Чаусів. Заповідали, що прийдуть і під Копись, і справді прийшло в тім часі під Копись богато кінного й пішого люду, стали на передмістю (на посаді), почали бити й грабувати людей, а жінок і дітей забирали в полон. Стояли під городом два дні, до города приступали. Воєвода дав знати до Могилева, звідти прийшло військо, питали тих людей, чи вони люде литовські чи Запорізькі Черкаси? Коли Черкаси—то нехай би такого лиха не чинили, а тих хто завів таке воровство, нехай би скарали смертю, а самі вертали до Нового Бихова. Люде ті відповіли, що вони Лисовчики, підполковник Федір Константинович (Константинов) з товаришами, і дали бій царському війську. Але коли розпитано взятих в неволю, виявилось, що се було Запорізькі Черкаси, а не Лисовчики: «Лисовский полк» присяг цареві, і в нім підполковника Константиновича не бувало, видно, що се з козацького (Черкаського) війська, тільки назвав себе Лисовчиком.

Поки в тих краях був наказний гетьман Золотаренко при нім такого воровства не бувало, а коли й виникла яка небудь сварка, то він зараз чинив слідство і управу

[1]) «А иные мужики приставают для воровства к нимъ и они их принмают, и тѣ мужики наводят на иные жилые места и грабят и побивают и многие мѣста от того их разоренья запустѣли» л. 31—2.

давав, а цар. вел. служив вірно, які вісти відки небудь бували—він царським воєводам доносив зчаста [1]).

В місяці лютім писали цареві воєводи смоленські, що міщане (посадські люде) і селяне з уїздів Гір і Гірок скаржилися на свою братью мужиків, що попристават знову до козаків (Черкасів): ті козаки двори їм руйнують, самих їх бьють і мучать, так що й проходу від тих козаків не стало, навіть на торг до них ніхто не сміє їхати.

Також з Могилева писали воєводи, що на ті села, де вони розкватирували царських офіцерів, наїздять козаки, села нищать і селян рубають, майно забирають. І як воєводи посилали до козаків, щоб вони виходили геть, козаки їх не послухали, з Могилівського повіту не пішли, а воєводських посильщиків бють, грабують, вяжуть і сажають до комір. Воєводи посилали в тій справі до Чаусів, до полковника Корнія, але Корній козаків не стримує.

Також ті козаки, що приїздять в ріжних справах до Могилева, воєводів не слухають, до приказної ізби приходять з великим шумом, з погрозами, могилівських міщан бунтують й приводять їх «в сумнѣнье» [2]).

А 23 (с. с.) лютого був лист від смоленських воєвод, що писав їм з Малих Горок капитан Мещеринов: приїхали 1 лютого з Чаусів до Горок два сотники козацькі, щоб набирати мужиків у козаки, а приїхавши торг в місті знищили, селян мучили і грабували. Ті що позаписувалися в козаки наново, їздять по селах і селян мучать, шаблями бють. Селян, що не хочуть іти з козаками—таких забирають з собою силоміць. Таких «зорів» Мещеринів ухопив трьох і прислав до Смоленська. Сотник Олекса Боярський з козаками хотів його самого вбити. А полковники з Чаусів пишуть, що ті козаки їздять без їх відому.

В уїздах Оршанських і Горських, в Колишському, в Дубровенському, в Мстиславському козаки теж приходять, селян бють, грабують і палять, так що від того козацького нищення ті повіти спустіли, а государевим людям з городів проїхати не можна.

Нехай же гетьман пішле відповідних людей до Могилева, до Чаусів і до инших городів і велить вивести відти до козацьких городів полковника Нечая і Корнія, сотників і всіх козаків, і надалі ні Могилева, ні Чаусів ні всіх вищевичислених го-

---

[1]) В інструкції після того: Нехай же гетьман звелить вивести всіх Черкасів з Могилівського уїзду; Чичерськ, Кричів, Радомисль, Рясну, Гори і Горки і Чересів цар. вел. велів відати своїм воєводам в Смоленську і Могилеві. Івана Дорошенка і сотників нехай він забере до себе і за таку явну зраду, що покинув город без наказу, нехай велить Дорошнка скарати на смерть; в Новім Бихові цар велів бути своїм ратним людям. Іванові Нечаєві нехай також накаже вийти з козаками з Могилівського повіту, Чаусів і з усіх вищеназваних міст до козацьких городів, без усякого сопротивлення. А за те, що він, Нечай, посилав людей для воровства до царських городів, нехай гетьман учинить з ним згідно з військовим правом—що йому за таке воровство належить. Федора Константиновича нехай також велить приставити до себе і перевівши слідство, накаже скарати на смерть без усякого милосердя, аби инші не важились «так воровати и смуты чинити».

[2]) В інструкції потім: Нехайже гетьман за таке воровство звелить учинити з полк. Корнієм і козакам згідно з військовим правом, і дасть сувору заборону, щоб козаки не приймали до себе «деревенских мужиков» для воровства, не чинили государевим людям ніяких кривд, а всіх козаків щоб вислано з Могилівського повіту негайно.

Сі частинні накази посли в промові своїй потім зібрали разом.

родів не приписує до Ніжинського полку і нікому не дозволяє писатися могилівським полковником, тому що тими городами цар велів завідувати воєводам смоленським і могилівським. З тими посланцями, що гетьман пішле, посли від себе пішлють (для контролю) свого стрілецького сотника Микиту Сивцова [1]). Івана Дорошенка за його явну зраду, що він город кинув без указу, нехай гетьман велить скарати на смерть. Федора Константиновича за його вчинки нехай теж велить розшукати і скарати на смерть без милосердя. З Нечаєм і Корнієм за те що вони насилали козаків на городи й уїзди, нехай накаже поступити згідно з військовим правом, що вони заслужили, аби й інші не квапились «так воровати і смути чинити» між царським військом. Про се нехай гетьман видасть сувору заборону: щоб козаки до себе «для воровства» селян («деревенских мужиков») не приймали, кривд царським людям ніяких не чинили, і щоб усіх козаків з Могилева і з повіту виведено негайно (с. 120—133).

«На се гетьман сказав: «Були про се прислані грамоти вел. государя до Поклонського й Золотаренка: велено прибирати козаків хто схоче в Могилеві і Чаусах і по инших городах, на тій підставі охочі люде позаписувалися в козаки, живуть вони по тих городах, мають свої доми і вивести їх відти до козацьких городів ніяк не можна. Козаків Ніжинського полку, що полишилися на залогах в Могилеві в Чаусах і по

---

[1]) По сім в інструкції стояло: «Да и о том гетману говорить, чтоб он велѣл заказ учинить крепкой, чтоб Черкасы деревенских мужиков на подговаривали и в Черкаское войско не принимали, а которые ныне мужики к Черкасам пристали, и тѣм бы велѣли жить в деревнях на пашне по прежнему». В своїй промові посли се тільки частинно висловили гетьманові судячи з їх звідомлення (див. нижче). Потім в інструкції читається такий інтересний наказ, послами не використаний: «А будет гетьман или полковники учнут говорить: Вѣдомо им учинилось, что Запорожскихъ Черкас трех человѣкъ из Горок Малых воевода взяв отослал в Смоленскъ, а в Смоленске их пытали, а у них такой безчестной казни по ихъ обычаю не бывает,—Ларіону Дмитриевичу и дьяку Тимофѣю говорити: «Из Горок Малых воевода в Смоленскъ послал воровских пашенных деревенских мужиков, а не прямых (справжніх) Запорожского Войска Черкас. Потому что тѣ мужики пристават к воровским козакам и многое воровство чинили. И что им в Смоленске учинено, того не вѣдомо» (л. 70).

Як раз було добре відомо, тільки в тім ніяково було признаватись! В актах посольства маємо одписку смоленського воєводи, що дала привід до сеї інструкції. Воєвода писав, що капитан Мещеринов прислав йому трьох арештованих козаків, з тих «новоприбраних», що то грабували селян в його районі, «і ми тих трьох Черкасів веліли розпитати, на що їх сотники збирали, чому вони ворують и куди збираються іти. Ті козаки назвали себе козаками з Гірок Малих: Федька Іванів, Єрошка Лаврів і Тараско Терентʼїв. На допиті сказали, що до Гірок Малих приїздили козацькі сотники і їх збирали, а на що збирали, і куди мали йти, того вони не знають. У Гірках вони торгу не розбивали, селян по селах не грабували, з козаками не їздили—але козаки беруть силоміць (з собою) тих селян, які з ними йти не хочуть. Ми після допиту тих приведених козаків веліли мучити (пытати) і вони на муках сказали те саме» (також л. 81).

Тут небезінтересний образок сього вільного і невільного козачення: козаки приїздять на села, закликають селян і вони волею і неволею опиняються в козацьких рядах і мусять брати участь в їх заїздах.

Друге інтересне—ся свідомість московських людей, що у козаків муки не практикуються.

инших містах, або людей не оселих («которые безсемейные»)—тих накажу [1]) вивести. Але якби почати під теперішню пору виводити в козацькі городи козаків оселих («которые живут домами»), то в військову піднялось би велике невдоволення, і можна з того сподіватися великої біди.

«Іванові Нечаєві велів я тими козаками завідувати і могилівським полковником писатись тому що над тими козаками (місцевими, вписаними на підставі царського розпорядження) полковника не було (по скільки оселих козаків вивести не можна, нема ради лишити їх без полковника).

«Про Ів. Дорошенка вже ми чули і перед сим царським наказом, що він покинув Н. Бихів, і я велів тримати його в кайданах в Ніжині до царського наказу; тепер, після царського наказу звелю його скарати горлом. Федора Константиновича не знаю, велю розшукати, і коли доведуть на нього в слідстві те «воровство»—я велю з ними зробити так як з Дорошенком, згідно з наказом вел. государя.

«Про Івана Нечая і Корнія полковника і про тих козаків що наїздили «для воровства», государевих людей били в грабували, а полковники їх в тім не стримували [2]), пішлю для того умисно і коли ті воровства потвердяться, я Ів. Нечаю й Корнієві і козакам учиню відповідно до їх вини чого вони будуть варті.

«А про те кого на те слідство послати, і про полковника Ів. Нечая—щоб його козаків з Могилева і Чаусів вивести і надалі йому полковником не бути,—про се я поговорю з суддями, полковниками й осавулами: як вони постановлять, про се вам відомо вчиню». (л. 134—5).

На се посли сказали: «Поклонському і Золотаренкові велено було [3]) прибирати козаків тому що тоді був неприятель, а тепер неприятеля ніде нема; в Могилеві і по инших містах велено бути воєводам і з ними ратним людям, а уїзди тих городів роздано для прогодування воєнним людям і шляхті, що приїздять до великого государя, щоб йому служити і бути під його високою рукою. Тому козакам в Могилеві, Чаусах і по инших городах бути нема по що». А гетьман на се:

«Неприятель великого государя і всіх нас польський король стоїть тепер з військом у Львові, і з ним у вел. государя ніякого договору нема. А тепер ще наступає другий неприятель—шведський король. Коли тепер тих козаків з їх господарством зруйнувати—се пронесеться по всім війську Запорізькім, і я побоююся від козаків усяких заворушень—бо у нас люде вільні!» [4]).

І далі він казав іще (каже Лопухин): «Великий государ, польський король і шведський король всі хочуть мене і козаків мати при собі [5]). Нехай же вел. государ буде ласкав—тих козаків, що мають у Могилеві та в Чаусах господарства [6]), тепер вивсдити не велить, аби від них не будо якогось заворушення (шатости). Бо далі се не втіче:

---

[1]) Тут і далі гетьманову мову перевожу на першу особу.

[2]) Московську стилізацію, що ті козаки приходили «по присылке» Нечая, гетьман таким чином мовчки відкидає.

[3]) Нагадую, що в сім московськім етикетальнім стилю «велеть» значить і «наказувати» і «дозволяти»—як собі хто хоче розуміти.

[4]) «И только нынѣ тѣх козаков разорить з домами, и то вѣдомо будет во всем войске Запорожскомъ, и он, гетман, от казакав опасаетца всякой шатости, потому что у нихъ люди вольные».

[5]) «Первой де великий государ наш, е. ц. в., да польской и свѣйской короли—а всѣ его гетмана, и Черкас хотят чтоб ему быть при них».

[6]) «Живут домами».

як служба скінчиться, тоді можна буде розвести [1]). А тепер на Юра буде рада—як їм іти на неприятеля, і про се він чекає наказу від вел. государя».

На сей натяк на польські та шведські залицяння посли розуміється нагадали гетьманові, що він заложив присягу на вірність цареві і повинен стояти в тім міцно,—аби «на прелестные письма польского и свѣйского королей не уклонялся и никаким прелестным писмам не вѣрил, также бы и полковников и ясаулов и сотников и Черкас подтверждал, чтоб они помня православную вѣру и свое обещание в. г. нашему служили вѣрно». Гетьман на се сказав: «Я тому й кажу се, що́ просився (бив чолом) з усім військом Запорізьким до вел. государя і дали ми віру (присягли) бути під його високою рукою, і тепер служу вірно (і боюсь), щоб не вчинити в козаках якогось бунту (смуты)». Але посли почали його переконувати, що вони краще знають ситуацію! «Смути в війську боятись нема чого, і нема з чого їй бути, бо в Могилеві, Чаусах та инших згаданих місцях козацького війська ніколи не бувало. Здобув ті городи вел. гос. своєю особою (!), піддавались і присягали з тих городів люде вел. государеві (не гетьманові себто), і потім як приходили під Могилів гетьмани Радивил та Гонсевский, сиділи в Могилеві в облозі ратні люде цар. вел. І тепер цар. вел. велів в Могилеві й по инших городах бути своїм воєводам і ратним людям, в Могилеві і в Чаусах поставити свої государеві двори. Козакам тут бути нема чого, а коли якісь міщане і селяне позаписувалися в козаки, ті мають бути по давньому—хто в яких людях був перед тим. А коли якісь козаки з инших городів поженилися з міщанками й селянками, ті мають іти до своїх старих місць, хто звідки прийшов. Незадоволення і розруху (сумнѣнья и шатости) в війську нема чого бути».

Гетьман стримався від дальшої полеміки і здержливо відповів: «Я вам говорю як обіцяв [2])—що знаю, а ви то передайте вел. государеві, щоб було йому відомо».

Далі в інструкції Лопухину передбачалися два пункти, котрих йому в розмові з гетьманом торкнутись не довелось. Перший дотикав загадкової смерти звісного нам сотника Івана Петровича. «Коли б Б. Хмельницький, або котрийсь полковник запитав про сотника козацького війська Івана Петровича, що був посланий від боярина кн. Ол. Трубецкого і товаришів до шведського короля і бувши у нього в Торуні в поворотї був убитий в Троцькім повіті, разом з своїм хорунжим Климом, і всі листи його забрані, і вони стали б просити, щоб вел. государ велів розшукати про се вбивство,—в таким разі Ларивонові (Лопухину) і дяку Тимофієві говорити так: Про се убийство сотникове цар. в-ву не відомо; мабуть убили його і хорунжого в дорозі в якій небудь зваді непослушні ц. в-ву польські або литовські люде. Коли ж виявиться, що вбили їх царські піддані, цар винних не помилує» (л. 35—6).

Судячи з сеї стилізації, інцидент сей був добре відомий московському урядові, так само як тортурованнє козацьких бранців, і він почував себе в тім так само ніяково; але українська сторона не хотіла процесуватись і не порушила сих інцидентів.

Друга справа більш принціпіяльна:

Лопухину доручено було порушити перед гетьманом питанне про заведення московських воєвод в головніших містах України, переказану свого часу через Матвеева; в наказі Лопухину продиктована була така промова до гетьмана:

---

[1]) «Тогда мошно розобрать».

[2]) «Я де то говорю вам по своему обещанию»—з обовязку вірної служби.

«Як минулого, 163 року (1655) був післаний до нього, гетьмана В. Хмельницького, А. Матвеєв, говорив той йому: Стало відомо царському величеству, що в запорозьких городах і уїздах чиняться жилецьким людям від наїзду таких же своєвільних людей [1]) великі утиски і кривди. Тому добре було б, щоб по Запорозьких городах були царські воєводи: як будуть по Запорозьких городах царські воєводи, вони будуть жилецьких городів захищати, в обиду нікому не дадуть і суд над ними будуть добре судити [2]). Гетьман (тоді) говорив, що під ту пору царським воєводам по Запорозьких городах бути не можна було,—тому що на Запорозькі городи наступив неприятель, і військо з тих городів іде з ним на неприятеля і ніякої розправи воєводи чинити б не могли; а як дасть біг—удасться над неприятелями здобути перемогу,—тоді він дасть знати царському величеству. Так як тепер за ласкою божою і царського величества щастям неприятелів на них (козаків) ніде не чути,—без воєвод у козацьких городах бути не годиться [3]). Та й перед тим про се говорилося, і положено було на волю цар. величества. Отже цар бажає тепер, щоб по головних козацьких городах були царські воєводи для всякого захисту їх; а прав і вільностей їх ті воєводи нарушати в нічим не будуть» [4]).

В звідомленню Лопухина, в протоколі переговорів з гетьманом сього пункту не залишилося: чи вийнято його, чи Лопухин вважаючи на мало приємний тон взятий гетьманом в тих переговорах не вважав тактовним порушувати таку дражливу тему? Се друге здається мені правдоподібнішим, поскільки і в пізніших актах ми не знаходимо згадок про таку розмову.

Натомість посли порушили інші доручені інструкцією справи—те що гетьман писав цареві і переказував через свого посла Сем. Половця на повороті з походу.—Повідомляв він царя, що чернігівський воєвода Криштоф (Тишкевич) підчас походу на Галиччину присяг цареві й обіцяв жити на Україні і з собою инших Поляків привести —так от де той Тишкевич, чи приїхав він на Україну, привіз з собою урядників і слуг і шляхту? збирається приїхати до Москви вдарити чолом цареві? можна сподіватися від нього вірної служби?

Гетьман не без вдоволення відповів, що приклад Тишкевича показує, як взагалі мало можна вірити Полякам: присяг він цареві перед Потемкиним і Д. Виговським, і потім знову вернувся в службу королеві і приїздив від нього послом.

Далі—просив тоді гетьман, щоб на випадок весняного наступу неприятелів на Україну цар не лишив її без помочи; так от коли справді є небезпека від неприятеля, нехай гетьман негайно царя оповістить докладно, звідки він тої небезпеки сподівається; військо московське на Україні стоїть (без московської помочи вона не буде).

Гетьман відповів, що він про се вже докладно написав з своїм післанцем сотником Демком (л. 141).

---

[1]) Як тих, що своєволили з запорозької сторони над білоруською людністю—про що Лопухин мав говорити перед тим. Пор. звідомленне Матвеева вище с. 1033.

[2]) «жилецких всякихъ людей учнуть оберегать, а в обиду никому не дадутъ и росправу учнутъ чинить добрую».

[3]) «и без воевод в черкаских городѣхъ быть непригоже».

[4]) «И иныне о томъ цар. вел. изволенье есть, чтоб в черкаских знатных городѣх быть е. ц. в. воеводам: для всякого их обереженья; а тѣ воеводы прав и вольностей их нарушивать ничем не учнут»—л. 48.

Через тих же послів гетьман просив царя, щоб він стримав Донців від походів на Крим, поскільки Орда буде зіставатися в добрих відносинах з Запорізьким військом—так от цар се його прохання виконав, спішно вислав наказ Донцям, щоб вони на море не ходили і з Азовцями і Кримцями не зачіпалися [1]).

Гетьман подякував за се, і пояснив, що коли Орда не буде вірна своїй присязі і чим небудь порушить договір, то він, гетьман, їй тої неправди не потерпить, буде просити у царя нового указу, і з дозволу царя поведе з Ордою війну і полем і морем,—аби тільки упоратися з Польщею. А договір з ханом став на тім, що хан буде нейтральним в польсько-українських відносинах: «не чинитиме помочи польському королеві на гетьмана ані гетьманові на польського короля». «Хан має вишукати в Криму полон литовський (себто бранців з України) і пустити його в государеві черкаські городи, а гетьман пустить кримський полон, який у них есть» (141—2).

Через те ж посольство гетьман дав був знати цареві, що він посилав до Львова, до Камінця Подільського і до инших міст листи з обіцянкою всяких вільностей від царя і захования їх старих прав,—аби тільки вони не піддавались нікому крім цар. вел. Цар похваляє гетьмана за таку «службу и раденье», але й перепитує: чи гетьман таки справді посилав такі листи до Львова і Камінця? коли посилав—«що про се мислять в Камінці і Львові? Нехай гетьман і полковники далі се роблять, як вірні слуги царські: нехай пишуть туди, щоб вони шукали ласки царської, піддались під царську руку і присягу зложили. А цар їм ласку свою покаже—не нарушить ні віри їх, ні прав і вільностей.

Гетьман відповів: «Я і тепер для того посилаю під Камінець полковника Гоголя і з ним козаків тисячі три, або й більше. Переказую з ним до Камінця, щоб вони піддалися під високу руку й. цар. вел.—а що в тім у Камінці постановлять («придумають»), полковник Гоголь мині дасть знати, а я напишу й. цар. вел. А полковникові тому велів я без наказу від Камінця не відходити» (143).

В секретній розмові, «на одині» гетьманові поставлено питання: Дорогою Лопухин довідався від купецьких людей [2]), що в козацькі городи приїздили для торгівлі міщане з Слуцька, в козацьких городах їх затримано, а далі випущено назад до Слуцька; так от нехай гетьман пояснить, як се їх пустили до козацьких городів, чому затримали і назад випустили—хто саме випустив.

Гетьман відповів ухильчиво, не бажаючи пускатися в деталі. «Були у нас з Слуцька купці з товарами, коли розпродались—велів я їх випустити—бо торговим людям у нас затримки не бувае ніколи. А зброї, пороху й олива продавати не велено, се я заборонив суворо по всіх городах» (л. 145).

Далі, з ріжних міст Брянського, Карачівського, Рильського й Путивльського уїзду били чолом цареві дворяне й діти боярські, що як були вони в царській службі, в литовських походах 1654 і 1655 р. р., за той час богато людей їх і селян повтікало в козацькі городи: до Новгородка Сіверського, Почепа й Стародуба. Тепер приходячи відти вони нападають на оселі своїх поміщиків, розбивають, грабують, жінок і дітей

[1]) В наказі послам по сім запитанне про турецьке посольство, що приходило до гетьмана ще торішнім літом—«от которого еще ни единые рѣчи не слыхали»: нехай би гетьман пояснив, з чим воно приходило і з чим його відправлено (л. 52). Лопухин сього питання гетьманові не поставив, мабуть вдоволився неофіціяльними розвідами.

[2]) Се була фікція: в такій формі наказано Лопухину се питанне з Москви.

по хатах завалюють колодами, а людей і селян з усім добром вивозять з собою в козацькі городи; богато з жалібників чисто зруйнувалися від того. Нехай гетьман видасть суворий наказ, щоб ніхто не приймав боярських людей і селян, аби не виникало пограничних сварок, і царські служилі люде щоб не руйнувались; коли воєводи пограничних городів будуть писати про таких втікачів, нехай їх видають.

Гетьман обіцяв про се написати по городах, але вказав, що і з козацької стороны йдуть люде за границю: «Богато козаків пішло від нас до царських городів, селяться над Пслом і на инших ріках, на те від нас заборони нема, бо люде у нас вільні» [1]).

Очевидно, московським жаданням, щоб їх утікачів не приймали на Україні, він хотів противставити свої жалі на те, що царські воєводи приймають утікачів з України. Зараз далі, в розмовах Виговського з Портомоиним, післанцем Лопухина, побачимо, як глибоко сиділи в його печінках сі слободи над Пслом. В звідомленню се закрито наведеною фразою гетьмана, що військо не може закривати границі для своїх виходців. Можливо, що гетьман сказав її, але хіба між иншими, і не в ній була сила [2]); виглядає, що дяки, списуючи—протокол, використали її, щоб затушувати дійсний зміст слів гетьмана.

Посли, мовляв, відповіли на се гетьманові: «Черкасы люди служилые, вольные, а не крепосные: от ково хто и збежит, и по указу ц. в-ва по сыску и по крепостям отдают их тѣм людям, у кого хто жил». Гетьман зрозумів викрут і не став розвивати сеї теми, а посли перейшли до політичних подій, свого часу переказаних через гетьманських послів (С. Половця очевидно).

Стефан воєвода обіцяв був прислати своїх послів до царя, але не прислав досі тому, що хан з Ордою вийшов був; так от цар переказує гетьманові, щоб він не затримуючи пропустив до нього тих Стефанових послів, як тільки він їх вишле.

Гетьман відповів, що він тих Стефанових послів сподівається хутко, і як тільки вони прийдуть, він їх зараз виправить до царя (дійсно, вони прибули ще перед виїздом Лопухина з Чигрина, як то зараз побачимо).

На запитанне послів про відносини між Семигородом, Волощиною і Валахією, і чи можна сподіватись від них помочи польському королеві, гетьман відповів: «Венгерський, волоський і мунтянський (володарі) досі між собою в приязни, і непорозумінь між ними ніяких нема. Волоський і мунтянський польському королеві не помагатимуть, і готового війська у них нема. Ракоцій збирає військо не мале, але кому буде помагати, незнати. У мене були посли його, але того не сказали, кому вони будуть помагати; я тепер посилаю своїх послів на Угорщину, щоб довідатися певно, на що у них військо зібране, і кому вони будуть помагати; як довідаюсь певно, напишу й. цар. в.-ву» (л. 146).

На запитання послів, чи були посли від польського короля, і які відомості про нього, гетьман і писар відповіли, що посли від короля були, принесли короткого листа, а устно переказували від нього, щоб козаки помогли йому на шведського короля, а неправди його (Яна-Казимира) не памятали, що їм злого вчинив: і так їх уже бог

[1]) «Многие де Черкасы з женами и з детьми пошли от них в государевы украинные городы и селяцта на рекѣ на Пслѣ и по иным рекам, а от них де о том заказу нѣт, потому что у них люди вольные» (с. 145).

[2]) Може бути, що він сказав щось таке: Від війська заборона на вихід нема, бо у нас люде вільні, але пощо воєводи їх приймають і позволяють їм селитись на царських землях?

покарав». «А що ви (Хм. і Виг.) з військом козацьким від нас відійшли, в тім теж доведеться каятись: поки Хм. і Виг. живі, доти цар козаків не буде неволити, а по вашій смерти прийде на козаків велика неволя». На се ми відписали з послами, і словами переказали: Єсть у короля арцибіскупи, біскупи і сенатори, котрих він слухає, чого вони забажають,—нехай вони йому й помагають у всім. «Я—сказав гетьман—дав йому житте замість смерти під Зборовим—як він у мене в руках був, а він те все забув; а тепер ми і все військо Запорізьке під високою рукою й. цар. вел., на чім дали душі свої (присягли), будемо стояти ми і потомки наші на віки неодступно, і без волі царської на нікого не підемо. Коли йому чогось треба, нехай посилає своїх послів або післанців до вел. государя: коли Шведи їх не пропустять, нехай посилає до мене, а я принявши їх відправлю до вел. государя з провідниками» (л. 147—8).

Посли як звичайно сказали, що цареві відома їх вірна служба, і він їх похваляє; нехай служать і далі также вірно, а на прелестні листи польського короля чи инших людей нехай не піддаються, і ті листи які прийшли від Яна-Казимира і Карла-Ґустава, з архим. Данилом чи з иншими послами, нехай передадуть через цих цареві [1]). Гетьман відповів, що він написав цареві з сотником Демком все що писали йому король польський і шведський, і тепер передасть і оригінали грамот королівських і султанських. Що до вістей, то Ян-Казимир тепер у Львові, з ним гетьман Потоцкий, а військо у короля конного і пішого з 15 тис. Чарнецкий з кварцяним військом стоїть за Львовом, від венгерської границі, війська у нього було з 10 тис., на сирній неділі був у нього бій з Шведами, Шведи його побили. «Шведський король писав до мене з старцем Данилом, запевняючи в приязни, і я йому также відписав, а крім того більше у мене нікого від нього не бувало, і листів не приходило» [2]).

Посли сказали, що царські люде бачили після того якогось післанця від шведського короля в Ніжині. Гетьман і писар то заперечили: «Крім того у нас від шведського короля не було нікого. А бачили хіба Німця, що приїздив із Слуцька від шведського губернатора, щоб ми козаків з-під Слуцька вивели і дали їм [3]) хліба. Але ми їм того відмовили: без цар. волі того учинити не сміємо» (л. 150).

Нарешті остання справа, записана в сих «розговорах» посольським звідомленням—з приводу одписки путивльського воєводи:—Він звертав увагу царського уряду, що з козацьких городів приїздять до Путивля шинкарі й шинкарки й привозять в великих масах горілку: возів по 20, 30 і більше; ставши під містом (около посаду) продають горілку путивльським людям всякого стану і тим підтинають доходи царського «кружечного двора». Воєводи їх «відсилали» від міста, але ті шинкарі й шинкарки не слухають, від міста не ідуть, а до більш рішучих заходів—гнати їх силоміць («в большую неволю»), рубати бочки, а навіть писати гетьманові про сей непослух—воєводи не сміють. З сього приводу на здогін за Лопухиним вислано наказ: говорити гетьманові, щоб він дав по козацьких городах сувору заборону, під карою смерти, аби з козацьких городів шинкарі й шинкарки до Путивля й инших місць з продажним

[1]) Про листи шведського короля «прислані з архим. Данилом і з иншими післанцями», щоб гетьман їх видав, був додатковий наказ царя, післаний Лопухину наздогін 13 (23) березня—л. 78.

[2]) «Писал к нему, гетману, с Данилом старцом о приязни, и он писал к нему против тогожъ, а опричь того от свѣйского короля никто у него не бывал и ни о чем к нему не писал».

[3]) Себто шведській залозі в Слуцьку, очевидно.

корчемним вином не їздили, бо від тої продажі виходить великий недобір по царських кружечних дворах.

Гетьман на се відповів, що він уже раніш писав про се путивльському воєводі, щоб він велів тих шинкарів і шинкарок займати і до вязниці сажати, вино забирати на государя (конфіскувати), а гетьманові про се аби писав: гетьман пришле від себе відповідних людей, щоб тих шинкарів покарати. Тепер він з Лопухиним напише воєводі знову [1]).

На сім закінчилася перша авдієнція, 6 н. с. квітня. Другого дня Лопухин післав свого піддячого Портомоина до гетьмана і до писаря, щоб нагадати їм про висилку наслідство до Могилева казацького делеґата разом з московським сотником Сивцовим—аби дали знати, кого саме посилають, а їх, послів, щоб відправили скоро. На се Виговський сказав, що гетьман виїхав до Суботова, побуде там до 1 (11), як повернеться, то негайно оповістять, хто поїде з Сивцовим, і затримки в відправі посольства також не буде.

Того ж дня, 7 н. с. квітня прийшов до послів Ян Потоцкий, щоб розпитатися про свого брата Павла, взятого в полон в Чорткові минулого року,—чув що він в Москві? Посли потвердили, що він в Москві, забажав з сином і з челядю перейти на православну віру, і тішитися царською ласкою. Спитали Яна, з чим він приїхав: чи мав листа до гетьмана від короля і які небудь доручення? Ян Потоцкий відповів, що приїхав тільки щоб розвідатися про брата: від короля мав тільки рекомендаційний лист, і ніяких доручень. Тепер хотів би переслати з послами листа братові. Посли намовляли його піти за прикладом брата—їхати на царську службу до Москви, але Ян не згодився, сказав, що він з ласки царя до його брата тішиться, але сам їхати зараз не може. В день від'їзду послів він приніс два листи: один до брата, другий до його слуг [2]) і сказав, що буде у гетьмана в Чигрині чекати відповіди від брата (154—6).

1 (11) квітня гетьман прислав до послів осавула Ковалевського, закликав їх до себе «для государева дѣла». Посли зараз же пішли, і гетьман повідомив їх, що до Могилева, Чаусів та инших городів посилається колишній київський полковник Антін Жданович. Представив їм його і при них дав йому наказ: полковника Дорошенка за зраду, що Н. Бихів кинув—скарати горлом. Федорові Константиновичу, коли розшукають, зробити те саме. Над Ів. Нечаєм і над Корнієм перевести слідство: чи посилали вони козаків до государевих городів і уїздів? били козаки государевих людей і грабували, а вони того не розслідили? Відповідно до того поступити з тими полковниками згідно з військовим правом, а з Могилева і з Чаусів їх в кожнім разі вислати до козацьких городів. З козаків, що тепер в залогах в Могилеві, Чаусах та инших містах, одиноких вислати всіх до гетьмана у військо, і в тих городах більше їм не бути; тихже козаків, що мають там доми,—зараз їх виводити не можна, бо з того вийде в війську великий заколот (смута), і гетьман побоюється від козаків з того приводу великої біди («всякого дурна»).

Посли знову стали намовляти гетьмана, щоб велів вивести всіх козаків без виїмку, «аби тим не навести на себе гніву й. цар. вел-ва». Але гетьман не подався, відповів: «В тій й. цар. в-ва воля, ви мої слова донесіть й. ц. в.ву, але жонатих козаків тепер вивести не можна, бо я від козаків у війську боюсь великої біди («всякого дурна»).

---

[1]) л. 74—6 і 152.

[2]) Вар.: від слуги його (Я. Потоцкого).

Потім гетьман і писар повідомили послів, що до Чигрина приїхав з Луцька владика Діонисий Балабан, каже, що втік від лядського гонення [1]), а довідавшися про посольство царське просив Виговського дати йому змогу побачитися з послами.

Тогож дня посли бачилися з ним; розпитували про його подорож і про польські новини. Балабан розповів, що він виїхав з Луцька на сирній неділі [2]), в Луцьку тепер польний гетьман Ляпцкороньский, з ним тільки луцька шляхта, небогато; король у Львові, з ним конного й пішого війська 15 тисяч. Вибрався Балабан з Луцька через «велике изгонение від Ляхів», хоче з Чигрина їхати до митрополита до Київа, щоб той писав до царя, аби він пожалував його, епископа, і шляхту і міщан луцьких—прийняв їх під свою руку. В такім разі він поїде назад до Луцька і візьме у шляхти, міщан і всяких людей запись за їх руками (підписами), що вони бють чолом цареві, і сю запись за своїм підписом пішле цареві.

Посли почали йому радити, щоб зараз виладив про се листа цареві, з своїм підписом, а вони його відвезуть цареві. Але Балабан відрік, що без відома митрополита він сього не може зробити: розповівши митрополитові він потім вишле до царя своїх старців (160—1).

Виговський приходивши з Балабаном розповів про приїзд волоського посольства: того самого дня приїхав митрополит Гедеон та логофет Непон і з ними всяких людей 33 душі, післані в посольстві до царя; вони переказували через Виговського бажанне бачити царських послів. Посли прийняли митрополита й логофета, але розмова нічого інтересного не дала. Після них прийшов іще коморник воєводи Стефана Іляш, Лопухин його частував і дарив, для більшої одвертости, і коморник розповів, що воєвода Стефан вислав своїх послів до царя просити, щоб цар велів йому з усею Волоською землею бути під його рукою, «также как и гетману Б. Хмельницкому». (162—8).

Другого дня, 12 н. с. квітня Лопухин з Кузьминим мали прощальну авдієнцію у гетьмана. Дістали від нього купу документів: 3 листи від султана, один від хана, один від Яна-Казимира, один від Карла-Ґустава і два від його канцлера, лист Ракоція і воєводи Стефана. Того ж дня виїхали з Чигрина; проважав їх Виговський, осавул і козаки до того міста де їх стрічали.

В дорозі, коли вже були в Лубнях, 14 н. с. квітня Лопухин з тов. стріли царського гінця, що доручав їм звернути увагу на новий вибрик Нечая, оповіщений цареві згаданим вище листом могилівського воєводи Реннина: коли воєвода розіслав своїх салдатів по селах Могилівського повіту для їх охорони, Нечай тих салдатів повиганяв, а поставив своїх козаків, а місцевим селянам велів в нічім не слухати московських воєводів [3]). Міщан висланих з Могилева в повіти на закупню конопляного прядива, під охороною салдатів, Нечаєві козаки з Чаусів побили і відібрали від них гроші, а коли воєвода написав

[1]) «Сказывал им, что он избегает от гонения Ляхов».

[2]) Від 26 лютого до 5 березня н. ст.

[3]) «Посылали де они из Могилева для обереганья города и уѣзду в села и деревни на залогу салдат, и полковникъ де Іван Нечай из Могилевского уѣзду из сел и из деревень тѣхъ салдат з залоги выслал, и въ их мѣсто велѣл быть на залоге Черкасом. И Могилевского уѣзду крестьяном слушать их ни в чем не велѣлъ»—царська грамота Лопухину і Кузьмину 22 с. с. березня—тамже с. 83. Лопухин і Кузьмин в своїм звідомленні останню фразу доповнюють, очевидно правильно: «и Могилевского повѣту крестьяном слушать воевод ни в чѣм не велѣл» (тамже л. 164).

у цій справі до самого Нечая, домагаючися розслідування і суду, Нечай слідства і суду не вчинив, а прислав листа, де посилався на те, що гетьман велів йому на Білоруси «пановать і уряжать» (панувати і рядити) і називав себе полковником білоруським, могилівським, гомельським і чаусівським [1]). Лопухину велено звернути увагу гетьмана, що се написано «воровски» (нельояльно супроти царя): «пануванне» в перекладі на руську мову значить «государствованне», а на всій Великій і Малій і Білій Руси государствує і пишеться (сим титулом) цар, тому Нечай не може присвояти собі «пануванне на Білоруси», та і могилівським полковником писатись йому не годиться, бо в Могилеві поставлені від царя воєводи і ратні люде, Нечаєві до Могилева і до Могилівського повіту нема діла; а що він пише, «на ссору» (щоб посварити царя з гетьманом) ніби гетьман настановив його могилівським полковником і велів йому панувати над Білою Русью—цар тому не вірить, з огляду на безсумнівну вірність гетьмана, і жадає суворої кари на Нечая за таке його многе воровство, а в кожнім разі—не призначати його нікуди полковником. Тим більше коли стало відомо, що він «католик римської віри», а таких иновірців не можна призначати на такі уряди, бо від них ніякого добра не буде, тільки замішанне [2]).

---

[1]) «Иванъ (Нечай) в томъ расправы не учинилъ, и прислалъ к нимъ листъ, а в томъ листу написано, что полковничество Могилевское гетманъ Богданъ Хмельницкой далъ ему Ивану, и тамъ он хочетъ (останні три слова зачеркнені і натомість написано: «і велѣл ёму над Бѣлою Русью») пановать и уряжать. Да он же пишетца полковникомъ белорускимъ, могилевскимъ, гомельскимъ, чаушским».

[2]) «И, как к вам ся наша трамота придет, а вы—аж богъ дастъ — у гетьмана у Б. Хм. будете, і вы б гетману говорили о томъ ево Іванове воровстве накрепко. А что онъ, Іванъ Нечай пишетца в листу своемъ белоруским и могилевскимъ и иных мѣстъ полковникомъ, и хочет в Могилеве пановать—а пановань ре рускимъ языком именуетца государствованье,—и то онъ пишет воровски. А ему было таким (зачеркнено: непристойным) имянованьем писатись не годилось, потому что (зачеркнено: на Бѣлой Росіи) на всей Великойи Малой и Бѣлой Росіи по милости божей государствуем и пишемся государем мы, великий государь. А в Могилеве оставлены наши ц. в-ва столницкъ и воеводи и ратные люди, а ему, Івану «до Могилева и дѣла нѣт». (Дальше дописано в сій чернетці між рядками: «А что он в писмѣ своем на ссору пишет, что будто онъ, гетьман учинил его могилевским полковником и пановать ему велѣл над Бѣлою Русью, и мы в. государь таким ево ссорам не вѣримъ, а почитаем ево, гетмана себѣ вѣрным слугою, для того, что онъ наше государьские милости для вѣры христианские много лѣтъ искал, и учинился под нашею царского вел. высокою рукою в подданстве и вѣру нам вел. государю (зачеркнено: учинил не имѣя никаких невольних причин) дал вольне. А мы в. государь приняли ихъ под нашу царского вел. высокую руку от гонения неприятельскаго на вѣру християнскую, цо борону им на гонителей вѣры християнские учинили нашею ц. в-ва персоною многими ратьми, а не ищючи от них корысти. І впредь нашу ц. в-ва милость и жалованье и от неприятелей оборону яко единовѣрнымъ благочестивым християном усердно тщемся имѣти, а ни на какие ссоры слухи нашими не внимаем).

«И гетман бы Б. Хм. велѣл тому полковнику Ів. Нечаю за такое его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря иным не повадно было такое самовольство чинить. І велѣл (бы) он, гетманъ его, Ивана и иных полковниковъ и Черкас из Могилевского уѣзду и из Чаус и иных мѣст выслать всѣхъ в Черкаские городы вскорѣ, і впредь бы ему, Івану за его воровство полковником ни в которых городѣх быть не велѣл.

Лопухин не вважав потрібним вертатися назад з сею справою, і так богато обговорюваною, і дорученою спеціяльній слідчій комісії, тому вислав з нею до Чигрина піддячого Якова Портомоина. 15 н. с. Портомоин був уже у гетьмана і переказав йому се все. «І гетьман сказав: «Я йому велів писатися полковником могилівським, а що він писав себе паном над Білою Руссю, і царські гроші від міщан відібрав і їх бив,—сього я не знаю; коли він називає себе паном Білої Руси, царські гроші забрав і бив міщан,—про се буде наказано полковникові Антонові Ждановичу, котрого я посилаю до Могилева і Чаусів з сотником Микитою Сивцовим—вислати відти козаків. За такий його злочин (воровство) я велю його скарати на смерть, а царські гроші, які у кого він заграбив, велю від нього відібрати і віддати воєводам до Могилева».

Але до сього гетьман додав свої жалі: 3 (13) квітня від Нечая приїхав його писар Яків з скаргами на могилівських воєвод, що вони козаків кривдять і бють, всіх козаків порозганяли, в могилівсьій вязниці тримають під сю хвилю козаків зо 100 або й більше; се він також накаже розслідити Ждановичеві (л. 166—7).

Ввечері того ж дня, після авдієнції у гетьмана Портомоин бачився з Виговським і той велів йому переказати Лопухину: приїхали з Волощини козацькі вістуни й розповіли, що на Угорщині (в Семигороді) збирається велике військо, в поміч шведському королеві, а думають там (в Семигороді), що й Орда буде разом з Угорщиною йому помагати. Тому гетьман посилає своїх послів до волоського і мунтянського (господаря) і до венгерського (князя) та до кримського хана—пише їм про приязнь і брацтво, але щоб Венгри і Кримці свейському королеві не помагали [1]), а післанцям своїм велів розвідувати про все, і коли б хан з своєю Ордою, на спілку з Венграми став помагати шведському королеві, нехай би цар велів своїм воєводам стати на пограничу («на украине») з військом від Білгорода: коли б Орда з'єднавшися з Венграми пішла на поміч шведському королеві,—нехай царське військо з україни (московської) йде на Крим. Коли від вістунів буде цілком певна відомість, що Венгри й хан з Ордою будуть помагати шведському королеві, то гетьман зараз піде з військом під Камінець Подільський, щоб Венгри й Шведи Камінцем не заволоділи—бо вони (козаки) за Камінець билися богато! Тим часом, за тими вістями післали вони (гетьман, з старшиною) в полк Ніжинський, Переяславський і в инші до полковників: веліли їм з усіми людьми зараз іти за Дніпро і збиратися на Росаві. А полтавському полковникові велено для охорони від Татар бути якийсь час дома на поготові».

«І ще Ів. Виговський сказав: «Як гетьман збереться з військом на Росаві, звелить полковникам з обозом іти в степи і надслухаючися, де неприятель. А сам гетьман з невеликим військом хоче звернутися на україну (московську) на козаків, що порозходилися з козацьких городів та оселилися понад Пслом: хоче тих козаків половину вирубати, а решту взяти з собою: з того йому ще прибуде війська—тисяч з десять або й більше» [2]).

---

«Да про него ж, Івана вѣдомо учинилось, что он католикъ римское вѣры, и такому иновѣрцу в том уряде быть не годитца, потому что от него опричь сооры добра никакова не будетъ»—л. 84—7.

[1]) Дійсно з 14 н. с. квітня маємо листи гетьмана до воєводи Стефана і до Ракоція, вище с. 1186.

[2]) «Как де гетман на Росаве с войскам соберетца и велит полковникам своим іс обозы итти в степь послыша гдѣ неприятель. А он де, гетман с неболь-

З Москви тим часом «резвые гонцы» один за другим везли ще нові накази Лопухину і Кузьмину, але вони вже не застали їх на Україні. Лопухин і Кузьмин уважали зайвим посилати їх гетьманові, і сі накази лишилися тільки документами відносин на Білоруси і московських настроїв з їх приводу.

5 н. с. квітня одержано в Москві нову скаргу смоленського воєводи Бориса Репнина на нельояльну поведінку і вирази Нечая. 12 (22) березня, згідно з царським наказом послав Репнин з «капитаном салдацького строю Єфимом Козинським» листа Нечаєві, домагаючись, щоб виведено було решту козаків з залог в Мстиславському, Горському, Дубровенському, Шкловському і Копиському уїздах. Сі козаки, живучи в тих уїздах, селян бють, «грабують і всяко нищать», тому був уже раніш даний наказ від царя, щоб їх відти вислати на службу до Нового Бихова, і богато їх уже вислано, «а декотрі указу не послухали, далі в тих уїздах живуть і селян кривдять, а також і нові ватаги прибувають [1]) і також селян грабують. Супроти того Репнин післав ото Нечаєві листа, аби він дав суворий наказ, щоб козаки з тих уїздів до решти вийшли до Нового Бихова, і нові козаки туди не приїздили, а котрі б приїздили і селян кривдили, тих згідно з попереднім царським наказом вислати. (20 (30) той капитан повернувся з своєї місії від Нечая і дав таке звідомленнє. Прийняв його Нечай як годиться: вислав на зустріч своїх козаків, чоловіка з 50, і зараз прийняв його, грамоту велів тут же прочитати, а вислухавши сказав:

«Пише мені воєвода, щоб я відіслав козаків з сіл до Нового Бихова. Але ж ми Новий Бихів зруйнували і спалили, прийти мені-туди з людьми—діться нема де, пити-їсти нема чого. Коли козаки по селах стоять і у мужиків поживу беруть, так мині крім того прогодуватися нема й чим! Ми ні государевого жалування ні місячного корму не маємо. А государеві люде з городів і сіл козаків побивають: з того війська козацького вбито з тисячу чоловіка. В Могилеві воєвода Ів. Репнин мого війська козаків з дворів усіх повиганяв».

«А далі сказав: «Добре огонь гасить, доки полумя не розпалається, а як огонь розпалається, тоді гасити тяжко! А тому могилівському воєводі вистрихнемо ми перший жарт!» [2]).

Капитан почав його опамятувати, пагадуючи присягу цареві і т. д., а Нечай на те відказав: «Пошукає бог тої крови на винному, хто те діло починає! від одного пропадає тьма тисяч». А далі почав говорити: «Я про всі свої шкоди писав до великоможного [3]) нашого гетьмана Б. Хмельницького—якої шкоди нам наробили, а князь Іван мені що за воєвода? я чекаю указу від великоможного гетьмана Б. Хмельницького.

«На те щоб із Чаусів і з инших городів і сіл висилати козаків, до мене ані государевої грамоти не бувало, ані від гетьмана наказу нема, а як буде до мене госу-

---

щими людьми хочет поворотитца на украину к казакам, которые из Черкаских городов розошлись и поселились по Послу, и тѣх козаковъ хочет де онъ половину высечь, а достальных взять с собою. И тутъ де война еще прибудетъ тысячь з десять и больши»—л. 169.

[1]) «а иные собрався приезжают вновь».

[2]) «Добро де огонь в ту пору тушить, покамѣста поломя не распалаетца, а как де огонь распалаетца, и в ту де пору тушить тяжело. А тому де мы могилевскому воеводе учиним первую штуку».

[3]) Так в ориґ. тут і нижче: «великоможного», може вельможного.

дарева грамота і від пана гетьмана Б. Хмельницького, ми готові йти куди скаже государ і гетьман Б. Хмельницький. А що козаки по селах на залогах—то війську Запорозькому перед усім треба ситим буть! вони тим ситі, що добудуть»!

Потім Нечай запросив капитана на обід, і тут як «порозпились», почали пити і на здоровє цареві, боярам, гетьманові й усьому війську Запорізькому, а потім котрийсь сотник козацький підійшов з чаркою до капитана і каже: «Випємо на здоровє польському королеві!» [1]). Капитан почав відмовлятись: «Служу я разом з вами вел. государеві, ви самі знаєте, що польський король нашому государеві неприятель». «Тоді всі козацькі сотники на нього накричали, і був ґвалт, але Нечай їх заспокоїв, і по сім розійшлися». А як капитан вернувся до дому з того обіду, хутко Нечай приїхав до нього на кватиру з своїми сотниками. Капитан почав їх частувати, а при тій нагоді почав розпитувати одного сотника, так щоб полковник не чув, чи бувають у них в Чаусах посли і з яких країв. Сотник розповів, що був шведський посол і вони його пропустили до гетьмана, але з чим він приходив, сотник не сказав. А сам Нечай розповів, що прийшли були до них з Чаусів Ляхів сім хоругов, і він їх відправив до гетьмана, «а наш пан-гетьман Б. Хм. їх пожалував, дав маєтности». А відправляючи капитана так сказав: «Нема чого вам подарувати»—подивився на шаблю й додав: «Одна тільки шабля у мене». На се капитан відповів: «Волочимось і з своїми шаблями, дякуємо за твоє жалуванне» [2]). З тим його Нечай і відправив, велівши провести, і сотники проважали його верст за десять [3]).

Одержавши сю одписку воєводи, і переслану ним реляцію капитана, московський уряд дуже нею схвильовався, і того ж дня 5 н. с. квітня, щоб ще застати Лопухина і Кузьмина у гетьмана, пустив їм спішного листа такого змісту: «Одержавши сього листа (очевидно з одписко̀ю смоленського воєводи і звідомленнєм капитана, що опинились через се в актах посольства Лопухина), як будете говорити у гетьмана Б. Хм. про наші справи, розвідайте і розгляньтеся всякими способами, чи вірний нам гетьман і полковники, чи нема в нім і в війську Запорозькому якоїсь непевности, і коли єсть—то з чого вона пішла: з якоїсь причини чи з чиєїсь прелестної посилки. А що довідаєтеся, напишіть то нам зараз нашвидку, з тимже післанцем, що приїде з сею нашою грамотою, і велить йому їхати в день і в ночи. В «разговорах» з гетьманом доручається розповісти йому все те що доніс Репнин, при чім інтересне освітленнє дане сьому матеріялові урядом: Нечай нічого не зробив, чого від нього домагався Б. Репнин,—а напившися пяний говорив ріжні непристойні слова—нібито від наших царських людей Черкасам чиняться обиди і убийства (зачеркнено: і побито Черкас нібито з тисячу чоловіка). Се він видумує «на ссору», з усього його діла видно, що він Лях, а не благочестивий християнин. Говорив з погрозою: «Добре було б огонь гасити, поки полумя не розпалається, а від одного пропаде тьма тисяч». На могилівського стольника відгрожувався великою бідою. (Зачеркн. «і того смоленського післанця сотники, що були з Нечаєм, примушували пити за здоровє нашого неприятеля, польського короля, і лаяли його», післанця

[1]) «выпьем де про польского короля здоровье».

[2]) «Дарить де мнѣ вас нѣчем, и взгляня де на саблю: Вод де одна у меня сабля. И он де Еуфимъ ему сказалъ: Волочимся и с своими саблями, на твоем де жалованье челом бьем».

[3]) Одиска воєводи Ю. Репнина в Сибир. пр. 1467 л. 89—90, оповіданнє кап. Є. Козинського л. 91—95.

себто). Нехайби гетьман того полковника і сотників (зачерк.: що в його полку, за таке їх лихе воровство велів скарати смертю без милосердя, аби від таких ворів і мятежників не сталося якогось лиха) велів перемінити і ніякого уряду займати їм не давав, а за «ссорные рѣчи» поступив з ними згідно з військовим правом, що йому належить» [1]).

Не встигли вислати сього наказу з супровідним листом до путивльського воєводи, що переслав його Лопухину «тотчас наскоро, с рѣзвым гонцом», як другого дня 6 н. с. квітня насліла инша серія скарг могилівського воєводи, вислана перед тим, але десь затримана в дорозі. 11 (21) березня він доносив, що того дня одержав він відомість від звісного вже нам капитана Мещеринова з Гір і Гірок, що туди 8 (18) березня прийшов з Чаусів сотник Чеовський (!), з сотнею козаків, і до них стали приставати охочі люде з міщан і селян, і разом з ними вони селян грабують і уїзд руйнують, так що міщане і селяне тікають, а на 14 (24) чекають приїзду до Гір самого Нечая.

15 (25) березня приведено до Смоленська двох чоловіка «пишів» (бандитів або розвідчиків), захоплених в с. Зверовичах. Було їх всіх до 300, вони забрали в селі збіже і майно, і пішли до Чаусів, а сих трьох з них зверовицький війт з селянами зловив, з усею волостю пустившися за ними наздогін, і відставив до уряду. На допиті сі бранці сказали, що вони козаки Нечаєвого полку з Чаусів, послав їх Нечай 300 чоловіка: 100 кінних і 200 піших з сотником Жуковським на села по збіже, а майна ніякого брати у селян не велів, і вони тільки годувались («кормились»), а селян не грабували. Тільки в дорозі сотник Жуковський з своєю сотнею пограбували якогось московського чоловіка, взяли коня, а чи брали якісь річи, того не знають. Потім Жуковський пішов під Мстиславль, а в суботу 15 (25) березня Нечай велів йому бути в Чаусах.

Тогож 15 (25) одержано в Смоленську нового рапорта від Мещеринова: 14 (24) з'явився той же Жуковський в Горах і Горках, з нововисланими козаками, вони розбивають по дорогах, бють і грабують міщан і селян, так що вони розбігаються.

16 (26) привезено до Смоленська побитих салдатів з Шкловської волости: вони проважали арештантів зо Шклова до Смоленська, але на дорозі по сей бік Зверович наїхали на них козаки, трох салдатів забили, двох тяжко порубали, а шість невідомо де пропали. Супроти того воєвода послав до сих загрожених місць, для охорони людности, роту салдатів і сотню тамбовських козаків, наказавши старшині з свого боку козаків не зачіпати і до бою приводу не давати [2]).

З сього приводу другого дня, 7 н. с. квітня спішно вислано другого наказа Лопухину і Кузьмину; маючи його в чернетці, з поправками самого Алмаза Іванова, першого з думних дяків, можемо добре уявити собі рефлекси сих вістей в урядових кругах і їх ніякову позицію супроти гетьмана (я тому подаю його текст з зазначенням цікавих поправок і з покороченням неціннoї фразеології. «Як почнете говорити з Б. Хм. в наших справах (зачеркн.: гетьман почне, натомісць надписано в горі) і помітите в гетьмані Б. Хм. (зачрк. і в Черкасах) якісь шатости, і він почне говорити вам задорні річи: мовляв писав йому полковник І. Нечай [3]), що від наших людей чиняться обиди і смертні убійства, з городів їх висилають, і таких прикростей

[1]) Сибир. пр. 1467 л. 96—7, поправки на чернетці, як бачимо, дають нам змогу краще війти в психольогію уряду: первісний різкий тон потім помякшили.

[2]) Тамже л. 99—104. [3]) Сі слова про Нечая дописані.

їм терпіти не можна,—то ви розговорюйте [1]) гетьмана всякими способами. Нехай спамятає православну християнську віру [2]), свою обіцянку і клятву (зач.: за непорочною Христовою заповіддю) і нашу государську превелику ласку; нехай стоїть при своїй обіцянці твердо, як почав нам служити вірно, так і далі того нехай тримається. А на смутні, воровські писання і слова нехай не піддається, і не вірить. Відмовляйте його від шатости всякими способами [3]). Во/за полк. Нечаєм виявилось богато воровства, як то було написано в наказі вам, а потім і в грамоті нашій [4]), і се він закриваючи своє воровство пише вигадки на наших людей [5]).

Далі розповідається зміст одержаного 26 березня від Б. Репнина листа Нечая, де він скаржиться, що богато козаків побито і пограблено і пропало без вісти, і подає реєстр таких безвістних—очевидно складаючи се на московських людей. З сього приводу Лопухину доручається звернути увагу гетьмана, що в самім же реєстрі Нечая значиться, що сі козаки пропали в під'їздах під Ст. Бихів, під Слуцьк та инші неприятельські городи, инші їздили по здобич і провіянт, вони могли зникнути від польських чи шведських людей, «нема на кім того питати». Царські люде козаків не чіпали, одначе для певности, з огляду на сей Нечаїв лист, цар вислав певного дворянина, щоб розслідити сю справу, і коли дійсно виявиться, що царські люде робили щось лихе козакам, вони понесуть відповідну кару. Але з свого боку Лопухин повинен вирецитувати гетьманові всі ті козацькі екскеси описані в останніх донесеннях Репнина: наїзд на Зверовичі, вчинки сотника Жуковського і т. д. Нехай гетьман велить зараз же вивести козаків з Могилівщини до решти, а Нечая укарає за військовим правом і надалі нікого уряду йому не дає [6]).

---

Лопухин одержав сі останні накази вже виїхавши з України і відвіз їх назад до Москви.

З наведених вище оповідань Виговського перед Портомоиним вирисовується перед нами перспектива козацького збору і разом з тим великої ради, що збереться на Росаві коло св. Юра, себто в перших днях травня н. с., і вирішить питання біжучої політики: відносини до Польщі, Москви, шведського короля, Ракоція, хана, питання звязані з проблємою Західньої України і Білоруської займанщини, пляни лютої боротьби з дезертирством, з виходами за московську границю і т. д. На превеликий жаль не маємо ніяких відомостей про сі наради й повзяті ухвали—але не помилимося, коли в тих напрямах, якими пішли сі справи після ради, будемо бачити результати її директив—вислід становища, занятого на сій раді більшістю старшини.

В відносинах до Польщі рада очевидно заняла цілком неґативне становище і дала різкі директиви своєму урядові в сім напрямі. Так приходиться думати, порівнюючи приязні тони супроти Яна-Казимира і його партії, що лунали в українсько-польських зносинах всю зиму, з відпорною позицією супроти всяких проектів відновлення старих державних звязків, взятою гетьманським урядом після ради. Вона дуже різко відбивається від приязної позиції занятої до Польщі Москвою, але очевидно—не могла бути взята тільки з духу опозиції московській політиці. Дещо можна було б зложити на той факт, що уряд Яна-Казимира в сім часі перестав бути такою фікцією

---

[1]) В розумінню: заспокойте. [2]) Про віру дописано. [3]) Сю фразу дописано.
[4]) Се про грамоту (додаткову) дописано. [5]) Дописано.
[6]) Таможе л. 105—8.

лкою став був в осени. Тоді козацький уряд міг тішити себе надією, що під фірмою Яна-Казимира він зможе фактично правити в колишніх провінціях Річиосполитої (в Західній Україні з-окрема). Тепер політична сила Річиосполитої очевидно відроджувалась, і треба було рахуватися з відновленнєм її претензій на Україну.

Але ще більше треба, очевидно, покласти на рахунок змін у взаєминах ріжних течій серед самого козацтва (головно старшини, очевидно): над течіями угодовими, компромісними, шляхетськими взяли перевагу напрями, ґрупи й верстви більш радикального і непримиренного настрою щодо старого шляхетського режіму. Приходиться думати, що ті течії, які вступали в таку різку й тверду боротьбу після смерти Богдана, звели між собою герць уже на Росавській раді: в формах більше лагідних і парляментарних, ніж потім, але все таки досить рішучих, і дали на якийсь час перевагу твердому і непримиреному курсові супроти шляхетської Річиосполитої.

Можна мати поважні сумніви в своєчасности такого курсу в тодішніх обставинах. В той мент, коли Польща шукала компромісу з Москвою, а одночасно і з козаками, а козацькі політики вже свідомі були своїх принціпіяльних розходжень з московською політикою і московським режімом, для них мабуть корисніше було балянсувати між Москвою і Польщею і виторговувати певні політичні концесії і від Москви і від Польщі. Мабуть тільки сею дорогою могло бути здобуте поширенне козацької території на Захід і Північ, що було основним політичним завданнем моменту для козацьких політиків. Тільки сею дорогою могли вони поставити запору забаганкам московського централізму на Україні.

Рішучо ж відвертаючись від Польщі і відкликаючись до православних почувань московського царя як свого єдиного протектора, вони тим самим віддавали себе з руками і ногами на ласку московського уряду. Вони можна сказати—провокували його на всякі політичні експерименти над Україною.

Правда, у них був в запасі Карло, був Ракоцій—але позиція Ракоція була дуже хистка супроти Польщі (точніш—супроти маґнатів-прихильників), а з Карлом Москва була вже в стані війни, і всяке приятелювання, договори, чи навіть зносини з ним, Москва вважала актом нельояльности (не кажучи, що відносини самого війська до Ракоція і Карла і погодженнє їх претензій іще не дійшли до кінця). Балянсувати і провадити політичний авкціон між Швецією і Москвою було далеко тяжче, ніж між Москвою і Польщею. Момент коли Москва і Польща, претендуючи на протекторат над козаччиною, стояли між собою в відносинах формально-приязних, а инколи доходили до фактичного порозуміння й союзу—був далеко сприятливіший, виїмково-сприятливим для політики авкціону.

Але очевидно—сі моменти в козацьких кругах приймалися не в аспекті відносин зовнішніх, а далеко більше—відносин внутрішніх. Політика залицянь з Польщею і відновлення політичного звязку з нею трактувалася серед козацтва як програма партії—назвім її шляхетсько-старшинською чи польською, і сю політику поборювали її противники як партійно-шляхетську. Побіда над нею мала означати перемогу елементів демократичних над панськими—так можна міркувати оцінюючи сей поворот в світлі пізніших явищ.

Гетьман і його канцлер мусіли рахуватися з сею перемогою і прийняти директиви непримиренців. Вони дали сим непримиренцям переконатись самим в неможливости московської політики, що хоче рішати з Польщею долю України, не питаючи козаків. Тактику діскредитації московської політики, поведену в другій половині року

гетьманом і його писарем—їх заходи коло виявлення «московської зради»—треба оцінювати також не тільки в аспекті відносин закордонних, але як аргументацію проти політики домашніх непримиренців.

Але в даний момент гетьман і писар виконали директиви непримиренців, винесені на росавській раді. Причепившися до якогось посольства, гетьман зірвав переговори з Річпосполитою після ради—десь в середніх днях травня. Про се довідуємось з лементного листу Тишкевича до гетьмана козацького, писаного 25 травня (н. с. очевидно) з Крутка; на жаль він захований в дуже драпливім московськім перекладі, що місцями цілком загубив значіннє поодиноких фраз, так що ми тільки дуже загально можемо перекладати його зміст. Проте повний крах польсько-українських переговорів констатує він все таки виразно, і тим інтересний.—

Ясневельможний, милостивий пане гетьмане війська Запорізького, мій многомилостивий пане і брате! [1]). По тім як післанці мої повернулися від в. м., м. м. п. [2]), я теж повертаю до Войславич, мешкавши перед тим в Крутку. Що в. м. із військом Запорізьким, прихилившися на той з'їзд, що король й. м. і Річпосполита хотіли через нас, добрих приятелів в. м., урядити на обосторонне добро—і в. милости з військом Запорізьким і Річпосполитої, тепер його в проволоку зволив (пустити)—тому нехай буде бог суддею! Всяка жичливість [3]) показана і показується вашим милостям від короля й. м., і тепер уже дарма винуватити Річпосполиту: щиро вона хотіла погодитися з в. м., і хоче,—але в. м. силоміць відкидаєте ласку божу і приязнь короля і Річпосполитої! Що ж робить? Перед богом неба й землі свідчимося, що щиро, вірно й правдиво й охоче старались ми про згоду і спокій—що міг статися твердо. Ваші ж милости бажаєте якогось неспокою—бо ті справи, що в листі до короля і до мене в. м. написані—недорічні! Що посли не повернулися, то й з'їзду не треба?! Хто хоче бути вірним підданим королеві й Річпосполитій, може і без тих посольств бути! 300 літ військо Запорізьке було в опіці королів, панів своїх, не вимовляючися посольствами, але тепер нещасливі часи то принесли, що коли хтось згоди не хоче, посольством вимовляється. Нехай мене бог скарає, коли я в тім завинив, але самий жаль і добро всього християнства велять мені писати до в. м., як до певного приятеля і брата. Нехай би кров християнська більше не розливалася і не тішилися тою нашою незгодою чужі народи. На решті—бійтеся й суду божого! Живши на світі не жити, ївши хліб дати його людям—річ добра. Так і Август імператор говорив: «Бувши на світі не бути» [4]). А дух святий через мудреця рече: «При всіх достатках, хочби й монархом всього світа бувши, морем і землею володівши, се ніщо коли душу свою запропастити». Тому в Войславичах ще почекаю дальшого рішення в. мил.» Далі оповідаються перемоги Поляків над Шведами, посередництво цісаря для замирення Польщі з Москвою, жичливість хана до короля і т. д. [5]).

---

[1]) Такої титулятури від польського воєводи наш гетьман ще досі не сподоблявся!

[2]) Далі я пропускаю тих «моїх милостивих панів», котрими вщерть переповнений лист.

[3]) Се місце в перекладі попсоване.

[4]) Признаюсь, що значіннє сих афоризмів мині самому не дуже ясне.

[5]) Сибир. прк. ст. 1636 л. 598—601, в актах посольства Скоробогатого (видно лист був з ним пересланий цареві); дата: «дан с Крутка на выезде мая 15 дня 1656-го».

Таким чином приводом для зірвання переговорів Хмельницький виставив неприїзд якогось посольства. Яке се посольство? Мабуть з польської сторони. Насувається гадка, що може се був як-раз неприїзд Лянцкороньского: гетьман заявив образу, що головний комісар не приїхав до нього. Але настоювати на сім здогаді, розуміється— не буду.

В відносинах до шведського короля і Ракоція український уряд продовжує лінію «прихильно вижидаючої» політики. В тиждень по св. Юрії гетьман пише листа до Ракоція і воєводи Стефана, дякує за прихильність показану його посланцеві до шведського короля (мабуть Данилові), решту переказує устно через Стефанового посла, з котрим сей лист посилається.

Пізніший лист до швед. короля, 3 липня може дати поняття про загублені листи Хм. з травня і червня.

---

В відносинах українсько-московських небезінтересно насамперед відзначити ситуацію на церковній ділянці—позицію московського патріярхату супроти київського митрополита. 10 (20) травня 1656 патр. Никон виписав йому благословенну грамоту—чорновик її, з інтересними виправками заховався в актах пізнішого процесу патр. Никона [1]); я подаю сей текст в скороченню, але з зазначенням цікавіших виправок. «Б. м. великий государ Никон всеї Великої, Малої і Білої Руси патріярх—любому в Духу синові Сильвестрові Косову, митрополитові київському, галицькому (зачерк.: екзархові св. трону константинопольського) мир божий і наше благословенне. Безнастанно маючи в гадках Христову заповідь любови, схотіли ми написати тобі, улюбленче, аби ти заховуючи заповіди євангельські показував відповідну (зач.: синовську) любов і нам (зач.: пастиреві твому), та зчаста (зач.; знаючи як ми тебе щиро любимо як сина нашого в Духу і бажаємо знати про добре житте твоє) сповіщав нас про твоє здорове. Про нас же знай, що ми з ласки божої здорові і маємо добру надію на будуче. Щодо тебе бажаємо, аби завсіди молився за здорове в. государя нашого (зач.: користно полагоджував всі його справи, які там у вас) і підтримував відповідну приязнь з київськими воєводами й. ц. в. (зач.: згідно з повеліннями й. ц. в-ва). Бо воля ц. в-ва має добре виконуватися скрізь, всім християнам на втіху—тож і ти (зач.: улюблений в Духу сину) щиро, добре і безтурботно (немятежне) її виконуй. Будь здоров» і т. д.

Конкретне в сім етикетальнім писанню, як бачимо—порада згідного пожиття з київськими воєводами і пильного виконування царських бажань без яких небудь заперечень. В стилізації звертають на себе увагу повичеркувані вирази, які могли б виглядати занадто фамільярно і занадто нагадувати на залежність («синівство») митрополита від московського патріярха. Никон підчеркував свою зверхність над українською церквою в своїм титулі, вичеркував екзарший титул митрополита, що нагадував його залежність від царгородського патріярха, але не вважав потрібним дуже налягати на підрядне становище митрополита супроти себе, як московського патріярха (вичеркнено вираз: пастир). Відносини невиразні, переходові, їх різче оформленне як супроти гетьмана так і супроти митрополита відкладалось на пізніше. Смерть гетьмана і митрополита в наступнім році дала для того добру нагоду.

В тім часі перемінено київських воєводів. На місце кн. Ф. Волконского 29 квітня н. с. київське воєводство дано окольничому Андрію Бутурлину, що ходив з гетьманом

---

[1]) Видав її відти Макарій в XII томі своєї праці, ст. 103.

в походи 1654 і 1655 рр., а в товариші йому придано дяка Василя Герасимова, на місце Андрія Немирова. Дано їм при тім наказ, з датою 1/11 травня—він зберігався в повнім тексті і відкриває ріжні небезінтересні подробиці з практики сеї московської експозитури» [1]).

Починається з поучень, як належить прийняти від попередників фортецю, залогу, припаси—все списати і прислати се звідомлення до Розрядного приказу. Далі інструкція щодо захування обережности і безпечности: держати варту, висилати вістунів на розвідку; на випадок облоги наказати людям мати в фортеці хати, комори і всякий припас, але без певних вістей про неприятеля людей до фортеці не збивати, щоб не мучити їх непотрібно тіснотою і не приводити до шкід і утрат.

«Пильнувати гостро, щоб городські люде [2]) жили в городі і в острозі згідно з давнішими царськими наказами; без дозволу царського виселятись не дозволяти. Городи для ярини і токи для збіжа тримати не близько від городу і острогу, щоб від них не було якоїсь шкоди городові. Пильнувати, щоб у Київі в місті («на посаді») і по селах в Київськім уїзді не було ніякого розбою, злодійства, шинкування, ні розпусти («блядни»), ні гри («зерні»), ані якогось іншого «воровства». А хто буде розбивати, красти, шинкувати, промишляти розпустою, грою, тютюном—таких брати на допит, і коли будуть на них докази, брати на муку» і т. д. (125).

«Завести об'їздчиків, щоб об'їздили безнастанно вдень і вночи вулиці й провулки, аби в Київі в городі й острозі в гарячі дні люди не палили в хатах ні в лазнях і нізно з світлом не сиділи. Для печення хліба і варення страви веліти ставити печі в городі і місті, не близько від забудовань, обгородивши їх від вітру, щоб від огню в Київі було безпечно. А по дворах, в будовах веліти тримати літом бочки з водою на випадок пожежі» (126).

«Коли приїздять до Київа якісь люди з городів московських, українних чи сіверських до своїх свояків або для якогось промислу, вони повинні заявитися в приказній ізбі, а не заявившись аби ніхто ні в Київі ні в слободах у нікого не жив. Тих приїжих і прихожих людей записувати до книги поіменно: імена, по батьку і призвищу, звідки, до кого і в якій справі приїхав. Тих хто їх знає («знатців») кликати і ставити з ними на-віч, розпитувати; а у кого таких знатців не буде, тих допитувати докладно, роздавати на поруки, під записи, на випадок воровства і зради. А у кого поручників не знайдеться, таких тримати в тюрмі до закінчення слідства—аби (таким чином) не приходили до Київа і Київського уїзду з Литовської сторони і з городів боярські холопи, злодії, розбійники та інші воровські люди» (129).

«А заставним головам (начальникам застав) наказувати пильно, щоб поза їх заставами і вартами ніхто з-за границі не приходив і не прокрадався ніяким чином. Бо коли недбальством тих голов і вартових пройде або переїде за границю який небудь зрадник, будуть вони в великій опалі від государя, понесуть велику кару без ніякого помилування. Також пильнувати гостро, щоб до Київа і до Київського уїзду і до інших, Сіверських городів з Литовської сторони ніякі люди відку не приходили» (130).

---

[1]) Видано його в Актах Ю. З. Р. XV с. 117.

[2]) Мова про московських людей, що жили в московській фортеці й «острозі» при ній.

Коли приїдуть до Київа купці з Черкаських городів для торгівлі, позволяти їм торгувати всякими товарами на Гостиннім дворі, за попереднім царським наказом. Тільки вином (горілкою) і тютюном торгувати не позволяти, завертати вино і тютюн назад, і попережати, щоб з вином і тютюном на продаж більше не приїздили, бо як приїдуть знов, тоді їм бочки порубають і тютюн попалять. Але якогось безчестя, грабіжу або чогось лихого з ними не робити. А в Київі всяким людям оповістити гостру заборону, аби від литовських людей ніхто не купував вина і тютюну, ні дурно не брав [1]).

В питанню білоруським гетьманський уряд взяв тактику саботажу, не доводячи до гострого конфлікту, але й не спішачи здавати своїх позицій. Антін Жданович з московським сотником Сивцовим занялися старанною перевіркою обосторонніх обвинувачень. Почали від Ніжина як полкового міста; розшукали Івана Дорошенка і зробили йому допит—як се він зважився кинути на призволяще Новий Бихів? Дорошенко виправдувався тим, що йому дав такий наказ Василь Золотаренко, заступаючи небіжчика брата (до призначення Нечая): він прислав йому устного наказа через ніжинського сотника Михайла Бердичівського, щоб він кинув армату й запаси і вертав з військом. Дав при тім зрозуміти, що приводом до такого наказу послужили вісти про бунт в козацькім війську (вище, с. 1156 наведені в оповіданню Самовидця). Зазначив, що властиво не було ніяких причин відступати—«військо не бунтувало, готове було стояти, запасу всякого було досить і було що їсти, але велено відступати»; Дорошенко вже на власну руку, з великою бідою вивіз армату. Се потвердив Бердичівський й инші старшини, що були при тім як Золотаренко давав свій наказ: Петро Забіла, Григор. Кобилецький та инші. Жданович признав Дорошенка в нічім неповинним—«так сказав: мені безвинного карати нема що, чоловік він правий». Одначе всетаки лишив Дорошенка в вязниці, поки гетьман порішить сю справу за зібраними відомостями [2]).

Слідство з приводу Федора Константиновича дало небезінтересний побутовий образок. Константинович пояснив, що він був давніше в лядській службі в Литві, а потім перейшов до Запорозького війська з 6 хоругвами і пішов через Копись до гетьмана Хмельницького. Коли він в Кописі став на передмістю, запросив його до себе тутешній московський воєвода Толочинов, а підчас тої гостини прийшов лист від могилів-

---

[1]) Тамже ст. 132—3.

В звязку з сим з московського посольського приказу дано новому воєводі «образцові письма»—форми зносин з українськими урядами.

До гетьмана писати, по царськім титулі: «воєводы А. В. Бутурліна с товарищи великого государя, е. ц. в. войска Запорожского гетману Б. Хм. со всѣм войском Запорожским от Господа Бога здоровя желаем»—«потом писать дѣло».

Полковникам та «иным начальным людем государевых черкаских городов»: «его цар. величества полковнику или иному какому начальному человѣку—имярек».

Попереднім воєводам дано було инакшу форму:

«Его царскаго величества отчини—вел. княжества Кіевскаго бояря й воеводы царскаго величества войск Запорожских приятелю нашему—другу гетману Б. Хм. любительное поздравление».—Акты ЮЗР. III. 543—4.

[2]) Акты Ю. З. Р. III с. 519 і 526—7: тут два паралельні протоколи, один списаний Ждановичом, а другий Сивцовим, здебільшого вони згоджуються в головнім, розходячися в ріжних деталях.

ського воєводи Репнина, і в нім наказ Константиновичу їхати до царя до Москви. На се Константинович відповів, що він їде не до царя, а до гетьмана, а гетьман як схоче, то може від себе відіслати його до царя. Та після сеї гостини напало на нього московське військо і з ним козацький сотник Василь Дрозд, або Дроздович, і Константинович, мовляв, бився з ними більш боронячися від їх збройного нападу, а людей копиських не чіпав. Дрозд же доволі образово представляв, як він припадково в дорозі бувши заночував у Кописі і рано хотів виїздити, коли побачили людей, що тікають до міста з сіл: биті, криваві, ранені й мучені, і воєвода місцевий його затримав: «Почекай, давай спитаємо, що се за люде і хто їх бив». За тими людьми прийшли під місто 6 хоругов Константиновича і Дрозд їх питав. «Хто вони і які люде? чи государеві, чи війська Запорозького? відки й куди йдете? чи маєте грамоту від цар. величества чи від й. м. пана гетьмана». Але Константинович на се сказав: «На що вам грамота? Я вам таку грамоту покажу, що дехто і з замку не вийде. Яке вам діло, куди я йду і де я був?» З сім почав наступати на місто і бити людей. Воєвода запросив його до замку і став частувати і старався його в мягких словах опамятати, щоб він не бив царських підданих. Але Константинович на воєводу тільки «фукнув» і пішов до свого табору, а другого дня почав знову наступати на місто, так що воєвода мусів попросити салдатів з міст инших, і прийшло до справжнього бою. Константинович відбивався і відійшов оборонною рукою, а підчас слідства виступає в Борзні, очевидно—в складі Ніжинського полку. Жданович вислухавши тут його свідчення, очевидно признав їх за вдоволяючі й лишив Константиновича на волі [1]):

Приїхавши до Чаусів 19 н. с. травня, Жданович оповістив про свою місію по сусідніх містах, де стояли козаки, щоб усі хто має якусь скаргу, приходили до нього, і скликав всю старшину і товариство. Вони запевняли, що ніяких насильств за ними нема, навпаки—вони гостро забороняють своїм людям всякі насильства і кривди; за те на жаданне Ждановича подали довгі реєстри кривд від московських людей; се забрані коні, вози, гроші, одежа, зарубані, спалені, замучені чоловіки й жінки [2]).

22 н. с. перевів Жданович допит над самим Нечаєм що до його титулу; вище я наводив се, що Нечай показав універсал і листи гетьмана, де його титуловано полковником білоруським, і Жданович тільки на будуче заборонив йому вживати сього титулу, а за попереднє не наложив ніякої кари—підчеркує Сивцов.

---

[1]) Також с. 520—1, 527—8.

[2]) Акты ЮЗР III с. 522, 528—9, 532—540

Ось дещо для приклада: на дім сотника Улянівського Ів. Сонцев наслав салдатів і забрав його жінку до вязниці, без усякої причини. Иншим разом наслав 30 салдатів і ті робили що хотіли: взяли 50 коней, 40 корів, на 40 кіп одежі, 15 чоловіка і не відомо де поділи. У сотника рогозинського взято 10 козаків—не відомо де поділись, 40 мушкетів, 10 коней, панцир, 18 шабель, 80 рублів грошима, 4 казанки. Самого сотника хотіли спалити в лазні. В селі Селдлуках 18 чоловіка зарізано ножами, 4 жінок огнем припалювали і замучили на смерть, двох недорослих дівчат знасилували і вони лежать смертельно хорі. Коней забрали, 24 ями вибрали. Декого забрали в полон і їх потім викупали. В с. Березівці вимучили 60 кіп грошей, 2 чоловіки зарубали, 2 мучили. В с. Алешні двох зарубали на смерть. В Хотольні відрубали козакові руку і спалили двори. В м. Зимниці стяли 2 мужиків; в другий 4 чоловіки і 4 жінки, 2 спалили і село теж, і т. д. (с. 536—7). З поміт в Малор. справах кол. архиву загр. справ, 1656 № 9 видко, що сі акти привіз до Москви Сивцов.

В справі заміни московських залог козацькими Жданович прийняв оправдання Нечая, що він тим чином тільки відновляв залоги Золотаренка. Не ясно, чи Золотаренко вивів був їх на московське жалуванне, а Нечай відновив. Чи Золотаренко не виконав московського наказу з 26 с. с. травня, і московські воєводи скористалися з смерти Золотаренка і виводу козацьких залог за правління його брата під впливами поголоски про бунт серед козаків, і поставили московські залоги, а Нечаєві було доручено поставити козацькі залоги скрізь де вони стояли за Івана Золотаренка. Се друге здається мені правдоподібнішим. В кождім разі Жданович прийняв до відома, що Нечай виконував тут гетьманський наказ, але велів повиводити козацькі залоги з Могилева і Могилівського повіту, і з инших повітів включно з Чаусами. Одначе все дальше показує, що се розпорядженне про вивід робилося більше для московських слухів, як для козацьких.

Приноровлюючись до московських норовів, для сатисфакції московських воєводів, Жданович велів забити кіями на смерть кількох чоловіка з приводу московських скарг на розбої і грабіжі. Запитав Нечая, чи се з його наказу чи відомістю, чи з відома й наказу його сотників козаки нападають на місцевих людей, на царських післанців, на московські залоги, місцевих селян намовляють до себе приставати і т. д. Нечай відповів, що він навпаки суворо, під карою смерти, забороняє робити які небудь насильства, а салдатів не бито, тільки виведено з залог і заступлено козаками. Тоді Жданович розіслав козаків на місця скарг—разшукувати тих, що робили ті грабіжі і насильства, і другого дня приведено до нього 12 чоловіка, що з ріжних полків пішли на розбій: жили по лісах і рабували. Жданович допитував, з чийого наказу вони розбивали? чи не наказав їм того Нечай або його сотники? Сі бандити заперечили: «Не наказував нам того ні пан Нечай ні сотники Нечаєвого полку, і ніхто з них не знав про той розбій і шарпанину нашу—навіть про нас самих ніхто не знав і не відав, що ми тут зібралися з ріжних місць полку Ніжинського, Миргородського, Полтавського і вибравши з-поміж себе старших тим займалися». Жданович велів двох старших з них, з Ніжинського полку повісити і «на останнім ступню шибениці» коли їм уже мотузка на шию клали ще раз запитав їх, при Сивцові: чи Нечай або котрий сотник знав про їх учинки або їм наказував? Відповіли, що не знав і не наказував ніхто, і ні пан Нечай і ніхто инший нічого не знав. Повісивши їх Жданович велів решту їх товаришів, 10 чоловіка, бити в два кії нещадно «так що вони ледви чи житимуть потім».

В справі відібрання царських грошей від могилівських міщан Нечай пояснив, що він тих самовільників розшукав, відібрав у них усе заграблене, а самих провинників засудив був на кару смерти, але міщане і салдати, що від них потерпіли, не хотіли, щоб за них людей вішали: заявили, що вони з ними помирились і видали їм на те посвідку на письмі. Приїхавши під Могилів, Жданович з Нечаєм кликали до себе воєводів, аби вони приїхали або когось прислали, щоб вислухали всіх тих що поз'їздилися з жалями на московських людей, а хто має жаль на козаків—нехай теж іде й свідчить. Але воєвода відказав, що самому йому їхати не личить, а післати нікого не має, до козаків же претенсій ніхто не має, і конець кінцем запросив приїхати до нього. Супроти того Жданович з Нечаєм 20 н. с. травня поїхали до воєводи, але тут знову стали випоминати Нечаєві, що він не пошукав винних в відібранню царських грошей. Нечай повторив те що говорив Ждановичу: що він винних відшукав і засудив був на смерть, але ж самі жалібники випросили їх від смерти і дали їм на те посвідку; се

посвідчили самі салдати. Тоді воєвода почав на жалібників кричати: «Що ж ви скурві сини, скаржитеся тепер на полковника, коли помирились?» І велів їх арештувати, але Жданович з своєї сторони виявив не меншу ґалянтність супроти воєвод: не вважаючи, що справа була вже начебто ліквідована, він трьом участникам проголосив кару за військовим правом»—велів бити киями нещадно.

По сім іще кілька день трівав суд на обидві сторони: в скаргах на козаків і на московських людей. Двох сотників Жданович велів арештувати супроти обвинувачень поставлених їм, а третього, Жуковського—за те що допускав в своїй сотні своєвільства, до убийств включно,—засудив на смерть, і потім стято йому голову прилюдно на майдані.

В закінченнє, 30 п. с. травня, скликано козацьку раду і на ній оголошено наказ: всім козакам українським, з полку Ніжинського і Чернигівського вийти з Могилева і Могилівського повіту, і з инших своїх давніших осель, згідно з волею гетьмана. Полковника Нечая Жданович признав неповинним в піднесених против нього закидах: у всіх справах він себе обілив. Додатково поставлено раді запитанне: чи правда, що Нечай католицької віри, як се йому закидають? На се всі зібрані однодушно відповіли, що се неправда: він віри православної християнської[1]).

Таким чином, московській стороні дано всяку можливу сатисфакцію—але фактично Могилівську козаччину не зліквідовано. Гетьманський уряд мабуть сподівався, що цар задоволиться показаними йому знаками льояльности, і Нечай, віддавши на кару кілька підрядних людей, як побачимо—далі повним ходом повів поширенне Козаччини. Але сі надії були даремні, і царський уряд далі настоював на новий ліквідації білоруської козаччини, викликаючи тим сильне роздраженне Козацтва і особливо старшин.

---

В иншій сфері розходжень з московським урядом—в справі еміґрації за московський кордон, напруженне теж розійшлось без конфлікту—але ролі були відмінні: гетьман хвилювався, московський уряд тихо саботував і проводив свою лінію, яка підтинала живу базу гетьманщини самим безпардонним способом.

Я мав нагоду торкатися сеї теми: розбіжности на сім пункті московської і української політики і того значіння яке відплив людности з Козацької України за московський кордон мав на розвій козацької політики, на висліди боротьби. Паралельна робота, що ведеться на сім полі одним з моїх співробітників[2]), звільняє мене від потреби детально обслідувати се питанне в рамцях сеї книги, і я обмежусь кількома загальними вказівками щодо сеї теми.

Ми бачили вище, що московський уряд, коли ще не зважився на боротьбу з Польщею, як форму розвязання конфлікту Козаччини з шляхетською Річпосполитою пропонував виселенне козацького війська на московську територію, тільки подальше від польської границі, щоб не було пограничних суперечок. Мав при тім на оці, річ очевидна, також і при тім розпорошенні сеї еміґрації, щоб компактне військо не стало якоюсь небезпечною силою в самих внутрішніх відносинах Московського царства.

---

[2]) В. Юркевич, Заселенне Слобідської України в часах Хмельничини: праця ся зачитана частями в засіданнях Науково-досл. Катедри Історії України в Київі, має в році 1930 вийти в «Студіях до Історії України», видаваних тою ж катедрою.

[1]) Акты Ю. З. Р. III с. 523—5, 530—1.

Такі приготування для прийому масової української колонізації, за досвідами еміграції 1638 року, московський уряд почав робити вже підчас кампанії 1649 року: козаків жонатих і семянистих велено відсилати невеликими партіями на службу в українні города «від кримської сторони», одиноких справляти на Дін, а «від литовської сторони» нікого не лишати, щоб не було «ссоры», і самим переселенцям—небезпеки від Поляків [1]). Тоді такої еміграції не піднялось, але московський уряд сподівався її після берестецького погрому, і на перші донесення про нього, на запитання пограничних воєводів, як їм поступати на випадок масової еміґрації, він поновив попередне розпорядження: розсилати еміґрантів на житє невеличкими партіями, а коли б приходили «большими людьми», висилати їх на Волгу до Симбирська й инших городів, а в ближчих до польської границі не лишати—«для ссоры» [2]). Так і поступали з тими переселенцями, які посунули за московський кордон в 1652 р., коли жовніри з'явилися на лежах в заднішрянських полках, і людність втратила віру в можливість відборонитися від польської шляхти під гетьманським рейментом, або не хотіла далі витримувати сеї тяжкої і малонадійної боротьби [3]). Так і самому гетьманові запропонували тоді, замість приймати його під царську руку разом з Україною—вийти з військом на московську територію і поселитися на Дону в сусідстві Донського війська [4]).

Але гетьман сам не хотів виходити з України, і кривим оком дивився на утечу людности, особливо козацької що повинна була витримувати боротьбу за визволенне від Польщі [5]). В очах його і війська, се були зрадники і дезертири [6]). Скільки можна було—їх не випускали, переслідували і за кордоном, конфіскували їх майно, яке вони полишали в межах Козацької України, і самих їх били й грабували, коли вони з'являлися на старих місцях, щоб забрати свої «остаточные животы». «У нас тепер така ухвала всього війська Запорізького»—оповідав оден пасічник за московським кордоном—«коли хто з нашої братії—козаків підуть на царське імя, таких велено рубати» [7]). І дійсно, коли може не рубали, то били й грабували щиро, а заразом гетьман надокучав і пограничним воєводам і самому цареві своїми пригадками, щоб вони його людей за границю не перепускали, в службу не приймали і т. д. Се листуванне з тих років досі відоме мало, але воно відчувається в принагідно висловлюваних згадках пізнішого часу, що українських еміґрантів без гетьманового дозволу приймати не можна [8]).

---

[1]) Розпорядженнє уряду, отримане в Путивлі 9 лиця с. с. 1649 року, переказує в такім вигляді путивльський воєвода в своїй описці—Малор. приказу стовб. 5816/5 л. 147, у Юркевича.

[2]) Див. вище с. 314. [3]) Вище с. 414—5. [4]) Вище с. 416—7.

[5]) Пор. наведену вище (с. 415) вістку з України з весни 1652 р., як то Хмельницький пише погрози цареві, за те що той приймає під свою протекцію «своєвільних хлопів з України і з-під Смоленська».

[6]) В Білгород. стовбцях зберігся напр. такий епізод з лютого 1651 р., коли оден еміґрант з Зінькова Тишко Донець звернувся до пограничного воєводи з проханнєм видати йому перепустку на Дін: слідом з'явились зіньківські козаки, вислані наздогін за ним від місцевого отамана, з листом до воєводи, щоб він затримав того Донця з товаришами, бо вони «гетьманові Б. Хм. зрадили»: втікли коли в їх краю війна і хан стоїть з усею Ордою—ст. 298, у Юркевича. [7]) Тамже.

[8]) Пор. вище епізод з Сулимівцями, ст. 929.

Одначе фактично сей принцип ще додержувався, особливо з того моменту як принціпіяльно було рішено таки прийняти Україну під царську руку і відпав таким чином мотив «ссоры» з Польщею за переселенців. Переселенців уже не розсилають примусово по дальших містах, не велять мандрувати на Донець тощо, а дозволяють селитися при границі, а се притягає все більші маси еміґрантів: можна завчасу собі вибрати догідне місце для господарства в сусідстві границі і помаленьку, непомітно перенестися. Бо виходити за московську границю на промисли й уходи полкова старшина і сам гетьманський уряд не тільки не забороняли, а навіть добивалися від московських воєводів як найбільшої свободи в сім напрямі для своїх полчан. Часові виходи на пасіки й уходи гетьманців за московський кордон сильно зросли в сих роках, і дуже улекшували еміґрацію, даючи можливість легкого переходу на богаті, родючі і досить безпечні землі. Ся можливість видимо деморалізує військо, особливо східні, пригранічні полки: при кожнім конфлікті, і просто в моментах утоми від безконечних походів і безнастанних мобілізацій незадоволені елементи не тільки самі виходили, а й розвивали неприємну і шкідливу для інтересів визвільної боротьби аґітацію против старшини і гетьманського уряду. Ми бачили се в наведенім вище (953) листуванню з осени 1654 року: гетьман нарікав, що богато козаків тікає за московський кордон не вислуживши своєї служби, себто дезертує серед походу, при тім бунтують і роблять замішанне в війську. Доходить до крівавих конфліктів, виникають цілі повстання і потім коли таке повстанне не вдається, всі причетні тікають за царський кордон.

Так треба розуміти сі явища—в листах гетьмана ледво зачіплені не дуже виразними натяками.

Шкода для гетьманського режіму була подвійна: утікала жива людська сила, козацькі контінґенти, і заразом під самою границею осідали елементи ворожі старшині і гетьманові, заінтересовані в тім, щоб зірвати кордон. При кожній пробі повстання против гетьманського осередку, чи против старшини, сі пригранічні еміґранти могли дати дуже небезпечні контінґенти. Ся ситуація яскраво виявила себе по смерти Богдана, ставши одним з головних моментів руїни української державности, і вона зовсім ясно давала себе відчувати вже в явищах сих. Гетьманський осередок хвилювався 1655–6 років, й настоював, щоб царські воєводи не приймали сих своєвільників: завертали назад, або на місці побивали, а майно забирали «на государя» (не аби яка проба матеріяльно заінтересувати пограничну адміністрацію!). Просив царя дати в тім напрямі як найбільш рішучі директиви пограничним воєводам. Московський уряд принціпіяльно признавав його погляд за правильний, і иноді, як то ми вже бачили, давав такі директиви своїй адміністрації: ніяких «вольних людей» з України не приймати, а відсилати назад «в Черкаські городи» (вище, с. 929). Але на практиці сей принціп не витримувався ніскільки. Східня границя Гетьманщини швидко обростала сею дезертирською, своєвільною кольонізацією, Гетьманщина діставала новий фронт противугетьманський. Гетьман і його окруженне нервувались бачучи, що їх відклики до московської адміністрації й самого царя зістаються безрезультатними. Вони порівались перейти слідом за тими бунтівниками, що тікали «на слободи»—вирізати й випалити їх оселі, силоміць повернути на Україну сей дезертирський елемент і відстрашити від нових експериментів в сім напрямі. Те що здійснилося потім в осени 1658 року і послужило стімулом для гадяцького уніонного акту, не раз ставилось уже перед тим як чергове завданне—і як от ми бачимо, такий плян був повторений і може навіть

здійснений до певної міри, тільки в невеликих розмірах, весною 1656 року, в звязку з повстанням піднятим еміґрантами під проводом якогось Григорія Неблядина, що перейшов з повстанцями границю Гетьманщини, аби тут збирати охотника, і тим дав гетьманцям привід перейти й собі границю, щоб погромити бунтівників на московській території.

Але перше ніж перейти до сього високо симптоматичного епізоду, я мушу ще повернутися до осіннього листування в справі еміґрації. Я навів лист гетьмана до путивльського воєводи, з проханнем помогти йому знищити козацьке своєвільство, спеціяльно розігнати тих уходників, що збиралися на торських промислах: там очевидно збиравсь особливо небезпечний елемент, і туди подались учасники останніх бунтів, глухо згаданих гетьманом. Такі листи були, видима річ, розіслані до ріжних пограничних воєводів. Заховалась царська відповідь з дня 30 с.с. вересня на одписку білгородського воєводи В. Б. Шереметева, що сповіщав про лист від гетьмана «з табору під Лозовою» такого ж, очевидно, змісту: щоб своєвільників не приймали і спеціяльно з Торських уходів вигнали на Україну. Заразом Шереметев подавав відомости про нових пересельців на слободи: на Цареборисове городище прийшло з 50 козацьких родин з Кобиляк і Кремінчука і селяться коло старого городища; з Торських озер—де їх зібралось тисячі 2—3, або й більше, теж богато хочуть оселитися під тимже городищем і післали по жінок і дітей до Черкаських городів. Але Шереметев тих торських козаків не хоче приймати, тільки тих 50 нововиїзжих родин—заходиться коло наділення сих нововиїзжих землею і хлібною дачею, також тих що за царською згодою («указом») оселилися між річками Харковою і Лопиною (пізніший Харків, що саме того року згадується вперше). А до торських козаків він післав свого чоловіка—«сказати їм щоб ішли в полк до Б. Хмельницького». Цар у своїй відповіді похвалив сі розпорядження Шереметева і товаришів. «Ви се зробили добре, що таке їм переказали, не хотячи ‚ссоры' між вашими людьми і Черкасами». «Тепер одержавши сю грамоту, напишіть гетьманові Б. Хм., що тим Черкасам які прийшли на Тор варити сіль, ви посилали листи і переказували, щоб вони вертались до тебе, гетьмана, до (своїх) городів, а на будуче їх приймати не велено. Щодо українських городів—ви писали до воєводів і приказних людей, щоб вони не приймали і не осєлювали на віки ні Черкасів ні яких небудь инших людей, які б прийшли з полків від гетьмана Б. Хмельницького, ні з Тору ні з инших городів перед сим нашим указом,—веліли то крішко заборонити. На Тор і до Чугуєва Черкасам написали, щоб вони з Тору і з Чугуєва ішли в черкаські городи до гетьмана Б. Хм. Також написали від себе (приказним людям?), щоб вони післали свого жильця на Тор і наказали їм вертатися до гетьмана, а надалі їх там приймати заборонено. А котрі Черкаси селитимуться в Чугуєві і на Цареборисовім городищу, тим грошевого і хлібного жалування від царя не буде» [1]).

Розуміється, Шереметев такого листа гетьманові написав і він міг служити за відповідь на переслане через Ждановича прохання до царя, щоб він розписав до пограничних воєводів накази, аби не приймали еміґрантів і назад гонили (вище с. 953). Але гострі очі гетьманської канцелярії мусіли ясно добачити, що се не більше як одписка про око: замість розігнати еміґрантів і оружною рукою приставити їх на границю, посилати їм такі делікатні поради та попередження, що їм не буде царського

[1]) Сівського стовб. 158 л. 237—у Юркевича; стилізація листу не визначається прозорістю, я старавсь переказати його можливо ясно.

жалування в нових слободах. І дійсно, наступний 1655 рік фактично пройшов в дуже жвавій роботі над реєстрацією нових еміґрантських осад Слобідщини, наділенням їх землею, призначенням воєводів до новозаснованих міст (Харкова, Сумів, Охтирки й ин.), з директивою—далі «осажувати Черкасів вел. государеві» [1]). Московський уряд рішуче зійшов з попереднього ухильчивого становища і постановив не оглядаючись на прохання гетьмана вести повним ходом кольонізацію своєї території українським еміґрантським матеріялом, що показувався таким цінним і догідним на практиці. Попередні побоювання воєвничих і своєвільних нахилів сеї людности очевидно розвіялись, й інтерес «государства» взяв гору над усякими сентіментами супроти васаля-гетьмана. А може—прилучились і макіявелівські мотиви—ослабити його і взагалі Гетьманщину сим відливом живої людської сили під безпосереднє завідуванне царської бюрократії, по тім як виявились розходження в політиці Гетьманщини з плянами московського уряду (вже підчас львівської кампанії 1655—6 року і ще більше—в осени і зимою 1656—7).

Як реаґував гетьман і його окруженне на таку еґоістичну, некоректну супроти нових підданих політику царя? Протестували, просили, переконували, чи переконавшися в неможливости змінити її, замовчали, затаївши обиду і гнів у серці? Не розпоряджаю листуваннем на сю тему з 1655 року, але весною 1656, з приводу якогось повстання, піднятого против гетьмана під проводом отого Григорія Неблядина еміґрантами, що пішли були на Дін, гетьман рішився вчинити карну експедицію за московську границю, аби знищити ті дезертирські своєвільні слободи, що приманювали до себе все нових еміґрантів, і заразом служили зборищем всякого ворожого гетьманові і Гетьманщині елемету. Про се, як ми бачили, Виговський оповідав московському післанцеві 5 (15) квітня в Чигрині—що потім як збереться військо на Росаві, гетьман хоче відти йти на закордонні слободи що поосідали над Пслом (ст. 1213). Два місяці пізніше ми справді бачимо гетьмана з його штабом при самій московській границі: відти висилає він в посольстві до Москви Скоробогатого, 7 с. с. червня. З того видко, що свого пляну йти вибивати козаків з слобід на Пслі він таки не лишив. Слободи над Пслом, до котрих він вибирався—се територія пізнішого Сумського полку, Гадяч найближче до них полкове місто. Очевидно, росавська рада, чи збори старшини, що мала там зібратися, апробували плян розгрому слобід, і гетьман щось зробив в задуманому напрямі, але що саме, зістається досі невідоме: я не знайшов в сучаснім листуванню ніякої вказівки на се.

---

Можливо, що «великі бунти», згадані в гетьманськім листі, висланім з Гадяча, могли стояти в звязку з сею карною експедицією. Гетьман велів Скоробогатому пояснити цареві, що від Донських козаків пішли були великі бунти: якийсь Грицько Неблядин зібрав пяниць і своєвільників, проголосив себе полковником і хотів битися з гетьманом, війшов на гетьманську територію і склйкав тут охотників, запевняючи людей, що має на те царську грамоту—людей збирати і гетьмана воювати. З скупих пояснень зроблених гетьманом в його наказі Скоробогатому, можемо міркувати, що гаслом бунту була—охорона козацьких вільностей. Хмельницький їх не пильнує, не хоронить, і сей Грицько нібито з царського наказу збирав козаків, щоб його скинути. Гетьман велів тих своєвільників розгромити, самого Грицька й инших провідників повстання увязнено—до царського указу, і гетьман через своїх послів виправдується перед

---

[1]) Про се у Юркевича, ор. с.

царем в сих репресіях над людьми, що мабуть називали себе військом Донським, гетьману запорозькому непідвладним. Мовляв грізна небезпека повстання до того примусила його, гетьмана, до сього кроку, бо як би було тих своєвільників лишити на свободі і дати їм зібратися в більшім числі, виникла б на Україні велика усобиця,—бунтівники так відгрожувалися: «Тепер ви горою, а на літо ми вас воювати будемо». Гетьман нагадує московському урядові повстанне Остряницових козаків у Чугуєві, що скінчилося убийством гетьмана і поворотом бунтівників назад під Польщу: на його думку з повстання Грицька могло вийти що небудь подібне. Се змусило його до експедиції за московську границю. Грицька погромлено—але справу не доведено до кінця, судячи з того, що гетьман в обережних виразах піддає цареві під увагу потребу добити сих своєвільників на московській території [1]).

Взагалі короткі й побіжні згадки гетьмана—що полишає свому послові дати потрібні пояснення устно, лишають богато неясного в сім цікавім епізоді. Рух розвинувсь очевидно за межами козацької України, на Слобідщині, під проводом людей, що втікали з України на Дін. Вони перейшли козацьку границю («вшедши тут», каже гетьман), але громлячи їх гетьманці очевидно перейшли московську границю—инакше ми не зрозуміємо тих перепросин, котрими гетьман обставляє свій виступ. Довести до кінця свою боротьбу з «своєвільниками» гетьман не наважився—може тому, що вони відступили в глибину Слобідщини. Він рахується з можливістю, що сі недобитки повстання будуть обмовляти його перед царем, готовитимуть новий виступ і т. д.

Мав він і його прибічники на увазі сей рух, коли Виговський розповідав Портомоину, 15 квітня н. с., про плян карної експедиції на Слобідщину, і ся експедиція мала на меті підняти сей небезпечний рух? Чи навпаки, виступ Грицька врізався не-

[1]) В листі до царя: «И то тебѣ великому государю, вашему царскому величеству извещаемъ, что великие бунты всчалися было от донских, а полковником у них был Гришка Неблядинъ, которой многих бражников и своевольниковъ собрал было, хотя на нас рать поднять, ис чего—сохрани боже—всѣ неприятели наши (б) тѣшилися. И мы велѣли тѣхъ своевольниковъ розгромить, а то для того, что указу от вашего царского величества не имѣл ничего, и он был неповинен войска собирати. Которыхъ (бранців-своєвільників?)мы задержали до указу вашего царского величества,—но сохрани боже, ежели б больши тѣх своевольниковъ собралось ,то бы огонь великій загорѣлся,—что они такъ говорили, что «ныне вы тѣшитесь, а мы на лѣто вас воевати будем».

В інструкції Скоробогатому:

«Бити челом о том его ц. в-ву, чтоб о том не прогневлялся, что в своевольников тѣхъ донских казаковъ, которые вшедши тут на охотника,—а нихто доброй не пошол, только своевольники, и много их собралося было, а старшина у них был Гришка Неблядин, который сказался, что бутто е. ц. в-ва в том повеленье было и что е. ц. в-во велѣл нас воевать. И мы не видя указу е. ц. в-ва, только своевольников без вѣдома в. ц. в-ва собраных, для чего велѣли есмя тѣх своевольников сносить. А если б гдѣ тѣ своевольники объявились и про нас недобро говорили, чтоб е. ц. в-во не вѣрил. Понеже мы будучи под е. ц. в-ва крѣпкою рукою прилѣжно остерегати вольности будем и остерегаем. Понеже они хотѣли такову своеволю всчать, какая была в Чюгуеве. А указу на то е. ц. в-ва не было ни через посланца ни через письмо. Надобно бы таких своевольников и там казнить—и то под высокое разсуждение е. ц. в-ву подаем».—Сибир. прик. ст. 1636 л. 592 і 596, див. нижче.

сподіваним інцидентом в сю ситуацію і змусив гетьмана, замість наступу на за-кордонні слободи подумати про самооборону? Поки що я не маю відповіди на се питання.

Але годиться зазначити, що поголоска про якусь внутрішню боротьбу серед Козаччини пішла тоді широко, тільки в дуже неясних формах, як звичайно. Уже 8 н. с. червня австрійський аґент пише з польського табору: «Пускають такі чутки, що за Дніпром козаки збунтувались против Хмельницького і виставили иншого—наказного гетьмана але треба чекати потвердження певности сього» [1]). Потвердження приходили, хоч в досить відмінних формах.

Так Радзейовский в листі з 22 н. с. червня переказує Карлові-Ґуставові сю поголоску в такій редакції, що Хмельницький попав у ворожнечу з полковником Богуном (Bohna), тому що той тримається польської партії і хотів Хмельницького також привести до того,—відгомони старих чуток, що Богун не схотів присягати цареві [2]). Акакія, французький аґент, що перебував тоді у польськім таборі під Варшавою, доносив в депеші 25 червня, що між козаками розділ, і вони шукають порозуміння з королем [3]). Ґоліньский записує під місяцем липнем вісти з Волини, з Дубна, що Задніпрянські козаки обрали собі гетьманом Вдовиченка (знову!) і він жодним чином не хоче Хмельницького пускати за Дніпро і тягне за згоду з Польщею [4]).

Під сими чутками може лежати дещо про сей слобідський рух, зовсім реальний як бачимо—хоч все се промайнуло так швидко, що скептики справді могли зістатися при переконанню, що все се була тільки польська вигадка.

В кожнім разі епізод незвичайно інтересний і глибоко симптоматичний. В такий критичний момент, коли йшла мова про об'єднання Української землі і широку експансію Козаччини, як її провідного державно-творчого елементу, великому гетьманові приходилося думати про забезпеченне тилу, про криваву боротьбу против дезертирства, про повстання, що грозили його скинути з провідного становища.

Історикам публицистам лишаємо для обміркування, хто тут був більш винен. Чи козацькі маси, що лишаючи на мілині своїх провідників-політиків і дипльоматів, в такій критичній хвилі мандрували собі далі від походів, війн і рад, щоб господарити на дозвіллі: закладати хутори, стави, пасіки, ставити меди і варити горілки та на прохолоді з-далека смакувати думи про епохальну боротьбу за визволенне? Чи сі козацькі верхи, що ширяючи розумом по політичних констеляціях забували про той народній ґрунт, що не витримував сеї високої політики під їх ногами? В кожнім разі епізод сей віднині буде характерним проявом великої історичної української траґедії навіть в тих неясних обрисах, що тут я принотував.

---

[1]) Жерела XII с. 391.

[2]) Архив ЮЗР. III VI с. 122.

[3]) Les Cosaques divisés entr'eux recherchent á l'envie la protection polonaise. Теки Люкаса в Оссол. 2973, л. 76.

[4]) Осол. 189 с. 829.

## XI.

## «МОСКОВСЬКА ЗРАДА» І НОВА ЛІҐА

(літо 1656—весна 1657).

*Непримиренє становище козацтва супроти Польщі і тривога з приводу московсько-польського замирення; посольства Скоробогатого і Гапоненка (червень-липень). «Московська зрада». Польські присилки, Д. Балабан з королівським листом. Виленська комісія (серпень-жовтень) і наради старшини з приводу польсько-московського замирення в вересні-жовтні і листопаді-грудні. Посольства Кикина і Фомина, лист Хмельницького цареві з Фоминим; український уряд не признає замирення з Польщею. Білоруська справа і козацька експансія на північ. Зносини з шведським королем, липнева місія Данила і жовтневий проєкт договору. Переговори з Ракоцієм, вересневий договір і воєнна конвенція. Пляни прилучення Західньої України, експедиція Ждановича. Посольство Абрама Лопухина. Посольство Велінґа; непорозуміння що до Західньої України. Заходи в Царгороді і Криму. Польські посольства. Австрійське посередництво, місія Парчевіча, її звідомлення. Посольство Кикина, царські докори і побажання з приводу спілки з Ракоцієм. Посольство Капусти. Відправа Парчевіча і Бєньовского; поголоски про в. кн. Руське.*

Після того як військо Запорізьке на весняній раді признало для себе неможливим порозуміннє з Польською Короною і небажаними—всякі переговори з нею, з тим більшою підозріливістю і неприхильністю мусіло воно ставитися до мирних переговорів, що розвивалися між Польщею і Москвою. За більш неофіційними балачками, що ще з кінцем 1655 року завязались між ріжними урядовцями і достойниками Москви і Польщі (докладніше—в. кн. Литовського) в р. 1656 пішли вже вповні офіційні переговори—облекшені посередництвом Австрії. При всіх своїх обережностях і побоюваннях, щоб не заплутатися в нову війну, віденський двір не відмовився посередничити між Москвою і Польщею, і в осени 1655 р. приїхали до Москви в сій справі цісарські посли Алєґреті і Льорбах, і цар прийняв посередництво цісаря. В квітні 1656 р. приїхав посол Яна-Казимира Ґаліньский і одержав принціяльну згоду на замиренне. Цар і його дорадники охоче прихиляли ухо до польських метикувань про перспективи вибору московського царя королем польським і мирного обєднання обох монархів сею дорогою, і навіть авансом взяли на себе ролю захистників польсько-литовських володінь від шведських претенсій. В травні 1656 р. зірвали дипльоматичні відносини з шведським королем і вислали військо в його володіння при Финській затоці, накликавши таким чином на себе довгу, тяжку і клопотливу війну. На той же травень були призначені мирові переговори з Польщею при посередництві австрійських послів. Але через опізненнє мандатів термін пересунено на 1 серпня, і місцем переговорів визначено Вильну [1]).

---

[1]) Перший з'їзд делеґатів стався 22 н. с. серпня; закінчилися переговори 4 н. с. листопада. Докладне звідомленнє московської делеґації міститься в кн. 88 і 89 «Книг Польського Двора» московського посольського приказу;

В середніх днях н. с. червня 1656 р. гетьман дістав про се офіціяльне повідомлення від царя. Царської грамоти не маємо—знаємо про неї тільки з гетьманського листу, висланого з сього приводу з тодішньої гетьманської кватири в Гадячу, з осібним післанцем «Чигиринцем Іваном Скоробогатим», як він називається в московських актах. З ним поїхав підписок Виговського Остап Федькович (Федоров), Лубенець Степан Вербицький і з ними 10 чоловіка козаків.

Гетьман дякував цареві за превелику ласку, яку йому розповіли його післанці (про се посольство гетьманське нічого більше не знаємо). Цар прислав з ними грамоту, повідомляючи про посередництво римського цісаря в справі замирення з Польщею, і разом з сим гінця, що віз повідомленне від царя Яну-Казимирові про посольський з'їзд: очевидно, гетьманові доручалось переправити сього гінця до Яна-Казимира. Гетьман повідомляє царя, що він того гінця негайно вислав до короля, але в обережній формі нагадує що його, гетьмана, також не годилось би поминути в сій справі: «Просимо в. ц. в., щоб і нам було відомо, де і на якім місці буде відправлятися той з'їзд [1]). Бо з Лядських сторін приходить богато православних, через великі обиди, які вони приймають від неприятелів в. ц. вел. і наших, і розповідають також, що Ляхи далі заходяться против нас, на віру і церкву православну, продовжуючи свої давніші нечестиві замисли. Розіслали богато єзуїтів і ксьондзів своїх по всіх краях римської віри, до королів і князів: шукають у них помочи против нас, а нас і віру православну і церкву обіцюють викорінити. Також инших заграничних неприятелів підіймають против нас: одного послали до Ракоція семигородського князя, прохаючи грошей і війська на Шведів, а його, Ракоція, обіцяють взяти на королівство по смерти Яна-Казимира, або дати городи в застав. Инше (посольство) післали до турецького султана, обіцюючи щорічну данину, аби лише прислав з инших земель на нас поміч. Знову ж двох послів—одного до римського цісаря, другого до римського папи післали прохаючи помочи військом. А папа римський писав до Яна-Казимира і панів-рад, щоб яко мога з в. ц. вел. мирилися, а потім, вигнавши Шведа, всіми силами хочуть узятися до нас і православної віри. Тепер знову післали Ромашкевича, Вірменина, до хана кримського, щоб ішов з військом на Шведів, а потім хочуть обернути військо на Україну в. цар. величества. Отже ти, вел. государю, єдиний поборник православної віри і церкви, видячи такі лукавства сих наших неприятелів, нас у наругу иновірцям не давай, але в ласці своїй і вільностях неодмінно заховуй!».

Далі гетьман подає до відому царя про той бунт, що підняв був Грицько Неблядин—вище се було наведене (с. 1230), а з рештою відкликається до устних доручень даних Скоробогатому і Федьковичу [2]).

---

за ними досить докладно оповів сі переговори Соловьев, 11, с. 1699 дд. За польськими матеріялами описує їх Кубаля, Wojna brandenburska, розд. II—Traktat Wilenski; головно використовує ркп. Чорторийських 2113, що містить матеріял в копіях; оригінали кореспонденції в ркп. тоїж бібліотеки ч. 386. Матеріяли австрійської делегації використав Валевский (Walewski Historia wyzwolenia Polski), I, 1866, ст. 300. Спеціяльна праця: Gawlik, Projekt unii rosyjsko-polskiej.

[1]) Виразніще проханне, щоб на з'їзд допущено козацьких представників—в п. 7 інструкції Скоробогатому і тов.—див. далі.

[2]) Акты посольства Скоробогатого в Сибир. прик. ст. 1636, лист гетьмана л. 589—592, «дан в Гадяче июня 7 дня 1656 г.» (московський переклад).

Наказ даний їм, був поданий «в посольском шатре», і заховався в актах, в московськім перекладі:

«Поклон від нас—Б. Хм., гетьмана й. ц. в. Запорізького віддати й. ц. в., також від усього війська Запорізького; титул весь говорити до й. ц. в. за звичаєм.

Пункт 1-й про з'їзд лядський: бити чолом й. ц. в. щоб нам об'явив, де, на якім місці і як скоро буде відправлятися. Тому що Ляхи намовляють ріжні чужі землі, а найбільше кримського хана, і без нього не хочуть і з'їзду робити,—доки хан не дасть згоди. Про се посилаємо лист Криштопа Тишкевича, бувшого чернигівського воеводи, для переконання й. ц. в. [1]).

2. Яка секретна рада була у панів-рад лядських при Яні-Казимирі, що вони між собою постановили і як папа римський писав до кор. Казимира: щоб мирилися на чім-будь, тому що все то може бути в ніщо, і як ріжних сторонніх панів на нас затягають—про все те посилаємо відомість, принесену достойним православним чоловіком і подану на письмі: як вони тепер задумують нас пізніше звоювати, тільки б у силу зібратися [2]).

3. Післали Ляхи і до Ракоція, князя семигородського, щоб їм помагав грошима і військом проти Шведів, а Ляхи мають його взяти на королівство, як тільки король помре, а поки до того прийде—тепер же відступають йому частину земель, про се свідчить відомість [3]).

4. Післали посла до турецького султана, аби велів Татарам іти в поміч Ляхам—обіцяють всякі дарунки, аби яким будь чином привести султана до того щоб їм на нас поміг [4]). Похваляються, що Шведів уже погромили, а упоравшися хоч трохи з Шведами, хочуть обернутися на царя і на нас—готові й миритися з Шведами.

5. Ромашкевича Вірменина, наділивши шляхетством, післали до кримського хана з великими дарунками, щоб їм поміг; так Татарам кажуть: коли нам не дасте помочи, то цар з козаками вас у Криму звоює, а коли дасте нам поміч тепер зараз, ми вам потім помагатимемо против усіх ваших ворогів.

---

[1]) Се лист Тишкевича з 25 травня, наведений вище, с. 1219, в нім Тишкевич сповіщав гетьмана, що цар дав згоду на посередництво в замиренню «цісаря християнського», і король визначив на з'їзд своїх представників: воеводу руського Лянцкороньского і маршалка в. кн. Литовського Паца, «тільки від хана й. мил. тепер ся справа залежить: король й. м. не хоче укріпляти миру з царем московським без згоди хана, і до нього післано в сій справі».

[2]) Не зовсім ясно, що то був за «достойний чоловік». Між листами пересланими з Скоробогатим є «вѣстовое письмо», з такою приписков: «Писал Володка Львовской». Тут оповідається, що Поляки ширять фальшиві чутки про свої перемоги над Шведами, аби ними переняти на свій бік козаків; сам канцлер кор. говорить, що Поляки хочуть тільки замиритися на час, аби потім відомстити своїм ворогам. Тимчасом вони підбивають на козаків Ракоція і Татар. Тамже л. 608—11, дуже лихий московський переклад.

[3]) Долучена звісна нам уже реляція Данила, з сими осторогами Ракоція про замисли Поляків, папи і т. ин. —вище с. 1187.

[4]) Як ілюстрацію гетьман долучив листа посла до султана, В. Беньовского, писаного з дороги, з Сілістрії, 10 травня, до канцлера кор.: він описує прихильність нового сілістрійського баші—на перевірку виявилося, що се шляхтич з Польщі, років 20 тому взятий в полон на Мерлі: Беньовский переказує його вісти: що Венеціяне теж роблять заходи на віденськім дворі, щоб цісар поміг Полякам.

6. Бити чолом е. ц. в., аби не гнівався за тих своєвільників, Донських козаків, що вийшли сюди по охотника, а ніхто добрий не пішов, тільки своєвільники. Богато їх зібралось, а старшим був у них Гриньо Неблядин: він казав, що від й. ц. в. був на те наказ, і й. ц. в. велів нас воювати. Ми не бачучи указу й. ц. в., тільки своєвільників, без указу й. ц. в. зібраних, веліли тих своєвільників громити. А коли б ті своєвільники десь показались і про нас недобре говорили, нехай й. ц. в. не вірить! Бо ми будучи під кріпкою рукою в. ц. в. пильно охороняємо вільности і будемо охороняти, а ті хотіли таку своєволю підняти, яка в Чугуєві була. А указу й. ц. в. на те не було ні через післанців ні через письмо. Таких своєвільників треба б і там [1]) карати—се ми подаємо на високий розсуд й. ц. в.

7. Ляхи як звикли лукавством ходити, так і тепер у тих своїх хитрощах не перестають. Ждемо указу й. ц. в.—чи йти нам на них з військом? А як той з'їзд буде, нехай й. ц. в. сповістить, щоб нам і своїх туди післати—до боку й. ц. величества.

8. Про хана кримського коли б спитали, чи має йти Ляхам у поміч, сказати, що ще не рушився і нікого не посилав; а як тільки пішле, або сам рушиться, негайно дамо знати.

9. Бити чолом й. ц. в., аби про все через тих же наших післанців нас повідомив і указ свій дав (593—7).

Окремим листом Виговський просив Лопухина мати ласкаву увагу для сього посольства і посприяти йому, щоб цар його ласкаво прийняв і «без забави одпустити рачив» [2]).

Тим часом поки Скоробогатий їздив, від царя прибув стольник В. П. Кикин з інформацією про з'їзд з австрійськими і польськими послами,—котрої бажав собі гетьман. Самої грамоти досі не маємо—мабуть було там висловлено бажання, щоб гетьман прислав від себе матеріяли і конкретні пункти, котрі треба мати на увазі при переговорах. Гетьманська канцелярія проворно взялась до виготовлення матеріялу. Про се довідуємося з листа гетьмана до царя, з Чигрина 26 липня с. с. (5 серпня н. с.); маємо її в московськім перекладі, в актах посольства сотника Романа Гапоненка з тов., що повезли сього листа і всякий матеріял на з'їзд. Подаю з нього що інтересніше:

«Згідно з наказом в. ц. в., в грамоті присланій з стольником В. П. Кикиним, на з'їзд до Вильни, столичного міста в. ц. величества вел. князівства Литовського до великих і повномочних послів в. цар. вел. посилаємо з війська в. цар. в. Запорозького посланників наших Романа [3]) Гапоненка з товаришами, на з'їзд з польськими послами. Тільки як у попередніх листах так і тепер тебе, вел. гос., покірно просимо, аби згідно з своєю побожною вдачею боронив благочестиву віру, православні церкви і весь православний нарід Російський, що не мають нікого над тебе, єдиного під сонцем православного царя,—аби його в непріятельські руки не віддавав, а під своєю великою і кріпкою рукою держав...

Все се віддаючи під милостивий розсуд в. ц. в., просимо наказати своїм великим послам, аби тим нашим післанцям на з'їзді любов свою показали, а як той з'їзд з Яном королем польським скінчиться,—нас ласкаво сповісти. Тільки Ляхи будуть всякі

[1]) На московській території. Оригінальний текст сього пункту вище с. 1230.

[2]) Автограф в «Подлинных малор. грамотах» ч. 68/69; дата: «з Гадяча 8 липня».

[3]) В перекладі помилкою: Германа.

неправди вишукувати, аби той з'їзд протягти: щоб замиритися на час (тільки), тому що не мають ніякої сили.

«А тих посланників наших не посилаємо до столиці в. кн. Литовського, а просто до в. цар. вел., на те аби вони взяли указ від в. ц. в., як мають на з'їзді справуватися[1]).

Останні слова знов таки означали прохання, щоб Гапоненко з тов. дістали від царя мандати на з'їзд, як повноправні учасники; але царський уряд знову пустив се прохання повз уха—викликавши тим велике незадоволення гетьмана і старшини.

В наказі Гапоненку з тов. (що заховався в московськім перекладі, трохи подертім, так що має подекуди прогалини) гетьман після звичайних поклонів, наказував віддати боярам адресовані до них листи і просити прочитати їх перед царем—«аби нас з ласки своєї не випустив». Далі наступають такі пункти [2]).

Військо, піддавшися цареві, як оборонцеві православної віри, все на його покладає, і посли мають триматись того указу, якого від нього одержать [3]).

«Просити й. ц. в., щоб то було доручено його послам на комісію, на випадок коли б приходило до згоди, а границя не була показана згідно з (володіннями) давніх князів руських. В такім разі щоб владицтва, архимандриства, ігуменства, церкви, також усі села й маєтности, з давніх часів надані, а уніятами, панами, ксьондзами та иншими людьми забрані, аби були повернені зараз—не відкладаючи з сойму на сойм, як то давніше бувало. Хоч би навіть кількадесять літ вони їх держали, силоміць відібравши. Просити великих послів, щоб про се ґрунтовно порозумілися з нашими (посланцями).

«Унію—тому, що вона—богові всемогущому образа, аби негайно скрізь викоренено, не вимовляючись ніякими привилеями від королів. Нехай віддадуть православним церкви і монастирі з маєтностями: ксьондзи чи инші особи на підставі привилеїв чи инших прав нехай не відмовляються і не протягають.

«Православним щоб вільно було мати всяке набоженство, з святими тайнами в процесії ходити, мертвих провожати з святощами згідно з старим звичаєм грецьким, скрізь де тільки православні проживають. А то тепер «невірні Жиди» більше вільности мали ніж православні—служби свої відправляли, а православні не мають ніякої свободи.

«Щоб з священників світських, в містах і селах королівських, княжих і панських, не бралося податків ні підвод, а мали вони такі вільности як давніше, і щоб належали до суду єпископського, а не світського.

«Завели були давніше панове-ради, щоб православній шляхті не давано ніякого начальства, гідности ні уряду, а по містах осіб руських православних до магістрату, війтівств і бурмистрств не допускано, а то для того, щоб православна шляхта задля начальства і урядів свою віру кидала і приймаючи віру римську до урядів поривалася і тим способом православних людей меншало.—Надалі щоб всякому православному шляхтичеві давалися начальства, уряди земські й инші, а по містах православні міщане щоб допускалися до магістрату. А де шляхта щось випросила під православними, духовними чи світськими,—щоб то все було уневажнено.

---

[1]) Картки в стовбці помішані, упорядковані членами нашої експедиції: л. 637—8, 643, 649, 636, 648 теперішньої нумерації.

[2]) І тут картки перебиті: 664, 667, 663, 669, 662, 659; порядок останніх статей я дещо змінив, бо він очевидно цілком припадковий.

[3]) Пункт має прогалини, тому я переказую його загально

«Король і пани-рада мають присягти, що вони на військо Запорозьке війною не підуть і инших заграничних народів на нього підіймати не будуть, і ніяким чином війську шкоди не будуть чинити.

«А коли б Ян-Казимир не схотів помиритися так, як бажає й. ц. в., тоді просити й. ц. вел. дати нам негайно знати, а ми з військом готові.

«Тепер Ян Казимир прислав Діонісія Балабана, православного луцького владику, запрошуючи до переговорів [1]), але ми з ними ніяких з'їздів робити не хочемо, бо покладаючися на бога і ласку й. ц. в. сподіваємося, що ніякої шкоди не потерпимо».

Далі йдуть прикрі вісти. Донські козаки ходили на Азов, але там їх погромлено, і після того Татари прийшли на р. Тор і немало наробили шкоди. Татари пішли в поміч Ляхам і тепер мають бути під Люблином. Згадано дещо про боротьбу за Варшаву, і переслано копію умов її капітуляції.

З пересланих листів заховалися лише деякі: лист Яна-Казимира присланий з Діонісієм Балабаном, й деякі инші, менш важні. З рекомендаційних листів післаних до бояр маємо лист гетьмана до Морозова, змісту не інтересного.

Подібні остороги против переговорів з Поляками як отсе до царя, гетьман посилав на всі приступні йому адреси. Заховалось напр. таке його писанне до новаго Київського воєводи Андрія Бутурлина. Повідомляючи про свій приїзд, літом того року він просив гетьмана надсилати йому всякі вісти. 13 (23) липня гетьман вислав йому такого листа з побажанням всякого добра на новім уряді і з такими вістями:

«Сими днями (онамеднишнего дня) приведено до нас язика зловленого під Камінцем Подільським, він нам сказав, що повз Камінець пройшло 40 тис. Орди в поміч Ляхам. З того міркуємо, що коли тепер Ляхам пощастить і вони Шведа вигонять, то всі сили свої разом з Ордою обернуть на нас. Також прислав до нас Ракоцій, король венгерський, боярина свого Себеш-Ференца і сповіщає, що Ляхи присилали до нього, прохаючи війська і грошей—обіцяли взяти собі за короля його самого або його сина, а він нас через посла свого просить, аби ми з ним у приязни жили. Ми вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів [2]), волимо мати собі приятелів ніж неприятелів, щоб уже християнство могло в цілости пробувати. Тому посла того з приязнею відправили, просячи венгерського короля (тільки про те), щоб він ніякої помочи Ляхам не давав і в нічім їм не вірив. Маємо також відомість, що 10 дня місяця августа має бути з'їзд у Вильні, і не знати що на тім з'їзді буде. Відомо, які то Ляхи—які вони лукаві: доки Шведа вигонять, будуть той з'їзд проволікати, а потім—як щасте послужить, вони подавньому будуть свій замисел сповняти; добре б було, щоб й. ц. в. в нічім (їм) не вірив. Чули ми, військові люде й. ц. в. й з Шведами вже зачали війну (задор учинили)—бо-зна, як то воно далі піде» [3]).

Московський уряд старався пускати сі остороги повз вуха. Відправляючи Скоробогатого цар в загальних виразах запевняв гетьмана, що буде і далі заступати православну віру і православних християн. Похваляв його за прислані вісти й листи і на-

[1]) Слово вирвано, але зміст мусить бути такий.

[2]) Тут переклад якийсь неясний: «И мы видя дѣло непристойное к тому напрасно всѣ земли на себя гневить».

[3]) Сибир. ст. 1564 л. 5—8; під кінець листу мова про сінокос і риболовлі в Київі: воєвода, видно, скаржився, що наказний полковник не давав київській залозі місця на сінокос і риболовство, гетьман обіцяє дати прихильне розпорядженне. Дата: «в Чигрині 13 липня 1656».

казував передати з Кикиним автентичні реляції Данила, що видимо заінтересували московських політиків: очевидно, вони сподівалися дещо з того використати в переговорах з Поляками. Про час і місце сих переговорів цар, мовляв, іще перед приїздом Скоробогатого написав з Кикиним і не вважає потрібним повторяти [1]). Прислані з Гапоненком побажання цар почасти сам безпосередне передав до уваги своїх представників на виленському з'їзді, почасти,—те що вважав менше важним лишав гетьманським послам реферувати і боронити самим—скільки їм удасться [2]). В сій справі писав 13 (23) вересня своїм виленським представникам: «Писав до нас гетьман запорізький Б. Хмельницький і прислав своїх посланців: Романа Агафонова з товаришами, а з ними статті для мирного договору. Ми вислухавши ті статті веліли виписати з них, на чім маєте твердо стояти при мирнім договорі—вони посилаються вам з сею грамотою; а з иншим, що належить до мирного договору, веліли послати до вас самих запорозьких посланців. З статтями посланими з сею нашою грамотою поступайте згідно з (сим) нашим указом; а що до статтів написаних у запорізьких посланців в їх наказі понад се—ви договорюйтеся з польськими комісарами, наскільки м о ж н а буде прийти з ними до порозуміння» [3]).

«Статті» доручені представникам як необхідні, се пять наведених вище пунктів про церковні справи. Инше, написане в наказі, як бачимо, царський уряд доручав своїм представникам підтримувати постільки, поскільки се не могло б перешкодити договору. Правда, що в наказі послам тільки церковні справи і були конкретизовані докладніш, про політичні ґарантії говорилось загально—що Річпосполита має обіцяти повне невмішування в українські справи («ніякої шкоди війську не чинити»)—див. вище, і царський уряд, очевидно, не хотів себе звязувати тим, як се козацькі посли будуть розвивати перед польськими комісарами.

Таким чином принціпіяльний протест українського уряду против замирення з Польщею був з'ігнорований царем—він уважав можливим вийти тільки в конкретні церковні справи, вказані йому гетьманом. З свого боку український уряд, як бачимо—в делікатних виразах висловивши своє переконання про неможливість уставлення згідного пожиття з Річпосполитою, наче б то війшов у скромну ролю консультанта—не виразно настоюючи на участи своїх представників у сих переговорах. За старою традицією відкопав старі постуляти, що ставилися на всяких переговорах з польськими парляментаріями—оборони православної церкви, православної шляхти, міщан і т. д., і подав їх для памяти царському урядові. Формально взявши, все наче б то було зовсім гладко і обостороньо льояльно. Але в дійсности козацька старшина була глибоко обурена тим, що Москва не вважаючи на всі остороги з її боку пішла таки на замиренне з Польщею—тим часом як Україна різко зазначила свою непримирену ситуацію супроти неї. Заховуючи далі етикетальні форми супроти свого московського протектора: стараючись не давати з своєї сторони ніяких приводів до розриву, вона в дійсности до глибини душі була обурена, що сей протектор не вважаючи на її протести береться без її участи роспоряджатися долею України, і торгує з польськими панами козацькими головами, що здались на його ласку. З тих звідомлень, які проскочили

[1]) Акти посольства Скоробогатого, Сибир. Прик. 1636 л. 627, 639—641.

[2]) «Книги польського двора» № 87 л. 179—186.

[3]) «А которые статьи у запорожских посланцов написаны в наказе оприч того, и о тѣх статьях с польскими комисары по тому ж договор чинили, на чом с ними утвердитца мочно»—л. 181—2.

в московських джерелах про ради старшини, скликані в вересні і грудні для обміркування сих подій, і з деяких пізніших відзивів козацьких (правда теж досить рідких) бачимо ясно, що в козацьких кругах сей оборот московської політики вважався формальною зрадою, віроломством з боку царя чи його уряду, бо приймаючи Україну під свою протекцію він обовязався, устами своїх повномочних представників, боронити Україну і нікому не видати, а тепер фактично видавав її польським панам-маґнатам, гонячися за їх голосами на виборах на польське королівство. Найбільш виразно було се висловлене в пізнішім (1658 р.) маніфесті українського уряду, котрим він оповіщав европейські держави про свій розрив з Москвою:

«Не з инших мотивів прийняли ми протекцію в. князя московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого свободу нашу, здобуту зброєю з поміччю божою і стільки разів назад повернену жертвою крови. Засипане обіцянками і пререченнями в. князя московського наше військо перше виступило на підбиваннє йому Литви—під проводом нашого полковника ніжинського Золотаренка. Ми сподівалися, що з огляду на спільність віри і наше добровільне підданнє, в. князь московський буде справедливим, прихильним і ласкавим до нас, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а навпаки—примножатиме їх більше і більше, згідно з обіцянками своїми. Але здурили нас ті надії! Міністри і вельможі московські намовили того пречестного, всепобожного і найласкавішого володаря, що зараз першого ж року як завелися переговори між Поляками і Москвою, разом з тим рішено придавити і поневолити нас, з огляду на надії на польське королівство. Москалі пообіцяли Полякам, що з наказу вел. князя нарушимо нашу присягу Шведам і будемо їх воювати, а замисел їх був той, щоб занявши нас війною з Шведом, лекше нас придавити і поневолити. Б. Хмельницький з канцлером нашим ніяк не хотіли на се пристати і всякими доводами переконували вел. князя через Вас. Петр. Кикина, аби війни з Шведами в Ливонії не починав. Ми мали в руках копію згаданого наказу, цілком певну,—але думали, що се був тільки лукавий замисел міністрів, інтрига вельмож, що хотіли підлеститися своєму государеві, а сам ласкавий государ і святійший патріярх не дадуть згоди **на таке злодійство**[1]),—тому далі хотіли нашою вірністю перемогти московські замисли. Але війна розпочата в Ливонії з світл. королем Швеції, нашим союзником і приятелем, без усякої причини—тому тільки, що світл. король шведський війшов в союз з нами,—була першим явним документом **сього злочину**. Шведський король, відтягнений сею діверсією, не міг прийти в поміч нашим плянам. Послові нашому до нього, Грекові Данилові Олівемберґові (з Оливної Гори) двічі відмовлено переїзду через Московію, і се змусило нашого гетьмана вислати його до Люблина з військом, котрим провадив тоді Данило Виговський, зять гетьмана, а надалі пильно слідити за московськими інтриґами. Підозріння збільшила також будова нової фортеці в нашій київській столиці і залога з кількох тисяч московського війська, поставлена там: навіть Поляки, при всім нашім тодішнім поневоленню, не вимагали того від нас, а Москва пускалась на таке, в своїм бажанню мати нас своїми союзниками поневолі. А найбільше проречисті свідоцтва їх замислів мали ми на Білій Руси—як вони там майже 200 родин шляхетських, що добровільно перейшли на московську сторону, силою і лукавством переселили на Московщину. Міщан могилівських та инших мешканців Білої Руси, з городів і сіл, понад 12 тисяч вивели

[1]) huic sceleri, Архив Ю. З. Р. III. VI с. 363. Розбивка в тексті моя.

на заслання в Московські пустині, а на їх місце привели кольонії московські. Поминаю переговори їх про те щоб Старий Бихів й инші наддніпрянські місця були передані в їх руки—аби весь Дніпро був обсаджений їх залогами», і т. д.

Сей пізніший о два роки маніфест безсумніву вірно віддає вражіннє і настрої старшини в сих часах. Стримуючись від яких небудь різких виступів перед царем, щоб не давати приводу до конфлікту і розриву, старшина самим різким способом засуджувала сю поведінку і вважала себе звільненою, через сю зраду, з усяких обовязків супроти царя. Вважала, що має тепер цілком вільну руку в міжнародній політиці,—але ще не тратила надію заховати в цілости свій воєнний союз з Москвою, що був для неї головно цінним. Різко відмежовуючися від відновлення, в тій чи иншій формі давніх звязків з Річпопосполитою, против нової польсько-московсько-татарської ліґи, що фактично зарисовувалася в сей мент перед її очима, вона паралельно з польсько-австрійсько-московськими переговорами в Вильні оформлювала свою власну нову ліґу, що мала складатися з України, Семигороду, Дунайських князівств і Швеції.

---

Польська сторона не переставала і в сім часі атакувати Хмельницького пропозиціями замирення і відновлення старих відносин. В той час як Тишкевич висловляв свої жалі Хмельницькому з того приводу, що доручена йому комісія з військом Запорізьким зійшла на нищо, летіли листи до гетьмана і його писаря від иншого сенатора—одного з найповажніших і близьких дворові—воєводи Яна Лещиньского. З доручення двору чи в порозумінню з ним [1]) він наново, ігноруючи всі розчарування, дізнані попередніми парляментаріями вдаряв в оптимістичні тони і як людина «з найдальших кінців Польщі», не замішана в ніякі сварки і рахунки з козацтвом, пробував нового порозуміння, виходячи з ясно заявлених мовляв добрих побажань гетьмана. Старався посіяти недовіре до шведського короля і розвести з ним гетьмана; нагадував старі приязні мовляв настрої, апелював до памяти старого посередника Кисіля, і т. д. Заявляв готовість приїхати на переговори не вважаючи на слабе здоровє, що його затримало у Львові. Висловлював надію, що ся нова комісія, до котрої його визначено, дасть уже щось певне і невідмінне, і т. д. [2]).

Чи була не се яка відповідь з козацької сторони, з його листування не видно [3]). Але не сталось, видко, нічого й такого, що знеохотило б його до дальшої кореспонденції, як далі побачимо.

Потім король скористав з тої нагоди, що посланець Хмельницького приводив до його табору під Варшавою царського гінця, висланого з повідомленнєм про прийняте австрійське посередництво і визначені переговори. Відізвався до гетьмана і війська Запорізького пригадкою про свою готовість вступити з ними в переговори для

---

[1]) Висилаючи свої листи до гетьмана і Виговського 14 травня, Лещиньский повідомляв другого дня королеву: «розпочинаю кореспонденцію з Хмельницьким», ркп. 384 с. 373, як нижче. Див. про сей епізод у Кубалі Wojna Szwecka с. 481—2.

[2]) Чортор. 384 с. 433. і 477.

[3]) В своїм листі з січня 1657 р. (див. нижче) він згадує тільки про охоту «до ґенерального покою», заявлену гетьманом «через своїх послів у Варшаві» що мабуть означає не більше, як ту присилку від гетьмана, до котрої зараз перехожу.

складання договору, а посередником для сього дуже влучно взяв православного владику луцького Балабана, що перед тим уже, весною, їздив до Хмельницького—начеб то з жалями на кривди православним, і очевидно—встиг завязати добрі відносини в війську. Король писав гетьманові: «Урожоний, нам приємно милий! [1]). Гонець царя московського, посланий з вашим післанцем, застав нас під Варшавою, і ми його прийнявши з належною і звичайною пристойністю так і відправили. Показує то бог на здивуванне світу, як всі держави заходяться ратувати Річпосполиту (очевидно натяк на цісарське посередництво, далі евакуацію Шведами Варшави). Але хоч би біг звеселив нас іще більшими побідами над тим неприятелем, се не одмінить нашої охоти до ґрунтовної згоди з військом Запорізьким: аби-сь тільки захотів вповні до того приложитися —ми ж тобі бажаємо доброго здоровля. Дано в таборі під Варшавою в місяці червні» (день пропущено) [2]).

Гетьман відіслав сього листа цареві—ілюстрував ним двоєдушність Яна-Казимира, що шукаючи мовляв щирого порозуміння з царем, одночасно пропонував сепаратне порозуміннє гетьманові й переманював його під свою владу,—і заразом непримирене становище війська Запорізького, що не хоче ніякого порозуміння з Польщею, ніяких переговорів з Яном-Казимиром.

Висліди посольства Діонісія Балабана були дійсно дуже не втішні, бо в результаті Ян-Казимир наказує своїм комісарам у Вильні, листом з 18 серпня, нещадно демаскувати віроломну і зрадливу політику Хмельницького перед царськими уповаженими:

«Не без великого здивования то мусить бути у нас, бо ніколи ми того не сподівались—що хоч ми пропонували йому (Хмельницькому) нашу ласку і згоду, він не кидає завзятих практик проти нас, і веде зносини з князем семигородським Ракочим і заприсягається з ним—як то нас остерігають з певного джерела. Така була й давніша його поведінка—як ми з ханом кримським договорювалися, а він відступив від заприсяженого союзу з Татарами, а пошукав протекції цар. величества. Так от і тепер—передбачаючи близький договір наш з царем й. м., хилиться до нового протектора, складаючи новий союз, мабуть не тільки против нашої держави, але й против царя й. м. Маємо також нехибну відомість від тих, що то на свої очі бачили—що козацькі посли тепер в таборі шведського короля. Ніколи не можемо припустити, щоб се діялося за відомістю й цар. вел., і коли козаки продовжують свої відносини з ним, ми вважаємо потрібним повідомити про се вас і то вам пильно доручити: поскаржитись і ґрунтовно остерігти (царя) від такої поведінки—оскільки се звязане з безпечністю і трівкістю вічної згоди. Ми щиро хочемо згоди з й цар. вел., і хоч шведський король дуже нас намовляє, і пан де-Люмбр, посол французького короля був у нас—і знову завтра його сподіваємось—з ріжними арґументами, щоб ми війшли в згоду з Шведами і сполучені сили наші обернули на державу й цар. вел.,—ми більше цінимо трівку приязнь з й. цар. вел. і вище ставимо її від шведської. Ми певні,

[1]) «Урождений приятно наш любимый»—переклад польського: «urodzony nam uprzejmie miły», звичайна інтитуляція листів короля до своїх значніших підданих. Переклад дуже лихий із ріжними прогалинами, я переповідаю його загально.

[2]) Сибир. приказ 1636 л. 661 і 658, під перекладом приписка: «А по сказке гетманских посланцев—что тот лист привез от короля к гетману лутцкой владыка Дионисей Балабан».

що ми в ній не помилимося, особливо як цар накаже пильнувати всяких неприязних заходів Хмельницького і їх силою і повагою своєю відверне і стримає. Кримський хан теж його пильнує, а нам обіцяв, що як би Хмельницький пішов за лінію [1]), він зараз війде на Україну і не допустить ніяких операцій против нас і Річипосполитої [2]). А хто зна, чи шведський король, порозумівшися через Ракоція з Хмельницьким, не задумує й диверсії—походу на державу й. ц. в. Тому наказуємо вам пильно: ті замисли шведського короля и згадані інтриги Ракоція з Хмельницьким подати до відома й ц. в., маючи на увазі у всім ґрунтовне заспокоєнне між нами і Річеюпосполитою (з одної сторони) і й цар. вел. (з другої» [3]).

Се була тактика Поляків протягом цілого року, відколи тільки почалися перші балачки про можливість замирення з Москвою. При кожній нагоді вони гуділи в московські вуха, що козаки цареві не вірні, що вони ведуть свою власну політичну лінію і при першій нагоді відступлять від царя. Показували московським представникам, з відповідними коментаріями, козацьке листуванне, розповідали правду і неправду, про зносини з Шведами, з Турками, з ханом—против Москви і т. д. З другой сторони так само не переставали повторяти козакам, що Москва їх здурить, не додержить своїх обіцянок, не полишить ніяких прав, перетворить на своїх безгласних невільників, холопів таких як її власні прирождені піддані. Почасти ми вже се бачили, не одно можна б додати на доповненне.

Лихареву, висланому ще в осени 1655 р. на переговори з Радивилом і Гонсевским оден з приставлених до нього шляхтичів розповів, що кілька Німців утікло з царського війська до литовського, і додав до того, що й сам Хмельницький хоче вернутися до короля, а инший шляхтич завважив: «Хоч би малий упадок прийшов на царських людей, зараз козаки на вас же повстануть».

Лихарев відтяв їм: «З Хмельницьким ніколи вам не погодитися, се ви неправду кажете» [4]).

В розриві Москви з Шведами, що стався весною 1656 р., чималу ролю відограли листи шведського короля до гетьмана запорозького і наказного, почасти переловлені Поляками і передані московським боярам на доказ того, що шведський король переманює козаків з «під московського царя в підданство до себе, почасти переслані самими адресатами. Московські представники подали їх як доказ недоброжичливої поведінки Шведів; шведські представники доводили, що переклади листів зроблені не вірно. В дійсности, мовляв, шведський король договорювався з козаками для спільної акції проти Яна-Казимира, і то ініціятива сих переговорів вийшла від козацької сторони: козаки просять підтримати їх против польського короля, а шведський король зовсім не робить ніяких заходів, щоб перетягнути їх під свою зверхність, і навіть до пропозицій воєнної помочи ставиться дуже здержливо. Тим не менше Москва взяла се за оден з приводів до війни з Шведами—не вважаючи на те, що старшина дуже не хотіла сеї війни, всяко старалась її відвести, і було зовсім ясно, що ся війна дуже поглубить розбіжність московської й української політики.

---

[1]) Розуміти демаркаційну лінію, що ділила козацьку Україну від тої, що лишилася під королем.

[2]) nie dopusci szerzyc się iakiey przeciwko nam i Rzptey zawziętosci.

[3]) Оригінал в ркп. Чортор. 386 с. 35 (се листуванне з виленськими комісарами в оригіналах); копія—Теки Нарушевича 149 с. 289.

[4]) Книги польського двору N 85 л. 20.

Підчас виленських переговорів польські депутати іменем короля остерігали Москву, що Хмельницький веде переговори з Карлом-Ґуставом і Ракоцієм, тому що боїться кари за свої діла, коли у царя з королем польським піде до замирення, тому хоче відстати від царя. Козаки беруть участь в акції Ракоція і Карла проти вибору царя на польське королівство—бо вони бояться пімсти від Поляків. Шведський король заходиться об'єднати їх в противумосковській лізі як людей «шатких». Бояре на се відповіли, що цілком певні вірности козаків [1]). Їм в том оповідали ріжні річи австрійські делєгати.

Показано боярам листа від цісарського резидента при польськім королі—очевидно інспірованого з польської сторони,—в нім подано такі остереження: «Замітна річ що Хмельницький, побачивши, що Поляки приходять до сили, а Шведів скрізь побивають, теж пише до кор. й. м.—обіцяє йому служити против усіх його неприятелів. Що то за чоловік: то Москві, то Шведам, то Полякам хоче служити, і так своїм лукавством (воровством) уміє повернутися як «вітряниця» на кожний вітер. Та й се не дивно—бо з молодости своєї навчився таких штук у єзуїтів» [2]). Два тижні пізніше ті ж цісарські посли розповіли, що Хмельницький помер, а на його місце вибрано писаря—прихильника римської віри, і не відомо який тепер оборот візьмуть справи [3]).

Підчас переговорів царського післанця, Артамона Матвеева з Ґонсєвським в осени 1656 р. Ґонсєвский звертав увагу на зносини Хмельницького з Карлом-Ґуставом і з Ракоцієм: Хмельницький присяг перед послами Ракоція, що в усім буде чинити його волю, і аґент Хмельницького чернець (Данило) безнастанно їздить до Карла-Ґустава; думка у них одна—посадити на польськім престолі Карла-Ґустава (тим часом як Матвеев намовляв Ґонсєвского і пробував закупити його грошима, щоб він підтримував кандидатуру на польське королівство коли не самого царя то його царевича) [4]).

З другої сторони—цікаві такі інструкції від польського уряду польським комісарам на виленськім з'їзді: «Король й. м. велів мені пильно доручити вам доходити приязни козацької—тому що козаки там присутні». Се пише 5 жовтня Ґонсєвский Пацові [5]). А в «катеґоричній резолюції» короля і сенаторів з того ж дня читаємо: «Козаків всякими способами задоволити, хоч би навіть їм виділити щось удільне за Дніпром—про се пильною поштою пошлеться інструкція—написана для переговорів з козаками» [6]). На жаль сеї спеціяльної інструкції (як що вона дійсно була післана) ми не маємо; в ранішому листі короля, 3 жовтня маємо загальну директиву—за посередництвом царя «заспокоїти козаків» чи за зборівськими, хоч за білоцерківськими пактами», а ґарантії їм самим лишити сформулювати, як вони будуть за краще вважати [7]).

Але і з наведених директив можемо зрозуміти, які забіги робилися коло козацьких послів у Вильні. Як їх з одної сторони старалися привернути до Польщі всякими

---

[1]) Звідомленнє Одоєвского—Книги польського двору № 38 л. 332 дд.

[2]) Звідомленнє Одоєвского з виленських переговорів під днем 30 с. с. серпня—Книги польського двору N 88 л. 561.

[3]) Звідомленнє Одоєвского л. 280.

[4]) У Соловйова с. 1705.

[5]) Теки Нарушевича 148 с. 453.

[6]) Надруковані у Кубалі Wojna brandenburska с. 397—8—шифрований текст і його розвязка.

[7]) Тамже с. 396.

обіцянками (заразом і грошевими аргументами очевидно). А з другого боку—можливо підозріливо і ворожо настроювали до московської сторони: до її торгування козаками як московським інвентарем, без волі і відома козацького війська, до московських планів поневолення України і перетворення в прості московські провінції, і т. д.

---

Коли б козацькі посли були допущені до нарад виленської комісії, се мабуть розсіяло б богато з сих підозрінь, і усунуло б той ґрунт, на якім вони розвивалися—через сю неофіціяльну, образливу для козаків ролю: недопущених до переговорів консультантів. Формально, Москва займала в козацькім питанню позицію ясну й тверду, і козацькі посли—коли б могли бути її свідками і контрольниками, могли б бути вдоволені. Московський уряд стояв на тім, що козацьке військо з своєю територією піддалося під протекцію царя, се факт над котрим царське правительство не допускає ніяких дискусій. Проектована границя—до Буга—не мала нічого дати Польщі з козацьких займанщин. В «великім наказі» своїм послам цар передбачав можливість, що Поляки виступлять з докорами Москві за те, що вона вмішалося в польсько-українські відносини, недодержавши трактату—«Як підчас безкоролівя піддані королівські і запорізькі козаки збунтувались і покликали в поміч спільного неприятеля християн кримського хана, почали з Поляками воювати і державу їх руйнувати, а від царя були присилки з покликами щоб вони перейшли на царський бік відмовляючи їх від королівського підданства, і Запорізькі козаки (після того) почали ще гірше бунтуватись і державу Польську нищити, а цар прийняв їх під свою руку з богатьма городами, і се дуже знищило Польську державу».—В такім разі царські посли мали розповісти всю історію московсько-українських зносин, почавши від початків козацького повстання 1648 р.—мовляв московський уряд старався розвести козаків з Ордою і привести до замирення з королем,—але польський уряд унеможливлював сю льояльну політику своїми насильствами над православною вірою, невиконанням даних в сій справі обіцянок (у Зборівськім трактаті) і т. д. Король порушив свою присягу, козаки стали вільними від яких небудь обовязків супроти нього, і цар кінець кінцем прийнявши їх під свою руку, нічим свого договора з Польщею не порушив і т. д. [1]). Тут все було закрите—нема про що говорити. В тайній інструкції послам наказувалось домагатися непорушности православної віри згідно з козацькими вимогами, жадати границі по Буг ріку, коли можна—добиватися також, щоб король обязався Запорізькому війську і його старшині за все що сталося ніяк не мстити і «ніяких воєнних діл з ним не вчинати» [2]). Одначе—ніяк не доводити до розриву переговорів, і в крайнім разі непогоджені питання переносити на рішення найближчого сойму [3]),—От се й був би той пункт, котрий би козацькі посли, обізнані з польськими практиками, мабуть оспорили б самим серйозним способом московську тактику: замирення і переговори тільки були польською штукою, щоб припинити воєнні операції до кращих обставин, не давши ніяких серйозних уступок і гарантій.

На вступних засіданнях до такої принціпіяльної дискусії не прийшло. Московська сторона виступала з обвинуваченнями Польщі за її правонарушення, що викликали війну, і жадали всього в. кн. Литовського і покриття воєнних витрат; польська сто-

---

[1]) Справи польського двору кн. 87 л. 45—59.
[2]) Тамже с. 131 і 141. [3]) Тамже с. 131—2.

рона противставила жаданнє звороту всього завойованого і покриття шкод і витрат польських. Цісарські посередники радили московським делеґатам не бути занадто вибагливими, щоб Поляки не мусіли з біди миритися з Шведами. Московська сторона як розвязку висунула проєкт вибору царя королем польським — наступником Яна-Казимира, і польська делеґація досить сприятливо поставилась до нього, вірно вгадавши, що се зробить московську сторону податливішою в инших вимогах. Натомість австрійська була дуже неприємно вражена — бо польське наслідство було пропоноване цісареві і ним остаточно не відхилене; вона готова була розірвати переговори, але Поляки і Москалі того не хотіли, рішили вести переговори далі, хочби й без посередників, і от тут, по сих вступних переговорах виринуло — в перших днях нов. ст. вересня українське питанне. 4 жовтня московські делеґати подали польським таку писану пропозицію: В царську сторону Біла Русь від Динабурга на Березину до Борисова, відти на Свислоч на Припеть. Инші землі в. кн. Литовського зістануться за царем на 20 літ, в покриттє понесених царем видатків. Мала Русь, Волинь і Поділле цареві на віки. «Корол. величество не має на вічні часи вступатися в ту Малу Русь, Поділле і Волинь, в замки і уїзди, де тепер цар. вел. війська Запорізького люде — та Біла Русь (мб. Мала), Волинь і Поділле до Московської держави цар. вел-ву по ріку Буг на віки. До Корони Польської за рікою Бугом [1]) тої Малої Руси, Волини й Поділля замків і уїздів ні жилих ні пустих не займати ні засідати, ні воєнних людей з свого панства, ні наємних, ні з чужих земель, ні явно, ні потай за ріку Буг не посилати. Гетьманові Б. Хмельницькому, писареві, полковникам теперішнім і наступним, які будуть за постановленнем цар. вел., ні всякого стану людям війська Запорізького не мстити ані жадних воєнних справ з ними не зачинати, ні жадного лиха їм не хотіти» [2]).

Польські делеґати сі пропозиції відкинули і заявили, що вони готові відновити старі границі, початків XVII віку: віддати Москві Смоленськ і Сіверські городи, з тим щоб Москва відступилася від козаків і України, і цар постарався помирити Поляків з козаками. На се бояре відповіли, що козаки цареві присягли і відступитися від них цар не може, і нічого доброго з того б не вийшло: не будуть ні вашими ні нашими,— коли цар від них відступиться, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшися з ними стануть воювати і Москву і Польщу. Коли ж Польща і Москва об'єднаються під панованнем московського царя, то й козаки будуть з ними разом [3]).

Діскусія не розвинулася, бо від царя прийшла інструкція — перед усім дохсдити воєнної конвенції проти Шведів; але в актах польської делеґації лишилися цікаві концепти відповіди «О Укаіпіе» — дещо з них війшло потім в проєкти договору, ми побачимо їх далі, а тепер наведемо ті що зістались тільки «концептами»:

«Козаки Запорозькі через союз царя з Короною Польською не можуть бути відірвані від Річипосполитої, але з огляду, що в нинішнім заміщанню Річипосполитої вони зложили цареві присягу, і цар присяг їх не випускати з своєї протекції, то цар їх матиме в своїй протекції. Але як тільки буде коронований на королівство польське і в. кн. Литовське, так (козаки) зараз з'єднуються в одно панство з Річ-

[1]) Себто на схід від Буга.

[2]) Ркп. Чорторийських 2113 с. 121.

[3]) Московське звідомленнє кн. 88 л. 242 дд; звідомленнє польське у Кубалі с. 43.

посполитою і вічно належатимуть до Річпосполитої підданством і послушенством. Тепер же по договорі і виборі царя на королівство вони ніяких утисків, зачіпок, наїздів, прикростей і утисків людям і панствам Корони Польської і в. кн. Литовського не будуть чинити, а навпаки — за порозумінням короля з царем козаки Запорозькі будуть повинні ставати на кождого неприятеля Річпосполитої — бо ж він заразом ворог і царя й. м. — і відправлятимуть воєнну послугу де буде потрібно. А король ні сим козакам ні потомкам їх за попередні провини не допустить ніяких кривд ні претензій ні помсти: прийме їх до ласки і у всіх вільностях, привилеях і свободах заховає і ще до більших, але слушних допустити обіцяє. Для ґрунтовнішого заспокоєння король і цар вишлють своїх комісарів, порозумівшися між собою і з козаками про час і місце, і ті комісари всі ґрунтощі й претензії Річпосполитої й козаків заспокоять, так щоб і Річпосполита була певна їх вірности, і обиватєлі коронні і в. кн. Литовського по маєтках своїх, в ріжних воєводствах, між козаками могли безпечно мешкати і господарити. Для того або вимежують козакам певний уділ [1]) або ґрунтовно заґарантують безпечність обивателів коронних і литовських між козаками [2]).

Инший «концепт» («третій») мотивує і становить справу трохи инакше: «Що до України — з огляду що козаки не заспокоєні ще Річпосполитою в своїх претензіях, вона зараз повернена (до Польщі) бути не може,— аби відступивши від царя не шукали собі иншої протекції, і при теперішній комісії нема нікого з повновластю до трактування ні від самого гетьмана Б. Хмельницького ні від війська Запорізького. Тому нехай уже цар вел.— коли приходить до братерської згоди і вічного спокою з Корслівством Польським, візьме на себе посередництво і в відносинах з козаками, з побожности своєї запобігаючи дальшому розливанню християнської крови. Аби і Річпосполита була помирена з тим військом, завсіди їй потрібним; і військо Запорізьке в своїх протензіях як найпристойніше було задоволене, і обиватєлі коронні повернувши до домів і маєтностей своїх, безпечно в них мешкали — хоча б (прийшлось) виділити также якусь частину Запорізькому війську. А що тепер козаки Запорізькі піддалися під владу царя вел., то має він їм наказати, аби поки з ними не буде уложена згода і порозуміння, вони вийшли б з тих країв, що не містяться в визначеній їм лінії і не боронили обивателям Річпосполитої повороту до їх власних домів» [3]).

Два наступні концепти, з котрими стрінемося далі, повторяючи ті ж мотиви і гадки, вносять деякі нові конкретні риси. Так що до лінії козацької пояснюється що се має бути лінія Білоцерківська. «Україна з послушенством козаків Запорізьких, яко піддана Річпосполитої» має вернутися до Річпосполитої не після коронації, а вже після елекції царя, і т. д. [4]).

---

Перше ніж щось з тих «концептів» попадало на комісарський стіл, гадки і проекти в них виложені широко ходили наоколо і доносилися до козацьких делеґатів, що сиділи бездільно коло комісарів і не допущені до офіційних нарад з тим більшою увагою і підозріністю прислухалися до всяких чуток і вигадок, котрими годувала їх і одна і друга сторона, по можности ворожо настроюючи на противників. Ті пляни

[1]) vczynią albo vdział pewny kozakom zamierzywszy.

[2]) «Drugi Koncept»—ркп. 2113 с. 165; те що названо тут концептом першим і перша половина другого—се проєкти полагодження церковної схизми

[3]) Тамже с. 166. [4]) с. 169—171.

що містилися в польських концептах не могли не настроювати їх трівожно. Бути повернеными до Польщі після вибору царя на Польське королівство, а тим, часом зараз же вернутися на польську службу на умовах Білоцерківського трактату, опорожнити всі позиції поза білоцерківською лінією, пустити на Україну шляхту — се була перспектива як найгірша. А при тім заінтересованню, яке виявляли московські делеґати в елекції царя, можна було справді побоюватися з їх боку яких небудь необережних концесій, а потім московського натиску на військо в напрямі козацького «послушенства» Полякам. Без сумніву, в такім напрямі інформували гетьмана козацькі післанці, а коли інформація з яких небудь причин переривалась, розтрівожена уява домальовувала одержані відомости ще більше песимістичними можливостями. В сім напрямі козацька верхівка працювала навіть не без певної тенденції, добуваючи з песимістичних настроїв козацтва диктаторські уповаження для себе: шукати всяких способів щоб забезпечитися від таких прикрих можливостей — системою нових союзів, договорів, воєнних конвенцій то що.

На жаль до нас тільки з третіх рук, в обстанові не дуже то певній долетіли відомости про наради, які відбувались у гетьмана в осени сього року в звязку з сею трівожною ситуацією. В жовтні воєводу київського Андр. Бутурлина затрівожила відомість, що у гетьмана відбулася велика рада, «сойм з полковниками і всею старшиною» [1]), як він висловився, доносячи цареві, і після того сойму гетьман велів бути готовими усім полковникам і сотникам. Бутурлин всяко старався щось розвідати про той «сойм», але ніхто йому не хотів нічого сказати, тільки київський наказний полковник Василь Дворецький, що заступав Яненка-Хмельницького, «за большою клятвою» розповів дещо, запевнюючи собі московську ласку. На запитання воєводи, «наєдинѣ тайнымъ обычаемъ», «не чаетъ ли въ гетьманѣ и писарѣ какіе шатости, и нѣтъ ли у у нихъ какихъ дурныхъ умысловъ, и о чемъ у него былъ сеймъ, и для чего всему войску велѣлъ быти готовымъ», сказав він:

«Боїться гетьман царського гніву, і дуже трівожиться за своїх післанців, посланих від козаків на комісію: досі не вернулись вони, і так думають, що їх затримано, а котрі козаки приїздили (з Вильна чи з Білоруси), кажуть, що їх розіслано (до вязниць). З того вони (гетьман і військо) міркують, що цар на них гнівається,— думають, що він їх велів віддати назад польському королеві, і воювати їх. Гетьман і писар з того трівожаться поготів, і боячись такого, гетьман посилав своїх послів до Ракоція венгерського, до господаря молдавського і до мунтянського і до кримського хана, намовляючи до союзу. З тих усіх країв були у гетьмана посли і зложили з ним договір: коли хто небудь на нього буде наступати, всім йому помагати і всім разом триматись — на тім зложили між собою присягу і обмінялися листами». (На взірець тих листів Дворецький передав Бутурлину український переклад договірної записи Ракоція з 7 вересня).

Потім, 12 н. с. листопада батько Виговського Остафій, приїхавши з Гоголева до Київа, загостив до Бутурлина і «гораздо напившися» розповів дещо на ту ж тему «Гетьман і писар бояться царського гніву і дуже трівожаться, щоб не заволоділи ними Ляхи по давньому. В тій справі зібрали сойм, і на соймі всі полковники, оса-

[1]) «Въ нынѣшнемъ во 165 году октября въ 2 день вѣдомо намъ учинилось, что у гетьмана Б. Хм. въ Чигиринѣ съ полковники и со всѣми начальными людми былъ сеймъ»—Акты ЮЗР III с. 551.

вули і сотники зложили присягу: «хто б на них не наступив, всім за одно против того стояти. Тим що у царя з польським королем тепер порозуміннє, гетьман, писар і все військо Запорізьке дуже незадоволені («добрѣ оскорбляются») і Поляків бояться: кажуть, що їм вірити не можна — хоч і помиряться, присяги не додержать» [1]).

Правдоподібно, головною темою сих нарад, що дійсно могли відбутися при кінці вересня, була апробата нової ліґи України і Семигороду з його союзниками: господарем молдавським і мунтянським; в сій лізі мав бути також шведський король з своїми союзниками — бранденбурзьким курфірстом і литовськими дісидентами. Трівожні відомости з виленської комісії мали послужити оправданнем формованнія нової ліґи, котра мала обстати за військом Запорізьким против якого небудь наступу.— Хочби навіть то було московське військо, коли царський уряд дійсно, згідно з польськими побажаннями, взяв би на себе обовязок посередничати між Річпосполитою і козацьким військом і в потребі — оружною силою, чи її загрозою став би приводити козаків до «послушенства» королеві.

Виленські переговори розуміється до того не привели. Польські делеґати не допускали елекції царя инакше як під умовою, що він поверне Польщі Україну і Білорусь (особливо Білорусь), а цар не хотів купувати елекції за таку дорогу ціну. Офіційний керівник польської дипльоматії був противником союзу з Москвою, стояв за замиренне з Швецією. Одна і друга сторона не хотіли йти на рішучі уступки і за краще вважали пустити справу в проволоку, в надії, що за той час удасться побороти головного неприятеля — Шведа, з котрим прагнули замиритися одні й другі. Замирившися з Шведом сподівалися мати кращі шанси в трактатах з Польщею. Тому замість договору скінчилось на перемирю, прийнятому в перших днях листопаду: розвязанне питання відложено на сойм, а до того часу припинялися всякі воєнні операції між польською і московською стороною, включаючи в то і військо Запорізьке (спеціяльно згадано Ст. Бихів, що мав бути звільнений від воєнних операцій). Тимчасом обидві сторони мали спільно воювати шведського короля і його союзника — князя бранденбурзького, вільно перепускати через окуповані місця війська для операцій против них, і в сепаратні договори з ними не входити [2]).

Царським воєводам і Хмельницькому московське посольство вислало зараз же повідомленнє про замиренне і припиненне воєнних операцій. Правдоподібно, се повідомленнє було вислане до гетьмана з козацькими послами, але крім нього вони привезли до Чигрина і те також, що одержали з польської сторони. Се був польський проект договору: він був відкинений московською стороною, як московський—польською [3]), але без сумніву був прийнятий до повної уваги українським урядом, одна-

[1]) Тамже с. 553.

[2]) Тексти заяв польської і московської делеґації, з датою 3 листопада за нов. календарем—24 жовтня ст. ст., видані у Кубалі дод. 5 і 6. Делеґації обмінялися ними того ж дня—звідомл. Одоєвского кн. 88 с. 493—6. Другого дня був прощальний обід у польських комісарів; третього, 5 н. с. листопаду у московських бояр, що роздали богаті дарунки польським комісарам і австрійським послам—тамже л. 497—9.

[3]) Московський проєкт надрукований в Собр. госуд. грамот и договоров IV ч. I, привезений Лопухиным польський проєкт в Актах ЮЗР. VIII с. 395 дд. В розмові з Лопухиним гетьман говорив легковажно про «грамотки» прислані від «приятелів» з Польщі—«як нас царські посли віддають польському королеві» (тамже с. 292) й гетьман, мовляв, їм не вірить. Може бути, що се

ково—чи посли його привезли як проєкт, чи як затверджений текст тайного договору Москви з Польщею (се теж зовсім не виключене!). Тому я вважаю потрібним навести все важніше з нього і з реляції польської делеґації, мабуть також привезеної козацьким посольством—бо се пояснить нам враження і настрої козацької старшини, коли вона обговорювала сі результати виленської комісії.

Сі тексти одержав потім в Чигрині, в місяці січні московський посол Абрам Лопухин, не відомо від кого.

Почнемо від заголовку, він цікавий: «Статьи с Москвою поста(но)вленные, а потом до пришлого сойму—будет покажетца Рѣчипосполитой (коли Річпосполита буде вважати то за потрібне) на совершенье (затвержденне) отложеные».

Перші пункти трактують справу вибору царя польським королем «на тім же будучім соймі», з тим щоб се не перешкоджало спокійному пануванню нинішнього короля до його смерти, і цар до справ Річипосполитої за його життя не втручався, аж доки по його смерти, на конвокації зложить присягу на pacta conventa, і потім буде коронований.

Пункти 4,6 і 7 присвячені релігії. Перший з'обовязує царя тримати «віру святу католицьку в її свободах і розмноженню», а права і вільности грецького закону «по звичаю»; другий—що відповідає домаганню скасованню унії в московськім проєкти постановляє, що після елекції московського царя «оба монархи» порадившися з «своїми духовними», приложать пильне стараннє, щоб привести до давньої згоди, яка цвіла в церкві божій за апостолів і ними була лишена наступниками, себто до поєднання церков в тім роді як се плянувалося ще за Петра Могили.

Пункти 9 і 10 дають два варіянти або концепти «про Україну» [1]).

«Україна як член Річипосполитої нашої хоч під сі часи, попавши в замішанне через козаків, піддалася під панованнє царя, і він (цар) прийняв (козаків) під свою протекцію [2]), але як з віків приналежна провінція не має бути одірвана від Річипосполитої при такім [3]) звязку Корони Польської і в. кн. Литовського з царством Московським через елекцію царя на королівство. Цар й. м. після елекції, в першім же році по своїм виборі, порозумівшися з королем й. м., зложить комісію для заспокоєння гетьмана запорізького і всіх козаків в їх претензіях, та задоволення їх. Комісари короля й. м. і царя—як вибраного короля, з'їдуться на ту комісію з гетьманом і з козаками

---

мова як раз про сі пункти? Але так легковажно відзивався про них гетьман очевидно тільки «з політики». В пізнішім маніфесті Виговського до заграничних держав, навпаки говориться про них як «безсумнівні копії» постанов комісії (Архив III. VI с. 363—пор. вище с. 1239). Пункти про поєднанне церков, про Україну і козаків, і польське звідомленне про закінченнє комісії містяться також в кн. 25 Польських справ 1656 р. разом з актами московської делеґації (не паґіновані). В латинськім перкладі з польського вони знайшлися в австрійськім державнім архиві, перехоплені у якогось «шведського вояка»—Жерела XII с. 409; в заголовку копії се названо «протоколом трактату відбутого і заключеного при посередництві леґатів цесарських у Вильні 3 листопаду» Як бачимо, все показує на велику сенсаційність і поширеність сих пунктів.

[1]) Вони відповідають 4 і 5-му концептові ркп. Чорторийських № 2113; перекладаючи я маю на думці не тільки московський переклад, а й польський оригінал; те що московський текст додає проти польського або упускає, подаю в скобках.

[2]) В польськім тексті: protectią, в москов.: под свою оборону.

[3]) Розумій: вище описанім.

і залагодять і замирять все, що досі давало труднощі [1],—хоч би прийшлось їм визначити певний уділ з огляду на зачіпки [2]). Король і Річпосполита навіки пробачать їм і потомкам їх всі попередні провини і ніяк не будуть мститися, а навпаки приймуть до ласки своєї,—заховають при правах, привілеях і вільностях, і до ще більших допустять, оскільки се буде слушно, та забезпечать їх найґрунтовніше. А протектором постанов тих буде цар—щоб їх з ніякої сторони не нарушали. Поки ж здійсниться та комісія, обивателям Корони і в. кн. Литовського має бути вільний поворот до маєтностей своїх і безпечне мешканне в домах своїх між козаками по ріжних воєводствах. Козаки ж запорізькі щоб не тільки не робили випадів за лінію визначену Білоцерківськими пактами і в Короні та в. кн. Литовськім не чинили ніяких зачіпок і утисків, але були готові на воєнну послугу як цареві так і Річпосполитій против кожного неприятеля, де того спільна потреба буде вимагати.

При тім очевидно—приписка: «Сей пункт про козаків беремо на той же елекційний сойм, на рішенне Річпосполитої, а царські комісари беруть на рішенне царя. Не брали б ми того пункту про козаків на сойм, але що царські делегати не мали наказу від царя в сій справі, прийшлось таки відложити».

Потім новий варіянт: (Щоб не розривати уже ухвалених пунктів) [7]) союзу Річпосполитої нашої з панством Московським, тим що ми (допоминаючися забраних на війні провінцій) [3]) жадали повернення України, здавна приналежної до Корони Польської з послушенством [4]) козаків Запорозьких, яко підданих Річпосполитої нашої,—після щасливої елекції царя й. м. на королівство польське, як він виступить посередником в справі козаків,—Тому що повномочні посли царські не мали на привернення її царської волі і наказу,—Сю справу ми комісари королівські беремо на сойм, до станів Річпосполитої, а ш. посли царські до цар. вел. однесуть, і так ми то відклали. А тим часом—до ґрунтовного заспокоєння сеї справи через великих послів—козаки Запорозькі, зістаючися під протекцією царя й. м., не повинні чинити обивателям коронним і литовським ніяких кривд, шкід, наїздів і зачіпок, випадаючи за лінію, і на спільного неприятеля Річпосполитої і царя й. м. мусять бути готові й нести службу воєнну».

Дальші пункти говорили про спільні операції против шведського короля, включно до відзискання від нього шведського королівства і прилучення до Річпосполитої, і про инші, менше для нас важні справи.

В реляції про закінченне комісії між иншим згадувалося, що по заключенню перемирря розіслано універсали, «славлячи радісну згоду», «і козаків відправлено до Хмельницького, аби він оповістив козаків, щоб не було ніде зачіпок, і прийняв до відома замирення та був готов на послуги цареві і Річпосполитій, де буде потрібно» [5]).

Очевидно, таку грамоту привезли до Чигрина козацькі посланці. Яке вражіннє зробило се все між козаками, оповідав тойже Остафій Виговський московським послам в секретній розмові в своїм Гоголеві, в червні 1657 р.

«Як минулого року цар. вел. великі посли договорювалися з Поляками про згоду, на той договір Б. Хмельницький і все військо за царським наказом посилали своїх посланців. Коли вони, ті посланці вернулися до війська, Б. Хмельницький

[1]) trudnïło—помѣшку чинило. [2]) Роз.: щоб обминути зачіпки.
[3]) Сих слів нема в москов. тексті.
[4]) posłuszenstwem, послушаніемъ.
[5]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 400.

писар і полковники розпитували, на чім став договір у царських послів з лядськими комісарами і чи правильно поступали Ляхи з царськими послами. Тоді післанці припавши до ніг гетьмана й обливаючися сльозами говорили: «Пропало тепер військо Запорізьке в Малій Росії! немає нам нізвідки помочи і не маємо де голови свої прихилити. На чім договорилися царські посли з лядськими комісарами, про те нам зовсім нічого не відомо: царські посли не тільки що не радилися з нами про ніщо і не пускали нас до польського шатра, але й здалека не допускали до шатрових пілок— чисто як псів до церкви божої. А Ляхи напевно, під сумліннем сказали, що царські посли з лядськими комісарами в комісії вчинили згоду за Полянівським договором, і нам, війську Запорізькому з усею Малою Росією бути знову в королівській стороні, у Ляхів, неприятелів Хреста святого. А коли військо Запорізьке і вся Мала Русь в послушенстві у Ляхів не буде, то цар. вел. буде помагати Ляхам своїм військом і разом з ними битиме військо Запорізьке». Полковники дуже затрівожилися, що щось таке над ними сталось. А гетьман як божевільний що розум стратив [1]) закричав такі слова: «Вже, діти, тим не журіться! Я вже знаю, що робити: треба відступити від руки царської, а підемо туди, куди бог повелить: не тощо під християнського пана, але хоч і під бісурмана». Так розпалився, як не годиться християнинові, і зараз усіх полковників велів кликати на сойм.

«Син мій писар, на самоті, ухопивши гетьмана за ноги став говорити: «Гетьмане, не можна того робити з-опалу. Треба післати до цар. вел., розвідати докладно, як то сталось, за які вчинки то зроблено? А присяга діло велике, нарушити і зломити її неможливо, сам бог за те буде мстити!» І до полковників, що були тоді при гетьмані забігав і з плачем їм говорив, щоб того не робити—високої царської руки не відлучатися, щоб по всьому світу не прославитися зрадниками і кривоприсяжниками. Але гетьман мого сина не послухав: просто відрік, що за таке цареве немилосерде ніяк не можна нам бути під його рукою.

«Як полковники стали з'їздитися [2]), сини мої Іван і Данило ще таки їх намовляли, щоб того не робити: не відлучатися від високої руки цар. вел. Вчиниди над тим раду і на тій раді полковники гетьманові в тім просто відмовили, що того ніяк не можна зробити, щоб вони і все військо Запорозьке і всі православні християне, духовного і світського стану люде, після такої великої клятви і присяги відступили від царської руки і шукали собі иншого государя і на весь світ прославилися зрадниками. ‚Ми так думаємо, що се справа неможлива, аби цар. вел., показавши своє велике милосерде над усіми нами, православними християнами, і визволивши нас з рук неприятелів своїм страшним мечем, віддав би назад в руки поганцям, неприятелям, ворогам християнства'. Гетьман не хотів, щоб Військо Запорізьке і Мала Росія далі були під царською рукою, і ледви в тім ублагали його мій син писар і полковники.

«А Ляхи безнастанно присилали своїх послів, намовляючи щоб гетьман і все військо послали своїх послів до короля, поки ще не затверджено пакти з послами цар. вел.—щоб пригорнулись [3]) до короля, і він би їм у всіх винах пробачив; бо коли тепер не випросять у нього пробачення, то Поляки з'єднавшися з царським військом,

[1]) «Яко шаленый которой ума уступився заволал и молвил».

[2]) В ориґ.: «поѣхали», мабуть в значінню—стали з'їздитися, як я то переклав.

[3]) В друкованім: «прихохолились».

всіх як зрадників вирубають. І полковники радилися з гетьманом, що робити, коли справді може у царських послів дійшло з Поляками до договору?

«Тим часом Ракоцій венгерський безнастанно присилав послів, намовляючи гетьмана, щоб він поміг йому на Поляків, доки у них крила не відросли. Гетьман був тому рад і вислав своїх послів до Ракоція, щоб договоритися про союз, приязнь і з'єднанне (війська) на неприятелів. Послав також послів до господаря молдавського і мунтянського, щоб з'єднатися в союзі й братві. Вони тому були раді й присягли на союз, приязнь і брацтво: хто буде неприятель військові Запорізькому, той неприятель і Ракоцію і господареві молдавському і мунтянському, а хто Ракоцієві і мунтянському та молдавському господареві буде неприятелем, той неприятель і війську Запорізькому, і їм одним другого не видавати: військом помагати і разом стояти. Потвердили то записями.

«А все се гетьман зробив тому, що думав, нібито цар справді віддав нас назад Ляхам і тим затрівожився: побоявся, щоб Ляхи не обійшли [1]) якимсь чином (Москву) і не привели до союзу на знищенне війська Запорізького і всіх православних в Малій Росії сущих» [2]).

---

В сім оповіданню, розуміється, богато тенденційного: старий Виговський хоче висунути перед московськими послами льояльність своєї родини і зложити всі підозріння «шатости» на старого гетьмана. Се стояло в звязку з виборчою аґітацією за булаву, що йшла в тім часі з огляду не безвихідну хоробу Богдана. В дійсности гетьман мабуть ніяк не хотів нарушити воєнного союзу з Москвою, і ледви чи заявляв свідоме і тверде бажанне цілком з нею зірвати.

З другої сторони —в словах старого Виговського есть бажанне виправдати офіціяльну політику старшинського осередку—союз з Ракоцієм і участь Запорозького війська в його поході на Польщу: пояснити се певними помилками допущеними московською дипльоматією,—що вона не допустила козацьких послів до переговорів з Поляками, і под.

Але се не підлягає сумніву—незалежно від того в якій мірі старшина і військо вірило в те, що Москва війшла з Польщею в договір що до України і козаків [3])—що військо і особливо старшина були незвичайно подражнені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом против московської політики, против льояльности до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого нейшанованія прав війська—що цар розпоряжався Козаками і Українцями взагалі, наче своєю худобою—«немов якимись безсловесними», не переставали нагадувати козакам усі хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомости України, як вічна осторога против московської невірности, московської зради супроти козацтва і України. Звичайно сей вираз заступається иншими, мякшими висловами—наприклад в вище наведеній промові гетьмана.

---

[1]) «не прельстили».

[2]) Акты ЮЗР. III с. 555—7.

[3]) В пізнішім маніфесті Виговського до заграничних держав про вищенаведені пункти говориться як про безсумнівні ухвали виленської комісії: «ми мали безсумнівну копію згаданої комісії», так само як се значиться на віденській копії».

як її переказує московським послам Ост. Виговський, говориться про «немилосерде» царя до України. Але се безсумнівно, що так власне як злочинна зрада (вираз злочин, scelus ми бачили в цитованім вище маніфесті, с. 1239) була усвідомлена і кваліфікована ся московська поведінка в українських кругах.

Відомости про такі неприємні настрої і жалі дійшли до Москви очевидно вже з початком грудня. На-жаль, до нас не заховалися звідомлення царських післанців, висланих до гетьмана в осени, для провідування українських вістей. 30 с. с. вересня (10 жовтня) вислано звісного нам спеціяліста в українських справах стольника В. П. Кикина. Йому доручено відвезти гетьманові й Виговському невеличкі дарунки (кожному одного сорока соболів ціною в 80 руб.). Мав при тім повідомити гетьмана про успіхи царського війська в Інфлянтах, против шведського війська. Головно ж повинен був розвідати про зносини гетьмана з королем польським і шведським, з Ракоцієм і господарями, з турецьким султаном і кримським ханом: чи були посли, в яких справах і з чим відпущені [1]). Час коли Кикин був у Чигрині і дістав відправу знаємо з листу Виговського до думного дяка Лопухина, писаного з Кикиним 16 н. с. листопаду. В пізнішім наказі Кикину згадується й його розмова з Виговським, що він мав тоді, в листопаді. З приводу очевидно балачок про війну царя з Шведами і її причини, Виговський висловляв, з усякою, звичайною для нього обережністю побажання, щоб цар краще не вірив і не мирився з королем польським, а відновив приязні відносини з королем шведським. Брався написати сам до шведського короля, коли б цар не мав нічого против того, і повідомити його, коли б з боку шведського короля виявилась охота до відновлення добрих відносин [2]).

В пізнішій виписці з посольського звідомлення Кикина цитується ще розмова його з Виговським про границі з Польщею, що відбулась очевидно в сей же приїзд:

«Говорив в розмовах писар Іван Виговський: від початку границя у вел. князів руських з королями польськими була по саму Вислу і угорську границю [3]). А як був договір у гетьмана Б. Хм. з королем під Зборовим, положено границю Малої Росії по сам Бар—від Дністра [4]) на Винницю, від Винниці вище Паволочи на Полонне до Словечни, від Словечни до Дніпра і від Дніпра на Чернигів і Ніжин. До Малої Руси що за вел. государем, до Поділля і Волини—де залоги війська Запорізького [5]), польський король на вічні часи не має претендувати ні на міста ні на повіти. Сі частини: Мала Росія, Волинь і Поділле по ріку Буг мають во віки належати до Московської держави. А за рікою Бугом городів і повітів Малої Росії, Волини і Поділля, заселених і порожніх, де були раніш городи, Корона Польська нехай не займає, не засідає і війська свого—польського чи наємного—туди не посилає. Гетьманові, писареві і полковникам, нинішнім і напотім будучим [6]), і всякого чину людям війська Запорізького нехай вони не мстять, ніякої війни не починають і ніякого лиха їм не замишляють.

«Коли ж би польські комісари не погодились на сі пункти і упёрто стояли при Камінці Подільськім і Берестю Литовськім, то нехай посли великого государя говорять про границі Зборівського договору. Коли ж польські комісари і на границях Зборівського договору не захочуть миритись, і будуть на тім твердо стояти, то посли вел. госу-

[1]) Царський наказ в Кикинських паперах—Симбирский сборник ч. 19.
[2]) Симбирский сборник, с. 55, про сей наказ Кикину далі, с. 1349.
[3]) «По самую Вислу и по границу венгерскую». [4]) Помилкою: Днепр.
[5]) Розуміється, скрізь пишеться «великого государя войска Запорожского».
[6]) «и впредь до указу цар. вел. будучимъ».

даря в самій останній мірі нехай постановлюють договір на тім, які городи і землі завойовані до Малої Росії і ними володіють (фактично) гетьман і військо Запорізьке,—щоб ті міста, повіти і землі на віки зісталися по стороні цар. величества, при Малій Росії, і положити границі на ті міста, де стоять залоги війська Запорізького» [1]).

Місяць пізніш, був у гетьмана звісний нам дяк Іван Фомин. Ні наказу, ні звідомлення його не маємо, тільки лист гетьмана, посланий з ним до царя 19 н. с. грудня і згадку в пізнішім наказі Кикину про наведену в його звідомленню розмову гетьмана з Фоминим. З того бачимо, що Фомин мав повідомити гетьмана про осягнені в Вильні успіхи: згоду на вибір царя королем польським. Гетьман поставився дуже скептично до сих обіцянок: він радив цареві не вірити польським обіцянкам і замість переговорів здати справу на козаків: він, гетьман, може рушити на Польщу 300 тис. війська «і без усяких польських договорів посадити царя на польськім престолі» [2]).

В листі до царя він писав: «Зволив єси ласкаво повідомити нас своєю грамотою, що ваші великі посли на з'їзді з королівськими комісарами зложили договір про вибір тебе на Корону Польську і в. кн. Литовського, а для докінчення сього діла маєш послати послів на сойм. Ми—Б. Хм. гетьман з військом Запорізьким, як вірні слуги в. ц. в.. дуже тішимося тим договором про твій вибір на королівство польське і в. кн. Литовське—заключеним і записами підкріпленим. Тільки ж ми, як вірні слуги в. ц. в., остерігаємо перед неправдами і хитрощами лядськими—що вони того договору ніколи не дотримають. Так як давніше не схотіли дати повного задоволення (исправленья) за людей обвинувачених в безчестю в. ц. в-ва, тільки від сойму до сойму кільканадцять літ одволікали, а ніякого задоволення не чинили, хоч то було застережено присягою і конституцією—карати таких преступників. Особливо показується явна неправда лядська перед богом і перед в. ц. в-м., що вони здавна воюють на віру православну і ніколи їй зичливими бути не можуть. Тепер же той договір на те вони заключили, щоб трохи передихнути і договоритися з султаном турецьким, з Татарами й иншими державами, та знову воювати з в. ц. в.

«Во якби Ляхи по правді обирали в. ц. в., на що б вони посилали воєводу познанського і кашеляна войницького в посольстві до цісаря римського, запрошуючи на королівство його рідного брата Леопольда? Сі посли 12 октобра стали в Відні, столиці цісарській —саме при закінченню виленської комісії [3]). А перед тим посилали Пражмовского до Ракоція з короною, скипетром і яблуком (державою—одним з знаків королівської влади) і запрохували його на королівство. Се все явно свідчить про лядську неправду—що вони того договору (виленського) не додержать! Хто зна, чи й на соймі всі стани приймуть той договір. З огляду на ту вишеописану неправду лядську ми Ляхам жодним чином вірити не можемо. Бо знаємо певно, що вони нашому православному народові не доброжичливі. От і тепер Субан-казі ага, ходивши в поміч Ляхам з Татарами, повертаючи назад набрав у полон і неволю ногайську людей, найбільше православних—тому що Ляхи не мали чим платити Татарам і дозволили брати в заплату християн і всяких людей нашої східньої віри. З тих причин віри Ляхам з нашої

[1]) Польські справи, стовбець 1657 р. № 28 л. 231.

[2]) Тамже.

[3]) Ян Лєщиньский і Ян Вельопольский дійсно були тоді в Відні, в справі формального союзу Польщі з Австрією; рівнобіжно з сими переговорами Леопольдові дійсно кілька разів пропонувалося стати наслідником Яна-Казимира. Про сі переговори ще нижче.

сторони бути не може, і ми тобі даємо знати про всі їх хитрі замисли—як вони на в. ц. вел. підбивають султана турецького і хана кримського.

«А що в. ц. вел. зволив нас сповістити про город Юрьїв ливонський, що він тобі піддався, ми з того тішимось, і бажаємо, щоб не тільки неприятельські городи, але і всі сусідні королі і пани тобі поклонилися. А що написано в иншій грамоті, з тимже дяком Іваном Фоминим про козаків Чауського полку, що вони минулого року [1]) мучили шляхту і всяких людей в повіті Шкловськім, Кописькім та инших,—то ми в тій справі посилали в Білоруський край Антона Ждановича, суддю військового, і він велів уже винних постинати або повішати: слідство про те все Антін посилав в. ц. в. з Микитою Селивестровим [2]) і Петром козаком, але того козака вернули з Смоленська. Що до Бихова—то до нас приїздили посли з Бихова і піддавалися під високу і кріпку руку в. ц. в., а тепер як Биховляне почули про виленський договір, вони вже й не схотіли піддаватися під руку в. ц. вел., так говорили: «Пощо нам нового государя шукати? волимо старого держатись». Для такої їх неправди я під карою смерти заборонив довозити поживу до міста. І з того видко лядське лукавство: всього кілька шляхтичів у Бихові, а як хитро поступають,—а що ж ті найвищі особи лядські промишляють про тебе і всіх православних?

«Тому ще раз тебе, єдиного під сонцем православного царя благаємо: не давай православного народу в наругу, що обережно приготовляють йому Ляхи! А що до Нечая—то ми йому написали, щоб двір у Могилеві ставити залишив; а лист його до магістрату—де він про се пише, не наказуючи і не просячи дозволу магістрату—що б не було йому в тім перешкоди,—ми сей лист прочитали, і не бачимо в тім кривди (магістратові), коли ся будова нікому не перешкоджає [3]).

«Даємо до відома в. ц. в., що король шведський вийшов у союз з Ракоціем, з Ґданським, з князем бранденбурзьким, з князем саксонським і з иншими евангеликами. А від молдавського воєводи маємо відомість, що (Карло-Ґустав) Ляхів під Торунем погромив [4]).

Як бачимо при всій здержливости і захованню прийнятих компліментів, обминаючи які небудь докори на адресу царя і його бояр, гетьман так виразно як тільки міг заявляв, що військо Запорізьке замирення з Ляхами не приймає і не перестане їх трактувати як неприятеля. На жаль, не маємо звідомлення Фомина, де могли міститися дуже інтересні розмови з гетьманом і старшиною—більше експансивні й менш здержливі, ніж ся грамота. При всій здержливости вона вповні потверджує негативне становище гетьмана і старшини, схарактеризоване Ост. Виговським. Гетьман і його прибічники поглубляли його з свого боку, щоб оправдати політику союзів з иншими державами, що мала забезпечити Україні Козацькій змогу вести свою політику незалежно і в супереч політиці московській і робити натиски на Москву в бажанім для себе напрямі.

Відомости про се очевидно дійшли до Москви ще перед поворотом Фомина—від Кикина чи якогось иншого вістуна. Се видно з наказу даного Абрамові Лопухину виправленому з Москви 28 н. с. грудня. За привід до того взято висилку послів на сойм в справі вибору царя на королівство: цар уважає потрібним запитати у гетьмана його гадки про пограничну лінію між Черкаськими городами і Короною, і за-

[1]) Розумій той рік що скінчився 1-м вересня 1656.

[2]) Сивцовим, московським сотником.

[3]) Фраза неясна: «гдѣ пишет не указывая и не прося маистрату чтоб вольно дом поставить, и то есть ли не будет помѣшкою, а в том никакие кривды не видим».

[4]) Малор. приказу ст. 5844/33 л. 31, дата: «в Чигрині 9 декабря літа 1656»

пропонувати, щоб він вирядив при московських послах від козацького війська «людей знатних и умных». Але видно, що після того як Лопухина вислано, прийшли вісти про настрої у гетьмана і старшини власно такі, як оповідав Ост. Виговський, і в додатковім наказі висланім Лопухину наздогін йому наказано:

«Будучи у гетьмана всяко говорити йому, що вел. государ послав його (Лопухина) до гетьмана і всього війська, жалуючи і вірячи (на знак ласки і довіря), і наказав говорити: Вел. государ висилає своїх великих послів на сойм за проханнем короля і всеї Річипосполитої. Коли король і Річпосполита у всім задоволять царя, буде згода на мир. Коли в чім небудь він не буде задоволений—ніякої згоди не буде, і цар за церкви божі і за них—православних християн (Українців) зараз пішле на короля бояр і воєводів з великим військом—нехай гетьман з військом Запорізьким будуть також готові. А про те щоб цар мав віддати військо Запорізьке в королівську сторону, нехай вони тим не тривожаться ані в голову собі не беруть: се якийсь ворог бога і православних християн їм то вбиває в голову, нехай вони тому не вірять! Як посли царські з'їздилися з послами польськими, то на першім з'їзді королівські посли одного разу заговорили були про се; але царські посли закричали, що вони про таке й чути не хочуть: відмовили королівським послам і з шатра були пішли геть. Тоді кородівські посли сказали: «Коли цар на се не годиться, то вони більше про се не будуть говорити», і після того таки й не говорили.

«Коли б гетьман став щось говорити сердито,—тоді йому треба відповідати «легенько»—що се він говорить непристойно. Иншим разом прийти до нього умисно й сказати: «Говорив ти такі слова—а тобі треба памятати, на що ти присяг вел. государеві, (як присяг) так і служи з всім військом Запорізьким. Та й знаю, що служитимеш вірно й на далі, і служба твоя вел. государеві нашому відома по всіх сусідніх державах (християнських) і поганських. А що ти такі слова говориш при людях, то се тобі ж сором, коли спамятаєш твою присягу і царську велику ласку до тебе. Твоє ж товариство, що чує, тебе ж осудить. Я того вел. государеві не донесу, а коли поза мною стане відомо, вел. государ буде на тебе гніватися».

«А говорити про се вважаючи на слова гетьмана, так щоб його до решти не розсердити: коли він буде говорити дуже сердито, перестати і більше не говорити. І взагалі коли гетьман буде гніватись, то того (подиктованого вище) не казати йому.

«Коли гетьман стане говорити про своїх посланців, що їх великі посли до шатра не пускали, а коли вийшли, то їх висилали,—в такім разі йому говорити: Се посередники, цісарські посли, того домагались, аби з обох сторін окрім великих послів не було нікого: ні царських стольників і дворян, ні твоїх послів, ні королівських дворян: (твої посли) виходили з стольниками і дворянами царськими, а не висилано їх ніколи. А які були розмови між великими послами, царські посли то об'являли твоїм послам. А тепер пішли людей значних і добрих—вони все будуть знати».

Доручено було заспокоїти гетьмана також у справі білоруської окупації (Чаусського полку)—«говорити про все відповідно до того як буде говорити гетьман».

«Але більш усього і з найбільшими запевняннями (накрепко) говорити, шоб вони не тривожилися, що від них відступиться (цар).

«А про лінію не говорити богато: що б вони не говорили (про границю) по Бугріку, про те богато не говорити і їм не перечити» [1]).

---

[1]) Акты ЮЗР. VIII с. 287—8.

Але перечитись не мав охоти ні гетьман ні старшина. Вони вже рішили не оглядаючись більше на царя полагодити свої справи в Польщі на власну руку, за поміччю Ракоція і Карла-Ґустава.

---

Як бачимо, московський уряд нарешті відчув, наскільки серйозним джерелом розходжень стали справи Білоруської Козаччини, і як його безоглядна ліквідаційна політика будить все нові й нові ускладнення і псує настрої стрічаючися з плянами поширення козаччини на півночи. Друга половина 1656 року з сього погляду пройшла дуже неспокійно.

Коли після заспокоюючої реляції Ждановича, одержаної в царській кватирі 2 (13) червня стали приходити вісти про те, що козаччина на Білоруси держиться і Нечай далі веде свою лінію, се видимо дуже схвилювало царських дорадників. Ждановичу писав, що він розслідив усі жалі на козаків, пограблене велів повернути, винних покарав; козакам, зібравши на раду, вичитав гетьманського листа і словесно пояснив, що всі козаки мають вийти з Могилева, Чаусів й инших міст та їх уїздів і вернутися до своїх місць, а в Чаусах можуть зістатися тільки жонаті, старі козаки, що мають свої доми; а за яке небудь воровство заповів їм сувору кару включно до горла. Тим часом «вел. государеві відомо стало, що Нечай тільки з декотрих городів і міст вивів козаків, а по инших вони й далі лежать, і прибирають собі козаків, і ті мужики ворують ще гірше». 10 червня одержано одписку минського воєводи Федора Арсеньєва, що до Минського повіту прийшло богато людей під корогвами, побивають на смерть шляхту, їх людей і селян, забирають коней, всяку худобу і збіже, мучать селян всякими муками, містечка і села палять. Воєвода посилав своїх райтарів—спитати їх, що вони за люде, з чийого наказу прийшли і так поступають; ті відповіли, що се наказний полковник Нечаєвого полку Филимон Бутко з товаришами—присланий від Нечая до Минського повіту: велів Нечай за царським указом писати в козаки шляхту і мужиків, а котрі не схочуть—записувати їх силоміць. З инших городів і уїздів приходять такі ж відомости про воровство і насильства. Нечай прислав листа (тимже Бутковим козакам—як виходить з тексту), щоб вони йшли за Березину, і там також записували силою в козаки шляхту і міщан; котрих мужиків своїх, що стали бити і грабувати шляхту, шляхта половила і припроводила до Минська воєводі, ті мужики на допиті сказали воєводі, що вони шляхту бють і грабують з наказу того ж наказного полковника Нечаєвого Филимона, а Филимон своїм козакам і уїздним людям пояснює, що він то все робить за царським наказом. Нарешті 12 (22) червня царська кватира одержала такі відомости, що Нечай—всупереч наказам гетьмана і Ждановича, далі пише себе полковником білоруським та инших городів—«приписує собі городи в титул», і далі тримає козацькі залоги «невідомо по що» в Чаусах, в Горах і Горках, в Барзилівськім війтівстві і по инших уїздах, і ті козаки й мужики їздять по селах, шляхту і уїздних людей грабують і на смерть побивають, а Чауси, Гори і Гірки й инші міста і села називають своїми козацькими, не відомо на якій підставі.

З сього приводу спішно вислано до Нечая дяка Григорія Богданова, щоб зажадати від нього твердого виконання попередніх наказів. Нечай повинен був вийти з Білоруси і вивести козаків до решти, а всіх винних в воровстві тяжко покарати, включно до кари смерти [1]).

---

[1]) Звідомленнє Богданова, з котрого про все се довідуємось, заховалося в Малорос. Приказі, стовбець 5830/19. Судячи з того, що 14 (24) червня Богда-

14 (24) черв. він був уже в Чаусах, але Нечая не застав: той поїхав до Могилева до нового воєводи Хованского, настановленого на місце Репнина, з котрим Нечай так завзято воював. Маємо листа Нечая до Хованского з 13 (23) червня, з ріжними етикетальними висловами, в відповідь на висловлені воєводою бажання побачення [2]) і слідом очевидно Нечай до нього виїхав, для усталенння приязніших відносин. Богданов велів чаускому війтові зараз по нього післати. Тим часом над'їхав Скоробогатий з товаришами, що їхали в посольстві від гетьмана до царя; вони приходили до Богданова і розпитували, куди їм їхати до царської ставки, і при сій нагоді розвідували про причини сеї посилки до Нечая. Богданов пояснив, що Нечай з Білоруси не вийшов, приймає в козаки ріжне гультяйство, розсилає їх по городах і селах на залоги і велить силоміць записувати в козаки шляхту і мужиків, а котрі не згоджуються—тих каже бити і грабувати, себе ж далі називає і пише полковником білоруським. «Переїздячи через Мстиславський уїзд чув я від богатьох шляхтичів і мужиків, що козаки Нечаєвого полку приходять до них на села, наказують, щоб усі були козаками, а коли не послухають, Нечай їх усіх побє, а на царських людей гетьман Б. Хм. пше йому козацьке військо. Що ж коли справді Нечай, лякаючи селян, щоб вони його слухали і писалися в козаки, видумує на гетьмана такі лихі і непристойні слова—чого гетьман і не думає? І не знати на що!» [3]).

«І се вам даю знати—говорив Богданов—Нечай держить при собі в Чаусах бунтівників, що в усяких справах йому притакують і його покривають: війта Омелька Шаравару, райцю Матвія Мацька, міщанина Корнія Дра(ла),—тепер сього Корнія настановив він козацьким сотником. Сі бунтівники намовляють його на всяке лихо, у всім притакують і його покривають, а вел. государеві від них нема ніякої служби, тільки всяке лихо і воровство. Тому ц. в-во прислав мене сказати, щоб він, Нечай гультяїв до себе в козаки не прибирав, «шишевать» і мужиків грабувати заборонив, на заставах їх не ставив—тому що від них іде велика ссора і смута». Білоруським полковником щоб не називав себе і не писав, і з Чаусів виїхав геть.

Скоробогатий з товаришами вислухавши се не стали перечитись. Вони сказали: «По дорозі до Чаусів ми чули богато жалів на Нечая від мужиків, але ми тому мало вірили. Аж тепер почувши такі слова від тебе, всьому віримо, і як будемо у гетьмана, все йому розповімо, а як гетьман про се довідається, певно Нечая з козаками в Чаусах не буде».

Розмова ся велась 18 (28) червня, і того ж дня повернувся Нечай; Богданов з ним бачився і переказав свою місію. Але за той час 15 (25) червня, як виходить з слів Нечая—він бачився, мабуть у Могилеві ж таки, з иншим царським висланцем стольником Леонтьевим, що мав анальогічне доручення в звязку з попередньою слідчою комісією: перевести слідство з приводу обопільних жалів—козаків і на козаків. З розмов з ним і з новим воєводою Хованским Нечай набрав видимо такого враження, що справа його не стоїть зле. На його устні жалі на царських людей Леонтьев зажадав

нов був уже в Чаусах, можна думати, що останні інструкції й звідомлення—як отсі відомости 12 (22) червня, були йому післані з царської ставки наздогін—бо того самого дня царська кватиря вийшла з Смоленська.

[2]) Листуваннє Нечая з актів Малор. Приказа в Сборнику Київ. Археограф. Комісії I с. 60 і далі.

[3]) Сю частину промови я перевів з третьої особи на першу, як вона ведеться дальше.

від нього, мовляв за царським указом, повного перепису козаків—де і скільки їх в яких городах і селах, і кому яка кривда сталася. А Хованский в розмові з Нечаєм висловився так, що він до козацьких справ мішатися не буде, і де якісь мужики записані в козаки, йому до них діла нема [1]).

Наслідком таких заяв і розмову Нечая, очевидно з'явилась надія, спираючись на сі заяви, противставити їх попереднім категоричним жаданням ліквідації білоруської козаччини як нове слово московського уряду. Його листи зібрані слідчими—Леонтьевим і Богдановим, дають зрозуміти, що він сподівався викрутитись від сих жадань, зістатись на своїм уряді білоруського полковника [2]), а висилаючи свої залоги-ніби то для охорони людности від вояцьких кривд, фактично козачити міщан і козаків, орґанізувати козацьку управу і поширювати козацьку територію. В московських актах заховались напр. такі його універсали:

«Всім взагалі і кожному зокрема, кому то потреба знати: й. м. панам князям, стольникам і воєводам, полковникам і полуполковникам і ратним людям й. ц. в-ва всякого чину, панам сотникам, осавулам, отаманам і всьому товариству війська й. ц. в-ва Запорізького до відома подаю, що я від боку мого посилаю до села Жаливля товариша мого—на ймя Якуба Харитоновича, аби він пильнував, щоб бідним селянам не було кривди. Тому прошу пильно ласки в. м., аби згаданому моєму товаришеві в усім вірили, а сам готовість мою до послуг ласці в. м. пильно поручаю. Писано в Чаусах 11 іюня 1656 р. В. м. жичливий на все добро приятель, радий служити, Ів. Нечай полковник війська й. ц. в-ва Запорізького» [3]).

«Всѣм в-обецъ и кождому зособна, кому о том ведати буде потреба, ихъ милостямъ паном князем и воєводам, полковником и полуполковником и ратным людем вшелякого чыну єго цар. вел. и сотником, асавулом, атаманам и всему товариству войска єго цар. вел. Запороскому,—доношу до ведомости, ижъ посылаю товарыша моєго, на име Андрея Петровича Качаповского, для зревидованя своволных людей и для залог по розных селах будучых, од котрых бы убогим хрестьяном крывда была, абы справедливость з них учынили, моцю моєю, а кождого своволного и непослушного абы звезавшы до мене одсылал, под ласкою моєю и под срокгим каранєм. Который кожъдый, своєволю чынячый од мене на горло буде караный. Писан у Чаусах дня 14 июня року 1656. Пры которым посылаю товарыство моє розпоє. Вашим мылостям всего добра жычливый, прыятель и рад служить Іван Нечай, полковник войска єго цар. вел. Запороского».

Далі приписано иншою рукою: «По росказаню єго мл. пана полковника и даня уневерсалу овому на сотництво дня 14 июня, а подписал руку по єго веленью Николай Козловский, писар полковника Нечая,—што єсть то самый от пана полковника лист даный на залогу и на сотництво» [4]).

От з сього приводу й вийшла розмова між Богдановим і Нечаєм. Богданов нагадав йому місію Лопухина, що мала метою ліквідувати білоруську козаччину—для

---

[1]) Цит. стовбець л. 17—8, див. нижче.

[2]) Про се зараз далі—розмови з Богдановим.

[3]) Мадор. прик. 5831/20 л. 38, «список», тому я дав в перекладі.

[4]) Оригінал на аркушику розміром трохи більший за чвертку паперу, поруч з підписом Нечая невелика овальна печатка, на білім воску під паперовою кустодією—тамже л. 39, а на л. 40 московський «список».

сього була вислана комісія Ждановича і Сивцова, яка нібито всі справи полагодила, а тепер цар дістає відомости—наведені вище—що Нечай далі утримує і навіть ширить свої залоги, силоміць записує людей в козацтво, титулує себе білоруським полковником, а його люде називають козацькими городами Чаусн, Гори і Горки і т. д. Цар наказує Нечаєві суворо укарати всіх винних в яких небудь самовільствах, а на далі вивести козаків з Чаусівського полку, самому вийти і ліквідувати тутешню козаччину до останку.

Нечай сказав Богданову: «Що ти мене раптом взявся ляґати і велиш негайно відси виїздити? Годі! Хіба не знаєш, який мені тепер указ й. ц. в-ва? З Чаусів їхати мені не велено. А що кажеш, ніби то я пишусь білоруським полковником, так після від'їзду полковника Антона на мині того не покажеться!».

Коли Богданов попрохав у Нечая того царського указу, Нечай пояснив, що грамоти про се він від царя не отримав, але стольник Леонтьев устно переказав йому царський указ, щоб він, Нечай, переписав всіх козаків, скільки їх в котрім місці й по селах, і кому була вчинена яка небудь шкода від воєводів і царських ратних людей, і ту роспись йому подав. «А воєвода могилівський кн. І. Хованский сказав так: «Котрі мужики Могилівського повіту написані в козаки, мині до них діла нема, я в ніякі справи їх мішатись не хочу». Тому я (Нечай) по тих місцях, де мужиків запишу в козаки, поставлю козацькі залоги, для розправних діл. А досі, потім як полковник Антін поїхав, я козацьких залог нікуди не посилав, і з усіх городів, міст і сіл козаків вивів [1]).

Богданов сказав: «А я знаю, що козаки твого полку чинили грабіж і убійства всякого чину ратним людям й. ц. в-ва, також шляхті і мужикам, всяко їх нищили, і такий був слух, що то все велике лихо, воровство і бунти чиняться з твого наказу! Б. Хм. присилав для слідства полк. Антона і про се писав ц. в-ву, а ц. в-во прислав стольника Леонтьева, щоб він з ними разом про се докладно розслідив: які козаки були в Могилеві і в Чаусах ва службі, і які обиди були посадським і уїздним людям від ратних государевих людей. Але полк. Антін виїхав перед його приїздом, тому Леонтьеву велено в усяких ‚обидних ділах' переводити слідство одному. Се може бути, що він велів тобі принести роспись козаків, яким стались обиди—тих що були з України [2]) і тепер за царським указом всі виїхали на Україну з полк. Антоном, тому що їм тут без служби не було що робити ні жити, і ц. в-во велів без них і без їх чолобиття розслідити, коли кому з них сталась якась обида [3]). Але щоб стольник велів писати в козаки мужиків в городах і селах Могилівського, Мстиславського й инших уїздів і подати йому роспись їх—се ти видумуєш, стольник тобі того не казав, я певен, бо такого указу від ц. в-ва не бувало. Він [4]) міщан і мужиків козаками називати і в козаки писати не велів, тому що в тутешніх городах козаків не має бути: мають бути по всіх тих городах воєводи і з ними ратні люде й. ц. в.: райтари і салдати, і ти в ніяких тутешніх городах нікого в козаки не записуй і на залоги не посилай! А що ти вирікаєшся, нібито після від'їзду полк. Антона полковником білоруським не писався

[1]) «Козаки со всѣх городов и мѣстъ и сел и деревень сведены»—л. 19.

[2]) «которые были с Украины»—с. 22.

[3]) Я покорочую тут многословний московський текст, перевівши його в першу особу.

[4]) Цар чи стольник Леонтьев? з тексту може бути одно й друге, але зміст з того не міняється.

і в ніякім місті без царського указу козакам на заставах бути не велів, і того ніде на письмі покажеться, то я тобі то докажу письмом—що ти білоруським полковником пишешся і нові залоги розсилаєш».

«І вирѣоворивши се з ‚большим вычетом' (докором), показав йому листи за його підписом і печаткою: всі ті листи писані в місяці червні, в останніх днях, після від'їзду полк. Антона [1]). Нечай подивившися на листи, став говорити податніш, а відмовлявся тим, нібито писали се його писарі без його відому, а він того не знає.

На се Богданов йому сказав: «Як тобі не стидно таке говорити? Коли б ти того не знав, не було б на тих листах твого підпису і печатки! Ні, ти більше в Чаусах не мешкай, виїдь і всіх козаків які лишилися, з собою забери, бо незадовго прийдуть до Чаусів государеві ратні люде: райтари і салдати. Ти більшої опали ц. в-ва на себе не стягай, бо як не поїдеш тепер зараз, то ц. в-во напише про твій непослух до гетьмана, і то тобі дурно не пройде!»

Нечай відповів: «Я царському указові в нічім не противлюся й виїхав би й зараз—але післав до ц. в-ва брата свого з королівськими листами: везли їх до Бихова, а я їх перейняв і велів подати ц. в-ву. Також наказав йому бити чолом, щоб ц. в-во надо мною милосерде своє показав: не велів вірити нічому, що на мене наговорено, без усякої вини, і висилати мене з Чаусів щоб не велів також. Коли ж від ц. в-ва прийде з братом моїм такий указ, щоб я з Чаусів виїхав, я зараз виїду». «І дуже прохав мене»—додає Богданов [2])—«щоб я віддав йому ті листи, де він писав себе полковником білоруським і козаків посилав на застави—давав їм універсали. Але я йому відмовив, що тих листів йому віддати не можна—нехай ту вину покриває своєю службою: нехай козаків на заставах ніде не держить, мужиків в козаки не пише і з Чаусів виїде. Нечай на се став говорити: «Ніде в жадних городах ні в селах ніяких залог від мого полку ні козаків нема, а ті козаки що називають себе козаками мого полку чи инших полків, то люде Лісовского і Юндзила: ворують, а на мене всяку неславу пускають». Я йому сказав: «Напиши те що мині говориш в листі до ц. в-ва: що з твого полку ніде залог козацьких ні козаків нема, а ворують люде Лісовского і Юндзилового полку, називаючи себе козаками твого полку. Думаю, що ц. в-во звелить їх половити і повішати, аби таким ворам не кортіло вибріхуватись і ворувати». Нечай відповів, що все напише в своїм листі до ц. в-ва—щоб тим козакам, які називатимуть себе козаками Нечаєвого полку, не вірили, і кого на заставах зловлять над тим воля ц. в-ва».

«Коли Нечай дав мині на однуску такого листа, до й. ц. в-ва, я йому сказав: «Ти пишеш ц. в-ву, що в жоднім місті нема козаків твого полку ні козацьких залог. Ц. в-во пошле по всіх городах свій указ воєводам і приказним людям, щоб коли зловлять кого небудь на залозі і він буде себе називати козаком твого полку, тому не вірили і вчинили йому кару смерти. Отже коли той козак був на заставі з твого наказу, буде той гріх на твоїй душі, що через тебе скарано його на смерть».

«Нечай на се сказав: «Коли в котрім городі або селі знайдеться такий, що буде називати себе козаком мого полку, і у нього буде мій полковницький універсал, нехай государ велить скарати не тільки того козака, але й мене самого без усякого милосердя!» (л. 25).

---

[1]) Дійсно на листах своїх до могилівського воєводи з 13 (23) червня (згаданих вище) і з 17 червня, що заховалися в актах Малор. Приказу, Нечай титулує себе полковником білоруським.

[2]) В третій особі—я заміняю її на першу.

«Я взявши листа, поїхав до государя—пише далі Богданов—і як був я в Горах і Гірках [1]),—тутешній таки міщанин Андроник Качанівський записує силою в козаки міщан з Гір і Гірок і мужиків з уїзду. Я його покликав і кажу: «За чиїм наказом ти тут на залозі стоїш і силою записуєш в козаки міщан і людей з уїзду? в якім чину був ти перед тим і де жив?» І той мині розповів, що він з сього ж міста міщанин, але не хотівши бути міщанином був спочатку козаком в полку Поклонського і у Нечая, а тепер їздив до Нечая і просив дати йому сотництво. Нечай сотництво дав і велів бути сотником в Горах і Гірках, видав недавно і універсала на сотництво і на залогу [2])—після від'їзду полковника Антона. За сим універсалом набирає він до своєї сотні козаків і на залозі живе. Я йому сказав: «Я за указом ц. в-ва їздив до Нечая—возив йому государську грамоту і наказ: самому виїхати з Чаусів, про се йому в грамоті писано і я йому словесно говорив, щоб він сам з Чаусів виїхав і козаків з залогою забрав. А Нечай сказав, що його козаки за указом ц. в-ва вже всі з залог забрані, і ніде козаків нема, а ріжні мужики звуть себе козаками без його відому, «воровством». Тому ти за таке воровство варт великої і суворої кари».

Богданов велів арештувати сього сотника його ж козакам, але він утік. Місцеві міщане розповіли Богданову, що за слідства Ждановича сього Качанівського заковано в кайдани й засуджено на смерть за ріжні провини, не відомо як він від того викрутився і тепер приїхавши сотником від Нечая обтяжає їх ріжними тягарами, силою записує в козаки і каже, що то все з государевого наказу. Вони через те запустили свої промисли і хазяйство, і питаються, чи надалі їм слухатися, коли Нечай пришле їм якогось нового сотника, і знову звелить їм писатися в козаки або давати якісь побори? Він же посилається на царський наказ! Нехай би цар заборонив козакам до них в'їздити, а дав їм якогось порядного воєводу, такого щоб порядок завів і від козаків боронив.

Богданов їх потішав, що цар їх без «начального чоловіка» не лишить, порадив займатися своїми промислами і в козаки себе записувати не давати—і на тім кінчиться його звідомлення, принаймні в тій копії яку маємо.

Нечай, позбувшись Богданова, енергійно заходився поправляти свою репутацію у царя—постаравшися для того, видимо, придбати прихильність нового могилівського воєводи. Своє посольство до царя з братом Юрком, згадуване в розмовах з Богдановим, так як вислане вже, він в дійсности виправив тільки 24 с. с. червня—з Могилева, мабуть за порозумінням з Хованским, а може й з Леонтьевим. Постарався як найбільше назбирати для царя приємних московському урядові новин і «прелестних листів». В листі своїм описував, як то розставивши застави «війська полку мого» на ріжних дорогах, щоб польське військо не прийшло на ратунок Старого Бихова, переняв він листи що йшли до бихівської залоги і міста від короля і від гетьмана литовського, з похвалами за витрівалість, обіцянками помочи і т. д. Зрозумівши з того листування і з свідчень захоплених бранців, що на ратунок Бихова має йти польський полк, Нечай порозумівся з могилевським воєводою що до оборони, і сповіщає царя, що вирушає з своїм полком против неприятеля разом з воєводою, а листи посилає цареві з братом своїм і з своїм «підручним сотником над усею шляхтою» Іваном Кошанським. При сій оказії просить потвердити сьому Кошанському його маєток—видати йому гра-

[1]) «в Горах Больших і в Горах Малых».

[2]) Се той, очевидно, універсал що подав я вище на с. 1259.

моту, «аби мав з чого служити», і прохає для себе царського приповідного листу на орґанізацію панцирної хоругви в 120 чоловіка (очевидно замісць вербовання козаків, що йому було заборонено). Обовязується утримувати се військо з доходів самих Чаусів і двох війтівств Пулківського і Благовицького, не чіпаючи могилівських маєтків («уряду могилівського»). При тім підчеркує, що взагалі він і давніше нічим не руйнував могилівських маєтків, обмежуючися згаданими двома війтівствами, і все на нього з ненависти наклепав попередній воєвода Реннин: Нечай сподівається, що його вірна служба цареві «як олій на воді явиться» в супереч сим наклепам; які були в його полку своєвільства, він за них карав, до смертної кари включно, а йому самому ніхто ніякого проступку не доведе—він готов на се стати на суд царський. У всім же просить царських наказів, як має поступати» [1]).

Другий лист з Чаусів, три дні пізніше—се лірика свідчення своєї служби, вірности, послушности, прохання довірря і ласки і т. д.—«на каждом мѣсцѣ кров нещадно розливать готов зостаю, со всяким опасным стяжанієм понуждаюсь, яко прежде и нинѣчи всяко вѣрою и правдою в. цар. вел. служить.—Лишь за правдою шествует ненависть: богом вся быша и вся суть, на него увесь уповаю, на пресвѣтлое лице в. цар. вел. взываючи: Приклони милостивое ухо, в. цар. вел., ко исправленію незлобія моего!» При тім реляція, як виконано царський наказ: «Коло Минська, Борисова и иных мѣст и уездов жадных залог козацких немає, и не толко [2]) в дальних краях, але и близ Чаус всѣх звѣвши пан Антон Жданович украинных людей з собою побралъ. А тут толко тіи, которіи давно поженили ся в своих домах зостают. А я сам в килку коней зостаю на своем хлѣбѣ до указу в. цар. вел. Есть не мало полку Лисовского, полку Юндзилова [3]) и иных шляхты новоприбылых безчинных людей, которіи с Нечаєвими не бывают безчиниі дѣлаючи, а они мене, а я их и в очы не знаю. Гдѣ сам отвѣт дати в невинности моей (очевидно пропущено: готов) до пресвѣтлого маєстату в. ц. вел. низко до земли упадаючи» і т. д. [4]).

Третій лист менш цікавий, можливо—післаний наздогін, 1 (11) липня. Нечай повідомляв, що прийняв від Богданова прислану йому царську грамоту і буде пильно виконувати дані йому накази—але при тім заносить скаргу на сю високу особу, що вона допустилась ріжних насильств над його козаками: забрала у них коней і зброю, била їх і мучила, хоч се козаки старі й заслужені, ранені в царській службі і т. д.

Місяць пізніш, з 3 (13) серпня Нечай сповіщав царя про свої досягнення [5]). Сповняючи царський наказ, він щільно окружив Ст. Бихів заставами свого полку, щоб не допустити ні помочи ні припасів. Розіслав на се весь свій полк, 15 (25) липня перейняв польський караван, що йшов Березиною, а відти хотів р. Друттю пройти до Старого Бихова. Було в нім 26 берлинів («суден»), і 43 човни («лотки») з ріжним запасами, і все се козаки захопили, людей що було при них потопили і порубали; «также жидов с возами многих порубили». Сам Нечай на спілку з воєводою Хованским веде облогу Ст. Бихова

---

[1]) З Могилева 24 июня 1656—Сборникъ Київ. Ком. с. 64—5.

[2]) В друк. «такого»

[3]) Надруковано: «Наудзилова».

[4]) Стор. 65—6, лист писаний цікавою мішаниною українського і московського канцелярійного стилю, на жаль не всюди можна спуститися на вірність передачі. Підпись: «В. цар. величества, пана а пана моєго милостивого найпадший слуга и подножок Іван Нечай наказний полковник в. ц. вел.».

[5]) Тамже с. 68—70.

з міста передаються ріжні люде, але місто тримається «в високій городости». За те Нечай має приємність переслати цареві шляхтича Юрия Тихоновича, що добровільно передався на царське імя. Він добре знає замисли короля польського і всеї Річипосполитої і що там діється—Нечай посилає його з своїм листом цареві для інформації.

При сім оправдується від обвинувачень Репнина, нібито він приймає до себе московських дезертирів—салдатів: з приказу йому прислано реєстр таких утікачів що пробувають в Чаусах, з наказом, щоб їх видано, але він таких дезертирів не приймає—«присягаюсь, що ані одного не знаю; хліба й для себе мало маємо, не то щоб утікачів годувати» [1]).

Але присипляючи таким чином увагу московського уряду Нечай не спускав з ока своїх завдань—поставлених собі з власної ініціятиви, чи диктованих гетьманським урядом. Він не переставав скріпляти козацькі контінґенти й поширювати козацьку територію. В серпні напр. доносив борисівський воєвода: першого серпня с. р. прийшов до Борисівського уїзду сотник Нечаєвого полку Мурашко з козаками і забирав у селян їх добро—одежу, збіже, коней і худобу, в богатьох селах. 2 серпня війт села Борка приставив до збірні трьох людей, з тих козаків, що приходили на їх село, і на допиті вияснилось, що се місцеві селяне: оден з села Лукомля Борисівського уїзду, а два з села Пийгосів Минського уїзду—пристали сього літа до сотника Мурашка, і взагалі в ріжних уїздах богато людей пристає до казаків. До Борисівського повіту приходило такого люду чоловіка до 500, по збіже і коней, і від їх поборів селяне розбігаються, так що не можна зібрати корму для царського війська. В додатку воєвода додає реєстр «сіл і деревень» свого уїзду, де побували козаки, числом 22 [2]).

На се Нечаєві післано таку грамоту від царя «с нежинським полковником Романом Ракушиным», 14 (24) вересня [3]). «Писано тобі нераз, щоб ти козаків з Борисова й инших городів [4]) вивів, а ті мужики, що записалися в козаки аби були далі на тяглих жеребьях, і надалі мужиків в козаки щоб не записували, тільки щоб старі козаки були далі козаками. На прогодованне дано тобі нашого жалування корм Чауси і два війтівства, з тим щоб до инших міст козаків ти ні по що не посилав». Наступає переказ борисівської воєводської реляції, і потім потвердженне наказу: залоги вивести, приписаних в козаки мужиків повернути в попередній стан і більше не приписувати, а сотника Мурашка, за те що він без відома Нечая [5]) ворує—скарати згідно з козацьким правом.

З приказних поміток видно, що сі грамоти до Нечая і борисівського воєводи писалися в звязку з «приїздом і отпуском Чаркасів Івана Нечая», в посольстві був славний Роман Ракушка, сидів у царськім таборі під Ригою мабуть довгенько [6]) і

---

[1]) Царські грамоти про сих дезертирів з 13 липня і 3 серпня с. с.—Малорос. пр. 5831/20 л. 59 і 89.

[2]) Малорос. Приказу 58312/0 л. 94.

[3]) Тамже чорновик, сильно виправлений, я позначаю цізавіші виправки, загалом же скорочую і спрощую канцелярійний стиль.

[4]) Зачерки: «которые близко Чаус».

[5]) Се застереженне «без твоєго вѣдома» в чорновику було повторено аж тричі, але потім повичеркувано і полишено тільки в однім, першім місці.

[6]) Міркую з того що на грамоті борисівському воєводі, що має сю поміту: «Приѣздъ и отпускъ Ивановіх Черкас Нечая», стоїть дата 7 вересня (л. 102), а на грамоті Нечаєві—14 вересня (з тою помітою: «Послана с нѣжинским полковником с Романом Ракушиным того ж числа»—л. 99).

за підмогою всяких свідчень Нечаєвої служби і воєнних успіхів очевидно переломив настрої царської кватири на його користь. Можливо, що видано було не одну тільки сю грамоту, а цілу серію, і в певних, обмежених, що правда формах, білоруську козаччину признано знов так як проектував то гетманський уряд, і навіть більше того: всіх взагалі старих козаків лишити на місці[1]), і про вивід їх і вихід самого Нечая з Чаусів вже нема мови.

Білоруська козаччина була признана знову, була санкціонована; шкода, що не знаємо ніяких подробиць з сих переговорів Ракушки з дяками в таборі під Ригою: чи заважили тут служби Нечая, чи дипльоматичні здібности його посла, чи вплинула загальна політична ситуація,—але гострий момент пройшов щасливо, і навіть нові конфлікти Нечая з воєводами і їх скарги не зіпсували ситуації.

Історію свого посварення з новим могилівським воєводою, кн. Хованским виложив Нечай в своїм листі до царя 2 (12) січня 1657 р., потверджуючи свій виклад свідченнями московського дезертира, що перебув у Стар. Бихові його облогу і потім утік до Нечаєвого війська:

«Хоч я не мав ніякого указу від в. цар. вел. ані від вірного слуги в. цар. вел. гетьмана війська Зап., але з повинности й зичливости моєї стояв я під Старим Биховим 6 тижнів і за спільною радою з могилівським воєводою кн. Ів. Ан. Хованским вчинили ми приступ: я з Чаусівським полком до одної половини города, а кн. Ів. Хованский з своїм полком до другої, приступали ми одночасно і мали все робити за спільною умовою, щоб заволодіти Биховим. І так я з своїм полком перші пожертвували своїм здоровєм на імя в. цар. вел. і богом даного государя Олексія Олексієвича (наслідника), впали на бихівські вали, заволоділи ними, дві корогви бихівські на валу взяли. А кн. Ів. Хованский не тільки що не сповнив договору, а навіть і окрику не схотів учинити з своєї сторони, і так уся сила бихівська звернулася на Чаусівський полк і відбила його від валів: кількасот товаришів мого полку побито, инших поранено, або й живих забрано. Побачивши таку несприятливість кн. Ів. А. Хованского я щоб не тратити більше товариства—підданих в. цар. вел., відступив від Ст. Бихова, бо й запасів не стало мині й усьому полкові—я ж тільки з двох вийтівств маю прогодованне, і козаки не маючи запасу, не могли більше стояти під Биховим. Бо що каже кн. Хованский, нібито я володію Кричевим і Нов. Биховим,—того не бувало. Кричевим володіє пан полковник ніжинський, а в Нов. Бихові стоять люде в. цар. вел. А кн. Хованский, маючи великі доходи і запаси, відступив від Ст. Бихова і злакомився: всі свої запаси за гроші продав обложенцям бихівським, і так зразу запоміг Бихів всякими запасами. Та й більше того: за його недбальством купці з Могилева возили запаси до Бихова, і в тім винявили його лиху службу в. цар. вел. Тепер же, за наказом від й. м. п. гетьмана військ Запорізьких я поставив сильні залоги і до Бихова ніяких запасів возити не пропускаю.

«А що кн. Хованский мене обвинувачує, ніби то я писав недоброзичливі листи до Бихова[2]), того він ніколи не доведе, бо се неправда. Неправда й то, нібито я ставив двір з кривдою могилівських міщан: я купив собі двір в Чаусах, і хотів поставити в Могилеві (перевезти?), в місці коло Св. Спаса, за призволением о. Методія, намісника спаського—на його приїзди; але що кн. Хованский не позволив мені ставити того

[1]) »А которые старые козаки, и тѣм велено быть в козаках по прежнему».
[2]) Очевидно з намовами, щоб Биховляне не піддавалися Москві.

двору не тільки в місті, але й на посаді, на другій стороні Дніпра, я не противлячись його волі дав тому спокій і до сього часу двору того не ставив — покладаючись на щедру ласку в. цар. вел., що мене, слугу твого («холопа своего») не забудеш і ущедриш.

«Щодо обид ріжним людям в. цар. вел-ва, то від кого б не прийшло письмо, або хочби й словесна скарга, я над тими своєвільниками («ворами»), що своєволили (воровали) чинив управу: сім чоловіка за ріжні злочини—одних велів повісити, инших розстріляти, а за менші вини і своєволю чинив кару козацьким правом, так що (ми) всі козаки з усякими людьми в. цар. вел. пробуваємо в згоді й спокою і нікому ніяких мук і знищення не дієть ся. Тільки ріжна шляхта, що повиїздила на імя в. цар. вел., називаючи себе козаками мого полку, за Німаном, коло Минська й по ріжних инших місцях оден на одного наїзжають, майно грабують, але я того не знаю і до Чауського полку їх не приймаю. Не від Черкасів, а від шляхти всяка шкода дієть ся—а козаків без вини обвинувачують» [1]).

Дезертир Іван Малов, приставлений від Нечая разом з сим листом, бувши в Ст. Бихові від Купала до місця грудня («за тиждень перед св. Миколою з Бихова вийшов) розповів, що дійсно Нечай з Хованским приступили під Ст. Бихів скоро після його переходу, і Нечай став був приступати під місто, але невдатно, і Бихівці його відбили. Простояв шість тижнів і відступив, з причин йому, Малову, невідомих. Після того Хованский стояв під Биховим 11 тижнів, але приступів не робив, тільки нераз присилав закликаючи до піддання. «А такого що бихівські обложенці (сидѣльцы) писали до гетьмана Б. Хмельницького, аби город прийняв він, гетьман,—такого він не чув». Після того Хованский відступив від міста, приходив під Бихів Нечай, за наказом гетьмана, з усім своїм полком, «щоб прийняти місто», але Бихівці його до міста з полком не пустили, а сказали щоб їхав до міста з 50—60 людьми; він з такими малими людьми їхати не схотів і вернувся до Чаусів. В місті був великий недостаток припасів, так що їли котів, собак і шкіру з худоби, але потім як царське військо відійшло, стали возити до Бихова всяку поживу і з Могилева, і з Переяслава, і з Ніжина» [2]).

Сі пояснення Нечая були прийняті царським урядом: йому прислано царську грамоту «з милостивим словом за службу». «Жалуючи його» (в знак ласки) цар подавав до відома Нечая, що Ян-Казимир не виконав даних обіцянок—не зложив сойму щоб перевести вибір царя на польське королівство, тому цар готовиться до війни з ним і Нечаєві велить бути готовим, а тим часом про всякі неприятельські замисли зчаста писати [3]). Хованского з Могилева забрали, може власне за сі непорозуміння з Нечаєм, Лопухину веліли заспокоїти гетьмана, що з поведінки Нечая цар задоволений. Але наступник Хованского Іван Бутурлин незадовго подав урядові цілий ряд фактів, які московські керманичі не вважали потрібним пройти мовчанкою. Нечай—доносив він—зганяє царські залоги і на їх місце ставить козацькі, пильнує закорінитися в самім Могилеві, його сотники переводять селян в козаки, навіть силоміць, тим приводять до повного упадку шляхту, що піддалася цареві, виганяють з маєтностей і побивають, а «відлучаючи селян від рілі, привели до такого голоду, що давно вже не чувано—люде їдять не то що всяку нечистоту, а й трупи людські,

[1]) Акты ЮЗР. III с. 589—90.
[2]) Тамже с. 591—2.
[3]) Тамже л. 593, дата: з Москви 22 с. с. січня.

і все се відстрашує Поляків на Литві піддаватися під царську руку, глядячи на таке», і т. д. Не маю сих донесень його в оригінальнім тексті, тільки те що доручено було потім окольничому Федорові Бутурлину говорити з сього приводу гетьманові і заховалося в його посольськім звідомленні [1]).

25 с.с. березня переказували воєводі суддя могилівський і городничий, що їм доніс уляновський війт: черкаський сотник Яцько Васьковський [2]) списав селян його війтівства в козаки, роздав їм засівки і порожні землі, иншим селянам також каже писатися в козаки, а коли в козаки не запишуться, то їм орати ріллі не дозволить. Два дні потім почув він від одного боярського сина, як козаки та міщане говорять, мовляв на могилівське передмістє Лупулово прийдуть на мешканнє козаки і буде у них тут другий Могилів. Воєвода покликав до себе магістрат і міщан, щоб провірити сі чутки, і війт, бурмистри, райці, лавники і все поспільство потвердили: чули вони від могилівських міщан, що бували в Чаусах—говорять козаки: «Будемо ми жити з вами поблизу, на Лупулові». Декотрі козаки збираються жити на Лупулові, а декотрі вже й живуть—насильством («вселившися»), і так говорять, що буде у них на Лупулові другий Могилів—а з того буде могилівським мешканцям тіснота і упадок. В самім Могилеві—казали війти й бурмістри—живе в Меншім Валу козацький сотник Іван Мишків, а на Лупулові сотник Чорномаз—з коргвою і козаками. А таке від сотників діється самовільство і селянам знищенне, що пишуть їх в козаки силоміць, а котрі не хочуть, тим ріллі орати не дають.

А 28 березня (с.с.) одержав воєвода листа від Нечая: домагається він, щоб воєвода велів вивести з Дашкова прапорщика і салдатів, що стоять там залогою, а коли воєвода їх не виведе, то Нечай вижене їх відти силоміць: прийде і громитиме і битиме як неприятелів.

Нечай, що стрівся з московськими послами під Чигрином 12 н. с. червня, виправдувався, що се мусить бути якась містіфікація: він ще до березня місяця виїхав з Чаусів до гетьмана, і 28 березня його в Чаусах не було, «хіба хтось написав за очі воровски»; він просить визначити слідство в сих справах, а сам повернувши до Чаусів розслідить всякі кривди, які без нього сталися царським людям, покарає згідно з військовим правом, а хто буде того варт, то й повісити звелить. З Лупулова козаків виведе і на будуче заборонить їм там будуватися. Селян після того як цар заборонив писати в козаки, таки й не позволяє. Що б він робив против царського указу? він у всім послушний царській волі, як вірний підданий, і як обіцяв так хоче й до смерти служити великому государеві. «І клявся на тім і вийнявши шаблю говорив:« Коли я не щиро і не всею правдою служу великому государеві, дай господи мині сю шаблю видіти на своїй шиї!» (558).

Невважаючи на сі заневнення, посли таки переказали гетьманові, згідно з своїм наказом, всі ті могилівські претензії на Нечая і його козаків. Гетьман з очевидною досадою завважив, що під сю хвилю, коли Турки й Татари стоять замахнувшися шаблею над Україною, трудно йому занятися тими могилівськими сварками. Трудно йому припустити, що Нечай міг так поступати: грозитися громити царських людей і битися з ними як з неприятелями. Але як промине воєнна небезпека, він вишле «людей гід-

[1]) Акты ЮЗР. III с. 576—9, тамже на с. 557—8 уривки розмови послів з самим Нечаєм, котрого вони стріли під Чигрином, як він вертався від гетьмана.

[2]) В друк. Войсковский.

них і уважних» на розслідуванне сих справ, і з винними велить поступити згідно з військовим правом, навіть і на горло карати—«щоб у всім було згідно з царським указом і нашими правами». На Лупулові селитися козакам буде заборонено, і під смертною карою на будуче буде заказано, щоб не робилося ніяких кривд і зачіпок. Про вчинки Нечая буде переведене слідство, і коли б щось за ним знайшлося—поступлять з ним «по войсковому праву» (579).

Кульмінаційним пунктом сих білоруських напружень стало те, що Старий Бихів піддався козакам, а не московському війську,—на імя гетьмана. Переговори з сього приводу потягнуться потім на довго, вже по смерти гетьмана, і ми ще будемо мати нагоду про се почути. Перші розмови на сю тему для нас пропали, і навіть докладна дата і обстанова сеї події не відома: коли і як саме піддалися Бихівці. В листі своїм до уряду 13 (23) березня гетьман сповіщав про се царя: «доносимо в. ц. в. також і се, що Бихівляне, бачучи велику біду від війська в. ц. вел. полку Чауського, тому що запасу поживи не мали, присягли на імя в. ц. вел. і піддались, і вже там тепер козаки і повік (Бихівляне) мають бути при війську Запорізькім в. ц. вел-ва [1]). Сею фразеольогією про царське імя гетьман хотів можливо ослабити неприємне для царського уряду враження від сих недопустимих з становища московської політики фактів, що козацьке військо примусило Ст. Бихів піддатися на імя війська Запорозького і обсадило його козацькою залогою.

---

Історія ліквідації сих фактів ще перед нами, але тим часом і наведеного тут стане щоб зміркувати, яка сила напружень, нервовости, тертя залягала в сих білоруських відносинах, особливо з моменту, коли паралельно з програмою приєднання Західньоукраїнських земель «по Вислу», з осени 1655 р., ясно і виразно стала перспектива консолідації й вирівняння білоруського фронту. Переводячи сі пляни приходилось їх затаювати, маскувати і ріжними льояльними мотивами прибирати супроти змагань московського уряду—прилучати всякі нові провінції польсько-литовські безпосереднє на царське імя, як провінції московські і завчасу перетинати всякі «поползновенія» українського уряду взяти що небудь з них під козацьку руку, під гетьманський реймент. Гетьманський уряд старався можливо непомітно здійсняти свої пляни, обминаючи конфлікти з царем, не доводячи до обострень. Через се ми так мало знаємо про сі пляни. Але кінець кінцем навіть ті фраґменти, які можна було досі назбирати, дають про них досить ясне поняття.

Першим кроком в сім напрямі можна вважати описану вище експедицію рікою Прип'яттю, в осени 1655 р. Я висловив тоді обережний здогад, що ініціятива її могла належати козакам, а московське військо тільки чіпилось їх; факти, котрі тут наведу, схиляють мене до гадки, що так воно мабуть було—що се була козацька розвідка, доручена київському полковнику Яненкові. Слідом, зимою широкі доручення і уповаження в сім напрямі були дані Нечаєві, як ми бачили.

Під літо 1656 р. гетьман вислав на Білорусь чималий козацький корпус під проводом ніжинського полковника Гуляницького і переяславського Тетері. Що вони мали робить там, зістається неясним, бо знаємо про се тільки з чернеток царських грамот до сих полковників, 12 (22) липня: цар довідався, що вони за царським указом і за розпорядженнем гетьмана «ідуть з своїми полками» в похід на царську службу

[1]) Акты Ю. З. Р. III с. 599.

і прийшли до Гомля; цар похваляє їх за таку ревну службу, але велить не йти до нього в похід, а побути в Гомлі та инших сумежних черкаських (!) городах до дальшого наказу [1]). Судячи з такої резолюції приходиться думати, що царської ініціятиви в сім поході було мало або й зовсім ні; козацьке військо на Білоруси йому в сей мент було на Поляків не потрібне, на Шведів би не пішло; гетьман міг формально причепитись до якогось нёбудь раніш висловленого царського бажання, а мати на увазі свої власні пляни: розширенне козацької займанщини, підтримку шведських операцій—або протекторат над Слуцьким князівством Радивилів.

Се було тоді питанне дня. По тім як не стало Януша Радивила (в останніх днях грудня 1655 р.) династія Радивилів звернулась по протекцію до гетьмана як старшого свояка, швагра покійного Януша і природженого протектора його вдови, старшої сестри домни Роксанди. Очевидно, в сій справі приїздив до нього служебник Радивилів Стефанович: про сей його приїзд знайшлась одписка київського воєводи,—з мая 1656 р., на жаль—в дуже дефектній формі. Воєводі стало відомо, що до Київа приїхав з Слуцька якийсь Литвин; викликавши в сій справі до себе наказного полковника Дворецького і війта Самковського, воєвода зробив їм закид, що вони досі його про се не повідомили. Ті розповіли, що се шляхтич Стефанович з двома челядниками, їде до гетьмана Хмельницького з листом Богуслава Радивила, з того приводу, що гетьман просив був царя, аби він прийняв під свою руку Слуцьке князівство Радивилів: «писал Буслав Радивил к гетьману, что гетьман писал к вел. государю, чтоб в. ц. вел. велѣл пожаловать ево Буслава Радивила из городом Слуцком принять под свою высокую руку и Слутеск от свѣйского короля оборонить» [2]). Виходить з того, що се було не перше посольство в сій справі—котру полковник і війт устилізували відповідно для московських слухів. На щастє маємо звідомленне самого Стефановича Бог. Радивилові—дуже коротке, без дати—але все таки дещо воно додає до сеї воєводської звістки (я думаю, що се звідомленне з сеї таки місії Стефановича) [3]).

---

[1]) Малороссийского приказу ст. 5831/20 л. 60—лист Гуляницькому, з помітою: «А к переяславскому полковнику к Павлу Тетере гдрева грамота послана такова ж слово в слово, какова послана к полковнику к Григорею Гуляницкому с Василем Борода(в)ченком». І друга: «Приѣзд ко гдрю Запорожских Черкасъ». В грамоті Нечаєві того ж 12 (22), з приводу його жалів на Богданова: «По нашему ц. в-ва указу посланы наши ц.в. двѣ грамоты с посланцы твоими: с Василем Бородавченком с товарищи, одна к нѣжинскому полковнику к Гр. Гуляницкому, а другая грамота к переяславскому полковнику к Павлу Тетере— и ты б тѣ наши грамоты взяв у них і послал тотчас к полковникам к Гр. Гул. і к П. Тет. с нарочными посланцы»—тамже л. 55.

[2]) Білгород. ст. ст. 386 л. 249—251, одписка без дат, одинока повна дата— що Стефанович має виїхати з Київа до гетьмана 2 квітня ст. ст., а приїхав до Київа очевидно десь скоро по 20-ім, себто в перших днях травня н. с.

[3]) Архив ЮЗР. III. VI с. 190, одинока подробиця, що може ближче орієнтувати в часі написання сього звідомлення, се згадка, що Ракоцій зложив уже присягу на союз—Се можна було сказати Шебеші після посольства; коли Стефанович, приїхавши до Чигрина, скажім, при кінці травня, говорив з гетьманом в початках червня, він міг щось таке почути від гетьмана з деяким прибільшенням. Коли ж думати, що мова про присягу Ракоція в вересні, тоді треба прийняти, що повернувши з своєї весняної подорожі до гетьмана, Стефанович був знову висланий до нього в тій же справі літом, і звідомленне писане з сеї літньої подорожі, бо з тексту не видно, щоб Стефанович тоді довго просидів в Чигрині.

«Згідно з наказом і волею в. високости я віддав листи адресовані п. гетьманові і п. канцлерові,—спеціяльно листа найяснішого короля шведського до власних рук п. гетьмана. Оден і другий прийняли їх вдячно і навзаєм офірують свої щирі послуги в. високости і хочуть незмінно підтримувати заключену приязнь, просять тільки аби й. кор. вел. і ваша високість завсіди щиро до них ставились—а нехай бог карає і нещастє постигне тих які будуть з ними поступати инакше. Я на се відповів, що і король шведський і в. високість готові присягою потвердити, що не лицемірно, а щиро поступають і поступатимуть з ними. Потім (гетьман) покликав мене до себе в ночи і кілька годин говорив зо мною в присутности самого тільки п. Виговського. Головно се велів переказати в. високости. Перше—аби король шведський не давав спокою королеві польському, але настоював на повному його усуненню. Друге—аби король прислав когось з своїх і зазначив, що він відступає їм [1])—а вони обіцяють йому, чого він забажає. Листа гетьманського до короля переслано в. високости: оба вони дуже мені то наказували і просили, щоб я в. високости віддав його до рук, але що се було неможливо, то я порадившися з доктором в. високости і пастором колильської церкви, як людьми в. високости найвірнішими, передав його через Волесковицького, покладаючися на бога, що він дійде до в. високости. П. гетьман наказував мені таїтися з тим листом від слуцького коменданта—бо він їм підозрілий, і таки признаюсь—не варт довіря; коли б ніяк не міг передати сього листа в. високости, просили мене аби я спалив його.

«Сказав я п. гетьманові, що наші бажання й інтереси спільні з їхніми. Він дуже зрадів з тих слів і сказав буквально так: «Отже коли об'єднаємось, підуть справи добре, добємося, що знову розцвіте слава божа, і церкви забрані у вас і нас будуть повернені! Бог поблагословить нас, і крім Бога не будемо нікого більше потрібувати. Тепер уже маємо по нашій стороні князя Ракоція—присяг нам союз; воєвода молдавський і мунтянський і хан татарський через своїх послів поновили і потвердили свою приязнь». Се в моїй присутности. Але так я зрозумів, що (гетьман) зістанеться при Москві—поки заключить твердий союз з королем шведським—або польський король буде усунений. Універсали про незайманність Слуцького князівства мині дав, прийняв се князівство цілком у свою протекцію і заявив, що захистить його від кождого неприятеля—призначив уже на се два полки—Київський і Білоцерківський. Наказав мині, щоб негайно сповіщав його, коли б якийсь неприятель загрожував, і обіцяв що кожному дасть відсіч, ані на Москалів не буде дивитись. Взагалі свідчили вашій високости як найкращі почуття і п. гетьман і п. канцлер і кілька разів повторяли прохання, щоб до них були щирі».

Наведу кілька звісток, в котрих справді можна добачати опіку козацького уряду над князівством Слуцьким.

В червні доносили київські воєводи цареві, мовляв стало їм відомо, що з Київа, Переяслава й инших Задніпрянських городів до литовських городів: до Слуцька й инших возять збіжже, мясо, рибу й инші запаси водою й сухопуть. Київські міщане ладять великий караван з Київа Дніпром—з 50 байдаків (судов) з збіжем і з ріжним товаром. Воєводи звертали увагу полковника Павла Яненка, війта і бурмистрів,—питали, чи се з їх відома київські купці возять збіже й инші товари до Слуцька

[1]) qiud ad ipsas praesiari (praestare?) velit, місце зіпсоване, перекладаю на здогад.

й до инших литовських городів. Вийт з товаришами пояснили, що дійсно київські люде возять збіже до Слуцька, також до Петрикова, Давид-городка і Кажан-городка, а з Слуцька приїздять туди торговці, закупають збіже і возять до Слуцька, а діється се за відомом полковника. Полковник на запитанне воєводів відповів, що був на то гетьманський наказ: велено пускати з Київа людей з збіжем, а куди вони їздять, він того добре не знає. Тоді воєводи в тій справі звернулись до гетьмана, і гетьман і Виговський відписали, що після їх листу гетьман послав до Київа і до инших міст заборони, щоб не пускали людей зі збіжем до литовських городів [1]). Але чи були видані такі заборони, зістається сумнівним, бо кілька місяців потім воєводи доносять, що експорт худоби і всякого товару в районі Припети іде далі як попереду, козацькі залоги Київського полку що стоять на заставах їх не спиняють, полковничий уряд тих торгових людей не стримує, а гетьман на пригадки воєводі нічого не відповідає [2]). Хоча тут може бути загальне розходженне в фіскальній політиці гетьманського і царського уряду, проте можна добачити і спеціяльну протекцію Слуцького князівства з боку гетьмана і пограничного київського полковника, котрому взагалі була доручена охорона інтересів Слуцьких маєтностей Радивилів. Дещо говорить в сім напрямі инша звістка, до котрої тепер перехожу.

Підчас виленських переговорів, в вересні того року оповідав московським боярам слуцький купець Мартин Федорович. В Слуцьку стояла шведська залога, потім вийшла і скоро потім приїхав до Слуцька від Б. Хмельницького полковник Яненко—що його тепер звуть «Залога Слуцький», з ним 6 хоругов кінних і 3 піші, козаки розложилися також по сусідніх селах. Міщане при Яненку цілували хреста на вірність цареві. Потім приїздили Шведи, але довідавшися, що в Слуцьку стоять козаки, поїхали назад.

Підкоморій Якуб Кунцевич при тім пояснив боярам, що шведська залога чинила кривди слуцьким міщанам, тому Богуслав Радивил вислав її з Слуцька і написав до Хмельницького, щоб він прийняв на себе охорону Слуцька й инших маєтностей Радивилів, і Хмельницький прислав свою залогу.

Бояре зацікавились сим оповіданнем і післали на звіди до Слуцька свого чоловіка з листом до Яненка. Післанець 11 (21) вересня повернувсь і розповів, що козаків у Слуцьку нема, а тільки «Німці»; його звели до шведського коменданта, одночасно був у того ж коменданта післанець від Хмельницького, сотник Ісай,—з чим він приїздив, післанець не міг довідатися. Комендант показував Ісаєві привезеного тим післанцем листа до Яненка—бо ніяких козаків ні Яненка нема. Ісай просив коменданта, щоб він того московського післанця пустив не затримуючи, і дав післанцеві півзолотого на страву. Але його затримали на кілька день під арештом і пустили після того як поїхав той Ісай [3]).

Зістається неясним, чи дійсно так були безпідставні оповідання купця Мартина, як виходило б з донесень московського післанця. Я думав, що оповідання сього Мартина, потвержені Кунцевичем, мабуть не видумки. В кожнім разі про козацький протекторат над Слуцьким князівством говорилось тоді богато; польний гетьман литовський

[1]) Білгород. ст. 386 л. 367.

[2]) Тамже л. 783, без дати—але результатом сеї одписки було пояснение царського уряду з 17 грудня, що з огляду на перемирє з Польщею транспортів стримувати не треба, і гетьманові про се не писати—тамже с. 685.

[3]) Книги польського двору москов. польського фонду, кн. 88 л. 547—9 і 598—9 (звідомленне місії Одоєвского).

Гонсевский в грудні (12 с. с.) оповідав Матвееву—що приїздив від царя схиляти його аби на соймі підтримував кандидатуру царя на польське королівство: «Гетьман Б. Хм. посилає до Слуцька урядникові Б. Радивила—велить йому називати Слуцьк своїм гетьманським—аби його ніхто не нищив; і пересилки від Б. Хм. безнастанно ідуть на Слуцьк—посилає тудою до шведського короля, кажуть, що їздить від Хмельницького чернець» [1]).

Нарешті ще один документ, цілком безсумнівний—се клопотання гетьмана перед царем за Янушеву вдову, сестру його невістки, за її маєтности в Виленськім воєводстві, що попали в московські руки й були роздані ріжним литовським панам, що поклонилися цареві. В березні 1657 р. він передав з В. Кикиним таку «чолобитню»: «Милосердна вдача в. ц. в. явна всьому світові, і я знаю, що хто лише під ноги милосердя в. в. припадає, тільки задоволений щедротою в. в. відходить. В сім і я і всі ми, вірні й зичливі слуги в. в., нераз переконалися, бо за кого тільки заступний і чолобитний лист до в. в. писали, завсіди не зачинені знаходили двері милосердя в. ц. в. Тому певні, що і сею чолобитною грамотою нашою знайдемо у в. ц. в. незачинені двері. Бо хто ж після бога може бути найвищим заступником сиротам і вдовам в государствах в. ц. в. як не ви—єдиний під сонцем православний государ і цар? Тому і ту зруйновану вдову княгиню Радивилову зволь в. ц. в. прийняти під милостиві свої государські крила—памятаючи службу її батька, колишнього воєводи Молдавської землі Василя, і своїми грамотами зволь привернути її маєтности, недавно випрошені у в. ц. в. маршалком литовським п. Завишею: Орле, Заблудів, Любеч, Кейдани (і т. д.), а також королівщини: Бистрицю, Сейни (й т. ин.). А крім того благаємо й просимо в. ц. в. післати указа до своїх виленських воєводів, щоб вони вищеназвані маєтности віддали в володіннє тій зруйнованій вдові. Біг милосердний нагородить ту щедроту в. ц. в. довголітнім і щасливим панованнєм і побідою над ворогами—котрої ми в. ц. в. щиро бажаємо на всіх неприятелів» [2]).

---

Тепер от цікаво одмітити, що по тім як гетьман прийняв під свій протекторат Слуцьке князівство, Козаччина—може й не без порозуміння з Радивилами, в інтересах забезпечення їх володінь від московських претензій, стала охоплювати їх з півночи своїми займанщинами. Початок положив ще Золотаренко, з порічь Сожи й Дніпра силкуючися поширити своє володіннє в порічччях Березини і Свислочи. Тепер, літом 1656 р. очевидно не припадково чуємо скарги про козацьке бушуванне в Борисівськім повіті, на середній Березині, і в Минськім повіті—на горішній Птичи. А з кінцем року піднялася буча з приводу козацької експанзії в Новгородськім воєводстві, в безпосереднім сусідстві Копиля і Несвижа. Нечай, що правда заявляв, що він і козаки тут ні причім і бється між собою сама шляхта називаючи себе його козаками. Але в самих тих писаннях, котрі він мусів видавати на домаганнє польської шляхти (правдоподібно підтриманої в своїх претензіях також і московською адміністрацією—з огляду на перемирє), знайдемо доволі ясні вказівки, що Козаччина в дійсности не була непричетною до сього руху. Так на Різдво депутація новгородської шляхти

---

[1]) Тамже кн. 90 л. 57.

[2]) Акты ЮЗР. III. с. 599 (легенда невірна), дата: в Чигрині 13 марта.

добула від Нечая такі два документи, вписані до книг ґродських Новгородського воєводства [1]):

«Іван Нечай, полковник є. ц. в-ва войска Запорозкого, всим в-обец, а особъливе паном сотникомъ, осауломъ, атаманомъ и всему товарыству в пулъку моєм знайдуючым ся до ведомости доношу, ижъ зашла [2]) овъде скарга од их млстей панов обывателей воєводства Новгородского, же разныє своволники под тытулом войска Запорозкого а пулку моєго купы своволныє за Немном на розных местъцах збирают и незносные крывды людям невинъным чинятъ—через которыхъ сваволников войско Запорозкоє великую неславу поносить. Зачым з владзы уряду моєго даю моц и позвадяю таковых сваволников яко непрыятелев зносит(ь), а людей пулку моєго упоминаю и под срокгим каранєм розказую, абы нихъто не важылъ ся наймнейшоє крывды чынит(ь) ихъ млстям паном обывателем воєводства Новгородского, под срокгимъ на горле войсковым каранєм. А для лепъшоє важъности тотъ мой универсал выдалем,—писан у Чаусахъ дня двадцат четвертого декабра року 1656».

А далі такі «пункти», списані вже польською мовою й підписані рукою Нечая і стверджені його печатю (подаю їх в дещо систематичнішім вигляді—в оригіналі вони списані, як то кажуть, «на коліні»):

«Відповідь на прохання ї. м. панів обивателів воєводства Новгородского, занесені через п. Лядинского, дана від мене Івана Нечая полковника війська й. ц. в. Запорозького. Перще—на жаданне ї. м. п. обивателів висилаю сотника моєго полку п. Івана Миткевича і з ним трьох товариства [3]), а саме: пана Бушму, пана Форощу і пана Самійла Круковского, що мають там справуватись згідно з інформацією від мене даною. Друге—пану Станішевскому [4]) визначаю час і місце — 12 лютого в Чаусах. Трете—наказав я вчинити справедливість усім покривдженим, де що покажеться—пильнуючи, щоб усе відповідало слушности, в тім й. м. п. Міржевскому і п. Дибовскому дати справедливість на винних. Четверте—всім панам сотникам і товариству мого полку заборонити під горлом, аби не важилися (посилати) жадних чат і людей не затягали. Пяте—всім панам шляхті і всякого стану людям має бути вільний переїзд—чи до маєтностей своїх чи хто куди хоче з усякими товарами. Шосте—всякі купи, які б де небудь були під титулом війска Запорозького, а полку мого—взявши людей від п. Мурашки з поміччю воєводства Новгородского зносити і суворо карати, хочби й на горло. Сьоме—коли б кому не досить було з тої справедливости, тоді термін ї. м. п. обивателям дня 22 лютого за старим календарем, і я сам обіцяю чинити справедливість як над п. Станішевским, так і над иншими. Восьме—доходити справедливости у п. обивателів за забитого козака мого полку. Девяте—тих козаків що з Цехановичом забрано до Несвижа, допевнятися щоб їх визволено, і тоді

---

[1]) Акты изд. виленскою комиссиею, т. 34 ч. 81 і 83. Другий документ без дати, але що був внесений до книг разом з першим, тим самим Самійлом Лядинским, що згадується в пунктах Нечая як представник новгородської шляхти, то можна прийняти за певно, що «пункти» дані були разом з універсалом, того самого дня, або в тих же днях.

[2]) В друк.: зошла.

[3]) trzech towarzystwa.

[4]) З дальших слів видко, що Станішевский був обжалований шляхтою, себто був одним з шляхтичів, що пристав до Нечаєвої Козаччини і наприкрився новгородській шляхті.

зараз їх карати відповідно до вчинків, хоч би й горлом, тільки допитатись, за що і з якої причини їх забрано до вязниці. Девяте і останнє—з людьми й. цар. м., з усіми обивателями воєв. Новгородського і з тими що прибувають з ріжних країв жити в згоді й любови братерській, не даючи ніякої оказії до неприязни, при тім послуги свої й. м. п. обивателям воєв. Новгор. офірувати і на взаєм просити зичливости для війська Запорізького, заневняючи лицарським словом, що від війська Запорізького найменшої оказії до незгоди не буде подано—аби тільки самі і. м. були терпеливі і жадної оказії до неприязни не подавали».

З сих резолюцій ясно видко, що фактично Козаччина доволі розгоспадарилася в Новгородськім воєводстві. Єсть там сотник Мурашка з козацькими силами; «сотники і товариство» затягають людей в козацтво; якихось козаків поарештовано на території воєводства і забрано до Несвижа; від козаків шляхті трудно стало їздити навіть з власних маєтків, возити товари і т. д., і Нечай кінець кінцем не обіцяє ні вивести козаків, ні посилати їх туди, а тільки—пильнувати згідливого пожиття всіх трьох сторін: польської, московської і козацької.

Се був момент після воєнної конценції України з Семигородом і волоськими князівствами (а фактично і з Шведами) і постанови про висилку козацького корпуса, під проводом Ждановича, до Польщі для її розділу між союзниками—при чім усю східню частину «до Висли» хотів забрати козацький уряд, і питанє засвоєння й обсадження козацьким військом сих земель стало особливо актуальним. Приєднанє Західне-українських земель, обсадженє бузької й дніпровської дороги на північ для стику з пруськими й шведськими володіннями, поширенє Сіверської козаччини на північ і північний захід (формуванє Стародубського і «Білоруського» полку) все се поставило на черзі ріжні стратегічні, організаційні й адміністраційні питання. В звязку з ними мабуть ото й їздив Нечай до Чигрина в лютім 1657 р. Не ясно, чи в сей мент йому вже нарешті вдалося взяти до своїх рук сей каторжний «курник»—Старий Бихів, що паралізував сю козацьку експанзію. 9 (19) березня в листі до львівського магістрату гетьман уже ставив їм перед очі «бихівську фортуну», і в момент виїзду Нечая капітуляція могла вже статись—або бути річчю передрішеною. Може бути що Нечай хотів саме порадитися з гетьманом і писарем що до форми сеї капітуляції: пізніше Виговський підчеркував, що Бихівці присягли на те, що «ніколи тої фортеці кому иншому не піддадуть, але по-вік при війську Запорізькому оную заховати мають» [1]), і се власне та формула, яка була висунена гетьманським урядом для сеї козацької експансії в той мент. Висилаючи Ждановича на захід, гетьман розіслав такого універсала: «Б. Хмельницький гетьманъ з войскомъ е. ц. в. Запорозскимъ—всемъ в-обецъ и кождому з-особна, кому о томъ ведати належить, вселякого стану и кондыцыи людемъ, кому тулко сее наше показано будеть писанье, до ведомости доносимъ, ижъ мы посылаючы войска наши Запорозские, жебы ся злучили з войсками князя е. м. семиградского и тамъ шлы где онымъ указано, теды упевняемъ ласкою нашою, же хтоколвекъ горнути се маеть до войска Запорозского, абы найменьшое крывды не мѣлъ ни од кого, и позначоный высланый наместникъ нашъ того постерегати маеть, жебы никому утяженья не було, хто при ласце нашои и войску Запорозскомъ зостават(ь) будеть. Спротывных тежъ и войску Запорозскому не зычливых и не прѣличных (!) ро-

[1]) Ркп. Чортирийських 3776—у Липинського, Україна на переломі с. 319.

сказали смо громить.—Счо иначей не маєт быть над росказаніє наше. Данъ в Чигиринѣ 31 декабря 1656 [1]).

Як бачимо, разом з операційним корпусом Ждановича розсилалися гетьманські намістники, що мали приводити місцеву людність під владу і зверхність гетьмана. Як видно з пізніших документів, вони мали заміняти собою польських управителів—воєводів і старост, переймаючи на себе їх функції, охороняти людність від військової і всякої иншої своєволі і підтримувати лад і порядок. Така ж акція, очевидно, мусіла розвинутись і в північних, білоруських аннексах, в звязку з загальними завданнями нової українсько-шведсько-семигородської ліґи. Козаччина поширювала свою територію, закріпляла її своїми залогами, волею і неволею переводила місцеву боєздатну людність в козацтво, приводила під свій протекторат шляхту і міста і при першій нагоді готовилася виполошити відси Москву з її претенсіями так само як і Польщу, і перетворити все в замкнене козацьке володіннє, оперте о Карпати і Балтик, звязане з новими союзними державами—Швецією і Прусією. Одержавши відомість про піддаинє Старого Бихова Запорізькому війську український уряд видав такий цікавий універсал—недавно віднайдений І. П. Крипякевичем:

«Богданъ Хмѣльницкий гетманъ з войскомъ его царского велич. Запорозскимъ. Всѣмъ вобецъ и кождому з-особна, кому о томъ вѣдати належитъ, меновите п. пувковникомъ, асавуломъ, сотником, атаманомъ и всей старшинѣ и черни Войска Запорозкого и вшелякого стану свѣцкого в местах, местечкахъ преложоным людемъ доносимъ до вѣдомости тымъ нашимъ писанемъ, и кому толко показано будетъ: іжъ з волѣ божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обиватель Старого Быхова цале и вѣрне поддали се под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же нѣгды южъ нѣкому иншому тоей фортеци не подадут, але по вѣкъ при Войску Запорозкомъ оную заховати мают. Видечи мы южъ их щирую вѣрность, позволили смо купцомъ и мещаномъ киевскимъ—поневажъ портъ сотворил се—вгору люб самым ити, люб своих факторовъ посылат(ъ) до Быхова и где колвекъ залоги нашѣ зстают, а вшелякими легкумѣнами и купецкими речами сухим путем и водою, як хто может. Пилно теды жадаєм и приказуемъ, жебы без вшелякого задержаня и гамованя всюди пропусчано так самыхъ, яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ торговых и подачок абы у нихъ не витягано, ведлугъ давныхъ привилеев от королей наданихъ. А хто спротивны был волѣ нашой и дороги тоєє имъ зборонял и мыто витягал, таковый кождый за найменшою скаргою срокго от нас караный будетъ,—іначей не чинечи. Дан в Чигиринѣ 15 марца 1657 Богданъ Хмелбницкий рука власна [2]).

Судячи з того, що знаємо, київська громада не мала часу порушити сю справу з власної ініціятиви. Гетьманський уряд властиво давав їй від себе доручення заняти ся орґанізацією торговельного звязку з Ст. Биховом, і через Ст. Бихів з усею окупованою країною Горішнього Дніпра,—використовуючи, очевидно, тутешні торговельні шляхи до Балтійського моря. Коли се ми зіставимо з попередніми відомостями про торговельні звязки з Слуцьком, з тим що ми чули про шведські пляни бузького і горішне-дніпровського торговельного звязку, з плянами торгу чорноморського (пляни торговельного договору з Туреччиною, хронольоґічно й річево звязаний з сими швед-

[1]) Акты изд. вилен. ком. т. 34 ч. 82.

[2]) Записки тов. Шевченка 147 с. 75, з ориґіналу, також у замітці того ж Крипякевича «Вольний порт у Старім Бихові», Науковий Збірник за рік 1929 (коментар).

ськими плянами—котрих в обох випадках головним інспіратором був очевидно Немирич)—перед нами вирисується доволі ясно загальний образ (бідний деталями, але безсумнівний в головнім) сеї нової козацької експанзії та її увязки з новою ліґою.

Що з сього приводу балакалось, які перспективи українсько-московського конфлікту, війни і завоювань висувались перед очима козацької старшини, польської і української шляхти і міщанства на тлі сих плянів об'єднання українських і білоруських земель і утворення великої Українсько-білоруської держави, до певної міри можуть ілюструвати дві справи з приводу «зрадницьких балачок» про пляни Хмельницького. Перша виникла в обстанові конфлікту з Нечаєм літом 1656 р.

В серпні доніс цареві шкловський воєвода Яковлев про непевні річи, що говорив про гетьмана й військо сотник Нечаєвого полку Котел полковникові Самійлові Тихоновецькому. Бувши разом у Яковлева спитав сей Котел Тихоновецького: «Куди їдеш?» Тихоновецький відповів: «Їду до государя в полк». Котел на се сказав йому: «Чекай, я тебе остережу в одній справі» [1]). Потім зійшовшися з ним знову, викликав його з хати на подвірє й сказав: «Ніяк не думай їхати до государя! Государь пішов до Пскова, а король польський замирився з Шведом, і козаки зістаються при королі: посли цісаря християнського і богатьох королів помирили з козаками короля (польського очевидно), а котрі люде повиїздили (з Польщі) на государеве імя, тих усіх будуть стинати [2]). Тоді зараз покажеться, яке то військо прийде на государя—козаків, польського короля й инших королів—що ні здумати ні зміркувати!» Козак Филип, що з ним приїхав, а був війтом у Переймі, також сказав Тихоновецькому: «Я тебе за твій хліб і сіль остерігаю: не їдь до государя в полки! Той козак Бородавка, що їде з моїм шурином від Хмельницького в двадцяти конях нібито в посольстві до государя,—їде не для посольства, а на те щоб провідати, скільки війська з государем, і де він стоїть. А що потім буде, сам побачиш». І додав: «Для бога, стережись того!»

Тихоновецький не надумав нічого кращого, як офіціяльно переказати воєводі всі сі, дуже неясні, повні недоговорень натяки (я старавсь їх переказати можливо зрозуміло). Воєвода списав офіціяльний протокол [3]) і переслав цареві. Котла посадив під варту, Филип утік до Чаусів. Царський уряд був видимо збентежений такою дурною пригодою, з котрою незнати було що робити. Котла наказано відставити «тайним обычаем ночью» під Старий Бихів до Хованского, щоб той передав його Нечаєві, запевнивши при тім, що цар зовсім не вірить сим наклепам на Хмельницького, нібто він змовляється з польським королем на царя. Виписано окрему грамоту такого змісту до Нечая і до гетьмана—Хованский мав її переслати Нечаєві з своїм дворянином, що мав відставити Котла до гетьмана, а Филипа Нечай мав постаратись відшукати і теж відставити до гетьмана. Цар докладно описував в своїй грамоті весь інцидент, запевняв гетьмана, що ні трохи не вірить сим балачкам, і наказував йому «учинить Котлу

[1]) «Дай мне сроку—постерегу тебе в одной мѣре».

[2]) В сім очевидно й осторога: Тихоновецький, видима річ, належав до тих, що «перейшли на царське імя», тому Котел і Филип й остерігали його, щоб не їхав до царського війська: Поляки з козаками діставши до рук таких «переїзжих», будуть їх стинати.

[3]) Стовбець Малоросийского приказу ч. 5831/20, л. 61—3, оригінал, підпис Тихоновецького по польськи.

и Филипу наказаніе по своим правам, чтоб иным не повадно было такихъ воровскихъ смутныхъ и затѣйныхъ речей говорить» [1]).

Гетьман відповів на се таким листом: «Писав єси, твоє цар. вел., в своїй царській грамоті до нас про Івана Котла і Филипа, буцімто вони, а головно Іван Котел говорив перед Самуйлом Тихоновецьким у Шклові непристойні речі—нібито ми з усім військом Запорізьким з королем польським маємо помиритись і від твоєї високої і кріпкої руки відступити. Ми ж з всім військом тв. цар. вел. Запорізким і з усім православним народом Російським як раз присягли тобі єдиному православному на землі цареві вірно служити, так від тебе відступати ніколи не мислимо й не хочемо. А твоє цар. вел. покірно просимо: пустим словам і фальшивому наклепові не зволь вірити! Бо є багато таких, що такими порожінми словами й невірними вістками хочуть тільки прислужитися тв. цар. вел. Того Івана за його неправду полковник Нечай післав був до нас, і він був би від нас суворо покараний, але в дорозі, в Гомлі, він помер, сповідавшись і запричастившись—як ми мали відомість. Филипа веліли ми привести до нас, і він також дістане відповідну кару. Твоє ж цар. вел. ще раз просимо, низько чолом бючи: не вірь неправедним і маловірним словам про нас—бо ми з усім православним... (кінця нема) [2]).

Друга анальоґічна справа виникла літом 1657 року. Смоленський шляхтич Яків Оловенецький, що називав себе Нечаєвим братом-в-перших, розповів в червні смоленському воєводі такі зрадницькі балачки Нечаєвого сотника Гаврила Дериглаза. Провівши з Смоленська до Борисова боярина Вас. В. Шереметева, повертав він з сим сотником і в дорозі підчас почастунку почав той Оловенецькому радити, щоб переїхав з Смоленська до Чаусів. На запитанне Оловенецького чому він уважає се за краще Дериглаз сказав.: «Хіба не знаєш, що Хмельницький з'єднався з Турками, Кримцями, Шведами, Ракоцієм, Волохами, Мунтянами і з коронним військом, хочуть посадити на польськім королівстві Ракоція, а потім підуть війною на цареві городи—аж до Москви; а що цар жалує козаків соболями, тим їх не удобрить!» Оловенецький почав доводити, що Смоленськ не легко здобути—там богато війська і армати; Дериглаз на се відповів, що козаки Смоленськ обминуть і підуть на Москву єльнинською та рославською дорогою, тоді ті городи що лишаться в тилу однаково попадуть під їх руку; а похід буде скоро «перед Петровим днем» [3]).

Як бачимо, се було доволі близьке повторенне торішніх осторог Котла. Одно й друге конкретизувалося в порадах «переїзжій шляхті» краще бути під зверхністю гетьмана ніж царя. Оловенецький, роблячи свій донос воєводам, взявся поїхати до Нечая і розвідатися що єсть під тим—користаючи з свого свояцтва з Нечаєм. Але що там довідавсь, і чи повернув з сеї розвідки, лишається невідомим.

---

Військова конвенція Козаччини з шведським королем все не виходила з того фактичного стану, якого набрала в 1655 р. під Камінцем, і перетворенне її в формальний союз, що так бажала старшина, все не давалось. Причиною були всетаки мабуть

[1]) Царські грамоти до Хованского, Нечая і Хмельницького з днів 15 і 16 с. с. серпня, «Коканауз, в Инфлянтех», брульони тамже с. 64—77.

[2]) Видано в Сборнику київ. ком. I с. 71, з помітою, що приведено сього листа від Хованского з-під Старого Бихова октобра 2 (друга цифра вирвана).

[3]) Польські справи 1657 року ст. I, ненум.

найбільше ті ілюзії, що Карло-Ґустав далі мав щодо польського королівства. Боявся уступками козакам ослабити свою позицію у польських маґнатів; боявся козацькими спустошеннями викликати невдоволення у Поляків. Можливо що до сього прилучались і впливи Радзєйовского, котрого Карло-Ґустав скоро по тім, при кінці року, формально обвинувачував, що він йому зіпсував відносини з козаками. А при тім грали ролю—хоч і другорядну—технічні труднощі звязку з козаками. Данило висланий від гетьмана з пропозиціями військової помочи ще в місяці березні, застряг у Ракоція, не можучи собі знайти дорогу до Шведів—ні через Турецько-татарські землі, ні на Краків (де стояла шведська залога). В червні він кінець кінцем повернув назад до гетьмана з листами і вістями від Ракоція [1]) і тільки при кінці липня н. с. вибрався від гетьмана з новою місією до Карла-Ґустава [2]). Сим разом він добився до нього і мав авдієнцію 29 н. с. серпня в Закрочимі під Варшавою. Листи привезені ним (маємо лист гетьмана до короля і другий до Радзєйовского, з датою 13 липня, в Чигрині), не містили в собі нічого конкретного. Гетьман жалувався «панові і шановному приятелеві свому», що вже двічі висилав свої листи, але вони не дійшли до короля, і сим разом очевидно він пише дуже здержливо, рахуючися з такою ж можливістю. Тільки потверджує свою приязнь і запевняє, що не вважаючи на часті заклики шведських цеприятелів (можливий натяк на Москву, на Польщу, на хана) він з боку свого війська не допустить нікому ніякого ворожого виступу против Шведів. Так треба розуміти сі досить загально постилізовані, але не безінтересні для нас фрази: «З поученъ, самої природи і з прирождених правил поведінки засвоїли ми собі: нікого не кривдити, а навпаки—з тими що добре до нас ставляться на-взаводи йти в приязни [3]).

---

[1]) «Отець Даниїл за порадою князя поїхав назад, а Ґрондский лишився тут до сього часу; після того той Даниїл знову був післаний від козаків і пробував проїхати через Поліс»—писали Карлові його посли з Семигороду в початках вересня (Transsylvania II. 164—Архив VI, III с. 137). Сю подорож від Ракоція Данило зробив очевидно під іменем Андрія: ясно, що се він під іменем Андрія Ґрека пише з Яс Ракоцієві 18 червня, що не може проїхати до Чигрина, через татарський похід, і буде в Ясах чекати послів Ракоція до царя, щоб їхати разом, тим часом просить Ракоція сповістити гетьмана, коли есть якась можливість через Краків, або иншою дорогою—Monumenta с. 380. Він підписаний тут: legatus zaporoviensis Andreas Graecos. Хоч шведські посли думали, що Данило і через Поліс не пробився і мусів вертати, але він очевидно тудою проїхав таки під Варшаву—де його бачимо при кінці серпня у Карла.

[2]) Дата сього другого виїзду очевидно 13 (23) липня: 12 липня Данило пише Ракоцієві з Чигрина, що гетьман посилає його до шведського короля «через Литву, а саме через Підляше» (підписаний Andreas Grecos-Daniel Grec. Xeniensis, мабуть Atheniensis—Monumenta с. 406), а 13-м липня датовані листи гетьмана до Карла-Ґустава і Радзєйовского, Архив III. VI с. 124—6. В Жерелах XII с. 392 лист до Радзєйовского має дату 15 липня, але се копія Лізолі, а на оригіналі швед. держ. арх. стоїть 13 липня. Неґевно виглядає також дата 1 серпня реґесту листу воеводи Стефана до Радзєйовского, де він повідомляє його, що користаючи з подорожі Данила до Карла-Ґустава, посилає йому також листа від себе—тамже с. 393.

[3]) Ex naturae ipsius magisterio et innato nostro ergo unumquemque praecepto didicimus: neminem laedere, sed reciproco cum bone nobis fauentibus contendere studio... Стиль листу не дуже правильний, а виданне текстів і в сім томі не дуже поправне, так що на нього покладатись не можна.

Тому ясно видівши добрі відносини в. кор. в. до нас, ми вже двічі з отвертих грудей висилали листи до в. кор. м., але нещасте так хотіло, що против нашого і вашого бажання вони до рук ваших не дійшли, бо можливости частіших зносин з обох сторін були перетяті тою ж нещасливою долею, і се не якомусь недбальству нашому чи неприязни треба полічити, тільки тій завистній і неприязній долі. Тому тільки потверджуємо нашу приязнь з в. кор. мил. і виразно заявляємо, що ми нікому не дамо помочи—котрої у нас так часто домагаються, ні з військом нашим на нікого не наступимо з офензивою, тільки боронитимемо з божою поміччю по силам нашим нашу віру, свободу і границі наші. Коли б про нас пронеслася яка небудь неприязна поголоска, ніби то ми против в. кор. вел. хочемо піднести зброю, нехай в. кор. мил. їй не вірить, як фальшивій. Бо ми — як то свідить про нас все попереднє (букв.: обличче минулого часу) не трубимо в воєнну трубу, коли нас не зачіпають»...[1])

З шведської сторони маємо такі листи—теж ледви чи донесені до рук гетьмана: Карло-Ґустав 30 червня с. с. з-під Варшави повідомляє гетьмана про новий договор свій з курфірстом бранденбурзьким, котрим він забезпечив собі його воєнну поміч[2]). Висловлює надію, що сей союз не буде неприємний гетьманові і війську Запорізькому—«бо так нас поінформовано, що між попередниками курфірста і гетьманом і народом Запорізьким[3]) завсіди були добрі відносини». Король вичікує курфірста з військом[4]), і висловлює бажанне—в виразах досить загальних:

«З ріжних доказів ми переконалися, що ваша світлість і весь нарід Запорізький має такі ж як і ми жалі за безбожно порушені договори і присягу (з боку Яна-Казимира очевидно) і з того виникає обопільний звязок, який так би сказати—примушує нас до обопільної оборони і убезпеченя. Тому вичікуючи нагоди для посилки до вашої світлости наших міністрів, ми отсим даємо вам знати, що нічого більше не бажаємо, як скорше мати змогу з вами порозуміватись і вести спільні операції для спільної нашої мети. Коли ж такі бажання і вашої світлости—просимо як скорше з свого боку подумати про можливість з'їзду наших міністрів, про час і місце, а також і про те, яким би чином в. кн. московський і хан татарський могли б бути позискані для наших спільних завдань»[5]).

Французький агент Авоґур, що пробував при Карлі, повідомляє, свій уряд 29 червня (н. с.), що Фрізендорф, колишній шведський посол в Португалії, вже дістав доручення їхати до козаків, відти до Семигороду і до Царгороду, і нема сумніву, що пропозиція розділу Польщі буде поновлена і може прийти до здійснення, коли тому не перешкодить порозуміння між обома королями» (Карлом і Казимиром)[6]). Але все се

[1]) Архив ЮЗР. III. VI с. 124 початок: Serenissime rex Sueciae, domine et amice nobis observandissime! дата Czihirini die 13 iulii 1656 iuxta vet. calend. Той самий зміст, в коротшій і простішій формі повторяє польський лист до Радзейовского—тамже с. 126.

[2]) Мова про договір в Марієнбурґу 26 н. с. червня, котрим Карло відступав «великому курфірстові» Великопольщу, в заміну за військову поміч проти Яна-Казимира; найближчим стратеґічним завданнем сього воєнного союзу було забезпечити собі Варшаву, котру облягали війська Яна-Казимира, і 1 липня н. с. вона їм піддалася.

[3]) duces gentemque Zaporovianam.

[4]) Курфірст прийшов під Варшаву, до Закрочиму тільки 27 липня н. с., і Карло був дуже обурений такою проволокою.

[5]) Архив ЮЗР. III. VI с. 123.

[6]) Виписки Люкаса з французьких депеш—Осол. 2973 л. 60 об.

ще були тільки балачки. В своїм посланію до державної ради з дня 17 (27) липня Карло-Ґустав висовує ще тільки загальні міркування про потребу тіснішого звязку з Козаччиною і просить раду висловитися з сього приводу:

«В будущині в сих краях козаки мусять бути нашою головною підтримкою. Тому при замиренню з Поляками маємо замір взяти інтереси козаків під свою протекцію. До трактатів між Поляками і Росіянами вони не включені, тому треба постаратися розвести їх з Москвою: се було б немалою користю для нас, бо сили козаків для нас можуть бути важніші ніж приязнь Поляків. Ми вважаємо потрібним порозумітися про се з вами і просимо дати негайно свої гадки»[1]).

В такім власне духу—підбурюючи Запорізьке військо проти Москви, написав в тих же днях, повторюючи в копії свій попередній лист, з 30 с. с. червня, Карло-Ґустав гетьманові. Повідомляючи про свій розрив з Москвою і розпочату нею війну в Ліфляндії, він підносив, що приводом до того послужили зносини Карла з Золотаренком—так наче військо Запорізьке позбавлене всякого права собою розпоряджатись.—

«Між ріжними причинами (розриву) в. кн. московський закидає нам зносини з недавно помершим гетьманом війська Запорізького Золотаренком—ніби то ми його хотіли відвести від вірности[2]) в. кн. московському. З того й инших мотивів можна бачити, яких маловажних причин ухопився він для розриву. Ми ж знали, що між в. кн. московським і народом Запорізьким зайшов певний договір—але такий, що полишав свободу вашого народу цілою і непорушною. Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть в. кн. московського, вийти в листуванне з вашою світлістю й иншими особами з Запорізького народу—не на те щоб відтягнути нарід ваш від союзу з Москвою[3]), але щоб одушевити против спільного ворога—короля і Річипосполитої Польської, обєднавши наші пляни і зброю.

«Коли вашому народові—теж як нам тепер—не вважаючи на найкращі ваші заміри і вірну послугу сталась би якась кривда від Московського народу, про се в своїм часі треба буде нам подумати—про способи (як тому запобігти). А що до Поляків, то як попереду ми заявляли[4]), так і тепер повторяємо: чи прийдеться нам вести війну далі, чи закінчити сей конфлікт якимсь договором,—ми завсіди будемо пильнувати, щоб свобода вашого народу була застережена непорушно. Тому і сим листом ми хотіли побудити вашу світлість повідомити нас про заміри свої і всього народу Запорізького: коли вашій св-и лежить на серці уставити тісніше порозуміннє з нами й прийти до обопільного союзу[5]), то просимо приспішити се діло висилкою своїх комісарів»[6]).

Три дні пізніш, з приходом курфірста, розпочалися голосні бої під Варшавою (28—30 липня н. ст.), що закінчилися відступом польського війська. Карло-Ґустав 27 липня (6 серпня н. с.), знову посилаючи гетьманові копії попередніх листів, з з 30 червня і 15 липня, описує сю битву і передбачаючи, що Казимир з своїми прибічниками після сеї невдачі знову почнуть забігати коло Запорізького війська, щоб перетягти його на свій бік,—остерігає гетьмана від яких небудь сепаратних кроків.

[1]) Архив ЮЗР. III. VI с. 128.
[2]) devotione.
[3]) Muscorum unione.
[4]) Тут chammum мабуть помилка.
[5]) mutuam societatem.
[6]) Архив III. VI с. 127, дата Новодвор, 15 липня (ст. ст.)

Радить приспішити з дипльоматичною конференцією, щоб уставити спільну лінію супроти Польщі і уложити тривкий воєнний союз обох держав, України і Швеції.—

«Наскільки можна довіряти їх обіцянкам, навіть заприсяженим, нарід Запорізький се знає, і ми про се з певних доказів переконались». Коли для безпечности нас обох—народу Запорізького і нас треба буде подбати, щоб Поляки прийняли справедливі умови і свято заховали сей договір,—то се безперечно можна буде забезпечити тільки воєнним союзом і вічним звязком Швеції з народом Запорізьким. Коли Запорізький нарід прихиляється до такого пляну—нехай в. світлість подбає як найскорше повідомити нас про се і вказати час і місце, де наші уповноважені з обох сторін могли вигідно з'їхатися. Бо територіяльні віддалення, що нас розділяють від України, і подорожування через місця заняті в. кн. московським і Поляками, настільки небезпечні для наших, що се відіймає майже всяку можливість висилання від нас».

Далі Карло просить у гетьмана інтервенції в татарських справах. Поява значного татарського війська під Варшавою, де воно брало участь у згаданих боях 28—30 липня, була, мовляв, повною несподіванкою для Шведів, які не дали ніякого приводу для такого воєнного виступу, після того як хан свого часу через своїх послів заявив про свої добрі бажання. Карло потім, уже досить давно вислав був свого посла до хана, але небезпечні дороги і недостача в людях обізнаних з татарською мовою утрудняють сі зносини [1]).

Сумні передчуття і сим разом не обманули Карла: з актів польської делеґації висланої на виленський з'їзд довідуємося, що сей лист попав у польські руки, і з ним разом—лист Радзєйовского до гетьмана, досить інтересний судячи з того змісту, що був присланий виленській делеґації. Подавши дневник битви під Варшавою, Радзєйовский намовляв гетьмана триматися шведського короля, арґументуючи се такими раціями: «Від шведського короля йому нічого боятись не треба, чорез саме віддаленнє місць, через котре шведський король не може сягнути так як инші пограничні з Україною монархи; з другої сторони—шведський король завсіди може його ратувати війною, бо легко її може почати з тими, котрі б хотіли воювати (Хмельницького) на Україні». При тім радив Хмельницькому, щоб він прислав йому, Радзєйовскому, повновласть на переговори з Поляками,—очевидно на виленську комісію [1]).

Чи були ще листи від Карла, не знати. Нарешті при кінці серпня приїхав Данило з листами від Хмельницького і від молдавського господаря з ріжними устними пропозиціями. Шведи були незвичайно раді з його приходу—бо вже на підставі сповіщення від Ракоція, що козацьке військо рушає їм в поміч робили шумні заяви—устами самого канцлєра—про козацьку підтримку. Але тут стався неприємний інцидент—оповідає про нього австрійський посол Франц Лізоля, що пробував при королівській кватирі. Патер Даниїл—каже він—заявив, що він свої доручення може виложити не инакше як в присутности Радзєйовского, бо йому наказано нічого не робити без порозуміння з Радзєйовским і без його відому. Дуже се було неприємно королеві і канцлєрові, бо вони вже втратили довірє до Радзєйовского. Але нічого робить, мусіли його покликати, і в його присутности Данило передав листа гетьмана і його запевнення приязни і бажання тіснішого союзу. Козаки—казав він—не ставлять

[1]) Архив III. VI с. 129, московська копія в Сборнику' київ. комісії I с. 32.

[2]) Na ostatek radzi Chmielnickiem aby na traktaty polskie swoie in personam iego to iest Radziejowskiego posłał plenipotentie—лист з 23 серпня, невідомо від кого і кому, ркп. Чортор. 386 л. 127.

собі завдань понад охорону своєї свободи і безпечности, против нікого не мають ворожих плянів—на нікого не збираються нападати. Всякі підозріння, що розсіваються про них, невірні: Поляки і Москалі не раз підбивали їх виступити против Шведів, але вони на се не годились. Коли ж шведський король хоче війти з ним в союз, то гетьман бажав би, щоб ся місія була доручена Радзєйовскому, бо з ними би вони радо трактували. Се знов була неприємна для короля подробиця, але щоб не утруднияти справи, він доручив своєму канцлєрові разом з Радзєйовским вести дальші переговори з Данилом [1]).

Так оповідає Лізоля, зі слів якихось «приятелів»—мабуть самого таки Радзєйовского [2]), що носився тоді з плянами перейти в цісарську службу і мабуть у звязку з сим так старався переконати Лізолю про незвичайні свої впливи у козаків. Тому сі подробиці про ролю Радзєйовского належить брати з обережністю, і мати на увазі, що в слідстві над Радзєйовским, що велось потім, ні Данило, ні инші свідки не згадали таких подробиць. Що до самого Данилового посольства, то в актах шведського державного архиву, на жаль, заховалась тільки вступна частина протоколу сеї аудієнції з 19 (29) серпня [3])—тої самої очевидно, що її розповідали Лізолі, і ся частина дає небогато конкретного. Після привитань посол передав листа і заявив, що його принціпал [4]) і всі козаки дуже хочуть добрих відносин з королем і далі бажають прийти в тісний союз з ним. Се можна б було зробити через леґацію, з сповіщенням про приязнь корол. вел.—він тим би скріпив відданість козаків.

«Задовго до теперішньої війни з Польщею Хмельницький і козаки бажали війти в тісний союз з королевою і кілька разів посилали його, о. Даниїла, до неї і короля з такими заявами, і з сеї (шведської) сторони його запевняли в таких же баженнях». Але обіцянка—прислати посольство для переговорів про союз все відкладається, і се починає викликати невдоволенне і підозріння: козаки можуть знеохотитися і перехилить на противну сторону. Вислаючи тепер Даниїла військо постановило чекати 10 тижнів і з них 5 уже пройшло. Даниїл просить як найскорше відправити його і коли можна—післати з ним і посольство: воно мало б повний успіх. І тепер військо пропонує свою поміч: на перший раз 20 або 30 тис. війська, а на весну 100 або й більше.

Король відповів, що він знає сі приязні настрої і бажання козацького війська і вже рішив післати послів з потрібною повновластю і інструкцією—хотів би тільки почути від посла, які власне наміри війська, для чого шукає воно союза і якої сатисфакції бажає за свою воєнну поміч.

Та тут уривається протокол, і ми не знаємо, які пояснення дав Данило на сі питання. Можемо здогадуватися, що не були вони дуже конкретні—бо в інструкції королівським послам, даній в початках жовтня, 5 тижнів пізніше, як зараз побачимо, сим послам доручається на місці виміркувати заміри і бажання козацького уряду і відповідно до них поступати. Очевидно, від Данила довідались небогато.

Деякі вказівки могли тимчасом дати відомости від послів що пробували у Ракоція. Вони розвідували про договір зложений між семигородським князем і козацьким військом і довідалися про формулу козацьких домагань: Totam Russiam Rubram usque

[1]) Депеші Лізолі, Archiv т. 70 с. 199—200.

[2]) На се натякає факт, що у Лізолі в руках опинилася й копія листу гетьмана до Радзєйовского.

[3]) Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 60

[4]) Тут Даниїл виразно виступає, як аґент гетьмана.

ad Vistulam, «Червона Русь по Вислу»,—взамін козаки обіцяли Ракоцієві протягом 14 день від одержання від нього заклику стати йому до помочи [1]).

З огляду, що висланий до Семигороду радник Ґотард Велінґ був на місці і вже встиг у загальних рисах обзнайомитися з козацькими справами, Карло-Ґустав рішив доручити йому виїхати з Семигороду до Чигрина, щоб бути товаришом другому послові, що мав виїхати разом з Данилом на Тикоцин—мабуть через Слуцьке князівство; се була певно та сама дорога «через Поліссе», котрою Даниїл приїхав і мав вертати назад. Та ся справа пішла знову в проволоку—між иншим через інтриґи Радзейовского. Стративши впливи і ласку у Карла-Ґустава, він хотів тепер виплисти на козацькій справі, запевняючи, мовляв має у козаків таку репутацію, що без нього у короля з ними нічого не вийде; коли його не вишлють послом самого, або не візьмуть від нього інструкцій і рекомендацій, не буде ладу. Чіплявся з тим Фрізендорфа, що був призначений до сього посольства. Чіпався о. Даниїла—то радив йому кинути шведську акцію й їхати з ним до цісаря, бо мовляв шведська справа програна безповротно; то обмовляв його перед Шведами як людину не варту ніякого довіря. То нарешті грозив написати гетьманові про розпустне життє Данила (між иншим—що він нагуляв собі «французьку хоробу»)—так що той його безперечно повісить, коли він вернеться. Заразом він зносини з Поляками і цісарськими послами, викриваючи їм що знав [2]).

Історія ся скінчилась кінець кінцем арештованнєм Радзейовского за те що він замість помагати в козацькій справі, по зрадницьки псував її своїми інтриґами. Було йому поставлено в вину, що він минулого року знеохотив козаків своїм листом—радячи їм вийти з Польщі і не пустошити її, і так образив гетьмана невластивою формою своїх листів, що той в останнє посольство переказував через о. Даниїла: «Нехай на будуче пише до нас відповідно до наших заслуг і гідности, а не з своєї фантазії» [3]). Закидали йому, що він величався своєю репутацією у козаків в формах образливих для самого короля—мовляв підучив посланця Хмельницького говорити прилюдно, що козаки більше шанують Радзейовского ніж Карла-Ґустава, і Хмельницький одного разу сказав, що Радзейовский надів Карлові на голову корону польську, але може і зняти коли схоче [4]). Що він похвалився перед королівським радником, мовляв знає спосіб, як

---

[1]) Архив III. VI с. 138, Transsylvania II с. 160, 166.

[2]) 21 н. с. жовтня московському послові Нестерову пристав передав від Яна-Казимира лист, привезений того дня з обозу шведського короля, «від польського шляхтича, що служить при шведському королі—начебто зрадник, але у всім сприяє польському королеві». Очевидно се мова про Радзейовского. Лист заховався в звідомленню Нестерева, в дуже лихім московськім перекладі. Тому я наведу з нього дещо в свобіднім, а не буквальнім перекладі. «Козацький посол присланий до шведського короля буде скоро відправлений з великими дарунками і з дорученнєм перекликати козаків до шведського короля. З ним посилається послом від шведського короля Фрізендорф з дарунками для Хмельницького і до його близького чоловіка, говоритиме про союз: дає швед. король Хмельницькому нові воєводства в Короні, обіцяє без порозуміння з ним не миритися з польським королем, а Хмельницького просить бути посередником у кримського хана, щоб Татар з Польщі завернути до Криму... Поїдуть сі посли до Хмельницького на Тикоцин, а як не можна буде їхати на Тикоцин, поїдуть через Поморську землю на Шлезк».—Польські справи 1656 р., стовб. 30, ненумерований.

[3]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 215.

[4]) Тамже с. 198.

можна знищити Хмельницького і весь нарід козацький обернути в неволю, і королеві то відкрає [1]) і т. п.

Між колишнім маґнатом і козацьким аґентом ішли такі приємні діяльоґи, запротокольовані підчас слідства:

«Коли в жовтні Єронім Радзєйовский був хорий в Брунсберку»,—оповідав Данило,—я його відвідав і війшовши до кімнати привитався. Перше його слово було: «Поїдеш зо мною до Любека!». Я відповів: «Що я б робив з тобою в Любеку?» Він відказав: «Коли не хочеш їхати зо мною до Любека, іди до чорта!» Потім додав: «Я хотів тебе взяти з собою до цісаря і постаратися, щоб ти дістав великі дарунки, а ти відмовляєшся від сих дарунків і гонорів—іти до чорта!» Я був дуже загніваний тим і вийшов з кімнати з такими словами: «Я хрещений християнин, іди ти до чорта з твоїм родом!» Післав но мене єзуїтів, і ті мене пильно просили, щоб я вернувся до кімнати. Війшов я вдруге—він мене обіймав, цілував, перепрошував, приговорював: «Я тебе вважаю за батька і брата, а ти не хочеш слухати моєї поради! Чи не бачиш, що всі Шведи пропали, відколи перестали зо мною радитися, а поки слухали моєї ради—все їм ішло добре! Тепер мені треба себе ратувати—сховатися в якомусь безпечному місці». Щоб краще вивідати його гадки, я сказав: «Ми поїдемо до цісаря і будем вести переговори про козаків?» Відповів мені: «Уже все мною зроблене: маю у себе листи від цісаря і щоденну кореспонденцію від його резидента». Зміркувавши се, я сказав: «Пане, не маю від гетьмана наказу трактувати з цісарем, тільки з світл. королем шведським, тому не можу їхати з тобою до Любека», і з тим пішов з його кімнати» [2]).

Пляни Радзєйовского стояли в звязку з проєктом цісарської місії до гетьмана, до котрої далі перейдемо, але йому не вдалось узяти в ній участь. Арештований в грудні він лишився в вязниці до самої смерти Карла-Ґустава, що не міг йому пробачити його інтриґ.

---

Тим часом замість радника Фрізендорфа визначено в посольство на Україну державного секретаря Якоба Тернешільда, він мав їхати разом з Данилом на Тикоцин. 5 жовтня н. с. вироблено інструкцію для його посольства, а кілька день пізніше проєкт договору з козаками. Одну копію вислано до Семигороду Велінґові, що мав їхати як найскорше до Чигрина і самому робити справу, коли б Тернешільд не поспів на час.—«Бо путь через Підляше дуже небезпечна і переїзд тудою на Україну сумнівний, так що сю спільну дорогу нашого посла з козацьким висланцем може стрінути ріжні пригоди» [3]). Інструкція зачеркнена широко і дає богато інтересного для сучасної політичної ситуації, так що мусимо їй приглянутися—хоча безпосереднього практичного значення вона й не мала.

Насамперед послам доручалося висловити всяке признанне для приязни і доброзичливости гетьмана і війська для Шведів, спеціяльно для тих осторог від польських інтриґ, що були передані через о. Диниїла. Король шведський мав їх на увазі в своїх відносинах до Поляків і протягом усеї війни не погоджувався на ніякі польські про-

---

[1]) Тамже с. 183.
[2]) Тамже с. 214.
[3]) Transsylvania II с. 177=Архив с. 171

позиції, що мали бути на шкоду козацтва і навіть на повне знищенне його,—хоч як Поляки силкувались його на се подвигнути. Спеціяльно мали посли докладно розповісти, що діялося торішньої осени під Краковом, і взагалі предоставити ворожі замисли Поляків на козаків [1]). Не зовсім ясно, які саме ворожі Козаччині моменти з минулої осени розумів тут король—правдоподібно те, що його пробували тоді звернути на козаків, підчас їх походу на Галиччину.

З другої сторони король, приноровлюючися до бажання гетьмана, переказаного тодіж через Даниїла [2]), шукав усяких способів для пристойного порозуміння з московським царем—хоч кінець кінцем всі сі зусилля були даремні. Взагалі весь час старався мати неприятелів козацтва своїми неприятелями, а приятелів—своїми приятелями, і власне для сього висилає тепер своїх послів, щоб обсудити з гетьманом ситуацію, пляни і наміри козацкого уряду, прийти до певних рішень в обопільних інтересах і на сій підставі уложити твердий формальний союз на будуще.

В сих розмовах про Польщу і Москву посли будуть мати змогу зміркувати пляни і бажання Хмельницького. Коли він виявить бажання тіснішого зближення з Швецією і готовість війти в воєнний союз, тоді посли повинні постаратись вплинути на нього, щоб він визволився від яких небудь звязків з неприятелями Шведів і орієнтувався виключно на шведського короля: готов був підтримувати його проти всіх неприятелів, теперішніх і будучих, користуючися навзаєм шведською підтримкою в усіх своїх справах.

«В таких інтенціях треба козаків намовляти, щоб вони утворили цілком самостійну державу від нікого незалежну, в союзі з шведським королем і під його протекцією (protectitium foedus), до чого мають послужити такі кондиції:

«Козаки зараз вишлють в поміч королеві 30 тис. війська, більше чи менше, для виконання завдань, які дасть їм король.

«Сам Хмельницький з усім військом сеї зими чи весни піде в Польщу або на Московщину, відповідно до того як порозуміється з королем.

«Се помічне військо не вимагатиме платні й утримуватиме себе війною, але буде заховувати воєнну дисціпліну (krigzordre).

«Підчас сеї війни Хмельницький і козацьке військо без порозуміння з королем не будуть починати ніякої війни, яка б вимагала помочи короля і Швеції.

«Без згоди короля вони не повинні входити в ніякі договори ні перемирря з його неприятелями.

«Всякі непорозуміння з козаками мають полагоджуватися через послів і їх зручність (дипльоматичною дорогою, а не зброєю).

«З свого боку король може прийняти на себе такі зобовязання:

«Він не буде підтримувати ні помагати неприятелям козаків, але навпаки—буде їх поборювати, а козаків боронити.

«З своїми ворогами, на котрих йому козаки помагатимуть, він без згоди козаків не замириться, і в договорах—особливо з Польщею буде мати на увазі їх інтереси.

«Для (дипльоматичних) зносин з народами, що лежать між краями королівськими й козацькими, буде полишена свобідна комунікація.

«Для торговельних зносин земля козацька має бути відкрита королеві, а коли

---

[1]) Архив III. VI с. 141—2, переклад с. 154—5.

[2]) Вище с. 917.

козаки того самого зажадають, так само їм мають бути відкриті володіння королівські [1]).

«Коли б в сих пунктах прийшло до згоди, посли мають ближче вияснити спільну політику України і Швеції що до Польщі й Москви: сі дві сторони мають головне значіннє.

«Коли козаки хочуть вийти з складу Польщі (corpore Poloniae) і утворити свобідну державу (fry statum) без якої небудь залежности від неї (sine dependentia), на території трьох воєводств—Київського, Чернигівського і Браславського, то се можна забезпечити при шведсько-українськім союзі на вищевказаних умовах. Але треба застерігти, що король зможе ґарантувати їм се абсолютно тільки в такім разі, коли за поміччю козаків опанує Польщу. Коли опанувати Польщу не вдасться, король обіцяє при договорі з Польщею вжити всіх заходів, щоб добитися для козаків незалежности. Всякі пакти з Польщею мусять укладатися за порозумінням з козаками, на таких кондиціях: які будуть ухвалені козаками і Шведами.

«Коли козаки не хочуть відділятися від Польщі, а бажають зістатися її частиною (membrum), то таке їх бажаннє мусить бути прийняте під увагу і король приложить всі старання, щоб добути бажані для них взаємовідносини з Польщею, які тільки можна буде від Поляків добути.

«При тім прийдеться орієнтуватися інструкцією, що дала торік Річпосполита своєму послові до козаків, та документами инших посольств. Найтяжчою справою при тім буде, коли козаки зажадають, щоб шляхта була видалена з сих трьох воєводств. Посли повинні обминати се питаннє і не пускаючися в суперечки загально триматися формули, що як король добуде Польщу зброєю, то віддасть сі воєводства козакам (в повну волю). Коли ж буде укладатися трактат в таких умовах, що можна буде забезпечити інтереси і Шведів і козаків, то король буде дбати про інтереси козаків, як вище вже сказано. Козаки ж з свого боку повинні всіми силами помагати Шведам приборкати Поляків і не входйти з ними ні в союз ні в перемирє без волі короля.

«Але козаки мусять повернути дідичні маєтности тим польським шляхтичам які весь час стояли по стороні шведського короля в нинішній війні, особливо князь Богуслав Радивил і ґенерал-майор Немирич: таких людей небогато і вони можуть бути користні козакам; посли повинні сього добиватися, а в крайнім разі мусять переконати Хмельницького, щоб поміг сим людям дістати собі компензацію в инших місцях.

«Коли Хмельницький буде настоювати, щоб шведський король згодом коронувався на польського короля, то посли обережно мають висувати всі труднощі з тим звязані і переконувати його, що коли Польщу змусять до вищевисловлених кондицій, тоді король й козаки, маючи свобідну комунікацію між собою, зможуть керувати нею по своїй волі (не роблячи Карла-Ґустава формальним королем польським). Коли ж не можна буде їх в тім переконати, то посли мусять поставити справу так, що сього самі козаки мусять добитись; коли ж їм се не вдасться, то се не може нарушити союзу (що Карло не стане польським королем) [2]).

«В відносинах до Москви королеві незвичайно важно, щоб козаки оружно виступили против неї. Посли повинні докладно вияснити Хмельницькому всю безпідставність і безправність війни, початої царем в порозумінню з Поляками (подаються

[1]) Архив с. 143—переклад с. 156.
[2]) Архив с. 144—5, переклад 157—8.

деякі фактичні пояснення для вжитку послів). Коли б Хмельницький став доводити, що Москва таки мала деякі поводи до війни, то треба оправдати короля і вказати на далеко більші несправедливости з московської сторони—на котрі шведський король не реаґував, щоб не робити розриву, небажаного козакам.

«В сих розмовах, або при иншій нагоді посли мусять ясно представити козакам, що нинішньою війною вел. князь московський виявляє замисли (зазначені) в іменах його титула: «Волини, Поділля, Білої Руси і многих инших земель східніх, західніх і північних отчич і дідич» [2]). Він тим заявляє претензії на землі які ніколи не належали в. кн. Московському: на Володимир (Волинський), Твер, Новгород, Псков, Смоленськ, Київ і Галич й инші—на котрі ніден з предків його не підносив претензій. З того козаки легко можуть зміркувати, що згрожує їм,—коли вони не постараються розбити його замислів: вони повинні взяти під увагу, що в. князь включив між свої титули і їх країну. Сей аргумент треба розвинути докладніш і пояснити Хмельницькому, чому Москва шукає порозуміння з Поляками, і Поляки воліють союз з Москвою ніж з Швецією—тому що Москва, роблячи собі пляни на Польщу і Литву, задумує через Поляків підбити собі козаків і позбавити свободи. Бо вони (Москалі) не зносять її ні у себе ні у сусідів. А Поляки, порозумівшися з Москвою, сподіваються підбити собі Шведів і козаків, потішаючи себе, що пізніше знайдуть спосіб упоратися і з Москвою.

«Сими і подібними аргументами, близькими козакам, треба підбити Хмельницького на Москву. До річи нагадати йому, як о. Даниїл ще в перший приїзд до Стокгольму говорив, що Хмельницький радіший був би союзові з Швецією, ніж з Москвою, а потім у Баршаві виразно пропонував королеві козацьку поміч проти Москви; взяти для сього копії сих переговорів. Вказати, яку виґоду можуть мати козаки в такій війні: Хмельницький зможе поширити свою владу на більшу територію, визволити Київ і всі свої землі від московських залог, і зможе мати найкраще сполученне з Швецією через Смоленськ—заволодівши сим трактом з ріжними городами в сій стороні.

«В сумі—посли мають яко мога старатися привести козаків до акції проти Москви. Але коли б кінець кінцем—чого трудно сподіватися—вони не рішилися йти на повний розрив навіть у власних інтересах, посли мають попрацювати над тим, щоб Хмельницький післав корол. вел. на службу значну скількість козаків. А в крайности—щоб він не допустив з боку козаків помочи Москві против короля, а навпаки—діверсією в Польщі звільнив його від польської війни. Король наказує послам особливо постаратися коло сього, щоб добре розвідати всі замисли козаків, аби прихилити їх на королівську сторону, та вияснити всі розходження між Москвою і козаками, щоб використати їх для переговорів.

«Нарешті, коли б Хмельницький захотів посередничати, щоб припинити війну з Москвою,—посли повинні вияснити йому, які великі кривди задано королеві і Швеції, і що король має змогу як з сеї сторони (від Литви), так і від Фінляндії боротися з Москвою і обернути на неї зброю підняту против нього. Одначе в своїм довірю до Хмельницького і козаків король радо прийме їх посередництво, коли б сею дорогою можна було добитися справедливої сатисфакції. Але посли мусять уважати, чи се посередництво не пропонується тільки для того аби ухилитися від помочи; в такім разі

[2]) В мотивації розриву з Швецією, так само як перед тим з Польщею, немалу ролю відіграли нові титули прибрані царем в останніх роках, під час війни з Польщею, що маніфестували претензії царя на ріжні землі Річипосполитої.

з усякою честю трактуючи про посередництво вказати Хмельницькому, що найкращий ефект дало б, коли б він виступив збройно і в разі потреби силою змусив Москву до гідного порозуміння» [1]).

Коли в сих конференціях виясняться прихильні настрої, тоді в довірочних розмовах з Хмельницьким, Виговським та иншими відповідними особами посли мають їм дати знати, що за посередництвом козаків король хотів би війти в приязні відносини з їх союзниками: Молдавією, Валахією, Семигородом і Татарами. Супроти порозуміння козаків з Семигородом посли повинні зазначити повне вдоволення короля. Що до обіцянки Ракоцієві польських провінцій посли повинні заспокоїти козаків—коли б вони виявляли в тім якесь незадоволення, що сі переговори ще не закінчені (не стають на дорозі козацьким плянам на Західню Україну). Молдавію і Валахію важно використати в тім напрямі, щоб вони закрили свої границі для Татар і відтяли Полякам їх поміч; треба щоб Хмельницький вислав туди Даниїла в ролі козацького посла з листами шведського короля до обох господарів, і в такім разі посли мають дати Даниїлові секретні інструкції від себе. Так само і в відносинах до Орди: чи Хмельницький не післав би свого післанця з листом Карла-Ґустава, аби вплинути на хана, щоб він прислав свого уповаженого до Чигрина для переговорів з шведськими послами в присутности гетьмана? Взагалі чи не схотів би взяти на себе посередництво в сих відносинах, щоб відвернути надалі поміч від Татар Полякам, а як можна—то підбити їх до походу на Московщину? Для сього можна обіцяти ханові 50 до 100 тисяч талярів, і було б дуже добре коли б Хмельницький згодився виплатити послам сю суму під королівський вексель платний у краківських банкирів [2]).

Але першим ділом посли все таки мають постаратися, щоб гетьман зараз же рушив ближче до шведського війська, або пішов хоч би невеликий козацький корпус, навіть 8—10 тисяч, аби тільки маніфестувати перед неприятелем свою спільну акцію і забезпечити зносини. Навпаки—всяким плянам замирення з Поляками треба запобігти.

«Розвідати, чи не можна б було прихилити Хмельницького на шведський бік, помагаючи забезпечити владу над козаками його потомству. Або виявити прихильність короля—коли б се було користно—до сукцесії Виговського. Або не торкатися сих питань.

«Розвідати, наскільки ті чи инші особи між козацьким урядом можуть бути користні чи шкідливі для інтересів короля. Виявити всяку чемність для Виговського й инших відповідно їх урядові й становищу. Коли б мова йшла про Радзейовского—запевнити незмінну прихильність до нього короля, поскільки се може бути козакам приємно, і т. д.» [3]).

Лізоля додає до сього, що посли мали передати Хмельницькому дорогоцінні «ґеммы» з скарбниці шведської королеви—гетьманові вартости 6 тис. червоних, писареві—4 тисяч [4]).

Проект договору виготовлений при тім для посольства властиво формулював тільки ті побажання що містилися в інструкції. «Обопільний союз, тверда і постійна приязнь між й. вел. королем шведським і світл. п. гетьмана, котрим (союзом) вони

[1]) Архив с. 146—9, переклад с. 159—162.
[2]) Краків ще був в шведській окупації.
[3]) Архив с. 152—3, переклад с. 165—6.
[4]) Жерела XII с. 396, дописка до листу.

обовязувалися до обопільної любови, зичливости, помочи і воєнного союзу против усіх неприятелів, які виступатимуть безпосереднє чи посереднє», мав своєю першою метою поборювати всі заходи до підтримки польського короля і до захитання нинішньої ліги України з Москвою.

На підставі сього союзного договору, зараз по його затвердженню гетьман мав післати в поміч королеві 20 тис. козаків, а коли б сього не вистачало,—негайно, за простим повідомленнем мав би післати більше, а навіть і всіми своїми силами помагати королеві. Се військо не буде діставати плати, але буде утримуватися «з воєнного доходу», одначе з захованнем «пристойних воєнних законів». Потім був пункт, що гетьман підчас сеї війни і по її закінченню не може починати війни без порозуміння з шведським королем, коли рахує на його поміч, ані не може укладати згоду чи перемирє без його згоди. Сей пункт потім вичеркнено.

Тепер пункт в справі Москви—дуже здержливо постилізований (памятаючи давніші бажання гетьмана, король очевидно не знає, чи може в якій небудь мірі рахувати на його поміч проти Москви): «Гетьман вважаючи на великі кривди завдані королеві від Москви обіцяє не тільки листами упоминати її, аби відстала від своїх намірів і всі нанесені шкоди нагородила [1]), але коли вона того не послухає, то сполучивши своє військо з королівським на неї наступити і примусити її до замирення на справедливих умовах».

З свого боку король обіцяє всяко дбати про те, щоб гетьман і все військо Запорізьке користувалося давньою свободою, предківську реліґію заховувало свобідно і без усяких труднощів. Ніяким ворогам козаків не помагати, але противстати і по змозі примушувати їх до справедливих умов (в чорновику було ще: по можности нищити), а військо Запорізьке завсіди охороняти і помагати йому у всім, що може служити його добру.

Тої війни, в котрій гетьман буде активно помагати королеві, король обіцяє не закінчувати доти, доки гетьман і військо Запорізьке не дістануть повної сатисфакції. Коли б королеві не вдалося опанувати Польщі вповні й прийшлося кінчати справу договором, король всяко подбає, щоб військо Запорізьке осягнуло повну свободу (libertate absoluta gaudere possit), без якої небудь залежности (sine ulla dependentia), і в ніякі трактати на шкоду війська Запорізького не війде (в першім начерку було ще сильніше: «в ніякі договори з Поляками без затвердження війська Запорізького не війде»).

Нарешті кінцевий пункт, найбільше інтересний, що значно конкретніше ніж вищенаведені інструкції ставить питанне про претензії війська на Західню Україну:

«Коли світл. пан гетьман окрім тих великих земель і володінь, котрими володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь инші части Руси, й. кор. вел. не має против сього нічого, і навіть про ті, які він дозволив окупувати князеві трансильванському, король обіцяє приложити всі старання, щоб приятельськи без якої небудь образи і без нарушення присяги налагодити сю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання п. гетьмана задоволити» [2]).

Инакше сказати, король обіцяв взяти назад свої обіцянки Ракоцієві що до Західньої України і подбати, щоб постулят Хмельницького: «Вся Русь до Висли»—був виконаний.

---

[1]) Тут кінчилася перша редакція в чорновику, дальше дописано потім.

[2]) Архив III. VI с. 167—170.

Але маємо кілька варіянтів формулювання союзних відносин України і Швеції [1]). На жаль вони не мають дати і заховалися тільки в московськім, не всюди зрозумілім перекладі, зробленім з копії привезеної з Польщі Ієвлевим. Одержав він їх в початках травня 1657 року, і невідомо коли і як дістали їх Поляки. Чи се були додаткові інструкції до проекту договору даного Велінґові і були передані Полякам якимсь польським конфідентом, чи посилалися наздогін і попали до польських рук, чи походять іще з пізніших часів—не можна нічого певного вгадати з їх змісту [2]).

«Просити Хмельницького, аби сказав, якого титулу і влади собі бажає, і договорюватись на одно з трьох, вивідавши наперед, в чім він бажає згоди і прихильности короля:

«Чи разом з Короною Польською хоче він піддатися під протекторат короля з своїми козаками, зістаючися при старих правах і вільностях—тільки справивши їх і заловольвши кривди, так щоб вони (гетьман і козаки) пробували в належнім стані?

«Чи згодиться він на васальне право, обіцявши кор. вел. і державі його поміч військом і всім потрібним? [3]).

«Тоді вияснити користи, що матимуть козаки з того коли війдуть у союз і об'єднаються з королем шведським—бо від Поляків вони ніколи не можуть сподіватися якоїсь безпечности, а з'єднавшися з Шведами вони можуть так натиснути на Поляків, що ті б ніякої шкоди не могли їм робити: через Шведів козаки були б забезпечені від насильств шляхти. Навзаєм козаки мали б помагати шведському королеві й наступникам його, щоб корона Польська ніяким чином, ніяким війнами не могла відірватися від корол. вел. і Шведської держави.

«Про границі договорюватися з Хмельницьким також на котрусь з трьох: Коли Хмельницький захоче окремої («удільної») держави—чи йому більші чи менші границі мають бути? Тут треба з ними умовитися, якої границі він хоче з Москвою. Як має йти границя з кор. вел. в Польщі, в Литві й на Руси, і що зістанеться (з Польських земель) за Москвою

«А неодмінно мусить бути договір на тім, що

«Хмельницький згідно з своєю обіцянкою має забороняти Татарам входу до Польської і Литовської границь: щоб вони не переходили через Дніпро, Дністер і Бог на шкоду корол. вел. і Короні Польській.

---

[1]) Сборник Київської Археографічної Комісії I с. 107.

[2]) Соловьев, що коротко переказав зміст сих проектів, не вказуючи джерела, в X томі (стер. вид. с. 1714), і Каманин що видав тексти їх разом з статейним списком Ієвлева в Сборнику I і дав потім коментарій до нього в т. II (Договоры Б. Хмельницкаго с. 104), клали їх на рік 1656, не мотивуючи ближче своєї гадки. Липинський висловив такі здогади, що ся інструкція була післана від Карла Велінґові перед тим як була виготовлена інструкція Тернешільдові, і Велінґ тримався сеї інструкції не маючи ще Тернешільдової, тому викликав незадоволенне гетьмана і Виговського (Україна на переломі с. 270—1). Але більш того що Велінґ. сього тексту не дістав—бо перехопили його Поляки.

[3]) Очевидно сі три можливости треба розуміти так:

а) Хмельницький з військом Зап. готов зіставатися далі в складі Польської держави і разом з нею перейти під владу шведського короля, забезпечивши певні привілеґії козацькій верстві; б) він хоче бути восалєм шведського короля безпосередне, нерахуючися в складі Польщі; в) він хоче мати цілком окрему державу.

«Коли корол. вел. і Шведська держава будуть захоплені війною, Хмельницький за проханнєм кор. вел. і Шведської держави має послати в поміч 40 тис. війська як в границях польських і литовських так і поза ними. Має тримати їх в службі своїм коштом 3 місяці, а по 3 місяцях вони мають служити далі, тільки годувати їх мають уже з скарбу кор. вел. як і инше військо, а плати їм не давати. Коли ж Хмельницький не схоче давати стільки людей, можна з ним умовитися і на менше число—20 тис., і не обовязувати його посилати на далекі держави, а тільки на сусідні з Швецією. Коли ж у кор. вел. протягнеться війна з Польською короною і з иншими сусідами, Хмельницький повинен тримати 40 тисяч на поміч против якого небудь неприятеля.

«Повинні також козаки пообіцяти не входити в союзні в договори з якою небудь державою без відому і волі й. кор. вел. і його наступників, ані не мати приязни з якими небудь сторонніми монархами на шкоду його, його держави і приналежних йому земель. Треба також щоб Хмельницький і козаки пообіцяли без волі і дозволу шведського короля не починати ні з ким війни—щоб кор. вел. не попасти через те в якусь нову несподівану війну [1]). Коли кор. вел. замириться з котрим небудь сусіднім монархом, сей договір лишається незмінним. А Хмельницький і козаки повинні виріктися всяких пактів і договорів з королем Казимиром й иншими монархами, таких що могли б бути шкідливі для шведського короля і до нього приналежних.

«Коли ж Хмельницький занадто звязався з Москвою своїми обіцянками (і не може з нею розірвати), то має він всякими способами привести Москву до того, щоб вона не претендувала більше ніж по Березину, а решта Литви щоб лишилася кор. вел. і державі Шведській. Також що по той бік Березини, на Україні і на Волини, щоб Москва не мала до того ніякого діла, і поза уділом Хмельницького все щоб належало королеві і короні шведській.

«Хмельницький повинен дозволити перевозити через свою землю всякі товари, і щоб король міг брати мито з усяких товарів—але можна четверту частину його поступити Хмельницькому. Для кращого торговельного промислу випросити для короля окремі землі при тих трьох ріках: Дніпрі, Богу і Дністрі: щоб там ставити магазини і привилеями як найкраще забезпечити ті місця—щоб Хмельницький і козаки не чіпали їх, ні тих людей, що там жили б і туди приїздили.

«Хоче також король вибрати собі місця над Дніпром придатні для будови фортець і городів, щоб заборонити приступ Татарам. На се королеві потрібна відповідна місцевість над Дніпром, на кілька миль, на будову такої фортеці. Козаки неповинні позволяти тим селянам, що на тих місцях тепер живуть, відти тікати і до козаків переселятись: таких утікачів козаки повинні назад віддавати, або позволити королеві їх розшукувати. Також козаки неповинні в тій місцевості ставити своїх домів. Мають вони боронити її від всякого неприятельського насильства і всякої небезпеки, і не забороняти королеві посилати до неї на поміч своє військо через козацькі краї і битися там з своїм неприятелем. Місця сі, що й. кор. вел. хоче для себе при р. Дніпрі, лежать при р. Тетереві, від її початку до устя з прилеглою територією [2]) на 12 миль по обох сторонах. В иншім місці король хоче ставити городи і фортеці там де Татари переправляються через Дніпро—для сього король хоче острова з прилежною територією на 4 милі по обох сторонах Дніпра. Добре було б якби можна

[1]) Я тут і далі переставляю деякі фрази для більш льогічного порядку і кращого зрозуміння.

[2]) Тут і далі не зовсім ясний вираз: уѣзд, уѣзды.

було вилучити для нього і город Київ з такою ж територією як вище зазначено; але коли того не можна буде осягнути, то можна й лишити.

«Коли королеві трапиться післати своїх послів до Татар, чи до Москви чи до Турків, або до инших країв, Хмельницький має дати їм вільний переїзд і дати охорону, також забезпечити їм поживу і підводи.

«Королівські грамоти у всім мають бути шановані.

«В вірі нікому не має бути утиску, особливо євангеликам: для них по всяких містах мають ставитися церкви [1]).

«Коли Хмельницький захоче окремої держави [2]), то мусить до вище зазначених пунктів додати спеціяльні договорні вимоги. Король же з своєї сторони обіцяє по можности своїй підтримувати його, Хмельницького, в такім стані і владі, і боронити від лядського насильства, так щоб йому не треба було нічого боятись. Вірі грецькій король рад сприяти, так щоб ті місця де є віра грецька, ні в чім не терпіли обмеження в давніх правах і звичаях, а навпаки—щоб через нинішні договори права грецької віри були примножені і поправлені.

«Також вільно буде Хмельницькому завести у себе Республіку Козацьку — як буде собі вважати: дати їй певні права і закони, за котрими могли б козаки жити, а наступники Хмельницького—правити [3]).

«В границях його (держави) має лишитися тільки воєводство Київське, а Чернігівське треба відступити Москві. А коли б Хмельницький не хотів на се пристати, можна йому відступити частину Браславського воєводства до Богу, а від Винниці до Браслава піде границя польська. А як і на те не пристане і доконче захоче границі по Ямпіль,—можна йому й те відступити, тільки з тим щоб за королем лишилося право на свобідну торгівлю, і місця для будови городів і фортець над Дністром і Богом так само як і над Дніпром, і мито з товарів—з котрого Хмельницькому можна відступити четвертину, або й половину.

«Коли й. кор. в. на пильне прохання Хмельницького згодиться дати йому поміч і оборону, Хмельницький тому королівському війську, яким король йому помагатиме, має давати всякі запаси і страву своїм коштом, і всякі видатки зроблені королем через ту поміч козаки мають йому нагородити.

«Кораблям і човнам королівським на Дніпрі і за Дніпром ніяких перешкод не чинити—козаки скрізь мають їм давати вільну дорогу і позволяти купувати запаси.

«Коли король схоче наняти козаків за гроші в свою службу, козакам щоб було вільно найматився в королівську службу. Але з козаків визначених від Хмельницького на службу ніхто без його відомости не може йти в королівську службу.

---

[1]) Треба розуміти так, що досі подані загальні умови мають бути в договорі при всякій формі державного ладу в козацькій державі; вони мають нумерацію від 1 до 6, але настільки нельогічну, що я II пропустив.

Далі наступають постанови спеціяльні, відповідно до того чи буде самостійна чи васальна козацька держава, чи тільки привилейована козацька верства в Польській чи Шведській державі.

[2]) «Удѣльнымъ быть» в значінню самостійної держави, в противставленню до васальства, котрого умови обговорюються нижче.

[3]) «Такоже Хмельницкому волно будет постановить у себя Рѣчь Посполитую Козацкую, как ему надобно будет, и чтоб он им подлинные права і уложенья дал, по которым им, козакам, жить и как наследникам его, Хмелницкого властвовать» с. 111.

«Коли Хмельницький схоче бути васалєм (голдовником) шведського короля [1]), то заховуються всі вище (на початку) подані статті [2]).

«Має бути відступлене йому Київське воєводство, має він писатися князем київським і чернігівським і гетьманом війська Запорізького і владу мати в своїй землі—в своїх шляхетських маєтках, в суді й управі тих країв, що йому й козакам будуть дані й потверджені від кор. вел. дідичним правом—так щоб він на свою користь обернув маєтки в сій землі, наділяв тими маєтками служебних людей своїх, відповідно їх гідности і службам, і всякі приходи вибирав давнім звичаєм.

«Духовний чин має бути в усім по давньому: поставленне митрополита й инші справи мають бути в волі королівській.

«Коли Хмельницький захоче, щоб його васальне володіннє було дідичним, треба щоб він зложив послушенство королеві й прийняв свій лен [3]), як курфірст бранденбурзький і герцог курляндський складали королеві польському. Потім всякий раз за наказом королівським щоб готов був ствердити своє послушенство присягою королеві і наслідникам шведської корони, і то не тільки своєю, але й (присягою) виборних уповажених людей від повітів. (І не тільки послушенство але й обовязок) значнішої данини на оборону того князівства і на потреби королівські. З доходів половина має йти на Хмельницького, а половина на короля.

«Коли в державі Шведській не стане короля і пічнуть вибирати нового, земля Запорізька має новому королеві подарувати 30 тис. золотих. Також щоб не забували піднести скільки можна, коли королівські сини будуть женитись, а доньки виходити заміж. Також новий князь запорізький, настаючи на місце помершого має піднести королеві шведському 30 тис. золотих.

«Також договоритися з Хмельницьким, які закони він своїм підданим дати хоче, як далеко сягатиме його влада, які права і вільности заведе, як він себе і кожного в володіннях і привилеях схоче забезпечити, а яких привилеїв захочуть реєстрові козаки,—все то Хмельницький наперед у себе має перевести, а потім прислати на затвердженнє й. кор. вел.—аби честь королівська в нічім не була применшена.

«Коли ж Хмельницький не захоче прийняти державу Запорізьких козаків [4]) як дідичний князь, то запропонувати, щоб держава («статъ») і військо Запорізьке вибирали зпоміж себе 4-х осіб на князівство Київське і державу Запорізьку, і з тих 4-х осіб кор. вел. вибирав одного, щоб він як князь володів як у цивільних так і у воєнних справах, і так правив як вище описано про васальне володіннє.

«Рад би був король, щоб усі маєтности того князівства були розділені й розписані—щоб їх роздати козакам, котрих служба визначна («явна»), себто визначнішій старшині, щоб вони разом з князем правили б і були його сенаторами. Треба щоб їх було 12 для правління державою. На прожиток їм треба дати шляхетські маєтки, і відділити також на князя, на його утриманнє. Але то буде в волі Хмельницького, чи він схоче роздати своїм службовим людям маєтности в дідичне володіннє, чи в доживотне, і яку службу з тих маєтностей визначить. Одначе всякі уряди, які у них будуть, не повинні даватися в дідичне володіннє.

---

[1]) Починається друга евентуальність: васальної козацької держави.

[2]) «во всем стоять против первых 6 статей» ті що вичислені у нас на ст. 1290—2.

[3]) «голдовную честь принял».

[4]) «статъ запорожскихъ».

«Селянам, які тепер у нього в підданстві, було б добре щоб Хмельницький наказав жити в своїх домах [1]), і платити йому й старшині грошеву дань, щоб ріля не лежала порожнем.

«Але в усім тім покладати на волю Хмельницького. Коли б він твердо став на тім, що в тих повітах що будуть у його володінню він має розпоряджатися всіми маєтками, навіть духовними,—і в тім йому поступитись. Тільки щоб київський митрополит не мав призначатись і настановлятись без волі королівської.

«А що козаки через сей наш договір стали вільними людьми [2]), то надалі вони з своїм князем неповинні мішатися до справ Польської держави, а вдоволятися тим, що їх князь постановить, і не претендувати на вільні голоси [3]). Мають зіставатися вільною й окремою державою під охороною й зверхністю [4]) короля шведського і польського і держав Шведської і Польської, помагаючи корол. вел. і державі його на всяких неприятелів. Також і князь їх згідно з своєю обіцянкою повинен буде ходити на службу королеві з вище зазначеним числом козаків і бути в війську під начальством короля.

«Невільно буде князеві й козакам збільшати число укріплених городів, на шкоду кор. вел.—все вони мають робити за відомом і волею корол. вел.

«Привилеї надані кому небудь від князя, не матимуть сили, доки не потверджені кор. вел.

«Гроші у них мають бути як у Польщі.

«Апеляція в судових справах має бути, як давніше бувала. Надалі буде апеляція до князя, а коли там справа не закінчиться—до короля.

«Князів своїх відставляти воєводство Київське і військо Запорізьке не матимуть права: се право належатиме тільки королеві. Коли підані схочуть обжалувати князя за порушенне прав і законів їх, вони можуть скаржитися кор. вел. і покликати його на королівський суд, і король винесе постанову як розсудить. Може він також і незалежно від війська Запорізького і підданих князевих відставити князя волею своєю королівською і визначити йому кару, коли князь стане нарушати договір з корол. вел.».

Як бачимо, все се писалося в аспекті претенсій і надій Карла-Ґустава бути королем польським і мати зверхність над військом Запорізьким не тільки на підставі нового договору з військом Запорізьким, але і за старими традиціями зверхности над ними Корони Польської, що мала перейти до Карла-Ґустава, як польського короля. Тому його проекти васального Київського князівства так близько сходилися з проектом в. кн. Руського, що одночасно висувано як останній спосіб розвязання справи з польського боку.

---

Але все се тим часом зісталося в сфері побажань. Данило з Тернешільдом не виїхали вчас. Данило сидів без діла в Прусії, і гетьманський уряд не знав що думати про се: маємо з 21 н. с. січня лист Данила до короля з Ельбінґу, він сповіщає його, що

---

[1]) Мабуть у тім значінню, щоб їх не витягано на військову службу.

[2]) Звільнені від польської зверхности.

[3]) Участь у соймі. [4]) «но оставатца имъ какъ волному и удѣлному стату подъ оборону и голдемъ королей и господарствъ свѣйскихъ и полскихъ». Себто королів шведських, що будуть одночасно й королями польськими і правитимуть державою Шведською й Польською.

з України прийшли до Королевця (Кеніґсберґа) купці з 100 возами товарів і з наказом від гетьмана і від писаря переказати Данилові їх велике здивованнє, що він не вертає і вістей не дає. Данило просить Карла-Ґустава щоб він своїм листом оправдав перед гетьманом сю неакуратність і висловив гетьманові свої бажання [1]). Очевидно, Данило не дістав відправи від короля ні можливости повороту, і з ним сидів без відправи і королівський посол. Скінчилося се тим, що Данило перестав себе вважати аґентом Хмельницького і перейшов у службу шведського короля—в пізнішій інструкції свому послові король згадує, що Данило за згодою Хмельницького вийшов з його служби і перейшов на службу шведську [1]).

Тим часом 14 (24) листопаду гетьман писав королеві з Чигрина:

«За весь час відколи ми вислали о. Даниїла і досі, ми не одержали ніяких листів від вашого вел., але тепер, коли ми вийшли в договір з князем семигородським, ми сподіваємось легко мати зносини з в. вел. От і сього листа, з засвідченнєм нашої незмінної приязни ми посилаємо через володіння згаданого князя і просимо оповістити нам щасливі успіхи в. вел. в поборюванню неприятелів і все инше що дотикає нашого добра. Бо і ми підчас усеї сеї війни з Поляками, яку вели й ведемо досі з сим віроломним неприятелем, ніякої помочи не давали неприятелям вашим, шануючи приязнь в. вел. Виявили б її в. вел. через нашого посла—коли б переїзд не був такий небезпечний. Тому просимо в. вел. про все нас повідомити» [2]).

Але слідом, очевидно, прийшов лист через Семигород, і гетьманська канцелярія відповіла напущистим листом, складеним ще більш кулявою латиною, ніж яку пускала канцелярія шведська, так що можемо тільки в приближенню віддати зміст сього досить важного посланія, що висловляло бажаннє гетьманського уряду уставити між Україною і Швецією такі союзні відносини, які вже уставилися з Ракоцієм і обома господарями:

«Не иншим способом може закорінюватися приязнь і виростати в твердий звязок, як обопільною вірністю і незмінною постійністю. Богато в останніх роках мали ми доказів приязни світлійшої Христини, засвідченої богатьма листами, але вони легко могли ослабнути і забутися, приспані довгим мовчаннєм. Але коли одержуючи часті листи в. вел., які оживляють їх і старі задатки підіймають до справжнього звязку, ми не тільки що почуваємо себе з'обовязаними до взаїмности, але совість, неодмінний свідок понуджує нас до висловлення і великої подяки. Так прийнявши і сі письменні засвідчення приязни в. вел. з належною вдячністю, ми і з свого боку відповідаємо нашою покірною прихильністю, обіцюючи виявити її всякими послугами в. вел. і бажаючи в. вел. постійних успіхів. Що довгий час ми з свого боку не давали знати про наші справи і наміри, сподіваємось —в. вел. не буде тому дивуватися, довідавшися від подавця сього листу, як се сталося через неможливість свобідного переїзду. Але при сій нагоді заявляємо: ми з самого початку як тільки підняли зброю на Поляків за віру й вільність [3]), так і далі тріваємо в сих намірах против усіх хто силою хотів би

[1]) Архив III. IV с. 192.

[2]) Тамже с. 266, див. нижче; в березні бачимо Данила в Маріенбурґу, тамже с. 214.

[2]) Архив III. VI с. 178, дата Czyhirini 14 novembris 1656 vett, титулятура як у попереднім: Serenissime rex Svecorum, domine et amice nobis observandissime. на листі помітка про одержанне 7 лютого 1657.

[3]) Властиво «для розмноження віри і вільности», pro aucta fide ex libertate.

їздити на шиях наших [1]) — покладаємось на Бога, що він нас від їх насильств і наступів захистить. А в. вел. як обіцяли ми неудану приязнь і любов, так постановили й трівати в ній постійно—що й доказуємо не подаючи нілкої помочи жадним неприятелям (вашим), невважаючи на часті їх прохання, і не маючи при тім инших мотивів крім того щоб догодити тим в. вел. і дістати в нагороду непохитну вашу приязнь. З приводу щасливих успіхів в. вел. щиро поздоровляємо і дальше такого ж щастя зичимо. Собі ж найбільше бажаємо—просимо се в. вел. прийняти до відома—таким же звязком (союзом) звязатися з в. вел. як звязалися ми тепер з світл. воєводами обох Молдавій і з світл. князем Трансильванії.' Се наше бажанне радо ми б і здійснили, щоб тільки як скорше відкрився свобідний приступ (комунікація). Бо досі така була в тім тіснота, що за виїмком одного листа, пересланого нам через світл. князя трансильванського, ми нічого не могли ні одержати ні вислати» [2]).

Скільки тих гетьманських листів, що стали посилатись через Семигород, дійшло до Карла-Ґустава, лишається невідомим. З шведської сторони маємо згадку шведського посла в Семигороді Штернбаха, що він одержав три рази копії листів від Карла-Ґустава до Хмельницького—з 2 і 9 грудня (ст. ст. очевидно), і кінець кінцем передав одну з тих копій «козацькому генералові Антонові», щоб той переслав гетьманові,—а дві инші післав з гінцями Ракоція [3]). Але 22.XII поїхав нарешті до гетьмана Велінґ [4]), щоб про все розговоритися на місці.

---

З Семигородом справа йшла скорше [5]). Місія Шебеші значно посунула переговори, і в вересні союз вважався уже формально заключеним, так що шведський ко-

---

[1]) Contra quosuis qui nostris inequitare violenter cupierint cervicibus, очевидно розуміються Поляки й Москалі.

[2]) Конструкція в оригіналі неправильна, але не хочу її радикально виправляти, щоб не розминутися зі змістом. Архив III. VI с. 180—181, dabantur Czyhyrini die 16 novembris vet. styl. a. 1656, на обороті адреса: Serenissimo Carolo Gustauo, Dei gr. Suecorum, Gott. Vand-que regi etc., domino et amico nobis observandissimo.

[3]) Transsylvania II с. 272. [4]) Тамже с. 259.

[5]) Я приложив не мало старання, щоб докладніш представити історію украінсько-семигородського союзу і спільної кампанії в Польщі, але не міг дійти бажаної повноти. Дечого не вдалося дістати, особливо з публікацій мадярських; переклади з мадярської мови, що робились на моє замовленнія місцевими мадярами, не вдались зовсім, а й замовлені професійним перекладчикам у Відні, не завсіди точні; поміг мені їх уточнити проф. будапештинського університету А. Домановский, котрому за се складаю щиру подяку. Таким чином в нинішній праці використано чимало матеріялу, який досі поминався. Праці двох галицьких дослідників: К. Заклинського: Зношення козаків з Шведами і князем Юрієм Ракочим II (Справозданне львівскої академ. гімназії за р. 1882/3, тілки початок) і С. Зарицького Stosunki księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakoczego II do Rzeczypospolitej polskiej w czasie wojny swedzkiej od r. 1655 do 1660 (Sprawozdanie gimn. w Kolomyi za r. 1889 i 1890) не використовували мадярських текстів, так само як і новіша праця Кубалі—Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 и 1657. Бажано було б, щоб сей епізод був оброблений ще моногрфічно, за поміччю мадярських бібліотек і архивів. Я не міг сього зробити в рамцях сеї праці.

роль, війшовши в союз з Ракоцієм, міг уважати й себе до певної міри союзником гетьмана, хоча й посереднім,—тому що гетьман і Ракоцій присягли собі навзаєм мати одних приятелів і ворогів.

Паспорт Шебеші до Чигрина був виставлений слідом по виїзді Бруховецького, 16 червня, але над інструкцією приходилось подумати. Хоч 20-го списано й доручено йому і повновласть і інструкцію, одначе ріжні гадки приходили далі й далі, і до інструкції додавались все нові додатки.

Повновласть написано латинською мовою; в ній значилось, що її подавець Франц Шебеші з Болґарфальви, міністр семигородського князя, людина гідна такого високого доручення, аби оформити від кількох літ завязану і засвідчену обосторонніми дружніми послугами приязнь між князем семигородським і гетьманом Б. Хмельницьким, полковниками і всім військом Запорізьким. Так рішили обидві сторони—сю приязнь двох народів, вихованців Марса [1]), закріпити урочистими договорними актами, в прийнятій для того формі. Князь семигородський дає для сього Шебешеві цілковиту повновласть трактувати з згаданими представниками війська про приязнь, союз і добро обох народів—Трансільванського і Запорізького [2]), згідно з даною йому інструкцією, уложити договір і підписати його. Князь своїм словом прирікає, що все постановлене і підписане його міністром для закріплення приязни він прийме і не заперечить ніяким чином, безпосереднє чи посереднє, і коли треба того буде—потвердить договір «в найбільш автентичній формі» зложений Шебеші договір [3]).

В інструкції Шебеші наказувалось, догонивши козацького посла (Бруховецького) разом з ним їхати до гетьмана. Приїхавши привитати гетьмана, Виговського, полковників та инших визначних осіб і передати їм листи (на жаль вони до нас не заховались); запевнити їх в приязни князя і всяко старатися придбати їх приязнь і прихильність. Пояснити їм, що хоче між ними і князем взагалі і від довшого часу існують приязні відносини—закаламучені тільки на якийсь час в 1653 році—не з вини князя, і потім знову відновлені,—але князь хотів би їх закріпити і перетворити сей фактичний союз в цілком формальний, стверджений всіми принятими для того урочистими обрядностями. Щоб гетьман потвердив його своїм «дипльомом» і присягою своєю і своїх визначніших старшин, за формулою яка для сього посилається, і по сім вислав своє посольство до князя, й тоді князь потвердить своїм дипльомом обіцянку заховувати приязнь з гетьманом.

«Коли б зайшла мова про форму сього з'обовязання, і вони б стали домагатися щоб так як вони не тільки своїм писанням, але і своєю присягою стверджують свої з'обовязання, щоб так і ми не тільки своїм писанням, але і своєю присягою потвердили нашу приязнь,—можете на се їм відповісти, що ми абсолютний володар, при божій помочи ніщо крім смерти не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть инакше: захованне гетьманства або зміна його за-

[1]) quae tamen (amicitia) ex nostro et ipsorumque Illustrissimi Ducis et Exercitus Zaporoviensis consensu arctiori vinculo per solitam pactorum conventorum solennitatem astringenda e hos duos Martis alumnos populos ritu solemni, per firman pactorum et foedaris societatem coalescere ex utriusque gentis bono visum est. Стиль дуже не ґраматичний, але й коректа не всюди бездоганна.

[2]) de amicitia et societate utriusque Nationis Transylvanicae et Zaporoviensis bono.

[3]) Monumenta Hungariae XXIII c. 384.

лежить від свобідної волі підвладних і гетьман не має персональної влади [1]). По третє—у них такий звичай, що вони присягають, і то не сам тільки гетьман, в нашім же краю і у инших християнських володарів видається тільки дипльом з відкликом до слова володаря». «Але коли вони самі сього питання не порушать, ви від себе до того не давайте приводу, аби вони до сього не причіпились. Відразу жадайте забезпечення («асекурації») від них, а про наше буде час говорити потім—коли приїдуть їх посли щоб одержати асекурацію від нас. Зрештою можете посилатися на те, що гетьман як у власній справі так і на справах инших (осіб або держав) мав можливість пересвідчитись, що Угри взагалі, а особливо ми (Ракоцій) будучи після бога їх зверхником, свято і непорушно заховуємо дані приречення не тільки ті що скріплені нашим підписом і печаттю, але й видані нашими підвладними».

«Союз і приязнь між нами має тільки на те служити, аби з обох сторін була та певність, що вони ніколи, при ніякій нагоді, на нічий наказ ні против нас персонально ні против наших наступників ані против наших союзників—сусідів, себто против Молдавії й Валах і їх воєводів, не виступлять ворожо, ні помочи против нас нікому не дадуть, ні перепустять через свій край наших неприятелів,—таке саме запевненнє готові и ми їм дати.

«Але що в будуччині, коли Польща трохи поправиться, може статись, що там зараз почнуться релігійні переслідування,—поставте їм питанне, яке б становище вони заняли в такім разі: коли б дісіденти в Польщі, підпали релігійним нагінкам, чи схотіли б вони за пих обстати, чи ні? Але коли б вони хотіли б в тій справі якоїсь постанови, відкличтеся до того, що вопи мусять сю справу доручити своїм послам, і ми з ними договоримось. Бо ся справа дотикає також і инших осіб, а ми тепер трактуємо тільки в нашій власній справі. Але ви постарайтесь привести до того, щоб вони з нами зложили умову обосторонньої помочи і на випадок релігійних нагінок у Польщі.

«Коли б зайшла мова про те, чи ми більше схиляємося в шведську чи польську сторону—чи ми будемо помагати котрій небудь стороні,—відповідайте, що ми досі не були виразними неприятелями Польщі, але з Шведами приязнь перейшла на нас іще з наших предків, і тепер вона стоїть. Що ж до помочи, то скажіть, що шведський король досі не жадав від нас помочи, тільки приязни, а польський король дуже настирливо домагається помочи і против козаків і против Шведів, і тепер у нас їхній посол в сій справі. Але ми досі не дали ніякої обіцянки—наперед хотіли забезпечити собі приязнь гетьмана.

«Думаємо, що вони наперед будуть старатись вивідати, до котрої сторони ми схиляємось. Але ви старайтесь довідатись, до котрої сторони прихиляються вони—до Шведів чи до Поляків, і чи мають намір помагати котрій небудь стороні. Також як стоїть справа з їх обов'язками супроти московського (царя) і з їх союзом з Татарами. Чи вони збираються сього року на війну чи ні, і чи московський (цар) рушає куди небудь сього року».

Се основна інструкція, датована 20 червня, до неї додано на окремім листку ще такі завваження, подиктовані побоюваннями, щоб якось передчасно не відкрити карт і не продешевити свого політичного престижу.

---

[1]) az hetmansagnak allatasa, valtoztatasa függ az allatok levöknek szabadsagokbol; egyebarant is az directio maganos hatalmaban az hetmanoknak nincsen—386.

Не бажаючи відкрити своїх думок що до Польщі—бо вони ще й у нього самого не викристалізувались, Ракоцій уважав потрібним тим часом грати й перед гетьманом ролю прихильника польсько-українського замирення, і велів Шебеші говорити про його бажанне послужити посередником в сім замиренню.

«Як з початку ми мали відразу від кровопролиття між християнами, так і тепер ми рекомендували б (козакам) замиритися з Поляками—без шкоди для московського (царя), з котрим гетьман має союз, і без шкоди для шведського (короля), з котрим ми стоїмо в приязних відносинах, тим меньше—без згоди на релігійні утиски, против котрих ми протестуємо так само рішучо, з огляду на дісідентів, як і його мил. (гетьман). Старайтеся по можности намовити, щоб він здався на наше посередництво, під сказаними умовами. Коли б вони тепер на се не годились, то все ж таки—з огляду що кожда війна мусить кінчитися замиреннем,—хоч тоді як будуть братися до переговорів про згоду, нехай вони се роблять не через инше посередництво, тільки наше. Говоріть про се з гетьманом і з иншими, з ким треба, і по можности старайтесь одержати се в писаній формі».

Дальше йдуть остороги—не давати «асекурації» Ракоція, не одержавши асекурації з козацької сторони: коли б не можна було обмінятися сими «асекураціями» на місці, нехай Шебеші се відложить до приїзду козацького посольства до Ракоція: воно одержить асекурацію від Ракоція на авдієнції у його, передавши йому козацькі грамоти. Наступний лист до певної міри пояснює сю незвичайну обережність, а навіть боязкість, щоб козацькі дипльомати, не давши відповідних гарантій, якось не видурили документів семигородської сторони—як се мовляв сталося в козацьких переговорах з молдавським господарем. «Вважайте в кожнім випадку на нашу гідність», кінчиться додаткова інструкція [1]).

Три дні пізніш наздогін пішли сі нові завваження [2]). «Ми післали наші приречення («асекурацію»), але будьте дуже обережні з сею справою, аби не вийшло так, що вони наші візьмуть, а своїх не дадуть—так як зробили з воєводою Стефаном: він зложив присягу персонально перед послом гетьмана, а той потім обіцяної присяги не вчинив».

Політичні новини, одержані останніми днями і переказані Шабешеві в сім листі, до певної міри поясняють сі побоювання: «Зловлено татарського шпіона, і він розповів, що се вже рішена справа: Татари і козаки зійдуться в Польщі, щоб напасти на нас. Ми можемо допускати такий намір, але сам оден хан (без козаків) не посміє (на нас напасти),—сумніваємось, щоб він се мав зробити». Тому—«дуже вважайте, які їх наміри (гетьмана і війська)—чи вони справді хочуть нашого союзу, чи тільки удають, і коли хан виступить против нас, чи вони (козаки) не зроблять того ж? кому вони властиво сприяють?»

«Коли б під час подорожі вам довелось від козаків почути, що вони готові присягнути на тім, що не будуть нашими ворогами, повідоміть нас про се».

«Зажадайте від воєводи (Стефана) чоловіка, через котрого ви могли б повідомити нас, коли б вам прийшлось затриматися довше».

Гетьманові і його людям належить переказати останні відомости, що справи Яна Казимира дуже лихі, і Поляки ледви чи утримаються власними силами. Французи,

[1]) Monumenta Hungariae XXIII с. 388—9.
[2]) Тамже, с. 390.

Шведи, Анґлійці, Бранденбуржці в союзі. Я думаю, що при сім розумілося як то користно до гетьмана звязатися з сею ліґою через Ракоція. Про посередництво Ракоція в замиренню з Польщею вже нема мови.

Нарешті технічні вказівки: «Начерк листу для гетьмана зроблено латинською мовою, титул треба перемінити і додати формули присяги». Мова про текст договору, що має підписати гетьман. Як побачимо далі, через сі формальности, котрим Ракоцій надавав занадто богато значіння, справа пішла в проволоку.

Шебеші догонив Бруховецького 23 червня, разом приїхали до Яс 4 липня, затрималися два дні у воєводи, 6 липня виїхали і 10 були на козацькій границі в Рашкові. Полковник Зеленський стрів посла на березі Дністра з сотнею козаків і прийняв його обідом. Пробули у нього два дні, виїхавши 12-го зробили пристанок на попілищах «Пішанці»—було місто, але Татари спалили, обідали в полі; «почавши від Рашкова все спустошене, через сю пустиню йде татарська дорога; боязко і небезпечно—записує в своїм дневнику Шебеші [1]). 14-го були в Умани, у полковника Ханенка; 17-го вечером в Орловці у «військового судії, дуже поважної людини», другого дня у нього ж обідали, а на вечір поспіли до Смілої—«нею володіє молодший брат Виговського; довгий міст через ріку, але саме болото, біжучої води навіть не видко». Другого дня були в Чигрині. Гетьмана застали, на другий день (20 липня) він прийняв Шебеші, і запросив до обіду, але переговорів очевидно не було. Наступна записка під 23-м: обід у Виговського, після обіду туди ж прийшов гетьман. 25-го обід у Бруховецького, другого дня нарешті Шебеші «посольство у гетьмана відправив і мав з ним переговори». Потім під 29 відправа; гетьман посилає з Шебеші до Ракоція осавула Ковалевського і «Поляка» Грушу; того ж дня й виїхали, другого дня були знову в Смілій «в місті Данила», 3-го серпня в Умани, 7-го в Рашкові і т. д.

На жаль, нічого понад такі подорожні одмітки не лишив нам Шебеші з своїх чигринських розмов. Мусимо звернутися до офіціяльних актів посольства та деяких побічних відомостей, щоб виробити собі деякі поняття про хід і зміст переговорів.

Перед усім в актах його маємо summam legationis, латинською мовою, з датою 26 липня: очевидно копія змісту посольства, поданого ним на переговорах з гетьманом. Вона складається з 4-х пунктів, скомпонованих Шебеші почасти з основної, почасти з додаткової інструкції, одержаної від князя. Хоч зміст їх нічого нового не дає понад те, що ми в тих інструкціях прочитали, про те інтересно бачити, що становило тему переговорів:

«1. Як з самого початку князь [2]) відмовляв від проливання християнської крови і радив вашим вельможностям замиритися з Поляками на добрих умовах, так і тепер бажав би сього, аби тільки се могло статися з користю для Москви, з котрою у вельможностей ваших союз, без шкоди для Шведів, з котрими у нас приязнь [3]), і без реліґійних репресій, котрими князь смутиться однаково з вашими вельможностями.

2. Тому що кожній війні кінець згода, князь бажає, щоб ся згода сталася за його посередництвом—коли нарешті вельм. ваші її собі забажаєте.

---

[1]) Тамже с. 378.

[2]) celisissimus princeps—так скріз для Ракоція, dominationes vestrae або magnificae dominationes—для української сторони.

[3]) Тут і подекуди нижче в тексті дещо упущене (се ж чернетки), але що зміст ніяким сумнівам не підлягає, сі дефекти виправляю в перекладі без спеціяльних застережень.

3. Хоча приязнь між князем і в. вельм. з того часу як відновилася, з обох сторін заховувалася, але щоб вона була з обох сторін певна і був формальний союз між князем і вельм. в., бажає князь, аби вельможн. ваші забезпечили її дипльомом вашим, з присягою пана гетьмана, полковників і старшин. «Форма» (текст) асекурації і присяги у мене в руках. З свого боку князь—пан мій—як тільки ви пришлете до нього своїх послів, дасть свій дипльом або асекураційний лист і забезпечить в. вельможностям, що буде заховувати приязнь і прихильність до в. вельм.

4. Коли Поляки, прийшовши до сили [1]), стали б утискати громадян що не підлягають папі, себто лютеран або евангеликів та инших, яких папісти звуть дісідентами,—чи в. вельм. не мали б охоти таких громадян боронити і захищати і своєю зброєю від Поляків-папистів?» [2]).

«Форма дипльому» подана гетьманові така: «Ми Б. Хм., найвищий гетьман, полковники і т. д. іменем нашим і всіх Козаків Запорізьких даємо знати всім: бачивши безсумнівні докази щирої приязни до нас князя Ю. Ракоція (титул), ми запевняємо (assecuramus) його вірою нашою християнською, що ми ніколи ні з якого приводу, ні за чиїм будь наказом або жаданнем не будемо неприятелями ні самому князеві, ні його наступникам, ні його державі і підвласним народам, ані його сусідам-союзникам, а саме мешканцям і воєводам обох Волощин: Молдавії й Валахії—доки вони непохитно заховуватимуть приязнь і союз заключений з князем. Не підіймемо зброї ні за плату, ні за яким небудь иншим приводом, безпосереднє чи посереднє, ні помочи не дамо, ні вояків наймати чи набирати не дозволимо, ні переходу через землі наші не попустимо неприятелям їх, коли такі покажуться. На їх шкоду ніяких кореспонденцій, договорів ні змов (collusiones) не будемо чинити, навпаки—коли такі до відомости нашої дійдуть, ми завчасу дамо їм знати. У всім щиру приязнь і вірність договорам з князем і його наступниками, з його підданими і союзниками свято заховаємо і подбаємо про захованнє нашими підданими» [3]).

Не маємо сеї асекурації так як вона була підписана гетьманом і старшиною; але судячи з того що з сього приводу діскусії не чути, і асекурація Ракоція обертається приблизно в таких же межах, можна думати, що текст запропонований Ракоцієм був українською стороною прийнятий. Але він непотрібно викликав питання що до процедури потвердження—що з української сторони союз буде потверджений і грамотою і присягою—не тільки гетьмана, але і старшини, а з сторони Ракоція тільки його «асекурацією», і т. под. Гетьман з старшиною рішучо повстали против такої нерівности, домагалися, щоб обидві сторони трактувались однаково, і на сім ґрунті потім вийшли непорозуміння й жалі. Призначили зараз же послів—генер. осавула Івана Ковалевського й Івана Грушу—шляхтича польської едукації,—що з тої причини попав у дневнику Шебеші в Поляки. В листі до Ракоція переданім з ними—писанім дуже пишним, але не дуже зрозумілим і ясним латинським стилем, гетьман висловляв велике вдоволенне, своє і «всього Російського світу» (universo Russiano orbi) з посольства Шебеші, підчеркував свої старання як найкраще його прийняти, і свої надії, що дотеперішні відносини з Ракоцієм тепер уже скоро принесуть «найкращі овочи приязни», і т. д. [4])

[1]) Буквально: діставши деякий перепочинок.
[2]) Monumenta XXIII с. 415—6.
[3]) Тамже с. 417.
[4]) Transsylvania II с. 106, дата 18 (28) липня.

В «суммі леґації», що мала служити відповіддю на «сумму леґації» Шебеші і привпачалась на те щоб бути дорученою Ракоцієві [1]), на 4 пункти Шебеші давались такі відповіди, теж у 4-х пунктах:

«1. З приводу того, що світл. князь Трансильванії жалує тепер, як і раніше сим жалем поводився що до проливання християнської крови, то се відомо всьому світові і всіми устами проголошено, що з нашої сторони не було Полякам зроблено ніяких зачіпок ані дано ніяких причин до ворожнечі й кровопролиття. Ми як перед тим було вірно піддані королям польським і непорушно заховували присягу їм, так і тепер готові її заховувати. Але Поляки зважилися поґвалтувати найдавніші наші свободи, кілька разів пролили невинну кров християнську в землях українських [2]), церкви наші позабирали в багатьох місях і віддали уніятам, а нарешті й зовсім віру нашу викорінити задумали й забажали. Тому ми в нічім неповинні і свобідні від якої небудь вини, бога в поміч покликавши, стали в обороні нашої святої віри і предківських привилеїв. Такщо богові навищому і всьому світові явно, що все що сталося, не з нашої вини і причини сталося.

«Але що світл. князь бажає згоди, то і ми її не відмовляємось—аби тільки вона була не без користи цар. величеству і без шкоди для шведської сторони. Що до цар. вел.—Поляки мають з ними вийти в договір 10 серпня в Вильні, і ми уважно чекаємо результатів сеї комбінації. А що до того щоб не було шкоди шведському королеві—мабуть сам світл. король шведський посвідчить, як і тепер те має переконанне, що з нашої сторони він не має і не терпить ніяких кривд і ми йому не бажаємо ніякого лиха, і самі (від нього) нічого лихого не мали. Тільки ж бачивши власними очима польські лукавства—як вони підіймають ріжні народи на загибіль нашу, мусіли ми піддатись під опіку цар. величества і цілковито йому віддатись.

2. Се правда непохитна, що кождої війни не инший край, межа і кінець як згода і мир. Коли б він мусів статись між нами і Поляками, нехай світл. князь буде посередником. Але військо Запорізьке і ясновельм. пан гетьман [3]) з ним разом держать в памяти, що Поляки вже не раз згоду, навіть присягою затверджену порушували й руйнували, і ніколи не поводилися щиро з ясновельм. гетьманом і військом Запорізьким, навпаки—вимишляють ріжні способи на наше знищенне, міста українські до щенту кілька разів нищили й руйнували. Як з такими невірними людьми можна становити згоду? Яснов. п. гетьман завсіди бажав і тепер бажає мати з свого боку посередником свїтл. князя; та коли ті (Поляки) не сприяють згоді й єднанню [4])—трудна справа. Але як вони захочуть замирення без усякого лицемірства, ми без сумніву запросимо світл. князя бути арбітром і посередником з нашої сторони.

3. Як з першого року розпочатої (з Поляками) війни ми засвідчили світл. князеві нашу приязнь, так непорушно дотримували її всі сі роки, і тепер готові заховувати її в попереднім стані, на старих основах. Але треба просити світл. князя, щоб

---

[1]) «Grosorum Ioannis Kowalowski asauli generalis exercituum et Ioannis Hrusza, a nobis, Bohdano Chmielnicki generali duce cum exercitu imperatoriae mtis Zaporoviensi («й. цар. вел. Запорозького» ad serenissimum Transylvaniae principem legatorum, legationis summa et compendium», з датою (видавця ?) 20 липня—тамже с. 107.

[2]) in oris Ukrainensibus.

[3]) ilmus dominus campiductor—в паралєль serenissimus princeps.

[4]) concordiae unionique.

він памятаючи таку щиру нашу прихильність, для певнішого захования сеї приязни зволив зложити присягу в присутности названих послів наших, за спеціяльною формою, котру ми передаємо через послів, виражену письмом. Ми ж істою клятвою і щирим сумліннєм обовязались перед послами світл. князя, що тут у нас тепер пробувають [1]), що як тільки світл. князь вчинить присягу перед делеґованими нами особами, так ми також—як тільки світл. князь пришле назад своїх послів—не відмовимось і не виречимось зложити таку саму присягу в їх присутности, за формою яка нам буде дана від світл. князя. Сим же разом, за ріжними заняттями і справами дорученими нам від цар. вел., ми не мали змоги, в таких трудних обставинах скликати полковників і всю старшину війська Запорізького [2]) і негайно вчинити присягу.

4. Добре се нам відомо і цілком ясно, що як віра наша так і та що заховується в володіннях світл. князя Полякам ненависна і противна. Тому якби Поляки замислили якісь утиски чи тісноту тим людям що тримаються нашої віри, або тим що держать ту віру яку ісповідує світл. князь,—ми спільно і однодушно з світл. князем обовязуємось боронити таких людей і щиро противстати (їх утискам)».

Виговський додав листа від себе, дякуючи за ласкаві слова прислані з Бруховецьким і запевняючи в своїм бажанню з свого боку сприяти як скоршому заключенню союзу —«аби такі побожні і християнські наміри не терпіли проволоки, але як найскоршим вінчалися успіхом, і весь світ дивувався нашому союзові і шанував його» [3]).

Менш приємні річи написав воєвода Стефан, на підставі того, що довідався від Шебеші, Ковалевського і Груші в їх переїзді, 13 серпня:

«Вчора вечером приїхав п. Фр. Шебеші з послами п. гетьмана, сьогодня рано з'явився він у нас з тими козацькими послами. Їх два, один зветься Ковалевський, він бере участь у всіх нарадах і секретах гетьмана, другий—писар[4]) гетьмана, дуже освічений і розумний чоловік, а Ковалевський фальшивий і лукавий. Як ми довідалися, п. Шебеші не богато міг осягнути в сій справі: на поставлені в. милостю пункти і жадання козаїцтво [5]) не схотіло погодитись; гетьман і Виговський зложили присягу, але инші полковники і старшина Запорьзького війська не схотіли: хочуть наперед мати присягу в. милости і вашого краю, потім в. м. пришлете їх послів з своїми послами і тоді вони зложать присягу. так як в. мил. бажає, инакше ні. Вони сказали ще, мовляв гетьман вислав їх з такою інструкцією: довідатись у нас, чи в. мил. і ваші радники на се згодяться і чи зроблять так як вони собі того бажають: коли ми їм того не пообіцяємо, то вони зовсім не поїдуть до в. м., а вернуться назад. Ми всяко їх умовляли; говорили, що у князів і королів нема такого звичаю, щоб вони персонально складали присягу, і з огляду що в. м. абсолютний монарх (absolutus dominus), вони можуть покладатись на те що в. м. стверджує своїм княжим словом (sub verbo principali). Але вони таки на се не пристали і сказали, що князі міняються, і союз не може стояти, коли він не асекурований землею [6]). Наше перекопанне таке, що коли в. м. не покінчите з ними тепер, то пізніш буде ще тяжче з ними договоритися, бо вони сказали б, що пізніш вони вже не дадуть згоди, коли в. м. тепер з ними не покінчить так як вони собі бажають. Ми набрали також такого переконання, що вони хотіли б включити у договір

[1]) Розуміється посольство Шебеші.
[2]) totius praefecturae exercitus Zaporoviensis.
[3]) Monum. Hung. XXIII c. 412—3.
[4]) piszrja. [5]) az kazaksag.
[6]) hanem az orszagtol is kell venni assecuratoriat.

(такий пункт), що коли їм треба буде, в. м. повинні будете дати їм поміч на Поляків, і ми також, або Волоські князівства—бо вони згоди з Польщею не хочуть ніколи. По приїзді п. Шебеші в. м. зможе з ним все се докладніше обговорити. Бог поблагословив в. м. високим розумом і в. м. не потрібує нашої ради, але ми все таки хочемо завважити, що було б краще якби з ними покінчити тепер, аби не було запізно. Во коли в. м. покінчите з ними, тоді бісурмени [1]) не зможуть уже грозити ними в. милости, а скорще в. м. зможете грозити ними иншим [2]).

До Семигороду Шебеші з Ковалевським приїхали 20 серпня. Але заздалегідь одержавши відомість про поворот Шебеші Ракоцій вислав йому наказ лишити козаків в Hatomszok—де вже дано наказ їх відповідно прийняти, а самому приїхати до Клявзенбурґу, щоб здати князеві звідомленне [3]). Шебеші пробув у нього три дні, і відправлений з інструкціями що до дальших переговорів з козацькими послами. Для сього визначено Фейервар, в перших днях вересня [4]). Момент був незвичайно серіозний, з огляду що саме йшли переговори з послами Карла-Ґустава, і між иншим трактувались питання увязки обох сторін з козаками і задоволення їх претензій при сподіваним поділі Польщі.

Карло-Ґустав вислав сих послів: Генриха-Целестина Штернбаха і Ґотарда Велінґа ще в травні, але через всякі непевности і перешкоди в дорозі вони тільки 17 н. с. серпня дісталися до Семигороду. Перед їх приїздом, 8 серпня Ракоцій відправив Пражмовского, переславши з ним ріжні компліменти Янові-Казимирові, і приготовився слухати пропозиції шведські й козацькі. Привезеного Штернбахом листа від Карла-Ґустава до Хмельницького зараз вислано спішним післанцем, і 7 вересня (мабуть старого стилю) Хмельницький дякував Ракоцієві за сю прислугу і просив передати його відповідь Карлові-Ґуставові через тихже послів, чи яких небудь післанців семигородських [5]).

---

Таким чином утворився перший конкретний стик, на ґрунті переговорів про союз українсько-семигородсько-шведський,—реальний звязок сеї нової ліґи, хоч її оформленню самим серіозним способом перешкоджала неясність, недоговореність і непогодженість політичних пляпів, особливо в претензіях на польські володіння. Відносини козаків до Ракоція не могли представлятися ясно Карлові супроти неясного становища Ракоція до Польщі; в своїй інструкції з 8 (18) травня, висилаючи послів до Ракоція, він доручав їм вияснити відносини його з козаками: чи нема між ними якикось непорозумінь, чи конкуренції, коли єсть—в чім вона полягає і звідки походить? чи Ракоцій має охоту шукати порозуміння з козаками, чи не приняв би в сім посеред-

---

[1]) mas poganyok—инші погане, себто Татари й Турки.

[2]) Transsylvania с. 109—приписка, мадярською мовою, з датою видавця 14 серпня 1656 р.

[3]) Сіляді представляв собі так, що се остороги воєводи Стефана против Ковалевського спонукали Ракоція викликати і вислухати наперед Шебеші, перше ніж побачитися з Ковалевським (II ч. 19). Але ж цидула воєводи датована 13 серпня, а записка Ракоція до Шебеші—15 серпня (Monum. ч. 244); очевидно Ракоцій викликав Шебеші незалежно—мабуть з огляду на присутність шведських послів.

[4]) Дневник Шебеші с. 279, коментар у Сіляді II с. 19.

[5]) Transsylvania II с. 113—4.

ництва Карла-Ґустава? Посли повинні були всяко виясняти Ракоцієві, що се лежить в його інтересах, так само як і в інтересах шведського короля, щоб козаки можливо еманціпувались і політично, і в своїй орієнтації від впливів і залежности «від сусідніх більших держав», себто Польщі і Московщини [1]). З другої сторони на випадок яких небудь конфліктів інтересів посли повинні були заспокоїти Ракоція, що Карло-Ґустав не звязаний ще ніяким договором з козаками, і має цілком свобідні руки в укладанню своїх умов з Ракоцієм.

18 серпня відбулася перша авдієнція шведських послів у Ракоція. Вони переказали пропозиції Карла-Ґустава за його інструкцією 8 (18) травня. Карло-Ґустав пропонував союз, що мав включати союзників обох сторін—претендентів на польські землі,—воєнну конвенцію (conjunctio armorum) супроти Польщі. Він пропонував поділити Польщу задержуючи для себе і для свого союзника, бранденбурзького курфірста всі північні провінції, а Ракоцієві пропонуючи карпатське підгіре. Відчуваючи в сім можливість розходжень, посли на пункті поділу обмежились загальними фразами не рішаючись деталізувати пропозицій свого пана і напирчаючи на те, що всякі такі розходження і неясности можна буде вияснити потім, дорогою додаткових порозумінь обох потентатів, а зараз важно прийняти принціп союзу і спільних воєнних операцій. Ракоцій висловив бажанне, щоб посли сконкретизували свої пропозиції на письмі, що вони й зробили—в можливо загальній формі [2]). Тоді він зажадав деталізації—спеціяльно щодо тих земель, як, Карло-Ґустав хоче лишити собі й своєму союзникові курфірстові, а які відступає йому. Штернбах і Велінґ старались се уточнити, на підставі інструкції 18 травня і додаткових деректив даних 2 (12) серпня в Радомі, коли Карло-Ґустав, відчуваючи погіршенне свого становища, вважав потрібним зробити ще де які уступки Ракоцієві, аби заохотити його до воєнного союзу [3]). Але Ракоцієві все те що вони йому пропонували, здавалось смішно малим. В травневій інструкції Карло-Ґустав призначав йому Спіш, землю Галицьку і Львівську і сусідню частину Поділля—та й то ще не зразу, а торгуючися в залежности зід запросів Ракоція. В серпневій він дозволив своїм послам згодитися в потребі на уступку землі Сяніцької, Перемиської і Белзької. Що до титулу, котрий мав би при тім прийняти Ракоцій, посли полишаючи се його волі, від себе мали рекомендувати йому титул великого князя галицького [4]). Ракоцій заявив рішучо, що се його не вдоволяє. Він не має причини починати війну. Поляки йому пропонують королівську корону, він може стати володарем Польщі не пробуючи воєнного щастя («не віддаючи на суд божий», як він висловлявся). Тільки в інтересах евангелицької віри готов він помогти Карлові, але ніяк не може зріктися польської корони, і з нею претендує на всі польські провінції, з виїмком шведського і пруського пограничча, занятого шведськими і пруськими військами,—він їх готов лишити Шведії і Бранденбурґові, але з тим щоб вони з свого боку помогли йому своїми

[1]) Hac occasione ostendant primo, quod principis etiam intersit, ut Kossakorum animi et potentia a vicinis majoribus statis separentur, ne coalitio illa illi et aliis detrimento sit. Transsylvania II c. 138.

[2]) Transsylvania II s. 149—реляція Штернбаха і Велінґа про авдієнцію, 11 (21) серпня; Monumenta XXIII ч. 259—їх пропозиції.

[3]) Реляція Штернбаха і Велінґа з 8 н. с. вересень—Trans. II c. 155.

[4]) de titulo et charactere dicant ablegati esse in optione principis eligere quecumcnque characterem velit, sed ablegatos existimare, titulum et qualitatem magni ducis Haliciae illi hac ratione conventiessime posse dari—Trans. c. 141, пор. 137 і 156.

військами затримати і закріпити за собою решту польських земель. Так напр. хоч Краків має відійти до Ракоція, Шведи повинні там далі тримати свою залогу для охорони і т. д.

В такім напрямі дано шведським послам категоричну відповідь 2 вересня н. ст., від Кеменя і канцлера Мікеша, що були делеґовані до переговорів [1]). Чи шведський король хоче за собою лишити титул польського короля? в такім разі Ракоцій не буде претендувати на сей титул, але нікому иншому він його не попустить. Собі він хоче взяти всю Велику і Малу Польщу, крім Ливонії, польської Прусії і деяких земель пограничних з володіннями курфірста. Литва зістається під знаком запитання—до ближчих переговорів з Москвою,—що з тих земель треба буде відступити їй. На всю ж Русь-Україну претендує Ракоцій для себе, очевидно—бажаючи з титулу польського короля мати зверхні права навіть над Козацькою територією.—«Воєводство Київське, Браславське, Белзьке, Волинь з Поліссєм, вся Русь з землями Сяніцькою, Перемиською Галицькою і Холмською, все Поділлє з Покутєм в сусідстві Марамароського комітату Трансильванії, Україна по сей і по той бік Дніпра—згідно з договором, який буде уставлений з козаками». Можна думати, що Ракоцій тішив себе надією, що йому вдасться війти в старі права польських королів супроти козацького війська: признавши за ними його станові права зробити гетьмана своїм підвладним, військовим функціонарієм, і т. д.

Сі переговори велися вже не в Колошварі (Клявзенбурґу), а в Фейєрварі—туди з кінцем серпня виїхав Ракоцій на переговори з козацьким посольством, забравши з собою й шведських послів—Штернбаха і Велінґа. Переконавшися з звідомлення Шебеші, що козаки дійсно шукають порозуміння і союзу з Семигородом, бажають з ним іти проти Яна-Казимира, і не мають заміру входити в які небудь змови з Татарами против Семигороду чи Волоських господарів, Ракоцій очевидно хотів кинути своє порозуміннє з козаками як серіозну карту в переговорах з Шведами. Хотів змусити Карла-Ґустава цінити союз з Семигородом тим більше, що він улекшував переведеннє союзу Швеції з козаками, утвореннє великої балтійсько-чорноморсько-дунайської ліґи, котра могла б бути звернена і против польсько-австрійської спілки, і против турецько-татарської системи, і против всяких инших можливих небезпек. Переговори пішли паралельно, і Ракоцій використовував з одної сторони против шведських партнерів се що він випередив їх в договорі з козаками, а супроти козаків—що він фактично держав в своїх руках їх зносини з Шведами і ставав так як би посередником в їх порозумінню з Карлом-Ґуставом [2]). Се в данім моменті дійсно дало Ракоцієві певні користи, хоч в дальшім розвою подій його спекуляції, занадто велика жадність і дволичність суворо над ним помстилася.

З шведських реляцій знаємо дещо про сю стадію переговорів; їх короткі звістки в деякій мірі доповнюються текстами документів і пізнішими згадками в чигринських переговорах з сього приводу в місяці жовтні.

Штернбах і Велінґ в своїй реляції 8 вересня пишуть, що 1 вересня козацькі посли приїхали (до Фейєрвара), другого дня мали офіціяльну авдієнцію і подали свою пропозицію—очевидно ту summam legationis, що ми вже бачили вище. Але крм сієї

[1]) Transsylvania II c. 161.

[2]) На брульоні записки для шведських послів, писанім рукою Кеменя, в датою 21 серпня, поміта: «13 вересня 1656, мадярські концепти переговорів, що велися з Шведами і козаками». Transsylv. c. 153.

офіціяльної декларації про готовість гетьмана війти в формальний союз непідтримування ніяких виразних пляній против котрого небудь з союзників, мовляв ішла мова також про воєнну конвенцію: козаки обіцяли на кожде жаданнє Ракоція поставити йому стільки війська, скільки він забажає, на час і місце, яке він їм вкаже; за се зажадали собі «всю Русь до Висли» [1]). Так очевидно оповідали їм, Шведам, Кемень і Мікеш, додаючи, що сей договір не буде ні в чім суперечити інтересам шведського короля, і шведські посли вважали для сього потрібним як найскорше перевести формальний союз з козаками, щоб змусити Ракоція бути скромнішим у своїх вимогах.

В листі 9 вересня переказують вони amicum colloquiim з Ракоцієм; Ракоцій заявив, що як тільки король згодиться на його бажання—щоб йому відступлено Підляше і побереже Буга, і право на Краків з салінами і з усіми їх прибутками, так він зараз переведе фактичне сполученнє війська, виславши свої сили через Марамарош до Галичини, і козаки також візьмуть участь в сій кампанії: договір з ними зачіпний і відпорний вже заключено і заприсяжено [2]), козаки готові розірвати з Москвою—мають для того причини, і Татари до того їх підбивають [3]).

Доносячи 2 (12) вересня про відправу козацького посольства, Штернбах і Велінґ дають знати королеві, що козаки одержали «таку відправу як собі бажали», себто що їх бажаннє задоволено: вони обовязалися князеві, що на кожне його жаданнє вони протягом 14 день рушать у похід, і коли Татари або Москва не вчинять їм перешкод, то рушить все військо Запорозьке, і сам Хмельницький власною особою [4]).

Офіціяльні акти маємо такі:

«Ассекурація» Ракоція з дня 7 вересня: «Ми, Ю. Ракоцій (титул) разом з «династами і маґнатами нашого королівства даємо знати і заявляємо під вірою і присягою, що після того як бог всемогущий привів до щасливого скутку наші заміри щодо заключення приязни з ясновельм. гетьманом і всім військом Запорозьким і нас учинив між собою нерозлучними, ми від сього часу обовязані будемо запобігати всякій шкоді Війська. Ніяких факцій (інтриґ) з иншими державами на його шкоду ні самі ні через якісь небудь підставні особи замишляти не будемо і ніякими приманами не дамо себе звести на такі замисли, маючи перед очима страх бога триєдного. Навпаки, коли б хто небудь схотів воювати гетьмана і військо, його наступників і підвладних, ми самі й наступники наші обовязані будемо негайно, як тільки отримаємо відомости про які небудь ворожі замисли, їх (гетьмана і т. д.) оповістити, остерігти й спільними силами тих ворогів совістно відбивати. Хто тільки хочби найменшим учинком показав себе ворогом нашого присяжника (союзника), ми тому також покажемо неприязнь, і матимемо спільних ворогів і приятелів (з військом Запорізьким). А коли б від яких небудь сусідніх держав, з яких небудь претензій задана була яканебудь кривда ясновельм. гетьманові і Війську Зап. або наступникам його, і ми були оповіщені про се, ми самі, достойники і радники держави нашої будемо обовязані зараз обоз рушити, поміч післати, поживу і всякий потрібний для війни припас давати і так спільно відганяти від спільних границь наших всяких неприятелів. Особливо коли б хто небудь

[1]) totam Russiam Rubram usque ad Vistulam.—Transsylvania II с. 159, вирівки також в Архиві Ю. З. Р. III. VI ч. 138.

[2]) die alliance zwischen ihm und den Cossaken offensive et deffensive rechtigh auch iuramento confirmiret; diesellbe wolten seinenthalben mit dem Moscowiter brechen.

[3]) Transsylvania II с. 164. [4]) Тамже с. 166.

хотів наложити руку на їх православну віру, котру вони з предків своїх [1]) тримають і заховують. Кожного такого—хоч би то був наш кревний, ані не вважаючи на споріднення ні на давнішу приязнь, хоч би найліпша [2]) була,—нашим і наших наступників обовязком буде насамперед відраджувати від таких його намірів, далі напімпути, а коли б він далі уперто трівав в затверділости серця свого—зброєю на його наступати. З підданих наших коли б котрийсь став чинити зачіпки з пограничними людьми війська Запорозького, і з того могла б вирости якась незгода і наруш̀енне заприсяженого брацтва,—всіх таких після переведення старанного слідства з боку старшини городів і пограничних залог наших, ми допильнуємо, щоб їх було покарано, запобігаючи дальшим замішанням і внутрішнім пожарам—бо се перша і певна загибіль держав—навіть і найсильніших. Взагалі які б не виникали непорозуміння, ми їм завчасу запобігатимемо і пильнуватимемо того, щоб з них не виростало ніякої шкоди для спільного добра. Ні в яких навіть найдрібніших справах нашого союзу [3]) ми між собою не розійдемось, пильно, з нашими наступниками і всією старшиною [4]) нашої держави, будемо заховувати договорені умови союзу і нашим мешканцям накажемо заховувати їх ціло і непорушно. А щоб все се мало повну силу, ми прикликавши до сього всіх належних до пильнування держави нашої достойників, радників і урядників, сю присяжну запись [5]) веліли ствердити підписом нашої руки на вічну певність і память» [6]).

Се те що потім і вважалося союзним актом; український переклад переданий московським воєводам від Вас. Дворецького має наголовок: «Примѣрья княжати седмикгородского з е. м. л. гетьманом всѣмъ войском Запорожским вѣчно постановленное, также съ господаремъ волоскимъ и мултянским» [7]), і такий сам заголовок стояв на тексті переданім Бутурлинові літом 1657 року; тексти сі мають туж дату 7 вересня. Крім нього були виставлені тоді ж іще два акти, переховані в семигородськім держ. архіві, але не знати, чи вони були передані коли небудь гетьманові в дійсности.

Оден—се присяжна запись Ракоція: «Ю. Ракоцій (титул) потверджуємо присягою в імя бога триєдиного, що договір заключений між нами і яснов. п. гетьманом і всім військом Зап., потверджений підписом нашої руки і завішеннем печати, ми в усім свято і непорушно будемо заховувати і підданих наших виконувати заставимо, і наступників наших до сього ж обовяжемо—доки згадані панове: гетьман і військо і його старшина теперішня і наступна з свого боку сього договору будуть триматись і його заховувати» [8]).

Другий—се асекурація згаданих радників і достойників семигородських. Вони посвідчують, що договір їх князя з гетьманом стався за їх відомом і згодою, і вони його

---

[1]) avits, у Рудавского: sanctoe.
[2]) optimae, у Руд. aut habitae.
[3]) foederatae amicitiae.
[4]) magnatibüs. [5]) Scriptum juramentum.
[6]) Офіційна копія видана в Transsylvania II с. 110—1, з датою 7 вересня 1656, без місця, має поміту: «Копія диплому даного яснов. гетьманові і війську Запор.» З ни згоджуються тексти Дворецького і Бутурлина—се свідчить, що в такім тексті, з датою 7 вересня сю асекурацію одержав український уряд; місце видання в сих українських текстах: Альба Юлія, Фейєрвар. Текст Рудавского (с. 325) коротший, з датою 20 листопада Albae Colosmonasterienbi.
[7]) Акты ЮЗР. III с. 546, москов. переклад в XI т. с. 691 (тут з р. 1657).
[8]) Monüm. Hungariae hist. XXIII с. 450.

підписують і скріпляють своїми печатками і обовязуються за себе і своїх наступників у всім його заховувати непорушно, поскільки захóвуватимуть його гетьман і військо»[1]).

В звідомленню Уйлакія побачимо зараз згадку, що сих актів козакам не передано тоді, і не знати, чи передано й потім. Ракоцій витримував супроти козаків тенденцію вищости, в гадках своїх вважаючи їх будучими підданими своїми як короля польського і не хотів ніяк ставати на одну дошку з ними. Він хотів, щоб крім анальогічної асекурації, яку він давав їм, вони присягли на якісь детальні «кондиції». Текст їх не заховався, і ми не можемо судити, чи сі кондиції мали забезпечити його інтереси в задуманій польській кампанії, чи гарантували йому якісь зверхницькі права над козацьким військом, виходячи з колишніх прерогатив польських королів [2]). В кождім разі старшина козацька дуже гостро відчула в них зазіхання на самостійність козацького війська, і здається що сі «кондиції» зістались незаприсяженими.

---

Все що ми знаємо про се, знаємо з звідомлення Ракоцієвого посла Ласлава Уйлакія, що поїхав з Ковалевським і Грушею для остаточного оформлення договору. Ракоцій мав намір післати з ними знову Шебеші, і ще 5 вересня післав йому наказ ладитися до нової подорожі до козаків, але Шебеші захворів [3]), пришлось його замінити кимсь иншим, і замінено отсим Уйлакієм. Заховалась його реляція з сеї місії, з 19 жовтня, настільки цікава, що я її наведу в цілости.

«Згідно з наказом в. м. дістався я до Чигрина і з'явився у гетьмана. 11 жовтня передав йому листа в. м., переказав йому в. княжу ласку і передав дарунок, так само його синові від імени нашого молодого пана, далі п. Виговському і всій громаді (universitas). Гетьман наказав про всі доручення в. м. переговорити другого дня з п. Виговським. Отже 12 жовтня я мав розмову з п. Виговським і п. Тетерею в присутности инших осіб. Сказав їм, що ми хочемо зложити присягу на пункти що маємо в собою. На се вони насамперед зажадали, щоб ми їм показали «дипльом». Я їм показав, вони перечитали і сказали: Коли в дипльомі нема тих умов, чому князь домагається такого від нас? Ми сказали: Тому що ви визначені від гетьмана і всього Запорозького війська, маєте від них уповноваження до договору з князем і мусите на тім стояти, на що присягнете йому. Тоді вони сказали, щоб ми показали їм ті кондиції, що їх посли, за печатю і за підписом подали в. мил. Ми відповіли, що ми їх з собою не маємо. «Пощо ж князь жадає щось такого від нас? Ми му-

---

[1]) Transsylvania II с. 112—3.

[2]) В паперах Ракоція заховалась анонімна записка якогось дорадника—запитаного в справах нової ліги. Він пише тут: «Щодо кон'юнкції з козаками, то вони будуть підвладні тому, кому належатиме королівство польське. Дотим, милостивий пане, треба їх тримати при собі, годуючи ласкавими словами, а там час научить в. м., як з ними поступати, в залежности від того, чи переможе Поляк чи Швед». На записці помітка руки Ракоція: «Козацькі справи—згода ради старшини, козацька повновласть, 20 березня 1656». Monumenta XXIII с. 470. Перед тим, літом, свому висланцеві до московського царя Ю. Рацові Ракоцій між иншим доручав довідатися, чи Москва трактує козаків як своїх підданих (sibditos), чи як союзників (baratjokot, вл. приятелів-побратимів,—слов. брат.)

[3]) Monumenta XXIII с. 261, приписка Шебешї: «Через колік не міг я сього наказу сповнити, бо лежав хорий».

симо відкласти нашу присягу на кондиції до того часу, як зберуться судії й полковники, і тоді побачимо, що його робити».

«Коли ми потім, 14 жовтня обговорювали сю справу у Виговського, вони сказали: «Муєите показати, на які пункти присяг князь». Ми показали їм дипльом. Вони сказали: «Ми всі, гетьман і полковники, готові також на таке присяти». Принесли формуляр, писаний рукою п. Кеменя Яноша (і запитали) чи пункти згадані п. Кеменем есть у нас з печаттю і підписом (князя)? Ми сказали, що присяги, підписаної і припечатаної в. мил. у нас нема, тільки дипльом. Вони сказали тоді: «Князь не може від нас жадати більшого, ніж сам зробив! Ми не хочемо брати ярма на наші шиї! Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван та Мунтян, ми з доброї волі та з приязни хочемо мати з ним союз, і не давали нашим послам наказу, щоб вони присягали на такі кондиції!».

«Сей безсовісний обманець Ковалевський сказав перед гетьманом, що він не присягав (на кондиції), тільки Груша зробив се, щоб приподобитися в. милости, аби в. м. дали йому воєводство, коли бог поможе в. м. заволодіти польським королівством. Так брехав він і перед полковниками, і як би не було при тім Виговського, вони його вбили б; не знати що тепер буде з тим нещастним через брехню тої безсовісної людини. Вони (полковники) не повірили їм (Ков. і Груші) ні трохи і далі сумнівались аби в. м. не дали ні їм ні нам до рук тих кондицій.

«15 і 16 вони збиралися всі в домі п. Виговського і радилися, що мають робити. Як я то з певністю довідався, полковники переконали гетьмана, що вони не мають присягати, тільки ми—вони дадуть нам на руки листи, і щоб ми з ними вертались, з чим прийшли. Але п. Виговський був иншої гадки і намовив гетьмана щоб післати до нас послів—що й зроблено. 17 жовтня вони прислали до нас на кватиру п. Виговського з кількома полковниками й иншою старшиною, і вони не сідаючи категорично заявили: «Скажіть нам, хочете нашої приязни чи ні? Гетьман не хоче більше протягати в сею справою, часу занадто мало, він не може довше затримувати полковників». Стоючи перед такою великою справою, ми стали просити, аби й. м. (гетьман) почекав поки ми порозуміємося з в. мил. Але (Виговський) на се відповів, що ні гетьман ні полковники довше не чекатимуть; «коли ви не хочете, можете зараз узяти ваші листи й вертати так як сюди приїхали»: Нарешті я прохав Виговського, щоб вони почекали до другого дня, і вони за натиском Виговського ледве на се згодилися.

«Ми зараз обговорили з п. Удриштем, що нам робити в сій справі; з огляду що се було б з великою шкодою нашого мил. пана, коли б ми відкинули їх добру волю (до заключення союзу); він (Удр.) порадив, щоб ми вислухали їх присягу, коли вони приймуть дипльом такий, як в. милости. Я відповів, що так воно й мусить бути, бо коли вони (полковники?) роз'їдуться не договорившись, з нашою справою нічого не буде, і бог зна що з того може вийти. Бо, мил. пане, ми побачили, що як ми відкинемо тепер їх добру волю і не вислухаємо їх присяги, ми зробимо їх ворогами вашої мил. і вашого краю. Тим часом (гетьман) три дні перед нами відправив з нічим Ногайського Татарина Хельмер-бега, що приїхав з тим, щоб гетьман дав їм кілька тисяч пішого війська, аби йти разом на Семигород; кажуть, що вже з весни хан домагається від них приречення. Тому 18 жовтня ми вислухали присягу вчинену їх звичаєм—на Біблії і хресті. Гетьман і вища старшина і всі зібрані присягли, що вони видадуть цілком такий самий дипльом, як дав в. милость.

«Коли ми були самі одні в домку п. Виговського, він нас на бога прохав, щоб ми не зробили шкоди нашому панові, і так говорив під присягою: «Аби бог так був ласкав

до мене і дав мині щастя, як я бажаю добра в. м.,»—і я маю те вражіннє, що він хоче щиро служити вам. Тепер же він покликав мене до себе і сказав, що з Запоріжжя сьогодня вечером приїхав козак з таким писаннєм, що Татари рушили в сі сторони з великою силою; 15 тис. Запорожців пішли против них, щоб спинити сей похід, а (гетьман) сьогодня вислав до хана листа, питаючись, чого він властиво хоче? Коли він іде в поміч Полякам на Шведів, то він зараз піде против нього і буде битись,— бо Шведи його приятелі. Коли він іде на семигородського князя—то сей теж йому добрий приятель, і він сього теж не допустить. Заразом розіслав він універсали, щоб полковники були на поготові йти з ним у поле.

«Від Москви вони здається не бояться нічого, так мині казав сам п. Виговський. Одначе казав він і таке, що ходять чутки, мовляв вони (Москва) замирилися з Поляками. Але (козаки) мають там своїх послів і чекають від них відомости, чи сталася згода (у Москви з Поляками) і їх союз (з Москвою) розірваний. Що сі посли напишуть, гетьман спішно, вдень і вночі дасть знати в. мил., так само і про всякі инші справи.

«Що до війська—скільки тисяч міг би гетьман дати в. мил., про се говорив я з полковником браславським, що тепер буде в Рашкові. Також уманський полковник [1])—що разом зо мною був в домі п. Виговського, одержав приказ (іти в поле); він приїхав сьогодня, і зараз же зложив присягу. Третій (що одержав наказ) се Рац Ференц: він має наємного війська коло 2 тис., як мині казали. Принаймні так мині сказав Виговський, що вони готові в кожній хвилі, як тільки в. м. дасть наказ,—15 тисяч, з добрими гарматами і всім военним приладом. Крім того гетьман наказав щоб до Камінця не пускали ніякого провіянту. Прохає також в. м. не давати довозити до Польщі ні провіянту, ні военного припасу: пороху, салітри, олива і всякого иншого такого матеріялу. Чутки такі, що Поляки збираються під Сокалем, в. м. мабуть буде мати про се відомости з Марамарошу.

«Я думаю, що Виговський сам звернеться листом до в. м. і тоді в. м. зможе лекше знайти рішенне що до пунктів. Груша також писатиме до в. м., щоб оправдатись. Ми пробудемо тут іще 2 дні», але будемо спішитися по змозі!..

Приписка: «Дипльом підписаний і припечатаний радою (галася) і достойниками (семигородськими) не був показуваний. Про давний до моїх рук лист в польських справах вони не згадували. Як буде з Татарами, про се вони дадуть знати в. мил. Коли се буде бажано, гетьман власною особою ставиться до в. м.» [2]).

Лист Груші дійсно маємо, він досить інтересний:

«Світлійший княже, пане і папе мій великомилостивий! Инакшу ніж я, сподівався нагороду одержала моя праця від яснов. п. гетьмана. Через неправдивий донос мого товариша я не тільки що не одержав ніякої подяки за понесені труди, але й більше того: кілька разів на зборах старшини величали мене зрадником! Бо коли кондиції запропоновані від в. вис. були взяті під розвагу і були признані тяжкими і прикрими, і невідповідними для братської спілки [3]), він (товариш) не тільки їх вирікся— мовляв не були йому показані в такім змісті,—але й набрехав, ніби то я без його відомости в змові з в. вис. прийняв і ствердив таке що не було користне Військові, але подобалося в. вис. Коротко сповідаю се в. вис., і хоч туга заступає мені очі, але розум наказує з проханнем простертися до ніг в. вис. і благати, щоб в. вис. своїм авто-

[1]) В друк.: urnani pulkovnik. [2]) Monum. Hung. XXIII c. 485—9.
[3]) inconvenientes fraternitatis.

ритетним листом оправдав мене від такого явного наклепу. Коли осягну се, вічно буду служити в. вис. всіми силами і з усею щирістю. Віддаючись вйсокій ласці бажаю довгих і щасливих літ і т. д. В Чигрині, 20 жовтня 656» [1]).

Хто їздив сим часом від гетьмана до Ракоція, не знаємо; не чути нічого ближше і про переговори. Можем одмітити тільки те, що чули шведські посли. У козаків були деякі трудноші щодо заключеної з князем конвенції, і вихід в похід дещо затримався; але порозуміння осягнено, присягу зложено, і козаки з 15 тис., обидва воєводи—молдавський і волоський з 6 тис. і сам князь з 20 тис. мають стати на польській границі зараз по Різдві—якщо тільки не зайде яка небудь непереможна перешкода [2]).

З Ракоцієвого листування довідуємось, що відповідь гетьмана на посольство Уйлакі прийшла 19 листопаду: гетьман повідомив Ракоція, що він визначив трьох полковників в поміч йому, і коли не буде яких небудь перешкод з боку Татар або Москви, він сам готов піти в похід—коли Ракоцій сього бажає [3]). Ракоцій зараз же вислав свого гінця Гентера, наказавши йому як найспішніше їхати до Чигрина, щоб уставити термін сполучення війська. Заховалася власноручна записка Кеменя того ж дня 19 листопада, де він на запитання князя висловляв свою гадку щодо терміну спільного походу; він рахував, що при швидкій їзді Гентер може обернутись до 16 грудня, і підготовивши до того часу угорське військо, Ракоцій міг би поспіти на мармароські проходи до Галичини на 6 січня, не раніш, і очевидно—відповідно до того мав визначити речінці сполучення гетьманові і обом господарям, волоському і мунтянському [4]). Вслід за Гентером Ракоцій вислав одного з визначніших своїх достойників Стефана Хорвата, щоб він доцильнував висилки козацького війська [5]). Самого гетьмана Ракоцій не хоче турбувати, щоб він ішов у похід, але обіцяних 15 тис. в поміч він повинен вислати, в напрямі на Львів, з тим, щоб вони помогли Ракоцієві дістатися туди через Мармароські проходи, на випадок коли б Поляки захотіли йому загородити сю дорогу. З другої сторони, Хорват мав умовитися з гетьманом що до того, як забезпечити операції від татарської діверсії. Ракоцій передбачав, що гетьман може домагатися, аби для охорони сеї сторони прислано було також семигородське військо, і Хорват мав обережно викрутитися від таких домагань та зложити се завдання на гетьмана і господарів. Третій пункт—забезпечити Ракоцієвих прихильників у Польщі від яких небудь неприємностей з козацької сторони; Хорват мусів вияснити гетьманові, що Ракоцієві треба взагалі притягти до себе Поляків—між ними й тепер є богато прихильних йому, і він сподівається, що його пляни опанування Польщі не викличуть там опозиції. Як орієнтаційний речінець для сполучення Хорват мав вказати, що коло 23 грудня Ракоцій буде «на мармароській дорозі»—не знати чи Ракоцій умисно прискорив термін против того як йому вирахував Кемень, чи тут крім того треба рахуватися з ріжницями старого і нового стилю.

Про результат місії довідуємося дещо з листу Хорвата до воєвори Стефана з Чигрина 31 грудня. Гетьман не знав, коли війська мають зійтися, тепер він дав суворого наказа всім своїм силам, щоб на день 8 січня були під Білою Церквою, відти на 12 або 13 січня їх частина має бути під Камінцем, і на той же час

[1]) Тамже с. 489; підпись: Ioannes Hrusza de Meckuny, останне явно попсоване
[2]) Transsylvania II с. 190. уривок також в Архиві ЮЗР. III. VI с. 182.
[3]) Transsylvania II с. 127, [4]) Тамже с. 126.
[5]) Інструкція Хорватові 20 листопада, тамже с. 127.

мають ставитися на Дністер сили молдавські і мунтянські для спільних операцій [1]).

Порозуміннє осягнене у козаків з Ракоцієм, оформленнє договору і воєнного пляну на наступний рік пришпорило також заключеннє шведсько-семигородського договору і переговори шведсько-українські. Шведські посли вважали некорисним далі протягати переговори; король з свого боку наказував їм спішитися з договором, зробивши уступки в спірних пунктах, шоб як найскорше повести спільні операції в Польщі [2]). Слідом по приїзді Уйлакія з відомостями про останнє оформленнє договору з козаками шведські посли заявили Ракоцієві свою згоду приступити до складання договору, і 6 н. с. грудня текст його був обома сторонами прийнятий і підписаний. Головною метою договору поставлено спільну боротьбу против Яна-Казимира, щоб вигнати його з Польщі і поділити його владіннє. Питанне про дальшу долю польської корони в договорі промовчано, очевидно тому що посли не мали в сій справі формального уповаженння від свого короля. Справу про побереже Буга і Підляше відложено до дальшого порозуміння, так само про уділ козаків в польській спадщині: «Й. корол. вел. крім згаданих провінцій, застережених для себе і згаданих князів (курфірста і Богусл. Радивила), застерігає також для Козаків Запорьзьких Україну і що понад то можна було б їм відступити. Але й. висість (Ракоцій), не бажаючи чим небудь перешкодити союзові з ними, ані їх володінням, всетаки вважає, що всяка більша уступка понад Україну буде шкодити його будучому становищу в Польщі. Тому й. вис. застерігає собі претензії до цілости (до всеї Польщі крім виділеного для шведського короля і його союзників) і протестує (против більших уступок козакам), доки в сім пункті не прийде до порозуміння між королем і ним, і так само посли й. кор. вел. застерігають й. вел-ву його претензії» [3]).

Се віщувало мало доброго на пізніше, але Ракоцій легковажив се собі, рішившися здобути зброєю польську корону. Війна була не популярна; ближча родина Ракоція: мати, жінка, теща—Польки з роду, всякі радники і достойники католицької віри відмовляли його як могли, й духовенство голосно, з проповідниць виступало против задуханої війни [4]). Старий приятель Ракоція і свояк Любомірский прислав свого родича Станіславского намовляючи ратувати Польщу від шведського короля, як своє будуче володіннє. Але Ракоцій затявсь і не хотів відступати. 19 грудня повернув від козаків його післанець (котрийсь товариш Хорвата) з повідомленнєм, що козаки мобілізуються, 30 тисяч їх визначено в поміч Ракоцієві, і гетьман не загається походом. «Скоро почуємо дивні річи», пише його посол [5]). Велінґ виїхав 22-го до Чигрина, оформлювати союзний договір. В останніх днях грудня мав прибути відти посол—мабуть теж з повідомленнєм про козацький похід [6]); ніби то на 5 січня козаки обіцяли свій прихід [7])—мабуть старого стилю—як що взагалі був визначений такий термін. Поздоровляючи Карла-Ґустава з новим роком, Ракоцій заповів йому, що на день 22 січня буде в Стрию, на території Польщі, а дня 31 грудня видав маніфест до

---

[1]) Monumenta hist. aevi turco-hungarici ser. I tom. 6 c. 439.
[2]) Transsylvania II c. 188 д. д.
[3]) Текст договору тамже с. 193 дд. (пункт 6 про козаків).
[4]) Реляція шведських послів про настрої в момент підписання договору—Trans. II с. 197. [5]) Архив Ю. З. Р. III VI. ч. 191.
[6]) Transsylvania II с. 259. [7]) Тамже с. 260.

мешканців Річипосполитої, обіцюючи скорий прихід, щоб за помічю свого війська привести до ладу Польську Корону, котру йому, мовляв, піднесли коронні стани [1]). На день 6 січня він визначив свій виїзд в похід, і дійсно сеї дати дотримав, хоча козацький посол, що вже був у нього тоді, настоював, щоб Ракоцій почекав козаків і без них не вступав на територію Польщі: вони мовляв не були повідомлені, що похід буде такий спішний. Шведський посол Штернбах, що лишався на дворі Ракодія і мав часті зносини з козацьким послом через його брата і писаря, не без приємности добачав тут можливість якоїсь «емуляції» між гетьманом і Ракоцієм і з натиском принотовував козацькі заяви, що вони прагнуть війти в тіснійший союз з Швецією [2]).

---

З української сторони немає якоїсь декларації, яка б мотивувала сей політичний крок. Правда, маємо пізніші пояснення Жданович, дані ним царському посланцеві Желябужскому в серпні 1657 р. Але читаючи їх треба памятати, що говорилось се після повного провалу кампанії, компромітації Ракоція, смерти Хмельницького, повного засуду всеї сеї політичної афери з боку царського уряду і козацьких мас. Невважаючи на се, всетаки в сих оповіданнях лишається дещо, що мотивує сей політичний крок гетьманського уряду рисами реальними і психольоґічно-важними для моменту заключення сеї військової конвенції.

Вислухавши царську заяву, що його похід з Ракоцієм і шведським королем на Польщу і здобуте Люблина й Берестя (котрі Москва вважала своїми) противились бажанням царя, Жданович говорив Желябужскому:

«Чув я давно, що государ на мене за те гнівається. Але я з шведським королем не входив у спілку (не соединялся) і на війну до Ракоція пішов не своєю волею. Післав мене Б. Хмельницький з військом. Велів мені зійтися з Ракоцієм і наказав мені під смертною карою в усім слухатися Ракоція і ні в чим його волі не противитись. Коли я зійшовся з Ракоцієм, а до Ракоція під Сендомиром прийшов шведський король, мені з огляду на гетьманський наказ таки не можна було відступити від Ракоція. Я посилав про се до гетьмана (чи вести операції з Шведами), і від Шведа з Польщі їздили посли; гетьман мині написав, щоб я був з Ракоцієм не відлучаючись, волі його не противився і робив що він скаже, а про Шведа нічого не згадав—я маю сей лист. А Ракоцій пішов разом з Шведом під Береете, і мені не можна було відступити від Ракоція,—я пішов з ними (під Береете) і Береете підлалося Ракоціеві, на третім тижні після Великодня. По сім Ракоцій, лишивши в Берестю свою залогу, на шестім тижні після Великодня пішов з шведським королем на Варшаву—і я з ними ходив. З-під Варшави шведський король пішов до свого краю лишивши з Ракоцієм во три тисячі війська, а всього мав з собою тис. 12—пішов спішно тому, що його землю став воювати данський король. А Люблина ніхто й не брав: Швед і близько до Люблина не приходив».

На запитанне Желябужского, який договір був з Ракоцієм, і як ділилися здобутими городами й добичею, «которые городы на Запорожское войско достались и кои Ракоцѣ» і які відносини шведського короля до царя, Жданович відповідав: «Мені гетьман не велів приймати (принимать) городи і залогами осаджувати, та й Ракоцій тільки в Берестю лишив залогу, а більше ніде не лишав, скрізь брав тільки окун з міст

---

[1]) Transsylvania II c. 129. [2]) Тамже с. 260.

і городів (замків), а мені (з того) на військо не давав. А піддались були йому такі городи: Самбір, Перемишль, Галич, Тарнів, Ланцут [1])—з усіх він брав гроші, а скільки з котрого, того я не знаю. З шведським королем разом доводилось мені бувати у Ракоція часто, і я чував від нього, що він хотів би замиритися з нашим государем, говорив так: «Гетьман Б. Хм. взявся мене помирити з государем, і я чекаю, що він мені напише, а коли не помирить він, я поведу зносини иншою стороною», а через кого поведе зносини, того не сказав».

Желябужский спитав: коли гетьман не велів переймати городів і брати добичу, то яка ж була мета сього походу—«чого гетьман шукав, посилаючи тебе до Ракоція, і що велів тобі добувати в Польщі?» Жданович на се відповів: «Я думав, що государеві відомо, пощо мене післано і що я мав добувати Ракоцієві, а коли государеві се досі невідоме, то я тепер все відкрию, бо тоді ми поневолі мусіли переступити [2]) присягу і боячися гетьмана не відкривали його гадок государеві. Послав мене гетьман воювати Польщу і добувати Ракоцієві королівство. Бо гетьман і Ракоцій присяглися між собою, що Ракоцій доступить королівство і буде в союзі з гетьманом, з Волохами і Мунтянами, а від государя він (гетьман) хотів відступити. Сі його замисли знали ми, полковники, а військо не знало. А як те військо, що було зо мною, довідалось, що ми добуваємо для Ракоція королівство, так військо хотіло мене вбити [3]), а потім пішло від мене, так казали: «Ми під Ракоціем не будемо [4]), і короля нам непотрібно, єсть у нас государ!».

На запитання, що привело гетьмана до такого пляну, і як се ніхто з полковників не відкрив цареві гетьманських замислів, Жданович сказав: «Ніхто не міг суперечити гетьманові, а хто б посмів, не був би жив ![5]) Ми з Павлом Янеиком і Павлом Тетерею говорили, щоб потайки повідомити государя, але не посміли. А гетьман видумував [6]) нам таке: «Приїхали з Вильни наші післанці, що були при великих послах цар. вел-ва, і сказали, що Польща й Литва піддалися государеві—щоб бути під його рукою, з тим щоб король до смерти володів усім як досі володів, і права їм і вільности їх були по давньому. А нас віддано назад під владу лядську [7]), і нам добра нема що чекати! Давніше, коли ми ще не наприкрилйся так Ляхам [8]), і тоді нам була (від них) наруга і гоненне, а тепер нас до кінця винищать!» А видумавши такі річи, почав (гетьман) зносини з Ракоцієм, з Волохами і з Мунтянами, щоб їм зложитися разом. Тепер всі полковники на мене нарікають і всю вину складають, аби на мені се окошилось—начебто *я* своєю волею ходив. А у мене є гетьманські листи. Та й хто б мене з війська послухав, якби я своєю волею пішов?» [9]).

Тут найбільше цінне—се підчеркнення причинового звязку нової ліги з московсько-польським порозуміннем у Вильні—гетьман, мовляв, рішив розірвати з Москвою,

---

[1]) Назви Самбора і Ланцута вгадую в сих зіпсованих словах: Сенгурк, Пивчюг (с. 1262).

[2]) «порудили»—се мабуть польське porzucili, в московській передачі «порютили».

[3]) «и войском всѣм за то мене хотѣли убить».

[4]) «нам при Ракоцѣ не бывать»...

[5]) «а хто б и молвил, и тот бы жив не был». [6]) «нам вмѣщал такую рѣч».

[7]) «отдали попрежнему во «владѣнье Ляхам»

[8]) «коли мы Ляхами и не таковы грубны были».

[9]) Акти посольства Желябужского, Рус. Истор. Библ. VIII с. 1260—5.

спираючися на нових союзників, коли цар згодився віддати Україну Польщі. Що при тім Ждановичу не було дано ніяких вказівок щодо поділу польських провінцій і обсади певних територій козацькими залогами, сього ніяк не можна брати буквально, судячи з того як шведські посли у Ракоція докладно були поінформовані щодо козацьких жадань земель по Вислу [1]), як потім підчеркував сей пункт Виговський в розмовах з Белінґом в січні і з Шебешї в червні 1657 р.

Гетьман, як ми бачили вище, в момент коли Ждановичъ виходив в свій похід («иж мы посылаючы войска наши Запорозские жебы ся злучыли з войсками князя е. м. семигородского»), широко оповіщав всякого стану людей тих територій, куди Ждановичъ виряжався, щоб вони «горнулись до війська Запорозького», і «зоставали при нім». Давав їм знати, що на сі території висилаються спеціяльні «намістники» для охорони безпечности и порядку на сих територіях, а з пізнішого листування, знаємо, що з тим звязано було і розложенне козацьких залог, що мали забезпечувати той порядок і боронити людність від насильств війська—чи польського, чи венгерського, чи козацького. Уже з перших місяців 1657 р. ми маємо вказівки, як поволі крок за кроком воєводства Волинське, Подільське, Берестейське (Пришетське Поліссе) обсаджувалися такими залогами і гетьманськими намісниками, не без участи і самого Ждановича, так що наведену вище його заяву треба вважати або за просту неправду, вироченне всупереч фактам, або за формалістичну витівку, побудовану на тім, що козацькі залоги посилалися мовляв на власне бажанне місцевих дідичів, шляхти, а самому Ждановичу гетьман не велів здобувать міст на власну руку и обсаджувать залогами на імя Запорозького війська [2]).

Се правда, що гетьманський уряд фактично продовжував тактику прийняту ним підчас галицької експедиції 1655 р.—давати вигляд нібито річ іде про фактичний протекторат козацький—оборону шляхти і міст від руїн і небезпек, а не про зміну правнополітичного терміну. Незвичайно цікаве з сього погляду і характеристичне листуванне гетьмана з одним з визначніших таких клієнтів Запорозького війська—князем Степаном Святополк-Четвертинським з перших місяців Ждановичевої експедиції. Старий князь пише 7 с. с. січня гетьманові з Нової Четвертні: «За присланне універсалів м. м. п. панів рицарства війська Запорізького на охорону худіб моїх волинських я віддав поклін Найвищому панові, що він добре настроїв до мене серце в. м., пана, а що в. м. маєш відомости про мій домок, який веду від давніх князів руських,—за се я покірно дякую в. м. Одначе ті універсали їх м. м. панів війська Запорізького ваги не мали і я мусів всетаки наказати, щоб дали хліб такий, як їх м. забажають, тим полкам що стоять у Турові, і до Висоцька, де був й. м. п. Зарудний. Будучи певен, що їх м-и вчинили се без розпорядження в. м., м. м. п., мушу вдатися до в. м., м. м. п.—думаю, що з милостивої ласки своєї накажеш суворо, аби більше не вимагали і не мучили убогих моїх підданих і мене в старости моїй—за відміною непостійної фортуни зіпхненого з широких волостей бідного Русина—слуги в. м., м. м. п. Пильно прошу за себе самого, і за сина мого, пана мінського, котрому маєтности повідбирали—про се він сам ширше пише—прошу: зволь подати руку підупалому. Як то звикли великі і славні гетьмани, яким і ти єси, в. м. п. м.,—побіду (над неприяте-

[1]) Вище с. 1307.

[2]) «Мнѣ гетман городов принимать не велѣл и залогъ пометывать». Рус. Ист. Библ. VIII с. 1262.

лями) здобувати, а тим що кланяється їм—милосердє показати. Вповні покладаюсь на милостиву ласку в. м., що ми то отримаємо, і за се до віку мого одслуговувати обовязуючись служби мої поручаю», і т. д. [1]).

Гетьман відповів на се 17 (27) січня: «Світлійший княже, м. п. підкоморію браславський, мій милостивий пане і приятелю! Хоч і неприємно самих себе хвалити, але коли правда, то й похвалити себе можна, що нам ніщо инше так голови не клопоче, аби поламавши старі ярма на синах Східньої Церкви потішити саму сю Матір Нашу милою свободою і гідністю! Досить вона стогнала, стільки літ осідланою бувши своїми гонителями. Досить наплакалась зазнавши стільки прикростей; час осушити від сліз її очі, намочені руїною церков божих! А супроти того, що і в. княжа мил. з шановною своєю фамілією, як рідний син, вірно помагав тій Матери в її болях і смутках, ми маємо особливу увагу до маєтків в. кн. м.—аби принаймні забезпечити їх від клопотів з нашої сторони—бачучи, що досить уже пограбували й знищили їх инші руки.—Тому веліли ми видати нові універсали, ще суворіші від попередніх—заповідаючи кару на горлі тим, які б не вважаючи на вдруге повторену волю нашу сміли піднести ґвалтовну руку і видумати які небудь побори в худобах в. кн. м. Але й без того не будуть вони такі своєвільні й вигадливі—бо окремо наказали ми п. полковникові київському (Ждановичу себто), щоб поближших козаків з свого полку, що стоять на залогах, стримав від дальших насильств» [2]).

Отже як бачимо—залоги розставлялися з полку Ждановича від самого початку його операцій, ним самим—хоч може орґанізація нової української адміністрації була доручена не стільки йому як Самійлові Богдановичу Зарудному, котрого старий Четвертинський в своїм листі до Виговського з того ж дня 7 (17) січня, просячи його поклонотатися перед гетьманом, називає «стражником»—такби сказати воєнним ґубернатором фронтового поясу, охоронцем ладу і порядку. Може на сім треба и положити наголос в вище наведеній заяві: а йому, Ждановичу, гетьман не велів займати міст і обсаджувати залогами. Але з пинського листування, котре будемо розглядати дальше, побачимо, що й сам Ждановичу безпосереднє займався оформленнєм нових відносин. Він твердо натискав на шляхту окупованих країв, щоб вона з ролі прийнятих під козацьку протекцію обивателів Річипосполитої переходила на становище підданих нової Української Держави і приймаючи на себе підданчі обовязки супроти неї ліквідувала свої відносини до Річипосполитої [3]).

В сім власне полягала тактика гетьманського уряду в західнє-українській акції сього року 1656—7. Коли ми візьмемо під увагу з одної сторони тількищо наведене листуванне Степана Святополк-Четвертинського з гетьманом і Виговським з одної сторони, а славну «субмісію» пинської шляхти—котрою доведеться нам зайнятися далі—з другого боку, ми побачимо вихідний і конечний момент сеї тактичної операції. Починаючи з свідчень приязни й ласки для шляхти і міст, в тім роді як гетьманські листи

[1]) Чортор. ркп. 2446 л. 23, з помітою: «Копія листу третім разом писаного до Хм.», у Липинського Z dziejów Ukrainy с. 559—60, з деякими пропусками. З того ж дня тамже—лист до Виговського, з подякою за його «причину» перед гетьманом про універсали і з жалями, що вони «ваги не мали, і убогі піддані—котрих тільки тінь зістається після знищення,—мусіли давати хліб який їм наказано, і до Висоцька до й. м. п. стражника Зарудного відвозити, і ще потім часто наприкряються», л. 17.

[2]) Тамже л. 24, у Липинського с. 561.

[3]) Універсал Ждановича з 14 травня і пинського маршалка з 18 травня—Акты изд. вилен. ком. т. 34 ч. 92 і 93—нижче.

місту Львову з місяця березня 1657—розсилані без сумніву в більше й менше анальоґічних формах на адреси ріжних міст і діґнітарів, котрі ніби то сею ласкою до нічого й не обовязуються, бо диктується вона ніби то моральними мотивами: інтересами руської віри, національними руськими традиціями, інтересами християнства тощо,—гетьманський уряд ріжними моментами чисто практичного характера—охорони свого добробуту і безпечности, визволення від контрибуцій козацьких, угорських, польських, московських і т. д.—змушував їх шукати далі й далі «ласки війська Запорізького». А задля її придбання мусіли вони переходити все в реальнішу й формальнішу залежність від нього: обовязуватися признавати над собою тільки власть Запорозького війська і нікого більше, не шукати і не мати инших протекторів, вирікатися від всякої залежности від Річиспосполитої й її короля, від участи в її державнім житю—в соймуванню, посполитім рушенню тощо, розривати всякі звязки, кровні, релігійні й політичні, котрі їх з ким небудь звязували. Крок за зроком західньо-українська територія все тісніше звязується з Українською державою. Звязок декларується ріжними «субмісіями» а закріпляється козацькою залогою. В пізнішім листуванню ми стрічаємо сі залоги «почавши від Полонного—в Константинові, Заславі, Межибожу, Острозі, Гощі, Степани, Межиричі, Корці»; орґанізується фактично новий Волинський полк, на чолі котрого стоїть Тарновський, що резидує в Межиричі—в Корецьких маєтках—тепер Самуеля Лещиньского, спадкоємця кн. Корецького [1]). На північ його новий полк Турово-пинський, в Припетськім Поліссю. Старий Подільський полк, що давніш обмежався Побережем Могилівським, тепер старається ширитись на ціле Подільське воєводство. Підчас переговорів з Беньовським, в квітні місяці гетьманський уряд очевидно вимовив се собі, що сі нові козацькі займанщини мають зіставатися в фактичнім козацькім володінню до остаточного уреґулювання відносин. Все се виглядає на вповні плянову акцію, анальоґічну з білоруською, начеркнену в осени, в звязку з експедицією Ждановича—плян прилучення західньо-українських і південно-білоруських земель, так як формулував се ошмянський староста Ад. Сакович в листі до Матвеева: «Присилав Хмельницкий до Пинська, що йде туди з військом—нехай піддаються: він воює не для царя, ні для Шведа, ні для Ракоція, а на військо Запорізьке» [2]).

---

Не маємо докладніших відомостей, як і коли козаки рушили в поміч Ракоцієві. Ів. Виговський казав московському послові Лопухину, що Антін Жданович поїхав з Ракоцієвими послами «після Миколиного дня», і з ним мають іти полки: Київський, Переяславський і Білоцерківський: мають сходитися під Білою Церквою [3]). Старий же Виговський, Остафій, оповідав потім иншому послові, Буґурлинові, що Ждановича виправлено в січні: велів йому гетьман зійшовшися з військом Ракоція і обох господарів іти на польські городи і їх воювати і засідати [4]). Судячи з того, що Лопухин підчас своєї подорожі, в першій половині січня н. с. бачив сих козаків, як вони доперва йшли на схід під Білу Церкву [5]) виходить, що похід стався не в грудні, а в січні, і козаки дещо спізнилися в порівнанню з Ракоцієм. При тій «емуляції» яка дійсно істнувала між козацькими претензіями «на всі городи аж до Висли, де жили руські

[1]) Лист Беньовского 27 січня 1658—Памятники киев. ком. III с. 265, наведений буде пізніш.

[2]) Польські справи 1657 р. N 1, ненум.

[3]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 394. [4]) Акты III с. 557. [5]) Акты VIII с. 393.

люде благочестиві й церкви були» і плянами Ракоція на всю Польщу, з виїмком оку пованого шведським королем і курфірстом, розуміється Ракоцій не мав ніякої охоти чекати приходу козаків. Навпаки, він спішив як найскорше завісити свої корогви на спірних землях, може й старався використати в сім напрямі неприсутність козаків.

Крім реєстрових козаків (Ів. Виговський, як бачимо, говорить про три полки) ішли охотники під проводом таких ватажків як Рац Ференц (вище с. 1311) то що. Козаки—учасники походу, розпитувані потім Кикиним говорили, що взагалі гетьман казав іти в сей похід «охотникам, хто схоче», без плати, «добувачи на себе» [1]). Уйлакі називає військо Раца наємним, платним, протиставляючи його реєстровим полкам. Далі в оповіданню про кампанію ми побачимо такі охотничі ватаги, які стояли тільки в посередній залежности від Ждановича; правдоподібно вони робили і в приготованні чимало замішки, і потім ще більше в самім поході своїм цілком одвертим, ні чим не стриманим добичництвом.

Здається довший час козацьке військо простояло під Баром, і тут вийшла якась затримка. Де-Нуайє пише: «Цар, довідавшися, що козаки зібралися під Баром, аби післати 20 тисяч війська князеві трансильванському, остеріг Хмельницького, щоб він не посилав війська кому небудь в поміч на польського короля, коли не хоче аби (цар) негайно послав сильну армію на Вкраїну. А Татари, ще проворніші, довідавшися, що козаки зібрані під Баром призначаються против Польщі, напали і погромили Уманський полк, 60 тис. війська, і загрозили, що вони спустошать і випалять Україну, коли Хмельницький пішле яку небудь поміч против Польщі, так що він мусів післати до князя трансильванського і вимовитися від походу. Воєводи молдавський і мунтянський, почувши се і злякавшися татарських погроз, теж відмовилися післати обіцяні Ракоцієві 20 тис. війська. Його універсали вислані до польської шляхти, що зібралася в Перемишлі, щоб їх вислухати, були подерті нею в присутности його післання—хоч вони були складені в можливо улесливих виразах. Тоді князь—бачучи що його заходи приймаються так неприязно, і вся шляхта великопольська і малопольська збирається щоб сполучитися з військом вел. маршалка, спинився на семигородській границі і щоб замаскувати затримку свого походу скликав свій сойм» [2]).

Сюди ж очевидно належить дещо з того, що оповідає про сей похід семигородський літописець Кравс. Він каже, що Ракоцій вислав до Хмельницького Стефана Хорвата з тим, щоб він змобілізував тих 40 тис. козаків, що йому обіцяно було для походу на Польщу, і неодмінно на день 24 січня привіз їх до Хусту, куди він, Ракоцій, на той час намірявся прибути з усею своєю армією. Але що в поході самого Ракоція зайшли ріжні труднощі, він післав Хорватові наказ, щоб замість Хусту він прийшов на той день, 24 січня до Стрия і там чекав його приходу. Хмельницький виправив Хорвата з 40 тис., і він зробив уже чималу частину дороги в напрямі польської границі, а що впали на той час великі сніги, то козаки кинули вози і взяли санки (на «транспорт»). Але тут пішли теплі дощі й вітри, сніг стопився, і не можна було йти далі. Заразом були в великій тривозі з огляду на Поляків, підійшовши до них так близько. Мусіли заложити табор і післати по вози, а за той час пильно стеріглись. (Бо у козаків—поясняє при тім Кравс—такий звичай на війні, що кожен їдучи на коні має припряжений маленький візок з провіянтом, і в похід сі вози йдуть з двох боків, а в середині піше військо, і в потребі сі вози служать їм на шанці; сими возами вони дуже сильні,

[1]) Акты Ю. З. Р. XI с. 806. [2]) Лист з 4 лютого, с. 296.

і про них кажуть, що нема на світі війська (чи народу) зручнішого в закладанню шанців як козаки—се було видно в Молдавії в 1653 р. [1]). Отже коли вийшли у них сі труднощі, прийняли вони се за злий знак для війни, і було з того приводу богато нарікань,—бо з одної сторони князь не міг іти з причини великих снігів, а козаки—тому що снігу не стало. Але коли нарешті вози прийшли, козаки прибули на призначене місце до Стрия, а не заставши тут князя згідно з його пляном, стали дуже сваритися з своїм комісаром Хорватом і з калаузами, і в друге впали в тривогу, що хан глибоко зайшов до польського краю, Поляки можуть на них напасти і всіх перебити. Зчасто вони грозилися Хорватові смертю, а той слав одного післанця за другим до князя, описуючи йому стан річей і небезпеку. Князь з огляду на се йшов день і ніч, не вважаючи на великі морози, і заразом слав одні листи за другими, заповідаючи свій приїзд. Але козаки не давали себе заспокоїти, через той страх перед Поляками; обвинувачували Хорвата в обманстві, щодня збирались йому втяти голову і тривожилися далі—аж як 3 лютого князь прибув до Стрия, се козацьке незадоволенне утихло. Два чи три дні радили вони раду, що їм робити далі в таких обставинах, і урадили закликати сусідні городи й замки, щоб їм піддалися, і поставити в них залоги (с. 256).

В сім оповіданні—багато недокладностей, не вважаючи на зверхні прикмети ніби то точности. Хорвата вислано до Хмельницького не 3 грудня, а два тижні раніш [2]). Цілком неймовірно, щоб Ракоцій визначив Хуст місцем сполучення, а навіть Стрий для сього мало правдоподібний. В околиці Стрия козаків при кінці січня зовсім не чути, хоч уже 2 лютого Ракоцій був там; вони зійшлися з Ракоцієм в околицях Перемишля коло 20 лютого; в листах Ракоція й відомостях шведського посла висланих з Ракоцієвої кватири з дороги до Стрия нема ніякого натяку на козацьке військо денебудь по близу: воно з'явилося під Львовом мабуть не раніш 10 лютого і пішло відси просто під Перемишль, щоб зійтися з Ракоцієм. Та й у інструкції Хорватові Ракоцій дає козацькому війську директиву на Львів, як ми бачили.

Не свідчить про добру інформованість Кравса і те що він цілком ігнорує Ждановича, як офіціяльного провідника козацького війська, противставляючи козацькому загалові Хорвата. Але в сих історіях про неувязки Ракоцієвого пляну з фактичним маршом, перешкоди в поході, нарікання козаків і їх сварки з Хорватом мабуть лежить щось реальне.

Кравс оповідає ще цілком анекдотичну історію про татарського посла, що приїхав до Ракоція перед виїздом його в похід з домаганнем окупу за прихильну нейтральність; Ракоцій мовляв по пяному його образив і тим дорешти зіпсув відносини (с. 244).

Фактично Ракоцій вирушив в похід 6 січня, визначивши на 14 січня збір армій в Мармароші, щоб іти з нею на Стрий [3]). В Вишкові визначив сесію сойму, дуже коротку, щоб перевести потрібні ухвали [4]). Тут же прийняв московського посла Волкова, що їхав з царської ставки до гетьмана, і відти з гетьманськими людьми до Семигороду. Цар переказував Ракоцієві свої бажання, щоб він не помагав ні шведському королеві ні Татарам, а підтримував далі приязні відносини з гетьманом, як царським підданим, і через нього давав знати цареві про всякі новини [5]). Ракоцій відповів етикетальним ли-

[1]) В друкованому хибно 1654.

[2]) Кубаля (с. 134) не називаючи Кравса приймає його дати і вважає дату інструкції виданої в Transsylvania за хибну, але для сього нема ніякої підстави.

[3]) Transsylvania II с. 260.

[4]) Monumenta comitialia Transsylvaniae XI с. 245.

[5]) Акти посольства—Жерела XII с. 397.

стом, обіцюючи завсіди сприяти цареві, свої ж відносини до Шведів пояснив у відповіді на «статті» Волкова так: против царя мовляв він не має спілки з Шведами ні з Татарами ні з Поляками, але старої приязни з Шведами розірвати не може; з гетьманом зложив і заприсяг союз, і до царя буде ставитися прихильно, доки з його боку буде бачити «добру волю» [1]).

В своїм звідомленню Волков, пише, що під той час був у Ракоція посол козацький «суддя війська Запорізького» [2]), з ним два товариші і третій писар; Ракоцій подарував послові оксамітну ферезею на соболях, а товаришам по 50 талярів; він «призивав князя на польське королівство», так само посол польський—очевидно післанець Любомірского Станіславский; в однім і в другім випадку так їх посольство очевидно об'ясняли Ракоцієві люде. «Всі посли обіцяли воювати на царя з військом шведським, польським, венґерським, волоським і мунтянським»; козаки з Татарами нападуть з своєї сторони.

Оповідали Волкову, як поділили Польщу—що дістають Шведи і Прусія; Богуслав Радивил буде удільним князем на Підляшу. Але що дістануть козаки—нема мови.

Про се записує деякі балачки Штернбах в своїй реляції з Ракоцієвої кватири 28 січня. «З розмов з деякими радниками (Ракоція) я так зрозумів, що з огляду, що Хмельницький має одного сина, а Виговський і инші провідники (duces) не прагнуть влади, Хмельницьому треба дати частину Білоруси з титулом князя, полковникам певні маєтности в державі, а рядовому козацтву—його старі свободи» [3]). «Не можу напевно твердити, додає він, що се плян князя, але ясно, що се не приватна гадка того що мені се говорив». Про які небудь конкретні домагання козацькі він не міг довідатися. «Чи отець Даниїл мав який небудь мандат домагатися яких небудь земель, в. кор. в. дуже справедливо сумнівались, бо досі він не робив ніякої згадки про збільшенне земель тих, якими він (очев. гетьман) заволодів, тільки—кажуть—домагався, щоб не було перешкод в користуванню старою свободою» [4]). Натомісць чув таке оповіданне про прощальний обід козацького посла, що відбувся «не так давно». «Побачивши княгиню дуже засмучену, так до неї промовляв: «Не потрібуєш журитися від'їздом князя! ми його так попровадимо нашим військом, що хутко зможемо привитати тебе як королеву в самій Польщі, в королівській столиці!»

Про Хмельницького Штернбах чув від посла, що він зліг від тяжкої хвороби. Хан прислав до нього инше посольство—що розуміли очевидно як знак політичного

---

[1]) Тамже с. 405, дата 17 січня в таборі під Виском.

[2]) В друкованім «Данило судья війська Запорожського», але Данило може се Данило Калуґер, приплетений сюди через непорозуміннє. Що послував справді суддя Самійло Богданович, потвердженнем може служити звістка Грондського, що на початку 1657 р. іменем старшини чи війська (nomine universitatis) зложили присягу в Самош-Уйварі Самійло Богданович, генеральний суддя й Іван Ковалевський, ґенеральний осавул, а Хмельницький і старшина присягли перед Хорватом і Топошем (с. 359). Зараз потім бачимо Богдановича-Зарудного на Волини, участником окупації—вище с. 1316—7

[3]) Quod vero Cosacorum satisfactionem attinet, ex discursu cum aliquo consiliariorum habito intellexi: Cum Chm. prolem masculinam unam habeat et Wiovskyus caeterique duces nullum imperium affectent, debere Chmielnicio dari partem Albae Russiae sub nomine ducis, caeteris legionariis s(ive) ducibus singulis tantummodo pro rata, et cuiusvis conditionis reliquis gregariis pristinam libertatem.—Trans. II с. 264, теж в Архиві ЮЗР. III. VI ч. 264. [4]) Тамже.

наближення. Союз заключений з Ракоцієм не зменшив ні трохи бажання козаків війти в союз з Шведами, се свідчив посол через свого свояка і писаря, що бували у Штернбаха, і він набрав з розмов з ними такого переконання, що коли б Ракоцій не додержав союза з Шведами і війшов в згоду з Казимиром против Карла-Ґустава (як то дійсно Ракоцій потім пробував)—то козаки готові звернути свою зброю против самого Ракоція. Але союз їх з Москвою тривав далі—як то показує факт, що гетьман дав через московського посла свої листи до Ракоція—«коли се не припадково сталось, тому що саме тоді їхав» [1]).

Мабуть з сим гетьманським посольством звязана нова «асекурація» Ракоція на випадок коли дістанеться на польське королівство (копія без дати, видана без пояснення її походження, з гіпотетичним означенем, січень 1657 р.—що дійсно правдоподібне):

Ми Юрій Ракоцій і т. д. даємо знати для памяти—що хоч ми як князь Трансильванії вже зложили тверду і постійну конфедерацію з й. м. Б. Хм. і всім військом Зап., і на се обі сторони обмінялися певними дипльомами, але що з ласки божої і його таємного призначення, за помічю вищезгаданого війська Запор. і його гетьмана та заповненої їх зброї маємо ми бути вибрані на трон польський, тому нашим словом княжим і вірою нашою християнською ассекуруємо вищеназваного гетьмана і всі шановні стани (vitezlo rendeket), що ми в сій новій гідности полишимо їх і потвердимо в усіх їх імунітетах, свободах і в володіннях (határoknak birdolamiban), і наших підданих то заховувати примусимо. Згідно з договорами учиненими з Казимиром, королем польським і Польською республікою, або так як підчас нашої інавґурації (tempore inaugurationis nostrae) буде у нас умовлено з ними що до їх становища—з тим щоб вони нам і нашим наступникам згідно з вимогами кождочасного стану річей виявляли вірність, послух, а ми їм як і иншим приналежним нашої держави урочисто прирікаємо, силою сеї нашої асекурації нашу повну прихильність» [2]).

Була ся асекурація переслана з Сам. Богдановичом гетьманові чи ні, вона в кожнім разі лишається дуже цікавим документом—ілюстрацією того, як уявляв собі Ракоцій ролю козаків в тій Польщі, котрою він мріяв правити.

Відправивши московського посла, Ракоцій рушив в похід через гори, стараючись поспіти на визначений ним термін до Стрия, але тут зайшли ті стихійні перешкоди, коротко згадані Кравсом, а більш мальовничо описані у Ґрондского, що був свідком і учасником сього походу. Спочатку впали великі дощі й вилили ріки, так що ледво можна було знайти місце для табору. Потім раптом впали великі сніги і потисли тяжкі морози. Дороги стали непрохідні. Але Ракоцій велів зігнати людей, платив війську за роботу при відкиданню снігів, і не вважаючи на такі, здавалось—непоборні перешкоди, на початок лютого наспів на границю Польщі. А ще перед тим, наперед себе післав спочатку відділ війська під проводом Бакоша, аби зайняти гірські про оди і Стрий, як ключ до них, «на випадок коли б прийшлося чекати козаків», а далі свого ментора Кеменія, придавши йому своїх польських прихильників Косаковского і Ґрондского—робити серед шляхти настрій на користь Ракоція, мовляв самими Поляками покликаного короля, протектора і спасителя Польщі від чужозем ного завоювання і внутрішньої усобиці.

Листи до матери, писані з сього походу дають кілька цінних подробиць до загального образу даного сими мемуаристами. 21 січня Ракоцій пише з табору під Прислопом, описуючи тяжкий перехід через сей перевал.—«Не чоловік наш неприятель, але

[1]) Transsylvania II с. 264—5. [2]) Тамже с. 131—2.

сам бог против нас! Несприятлива погода так знищила нашу транспортову худобу, що ледви одного (вола) можна знайти, який би міг потягнути якийсь тягар. Води вилилися через сі жахливі дощі, Секлерії застрягли за Тисою... Не можемо описати, які клопоти маємо—бажали б уже скорше якоїсь почесної смерти. Боїмось, що коли якесь нещасте трапиться з Козаками (до приходу Ракоція), вони будуть думати, що ми се зробили навмисно (спізнились), і ми стратимо всяке довіре... Військо Бакошове стало під Бескидом, пана Кеменя рано виправляємо з тисячею драгонів, маючи на гадці три можливости: перша—коли Козацтво прийде і там не буде неприятеля, який міг би дати відсіч, Кемень з козаками звяжеться, а ми підем без армати—бо ми були змушені провіянт і армату пустити на Мукачівську дорогу. Коли Поляки будуть до нас прихилятись, він мусить підтримати їх прихильність. Трете—коли він стріне неприятеля такого, що на людське міркуванне він міг би його перемогти, він мусів би вдарити на нього. Коли ж перехід покажеться неможливим, і Козацтво не прийде, відправимо військо до дому, піхоту й наємне військо розложимо на кватирі, а самі подамось до Ечеду і будемо чекати божої ласки і кращої погоди», і т. д. [1]).

Але всі труднощі перебуто, і 31 січня Ракоцій пише з Сколього, з Галицької границі: «Вчора ми прийшли до Сколього, не вважаючи на тяжку дорогу, й мирно здорові. Вози лишилися, вони прийдуть за нами, але що найменше тиждень ми не бачили нашого провіянту і утримувалися виключно з мукачівських припасів. Сьогодня йдемо звідси до Синевідська, завтра до Стрия і як дасть біг—сполучимося з козаками: вони дають нам знати, що за три-чотири дні прийдуть сюди. Панові Кеменію принесено відомість, що Чарнецкий з 8 хоругвами хотів дати битву під Самбором, але з ним в битву не вступали, а з 500 німецької піхоти Остророга знищено; 100 чоловіка з 2 хоругвами й старшиною післано сюди. Під Перемишль на 8 лютого скликано шляхту. В Львівській околиці шляхта піддається, і в Перемиській землі богато зложило присягу, але чи додержать, біг зна. Тих що зберуться під Перемишлем ми з божою поміччю розгонимо, пошлемо туди наших людей з Стрия. Аби лише прийшли козаки, ми не будемо гаятися і потягнемо під Краків...» [2]).

Так от, як бачимо, Кравс помиляється, представляючи, що козаки чекали Ракоція в Стрию—навпаки він чекав їх тут, щоб іти разом на Краків. Вони запізнилися—дуже правдоподібно, що їх затримала в дорозі відлига, як то представляє Кравс. В кожнім разі протягом яких двох тижнів Ракоцій був оден паном ситуації в Галичині і міг тут на власну руку уставляти відносини, так як собі бажав, цілком ігноруючи козаків і приготовляючи їм таке місце в майбутній Польщі, яке визначив їм Ян Казимир своїми договорами. З становища козацької політики се була непростима стратегічна помилка—отсе опізненне Ждановича до Галичини. Правда, що доля посміялася кінець кінцем з мрій Ракоція так само як і з їх плянів.

---

Саме в розпалі козацької мобілізації до походу на Польщу мало приємним свідком її з'явився згаданий Абрам Лопухин [3]). Висланий з дорученнем лагодити козацьке невдоволенне з московського порозуміння з Поляками, він цілком несподівано для себе і для московського уряду наскочив в дорозі на похід козацьких полків під

[1]) Transsylvania II с. 351—2. [2]) Тамже с. 353.

[3]) Акти посольства в Актах Ю. З. Р. VIII с. 385 дд.—на жаль з копії сильно знищеної.

Віґу Церкву, на війну з Польщею. Цікаво, що київські воєводи, очевидно, не мали про се ніякого поняття; маючи своїм обовязком слідити за тим що діялось на Україні вони фактично жили тільки тим, що припадком попадало до їх «с'езжей избы», і всі їх інформації мали наскрізь випадковий характер. Московські післанці мали з сього погляду більше можливостей, і Лопухин певно не пропустив нагоди розпитатися про мету сеї мобілізації. Але те що він довідався в дорозі, для нас пропало, й лишилося тільки дещо з того, що він говорив і чув про се в Чигрині.

Він приїхав туди на Голодну Кутю, 15 н. с. січня. Стрічав його ґенеральний осавул Іван Ковалевський, і того ж дня гетьман—загодя попереджений про його приїзд, дав йому першу авдієнцію. Лопухин передав царського листа (тексту не маємо), дарунки гетьманові—доволі скромні: два сорока соболів; призначене для Виговського видано «иным часом», секретно. Всякі розмови гетьман відложив на пізніше; з огляду на піст і кутю, очевидно, не просив до обіду.

«Розговори» велись на другій авдієнції, по Йордані, 17 н. с. Посла приймав тільки гетьман з писарем. Лопухин насамперед переказав «милостиву похвалу» від царя за присланий з Кикиним текст договору з Ракоцієм і воєводами молдавським і волоським: цар не висловлювався против сього договору, навпаки—висловляв побажание, щоб гетьман далі підтримував зносини з Ракоцієм і воєводами та сповіщав царя, що вони будуть писати. Під сю хвилю жадав від гетьмана писаної реляції про хана і його політику, також про відносини між Ракоцієм і воєводами, і кого вони будуть підтримувати (очевидно в Польщі), і як саме—чи військом чи грошима?

Гетьман пообіцяв давати інформації; про хана оповів, що той ладиться до походу на весну, але невідомо куди саме. Між Ракоцієм і воєводами відносини добрі. Пізніше Лопухин розпитував гетьмана за посольство Волкова, що поїхав через Україну до Ракоція: коли його гетьман відправив і чи не чув про його дальшу долю.

Далі темою розмови були відносини до Польщі: цар запевняв, що він замириться з Польщею тільки в такім разі, коли Поляки виконають всі бажання царя, і не може бути мови проте, аби цар від України відступився—Лопухин говорив згідно з даним йому наказом, наведеним вище (с. 1256) про висилку козацьких послів на сойм разом з московськими, про границю з Польщею, про виленську комісію. Гетьман відповідав незвичайно стримано, замкнувся що, називається. Послів на сойм «людей добрих і знатних», обіцяв вислати, але на запитанне—кого саме, відповів, що мусить про се порадитися з старшиною. В справі границі здавався на волю государя—йому мовляв відомо, де межа козацьких городів з коронними [1]). На виправдання свого скептицизму в справі виленських переговорів завважив, що король не раз уже присягав і козакам і цареві, та ніколи не дотримав присяги. На се Лопухин відповів доволі довгою, але мало переконуючою реплікою, що цар покладається на бога—що той покарає його неприятелів, коли вони присяги не дотримають, і він їм в такім разі вірити більше не буде.

Гетьман тоді сказав: «Прислали нам приятелі з Польщі листи, як то кн. Одоєвский з товаришами в своїм посольстві поступалися нами, військом Запорізьким, польському королеві перед його комісарами. Але ми тим листам не віримо: віримо тому, що вел. государ переказує до нас через тебе і у всім на нього покладаємось» [2]). В відпо-

[1]) Текст звідомлення в сім місці неясний.

[2]) Копія в сим місці сильно потерпіла, і текст не дуже ясний, але в головнім зміст не викликає сумнівів—Акты ЮЗР. VIII с. 392.

від на нові запевнення посла, гетьман і писар встали і повторили свою декларацію довіря цареві, з побажаннями йому всяких успіхів над ворогами (не наводжу її, бо передана вона в шабльонних канцелярських виразах московських, які не лишили ніякого оригінального кольориту).

Розмова поновилася другого дня, 18. н. с., і гетьман з писарем знову наказували Лопухину запевнити царя в їх повній льояльности. По сих запевненнях Лопухин став розпитувати гетьмана і писаря про козацький похід, що він спостеріг у дорозі: «Як я їхав козацькими (черкаськими) городами, і з богатьох городів і місточок ідуть козаки, а як я їх питав, куди йдуть, відповідали: «Йдемо на службу під Білу Церкву».

Попереднього дня—зазначує в звідомленню Лопухин, він зібрав деякі відомости (від Виговського очевидно, ім'я пропало)—сказав йому, що попереднього року були шведські посли, пробули три дні і були відправлені, але гетьман з ними своїх послів не посилав; потім були посли венгерські, волоські й мунтянські, і волоських та мунтянських відправлено скоро, а венгерські (Ракоцієві), видно, зіставалися довше і з ними «після Миколиного дня» (18 грудня) поїхав Антін Ждановичь, а з Ждановичем мають іти полки: Київський [1]), Переяславський і Білоцерківський—мають сходитися під Білою Церквою, і там же мають зібратися «охотники». Тепер на сю тему Лопухин хотів дістати офіціяльні пояснення від гетьмана. Але гетьман і писар не відкрили дійсної мети походу, а заслонилися пограничними зачіпками з Поляками:

«15 грудня [2]) стало нам відомо, що Ляхи напали на городи Чернівці і Калюс [3]), вирубали людей і майно забрали, і ми післали полковника київського Антона Ждановича з полком (Київським очевидно), та ще полк Білоцерківський і Переяславський, і богато охотників пішло, і ми їм веліли стати в козацьких городах на границі від Ляхів, і коли Ляхи їх зачеплять і будуть пустошити козацькі городи, він (Антін) буде з Ляхами битись; а збирати Антонові веліли ми всі полки під Білою Церквою».

При тім гетьман в такім світлі представив похід Ракоція на Польщу—виразно відділивши його від експедиції Ждановича. Ракоцій змовившися з воєводою молдавським і мунтянським пішов на Яна-Казимира; 22 січня (с. с.) вони мають зійтися з Ляхами (прихильниками Ракоція). Робить се Ракоцій в порозумінню з шведським королем, своїм союзником і свояком; коронний маршалок Любомірский просив Ракоція не чіпати його маєтностей, обіцяв йому за се віддячити. А Ян-Казимир тепер в Ґданську, і шведський король пішов на Ґданськ. Ян-Казимир веде переговори з царем про замиренне, а сам послав ксьондза до султана, перебравши за черця (православного очевидно)—буде він намовляти султана, щоб наступив на козаків, обіцяє йому за те Ян-Казимир вічну данину. «Ми післали на Волощину щоб про все се розвідати, і як дістанемо відомости, зараз пришлемо з умисним посланцем вел. государеві».

Додав ще про цісаря: він виступає посередником перед царем, а сам безнастанно помагає Янові-Казимирові.

Писар пригадав, що гетьманські посли ті що були в Вильні—«Григорій Гинмар [4])

---

[1]) Се ім'я пропало, але його можна зміркувати з розмови 18 січня, с. 393.

[2]) імя місяця пропало, але очевидно, що се грудень.

[3]) Були може названі ще якісь містечка, але се місце зіпсоване; замість Калюса в друкованім Кальник, але судячи з листу гетьмана (нижче), треба думати, що се Калюс. «Чернецы» мб. Чернівці.

[4]) так надруковано, але викликає сумніви.

з товаришами», не одержали від московських уповажених ніякого звідомлення про ухвали комісії коли їх відправляли до гетьмана; те що гетьман знає про всі ухвали, знає з листів отриманих з Польщі від приятелів—і тепер Виговський пересилає їх цареві [1]).

В сепаратній розмові Виговський оповів Лопухину, що Ракоцій доручив йому намовляти гетьмана виступити посередником між царем і шведським королем, щоб їх помирити; Виговський просить дати се знати цареві, коли б була на те нагода. Також переказує йому дещо про Старий Бихів.

Другого дня, 19 н. с., гетьман відправив Лопухина з грамотою до царя; в ній повторяв запевнення своєї вірности й готовости служити, а далі подавав такі відомости:

Султан турецький велів усім ордам бути готовими на війну. Козацькі посли повернулися з Криму, теж привезли відомість, що вже третій наказ вийшов від хана, аби всі орди були готові, тільки не знати, куди мають іти; «дехто каже, що похваляються йти на тутешні украйні, і на инші пограничні волости», тому цар мусить показати велику обережність на пограничу, бо звичайно Татари де-инде чутку пускають, а де-инде бють.

«Ляхи своїх старих хитрощів і неправд не хочуть лишити: уже після з'їзду (виленського), випавши з Камінця вирубали город Калюс [2]) і на инших місцях. коло Бару не мало християн побили. А тепер знову в Пинськім повіті монастирі попалили, православного архимандрита лещинського отця Йосифа замалим не вбили. а чернців його таки всіх побили на смерть, тільки сам він ледви втік, за помічю божою. Також по иншим місцям чинять християнам (православним) ріжні кривди, і нашу православну віру зневажають. І ми видівши такі їх неправди вже почали збирати військо до пограничних людей: кільком полкам веліли рушитися против них» [3]).

Все се робить таке вражіннє, що поставивши на карту спільний з Ракоцієм похід на Польщу, гетьман і його однодумці старалися притишити всякі можливі непорозуміння і розходження з Москвою, щоб не сполошити сього пляну.

---

Сі настрої відбилися мабуть і на незвичайно здержливім прийняттю, яке стрілo так довго проектоване, так довго сподіване посольство шведського короля. В двадцятих днях січня добився до Чигрина його посланець, Том Ґаршовен з листом не знати котрим: він не заховався, але судячи з відповіди гетьмана не містив нічого більшого над попередні запевнення, що Карло-Ґустав має велике бажаннє війти з формальний союз з козаками, і при першій можливости його посольство з'явиться у гетьмана. Але на той же час наспів з Семигороду і Ґотард Велінґ, як повномочний посол для договору [4]), і скоро помітив, що український уряд під сю хвилю зовсім не хоче входити в формальний союз, хоч і не жалує запевнень приязни. Виговський поспішив виправити Ґаршовена з нічого не значущим листом гетьмана: не згадуючи про приїзд Велінґа, гетьман запевняв Карла-Ґустава, що проволоки з посольством, через неможливість переїзду, нічого не зміняють в приязних настроях: український уряд твердо стоїть в своїх обі-

---

[1]) Ся частина звідомлення знищена до непізнання, я приблизно реставрую зміст, наскільки можна його відгадати.

[2]) Надрук.: На Люз.

[3]) Акты VIII с. 392—5.

[4]) Виїхав від Ракоція 22. XII.—Trans. II с. 259.

пянках і додержить їх до моменту, коли явиться можливість формального договору. Тома Ґарсона (так), дворянина королівського, радо прийнято і негайно відправлено, щоб його місія не потерпіла якоїсь шкоди; коли явиться можливість безпечнішого приїзду і від'їзду для королівських послів, вони також як найскорше будуть відправлені. «Взагалі в. к. в. не буде мати ніяких причин скаржитися на яку небудь змінність з нашої сторони—бо ми самі не любимо ніяких непевних людей (непостійної вірности), в. к. в. знайде в нас щирість відповідну мужам, що цінять своє честне ім'я» [1]).

Тільки виправивши сього післання, 28 січня, Виговський війшов в переговори з Велінґом. Але побачивши, що до козацьких претензій на Зіхідню Україну він не має точних і ясних позитивних директив від свого короля, Виговський взяв се на раду, і рада старшини ухвалила стриматися від союзного трактату, поки шведський король не дасть виразної згоди признати за козаками право на західні землі і на все, що вони в сій війні здобули (розумій в Західній Україні і на Білоруси).

Сам Велінґ так се описує в реляції королеві:

«Того самого дня (по приїзді) [2]) я зараз же привитав п. писаря Виговського і він просив у мене короткої розмови перед авдієнцією. Я з повною готовістю на се погодився, заявивши, що маю виразний наказ війти з ним як з високим міністром в цілком довірочні зносини. Але за кілька годин він мене перепросив, що не може зо мною побачитися, тому що зайшли важні справи і не дають йому сеї змоги. Другого дня по тім визначив мені авдієнцію гетьман і обмінявшися чемностями (curialien) запросив мене до столу, як се у них прийнято. При сім обіді було спомянуте з похвалами імя й діла в. кор. вел. Але що гетьман живе просто і мізерно, так що в тім же покою де він дає авдієнцію він їсть, спить і всю свою фамілію при собі має [3]), я не мав змоги виложити своє, і тільки в загальних виразах запевнив прихильність в. кор. вел. і щире бажанне оберегати інтереси Запорізького війська і все що може служити забезпеченню сеї держави [4]).

«Те саме висловив і гетьман—що він присяг богові ніколи від сеї приязни не відступити, та просить і остерігає в. кор. в. не давати себе переконати брехливим Полякам і не входити з ними в ніякі союзи. Кілька разів пр тім гостро закляв, щоб їх бог знищив і викорінив. А я запевнив, що в. к. в. ніколи ні в гадці не мали сього, тим менше не війдете в довірочні відносини і трактати з таким кривоприсяжним народом, і се йому було приємно і мило.

«Другого дня я чотирма наворотами просив у Виговського розмови, але він кожного разу відмовляв ріжними вимівками, і я зрозумів, що він се на те робить, аби

---

[1]) Архив III. VI с. 375—6, підпис: Serenissimae maiestetis vestrae regiae amicus intimus obsequiisque paratus Bohdan Chmielnicki dux Cohor. Zaporovianae. Лист очевидно також попав в польські руки і був переданий Москві, бо опинився в актах Посольського Приказу. Мабуть се про нього оповідав гетьманові Бутурлин, що 17 лютого (с. с.) зловлено післанця шведського короля, що їхав від Хмельницького з його листом до короля на Слуцьк, і приведено його до литовського гетьмана Сопіги до Берестя—так Сопіга оповідав московському післанцеві. Акты Ю. З. Р. III. с. 572.

[2]) День його приїзду до Чигрина Кубаля виводить на 26 січня н. с. (с. 190) але мені здається, що приїхав він трохи скорше: 22—24-го.

[3]) Weil aber der Feldherr sehr privat und schlecht lebet, auch in derselben Stuben da er Audience giebet, isset, schläffet und seine ganze Familie um sich leidet...

[4]) und wass zur Conservation ihres Statss gereichen könte.

я з тим Скотом (Ґаршовеном), присланим з листом від в. к. м., не міг повідомити в. в., що хоч вони й бажають добрих відносин і приязни, але входити в альянси або в твердий союз до сього часу ще не рішились—як я то поволі виміркував. Через те вони дуже приспішили виїзд того Скота Тома Ґаршовена, а мині виразно дали зрозуміти, що мені нічого нетреба писати при сій нагоді до в. вел., чому я й покорився і не став далі наставати [1]).

«По двох днях він (Виговський) запросив мене на переговори, і я ні трохи не загаявся, зараз ставився, наговорив йому компліментів, привитав від в. вел., обіцяв усяку ласку—бо мовляв ваше величество певні, що він візьме до серця сю спільну справу і зробить все що може послужити щирому союзові й приязни. Виговський відповів коротко, що завсіди був вірним слугою і приятелем в. вел., і ви можете бути певні, що таким лишиться до свого кінця. Далі просить мене, щоб я цілком щиро виложив доручене мені від в. вел.—бо у них не прийнято довго трактувати. Тоді я докладно представив йому, як в. вел. завсіди ставився прихильно (до них), не тільки задля старої приязни яку вони підтримували з Короною Шведською, але і з огляду на ту довірочну кореспонденцію, яку вони вели весь час з в. вел. В. вел-во тримаючи в своїй протекції їх інтереси за таку їх вірність, постановив не тільки продовжувати сі старі приязні відносини, але й заключити більш формальний союз, тим більше, що обставини складаються так що для обох держав (beyder stats) він дуже потрібний.

«Виложивши все се широко, згідно з інструкцією, я закінчив чемним проханнем, щоб вони мені дали відповідь на сі два пункти: Чи можуть вони для підтримання і поглублення старої приязни війти в ближчий союз і альянс? Чи на підставі такого союзу схотіли б вони зараз післати в. вел. поміч против спільних ворогів обох держав?

«Я умисно поставив сі запитання, тому що тут принято, що їх питають категорично і вони почувають себе обовязаними так відповідати, і я за тими відповідями хотів покерувати свої переговори. І я дістав відповідь, що вони постановили післати з визначніших своїх старшин двох до в. кор. вел. і заключити такий договір. Не думали вони, що в. в. потрібна поміч; але коли б вона була потрібна, то вони не тільки з 1000 [2]), але і з усіми силами готові стати до послуг в. в. Тепер вони післали 40 тисяч семигородському—князеві не силою нового союзу з ним, але тому, що довідалися про союз його з в. вел., і тому ся їх поміч має послужити также в. вел., як і князеві семигородському.

«Хоч мене ся відповідь здивувала, я подякував приязно і запевнив, що в. вел. буде приємно мати змогу устно відкрити свої гадки таким високим особам.

«Що до помочи поясняв я, що мусіли в. в. винести протягом сих двох років, на собі одним двигаючи весь тягар війни і виручаючи тим приятелів сусідів; висловив здивованнє, що тим відкладається сей союз, тим часом як вони самі його бажали. Тут писар перебив мені мову запитаннем, чи маю я повновласть? Я відповів, що без такої повновласти я не став би й говорити, і взяв її навіть з собою. Вони перечитали і перепросили, бо не знали, чи я в не присутности Торншільда маю ті самі права. Писар зараз велів її перекласти на свою руську мову [3]) і обіцяв про все поінформувати гетьмана і лише потім повідомити.

---

[1]) Одначе листа з Ґаршовеном Велінґ мабуть таки передав—того самого, з 17 (27), що згадує на початку своєї реляції.

[2]) Очевидно помилка, не знати чи має бути 30 тис., так як стояло в інструкції (вище с. 1285) чи инша цифра.

[3]) in ihre Reusische Sprache—с. 204.

«Помітивши, що вони не дають мені приводу до дальших питань, я використав се що вони сказали про непотрібність помочи і вияснив їм, як в. в. були несправедливо ображені Московитами і понесли великі шкоди, і що б вийшло для них (козаків), коли б вони сидячи тихо пустили се повз себе. Канцлер схвилювався сими представленнями, виявив великий жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з в. вел., заклявсь і писанням своїм хотів доказати, що приложить всі зусилля аби відвести (царя) від його намірів. Той не тільки не відчував сього, але був невдоволений на козаків за те що вони йому не помагають против в. корол. величества. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні з Шведами) як він собі то уявляв, і затрівожившися, що (козаки) теж можуть против нього виступити,—він (цар) незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана [1]) з виправданнями за те, що він учинив перемире з Поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з в. кор. вел. Наказав упімінути в. князя, щоб він постарався, аби війна з в. кор. в. була як найскорше скінчена, і попередив, що він (гетьман) в. величества приятель, і доки буде живий, нічого не почне против в. величества.

«Другого дня спитав мене оден міщанин, скільки мені треба буде коней під вози— бо гетьман йому наказав про се подбати. Я зараз післав до канцлера, щоб довідатися, як я се маю розуміти. Той зараз попросив мене до себе і виправдував сього чоловіка, що він се зробив з обережности, аби чогось не забракло.

«Але при тім пояснив мені, що з приводу моєї пропозиції була рада, і на ній ухвалено, не вступати в ніякі трактати, доки в. кор. вел. не признає за ними права на всю стару Україну або Роксолянію, де грецька віра була і мова (їхня) ще істнує— до Висли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того що було ними втрачено і несправедливо у них забрано [2]).

«Коли б я мав (таку декларацію) за рукою і печаттю в. кор. вел., то можна було б легко покінчити з союзом, тим більш, що у них нема звичаю робити довгі переговори. А з того побачив, що до піяких реальних договорів не прийде, доки сі краї, на які вони претендують, не будуть за ними признані. Тому взявся виробляти проект договору, почасти на те щоб вивідати, в чім вони погоджуються з в. вел., а в чім розходяться; почасти—щоб до певної міри задоволити їх в їх претензіях. Коли я передав його канцлерові, знову відбулася рада, і третього дня її ухвала була мені переказана через канцлера в присутности богатьох старшин («офіцерів»). Вони дуже дякували за щиру приязнь, яку весь час в. вел. виявляли, охороняючи їх інтереси

[1]) Очевидно мова про посольство Лопухина; цікаво порівняти його звідомлення з переговорів з гетьманом з інформацією Виговського.

[2]) es wehre dan dass ew. konigl. mtt. ihnen cedirte das jus totius Ukrainae Antiquae, vel Roxolaniae—da der Griegische glaube gewesen und die sprache noch ist—biss an die Weixel, damit sie dasselbe behielten, wass sie mit ihrem schwerdt gewonnen, und verlachet werden würden, wen sie nit vindicirten bey itziger gelegenheit, wass die ihrigen verlohren und ihnen mit unrecht ist genommen worden— c. 205. Се місце, взагалі дуже інтересне, між иншим показує, що в сім часі, під впливом відродженої національної і політичної свідомости, поняття «України» починало вже набирати того національного означення всеї етнографічної української території, якого воно набрало цілком виразно аж в наших часах.

й державу, і обіцяли завсіди покірно виконувати волю в. вел. Що до тіснішого звязку й союзу, то хоч вони й дуже хочуть війти в такий союз, але під сю пору не може се статись. (По перше)—тому що полковники [1]) всього Запорізького війська, без згоди котрих се не може статись, про се ще не повідомлені; за кілька годин дано буде наказ, щоб вони за кілька тижнів зібралися і щось певне в сій справі постановили. По друге—з князем семигородським і з обома волоськими князями уложено союз, і їм також треба дати знати про се (проектований союз з Швецією). По трете—вони ще не мають ґарантії від в. кор. вел., якої сатисфакції і нагороди мають сподіватися з сеї війни. Тому вони просять в. вел. з усею приязню відкрити їм остаточні інтенції і катеґоричні резолюції що до сеї польської війни, а вони за кілька день те саме зроблять через своїх послів до в. кор. вел.

«Тим часом альянс завязаний з кор. Христиною і короною Шведською далі зіставатиметься в силі, і в. вел. можете вповні спуститися на їх слова та ні трохи не сумніватися що до їх постійности. Для кращого запевнення в. в-ва. гетьман не тільки збирається сам вийти в поле з першою травою, щоб знищити спільних ворогів, але хоче закликати й вел. князя (московського), щоб він стримався від яких небудь ворожих кроків против в. кор. вел., а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію; в противнім разі він [2]) пошукає иных способів. Свому полковникові Антоніеві він уже дав наказ, на випадок коли б в Польщі знайшлися якісь Московити, трактувати їх як неприятелів. Післав також до Отоманської Порти і до татарського хана, сповіщаючи їх, що він війшов у тіснішу приязнь з в. кор. в-вом., з князем семигородським і з обома волоськими князями, і просить їх (султана і хана) нічого против них не починати, бо инакше буде змушений виступити против них.

«Хоч я широко відповідав на се все, вони не хотіли відступити від сих постанов і навіть зробили мені закид, що мабуть я порозумівся з Московитами, коли так дуже їм опоную і протестую. Тому мусів покоритись і заспокоїтися на тім, і без протестів пуститися в дорогу назад» [3]).

Так оповідав Велінґ у своїй реляції королеві. Але Виговський Лілієкроні, що приїздив продовжувати зачаті Велінґом переговори, зовсім инакше пояснив причину такого несподіваного закінчення Велінґової місії, і се пояснення повторив потім історіоґраф Карла-Ґустава Пуфендорф. Він пише що козаки були ображені тим, що Велінґ став торгуватися з ними за ті землі, на які вони заявляли претензії: силкувався лишити за королем Львів, Камінець і Поділле до Бару, тим часом як козаки домагалися всеї Червоної Руси до Висли. «Вони резонно питали: пощо Шведам сі широкі области, котрих козаки добиваються від Польщі в сатисфакцію, і як вони їх думають обороняти». Велінґ в'їдливо відтяв Хмельницькому, а коли Виговський хотів побачити його інструкцію, чи дійсно йому доручено ставити сі величезні жадання, він подер її перед ним. Хмельницький через те не схотів вести з ним переговори і заявив, що пошле послів до самого короля» [4]).

Я навів се оповіданне Пуфендорфа, бо воно мені здається правдоподібнішим ніж як се місце розшифроване в виданню реляції Лілієкрони Молчановського. Там сказано,

---

[1]) Велінґ пише—hauptmann, hauptleute.

[2]) «Гетьмана» Велінґ в своїй реляції пише з великої літери як пануючу особу, хоч у друкованім не витримано сеї правописи.

[3]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 201—7, лист без дати і місця написання.

[4]) De rebus a Carolo Gustavo gestis, c. 273.

що Велінґ викликав невдоволення при першій же розмові з Виговським, заявивши, що король претендує на городи по Бар, і він, Велінґ питав козаків, пощо вони хочуть богато земель від Польщі, і як вони їх будуть боронити [1]). Цілком ясно, що Пуфендорф далеко правдоподібніше розуміє ситуацію, вкладаючи таке запитання в уста козаків.

Місія Велінґа таким чином розбилася на справі приєднання до козацької України західніх земель до р. Вісли, українських і білоруських, «де була грецька віра».

Тому що Велінґ приїхав з Семигороду, козацький «канцлер» й инша старшина могли підозрівати, я сказав би—мали підставу підозрівати, що се Ракоцій настроїв його так, що він став торгуватися у козаків за Галичину і Поділле, що в даних обставинах—се було зовсім ясно—не мали ніякої вартости для шведського короля. Ними інтересувався Ракоцій, і з ним на пункті сих земель у козаків не все було ясно, як виявилося слідом. Відти підозріння, що Ракоцій тут щось інтриґує і звязав Карла, а ще більше Велінґа на пункті козацьких претензій на Західню Україну. Пізніше, після краху Ракоція, гетьман і писар се досить ясно дали зрозуміти Лілієкроні. Коли він добивався, щоб приступлено було до складання формального договору, вони відповідали, що наперед треба порозумітися з королем і з Ракоцієм в справі границь тих володінь, які вони хотіли одержати, і зазначали, що вони вважають свої інтереси нарушеними договором Карла з Ракоцієм. Даремно Лілієкрона старався їх розговорити, посилаюччись на свою інструкцію,—гетьман і писар і инша старшина посилалися на реляції Антона, скаржилися на поведінку Ракоція і висловляли переконанне, що в тім пункті він спирається на якусь конвенцію з шведським королем.—«Кн. Ракоцій договорився з в. кор. в-вом. на некористь поширення і укріплення їх свободи», формулював Карлові їх позицію Лілієкрона [2]). Се очевидно виявилось і в переговорах з Велінґом, в недовірю до його поведінки і бажанню провірити, чи есть у нього се в інструкції, чи він персонально працює для Ракоція. Чи при тім дійсно дійшло до такої різкої і не дуже правдоподібної сцени, що Велінґ подер королівську інструкцію на очах у Виговського, инша річ. Може бути що Лілієнкрона «різав» свого попередника. Але в кожнім разі довіре до Велінґа пропало, гетьман і писар не схотіли з ним трактувати.

Лист гетьмана, висланий з Велінґом до шведського короля, досі невідомий; маємо тільки лист до Ракоція, що мав Велінґ відвезти, вертаючи назад через Семигород; він має дату 26 с. с. січня (5 лютого)—се мабуть день відправи Велінґа. Гетьман згадує про принесеного Велінґом листа від Ракоція, з намовою вийти в союз з шведським королем (як то зробив сам Ракоцій). Гетьман запевняє в своїй охоті до сього—се він засвідчив листом до короля, дорученим Велінґові. Тому що шведський король не передав через Велінґа конкретних умов договору, гетьман хоче в короткім часі вислати до короля своїх послів [3]). Очевидно, що такий більше менше лист пішов і до короля.

В посольстві до Карла-Ґустава вислано Дорошенка, але і сим разом йому не пощастило. Виговський оповідав потім Бутурлину, що «козак Дорошенко», посланий від гетьмана з листом до шведського короля, не міг проїхати, тому що Ляхи в ріжних місцях стояли в значній скількости (в скопѣ) і він вернувся з тим листом назад [4]).

[1]) Переклад Молчановського на с. 295—6.
[2]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 309, переклад на с. 315.
[3]) Архив III. VI с. 193.
[4]) Акты Ю. З. Р. III с. 572.

Тому що посланця названо по імени, я думаю, що се був не простий гонець, а повномочний посол—що се було те гетьманське посольство, пообіцяне королеві через Велінґа. Думаю, що воно було післане доволі скоро після від'їзду Велінґа, але не могло добитися до короля і вернулося з нічим.

Карло-Ґустав тим часом хвилювався не дістаючи від Велінґа ніяких відомостей про висліди його місії. Як довідуємося з його листу з 20 с. с. лютого [1]), він 9 (19) післав Велінґові пригадку через Кеніґсберґ, копію другого дня через Семигород, а 2 н. с. березня пише йому знову наказ—не упускати нічого задля скоршого виконання даного доручення. «Коли у гетьмана Хмельницького і всього Запорізького війська се лежить на серці, щоб предківську віру, свободу і нову державу [2]) від польських кривд не тільки під сю хвилю, але і в будуччині від усяких напасників захистити і становище держави своєї уліпшити і утвердити, нехай вони зрозуміють, що саме нинішній час придатний на се. В збройнім союзі з нами і з князем трансильванським вони можуть виступити з справедливою пімстою проти ворогів своїх, стільки разів віроломних, і відібрати їм всяку можливість шкодити на будуще. Щоб здійснити сей спасений плян, дуже важно, щоб ти використав усяку нагоду, аби усунути всякі розходження які існують між згаданим князем (Трансильванії) [3]) і козаками і могли б зашкодити спільній справі, та вплинув на них, щоб вони мали на увазі свою користь в сій спільній справі. Бо коли вони (козаки) дадуть відвести себе від сеї спілки яким небудь обставинам: або звяжуться з Поляками, за порадою наших неприятелів [4])—так як Москалі в вилейських умовах до того змагають, щоб їх кінець кінцем привести до послуху Полякам,—або вповні покоряться Москалям,—ти мусиш їм представити, як мало безпечности вони в тім можуть сподіватись для себе. Бо ж вони не можуть нічого доброго чекати від зближення (Москви з Польщею). Мати над собою паном сильного московського царя було б для них також небезпечно як і польського короля. Вони не можуть подбати про свої інтереси краще як захистивши свободу своєї держави за помічю зброї нашої і трансильванської, так щоб не мати якогось небезпечного пана над собою і не терпіти більше кривди в тих політичних і церковних справах, котрі вони собі поправили (буквально: назад собі вернули).

«Для сього вони повинні забезпечити себе не тільки від Поляків, але і від Москви, так щоб не треба було згодом берегтися з її сторони того самого (що козаки терпіли від Поляків). Тому се лежить в інтересах їх держави (Status), щоб московський цар мав обмежені сили (moeratis imperii viribus gaudeat) і не протягав своїх жадних рук далі, ніж то йому належить і добро сусідніх народів позволяє, а користувався своєю владою спокійно, не викликаючи їх невдоволення.

«Коли ж він і далі не перестане нас напастувати війною, гетьман Хмельницький повинен пошукати нагоди витолкувати йому, що йому треба добре обрахуватися з перспективами сеї війни, розпочатої ним (царем) без усякої справедливої причини, бо коли він буде її продовжувати, то може накликати на себе велику небезпеку, підпявши на себе різні народи».

Далі наказує постаратись у гетьмана, коли козаки підтримують ще зносини з Та-

[1]) Архив III. VI с. 208.

[2]) novum statum.

[3]) Можливв, що се натяк на непогодженне претензій козаків і Ракоція на українські провінції Польщі.

[4]) Розуміється мабуть австрійське посередництво.

тарами, щоб він вплинув на хана, аби той не воював Шведів в інтересах Польщі, а краще звернувся против Москви, як свого природженого ворога [1]).

Чи зловили деневдь сі листи Велінґа, не відомо; але вертати назад до гетьмана по одержаній відправі він, розуміється, не мав чого, і по його повороті, не діждавшися козацького посольства, Карло-Ґустав вислав у квітні Данила, уже як свого аґента, з новим послом—своїм камергером Лілієкроною, особою більш поважною і певною ніж Велінґ.

---

Тим часом гетьмана атакувала рядом посольств польська сторона—безпосереднє своїми власними і через ріжних своїх посередників. Чи переривалися взагалі вони хоч на мент, не можемо судити, бо не можемо покладатись на повноту наших відомостей; але ясно, що відомости про наступ козаків разом з Ракоцієм розворушили наново польські круги і дали притоку до довгого ряду дипльоматичних кроків в козацький бік.

Звісний нам «континуатор переговорів» воєвода Ян Лещиньский при кінці січня вислав нове посланіє до Виговського, виправдуючися з довгої перерви в кореспонденції —вимовлявся своїм здоровлем, що вимагало заграничного лікування, і надіями на те що виленська комісія полагодить також і козацьку справу. Приймаючи вісти про козацьку поміч вислану Ракоцієві за симптом того, що козаки не почувають себе задоволеними, він пропонував свої послуги гетьманові і війську Запорізькому [2]).

Королева задумала повторити торішній експеримент, що проголошений був таким чудодійним: вислала свого персонального післанця до Чигрина, мабуть не так до гетьмана, як до його дружини. Подробиць не знаємо, але з згадки цісарського посла, що посол королеви був у Чигрині перед приїздом цісарців, себто в місяці лютім, і потім приїхав у друге разом з послом від короля, вже за побуту австрійського посольства [3]), треба думати, що сей королевин післанець, Слоневский, був прийнятий чемно. Тому й був потім приданий до офіціяльної місії (Беньовского), в надії що се зможе улекшити її роботу. Мабуть гетьманський двір знову не пожалував висловів незвичайної утіхи з такого вияву ласки і уваги з боку королеви.

Офіціяльну місію доручено писареві луцькому Станиславові Беньовскому, особистому знайомому Виговських і Тетері що придбав репутацію зручного дипльомата і зробив швидку карєру на сих переговорах з козаками.

Формально йому наказано вияснити гетьманові, що Ракоцій не мав ніяких оправданих причин зачинати війну з Польщею, і військо Запорізьке не повинно йому помагати. Але головним ділом йому доручено було шукати порозуміння, чи то «успокоєння» як висловляється інструкція, з гетьманом і старшиною, на основах соймової ухвали 1655 року.

«Працювати треба в двох напрямах. Перше—вибити з голови Хмельницькому і війську Запорізькому, що ті їх маневри і переходи від протекції одного (монарха) до другого, ніби то здаються доцільним для захования окремішности [4]), але в дійсности се тільки тінь і видимість.

---

[1]) Архив с. 207—9.

[2]) Лист з 31 січня, в копіярії Лещиньского, Чортор. 388—витяг у Кубалі Wojna brandenburska с. 360—1.

[3]) Реляція Маріяновича с. 544, як нижче.

[4]) te iego procedery—czodząc od iednego do drugiego protektyi—zdadzą sie bydz pro tunc dobre, ze go conservant separatim.

«Спочатку мав союз з Татарами, але прийшло до того, що ті воліли погодитися з королем і Річпосполитою, а від нього відступити. І торішньої угоди вони з ним ніколи б не вчинили, якби не прийшло гаряче писанне від короля до хана—аби він перетягнув Хмельницького в наш бік.

«Пішов Хмельницький до Москви—але чи й та не жалує також згоди з ними? Нехай Хмельницький уважає, як його Москва трактує, коли не хотіла його послів допустити до наших послів у Вильні. Коли Москвитянин через відірванне провінцій претендує на Україну, чи можна думати, що він не взяв би козаків у ярмо, як би одержав (Україну)? Тільки того ніколи не буде! [1]).

«Нарешті бере Хмельницький останню протекцію—Ракоція, на такий випадок коли б ми помирилися з Москвою. Але нехай поміркує, що Ракоцій міг би мати успіх над нами тільки зразу, поки ми не замирилися з иншими сторінами. Але чи може він видерти від Москвитина і у Шведів, що ті забрали? Виходить, що не може! А здобувши (лише) кілька воєводств, мусів би він шукати фортуни на Україні, а значить—сідлати козаків. Бо без України не маючи ані Вликопольщі, ні Прусії, ні Литви він не міг би боронитись. Значить—руїна козакам!

«Чи ж не краще порозумітися з справжнім паном, себто королем і Річпосполитою, що мають право (до козаків) і обеднати (на ново) се тіло? Не для уданого тільки спокою і не для фортун—але щоб триматися трівко і на вік, коли даються їм щирі, найкращі умови—як то Річпосполита поступила їм у своїй інструкції, що має під печатю Річпосполитої п. воєвода чернигівський [2]), і в. м. то читав єси. Як пчола в квітках мід, так він може в тім найти ґрунтовне заспокоєнне і задоволенне війська Запорозького, коли поставиться розважно і розумно.

«Взагалі всю увагу звернути треба на те, аби показати йому (Хмельницькому), що з ніким він не може договоритися краще й ґрунтовніше, як з королем і Річ., бо по замиренню з ними лекше піде з всіми иншими.

«Насамперед—Шведи вже серйозно заходяться коло замирення. Коли б прийшло на замиренне з ними на справедливих і почесних умовах, а з козаками теж стала згода,—тоді Москва, що має тепер (тільки) перемире до сойму, побачивши, що ми і з Шведами погодились, і з козаками,—мусіла б сама шукати згоди з нами. Тоді й ми замиримося з ними не инакше як на справедливих умовах, і замиривши Річпосп. з усіх сторін в нічім не порушимо вільної елєкції [3]).

«А коли Хмельницькому так дуже лежить на серці приязнь з Ракоцієм, чи не краще мати її в спокою і лишити все инше на волю божу? Бо коли його веде до того союзу даремний страх, що ми замирившися з иншими державами обернемо нашу зброю на козаків—то сього нема в замірах Річпосполитої і короля. Навпаки, і нам і Хмельницькому з козаками почесніше і корисніше саме тепер замиритись!

«Взагалі все вести до того, щоб він (Хмельницький) запевнився в ласці короля і Річпосполитої і з нами замирився, а помочи против нас нікому не давав—бо князь семигородський не має ніяких причин до війни, як видко з наведеного вище».

---

[1]) Дивна нельогічність! Польський уряд страшить козаків, що Москва поневолить їх, коли дістане Україну, і додає що того ніколи не буде. Значить не може бути й замирення Москви з Польщею, і козакам нічого не загрожує.

[2]) Розуміються умови ухвалені соймом 1655 р.—вище с. 1093.

[3]) Натяк на московські домагання, щоб московського царя примусово вибрано на польського короля.

Важно, аби се замиренне з козаками наступило до сойму, що має трактувати питанне про вибір царя на польського короля. Сойм міг би тоді з легким серцем відкинути московські жадання, що зводяться до альтернативи: або відступленне України, або вибір царя на польський престіл. А перше значить поневоленне козаків, друге—поневоленне всіх мешканців Річипосполитої. Козаки повинні помогти Полякам відкинути й одно й друге.

Коли Хмельницький почуває себе звязаним даною цареві присягою, нехай при наймні зістанеться нейтральним: нехай не помагає Полякам на Москву, ні Москві на Поляків. Союз свій з Ракоціем нехай трактує як союз дефензивний—бо Ракоцій не має причини до зачіпної війни. З Шведами також може бути згода, але передумова для того всього—замиренне з козаками [1]).

Все се виглядає, розуміється, дуже наївно. Аргументувати Хмельницькому, що він повинен помогти Річипосполитій поратися з своїми неприятелями,—коли вся політика козацька зміряла власне до того, щоб можливо заплутати Польщу в заграничні війни. Настоювати на тім, щоб військо Запорізьке як найскорше хапалося умов запропонованих соймовою комісією 1655 р.—коли протягом півроку, що минуло з того часу, військо ні разу не заявило, що сі умови його вдоволяють. Домагатися щоб замиренне сталось іще перед найближчим сеймом—аби поставити московську дипльоматію в можливо некорисне становище, тим часом як тільки соймова конституція могла дати якусь певність новому договорові козаків з Польщею—як би вони вже таки на неї злакомилися!

За всім тим не можу погодитися з пок. Кубалею, ніби то посольство Беньовского мало тільки маніфестаційне значінне: «показати цареві, Порті й ханові, що Польща бажає згоди з козаками», а реальних виглядів на успіх в тім часі не мало ніяких [2]).

Справу трактовано серйозно, бо обставини дійсно більш ніж коли небудь змушували Польщу бажати замирення з козаками за всяку ціну. Завданнєм Беньовского було перед усім, як показує інструкція—пошукати доріг до настроїв старшини: викликати в ній бажанне порозуміння, відновити колишні звязки і нахили в польський бік. Як волинський шляхтич і земський писар він дійсно дуже добре знався на козацькій старшині, на її шляхетських елементах спеціяльно, і знайшов до них дорогу. Визнався в дуже сприятливій ситуації, котру витворили московські претензії, боротьба партій за спадщину великого гетьмана, страх перед небезпекою будущого. Як побачимо далі (і се признає Кубаля), сам Беньовский дуже оптимістично оцінював результати свого посольства, і так само двір, і дійсно—моральні успіхи його були значні, хоч

[1]) Інструкція без дати і без початку, з актів метрики що була в московському архиві заграничних справ, в Жерелах XII с. 420; час виясняється змістом і обставинами подорожі Беньовского—се місяць січень 1657 р. очевидно. В збірнику листів кн. Четвертинських, Чортор. № 2446, ст. 47 есть лист Беньовского до старости луцького, «ідучи в посольстві до Хмельницького», теж без дати: Беньовский сповіщає його, що вернувшися з Жорнова, одержав наказ від короля на се посольство, виданий мабуть іще перед тим як прийшла вість про наступ Ракоція. Мабуть се треба розуміти про час перед тим як Ракоцій перейшов границю Польщі, себто перед серединою січня. Беньовский каже, що вислав уже перед собою Адама Радліньского «з гончими листами», і сам за ним слідом поспішає до Хмельницького.

[2]) Wojna brandenburska с. 193 і 199.

ми, на жаль, і не маємо якогось фактичного звідомлення з його переговорів і розмов, без сумніву дуже цікавих.

Одночасно польський двір заходився зробити натиск на козаччину в сім напрямі через її союзників і протекторів—кримського хана і отоманський диван. До Криму приблизно одночасно з Беньовским вислано звісного нам аґента Ромашкевича. Йому доручалось повідомити хана про успіхи Поляків в війні з Шведами і про результати виленської комісії: уложено перемире; але до згоди не можна було прийти через вслікі вимоги Москви, бо цар жадає або відступлення частини Литви і цілої України—або польської корони для себе. Такі високі претензії піддає йому союз з козаками. Доконче потрібно відвести козаків від сього союзу, щоб збити Москві її пиху або приборкати її зброєю, і нема на те иншого способу, тільки щоб хан, як протектор і союзник козацький, котрому козаки завдячують, «що тільки мають щастя», примусив їх до того, щоб вони задоволилися Зборівськими пактами і замирилися з Поляками на сих умовах, подиктованих покійним ханом і нині ще живим візирем. Поляки щиро прагнуть згоди з козаками, вони навіть готові ще більше позволити Хмельницькому і Виговському—аби тільки була щира згода, шляхта вернулася на Україну, пани мешкали в свої маєтностях. «Тоді б хан й м. скоро б погодився з козаками, а ми заспокоїли Москву».

«Але Москва так удає, що ніхто не може замирити козаків з нами, тільки вона, бо вони сприсяглися один одного не відступати. А се противне повазі хана й. м., бо козаки завдячують всі свої успіхи покійному ханові.

«І то треба сказати, що шляхта в. кн. Литовського, і та що має маєтности на Україні, з огляду що козаки з Москвою тримають ті маєтности, може повірити запевненням Москви, що (тільки) вона може повернути їй маєтности на Україні. Тому стане на соймі натискати, щоб ми доконче помирилися з Москвою» (себто вибрали царя королем польським).

«Тому хан мусить або відвести козаків від Москви, або принаймні добитись від них нейтральности, а тоді Поляки—особливо якби ще замирилися з Шведами, дали б собі раду з Москвою».

На думку короля для сього могли б бути такі способи:

Один—се щоб хан і Отоманська Порта вислали послів до Хмельницького і загрозили йому, як що він далі схоче триматися з Москвою против Поляків.

Другий—рекомендований королеві самим ханом—щоб Поляки замирилися з Шведами, а хан добився у султана наказу обом господарям, щоб вони разом з частиною Орди пішли на Москву, коли Поляки підуть туди походом. Друга б частина Орди тим часом сама чи з господарями «стала над козаками», щоб вони не сміли вийти з дому—ні Поляків воювати ні Москві помагати.

На Ракоція також добитись від султана наказу, щоб він не помагав ні Шведам, ні козакам, ні Москві против Поляків. А хан щоб на всяк випадок ладився на весну в похід.

Тим способом Польща і Крим могли б зломити своїх ворогів.

До сього було потім наздогін додано ще інструкції. Ракоцій таки вибирається походом на Польщу, в союзі з козаками і господарями. Тому треба, щоб пограничні баші наступили на їх край, а хан щоб став зараз з Ордою над козаками, і коли б вони хотіли рушити на Подьщу, щоб Татари воювали Україну. Иншу частину Орди нехай хан виправить на Семигород і на оба господарства [1]).

[1]) Жерела XII с. 428, з коронного архиву, без кінця і без дати.

Такі самі побажання виправлено безпосереднє до султана, з звісним нам стражником коронним Мар. Яскульским [1]). Він мав насамперед рішучо заперечити те що говорили в Царгороді попередньому послові Беньовскому: що Поляки своїми насильствами привели козаків до того, що вони піддалися («присягу вчинили») Отоманській Порті. Дійсною причиною їх повстань було те що король в інтересах Порти заборонив козакам ходити на море. Хоча хан старався замирити козаків з Польщею, і Поляки щиро того бажали, козаки ухилялись від сього замирення і піддалися Москві. А тепер коли й Москва йде на замиренне з Польщею, Хмельницький укладає нову лігу з обома господарями, з князем семигородським і з королем шведським. Король просить отоманський уряд вглянути в сю ситуацію і своїми впливами і силами розбити сю лігу—небезпечну не тільки для Польщі, але й для Порти. Бо коли притиснена стількома ворогами Польща буде примушена сповнити домаганне царя і вибере його своїм королем, чи се користно буде для Порти мати такого сильного сусіда грецької віри, маючи під своїм пануванням стільки Греків (взагалі православних), котрі б тоді потягли під панованне московського царя? Порта не тільки з огляду на свій договір з Польщею, що нарушується тепер виступом її васалів; але і з огляду на власний інтерес мусить розірвати згадану лігу. Вона повинна написати до Хмельницького і порадити йому замиритися з Польщею, тому що Порті напевно відомо, як щиро бажає король польський і Річпосполита жити в згоді з козаками. Вона повинна стримати князя семигородського і господарів від війни з Польщею. Найкраще се може зробити через хана і башів сілістрійського і будинського (буда-пештського)—нехай їм се доручить. Найкраще буде як хан з башами спільно одною частиною Орди звяжуть козаків, а другою нападуть на князя семигородського (і господарів), якби він пішов на Польщу.

«Одначе король і Річпосполита не бажають ніякої офензиви ні против князя семигородського ні против Хмельницького ні господарів. Хочуть тільки оборони від їх нападу—аби вони не перешкоджали заспокоенню Річпосполитої і не давали причини до нової війни. Коли ні козаки ні згадані «колліґати» не будуть мішатись (до війни з Шведами і Москвою), Річпосполита за поміччю божою і приязнею Порти і хана зможе прийти до замирення з ними. Князеві семигородському теж може бути користнішим тримати приязнь з королем і Річп., ніж з ким иншим. І Хмельницькому нічого не може бути безпечніше як жити в згоді з тими, що найкраще можуть дотримати з ними згоди—себто з королем і Річп.».

Післано також аґентів до господарів, і до царя. Інструкція послові до царя, підкоморію холмському Бонковскому датована 20 січня, але говорить про наступ Ракоція з козаками на Польщу ще не як про факт, а тільки як можливість. Посилаються перехоплені реляції шведських послів, висланих на двір Ракоція, аби переконати царя, що шведський король «зпрактикував Ракоція з козаками против панства й. к. м. (Польщі) і против царя, аби покладаючися на отоманську могутність Ракоцій воював з нами. На се Ракоцій і Хмельницький зложили собі обопільно присягу і коли не зимою ще, то певно на весну стануть з своїми військами в землях й. кор. м.». З огляду, що на виленських переговорах московська сторона ґарантувала Польщі спокій також і з боку

[1]) Жерела XII с. 422, звідти ж, теж без дати. Тамже на с. 441 відомости від королевої, що Яскульского виправлено 7 лютого; але інструкцію зложено без сумніву раніш.

козаків, цар повинен тепер скоро післати своїх послів і розірвати такі замисли проти Польщі. А коли б Хмельницький і козаки від сих замислів не відступили, нехай цар ішлить своїм військам на них наступати, «як на неприятелів своїх і наших» [1]).

---

Одночасно виступив перед Хмельницьким посередником в інтересах Польщі і цісарський двір [2]).

Ще в початках шведської війни він затрівожився можливістю порозуміння Шведів з козаками і радив польському дворові зробити все можливе для замирення з Козаччиною. За найкраще вважав він поновити для сього посольство до Хмельницького від венецької республіки, так заінтересованої козацькою поміччю. Але польський двір тоді стрів сі пляни неприхильно [3]). Потім, коли з польських переговорів з козаками не виходило нічого, Ян-Казимир, навпаки, став просити цісаря взяти на себе посередництво у козаків, щоб замирити їх з Польщею, або принаймні вплинути на них, щоб вони вірно дотримали трактатів з королем [4]). Заразом цісарський посол при шведській кватирі, Лізоля, під впливом своїх розмов з Радзейовским, теж став радити цісарському дворові пошукати безпосередніх звязків з козаками. Радзейовский, незадоволений з поведінки шведського короля, як ми знаємо, роздумував над переходом з шведських хлібів на австрійські, і між иншим розписував Лізолі, яке значіннє надав шведський король помочи козаків, і який то має у них вплив він, Радзейовский Козаки, мовляв, тільки йому вірять, і не хочуть инакше трактувати з шведським королем, як тільки через нього [5]). Під вражіннем сих розмов Лізоля писав цісареві при кінці вересня:

«Коли в. цісар. вел. задумаєте щось почати против Шведів, нема на те нічого кориснішого на мій погляд, як привязати козаків безпосередне до себе. Тим способом не тільки випередимо союз Шведів з Хмельницьким, але і самих Шведів без всякого труду візьмемо під свої вплиби, і Поляків в. ціс. в-во будете тримати в залежности від себе, щоб вони здобувши нашою зброєю свободу, не задумали, потім зміняти при обіцяні умови. Тим способом в. ціс. вел. триматимете в страху Турків і у всіх противників викликатимете повагу, і взагалі в усяких випадках буде незвичайно користь мати козаків готових виконати всяке доручення. І се не здається мені трудним, коли в. ціс. в-во рішите сим занятись. Бо обставини диктують се козакам—знайти собі якусь

---

[1]) Жерела XII с. 434, звідти ж.

[2]) Про сей епізод в цітованій студії Пеячевича: Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Marianopel, в Archiv fur österreichische Geschichte т. 59, 1880. Пеячевич, історик-аматор, вивчаючи історію свого роду, надибав сього Парчевича, що походив з того ж роду, зібрав про нього документальний матеріял і написав біографію; в додатках видав між иншим акти посольства Парчевича до Чигрина.

Новіша праця д-ра М. Кордуби: Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, в львівських Записках т. 84, 1908. Недрукований матеріял, використаний в сій студії, він видав потім в XII Жерел.

Кілька сторін присвячених йому у Кубалі (Wojna brandenburska, 194—5) не додають до того нічого.

[3]) Жерела XII с. 351.

[4]) Про се згадав цісарський радник Вальдероде, коли в цісарській раді обговорювано пропозицію Лізолі—пошукати звязку з козаками, в середині вересня 1656 р.—Жерела XII с. 395. [5]) Див. вище с. 1283.

нову опору, коли вони відступили від Москви і бояться сього ярма, а не довіряють польській шляхті. Татари їм ворожі, і Туркам піддаються вони не з охоти, а тільки тому що не мають иншої надії. Тому не лишається їм нічого иншого як тільки пристати до в. ціс. вел. або до шведського короля. Але вони вже побачили безсильність Шведів—як вони підупали, і мусять при тім боятися, що можуть сим союзом накликати на себе зброю московську, польську, татарську. Коли ж звяжуться з в. ціс. в-м. їм нема чого боятися, навпаки—з усіх боків вони будуть забезпечені.

«Здається мені, що сю комбінацію має в руках Радзейовский, і він може додати сим справам успіху, коли схочемо привязати його до себе. Тим способом вирвемо у шведського короля останній шанс, що лишається ще йому в союзі з козаками» [1]).

Під впливом сих ото розмов підмовляв Радзейовский Данила Калуґера разом з ним виїхати до Німеччини, на службу цісареві, щоб відвести гетьмана від Карла-Ґустава і звязати з цісарем. Але Данило за краще вважав триматися Карла-Ґустава, а Радзейовский кінець кінцем дістався під ключ.

В Відні тим часом поради Лізолі знайшли сприятливий послух. Плян привязати до себе козаків подобався. Цісарські міністри, міркували, що Хмельницький як схизматик не має причини триматися неодмінно кальвинів (Ракоція) чи лютеран (Шведів)—однаково йому бути в союзі з ними чи з католиками. Але було розходженне на пункті: чи вести переговори з козаками безпосереднє, чи краще відводити їх від Шведів через Поляків і Москалів, а не через своїх послів, щоб не вийти в конфлікт з Шведами? [2]). Кінець кінцем рішено повести зносини з козаками безпосереднє і самостійно, тільки за відомом польського короля: підшукати відповідну особу, зібрати відомости про попередні переговори з Хмельницьким, вияснити, які титули треба вживати в зносинах з ним і т. и. Таку ухвалу прийнято 9 жовтня [3]). З тим справа готова була піти в традиційну австрійську бюрократичну проволоку. Але вісти про союз козаків з Ракоцієм, формуванне нової ліґи шведсько-семигородсько-козацької, пляни її наступу на Польщу, що стали приходити слідом все в гострішій формі, не позволяли їй заспати. В середині жовтня посилає цісарський резидент при польськім королі Фраґштайн відомість про листи шведських резидентів у Семигороді, перехоплені Поляками. Згадує, що вісти про союз Ракоція з козаками на Поляків потверджуються з дня на день все більше і більше [4]).

Все се лякало не тільки Поляків, непокоїло також і австрійських політиків, і тому нашвидку розшукано «підхожу людину» для сього посольства—в особі «угорського канцлера», епископа Юрия Селепчені, і 3 листопаду цісарські міністри відбули з ним секретну конференцію в справі посольства [5]). Ухвалено було показати пункти посольства польським послам, щоб цілком погодити його з польськими інтересами. Лізолі доручити притягти до сеї справи Радзейовского, щоб він ужив своїх впливів, аби відвести козаків від шведського короля і всяких инших неприятелів Польщі, а помирити з Польщею. Головним же завданнем місії до Хмельницького поставлено: війти в довіре у нього і довідатись про його бажання—обіцявши йому всяку дискрецію в сій справі. А що за відомостями цісарського двору се розбивається на недостачі

[1]) Депеші Лізолі, Archiv für össter. Geschichte т. 70 с. 201—2, депеша в 27 вересня.

[2]) Жерела XII с. 395. [3]) Тамже с. 406. [4]) Тамже с. 407.

[5]) Протокол II в Жерелах XII ч. 499.

довіря з боку Хмельницького і козацького війська до польського уряду, то заявити йому, що сим разом ґаранітію і поруку за договір візьме на себе сам цісар.

Польські делегати дали, очевидно, повну згоду (пізніш, коли передано польському канцлерові посольську інструкцію в останній редакції, він висловив тільки побажання, щоб Хмельницького титуловано не illustris, а просто generosus, і то «гетьманом короля польського» [1]). Польський двір навіть настоював на цісарськім посередництві. В політичній конвенції уложеній у Відні польськими послами з цісарськими уповаженими 1 грудня між иншим містилась обіцянка з боку цісаря як мога скорше і зручніш полагодити справу привёдення гетьмана і війська козацького до послуху королеві [2]).

Але Селепченія тим часом прийшлось вислати до Ракоція, як найбільш підхожого чоловіка, щоб якось стримати його від походу на Польщу, і на його місце кінець кінцем надумали взяти нашого довголітнього приятеля Петра Парчевича. За той час, після своєї болгарської місії 1650 р. він висидів собі у Римі титул архиепископа марціянопольського in partibus infidelium і уряд адміністратора католицьких церков Молдавії. А побувавши в сій своїй єпархії і заваривши нову інтервенціоністську кашу, приїхав в осени 1656 р. до цісаря з новою місією—від ріжних більш і менш апокрифічних церковних і світських нотаблів балканських: з проханнями помочи, протекції, інтервенції і т. д. Цісар мішатися в сі справи не хотів, Парчевич сидів без діла в Відні, просячи підмоги, і тут раптом надумали послати його замість Селепченія на Україну, тому що він похвалився знанням «козацької мови» «і їхати на Україну не дуже йому було з дороги» [3]).

10 січня виставлено йому вірющі грамоти—одну на переговори з Хмельницьким, другу на переговори з Хмельницьким і старшиною (можливо на випадок, як би Хмельницький тим часом таки помер—що говорилося ще з літа). Дано інструкцію на трактати, дуже бідну змістом—вона містила властиво парафразу звісного вже нам протоколу наради цісарських міністрів про місію до козаків 3 листопаду [4]). В товариші і секретарі придано йому боснійського прокуратора Христофора Марілновича. Самому Парчевичу надано титул цісарського радника, видано йому на руки дарунки для гетьмана—більше ніж скромні (срібний золочений кубок і 3 малі годинники—мабуть для членів його родини), і ще скромну суму на видатки самого посольства—600 червоних або тисячу талярів [5]), і він набравши собі службу, 15 чоловіка, убравши їх в зимову одежу і узброївши карабінами, накупивши куну ріжної галянтерії на дрібні дарунки (ножів, бритв, ножиць, зеркалець, рукавиць і т. и.), 17 січня вирушив у свою подоріж. Ріжні цікаві побутові подробиці, заховані в поданих ним реляціях і в звідомленню його секретаря, змушують нас спинитися на деталях сеї подорожі—не позбавлених також і політичного інтересу.

Серед холодної зими, трудною дорогою через Карпати, що так далася в знаки кілька тижнів перед тим армії Ракоція, що маршірувала в напрямі на Стрий, Парчевич з своєю службою з тяжкою бідою передостався до Ярослава дня 8 лютого і вислав

---

[1]) Тамже ч. 522—3.

[2]) Жерела XII ч. 503—виривок із протоколу.

[3]) weiln er der Cossäkichen Sprach khundtig undt solches ihme sonsten etwa nit gor zu weith aussn Weeg gewest—Archiv 59 с. 567. Парчевич був з Болгарії і знав болгарську мову—вона, видно, й пішла за «козацьку».

[4]) Документи його місії, зібрані Парчевичом—ч. 22, 32.

[5]) Тамже ч. 34.

відти свою реляцію цісареві (ч. 37). Думав їхати відси на Львів, але ярославські єзуїти запевнили його, що се неможливо: під Львовом стоїть Кемень з Ракоціевим військом і дороги непроїжні, саме приїхав відти оден єзуїт, і його погромили в дорозі, забрали коней і все що з ним було. Коронний маршалок Любомірский, що прийняв тут Парчевича, вислав на його прохання одного з своїх людей провірити се, і той потвердив, що проїзду нема, і Любомірский радив з ним разом вертати назад, тим більше, що знову пішли чутки, що Хмельницький помер. Але Парчевич рішив кінець кінцем їхати далі, минаючи Львів, на Сокаль, і згодив собі в провідники якогось єзуїта, «дуже обізнаного в дніпрянських краях», перебравши його за священика і пообіцявши привезти до своєї молдавської резіденції [1]).

Дорога з Ярослава на Сокаль—північним краєм Української землі, що тепер козаки заходилися прилучити до своєї держави, описані в звідомленню місії фарбами незвичайно темними; розуміється Парчевич і Маріянович мали всі причини представляти свою місію дуже тяжкою, бо мусіли випрошувати у цісарської комори покриття поїсених видатків, виплати пороблених пожичок, і под. [2]). Але все таки в сих описах богато реального, що говорить нам про перепетії війни, спустошення, татарські загони і т. д. Спеціяльно ся північна країна, Ярослав-Сокаль, була ареною козацьких і московських рейдів підчас походу на Галичину 1655 року, і очевидно не встигла загоїти сих спустошень, а тепер на вість про новий похід Ракоція і козаків тутешня людність заворушилася, ховаючись хто куди міг.

«На всі сторони бачили ми убогу людність в утечі серед такої тяжкої зими—нещасні жінки з дітьми і худобою тікали в ліси й на навищі шпилі, щоб там якось сховатись. Ледви проїхали ми три милі, і вже нам не хотіли давати ні коней ні возів, боячися козацького війська. Приставши в однім убогім і цілком спустошеннім селі ми заблукані в одчаю ходили від хати до хати, просячи щоб хто небудь став нам за провідника в дальшій дорозі, але не могли знайти живої душі і нарешті пустилися на волю божу без провідника або комісара. З кіньми ж і возами була незвичайна трудність. Коли щось і знаходили, то мусіли платити в-тричі. Хліб і мясо незвичайно дорогі і навіть рідкі. Сорок миль—самі пусті оселі, зрівняні з землею; лежать людські трупи, голови скрізь повішані при дорозі на деревах віднілися по обох боках. Тому що не лишилося иншого способу, мусіли ми брати коней силою і так ішли далі, поки не дістались до одного воєводи, недалеко від Сокальського замку—у нього ми лишили тих забраних силою коней, і просили, щоб він замість них дав нам инших, бо ж їдемо в справах миру для добра Польської Корони» (542).

(В рахунку: «О 7 годині в ночи прийшли до Ольниці, за нових коней і двом провідникам дали 20 зол. Відти йшли вдень і вночи і ледви дістались до Субалки, де було богато польського війська, тут заночували у одного єврея і заплатили за коней 7 зол. і 20 гр., а за сніданне без обіду 3 зол. Звідти їхали в великій небезпеці від буйних вояків, що трохи нас не вбили вночи; ранісінько виїхали нанявши нових коней

[1]) Документи Парчевича с. 527, 541, 553.

[2]) Як я сказав уже, Парчевич дістав на дорогу тільки тисячу талярів, а рахунок подав на 12 тисяч; рахунок сей (ч. 51) досить цікавий ріжними подробицями, що подекуди сходяться з звідомленнем посольства (ч. 49), а подекуди його доповняють (одно й друге писав мабуть секретар Парчевича Маріянович). Ми будемо користати з одного і другого, але мусимо мати на увазі, що спеціяльно цифри рахунку мабуть писані «з запросом».

і проїхавши 6 добрих миль ледви дістались до Белза, де застали воєводу і він затримавши на снідання, власними кіньми приставив нас до Сокаля» (554).

«Приїхали ми о півночи, але жадним чином нас не хотіли пустити, бо думали, що ми Ракоцієві. Нарешті вислали до нас двох офіціялістів, ми показали наші паспорти і нас пустили—таких замерзлих від страшного холоду, що ледви могли говорити. З огляду на людей воєводи, що були з нами, обійшлися з нами людяно, але коней і воза дістали ми тільки за свої гроші, за велику ціну, і що далі то в більшім страху ми їхали, боячися Ракоцієвих вояків, що чинили скрізь такі убийства й грабіжи. Отже рішили манівцями та обходами посуватись наперед, і потім як я вилав свої 100 червоних, що взяв з дому, мусіли ми тут робити позички у Вірмен, що дійшло до 6 тисяч гульденів.

«І так їхали ми 7 день, поки доїхали до Дубна, на перший день посту, і там княгиня—вдова Домініка (Заславського) показала нам більше людяности, ніж инші Поляки—дала нам коней, вози і все потрібне до Тайкурів і Гощі [1]).

(В рахунку: В Дубні мешкаючи під замком в місті в єврейськім заїзді видали за 5 день 56 гульд.; ледво мали хліб, а мяса зовсім ні, але при такій дорожнечі, купуючи провіянт (profiont) на дальшу дорогу—хліб і сушену рибу, мусіли видати 20 гульд., і архиепископ (Парчевич) перед виїздом пожичив у Дубні у одного Вірменина тисячу фльоринів. Відти приїхали до села Глинська [2]), другого дня до замку Тайкури, і там переночували в великій небезпеці від козаків. Відти виїхали під конвоєм (conſoy) 20 їздців, котрим дали 20 фльор., аж до місточка Гощі—відти вернули коней княгині.)

«Нанявши в Гощі за гроші коней і воза, так само великими обходами—боячися Москалів і козаків—і таки мусіли боятись, бо вони як хижі вовки бушували в тих сторонах, шукаючи здобичі,—ми пройшли 20 миль до міста Корця. Там ледви за свої гроші—як і в инших місцях—могли дістати вози й коней, так боялись усі розбишаків, що бушували там. Відти—наложивши цілих 30 миль обходу, через спустошені Татарами місця пройшовши 50 миль, перетерпіваючи згагу, голод, мороз страшний, прийшли ми до спустошеного місточка [3]), де не знайшли живої людини. Рушили далі—і мусіли переночувати в полі під деревом, а раннім ранком пустившися далі приїхали до козацького города Брусилова».

(В рахунку: «Проїхавши—від Гощі—добрих 8 миль до Корця, заплатили за коні 14 фльор., за снідання, обіди і конвой—20, їздцям—308 фльор. З Корця конвою 205 (?) осіб; взято коней, 75 миль, все без перерви порожні місця, спустошні Татарами і козаками, де не то що людини, а й собаки не можна було побачити, тільки трупи і кости людські. Їхалося в такім холоді і по таких порожніх місцях, по великих просторах, що з рушниць мусіли добувати вогонь, і так ночували. За коней мусіли дати за всі сі милі 300 фльор.; проводило нас—поки ми перейшли сі порожні місця—70 їздців, і ми їм мусіли заплатити в порожнім місточку (Коростишеві) 208 фльор. [4]), і за нанятих коней 100 фльор. Відти раннім ранком виїхали до мі-

---

[1]) В звідомленню Kakusna, з рахунку Kusczia.

[2]) Knin, імення взагалі сильно потерпіли від копіювання.

[3]) Kerstus, Kerstuth, мабуть Коростишів.

[4]) Тут не зовсім ясно: soluere debuimus cum tanta difficultate nolentes a nobis accipere—с. 555.

сточка Брусилова; відти коні і провідники пішли назад, але ми ледви тільки хліба могли дістати»[1]).

«З Брусилова їхали ми до Дідини (Дідівщини), за коней і новим провідникам 10 фл., за сніданнє і обід при тій дорожні—20 фл. З Дідини ранісінько виїхали і доїхали до міста Фастова, за нанятих коней і конвоєві виплатили 18 фл., за сніданнє і обід 6. Відти їхали цілий зимовий день й ледви на ніч дістались до Білої Церкви, заплатили за коней і конвой 50 фл., за страву людям 6. А місто се метрополія Руси [2]). Пожичили ми ту від одного Вірменина тисячу фл.

«З Білої Церкви з иншими кіньми і конвоєм поспіли на ніч до Сіняви; за конвой 30, їздцям 34 фл. Звідти поїхали тими ж кіньми, бо инших не могли дістати, і мусіли їм дати 13 фл., а конвоєві до ночи 30 фл.; за сніданнє і обід 8 фл. Далі на инших конях і з конвоєм проїхали 8 миль [3]) і заплатили за коней і конвой 20 фл. і за сніданнє і обід 6 фл. 10 гр.

«25 лютого приїхали до місточка Zenika і дали 15 флоринів. Виїхавши відти доїхали до снідання до одного села і коні не могли ніяк іти далі; заплатили за них 5 фл. 10 гр., за сніданнє і обід 4 фл. 19 гр. і взявши инших коней на ніч до Богуслава; заплатили за коней і конвой 49 фл., за сніданнє і обід 6 фл. 10 гр. Відти рано рушили і доїхали до місточка Gradicha [4]), і там на сніданнє 5 фл. 10 гр., а звідти пізно вночи прийшли до Корсуня—за коней 10 фл., конвоєві 17. В сім місті позичили у одного Верменина тисячу фл., а конвоєві, що мав провести нас до безпечніших місць—300 козакам, що мали проважати нас з огляду на велику небезпеку, дали ми 305 фл. За сніданнє і обід 9 фл., за новонанятих коней 30 фл. і за сніданнє і обід 9 фл.

«Відти дуже рано, нанявши инших коней, і взявши сотника з 250 козаками їхали цілий день; нічого не ївши на ніч приїхали до місточка Мліїва [5]); мусіли дати (козакам) разом з кіньми 90 фл. і за обід 5. Відти проїхали далі 7 миль, нанявши коней і конвой аж до ночи, мусіли дати за коней 9 фл. і конвоєві—30 фл., кінним козакам 20 фл., на страву 7 фл. 10 гр. Відти виїхавши приїхали до місточка Капитанки—за коней і конвойним козакам 50 фл. Відти на ніч доїхали до Медведівки—за коней 8 фл., за страву 7 фл. Потім до місточка Суботова—за коней і конвой 30 фл. і за страву 4, і відти приїхали до Чигрина—резіденції гетьмана Хмельницького, першого марта 1657 року».

На жаль, свій побут в Чигрині, що вони там чули й бачили, Парчевич і Маріянович розповіли далеко не так докладно, як свої подорожні пригоди і видатки. А мали б що розповісти, бо гетьман затримав їх майже 2 місяці. Парчевич, що правда, розхорувався і здебільшого лежав дома—але Маріянович ходив зчаста до гетьмана і до иншої старшини, і та їх зчаста відвідувала. В рахунках читаємо: «На грецький великдень (5 н. с. квітня) приходила вся челядь (familia) гетьмана Хмельницького по крашанку (pro rubro ovo), як то у них звичай: коли не дати тягнуть чоловіка силоміць і кидають у воду або болото, не вважаючи ні скільки на особу. Дали ми їм за

[1]) Дальша подоріж описана з звідомленню дуже коротко, тому продовжую за рахунком, а з звідомлення додаю, що цікавіше.

[2]) Звідки се? Мабуть з назви.

[3]) Oppidum Kuchihna—в звідомленню Ractuam, виглядає на Ракитну, але після Синяви? чи перемішано порядок нічлігів?

[4]) Хіба Нехворощ. Бо ж Городище де!

[5]) Mioiuillam.

крашанку всім 100 фл. Радникам гетьмана числом 12, що нас відвідували: кожного разу як вони приходили, мусіли ми кожного приймати як найкраще і показувати всяку честь, кожного разу се коштувало 5 фл. 10 гр., були вони у нас 20 разів, видали ми фл. 110. Полковники (tribuni milicіae ducis), числом 26, відвідували нас одинцем—на кожну гостину видавали ми 6 фл. 10 гр., а всього на сей трактамент, з відповідною почестю видали ми 160 фл. і 10 гр. В канцелярії за відправу заплатили 30 фл. і 3 гр. Хірургові і лікарям підчас недуги архієпископа 93 фл., і т. д.».

Про приїзд до Чигрина Маріянович оповідає: «Під'їздячи до Чигрина, звичайної резиденції гетьмана, упевнилися ми, що він ще живий. За наказом його канцлера нам приготовлено помешкання, в тіснім заїзді, і все инше яко таке уряджено. Другого дня рано прийшов до нашого помешкання сам канцлер з кількома радниками, привитав нас з честю і поздоровив з приїздом. Всечесніший наш (Парчевич) показав йому грамоту його вел.; прочитавши він сказав, що добре вирозумів, і зараз удався до гетьмана Хмельницького, що був за милю відти в Суботові, щоб повідомити його про наш приїзд. Але тільки по 6 днях покликано нас на авдієнцію до Суботова. В дорозі стрів нас ватажок (dux), Капуста на імя, привитав нас з повагою і проїхав з нами до палати (palatium) гетьмана. Тут нас заведено до господи, холодної, і ми тут трохи відпочили, тоді прийшли до нас двоє гетьманських радників і знову привитали нас з честю іменем гетьмана. Тим часом приладжено було воза, застеленого перськими коврами, і ним завезено нас до гетьманської палати. Велике число війська з рушницями стояло наоколо неї і канцлер провів (через сей шпалєр) нас до гетьмана, що лежав у ліжку. Всечесніший наш, хоч досить утомлений і змучений хоробою, одначе дуже гарно промовив до нього [1]).

«Світлий і вельможний пане, гетьмане славного і воєвничого народу Запорозького й ласкавий пане! Фердінанд III, з божої ласки імператор римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця, законний, найвищий і авґустійший голова, обіймаючи своєю любовю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки твоєї світлости і прийняв твою світлість у свої батьківські почуття, а нині через мене, свого посла, засвідчує твоїй світлости батьківську приязнь і ласку.

«Знаючи обединувати духи славних мужів—раніш поріжнених, але згодом нерозлучно обединаних про всяке людське добро і примноженне своєї чести, бажає він в своїй приязни і доброті, що все се залягло свобідно, трівко і щиро в духу твоєї світлости—можу се посвідчити від усього серця.

«Відкриваю се слово батьківської любови святого цісарського маестату, пана мого найласкавішого перед світлою і велеліпною твоєю вельможністю і перед вельможними і славними совітниками, що становлять сю славну і воєвничу республіку.

«Всіх разом і кожного окремо обіймаючи звязком моєї братської любови, передаю під глибоку обраду вашу, славні мужі, побажання його цісарського величества, мого наймилостивішого пана».

По сій напушистій, але цілком беззмістовній, як можна бачити з мого приблизного перекладу, промові—з котрої не знаю вже що зробив козацький перекладчик, посол передав гетьманові цісарського листа

---

[1]) Промова ся, передана Парчевичом до актів цісарського архіву, видана в тій же збірці під ч. 38; я тільки перекладаю приблизно сю напушисту риторику—небезінтересну все таки для пізнання тодішніх відносин.

«Гетьман піднявшись на ліжку прийняв його, поцілував, приложив до чола і потім сказав: «Я негідний слуга приймаю листа й. ціс. і корол. величества, найвищого монарха світу, котрому негоден обмити його святі ноги, тим менше цілувати». Сказавши сі слова просив архиепископа сісти, а тим часом принести страви—бо був час снідати. Сидячи за одним столом з ним ми снідали, і під час сього сніданку велів він наповнити медом кубок до верху і закликав своїх радників випити здоровле цісарського величества і всього австрійського дому. Всі радо се прийняли і оден за другим випили до дна. Приємно розмовляли з нами підчас сніданьа і по скінченню його дуже чемно відпровадили нас аж до нашого помешкання».

«Під той час поз'їздилося до гетьмана [1]) сила послів: від Шведів і Ракоція по двічі, від Турків двічі, від Татар двічі, з Молдавії тричі, з Валахії також тричі, від польської королеви оден: перед нашим приїздом від'їхав був і вдруге при нас був разом з послом від короля польського. Через такий наплив (гетьман) відправив нас пізніше ніж хотів. Тому що архиепископ був звязаний хворобою, я кілька раз мав приватні розмови в наших справах з начальником штабу [2]), і навіть з самим гетьманом козацьким; але той мене завсіди відсилав до свого писаря (канцлера)—як йому сподобається те що ми з собою говоримо,—і той дуже все похваляв. Одначе як сам гетьман, так і канцлер повторяли, що гетьман не може відповісти на листи його вел. ані порішити (порушених ними) справ без инших полковників, радників і сотників свого війська—поки їх зберe і відправить вищезгаданих послів» [3]).

---

Бідні цісарці, очевидно, прийняли за чисту монету приємні для них запевнення, що відповідь на листи такого голови всього християнства, яким вони уявляли цісаря, а гетьман з старшиною їм у тім притакували,—зовсім не те що відправа якого небудь иншого посольства, і вимагав особливого обміркування. Гетьман же з писарем затримавши їх майже на три місяці, зручно використовували се сенсаційне, але в ґрунті річи мало актуальне посольство, щоб шахувати ним всякі натиски на козацький уряд, щоб він відстав від против-польських операцій шведських та семигородських [4]).

Гетьман вислав до Царгорода тільки що згаданого Лавріна Капусту, щоб зашахувати польські посольства до султана і хана. Посол мав між иншим розповісти, що до гетьмана прибули посли від цісаря і польського короля, і підтримуючи себе навзаєм в переговорах з гетьманом, намовляють його приступити до против-турецької ліґи і воювати турецькі краї. Але гетьман не тільки не піддався на їх намови, а велів їх зараз же арештувати, як ворогів султана—козацького протектора, і коли собі султан того бажає—готов зараз же прислати їх голови до Царгороду. Так доносив цісарський

---

[1]) Се місце Пеячевич хибно переклав: «Повернувшися (з авдієнції у гетьмана) до свого заїзду (посли) застали послів з богатьох инших держав...», і за сим перекладом пішов Кубаля: «Вернувши на свою кватирю, Парцевич застав у себе—як пише, послів шведських, двох Ракоцієвих і т. д. (Wojna brand. с. 194). В дійсности Маріянович вичисляє з яких держав приїздили до гетьмана посли підчас як вони жили в Чигрині, деякі по скільки разів.

[2]) Compi duce—се відповідало б наказному гетьманові, але може бути й військовий осавул.

[3]) Archiv—59 с. 544, продовженне про квітневу раду і відправу перекажу далі.

[4]) Се влучно висвітлив Кордуба в своїй розвідці, згаданій вище.

резідент в Царгороді, Ренієр, після офіціяльної авдієнції козацького посольства у султана [1]). Я далі ще повернуся до сього посольства. Тепер тільки хочу пояснити, що хоч у цісарській інструкції Парчевичу нічого не доручалося в сій справі, і в звідомленню цісарському дворові про се нічого не згадується, він і Маріянович, очевидно, вели з гетьманом і його канцлером балачки на сю тему, коли не з ініціятиви цісарського і польського двору [2]), то венецького уряду. Я вище висловив здогад, що Парчевич фактично працював мабуть весь сей час для венецького уряду, уряджуючи від часу до часу маніфестації і відклики балканських християн до різних европейських дворів, і тепер виїзджаючи з Відня на Україну мав конференцію з венецьким послом і обіцяв послужити інтересам Венеції. Представити гетьманові, які користні обставини мають тепер козаки для того щоб напасти морем на Турецькі землі і збогатитися там здобичею. Туреччина не може противставити їм ніяких сил під сю хвилю, а Польща також не буде нічого против сього мати, бо—пояснив венецький посол Парчевичеві—на випадок замирення нема для неї нічого зручнішого як замішати козаків—нарід неспокійний [3])—в війну з Туреччиною [4]). Сю обіцянку Парчевич з Маріяновичем сповнили і дали тим влучну зброю гетьманові і против цісарського двору і против польського.

Царському послові, що приїхав в середині березня з новими поясненнями і заспокоєннями від царя на тему польсько-московських переговорів: що Москва не думає віддавати України Полякам, і військо Зап. повинне зіставатися спокійним і в ніякім разі не приставати до Ракоція і Шведів,—гетьман теж передав документи привезені Парчевичом і Бєньовским. Представив їх місію можливо яскравою ілюстрацією фальшивої політики польського двору, що дурить Москву приязними заявами і обіцянками не маючи ніякого заміру їх сповнити і здійснити, і удокументував се тими листами.

На жаль в нашім розпорядженню все ще дуже мало таких матеріялів, які б безпосереднє походили з сього цікавого моменту української політики, що дійшла була верхів своїх державних і національних аспірацій, а найбільше—верхів тих дипльоматичних хитрощів, що у всіх часах і у всіх народів важалися верхом державного мистецтва політичної зручности, і виявила незвичайну енергію і хист—часом політичний, а часом політиканський. Найцікавішим документальним відзеркаленнем дипльоматії гетьманського уряду в сім моменті зістається його лист до царя, висланий в 20-х днях березня н. с. з царським послом, стольником Василем Кикиним. Сей звісний уже нам спеціяліст в українських справах був знову післяний від царя в місяці лютім, потім як повернувся від гетьмана Абрам Лопухин і привіз від нього листа і копії виленських статей, присланих гетьманові з Польщі.

В родиннім архіві Кикина заховалася простора інструкція дана послові 17 (27) лютого—вона добре знайомить з завданнями сеї місії [5]). Насамперед мав він побачитися в Київі з митрополитом і поговорити з ним з приводу його розмов, що він мав 18 (28) січня з київським воєводою А. В. Бутурлиним і його товаришами. Митрополит згадав про пункти виленської комісії присланії йому від гетьмана (очевидно ті самі, що гетьман дав Лопухину); з приводу висловленого там з польської сторони наміру старатися

[1]) Жерела XII с. 479—480.

[2]) Допустимо, що Бєньовский також вів розмови на сю клясичну тему, і Парчевич чи Маріянович його підтримували.

[3]) natione tracca ma iqnuiete. [4]) Жерела с. XII 433—4.

[5]) Симбирский Сборникъ, папери Кикиных ч. 19, ст. 48 дд.

про поєднанне церков, митрополит висловив побоюванне своє і всього духовенства, щоб Ляхи не повели тепер ще більшого натиску на православну віру і не винищили її на Україні [1]). Кикин мав заявити йому царським іменем, що цар дивується, як се митрополит, бувши розумною людиною, і знаючи як Поляки, будучи людьми непевними, завсіди сіяли сварки, може вірити таким річам, що цар дасть на се згоду. Адже цар тільки задля православної віри і прийняв Україну під свою руку, і найбільше про те і дбає, щоб розширити православну віру, а унію викорінити. На Виленськім з'їзді царські посли домагалися знищення унії не тільки в в. кн. Литовськім, але і в Короні, і таке домаганне подали на письмі. А про військо Запорізьке і всю Малоросію заявили рішучо, що вона ніколи не може бути відлучена від Московського царства. Для переконання посилається з послом копія пунктів присланих від польських комісарів царським послам, відповіди царських послів і дещо з протоколів [2])—нехай митрополит перечитає і порівняє з тим що було йому прислане від гетьмана: там богато написано умисно щоб поріжнити з Москвою («многое на ссору»). Нехай же митрополит і надалі таким «ссорным письмам» не вірить, і напише се гетьманові, писареві і полковникам. Бо цар хоче їх тримати у всяких вільностях «без всякого умаленья» і вони можуть бути цілком певні царської ласки.

Гетьману Кикин мав сказати на самоті, після офіціяльної передачі царського листу: те що гетьман написав у своїм листі, переданім з Лопухиним—його запевнення в вірности цареві Запорізького війська і самого гетьмана і його намір післати кілька полків на польську границю для охорони України від польських нападів—цар все «милостиво похваляе». Але вислане гетьманом військо повинно стояти на поготові, а на польське військо не наступати, щоб не дати з царської сторони причини до порушення виленського договору. В Вильні царські посли договорилися з польськими комісарами про те щоб царя обрано на королівство Польське і в. кн. Литовське. Умовлено було, що сеї зими, в грудні або січні, король збере сойм, а перед соймом приіде до царя свого гінця, щоб цар прислав на сойм своїх великих послів. Ян-Казимир сього договору не виконав: сойму не скликав ні своєї грамоти про скликанне сойму цареві не прислав. Коли він в скорім часі сього не виправить, цар йому того довго терпіти не буде: велить своєму війську готовитись, і приіде тоді гетьманові свого указа. Тим часом про ті всі польські зачіпки і насильства над православною вірою, що гетьман виписав у своїм листі до царя, цар вислав до короля умисного гінця. Коли ж будуть які небудь нові зачіпки (задори), гетьман повинен боронити українські міста і зчасти давати цареві звідомлення (але очевидно за вищесказаним)—якої небудь зачіпної війни з Поляками не вчинати.

Про Виленську комісію гетьман і писар писали до київського воєводи Бутурлина: прислали копію виленських пактів, прислану їм від Поляків, і висловляли тривогу, що цар хоче її повернути до Польської Корони. Цар порівняв сю копію з автентичними актами і переконався, що в гетьманській копії багато написано невірно, подописувані такі річи, котрих не говорилось. Він дуже дивується, що гетьман і військо Запорізьке, користуючися великою ласкою царя [3]), при тім вірять таким «смутным

[1]) «Митрополит и все духовенство видя такіе ляцкіе пункты, зѣло оскорбляются и опасаются чтоб вѣра христіанская в Малороссіи до конца не оскудѣла, и Ляхи б на кровопролитіе христіанское больше прежняго не устремились».

[2]) «и каковы меж ими записи писаны».

[3]) «живутъ въ е. ц. вел. большой милости».

письмам». Цар повідомляє гетьмана, що коли на виленських переговорах комісари заговорили були про те щоб цар відмовився від Малої Росії і війська Запорізького, то царські посли на те дуже різко («з большим вычетом») їм відповіли і хотіли навіть їхати геть. Кикин мав показати гетьманові копії автентичних текстів і нагадати, як то він сам бувало цареві писав, що Поляки люде неправдиві і віряти їм в ні чім не можна,— нехай же і гетьман ніяким їх «ссорным письмам» не вірить.

«Та ще гетьманові [1]) й Іванові Виговському говорити: «Стало також відомо й. ц. в. що ти, гетьмане [2]), з'єднався против Поляків з Ракоцієм, щоб разом над Поляками промишляти і посадити на Короні Польській Ракоція, і вел. госуд. дуже дивується, яким чином починається таке діло?

«Ще як ви били чолом в підданство й. ц. в. і зчаста присилали до нього, й. ц. в. пожалував вас і приняв під свою високу руку. Задля православної віри, а не для користи,—бо тих доходів, що перед тим збиралися на королів польських і панів, цар. вел. не велів на себе збирати: всім тим володієш ти, гетьмане! Одначе й. ц. в. стоїть за вас більше ніж за своїх прирождених одновірних християн і держить вас у своїм милостивім жалуванню згідно з своїм словом. Ви ж з клятвою обіцяли йому служити і у всім добра хотіти, і вам то треба памятати і поза ц. в.-м нікого на Корону Польську не хотіти! Коли ви Ракоцієві дали слово, що вчините його королем польським, якого добра ви в тім собі шукаєте? Ракоцій вам не одновірець, чужовірець; якого добра він вам буде бажати? Та треба вам і перед богом за неправду свою страх мати! Бог в правді помагає, а за неправду від бога кари посилаються!

«Тобі, гетьмане, і всьому війську Запорізькому добре відомо, з писання царських послів, що король Ян-Казимир і пани-рада добровільно згодилися вибрати на королівство Польське і в. кн. Литовське вел. государя нашого. Коли він буде обраним на Корону Польську государем, тоді все буде під його державою, і військо Запорізьке житиме в спокою, без усякого страху від ворогів. Ти, гетьмане, сам мусиш всяко старатися, щоб на Польському королівстві був наш вел. государ, тому що він государ благочестивий християнський» (і далі ся гадка многословно ще раз повторяється).

«Коли ж би гетьман сказав, що у нього з Ракоцієм договір, і вони записями укріпились на тім, що один за другого стоятиме і не видасть, і за тим договором гетьман післав з свого боку кілька полків, Ракоцій також, волоський і мунтянський господар мали також прислати військо, і тепер ті війська зійшлися і пішли на польського короля, і ніяк того не можна перемінити,—Василь (Кикин) має йому говорити: «Коли ти вже то й зробив [3]), всетаки попамятай сам і все військо Запорізьке велику ласку, цар. вел. і присягу свою: вірно йому служіть і щиро добра бажайте, і бога моліть, щоб господь нашого государя вивів на Корону Польську і в. кн. Литовське, і ті держави прилучив до Московського государства. Покажи тим свою вірну службу і прихильність: коли вже вчинив договір з Ракоцієм і війська з обох сторін зійшлися

---

[1]) В друкованім сього «и» бракує, так що виходить: «Гетьману ж Ивану Виговскому» с. 53.

[2]) Для кращого зрозуміння обертаю в другу особу переказане в інструкції в третій.

[3]) «Хотя онъ то и учинилъ—только б он, гетман и все войско попамятовали»... Укорочую многословну і через те не дуже ясну на перший погляд фразу, і знов такий для ясности держу в другій особі переказану в звідомленню в третій.

і пішли на польського короля, то все що вони в тім поході заберуть у польського короля—визначні коронні городи, чи то по обох боках Висли, чи при угорській границі,—нехай тим володіє наш вел. государ. І щоб він був на Короні Польській і в. кн. Литовськім, а ви—одновірні православні християни—з усім військом Запорізьким і з усею Малою Росією будете у цар. вел. під одним володінням на віки. Аби чуючи таке об'єднанне всі православні народи тішилися, а неприятелям християнства був би страх».

Мав посол нагадати, як свого часу (в листопаді минулого року) гетьман говорив дякові Фомину: «Нехай государ буде на своїм пренайвищім престолі Великої, Малої і Білої Росії в Москві, а мене з військом Запорізьким пошле на своїх неприятелів—Ляхів: буде у мене війська тисяч з 300, і я сам оден упораюся з польським королем і з Ляхами, все згідно з волею царською учиню, і буде цар государем над Коруною Польською і в. кн. Литовським разом з Московським государством. От тепер, гетьмане, поступи так як говорив тоді Фомину: промишляй над Поляками і приводи до того, щоб Коруна Польська з в. кн. Литовським була під царською рукою разом з Московським государством. То благочестивій вірі було б на вічну похвалу,—і як перед тим під владою польського короля, в лядській неволі богато людей від утисків і насильства прикладалося до латинської віри, і благочестивих меншало, а римська віра через унітство примножилась, так у царськім підданстві примножилась би православна віра».

Виговському посол мав нагадати, що він говорив Кикину в попередній його приїзд в місяці грудні про замиренне з Шведами: коли то цареві не буде в гнів, гетьман міг би написати до шведського короля, вказати його неправди перед царем і нарушенне договору. З того виявилися б шведські настрої: чи відписав би король гетьманові, чи став би просити посередництва для замирення з царем? А гетьманові й війську було б дуже користно відновити попередню згоду між царем і шведським королем. Бо що польський король і Річпосполита шукає замирення з царем, то все лукавство, і присяги вони своєї не додержать: папа римський однаково їх від клятви розрішить. Так попереднього разу говорив Виговський; так от сим разом Кикин має йому сказати, що сю пропозицію цар похваляє: нехай гетьман напише від себе шведському королеві, випише його неправди перед царем і порадить йому в тих неправдах «справитись». На се Виговському посилається з посольського приказу виказ неправд свейського короля, щоб він їх виписав в тім листі: нехай перепише «білоруським письмом» (переложить їх собі на українське), а оригінал поверне.

Посол має розвідатись про політичну ситуацію в Польщі і відносини з Кримом. Добре довідатися, чи козацьке військо вже зійшлося з семигородським, молдавським і мунтянським, і де саме; що діється у них з польським військом, чи послав Ракоцій військо Карлові-Ґуставові, і на що саме (против Поляків чи против Москви).

«Та ще государеві стало відомо, що гетьман дуже хорий,—тому їдучи черкаськими городами посол має розвідуватися пильно у всяких людей, яково йому, і чи есть його хоробі полекша. Коли ж би сказали, що гетьман помер,—провідувати, кого хоче вибрати військо Запорізьке: чи писаря Ів. Виговського, чи когось иншого, чи мають післати до государя і бити чолом, кого їм государь призначить бути гетьманом [1]), і чи нема між козаками якоїсь невірности» [2]).

[1]) «или о гетманѣ хотят послать бить челом, кого им государь пожалует—велит учинить гетманом».

[2]) В друк.: «шалости».

Інструкція, як бачимо, дуже інтересна. З одної сторони, московський уряд ніколи не брав іще такого прикрого тону в відносинах до гетьмана, закидаючи йому нельояльність, порушенне присяги, страхаючи його карою божою за неправду супроти царя-сюзерена самовільний союз з Ракоцієм і підтримку його претензій на польську корону против інтересів царя. З другого боку цар давав гетьманові згоду на операції проти Польщі під умовою, щоб усі там забрані землі належали цареві. Се настільки ж трудно було здійснити (вимогати то від Ракоція, щоб він зрікся своїх здобутків у Польщі, які б йому вдалось осягнути), наскільки розминалось і з плянами українського уряду—прилучити західні українські землі до своєї території. На превеликий жаль, посольське звідомленне Кикина не заховалося, або не віднайшлось [1]), і ми тільки з вищезгаданого листу гетьмана можемо міркувати, як поставився він і український уряд взагалі до сього царського «виговору» і до царських побажань. Се було в 20-х днях березня с. с.

14 березня н. с. Кикин був у Київі у митрополита [2]), другого дня виїхав до гетьмана, так що мусів стати в Чигрині перед 20 березня, а 23 дістав відправу назад з таким листом гетьмана:

«Утішається весь православний нарід російський [3]), що ви, вел. государ, в. ц. в., до нас зволили прислати ваше милостиве слово, і за се ми, як вірні слуги і піддані, довголітнього панування на в. ц. в. престолі і над усіми ворогами побіди щиро бажаємо.

«Ми ж бачучи неправди лядські—що вони ріжними способами против нас промишляють і богато шкоди й убийства наробили, зчаста нападаючи з Камінця й инших місць, поставили були на пограничу кілька тисяч війська для охорони пограничних городів. А потім напевно довідалися, що Ляхи підіймають ріжні земли на вас, вел. государя, і на нас: післали попереду до кримського хана Мислішевского, а тепер Романкевича, намовляючи його на війну з нами, і ми поміркували, що се вони витягають їх чи на ваші (московські) городи, чи на тутешні. Тому веліли війську йти туди, де вони б могли здибати тих неприятелів нашої віри—Ляхів. В той же час рушився на них і Ракоцій за свої кривди. Ми ж те військо посилали не в поміч Ракоцієві, щоб його настановити королем польським, тільки щоб воно щастєм в. цар. вел. і помічю божою громило неприятелів наших де їх надибають.

«В грамоті в. ц. в. теж написано про се, що з польської сторони не дотримуються договори, постановлені в стольнім городі вашого в. кн. Литовського Вильні повномочними послами вашими і польськими комісарами про вибір ваш на Корону Польську і в. кн. Литовське. Ні грамоти від короля польського про скликанне сойму не прислано ні сойму не скликано. Ми вас в попередніх наших листах остерігали від тих хитрощів лядських: що вони з в. цар. вел. поступають лукаво, а не по правді, і того договору ніколи не виконають,—тепер же в. цар. величеству вже самим ділом ясно стало, що вони договору свого виконати не хочуть. Та не тільки се, але ще й посла свого, Станислава Казимира Беньовского, секретаря свого, король польський прислав до нас з тим щоб відлучити від високої і міцної руки в. цар. вел.—щоб ми з Ляхами по дав-

[1]) Були б дуже інтересні його відомости про те, що говорилося на Україні з приводу недуги гетьмана і всякі міркування звязані з перспективою його смерти.

[2]) Акты Ю. З. Р. III с. 595.

[3]) Розумій—український («руський»).

ньому були в згоді і в сполуці. Але ми того ніколи не то що не зробимо, але й думати про те не хочемо, щоб відступити від в. цар. вел, єдиного православного царя.

«Той посол (Беньовский) каже, що пункти уложені на виленській комісії ніколи не будуть здійснені. Каже, що та комісія зложена була з біди—щоб в. цар. вел. з військом не наступав, а вони того й не думали, щоб в. цар. вел. вибрати чи коронувати на Корону Польську і в. кн. Литовського.

«Також від римського цісаря прибув посол: арцибіскуп марціанопольський, з тим щоб нас намовляти, аби ми були під королем польським, обіцяючи нам більші против попереднього вільности і права, яких тільки забажаємо, і з тим щоб на Україні шляхти вже не було.

«Через такі лукавства і неправди лядські—що вони все роблять на зневагу православної віри і на безчесте вам, вел. государеві,—ми виправили на них частину війська Запорізького, щоб не дати їм часу вібрати сили і ще кого небудь иншого на літо на нас напустити.

«Пункти ж (виленські), скоро тільки прийшли до нас від Ляхів, ми зараз післали воєводі, А. В. Бутурлину, як вірні слуги і піддані,—бо добре зрозуміли, що се пункти фальшиві, прислані щоб посварити (з царем). А (пункти) прислані від в. цар. вел. з стольником В. П. Кикиним, скоро ми тільки прочитали, зрозуміли, що то пункти справжні. А все се робиться з польської сторони на сварку—щоб нас з усім військом Запорізьким і всім народом православним відлучити від високої і міцної руки в. ц. вел.

«Тому ми з усім військом і всім народом російським православним просимо і молимо, аби в. ц. в. не вірили таким лядським і всяким иншим (вигадкам), котрими б нас перед в. ц. в. обріхувано, але заховували нас і надалі при ласці государській, правах і вільностях наших. Бо весь світ і всі иновірці тішились би й раділи, коли б—не дай того боже—від вас якась неласка показалася на військо Запорізьке, як то ріжні лукаві люде хитро промишляють, щоб нас відлучити від ласки й жалування в. ц. вел.,—чого їм боже не поможи!

«То також в. ц. вел. даємо знати, що Биховляне, бачучи велику біду тісноту від війська в. ц. вел. полку Чаусівського—що запасного хліба не мали, присягу вчинили і піддалися: уже козаки там, і (Биховляне) вічно мають бути при війську в. ц. вел.

«До короля шведського напишемо про його неправди, щоб він з в. ц. вел. не воював.

«В. цар. вел. заносимо жалі наші, що Путивльці і Камінчани чинять богато кривд пограничним людям: смиренно просимо зробити з ними що треба. Про инші справи словесно дасть знати вірний слуга в. ц. в. В. П. Кикин» [1]).

Таким чином гетьман рішучо відрікся участи в операціях Ракоція, заявивши, що козацький похід на польські землі не стоїть в ніякім звязку з походом Ракоція, а має на меті відімстити Ляхам за обиди, що від них терплять козаки, і перешкодити дальшому зброєнню їх против козаків і против Москви. Царя він також намовляє, хоч і в не досить ясних виразах, вважати перемиpe нарушеним і відновити против Поляків воєнні операції. В відносинах до Шведів, навпаки, в обережних виразах пропонує своє посередництво для припинення війни—в пізніших своїх заявах він сам розшифровує сю пропозицію, зроблену з нагоди посольства Кикина.

[1]) Акты Ю. З. Р. III с. 597—9, дата: в Чигрині 13 марта.

Крім сеї відповіди на царське посольство гетьман вислав з козаками кілька листів меншої ваги до царя і до ріжних його достойників. Осібним листом він прохав царя за вдову Януша Радивила, в риторичних виразах відкликуючися до його доброти і милосердя, котре, мовляв, ніколи ще досі не лишало даремними гетьманових прохань [1]); я вище згадував про зміст сього прохання, тому не буду повторювати. З листів висланих до ріжних московських маґнатів маємо писанне гетьмана до думного дяка Ларіона Лопухина [2]). Путивльському воєводі Зюзину, дякуючи за присланий листовний привіт, гетьман пише про ті кривди пограничних людей, що він згадав у листі до царя— з реєстром їх посилав до Зюзина якогось Мартина Яцковського «для подысканія справедливости», а від себе спеціяльно згадував убийство козака з своєї «власної маєтности» Плещівця [3]).

Другого дня одержавши вісти від Ждановича, гетьман післав Кикину наздогін сю звістку, удаючи, ніби то вважає так само приємною для царя як і для козаків сі новини, що військо їх перейшло Сянок, наступає на Краків, і Поляки не мають з чим їм протистати:

«По від'їзді в. милости принесено нам листа від Антона Ждановича, що його з частиною війська послали ми против неприятеля. Лист писаний в таборі під Переворськом 24 лютого, об'являє нам, що все йде добре: про Ляхів мало де чути більше військо, все геть порозбігалося. Тільки з Чарнецким за Краковом небагато, але й ті не сміють стати до бою. Військо (козацьке) з-під Переворська рушивши пішло аж під Краків, і де б не почуло якесь військо лядське в зборі, підуть на них, аби неприятелі не розпростералися. А ми яку відомість далі будемо мати, не загаємося післати й. п. вел.» [4]).

Похід козаків за Вислу, на Краків гетьман представляв таким чином самостійним ділом козаків—превентивною війною, що мала запобігти наступові Поляків на Україну, і цілком відмовчувався від царських бажань, щоб козацьке військо на імя царя і для нього робило свої здобутки в Польщі.

Перше настільки виразно розминалося з відомостями, які приходили з польської сторони, що невірність гетьманських заяв ставала цілком ясною. Поскільки ж гетьман вів операції в Польщі на власну руку, чому ж він відмовчувався від царського бажання, щоб усе що він там здобуде, було цареве? Се не могло не викликати все більшого роздражнення в Москві, і понихало московський уряд до все ріжчих виступів против гетьмана, до самостійних виступів на Україні, обрахованих на дискредитацію гетьманського правління, і робило неминучим конфлікт і розрив, що старшина хотіла обминути.

---

[1]) Тамже, с. 599—600, та ж дата. В заголовку помилково, що се проханнє за вдову Лупула.

[2]) Подлинные грамоты Малор. приказу ч. 73.

[3]) «И о том тебѣ, приятелеви нашему, ознаймуємо, же многие козаки и мещане какъ з Веприка и многихъ городовъ ускаржаючи се, же там в. Пѣщани (?) ваши люде их грабят и на смерть убивают, —где уже теперь з уласное маетности мое Плешувец козака на смерть забыли и многихъ позабирали».—Сівського столу ст. 152 л. 111, оригінал. Кілька день перед тим, 8 березня с. с. гетьман післав Зюзину листа в справі прикростей од «людей Каменських»: забирають коней, одежу, сокири, «и онѣ заграбивши по десяти зол., по двадцати выдирают»—там же л. 113, теж оригінал.

[4]) Акты Ю. З. Р. III с. 600—1, дата: 14 березня (московський переклад, подаю його в скороченню).

Се прослідимо ми далі. Тепер я хотів звернути увагу на ту інтерпретацію польсько-українських відносин, що давалася в сім листі. В московсько-польських зносинах спинюсь на московськім виступі, згаданім в інструкції Кикинові: цар вислав до Польщі свого післанця, щоб вияснити польському урядові порушення виленських постанов допущене в справі вибору царя на королівство польське, і заразом випімнути ті «задори», що робляться від Поляків на українській границі. Звідомлення сього посольства, дуже докладне й інтересне, до нас дійшло і було нещодавно видане [1]). В царській грамоті, що повіз сей царський післанець, Климент Івлев в перших днях березня н. с., цар вичисляв всі ті польські кривди, що визначав гетьман в листі своїм, післанім з Лопухиним—напади на Калюс і околиці Бару, знищення манастирів, побивання ченців, і т. д. Але коли Івлев звернувся з сими закидами до тих діячів, котрих мав нагоду побачити в дорозі—були то маршалок в. кн. Литовського Завіша, гетьман Сапіга, референдарій Бжостовский—ті заявили йому рішучо, що се козацький гетьман видумує умисно, щоб сварити царя з королем. «Хоче бути собі паном», сприсягся з Ракоцієм і послав йому в поміч козацьке військо. Івлев, відповідно до московських інструкцій спочатку пробував се заперечити: «Се не можливо, щоб гетьман мав послати своїх людей Ракоцієві без відомости цар. величества». Але маршалок не се відповів: «Я се знаю напевно, і тобі кажу: гетьман Хмельницький присяг Ракоцієві угорськьму і хоче цар. величеству зрадити» [2]). Референдарій заявив: «У Вильні у нас був договір з послами цар. вел., щоб військо стримати і ні з котрої сторони не чинити зачіпок і війська не посилати: тепер же нам стало відомо, що гетьман Хмельницький послав своїх людей на польські міста, і вони на ріжних місцях села попалили, шляхту порубали, а тепер ідуть разом на Берестє і на Підляше. Отже ми дуже тому дивуємось, як се воно так чиниться, тим часом як гетьман Хмельницький і все військо його Запорізьке піддані цар. величества». На се Івлев відповів, уже більш ухильчиво: «Мені про се нема у кого довідатись, тільки від вас то чую, а вважаю, що се неможливе, аби гетьман послав своїх людей села палити і шляхту рубати без відома і наказу цар. вел.—великий же государ того йому не позволить. Ви говорите, що гетьман присяг Ракоцієві, а вел. государеві правди (присяги) не додержав, і ти сам говорив, що гетьман Хмельницький хоче напасти на Малу Русь, самі можете міркувати, що на таке не було цар. величества наказу» [3]).

Се говорилося в квітні, в Москві ж дня 3 квітня н. ст. польський післанець Бонковский подав до польського приказу таку записку: «Одержавши нового листа від й. кор. вел., котрим мені дає доручення до й. цар. в-ва, б'ю чолом, щоб мене прийнято й вислухано, щоб договоритися в такій справі: Дає знати й. кор. в., що він 9 лютого з Їданська вийшов не давши собі ніякими теплими словами намовити до яких небудь договорів з Шведами,—покладаючися на замиренне, відложене з комісії до найближчого сойму. Дає знати також, що Ракоцій уже вийшов до панства й. кор. вел., взявши присягу від Хмельницького і козаків, і йде щоб з ними сполучитись. А мати неприятелем [4] обіцяли вони не тільки короля, але й царя, і Хмельницький так писав козакам: «Коли Ляхи миряться з Москвою, мушу я шукати собі

[1]) «Сборникъ» київ. арх. комісії, т. I (1911), ст. 72 дд.—посольство Климента Івлева, 19 с. с. лютого 1657 р.

[2]) Ст. 76, розмова 6 и 7 квітня н. с.

[3]) Розмова 16 н. с. квітня, с. 81—2.

[4]) «такую нелюбов обещали».

иншого пана, і воювати як одного так і другого»[1]). Безсумнівно в тім же союзі— се напевно запевняє й. кор. вел.—також і оба господарі, волоський і молдавський, й їх війська з Ракоцієм. Тому й. кор. вел. лишивши військо против Шведів, пішов против Ракоція. Належить се тепер сусідській і братській приязни й. цар. велич. до корол. величества: своїм військом відірвати Хмельницького, так щоб він не міг сполучитися з Ракоцієм; а як тільки полагодиться справа з сими людьми, тоді знову обернути все військо вротив Шведа, і він за божою помічю не переможе!»[2]).

Перейдемо до инших дипльоматичних кроків українського уряду. До посольства Капусти до Царгороду маємо листа таки самого гетьмана, писаного в березні, але без дня (в копії, що заховалася в шведській державнім архиві):

«Вже давніше постановили ми післати нашого посла до Отоманської Порти, щоб засвідчити нашу стару приязнь до неї, щиру вірність і службу. Але в сих сторонах мали ми багато неприятелів, треба було з ними воювати і не могли ми післати свого чоловіка. Тому я хотів би, щоб був єси певний нашої вірности і постійности супроти найяснішого пана, як досі так і надалі. Також зайшло, що ми зложили новий союз і постійну приязнь з найясн. ханом кримським, в котрій згідно з сим договором постійно будемо пробувати. Через те виправили ми нашого посла отамана[3]) Лаврина Капусту до Отоманської Порти, до непобідимого царя турецького, нашого найвищого пана, щоб засвідчити йому нашу покору, підданство і вірність». Далі прохання подбати, щоб посла відправили назад не затримуючи і т. д.[4]).

Конкретніше могло бути в листі до візира, найбільш реальне доручено виложити устно.

Посольство приїхало до Царгороду 29 квітня, 3 травня мало авдієнцію у візира і по всяких свідченнях вірности і піддайства подало йому до відома, що козаки й князь семигородський змушені були виступити против Польщі, очевидно змушені до того неможливою поведінкою польського уряду і маґнатів: козаки пішли в помич Ракоцієві в числі 40 тисяч[5]).

На снілку з семигородським і шведським послом, що прибули скоро потім, і з аґентами обох господарів Капуста з товаришами мали завдання паралізувати обвинувачення на Ракоція за непослух і самовільство. Їх піднесено з боку Польщі, Австрії, а головно хана, котрого підтримували також приграничні баші, тим часом як посол французький і англійський тримали сторону шведського короля. В якім напрямі вели оборону свого виступу против Польщі наші союзники, довідуємося дещо з реляцій австрійського аґента. Я вище говорив уже про се: проти польсько-австрійських інсинуацій, що козаки злигавшися з Москвою готують православну революцію на Балканах, гетьманський уряд висунув против Польщі й Австрії обвинувачення в орґанізації противтурецької ліґи і підбиванню козаків до морських походів на Турецькі землі[6]).

В середині травня Капуста захворів, і замість нього на авдієнції у султана був

---

[1]) Розуміти: польського короля і московського царя.

[2]) Польські справи 1657 р. стовбець 11, без нумерації.

[3]) В латин. копії: certae militiae commendantem.

[4]) Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 89, заголовок: «Копія листу, що писав Б. Хмельницький намісникові яничарському, рекомендуючи йому свого посла».

[5]) Реляція Ренієра з Царгороду 7 травня—короткий зміст в Жерелах XII ч. 560.

[6]) Див. вище с. 1343.

оден з його товаришів. Як доносив Реніґер на підставі зібраних відомостей,—він говорив на тій авдієнції султанові й иншим, «з намови семигородського князя й инших», що від цісаря і польського короля прийшли до гетьмана Хмельницького два посли, щоб намовити козаків до ліги і війни против Отом. Порти. Але (козаки) їх не послухали, а зараз всадили до арешту, і коли султан звелить, то гетьман скаже їм відрубати голови і прислати до Царгороду».

Семигородський посол пояснив диванові, що Ракоцій підняв війну проти Польщі саме для того, аби на спілку з шведським королем, добрим приятелем Порти, не дати московському цареві заволодіти Польщею. Як би не його похід, московський цар уже б був досі заволодів усею Польщею й почав війну з Портою. Всі чотири православні патріярхи, а особливо антіохійський (що саме сидів тоді в Валахії, вертаючися з Москви до дому), благають царя, щоб він змилувався над християнами Порти і поміг їм відновити грецьку імперію, і якби тільки він з'явився, зараз би піднялася Молдава, Валахія, Албанія, Тракія і Македонія разом з Греками [1]).

Козаки таким чином опинилися в подвійнім оскарженню—з боку своїх приятелів і своїх союзників, як православні підданці чи союзники московського царя; але се їм пошкодило менше ніж царгородському патріярхові, що наслідком сих балачок був повішений серед міста на страх православним підданим Порти. Хмельницькому за відомостями Реніґера відписали, що по скільки він зістається в приязни з ханом, Порта буде його мати в своїй опіці і напише ханові, щоб він з Хмельницьким порозумівся,—тільки аби козаки не пускали чайок на Чорне Море [2]).

Про свою приязнь з ханом Хмельницький, як ми бачили, заявив у своїх листах, і се потвердив також і хан через свого аґу, що приїхав до Царгороду в тім часі, коло 10 червня [3]). Обидві сторони дійсно робили все можливе, щоб обминути оружний конфлікт, в високій мірі не бажаний ні одній і другій стороні, але політична ситуація непереможно пхала до нього.

На жаль, наші відомости про кримсько-українські відносини в сих місцях дуже бідні, і се шкода, тому що вони мали в розвою подій велике значіннє. В осени хан з гетьманом обмінялись етикетальними, доволі холодними посольствами; кримський гонець, повернувши від гетьмана в середині жовтня, оповідав, що Хмельницький зістається з ханом у приязни, але честь йому, гонцеві, була невелика, московських же послів, що під той час приїхали до гетьмана, приймав він з великою честю, «з ними пив і їв», а ханському гонцеві і бачити його не довелось [4]). Потім прийшла відомість, що Запорозці відогнали Ногайцям коней, штук з 500; калґа-султан посилав за тими Запорозцями погоню, і погоня привела 4 козаків: з них калґа прислав двох ханові, а двох послав до гетьмана з своїм посланцем—довідатися, чи то сталося з волі гетьмана, чи козаки зробили то «собою воровски» [5]). Згодом сталась справа ще серйозніша, коли козаки підстерігли Татар, як вони вертали з шведської кампанії чимало: побили під Галичом і на инших місцях, відібрали здобич і полон—так писав зі Львова 9 листопада якийсь кармеліт [6]). Приязні відносни між обома дворами—чигринським і бахчисарайським від того не потерпіли,—але довіря в щирість сеї приязни не було ні з одної ні з другої сторони.

---

[1]) Реляція Реніґера з 12 червня—Жерела XII с. 479—80.
[2]) Реніґер тамже с. 482. [3]) Тамже с. 483.
[4]) Кримські справи кн. 39 р. 1655 л. 61. [5]) Тамже л. 63.
[6]) Жерела XVI с. 221.

Черговим завданнєм козацької дипльоматії, і козацької стратеґії заразом, було тепер—не допустити хана до оружної підтримки Польщі против Ракоція і козацького корпуса Ждановича. Як Польща заходилася всіми способами підняти хана, щоб він звязав козаків і що найменше—зробив їх нейтральними в кампанії з Ракоцієм, так Козаччині треба було за всяку ціну затримати Крим і Порту в нейтральній позиції і не дати їм вдарити в тил сеї нової дніпровсько-дунайської ліґи: Козакам, Волохам, Семигородцям. Посольство вислане до хана в березні, приблизно одночасно з посольством Капусти до Царгороду, мало очевидно дорученнє розвинути maximum зусиль в сім напрямі. А далі післано сильну козацьку залогу на Дніпрові перевози, щоб загородити дорогу Татарам на Правобічну Україну, на Дунайські й Семигородські землі, в тил Ракоцієві й Ждановичу. Як побачимо далі, зусилля сі тільки припізнили виступ Орди, а не стримали її. Тим не менше сі заходи для відвернення ханської інтервенції дуже інтересні і характеристичні для ситуації і для політичної техніки українського уряду.

На жаль, знаємо тільки те, що заховалося в звідомленню московських послів Жукова і Пашина, що були тоді в Криму [1]). Тут читаємо насамперед згадку про приїзд козацьких послів від гетьмана 2(12) квітня [2]), і потім їх авдієнцію у ханського «ближнього чоловіка» Сефер-казі:

«4 апріля (с. с.) приїхав на становище товмач Абдул і розповідав послам: «Як я був у ближнього чоловіка, були при мені посли Б. Хмельницького, 5 чоловіка, і я став за Татарами і ближній чоловік мене не бачив. Як війшли козаки, він їх питає: «Єсть якийсь приказ від великого гетьмана Б. Хмельницького?» Козаки сказали: «Прислав нас великий гетьман Б. Хмельницький до милого брата Магмет-ґерая з тим, щоб був він з ним у братській приязни і любови по давнішому. Як у нього була війна з неприятелем польським королем і з усею його землею, тоді Магмет-ґерай гетьмана з усім військом Запорізьким боронив, з польським та литовським військом разом бився і в усім заступав самого його і військо від неприятелів. Від початку Магмет-ґерай учинив з гетьманом брацтво і приязнь, і жодна держава не помагала (гетьманові) і не боронила ні в чім, не облишив тільки цар Магмет-ґерай, вчинив приязнь і любов вічну, і за його охороною і обороною гетьман з усім військом Запорізьким живуть тепер в тишині і спокою. І тепер присилає великий гетьман з тим, щоб Магмет-ґерай далі був із ним у старій приязни і разом стояв против неприятелів, що тепер на нього наступають».

«На се Сефер-ґазі відповів, що тепер великий гетьман віддавсь у вічне холопство московському государеві, якже тепер Магмет-ґераєві за нього стояти? Не може він його у всім захищати!

«На се козаки сказали: «Від того часу як гетьман упросився в підданство великому государеві і до нинішнього часу (від великого государя) нам ніякої помочи ні охорони нема» [3]). Потім додали: що великий гетьман мав написати братові свому Магмет-ґераєві, то написано в його приятельськім листі. Понадто нічого не говорили і пішли геть з палати, і я пішов з ними, і ближній чоловік мене не бачив, тому що в палаті було богато людей».

---

[1]) Так у кн. 40; в паралельнім тексті в стовбці 11 квітня 3.

[2]) Кримські справи 1656 кн. 40 л. 225, 335, 362, теж в стовбці 11 року 1656 л. 458, 534.

[3]) «Никакіе им помочі і заступы и обереганья нѣт».

До козаків приставлено каніджеїв; і згодом старший над каніджеями Мустафа-ага вийшов з палати і побачивши Абдула велів сказати московським послам, що їм ханським словом заборонено які небудь зносини з козацькими послами. Коли хто небудь буде говорити, буде арештований [1]).

В тім часі приїхали також польські посли——прохати у хана помочи «на Можары» (на «Угрів») Ракоція і 10 (20) квітня московські посли вислали того ж Абдула до Бахчисарая розвідати про обидва посольства: козацьке і польське. Того ж дня Абдул вернувся з такими вістями. Бачився він з козаками, що привезли листа від Хмельницького і мав з ними довгу розмову. Сказав їм, що царським послам стало відомо, як тепер Хмельницький з військом Запорізьким піддається в підданство ханові, і з тим своїх послів прислав—свого часу так впрошувався в підданство цареві, а тепер виявляє таку «непостійність і не твердість». Козацькі посли то рішучо заперечили, і пояснили, що гетьман запобігає тільки, аби хан не напав на царські українні городи і особливо на козацькі—бо царські городи дальші від Криму, а козацькі близькі, «і козаки безнастанно ходять Дніпром за звіром і рибою», отже треба бути з Татарами в приязни щоб не було між ними «ссори». Згадали при тім, і се, до них приходили чутки про замирення царя з польським королем вічним миром—«тільки ще певної відомости не було». Товмач випитувався, коли їм буде відправа, і радив по відправі побачитися і московськими послами. Козаки сказали, що відправи сподіваються після 12—20, з з московськими послами вони самі раді були б побачитися, але думають, що їм того не позволять [2]).

Кілька день потім, після відправи очевидно, таке казав московським послам звісний нам князь Маметша: «Що ви раз-у-раз говорите про Б. Хмельницького і про козаків, що вони в підданстві у вашого государя? Хан завсіди вам говорив, що Б. Хмельницький і козаки за вел. государем ще не утвердились, і тепер їде до Магмет-ґерая царя від Б. Хмельницького писар його Ів. Виговський, з тим що він з усім військом Запорізьким хоче бути в підданстві у кримського царя; як приїде, самі побачите».

На се посли відповіли: «Се всі доохрестні держави знають, і сам Магмет-ґерай також, що Б. Хмельницький і всі Черкаси піддалися нашому вел. государеві в вічне холопство, і Б. Хмельницький служить йому незрадливо і в ні чім нема за ним шатости. Як Ів. Виговський до Криму приїде, тому повіримо; а то ви, ближні люди, давно вже говорите, що Б. Хмельницький хоче бути в підданстві у кримського царя, тільки тому вірити не можна: він не подумає, щоб кудись іти від такого милосердного і благочестивого государя» і т. д. Маметша нічого на се не відповів і більше про се не заговорював [3]).

Про саму відправу маємо тільки пізніші міркування того ж товмача з приводу того, що говорять між собою бранці: хан іде війною на Волохів і Мадярів, а також, підступом—і на Запорізьких козаків. На те він відправив козацьких гонців до Хмельницького з честю та з дарами, щоб вони не сподівалися його походу; а волоських та мадярських післанців він велів пограбити і арештувати—там і тепер сидять. Хан насамперед піде на козаків і знищить дорешти, а потім на Волохів і Мадярів. Турецький

---

[1]) Крим. справи 1656 р. кн. 40 л. 352 дд., теж в стовб. 11.
[2]) Книга 40 л. 251—3.
[3]) Стовбець 11 л. 533—9.

цар посилає йому в поміч 8 башів морем і суходолом, і з ними 80 тис. війська: стоять уже в Білгороді і чекають, щоб хан перейшов Дніпро [1]).

Се дійсно вповні правдоподібно, що хан на облесні заяви козацькі відповідав гойними запевненнями приязни, тільки щоб приспати увагу до своєї експедиції на Україну, котру задумував згідно з польськими проханнями. Але козацький уряд приймав його запевнення також з усякою обережністю, і гетьман не тільки держав на Дніпрі сильну залогу, щоб стримати Орду від переходу, але одночасно орґанізував морські походи й напади на кочовища, щоб знеохотити Татар до походу. Правда, ми маємо про се доволі побіжні згадки і мусимо в повній мірі рахуватися з можливістю, що прихильники політики так би сказати—україно́фільської умисно поширювали й роздмухували алярмні чутки про козацькі напади, можливість спустошення Криму, повстання невільників і т. д. Такі прихильники в Криму безсумнівно були далі, і підтримувалися з козацької сторони. Але безсумнівно дещо під тими вістями було й реальне, і воно в загальнім висліді дуже затримало татарський виступ на польськім театрі війни. Мушу де що з того тут навести.

Так український бранець Олекса Кушнір, що жив у Маметші, розповідав московським послам в день виходу хана з Бахчисарая на війну 14 (24) травня, що вертаючи з Бахчисарая він стрів богато ногайських Татар. Вони вели на продаж невільників, і ті невільники оповідали, що весь Ногай прикочував до Перекопу, тому що «Черкаси» в останню зимову путь побили богато Татар, погромили їх улуси, і хто жив лишився, прикочували під Перекоп. Казали також, що над Дніпром стоїть козацьке військо, чекають хана—щоб не перепустити його через Дніпро, а коли схоче сйлою перейти, будуть битись. Далі Олексі стрілося двоє Татар—гонили до хана від Дніпра з звісткою, що козацьке військо над Дніпром, не перепустило через Дніпро Ширин-бея, що пішов з частиною Орди перед ханом.

Инший український бранець «Белорусець Сенька» оповідав, що чув з розмов Маметші з дітьми: «Сьогодні прислав до хана гінця Ширин-бей з листом; пише, що козаки стоять над Дніпром і не хочуть перепустити його мурз і Татар, як хан звелить? А я знаю, що хан піде до Дніпра і відти пішле до Б. Хмельницького і до козаків своїх послів «обманом», ніби то в приязни: сповіщатиме їх, що йде на Волохів і на Мадяр, а як перейде Дніпро, тоді своє зробить» [2]).

Сам Маметша оповідав московським послам, що хан не доходячи до Перекопа мав раду з мурзами, куди йти на війну, і тут почали говорити одверто, що треба йти на Московську державу. Мовляв московський цар в союзі з богатьма державами, і з ними та з Зап. козаками як захоче може напасти на Крим і знищити. Тому краще на нього напасти, ніж чекати війни на себе. І хан посилав до козаків, щоб ішли з ним на царські городи, а ті начебто відповіли, що підуть, коли хан перейде до них за Дніпро. Мовляв «нашою стороною краще і царські городи ближчі», а хан кликав їх щоб вони перейшли до нього, і так ще не договорились. А на Волохів іти не можна, бо козаки за Дніпро не перепустять [3]).

В середині червня люде оповідали, що козаки збили і перекинули назад Ширин-бєєву орду, а хан стоїть на Дніпрі, і просить у козаків, щоб перепустили за ріку,

---

[1]) Тамже л. 381—2.

[2]) «тогда де свое дѣло у царя будет»—книга 40 л. 383—4.

[3]) Стовбець 11 під 2 червня.

годиться дати заставу. Козаки хочуть 50 мурз у заставу, і хан радиться над сим з мурзами [1]). Одночасно розійшлися чутки, що на морі з'явилися Донські козаки, до них вийшло богато Запорозьких, «без дозволу Хмельницького» [2]). Далі, що козаки висадилися на беріг між Кафою і Керчю, палять села, забирають худобу, побивають людей. Потім— що вони виходили на беріг на устю Альми, і т. д. [3]).

Невільники говорили, що вони чекають тільки певного потвердження, що козаки обложили хана—тоді зараз повстануть, знищать Крим, вирубають всіх Татар, жінок і дітей, а знищивши Крим підуть на Дніпро до козаків, і т. д. [4]).

Все се в сумі спаралізувало операції Орди на яких півтора місяця, як побачимо далі, і коли б Ракоцій, Карло-Ґустав і Ждановичзручно використали сей час, вони б могли за сеї проволоки осягнути великі успіхи і може навіть дійсно «знищилиб» Польщу.

---

В відносинах до Польщі гетьман перед Москвою маркував повну непримиреність, як ми бачили, і наступ козацького війська під проводом Ждановича в глибину Польщі надавав сій декларації повного переконання.

В козацьких кругах з приємністю відзначали побідоносні походи Ждановичевого корпусу по Польщі й Литві: погром Ланцута, марш під Краків, здобуттє Берестя, потім Варшави [5]). Козацький протекторат ширився і поглиблювався на Волині, в сумежнім Поділлю і Поліссю. В березні гетьман виправив до Львова свого фінансового аґента Теодосія Томковича «в ріжних військових і приватних справах», фактично для того щоб відновити старі пляни протекторату Запорізького війська над західньоукраїнським міщанством і шляхтою.

Але при тім, відповідно раніш уятому курсові супроти ЯнаКазимира і його партії, становище гетьмана і старшини не було цілком нетативним, так що оптимістичне звідомленнє зложене Бенъовским королеві з своєї місії не було безпідставним, як я то зазначив уже вище. Без сумніву—йому вдалося вже в сій подорожі завязати звязки того компромісу, що вилився потім в змінених формах в Гадяцькій унії. Але одною з його передумов—прийнятих Бенъовским—було також признанне польською стороною тої козацької експансії—заведення фактичного козацького протекторату в ріжних ділянках Західньої України, так як його було осягнено в сім часі.

---

[1]) Стовб. 11 л. 105, 108. [2]) Вісти 12 квітня кн. 40 л. 363.

[3]) Вісти з 26 червня і 1 липня кн. 40 л. 416. [4]) Тамже 414—5.

[5]) «Самовидець» описує в своїй літописи: козаки «потягши Подгорям на Самбор, там злучилися з войсками венкгерскими, а напотом и з шведскими и пустошили Польщу аж по самые Прусы, бо и Варшаву узяли были; барзо тогда великое спустошеня стало Полщи, бо начавши от зимы немал цѣлое лѣто там пустошили».

4 квітня с. с. київський нак. полковник В. Дворецький показував воєводі Бутурлину лист Виговського до Яненка Хмельницького, «що наказний гетьман Антін Жданович з козаками город Ланцут узяли і військо коронного гетьмана Потоцкого під амостем розбили; шведська залога вийшла з Кракова і зійшлася з Ракоцієм. А шведського війська гетьман Дуґляс, кн. Богуслав Радивил і з ним 30 тис. шведського війська ідуть на литовський город Берестє й инші литовські городи».

«А від київських міщан та инших київських людей нам (воєводі) стало відомо, що від шведського короля буде присилка до гетьмана, писаря і всього війська Запор. з грошима—щоб їх тим запевнити і до спілки привести» (обнадежить и с собою соединить за одно)—Білгород ст. ст. 386 л. 906—8.

Витримавши Беньовского і Парчевича до закінчення старшинської ради, що зібралася на провідній неділі і протяглася цілий тиждень, вирішаючи цілий ряд кардинальних питань внутрішньої політики—між иншим наступство по старім гетьмані, що ладився до смерти [1]),—гетьманський уряд очевидно взяв від старшини певні принціпіяльні директиви і для відносин українсько-польських в сім аспекті.

В той мент, в 20-х днях квітня мусіло йому бути ясно, що акція Ракоція не розвивається так успішно як можна було собі бажати [2]). Його кандидатура на польське королівство не стрічала спочуття; ніяка впливова маґнатська клієнтеля не ставала при нім.

Можна було передбачити, що він вернеться до попередньої політики—шукатиме порозуміння з Яном-Казимиром і з маґнатами, щоб здійснити дещо з своїх амбітних плянів в Польщі—особливо маючи на увазі воєнну інтервенцію австрійську, що ладилася обтяти крила його кампанії.

З другої сторони—питання розмежування козацьких, семигородських і шведських інтересів в землях Річипосполитої лишились невиясненими. Тил цілої акції зіставався незабезпеченим збоку Орди й Туреччини; порозуміння тут не було осягнене. Відносини з Москвою були досить непевні. В сих обставинах пляни приєднання Зах. України і Білоруси, очевидно, не можна було переводити силою козацької зброї на перебій з керівними сферами Річипосполитої. Ясно, що треба було вертати до тої компромісової політики, яка шукала можливостей привести і закріпити в фактичнім володінні козаччини сі краї, формально не відриваючи їх від Річипосполитої. В тім, бачу, лежав завязок Гадяцької унії—хоч у дальшім переведенню ся власне сторона відпала, коли прийшлось переводити її під знаком повного розриву з Москвою. Беньовский, очевидно, встиг досить вдучно вхопити сей нерв справи і почав її зручно розмотувати.

На жаль не маємо ніякого звідомлення з сеї його місії—тільки деякі листи передані з ним: від гетьмана до короля, від Виговського до канцлера. Але Маріянович у своїм звідомленні коротенько описав відправу свого посольства, а тому що гетьман відправляв їх одного дня, і виїхали оба посольства разом, відправа австрійського посольства кидає деяке світло на становище заняте гетьманським урядом до всеї польсько-католицької ліги. Через те я пічну від його оповідання.

Після того як рада закінчилась, Юрка вибрано і проголошено гетьманом (так представляє справу Маріянович—далі ми до сього повернемо) і скінчилися трьохденні пири з сього приводу, австрійське посольство звернулося до Виговського з проханнєм, щоб його також відправлено, коли відправлено инших послів. Виговський переказав се проханне гетьманові, і той другого дня рано покликав до себе Маріяновича.

«Дуже чемно (pulchre) виправдувався, що нас так довго затримав. Хотів нас як найскорше відправити, коли б ті перешкоди, що я вище описав, не перепинили того—як ми то собі могли пізнати і побачити. «З усих сил старався я (казав гетьман), щоб вас—такого монарха послів, відправити гідно, з повною резолюцією, як до свого патрона і посередника. Ми його св. величність, і нікого иншого взяли собі за патрона і посередника і бажаємо, щоб він залагодив сю довголітню ворожнечу між нами: скінчив і заспокоїв її без нашої шкоди і кривди, аби кров християнська більше не проливалась. Що він в сій справі між нами постановить, ми обіцяємо того триматись,

[1]) Про сю раду і вибір, а властиво—дисіґнацію, наміченне на гетьманство Юрка Хмельниченка буде мова далі.

[2]) Огляд кампанії нижче—бо головні події припадають на травень—липень.

і виразно заявляємо, що коли котра небудь сторона позволить собі порушити ласкаву постанову й. вел., то й. ціс. вел. разом з покривдженою стороною може повстати і укарати сторону, що не додержала пунктів постанови. Далі ми від усього серця обіцяємо на будуче вірно служити й. вел. ціс. і австрійському домові і мати його приятелів за своїх приятелів, неприятелів за своїх неприятелів, і против котрого б з них його вел. охотів,—ми против такого неприятеля не то що з 100, але як треба було—і з 200 тисячами повстати і битися будемо завсіди готові. Про се все ми докладніше повідомимо й. в. через спеціяльного нашого посла. А наше козацьке військо—тих 40 тисяч, що ми післали в поміч Ракоцієві, ми з огляду на вставленне і ласкаву намову й. вел. зараз нашим листом відкличемо». «Вони», додає від себе Маріянович—«отримавши того листа, справді повернули—з великою здобичею і награбленим добром».

«28 квітня гетьман переслав через свого канцлера листа з відповіддю до помешкання архиепископа і переказав своє прощанне в гарних виразах. Сам архиепископ через лихий стан свого здоровля власною особою попрощатися з ним не міг, але я його іменем і своїм висловив йому наше поважанне і попрощався. Після сього гетьман покликав свого сина і в моїй присутности сказав йому: «Сине мій Юрку! вважай аби справувався добре! Маєш над собою ласкавого пана цісаря римського, котрого ми взяли собі за посередника і патрона, постарайся йому послужити, а він, як ласкавий пан, у всякій потребі тобі поможе!» І з тими словами, заплакавши простяг мені руку, і сина свого, і поблагословив нашу дорогу».

Далі Маріянович сповідає, що по сім прощанню вони того ж дня виїхали, разом з польськими послами: від короля польського і королеви, але їхали разом тільки один день бо польські посли, побоюючися, щоб їм чого небудь не сталося від козаків, поспішали в день і в ночі, так що загубили вісім коней в дорозі. Парчевич же через свою недугу не міг так спішити, і в Білій-Церкві трохи їх козаки не побили, а в Брусилові догонили козаки від гетьмана і показали його наказ: разом з польським послом привести назад. Відвеали їх до Фастова, і тутешній суддя (мабуть сотник) велів їм чекати від гетьмана дозволу на дальшу дорогу. Маріянович пустився до полковника, до Білої Церкви, щоб вияснити причину сеї затримки, але той повторив те саме—що має від гетьмана наказ затримати їх до дальшого розпорядження гетьмана. Та тут прилетів з Фастова до Маріяновича гонець, що архиепископ помирає; кинувся він до нього, щоб не пропали там папери—але тим часом йому покращало, і довідавшися, що тим часом приїхав до Київа на весілля Виговський, Маріянович полетів до нього—добиватися вияснення. Виговський вислухавши виявив здивованне, бо мовляв гетьман звелів затримати не їх, а польського посла,—«Тому що після вашого виїзду хтось приніс фальшиву вість, ніби то королівські вояки вирубали козаків [1]) і король післав до Татар свого посла, щоб підіймати їх на козаків; але що й одно й друге не потвердилося, як ми переконались—як і не припускали того,—то ви можете їхати куди хочете і коли хочете». Після сього одержавши від Виговського козаків для охорони, цісарські посли хоч і з значним спізненням, але зате безпечно переїхали до Дубна через усі пустині і розбої—«а як би їх при собі не мали, то хоч би й сто душ у собі мали, смерти б не минули».

Так розповідає в своїм звідомленню Маріянович. Проф. др. Кордуба підозріливо ставиться до його звідомлення, тому що він занадто висуває свою особу, закриваючи

[1]) «Після того як козаків допущено свобідно до Київа, тут їх вояки й. кор. вел. побили»—або Київ згадано помилкою, або помилено щось з самим фактом, бо Поляки не могли пускати чи не пускати казаків до Київа.

ною особу самого посла Парчевича, і старається можливо оптимістично представити результати посольства, тим часом лист гетьмана до цісаря далеко не містить тих приємностей, які Маріянович вкладає в уста гетьманові. Шумна і напущиста реторика листу поза компліментами цісареві за його піклованнє про добро християнського світу і його послові за його пильне й зручне виконуванне доручення, зводиться до обіцянки гетьмана—не приймати иншого посередництва крім цісаревого, і не слухати инших порад крім його, «та й то ще поскільки, се не буде шкодити безпечности і цілости нашої держави». Поза тим гетьман покладається на устне звідомленнє посла, що він докладно перекаже все йому доручене [1]). Але се не значить, щоб в устній розмові гетьман не сказав чогось більшого—чого не хотів «довіряти паперові»: за сказане устно не неслося такої відповідальности, і вповні можливо, що те що переказує з його слів Маріянович, не відбігало дуже значно від дійсности... Писати ж було не дуже безпечно: хто зна, в чиї руки міг замандрувати сей лист—як мандрували ті листи, що призначалися гетьманові, а навіть і одержувалися ним.

Що наговорив гетьман і писар устно Беньовскому того ж самого дня, ми не знаємо, хоч се було б дуже інтересно почути. В листі ж від гетьмана до короля, що Беньовский повіз, теж більше було фразеольогії, ніж конкретного змісту, але не бракувало і досить виразних натяків на можливість порозуміння і договору—того договору, що Беньовський справді таки й здійснив трохи згодом, але вже по смерти гетьмана.

«Найясніший, милостивий королю, пане наш велико-милостивий! Довгий би треба було вчинити коментар, хотівши виписати по порядку наші заслуги і жичливости до нєкійних попередників в. кор. мил. Але декотрі і жалко пригадувати, бо довгі й прикрі, а инші за давністю випали людям з памяти. То поминувши їх потішимося тільки свіжими і в. кор. м. добре відомими. Головне те що нас ніяка оказія не заставала лінивими на прикази в. кор. м.—аж поки якісь намови злих людей, нагодувавши нас несмаками, відсунули й від ласки в. кор. мил. Навпаки, настільки чулі були ми панські прикази, що сповняли їх як найвірніше, вистерігаючися в своїй службі й найменшої догани. Але хоч як ми старалися уцукрувати нашу покірність і охоту.—завсіди знаходилися брехливі язики, щоб зробити їх гіркими для в. кор. м. Така була фабрика Ахітофелова, що хоч ми аж незносними ставали, наприкряючися з нашими послугами, все таки вважалися невартими ласки!

«Але тепер, коли в. кор. м. зволиш нас обсилати листом своїм панським через п. Беньовского, а в нім заявляєш свою ласку, і вигладжуєш наші провини, коли які були, ми покірно за се дякуємо в. кор. м. панові нашому мил. і вдячно приймаючи, будемо старатися, щоб і в. к. м. був навзаєм і з нас задоволений. Для сього з повним довірєм розмовляли ми з п. Беньовским в справах йому від в. кор. м. доручених, всяко міркуючи, щоб і маєстат в. кор. мил. не попав у поневірку, і наші свободи не пішли в упадок. Коли побажання в. кор. м. не прийшли до повного здійснення,—причини тому розповість п. Беньовский, і виложить порядок річей трактованих з нами. Як чоловік правої віри і доброго досвіду, думаємо, зробить він се добре. і за ту свою службу заробить собі то, що й закінчений буде той акт, коли бог дасть, не ким иншим, а ним таки—чого і ми б бажали!» [2]).

---

[1]) Акти посольства ч. 39.

[2]) Памятники III ч. 40, дата: «З Чигрина 18 квітня», старого стилю.

Від Виговського маємо в однім збірнику копію листа до короля з датою 7 квітня [1]). Кубаля поправляв її на 18 квітня—як на листі гетьмана; може не конче се було саме 18 квітня, але ясно, що писалося при відправі Бенъовского. Писар—кандидат на булаву починає з висвідчень своїх персональних заслуг і афектів—повторяючи більше менше фрази гетьманського листу складеного очевидно ним же—тільки в приложенню до своєї особи. «Поруч свіжих услуг міг би я засвідчити і показати давнішу свою жичливість до попередників в. кор. м.—як би прийшлось презентувати не тільки довгий ряд відважних учинків—зовнішніх і людськими очима видимих, але проходити довгу драбину (drabować) внутрішніх [2]) афектів до вітчини, котрим тільки сам біг свідком. Але всі минулі річи—тільки німі тіни, не що инше як нагробники побілені (гроби повапнені). Тому волію я пописуватися свіжою жичливістю, котрої досконало надивились очі посла в. кор. м. п. Бенъовского. Бо я певен, що як чуло відправляв він функцію вложену на нього—все пускаючи в рух, так сеї ж своєї енергії ужиє він і залицяючи перед в. к. м. мою прирождену цноту для вітчини. А та хоч і заслонена хмарами обопільного роздору—одначе ні в чім не зменшилася і по нинішній час. Тому як тільки дійшли до мене, через його руки, листи в. к. м., обіцяючи, що всяка ворожнеча буде забута і прийде знову ласка панська,—я не тільки прийняв їх вдячними руками, але взявся й здійснити волю в. к. м., з такою пильністю, яка б була гідна намірів в. к. м. Сам посол посвідчить, що я не дав тоді спочинку змислам моїм, поки не довів бажання в. к. м. до кінця—хоч може і не цілком годящого, але все таки доброго. Через се й п. Бенъовскому прийшлось довго тут посидіти, хоч він і досить старався приспішити справу,—почекати поки скликано полковників для спільної наради, аби вони однодушно ухвалили те, чого вимагала від нас ласка в. к. м. Але вся ся справа полишена устній реляції п. Бенъовского при особистім привитанню в. кор. милости: він розповість всі наші трактати в сій справі і в своїй правости не замовчить і спільної нашої жичливости до в. к. м. Тому бажав би я, щоб своєю оборотністю він і закінчив сей акт—бо його бог наділив особливою здібністю до таких справ, і я добре знаючи гумори наші не думаю, щоб хтось инший був до того спосібніший. Тому і бажаю його (для закінчення переговорів)—аби з зміною осіб не приходилось їм за кожним разом знайомитися з тутешніми звичаями і до них призвичаюватися, а тоді доперва приступати до порученої їм справи—на що треба було б не одної розмови (non unius congressus)».

В короткім листі післанім з Бенъовским до канцлєра Виговський також хвалився, що сильно попрацював («попотів») коло залагодження «того оплаканого внутріннього замішання», і висловляв надію, що Бенъовский потрапить відповідно представити його заслуги «в перетворенню» («метаморфозі») заятрених і упертих діференційна добро обох сторін» [3]).

Все се розуміється інтересні риси для ситуації і для дальшої політики Виговського, але особливо важні вказівки, що справа усталення нового modus vivendi з Польщею була обговорена вже тоді на раді старшини, унята в якусь формулу—проект договору, одноголосно ухвалений полковниками, і Бенъовскому треба було тільки одержати спеціяльні уповаження для його завершення.

В своїй релящї висланій королеві з дороги, він очевидно дав дуже оптимістичну оцінку осягнених результатів і прихильних настроїв гетьманських кругів, і з особливою по-

[1]) Виданий в додатках до Wojny Brandenb. с. 435, текст де дуже справний.
[2]) zewnętrznych—похибка, або фразеольгія того часу. [3]) Памятники ч. 39.

хвалою відзивався про жичливість Виговського. Так що Ян-Казимир поспішив вислати Виговському свого листа, висловлюючи признанне і надії, що його «хвальні і всьому християнству приємні замисли стануть в непорушній твердости» [1]).

Цісарський посол Лізоля, бачившися з Беньовским в королівській кватирі, в день його приїзду, 3 червня, переказує так його враження. Хмельницький і козаки не бажають нічого більше як замирення з Поляками. Вони ображені, що Москалі не допустили їх послів до участи в переговорах у Вильні. Згодилися на цісарське посередництво і умови пропонували досить добрі: годяться вернути частину України [2]).

Нарешті записки Ґоліньского знайомлять з тим, що говорилося про конкретний зміст сього нового договору. «Посла від Хмельницького кілька день тому відправлено, і з ним п. Беньовского післано наново: дано згоду, чого вимагав (Хмельницький)—аби Україна була осібним князівством [3]), і було в нім тільки два воєводи: київський і чернігівський, і урядники мають бути так як у Литві. Каже: «Хоч я присяг цареві московському, що не буду воювати против Ракоція і короля шведського, та нехай король й. м. дасть гетьманську булаву війська Запорізького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як цареві не присягав, то зараз по повороті п. Беньовського пішле на поміч військо, скільки буде потрібно». Бо воно вже готове. Тому тепер згаданий Беньовский спішно їде, і можна скоро сподіватися того війська на поміч. Розважаючи перший пункт—що до присяги Хмельницького, що він значить,—здається мені, що Москва задоволиться Литовським панством, не шукаючи Польського королівства, і відти не можна сподіватися помочи» [4]).

Збираючи разом сі натяки листів і сі чутки, можна міркувати, що той начерк угоди, чи нової польсько-української унії, дійсно щось говорив уже про будуче велике князівство Руське, орґанізоване на взірець в. кн. Литовського, з такими ж міністрами («урядниками»), але зложене тільки з двох воєводств: Київського і Чернигівського, а Брацлавське старшина нібито годилася вернути (реституція частини України, згадана Лізолею).

Інтересне, ще раз повторяю, що сей початок договору, як каже Виговський, було продискутовано і ухвалено на великодній раді полковників, до котрої далі вернемось.

Але з тої ж ради вийшли нові, як найгарячіші представлення цареві про потребу военних операцій против Польщі як непримиреного неприятеля. Значить се, що на сій весняній раді 1657 р. взяли перевагу течії угодові для Польщі над течіями непримиреними, що панували на раді торішній, а становище супротив Москви обгострилось? Чи старшина рішила політикувати на два фронти і дурити рівно одних і других? Відповідь на се питанне постараємося дати нижче.

---

[1]) Лист з Данкова, 28 травня н. с., в лихім московськім перекладі з оригінала переданого до Москви через Кикина—Акты Ю. З. Р. VIII с. 815.

[2]) aliquam patrem Ukrainae restituendam exhibent—Жерела XII с. 475.

[3]) Aby Ukraina było xięstwo udzielne i w niey nie było tylko dwoch woiewodow: kijowsky a czerniechowsky, urzędniczy maią bydz tak iako y w Litwie.

[4]) Ґоліньский, як бачимо, наплутав. Очевидно поголоски треба реституовати так, що Хмельницький, мовляв, звязаний з Москвою і мусить помагати їй против Польщі, тому не може помагати Польщі против її теперішніх непріятелів: Шведів і Семигороду; але його син може помогти Полякам против них; з Литви ж не можна чекати помочи, бо там буде війна з Москвою.

Чи приїздив з Беньовским якийсь ковацький посол—як каже Ґоліньский, з инших джерел не видко.

XII.

## КІНЕЦЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

*Недуга Хмельницького і справа наступства. Приготованнє до вибору. Повстанне на Запоріжжі. Рада на провідній неділі. Вибір Юрка Хмельниченка; дума про нього. Смерть митрополита. Посольство Ф. Коробки до царя. Царські грамоти до гетьмана. Польські оскарження на Хмельницького; вісти привезені Шумовским і Івлевим; посилка Желябужского і Матвеева. Кампанія Ракоція - Ждановича в Польщі (лютий—квітень). Місія до гетьмана Ліліскрони: інструкції дані йому і королівська декларація 10 (20) квітня. Марш угорсько-козацько-шведського війська на Берестє. Здобуванне Люблина і капітуляція Берестя 13 (23) травня; розпорядженя Ждановича. Субмісія пинської шляхти і одержана нею гетьманська асекурація; депутація шляхти волинської. Початок данської війни, Карло-Ґустав відступає на північ; марш Ракоція під Варшаву і козацькі протести; шведське військо кидає Ракоція. Місія Бутурлина і зібрані ним відомости. Звідомленя Ліліскрони, Данила і Шебеші; невдоволенне з Ракоцієвої поведінки, гетьман відкликує Ждановича. Угодові настрої старшини супроти Польщі, друга місія Беньовского. Місія Богдановича і Тетері до Москви. Татарський наступ на Україну і оборонні заходи гетьмана, його листуванне с Ромодановским. Марш Ждановича і Ракоція на схід, нагінка польської кінноти, козаки кидають Ракоція; капітуляція під Чорним Островом, бунт в війську Ждановича і Юрка Хмельниченка. Місія Желябужского і його агітація. Смерть Богдана; з відзивів і леґенд про його.*

Хмельницький доживав свої останні дні. Ще весною 1656 року був він сильно хорий, так що не зміг прийняти царського післанця, як то було на своїм місці згадано [1]). Чутки про його хоробу і смерть пролетіли літом того року; вони скоро були здементовані [2]) але поновилися з початком нового року [3]).

Зимою гетьман розхорувавсь, очевидно, настільки, що близька смерть його вважалася всіми неминучою. Післанець, що приїхав від Хмельницького до табору Ракоція при кінці січня, оповідав, що гетьман лежить в тяжкій хоробі [4]).

В звязку з сим дебатувалося на всі боки і в ріжних напрямах питанне про наступство. Чи буде добиватись булави Виговський, чи будуть висунені инші кандидатури?

---

[1]) Сборник Київ. Арх. Ком. I с. 40.

[2]) В листі де-Нуайє 10 вересня 1656: «Кажуть, що Хмельницький помер в день богородиці в серпні» (с. 242). В депеші нунція Відоні з польської квартири, 20 вересня, говорення з приводу повороту королівського післанця від Хмельницького —«і так відпадає чутка, що пішла була про його смерть» (Жерела XVI с. 220). Австрійський агент Краґштайн з Польщі: «Про смерть Хмельницького, згадану недавно, звідусіль суперечні чутки: посол короля, недавно висланий, приніс вість, що він лишив його живого і здорового» (Жерела XII с. 396).

[3]) Цісарським послам оповідали в Галичині в лютім за певне, що гетьман помер; тільки приїхавши під Чигрин, вони упевнились, що він живий— акти місії Парчевича (с. 527, 541, 543).

[4]) Transsylvania II с. 265 = Архив II, VI с. 195.

В початках червня 1656 р. Лізоля пише з Казимирової кватири, що Виговський залицяється до Казимира, обіцяючи йому всяку поміч в присилці козацького війська, аби тільки король підтримав його кандидатуру на гетьманство по смерти Хмельницького [1]).

Карло-Ґустав в інструкції своїм послам до Хмельницького, в початках жовтня, наказує їм виміркувати, чи не можна придбати прихильність Хмельницького, обіцяючи підтримувати його пляни дідичного гетьманства, себто забезпечення по нім гетьманства його синові? Чи навпаки—обіцяти підтримку Виговському? Чи краще зовсім не мішатися до сеї справи? [2]).

В сих обставинах велика рада, визначена на провідну неділю мусіла стати ареною стрічі ріжнорідних політичних, соціяльних і партійних, чи ґрупових течій, і їх сутичка мала визначити напрям українському життю на дальший час.

Се мусіло звязуватися з питанням наступства на гетьманстві так: Коли буде гетьманом Виговський, він продовжуватиме той політичний курс, що вівся ним уже в останніх роках: оріентація на Західню Україну, на її міщанство і шляхту, компроміс з польським урядом, лавірування між Москвою і її противниками. Вибравши Юрия можна буде орґанізувати регентство з инших людей і дати політиці инший напрямок. Який саме—на сім пункті могли бути ріжні гадки і пляни, але в відміну від ситуації з гетьманом Виговським важно було, що тут були можливости якого небудь иншого курсу—не тільки звязаного з тою чи иншою ґрупою правлящої старшини, але і з передачею влади й впливу в инші руки.

Воєвода київський А. В. Бутурлин доносив цареві в середині квітня: «2 (12) квітня казав нам київський полковник Павло Яненко Хмельницький, що гетьман велів йому і з усіх городів полковникам і всякій старшині, також війтам і бурмістрам прибувати до Чигрина. Буде після провідної неділі [1]) рада у гетьмана в Чигрині: чи далі їм бути під царською рукою, чи в послушенстві у Ракоція [3]), коли він на польській короні укріпиться, чи під иншим чиїмсь володіннем. Ми говорили Яненкові, щоб вони в правді стояли і гетьмана укріпляли, і від твоєї високої руки повік не відступали. А Яненко нам сказав, що вони ніколи б від твоєї руки не відступили, але бояться того: як був тепер у гетьмана посол цісаря християнського ардибіскуп з товаришами, говорили їм, що коли козаки не сполучаться з польським королем по давньому, прийде на них твоє, царське військо, а з другого боку цісар і папа, військо польське й литовське—буде козакам тоді біда! Отже, коли ти великий государ, звелиш боронити їх, козаків, від Ляхів та инших їхніх неприятелів, то вони від твоєї руки не відступлять. Але того щоб Поляки мали ними по давньому володіти, вони й чути не хочуть.

«Отже коли ухвалять бути по давньому під твоєю рукою, тоді Павло з полковниками з сіверських городів згідно з гетьманським наказом піде під литовські городи: під Берестє й Пинськ й инші—ті що тобі не піддалися, аби їх під твою руку підвести. А нам (воєводам) дати їм салдатів» [4]).

---

[1]) Secretarius Chmielnizkii promissa facit regi Poloniae speciosissima quoad Cosacorum auxilia, dummodo rex Poloniae ipsi successionem assecuret generalatus in Cosacos post mortem Chmielnizkii. Жерела XII с. 390.

[2]) Архив Ю.З.Р. III. VI с. 153, переклад с. 166, див. вище с.

[3]) «после свѣтлые недели». [2]) «под Ракоциным послушанем».

[4]) Тут кілька слів пропало.

«А ігуменія Ми(хай)лівського дівочого монастиря Олександра—писаря Івана Виговського рідна тітка, й різні київські міщане оповідали, що на Запоріжжю збирається богато казаків-своєвільників: хочуть іти на Чигирин, на гетьмана, на писаря, на полковников, і на всяку иншу старшину, щоб пограбувать і побить за те що вони з усіх городів, з оранд, і з сіл збирають собі великі доходи і з того богатіють, а козакам нічого не дають [1]). Гетьман і писар посилають на Запоріжже старшину: з Київського полку Скочка, і з инших полків таких козаків, від котрих сподіваються правди і собі помочи, на залогу до Кодака—там приготовлено велику армату і припас до неї. А хто у тих самовільників старшиною, то їм невідомо».

Далі новини—наведені вже вище—про козацькі операції в Польщі. Чутки про присилку грошей від шведського короля, що набирають специфічного значення в звязку з вищé сказаним, і потім такі воєводські міркування: «При такій козацькій непевности (шатости) і непостійности, остерігаючися тих козаків своєвільників і того наказного гетьмана, що пішов з військом до Ракоція, без прибавки війська в Київі бути не можна; а як буде прибавка твого війська хоч трохи, тоді й козаки і всяке инше військо буде остерігатись, а твоїм людям і міщанам київським та инших городів буде безпечно.

«А коли гетьман напише за (присилку) твого війська, або Яненко стане просити (дати йому) твоїх людей в похід на Литовські городи, чи йому давати?» [2])

Як бачимо, паралельно з мобілізацією старшини і суспільних верхів проголошеною гетьманом, для розв'язання з їх становища найбільш актуальних питань біжучої політики, між ними і в звязку з ними—справи наступства на гетьманстві, заворушилися також і козацькі низи, намірюючися дати генеральний бій сим верхам під гаслом поборювання старшинської господарки і спеціяльно—неплачення козацького війська, всупереч обіцянкам. А московський уряд, розжалений на гетьмана за його непослух—за союз з Швецією й Семигородом проти Польщі, всупереч московським плянам і рахункам, почувши про се роздвоєнне в війську,—як зараз побачимо, постановив використати се внутрішне замішанне, щоб підкопати гетьманський уряд і змусити його до капітуляції, поставивши перед лицем козацького бунту. Для того заходився підогрівати сей рух з свого боку на сім економічнім ґрунті—дематогічною аґітацією з приводу неплачення війська.

---

На превеликий жаль ми не маємо докладніших відомостей про те як пройшла та квітнева, на провідній неділі рада. Одиноке оповіданне—дуже сумарне—маємо в звідомленню Маріяновича. Він каже, що потім як зібралися полковники і старшина (tribuni et consiliarii), гетьман цілий тиждень держав з ними раду про заграничні справи (тут він згадує пропозиції зроблені цісарем) і про вибір на гетьманство його сина. Коли його «вибрано і проголошено» [3]), гетьман задав треденний богатий пир,

---

[1]) «Хотят приходить в Ч(иги)рин на гетьмана, на писаря и на (пол)ковников и на иных начальных (лю)дей... розграбить и побить за то, что он, гетман и писарь и полковники и иные начальные люди со всѣх городов, с рандъ и с сел и з деревень емлют себѣ поборы большие и тѣм самим они (бога)тѣют, а им, козакам ничего не дают».

[2]) Білгород. ст. ст. 386 л. 905—908.

[3]) postquam electus et publicatus fuisset—акти місії Парчевича, Archiv für oest. Geschichte c. 545.

з музиками і сальвами гарматними і рушничними, «до нестями», і на сім справа скінчилася. Судячи з того, що після роз'їзду старшини Маріянович попросив відправи, і досить скоро її дістав—дня 28 квітня, можна вирахувати—відтягнувши яких 4—5 днів на пир і роз'їзд, що рада відбулася в днях 15—21 н. с. квітня; сьому відповідає від'їзд київського полковника з Києва до Чигирина 13 квітня.

Гучний фінал ради, описаний Маріяновичем, покривав правдоподібно найбільш довірочну частину—підсумування результатів нарад в тісних гуртках довірених людей, що протяглося мабуть досить довго по повній раді. Справ було богато, можливо що під кінець наспіла вість і про смерть митрополита, що вмер десь у тім часі.

Про наступство на гетьманстві сам гетьман так писав цареві в черговій реляції (з Коробкою, зараз нижче): «Почуваючи себе недобре я за згодою всіх полковників доручив гетьманство синові моєму Юриєві», і просив царя держати його в своїй ласці. Пояснюючи се в устних розмовах, Коробка казав, що гетьман через свою старість і недугу здав гетьманство на сина свого, за радою полковників і всього війська; тепер йому 14 літ, і хоч булаву йому гетьманську дали, але влади він ніякої мати не буде, доки живий його батько: всім володітиме і гетьманом титулуватиметься і писатиметься (далі) його батько. І далі додав, що гетьман і військо, всі від малого до великого бажають, аби до Києва приїхав патріярх Никон і там би поблагословив митрополита на митрополію, а гетьманового сина не гетьманство.

Але коли царські посли в місяці червні на підставі того, що чули в дорозі: що гетьман здав гетьманство на свого сина і гетьманом став Юрий,—зажадали, щоб Юрий зложив цареві присягу як гетьман—«чтоб ему, гетману Юрью, вел. государю быти в подданствѣ»,—старий гетьман на се не погодився. «Бачите ви самі, що я тепер у великій недузі і при старости, тому я поговорив з полковниками щоб вони спімнули мою службу, промисел і старання і вибрали на гетьманство запорізьке після моєї смерти сина мого Юрия. Але поки я живий буду, гетьманство і всяке старшинство тримаю при собі; а як після моєї смерти стане гетьманом Юрий, він зложить присягу на вірну службу цар. величеству» [1]).

Звідомлення переказує слова гетьмана по московськи, і точність їх може бути тільки приблизна: «по смерти б моей обрали на запорожское гетманство сына моево Юрья». Се може зрозуміти і так, що старий гетьман висловив бажання, аби полковники пообіцяли йому після його смерти вибрати гетьманом сина, так що його тоді ж таки вибрано, з тим, щоб в урядуванне він вступив тільки по смерти батька.

З того що говорили люде Бутурлин так інформував царя: «У гетьмана про те, що він за старістю здає гетьманство своєму синові Юриєві, військової ради не було, тільки приїздили полковники, на його заклик, і то не всі, і гетьман з ними говорив, що як настане його смерть, то аби вони вибрали гетьманом його сина, памятаючи його військовий промисел і щире піклуванне. Полковники сказали, що памятатимуть його військовий промисел і щире піклуванне і виберуть його сина. Але з смертю гетьмана та обіцянка стратить силу [2])—все буде в волі твоєї, вел. государя: кому звелиш бути гетьманом над військом Запорізьким, той і буде. А тепер усяку розправу чинять, в чолобитних і всяких писаннях пишуть гетьманом Богдана, а сина його ніде і в ніяких писаннях гетьманом не пишуть».

---

[1]) Акты Ю. З. Р. III с. 579.

[2]) «Будет тому слову и отмѣна»—Акты XI с. 684.

З другої сторони не тільки Маріянович, але так само і Лілієкрона—оден і другий з слів козацьких достойників, яких вони бачили в Чигрині, говорять про те, що Юрия на раді «вибрано і проголошено гетьманом» [1]). Оден і другий уживають тих самих виразів, хоч Маріянович чув се зараз після ради, а Лілієкрона два місяці пізніше: мабуть се була твердо уставлена офіціяльна формула для сього факту, що повторялася в тих самих виразах [2]).

Виходить так, що на московську адресу й гетьман й инша старшина вважали потрібним зменшувати рішучий характер вибору гетьманського наступника, мабуть побоюючися, щоб Москва не схотіла оспорювати його, і тому характеризували його як фактичну десіґнацію, визначенне Юрия на сю посаду. На инші ж адреси—де не треба було такої обережности, говорили про вибір як цілком формальний і рішучий, дефінітивний. Так се застав московський посланець Желябужский.

А як інформовано про сю подію широкі українські маси, можна бачити до певної міри з звісної думи про вибір Хмельниченка, що до недавніх часів служила й історикам за джерело для оповідань про сю подію. Як деякі инші думи про Хмельниччину, вона має виразні познаки офіціозної інспірації. Але не кажучи вже про деякі сліди інтеліґентської руки, чи впливу на тих текстах що маємо (їх тільки всього два!)[3]),

[1]) Архив Ю. З. Р. III. VI. с. 295.

[2]) Липинський в своїй останній праці пробуючи довести, що Хмельницький хотів абсолютної монархічної влади, з династичними правами (Україна на переломі с. 117 дд.), против сих виразів висовує стилізацію листу Карла-Ґустава до гетьмана 6 серпня, де він поздоровляє його з приводу п р о г о л о ш е н н я Юрия гетьманам (ab universa Militia Zaporoviana, declaratum esse Hatmanum, Архив III. VI с. 329).

Липинський вважає потрібним підкреслити се «всупереч поширеним хибним поглядам на сю справу», що тут мова не про вибір, а проголошенне (с. 272), і в проханню гетьмана, щоб патр. Никон поблагословив Юрия на гетьманстві, добачає не більше не менше як бажанне «оцим благословенством—однаковим як для гетьмана, так і для царя зрівняти українську владу гетьманську з московською владою царською». Висловляється навіть так, що Хмельницький «під кінець свого життя добивавсь усіми силами» сього патріяршого благословенства для сина.

Се, як бачимо, досить натягнено, бо крім сього—досить побіжно висловленого побажання, переказаного через Коробку, більше ми не стрічаємося з такою мрією старого гетьмана, не кажучи вже, що благословенне патріярше зовсім не те що коронація на царство. «Посуд з св. миром» привезений антиохійським патріярхом в дарунку Хмелеві (вище с. 987) зовсім не означав, що се миро призначалось на коронацію гетьмана—як припускає Липинський тому що мовляв «йначе патріярхові не було чого його самому святити і з собою везти» (с. 118). Щорічне вареннє мира підчас великого посту якраз було функцією патріярха, і Паїсій віз миро на дарунку і роздавав пр всякій нагоді зовсім не для коронаційних цілей, а тому що миром в православній церкві мажеться кожен християнин при хрещенню. Тому не тільки цареві, але й патр. Никонові і московським боярам Паїсій роздає «посуди з миром» «старим», звареним раніш і «новим»—тим що він зварив по дорозі в Молдавії великим постом 1654 р. (кн. III ст. 10 і 31). Теорію гетьманського монархизму розвинену Липинським в останній праці і викриту ним у Хмельницького від самих початків його гетьманства взагалі вважаю невдалим винаходом, навіяним політичними тенденціями останніх літ.

[3]) Один опублікований Цертелевим—Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, передрукований в II збірнику Максимовича, і звідти

в них виступають виразно і старі наверствования на прототипі, що мають пояснити зміни на гетьманстві—чому Юрась не став наступником батька на гетьманстві і булава фактично перейшла до Виговського, і як се так Юрась пізніше все таки настав на гетьманстві. Приблизно виступають такі верстви:

Хмельницький з Виговським (Луговським) скликають раду і гетьман пропонує вибрати йому наступника. Варіянт Шута вносить подробицю, котрої не бачимо в варіянті Цертелева—що рада відкладалася дуже довго, і була скликана мабуть не для виборів, а для походу, і тільки наслідком недуги Хмельницького на ній поставлено справу вибору.

Текст Цертелева:

Зажурилася Хмельницького сідая голова.
Що при йому ні сотників ні полковників нема:
Час приходить умирати
Нікому поради [1]) дати.
Покликне він на Івана Луговського, писаря військового:
Іван Луговський писар військовий
Скоріше біжи да листи пиши,
Щоб сотники полковники до мене прибували,
Хоч мало пораду давали.
То Іван Луговський, писар військовий, листи писав,
До всіх розсилав.
То сотники, полковники, як їх прочитали, усе покидали
До гетьмана Хмельницького скорій прибували [3]).

Текст Метлинського:

Ей зажуриться, заклопочеться Хмельницького старая голова
Що при йому ні сотників ні полковників нема;
Тільки пробував при йому Іван Луговський,
Писар військовий, козак лейстровий.
Тоді вони од своїх рук листи писали [2]).
По городах по полкових, по сотенних розсилали,
А до козаків у листах приписували:
Ей козаки, діти, друзі, прошу вас, добре дбайте,
Борошно зсипайте, до Загребельної могили прибувайте,
Мене, Хмельницького к собі на пораду ожидайте!

Оттоді ж то козаки добре дбали, борошно зсипали,
До Загребельної могили прибували
Воскресення Христового дожидали —
Хмельницького в вічі не видали.

---

у Антоновича і Драгоманова. Другий опублікував Метлинський, Южнорусскія народныя пѣсни, з зазначенням, що записано сей текст від Андрія Шута, себто в 1850-х р. р., тим часом як тексти Цертелева походять з другого десятиліття XIX в.—див. К. Грушевської Укр. Нар. Думи, (вступної розвідки с. 20 і 53). Але старша запись, як показує дальше порівнанне—явно фрагментарна. Тому, очевидно, і Антонович-Драгоманов поставили на першім місці текст Метлинського.

[1]) В друкованім паради.

[2]) Тут недорічна вставка—антиципація фрази що належить до дальшого: «стали у раді як малії діти», я її поминаю і реставрую фразу.

[3]) Образ вичікування гетьмана в паралельнім тексті Метлинського виглядає як locus communis і не належить до первісної редакції думи: гетьман же скликав козаків до резіденції. Але козацький поклін гетьманові мабуть належить до початкової редакції.

Вознесення Христового дожидали—
Хмельницького в вічі не видали.
Духа-Тройця дожидали—
Хмельницького в вічі не видали.
Петра й Павла дожидали —
Хмельницького в вічі не видали.
Іллі—пророка дожидали —
Хмельницького в вічі не видали.
Тогді ж козаки стали у раді як малії діти:
«Хвалився нам гетьман Хмельницький
Батю-Зінов Богдану Чигиринський,
У городі Суботові Спаса Преображенне ярмалок закликати...»
Тогді на те козаки добре дбали, до города Суботова прибували,
Хмельницького стрічали,
Штики у суходіл стромляли, шлики з себе скидали,
Хмельницькому низький поклон посилали.
Пане гетьмане Хмельницький,
Батю-Зінов наш Чигиринський
На що ти нас потрібуєш?
Тогді на то Хмельницький стиха словами промовляє:
Ей козаки, діти, друзі, прошу я вас добре дбайти
Собі гетьмана настановляйте.
Вже ж я час од часу хорію,
Міждо вами гетьмановати не здолію,
То велю я вам междо собою, козаками [1]) на гетьманство обирати.
Чи нема междо вами котрого козака старинного,
Отамана курінного? [2])
Буде междо вами гетьмановати,
Вам козацькі порядки давати.
Тогді то козаки стиха словами промовляли:
«Пане гетьмане Хмельницький,
Батю-Зінов наш чигиринський?
Не можем ми самі междо собою козаками гетьмана обібрати,
А жолаєм од вашої милости послихати [3]).
Оттогді ж то Хмельницький стиха словами промовляє:
Ей козаки, діти, друзі, прошу я вас —добре дбайте!

То гетьман добре їй приймає, словами промовляє:
Панове молодці, добре ви дбайте,
Гетьмана собі настановляйте!

Бо я стар болію,
Більше гетьманом не здолію.

---

[1]) В друк. козака.

[2]) Сі два рядки в записи Метлинського стоять вище, після слів: Собі гетьмана настановляйте; я їх переставив, бо думаю, що вони належать сюди.

[3]) Сі десять рядків в тій чи иншій формі мусіли бути в первісній редакції.

Коли хочете, панове, Антона Волочая київського
Або Грицька Костиря миргородського,
Або Филона Чичая кропивянського,
Або Мартина Пушкаря полтавського?[2])
То козаки тее зачували, смутно себе мали
Тяжко здихали, словами промовляли:
«Не треба нам Антона Волочая київського
Ні Гртцька Костиря миргородського
Ні Филона Чичая кропивянського
Ні Мартина Пушкаря полтавського
А хочем ми сина твого Юруся молодого
Козака лестрового!»
«Він, панове молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає!»

Єсть у мене Іван Луговський,
Котрий у мене дванадцять літ за джуру пробував,
Всі мої козацькі звичаї познав —
Буде между вами козакамц тетьмановати
Буде вам козацькі порядки давати [1]).
Тогді то козаки стиха словами промовляли:
Пане гетьмане Хмельницький,
Батю-Зінов наш чигиринський!
Не хочемо ми Івана Луговського!
Іван Луговський близько Ляхів, мостивих панів живе,
Буде з Ляхами, мостивими панами накладати
Буде нас козаків за невіщо мати.
Тогді то Хмельницький стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі
Коли ви не хочете Луговського—єсть у мене Павло Тетеренко.
«Не хочем ми Павла Тетеренка!
«Дак скажіте, говорить, кого ви жолаєте.
«Ми кажуть, жолаєм Евраха [3]) Хмельниченка[4])». «Ще ж, каже, моєму Евраху Хмельниченку тільки всього дванадцять літ от роду, він возрастом малий, розумом не дійшлий».—Будемо, гово-

[1]) Рекомендація з боку Хмельницького Виговського як першого кандидата теж льогічно майже необхідна. Але характеристика, дана козаками йому, надихана пізнішою агітацією проти нього і належить мабуть до третьої верстви—тої редакції, що описувала реституцію Юрася.

[2]) Сей реєстр імен завсіди здавався мені крайне сумнівним, і викликав підозріннє, що сей текст не був записаний самим Цертелевим (що в підроблюванню чи прикрашуванню дум цілком непомічений), а дістався до його рук уже в препарованім виді. Антін Волочай—се очевидна пара до Филона Чичая. Чичай (Чичилей-Джалалий) може бути автентичним, як автентичний мабуть Грицько Костир. В пари їм мабуть додані препараторами Антін Волочай і Мартин Пушкар: Антін Жданович і Пушкар особи історично більш відомі, і їх скорше могли додати аматори другого десятиліття XIX в. Грицько Костир Миргородський—дуже характеристична комбінація «наказного гетьмана Костирського» з «Грицьком миргородським» (Лісницьким): аматор би сього не втяв. Але першим іменем повинно було б бути імя Виговського, як у тексті Метлинського (припускаю, що Шутові його не вложили в уста).

[3]) Еврах—Евграх, замість Юрася.

[4]) Ся частина—прозаїчне переповідженнє, як показують вставки «каже», «говорять». Тому нема чого й розбивати її на вірші.

«Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати, будем його добре поважати,
Тебе, батька нашого гетьмана вспоминати!»
Тое Хмельницький тее зачував, великую радість собі мав,
Сідою головою поклін отдавав, сльози проливав.
рять попліч його дванадцять парсон скликати,
Будуть його добрим ділом научати,
Буде междо нами козаками гетьмановати
Нам порядки давати».
Єврася Хмельниченка на гетьманство настановляли
Тогді із різних піщаль погрімали,
Хмельниченка гетьманом поздоровляли!

Се те що—з певними можливими відмінами, становило первісну думу про вибір Юрия. Я вважаю її офіціозною інформаційною пісою, реляцією пущеною в маси для відповідного її освідомлення, як наведені вище думи про похід на Волощину і очищенне України від польського війська. Дивитись на наведену частину як на вступ до історії вибора Виговського або реституції Юрия я не вважаю можливим: структурно вона самостійна і очевидно творила самостійну цілість, на котру потім були наверствовані такі самі офіціозні «роз'яснення» пізніших урядів:

а) про те як Юрась утратив гетьманство, переступивши батьківський тестамент—редакція інспірована урядом Виговського; і

б) про те як Юрася реституовано після скинення Виговського—інспірація противників Виговського.

Сі наверствования заховалися далеко слабше [1]), особливо друге (тільки в тексті Цертелева). Основна ж дума все таки доволі ясно виступає в сих двох варіянтах, що доповнюють себе навзаєм. Її мета цілком ясна: довести, що вибір Хмельниченка стався на жаданне самого війська, яке відкинуло всіх инших старих заслужених кандидатів, пропонованих гетьманом (між ними на першім місці мусить стояти очевидно Виговський). Вибрано Юрия цілком дефінітивно і проголошено, і батько злав на нього гетьманство. Далі побачимо, що на Чигиринськім дворі в червні-липні вважали Юрася цілком правим гетьманом—тільки після смерти Хмельницького партія Виговського постаралась поставити під сумнів сей вибір і використавши невдалі початки Юрасевого проводу в війську, відсунула його й перевела вибори свого кандидата.

---

До ріжних клопотів сього моменту прибуло ще опорожненне митрополичої столиці: помер митрополит Сильвестр [2]). Тимчасове заступство гетьман дав славному потім Лазареві Барановичу, що саме починав тоді свою політичну діяльність, недавно висвячений на місце відомого нам еп. Зосими чернигівського [3]), і розіслав листи до духовенства

---

[1]) Я розгляну їх далі і в наступнім томі.

[2]) Дату смерти Косова дає Величко, каже, що він помер «на седмицѣ мироносицъ з вовторка на середу, априля пятого-надцать» (нов. вид. с. 157); середа неділі мироносиць дійсно припадає на 15 (25) квітня, але в літературі повелася дата 13 (23) квітня, не знаю яким чином.

[3]) 8 (18) березня 1657 р. Лазар Баранович бувши ректором братської колегії висвятився в епископи в Ясах—святив його митрополит сучавський Гедеон з двома епископами, на підставі рекомендаційних грамот митр. Сильвестра, гетьмана і писаря Виговського, після вибору «мирным и благоизволенным духовного и мирского чину совѣтом» (ставельні грамоти надрукована в статті А. Стадомського: Лазар Баранович, Ж. М. Н. П. 1852 р. VIII с. 95). Приїхавши до

місцевого і закордонного, запрошуючи на вибори нового митрополита, на певний на се визначений термін [1]). Царя і московського патріярха, видимо, про се не повідомлювано; гетьман, висилаючи в перших днях травня свого посла до Москви не згадав смерти митрополита—хоча повинен би був уже мати про неї вісти, тільки мабуть додатковим наказом, посланим наздогін [2]) наказав висловити побажанне, щоб московський патріярх приїхав до Київа поблагословити гетьманича на гетьманство, а нового митрополита посвятити: очевидно, потім як він буде вибраний на митрополію. Але про участь патріярха в самих виборах, чи обсадженню митрополії, він нічого не згадав. Супроти того інтересу, який потім московський уряд виявив до сеї справи, дивно вражає, що в сім менті, зараз по смерти митрополита, ні гетьман ні царський уряд не порушили сього питання.

Ейнгорн на тій підставі, що в офіціяльнім наказі Коробці про се мови не було, висловив здогад, що се не гетьман, а Виговський велів заговорити про митрополита —аби прихилити до себе патр. Никона. Але ж бо взагалі про приїзд патріярха не було мови ні в наказі ні в грамоті!

Харлампович з огляду на се скваліфікував заяву Коробки як неофіційну порожню балачку, якій в Москві не надали спочатку ніякого значіння, хоча Коробка мовляв—коли навіть і не мав офіціяльного доручення на таку заяву, «не видумав від себе того, що сказав», бо були такі елементи на Україні, які бажали приїзду патріярха і підпорядкування йому української церкви (Харлампович посилається на балачки в Путивлі двох духовних осіб, що їхали зі Львова, і оповідали 8 (18) липня, що їм казало київське духовенство—Баранович, Їзель і софійський намісник: з собору вони хочуть післати проханне Никонові аби він благословив і посвятив митро-

---

Київа Баранович встиг іще отримати благословенну грамоту Косова; вона датована 12 (22) квітня, митрополит в ній каже, що на опорожнену з смертю Зосими епископію чернигівську він вишукав «мужа благочестива и всякими от бога добродѣтельными нравы и цѣломудрієм украшена, во иночествѣм житіи от юности совершеннѣ воспитана, господина отца Лазаря Барановича, ректора кіевского, св. православнѣй церкви многа благо содѣлавша». Грамота надрукована в Чернигівськ. Губ. Вѣдомостях 1854 № 3. Дослідників немало інтригувала ся обставина, що Косів—нібито не маючи нічого против промоції Барановича, не посвятив його сам у Київі, а вислав до Ясів; толкують се звичайно тим, що Косів мабуть уже був такий хорий, що не міг сам посвятити.

[1]) Про се мова буде в наступнім томі, тут відзначу тільки, що про заходи гетьмана коло вибору нового митрополита говорить фраґментарна (без початку) одписка київського воєводи, писана скоро по смерти Хмельницького—Акты Ю. З. Р. IV с. 7. З тексту видно що воєводі розповідав се Баранович—що від небіжчика гетьмана були листи до закордонного духовенства, щоб воно приїздило на вибори нового митрополита. З того що Баранович в сих розмовах виступає як замістник митрополита, з усякою правдоподібністю можна міркувати— як то загально й приймають—що він був визначений на сю позицію за життя Хмельницького і з його доручення вів підготовку до виборів нового митрополита. Але можливо що перші грамоти з запросинами закордонного духовенства були розіслані від імени гетьмана, як то чув від Барановича київський воєвода — хоча взагалі в розмові Барановича з воєводою як переказує її воєвода—прозирає бажанне Барановича можливо вигородити себе з того всього що робилося в сій справі: специяльно з ігнорування московського уряду і патріярха в справі вибору нового митрополита.

[2]) Бо в тексті наказу, переданого Коробкою в посольськім приказі, сього пункту теж нема.

полита кого вони виберуть [1]). Никон пізніш писав патріяркові Діонісієві, що цар кілька разів намовляв його, аби він висвятив київського митрополита, але він. Никон, мовляв на се не погоджувався не хотячи нарушати прав царгородського патріярха) [2]).

---

В листі, що повіз Коробка з товаришами (був з ним писар Василь і два козаки) гетьман давав цареві таке звідомленнє з ситуації під датою 23 с. с. квітня:

«Зістаючися вірними слугами в. цар. в., пильнуємо ми одержувати всякі відомости про неприятельські замисли, особливо про султана турецького і кримського хана: що вони задумують на православє наше і пограничні городи в. цар. вел. Дає нам і господар молдавський знати, що султан, змовившися з Фердинандом III, цісарем римським, і з Ляхами—котрі вже всі краї своїми видумками здурили,—збирає велике військо на християн і велів уже будувати нашвидку міст на Дунаї. Частину хоче обернути на Мунтян і Волохів, частину на Угрів, а частину на пограничні городи в. ц. в. Хан також готов з усіми ордами своїми—не знаємо тільки, де хоче вдарити і на які городи йти. А то не з якої иншої причини тільки з намови лядської: як перше пересварили православних російських князів, і пресвітлі їх сідалища в ніщо обернули,—так і тепер ті одступники Ляхи ні про инше не дбають, тільки щоб православіе знищити—що й в. ц. в. сам єси дознавав. Тепер бачучи сю від бога призначену останню погибіль, вони в. ц. в. коряться,—але в серцях їх яд зміїв, отрутою наповнений, бо покоряючися в. ц. в. посилають вони своїх послів до турецького султана і просять його воювати християн, а за сю поміч обіцяють йому всі украінні городи вашого ц. вел., почавши від Камінця Подільського. Маємо таку відомість від господаря молдавського і тебе, вел. гос., про сі неприятельські умисли сповіщаємо. Просимо тим одступникам Ляхам найменшої віри не давати—бо вони не щиро в. цар. вел. коряться!

«Але більшої неприязни ніколи не чувано, як те що той же господар наш дав знати: що султан турецький, не наситившися крови християнської, в сам день благовіщення пославши мучителів своїх, велів святійшого патріярха, коли він з архиепископами і кліром в церкві літургію відправляв, від престолу взяти і на вічне посміховище і безчесте всьому православному християнству перед дверми церковними в усім убранню святительськім повісити. Також і святійшого Паісія патріярха єрусалимського з митрополитами післав узяти, замисляючи й на тім таке ж мучительство своє сповнити—тільки він, побачивши таке мучительство, з столиці своєї утік. І все се сталося за порадою лядською! В листі господаря молдавського богато без числа написано про таке мучительство султана турецького—посилаємо з сим листом Федора Коробку [3]) посла

---

[1]) Малорос. вліяніе с. 173.

[2]) Лист Никона до Діонісія в Записках Отд. слав. и рус. археологіи т. II с. 817, міркування про се у Карпова, Макарія т. XII с. 536 і Харламповича с. 172. Припускають, що таке бажаннє цар висловляв уже по смерти Косова, але Никон не хотів іти на се, щоб не порушити прав царгородського патріярха; але се розуміється тільки здогади.

[3]) Дійсно Коробка привіз з собою листа господаря Стефана до царя з 15 квітня, в нім оповідались сі історії про обох неприятелів, але про те що се сталося за нарадою лядською, в нім нема, тільки далі господар пише, що Турки «за наученнєм Ляхів» збирають велике військо, бо Ляхи кличуть їх до себе в поміч і обіцяють за те піддати під поганську руку турецьку богато країв християнських.

нашого і просимо його не гаючи до нас відпустити, та милостивого указа свого скоро прислати, щоб нам з огляду на сю бісурменську лють завчасу військо зібрати—ми таки й веліли до Дністра сходитись.

«Думаємо, ще й те в. цар. вел. відомо, що Фердинанд III цісар римський прислав до нас Петра Парцевича арцибіскупа марціянополітанського, намовляючи нас бути в вічній згоді з Ляхами. І король польський Ян Казимир прислав свого посла Казимира Беньовського, великожонду луцького, намовляючи до згоди. Але ми знаючи їх давні хитрощі відписали, що ми ніякої згоди з ними не будемо мати по вік.

«І про се також тебе, вел. гос., сповіщаємо, що почуваючи себе недобре, я за згодою всіх полковників доручив гетьманство синові моєму Юрієві Хмельницькому, і за нього низько чолом бючи прошу, аби в. ц. в. ласкав до нього був і в неодмінній ласці своїй тримав. А все инше посланець наш устно в. ц. в. оповість» [1]).

Наказ даний від гетьмана Коробка теж подав до приказу, і він заховався в московськім перекладі [2]). Віддавши гетьманського листа, Коробка мав розповісти про турецькі приготовання: баші сілістрійському наказано готовитися на Мунтян і Волохів, з тим, що як вони підуть з ним воювати Україну, то дати їм спокій, як ні то випалити і випустошити обидві землиці—тим їм загрозити. Будимський баша має йти на Венгрів—щоб вони також помагали Туркам на нас. Все тому, що Фердинанд і Ляхи взялися помирити Турків з Венеціянами і вже вислали до Венеції послів, щоб вона на який час дала Туреччині спокій.

«Ті ж Ляхи двічі посилали до султана, оскаржуючи святійших патріярхів: константинопольського, єрусалимського й антіохійського: мовляв вони писали цареві, щоб він ішов війною на султана, а до нас—щоб ми з моря нападали на Турків, і за се вселенського патріярха мучительськи страчено, а до инших ніслано, щоб їх ухопити.

«Хан кілька разів посилав до Стамбулу, щоб султан поміг Ляхам, і сам збирається йти Ляхам у поміч, тому що як цар. вел. з нами, військом Запорізьким, Ляхів ізвоює, то вже—мовляв—нема куди війська обернути, тільки на султана.

«Фердинанд III цісар умовився з Ляхами, то і він з своїм військом буде їм помагати.

«Гетьман литовський Павло Сапіга присилав до нас—гетьмана Хмельницького і всього війська Запорізького питаючи, при кім стоїть військо Запорізьке? Ми зрозумівши їх лукаву гадку відповіли, що коли раз присягли цар. величеству, то й ми самі по вік наш і наступники наші будемо під рукою ц. вел.

«Нехай же міркує цар. вел., як то Поляки починають. Правдиво ніколи не поступають: тут протягають [3]), а инші краї підмовляють, щоб нас воювали. Коли ж Литва має піддаватись цар. вел. [4]),—бити чолом щоб нас цар. вел. повідомив, на яких умовах.

«Про се також має наш посол дуже прохати, щоб цар. вел. нам відкрив усе, як рішить з Ляхами і Литвою, і чи буде воювати з Шведами чи ні? Бо Ляхи тут проволікають, а гордою своєю думкою відпочивши, ріжними хитрощами готують на нас

---

[1]) Малоросийського приказу ст. 5832/26 л. 1, також 35. Дата: з Чигрина 23 квітня. [2]) Тамже л. 8—12.

[3]) З вибором царя на королівство.

[4]) Себто коли цар жадає, щоб козаки Литви не воювали—як то було в пляні старшини (похід на Берестє й Пинськ).

війну: Турків і Татар підіймають. Мусимо знати цар. величества замисли і рішення, щоб мати певність, кому відсіч давати.

«Коли спитають про короля Казимира, має посол наш сказати, що був у Ченстохові, а тепер збирається виїздити на Шлезьк [1]).

«Коли спитають про Ракоція, сказати, що він під Краковом. І се також дати знати, що коли Турки стануть переправлятися через Дунай, і Татар рушать, ми будемо збирати військо Запорізьке нашвидку до Дністра щоб запобігти небезпеці».

В устних розпитах в посольськім приказі 14 (24) травня Коробка з товаришами сказали: «Як їх гетьман відправляв, були чутки, що полковник Антін Жданович з Венграми і Шведами зійшовся, і був у них з Поляками великий бій в Польщі на Підгіррі в Ланцуті. Війська у Антона тисяч з 50, все охотник. Тепер сі козаки що з Антоном, з Венграми і Шведами, стоять під Краковом; Антін не вернувся і від гетьмана йому наказу про поворот не післано.

«Вважаючи на турецькі й кримські вісти гетьман велів просити царської ласки—присилки війська, щоб не чекаючи їх приходу завчасу промишляти проти них. Волохи і Мунтяне будуть з гетьманом разом стояти проти Турків, і всі хочуть бути під рукою цар. вел.

«Гетьманство своє гетьман за старістю і недугою здав за радою полковників і всього війська сину своєму Юрієві. Тепер йому 16 років. А булаву йому гетьманську хоч дали, але влади він ніякої мати не буде, доки живий буде його батько: всім володітиме і гетьманом називатись і писатись буде його батько, Б. Хмельницький.

«Пять тижнів тому післав гетьман до Криму двох синів Коробки та Скоробогатька, з тим щоб хан не нарушав союзу (дружби). Чекали їх назад скоро. А від козаків (Черкас) Татарам усяка зачіпка [2]). З товарами до козаків Татари їздять. А хан ще в Криму, нікуди не вийшов.

«А що були збунтувалися козаки на Запоріжжю, то гетьман велів вхопити у них трьох провідників—полковників, і розстріляти—тим бунт і припинено [3]).

«Як що турецьке військо і наступить на Волоську і Мунтянську землю і на козаків, то полковник Антін задля сього з Польщі вертатись не буде, а далі промишлятиме над Поляками. А на турецький прихід готовить гетьман нове військо: має сходитися над Дністром в Могилеві, а переправа на Дністрі 10 верстов вище Могилева, а друга під Хотином. А Турки без мостів Дністра не перейдуть.

«А у Венгрів, Волохів і Мунтян з козаками на тім твердий договір, щоб проти Турків і Поляків стояти разом, скільки їх сили стане. Війська Запорізького зібрано буде тисяч зо 100, і зброї у них богато. Але як турецьке військо піде, то на сам перед піде на венгерського (князя): туди їм ближче і зручніше; а на Волохів, Мунтян і козаків турецьке військо перед венгерським (князем) ніяк не піде.

---

[1]) Король приїхав до Ченстохови при кінці лютого і з 4 березня мав тут конференцію з сенаторами (на ній між иншим віддав маршалкові Любомірскому гетьманство польне, опорожнене з смертю Лянцкороньского), потім вернувся до Данкова—замку на шлезькій границі, де проживав в сих роках.

[2]) «А зацѣпка де Татарам всякая бывает от них Черкас»; неясно, як се розуміти: чи козаки зачіпають Татар, щоб утримати від походу, чи навпаки—роблять їм ріжну вигоду, щоб вони цінили приязні, союзні відносини.

[3]) «А что де было в Запорожье взбунтовались Черкасы, и гетьман де велѣл взять у них начальных людей 3-х человѣк полковников и велѣл их разстрѣлять». Згадка про се в звідомленню Лілієкрони—див. нижче.

«Як турецьке військо почне перевозитись через Дунай, гетьман зараз напише цареві, а тепер він велів просити, щоб цар дав їм указ, що мають робити з Турками й Поляками. З тих початків, як Турки вбили царгородського патріярха, Волохи і Мунтяне чекають собі від Турків великої руїни.

«А гетьман і все військо, всі від малого до великого бажають того, щоб святіший Никон патріярх московський зволив приїхати до Київа і там поблагословити митрополита на митрополію, а гетьманового сина на гетьманство. Всі вони будуть раді патріяршому приїздові» [1]).

Крім того посли передали в приказі польського листа, від підчашого подільського, до якогось пана Дерского, посланого кудись на полудне від коронного гетьмана. Згадуються в нім Турки, сподіванки цісарського війська, помочи від царя і т. и. В сумі мало цінний лист сей мав служити ілюстрацією осторог гетьмана.

18 (28) травня посли були на відправі у царя в селі Покровському, «в передней» дано їм дарунки: самому Коробці один сорок соболів за 40 карб., камка куфтир і грошима 20 карб., писареві Василеві і двом козакам по 2 пари соболів і сукну аглицькому, челядникові в половину [2]).

---

Гетьманський уряд хотів очевидно сим посольством, реляціями й інформаціями заспокоїти московський двір, зводячи все до необхідної самоохорони України перед польським лукавством і небезпечними замислами і рекомендуючи таку ж обережність московському урядові. Але сей не прийняв гетьманських коментаріїв і не вважав їх правдивими і достатніми. Ще перед виїздом з Чигрина Коробки і тов., дня 19 (29) квітня цар вислав до гетьмана своїх послів: окольничого Федора Бутурлина й дяка Василя Михайлова, мабуть не так під враженнем листу і вістей привезених В. П. Кикиним, скільки тих відомостей про нову козацьку ліґу з Ракоціем і Карлом-Ґуставом, що йому постачали Поляки через своїх послів і через московських аґентів, що пробували обробляти ріжних впливових маґнатів на користь царської кандидатури на польське королівство. Не маємо грамоти висланої з Бутурлиним до гетьмана і про даний послам наказ можемо судити тільки з того, що вони говорили гетьманові і Виговському. Се ми далі побачимо, тут тільки констатуємо, що через таких поважних і авторитетних послів уряд робив рішучу спробу опамятати гетьмана і старшину і завернути їх з злочинної дороги: вказати на недопустимість такої поведінки, що гетьман без волі царя і всупереч його інтересам входить в союзи і підтримує Ракоція і Карла-Ґустава. Ті заявляють претензії на Польщу, пустошать її, розбирають її землі й прилучують до своїх держав, тим часом як цар вважає її своєю і гетьман як вірний царський підданий не повинен мати в Польщі инших завдань як тільки сприяти її переходові під царську руку. Посли повинні були нагадати гетьманові всі добродійства, які він і військо і вся Україна бачили від царя, і відкликатися ще раз і в останне до його сумління—щоб потім перейти до репресій, коли б він сих напімнень не послухав.

Тому і на посольство Коробки і всі, зроблені через нього аванси московським амбіціям і плянам (чого варта була сама пропозиція, щоб московський патріярх приїхав до Київа—прийняти фактично в свою владу київську митрополію!) цар відповідає здержливо і сухо [3]).

---

[1]) Тамже л. 13—7. [2]) Тамже л. 53—7.

[3]) Акти посольства Коробки—Малорос. приказу ст. 5832/21 л. 24—34.

Коротко переказавши лист гетьмана, цар, що правда похваляє гетьмана і військо «за службу і обережність». Далі переходячи до звістки гетьмана, що він передав (вручил) гетьманство синові, висловляє побажанне: «вам гетьманові, бачивши нашу ласку і жалуванне, (годиться) синові своєму Юриєві наказати, аби він нам, вел. государеві, служив вірно і правдою, так як ви, гетьмане, служите. А ми видячи його вірну службу і в цілости заховану присягу, триматимемо його в нашім жалуванні». Але до гетьманських алярмів з приводу турецької небезпеки цар ставиться з очевидним скептицизмом. Коли буде справді певна відомість, що турецьке військо перевозиться через Дунай і хоче перейти також і Дністер і наступити на Україну—нехай гетьман спішно повідомить царя. А до турецького баші або взагалі кому буде те військо доручене нехай пішле запитанне, з якої річи вони йдуть на Україну, не мавши ніякої кривди ні зачіпки? Як козаки були під польськими королями, тоді за їх наказом ходили бувало на море, під Царгород і над кримськими людьми промишляли, і з того богато людей в Запорізькім війську збагачувалось. Але по тім як козаки перейшли під царську руку, на море не вийшов ні оден човен—бо така була царська воля, а гетьманова і війська Запорізького вірна служба (послушність) цареві. Бо у царя з султаном до сього часу була тільки приязнь і ніяких неприязних пригод. Коли ж Турки не послухають сеї пригадки і таки будуть наступати, військо Запорізьке нехай боронить переходу, і за Дністер ніяк не перепускає.

Нарешті на запитанне гетьмана про дальші наміри царя дається ухильчива відповідь: «Коли котрийсь неприятель захоче помиритися на всій нашій волі, щиро, а не лукавством,—ми на мир згодимось». Ніяких своїх намірів цар гетьманові відкривати не хоче, і дає розуміти недостачу обопільного довіря, се доволі ясно йому показується.

Два тижні потім новим матеріялом против гетьмана начиняв московських політиків польський посол Ян Шумовский, присланий з новими оправданнями недодержання виленської умови з польської сторони із проханнями, щоб цар підтримав Польщу і Яна Казимира в сім критичнім моменті [1]). Після авдієнції у царя дня 1 (11) червня йому визначено розмову в приказі з боярами; і тут між иншим він поновив сю королівську претензію, що всупереч виленській умові Хмельницький післав своє військо Ракоцієві, аби з ним разом воювати Польщу. Король просить, щоб цар післав йому наказ, аби він своє військо від Ракоція забрав і Польщі не воював, а коли він такого наказу не послухає, щоб цар післав військо на нього, Хмельницького. На се бояре вирецитували те що свого часу написав Хмельницький: виленську умову нарушили самі Поляки, напавши з Камінця вирубали «царського величества Малой Россіи город Калюз, а коло Пинська багато манастирів попалили, людей чернечого і світського стану повбивали». Тому гетьман «бачучи таку несправність з королівської сторони, післав кілька полків на охорону України». Але тепер уже післано йому від царя указ, щоб він від Ракоція відстав і на королівську землю не наступав. Тоді посол спитав, чи цар вірить Хмельницькому—«вѣрен ли ц. в—ву Хмельницкой». Йому відповіли, що «гетьман царський піддани і служить вел. государеві вірно». На те Шумовский показав їм листа Велінґа писаного з Чигрина 28 с. с. січня, що попав в польські руки, і був присланий Шумовскому в дорозі, на демаскованне Хмельницького. Шумовский звернув увагу бояр на те

[1]) Вислано його ухвалою ченстоховської конференції—див. реляцію Лізолі, с. 253, і звідомленнє Ієвлева с. 93; Кубаля не знав сеї другої звістки, тому імя посла лишилося йому невідоме—с. 110—111.

місце в листі, де Велінґ сповіщає Карла-Ґустава, що на вступній авдієнції гетьман «ясно заявив, що він в своїм слові (шведському королеві) стоїть твердо», і доказав се, післявши військо Ракоцієві («которые с Ракоцею хотят соединитца, и может быть, что уже ныне в Польше есть») [1].

Кілька день потім привіз свої матеріяли про козацький прихід в поміч Ракоцієві і зносини з козаками Шведів звісний уже нам Ієвлев з своєї місії до Польщі. Що йому наговорили по дорозі в Литві, я вже згадував. В королівській кватирі, в Данкові, в перших днях травня, польські комісари з виленського з'їзду—воєвода плоцкий і підканцлер Нарушевич, забігаючи дорогу московським докорам в недодержанню умови, так само висунули—з одного боку бездіяльність Москви проти Шведів, з другого—наступ козаків з Ракоцієм на Польщу. Ієвлев повторив виправдування Хмельницького про Калюс і Пинськ, але комісари заявили, що в Малой Росії нема й города такого «Калюза», «а що гетьман скаржиться цар. вел., мовляв вчинили задор польські люде, так се було поневолі: нікому на хочеться вбитому бути, а козаки Хмельницького роблять нам великі шкоди: рубають і палять всупереч договорові, руйнувати стали безнастанно, самі не розуміємо на що се, і який у них умисел. Та і з того знати неправду Хмельницького супроти цар. вел.: присяг він кн. Ракоцієві і полковників своїх Антона і Богуна прислав з військом до Ракоція: 12 тис. козацького війська з Ракоцієм. А що Хмельницький пише про монастирі, що їх попалено і всякі злости починено, того не було нічого: гетьман Хмельницький писав до цар. вел. про пана Тукальського, котрого брат був архимандритом; як п. Тукальський помер, архимандрит забрав у його вдови, а своєї невістки, все майно до монастиря. Потім оженився з тою його невісткою п. Юдицкий, і наїхавши забрав у монастиря майно своєї жінки. Про се Хмельницький прислав [2] підкоморія до гетьмана Сапіги, щоб їх розсудив, і їм визначено суд в Бересті, але вони не ставилися—помирились, а крім сього більше не було нічого. Про військо шведське і Ракоцієве комісари дали такі відомості: шведського війська в королем 7 тис. з Ракоцієм 20 тис., Хмельницького війська 12 тис., від курфірста пруського 2 тис., всі війська з шведським королем ходять усі разом, не кожде окремо [3].

Иншим разом підканцлер Нарушевич сказав послові:

«Сьогодня 26 квітня [4] приведено козаків, що були з полковником Антоном; спіймано їх у під'їзді під Краковом. Король велів розпитати, і вони на допиті признались, що Хмельницький дійсно послав їх до Ракоція, а цар. вел. він хоче зрадити так само, як зрадив королеві. Нехай цар знає, що замисли його недобрі; се він, підканцлер, говорить з королівського наказу.

«З Камінця Подільского приїхав п. Жук, каже, що полковник Хмельницького Зеленецький прийшов з військом, а за ним і сам Хмельницький збирався незадовго прийти під Камінець. Король посилає до нього п. Беньовского, щоб він під Камінець не йшов і полковникові своєму велів відступити» [5].

Того ж дня пристав приніс послові листи, писані німецькою і латинською мовою і привезені королеві з шведського табору, з усякими відомостями: король посилає їх до відома цареві. Звідомлення не поясняє, що було в тих листах; правдоподібно були там

[1] Польські справи 1657 р. ст. 12, ненум.
[2] Друк.: писалъ.
[3] Сборник Киев. Ком. I. с. 94—6.
[4] В друкованім помилково: мая.
[5] Гамжэ с. 99—100.

шведські проекти умови з Хмельницьким, наведені вище (с. 1290)—привезені Іевлевим з сеї місії, і мабуть ріжні реляції польських конфідентів, які мали компромітувати в очах царя Хмельницького і козаків.

В дорозі Іевлев здибав післанця, що їхав з вістями від литовського гетьмана до короля. Він розповів, що військо шведське, семигородське і козацьке стоїть під Берестем, і сьогодня-завтра Берестє мусить піддатись, бо нема чим боронитись. Шведський король присилав свого трубача до литовського гетьмана, закликаючи його до капітуляції; той випросив собі 6 день на обміркуванне: чекає ще помочи від царя. Се було під Тикоціном коло 20 н. с. травня [1]).

Під впливом таких алярмів з польської сторони царський уряд відповів на посольство Коробки, ще перед поворотом Іевлева і перед розговорами з Шумовским—постановою приступити до рішучіших кроків против акції Ракоція і козаків. 9 червня вислано царського дворянина Івана Желябужского до табору Ракоція і Ждановича з імперативними представленнями в сій справи [2]). Супроти труднощів сеї дороги Желябужский повинен був насамперед удатися до Чаусів, до Нечая, там розвідатися, де тепер пробуває корпус Ждановича, добитися до його, а від нього до Ракоція і передати царські грамоти щоб завернути їх з походу. В грамоті Ракоцієві 28 с. с. травня цар нагадував його обіцянки переказані через його після Раца і потім через царського післанця Волкова: мовляв Ракоцій обіцяв тоді поступати згідно з бажаннями московського царя, у всім сприяти, не звязуватися против нього ні з Шведами, ні з Поляками, ні з Татарами і т. д. Нагадуючи се цар витикав Ракоцієві теперішні нельояльні вчинки: союз з шведським королем, наступ на Польщу і спеціяльно на землі які вже присягли цареві—насамперед на Люблин, а далі на Берестє—тим часом як вел. кн. Литовське через гетьмана Сапігу піддалося під царську руку. З огляду на се цар ультимативно жадає від Ракоція, щоб він—коли хоче зістатися в приязні з царем, зараз би відстав від шведського короля і вийшов з Литви [3]). Подібну ж грамоту написано Ждановичеві безпосереднє, минаючи гетьмана. Цар пояснив, навязуючи до відповіди гетьманові, даної Коробці, що він готов миритися з тим, хто пошукає з ним згоди «на всій царській волі, правдою, а не лестью». Але шведський король такої щирої охоти не виявив, переговори ним завязані виявили тільки лукавство Шведів, тому Ждановичу треба від них відстати. Нехай облишить городи в. кн. Литовського (повторяється те саме, що Люблин уже перед тим присяг цареві—се козакам мусить бути добре відоме, а в. кн. Литовське теж піддалося Москві)—нехай повертає до гетьмана, котрому цар про се також написав [4]).

Головне одначе в сій місії—се ті санкції, чи репресії, що мав Желябужский вжити на те, щоб змусити українську сторону до послуху царським наказом. З звідомлення Желябужского відчуваємо ясно, що він не діставши від Нечая маршрута до Ждановича

---

[1]) Тамже с. 105.

[2]) Акти посольства видано в 8 томі Рус. Истор. Библіотеки, 1884 р.

[3]) Русская Истор. Библиотека т. VIII, с. 1276.

[4]) Тамже с. 1257: «І тобі, полковникові Антонові, згадати собі дану перед богом обіцянку, як ви нам з військом Запорізьким перед євангелією обіцялись, від неприятеля нашого, шведського короля відстати, на городи і міста в. кн. Литовського не наступати, ніякої руїни не чинити, а йти назад до гетьмана Б. Хмельницького з усім військом, що при тобі. А гетьманові Б. Хм. про се написано також».

навпростець, а справлений кружною дорогою на Ніжин і Київ [1]), підчас своєї довгої подорожі козацькою Україною займався аґітацією против самовільної і нельояльної супроти царя політики гетьмана і старшини, і наводив тих людей, з котрими мав нагоду говорити, на такі гадки, що їм краще було б бути під управою царських воєводів, бо від гетьманського і козацького правління їм діються самі тільки кривди [2]). Не маючи наказу Желябужского не можемо напевно сказати, в якій мірі вірно виконував він свій наказ і чи не прикладав чогось з власної пильности; але що в наказі було щось в сім напрямі: ширити відомість, що гетьман і старшина післали військо в поміч Ракоціеві против волі і бажання царського і війна з Поляками ведеться своєвільно,—в тім не може бути сумніву. Заяви козаків й инших станів людей, що вони против царської волі воювати не хочуть, гетьманського правління не зносять і бажають царських воєводів, в такім небувалім перед тим богатві записані Желябужским, явно були спровоковані

---

[1]) Виїхавши з Москви 1 (11) червня Желябужский 16 (26) доїхав до Чаусів і давши знати Нечаєві про свій приїзд, дістав від нього запросини, через сотника Михайла Крюковського, прибути з царською грамотою на другий день. Прочитавши грамоту Нечай сказав: «Велів государ, щоб я послав з тобою провідників до полковника Антона Ждановича, але ми й самі не знаємо, де він тепер з Ракоціем. З-під Берестя вони пішли давно: писав Антін гетьманові, що Берестє піддалося і вони пішли під Замостє і під Львів, тому більше 3 тижнів. Відси їхати тобі до них Польщею не можна, бо там воюють Шведи й люде з инших країв, і мої провідники тебе через Польщу проважати не можуть, та й не знати де шукати Ракоція й Антона. Треба вам їхати на городи й міста з нашими козацькими залогами—на Ніжин, а їдучи розпитувати, які відомости про Ракоція і Антона, де вони—і з того міркуватимеш, як до них доїхати» (с. 1238).

Доїхавши за сею порадою до Стародуба, Желябужский 24 с. с. червня розпитував тутешнього наказного полковника Ів. Голенецького і писаря, і вони йому сказали, що за їх відомостями, властиво чутками, гетьман велів Антонові йти під Камінець Подільский «против турецьких і кримських людей». «Наші полковники з військом давно пішли: збираються на Ташликах і зібравшися теж підуть під Камінець. Ракоцій, Мунтяне й Волохи теж туди підуть: разом з нашим військом стоятимуть против турецьких і кримських людей» (1239).

[2]) Стародубського війта Желябужский питав: «Чи відомо вам, з якої причини Антін пішов з військом до Ракоція і пощо воюють спільно з шведськими людьми?» Війт сказав: «Ми думали, що пішли вони з царського наказу, а тепер від торгових людей чуємо, що Ракоцій воює Польщу, бажаючи стати королем у Польщі, а козацьке військо помагає йому, щоб він був королем, і ми самі не знаємо, як се розуміти: козаки присягли государеві, а служать Ракоцієві й йому добувають королівство. Ми ж чули, що Польща хотіла бути під государевою рукою, а тепер до нас безнастанно приходять листи від гетьмана Б. Хмельницького з наказами, щоб городи укріпляти і запаси запасати; ми вже купили пороху 270 пудів і більше купити не годні, а від кого кріпимося, не знаємо. Присягали государеві, а володіє нами гетьман, і ми вже від їх володіння загибаємо («и нынѣ мы от их володѣнья в конец погибаем»—«их» се очевидно про козаків, старшину). Чекаємо як милости від царя—його воєводів («а ожидаем де милости мы от государя воевод»). Коли ж сеї милости не буде, і воєводів він нам не пришле, то ми від гетьманського володіння пропадемо до решти, а і государеві від нього добра не буде» (с. 1240).

Безсумнівно, такі незвичайні балачки були викликані, наведені з боку Желябужского, так само як і записані ним оповідання київського протопопа (с. 1255): «Козаки з Антонового полку їдуть до дому і так говорять про Антона: «Хочуть нас поморити! Шукав (Антін) королівства Ракоцієві, а завів його в такі

його розпитами і коментаріями. Пізніше Виговський виразно казав царському посланцеві, що бунти проти старшини почалися в війську від аґітації Желябужского [1]). А він їх не робив би, коли б не мав якоїсь інструкції на се; се певно. Очевидно, царський уряд, маючи відомости про недугу гетьмана—що дні його пораховані, більше не вважав потрібним з ним рахуватися, і рішив повести аґітацію против гетьманського правління, котрої досі собі не позволяв. Самовільний виступ гетьмана, його союз з Ракоцієм і Карлом і війна з Казимиром, давали певне моральне оправдання сій аґітації: цар виступав против гетьманського й старшинського самовільства не порушуючи мовляв своїх обов'язків перед військом.

До гетьмана з сим делікатним дорученнєм—вимагати ліквідації нової ліґи послано Артамона Матвеева, що був в Чигрині при кінці червня і на початку липня, як довідуємося з одного гетьманського листу [2]). Актів сього посольства досі не відшукано, і не знати в яких тонах: більше різких чи більше мяких доручено було Матвееву вести сі переговори. Рівняючи згадку гетьмана про се посольство з оповіданнєм Шебеші, що в тім часі був в Чигрині, приходиться думати, що записка його про приїзд «ще двох московських послів» під 24 червня н. с. належить до посольства Матвеева—хоч се дивно виглядає, що звідомленнє Бутурлина, сягаючи по день 28 червня (того тільки дня Бутурлин мав відправу у гетьмана), не згадує про приїзд другого посольства. В своїх записках Шебеші багато місця уділяє тому, що йому довелося почути про сі посольства. Але конкретного в тім мало, бо крім того, що в сих оповіданнях очевидно мішаються зізстки про «перше» і «друге» посольство (Бутурлина і Матвеева), найбільшу ролю ґрають тут загальні характеристики українсько-московських відносин, що переплітались з оповіданнями про останні московські посольства, а конкретно могли й не

---

місця що й сам попав у неволю. Ми з ним ходили, думаючи, що то за государевим указом, а як довідалися, до се Антін здобуває королівство Ракоцієві, ми від Антона роз'їхалися. І тут у війську козаки говорять: «Без государевого указу на війну не підемо».

Ніякого оповіщення в Антоновім війську, що се похід своєвільний, не могло бути зроблено. Мусимо вважати всі такі інсинуації за результати аґітації Желябужского. Він записував відгомони того, що сам пускав, прибільшуючи і роздмухуючи те що йому було потрібно.

Поведінка Желябужского взагалі була настільки незвичайна і підозріліва, що викликала глузування. Стародубський писар Михайло, проважаючи його з міста сказав йому: «Чого ти їдеш до Ракоція нашими городами, а не навпростець?» Желябужский відповів: «Їду тому, що Ракоцій на війні, де його довідуюся, туди й їду». Писар на се відказав: «А ми думаємо, що ти сею дорогою їдеш не для Ракоція, а рахуєш козацьке військо і оглядаєш городи, наскільки вони забезпечені. І туди їдеш на те, щоб військо зрахувати. А там з самим тільки Антоном війська 350 тисяч». Желябужский став сваритись: «Що ти, писарю, говориш неподібні річи. На що б вел. государеві в своїй державі посилати потайки рахувати військо і доглядати городових укріплень? Як йому буде потрібна перепись козацького війська і городових укріплень, він пішле не потайки—військо переписати і укріплення оглянути. Пощо ти се говориш?» А той сказав: «А се говорю жартуючи з тобою» («с тобою издѣваючись»)—с. 1240—1.

[1]) «Первые бунты зачелись в войскѣ от посланца цар. вел. от Ивана Желябовского, как посылан был к Ракоцѣ»—Акты Ю. З. Р. IV с. 126.

[2]) Акты Ю. З. Р. с. 713—сей лист гетьмана наводимо нижче; пор. XI с. 758—листи Виговського до Матвеева.

виступати в розмовах сих послів—скажім отсі докори гетьманові, що він не хоче поїхати персонально до царя на переговори, і т. под.

Коли постаратись вилучити все те, що може конкретніше характеризувати місію Матвеева, то тут розуміється головне місце займає московське жаданнє, щоб гетьман розірвав свій самочинний союз з шведським королем і Ракоцієм. З свого боку Москва запевняла, що Полякам проти гетьмана вона помочи не подасть, навпаки—на випадок польського наступу пограничний корпус царського війська буде в його розпорядженню як проти Татар так і проти Поляків. З шведським королем цар готов миритися і приймає посередництво гетьмана. Могло щось говоритися на тему білоруських конфліктів—про Старий Бихів тощо. Кінець кінцем все се те ж, що доручене було перед тим Бутурлину, але з особливим підчеркуванням ударного завдання—розірвання нової ліги. Порушувались мабуть і инші питання, які не попали під увагу Шебеші—як напр. наступство молодого Хмельницького, обсада митрополичого престолу і т. д. Розмови велись очевидно в тонах лагідних. Решту далі побачимо.

Головне, що виступає потім як конкретне досягненнє сих останніх переговорів—се ліквідація війни в Польщі і відкликаннє козацького війська під Камінець—для охорони України від татарських пустошень і турецьких зазіхань на Поділлє (в звязку р балачками про турецькі претенсії на Камінець).

---

Кампанія в Польщі-Литві в сім часі—в травні-червні—пішла так хаотично і безрезультатно, що справді нічого мудрішого не можна було видумати як тільки чим скорше її припинити. Всі ілюзії, які хто небудь міг мати що до її перспектив, в сім часі вже розвіялися безповоротно.

Початки виглядали сприятливіше. Ґрондский, що був учасником кампанії—висланий від Ракоція з Кеменем разом з другим ще шляхтичем, Казановским, щоб робити настрій між шляхтою, пише що се йому вдалося: галицька шляхта мовляв обіцяла держати нейтральність супроти Ракоцієвого походу і провіянтувати його військо, коли він не буде змушувати щоб йому присягали, і запевнить їй безпечність і незайманість. Ракоцій, каже він, прибувши до Синевідська, дуже тішився з таких приязних відносин між його військом і місцевою шляхтою. В Стрию в перших днях лютого він видав нові відозви до шляхти і військових польських, закликаючи їх вступати до його війська, обіцяючи недоторканість усім, хто йому піддасться, а Кеменя з тими ж Ґрондским і Казановским—додавши їм ще Станіславского, хоружого галицького, що пристав до нього, він відправив під Львів—прихилити Львовян на свій бік [1]). Вони повезли з собою листи Ракоція до шляхти зібраної у Львові і до львівського магістрату—з закликом прилучити свої зусилля до Ракоцієних заходів «коло відродженя Річипосполитої», уставленя в ній ладу і спокою. З лютого Кемень з компанією стали під Львовом і Станіславский взяв на себе ролю посередника, використовуючи свої знайомости і звязки [2]).

---

[1]) Охоронний лист Станіславскому з датою 2 лютого, в Стрию, й обіжник до польських вояків з датою 4 лютого тамже—ркп. Осолін. 3568 л. 56—7, листи до львівської шляхти і міщан з дня 2 лютого—Осол. 2346—про них нижче.

[2]) Листуваннє м. Львова з часів Ракоцієвого наступу зібрав звісний нам райця львівський Кушевич для задуманої, але не докінченої історії його, збірка переховується в бібл. Осоліньских під ч. 2346, дещо з того видано в VI «Жерел».

Ґрондский—котрого жінка пробувала тоді у Львові, привів до малого з'їзду представників обох сторін на львівськім передмістю. Але і шляхта, а ще більше маґістрат поставились дуже ухильчиво, не хотячи нічим підтримувати претенсій Ракоція, і тільки дбали, щоб тим часом забезпечити свою околицю від руйнації. На докори Ракоція, що вони досі не зазначили свого становища, вони виправдувалися, що досі не знали нічого про його пляни і наміри і просять лишати їх на нейтральній позиції, щоб приставши до нього не накликати репресій з боку Яна-Казимира і його союзників—Москалів. Так писала більш опортуністично настроєна шляхта, маґістрат же ще більш безоґлядно маніфестував свою вірність Яну-Казимирові, і в такім тоні відписав 6 лютого. До Ракоцієвої кватири були вислані делеґати на переговори від шляхти і маґістрату, просячи відвести військо від міста і лишити його в покою. Вони привезли від Ракоція умови перемиря: Львів мав відкрити вільний приступ до себе уповаженим від Ракоція особам, також семигородським купцям і негоціянтам, а противників Ракоція нічим не спомагати, їх війська до міста не приймати і т. д. [1]). На се вислано знову ухильчиві відповіді, з датою 16 лютого, між инш. шляхта просила вибачення за спізнену відповідь, виправдуючися тим, що переїзд дорогами став небезпечним через козацькі насильства (ob diversas insolentias Kozakorum)—їх напади на шляхетські і церковні маєтки [2]); саме в тім часі, 10—12, вони проходили повз Львів, і 12—13 зійшлися під Стриєм з Ракоцієм [3]). Тому що Ракоцієві хотілось кинути всі сили на Краків і він не міг відділити більшого війська для облоги Львова, йому прийшлось вдоволитися сею чемною фразеольоґією і відповісти рівно ж чемними фразами—висловами надій, що Львовяне своєю поведінкою оправдають показану їм ласку—відведенне війська від міста і т. д. [4]). Військо ж зводилося тому, що було потрібне для походу на Краків і лишати його далі в такій ізольованій позиції було небезпечно: король польський і гетьмани старалися підтримати свою східню базу, і Ракоцієві слати сюди військо або лишати під можливий удар невеликий відділ було нерозумно.

[1]) Ясно, що се проєкт декларації; Кубаля думає, що делеґати її підписали (Wojna Brandenburska с. 142); але се безпідставно, взяти хочби реляцію Ожґи, одного з депутатів, що їздили до Ракоція, про результати подорожі, в копіярії Четвертинського, Чортор. 2446 л. 30: «Вернули ми минулого вторка в ночи (з 13 під 14 н. с. лютого) від кн. Ракоція—вдячно нас приймав, приязнь офірував, щоб для своєї безпеки війська в тил (не посилати); такі кондиції подав (додаються осібно); їх м. Львовяне приймати не хочуть, і звідти велика турбація між їх м-ми. Ми пригадували слова сказані при прощанню гетьманом Ракоція: «Коли сі кондиції не будуть підписані, прийдеться послам инакше пити, і прийдеться потім инакші кондиції давати». Попрощавшися Ракоцій вівторок рушив під Краків з усім військом, має його разом 30000, козаків 20000, волоського й мунтянського—при нас і минали».

[2]) Се проєкт листу, замість нього вислано инший, але текст сей має всю вагу для ситуації. Жерела VI с. 225.

[3]) 7 лютого козаків ще не було під Львовом; п. Ляхович, що їздив до львівських єзуїтів з якимись дорученнями від кн. Четвертинського і поїхав зі Львова вечером в середу 7 лютого, коли збиралися висилати депутацію до Ракоція, висловляється так: «Львів в страху, а коли б і нам не дісталося того, як прийде до нього (Ракоція) козацьке військо (kozackie posiłki), котрих він сподівається» (Чортор. 2446 л. 27). А 13 лютого Ракоцій рушив зпід Стрия під Краків, вже вийшовши в стичність з козацьким військом—як бачимо з листу Ожґи, вище.

[4]) Листи Ракоція і Кеменя з Торків під Перемишлем 22 лютого—в збірці Кушевича надруковані в VI т. Жерел. с 226.

Яких небудь заходів коло приведення Львова і тутешнього краю в залежність від козацького війська з боку Ждановича або Зарудного досі незвісно. Гетьман попробував своїх вливів. 9 (19) березня вислав він до Львова свого фінансового агента Тодоса Томковича з листами до магістрату від себе і від Виговського. Гетьман і писар радили львівській громаді не вповати на теперішню ситуацію і не забувати показаної свого часу науки, инакше сказавши: не легковажити собі патронату Запорізького війська (для прикладу нагадували Старий Бихів, щб як тримався, а таки мусів піддатися козакам):

«Не зрікаємось раз обіцяної вам приязни»—писав гетьман—«навпаки, тим певніше її тримаємо, що маємо зчаста відомости про добру охоту ваших милостів до нас. Бо таки й справді годиться, щоб за зичливу прихильність, показану в обставинах небезпечних і дійсно таки відстражданих, і за заслону від явної загибелі ті що приймають добродійство відплачували найщирішою вдячністю тим що їм те добродійство показали. Нагадуємо і вам, аби памятали нашу приязнь і не давали себе звести ніякими аплявзами щастя і його оборотами: відміни як у місяця, так і у фортуни часті, а ви майте перед очима, що ми пильнуємо цілости вашого міста завсіди, і запобігаємо тому, щоб в. м. не терпіли ніяких інфестацій від чат і від головного війська нашого. На се ми звернули увагу і недавно висланого полковника Антона, аби так військо своє стримував, аби найменшої кривди в. м. не сталось не тільки від війська Запорізького, але і від війська князя Ракоція, з котрим сполучені наші гадки і наша сила [1]). Тому радив би зчаста приглядатись нашій охоті до вас і мати на увазі Бихівську фортуну. Але як рівняти простий і грубий нарід з людьми поліровaними й освіченими! [2]). Ми про вас инакшої гадки і певні, що ви зіставатиметесь в однаковій мірі зичливости до нас. А про наш невигаслий афект до вас доручили ми розповісти вам п. Теодозію, слузі й екзакторові нашому. Бажаючи і т. д.» [3]).

Виговський теж нагадував колишні послуги і радив не покладатися на зміннливу фортуну. Застерігався, що не думав, аби такі статочні й мудрі люде як львівські магістратські дали себе провадити як малих дітей,—але все таки вважав потрібним пригадати їм потребу обережности і розваги,—а з рештою відсилав до устних представлень Томковича.

Було таких листів мабуть і більше—до Львовян і до инших міст. Кушевич заховав листа Виговського писаного до нього приватно, 10 (20) березня. Просив «показати приятельське серце тому Теодозію, що іде в справах наших військових і в деяких приватних» і передати через нього якийсь дзиґарок відданий у Львові для направи—«коли вже вийшов з рук рємісничих» [4]). Охоронний лист для Львова, котрим мав Томкович похвалитися перед магістратом, виглядав так:

«Богдан Хмельницкий гетман з войском й. ц. пресв. в. Запорозким—ознаймуємо тим писанем нашим кождому кому о тим вѣдати належить, а меновите пану Антонови наказному нашому и при ним будучим полковником, осавулом, сотником, атаманом і залогам по містах будучим: старшим і черни войска нашого Запорозского і всему нашому товариству.—Иж якосмы през першое постановенє року прешлого місто Львов зо всими обивателями взяли в свою оборону, обѣцуючи их—поки бы вирне и ведлуг слова ку нам пречоного ся заховывали, од вшеляких так своєго яко и обцых войска

[1]) z ktorym sie umysły i potęga ziednoczyła.

[2]) Грубий нарід—се старобихівська залога, очевидно, a ludzie polerowani geniique illustrioris—се львівські магістратські.

[3]) Видано в додатках Кубалі Wojna brandenb. s. 430

[4]) Осол. 2346 л. 239 і 379, вирівки у Кубалі с. 342 і 430.

наїздов заступати. так і тепер сурово приказуєм, абы ся жаден так з нѣших яко и їздних не важил набѣгати, любо произдом якимкольвек способом ани в домах шарнал. Але овшем абы ся з людьми миста Львова як з власными нашими обходили, до вшелякого гандлю и купецтва (не) чинячи перешкоды.—Иначей гдыбы хто мал з ними поступовать над выразнов наше розказане, и тое было до нас донесено,—сурово таковый кождый без фольги и одпусту караны будет ведлуг заслуги и учинку своего—бы теж и на горло» [1]).

16 квітня магістрат сповіщав про приїзд Томковича з сими листами кор. гетьмана і Чарнецкого—свого воєводу, але на жаль нічого не знаємо про зміст устних розмов, що відкривали властиву мету його місії. Ясно, що козацький гетьман поновляв через Томковича свої попередні заходи коло утворення козацького протекторату над галицькими містами; було б надзвичайно інтересно почути щось з його пропозицій, побачити ті форми, які пропонувалися з козацької сторони. На жаль нема нічого—за те результат ясний: нічого більше понад чемні фрази Томкович в тодішніх обставинах не міг зі Львова привезти. Козацьке військо було далеко і не могло з свого боку зробити ніякого особливого впливу на настрої львівських батьків міста.

Ми вже знаємо, що Ракоцій тільки й чекав козацького війська, щоб рушити на Краків. Се важно було для його престіжу: заволодіти старою столицею Польщі, резіденцією Семигородця Баторія, прийняти її з рук Шведів і показати тим, що він, а не Карло являється наступником Казимира. Надавав він сьому також і велике економічне значінне, хотячи заволодіти краківськими салінами і нагромадженими в них запасами соли. Уперто він торгувався за них з Карлом при складанні союзного трактату і тепер як найскорше хотів вступити в фактичне володінне ними. Тим більше, що шведська залога Кракова, обложена польським військом, з свого боку кликала Ракоція як скорше прибувати в поміч, бо більше як шість тижнів на могла триматись [2]). Все се змушувало Ракоція спішитися яко мога на захід. Коли козаки Антона в середніх днях лютого з'явилися в околицях Львова і звязалися з його стрийською кватирою, він рушив зі Стрия на Самбір, покликавши і Кеменя з його відділами, щоб іти разом на Краків, а поперед себе вістником приходу вислав відділ кінноти під проводи Фр. Іщана [3]).

Під Самбором одначе вийшла неприємна пригода, котру учасник походу Ґрондский представляє критичним моментом кампанії. Досі мовляв все йшло як найкраще. Руське воєвідство було з обох сторін признано фактично нейтральним, уставлено добрі відносини з шляхтою і міщанством Галиччини (важну, ролю в сих переговорах Ґрондский приписує собі і очевидно старається представити її в можливо найкращому світлі). «Але не довго так ішло бо козаки її помічні полки волоські прийшовши до табору почали все перевертати догори ногами, а початком тому послужила пригода під Самбором». Коли мовляв Ракоцій зближившися під Самбір запропонував місцевій шляхті і міщанству замиренне на таких же умовах як се сталось у Львові, і вони «обома руками ухопилися за сю пропозицію», підчас приготовань до сих переговорів, в принадковій сутичці вбито брата Януша Кеменя Бальтазара. Хоча пригода сталася властиво з його власної вини, угорське військо було незвичайно тим уражене і домагалося кривавої пімсти на Самборянах.

---

[1]) У Кубалі дод. 23, с. 429; в виправленій формі видав Антонович—Сборник лѣтописей с. 265. Я не йшов так далеко в виправці, але все таки мусів справляти спольщену транскрипцію Кушевича.

[2]) Лист Штернбаха з стрийської кватири 3 (13) лютого—се остання дата побуту Ракоція під Стрием. Transsylv. 11 с. 268.

[3]) Ґрондский с. 187.

Ракоцій же не хотів пєувати відносин з-за сього інціденту, в котрім Самборяне властиво не були винні, і зложив з ними все таки замиренне, на львівських умовах. Се страшенно обурило військо, почались крики, що Ракоцій дбає тільки про те, щоб приподобатися Полякам, а угорську кров цінить гірше собачої, водить своїх Угрів як псів на шнурку не даючи їм ніякої свободи, і т. д. [1]).

За сим пішла доволі неприємна для Угрів сутичка з Поляками на Сяні під Перемишлем. Гетьман Потоцкий громадив військо під Ярославом, і Ракоцій, маючи вже при собі козаків і Волохів [2]) хотів викликати його на рішучу битву. Але Поляки побачивши перевагу Ракоція, ухилились від бою відступивши долі Сяном на північ, і Ракоцій не став гонити за ним. Під Перемишлем лишив Кеменя договорится з перемискою шляхтою і міщанами щодо нейтральности (договір про се зложено з ними 3 березня—в першім пункті його Перемишляне обовязувалися не мститися після війни ні Уграм, ні козакам, ні Волохам, ні иншим учасникам її) [3]). А сам Ракоцій з своїми союзниками в 20-х числах лютого став під Перемишлем і Ярославом, лагодячи похід на захід.

Він так писав про се Карлові 27 лютого з Ярослава: «Чекаючи козаків я мусів якийсь час лишитися в Стрию, тепер я зійшовся з ними за милю за Перемишлем, прийшов сюди і якнайскорше піду в середину Польщі — працюватиму в спільних наших інтересах. Чутка про мій прихід, як свідчить лист п. маршалка до вельм. п. Вірца (коменданта краківської залоги) звільнила Краків від неприятельського війська, я дуже з того тішусь і сподіваюсь, що за божою поміччю также успішно піде мині і з польським військом» [4]).

Ситуацію тодішню досить добре малює шведський резидент при Ракоцію Штернбах, в реляції свому королеві «з Семигородського табору між Ярославом і Перемишлем 12 (22) лютого». «Хмельницький, як я зрозумів з його листів 2 січня і 10 лютого, мавши нагоду бачити і читати їх в автографах, головно того прагне, щоб в. кор. вел. не мирилися з Поляками як спільним ворогом. Але бажає, щоб було замиренне і з Москвою, і прохає князя (Ракоція) посередничати в сій справі у в. вел. Князь сього також, здається, бажає серіозно, між иншим з тих мотивів, що коли замиритися з Москвою, то вона може стримати Татар від помочи Польщі. Він боїться сеї помочи, бо Поляки дуже прохають хана, а Порта дає на се згоду, і тепер в дорозі туреньский посол,—присланий до князя з тим щоб намовами і погрозами відкликати його з Польщі. Князь поручив своїм урядникам полишеним в Семигороді щоб повели його обводними дорогами, аби він не скорше доїхав до нього як у Кракові. Бо князь так думає, що при трудних обставинах Туреччини вона не виступить гротив нього, коли йому пощастить (у Польщі). Тому було б спільним інтересом щоб в. вел. прислали частину війська на сполученне, аби в потребі боронити власні землі і помагати спільним плянам.

«На мій скромний погляд князь занадто боязький, і при нинішнім (великім) числі війська всетаки не рішається рискувати, тому все покладає на сполученне з Шведами. Думав, що як прийде до Польщі, так маґнати, особливо приграничні, між ними Любомірский, стрінуть його по приятельськи для того він поводився з усіми ласкаво. Але тепер він уже бачить, що все йде инакше, і ніхто тої ласки не приймає, крім окремих одиниць, котрим загрожували шкоди від війська; тому він так і клопчетсья про збільшенне сил.

---

[1]) Грондский с. 395—6.
[2]) Їх згадує договір з Перемишлянами, зараз нижче.
[3]) Текст договору в Ос. 3568 л. 90.
[4]) Transsylvania II с. 274.

«11 (21) лютого, наближаючися до Перемишля, мали ми відомість, що Любомірский кинув Краків, налякавшися наближення князя, але заразом були вказівки, що тойже Любомірский, Потоцкий, Чарнецкий й инші мають стягатися над Сяном. Відбулася рада з начальниками Козаків і Волохів, в моїй присутности, і однодушно рішено всіми силами йти на ворога, як що він дасть нагоду з ним зійтися. Отже такий уложили порядок, що князь з своєю кінnотою вестиме праве крило, козаки ліве, піше військо з арматами в середині, і обоз буде так уряджений, щоб і він в потребі міг послужити; Волохам же, що з своєю кватирою були далеко, наказано поспішати за військом. Війська князя я нарахував на 18 тисяч кінних і 5 тис. піших, крім самого князя провадить ними Кемень Янош і Бакош Ґабор. Козаків в лавах, з самопалами [1]) 20 тис.; челядь їх полишено в обозі—число її не мале, вона має рушниці і не менше здатна до бою як і инші. Волохів рахувалося на 6 тис. Коли передні полки стали над Сяном й почали гарці, неприятель відійшов—було його коло 3 тисяч. Найблизший день покаже, чи сі відомости бранців були вірні, чи того напливу ворогів треба ще сподіватися.

«Коли я зрозумів, що князь кинувши Перемишль хоче йти просто на Краків і хоче зараз заволодіти містом, а може й прибутками від соли,—я став стримувати його доказуючи що туди спішити нема чого, а треба приступити до Ланцута, де засів з військом Любомірский, а головне військо післати на Литву. Але нічого я не міг добитись. Мушу сказати що нестає гармат для мурів—вони мають бути привезені до Кракова з Патаку і з инших угорських замків. Але головно нестає проводу (concilium), і було б в спільнім інтересі, щоб в. в. прислали кілька полків з ґенералом, що поміг би сим операціям своїм розумом» [2]).

---

Проводу, пляну, політичного розуму дійсно бракувало очевидно і Ракоцієві, і його ґенералам і нашому Ждановичу,—та не виявив його й Карло-Ґустав у своїх операціях у Польщі.

З становища українських плянів було великою дурницею, що козацьке військо замість виконувати свою функцію патронату над Західне-українськими землями і прихиляти на свій бік місцеву шляхту, міщан і селянство, намісто того лишило сі краї на призволяще і пустилося з Ракоцієм на Краківське Підгіре, що не могло нічого дати крім здобичи. Ракоцій мабуть спирався на букві конвенції, котрою гетьман обіцяв дати в його розпорядженне своє військо. Але се власне й була політична помилка Хмельницького чи Виговського, що вони взяли на себе обовязок помагати Ракоцієві, не застерігши собі права рішати про стратеґічні і політичні пляни акції і таким чином позбавили себе ініціятиви в такий одвічальний момент. Не забезпечивши своїх політичних інтересів, вони потім тільки «заднім числом» нарікали, що Ракоцій робив на власну руку не радячися і не питаючи їх, і тому йому не варто більше помагати.

Розуміється, могли б богато значити персональні впливи Ждановича, якби се був чоловік з політичною головою—хочби такою яку показав Ів. Золотаренко на Білоруси; але у Ждановича не видко політичного зрозуміння моменту, і в його пізніших жалях на Ракоція (правда звісних нам тільки з переказів Шебеші і Лілієкрони) трудно розібрати, чи жалівся він на те, що Ракоцій не позволив козакам добичничати в Польщі на власну руку, чи на те, що він накидав їм стратеґічні пляни для них неінтересні.

---

[1]) in acie stantium et samopallis utentium.

[2]) Transsylvania II с. 272—3, передр. в Архиві ЮЗР. III. VI с. 210—2.

Добичництва було й так забогато. Не тільки козаки й Волохи, нічим на зінтересовані в поході на Краків, крім здобичи, але й власне військо Ракоція захопилося шарпаниною, не дбаючи про стратеґічні пляни, послух і дисципліну.

Обидва війська поводились наче в неприятельськім краю, цілком забуваючи, що сей край, сих людей малось на увазі приєднати, прилучити, привязати до себе. Волки і ватажки добичникували, а напакувавши вози здобичею, запрудивши обоз худобою і возами, поривались додому, щоб відставити сю здобич поки час. Угри, Волохи, Козаки, рядовики і старшина не робили в тім ріжниці. Ґоліньский в своїх записках, уболіваючи над пустошенєм краківських костелів, палат і т. д., заразом присвячує доволі сильні вирази і подвигам війська по містечках і селах.—«Козаки що при кн. Ракоцію великі мордерства чинять над людьми: над капланами, шляхтою і посполитим людом, білими головами (жінками) і малолітками—стинають, мучать, палять куди тільки прийдуть: містечка і села коло Ланцута, Перемишля, Переворска, Ярослава, Беча, Закличина і т. д.».

«Козаки і Волохи з Венграми з військом кн. Ракоція впали на Підгірє і чинили по селах великі шкоди і мородерства над людьми і дітьми малими, нікому не фольґуючи: палили двори і села, костели грабували, кляштор в Щижичу вирубали і попустошили, капланів порубали. Містечко Горлиці спалили і людей вистинали: боронились люде добре, міщане і хлопи, нарубали немало того гультяйства, але переможено їх».

«Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого коло 2 тисяч; пограбили Скавину і помучили міщан, дивні муки задаючи їм: ксьондзові плебанові скавинському руки й ноги повтинали, голову крутили й вертіли (питаючи) за гроші і срібло. Також і по инших місцях чинили, задаючи тяжкі муки, палячи вози, двори і містечка, а людей мордуючи і костели луплячи. Нове Місто спалено, Жабно і багато инших» [1]).

Семигородський хроніст Кравс, описуючи облогу Ланцута—маєтку Любомірского, на дорозі з Перемишля до Кракова, малює також в дуже темних фарбах поведінку Ракоцієвих вояків. «Семигородці, Козаки, Молдавани і Волохи чинили великі шкоди, палили все що надибали, не жалували, а забивали дітей у колисках, безчестили жінок, нищили шляхетські двори, церкви й монастирі, забирали всякі церковні прикраси, знущалися з попів і ченців, викопували з могил мерців, шукаючи дорогоцінних речей: просівали порох зотлілих трупів, шукаючи перел і виробляли ріжні инші вчинки, яких тут і часу не стане вичисляти» [2]).

Прототипом сих понурих малюнків був очевидно маніфест самого Любомірского, що пускаючися в свій рейд на Угорщину в тилу Ракоцієвого війська, вперед виправдував свої грабунки тим що зазнав від Ракоція: мовляв в маєтках його родини Ракоцієве військо спалило 300 сіл і богато міст, не жалуючи ні людського ні божого: церкви безчестило, грабувало й палило, як худобу побивало людей, дивними і несчисленими тортурами і муками забивало християн—одних сажали на рожен і так пекли, инших варено в цебрах у пиві, инших кидано в огонь, помастивши смолою і деґтем і так убивано, не жалувано ні стати, ні літ, ні стану: дітей ухопивши за ніжку до мурів розбивали, жебракам і прошакам вибирали очі, обтинали вуха, відрубали руки—так що навіть шведський неприятель жалував і дорікав за се князеві» [3]).

---

[1]) Ст. 984, 986.
[2]) Fontes rerum austriacarum. Scriptores III с. 261.
[3]) Маніфест Любомірского поданий у Кравса ж таки, с. 277.

В дійсности се було ні трохи не гірше того, що робило литовске військо в околицях Київа, а польське на Браславщині в 1655 р. [1]), але розуміється так само як ті подвиги не послужили уставленню добрих взаємовідносин між військом і тубильцями, так і сі нові не помагали стати твердою ногою в Малопольщі і в Галичині ні Уграм ні Козаччині. А крім того шкідливо відбивалися на дисципліні війська, що стало трактувати все з становища добичництва, ухилялося від боїв і риску, заводило між собою сварки за здобич і провіянт і виходило з послуху своєму начальству, доходячи до чистих бунтів против нього. А з боку місцевої людности все більше розгоралася ненависть і завзяття против сих наїздників. Коли були у них якісь прихильники, між православними і дісідентами, і всякими соціяльно покривдженими елементами, сих елементів вони не використовували й вони не відважалися виступати з своєю підтримкою. Зате дуже енергійно проявляли себе елементи консервативні. Против наїзду велась завзята партизанська війна, наїздників нищили всякими під'їздами. А тим часом за кордоном в поміч Польщі зброїлася Австрія, сподівалися з часу на час Татарської орди, а против Швеції підіймалася Данія заохочувана намовами і обіцянками її ворогів: Польщі, Москви, Голяндії.

Розуміється, не треба спускати з очей, що наші відомости походять з української периферії та з земель не-українських, де козацькі ватажки не мали спеціяльних орґанізаційних чи анексійних завдань. Ракоцій різав свої пляни на королівство польське, але се нібито була його справа, Козаччина ж могла добичничати не журячись його інтересами. Могла навіть підчеркувати сю безоглядність, сю безжалісність супроти людности, се воєн не пекло в контраст тим територіям, які вона брала в свій протекторат і повинна була поводитись можливо лагідно і толерантно. Дещо з особливо гарячих нарікань може походити з тих місць, де козаки вважали потрібним нагнати жару елементам неподатним, неприхильним козаччині, щоб переконати їх в необхідности піддатися. Могли бути й такі міркування, що чим більше Ракоція збере жару на свою голову, тим більше буде змушений дбати о козацьку ласку і попускати з своїх претенсій—переконавшися, що не має в межах Польщі иншої сильнішої опори крім Козацтва і Руси. Слідом в епізоді пинським побачимо Ждановича в сій ролі—охоронця інтересів тих що віддалися під протекцію козацького гетьмана [2]), а тим часом приноту́ємо дещо з листування старого Четвертинського з місяця лютого, коли ватаги Ждановича разом з Ракоцієвими бушували в Малопольщі. Четвертинський повідомляє луцького владику Діонісія Балабана, що хоче завчасу, поки ще не прийшло польське військо, спровадити для охорони своїх маєтностей козацьку залогу, і питається його ради. Балабан боїться, щоб таким завчасним кроком не зіпсути

---

[1]) Кубаля, не рахуючися з походженнєм сих явно перебільшених описів так пише в своїй книзі: «Семигородці, Козаки, Волохи—а перед усім Козаки з сатанинською жорстокістю палили все по дорозі, не жалуючи немовлят», і т. д., повторяючи від себе, як історичну правду те що писалось на те щоб оправдати такі ж свої власні грабунки на Угорщині. Треба мати на увазі, що центр ваги сих описів лежить очевидно не в немовлятах і тих неймовірних муках описаних маніфестом Любомірского, а в профанації католицьких церков, в знущаннях з ксьондзів і монахів, що в значній мірі могли мати характер Релігійної ворожнечі, конфесійної пімсти з боку православних козаків і кальвинистів-Угрів, а з польської сторони такі факти—може бути зовсім не масового характера, роздувалися до гіперболічних і цілком казкових розмірів. Історик не може повторяти таких перебільшень тогочасних аґітаційних листків, образованих на те щоб оправдати свої власні ексцеси.

[2]) Універсал виданий під Берестєм 14 (24) травня, див. нижче.

«репутацію» і не стягнути тим гіршої біди з боку польського війська, що йде на Волинь під проводом Дмитра Вишневецького. Радить князеві тримати «при боці Антоновім» свого чоловіка, щоб той йому дав знати, коли буде відповідний момент, і тоді й його, владику, повідомити—«аби й я міг забезпечити охорону здоровля й субстанції моєї, бо хоч випросив собі універсали (у гетьмана), бувши у нього з доручення Річипосполитої, але на самі універсали, без залоги і сам пан гетьман запорізький не радить спускатись». Четвертинський висилає 9 (19) «ідовитого» листа до Дм. Вишневецького, з рішучим жаданнем, аби він не ставив в його маєтностях польського війська, і одночасно, 10 (20) висилає своїх людей до Ждановича з таким проханнєм: «Велику ласку показав нам ясновельм. й. м. п. гетьман добродій наш, що не тільки наказав видати універсали на охорону худіб наших, але й особливого листа зволив написати до в. м., м. м. п., щоб і нам самим безпечними бути. Посилаю його в. м., м. м. п., більш того—прошу, абись був ласкав на нас і залогу прислав. Про се устно будуть просити мої посланці, а в. м. зволь бути до них ласкав—за що я з синами моїми в. м. відслужувати буду»... [1]).

Так діялося в запіллі, в сфері козацької анексації. Тут не було місця здобичництву, самі противники козаки признають, що козацтво поводилось moderate. Але в тім що тактика в запіллю не була погоджена з тактикою фронту, лежала безсумнівно велика хиба, яка не загаялась за себе помститись.

---

Коли вже стало ясно, що прихід Ракоція не викликав в Польщі ніякого сприятливого руху і про проголошення його королем Польщі самими Поляками-дисидентами і людьми прихильними йому — нема чого сподіватись, навпаки—його напад викликав тільки загальне роздражнення, обгострив ситуацію і для нього і для Шведів, і справа може рішатися тільки зброєю, Карло-Ґустав в середині березня рушив з Пруссії, де він пробув сю зиму, на сполученнє з семигородським і козацьким військом, лишивши в Пруссії свої залоги. Ракоцієве військо за той час товклося на Підгіррю—з невеликим успіхом облягало Перемишль, Ярослав, Ланцут; під Замостєм погромило військо Потоцкого, так що сам він ледво втік, стративши коня, як хвалився Карлові Ракоцій [2]). Сам він рушив на Краків, з його приходом комендант шведської залоги, що сиділа в краківськім замку з осени 1655 р., вивів її на сполученнє з шведською армією, а на її місце Ракоцій поставив свою, і таким чином нібито закріпивши за собою Підгірре рушив на зустріч Карлові, що йшов горі Вислою. В середині квітня оба війська зійшлися недалеко Сендомира.

Але прибувши на територію війни, шведський король—як оповідає його історіограф Пуфендорф [3]), був дуже прикро вражений неорґанізованістю Ракоцієвого наступу. Приїхавши 9 н. с. квітня до Ракова—славного колись соцініянського гнізда, він наскочив тут, каже Пуфендорф, на неприбрані козацькі труни—сліди нещасливого козацького набігу, що стався два тижні тому: 400 їх було, і вирубано їх до ноги, трупи лежали на вулицях, і незносно смерділи. Другого дня прийшли до Іваниск—де був визначений почліг, але за кілька день перед тим козаки розграбували се містечко і здебільшого спалили, так що ночувати прийшлося по сусідніх селах. З'їхавшися того самого дня з Рако-

---

[1]) Ркп. Чортор. 2446 л. 23, 25, 29, виривки у Липинського Z dziejów Ukrainy с. 564.

[2]) Transsylvania с. 276, пор. вище.

[3]) Samuelis de Pufendorf, De rebus a Carolo Gustavo gestis с. 254—тут день за днем оповідається ітінерарій Карла.

цієм, що приїхав привітати Карла з тисячею угорського й козацького війська, Карло-Ґустав звернув його увагу на неможливість такої ситуації, і другого дня почалися в сій справі наради, що протяглися на кілька день. Карло-Ґустав вказував, що против такої значної мілітарної сили, яку становили разом зібрані війська Ракоція, Ждановича і його, Поляки очевидно не рішаться виступити. Супроти того цілком недоцільно сидіти в сих місцях «цілком спустошених недисціплінованим козацтвом» [1]), а треба шукати способу задати рішучий удар польській стороні. Карло-Ґустав для сього радив перейти за Вислу і вдарити на Замосте, Люблин, Берестє. Під Люблином, казали, купчиться польське військо, і там його можна погромити; але особливо цінним пунктом здавалось Карлові Берестє—туди можна підвозити провіянт з Литви, Мазовша, України, «можна буде викликати більше полків з України, а з Прусії тим часом наспіє тяжка артилєрія».

«Але крім того він радив Ракоцієві призвичаїти військо до дисципліни, аби запаси провіянту не марнувалися нашвидку через таке своєвільство і між самим військом не виникало з сього непорозумінь і ворожнечі. Призвичаїти своє військо, щоб воно перейняло шведські порядки в строю, в веденню бою, в закладанню табору. Бо не міг королеві в високій мірі не подобатися нелад Ракоцієвого війська, що він давніше чув, а тепер і на очі побачив. Доходило до того, що коли військо наступало лавою, а на полі десь показався заяць або инша дичина, то не тільки начальники, але цілі хоругви і полки, кинувши всякий порядок, кидалися за звірятем, так що часом 40,50 і більше хоругов гонило за зайцем».

По закінченню сих нарад привітав короля Жданович, «окружало його дуже скромне товариство, тим не менше король дуже привітно його прийняв і щедро обдарував». Визначними ватажками козаків крім самого Ждановича називаються у Пуфендорфа «якийсь Сулейман, з роду Турок, але знайомий з мовою латинською й иншими і досить тонкий в манерах; далі Ференц Трас—з роду Тракієць, магометанської віри, проворний і визначний вояк; нарешті скарбник військовий Крицький, чоловік ініціятивний і хитрий».

Відомости сі очевидно фантастичні. Так про того Ференца розповідає в сучасних своїх записках Яничинський, що був він родом «з українського міста Гуманя», Мартин Каліновский уманський дідич узяв його до свого пішого війська, потім пізнавши його хист і проворність зробив своїм обозним наглядачем (custodem rhedae suae), «і хоч був він Русин (Russita), прозвав його угорським іменем—«наче б він був Франціском». Під Батогом, по смерти Калиновського, пристав він до козацького війська і скоро дістав уряд сотника (legionis questorem). В Варшаві, за рекомендацією Ждановича настановлений був від Ракоція над пятитисячним відділом війська» [2]). Загальне тодішнє число війська угорсько-козацького і шведського Пуфендорф означає на 60 тис. і з вдоволенням підносить, що хоч Шведи з Прусаками разом становили в нім незначну скількість, але за весь час що вони були разом з Ракоцієвим військом, ті ніколи не насмілялись далеко віддалятись, і хоч Карло домагався, щоб вони не наближались до його війська близче як на 5—6 миль—щоб його вояки не переймали угорських звичок до білого хліба, вина тощо,—але Ракоцій ніяк на се не годився, покликаючися на можливість несподіваного нападу неприятеля.

У сих обставинах—розглянувшися в військах угорських, волоських і козацьких, обміркувавши всебічно ситуацію, дочекавшися повороту Велінґа і вислухавши історію

---

[1]) locis per Cosacos disciplinae nescios plane vastatis.

[2]) Осолін. ркп. 627 с. 301—2.

його невдалих заходів у Хмельницького, Карло-Ґустав постановив вислати нове посольство до козацького війська, щоб пішовши на зустріч всім його бажанням, напевно дійти союзу і порозуміння. Пропустивши стільки добрих нагод для утворення міцного звязку Швеції з Україною і кооперації шведських сил з козацькими, що під таким зручним керівництвом, яке міг їм дати Карло-Ґустав, могли дійсно показати себе і стати таким сильним мілітарним і політичним фактором в тодішній ситуації, як тільки можна собі уявити,—Карло-Ґустав знову захвилювався і заспішився з шведсько-українським союзом. Істинно—в дванадцяту годину, коли час його побуту на території Річипосполитої був уже порахований, і данська загроза з хвилини на хвилину мала його відси відкликати. Чи не рахувався він з тим, чи навпаки—саме рахуючися з перспективою кинути на якийсь час, як йому думалося, польський терен війни, щоб завчасу зломити роги Данії,—він хотів забезпечити собі в Польщі певного і цінного союзника в козацькім війську, яке нарешті починав відповідно цінити? Се трудно, розуміється, рішити; але серьозніше трактування справи сим разом ясне.

Після невдалої спроби з Велінґом доручено справи королівському камергерові, Ґуставові Лілієкроні. Посольську повновласть виставлено йому 6 (16) квітня в Завихості на Вислі, де стояв Карло, чекаючи поки побудують тут моста через Вислу; 10 (20) квітня датована присяжна грамота Карла, що Лілієкрона мав повезти гетьманові. Ту ж дату має велика, незвичайно детально розроблена інструкція; але зареєстрована вона тільки під днем 15 (25)—се показує як уважно її вироблювано [1]). Нам треба пильно приглянутись до сього матеріялу, дуже цінного—не тільки для пізнання шведської політики (се ще було б для нас менше важним, бо реального значіння вона вже не мала),—але цілої тодішньої політичної ситуації.

Лілієкрона мав виїхати з Ракоціївими людьми на Угорщину, там з'їхатися з Шебеші і з Данилом, що їхав сим разом уже з титулом шведського резидента при молдавськім дворі: разом мали їхати до молдавського господаря, далі до гетьмана і до хана з ріжними делікатними дипльоматичними дорученнями,—потім назад і знову через Чигрин. Молдавському господареві Лілієкрона мав переказати міркування про потребу далі продовжувати фактичні союзні відносини, що виникли через союз Швеції з Семигородом—союзником обох господарів. Оформленнем і укріпленнем сього союзу занятись мав Данило, що свого часу привіз королеві вісти про приязні настрої Яського двору; Лілієкроні ж треба було тільки помочи господаря в своїй подорожі на Україну і до Криму, інформацій про відносини кримські, кримсько-українські, кримсько-московські, і т. д.

Діставшися до гетьмана мав він, ігноруючи Велінґове фіяско, поставити справу так, що переговори ведені Велінґом спинилися на тім, по перше, що гетьман без ради старшини і без порозуміння з своїми союзниками не міг приступити до формального союзу, по друге—він хотів мати королівську декларацію що до задоволення вимог козацького війська поставлених ним у сій війні. Тому король посилає тепер з Лілієкроною провізоричну свою декларацію, уповажняючи його присягнути на Євангелії «на душу короля», що поскільки гетьман і військо Запорізьке не будуть прѣтендувати ні нарушати тих земель, які собі Швеція застерігла в Польщі,—постільки й король і його наступники

[1]) Всі сі документи видав Молчановський з швед. держ. архиву в Архиві ЮЗР. III т. VI ч. 92—4; інструкція має такий заголовок: «Меморіял вірному підданому і камергерові й. к. в. Ґуставові Лілієкроні з Гальстаду, котрою він має регулюватися в місії до ґенерала Хмельницького і кримського хана».

не будуть ні претендувати ні оспорювати тих провінцій і воєводств, які гетьман і військо хочуть одержати в Польщі «як сатисфакцію» [1]). З свого боку приймаючи сю декларацію гетьман мав би дати одночасно таку саму декларацію королеві від себе. Щодо обміркування умов союзного договору з старшиною, король сподівається, що воно вже пройшло, і з союзниками справа теж полагоджена; посольство ж, обіцяне гетьманом королеві, досі не прибуло,—тому Лілієкрона має просити гетьмана сим разом поріщити з ним справу нагайно і відправити як найскорше до Криму. Наказувалось йому також обійтися з усякою чемністю з Виговським: йому посилався окремий лист від короля, і Лілієкрона мав до того щедро доложити всяких компліментів на тему його високого авторитету, впливів і заслуг.

Виясняючи становище справ в даним моменті, треба було наладити те, що свого часу переказувалось нераз: мовляв король у своїх відносинах до Польщі йшов за інформаціями, поданими від гетьмана через Данила, і ніколи не згоджувався на польські пропозиції на шкоду Козацтва, тим менше на повне його знищення, хоч як клопоталися коло сього Поляки. Останні пропозиції мирних переговорів на тім і розбилися, що король шведський не згоджувався вести переговорів сепаратно, без своїх союзників, і настоював на тім, щоб комісари від козаків також були допущені до переговорів й отримали охоронні листи: Поляки не годилися на се, і король тоді відкинув переговори [2]) і постановив відновити воєнні операції з усею енергією. Тепер зійшовшися з семигородським і козацьким військом він хоче привести Поляків до повної капітуляції на тих умовах, які їм будуть поставлені (§ 1—8).

Для сього Карло і Ракоцій потрібують більших козацьких сил. Незалежно від армії Ждановича королеві треба ще 20—30 тис. козаків—щоб вони прийшли під Берестє для сполучення з шведським військом, в розпорядженнє шведського короля і відповідно його інструкціям наступали чи то на Поляків чи то на Москву, утримуючи себе власним промислом—але заховуючи відповідний порядок і дисципліну (§ 13). Для сього, очевидно, з одної сторони між шведським королем і козацьким військом мусить бути уложений постійний союз, приблизно на взірець того проєкту, що мав показати їм Лілієкрона (§ 12). Карло минулого грудня уложив воєнний союз з Ракоцієм, відступаючи йому частину польських земель, але без шкоди козацьких інтересів (§ 17). Тепер він хоче вийти в безпосередню спілку з господарем молдавським і волоським, головно для звязку і впливу на Татарську Орду: для того визначив своїм резидентом при господарі молдавськім Данила, після того як гетьман звільнив його з своєї служби і дав дозвіл вступити до служби королеві. Звязки з Татарами, Молдаванами і Волохами, союзниками козаків, мають послужити доповненнєм до союзу шведського короля з гетьманом і військом Запорізьким (§ 18).

З другого боку передумовою сього союзу має бути коли не повний розрив, то можливе ослабленнє звязків козацького війська з Москвою. «З огляду що для корол. вел. незвичайно важно, аби Хмельницький і козаки були в ворожих відносинах з Москвою, Лілієкрона мусить в сім напрямі вести переговори, але з незвичайною обережністю, слідячи за настроєм Хмельницького що до Москви. Найлекше можна прихилити його до війни з Росією переконавши, яка велика небезпека загрожує йому і всім козакам з того.

[1]) Текст декларації тамже ч. 93.

[2]) Очевидно, се підчеркується з огляду на виленський інцидент—що Москва і Поляки не допустили до трактатів козацьких представників, а шведський король зробив з сього питанне, бути чи не бути переговорам.

що Росіяне стають панами всеї Польщі, згідно з виленським договором, а козаки мають бути приборкані й поневолені. Річ відома, що Москва не зносить вільного народу і хоч приняла (козаків) під свою зверхність з мотивів спільности віри, але се не перешкоджає їй змовлятися против них» (§ 9). Ліліекроні, як перед тим Велінґові [1]), доручалось звернути увагу гетьмана на небезпечні московські пляни, що виявляються в царських титулах—що він претендує на козацьку територію, на Поділле і Галичину, на Білу Русь і т. д., і на всю небезпечність останнього замирення Москви з Польщею. «Москва, в гадках своїх проковтнувши вже всю Литву і Польщу, думає через з'єднанне з Поляками приборкати козаків і позбавити свободи, котрої вона не зносить ні в сусідстві ні в самих своїх землях. Поляки сподіваються наперед погодитися з Москвою, потім приборкати Шведів і козаків, заплутавши Швецію в тяжку війну з Росією і її союзниками, а потім сповнивши сей плян вони знайдуть спосіб відчепитись і від Москви» [2]). «Король з персональної доповіди Велінґа, так і з власного листу гетьмана до кн. Ракоція, з приємністю довідався, що коли в. князь (моск.) не піде за порадою даною йому гетьманом: не замириться з королем, не поверне йому захоплених городів, не нагородить зробленої шкоди,—то гетьман готов його змусити до того силою і вважатиме своїм неприятелем». Послові доручалось підтримати такі настрої вказуючи, що козаки матимуть змогу збогатитися сею не тяжкою і не довгою війною, позбутися московських залог і коли схочуть мати стик з Швецією, можуть забрати Смоленськ з кількома містами в сім напрямі. Коли ж гетьман ніяк не схоче розривати з Москвою, нехай не дає помочи Москві, а з усіми силами йде на Польщу разом з Ракоцієм, щоб зняти з Шведів польську війну, а Татар постарається напустити на Москву. Його посередництва, коли б він брався мирити короля шведського з царем, не треба відкидати, але Ліліекрона повинен вважати, щоб не дати гетьманові викрутитися сим посередництвом від военної помочи (§ 10—11).

Коли б зайшла мова про Радзейовского, посол мав пояснити як викрилася його зрада—його зносини з ворогами Швеції, що примусили короля його арештувати. Треба також остерігти гетьмана перед цісарською інтриґою—перед приїздом посольства Парчевича (що давно вже сидів у Чигрині). Ліліекроні доручалося всяко паралізувати його заходи коло розбиття союзу України з Ракоцієм. З Данилом, хоч він уже рахувався в шведській службі і мав підтримувати шведські інтереси, Ліліекроні наказувалося також поводитися з певною обережністю: очевидно Карло не почував повного довіря до многостороннього Грека.

Покінчивши українські справи Ліліекрона мав їхати до Криму з семигородським послом і з післанцем Хмельницького—коли б він згодився з ними післати свого чоловіка. В Криму Ліліекроні треба старатися напустити Орду на Москву, щоб паралізувати її операції против Шведів, а принаймні розвести з Поляками і відновити її союз з козаками проти Польщі. Перспектива об'єднання Польщі з Москвою під владою царя повинна настрашити Татар і звернути їх на Москву. При тім виникали одначе такі перспективи: може хан не схоче виступити проти польського короля, щоб не стратити харачу, отримуваного з Польщі, або зажадає виплати несплаченого за останні роки харачу від спадкоємців польського короля: Карла, Ракоція і гетьмана. В такім разі Ліліе-

[1]) Тут інструкція Ліліекроні богато повторяє буквально з попередньої інструкції Велінґові.

[2]) Пор. вище інструкцію Велінґові.

крона мав вияснити ханові, що з Яна-Казимира хан нічого не дістане бо він фактично лишився без королівства, його спадкоємці платити за старі роки зараз теж не можуть: їх паї в польських землях ще не вияснились. Коли ж Польща прийде до ладу, кожен з них буде правильно платити Татарам, скільки на кого припаде відповідно одержаній частині (ratione portionis obtentae). Притім ханові і його міністрам мали бути виплачені ріжні грошеві суми—Лілієкроні, як перед тим Велінґу доручалось вистаратись у гетьмана поруку, щоб добути ті гроші можна було на його імя на місці.

Загалом нова інструкція в українських справах здебільшого йшла слідами попередньої, даної Велінґові, додаючи тільки ріжні штрихи і розвиваючи деякі подробиці відповідно змінам принесеним сим півроком, що минув з того часу [1]). Видимо, ясного уявлення того, що саме забажає гетьман як свою пайку в розділі Польщі і як конкретно він собі уявляє свої відносини до Швеції, Польщі і Москви, Карло-Ґустав і його міністри не мали й тепер—хоч мали змогу дещо довідатися від Ждановича і його товаришів, поскільки хотіли. До певної міри вони були звязані договором з Ракоцієм, де все що виходило за межі шведських претенсій (по Варшаву і Підляше, в загальних рисах), признавалося за Ракоцієм, і те що мало бути звідси викраєне козакам попад Україну в тіснішім розумінню, могло бути викраєне тільки за окремим порозумінням шведського короля з Ракоцієм [2]). Висилаючи Лілієкрону Карло такого порозуміння з Ракоцієм не перевів, в інструкції йому і Ракоцієвому послові не знаходимо яких небудь поучень на сей випадок. В згаданій декларації, що мав заприсягти Лілієкрона іменем короля, як я вже сказав, Карло-Ґустав загально тільки обіцяв в нічім не перечити претенсіям, які заявить гетьман і військо для себе. Се був важний недогляд—чи знов таки вимушена уступка претенсіям неповздержного в своїх апетитах Ракоція, що серйозно загрожували твердому порозумінню з козаками.

Від Ракоція їхав разом з Лілієкроною Франц Шебеші. Мав наказ підтримувати у Хмельницького і у хана доручення дані шведським королем: кримським справам інструкція надає особливу увагу. Хмельницькому Шебеші повинен був вияснити, що Ракоцій не настає на нього аби він розривав свій союз з Москвою, тільки хоче, щоб він не помагав їй проти Карла ні против Ракоція і всяко запобігав татарському наступові, відтягаючи увагу морськими і сухопутними нападами. На випадок якби против обох господарів піднялись якісь повстання (в звязку з їх союзом з Ракоцієм і участю в польській кампанії, очевидно), гетьман повинен помагати їм в трудних обставинах. В своїх справах Ракоцій доручав нагадати гетьманові його давнішу обіцянку—прислати тих Німців що їх має в своїй службі—як найскорше переправити їх до Семигороду: вони діставатимуть тут таку ж плату і гонор, як инше німецьке військо семигородське [3]).

---

Поки виправлялися сі посольства, писались інструкції і т. д., в сих же днях військо переходило за Вислу, мостом спеціяльно для сього побудованим під Завихостом. Перейшовши попробували захопити Замостє. Писав до Замойского листи Немирич, покладаючись на давну знайомість з ним і намовляючи до піддання—але обібрав тільки дуже різку

---

[1]) Новою була частина додана для переговорів з ханом.

[2]) Transsylvania c. 192—3.

[3]) Угорський текст в Monum. Hungariae hist. XXIII c. 516, латинський переклад з швед. держ. архиву в Архиві Ю. З. Р. III. VI c. 261.

і мало почесну відповідь [1]). Писав і Ракоцій—так само безуспішно [2]). Послушно піддався натомість бідний, наполоханий Люблин—як ми бачили, се в особливу вину потім ставив цар козацькому війську, що воно змусило піддатися Ракоцієві місто, яке в 1655 р. присягло було цареві. В місті була пошість, і тому його скоро покинули [3]). Почувши від козацьких під'їздів, що війська Потоцкого і Сапіги стали за Венґровим під Луковим, спішно кинулись туди, щоб їх розгромити, але довідалися, що Поляки пішли на Буг. Карло-Ґустав затрівожився, що вони можуть піти на Прусію, досить слабо обсаджену його залогами, і погонив за ними загоняючися в район Припяті [4]). Погоня тривала більше тижня і дужче стомила військо. Кінець кінцем післано частину козацького війська, Угрів і Шведів наздогін під Варшаву, а король з Ракоцієм стали під Венґровим. Та прийшли нові вісти, що неприятель громадиться під Берестем, щоб дочекатися тут московської й татарської підмоги. Спішно рушили туди—але знову не застали: Потоцкий рушив під Сандомир, Сопіга з литовським військом вступився під Камінець Литовський. Тактика польська полягала в затягуванню кампанії й береженню війська в надії, що шведське й угорське військо не витримає довгої війни і розлізеться—що дійсно йому загрожувало. Не потрапивши підняти дисципліну у своїх союзників, король хотів відчепитися від Ракоція й пропонував, що або він буде добувати Берестє, а Ракоцій нехай іде за Сопігою, або навпаки. Але Ракоцій боявся відлучатися від шведського війська і настоював щоб разом здобувати Берестє, тим більше, що про Сопігу прийшли вісти, ніби він кинув Камінець і відступив на Слуцьке [5]).

Коли приступили до Берестя, залога попалила передмістя, і приготовилась нібито до облоги, але як Шведи й Угри й собі стали ладитися до облоги, стягнули артилерію і почали канонаду, залога витримувати наступ не рішилась і зараз заявила охоту до переговорів, а далі і до капітуляції. Другого дня, 17 травня місто піддалось. Переговори разом з шведськими генералами вів Немирич, вони потрівали кілька день. Ка-

---

[1]) Biblioteka Warszawska 1860 II. c. 359—360.

[2]) У Рудавского с. 333 і в Жерелах XII ч. 555—6 (тут тільки замість Замойского названо Любомірского).

[3]) Пуфендорф с. 258. [4]) Янчиньский, сам бувши тоді в районі сих операцій, описує сю погоню за польським військом на початку квітня н. с. Coniunctis copiis insequi polonum exercitum caeperunt, exercitus autem polonus Casimiria Belzicios, tam Lublinum, deinde Lukoviam, praeterca Mederecum, Mederecо Bialam, deinceps Brestam, tandem Kobrynum, deinde Lubomliam, ad extremum Sokalium pervenit. Acriter hostis persequebatur nostros Ratnum usque. Accidit ea exercitus polonici persecutio primis aprilis—p. 288.

[5]) Пуфендорф с. 259, Ґордона Tagebuch I с. 137. Лист Ракоція до матери 4 травня, Буг під Городком: «Ві второк був тиждень тому—ми лишили наші вози і піхоту з королем, а самі з драґонами тільки, легкими гармятами і пішим військом пішли на непріятеля. Робили великі марші, не тільки днями, але й ночами, але всі зусилля були даремні—ми його не догонили. Козаки й Волохи пішли одною дорогою, ми з королем другою, підійшли з королем (до неприятеля) на 3 милі, кількасот наших їздців навіть ударили на їх задні полки, богато литовського війська побили і забрали в полон; але властиве військо вже перед тим дійшло до фортеці на литовській границі—до Берестя, що хоч лежить уже в Литві, але віддалене від нас (тільки) на 12 польських миль. Чекаємо нашої піхоти і возів,—поки вони надійдуть; коли (неприятель) буде чекати, то ми нападемо—навіть скорше ніж прийде піхота»—Monum. XXIV c. 518.

пітуляцію остаточно підписано 23 травня [1]). Карло доручив охорону міста Ракоцієві; шведський генерал Дальберґ дав інструкції щодо кращого укріплення замку, на чолі залоги з 2 тис. вояків поставлено «ґенерал-майора» Немирича [2]).

Берестє було важним стратеґічним і комунікаційним центром. Карло-Ґустав цілком правильно оцінював його значінне, як ми бачили. Коли б він і курфірст з своєї сторони, Ракоцій з своєї—так як то собі козаки бажали, помогли їм там закріпитись, а за собою, тверезо оцінивши ситуацію, подбали закріпити пограничні землі: Карло-Ґустав і курфірст прибалтійські, Ракоцій—карпатське Підгірре, Москва—Білорусь, Польща була б обкарнана й не могла б прийти назад до сили. Але фактично йшло якраз навпаки. Москва вважала в. кн. Литовське своїм набутком і жадала від козаків, щоб вони відси вступились. Ракоцій претендував на цілу Малопольщу й Русь. Карло-Ґустав також не міг положити межі своїм претенсіям. І так замість того, щоб здобуттє Берестя стало твердим етапом в розвою акції нової ліґи, її скріплення і поширення,—як се дійсно могло бути, як би окупаційні війська подбали навіть тільки про кращу орґанізацію, запровіянтованне, навязанне відносин з людністю, — се здобуттє в дійсности стало тільки останнім промінням успіху перед нечуваним крахом.

Але, очевидно, се в тім менті не відчувалося, принаймні можемо се сказати про українські круги, про штаб Ждановича, про гетьманський осередок. Того надриву, що залягав в семигородсько-шведській спілці, вони в сій хвилі видимо не відчували, а навпаки—покладаючись на неї стояли в кульмінаційнім пункті своїх заходів коло будови нової Української держави. Ждановичь не знати—чи з власної ініціятиви, чи за директивами гетьманського уряду, настоює над перетвореннем козацького патронату над західніми землями в більш реальну, оформлену і реґляментовану залежність, дійсну владу Запорізького війська над сими землями. 14 травня «с табору с-под Берестья Литовского» видає він свій охоронний універсал для Пинського повіту: «Анътонъ Ждановичъ, наместьникъ его милости пна гетмана войскъ Запорозских, всѣмъ в-обец и кожъдому з-особна, кому о томъ ведати належыть, меновите паномъ полковъникомъ, ассавуломъ, сотъникомъ, отаманомъ и всему товарыству войска Запорозского до вѣдомости доносимъ.—Ижъ зближывшы ся мы з войсками княжати его милости семикгородского ку повѣту Пиньскому, а маючы от обывателей того жъ воеводъства достаточную информацыю, ижъ его милость панъ гетъманъ под протекъцыю свою ихъ всѣхъ принявъши и залогу для лепъшого безпеченства имъ придать рачылъ, во вѣсемъ до тыхъ же универсаловъ его милости пана гетъмана стосуючы ся сурово приказую, абы жаденъ с товарыства нашого так в тягненью чатами и подезъдами шляхте воеводства Пинского жаднос найменьшое крывды задавать не важылъ ся, обавъляючы ся срокгого каранья войскового. А ежели бы таковые свавольники дегце собе сесъ нашъ универсалъ поважы ъшы онымъ чынили, теды таковые за даньемъ намъ вѣдомости сурово на горъде карани будутъ. В чом и повъторе всѣхъ васъ напоминаемъ подъ ласъкою нашою и срокгимъ караньемъ войсковымъ» [3]).

Одночасно поставив він одначе пинській шляхті якісь ультимативні жадання, коли вона хоче користуватися з опіки війська Запорозького. Про се довідуємося з універсалу

[1]) Дата Пуфендорфа; Кубаля відзначає як дату Ґордона—26 травня, але у нього її нема.

[2]) Пуфендорф с. 260. Янчиньский с. 289. Urkunden VIII с. 169, реляція Вальдека з 22 травня.

[3]) Акты изд. виленською коммиссиею т. XXXIV ч. 92.

маршалка і хорунжого Пинського повіту, що скликають шляхту до Пинська на нараду в інтересах своїх і своїх родин, на день 23 травня, «без усякої одволоки—бо ледво упросили ми п. полковника київського, що він до того терміну згодився почекати» [1]).

Очевидно результатом сих нарад була депутація до Чигрина сього самого маршалка Лукаша Єльского і стольника пинського Адама Спитка—Бжеского, що в Чигрині 20 червня зложили гетьманові свою субмісію й одержали від гетьмана «асекурацію» своїх прав.

«Присяга і. м. панів обивателів пинських, віддана гетьманові Богданові Хмельницькому, р. 1657.

«В імя найсвятішої трійці, отца, сина і духа святого. Амінь.

«Великі війни попускаються на держави з двояким наслідком: або щоб по малім (кровопролитю) принести спокій на довгі людські (віки)—або для повного знищення і викорінення, на випадок коли завзявшися не схаменуться. Такого попущення дізнало і кн. Литовське, і через вороже бушуванне ріжних військ ледво вирятувалося з повного і жалісного знищення—мабуть даючи заплату за гріхи свої. Повітові Пинському теж не мала частина тої кари мусіла дістатися в тім пожарі... [2]). Але за порадою висланих з поміж себе шановних людей, щоб утікти видимої і близької вже божої кари, таку намовили ми приязнь, й. м. п. гетьманом запорізьким і всім військам—котру ми за присягаємо в таких словах:

«Ми, урядники Пинського повіту—Лукаш Єльский маршалок і Адам Спитек-Бжеский стольник—як вислані посли іменем своїм і всеї братії повіту нашого присягаємось богові в трійці єдиному, найсвятійшій діві і всім святим, згідно з обрядом і вірою нашою, через апостолів нам переданою і визнаною: Все в чім ми іменем всеї братії і за її дорученнєм договорилися з й. м. п. гетьманом військ Запорізьких в справі вічної і нерозривної приязни,—те ми самі і ті іменем котрих ми се постановляємо, все дотримаємо в усіх належних до тої приязни кондиціях і пунктах, і потомки наші будуть обовязані дотримувати, силою присяги, тепер нами даної.

«Обіцяємо, що не будемо ніколи думати про якусь зраду і розірванне звязку нашого з військом Запорізьким, ані потайки не підійматимемо на нього сторонніх неприятелів, ані факцій ніяких не будемо чинити на його шкоду. Навпаки на всяких неприятелів того війська ми будемо повинні стати, не вимовляючись ніякою близькістю й свояцтвом—хоћби то були й найближчі нам люде. Іменем всеї братії обовязуємось своєчасно давати знати про всякі неприязні наміри, які будуть відомі на нашім пограничу, остерігати про все що могло б заносити на шкоду Украіни і всього війська і в нічім не ухибити приятельській вірности.

«Одностайно з військом наším Запорізьким ми і потомки наші будемо боронити віру православну грецьку так само як і римську, свободи і границі наші, спільні, коли який небудь неприятель мав би на них наступати.

«Старшинства, ґідности і начальства як земські так і військові мають залежати від й. м. п. гетьмана запорізького і з рук його одержуватись [3]), з тим одначе, що для всіх урядів, які заміщались здавна вибором, зістається вибір свобідний всім обивателям Пинського повіту, а після вибору має проситись конфірмація у й. м. Уряди і власти вій-

---

[1]) Тамже ч. 93, дата—в Пинську 18 травня.
[2]) Очевидно прогалина.
[3]) В ориґ. стягнена форма: z rąk... dependere.

ськові будуть належати тільки до нього, і коли буде в тім потреба, ми чекатимемо наказу від нього або від того кого він схоче настановити над нашими військовими урядами, і баз його відомости ніхто не може проголошувати війни, ані не може нападати на які небудь краї без його дозволу.

«Через нього ж, (будучи) при війську Запорізькім ми маємо признавати себе в вічнім підданстві цареві й. м., і в нічім не помагати його неприятелям, ні радою ні якими небудь підмогами, явними чи потайними.

«Взагалі, наскільки й. м. п. гетьман заховав нас при давніх, наданих від королів польських правах, прероґативах, вільностях, судах і зверхностях, в нічім не нарушаючи їх ваги, і відібрав тільки королівщини приналежні до Пинського староства, недавно роздані, і не порушив навіть ленних і доживотних надань, наданих здавна, тільки поставив умову, що доживоття по смерти особи, яка має на нього право, мають бути прилучені до Пинського староства,—то і ми і потомки наші будемо заховувати до п. гетьмана теперішнього і наступного, і до всього війська Запорізького таку саму вірну приязнь і зичливість, як до попередніх панів наших,—в щастю і нещастю обопільно, на вічні часи, не піддаючись на лукаві чужі намови. Навпаки—коли б ми (довідались) про когось в сусідстві, в краях Польських чи Литовських, що вони уперто не хочуть горнутись до приязни й сполучення з й. м. п. гетьманом і всім військом Запорізьким,—ми обіцяємо відводити їх від тої упертости нашою намовою, і взагалі пильнувати всього, що належить до обопільної приязни.

«У всім ми повинні залежати тільки від й. м. п. гетьмана запорізького—теперішнього і наступного, і не присвоювати собі ніяких урядів без його волі: не видумувати собі соймиків для нарад ні збирати хоругов без окремого сповіщення й. м. п. гетьмана—хіба в наглім і гарячім випадку.

«Унію й инші чужі віри, обом сторонам неприязні й противні, ми повинні викоріняти одностайно з усею братією, не даючи місця і принади в своїм повіті такій заразі душ християнських. Але, коли б хтось з духовних [1]) перепросив належного [2]) київського митрополита і одержав від нього свідоцтво покути за відступство і за нього гаряче прохало духовенство, такий має право на панську увагу й. м. п. гетьмана.

«Нарешті—всі взагалі обовязки приязни, хоч би й не названі тут, ми обов'язані обопільно виконувати вічно.

«Так нам боже поможи і невинна мука Христова [3]).

«А по виконанню присяги їх м. п. п. посли—й. м. п. Лукаш Єльський маршалок і п. Адам Спитек-Бжеский стольник Пинського повіту з тими браттями, що при них, для ґрунтовнішого скріплення підписалися при печатях своїх власними руками, обіцюючи, що теж саме без одволоки зроблять всі і. м. обиватели пинські.

«Діялось у Чигрині 20 червня 1657 р.» [4]).

Гетьман відповів на се такою асекурацією, «письмом польським»:

«В імя боже! Амінь. На вічну памятъ сеї справи.

---

[1]) Розум.: пинських уніятів.

[2]) Себто православного.

[3]) Формула присяги.

[4]) Ркп. Чортор. 2446 л. 75, видруковано у Липинського Z dziejow с. 514, укр. переклад—«Україна на переломі» с. 11; в сім перекладі Липинський перекладає скрізь слово przyjazn словом «союз», думаю що се не зовсім правильно, тому вжив слова «приязнь».

«Ми Богдан Хмельницький, ґенеральний гетьман військ й. ц. м. Запорізьких, об'являємо всім кому то потреба знати, тим листом, ствердженим присягою нашою і всього війська:

«Предвічна премудрість, вказуючи дороги спільного пожиття, заборонила віддячувати злом за добро, приязних наказала приймати приятельським серцем, вказавши для сього відповідне порівняннє—що то не добре аби хтось за рибу змію, за хліб камінь й инші злі річи відбирав за добрі вчинки. Коли ж найвищий творець і правитель підсонечного світу учив таких способів поводження з людьми і за найпевнішу уставу щирости і приязни обопільної фундував віддаваннє добрим за добре, то й нікому ласкою його сотвореному не годиться човодитися з ближнім своїм инакше, коли не хоче уникнути божої кари і людського суду за ухиленнє від спасенної дороги. Тому й ми—не відступаючи від здавна уставлених звичаїв—коли бог ласкаво прихилив волю й серця повіту Пинського до сполученнія з нами—ми приятельсько й вдячно прийняли присланих від них на запевненнє вічної приязни послів—достойників пинських: й. м. п. Лукаша Єльського маршалка і й. м. Адама Спитка-Бжеского стольника, обговорили і уставили обовязки відповідні для такої приязни.

«Забезпечили ми їх цілком безсумнівно, на совість нашу, що ні самі не будемо поводитися з ними по неприятельськи, ані війська окремого, крім особливих залог, призначених для безпечности, на їх маєтности не посилатимемо, і нікого чужого на їх погибіль не будемо підущати, ні ми самі не через яких небудь намовлених людей. Навпаки, коли б хто небудь хотів їм шкодити і з військом віпшов до їх краю та пустошив мечем і огнем їх маєтности, чи то з ненависти за те що вони відшли з нами в приязнь і сполученнє [1]), чи з иншої причини завзявшися,—ми обіцяємо боронити і помагати їм, хочби навіть усім військом прийшлось нам відганяти тих неприятелів, хочби то були й близькі наші, коли б вони не послухали наших намов і їх не лишили (в спокою).

«В обрядах римської віри, з котрою вони до нас пристають, ми і наступники наші [2]) з усім військем Занорізьким ні трохи перешкоджати їм не будемо, нікого не будемо примушувати до віри православної грецької, ні фундушів на костели не будемо нищити й зносити—ні давних ні нових, коли тільки не утворені вони з маєтностей видертих від православних церков і не з кривдою убогих православних. Чужі ж секти й унію, як приводи до великого лиха, ми постановляємо викоріняти спільними силами—не загороджуючи одначе приступу до ласки нашої, колиб котрийсь з духовних, прийшовши до пізнання правди, віддавши послушенство належному київському митрополитові й учинивши правдиву покуту, мав за собою гарячі рекомендації й прохання духовних наших.

В прерогативах, свободах і судах належних їх станові забезпечуємо їм уживанне і відправлюванне таке як було за королів, вимагаючи тільки одного—щоб скороченнем правної процедури загорожено убогій шляхті дорогу до убоження через надмірні пені.

«Дидітарства, гідности й почести так земські як і військові, які досі мають надані від короля польського їх м. пп. обиватели Пинського повіту, зістануться при кожнім до

---

[1]) Dla uczynienia z nami.

[2]) Липинський підчеркує, що в присяжнім тексті Єльского і Бжеского говориться про hetmana teraz i naprotem będącego, а в тексті гетьманським ту z potomkami naszymi; він добачає в тім дві ріжні концепції; мовляв гетьман говорить про дідичну владу гетьманів, шляхта—про наступство гетьманів вільною елекцією (Укра на с. 249). Але «z potomkami» в тодішній фразеольогії—може значити й «з наступниками».

віку. Коли ж за присудом божим котрийсь з урядників, котрих вони звикли здавнього звичаю через елекцію настановляти, уступить з світу сього, можуть перевести вільну елекцію на місце помершого згідно з звичаєм, але конфірмацію вибраного ми полишаємо собі. Иншими ж старшинствами, що належать нашій волі і виборові, ми будемо розпоряджатися, беручи під увагу заслужених, за рекомендацією вашого старости пинського.

«Військові ж уряди всякі, які тепер або потім будуть існувати, запевняємо в повній ладі, полишаючи полковникові, який на той час буде, свобідне призначуванне ротмистрів і поручників. Одначе всі вони без нашого наказу не повинні заповідати війни ані входити в приязнь з ким небудь на ново без спеціяльного нашого дозволу.

«Маєтности дідичні в повітах Пинськім, Мозирськім і Турівськім і в инших трактах (округах) всім хто зложить присягу вірности полишаємо вільно вживати з усіми приходами. Также ленні права з давніх королівських надань за кожним зістануться вповні— се ми асекуруємо їм за себе і за потомків наших з військом Запорізьким. Тільки королівщини приналежні до староства Пинського й инші—з котрих прихід має нам іти, виключені будуть з їх уживання. Доживотні ж надання повинні служити кождому (державцеві) до його смерти, а по смерти свого посесора повернутися до нашої диспозиції.

«Богослуження, процесій звичайні відправи, дітей шляхетських свобідна наука, духовних римських всяке пошанованне залишити при них вповні ми й потомки наші з військом Запорізьким прирікаємо словом християнським, в нічім не чинячи хочби найменшої уйми чи перешкоди їх вихованню [1]).

«Загалом в усяких инших вільностях належних обовязуємось не чинити ніякої кривди, аби се тільки не були якісь нововидумані, на те щоб нас здурити. Также всякі кондиції, що належать до приязни обіцяємо дотримувати статечно і беремо на себе потвердити се через наших послів присягою—обовязуючи нею самих себе і потомків своїх з усім військом Запорізьким від сього часу мати спільних приятелів і неприятелів і вічно й непорушно зіставатися в приязни. А сподіваємось, що й і. м. обиватєлі пинські вповні дотримають таких же кондицій, як обовязали своє сумлінне, кожен з-осібна своєю присягою. А щоб все се було важніше і ґрунтовніше, ми те наше забезпеченне [2]) підписуємо власною рукою при печати військовій. Діялося в Чигрині 28 юня за старим календарем р. б. 1657. Богдан Хмельницький гетьман війська й. ц. в. Запорізького» [3]).

Документи незвичайно важні—хоча практичне значінне їх було мінімальне, бо в житте ся пинська конституція майже не війшла [4]). Як побачимо далі, діяльність пинської депутації була зараз же опротестована льояльними супроти Польщі елементами, які спішили на тім збити собі якийсь політичний капітал, і мало хто зістався при козаках: гетьманський намісник Груша з козацькою залогою мусіли вийти з повіту слі-

[1]) cwiczeniu. [2]) ubezpieczenie.

[3]) Видано з актів уніятських митрополитів, з копії вписаної до книг міських київських 7 липня ст. ст. в Памятниках київ. ком. III ч. 43, з ркп. Чорторийських 2105 у Липинського Z dziejów Ukrainy с. 517, переклад в «Україні на переломі» с. 14.

[4]) На се показове значінне пинської хартії (тоді відома була тільки гетьманська грамота) вперше, здається мені, було вказане в моїй ювілейний статті 1898 р.: «Хмельницький і Хмельниччина» (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. 24). Ширшу аналізу дав потім Липинський публікуючи присяжну грамоту пинських делеґатів в 1912 р. (Z dziejów Ukrainy), і ще ширше обговорив в своїй «Україні на переломі». Але в сій останній праці він занадто нагнув свою аналізу

дом по тім як ся конституція стала відома. Але документи цінні тим, що яскраво, а що особливо важно—безсумнівно документально, в двох паралельних обосторонніх актах показують нам, в якім напрямі працювала політична думка українського осередка в сім кульмінаційнім її моменті. Як уявляв собі гетьман і його найближчі дорадники політичну конституцію нової, соборної Української держави, котру збирались вони будувати за помічю нової ліги. Як мислили собі увязку старої козацької України з її непокозаченими провінціями [1]).

Основна вага сеї конституції лежить в тім, що гетьман з військом має зайняти в конституції сих провінцій те місце, яке досі в ній належало королеві й Річпосполитій. В одним пункті пинської присяжної записки, що правда, говориться, що через гетьмана Пинський повіт входить в підданство також московському цареві, але се чисто тактична подробиця, котрою гетьманський уряд очевидно хотів на всяк випадок ослабити в очах московських політиків нельояльність своєї акції супроти московської опінії, що всі здобутки поза Козацькою Україною мусять бути під безпосередньою владою царя. Нові провінції Війська тільки через Військо і гетьмана рахуються під зверхністю царя—поскільки Військо Запорізьке се «військо й. ц. вел.», як се зазначує гетьман в тім розумінню, що Пинська шляхта, як і Запорізьке Військо повинні, мовляв орієнтуватися на московську політику і не підтримувати неприятелів царя. Та знаємо як свобідно брав собі сей обовязок сам гетьман! Фактично в політичнім устрою козацьких провінцій, так само як і в життю козацького війська царській владі не лишалось ніякого місця [2]).

Шляхетській верстві ґарантуються її клясові права і повна станова автономія, в межах які признавались польською конституцією; але те місце, яке в її житті належало королеві, повинен був тепер зайняти гетьман [2]): він затверджує шляхетських урядників, він призначає старосту, котрому належать певні адміністраційні і поліційні компетенції і карне судівництво над усею людністю, в тім і над шляхтою повіту. До гетьмана належить вся військова справа—начальство над тими військовими частинами, в котрих служитиме шляхта. Він збирає податки з шляхетських маєтків і розпоряджує всіми доходами з повіту, також з королівщин, які лежать в межах повіту. По анальогії повинні були мислитись такі самі відносини до міських громад і до ерархії обох обрядів, грецького й римського; гетьман мусів уявлятися «подавцею хлібів духовних» для обох церков, зверхником міських республік, арбітром їх справ.

Звязки з Польською державою цілком розривались. Се не висловлялося різко декларативно, але давалося цілком ясно знати, всею сумою нових норм життя. «Король» був тільки минувшиною. Участь в соймах Річпосполитої припинялась. Пинська шляхта обовязувалася триматися з «нашим Запорізьким військом» против усіх його неприятелів в усіх конфліктах, хоч би й «против найближчих нам людей, не вимовляючися ніякою

до концепції гетьманської аристократичної монархії, котру розвиває в сій своїй книзі.

[1]) Липинський справедливо завважив, що в обох документах не говориться виразно, кому саме складається присяга. Очевидно, «війську Запорізькому», може з додатком слів «його цар. вел.», як протитулував себе гетьман. Додаток чисто декоративний,—але сю присягу самому тільки війську, нікому більше, теж видко не хотіли дуже підчеркувати.

[2]) Я через се не вважаю відповідним термін «союза» для тих відносин, що утворюються сими актами між козацьким військом і Пинськими повітом. Річпосполита не була федеративною республікою, а відносини до війська Запорізького повторяли відносини до Річпосполитої.

близькістю й свояцтвом». Пинський повіт став складовою частиною «України», як виразно називається сей новий державний орґанізм в однім з пунктів пинської присяжної записи [1]); «військо Запорізьке» заступає старе поняття «Річпосполитої».

Питанне, чи було се явище відокремлене і виїмкове—чи навпаки се були загальні нариси і директиви нових відновин? В записках Шебеші побачимо, що так уявляли собі протекторат Козаччини над Литвою (ст. 1439): козацькі залоги і козацька зверхність.

В самім тексті гетьманської грамоти Пинському повітові ми знаходимо вказівки, що такі норми призначаються не тільки для нього, але і для Турівського й Мозирського (себто цілого Прип'ятського Полісся), і для «инших трактів», де зложать «присягу вірности» Запорізькому війську.

З пізнішого часу, з кінця 1659 р., заховалась протестація пинського войского Ґедройца «на обивателів повіту Турівського і Давидгородського, як на шляхту тамошню так і міщан і піданих», за те що вони, а спеціяльно шляхта «забувши свою шляхетську «вокацію» і зложивши присягу Хмельницькому, не малий час у всім допомагали ріжним полковникам, що присилалися від нього—почавши від Івана Яхименка потім Зарудному, Дворецькому, Конст. Виговському, а після нього, потім як учинено згоду (Гадяцьку), прилучилися до Кургана, що сплюндрував місто Пинськ». «Їздили (до них), їм помагали і до всього злого приводили против короля і всеї вітчини—вся їх хоругов, що прибрала була собі за ротмистра пана Яна Ущаповского, (спорудила) значок і котли, й їздила по цілім повіті, розпоряжалась і кривди чинила які хотіла» [2]).

В збірнику бібл. Чорторийських, що містить грамоту Хмельницького, за нею йде текст присяги, затитулований спочатку як текст (рота) присяги п. Сурина, війського житомирського, а потім сей заголовок змінено на загальний: «рота присяги виконаної перед п. гетьманом війська Запорізького». Текст такий (скорочений з повного тексту пинської присяжної записи): «Я NN присягою Богові Всемогучому і т. д., що все умовлене з п. гетьманом війська Зап. послами повіту Пинського і Мозирського про вічну й нерозривну приязнь в усіх пунктах і належних до приязни кондиціях повинен буду дотримати я сам і потомки мої як обовязані присягою, виконаною мною тепер. Обіцяю не мислити ні про зраду ні про розірванне нашого звязку з військом Запорізьким, ні підбивати ніяких неприятелів потайки, ні факцій робити на шкоду війська Запорізького. Навпаки, я повинен стати против всякого неприятеля війська Запорізького, хочби й против найближчих нам людей, не вимовляючися ні близкістю, ні свояцтвом, і всякі обовязки обопільної приязни, хочби й не зазначені тут, мушу конче виконати й заховати» [3]).

Вповні правдоподібно, що одночасно з тим як Ждановия насідав на пинську шляхту, щоб вона через своїх делеґатів упорядкувала свої відносини до гетьмана і війська, так само оброблялася шляхта і міські громади инших «трактів» Західньої України і мусіли висилати до Чигрина свої делеґації, складати свої «субмісії» Запорізькому війську.

Маємо такий лист шляхти Полудневої Волині висланий до гетьмана її делеґатами 7 червня (мб. нового стилю) [4]).

«Ясновельможний мил. пане гетьмане війська Зап., наш великомилостивий пане і брате! З поворотом від в. м., н. м. п., й м. п. Беньовский приніс утішну новину, що

[1]) cokolwiekby na uszkodzenie Ukrainie i wszystkiego wojska sciagać się miało. [2]) Акты Вилен. Ком. XXXIV с. 138.

[3]) Видано у Липинського, Z dziejów с. 520.

[4]) Виданий тамже с. 560, копія його (ркп. Чортор. 2446 л. 64) має очевидні пропуски, які я заповняю приблизно, в дужках.

воєводство наше Волинське має бути цілком (патроноване) від війська в. мл., нашого мил. пана, і щоб, ми всі обиватели (своїх післанців посилали) аби заховати в цілости житє своє з жінками й дітьми і своє майно. Що до способа спускаємось цілком на ласку в. м. нашого мил. пана і брата і покірно просимо гострих універсалів до наших міст головних предківських: Луцька, Володимира, Олики й инших, що вже цілком конають знищені грабунками ріжних народів, а також листів до їх м. п. п. полковників — пп. Антона, Горкуші й инших, що за наказом в мил. н. м. п. пробувають в краях наших Руських або будуть повертати. Подаш нам, як наш мил. пан, свою руку, бо вже дійсно тонемо! Так звикли дійсно великі гетьмани—як ти, наш мил. пане, дарувати спокій тим що їх просять, і ми певні того будучи, просимо його у тебе, н. м. п., а ми сю милостиву ласку по вік наш і сини наші в віках потомних обовязуємось відслужувати. Се прохання наше вносимо через брата нашого й. м. п. Зеліньского, підчашого городенського, і при тім служби наші в ласку в. м., н. м. п. віддаємо. В Олиці, 7 червня 1657».

Се були часи коли повага нової ліги стояла ще високо, і мабуть богато шляхти і міст і «ріжного стану людей» «горнулося до війська Запорізького», згідно з рецептами, які давали їм окупаційні козацькі війська—поки місяць липень не приніс раптового і рішучого краху сих анексійних плянів.

---

Початок катастрофи зробив Карло-Ґустав, постановивши потайки вимкнутися з сеї кампанії, аби задати швидкий і несподіваний удар Данії, що йдучи за намовами й обіцянками Голяндії, Австрії, Польщі й Москви, рішила почати війну з Швецією, щоб вернути собі провінції, забрані Шведами. Вся надія сеї коаліції була на те, що Шведи занадто глибоко угрузли в війну з Польщею й Москвою, і не зможуть вискочити з сього театру війни, щоб перекинути своє військо на данський фронт. Але Карло-Ґустав рішив зробити власне се коли слідом по капітуляції Берестя довідався, що Данія перервала переговори, далі проголосила війну і почала воєнні операції против шведських володінь в Німеччині. Не вікдриваючи своїх намірів союзникам, він відступив від Берестя і став лагодити переправу за Вислу. Помалу витягав своє військо, мовляв для оборони Прусії, лишаючи з Ракоцієм тільки невеличку частину під проводом фельдмаршала Штейнбока, а за неї хотів суто нагородити себе вербованнєм охотника в союзних військах, особливо між козаками, доручивши се своєму резидентові при Ракоцію Штернбахові. Було се дуже нечесне як на союзника поступованне. Може бути, Карло-Ґустав не вважав потрібним бути совісливим супроти Ракоція, дещо знаючи, або тільки підозріваючи про його секретні зносини з двором Яна-Казимира в справі замирення,—але загалом він був повним ціником в політиці, так що нема потреби шукати для сього кроку яких небудь спеціяльних оправдань.

Союзники—курфірст з одної сторони, Ракоцій з другої дуже скоро відчули непевність його поведінки. Курфірст рішив зараз же вийти з ліги, рішучо відмовився від пропозиції Карла-Ґустава —обсадити своїм військом Береете, повним кроком повів давніш уже розпочаті переговори з Яном-Казимиром, і закінчив їх (в місяці вересні) дуже корисним для себе союзом з Польщею против Швеції. Ракоцій не здобувся на такий зручний вольт; він плакався, нарікав, просив, благав, кидався на всі боки і повільно котився похилою площею до своєї політичної загибелі.

Шведський резидент Штернбах доносив Карлові з Берестя, 12 (22) травня:

«Розділ армій князь видимо відчув особливо сильно, так що в розмові на сю тему очі йому почали плакати, коли він доводив, що в його військах (Volkern) се викличе непевність. Причини, з яких в. вел. вважає потрібним особисто вдатися до Прусії, відомі тільки вам, але становище тутешніх країн і польської армії звісні вам обом— він підчеркує сі чутки у Львові й Люблині, що Казимір з 6 тис. йде до Люблина щоб сполучитися насамперед з Потоцьким, а потім з Татарами—про котрих у Львові говорять, що вони вже в Молдавії...

«Далі, майже жалуючися, вказав він мені, як богато Волохів відступило від його армії, щоб іти з в. вел. Я назвав се вигадкою: він міг щонебудь чути про козацьку пропозицію, з того у нього з'явилася гадка про Волохів. Я пояснив бажання в. вел. щодо козацького охотника. Він зараз відказав, що й козаки без його спеціяльного дозволу не можуть сього робити, і вони так і сказали йому, коли він їм се пропонував. Я на се вияснив йому новну можливість сього—бо ж вони нічим не звязані люде; згадав, що я вже взяв від них слово. Він на се нічого иншого не міг сказати, тільки повторив двічі: «Нехай й. вел. сього не робить!» Зараз потім були у нього козацькі офіцери, але чи була про се мова, се я сьогодні розвідаю. Мене ж як я вертався вчора, стрів Тракс Ференц і з власної ініціятиви заявив своє бажанне служити в. вел. Отже я лишаю власному судові в. вел., чи далі продовжувати се, не вважаючи на незадоволенне князя, а сам всемірно стою за те, щоб в. вел. від сього не відступали. По-перше—аби князь не взяв собі в голову, що він може у всім звязати в. вел. По друге—аби в. вел. могли далі вести зносини з иншими тутешніми козаками і обережно відділивши їх від Угрів тримати при собі. По трете—на козаків можна більше покладатися» (бо тим часом між Волохами виявився підозрілий рух на користь фамілії Басарабів [1]).

В сій справі маємо лист самого Ракоція до Карла-Ґустава, з 20 травня. Дуже перепрохуючи за се «молестованне», він звертав його увагу, що немало люду з молдавського війська завербовано шведськими вербовщиками і відійшло до шведського табору Висловляв переконанне, що се сталось без відома Карла-Ґустава; підозрівав, що офіцери молдавські тільки покриваються сим наміром переходу до шведського війська, а в дійсности «за своїм звичаєм» хочуть пуститися на добичництво, або дезертувати, бо між ними богато таких, що раніш служили в Польщі. Просив короля завернути їх до Ракоціевого табору і більше не приймати, бо инакше й инші готові піти тимже шляхом, і в війську може вибухнути бунт, в першій лінії против офіцерів—що того побоюються вже [2]).

Король відписав, що він дійсно нічого не знає про вербованне Волохів і Молдаван, не давав ніяких доручень перемановати кого небудь з союзної армії, і коли йому дадуть специфікацію таких завербованих, то він готов дати всяку сатисфакцію князеві. Але що до людей свобідних від військової присяги—він на вважає можливим відмовлятися від їх послуг, що вони йому пропонують, розуміється—за порозумінем з їх старшиною і з князем [3]). З приводу сього Штернбах мав нову розмову з Ракоціем; той заявив, що він не забороняє королеві перебрати в свою службу кілька тисяч козаків-охотників [4]), але «Франца Сербина» [5]) він не хотів би відпускати, бо той має до нього

[1]) Transsylvania II с. 287—9.

[2]) Transsylvania II с. 293, дата 20 травня; Кубаля перекладає се на 30 н. ст. (с 159), але для сього нема ніякої підстави, лист датований травнем, а 30 в Берестю Ракоція же не було. [3]) Тамже с. 291. [4]) ex voluntariis Cosakis.

[5]) Franciscum Servium. Очевидно той же «Ференц Трак».

спеціяльні зобовязання—«що не потверджується», завважає в своїй реляції Штернбах. «Крім того він також хотів би й для себе кілька сотень таких (охотників), але на се не дано згоди; тим часом коли кор. вел-ву вільно се, не повинно бути відмовлено і князеві» (мова мабуть про вербованне до Ракоціевого війська козацького охотника, з тих самочинних «козацьких» банд, що потворилися підчас походу при війську Ждановича).

«Я тим часом,—пише далі Штернбах—«післав свого чоловіка, щоб він зареєстрував їх на підставі умови і пішов з ними до армії вашого вел., але князь все се припинив».

«Ті козаки, що були в Кракові з ген. Вірцом і післані від нього разом з иншими д експедицію на Ченстохову і свавільно втікши прийшли сюди через Люблин, оповідають, що король ще під Ченстоховою; вони дещо затрималися в Люблині, бо неповалік люде бачили 12 польських хоругов»—додає він [1]). Вказівка на козацькі ватаги, що відставши від головного війська волочилися з Шведами—чи з ким небудь иншим.

Як бачимо, козацьке військо і так не дуже трималося купи, а сі торги за козацькі голови, сі вербунки й обіцянки нових здобичливих походів ще більше розложили його. Ждановичь, очевидно, не міг відповісти завданням, і ріжна охотницька збиранина з своїми ватажками-авантуристами все більше зганяла його на другий плян. Козаки, Угри, Волохи навзаводи ходили на здобичу в сусідні околиці, полюючи на шляхту, що з своїм добром крилася по лісах і болотах. «Погинула несчисленна сила польської шляхти—вже ніякі ліси ні болота не можуть її охоронити від множества козаків та иншіх вояків; вчора 25 кінних з нашого війська більше як сотню визначнішої шляхти надибали в лісі, майже всіх порубали і коротву здобули», доносить курфірстові його резидент при Карлі 24 травня [2]).

Коли виявилося, що Ракоцій ніяк не хоче відставати від Карла—боїться сам лишитися в Берестю під небезпекою татарського й московського наступу і буде йти за шведським військом за Буг, під Варшаву,—козацьке військо рішуче виступило против нього. Дійсно, відриватися від Берестя з становища українських плянів було недопустимо. Треба було навпаки приложити всі старання, щоб закріпитися тут, випросити нові контінґенти від гетьмана, звязатися з Пінщиною, з Слуцьким князівством, з Нечаєвими козаками, з прихильними елементами Волині. Відхід шведського короля і Ракоція розвязував Ждановичеві руки в сім напрямі. Підтримуючи звязок з ними, підсилюючи по змозі їх операції, він очевидно повинен був свою роботу повести в вище сказанім напрямі, виконуючи стратегічний козацький плян, або—коли вважав безнадійним його здійснення, повинен був відступити на Україну. З джерел наших не видно, чи робив він скільки небудь ясні і свідомі проби, чи бодай представлення в сім напрямі, але ясно, що кінець кінцем на самостійну акцію він не здобувся і тим занапастив справу. Пуфендорф каже, що козаки не хотіли переходити за Нарев, щоб їх не навели на конфлікт з московським військом («боялися, щоб їх часом не повели на Москалів, вважаючи се недопустимим, з огляду на союз з ними»), але Ракоцій вислав до них Немирича і Штернбаха, вони заспокоїли козаків з сього погляду, і ті згодилися йти з Ракоцієм [3]). Се було початком катастрофи.

Кілька подробиць з сього критичного моменту знаходимо в листі Ракоція до короля з 27 травня н. ст. Виправдуючи своє спізненне, він пояснив, що козаки поставили «не-

[1]) Тамже с. 297—8, реляція з 25 травня.
[2]) Urkunden VIII с. 172. [3]) Пуфендорф с. 262.

дорічне і цілком несвоєчасне жадання, щоб їм вертатися до дому, під якимись благовидними мотивами; я ніяк не міг того допустити, але вчора (себто 26 травня) провідники війська вимовили то собі, щоб відіслати на Україну значну частину возів, обтяжених великою здобичею (що таки й справді було), і з ними якусь частину війська. З тої причини я сьогодня міг тільки трохи посунути свій табор в напрямі до в. в-ва поза Янов—звідки вони хочуть посилати сі вози. А що ген.-майор Немирич при нагоді сеї відправи козацьких возів хоче їхати в своїх справах на Україну до п. Хмельницького, то коли в. вел. схоче доручити йому які небудь переговори там, прошу се зробити, але так щоб з того не було проволоки» [1]).

В дійсности справа не була полагоджена, і тиждень пізніше, в ночи на 3 червня Ракоцій сповіщає короля, що «несподівано серед козаків виник новий бунт (rebellio), вони не схотіли слухатися своєї старшини і йти за табором моїм, а стали ладитися до повороту. О годині 12 по полудні гетьман (Жданович), бувши в 3 милях від мого табору, дав мені про се знати і я вислав до них Целестина (Штернбаха) і Немирича; в сій хвилі вони повідомили мене, що мають надію їх переконати; я посилаю до них, щоб вони йшли за мною з вибраними людьми» [2]).

На сім кореспонденція на сю тему вривається; як розвязано справу, докладно невідомо. Козаки пішли з Ракоцієм під Варшаву, яка частина саме—не ясно; що їх зісталося в Берестю, що пішло на Україну—не відомо так само.

Ракоцій не догонив Карла, що викликавши його з Стенбоком під Варшаву, проти польського війська, сам спішно вийшов з Польщі в середніх днях червня, щоб заняттись операціями против Данії. Закриваючи очі на небезпечне становище, в яке він ставив себе і Ждановича, Ракоцій наввипередки з Стенбоком заходилися коло здобуття Варшави; 19 червня місто піддалося і всі учасники—Угри й козаки, Волохи й Шведи регельно занялися її грабуванням [3]). Ракоцієві приємно було думати, що от уже обидві столиці Польщі—Краків і Варшава в його руках. Але се була остання, дуже ілюзорна потіха. Стенбок мав уже наказ від свого короля кинути Ракоція і поспішати до головного війська, і 21 червня Штернбах повідомив про се Ракоція. Ракоцій, почувши се зробив йому істеричну сцену, нарікаючи, що Шведи його спровокували на таку небезпечну авантуру і тепер так ганебно його покидають. Мовляв сидів він спокійно дома, Поляки, цісар, Москва, Татари запобігали його, щоб він звязався з ними против Шведів, але він «во славу божу і в любови до шведського короля» (яко протектора евангелицтва) зістався в союзі з ним, пустився задля нього в такий тяжкий зимовий похід, а тепер, коли неприятель зібрав свої сили, і австрійський сукурс уже приступає, його кидають на погибіль, против точного змісту договору, і т. д. Коли ж Штернбах стоїчно витримав сю істерику, запевняючи, що король зовсім не думає покидати Ракоція і зібравши нову армію вернеться до Польщі та з новими силами поведе боротьбу против Яна-Казимира, почав Ракоцій благати Стенбока, щоб він принаймні ще на кілька день зістався при нім, щоб замаскувати відступ і не допустити до якого небудь небезпечного вибуху в війську.

---

[1]) Transsylvania II с. 299, дата: в таборі під болонями (ad lonie) 27 травня.

[2]) cum selectioribus, тамже с. 303, дата: in castris ad Grod 3 junii hora noctis 12, поміта шведської кватири: 27 травня (ст. ст.).

[3]) «Козаки чисто розграбили місто. Рядовики-Шведи теж посвоєволили в місті, і Ракоцій за се робив закиди, але Стенбок відповідав, що він з Варшавянами не входив в ніякі умови і вважає їх за неприятелів, найбільше тому що попередня їх невірність зробила йому ненависним се місто»—Пуфендорф с. 262.

Бо як вони побачать, що Шведи їх кидають, то не тільки козаки теж покинуть його зараз, але й Угри можуть підняти повстанне.

Становище Ракоція в тім менті дійсно було розпучливе; він загнався на сам край авантюри, з котрої йому тепер не було повороту. В тім моменті він ще не знав, що саме в тій хвилі коли його військо грабувало Варшаву, його колишній приятель Любомірский—котрого він так небезпечно роздражнив грабуванням його Ланцутської маєтности,—на чолі ріжної жадної здобичи збиранини вступив на Угорщину і віддає йому з лихвою, грабуючи його маєтки і всю країну, викликаючи загальне обуренне против Ракоція за накликану ним біду. Але й те що він мав перед очима, приводило його до відчаю. З одної сторони він і його повірники кинулися шукати порозуміння з Яном-Казимиром і його двором, щоб забезпечити собі свобідний поворот до дому, з другого—благали Стенбока замаскувати їх відступ перед власним табором. Але Стенбок, на конференції 22 червня рішучо відмовився йти з Ракоцієм, щоб не бути відтятим від головної шведської армії. Кінець кінцем згодився провести Ракоцієве військо півтори милі горі Вислою і потім непомітно відлучитись, так щоб Ракоцієве військо того не помітило. З тим Ракоцій того ж дня 22 червня вирушив с-під Варшави Вислою, шукаючи безпечнішої дороги додому на Угорщину.

Оповідання бранців захоплених в переддень капітуляції Варшави, 18 червня, небезінтересно характеризують стан козацького і Ракоцієвого війська в сім моменті [1]).

«Іван Бошина з полку Ференца Сербина, козак родом з Самгородка на Україні (оповів): козацького війська 6 тисяч, гетьманом (Genegal) Антін київський, Богун за обозного (General Quartermeister) і заразом командує полком; звичайні полковники: Ференц Сербин—заразом комендант сторожі (General Wachtmeister), полковник Сулименко, полковник білоцерківський—котрого імени не знає. Має ще гетьман Антін полковника над яничарами—котрих одначе тільки 50, але його послав до Хмельницького послом з Берестя, в 150 коней, і тих яничарів відіслав з ним, бо трудно було з ними—не було чим платити. Чули вже, що цісарське військо прийшло до Польщі, і коли се так—думають, що їм (Ракоцієвим себто) буде зле. Поки стояли на другім боці Висли, карано їх коли вони палили; тепер їх за се не карають, тому палять. Сподівається, що Варшаву здобудуть. Послав їх (козаків)-сам Хмельницький, але всі козаки вже під Берестем хотіли вертати до дому, тільки Ракоцій їх затримав, навіть грозився, що буде їх бити як ворогів».

Иншій бранець, Молдаванин, між иншим сказав: Зловлено їх 18-го, коли їх післано на звіди, партію з 300 чоловіка, всуміш Молдаван і козаків. Молдаван і Волохів разом тільки 4 тис., всі кінні; що дня богато їх умирає від якоїсь невідомої, але заразливої хороби; не мають соли ні хліба, живляться тільки мясом, і взагалі провіянту не довозять правильно, а хто того більше вийздить, продає липок иншим. Молдаване, Волохи і Козаки мають замір проводити Ракоція до Кракова, але та покинуть, а коли б їх хотів затримувати силою, то волюють з ним битися, а не дати себе змусити йти далі, так вони собі урадили. Скільки тепер з ними самих Венгрів, того не можна певно знати—бо ведуть з собою силу волоцюг, награбованої худоби, коней і всякої всячини, і тим усім заставляються; може бути самих Венгрів тисяч 16. Під Тарновим Ракоцій відіслав до дому 15 возів під охороною. Козаків з Ракоцієм тепер 6 тис., їх гетьманом Антін; мають 6 гармат, але малі, на сяжень [2]) довгі.

---

[1]) Жерела XII с. 475.

[2]) Klafter—скільки чоловік сягає обома руками.

Така була ситуація, коли в середині червня, майже в однім часі прибуло до Чигрина—ще не знаючи тих рішучих змін, які сталися на польськім театрі війни—з одної сторони московський посол Бутурлин, щоб натискати на гетьмана і військо, аби розірвали з Шведами, а з другої—шведський посол Лілієкрона з семигородським Шебеші—навпаки старатись про діяльну поміч від козацького війська, про тіснійший, формальний союз з Швецією, і т. д. Гетьманський двір став ареною незвичайно цікавого дипльоматичного турніру, що правда—властиво в своїх підставах вже пережитого, перейденого тими подіями, що пройшли в тім часі на театрі війни, але дуже цікавого ідеольогічно. Москва пильнувала, використовуючи критичну ситуацію—хоробу гетьмана, смерть митрополита, боротьбу партій,—на те щоб тісніше звязати Україну своїми централістичними плянами. Навпаки шведська дипльоматія апелювала до свободолюбних поривів, до потягів до державної самостійности, лякала автократичними замахами Москви, її нетерпимістю до свободи і т. и., щоб підсилити окремішність України і змусити її зайняти самостійне політичне становище.

Бутурлин з дяком Михайловим приїхали до гетьманської резіденції 13 н. с. червня [1]), але вже перед тим, в дорозі мали дуже цікаву розмову з Остафієм Виговським, батьком писаря. Посли їхали (може навмисне) через Гоголів (Оглав), де мешкав Остафій, він урядив їм тут парадну стрічу, з духовенством вийшов на зустріч, потім запросив до церкви, відти на обід. Крім самого Остафія були його сини Данило і Константин, виглядає се на умисно підготовлений з'їзд чи з ініціятиви Бутурлина, що міг мати охоту розмовитися «по душам» з такими довіреними людьми, чи правдоподібніше—з ініціятиви родини Виговських, що мали охоту через сих послів приготовити сприятливий грунт для кандидатури на гетьманство для свого Івана. На жаль, посли очевидно не все вписали з тих секретних розмов до свого звідомлення, були мабуть і такі річи, якими не було чого хвалитися перед царем, а крім того і в звідомленню в сім місці прогалина.

В звідомленню записано, що посли поставили питанне про поміч Ракоцієві від козацького війська: як се гетьман без відома царя взявся помагати Ракоцієві здобувати польську корону, призначену цареві, і як козаки собі уявляють будучі відносини з Польщею, коли б Ракоцієві вдалося дістатися на королівство: яка тоді буде границя війська Запорізького? На се Остафій росповів ото що ми чули вище (с. 1250—2) про трівогу і підозріння, викликані у гетьмана і в війську виленським договором, про крайне роздраженне гетьмана, його намір відірватися від царя, союз з Ракоцієм і посилку до нього Ждановича; тепер продовжую по поданім вище. «Полковника Антона Ждановича післано з військом Запорізьким сього року в місяці січні. Наказано йому сполучившися з військом Ракоція венгерського, з мунтянським і волоським іти на польські городи і ті городи воювати і засідати; а умова у гетьмана з Ракоцієм така: городи по Вислу ріку, в котрих жили руські люде благочестиві й церкви були, мають належати до городів війська Запорізького. А гетьман сильно ошалів і від хороби на всіх гнівається: краще б і не жити, аби його не бачити, або від нього утікти. Син мій, писар так мині казав, що гетьманському злодійству і неправді ніяким чином догодити неможна—«Коли б, каже, не ти та не мати, то я б від жалю сердечного давно б утік чи до

[1]) Їх звідомленне, дуже інтересне, писане дуже докладно, на жаль не заховалося в цілости; початок його надруковано в Актах Ю.З.Р. III с. 554 дд., докінченне, з иншого списку тамже т. XI с. 81 дд., але все таки богато бракує

цар. величества чи до иншої держави. Для вірної служби цареві Іван і оженився тепер—на шляхтянці благочестивої віри, доньці Богдана Стеткевича—у сих Стеткевичів маєтности в Оршанськім повіті, вони на своїх грунтах Кутеїнський монастир побудували. А другий син Константин оженився з дочкою Івана Мещерського. Хочуть бити чолом цар. вел., щоб їх пожалував—дав їм маєтности як иншій шляхті». На тім запись уривається (557).

13 н. с. червня Бутурлин і Михайлов приїхали під Чигрин. Не доїздячи верств 10 стрічав їх миргородський полковник Лісницький з козаками. Привитавшись розповів, що дістав від гетьмана наказ: іти наказним гетьманом з усім військом Запорізьким против кримського хана, щоб не пустити його до пограничних городів царських і війська Запорізького. Тепер стоїть [1]) за 10 верст від Чигрина і збирає військо, а хан перейшов Дніпро під Очаковим і стоїть недалеко. «А тепер до нас прийшла така чутка, що цар. вел. не знати за які вини гнів свій положив на нас, підданих своїх: хоче послати на нас своє військо—нас воювати. Одначе ми лишили своїх жінок і дітей без усякої охорони. Коли впаде на нас меч його цар. вел., ми підложимо свої голови під його меч не противлячись—нехай буде у всім воля вел. государь нашого!».

Посли на такі неприємні слова відповіли: «То вам хтось говорив зрадливо (воровски), на ссору. Вел. государ держить вас, своїх підданих в своїй ласці і жалуванню, і ви йому служіть, против неприятелів його стійте, а воровским смутным словам ніяким не вірте! Служба ваша у цар. вел. забвенна не буде». І так поклонившись собі роз'їхались.

Потім за пять верст перед Чигрином стріли послів гетьманич Юрий, писар Виговський і осаул Ковалевський, з ними козаків чоловіка з 200. Гетьманич, писар, осаул зайшли з коней, окольничий і дяк вийшли з ридванів і гетьманич привитав їх іменем гетьмана і перепросив, що сам не міг виїхати, бо дуже хорий. Привитавшися сіли всі на коней—посли і старшина, і так їхали разом, аж до господи призначеної послам. Згодом прийшов писар іменем гетьмана спитати про здоровле, і посли просили через нього гетьмана, щоб визначив їм скору авдієнцію. Другого дня рано прийшов осавул Ковалевський і з ним козаки привели двох коней в уборі; осавул сказав: «Добродій наш гетьман велить вам їхати до нього». І так поїхали. На гетьманськім дворі в сінях стрів їх писар і сказав: «Не майте за але—гетьман лежить хорий і сам ніяк стрінути вас не міг». Війшовши до кімнати, помолившися богові і гетьманові вклонившися «по обичаю», посли «за наказом» спитали про здорове гетьмана, писаря, полковників, обозного, осавулів, сотників і всеї старшини, всього війська і всіх православних християн і передали гетьманові грамоту, котру прийнявши, гетьман «чолом ударив», питав про здоровле царське і засвідчав піддапчі афекти: «Дай господи вел. государеві многолітне здоровє, побіду і одоліннє на неприятеля. Щоб покарати не тільки иновірців-єретиків, але і самого бісурмена турецького султана, а ми його вірні піддані раді за його наказом битись і кров проливати» [2]).

Тоді Бутурлин роздав дарунки і об'явив царський наказ: щоб гетьман вислухав послів у царських справах. На се гетьман сказав: «Слухати мені сьогодня государських справ ніяк не можна, бо постигла мене недуга велика, вам самим відома, і я ті царські великі справи велю вислухати писареві військовому». Але посли настоювали, що їм

[1]) Гетьман чи гетьманич? з тексту не ясно.

[2]) Промови записані в звідомленню то в першій то в третій особі, я перевожу в першу для одностайности де можна.

наказано говорити з самим гетьманом, а не з писарем, і їм від царського наказу ніяк не можна відступити.

«Але гетьман говорив, що в такій його великій нинішній недузі про государські справи говорити і відповідати ніяк не можна. Та й усе що буде йому говорено, (однаково) не буде утаєне від писаря».

«Окольничий і дяк сказали: «Відмовлятися тобі ніякими замислами не годиться, а треба слухати указу і повеління вел. государя без всякої суперечки». Але гетьман відказав: «Я указу і повеління вел. государя у всім слухати повинен, але тепер за недугою про государеві справи говорити не можу; як дасть бог, буде мені від хороби легше, я вам дам знати». І велів писареві просити окольничого і дяка до столу на обід. Окольничий і дяк відказали: «За ласкою цар. вел. готові у нас обіди на господі, будемо їсти у себе». На се гетьман сказав: «За ласки цар. вел. всі що бували до мене прислані від цар. вел., в моїм дому їли—для ласкавости царського до мене і всього війська—і за многолітнє здоровле государське чашу пили. І вам годиться також вчинити—щоб мині не було в тім сумніву при такій недузі; а коли не вчините, то здаватиметься мині, що то ніби цар. вел. неласка до мене».

Тоді окольничий і дяк лишились на обід; сиділи з ними і частували: гетьманова жінка Ганна, гетьманова донька—жінка Данила Виговського, писар і осавул, а гетьман за столом сидіти не зміг, лежав на постелі. «А як було в пів стола, велів собі налити срібний кубок і піднявшися з постелі, велів себе тримати і так пив чашу за многолітнє здоровле государеве», приказуючи на здоровле і на побіди цареві і його родині, патріярхові, боярам і т. д. «А випивши за государеве здоровле чашу, більше стояти не зміг, і підчас усього обіду лежав на постелі. А після обіду окольничого і дяка проважали до господи писар і осавул, а за ними з гетьманського двору принесли венгерського і волоського вина, і писар з осавулом говорили: «Прислав нас гетьман просити і частувати, а ви то гетьманові за зле не майте, що за своєю хоробою ніякої вигоди вам учинити не міг». І так почастувавши пішли до дому [1]).

Другого дня, 15 н. с. червня посли вирядили свого чоловіка до Виговського—добиватися розмови з гетьманом і відповіди в доручених їм «великих росударських справах». Виговський пішов питати гетьмана і прийшовши до послів сказав, що гетьман велів переказати: «Постигла мене недуга конечна, і хоч мині самому дуже б треба вислухати государських справ, але за недугою ніяким чином того не можна вчинити—не майте мині того за зле». Посли повторяли, що їх виправлено було спішно, і гетьман повинен їх вислухати і дати відповідь негайно; але Виговський відповів тільки, що як гетьманові стане лекше в його хоробі, він їх попросить до себе в государських справах. Тоді посли почастували його і приступили до випитування від нього, що їм було наказано. Відкликавшися до його православної віри і присяги, пообіцявши велику милость царську і т. д. пост вили йому питання: «Для чого шведський король, Ракоцій, і господарі волоський і мунтянський війшли в союз з гетьманом, і про що вони між собою ведуть зносини?»

«І писар дивлячися на ікону Спасову, перехрестившись і великі клятви підносячи говорив: Гетьман і все військо государеві слуги і піддані правдиві, без усякої шатости. А що гетьман війшов у союз (соєдинился) з шведським королем, Ракоцієм, Мунтянами і Волохми, і завели м ж собою приязнь і любов, то не для чого иншого як тільки на

[1]) Акты III с. 558—561.

славу і честь царського имени. Се правда, що пішли такі балачки, нібито вел. государ велів з Поляками робити згоду згідно з Полянівським договором—щоб Запорізьке військо належало як давніш—до Корони Польської, і гетьман і все військо з того засмутилися. А Поляки дуже були зраділи тоді, що вел. государ велів учинити з ними договір і дати спокій: почали лукаво хитрувати і забігати до всяких держав: до турецького султана, хана, цісаря, шведського короля, до венгерського і до инших, щоб вони на спілку з ними воювали і руйнували військо Запорізьке і всіх православних християн Малої Росії. Отже гетьман подумав: коди навіть вел. государ і не велів відлати нас Полякам по давньому до Корони Польської, нехай всетаки Ляхи з сусідніми державами не сполучаються і на нашу руїну з військом своїм в союзи не входять. Післав до Ракоція венгерського, до господарів волоського і мултянського—договорюватися про любов і приязнь і про союз на неприятеля, і Ракоцій і господарі тому зраділи, зложили умову з гетьманом про приязнь, любов і брацтво, і присягу вчинили на те щоб бути з нами в братській приязни, любови і спілці. Се ми зробили цар. вел. на вічну славу, що такі пановні володарі вчинилися в приязни і брацтві з нами, а на царських неприятелів у спілці. І полк. А. Жданович з військом пішов на Поляків не на те, щоб Ракоція посадити на Короні Польській, а тільки щоб спільні неприятелі Поляки не звязувалися приязню й підданством з сусідніми монархами та нас не воювали і не руйнували».

Посли не прийняли сього пояснення. Вони заявили, що дуже дивуються, як се гетьман і військо мають зносини і спілку (соединенье) з неприятелем царським шведським королем, і всяку охоту до помочи переносять на шведського короля і Ракоція: царське військо Запорізьке чинить поміч неприятелям царським без царської волі і повеління. Нагадували присягу зложену на послушенство цареві і докоряли за її порушенне.—«Тепер ви то робите забувши страх божий і вашу обіцянку: всяку добру поміч чините неприятелеві цар. вел., а Корону Польську, на котру обрано вел. государя, руйнуєте, грабуєте і кров християнську проливаєте; церквам православної віри і людям православним в Короні Польській сущим від кальвинів діється велика руїна і безчесте, так що й слухати страшно. Вважайте, щоб вам не стягнути на себе такими неправдами гніва божого», і т. д. [1]).

Звідомленне в сім місці має знову прогалину, і ми не знаємо, що на се відповів писар, і що далі говорили посли. Стаємо свідками нової розмови, котру мали з послами гетьманич і писар 19 червня; трьох днів бракує, і можемо собі уявити, міркуючи з попереднього, що всі сі дні посли штурмували Виговського домаганнями розмови з гетьманом, нарешті на жаданне гетьмана конкретизували питання («статьи»), на які мали дістати його відповідь. Розмова відбувається, як сказано, з гетьманичем і писарем, очевидно висланими від гетьмана. Початку бракує. Гетьманич і писар кажуть, що на перший пункт—очевидно про підтримку Ракоцієві в його претензіях на польську корону—гетьман відповідь приготовив і питає, що далі ще мають посли його питати. На се посли відповіли, що поки вони не покінчать з першою статтею, вони не можуть переходити до дальшого. Тоді гетьманич і писар пішли знову до гетьмана і повернувши писар дав таку відповідь:

«Всі ті пункти, що ви говорили, написані були в царській грамоті до гетьмана, а гетьман як перед тим писав вел. государеві про лукаві замисли лядські, так і тепер велів сказати всю правду.

[1]) Тамже с. 563—4.

«Цісар римський, як давній неприятель благочестивої віри, намовляв нас бути під королем польським. І таке ж говорили (цісарські посли), щоб гетьман і військо, відставши від царя, жили під цісарством (зверхністю цісаря) окремою землею, так як живуть різні графи і свобідні князі під владою його; обіцяли великі вільности і великими дарунками звабляли. Але гетьман і всі ми не можемо ні думати того, щоб зломивши присягу відлучитись від царської руки і бути в підданстві у иновірців.

«З Ракоцієм венгерським нас зовсім не було такої умови, щоб збивши Поляків посадити на королівстві Ракоція. Як що Ракоцій де небудь почне писати себе королем польським, гетьман з військом будуть з ним битися, не жалуючи своїх голів. Се Ляхи помагають Ракоцієві дістатись на королівство польське: канцлєр Корициньский, гетьман польний Любомірский й инша шляхта, що мають маєтности коло угорської границі, і нам се відомо певно, що Любомірский й инша шляхта, взявши корону і державу польського короля, відвезли то Ракоцієві, аби він був королем польським і їх своїми силами обороняв. А гетьман і військо вийшли в союз з Ракоцієм й иншими тільки на те аби вони не з'єдналися з Поляками»,—іде буквальне повторенне того, що говорив Виговський послам 15 червня, і потім таке закінченне: «А против неприятелів царських: польського короля і Поляків гетьман і військо за указом царським готові битись і кров проливати. Ми жичимо того [1]) щоб вел. государ володів короною, також як і в. кн. Литовським [2]). Тепер Ляхи стягають війська свої під Камінець Под.; і Татари прийшли Ляхам у поміч: всі орди стоять по обох боках Дніпра недалеко Чигрина. Турки з сілістрійським башою й иншими теж ідуть на нас і переправляються через Дунай. Тому гетьман велів війську рушитися против Татар—неприятелів божих, що разом з Ляхами пильнують церкву божу знищити і віру християнську викорінити. Треба насамперед тих поганців Татар викорінити, а потім і на инших ворогів царських рушитися—на Ляхів» [3]).

Посли знову почали твердити: як се зложивши присягу цареві, козаки підтримують шведського короля і Ракоція, грабують Польщу і підтримують кальвинів і єретиків? «За наказом» нагадали слова гетьманські, сказані Фомину, і повторили те що з сього приводу було доручено говорити Кикину: гетьман повинен приложити всі старання, щоб на коруні Польській і в. кн. Литовськім був цар, в інтересах розмноження православної віри. В інтересах її цар же й прийняв під свою руку Запорізьке військо, зібрав великі сили і сам персонально ходив на війну, «а в городи Малої Росії [4]), для оборони твоєї і всього війська Запорізького не раз посилав своїх воєводів з великим військом. Вони билися з коронними гетьманами й Кримськими Татарами й визволили військо Запорізьке своїм твердим стоянням, а цар. величество від тих походів поніс превеликі видатки». З сього приводу зроблено такий характерний екскурс в історію (скорочую його фразеологію де вона не має вартости)—

«Як минулого року 162 (1654) присилав гетьман і військо в потребах військових своїх послів С. Богдановича і П. Тетерю, вони на розговорі у кн. Трубецкого з товаришами з наказу гетьманового і військового говорили, щоб цар. вел. велів бути своїм воєводам в великих містах Малої Росії: в Київі, Чернигові, Переяславі, Ніжині, а по

[1]) «и зычимъ того, абы»... дяк старався записати автентичні слова.

[2]) Завоюванням себто, а не вибором.

[3]) Тамже с. 564—5.

[4]) «в свои, великого государя Малыя россіи войска Запорозкаго городы». Складна формула.

инших містах щоб воєвод не було, а всякі доходи з городів Малої Росії щоб збирали вапі люде, а зібравши передавали царським воєводам і приказним людям. Бо коли дохід на царя збиратимуть свої люде козаки, то хоч декому й здаватиметься тяжко то не будуть досадувати, тому що збиратимуть згідно з їх правами. А переписати всі доходи і обрахувати нехай цар доручить якійсь своїй людині. Одначе вел. государ, прийнявши гетьмана, військо і всю Малу Русь під свою руку, велів з городів Малої Росії бути своїм воєводам тільки в Київі. В инших городах воєводів і досі нема, а доходів пілких ні в однім городі, опріч дрібних доходів київських, вел. государ до своєї казни не збирав, і всі доходи з тих городів збирає гетьман на себе. Таке милостиве жалуванне треба памятати. Вел. государ держить вас під своєю рукою для самої тільки православної віри, а не для користи. І чи ж годиться вам вести зносини з неприятелем цар. вел. і без царської волі з ним заходити в спілку? Треба і вам царського неприятеля мати за свого неприятеля—як правдивим православним християнам, звязаним союзом Христової любови» [1]).

Вислухавши таку предику гетьманич і писар сказали, що вони все се перекажуть гетьманові й принесуть його відповідь, і повернувши від гетьмана сказали: «Гетьман і військо бажає і зичить, щоб на Короні Польській був й. цар. вел., і щоб вона була прилучена до Російської держави також як і в. кн. Литовське. То також бажаємо бачити, щоб король польський у ніг цар. вел. смиренно просив милосердя і був його підданим, і щоб Господь підняв християн над усіми невірними. А з Шведами у нас приязні зносини здавна—ще як була королевою шведською Христина. Знаючи, що Ляхи наміряються на нас натиснути, ми з ними не мирились, вичікуючи, щоб Шведи натисли на них війною в своїх інтересах [2]).

«А такого запису у нас не було, щоб помагати шведському королеві і Ракоцієві здобути польську корону. Тільки знаючи, що вони, лукаві Ляхи, підняли на нас ріжні держави, і бачучи самі, як Турки вже через Дунай переходять, а Татари зближаючися до них ідуть обома сторонами Дніпра,—ми шукали собі союзників, щоб дати відсіч неприятелям царським і нашим, і викорінити до останку тих злохитрих Ляхів та їх помічників Татар» [3]).

Иншими словами, гетьман обстоював своє право на самостійну дипльоматію. У козаків давні приязні відносини з Шведами, і вони хочуть їх заховати незалежно від того, чи цар воює з ними чи мириться. Цареві вони бажають всяких успіхів в Польщі: чи польським королем стати, чи польського короля взяти під ноги і зробити своїм васалем. Але для себе твердо знають одно: Ляхи проти України лукаво мислять, наступ готують, і Українці повинні против них шукати союзників де можуть, не оглядаючися на московську політику. При всій нібито льояльности і доброзичливости, в відповіди гетьмана звучало явне легковаженне московської дипльоматії, тим часом як Москва вимагала, щоб він докладно тримався московської політичної лінії. Цар хоче бути королем польським, Ракоцій і Карло-Ґустав ідуть на переріз сим плянам, гетьман неповинен з ними приставати, а всю енергію повинен звернути на те, щоб помогти цареві опанувати Корону і в. кн. Литовське, як то він обіцяв перед Фоминим.

---

[1]) Тамже с. 566—7.

[2]) Се місце відповіди гетьмана особливо лихо перекладене в московському звідомленню. Загальний зміст досить ясний, і відповідно до того я постарався реставрувати і сю фразу.

[3]) Акты III с. 568.

Тому вислухавши відповідь гетьмана, посли рішуче зажадали розмови з ним сам на сам. Писар пішов і приніс відповідь: «Гетьман просить до себе». Прийшовши до гетьмана посли в доволі різких тонах—судячи з їх звідомлення, повторили йому те що говорили писареві (я скорочую фразеологію, яка затемнює хід гадок, і упрощую їх виклад):

«Присягли ви, гетьман і військо, бути в повнім послуху цар. вел. і в усім йому добра шукати, а замість того помагаєте Ракоцієві. А тепер не знати як—ще гірше робиться: ви поєднялися з неприятелем царським, королем шведським, і з його військами, і за помічю козацького війська Карло-Ґустав здобув богато міст в Короні Польській і прилучив до Шведського королівства. Ти, гетьмане, велів полковникові А. Ждановичу помагати шведському королеві без волі царської і переступив присягу. А вам годилося, памятаючи віру православну і премногу ласку цар. вел., дбати про те, щоб цареві бути на Короні Польській і в. кн. Литовськім, щоб ті держави прилучилися до Московської, і всі православні народи тішилися, бачучи послушність вашу і всеї Малої Росії цареві, а не спілку з кальвінами» [1]).

«На се гетьман сердито відповів: «Я від шведського короля ніколи не відстану! Бо у нас союз (дружба) і приязнь і згода давня: тому більше шести літ, ще як ми не були в підданстві під царською високою рукою. І Шведи люде правдиві, всякий союз і приязнь —на що слово дали—додержують. А царське величество зо мною і всім військом немилосердно поступив [2]): помирившися з Поляками хотів був нас віддати в руки Полякам. Тепер же до нас дійшла чутка, що цар. вел. післав з Вильна на поміч Ляхам, а против нас і шведського короля та Ракоція 20 тисяч війська. А ми, як іще в підданстві не були, цар. величеству служили і добра хотіли: кримського хана умовляли і на царські пограничні городи не допускали вже 9 літ—а вони (Татари) були вже й порозумілися з Ляхами на знищенне Російської держави [3]). Таке зробив я в послугу царському величеству. І тепер ми від царської високої руки не відступаємо, і як вірні піддані йдемо на неприятелів цар. вел.—бісурменів. Хоч би в нинішній недузі моїй постигла мене смерть! На те веземо й труну з собою.

«А судді Самійлові і полковникові Тетері я не казав, і в гадці того у мене не було, щоб цар. вел. велів бути своїм воєводам в більших містах: в Чернитові, Переяславі й Ніжині, і щоб збираючи доходи віддавано царським воєводам. Бувши на трактатах з ближнім боярином цар. вел. В. В. Бутурлиним з тов. ми тільки умовлялися, щоб воєводи були в самім Київі—на те (тільки) щоб сусідні володарі бачили їх підданство під високу руку цар. вел., що в стародавній столиці вел. князів російських царські воєводи.

«А доходи в Малій Росії невеликі: що й принесуть з котрого небудь міста, все розходиться на корм послам і посланцям з ріжних держав та на всякі військові потреби.

---

[1]) Тамже с. 568—9. Дальше я подаю промову гетьмана можливо близько до Бутурлинового звідомлення, тільки переводячи з третьої особи на першу

[2]) «Над ним, гетьманом і надо всім войском Запорожским учинул было немилосердіе свое»—з контексту ясно, що сі слова вжито для чемнішого виразу замість того щоб сказати виразно, що цар слово зломив (зрадив) і договору не додержав.

[3]) Тут гетьман очевидно розумів головно події 1650 року—як він не пристав до походу на Москву і відвернув Орду, справивши замість Москви на Молдаву.

«А віри християнської я ніколи не руйную! Бували зі мною в спілці й бісурмени: кримський хан і всі Татари, але мене слухались, кров свою проливали за моїм поцілінням за церкви божі й віру православну.

«Вел. государ у всім має волю, яко монарх великий. Але мені то дивно, що йому бояре нічого доброго не порадять: ще Короною Польською не заволоділи, і згоди до кінця не привели, а з другим панством—з Шведським війну почали. А шведський король так міцно договорився—з усіми курфірстами, ґрафами і вільними князями, щоб йому помагали воювати з цісарем римським, і 16 земель до союзу з собою привів. Як би я не звязався союзною приязнею з Шведами, то Поляки з усіми тими, що тепер зі мною у згоді: з Шведами, з Ракоціем, з Волохами, з Мунтянами, з Кримськими Татарами напевно всіх нас, царських підданих в Малій Росії вирубали б, випалили і спустошили. Хочби цар і хотів боронити, але його військо так скоро на поміч би не поспіло, а ми всі марно б згинули, і Російській державі царській теж було б не весело» [1]).

Посли на се відповіли (московське многословіе можливо скорочую—тим більше що воно здебільшого повторює те що вже говорилося писареві й гетьманичеві): «Гетьмане, стид тобі було говорити такі непристойні слова! Годилось тобі памятати бога і присягу та милость царську і поміч від нього, та йому добра шукати. А тепер за помічю війська Запорізького, за твоїм наказом шведський король і Ракоцій забрали богато міст Польської Корони; несказанне богацтво пошарпавши, прилучили їх до своїх держав. Ви неприятелеві царському помагаєте і Корону Польську—на котру вибрано його цар. вел., руйнуєте, грабуєте, кров християнську проливаєте, а державам нашим православним від кальвинів Шведів і Венгрів руїна чиниться велика, так що страшно й слухати. Треба вам памятати милосердє царського вел., як він задля православної віри, за вашим чолобиттєм і сльозним риданнєм прийняв під свою руку і з неприятельських рук визволив. А як цар. вел. на неприятелів ваших—Польських і Литовських людей наступив, військом своїм побив і зруйнував, і Поляки через його перемогу стали безсильні,—підчас упадку їх на грабованнє та на шарпанину знайшлось у вас приятелів богато. Поки неприятелі ваші польські й литовські були страшні та сильні, то ніхто не помагав вашому визволенню, тільки й. цар. вел., і як вам було від неприятелів тісно, тоді й ти, гетьмане, говорив з послами й ц. в-ва лагідніше (пословнѣе), а тепер говориш зе великою пихою, не знати як [2]). Сам памятаєш, як я приходив з великим військом в поміч вам і в оборону від неприятелів ваших—Поляків і Татар: тоді ти був дуже покірний і до нас виявляв велику любов [3]). Годиться одежу міняти, а слово неодмінно (держати).

«Шведського короля против царського величества неправди і договору нарушенне тобі добре відомі; таких великих неправд не тільки вел. государеві нашому, помазаникові божому, терпіти не можна, але й ти, простий чоловік (!) не стерпів би, якби тобі хто такі прикрости поробив.

«Твоя служба й цар. вел. відома і ніколи забута не буде, вел. государ держить тебе в своїй милости, великій чести, і надалі ти будь певен милости й. цар. вел., але непристойну гордість відложи! Щоб вас від своєї вісокої руки відложити і віддати в під-

---

[1]) Акты III с. 569—540.

[2]) «говориш с большими пыхами невѣдомо по какой мѣрѣ».

[3]) «был добрѣ низок и к нам держал любовь свою большую».

данство польському королеві, того й ц. в. і в гадці не було. І се не можливе, що й ц. в. велів послати на вас з Вильни 20 тис. війська: се хтось говорив, щоб посварити—тобі тому вірити не треба: царське величество вас, своїх одновірців, православних християн, держить в своїй ласці».

Гетьман видимо втомлений довгою розмовою відповів лагідніш:

«Я цар. вел. вірний підданий і від царської високої руки ніколи не відступлю. Цар. в-ва милость і оборону памятаємо—як боронили нас на Дріжиполі, і за се ми цар. в-ву також готові служити і голів своїх на жалувати. Але тепер треба тому дати спокій. Роздумавши все, дамо вам відповідь иншим часом, від тяжкої хороби що впала на мене я страждаю і більше говорити не можу, від болю що мені докучає» [1]).

Велів застелити стіл і просив послів поїсти що бог дав. З кімнати вийшла дружина гетьмана Ганна і донька Катерина, що за Данилом Виговським, сіли за стіл разом [2]) і частували послів. Сидів при столі також гетьманич Юрий, писар Ів. Виговський і гетьманів зять Данило. Після обіду посли поїхали—провожали їх до господи писар та осавул Ів. Ковалевський [3]).

Другого дня, 20 червня прийшов до Бутурлина писар і сказав: «Гетьман велів вам сказати «Добридень», спитати про ваше здоровля, а в чім вам вчора вигоди не було, за зле не майте, бо гетьман був дуже хорий—тільки тим і порадувався, що ви у нього в домі хліб їли. А що в тяжкій своїй хоробі говорив з серцем (запальчиво), то йому пробачте: він у недузі своїй на всіх гнівається, такий має норов, на всіх нас свариться за малу дрібницю, так що й підійти не можна. Та ще велів вам сказати: Як сього року приїздив стольник В. Кикин, я з наказу гетьмана говорив: коли вел. государеві не буде в гнів, гетьман піпле від себе до швед. короля і в листі нагадає йому неправди перед цар. вел. і нарушенне договору,-і з того що той відпише, виявляться його гадки—чи буде він просити згоди з цар., вел. а вам його гадки треба знати.—То стольник про се чи доніс цар. вел-ву?».

Посли відповіли, що Кикин се цареві доніс, і коли гетьман про се королеві писав, нехай він їм тепер про се розповість: кого посилав, які вісти його післанці привезли, коли король відписав—нехай їм грамоту віддасть; а які були з шведської сторони порушення договору, тому у них есть реєстр (очевидно на той випадок, як гетьман буде про се писати до шведського короля). У московського ж уряду такі відомости про зносини гетьмана з Шведами (вже наведені нами вище): гетьман Павло Саніга говорив стольникові Нестерову, що у гетьмана Хмельницького були посли шведського короля, і 17 лютого такий післанець їхав через Слуцьк до Прусії, і його литовські люде зловили і привезли до Саніги до Берестя з листом Хмельницького: там гетьман запевняв короля в своїх добрих почуттях—чекає мовляв шведських великих послів, щоб з ними договоритись. Ті шведські великі посли, мовляли Бутурлин і Вас. Михайлов, з слів Саніги чи що, були виправлені ще в листопаді, мали їхати Поморем, землею цісарською, угорською, мунтянською й волоською, але досі їх не було, загаялися в дорозі, але гетьман їх скоро мабуть сподівається?

Сим єхидним завваженнем посли хотіли виявити, наскільки вони добре поінформовані—можуть слідити і слідять за всіми нельояльними зносинами гетьманського

[1]) «трудности ради належащіе на мнѣ». Яка шкода, що все се в перекладі.
[2]) На московські понятя річ не пристойна.
[3]) Акты ЮЗР III с. 570—1.

двору з шведським. Говорилося в переддень приїзду до Чигрина Лілієкрони, і Виговський з свого боку, а московські посли з свого, ведучи сю розмову очевидно мали на гадці сей завтрашній приїзд. Отже Виговський на се оповіданнє відповів:

«Гетьман посилав до шведського короля з листом козака Дорошенка, але він не міг проїхати, бо в кількох місцях Ляхи були в великім числі, тому він вернувся. А тепер гетьманові й нам стало відомо, що йдуть від шведського короля його радники (думные люди) і скоро мають бути в Чигрині. А що Саліга казав, нібп гетьман в листі „підкріпляв увѣреніе свое", то казав се на ссору: в листі того не було, а написано було про стару приязнь, як ще за королеви Христини були зносини, щоб з двох сторін посполу воювати короля і Ляхів і всю Річпосполиту».

Посли ще раз покликали Виговського до щирої служби цареві, щоб запевнити собі ласку царську, і на сей многозначний заклик до сугубої відвертости він відповів такою характеристичною заявою:

«Я великому государеві вірний підданий, служу всею душею, гетьмана і полковників укріпляючи відвожу від усякої шатости. На знак своєї щирої служби я тепер женився з донькою Богдана Стеткевича, у котрого на ґрунтах в Орші побудовані Кутеїнські монастирі. Хочу просити милости вел. государя, щоб дав мені й жінці моїй маєтности її батька Богдана, за стародавніми привилеями, а я вел. государеві вірний підданий до кінця життя мого: як зачав служити і працювати, так працюватиму невідступно. Иншій шляхті, яка цар. в-ву й не служила, була така царська милость і жалуванне: й. цар. вел. велів їм володіти маєтностями за королівськими привилеями».

Се було досить виразна ціна писаревої служби, але посли, не мавши в сій справі виразної директиви, не пішли далі загальних запевнень, що цар за всяку заслугу милостиво жалує, а натомість доручили писареві вистаратися у гетьмана нову авдієнцію, аби він вислухав инші справи, а на те що було йому сказано в першій розмові, «учинив відповідь совершенну». Писар «вѣдклонившися звичайно» пішов з тим до гетьмана [1]).

---

Тим часом другого дня, 21 н. с. червня, «послѣ обѣда в вечернях» приїхав до гетьмана посланець від шведського посла і зараз же був прийнятий у дворі гетьмана, і з ним понесено дарунки гетьманові: оправне сідло, чепрак і меч (колчер)—як довідалися московські посли. Оповідали їм гетьманські челядники, що сього посланця вислав перед собою великий шведський посол, що стоїть в 6 милях від Чигрина. Гетьман вислухав його промову лежучи, велів подарки прийняти і зараз його відправив. Другого дня приїхали самі посли: від шведського короля і від Ракоція (їхали вісім тижнів!) Стрічав їх за дві верстви від Чигрина писар і осавул. Шведський посол був зараз же у гетьмана, а після нього посол Ракоція, але не їли у гетьмана (московські посли очевидно пильно слідять за сими подробицями—кого з більшою честю прийняв гетьман: їх чи тих).

Московські посли розпитували у челядників, з чим ті посли приїхали, що говорили гетьманові, і що той оповідав. Челядники казали, що були тільки етикетальні фрази (о отданім поклону и о поздравленіи), і не відомо, з чим приїхав шведський посол, а Ракоцій з-часта послів присилав—«щоб іменуватись йому королем польським».

---

[1]) Тамже с. 571—3.

Тоді Бутурлин і дяк послали до підписків гетьманської канцелярії: до Остафія Федцковича і Захара Миськовича, довідатися що було на авдієнції і що є в листах? Обіцяли за те царську милость і дали наперед по 2 пари соболів. Підписки сказали, що Ракоцій прислав з тим, щоб йому іменуватись королем польським і венгерським. Воєвода волоський і мунтянський нагадують гетьманові, щоб їх охоронив від наступу турецького і татарського: вислав напротив свої війська, щоб не допустити до землі Волоської і Мунтянської, не дати зруйнувати. А з чим прийшов шведський посол, того ніяк довідатися не можна: при гетьмані він нічого не говорив, а з писарем розмовляв сам на сам, промов не записувано, товмача не було: говорив з писарем латинською мовою.

Бутурлин і ВасильМихайлів попросили прийти самого писаря, і спитали про все: «Объяви подлинно». Писар сказав: що від Карла-Ґустава прийхав його підскарбій Лілієкрона, з вірчим листом. На переговори гетьман відіслав його до нього, писаря. Писареві Лілієкрона сказав, що Карло-Ґустав прислав його для приязни і любови з гетьманом і військом Запорізьким: побачивши промисел, мужність і перемогу Запорізького війска над Поляками захотів він бути й собі «в приязни, дружбі і любови з гетьманом і з усім військом Запорізьким» [1]).

Другого дня, 23 н. с. червня, прийшов осавул Ковалевський, приведено з ним гетьманських коней і запрошено до гетьмана на розмову. На ґанку стрів Виговський і завів до гетьмана. Очевидно, він сим разом приймав на ногах. Посли «поклонились звичайно», і гетьман говорив:

«Я певен, що не тільки я, але ніхто в Малій Росії не має заміру відступити від царської високої руки [2]), і ми просимо вас донести наше проханне—щоб цар. вел. не вірив, коли хтось нас невинно удаватиме (наговорюватиме). А що ми війшли в товариство з Шведом і з Ракоцієм не попередивши царя, і цар. вел. за се на нас (гніваєтьсл) [3]), то зробили ми се страха ради—тому що Ляхи задаючи фантазії великі [4]), під клятвою мовили (нам) власне так, що цар. вел. вернув нас Ляхам. Також і для того, щоб Ляхи не з'єдналися з Шведами і з Ракоцієм на знищенне наше. А того щоб вони [5]) заволоділи Короною Польською, ми ніколи не жичили і не жичимо,—тільки аби й. цар. вел. вчинив мир і згоду з Шведом. Думаємо, що Швед буде до мирного договору прихильний, а коли не буде годитись, знайдемо на нього инший спосіб. Тепер же треба розпочату з Ляхами справу до кінця привести, так щоб всею силою з обох сторін: з одної царське військо, а з другої шведське били Ляхів, аби їх до кінця викорінити і з заграничними державами з'єднатися не позволити. Бо ми то знаємо добре: хоч вони на словах вибирали цар. вел. на Корону Польську, а ділом той вибір ніколи б не стався. Се вони тільки задумали своїм лукавим вимислом на заспокоєнне, поки житиме Казимир: вони б увійшли в змову з заграничними державами і знову виступили б против. Сей їх лукавий замисел саме свідоцтво виявляє—листи писані до турецького цісаря, що я післав цар. вел. з своїми послами, з Фед. Коробкою» [6]).

---

[1]) Тамже с. 573—5.

[2]) Дяк старався передати сю промову з захованнєм виразів гетьмана, але вийшло місцями незнати що: так тут «Трактую певне, иж єсмь я и ин никто живущій в М. Россіи».. Але зміст ясний.

[3]) Слова сього нема в тексті, але потреба його ясна.

[4]) Розуміти—подаючи цареві надії на Польське королівство.

[5]) Карло і Ракоцій.

[6]) Акты Ю. З. Р. III. с. 575.

Очевидно слова гетьмана й инших осіб, яких їм довелося чути, перед усім писаря, кінець кінцем переконали Бутурлина і дяка, що гетьман не має заміру підтримувати претенсій Ракоція на польську корону, а ставить своїм завданнем повне знищенне Річипосполитої і поділ її між сусідами (се ми далі побачимо в їх реляції). Против такого непримиреного становища гетьмана супроти Поляків почали вони йому пригадувати похід 1655 р.—як тоді сам гетьман тримався того погляду, що польських городів не треба нищити, а вдоволятись їх покорою і підданством—так було під Львовом, під Люблином: гетьман вдоволився окупом, підданством і стримував московських воєвод від кровопролиття [1]). А тепер ще діється? Шляхту, що присягала цареві й одержала від нього привілеї, Нечаєві козаки руйнують і з маєтностей виганяють, селян від ріллі відводять (записуючи в козаки), і тим привели до голоду, а бачучи таке инші Поляки на Литві бояться піддаватись цареві. На виленській комісії польські комісари заявили охоту вибрати царя польським королем, аби тільки він не нарушав їх прав і вільностей, на відбирав маєтностей,—«і ти, гетьмане, тоді віддавав все те на волю государську». «А тепер говорив єси Кикину і Фомину: «Коли навіть цар. вел. помириться з польським королем, я з ним в згоді не буду—або ми їх знищимо, або, самі пропадемо!» З того видко, що твої слова стали непостійні і змінні! Давніше під Гусятином говорив ти так, що «не тільки Поляки, але й Татари, Жиди якби піддавалися під царську руку, чому їх не прийняти?» Хоч би й сам король піддався, ви б його радо прийняли під царську руку—і в приклад ти давав шведського короля, що нічим не кривдив тих, що йому піддавалися. А тепер Поляки ж самі бажають бути під царською рукою. І який же тобі прибуток з того (що ти їх не вважаючи на те нищиш?). Від вашого гоненія і тісноти Поляки піддадуться шведському королеві і Ракоцієві, та й тільки!»

Гетьман пояснив, що в Гусятині і Львові він жалував не Поляків, а православну людність. До Нечая будуть післані листи, щоб він не чинив ніяких кривд шляхті, що піддалася від царську руку, і дав їй волю їздити для купна-продажі і для всяких потреб в городи війська Запорізького. А хто їй якісь кривди й обиди задав, над тими буде слідство і кара по військовому праву без усякого милосердя. «Але просимо царського милосердя, щоб і царські воєводи і всякі начальні воєводи на Білоруси не чиняли кривд і обид шляхті, що живе в городах війська Запорізького»—себто тій що піддалася під протекторат і присуд козацький.

Посли на се відповіли реєстром насильств, погроз і неправильностей з боку самого Нечая і його сотників, обжалованих могилівським воєводою Іваном Бутурлином: сотники мовляв силоміць переводять селян у козацтво, грозять, що инакше де дозволять їм землю орати, похваляються в конкуренцію старому Могилеву утворити новий Могилев козацький у Лупулові — що дуже трівожить могилівських міщан і т. д. Посли домагались, щоб гетьман зробив край тому всьому.

Гетьман просив з тими дрібними справами почекати до свобідніщого часу:

«Тепер неприятелі наші, Турки й Татари, стоять над нами замахнувшися шаблею: хочуть нашу кров розливати і нас руйнувати. Ляхи збирають посполите рушенне під Камінець, чекаючи на поміч собі Турків і Татар, щоб нас руйнувати. Ми взявши бога в поміч ідемо против них, щоб дати відсіч, не допускаючи Турків і Татар до горо-

[1]) Сі виводи були вже подані вище, с. 1103, як і відповіди на них гетьмана і я тут їх не повторяю.

дів на руйну нашу. І от як будемо—бог дасть—у військову [1]), пішлемо людей гідних і уважних, велівши їм все те розслідити і хто в чім буде винен, звелимо їх покарати по військовому праву без милосердя—иних і на горло, щоб у всім згідно з царським наказом і нашими правами негайно зробили порядок. Про полковника Нечая не думаю, аби міг говорити такі слова: що буде громити царських людей і битися з ними як з неприятелями; одначе велю і то розслідити і після слідства розпоряжуся по військовому праву. А на Лупулові жити (козакам) заборонимо, і надалі під карою смерти закажемо чинити які небудь кривди чи зачіпки» [2]).

Далі посли поставили жадання, щоб гетьманич Юрий зложив присягу цареві з огляду на вибір. Путивльські торгові люде, бувши на Україні, оповідали своїому воєводі про сей намір гетьмана: буде рада, і на тій раді гетьман хоче зложити гетьманство і просити військо, щоб вибрало гетьманом його сина, а самим послам їхавши довелося чути від усяких людей війська Запорізького, що рада відбулася і гетьман здав гетьманство на сина, «і тепер гетьманом всього війська Запорізького став той син Юрий».—«Ти б, гетьмане, звелів своєму синові зложити при нас обіцянку перед святою Євангелією, що государеві нашому, царицї і царевичу буде в підданстві вовіки нерухомо, служитиме і добра хотітиме—як і ти перед Євангелією свою обіцянку вчинив». Але гетьман відмовився, як ми вже знаємо [3]), тим що за його життя гетьманська влада при нім, і Юрий як стане гетьманом по його смерти, тоді й присягу вчинить.

Потім, маючи на увазі царського листа, одержаного мабуть в дорозі, посли порушили справу оселення стрільців у Київі: цар велів їм жити в Київі з сімями, і для того треба дати їм місця під садиби і ґрунти під ріллю,—аби вони на несподіваний неприятельський напад завжди були готові; але полковник і війт київський без гетьманського наказу ґрунтів не дають, і стрільці з сімями живуть в шалашах. «Ти, гетьмане, пишеш цар. вел. про злі замисли турецькі, польські і кримські, що мають прийти на царські городи війною, а коли ратним людям не дадуть ґрунтів під двори і під ріллю, то ви ж самі наведете руйну на місто. Стрільці без дворів у Київі жити не будуть, розійдуться, а коли щось станеться з Київом через недостачу «осадних людей», се буде з вашої вини. Тепер мешканців у Київі мало, і вони часто виїздять, а стрільці житимуть постійно, і від неприятельських нападів буде безпечно. Тому, гетьмане, написав би ти київському полковникові скоро, щоб він негайно велів дати ґрунти стрільцям під садиби і ріллю».

На се гетьман відповів ухильчиво: «В Київі мені давно не доводилося бути, але від тих, що у них під город забрано ґрунти, і досі клопіт і плач великий. Трудно селити на чужих ґрунтах: тим ломиться право».

Писар же і осавул заговорили «шумно»:

«Як же се можна зробити: відібрати власні стародавні ґрунти, надавані святій соборній церкві від великих князів руських і королів польських, або хочби й власні доми й ґрунти козацькі і міщанські та дати під садиби стрільцям? Тим наведемо на себе люту біду! Ляхи відібрали були у гетьмана стародавню його маєтність Суботове, і за сю кривду досі ллється кров—аби й нам на себе не навести такого ж! В Київі можна

---

[1]) Вираз неясний: чи тоді як військо збереться в похід, чи після походу; з змісту друге здавалось би правдоподібнішим.

[2]) Акты III с. 576—8. [3]) Вище с. 1568.

й без московських стрільців обійтись, а такою малою скількістю від неприятеля не оборонитись!».

«І відмовили рішучо, що давати ґрунти під садиби і ріллю ніяк не можна».

Посли відповідали теж досить різко: «Чи се пристойна річ, щоб указ цар. вел. про стрільців і салдатів не був виконаний? Воєводи бувають з людей поважних, думних (з царської думи), для їх чести й оборони, і на випадок несподіваного неприятельського нападу при них бувають великі відділи кінного і пішого війська. Тепер, коли станеться якась халепа над Київом і воєводами, се не буде на славу царського імени. І тому не можемо надивуватись, як се стрільці й салдати вже другий рік як приїхали до Київа за царським указом, а й досі не мають де голів своїх приклонити: блукають з жінками й малими дітьми між дворами, терпнять мороз, дощ і слоту, спеку і порохи, і з того помирає їх багато: не те що дивитись на них жахливо, але й чути страшно, що таке немилосерде ліється. Ти, гетьмане, зараз би повинен дати їм ґрунти, нічим не відмовляючись. А вам, писарю й осавуле, приставити до гетьманських слів не годиться: так роблять тільки негідні люде, а ви робите царському ділу «розврат», забувши його ласку до вас! В домах своїх ви не тільки своїм челядникам покої ставите, але й псам буди, коням стайні, худобі хліви—а військові царські, в службі й. вел. не мають де голови прихилити? Бога побійтеся. Сорому не маєте! Чи то ваша любов до одновіріців—православних?»

Гетьман сказав, що подумає про се й дасть знати через Виговського й Ковалевського [1]).

Посли вернулися ще раз до непорозумінь козацької старшини з воєводами на Білорусі. Козаки ставлять свої залоги в воєводських повітах, де сидять царські воєводи; силоміць записують міщан і селян в козаки, виганяють шляхту з покозачених маєтностей, бються з царськими людьми і под. Покозачені люде говорять «смутные рѣчи»—нібито вибрали вони на польське королівство Ракоція, а про самого гетьмана цареві стало відомо: «Говориш ти, що вел. государ до тебе і всього війська Запорізького милостивий, а бояре вас буцім ненавидять, щиру твою службу цареві не доносять і не об'являють. Так се тобі хтось сказав про бояр ‚на ссору' не правдиво: боярам цар. вел. тебе ненавидіти нема чого, вся служба твоя і вел. государеві і боярам його відома, нічого від вел. государя не затаєно. Ти, гетьмане, таким воровським смутним словам не вірь!» [2]).

Гетьман потвердив свою піддаячу вірність і обіцяв вислати на Білорусь «чоловіка уважного і годного», щоб припинити на далі конфлікти між козацькою і воєводською адміністрацією [3]).

На кінець прийняли ще жалі дворян і боярських дітей Брянського, Карачівського, Рильського і Путивльського повітів на їх підданих, що повтікали на козацьку територію до Новгородка-Сіверського, Почепа, Стародуба—підчас коли сі поміщики були в походах на Білорусь в 1654 і 1655, і тепер приходять та їх садиби грабують, побивають їх родини, а селян і хлопів забирають з собою «в черкаскіе городы», полковники їх не розшукують і не видають. Гетьман обіцяв видати нові накази. На тім авдієнція скінчилась.

---

[1]) Акты III с. 579—80. [2]) Тамже с. 582. [3]) В друкованім (583. I) тут єсть прогалина—II доповнює текст статейного списку в Малор. пр. ст. 5833/22 л. 84: «а которые будут самовольники без его, гетманскова росказанья в воеводства и волости цар. в-ва въезжают и меж царскими людями...»

Другого дня знову прийшов Виговський і говорив послам: «Не майте за зле, що вчорашнього дня не приніс я вам гетьманської відповіди про київських стрільців: велів гетьман бути у мене на розговорі шведському послові, а мені наказав добре розвідатись у нього, яка гадка шведського короля про мир: прочитати йому всі причини дані з боку шведського короля до порушення договору, та намовляти, щоб він свої неправди перед цар. вел. виправив, а як не виправить і з царем не порозуміється про мир і згоду, то гетьман і військо Запорізьке будуть йому неприятелями. Шведський посол вислухавши ті королівські неправди, завагався, розуміючи їх справедливість. А колиб вел. государ вважав за добре, щоб ми післали свого посла до шведського короля, щоб припинити війну, ми і то зробимо. Бо знаємо, що шведський король поєднався з різними володарями і королями».

В справі київських стрільців гетьман післав до Київа товариша Ів. Волевача, щоб підшукати для них ґрунти під садиби і ріллю, і що він напише, з того можна буде обміркувати. Але посли не задоволилися сим і вичитали дуже гостру науку за те що на вчорашній авдієнції писар і осавул «говорили розвратно и шюмно», так що викликали сумнів що до своєї вірної служби. Нині ти клявся, що вірно служиш вел. государеві, а вчора говориш на всякий розврат і непристойні слова видумуєш». Писар просив на нього не сердитись, бо він говорив так з гетьманського наказу, против гетьманського наказу инакше говорити йому було неможна,—«а більш усього перешкоджає в тім осавул Ів. Ковалевський—дуже суперечиться в тім зі мною перед гетьманом; може б йому якийсь дарунок дати, щоб у тім не чинив перешкоди».

Посли домагались закінчення своїх переговорів—щоб гетьман на всі пункти дав відповідь на письмі й відправив їх не затримуючи. Писар обіцяв то гетьманові переказати [1]).

Наступного, 25 н. с. червня Виговський прийшов і повідомив, що гетьман велів приготовити листа цареві і відправити послів, а відповідей на письмі дати не може, бо такого звичаю нема: «Що гетьман говорив з вами в господарських справах, ви то вел. государеві передасте і без листу». Посли настоювали, щоб таки дано їм ті писані відповіди, аби гетьман потім від своїх слів не відрікався: Те що говорено гетьманові, він позабуває, а як буде «отвѣтное писмо и ему рѣчей своих отмѣнить будет нельзѣ». Намовляли також писаря, щоб він видав їм листи цісаря, шведського короля, Ракоція, хана, господарів, і всякі вісти. Писар обіцяв—«хоч би прийшлося від гетьмана й постраждать», і того ж дня приніс 9 листів в оригіналах і кілька копій, між ними вірчі листи Парчевича, Ліліекрони, Шебеші й ин. і сказав такі вісти: король з посполитим рушеннєм іде під Камінець, з ним 18 тис. цісарського війська, і гетьмани коронні стягають військо. Гетьман велів Антонові Ждановичу йти також туди, шведське військо піде з ним також [2]).

Нарешті 28 червня н. с. після обіда прийшов Ковалевський, і запросив на відправу—«на отъѣздѣ поеднатца», як се записує звідомленнє,—«а лист до цар. вел. і відпуск ваш зовсім готов».

Церемонія була дуже коротка. Гетьман взявши від писаря листа передав його Вутурлину з етикетальними вірнопідданчими фразами: «Ми його цар. вел. служити і всякого добра хотіти і против неприятеля стояти і битись і кров свою проливати, не жалуючи голови своєї готові, і від царської високої руки не відлучимось». Посли

[1]) Акты III с. 583—4. [2]) Акты XI с. 684—5.

прийнявши листи поїхали до дому, провожав їх Ковалевський, а згодом прийшов Виговський—з прощальними дарунками від гетьмана—по коневі окольничому, його синові й дякові, і грошима окольничому на 20 рублів, а дякові на 13. Потім іще підписок Федькович приніс від Виговського два листи «вістові», і посли поїхали. Проважали їх Виговський і осавул Мисько верст в 5, «і поклонившися звичайно і попрощавшися, поїхали назад» [1]).

---

Листа гетьманського до царя, посланого з Бутурлиним, не маємо. Відомости Бутурлинової реляції доповнюються з одної сторони його реляціями, посланими цареві підчас посольства (в посольськім звідомленню заховалось їх три) [2]), з другої—звідомленнями Лілієкрони, Шебеші і Данила, що пробували у Чигрині в тім же часі [3]). Починаю з тих реляцій. Політична ситуація, за відомостями зібраними послами, в середині й другій половині червня н. с. представлялася так:

Від Ждановича давно не було вістей, мабуть він під Пинським або під Берестем. Стоять з ним війська: мунтянське, волоське, шведське і семигородське, бють і громлять непрія́телів царських Поляків: вони з усіх городів тікають, ніде не приймають битви. Коруне військо втікало до Замостя, до Камінця Подільського, до Львова, під Сокаль і на Волинь; під Сокалем стоїть невелике військо з гетьманами коронними, а литовський гетьман утік за Німан, не давши бою під Берестем, і тепер там, в Берестю залога Ракоціева. Відомости про пляни союзників дані підписками і ріжною старшиною (знатные люди) потверджували те, що розповів батько писаря. Ждановича випраавлено в січні (с. с.) з таким дорученнєм: зійшовшися з Ракоціем і з військом мунтянським і волоським іти на польські городи, сі городи воювати і займати (засе́дати). Договір з Ракоціем на тім: городи по Вислу, де жили благочестиві руські люде і (православні) церкві були, мають бути прилучені до козацьких городів [4]). Волоський господар прислав 6 тис., мунтянський 3 тис., під умовою що військо Запорізьке і Ракоцій за те буде їх боронити від кожного неприятеля: коли наступлять на них Турки або Татари, Запорозьке військо і Ракоцій будуть з ними разом стояти і їм помагати; а на коронні городи оба господарі ніяких претензій не мають.

Шведський король довідавшися про сей похід і пляни Ракоція на Польське королівство (хо́чет быти на корунѣ Польской королем), присилав до гетьмана своїх посланців [5]), прохаючи щоб городів де стоять шведські залоги союзники не зачіпали й не воювали, а він сам з військом бранденбурського курфірста буде разом з козаками воювати польські городи. На плян Ракоція—стати польським королем шведський король не погоджується, і сам таких претензій не має, а стоїть за те, щоб Польщу як державу скасувати («снести б Коруна вся»), а польські володіння поділити «за промысл войсковой», як военну здобич—котрі землі кому зручніш (кому гдѣ ручнѣе). Гетьман пристав на сей плян повної ліквідації Польщі [6]) і поділ її земель—«чтоб Коруна

---

[1]) Акты XI с. 685—8. [2]) Акты III 584 і X с. 681 і 682.

[3]) Звідомлення Лілієкрони з 12 с. с. червня і Данила з 15 в Архиві Ю.З.Р. III VI с. 287 дд. Дневник Шебеші в Monumenta Hungariae XXIII с. 517.

[4]) «Городом твоего цар. вел. войска Запорожскаго». III. 585. Се те що казав і Остафій Виговський.

[5]) Розуміються післанці, що приїздили перед Лілієкроною.

[6]) «А учинити так чтоб Коруна Польская у Ракоцы у Свейского в титлах не именовалась: так бы учинить, будто коруна Польская и не бывала».

Польская рознести»: як знищать польські сили до останку і по всіх городах поставлять свої залоги, тоді гетьман, шведський король і Ракоцій поділять між собою городи—«котрі городи кому будуть зручніші». Але Ракоцій на се не погоджується, «щоб Корона перестала іменуватись», хоче бути на королівстві польськім, іменуватися королем польським і венгерським. Кінець кінцем шведський король се віддає цілком на волю гетьмана [1]).

Досі союзні війська повоювали Велику й Малу Польщу і городи забрали по Вересте Литовське, де поставили залогу Ракоція. Польське і Литовське військо, як сказано, розбіглось, але королеві, що пробуває на шлезькій границі, цісар уже прислав 6 тис. війська, і можна сподіватись іще більшого. В Камінці Подільськім польське військо чекає в поміч собі Турків, Кримців і Ногайців.

Хан і нуредлін уже виступили на поміч Полякам і стоять від Чигрина тільки в 20 милях. До гетьмана хан прислав післанців з повідомленнем, що султан велить йому йти війною на Волохів, Мунтян і Венґрів, воювати їх і в полон забирати, за те що пішли на Поляків без дозволу султана. Хан кличе гетьмана йти з ним «по прежней своей дружбѣ»—воювати разом, а коли не піде, хан має наказ іти на нього самого [2]).

Султан велів також баші сілістрійському й иншим з великим військом іти на Волохів і на Семигород, і вони тепер переправляються через Дунай.

Гетьман переказував ханові через його післанців, щоб він на Волохів і Венґрів не йшов і вертався назад, гетьман на Мунтян, Волохів і Венґрів іти з ним не може, бо має заприсяжену приязнь і союз з ними. «Коли ви підете на них, великий государ пішле на вас своїх воєвод з великим військом, і Донським та Запорізьким козакам накаже воювати Крим, все ваша кочовище зруйнувати, жінок і дітей забрати в полон, а я з Ракоцієм, з Волохами й Мунтянами, і шведський король також будемо проти вас разом стояти і битись, та й не тільки против вас, але й против турецького султана будемо битися разом» [3]).

Як вище сказано було, гетьман і старшина встигли в значній мірі переконати московських послів, що польське обвинуваченне, ніби вони підтримують претензії Ракоція на польську корону,—несправедливі, козаки йому в тім не помагають, а ведуть разом з ними і з шведським королем превентивну війну з Поляками, запобігаючи кампанії на знищенне України, що вони замишляють спільно з цісарем, султаном, ханом. Союз козаків з Ракоцієм, з господарями і з королем шведським мав на меті придбанне союзників для війни з Польщею, а ще більше—запобігав можливому союзові Польщі з ними: притягав їх до ліґи антипольської, перспективами польської спадщини, щоб не дати Полякам змоги взяти їх в орбиту своєї ліґи, зверненої против України тільки в першім лінії, а в дальшім пляні небезпечної також і Москві. Тому рішучо відмовляючись від плянів Ракоція на польську корону, гетьман і старшина настоювали на дальшій участи в против-польській кампанії, спільно з Ракоцієм і Карлом-Ґуставом, ставлячи своїм завданнем прилученне до козацької території православних країв до Висли. Коли раніш гетьман на бажанне Москви обіцяв відкликати Ракоція, тепер про се не було вже мови. Натомість просив Москву помагати йому військом против Татар і Турків.

---

[1]) Акты Ю. З. Р. с. III 585—6.
[2]) Порівняти лист хана з-під Шаргороду, нижче с. 131.
[3]) Акты Ю. З. Р. III с. 586—7.

З дневника Шебеші знаємо, що Лілієкрона з'їхався з ним у Феерварі 14 травня; тамже був і Данило Калуґер—котрого Шебеші далі зве «козацьким послом». 6 червня вони були у молдавського воєводи [1]) і 9 переїхали за Прут—де заночували в полі, «маючи страх одночасно перед Поляками і Татарами». 11 переїхали Дністер під Сорокою, і другого дня під Жабокричом, в «Бучманськім лісі» [2]) ледви не наскочили на татарську чату, 200 чоловіка, тільки щасливим випадком проїхали иншою дорогою. В Баланівці стріли Зеленського з його військом і після сього вже їхали безпечно. 18 приїхали до Суботова, а 20 до Чигрина.

Лілієкрона в своїй реляції пояснює, що з Суботова вислали вони до Чигрина наперед Данила. Але його прийняли тут зо всім не ласкаво і протримавши кілька днів, дали йому таку відповідь: коли нове посольство не привозить нічого иншого понад те з чим приїздив Велінґ, то гетьман не має що з ним говорити. Не знаючи, що там наговорив Велінґ, Данило і Лілієкрона не могли нічого иншого зробити, як показати Виговському всі документи дані їм від короля—з котрих видно було, що Карло-Ґустав принціпіяльно готов прийняти всі жадання Запорізького війска. Тоді настрої змінились, Лілієкроні післано запросини, щоб приїздив, і Виговський виїхавши за півмилі на зустріч, привитав його іменем гетьмана і переказав, як йому приємна зичливість і незмінна приязнь шведського короля [3]).

Невважаючи на присутність московських послів, Шведів з помпою впроваджено до Чигрина, і вони мали те переконанне, що се було зроблено умисно, аби Москва побачила на власні очі, як козаки цінять приязнь і союз з шведським королем. Лілієкрона говорить, що так Виговський пояснив йому присутність московських послів в Чигрині—мовляв гетьман хотів, аби Москва побачила сю честь, зроблену Шведам, а Данило в своїй реляції дає таке пояснення від себе [4]).

Приїхавши до Чигрина Лілієкрона попросив авдієнції у гетьмана і «полковник Ковалевський» справив його з тим до Виговського. Лілієкрона передав Виговському лист короля «з відповідними компліментами», Виговський попросив показати йому вірчого листа, і по сім направив його до гетьмана, попередивши, що з огляду на недугу гетьмана його не треба томити довгими промовами. Тому Лілієкрона, передавши королівського листа, лише в коротких словах запевнив приязнь свого короля і його бажання підтримувати старе приятельство Шведів з військом Запорізьким. Гетьман відповів через «канцлєра», заневняючи, що на нічию вірність і слово він не може так покластися, як на шведського короля, і тому нічого більше не бажає як заховати на завсіди таку надійну приязнь. Він тішиться, що нарешті прибув посол уповажений до вчинення формального союзу, і доручає канцлєрові обговорити сю справу і довести до кінця.

«Все се відбувалося в присутности сина Хмельницького. Знаючи, що все військо Запорізьке вибрало і проголосило його гетьманом, і його батько за своєю недугою здав на нього весь реґімент, я поґратулював йому іменем в. кор. вел., додавши відповідні

[1]) 18 (28) травня воєвода Стефан писав гетьманові—дякуючи за прихильні обіцянки всякої помочи против Татар, переказані недавно через воєводиного писаря: «Посилаємо листа від отця Данила, посла й. м. короля шведського,—його самого щоденно чекаємо, разом з иншими шведськими послами, заповідженими до Криму—як з того ж листа в. м. вирозуміти рачиш».—Акты Ю. З. Р. XI с. 726.

[2]) az bucsmani erdön—може Кучманський?

[3]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 287, переклад с. 294. [4]) Тамже с. 301.

компліменти, і се було дуже приємно його батькові—він заявив, що власне хоче сповістити про се в. вел. і приятельськи попросити, щоб в. вел. після його сметри зіставалися в щирій приязни й прихильности до його сина» [1]).

В розмові з Виговським Лілієкрона перед усім довідався, чому так нещасливо пішли переговори Велінґа—я вище наводив се оповіданнє. Лілієкрона очевидно постарався все зробити, щоб загладити неприємне вражіннє від розмов з Велінґом, на се давала йому змогу звісна нам деклярація Карла-Ґустава, де той обіцяв не заперечувати ніяких претензій козаків на польські землі, поскільки вони не дотикали тих північних провінцій, які він застерігав для Швеції—а козацькі претензії дійсно не дотикали їх (хіба може щось трохи на Підляшу).

Таким чином сей пункт міг бути полагоджений—коли б не лишалося неясности що до претензій Ракоція: шведський король супроти них займав більше менше таку саму позицію не вмішання, як і супроти претензій козацьких, і полишав їм самим розмежуватися в Малопольщі і на Руси. Перед Данилом—каже Лілієкрона, «вони» (се могло значити Виговського і Ковалевського) заявляли одверто, що хочуть одержати всі землі до Висли [2]). Той факт що шведський король, чи його посли не виявляли бажання явно і рішучо підтримати сі козацькі домагання, розхолоджував козацьку сторону до союзу з Шведами і стримував переговори—поки не прийшов повний крах Ракоція, що звів його цілком зі сцени і розвязав руки шведському королеві.

З другої сторони, побачивши в інструкції Лілієкрони дорученнє розвести козаків з Москвою, Виговський в першій же розмові дав йому ясно зрозуміти, що про повний розрив козаків з Москвою не може бути мови. Мовляв, коли Турки і Татари замишляють наступ на козаків, їм треба підтримувати з Москвою приязні відносини; але се не може перешкодити союзові з Швецією: козаки будуть посередничати і вести до замирення Москви з Шведами, і мають всяку надію на полагодженнє: мовляв, московські посли дали тверду обіцянку, що цар не буде помагати Полякам, і гетьман і його канцлер сподіваються, що їм удасться стримати Москву від неприятельських операцій в шведських провінціях. Лілієкроні нічого не лишалось більше, як згодитися, згідно з даною йому інструкцією, на козацьке посередництво—тим більше що Данило запевняв, нібито йому з козацької сторони було сказано, що коли Москва не припинить своїх ворожих операцій в шведських землях, гетьман сам об'явить себе неприятелем Москви і піде на Московські землі з своїм військом. Тому Лілієкрона заявив, що король радо приймає посередництво гетьмана—охотніше ніж кого небудь иншого, і зараз було рішено, що разом з московськими послами гетьман пішле листа цареві, намовляючи його до згоди. До Карла ж Ґустава поїде Ковалевський і повезе гетьманську деклярацію в відповідь на його деклярацію—себто буде формально заключений союз, скоро тільки порішені будуть ріжні деталі. Такими були—розмежуваннє претензій на польські землі, воєнна поміч королеві з козацької сторони, і т. д. Як тільки виясниться, що з боку Татар нічого не загрожує, так гетьман зараз же збере в поміч королеві 20 тисяч козаків. Але тепер ситуація критична: хан персонально виступив в похід з 60 тис. Орди і стоїть над Дністром, де гетьман поставив свою залогу, щоб не пустити Татар на своїх союзників: обох господарів і Ракоція. Хан прислав післанця—намовляти гетьмана, щоб він не тільки перепустив Орду, але й своє військо

[1]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 288 (пер. 294—5).
) Тамже с. 290 (пер. с. 297).

прилучив до неї, щоб громити волоські землі й Семигород. Гетьман на се відповів, що він не може нарушити союзу й присяги сим своїм союзникам, і коли хан нападе на них, то се буде кінець приязни його з гетьманом, бо гетьман обіцяв боронити їх від усяких нападів. Кілька день тому він послав свого чоловіка до татарського табору, щоб докладно розвідатися про їх наміри і від того будуть залежати козацькі приготовання і операції. Лілієкроні ж і послам Ракоція і господарів нема що й думати їхати до хана. Підчас походу хан взагалі не приймає ніяких посольств—послів відправляють до його столиці і вони там мусять чекати його повороту, майже в ролі бранців. І так уже хан затримав попередніх послів Ракоція і господаря молдавського і віддав під варту.

Тому Шебеші й посол молдавського господаря рішили вертатися назад, Лілієкрона ж рішив чекати закінчення переговорів. Гетьман подав йому надію, що йому ще може вдатися вплинути на хана і інтересах шведського короля. Так Лілієкрона доносив своєму королеві 12 (22) червня [1]).

Взагалі перші враження Лілієкрони були досить оптимістичні. Приїзд шведських послів і їх запевнення, що шведський король вповні готов підтримати пляни і наміри козацького війська,—в сім менті коли ще невідомо було, що він властиво вийшов уже з гри,—очевидно підніс настрій в гетьманській кватирі. І гетьман і його канцлєр не жалували ріжних приємних перспектив, обіцянок і запевнень на шведську адресу. В постскриптумі до своєї першої реляції, зложеної в день приїзду, Лілієнкрона описує, як після офіціяльних переговорів, під вечір («після обіду») «секретар Хмельницького» ще раз попросив його до канцлєра, бо гетьман велів себе перенести туди, щоб побалакати з послом в кругу старшини. Наговорив йому ріжних приємних слів, випив кубок за здоровле короля, сказав, що того дня приїхав другий московський посланець, з дорученнем відтягти гетьмана від короля, обіцюючи йому великі гроші, коли він схоче обернути своє військо проти Шведів [2]). Але гетьман, мовляв, відповів, що даремні сі заходи: він занадто цінить приязнь шведського короля, і посол може повідомити свого «вел. князя» (царя), що гетьман не тільки зістається вірним приятелем шведського короля, але як і раніше говорив і писав: коли вел. князь не дасть кородеві сатисфакції за починені шкоди і не замириться, то гетьман з ними не буде далі підтримувати приязни: він хоче бути приятелем приятелям шведського короля і ворогом його ворогам. Кімната була повна старшини і козаків, завважає Лілієкрона, і гетьман кілька разів повторив се прилюдно. Тільки зараз, поки нема відповіди від Татар, він не може рішитись на що небудь, завважив гетьман. Але військо стоїть на поготові і може однаково скоро напасти на Москву як і на Татар; гетьман хоче тільки знати, де тепер пробуває король, і що діється в його армії [3]).

Діялися в ній під сю пору річи дуже сумні, як ми бачили вище, і як би гетьманові було звісно, де обертався король, він мабуть говорив би инакше з його послами.

---

[1]) Тамже с. 291 (пер. 297—8). Шебеші в своїм дневнику віданачає тільки: «22 (червня) був у гетьмана Хмельницького. 12 липня були на обіді у канцлєра Виговського, разом з шведським послом. 8 вкрадено у мене 200 талярів, обшиту хутром шапку і ланцюг від кінського убору».

[2]) Данило також доносить, що за першим московським послом приїхав другий. Але з звідомлення Бутурлина не видно, щоб тоді приїхав хто небудь з Москви. Хиба якийсь незначний гінець, не так від царя, як від котрогось з пограничних воєвод. [3]) Архив III. VI с. 293 (пер. 300).

Але вісти про вихід шведського війська ще не дійшли до Чигрина. А навпаки Ліліекроні казали, що Жданович у своїх реляціях дуже хвалив шведську армію: ласкаві відносини короля до нього і всього війська, приязні відносини між шведськими воїнами і козаками, і сі відомости робили дуже приємний настрій на чигринськім дворі. На Ракоція ж, казали Ліліекроні, Жданович дуже нарікав,—ми сі нарікання вже знаємо; Ліліекрона каже, що вони викликали у гетьмана невдоволення против Ракоція, і се потверджує й Шебеші.

---

Данило Калуґер крім доручень шведського короля привіз гетьманові також листа від бранденбурського курфірста—не знати чи за відомом шведського короля чи на власну руку. Бранденбурський курфірст в сім часі ще вважався союзником Шведів. Весь час зручно маневруючи між Яном-Казимиром і Карлом-Ґуставом і в залежности від обставин трактуючи то з одним то з другим, він при кінці попереднього року, по довгих торгах добився від шведського короля згоди на свої суверенні права в Пруссії. Се була його головна мета, яку поставив він собі, використовуючи суперництво Яна-Казимира і Карла-Ґустава. Осягнувши її договором в Лабіеві (Labiau) 20 листопаду, курфірст завів переговори з Яном-Казимиром (за посередництвом Лізолі) і в січні 1657 р. запропонував замирення під умовою, що Польща признає йому те, що признав шведський король: суверенність його влади в Прусії і скасованне васальної залежности від польського короля з титулу сього володіння. Коли одначе прийшли відомости про наступ на Польщу Ракоція з козаками, курфірст перервав сі переговори, і очевидно став і собі шукати звязків з козаками, щоб увійти в нову ліґу. Про се знаходимо згадку в листі гетьмана, висланім з Данилом Калуґером—його недавно знайдено в пруськім державнім архіві, і поки що він являється єдиним документом сих зносин [1]).

«Наясніший електоре Св. Римської імперії, пане і приятелю найшановніший. Ніхто не може мати сумніву, що як найсмачніша присмака нам коштує, коли замісце розкішного обіду дістаємо від когось свідоцтва приязни і щирої прихильности. Бо се привілеґія приязни, що вона не робить уйми навіть і кільком контраґентам, коли рівно розділює між ними гонори і вигоди. Тому так ґаняють за нею і здобувають всякими заходами—особливо приязнь правдиву і щиру. Ми від вашого електорського в-ва вже й раніш мали гойні запросини до приязни, але ще більше відданими і прихильними до в. вел. зробив єси нас, коли й нинішнім (писанням) нас до того понудити не занехав. Як нам се було приємне і учинне,—нехай і в. вел. переконається з того, яких нас матиме готових до послуг, на кожне навіть незначне доручення чи заклик. Віддавши таким чином подяку за пропоновану останнім листом приязнь, свідчимо нашу безсумнівну любов в. вел. і обіцяємо добровільно і невимушено не облишати в. вел. в ніякій потребі, а показати і неприятелям в. вел., яких прихильників в. вел. в нас має. Нехай буде певен (в. вел.), що се приреченне наше буде сповнене вірно, бо Нація Наша [2]) тим способом звикла здобувати собі приязнь, коли тільки переконується, що друга сторона не прийме їх невдячно. У всім покладаємось на докладне оповіданне пана Данила: він усе потрібне ширше оповість і не промине нічого з нашої

---

[1]) Факсиміле сього листа видав Д. Олянчин в збірнику «Хліборобська Україна» кн. пята. Латинський стиль оригіналу дуже складний і заплутаний, я старався виложити його зміст можливо ясно.

[2]) Natio Nostra—з великими літерами.

готовности. Ми ж поручаючись покірно щирій ласці в. вел., благаємо у всеблагого Господа міцного здоровля в. в-ву і щасливих літ. Дано в Чигрині 21 червня 1657 р. В. електор. величности зичливий приятель, до послуг готовий Б. Хмельницький гетьман війська Запорізького».

Коли сей лист писався, 1 н. с. липня, «великий курфірст», вважаючи на вихід шведського короля з Польщі на війну з Данією, відновив переговори з польським королем, бажаючи своєчасно «вийти з гри»—як йому радили його польські кореспонденти, і в серпні, скоро після смерти гетьмана, був готовий начерк трактату, котрим курфірст, за ціну звільнення з васальства, обіцював уже Польщі військову поміч против Швеції. Можливо, що від Беньовського гетьман мав відомости про можливість такої зміни; але політичний звязок з курфірстом через те не тратив ваги в очах його і старшини.

Гетьман виправляв з сим листом Данила—мабуть разом з послами обох господарів і з своїм посольством до Царгороду—про се довідуємося з листу гетьмана до воєводи Щербаня, з 18 (28) липня [1]). Гетьман повідомляє, що він все військо скликав до табору, для охорони від Татар, вислав свого посла до хана, і що він довідається про його наміри, на підставі того уложить дальший плян; висловлює надію, що хан послухає його порад і занехає ворожі пляни против його союзників. Зрештою про все, що довідається про Орду, і які вісти будуть з Царгороду, обіцяє повідомити. Лист держаний взагалі в тоні спільної боротьби в інтересах православної віри против мусульманського світу.

Переходимо до відомостей Шебеші.

Сим разом маємо від нього чимало. Крім цитованого вище дневника його подорожі заховалась його реляція, вислана князеві в останніх днях червня н. с., і потім кілька записок з його довгого чигринського побуту—від 20 червня до 16 серпня н. с.; вони писані здебільшого без днів і не приведені до ладу [2]), містять всяку всячину, що доводилось Шебеші чути—на жаль часто без зазначення, від кого саме і коли. Се зменшує їх вагу, хоча ясно, що сі вісти і розмови походять головно від Виговського. В кождім разі вони інтересні, як відбиттє того, що говорилося тоді в Чигрині,—хоча б для «дипльоматичного вжитку», а дещо таки й незвичайно інтересне, так що я вибираю все інтересніше, дещо систематизуючи сі розкидані звістки, підбираючи матеріял разом, пропускаючи деякі незрозумілі місця. Записки мають характер сирового неупорядкованого матеріялу. Подекуди фрази недокінчені, або записані на стільки «для себе», що їх не можна зрозуміти. Надаючи велику вагу своєму матеріялові, досі не заведеного до нашого історичного обігу—хоч опубліковано його вже більш як півстоліття, я крім перекладу споряженого віденським спеціялістом-перекладчиком, звернувся до відомого мадярського історика проф. Домановского, щоб він доручив якому небудь будапештинскому спеціялістові зробити другий пареклад для контроля, що він і зробив ласково, сам його провірив і виправив. За всім тим дещо таки лишається неясним.

Починаю від звідомлення Шебеші [3]). «Прибувши разом з шведським послом до гетьмана,—пише він Ракоціеві—я передав йому вашого листа і пункти згідно з інструк-

[1]) Monumenta Hung. XXIII c. 307.

[2]) Сіляді видав їх з паперів Шебеші що переховуються в архиві гр. Viczay в Гедерварі під загальним заголовком «чигринських записок з 20 червня до 16 серпня» в Monum. XXIII с. 531 дд. Далі я цитую просто сторінки сього видання. [3]) Monumenta XXIII ч. 310.

цією [1]). Він не згодився, щоб ми їхали до хана, бо він має велике завзяття на наші три краї і всі сили збирає на їх знищення. Від воєводів вчора вечером прийшли листи [2]), що три їх каларащі заковані в кайдани, і ваш гонець Крачон. Воєвода писав ханові про прихід послів від шведського короля і від в. м.—але той заткнув уха і нічого не хотів слухати. Він сам вийшов, перейшов уже за Дніпро, його посол був у гетьмана і всяко обробляв його, щоб він розірвав союз з в. м. і йшов з ним пустошити наші три краї. Його милость гетьман післав на се свого посла з короткими словами: коли хан хоче бути з ним у згоді, нехай не йде на його союзників, инакше гетьман розірве з ним згоду і буде його неприятелем; козаки в зборі, коли хан рушиться, він піде за ним і дасть йому бій. Під Камінець він також післав 20 тис., дорога (Татарам) буде відтята, так щоб вони не могли сполучитися з Поляками. Гетьман чекає тільки свого посла (щоб знать), як заявився хан: чи хоче зістатися в добрих відносинах, чи ні. Тоді гетьман хоч хорий, сам виїде до війська.

«Московський посол також тут; нема що боятись, аби вони дали поміч Полякам. П. Барчай написав мені, що Турки хочуть на новий місяць зайняти Єне [3]); тіга темешварського баші казав його чоловікові, що той чекає лише кінця байрама. Вашій м-и не пошкодить посунутися з військом під Камінець, щоб післати поміч (туди), бо війська тут досить. Гетьман обіцяв поміч, але Турків більше, і вони можуть наробити в краю великої шкоди.

«Антін—тамошній козацький ґенерал дуже нарікав на в. м., що ви його про ніщо не повідомляєте, а Угри убивають і грабують (козаків) де запопадуть. Гетьман був також дуже ображений, що вже давно не має від вас ніяких відомостей про те що діється

«Веднні (свого часу) розповів був йому, що в. м. вимагаєте Камінця, Львова і Бару; по довгих запевнюваннях він заспокоївся, що такого жадання в. м. не доручали. Він викликав Данила з Суботова—і насамперед спитався, чи ми маємо такі доручення. Той присяг, що ні. Инакше він би з нами й не говорив і зараз би відіслав назад.

«Писав Антін також, що в. м. не пускаєш його на Поляків—бо вони б їх вибили, і що в. м. веде з Поляками переговори.

---

[1]) Сі пункти, summa legationis, як тоді говорилось, се мабуть те що Сіляді видав таможе під ч. 313, означивши їх «серединою липня», але се означення годиться тільки для приписок, дописаних рукою Шебеші, основний текст мабуть належить до першої авдієнції, або завчасу був приготований для подачі. Пунктів пять: 1. Що думає гетьман про посольство до хана, чи воно можливе? 2. Зміст посольства до хана, як воно було доручено в інструкції. 3. Коли гетьман ухваляє се посольство, просити його щоб післав свого посла разом з ними і поручився за гроші, призначені для хана. 4. До того приводити гетьмана, щоб він далі заховуючи свій союз з Москвою не помагав їй ні против нас ні против шведського коробя—«боронь боже аби ми мали домагатись від нього розірвання сього союзу, але коли б щось таке трапилось, чого належить сподіватися від приязни і союзу з ясновельможним гетьманом?» 5. На випадок наступу Татар чи Турків на князівства, щоб гетьман згідно з своєю обіцянкою постарався «положити всякі перешкоди як на морі так і на землі». Приписано до сього пригадку в справі німецьких вояків, що гетьман обіцяв прислати Ракоцієві давніш, і далі конспект: що говорити—з Виговським мабуть, з приводу вістей про наступ Турків на Семигород.

[2]) На сій підставі можна б сю реляцію датувати 25 червнем—маючи на увазі замітку про приїзд посла від мунтянського господаря під 24 червня.

[3]) Jenő в Арадськім комітаті, на зах. границі Семигороду.

«Московське посольство полягає в тім, що цар запевнив гетьмана, що він Полякам не поможе,—посол присягається, що поміч не буде післана.

«П. Виговський обіцяв постаратись, щоб Татари Полякам не дали помочи. Він оповідав, що Поляки пообіцяли Туркам Камінець, але (козаки) сього міста Туркам не попустять, а заберуть собі.

«Тих Німців, що гетьман писав, він не може післати, бо вони стоять під одною фортецею в Литві» (зараз побачимо, що се мова про Старий Бихів).

В записках Шебеші знаходимо сей самий матеріял, що він виложив в своїй реляції, але з деякими небезінтересними додатками і відмінами.

«Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 копей»— починається перша записка, мова очевидно про посольство Вутурлина. Пункти такі: 1. Чи гетьман бажає замирення (царя) з шведським королем? Гетьман сердито відповів, що цар мусить замиритись і нагородити шкоди вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо коли вони не замиряться, (гетьман) разом з Татарами й Турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі города і фортеці Старого Бихова, в Білоруси, що піддався гетьманові; але гетьман відказав що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів—тому що його здобули козаки.

«Гнівався гетьман на шведського короля, що він затитулував московського цісаря Moskoviae dux.

«На границі Московії й України (Okraina) стоїть на поготові 75 тис. московського війська; московський цісар полишає гетьманові вести їх, куди хоче.

«Від хана тут часті посли, і тепер чекають якогось мурзу. З одного боку хочуть вони обмінятися присягою з молодим гетьманом і відновити з ним договір, з другого— плянують похід против обох волоських князівств і Семигороду. Гетьман відповів: «Як ви хочете йти на волоські князівства й на Семигород, коли вони ретельно платять цісареві данину і заховують вірність? Як би не заплатили, я б пішов з вами на них. А може ви тому на них гнівається, що вони на моїх ворогів виступили і мині поміч дали? Але ж, сі краї в приязні зо мною, я з ними заложив союз, і вважайте: коли ви хочете рушити (на них), я наступатиму на вас морем і сухопуттю, я піду за вами, куди ви ні підете— чи на сі три князівства, чи підете в поміч Полякам, я пошлю військо на Крим і велю забирати ваших жінок і дітей. Вважайте, чи ви в тих трьох краях добудете більше?

«Виговський сказав, що за Дніпром 15 тис. козаків, мають наказ іти на Крим, коли б (хан) вирушив. Казав також, що московський (цар) не дасть помочи Полякам ні на шведського короля ні на князів.

«Гетьман хоче воювати також з Т. (Турками), просить у шведського царя 5 тис. Шведів, а сам дає 10 тис., аби тільки оповістити се людям. Він посилає до шведського короля свого посла Ковалевського. Розвідувався також, чи (Шведи) не могли б прийти (на Турків) морем з Швеції й Анґлії.

«Виговський сказав, що Поляки пообіцяли Туркам Камінець, аби лишь їм помогли. Вся їх надія в Татарах була і тепер есть, але козаки їх затримують. А про Камінець Виговський казав, що він їм самим (козакам) буде належати, і вони його не попустять нікому» (531—2).

«Антін, козацький ґенерал [1]), що тепер з нашим князем, прислав гетьманові

[1]) az kozak generalis.

скаргу на нашого пана, і гетьман був нею збентежений. По перше, що Угри зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх в такій скількости, що можуть з ними упоратись, вони їх (козаків) грабують і побивають. Гетьман сказав (з сього приводу): «Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити! Моє військо здобуло всі побіди, і воно побороло всі трудноші [1]). А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 тис. козаків і всі Семигородці за один день будуть знищені».

«Другим пунктом написав він, що (Ракоцій) не дає козакам волі в Польщі, так якби держав (Поляків) в своїй протекції (patrocinium).

«Написав також, що князь веде переговори з Поляками і з Москвою, і гетьман тим дуже засмутився, і так висловився, що вже не знає, чи (Ракоцій) йому приятель чи зрадник? мабуть хоче для себе завоювати Польщу?

«З приводу того що Вересте занято (Уграми) сказав: «Як се вони (Угри) взяли? що по сей бік Вісли, то належить нам, і я не попущу того нікому». Ключ від Львова він теж узяв собі(!)

«Він має сумніви що до князя, чи не для себе (одного) хоче він завоювати (occupare) Польщу. Але шведський посол заперечив: кожен дістане свою найку, і для себе її здобуває.

«Не напише нам жодного листа, як там з нашим військом, і воно теж не знає, чого він хоче» [2]) (с. 532—3).

«В розмові з Виговським почув я, що Антін написав, мовляв князь його має за ніщо, в ніяких справах з ним не радиться. Антін не знає зовсім, чого він хоче. Не знає, чи він (Ракоцій) для себе окупує той край, і куди хоче обернутись. Про ніщо не має відомости.

«Дивиться на нас, не як на союзників, але так як на молдавського й мунтянського воєводу—але там він господарів призначає, а нас він не визволив з жодної неволі. Коли він вважає нас за приятелів, добре; коли ні—то ми не для того війну вели, щоб другим щось здобувати, тільки собі!

«Антін не може навіть листа написати—йому взагалі заборонено щонебудь писати.

«Не може гетьманові писати!»

«Як часто (Ракоцій) посилає листи до молдавського воєводи, а до гетьмана ні разу. Не написав, як стоять справи і що він задумує. Все робить з власної голови, так наче все через нього сталося! Тепер шведський король пішов до Прусії [3]); наші люде не знають, до чого воно йде. Сам (Ракоцій липнився)—а не повідомляє нас про свої заміри, і нашим людям [4]) не дає знати, аби ми могли повідомити гетьмана в усяких справах.

«Про поділ Польщі—гетьман хоче одержати ту частину, що по сей бік Вісли. Шведський король—Прусію, Литву, Польщу по той бік Бугу і дві милі за Варшаву. Нарешті князь—Краків і все що по сей бік Бугу (на захід від Бугу) до Варшави—так що Польща має зникнути цілком (533—4).

«В одній розмові з шведським послом Виговський згадав, що йому говорив московський посол: що шведський король і семигородський князь хочуть Польщу для себе завоювати, а вас від того виключити. «Краще вам воювати спільно з нами, ми нею поділимось між собою». Казав також, що хто б не володів Польщею і хто б не

[1]) Властиво—воно було більше подібне.

[2]) Очевидно—слова гетьмана про Ракоція, пор. зараз ниже.

[3]) Отже розмова пізніша. [4]) Тим, що з Ждановичом, очевидно.

панував у ній, вони хочуть затримати за собою Польщу по Вислу, і її нікому не попустять» (539).

«Татарського посла гетьман відправив з такою відповіддю: Нехай хан ясно скаже, чи він йому приятель чи ні, бо коли вони (Татари) підуть на ті три краї, з котрими гетьман має союз, і хоче сей союз заховати, то як Татари щось пічнуть з тими краями, то він буде неприятелем Татарам. Се мусить бути тим показано: коли хан хоче держати союз з козаками, мусить від нього приїхати посол з головних мурз, щоб обговорити сі справи. Коли посла не буде, се буде знак, що згоду з козаками розірвано. Гетьман буде чекати; він не хоче давати приводу до розірвання союзу, але чекає рішення від хана» (533).

«Від шведського посла зажадали повновласти: спитали його, чи є у нього уповаженне на те щоб гетьман вів переговори з Москвою про згоду. Посол відповів, що такого уповаження не має, але гетьман, будучи в приязни з ними (з обома сторонами чи з Москвою?) повинен, посередничати: король готов замиритися на сприятливих умовах. Але з огляду що він повновласти не має, сказано йому, що гетьман не буде з ним про се трактувати.

«Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сприяє Шведам, ніж Москві. В присутности сина він сказав: «Коли я буду вмирати, я накажу синові, щоб він тримався союза з шведським королем» (533) [1]).

«Велінґ так відправив був посольство від шведського короля, ніби то наш пан (Ракоцій) доручив йому жадати від гетьмана Львів, Камінець і Бар. Гетьман тим був дуже заклопотаний. Виговський спитав, чи есть то в його інструкції? Той заперечив, мовляв се тільки наш пан жадає. Мав при собі 300 червоних і показав їх, і з того приводу говорено, що се князь дав йому за се. Виговський зажадав, аби той показав йому інструкцію, що її держав в руці, сягнув щоб вирвати у нього з рук, але Велінґ подер її і сказав, що того нема в інструкції шведського короля, того устно зажадав семигородський князь. На се Виговський відрік: «Коли ти посол шведського короля, як же ти ведеш чужу справу; семигородський князь має досить людей щоб полагоджувати свої справи, він може післати на переговори свого посла!» Гетьман був тим так схвильований, що й тепер, як ми приїхали, він викликав з Суботова Данила і спитав його, чи у нас така сама інструкція—бо коли така сама, то він з нами не говоритиме, і ми мусимо вертатись. (Данило) заручив своєю головою, що такої інструкції у нас нема, і тоді (гетьман) велів нас закликати.

«А Велінґ, як його частували, випив за здорове гетьмана фляшку вина, і випивши розгриз шкляний кубок і з'їв—скоро з того й помер.

«Якби вони віддали Камінець і Львів, аж до Бару, ми були б ще в ближчім сусідстві ніж перед тим, бо відти тільки 20 миль до них». «Але ми не на те вели війну, щоб віддавати їх комусь иншому! ми здобули їх нашою зброєю без чужої помочи» (535) [2]).

«Про Німців, що гетьман обіцяв був прислати нашому панові в службу, відповідь була така, що він їх не може прислати, бо вони на Литві облягають фортецю. Зветься вона Старий Бихів. Вони, мовляв, мусять пильнувати, щоб дати відсіч, коли

---

[1]) Тут записка: Про сі справи написав я 22 (червня) панові бановї.

[2]) В виданню сі дві фрази виглядають як одна цілість. Друге виразно взято з козацьких уст. А перша виглядає як міркування самого Шебеші.

московський (цар) стане помагати Полякам,—треба обережности скрізь. Але се не правда, бо ті Німці в Суботові [1]).

«Сю фортецю (Старий Бихів) Москалі разом з козаками облягали більше трьох років, богато при тім згинуло, нарешті козацький полковник відправив Москалів кажучи, що він здобуде сю фортецю сам, на свого пана, і вийшов в переговори з обложеними, намовляючи їх краще піддатися козакам, ніж Москалям, і ті піддалися козакам, і вони тою фортецею володіють тепер» (533—4).

«Хан і чути не хоче, щоб шведський та угорський посол до нього мав їхати, казали: нехай не їдуть, їх нам не треба. Трьох калараші (волоських гінців) забили в кайдани, і нашого також (535).

«Про те що нам неможна їхати до Татар, була у них рада, і коли ми пішли на розмову до Виговського, іпша там балачка з гетьманом його радників, що нам не можна їхати, бо се була б для них образа, коли б нас там взяли до вязниці а вони (Татари) вже вийшли в похід, і їх натура звісна—нічого від них не добитись, вона міцно тримаються свого, і не треба їх ще більше розпалювати: коли бачуть, що їх бояться, вони тим твердіш тримаються. Коли б наш посол був би там, і мусів вести там переговори, певна річ—від нього жадали б дарунків і він мусів би з тим вертатись; але як побачать вони що другі сильніщі від них, і вони з ними не можуть мірятися, тоді вони самі прийдуть просити згоди, без усяких дарунків (535).

«Другий пункт. Тишкевич і инші писали нам [2]), що 20 тис. Москви пішло їм (Полякам) у поміч; такі відомости вони теж мали; але в московській столиці піднялося велике невдоволення [3])—домагалися щоб Полякам ніякої помочи на гетьмана не давано і союзу з ними (козаками) не розривано, і тоді московський цар написав (з ставки), присягаючись, що він ніякої помочи не давав і не дасть. Теперішній московський посол присягається, що Полякам не дається ніякої помочи. Коли б була дана, то козаки виступили б против них (Москви), бо за договором вони мусять виступити взагалі против кожного неприятеля їх союзників: шведського короля, князя і обох волоських господарів: кто против них зброю підійме, вони в усею силою дадуть тим одсіч.

«Що до помочи [4]), то він сказав, що одна тисяча козаків нічого не поможе; він побачить, що його робити; без Татар (поки з Татарами не вияснено) він нічого не пічне. «Бо коли ми пошлемо ту тисячу козаків, зараз скажуть: «Диви, козаки нарушили договір!» Як наш посол повернеться від хана, будемо знати, чи буде війна чи згода; коли хан підійме зброю, мусимо воювати з Татарами, і Турок буде нашим неприятелем, тоді ми будемо змушені боротися з ним і пошлемо в поміч не тисячу, а 10 тисяч».

«Питав Виговський чоловіка, що прийшов з табору (очевидно Ждановича), чи там чули, що хан уже рушився, і що Турки ідуть на Семигород і обидва Волоські князівства. Той відповів, що такі чутки були під Замостєм, що Татари рушають і Козаки також, і не знати було з ким козаки мають битися: з Татарами, з Москвою чи з Шве-

[1]) В сім місці не дуже ясна записка: «Через Ковалівського переказав я гетьманові, яку відповідь дано що до помочи» (534).

[2]) Кому се нам? виходило б, що послам.

[3]) Villongas—суперечки, бунт.

[4]) Мова про козацький відділ, котрого просив Шебеші, щоб гетьман післав для охорони семигородських границь від Турків при їх сподіваним наступі на Єне.

дами—міркували над сим. Я завважив, що і наш пан не має відомостей про їх наміри» (536—7).

Наступає кілька записок, надписаних числами 25, 24, знов 24 і 28, але я вище вже висловив сумніви щодо дати приїзду посольства Матвеєва; взагалі в сих цифрах щось недобре (див. нижче), і їх не можна приймати за певні дати.

«24. Знову приїхали два московські посли, зміст їх посольства такий, що (гетьман) мусить розірвати свій союз з шведським королем і князем семигородським і мусить іти разом з ним на Волоські князівства, потім на Семигород, завоювати їх і потім звернутися на Поляків. Гетьман відповів, що він сього союзу не розірве, бо шведський король дотримує дану присягу, а він, гетьман, не обіцяв своїм союзникам помочи против Москви. Сказав також, що ті 60 тис. війська, що стоять на литовській границі для помочи Польщі, коли підуть, то не вернуться» (537) [1]).

Під 25 приїзд польського посла і звістка про Лупула, що він обіцює козакам великі гроші, аби вони йому помогли дістати Семигородське князівство. Потім, під 24—приїзд посла з Валахії—«тепер у гетьмана два московські посли, посол польський, шведського короля, семигородського князя і обох воєводів; був і татарський, але вже поїхав» [2]).

«Гетьман сказав, що не пустить нас до хана: мусить попереду зложити договір, тоді наше посольство подасть йому свої пропозиції, коли піде на се, то добре, коли ні... (недокінчено, 537).

«Московський (цар) хоче, щоб козацький (гетьман) був йому підвладний (subjugalis) і робив що йому цар зведить; гетьман має там своїх людей, ті сповіщають його про все. Він так відписав цареві: я піддався не на те щоб робити що ти скажеш. Дай но краще мені своє військо в руки, аби я міг робити з ним що зможу. Я з польським королем уже перед тим бився, щоб вернути свободу мині й козакам, аби вони не були хлопами, але носили козацьке імя, як давніше» (538).

«Московського посла відправив з тим, щоб військо (московське) рушило зараз і прийшло (на Україну): він додасть їм козаків, що будуть їм за провідників» (538).

«Сеї зими збунтувалось було на гетьмана яки 1000 козаків. Він велів тих бунтівників взяти на реєстр (regestrálta) і вислав з Запоріжжя в бій, а Татарів попередив, щоб вони були готові і всіх їх побили: він хотів їх знищити, тому що вони бунтувались против нього. Татари їх всіх окружили. Коли б ся інтрига (praktikat) стала відома, було б гетьманові лихо з військом (köztök).

«(Тепер) Запорізькі козаки всі пішли на море, тільки діти лишилися дома.

«Він (гетьман) боїться Запорізьких козаків, тому, що вони бунтуються, а тут оселих не боїться, бо коли котрийсь піде против нього, зараз велить його привести і вбити. Тому сі не відважуються виступати, тільки ті другі» (538).

«Минулої осени запросив був Виговський гетьмана до нового монастиря (мб. своєї фундації) на празник. Як гетьман там наївся, пішов і ліг. Оден калугер підніс свій кубок на здоровє Виговському, щоб був гетьманом. Гетьман збудився, велів сідлати коней, приїхав з 30 козаками і напавши на Виговського, витягнув уже на половину свою шаблю примовляючи: «Хочеш бути гетьманом!» Поїхали оба до Чигрина, геть-

[1]) Фра а доволі неясна, я її упростив; сама погроза досить виразна.

[2]) Сі посли перераховуються двічі, в ріжних комбінаціях під 25, потім під 24, і так що польський посол вичислений під 24, тим часом приїзд його записаний під 25 (с. 537). Я звів сі дві згадки до одного реєстру.

ман зліз з коня в господі Виговського, і почали там сваритися. Виговський переказав, щоб прийшли його салдати. Прийшло їх щось 14. Виговський поплакував перед гетьманом, а сам поглядав через двери, чи нема там кого, і вже тоді набрався духу, як побачив своїх людей. Гетьман сів на коня і поїхав до дому. Ковалевський також був тоді в монастирі на обіді, і гетьман велів його шукати від хати до хати, щоб убити, за те що він був тоді там» (541).

Під 28: «Привели язика. Гетьман написав Запорізьким козакам, щоб вони не йшли (на море), доки він їм не скаже—він їм дасть знати. Ті відповіли, що тутешні козаки досить збогатились, а вони вже давно не мали здобичи, і пішли. Вони мають 400 човнів, а як з'єднаються з Донцями, матимуть ще більше.

«Запорозці зловили язика. Взяли на муки 4 яничарів і 2 Татар, і ті оповідали, що Турки й Татари йдуть разом на козаків, хоч і кажуть, ніби то йдуть на Семигород. Але иншим разом казали трохи инакше: що вони підуть перше на Семигород і на обидва Волоські князівства, а потім на козаків. Антонові гетьман написав, щоб ішов з козацьким військом під Камінець і здобував його» (538).

«Виговський говорячи з другим московським послом, сварилися про те, як се без відому царя зложено союз з Шведами і семигородським князем, і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так гетьман в своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма (iga) визволив. «Коли хочете, заховуйте приязнь, і жийте з нами по доброму, коли ні—будемо боротися і наведемо ва вас Татар, Шведів, Угрів. На се Москаль сказав зпочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський на се одрік: «Ви хочете тільки городів, а про християнство не дбаєте. Як перше нам церкви забирано—і ви не кращі від Євреїв! різниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства (pogánság).

«Першому послові Виговський ще сказав, що коли вони пришлють поміч, то вона мусить іти під Камінець.

«Говорив іще московський посол, аби шведського посла і семигородського віддано їм до рук, аби відвести до московського царя. Виговський відповів: «Як нам се зробити? Се наші приятелі, вони прийшли помагати нам воювати Поляків». Хотів також знати (московський посол), з якими інструкціями ми прийшли, і які переговори вели» (539).

«Казав (Хмельницький очевидно), що він додержує присяги кожному союзникові. До Литви посилає 50 тис. війська, відти підуть козаки деинде (розум. мабуть—на Польщу).

«Говорив шведському послові і таке, що скорше розірве союз з Москвою, ніж з Шведами, і коли йому вдасться замиритися з Татарами, то він таки розірве союз з Москвою, візьме Татар і справить на них (на Москву). «Чекають з чим повернеться їх козацький посол від Турків: чи Порта добре до них построєна. Але Татари вже розірвали союз, вибивши без усякої причини тисячу козаків» (539—40).

На окремім листку без дати, мабуть коло 1 липня: «Приїхали посли з Литви, від Саніги і від маршалка—піддаються гетьманові; коли гетьман буде стояти по московській стороні, вони також, коли гетьман буде триматися Шведів, вони також будуть по його стороні. Гетьман відповів їм, що кождого хто йому піддасться, він прийме в свою протекцію, тільки мусять прийняти до своїх фортець козацькі залоги. «Коли мені хтось простягає одну руку, я простягаю обидві, але мусит бути до мене з щирим серцем».

«Надавно, коли московський посол став перед гетьманом, а той лежав на ліжку, посол зажадав, щоб гетьман устав і прийняв царського листа стоючи. Гетьман відпо-

вів, що він уже не встає й перед богом, не тільки перед ним. Посольство було таке, що коли гетьман хоче, цар замириться з Шведом, і чого він хоче, того буде хотіти й цар.

«Польський посол, що їхав з інструкцією до Порти, попав (в козацькі руки), листи переслано цареві; в них стояло, що Поляки тільки з біди на якийсь час вийшли в союз з Москвою, але не будуть триматись сього союзу.

«Гетьман не хоче кликати московського війська в поміч на хана, аби (цар) потім не казав, що Татар прогнано з його поміччю, і не жадав за се частини його землі. Його і Запорізького війська буде досить, щоб приборкати Татар.

«Гетьманові прислано язика, що хан стоїть на місці і тільки мурз післав на Молдавію. Гетьман післав туди також своє військо, аби воно било їх (Татар) разом з молдавським, мунтянським і семигородським. Направляє перевози, а Запорізьким козакам велів напасти на Крим» (540).

«Юрко Рац прислав свого поручника — спитати Виговського, куди йому йти [1]). Той відповів—нехай іде до дому; потім сказав, що туди він його не пускає, але коли хоче йти до Шведів, то добре, бо се наші приятелі, а до Семигороду і до Турків він його не пускає, бо сам жалуватиме, коли піде туди».

На кінці: «2 липня. 30 семенів князя втікли й прийшли разом з семенами Виговського, з поручником Миколаєм.

«Чув я, що Москаль казав: коли вони з ним не підуть на Семигород, він піде на них самих» (541).

На иншім листку (писано десь 14 липня):

«В місті Кременчуку, що недалеко Запоріжжя, пробували вчинити повстанне на гетьмана, і він велів звозити до Суботова гармати і порох. Повстали тому, що гетьман віддав Татарам назад табуни, що (козаки) забрали у Татар.

«Молодший брат Ланти (?) піднявся на гетьмана з 600 чоловіка і зруйнував йому два міста, тому що минулої весни побито Татар і гетьман велів розстріляти Ланту. Його наказний в 1000 коней гонився за ним, розгромив, але той втік до Московської землі. Се було тиждень тому, 7 липня (541).

«12 липня ми разом з шведським послом були на обіді у Виговського [2]). Черновицький паркалаб написав, нібито Поляки мають 80 тис. війська і здобули Варшаву. Пощо пише фальшиві вісти, коли не знає певно і не бачив очима вірогідної людини? Я сказав, що напишу про се воєводі.

«Шведському послові Виговський сказав, що з Туреччини пишуть, мовляв походу на три князівства не буде, але в обозі язик оповідав, що хан наперед попробує щастя з козаками, і коли побачить, що може їх перемогти, тоді Поляки спустошать три князівства і віддадуть Камінець Туркам.

«Мені сказав, що гетьман журиться, що післав сю поміч (Ракоцієві), бо не знає, чого вони хочуть: не дістає ніяких відомостей. Скільки ворогів? Коли б він знав, не давав би помочи. 6 липня він післав Запорізцям листа, що вони можуть іти чи морем чи сухопуть. Сухопуть також.

«Старий козак, Вишня на ймя, казав, що князь покликав до себе Татар, хоче напасти на козаків. Виговський питав семена, що прийшов з обозу, чи справді Угри хочуть напасти на козаків і побити? Козаки мусіли 4 дні сидіти в окремім таборі,

---

[1]) Фраза не зовсім ясна. [2]) Так і в дневнику: «12 липня ми з шведським послом були у канцлєра Виковського»—с. 518.

а князь мав дати наказ, щоб військо його було на поготові, щоб на них напасти. Але шведський король не дав згоди, і тоді князь велів спитати Антона, нащо вони стали окремим табором. Антін відповів: «Бо ми чули, що ти хочеш напасти на нас. Коли маєш замисли, то гляди!».

«Козаки мовляв узяли Замость і Антін прислав сюди 600 Німців, що там були; мають прийти до гетьмана і матимуть у нього ласку. Семени, що прийшли з обозу, хвалили приязну поведінку Шведів—що вони щирі, а Угрів лаяли—мовляв фальшиві.

«Німці, що прийшли до Кракова в поміч (Казимирові) [1]) писали шведському капітанові Вірцові, щоб він передав їм се місто на добрих умовах—бо ж він тепер воює не з Поляками, а з Німцями. «Ми против вас не маємо нічого, тільки на Угрів—тому що вони були піддані цісарські і збунтувались, і збунтували козаків проти Польської корони: ми до них доберемось, хочби в пеклі були, то й звідти витягнемо» (542).

«27 липня прийшов козацький посол, що був післанний до хана; відправлено його з Царгороду. Тому що оба воєводи післали ханові в дарунку 40 тисяч талярів, підозрівають, що вони нарушили договір, і навели Татар на них (козаків).

«Посла відправлено з дарунками; хан заявив: «Гетьман мій приятель, я йду мирити козаків з Поляками. Як буду вертатись, він вийде під Корсунь, я буду йти туди ю, ми там зійдемось і заключимо вічну приязнь.

«Про воєводів говорив Виговський також шведському послові.

«Посол оповідав іще, що молдавський воєвода написав князеві, що вони повинні йти сюди—бо хан рушає з усею силою» (544).

Що говорилося в звязку з смертю гетьмана, відкладаю на потім.

---

Найбільш яскраво в сих відомостях Шебеші виступає розуміється те що найбільш його интересувалф—се незадоволенне гетьмана, старшини й війська з поведінки Ракоція і спільної кампанії против Польщі: Жданович і його козаки нарікали, що Ракоцій тримає їх при собі не даючи їм ніякої волі собою розпоряжати. Він не радився в нічім з Ждановичем і не позволяв йому нічого робити на власну руку. Він не ділився ні з ним ні з гетьманом своїми плянами, його політика в Польщі зіставалась неясною, гетьман і військо були непевні що до своєї пайки в польських землях. При тім козаки ображались на Ракоцієвих Угрів за зневажливу поведінку, жалувались, що вони їх грабують і побивають, де тільки можуть.

На се жалівся гетьман обом воєводам, мабуть з згаданим вище посольством кінця червня. «Молдавський воєвода пише про жалі гетьмана, на нашого пана, що він не поводиться з козаками з належною пошаною», писав Шебеші до Чигрина оден з семигородських регентів Акош Барчай, доручаючи йому збивати такі обвинувачення.—«Се неправда, наш милост. пан не такий нерозумний, аби він з таким хоробрим військом і з самим гетьманом не поводився з належною пошаною, ви мусите боронити нашого мил. пана від таких закидів» [2]). В листі 18 (28) липня воєвода Стефан так відповідав на сі жалі гетьмана: «Я також—видить то бог, з великим жалем прийняв се, що довідався з листу в. м., м. м. п., що й. м. князь семигородський поступає против договору з й. м. п. Антоном, намісником в. м.; я того по ні не спод вався, та й думаю,

[1]) Мова мабуть про помічний австрійський корпус Гапфельда.

[2]) Monum. Hung. XXXIII ч. 312, лист Барчая з 14 липня, отриманий в Чигрині 30 липня.

що таки дане в. милости слово він додержить вірно—бо й я не загаюся добре порадити йому з сього боку, аби він більше не писав таких листів, що без усякої причини порушають братську любов і приятельський союз» [1]). На жаль, докладніших відомостей про сей зухвалий лист Ракоція не маємо. Павло Алепський в своїх записках переказує те що доводилось йому чути про се в двірських кругах Валахії—але се дуже загальні відомости. Ракоцій показав себе дуже гордовитим і переступив межі справедливости. Він поступав в польській земці незвичайно немилосердно, поруйнував богато церков і манастирів, а на Хмеля похвалявсь і ґаньбив такими словами: «От я вже заволодів Валахією і Молдавією, вони в моїх руках, Угорщина—се моя батьківщина, а тепер я завоював Польщу і зайняв їх столицю; лишається мені тільки підбити сього хлопа Хмеля». Почав потайки побивати його козаків, щоб зменшити їх силу. Хмель довідався про се й дуже розгнівався на нього; післав до хана і намовляв його іти й воювати Ракоція, щоб віддати його до рук Хмеля. І осягнув се, бо Турки й Татари, почувши про сей похід на Польщу, піднятий без їх згоди, дуже розгнівалися; пішли поголоски, що сім королів змовилися й підуть походом на Волощину в великім пості і тут була велика трівога аж до Зелених Свят—коли прийшла відомість, що хан вийшов в похід і буде йти сими краями [2]).

Мабуть відомости про вихід Карла-Ґустава з Польщі, привезені Беньовским були останньою краплею, що довершила гнів гетьмана на Ракоція зате, що він не приготовив його до такого несподіваного обороту справи, і тому в записках Шебеші так настирливо повторюється нота жалів гетьмана і Виговського, що Ракоцій не інформував їх про ніщо і держав в повній невідомости про стан річей на польськім театрі війни—з тим часом підняв своєю акцією Турків і Татар, що сунули тепер не тільки на Дунайські князівства, а й на Україну. Гетьман післав наказ Ждановичу кинути Польщу й рушити під Камінець. Не маємо докладнішої дати сього наказу; в записках Шебеші вона виступає під 28 червня. Желябужский почув про нього 4 липня в Стародубі (Нечай 27 червня ще не знав про сей наказ), дата Шебеші мабуть недалеко спізняється за фактом—він занадто був важний для нього, і гетьманський осередок не мав причини його затаювати.

Видаючи сей наказ гетьман з одної сторони сповняв домагання царя і заспокоював ханську сторону. Противставляв козацьку силу всяким грабівничим плянам Орди. Ішов на зустріч невдоволенню, що все більше підіймалося серед козаків Ждановича і в війську взагалі. Але се був серйозний удар по козацьких плянах на Зах'дню Україну і Білорусь, майже резіґнація з них. Іще з більшою силою ніж перед тим, гетьманський уряд мусів тепер узяти курс на замиренне з Яном-Казимиром: з огляду на вихід з Польщі Карла, очевидний крах Ракоцієвих плянів і неясности в відносинах до нього, грозу татарського наступу і т. д.

Місії Беньовского щастило незвичайно. Він попав в відповідний момент, приїхавши в Чигрин саме на се похміллє від Ракоцієвої кампанії і очевидно потрапив взяти відповідний тон. Супроти вище сказаного за точку приложення його дипльоматії треба розуміти західньо-українську проблему, до котрої він видимо вмів зручно підійти і знайти їй конкретне оформленне. Потім проблема відсунулась, але оформленне зісталося і як то буває—само по інерції добилось своєї реалізації: ефектної, хоч і ефемерної—в Гадяцькім акті унії.

---

[1]) Акты Ю. З. Р. XI с. 728. [2]) Переклад Муркоса кн. V с. 21

В відповідь на своє звідомленне з першої чигринської місії Беньовский одержав від короля широку повновласть на переведенне договору з військом Запорізьким на тих доволі значних уступках, що були ухвалені соймом 1656 року, і лягли потім основою Гадяцької унії. Інструкція датована 13 червнем н. с. [1]) і списана очевидно так щоб бути показаною Хмельницькому і Виговському (що виступає в с м моменті виразно як актуальний шеф козацької політики). Вона являлась таким чином одною з тих відповідальних політичних деклараций, котрих таку спору серію маємо з тих часів:

«Поздоровити іменем й. кор. мил. щирим батьківським афектом уродженого гетьмана [2]), з усім військом Запорізьким.

«(Пояснити йому), що й. кор. м. вважає для себе найбільшим щастем, будучи з божого провидіння королем польським, мати змогу за ласкою божою об'єднати в одно поріжненні члени Річпосполитої. До того він і на початку свого панування прикладав старання, і тепер так само—бажаючи, аби та пожадана година зблизилась як найскорше. А бажаючи привести до кінця визначену на останнім соймі, за згодою всіх станів комісію з уродженим гетьманом війська Запорізького, знову висилає того ж уродженого Беньовского, секретаря і посла свого, для продовженння сеї справи, покладаючи надії на ласку божу. Як вона настроїла щиро й. к. м. і всіх станів Рчп. до сеї одности, так ачей милосердною опікою своєю надхне любовю до власної вітчини та одности і ур. гетьмана та військо Запорізьке.

«При тім запевняє перед богом й. к. м., що він сам і всі стани Рчп. бажають ретельної, правдивої й ніколи не відкличної одности з ур. гетьманом і всім військом Запорізьким. Все що з обох сторін сталось за гріхи вони віддають то справедливости божій і на вік закопують непамятю, покликуючи найвищого суддю на свідка сеї правдивої і ретельної щирости з своєї сторони. А щоб ур. гетьман і все військо Запорізьке тим більше пізнало сю щирість й. к. м. Річпосполитої, він за радою сенаторів дав згаданому Беньовскому повновласть приступити до переговорів з ур. гетьманом і військом Запорізьким, так щоб приніс й. кор. м. умову здатну загасити внутрішній домовий пожар, через задоволенне війська Запорізького і Річпосполитої. А. й. к. м. обіцяє за себе і всі стани Рчп., що вони слушним річам перечити не будуть, а триматимуть все постановленне. Бо сподіваються, що ур. гетьман і все військо не схоче зневажити доброї охоти короля і станів Рчп., а забезпечивши в цілости се пожадане об'єднанне сполучить силу війська Запорізького з силою війська Річпосполитої, я спільної вітчини. Все се доручається зручности посла—виконати сю справу як найкраще і найскорше, з задоволенням обох сторін.

«Але має він пильнувати як найуважніше, щоб сі щирі пропозиції короля гетьманові і війську Запорізькому не скінчились ніяким обманством [3]). Бо то річ певна, що Порта з Татарами збираються приборкати князя семигородського, господарів молдавського і волоського і нарешті й самих козаків. У Москви Хмельницький не має вже ніякого довіря, се явно показується: поминувши богато инших причин вистане одна: його сполученнє з Ракоцієм і Шведами. Не має довіря і у Порти—тому що стільки

[1]) Ся дата стоїть в заголовку видання сеї інструкції в Памятниках Київ. ком. III. с. 242; в тексті її нема, мабуть була в заголовку; але вона вповні правдоподібна.

[2]) Титул дуже скромний, як бачимо.

[3]) Тут елїпса—пропущена посередня гадка, в тім роді: се обманство самому Хмельницькому не вийшло б на добре.

ра.ів їй піддавався, а без її відома звязався з Москвою, і тепер збільшив сили васалів Отоманської Порти: Ракоція, господарів волоського і мунтянського.

«Доказом того, що (гетьман) щиро хоче замиритися з королем і Рчп. буде се, коли по приїзді посла він не гаючись нітрохи буде справу кінчати: обговорить умови і приступить до їх єдисування, підписання і печатання обома сторонами. Коли він уже відкликав козацьке військо (від Ракоційового війська) і схоче прислати королеві проти Шведів десяток тисяч добрих і комонних козаків, а другу частину козаків оберне з ханом на Угорщину—сам зіставшись для обережности на Україні (є будуть докази доброї волі Хм. і війська).

«Коли ж почне вигадувати якісь проволоки, то се буде або на те щоб подивитись, як нам справи підуть, або на те щоб тим часом післати до Москви і посварити її з нами, а нахильти до згоди з Шведами, або щоб і до Порти та до хана післати листи, що король (йому) пише—(на доказ) що вже згода з ним робиться, аби тим відвернути небезпеку, що насувається на нього від Порти і протягти час. Тому доручається розмислові посла вести справи так, аби короля і Рчп. не здурено. Та се й не буде (тяжко) [1]), бо послові дається лист і до хана; ханський посол і сам хан вложать свій авторитет у сю справу, і ханському послові буде легко підшепнути, чи мають (Татари) сполучити свою зброю (з козацькою) чи поступати (з козаками) як з ворогами. Сього ми собі не бажаємо—хочемо згоди, але поки згода не стане як слід, не можемо не забезпечувати себе. Бо турецькі сили звикли швидко вертатися з поля, і не треба щоб нас і їх обдурено.

«Тому вся вага в тім, щоб скоро скінчити, намовити, списати, відписати. Один оригінал нехай зістанеться там, а п. посол щоб мав два оригінали: один при собі, а другий нехай пошле з певною оказією до Дубна, а відти до короля й. м.—бо оказії бувають часті. А по щасливім закінченню договору треба послові добитися, щоб козацькі посли виїхали з тим договором сюди, щоб зараз, при них же його потвердити, і через руки п. посла передати, аби він там урочисто його передав, і потім з частиною війська Запорізького прибув на послугу королеві і Рчп.

«Найбільше пильнувати того, щ б не дали знати Москві, поки те все не скінчиться. Бо дуже важно при угоді з Москвою, щоб нам було можна лекше з нею договоритися, ставши знову одним державним тілом. По закінченню переговорів можуть дати знати, що вони повернули до послушенства й. кр. м. і хочуть всі свої зусилля звернути на те, аби між короною Польською і Короною Московською була згода. Ракоція теж можуть упімнути, аби вернувсь і війну залишив. Порту і хана візьмуть за серце, коли будуть в послушности королеві і Річпосполитій».

Одержавши се доручення Бенъовский поспішив зібратися в нову дорогу, але вважав потрібним попередити Хмельницького і Виговського, запитуючи як вони ставляться до сеї місії, і чи може він рахувати на її успішне виконання супроти ріжних поголосок про ворожі пляни і настрої козацького війська чи уряду. Можливо, що на знак своєї повної щирости—цілком відкритої гри з його сторони, він тодіж переслав їм сю інструкцію; мені се здається дуже правдоподібним: інструкція, як я вже зазначив написана саме так, щоб вона не виявляла нічого небезпечного, чого не можна було виявити, а тимчасом мала характер нібито дуже довірочний, такщо показуючи її наперед посол робив нібито дуже яскравий жест інтимности. В кожнім разі, в тій чи иншій

[1]) Слово пропущене, я доповнюю се з змісту.

формі такі вияви щирого, інтимного довіря Беньовский гетьманові і його канцлерові дав, і з їх сторони дістав запевнення їх повної прихильности і бажання довести згоду до кінця. Хмельницький писав йому 9 (19) липня:

«Всякі публичні справи найкраще поступають, де обидві сторони приятельсько довіряють одна одній, і найспішніше відправляють їх, коли приступаючи відгонять від себе всякі страхи. Бо неможливий там успіх в піднятому ділі, коли орґани надвоє діляться, і голова задумує одно, а серце хотіло б чим иншим занятись. Тому в. м., маючи призначенне на розмову з нами, не повинен давати місця у себе людським балачкам, бо їх діло тільки сіяти повітряні чутки, повинен звіритись давній нашій приязни— і з помічю божою безпечно пуститися в намірену дорогу, в тій певности, що з нашої сторони не дізнаєш ні жодної перешкоди ні затримання, але по достаточній розмові в річах потрібних здорово й безпечно повернеш до домашніх порогів. Притім нильно поручаю себе ласці ваш. мосць пана—цілком зичливий приятель і слуга Б. Хмельницький.»

Виговський долучив до того запевнення особливої своєї приязни: «Великомилостивий мій пане і брате! Не звик я в словах своїх не статкувати—особливо тим кому обовязався приязнею. А маючи в памяти вияви приязи в. м. і обіцянку братерства, я завсіди йому сприяю. Тому ніщо не може утруднити в. м. дорогу, на котру заявив єси охоту й. кор. милости. Навпаки, коли за моєю порадою пустишся в сю дорогу, то достаточно з п. гетьманом розмовишся і без всякої перешкоди повернеш ціло до вітчини». Намовляючи не вірити ніяким байкам і як скорше пуститися в сю подорож, запевняє його: «Добре погостиш і швидко будеш відправлений—не так як удають лихі люде, що не бажають нам доброї репутації» [1]).

Желябужский записує в своїм звідомленню, що 12 (22) липня до Корсуня при нім прийшов польський гонець, і розповів, що він на імя Миколай Грибовский, їздив від Стан. Беньовского, з Дубна, до гетьмана, повідомити, що їде до нього від короля. Був в дорозі 7 день, самого гетьмана не бачив, бо лежить хорий. Приймав його Виговський і велів переказати послові, щоб їхав не гаючись [2]). Очевидно він саме й віз тільки що процитовані листи гетьмана і писаря Беньовскому, з запросинами до скорішого приїзду.

---

Але вислявши Беньовскому заклик як найскорше прибувати, гетьман з писарем поступили собі власне так як припускав король: другого ж дня вони вислали з Павлом Тетерею такого листа цареві:

«Заховуючи вірність підданства тобі, вел. гос., з усім військом Запорізьким, і обіцявши подавати всякі відомости про неприятелів православної віри ми даємо до відома вісти [3]) одержані слідом по від'їзді голови і полковника стрілецького Артамона Сергіевича (Матвеева):

---

[1]) Видані в додатках до Кубаліної Wojna Brandenburska с. 437 з ркп. Осоліньских.

[2]) Звідомленнє Желябужского в Рус. Истор. библ. VIII с. 1247—8. Грибовский нібито казав: «а ныне де тому осмой день» як його післав Беньовский з Дубна; але се мабуть треба розуміти так, що Грибовский приїхав з Дубна до Чигрина на восьмий день, себто Беньовский вислав його 11 або 12 липня н. с. Заїхати з Дубна до Чигрина і поспіти з Чигрина до Корсуня на 8-й день ніяк не можна було: на дорогу з Дубна до Чигрина лишається 4—5 днів.

[3]) Ся фраза в ориґіналі (себто москов. перекладі) еліптична—Акты Ю. З. Р. XI с. 713.

«Хан своєю особою перейшов Дніпро і Бог [1]), (пішов) на Рашків, з військом Кримським і з Великим і Малим Ногаєм, більше дбаючи про гроші ніж про присягу.

«Що до шведського короля: хоч ми й знаємо його великі неправди против в. цар. вел., але він бажає згоди; коли буде воля в. цар. вел. на згоду, і одержимо указ в. цар. вел., ми пошлемо до нього умисного післанця, щоб вивідати його наміри.

«Про Антона, що був указ в. ц. в., то ми йому веліли з військом відступити і під Камінець іти; швидко сподіваємось від нього вісти.

«Турок мав прислати поміч Татарам, але Венеціяне взяли у нього два городи, і він виправив на них візира з усею силою, так що нема надії аби він міг прислати Татаринові якусь поміч. А що король Казимир посилає до нас знову Казимира Беньовского [2]), і він до нас їде в посольстві, то що попереду ми їм (Полякам) говорили, то й тепер скажемо, як приїде Беньовский: як вони і всі пани Корони Польської на Корону Польську і в. кн. Литовське тебе в. г-ря, вибрали, так того нехай не переміняють і неодмінно держать. А ми як вірні піддані того щиро зичимо в. цар. вел., як государеві православному, единому під сонцем,—аби в. ц. в. прийняв Корону Польську під свою царську руку. А що Поляки пишуть нам, нібито Леопольд, вибраний на цісаря римького, післав їм 20 чи 30 тис. війська, і більше того має прислати, то ми тому віри не ймемо і покладаємося на бога, що за його ласкою, а в. ц. в. щастєм всі неприятелі і віроломці будуть посоромлені. Але якщо ми нинішнього року не запобіжимо їх лихим замислам, то на другий рік вони конче [3]) піднімуть на нас самого Турка, тому що ми не вчинили їх волі. Ми післали відомість окольничому кн. Гр. Гр. Ромодановскому, що Татари з'єдналися з Поляками і задумують поруйнувати всі українні городи, чого їм боже не поможи. Бо коли б україну [4]) поруйнували, то й до иншого б додумались! Тому ми й післали до кн. Г. Г. Ромодановского, щоб згідно з указом ц. вел. поміг нам військом на спільних неприятелів православної віри і разом з нами давав відсіч неприятелям, за віру православну і гідність в. цар. вел.

«3 червня, як кримський хан свої загони розпустив, полковник браславський, післявши свій під'їзд, щасливо погромив під'їзд татарський, язиків добув і нам прислав; ми одного з них посилаємо до в. ц. вел.—звели його розпитати. А ми як від нього, так і від инших, що тут собі лишили, (з того, що вони говорили) зрозуміли, що хан нам великий неприятель. Так писав нам і господар волоський, що хан післав до Поляків Дедеш-аґу і всяко стараються помиритися [5]) з шведським королем і Ракопієм. А Поляки зрозумівши, що Шведи і Ракоцій не хочуть відступити від ліґи [6]), післали до Константинополя і до хана великі гроші, щоб з ними війшов у спілку. Тож той бісурменин з Черкасами, з Ордою Білогородською, Очаківською й Буджацькою пришов на городи в. ц. в. [7])—до Браславського полку, недалеко Рашкова став обозом і розпустив загони скрізь під городи і села Браславського полку; задумав таке чого йому боже не поможи: городи руйнувати і православних людей в полон забирати. Тепер прийшла свіжа відомість від браславського полковника, що Ямпіль й инші городи

---

[1]) В друк.: «Днѣстр и Буг», може розуміти й так: перейшов Бог і Дністер під Рашковим, але се менш правдоподібно.

[2]) Беньовский мав подвійне ім'я: Станислав-Казимир.

[3]) «Кончее» [4]) Мабуть в розумінню пограничних городів.

[5]) Мабуть треба розуміти: помирити Поляків з шведським королем і Ракоцієм.

[6]) В пер.: «миру того не отлучны». [7]) Козацькі себто.

витято, передові загони пішли сим і тим боком Дністра просто під Камінець і сполучилися з Замойским, старостою камінецьким, а сам хан з ордами стоїть в Браславськім повіті, чекаючи більшого польського війська. Доти там стоятиме, аж прийде король польський і гетьман (коронний): послав з тим до Поляків Дедеш-аґу—кликати короля, аби прибував як найскорше.

«Отже ми бачучи такі їх неправди (раніше) вже скупили частину війська на Ташлику, велівши йти в поміч Браславському полкові полкам Уманському, Полтавському. Подністрянському і полкам пішим. А тепер діставши відомість, що Поляки з Татарами зійшлися вже, веліли йти всьому війську—воювати кривоприсяжника кримського хана і Поляків, аби той неприятель городів не пустошив і людей в полон не брав. На Запоріже ж післали сьмо наказ, аби воювали Крим. І тебе вел. государя прохаємо: вели війську Донському, Астраханському, Казанському, щоб разом з Запорізьким військом воювали Крим, стелючи всіх неприятелів під ноги в. цар. в-ва. З сим от спішно посилаємо Павла Івановича Тетерю, щоб він всякі відомости устно в . ц. в.-ву переказав: зволь його ласкаво вислухати і у всім повірити, і військом своїм нас скоро спомогти» [1]).

Крім листу до царя посли повезли купу листів до ріжних впливових осіб: до Морозова, Мілославского, Алмаза Іванова—від гетьмана і Виговського, до Ф. Бутурлина, Лар. Лопухина і Арт. Матвеева—від Виговського [2]) .В сих листах, як звичайно, просилося ласкавої уваги до справ переказаних через Тетерю. Підчеркувано прохання військової помочи, аби Поляки сполучившися з Татарами, не знищили України,—«як пустошили наши городи на Дріжиполі», і взявши сього року гору над козаками, на другий рік не підняли й Турка. Але просячи ласкавого клопотання перед царем, розуміли очевидно й инші справи, писані й неписані, переказані через Тетерю.

На ілюстрацію военної небезпеки і потреби військової помочи, гетьман долучив листи молдавського господаря з відомостями про кримські приготовання (лист 18 травня) [3]), потім про перехоплених вістунів, що їздили для порозуміння від хана до Каміньця, і навзаєм з Каміньця до хана—що під ту пору стояв коло Маяків на Телигулі, «чекаючи посла від Поляків, і останнього слова від в. м. м. п.» (Хмельницького), і відповідь від баші (сілістрійського) про поміч від нього» (лист з 13 червня). Тои сих вістей не був трівожний: баша, мовляв, не має нїякого війська, не більше 300 чоловіка, а Татари зловивши козацького язика і почувши від нього, що на війну з Татарами збирається таке велике військо, аж «землі тяжко» [4]), так тим збентежилися, що ради собі не можуть дати. Але листи полковника надністрянського Гоголя з Озаринець 29 с. с. червня і браславського Зеленського з Браслава з того ж дня свідчили, що Орда розвиває наступ і може з дня на день відтяти козацькому війську приступ до Каміня—де громадилося польське військо.

Гоголь доносив, що Поляків все прибуває, а татарські загони вже почали крутитися коло наддністрянських козацких городків. Невеликий загон в 200 коней козакам удалось погромити, але відомости захопленого в полон язика, очевидно, були мало втішні, і Гоголь, посилаючи його гетьманові для інформації, пильно просив помочи для

---

[1]) Акты Ю. З. Р. XI с. 713—5, московський переклад, фразеольогію його покорочую. [2]) Акты Ю. З. Р. XI с. 751—8.

[3]) Тамже с. 725—6.

[4]) Звісний епічний вираз з українських величальних пісень (тепер колядок).

дальшої боротьби або інструкції, чи держатися далі—«бо будучи тільки в двох городках з моїм полком на пограничу, не маю нізвідки помочи» [1]).

Зеленський давав знати, що з огляду на наступ Орди на Побережу і на свої невеликі сили він мусів відступити до Браслава, і звязок з надністрянськими городками вже страчений—«до Рашкова нема дороги», і може не без звязку з сим упадком козацької влади й престіжу почались тут бунти «мужицькі», на котрі нарікає в своїм листі Зеленський: «хочуть бути старшими над полковників, вибирають самі собі сотників» і промишляють на те собі якісь листи—мабуть у гетьмана, ігноруючи полковника,—«хоч то не їх уряд, і всюди до полковників се належить—сотників вибирати» [2]).

Цидулки долучені до сього листу дещо ослабляли тривожний тон сих відомостей. В Камінці на перевірку не виявлялося ніяких нових контингентів. Татари пустили чутки, ніби то Калмики «поклонилися» ханові, так що від них не загрожує більше ніяка небезпека; але виявилося, що се була чиста містіфікація, споруджена мабуть на те, щоб підняти настрій серед татарських мас—аби вони не турбувалися за свої родини і господарства в Криму: за калмицького посла вбрали якогось свого Татарина і стріляли з гармат на потіху «аби світ чув і бачив як їм щастить» [3]).

На устних розмовах з дяками в Москві Тетеря і товариші дали такі інформації про ситуацію в момент їх виїзду.

Тетеря перед виїздом був разом з «гетьманським сином» у війську висланім против Кримців; тоді воно стояло між Уманню і Корсунем, в нім зістався гетьманич Юрий. Між Корсунем і Браславом, під Баланівкою стояв полковник Зеленський; він посилав на Кримців під'їзди, і його козаки богато Кримців побили й забрали в полон. Але довідавшися про його малі сили Кримці кінець кінцем обложили його під Баланівкою, а на головне військо, де був гетьманич, вони не пішли. В дорозі вирубали два містечка: Ямпіль на Дністрі і Косницю. Сам хан пішов на Браслав, і гетьманич почувши про се теж рушив туди. Мабуть прийшло у них до бою. Про те що Кримці мали зійтися з Поляками, були поголоски, але чи зійшлися вони справді—не знати. Турецьке військо прийшло було на Дунай, і збудовано для нього міст, але коли прийшли відомости, що Венеціяне вийшли на Віле море, Турки міст знищили і пішли назад. У Поляків нема ніде великого війська: з королем на шлезькій границі 3—4 тисячі, Чарнецкий ходить з невеликим військом по Волини, «тікаючи від Ракоціевого війська». Але тепер як Ракоцій і Жданович вийшли з Польщі, польське військо зможе зібратися в більших розмірах [4]).

Розглянувши привезені листи і обміркувавши дані інформації дяки повідомили гетьманських послів, що царське військо буде післано—але при тім поставили такі питання. По перше—чи се військо не буде терпіти недостатку в провіянті—бо з собою воно запасу везти не може.

По друге—чи посли знають певно, що козацьке військо зійшлося з Татарами? були у них бої? може вони хутко розійдуться? Бо треба вважати, щоб не трудити даремно царського війська!

На перше питанне посли відповідали, що врожай на Україні добрий, царське військо не буде терпіти недостатку—треба тільки написати гетьманові (до діскусії, що з сього приводу розвинулася в Москві ми повернемося далі). Що до стратегічної

[1]) Тамже с. 759.
[2]) Тамже с. 760. [3]) Тамже с. 740—2. [4]) Тамже с. 711—2.

обстанови пояснили: в момент виїзду було відомо, що татарське військо сходиться з козаками; про те як будуть розвиватися бої, гетьман обіцяв післати наздогін скорого гінця, але досі гінця не було, і посли з того міркують, що від Татар «ще ніякої тісноти нема». 20 тисяч Запорізького війська рушило на Перекоп. Вони мали на меті сполучившися з Донськими козаками воювати кримські улуси»—себто зробити диверсію ханському походові на Україну [1]).

Крім сеї воєнної справи Тетеря мав порушити перед урядом ріжні інші:

«Гетьман бє чолом цар. в-ву.: він уже в старости, а кождий чоловік не безсмертний, і проживши стільки літ хотів би душу свою перед смертю очистити. Турбує його, що тепер війна ведеться зразу з кількома державами; всяка війна кінчиться згодою, і нехай цар. вел. не думає, що гетьман хоч згоди прагне, а шукає війни і кровопролиття. Ні, гетьман і сам турбується тим, щоб дати християнству спокій і замиритися хоч з одною державою: хоч з польським, хоч з шведським королем.

«Велів також бити чолом, щоб вел. государ не памятав того, що він, гетьман, не прийняв був виленської комісії і мав що до неї сумніви, так наче б хотів (з Польщею) не згоди, а війни. Ні, гетьман комісії не приймав тільки тому, що Поляки на з'їзді поводилися фальшиво, і (здавалось йому), що комісія неправдива, тому що богатьом доводилося чути від Ляхів такі слова, мовляв царське вел. відступив їх назад Коруні Польській. А тепер, переконавшися з царських грамот, що комісія не має в собі ніяких лихих замірів («комісія правдива»), і цар не має заміру віддалити (козаків) від своєї руки, Б. Хм. таким фальшивим, лядським словам уже не вірить і в усім покладається на царську волю. Чи схоче він замиритися з польським чи з шведським королем, (козаки) тому будуть раді і в нічім не противляться царській волі».

«Тепер польський король прислав до гетьмана гінця перед своїм послом: чи прийме його гетьман чи ні? Буде послом Беньовский. Коли гетьман Беньовского не прийме, більше король до гетьмана в тій справі нікого не пришле. Гетьман відправив гінця з тим, щоб Беньовский приїздив, і хутко його сподівається. А той гінець натякав, що король посилає Беньовского з тим: коли цар і гетьман згоди з ним не вчинять, то Полякам прийдеться піддатися турецькому султанові, а тоді хоч плач—прийдеться їм воювати з гетьманом і з військом Зап. А як не піддадуться бісурменам, а цар з ними не замириться, то вони—кажуть—замиряться з Шведом, поступивши йому Прусію і Ґданськ. Через те гетьман і хотів просити царя, щоб з ким небудь замирився. А коли рішить замиритися—з польським королем чи з шведським,—гетьман пішле і від себе значних людей послами, щоб згоду з цар. вел. вчинено, так як цар собі бажатиме» [2]).

На иншій конференції Тетеря з тов. ще до того додали: «Кримський хан післав через Молдаву до польського короля свого посла Дедеш-аґу з 30 особами—оглянути його війська: коли у короля військо велике, хан хоче разом з ним ударити на царських підданих, а коли мале, то хан хоче вийти в союз з Шведами і Ракоціем, знов таки щоб на них ударити. А причину дає таку, чому Москва в Вильні замирилася з польським королем не порозумівшися з ханом? Та Московська держава і з-давна з ними (Та-тарами) в неприязні. Тому гетьман дуже наказував просити царської ласки, щоб цар велів ще

[1]) Тамже с. 742—3..
[2]) Акты Ю. З. Р. XI с. 721—3.

до весни замиритися з котрим небудь королем. Бо коли Поляки, поступивши Прусію і Ґданськ замиряться з Шведами, та сполучившися з ханом напишуть до турецького султана, а султан дасть свій наказ Венграм, Волохам і Мунтянам—звелить їм зібравшися разом іти на царські (українські городи) і на царських підданих (козаків),—тоді буде у царя десять неприятелів» [1]).

Стараючися зрозуміти сі доволі таки плутані балачки [2]), я уявляю собі провідні гадки гетьмана так. Перед усім, він виправдується перед царем з закидів зроблених йому Бутурлиним, що він має завзяток на Ляхів і не хоче з ними миритися, хоч би державна рація то наказувала. Ні, він не має завзятку тим більше що й не годиться се йому, як людині старій, що готується до смерти. Він повторяє своє старе переконанне, що не можна вести війну одночасно з Польщею і з Швецією, треба з котримсь помиритися—як з Польщею, то нехай і з Польщею. Але в останній формі він все таки піддає цареві думку, що треба б добре обрахуватися—чи не краще замиритися з Швецією, так як козакам сього хотілось. Потім—з ким би не велися переговори: чи з Поляками, чи з Шведами, треба щоб в комісії брали участь представники гетьманського уряду як повноправні члени, і треба сеї справи не відкладати—щоб за зиму довести договір до кінця. Нарешті—гетьман виговорює собі такби сказати—право прийняти Бенъовского і вести з ним сепаратні переговори.

Крім того всього доручено Тетері купу персональних справ: мабуть не тільки те що заховалося в актах його посольства, а далеко більше. Іван Виговський послав з ним таку чолобитню цареві: «Будучи вірним підданим і т. д., чолом бю до лиця землі, щоб в. вел. пожалував мене маєтностями, що держав пок. Богдан Стеткевич капіталяи новгородський, а тепер належать його доньці, котру я волею божою, а твоїм щастєм (!) за жінку собі взяв». «Також за Костянтина брата мого і Павла Тетерю зятя мого до лиця землі чолом бю, щоб їм згідно з окремою чолобитною ласку показав—а ту ласку я сам і вони з усім домом нашим весь вік живота свого отслужувать будуть готові»... «І потім ще раз десятирицею чолом бю просячи всьому, що Павло Ів. Тетеря в. цар. в-ву подасть, істинно повірити і ласку свою в усіх проханнях показати» [3]). На окремих листках маємо подані від Тетері реєстри: Дідичних маєтностей Стеткевичівських, щоб цар дав наказ всім своїм воєводам, аби вони ті маєтности передали в володінне пані Виговської, а коли б не хотів дати їх, аби дав взамін їх инші, а крім того «в наддачу попустошених дібр Стеткевичівських» містечко Кадин з присілками, в воєводстві Мстиславськім—що належало Глібовичеві. Далі — реєстр маєтностей пана Івана Мещерина, тестя Костянтина Виговського—що просив собі сей Костянтин [4]). Для себе самого Тетеря просив—переписати йому на пергаменті грамоту на міст. Смілу видану 1654 р., тому що вона зіпсувалася, як була закопана в землі [5]), і т. д. Але що з приводу сього всього в Москві говорилося, відкладаю надалі—бо то вже було по смерти гетьмана, а тут я мав пояснити, з чим посольство було вислано, і тепер повертаю до ситуації перед Богдановою смертю.

---

[1]) Тамже с. 747.

[2]) Я спростив стилізацію, доволі неясну і ухильчиву: очевидно посли говорили «не просто», а дяки записуючи і стилізуючи на свій лад, зробили вислів ще більше неясним і незручним.

[3]) Акты Ю. З. Р. XI с. 717.

[4]) Тамже с. 719—720. [5]) Тамже с. 770.

Можливости діверсій, козацькі застави і під'їзди, що стрічалися в поході [1]), й перпективи дуже невірної боротьби з козаками настроювали дуже скептично хана і кримську старшину і змушували їх шукати всяких виходів з неприємної ситуації, всяких способів порозуміння. Ми бачили з записок Шебеші, які жваві зносини велися про се між ханською ставкою і Чигрином. Лист хана писаний в Шаргороді в сам день виїзду Тетері до Москви і пересланий від гетьмана до Ромодановского, служить цікавою ілюстрацією сих заходів. Характеристичний самою своєю безграмотністю, він варт того щоб його навести в цілости. Але й зміст його цікавий: він говорить про часті посольства, про настирливі прохання до гетьмана, щоб він вийшов Татарам на зустріч на Кодиму і повторив добичливу прогульку на Молдаву, і виявляє велике небажання татарської верхівки воювати з козаками замість такого здобичного рейду вкупі з ними:

«Милостивий нане гетьмане запорожскиї, приятелю нашъ! Здоровья доброго зичимо вам, полковником и атаманомъ и всему войску Запорожскому. Мы пришедши з ордами нашими под Ачаков, послали-смо до вас посла нашего, то єсть Салганаша, отзываючись вам с приятельством никогды не разорваннымъ, і просили-смо, бы-сте были з войском своим вышли: под Кодемом мѣли-смо с собою мовить о речахъ, а о тым теж просили-смо васъ, абы-сте намъ допомогли компаниї на нашихъ неприятелей. Для лѣпшой вѣры хотѣли-смо вамъ дать заставу з людей наших, якую бысте хотѣли. На счо от вас ани жаден значный человѣкъ не пришол, ани тежъ вы з войскомъ своим. Любо бы-тте были не пришли, теды было выслать людей якихъ до нас значныхъ, абы-смо с собою розмовили-смо в правде. Прислали были-сте до нас одного человѣка блиского, которой до нас пришол недалеко [2]) Днестра. Мы до вас якъ много раз великих людей нашихъ посылалисмо, то єсть акговъ? Вы теды сами не пришовши до розмовенья ся з нами, албо тежъ якого человѣка блиского своєго не приславши,—Теды орды наши мовили нам: «Вы єсте паномъ нашимъ и поведаєте намъ, ижъ присяга єсть ваша с козаками [3]); а кгды он з вами єсть о приятельстве, чему через цѣлый рок стада наши забирают [4]), такъже й людей нашихъ в неволю берутъ, козаков своих не востегают от своєволи? Тажъе послали єсте до него, абы вышелъ с войском своим противко вам до розмовенья, албо теж яких значныхъ людей выслалъ, штож? с того немашъ ничего! Чи такое приятельство будет? Он самъ южъ давно тую присягу зломал! Мы якъ много доброты ему учинили-смо, а онъ запомнѣлъ, а тепер з нами ничего доброго не хочет учинить». Так мовили всѣ орды наши. Мы тут в тую сторону пришедши з ордами нашими заразом, почели всѣ орды наши мовити о вас, на счо [5]) мы им ничего не мовили, абы [6]) не вѣдали, гдѣ ся маєм обернути з войсками нашими.

«Мы теды раду чинивши з беями, мурзами, акъгами нашими, аби-смо се от вас жадным способом не отлучились, гдыж з нас жаден от вас не отступил, а счо [5]) смо перед тым мыслили—бога взявши на помочь южъ єсмо пошли на наших неприятелей.

«Мы все для вашего доброго працовали-смо. Нашого слова не слухали-сте, помочи нам не дали-сте; чтож с тым чинить, богъ намъ самъ нехай допомогает. Одного просим, єжели тежъ воля ваша з нами зоставати в приятельстве, теды свавольных повстегайте, и же зобраны добра и людей одошлѣте. Мы з вами, учинивши раз присягу, чи тежъ вамъ шкода альбо с Крыму албо с Очакова, албо з Белогорода од людей наших?

---

[1]) Тетеря одначе щедро перебільшив розміри тих козацьких відділів, що посилалися на Крим: він говорить про 20 тисяч, тим часом як гетьман у листі до Ромодановского каже, що з Запоріжжя на Крим ходило тільки 700 козаків.

[2]) В копії: «не долека». [3]) казаками. [4]) зобирают [5]) сча. [6]) Може, бо.

Вѣлаємо о том добре, же жадная не пришла шкода; з Ногаєвъ такъ же. Але вы своєволи не повстегаєте,—про то ж теперешнего часу повстегайте і на присязе стойте. Тылько вашъмость своєй стороны не розрывайте, мы своєй стороны—заховай боже! Прето ж повстегайте, абы-смо и мы скверчене од наших людей не слыхали; а коли повстягнете, же нашим людем кривда не будет, то они не будут перед нами плакати [1]).

«Дать под Шаргородом дня 20-го месяца июля року первоя (!) 1657-го. Вашъмости всего добра зычливый Магмет Кгирѣй.

«Число в том листу написано ведлухъ лящкого календару».

«Припись под листом: Мости пане гетмане, выпли-смо з ордами нашими, которые дармо не вернутца, му-сять тут гдѣ добыватца коло [2]) вас» [3]).

Лист сей гетьман зараз же післав Ромодановскому, що стояв з військом при українській границі, і гетьман накликав його до походу на Україну, щоб задати страху Татарам. На прохання Ромодановського—подавати йому вісти про Татар, він писав йому перед тим 3 липня (23 червня с. с.): хан з усіми ордами в Очакові і притяг до Телегулу, стоїть з ордами на Телегулі, день ходу від Дністра. А нуреддін-султан вислав з частиною війська під Камінець, аби сходитися з Ляхами: як зійдутся, тоді хан рушить з усею потугою, і зійшовшися хочуть воювати українні городи й. ц. в. Ми ж видячи їх злі замисли, зібрали наше Запорізьке військо, а по язика післали на Дністер: скоро тільки дістанемо, зараз з того зміркуємо і просто на них підемо. Бо Ляхи писали і до сіністрійського баші, аби йшов їм у поміч з яничарами й арматою, і він таки рушився і йде їм в поміч. Також одержали ми відомість, що частина Ногаїв пішла горі понад Орелею до того місця, котре ти, друже наш, з військом й. ц. в. зберігаєш—тому остерігаємо, щоб на вас не приготованих ті погани не напали,—бо як вовки ходити звикли ті здрайці. Ми ж коли б велику навалу туреньку побачили, пішлем і до цар. вел. післанця нашого, щоб нам поміч дав, і до вас посилаємо». А в приписці: «По написанію листа прийшла свіжа відомість, що Татари прийшли з полоном і взяли 60 чоловіка: то вже значна зачіпка робиться» [4]).

В відповідь на листа Ромодановского, що він не має царського наказу, значить не може рушитися на Україну, гетьман переслав йому наведеного листа від хана, з таким коментарем: «Што єсьмо в прежней грамоте до тебе приятеля нашего писали, ознаймуючи, же ханъ крымской з ордами вышевши в полкъ Брясловский, городы украинные пустошат, казаковъ стинает, и людей в полон берет,—тые вѣсти истинные и подлинные суть. Бо посылали-смо посланника нашого Василя Бута, сотника хорольского ещче перед тым, покиль се не рушил самъ хан, до него, звѣдуючи его замыслов, для чего он присягу зломал, на городы украинные вышел с Крыма [5]). Теды ханъ крымский отказалъ посланцови нашому: «Для того з ордами вышел он с Крыму, же бы он ся з Ляхами зышол, а скоро злучим ся зараз со всею потугою лящкою, крымскою и ногайскою, пойдемъ просто на козаков». А то для того учинили и ходят воевать, же єсьмо з войском его царского величества Запорожским не хотѣли з нимъ

[1]) плакоти [2]) кола. [3]) Білгород. ст. 391 л. 70.

[4]) Білгород. ст. 391 л. 84, оригінал—цікавий бажанням підписка—Українця яко мога приладитися під московський стиль і мову, з того виходить цікава мішанина української (канцелярської) і московської фразеольогії. Сим листом розпочинається серія таких повідомлень Хмельницького Ромодановскому, що йдуть до його смерти. (Саме з'явилися вони в 149 томі львівських «Записок»—надрукував їх І. П. Крипякевич). [5]) Крылу.

и з Лехами воевать, і помочи им давать, на кого они схотят пойти; зрозумѣвши мы добре зъ языков тотарскихъ и с повести посланника нашего о замыслах ихъ бусурманскихъ, взявши бога на помоч и счастьем є. ц. в., рушивши все войска є. ц. в. Запорожские с сыном нашимъ, в очи тому неприятелеви тое войско є. ц. в. Запорожское послалисмо. Которое войско южъ до тых час ставши под Брясловлем и потребу с тымі неприятелеми мают и бьютца, и по указу нашему Онтон, которой в Польши з войском былъ, южъ пришодши подъ Хотѣнъ, идет такъ же в очи тымъ неприятелем. Просимъ тебя, приятеля нашего, какий указ от є. ц. в. мѣти будете, рачъ намъ извѣстить, и того посланника нашего не бавя со всякимі вестями, какие у тебя, приятеля нашего, суть, вскоре отпустить. На Дон писали-смо до козаковъ Донскихъ, жебы Татаром покою не дали, але взявши бога на помоч, ихъ воевали, такъ же на Запороже указ от нас был, и южъ хвала богу; же пошодши казаков з Зопорожа семсотъ, несчисленное множество Татаров позосталых і Татарокъ постиналі и невольниковъ килько тысечей вызволилі. І повторе тебе, приятеля нашего просимъ о скорую на тую грамоту нашу отписи» [1]).

Навівши ханського листа, гетьман додає такий постскріптум: «Уважай же вашмосць тот лист, якая неправда бесерьянская: рекомо то хорошо пишут, а войну з нами хотят точить, и Ляхов взяли пять хоронгвей, и двѣ гормати с Каменца Подольского, а других Ляхов ожидают еще. С тые вѣсти вашмость яко бы своим оком видел» [2]).

Два дні потім, 19 (29) липня він писав тому ж Ромодановскому: «Подлинная и певная вѣсть пришла свѣжо, же Антон по указу его царьского величества (з войском) Запорожским, отлучивши ся од Ракоцого, тянет до войска, которое єсьмо выправили тепер против хановы. Счо постерегши Ляхи, же Антон отлучил се, зараз с Татарами знявши се потребу мают с Ракоцым, а бодай до сых час южъ трактатов з Ляхамі и с Татарами Ракоцый не учинилъ і примире не взялъ. А скоро с собою всѣ тие три здоймут се, то всѣ силы нѣ где инде, только на городы его царьского величества украинные обернут. Зачимъ тое ознаймивши, просим тебя, приятеля нашего, рачъ с тыми є. ц. в. ратными людьми к нам на посилокъ поки еще татаре не обогнали поспешать се, жебы тие заобопильное неприятеле, Тотаре і Ляхи не утѣшились,—якож уповаем на милость божию і щастье его царьского величества, же не утѣшат се — только вашъмость прудко поспешай с тим войском. О Литвѣ тую вѣдомость маем, же вся на Киев хочет итти и воевать, и Ляхи, которие передались до Онтона, всѣ поутекали знову до Ляхов. Такая то здрада лящкая; якъ здавна звикли тепер явная их здрада показалась. І повторе просим, рачъ вашъмость с тым войском поспѣшать і намъ вѣдомость в прудкомъ часе, какий указмѣти будете, днем і ночью давайте знать» [3]).

Три дні пізніш новий поклик: «По килкократ пишем до вас, друга і приятеля нашого, ознаймуючи, же хан з ордами, вийшовши і з Ляхами злучивши ся, всю свою поганскую потугу на городы украинные обернуть конечно умыслили. Боже только имъ не допоможе, якоже і надѣю маем, же тие погане потѣхи не отнесут,—вашмость только рач се поспешать з ратными его царьского величества людми, которых в области своей маеш, и як прудко вашмость рачиш притегнуть в городы украинные с тымі войсками, альбо нѣт, рачъ нам ознаймить, жебысмо запевне вѣдалі, єжели вашъмость до нас поспешит се. Во южъ Ляхи обудние і хитрие, маючи с собою Татаров, и князя

[1]) Тамже л. 67—9, дата: с Чигирина 17 дня месяца июля».
[2]) Тамже л. 72. [3]) Тамже с. 63—5.

семиградцкого бодай ложъ до сего часу не отпукали [1]) і лес(т)ками своими не звели. А если зведут, то і тот намъ неприятелем достанетъ. Притом приязни вашмости пильно полецаем се, а о одписи прудкій просим, ежели сподевать се вашъмости, альбо нѣт» [2]).

І другого дня, 23 с. с.—за чотири дні до смерти гетьмана останній лист з сеї серії (московська копія, сильно русіфікована в транскрипції, тому я подаю її в свобідніші передачі): «По кількокрот поновляетъ ся писанне наше до милости вашої, приятеля нашого, жадаючи, аби мил. в., друг і приятель наш, з ратними й. ц. в. людьми до нас на поміч поспішав напротивко ханові кримському і Ляхам во єдино совокупленно. Которій на нас і на всі городи наші й. ц. в. українні жестоко наступають, а все православіе—чого їм бог нехай всемогущий не допоможе—іскоренити хочуть. О що повторе вельце просимо, аби есте м. в. к нам поспішав і до нас о поході своїм як найскорій днем і ночію знати давав. Жеби сми були заневне увідомлені, ежели ся маємо скоро мил. вашої сподівать—жебы-сьмо могли чим рихлій тих замислів поганських запобігать і над ними скільки бог милосердний помочи подасть, щастем й. ц. вел-ва промисел учинить. О що й по-трете м. в. жадаючи, самих нас ласці приятельській як найпильніш залецаю. Дан з Чигрина іюля дня 23-го року 1657» (л. 77—78).

Ромодановский не рушився на сі прохання: цар не давав наказу, беручи на витримку гетьманський уряд—щоб змусити його до повної ліквідації самочинних союзів з Карлом-Ґуставом і Ракоцієм і до ріжних уступок в сфері внутрішньої політики. В 20-х днях липня н.с. хан був під Камінцем і вичікував сполучення з польським військом, для операцій против Ракоція і козаків, і нетерпеливився, що воно не надходить. З дня 27 н. с. маємо такий його характеристичний поклик до короля. «Переправившися через Волоську землю ми прийшли під Камінець з усею нашою силою і тут прийшла до нас відомість про неприятеля вашого Ракоція, що він стоїть під Збаражом і хоче пробитися до Старого Константинова. Тому я лишив тут усі тягари і спішно рушив просто—дай боже щось добре справити. Во ж я то все зробив для в. к. м., ліґу і приязнь з козаками розірвав і прийшов з усею своєю силою, аби знищити їх як неприятелів в. к. м. Але не маючи при собі нічого з війська в. к. м. ані ординанса, мусів спинитись; одначе сподіваюсь, що з приходом вашого війська, за спільним і згідним заходом, справи ваші підуть сього року значно краще ніж торік. Тільки нам дуже сумно, що війська ваші досі до нас не прийшли—прикро нам, людям рицарським даремно тратити час. Зволь в. к. м. дбаліше і уважливіше вести справи всього року: присилай як скорше до нас на сполученне все своє військо: кіннє, піше і армату, бо я маю при собі війська більше ніж 100 тисяч, а стоючи на місці не можу їм настачити поживи. Отже чи маєш своєю особою прибувати, чи гетьманів післати,—нехай яко мога хутчій поспішають з військом і арматою—як до бою, скільки того бути може. Ми як тільки можна стараттимемось, аби щось добре справити сього року—аби в державі вашій як скорше зацвів спокій, і тоді ніякий неприятель не посміе против нас виступити. А як в. к. м., або гетьмани будуть лінивo поступати і не поспішать з нами зійтися—тоді все піде в проволоку, і вдруге вже мені не легко буде йти в поміч в. к. м. з таким великим військом, з огляду на віддаленне тих місць і труди походні з наших країв» [3]).

---

[1]) Ошукали—адурили. [2]) Тамже л. 40.

[3]) Переклад або скорше—скорочений парафраз ханський—з москов. архива видав Кордуба, Жерела XII с. 508, оригінал в Чортор. ркп. 609 л. 55, переклад тамже ркп. 612 л. 19.

Гетьман поставив сильну заставу з виборних козаків від усіх полків «на Ташликах» (Чорний і Плетений Ташлик від Синюхи до Інгула), під проводом наказного гетьмана Лісницького [1]). Одночасно на Камінець велів іти Ждановичу—щоб розірвати сполученне Орди з Поляками; тільки той запізнився, загаявсь і не виконав сього доручення через бунт війська. В резерві наказав війську громадитися під Корсунем, вислявши туди молодого гетьмана—свого сина (з ним був і Тетеря, поки не покликано його в посольство); військо стояло між Уманею і Корсунем [2]). А для діверсії вислав козаків з Запоріжа на Перекоп, і одночасно організував морський похід на Азов і Крим. Подробиць маємо мало, і ефекти сих діверсій представляється ріжно. В вище наведенім листі до Ромодановского гетьман говорить про невеликий рейд 700 козаків, які витяли «несчисленне множество» Татар і визволили кілька тисяч невільників. Тетеря оповідав про вихід в похід на Перекоп 20 тис. козаків, що разом з Донцями мали громити Кримські улуси. Сим погромом пояснили потім, що хан спішно вернувся до Криму, не важившися наступити на козаків; Данило Калуґер, на підставі відомостей одержаних в Чигрині в осени, рахує, що козаки вивели тоді з Криму 7 тис. невільників і 100 тис. штук худоби, а в Азові вибили 4 тис. спагів і визволили 600 семигородських бранців, і т. д. [3]). Так чи инакше, охоронна орґанізація переведена гетьманом взагалі себе оправдала: Орда в переході трохи зарвала пограниче—Хмельниченко рахував «12 городів», вибраних Татарами, за словами Желябужского [4]). Але від більшої руїни Україну охоронено, не вважаючи на бунт і непослух, що вибухли в війську в звязку з фіналом Ракоціевого походу.

---

В сих днях рішалася доля Ракоція і тих козацьких плянів що були звязані з сею дунайською конфедерацією. Після того як Шведи покинули його 22 червня н. с. під Варшавою, Ракоцій почув себе цілком безпорадним—тим більше, що разом з сим одержав відомости про прихід австрійського війська в поміч Казимирові. Раптово, нервово, нетактовно відкриваючи свій безрадний настрій, кинувся він шукати порозуміння з Яном-Казимиром, щоб випросити собі безпечний поворот через польські землі до дому. А стрічаючи тут дуже стримані або й зовсім неприязні настрої (особливо шеф помічного австрійського корпусу гр. Ґанфельд радив Казимирові не спускатися на пропозиції Ракоція, добачаючи в них тільки бажанне вийти з трудного становища, тим часом як королева нібито стояла за те, щоб замирити Ракоція і використати против Шведів) Ракоцій робив ріжні обіцянки що далі то щедрійші — але все даремно [5]). «Напротягу

---

[1]) 9 н. с. липня говорив Желябужскому ніжинський полковник: «За всіми вістями (про те що хан іде під Камінець до Ляхів, а Турки громадяться на Дунаю) велено нам з усіх полків вислати всіх козаків до війська на Ташлики, і на турецьку границю полковники наші пішли, стоять при границі, а до Ракоція і Антона полковника гетьман писав, щоб ішли під Камінець проти Турків і Кримців»—Рус. ист. библ. VIII с. 1280, теж с. 1242—те що оповідав попереднього дня Поляк Таргові: гетьман написав до Ракоція і Антона, щоб ішли під Камінець, «а від себе послав військо з Григорієм миргородським і велів збиратися на Ташликах».

[2]) Акты Ю. З. Р. XI с. 717.

[3]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 340—1. [4]) Рус. Ист. Библ. с. 1282.

[5]) Перші пропозиції замирення, які маємо, походять з 21 червня—себто власне з того часу, коли стало певно, що Шведи покидають Ракоція—у Рудавского с. 338—9; листуванне в сій справі—Жерела XII с. 490 дд.

шести днів чотири рази присилав Ракоцій до короля просячи згоди», пише де-Нуайє; «з останніх пропозиціях було таке, що він опорожнить обидва міста, які він тримає в Польщі (мабуть Краків і Берестє), виплатить гроші нашому війську, віддасть нам частину свого війська і вийде в союз против шведського короля. Йому на се подали надії, але не залишили наступу на нього; він налякавсь і спаливши свій обоз перейшов під Сендомиром за Вислу; коли він довідався, що наши вже в Пинчові, і залога шведська і Ракоціева піддались,—його похід став виглядати на просту втікачку» [1]).

Пуфендорф оповідає, що з шведської сторони, виводячи своє військо, дано було Ракоціеві пораду: з огляду на австрійське військо податися на схід, за Буг, щоб держати звязок з козаками, Семигородом, Волоськими князівствами і Портою; заложити свій табор під Львовом, а в потребі відступити до Пинська, маючи через Україну і Молдавію забезпечену дорогу до Семигороду, і з Семигороду атакувати далі Польщу [2]). Се була рада не погана—тільки вимагала того, на що досі не спромігся ні Ракоцій ні сам Карло-Ґустав: повного погодження з козацькими бажаннями.

Ракоцій на се не спромігся. Він хотів конче дістатися до Кракова, щоб трактувати з Яном-Казимиром в ролі володаря його старої столиці і Підгірря, тому лішов горі Вислою —вичікуючи відповіди на свої пропозиції. Але нічого конкретного з сеї сторони на приходило, натомісць ріжні обставини де далі—показували неможливість сього пляну. Австрійське військо ще стояло під Краковом, инше мало йти на Семигород. Ріжні добровільці-Поляки, що пристававали були до Ракоція, кидали його і переходили на сторону короля. З Семигороду приходили вісти про рейд Любомірского. Козаки рішучо відмовлялись іти далі й забирались до дому. Тим часом в сей мент се була найсильніша й найцінніша частина армії Ракоція; коли в початках кампанії польські політики відзивалися про корпус Ждановича легковажно, тепер вони підчеркують, що в війську Ракоція тільки й доброго, що козаки [3]). Але вони вже й перед тим порівалися відставити свою здобич до дому, як ми вже знаємо; тепер же не вважаючи на всі вмовляння Ракоція в останніх днях червня, недалеко Сендомира стали на власну руку перевозитися за Вислу, щоб іти до дому. Супроти переговорів Ракоція з королем—що стали відомі козакам, їм дійсно небезпечно було зіставатися в глибині Польщі: Ракоцій міг віддати їх в розпорядженне короля, польські війська могли їх обступити і винищити. Може бути, що вже прийшли якісь інструкції і від Хмельницького. Тоді Ракоцій—не маючи ніяких певних шансів замирення з королем, побоявся лишатись без козаків над Вислою і рішив іти з ними.

---

[1]) Лист з Ченстохови 11 липня, с. 336—7; про листи Ракоція до ріжних достойників з пропозиціями замирення Жерела XII с. 495.

[2]) De rebus a C. G. gesis c. 263—4. Кубаля закидає сьому оповіданню, що того мовляв нема у Штернбаха (с. 348). Але Штернбахове представленне (нижче) посереднє потверджує оповіданнє Пуфендорфа, а докладно нагадувати шведському королеві його власні поради не мав він рації.

[3]) 12 квітня де-Нуайє пише про Ракоціеве військо: Ces prisonniers disent qu'il a trente mille hommes et vingt mille Kozaks, mais fort movaises gens et point aguerris ni armés (318). А 27 червня: Il y a une troupe de Kosakes avec lui, qui est tout ce qu'il y a de bon, qui n'a pas voulu obeir a Chmielnicki (334). І тиждень пізніше, 4 липня: qui sont les meilleures troupes de l'armee de Rakotzi (336). В своїх записках описує їх французький агент Терльон: гарна кавалєрія, піхоти тільки два німецькі полки, артілєрія на волах—I, 51, у Гомона с. 173.

От як описується ся ситуація в пізнішій реляції Штернбаха, що був в кватирі Ракоція: «Після того як армії (шведська й угорська) розсталися, поради в. кр. вел. злегковажено і князь ніби то йшов на Краків, але вагаючися в дорозі й тримаючися Вісли. Я пильно радив йому поспішати, поки Австріяки не окружили міста; стати табором над Вислою і тоді в залежности від обставин або дати бій або відступити на угорську границю. Але його збентежений розум не приймав спасенних гадок, так наче його фатальна загибіль і ганебний договір вже були неминучі. Отже йдучи за волею козаків, цілня шукали ми переправи через Вислу, а не знайшовши 20 (30) червня перейшли між Завихостом і Сендомиром з незвичайною швидкістю на лодках, човнах, парканах і всяких пливучих матеріялах—потім як три дня наперед перебігли до неприятеля три волоські корогви Станіславского, а потім і сам Станіславский. Другого дня після переходу показалося кілька хоругов Литовського війська і звівши з нашими гарці пустилися навтіки і наповнили страхом свій табор; можна було їх усіх без труду погромити, коли б передня сторожа козацька не дала фальшивої звістки, що Литвини вже перейшли за Вислу. Ми ж як утікачі, ідучи в усім за розпорядженнями козаків, котрими провадив Немирич, пішли на Туробин повз Замосте, трудними переходами. Післали до Замойского трубача, домагаючися річей Немирича, зложених у попередніх часах, инакше грозилися спалити місто, але даремно. І так далі спішно йшли на Русь,—аж в двох милях від Львова, з лівої сторони від нього, зачули ми за собою погоню Чарнецкого» [1]).

Сю коротку реляцію писану слідом по подіях, доповнимо деякими подробицями з хроніки Ґрондского —учасника того ж походу. Він розповідає, як прийнято вісти про рейд Любомірского; Угри стали наставати на Ракоція, щоб як найскорше вернутись до дому, козаки ж почали хвилюватися, вимагаючи від нього, щоб їх не кидав так далеко від їхнього краю, а відпровадив до безпечніших місць, зате обіцяли відставивши здобич зараз вернутися ще з більшими силами. Але були й такі, що радили відложивши все инше спішити таки на порятунок Кракову. Инші радили навпаки не зачіпатися з Німцями, після того як так їх підвели Шведи, а відступити на Підгірє, за Самбір, розпустити шляхту, а наняти нове наємне військо. Серед сих суперечок і вагань, насамперед почали тікати польські хоругви, набрані Ракоцієм—зробив то й сам Станіславский, їх провідник. Далі козаки позбиравши човни, почали перевозити своїх за Вислу. Побачивши се Семигородці ще більше почали журитися, а деякі й грозити—що не прощаючися з князем підуть до дому. «І так ваяла гору думка—лишити на волю божу Краків і Берестє і вертати тудою звідки прийшли. Стали думати як перейти Вислу, що було далеко тяжше при повороті, бо розлилась більше ніж в поході на Краків—тобі без труду її перейшли. Але помогли козаки: переправивши всіх своїх людей і тягарі, вони запропонували свою поміч і князеві. Одначе ся поміч коштувала дорого: по червоному за коня, за воза пять, а часом і більше. Тоді богато стали кидати до Вісли худобу й иншу здобич забрану у Поляків, бачучи, що відвезти не можуть, а лишати ціло для перших хто прийде—здавалось занадто прикро» (414).

Він додає, що сі річи, що плили Вислою, і ті відомости що приносили втікачі з Ракоцієвого табору, давали розуміти, як лихо стоять справи його війська. Се накликало ту атаку литовських хоругов, і з усіх сторін зліталися тепер ріжні відділи польського війська, щоб його добити. Сили були ще дуже великі, але цілком дезорґа-

[1]) Transsylvania II с. 316—7, реляція королеві 2 (12) серпня 1657 р.

нізовані й деморалізовані. «Він має ще 30 тис. війська, але як я вже говорив се дуже мале військо»—писав де-Нуайє з королівської кватири [1]). «Козацький полковник Антін, що з Ракоцієм, не відступив від нього, доки не мав наказу від Хмельницького, а тепер між ним і Семигородцями відносини невірні, і сей козак ставить свій табор окремо, з своїми 7 або 8 тисячами—а се найкраще військо в армії Ракоція» [2]). «Воєвода виленський жене за ним з 5 тис. кінного війська, Полубенський з 3 тис., Чарнецкий—перейшовши ріку в тім самім місці що й він,—з 5 чи 6 тис.; великий гетьман коронний з рештою своєї армії, котрої більшу частину дав вел. маршалкові (Любомірскому) для нападу на Семигород. Крім того 6 тис. Татар—що прийшли до нас, і тепер в Коросні, йдуть на зустріч (Ракоцієві), а до великого маршалка післано курієрів, щоб він застунив переходи в горах, аби не перетяли йому відступ. Вчора вечером ми мали відомість, що всі оті війська сполучилися і прийшли до Лежайська, і відти до Семигородця не більше як 3 милі—сподіваємось, що вони його запопадуть» [3]).

Козаки повели Ракоція далі на північ, на Туробин і Замостє [4]). В Замостю, як ото ми вже чули від Штернбаха, були сховані річи Немирича, і він рішивши податися з козаками—хотів ті річи забрати. Заховалися листи в сій справі до Яна Замойского, від Ракоція і від Ждановича, що з свого боку просили за Немиричем і за ріжними людьми, що були в Замості [5]); видно простояли за тим кілька день [6])—так що не так іще безоглядно тікали, як уявляли собі Поляки. Листи Ждановича варті того, щоб на них спинитися:

«Ясновельм. м. п. підчаший коронний, мій великомил. пане і приятелю! Наблизившися з Запорізьким військом до тих країв, і знаючи що в. м. п. п. тут у Замостю резидуєш, вважав я за слушну річ засвідчити мою зичливість м. м. п., тому що військо Запор. досі зазнавало приязнь не тільки від пок. предків, але і від самого в. м. м. м.

---

[1]) Лист з 11 липня с. 337.

[2]) Лист з 4 липня с. 336.

[3]) Лист 11 липня, с. 337.

[4]) В записках Яначиньского справа представляється так, мовляв сей наперям походу був подиктований Ракоцієві Сапігою. Не маючи ніякого уявлення про дійсні сили Сапіги, Ракоцій перебільшував їх, тому що Сапіга дуже зручно шарпав його своїми під'їздами. Ждановіч—виступив против Сапіги, ніби то щоб дати йому бій, але ся охота козацька не була щира; козаки зайняли такі повиції, що між військом казацьким і литовським були багнисті місця, і Сапіга почав наступати на Ракоція. Той щоб спекатись Сапіги, прийняв умови подиктовані йому, між ними головна була така, щоб він не приступив до Люблина, але тікав навпростець. Прийнявши сі умови, Ракоцій пішов повз Замостє, але вояки Замойского, вискочивши з Замостя, дались йому в знаки: 700 в полі положили, і багатьох бранців привели, котрих Замойский поставив на працю—сипати вал, і визначив їм платні по грошу. Ос. 627 с. 294.

Останнє не дуже годиться з листуванням Ракоція з Замойским (нижче).

[5]) Ракоцій просив ще випустити жінку Олександра Чаплича (представника звісної української унітарської родини), що пробувала в таборі Ракоція, і се було сповнено.

[6]) Лист Ракоція писаний «в таборі нашім коло Туробина 5 липня», перший лист Ждановича з того ж табору маб. 8-го (в копії помилково 28 iulii, але очевидно, що се 28 ст. ст. червня, бо відповідь Замойского Ждановичу 8 липця, як і відповідь Ракоцієві). Другий лист Ждановича «з табору...» (не докінчено) в копії датований 29 iulii, друга відповідь Замойского Ждановичу—10 iulii.

п. Будучи певен, що і тепер в. мил. не змінився в тім і не занехаєш відповісти своїм афектом на наш афект, особливо коли висловимо свої прохання в певній приватній справі й. м. п. Немирича, київського підкоморія, здавна зичливого Запорізькому війську—що й тепер, пробуваючи з нами статечно дбає про загальне добро [1]). А саме просимо, аби в. м. велів видати без всякої проволоки рухомі річи й. м., що в певнім місці знаходяться в Замостю,—маючи на увазі, що за учинність в. м., якої зазнаємо в тій справі, як і в инших наших бажаннях (котрі я доручив устно оповісти подавцеві листа) ми і військо Запорізьке, й. м. князь семигородський й инші чужоземні війська, волоські й мунтянські віддячимося повною охороною маєтностей в. м. І тепер—чекаючи повороту подавця листу і не маючи сумніву, що в. м. вповні прихилишся до нашого прохання,—ми суворо заборонили рицарству чинити спустошення в маєтностях в. м. При тім пильно поручаю ласці в. м. свої вірні послуги і себе самого».

Замойский відповів, що він «віднує собі» сеї памяти про приязнь його предків до Запорізького війська, що живе в нім—«чого й тепер має свіжий доказ з України», і дуже тішиться з приязни виявленої в листі Ждановича—сподіваючися, що «приватний приятельський трактамент», котрого Ждановичь недавніми часами зазнав у його домі (очевидно в 1653 р., коли Ждановича затримано в Польщі), підтримує в нім сю приязнь. Не може, при всім бажанню, виконати прохання Немирича, бо його депозит разом з иншими забрано ще торік до коронного скарбу «з відомих причин». Тим не менше сподівається, що не вважаючи на се його маєтности будуть таки охоронені від спустошення, бо відносини війська Запорізького певно залежатимуть не від сеї оказії, а від усеї традиційної приязни дому Замойських—«за котру воно досі не добре платить, пустошачи мої маєтности».

На се Ждановичь відповів таким листом: «Коли б Запорізьке військо забуло прихильність попередників в. м., саме небо побудило б нас — особливо в теперішніх часах, коли инакше діється і в Річипосполитій і в війську нашім,—аби ми вважаючи на наступників, шукали б якогось спокою, при добрій згоді з обох сторін, аби сторонні неприятелі не тішилися з дальшого кровопролиття. Коли я вчора відізвався з своєю прихильністю до в. м., вчинив то з обовязку і дбаючи про ласку в. м. на будуче—котру буду старатися по можливости компензувати своїми вірними послугами, пильнуючи охорони маєтностей в. м., і прошу в. м. тримати мене в усякій ласці. А при тім прохаю в. м., аби з огляду на зичливість війська Зап. на будуче,—велів в. м. пустити свобідно до нас тих козаків, що ще зістаються вязнями, в тій певности, що Запорізьке військо не занехає відслужити се добродійство в. м.».

Мова йшла мабуть про тих козаків з посольства Ждановича, що ще зіставались інтерновані в Замості, і Замойский поспішив сповнити се бажанне: він повідомив Ждановича, що які єсть козаки—бранці, він всіх їх висилає до козацького табора—знайшлось їх шість, де котрі не дуже здорові, але сподіваються витримати дорогу, і він їх пускає [2]).

---

Я кажу, що ся зупинка на кілька день Ракоціевого війська під Туробиним, зроблена мабуть на бажанне Немирича, що взяв на себе—судячи з слів Штернбаха—провід у сім поході, показує, що ні козаки ні Угри ще не вважали сього становища критичним, і не тікали так безоглядно, як представляли собі Поляки. Але затримавшися

---

[1]) O pospolite stara sie dobro.

[2]) Ркп. Осолін. 3568 л. 82—6.

коло Замостя, вони дали змогу польським передовим роз'їздам догонити їх обози і попали в дуже небезпечну ситуацію. 10 липня Замойский відписував на останній лист Ждановича, а другого дня, яких 50—60 кільом. відти, недалеко Магерова, на переправі через р. Білу, передовий роз'їзд Чарнецкого уже наїхав на обози Ракоція, що йшли без всякої обережности, вповаючи на повну безпечність,—як оповідає єзуїт Пікарский, капелан Чарнецкого, що був в його поході. Сим епізодом він починає свою історію погрому Ракоція [1])—цінне історичне джерело, хоч і написане сторонньо, з становища Чарнецкого, патрона і героя авторового.

Ґрондский підчеркує зміну пляну, що сталася під Замостєм. Він, і так само Кемень мовляв радили Ракоціеві йти на Берестє і знятй тамошню залогу: се скріпить його сили супроти польського наступу, дасть змогу звязатися з Хмельницьким і одержати від нього нове військо. Ракоцій носився з пляном—згаданим у Штернбаха—«обміняти військо»: розпустити шляхту і набрати нові наємні контінгенти. Ґрондский доводив, що небезпечно зближатися до Львова: козаки зараз їх покинуть. Семигородці й Волохи, наблизившися до своєї границі також, «навіть не попрощавшись», як найскорше кольтікають до дому. Коли сам Хмельницький не міг затримати козаків, коли стояв підо Львовом, а прийшли вісти про Татар,—тим менше потрапить се князь. «А взявши напрям на Берестє, можна їх буде затримати при собі і в потрібі дати й битву; Полякам же не так легко буде за ними гонити в ті краї. Кемень похвалив сі гадки, додав, що й козаки так само йому радили, але потім напрям походу таки змінено—з північно-східнього на полудньово-східній, замість на Городок. Славатичі й Городло на Берестє пішли на Лащівку, Магерів і Жовкву—«невідомо за чиєю порадою». Берестейську залогу полишено її долі; Ференц облишений з своїм полком під Варшавою, каже Яначиньский, поліг під Равою в бою з Жеґоцким, старостою бабімойским (303).

Виправдувано потім сю зміну знов таки плянами «обміну війська»: козаків відправлять, дістануть з Семигороду нові сили, що тепер стережуть границі, і т. под. А що до Татар, то заспокоювали себе, мовляв чутки про них непевні, і певно вони не прийдуть скорше, ніж насіє семигородське військо. «Тим часом коли табор князя наближався до Жовкви, Чарнецкий несподівано як блискавиця налетів від Кракова на козаків, що йшли без порядку за табором князя і сильно їх погромив, відбив значну частину здобичи разом з возами, і такого наробив страху, що потім уже йшли перед військом князя, і скільки разів нападали на них Поляки—ті що прийшли від Кракова, з Литви, і ті що повернули з маршалком з Угорщини,—під Глиняними і в инших місцях,—ніяк не можна було їх намовити, щоб дали відсіч Полякам, а тільки поспішали яко могл. Бачучи се й семигородська шляхта почала хвилюватись: за Тернополем раптом три тисячі їх покинули військо й пішли на Молдавію, а решта впала духом і вже думала не про битву, тільки про поворот» (419). Подібне розповідає і Яначиньский. Під Тернополем, ниже він, почали козаки тривожитись і відказувати, що Угри йдуть безпечно наперед, а їх лишають позаду, під польску зброю. Тоді їм сказано йти на перед Угрів і так вони йшли спокійніше, аж до Борщівки. Тут побачивши гать між Богом і Божком, вони вмить вийшли на неї і розкопали, так що Угри побачили перед собою і з боків воду, а з тилу польске військо. Тут Ракоцій побачив свою погибіль і відложивши свої горді пляни почав думати про замирение (297).

[1]) Видана в Biblioteka Ossolińskich, poczet nowy, т. IV, 1864.

Тепер продовжу почату вище виписку з реляції Штернбаха.—«В двох милях від Львова, з лівої сторони від нього, зачули ми за собою погоню Чарнецкого: він напав на задні обози козацькі, що йшли без охорони; більше як тисячу козаків побито, післано їм у поміч Угрів, але неприятель уже встиг, незадовго перед тим, відступити з здобичею, і ми не думали гонити за ним, а раз почату утечу стали продовжувати тим проворніше, що Чарнецкий що дня зачіпав обози, що йшли за військом, і не вважаючи на трудні переправи гонив (за нами) через Полтву до Глинян, далі на Гологори, Зборів, Озірну, Тернопіль. В Тернопільськім замку заложився Подльодовский, висланий з 7 хоругвами на залогу і на комендантство до Камінця від Замойского—що одержав камінецьке староство недавно після смерти воєводи браславського (П. Потоцкого); легко було його здобути, але ми навіть не пробували і скоріш відійшли [1]). Венгри мавши кілька днів голодних, нарікали, що козаки ведуть їх через місця порожні і до Татарів близькі, і намовляли князя, аби йшов просто на Галич, або Снятин, війшов до Молдавії й зайняв семигородські границі. Кричали «гатра», себто назад, і жадали повороту. Але князь, чинячи волю козаків, се повстання приглушив твердими словами. Три тисячі Венгрів і Волохів все таки відійшло, а решта пішла за козаками—на Збараж і Ожоговці аж до Межибожа» [2]).

Пікарский розмальовує сю шарпанину такими яскравими фарбами. Неприятель вважав себе цілком безпечним перейшовши Вислу—знаючи напевне, що тяжке австрійське військо не може за ними гонити, а головне військо Корони, щасливо побушувавши в володіннях Ракоція і видобувшися на Підгірє, не буде спішити виходити з Угорщини. Одначе воєвода руський (Чарнецкий) з добрим відділом литовським 11-го (липня) день і ніч гонячи догонив неприятеля під Магеровим—хоч той ішов в день і в ночи. Застав його пяного і в неладі—тому що він був певний своєї безпечности. Богато їх побито в полях і селах, 30 живих приведено, а сотню, що заложилася на однім фільварку, покладаючись на свої гаківниці, знищив староста Данилович. Неприятельський табор збитий з кількох тисяч возів по переході через Магерівську переправу [3]), заходом старости Веселя, Жеґоцкого й инших ротмистрів захоплено й знищено. «Могло наше військо того дня дістати як здобичу тих 4 міліони, котрих тепер (під Межибожем) доневнявся від Ракоція, але тим часом як вояки ганебно кидали битву для здобичи, неприятель зібрав свої сили, і легко відігнав наших, занятих добичництвом, на цілу милю. Потомство ледви чи повірить, яка величезна здобич була утрачена—але нехай подумає, що сього року вперше пограбована була Польща—чого не зазнала вона ні після Пилявецького ні по инших погромах».

«Сам воєвода з головним військом стояв за півмилі від сих нетичок, і на першу відомість післав поміч, козаків відбито, і вони спішно пустилися знову під Жовкву в тамошні тяжкі болота. Побито того дня неприятеля по ріжних місцях 200; вони просили помочи у Антона і Ракоція, але страх помішав їм розум—спішили щоб пограбувати Жовкву і вимусити контрибуцію від Львовян.

---

[1]) Янчиньский представляє навпаки Подльодовского приятелем Ракоція: Чарнецький мовляв мав намір потопити тут Ракоцієве військо в болоті, «але непоцтивий Подльодовский промостив йому дорогу через болото і дав змогу цілo втікти» (296).

[2]) Transsylvania II с. 317. Оповіданнє Штернбаха про межибіжську капітуляцію відкладаю надалі. Коротші реляції про похід Ракоція і козаків з-під Сендомира в Жерелах XII с. 507 і 511—вони не точні.

[3]) Магерів лежить на правім, східнім березі річки Білої.

«Воєвода дав своєму війську тільки малий відпочинок, і за кілька годин догонив неприятеля на болоті. Неприятель з дивною і навіть неймовірною зручністю перейшов сі болота, але польське військо, в числі 5 тис. алякалось сеї страшної переправи, і відступивши стало чекати приходу воєводи. Тільки дві хоругви, саме коли я переїздив повз них, звели гарці з передовою сторожею неприятеля з переміннім успіхом; нарешті відбито наших,—але третя хоругов, самого воєводи, розбила наступ неприятеля і погнала аж до того страшного болота: тут привитані огнем яничарів вони мусіли відступити, втративши кількох убитих і ранених. В поміч їм прийшла хоругов королівська, і нарешті вже при заході сонця наступив в боєвім порядку на неприятеля сам воєвода з своїм гідним помічником п. Полубеньским. Неприятеля прогнано, подекуди погромлено; він полишив поле, спішно відступивши на болота, і воєвода вже в потемках відвів військо до Куликова [1]), здобувши 9 неприятельських хоругов, значок Кеменя і коругву самого Ракоція.

«В ночи неприятель утік, перелізши через ті тяжкі болота. Воєвода ж на світанку поїхав на місце битви. Тут ясно була видна ганебна утеча неприятеля і жалісна утрата такої величезної здобичи з Корони: порозсипуваний гарматний порох, разом з возами кілька гармат загружених в болоті, 4 двірські вози Ракоція, несчислена сила волів, коней, овець, ридвани ріжного роду і майже 2 тис. возів». Очевидно цілий сей день і наступний «реєстрували» сю здобич—Пікарский про се не згадує, тільки зазначує, що третього доперва дня (в попередніх днях очевидно нікого не можна було одігнати від згаданої реєстрації) староста Жеґоцкий, висланий від воєводи, погнався за неприятелем і догонив його під Красним, попробував на нього ударити—але нещасливо. Пікарский каже, що «неприятель» був тоді в такій тіснині, в труднім, чи скорше—в неприступнім становищі, якого тільки можна побажати ворогові, і щоб його атакувати, треба було б щоб друге військо наступило під Глиняни. Чарнецкий пустився писати листи до обох гетьманів польських—Потоцкого і Любомірского, мавши відомість, що вони зійшлися під Самбором, але два дні не можна було дістати ніяких вістей про них (також не аби який порядок!), і тільки третього дня, цілком припадково знайшли їх біля Підгайців, і Чарнецкий звернув свою дорогу в сім напрямі, щоб скорше з ними зійтися—бо його сили були заслабі, щоб атакувати неприятеля на власну руку. Тойже маючи перед собою свобідну дорогу, пробився за сі дні через болота, так що Чарнецкий стратив всякий слід його. Шукали його під'їздами і не знаходили, і вже серед війська почалися нарікання і жадання повороту—бо коні були дуже зтомлені, і богато їх поздихало,—коли принесено звістку до війська, що стояло тоді в Шулях [2]), що неприятель тільки в півтори милі відти. Зараз у досвіта, поки неприятель не довідався, що польські сили зійшлися, військо рушило на нього. Вислана наперед кінnота захопила його на тяжкій переправі під Розвалинцями [3]), збила сторожу, розбили частину табору, захопила здобич. Неприятель потратив богато худоби, армати, возів, але розваливши греблі й заливши сусідню рівнину водою, так утрудив Полякам наступ, що тільки з великою бідою вони перебули сю дорогу, і поки вони тут бросалися головні сили Ракоція були вже під Чорним Островом. Тут передова польська кінnота знов його заатакувала, забравши, мовляв решту здобичи і побивши чимало обозової челяди, але

[1]) На полудне від місця битви, в напрямі на Львів.

[2]) Так виразно написано в рукописи, завважає видавець.

[3]) Rozwalnice в друк., місцевість невідома також, очевидно в околиці Волочиск.

козаки кинувши вози, вже дісталися під Межибож, «що був уже останнім щаблем їх пригод».

Можливо різкими фарбами старається представити нельояльну поведінку козаків супроти Ракоція Ґрондский. «Коли Поляки з кожним днем все завзятіше налягали на військо князя, особливо під Залізцями (на лінії Броди-Тернопіль), і князь кілька разів посилав Ґрондского до козаків, аби хоч трошки дали відсіч—коли не хочуть битись, то щоб Поляки хоч не бачили їх утечи і з того не набирали духу, а княжі вояки щоб не впадали духом,—сі негідники не хотіли спинитися ні трохи. Козацький гетьман Антін таке переказав князеві: «Треба знати, що у козаків вдача тих собак, котрих привязують до возів: коли вони голодні, доти силкуються розірвати ремінь, доки не відчепляться, а тоді бігають туди й сюди, шукаючи чого б поїсти, а як притягнуть до воза шматок стерва, то вже хоч і не привязуй—не можна їх відігнати від воза. Така й козацька вдача. Поки голі й нічого не мають, то хоч би як хотів затримати їх в таборі, не затримаєш; на власну руку вибігають в найдальші околиці, щоб знайти яку небудь добичу. А як наповнять нею вози, тоді ніяк не наженеш їх до бою. Тільки й думають про те щоб відставити до дому що здобули. Так каже—й скажи князеві: Тепер уже не час битись, але рятуватись. Князь нічого кращого не зробить, як кинувши обози піде за нами і трохи підправить своє військо в наших сторонах, а тим часом за кілька день прийде сила наших молоддів». Сказавши се рушив свій табор, що був положений на високім горбі, так що був добре видний і Полякам і Ракоціевому війську»—себто одні й другі могли бачити, що казаки не тримають фронту з Ракоцієм.

Розуміється, не могло й бути инакше з тим як ся кампанія в очах козаків і їх старшини стала просто добичницьким рейдом—а вона неминучо мусіла стати з моментом, коли стало ясно, що Ракоцій використовує її виключно в своїх інтересах, не дбаючи про політичні пляни козацького уряду, цілком ігноруючи або навіть свідомо їх мішаючи. Тепер мстилася над ним його вузько-еґоістична, інтриґанська політика. Козаки мали всі причини, побоюватися, щоб він при теперішніх своїх заходах коло замирення з Поляками не видав їх—не заплатив їх головами за свобідний пропуск до дому.

Але тим більше було нарікань, жалів і підозрінь в Ракоціевім таборі. По анальогії з своїми власними замислами козаків підозрівали, що вони війшли в порозумінне з польським табором, на погибіль Ракоціевого. З сими погодосками знайомить нас Штернбах, описуючи сей же момент [1]). Коли Венгри йшли під Межибіж за козаками, 11 (21) липня 200 Поляків напали на обоз, що не мав з тилу ніякої сторожі. «Князь сам прилетів на поміч; довідавшися що сили Поляків збільшились—бо прийшов Потоцкий, Любомірский, Вишневецький (Дмитро) і Сапіга з кількома полками, він велів своїм стати лавою щоб дати відсіч. Але козаки—почуваючи себе в сусідстві України і не журячися князем, пішли з Немиричом просто з поля до дому. Не знати, чи виконували тим свою з-часта вже висловлювану погрозу, чи злякались, щоб їх не захопили Татари. Молдаване і Валахи теж повтікали з своїми ватажками, навіть не попрощавшися з князем, а навіть і Венгри не дуже спішили на поміч, розійшовшися по городах і вимовляючися тим, що мовляв коні потомились, і вони без них не можуть битись. Добрий князь не відважуючися йти на бій з малим наємним військом, пішов на сей ганебний договір. Чи така вже доля була, чи наша вина, се тяжко рішити—бо

[1]) Transsylvania II c. 317, се продовженне реляції поданої вище

не можна заперечити, що коли б козаки стали б у лавах разом з Венграми, самі Венгри відбили б Поляків. Але щоб козаки мали порозуміння з Поляками—як потім се говорили польські гетьмани князеві, я сьому не вірю, а скорше думаю, що козаки порадили князеві таку дорогу на те, аби безпечніше в супроводі Венгрів дістатися на українську границю з своєю здобичею, а Немирич підтримував козаків, аби тим краще забезпечити у них свої інтереси; бо кажуть, що крім повернення своїх маєтків, він хотів оженитися з Тимошевою вдовою

«А правдоподібніше, що князя видали свої ж таки. Бо як же так всі майже польські генерали пустилися на нас через такі величезні простори, в голодні краї, через незвичайно тяжкі переправи і напали на нас з таким малим військом—мали всього 55 хоругов? Що значать сі листи, котрими каштелян сендомирський ще під Варшавою обмінявся з канцлером (Ракоцієвим)-Мікешом? Сі слуги, що Станіславский посилав до неприятеля? Се що самого Станіславського не завернули з утечі? Сі великі гармати закопані на очах війська, порох спалений і кноти разом з кулями покинені прилюдно, коли ще не було певности, що неприятель уже тут? Як се так число неприятельського війська замість 6 тис. було подано князеві і Венграм за 20 тис.? І нарешті самий сей договір (під Чорним Островом), що його просили з нашої сторони через трубача, і заключено протягом кількох годин в повнім мовчанню, так що ніхто й не знав про нього крім канцлера (Мікеша) і генерала (Кеменя)? Я намовляв князя, щоб він відложив повне виконанне договору до того моменту, коли наступить замиренне між в. кор. мил. (Карлом) і Поляками, і щоб до того часу він затримав залоги в Кракові і Берестю—тим більше що Вірц без наказу в. в-ва Краків не здасть, а тим часом князь міг би довести до замирення між в. вел. і Москвою, притягнути Турків і дістати нові сили від Хмельницького і Волохів. Але здавалось мені, що він сам себе не був певний, знеохочений війною, і хотів як небудь замиритись, чи з ганьбою, чи з честю, виправдуючи сей ганебний факт тим, що всі союзники його покинули».

Перед московськими людьми—особливо перед Желябужским, що спеціяльно займався висвітленнем сього епізоду,—відхід козацького війська від Ракоція, як ми вже бачили, пояснювано льояльними почуттями до царя: козаки мовляв довідалися, що похід сей вчинено без волі царя і в супереч його інтересам як претендента на польське королівство. Так пояснив се сам Ждановичмовляв козацьке військо, довідавшись, що кампанія ведеться на те аби здобути польське королівство Ракоцієві, збунтувалось і хотіло Ждановича вбити, бо здобувати польського королівства Ракоцієзі й бути його підданими як польського короля козаки не хотіли і покинули не тільки Ракоція, а й Ждановича [1]). Так пояснили й ріжні люде з війська, що їх розпитував Желябужский. Козак, що приїхав 5 липня до Корсуня від Ждановича з Погребища, оповідаючи, що козацьке військо від Ракоція пішло все геть, так се пояснив: «Ми вже давно хотіли покинути Ракоція і піти геть, і від Антона пішли, побачивши, що він шукає королівства Ракоцієві: за се козаки хотіли навіть убити Антона» [2]). Але таке пояснення з'явилось мабуть потім-як стало відомо, що цар інкримінує сей похід гетьманові й війську. Відомість про се поширилася мабуть дуже вчасно: Ждановичказав, що ще «за Вислою», себто перед переходом під Завихостом, казали йому козаки, що Желябужский шукає Ракоція і його, щоб перейняти царські грамоти [3]). Але се царське

[1]) Вище с. 1315. [2]) Рус. Ист. Библ. VIII с 1252.
[3]) Тамже с. 1259—60.

невдоволенне стало особливо дорічи, коли прийшов гетьманський наказ, щоб козаки йшли від Ракоція під Камінець на Татар, тим часом як їм треба було перед усім відвезти добичу до дому. Тут от і стався сей пароксизм небувалої льояльности, що давала привід зліквідувати не тільки накази Ракоція, але й Ждановича і Хмельницького, поскільки вони були не в лад козакам.

Подробиці капітуляції описує Пікарский, по гарячим слідам подій. Коли Чарнецкий настояв, щоб негайно наступати і не пускати з очей неприятеля, «доки не перейде Богу», і польське військо рушило на Чорноострівські позиції,—в дорозі стрів його посланець Ракоція з заявою, що Ракоцій хоче закінчити війну і готов дати всяку сатисфакцію. Тоді Чарнецкий, підозріваючи, що се робиться тільки, аби вигадати час для переходу за Бог, поставив умовою, щоб неприятельське військо не рушалось і чекало приходу Поляків для переговорів, а тим часом повів далі наступ бойовим порядком—не питаючи дозволу гетьмана. На нові посольства поставив умови капітуляції і дав двогодинний термін для її оформленпя. Жадав 2-х міліонної контрибуції для польського війська, харачу для хана, видачі всеї здобичи захопленої в Польщі, артилерії, корогв, бранців, зрадників і т. д. Після коротких торгів того ж дня підписано трактат. Цифру контрибуції зменшено до 1200 тис.; про харач, на прохання Ракоція, в договорі промовчано. Він загально, не згадуючи поіменно, обовязувався розірвати союзи і договори з усякими неприятелями Польщі, відновити союз з нею—помагати їй своїм військом. Поляки з свого боку гарантували Ракоціеві безпечний поворот до дому—тою дорогою, котру вони йому вкажуть, під охороною і доглядом визначених на то комісарів і частин війська [1]).

Про козаків не згадувалося ні словом; вони вже вийшли з гри, покинувши військо Ракоція. Він уважав їх відступ останньою причиною сього провалу; маємо його лист матери з Чорного Острова 25 липня (н. с.):

«Шведська і козацька приязнь обманула. Козак примусив нас провожати його аж до свого краю; ми згідно з своїм обовязком билися з Поляками, а він усунувся. Перемога була наша, богові слава,—але коли в суботу (се було 21 н. с.) прийшло все польське військо, а козаки нас підтримували тільки обіцянками, а на ділі зовсім ні,—вчинили ми перемирє, тому що Поляки хотіли згоди. Се було в неділю, великі пани здебільшого були при тім.

«Навіть поганам треба вірити. коли вони присягають, присязі Шведів і козаків ми вірили як християнській. Але здобич псує козаків вони не могли дочекатися, щоб її відставити до дому. Але ми не думаємо, щоб вони з неї поживилися.

«Вчора ми порозумілися з польським військом; коли Татари не стануть на перешкоді, ми підемо на Молдавію; коли перешкодять—будемо змушені вибрати иншу дорогу. Нам конче потрібно дістатися до якоїсь країни з хлібом—бо (тут) не тільки наше, але й польське військо живе вишнями; я не думаю, щоб у цілім нашім таборі знайшлося 20 мір муки. Одним словом, як ми вже переказували в. м., перемогла нас не зброя неприятельська, тільки бог—сі тяжкі, погані дороги, шляхи котрих ми не знали—і ще до того козаки» [2]).

---

[1]) Договір з датою 22 липня, разом з присяжними грамотами обох сторін видані в Monumenta Hungariae XXIII ч. 314—6, сам договір также у Жерелах XII ч. 595.

[2]) Monumenta Hung. XXIV ч. 604.

Пікарский записує те, що оповідали в польськім таборі: «Негідники козаки не тільки до погибелі привели бідних Венгрів, ще й осмішили: «тікаючи їм греблю в Межибожі перекопали» [1]), тому Венгри просили потім, щоб їм дозволено було гонити за козаками». Відгомін сих балачок бачили ми вище також в оповіданню Янчиньского.

Але секретар Ракоція Конст. Шаум спромігся на об'єктивнішу оцінку ситуації: «Все ми могли б перебороти, коли б був добрий настрій між вояками; але більшість їх пішла по набору, а не наймом, вони були обтяжені здобичею, утомлені довгими походами, хотіли вернутися до дому і одноголосно жадали згоди, якої небудь, хочби й ганебної, не хотіли піднести зброї на неприятеля, що стояв перед ними. Наші союзники—Шведи, Козаки, Валахи і Молдаване, тримались далеко більш рицарсько (much more galant) ніж ми. Але бачучи нашу малодушність і побоюючися, що ми можем поєднатися з неприятелем против них,—мусіли кинути нас, тим більше що наші дійшли такого своєвільства (rebellion), що не слухали наказів князя і можна було сподіватися їх зради. Так біда примусила нас до договору, що безсумнівно зістанеться нашим вічним соромом і нечестю» [2]).

Поміг сей договір і вся капітуляція небогато. Тільки що спекалися Поляків і дістали пропуск до дому, як налетіли Татари—жадні свого уділу в здобичи, роздражнені тим, що Поляки без них покінчили з Ракоціем. Як оповідає Ґрондский, Любомірский й инші приятелі Ракоція—заінтересовані в тім, щоб він міг скоро і повно виплатити свою контрибуцію, відразу радили йому не гаятись ані одного дня, з огляду на Орду: лишити Полякам в грошах армату і обоз, а самому спішно і легко вертатись до дому. Але Ракоцій і його канцлер Мікеш запевняли, що Татар їм боятися нічого, не буде їх більше як 24 тисячі здатних до бою. Тоді Поляки рушили на Волинь, а угорське військо на Скалат і Тернопіль до дому. Але Любомірский слідом отримав відомість що хан наступає з величезним військом, якого ще не бачила Польща; він ще раз остеріг Ракоція і той кінець кінцем дав себе переконати: кинув під Скалатом своє військо, під проводом Кеменя, а сам з кількома сотками пустився навпростець до дому. Не встиг від'їхати милю, як дали йому польські комісари знати, що Орда вже приступає до скалатського табору. Львівські приятелі радили йому схоронитися на час сей небезпеки до Львова, але Ґрондский, оповідає, порадив йому не звірятися на польську гостинність, а вертатися на Стрий до своїх країв; він його послухав і щасливо дістався до дому. Військо його, тим часом атаковане Татарами, попробувало битись, але скоро стратило охоту. Кемень поїхав на переговори до хана, але опинився в ролі бранця, чи заставця, а полишене ним військо другого дня, 31 н. с. пустилося навтеки, і здебільшого попало в татарську неволю [3]).

В автобіографічній записці своїй Кемень виправдує себе, що совсім не з тим виїздив з війська, аби його лишати— Татари зрадливо його затримали, а так само

---

[1]) Сю фразу записано по польськи серед латинського тексту.

[2]) Архив Ю. З. Р. III .VI с. 346.

[3]) В збірці Кордуби (Жерела XII ч. 600) єсть коротке звідомлення Сефер-казі королеві «Татарське військо, обложивши неприятеля вашого Ракоція під замком Вишнівцем, три дні тримало в облозі, не даючи нікуди вихилятися, а четвертого дня, з усіх сторін прискочивши табор розірвали і взявши на шаблі, силу трупу постелили на місці, так що дуже мало живими втікло, і ті забрані до неволі, між котрими й Кімін Янош з усею старшиною».

вели себе зрадливо Поляки, спеціяльно Санїґа—не боронили від Татар, як обіцяли, а навпаки сами били його військо [1]).

Хан після сього спішно відступив назад. Оповідали, що саме отримав наказ від султана, аби вийшов з Польщі й не мішався до польських справ; був се нібито наслідок запізнених відомостей про успіхи Ракоція в Польщі, одержаних в Царгороді: диван готов був помиритися з його походом на Польщу [2]). Але хан взагалі не мав чого гаятись: Орді треба було як скорше відпровадити здобич і бранців до Криму, і все питанне було тільки в тім, щоб не стрінутися з козацькими чатами при повороті. Данилові Калуґерові оповідали, що козаки будуть стерігти Татар при повороті [3]) і Ліліекрона чув, що Запоріжці дійсно так їх придибали, «що з здобичею і власні трупи полишили, більший був погром ніж здобич» [4]).

---

Тим часом козацький бунт з Ракоцієвого війська перекинувсь і на Юрасеве, що стояло під Корсунем для охорони України від Татар. Оповідає про се Желябужский —котрого старшина вважала значним, коли не виключним виновником сих бунтів (вище с. 1383) і я думаю—вповні справедливо. Його оповіданне про візити в Юрасеву кватиру дає кілька цікавих рис сеї ситуації, і я вважаю потрібним його переказати, бо взагалі мало що про се знаємо.

Приїхавши в Корсунь до війська, щоб шукати відти дороги під Камінець, до Ждановича і Ракоція, Желябужский довідався від наказного полковника Дмитра Трутина, що військо нинішнього дня, 9 (19) липня стоїть в Капустиній Долині. Другого дня приїхав він туди і не доїздячи війська пристав, а перед себе післав товмача—сказати полковникам, щоб вони дали знати йому, де Ракоцій, і прислали козаків, щоб провести. Товмач поїхав в становище Корсунського полку, до полковника Ів. Дубини, а той сказав, що про Ракоція певних вістей нема і проїхати до нього ніяк не можна, бо воюють Татари. Післав товмача з козаком-провідником «до гетьмана Юрия Хмельницького» (так його скрізь зве Желябужский, очевидно не в розуміню наказного, а вибраного на гетьманство). Стріли гетьмана, як їхав з становища, і він спитав хто їде від царя і до кого?—тоді післав з товмачем до Желябужского корсунського сотника. Сотник розпитав, чи не має Желябужский грамоти до гетьмана, і другого дня приїхав від гетьмана військовий осавул Іван Ковалевський. Він переказав Желябужскому від гетьмана: «Ракоцієві і Антонові було писано, щоб ішли до нас на поміч против Орди, але від них не було вісти, і не знати де вони: ані вісти добути про них не можна, ані кого післати, тому що вийшов хан з усею ордою, стоїть коло Каміньця, а Татари воюють наші городи. А стало нам відомо, що Ракоцієву землю повоювали Ляхи, матір його в полон взяли; судячи з того думаємо, що Ракоцій пішов до дому—дорога йому туди через Волоську землю, але Волоську землю воюють

---

[1]) Автобіографія Кеменя: Kemeny J. Erdelyi ielsedelem öneleitiraza, вид Салай 1856 р., в додатку ся історія останнього погрома—с. 503—523, вона була зараз же прислана до Чигрина, в актах Малор. приказа 1657 № 10 л. 74—88 есть московський переклад з таким заголовком: «Упадок войска Семигородцкого через генерала Кимин Януша описан», з поясненнєм, що прислав його воєвода А. В. Бутурлин, одержавши від Виговського, «списана въ нынешнем во 166 году (1651) сентября в 14 день».

[2]) Kubala, Wojna brandenburska с. 179. [3]) Архив Ю. З. Р. III.VIc.331.

[4]) Monum. Hung. XXIII с. 568, лист до Шебеші з Чигрина 17 с. с. серпня.

Татари, справити тудою тебе до Ракоція неможна, не дойдеш ти до нього, вертайся до цар. вел-ва». Желябужский відрік, що не бувши у Ракоція ані діставши певних відомостей про нього, він вертати не може і просить провести його до Семигороду, коли думають, що він там. Ковалевський обіцяв се переказати гетьманові і того ж дня вернувся з його резолюцією: їхати Желябужскому до Корсуня і чекати від гетьмана вісти,—як можна буде до Ракоція проїхати, гетьман його повідомить, а тим часом сповіщає свого батька, аби він повідомив царя, що Желябужского затримав гетьман. Прислав трьох козаків, щоб провели його до Корсуня, але Желябужский лишився ночувати при війську і був свідком його виходу з табору: «11 (21) липня о четвертій годині гетьман Юрій Хмельницький пішов з Капустиної Долини, а Ів. Желябужский стояв, поки гетьман і полковники з усім військом пройшли. На рахунок було з ними війська тисяч з 20; перед гетьманом пішло 5 полків, а за військом обозу возів тисяч 35. А на становищу військо стає обозом, і коні ходять стадами, а не ставлять коней «у приколу» (на припоні)[1]).

З 12 (22) і до 17 (27) Желябужский пробув у Корсуні збираючи від переїжжих вісти про Ракоція і Ждановича, про Поляків і Татар. Оповідали йому, що козаки Ракоція і Ждановича покинули[2]), Жданович в Погребищі, а Ракоція з Венграми Поляки обложили під Межибожем. 17 (27) приїхав товмач з Чигрина: старий гетьман потверджував, що до Ракоція проїхати не можна і вістей від нього нема. Тоді Желябужский рискнув на власний страх їхати до Ракоція під Межибіж і на третій день, 20 (30) липня наїхав військо Юрася, що йшов, значить, туди ж, під Межибіж, ратувати Ракоція[3]). Желябужский післав свого товмача до Ковалевського, щоб сповістити про свій приїзд і просити гетьмана, щоб поміг йому доїхати до Межибожа. На се товмач приніс відповідь, що гетьман велить йому їхати за ним до становища на Наливайковім Броді. Желябужский проїхав на вказане місце, і гетьман закликав його до себе. Стрів його з полковниками перед шатром і питав про царське здоровє, а коли війшли до шатра, полковник миргородський Григорій (Лісницький) спитав його при гетьмані: «Чого ти приїхав вдруге без відомости від гетьмана?[4]) Не віриш гетьманові й нам? Якби можна було до Ракоція проїхати, ми б тебе повідомили!» Желябужский виправдувався тим, що він довідався від козаків—що Ракоцій під Межибожем. Лісницький відказав на се: «Був Ракоцій під Межибожем, три дні відсиджувався від Ляхів в окопах, а як довідався, що йдуть Ляхам у поміч Татари, він Ляхам піддався—кажуть, що дав їм викуп. А на третій день по тім як він піддався, прийшли під Межибіж Татари, довідалися, що Ракоцій без них піддався Ляхам і пішли після Ляхів добувати його. А поки він сидів в окопі, від нас не було до нього проїзду, і тобі тепер до нього їхати не можна—бо він сам у неволі». Желябужский сказав, що все се відомости не певні («не подлинная вѣсть»), з ними йому до царя вертати не можна, і він просить провести його до Семигороду: коли Ракоцій

[1]) Рус. Ист. Библ. с. 1243—7. [2]) Див. вище с. 1464.

[3]) В звідомленню Желябужского сказано, що наїхав він Юрася, «не доѣхавъ Межибожа за тридцать за пять верстъ». Від Корсуня до Межибожа коло 350 верст, цілком неправдоподібно, щоб за два дні Желябужский заїхав кудись за Літин, і там догонив Юрася. Тут якась помилка, котрої не можу виправити і уточнити місце, де Желябужский надибав у-друге козацьке військо.

[4]) «Для чего пріѣхалъ вдругоряд не въ подворье съ гетманской вѣсти»—не зовсім ясно.

вийде з татарської неволі, він там його побачить, а не вийде—принаймні матиме про нього певні вісти. Лісницький на се сказав: «Гетьман велів прибути всім полковникам, що наперед з військом,—буде рада, куди гетьманові йти. Тоді гетьман розпитається у тих полковників, що стоять поблизу волоської границі, чи можна тобі проїхати через Волоську землю, коли скажуть, що можна, тоді гетьман велить тебе провести, а ні—тоді дасть тобі знати».

Другого дня, 21 (31) прийшов Ковалевський і сказав: «гетьман і всі полковники веліли тобі сказати: через Волощину йти тобі не можна: хан пішов на-легко за Ракоціем, а кіш його стоїть на Волоськім пограничу, під Хотином. А від одного козака, що вийшов з неволі від Ляхів, стало гетьманові сьогодня відомо, що Орда догонила Ракоція під Гримайловим [1]), і Ракоцій сидить в окопі, а Ляхи обстоюють Ракоція: не хочуть видавати Орді [2]), тільки взяти з нього викуп; а Орда готова і з Ляхами битись, коли вони будуть його боронити: хоче його скарб забрати, а самого до турецького царя відвезти. Через такі вісти гетьман переказує тобі, що проїхати тобі не можна і нема до кого: вертай нині ж з війська до цар. в-ва, бо завтра рано гетьман іде з усім військом з становища—воювати Польщу» (1252—4).

Але Желябужский з війська не поїхав—став чекати вістей, а заразом вів свою, відому вже нам аґітацію на тему самочинности гетьманської політики, і робив відповідний настрій між козаками. В своїм звідомленню він записує свою розмову з київським протопопом, що трапився на стану; я вище навів уже сю розмову: протопоп мовляв розповідав йому, що козаки з Антонового полку роз'їздяться нарікаючи на нього, що шукав Ракоцієві королівства, а довів його до неволі, і козаків трохи не поморив. «Ми ходили з ним, думаючи, що то за царським указом, а як довідалися, що Антін Ракоцієві королівства шукає, так і роз'їхалися від нього». «І тут козаки говорять», мовляв протопоп—«Ми без государевого указу на війну не підем». [3])

Желябужский, каже, спитав протопопа: «Де ж тепер Антін, і що з ним гетьман зробить за те що він без государевого указу Ракоцієві королівства шукав?» Протопоп сказав: «Тепер Антона взято до гетьмана, до Чигрина: чув я, що хоче його гетьман повісити за те, що Ракоція видав, а Антін виправдується тим, що військо від нього розійшлось» (1255).

Без результату такі балачки не зістались.

«Юля 29 (1 серпня н. с.) гетьман велів оповістити війську, щоб підіймалося. з стану: іде гетьман на війну в Польщу. Козаки ж з ріжних полків, в великім числі, прийшли до гетьманського становища й так почали говорити до гетьмана і полковників «Вислали ви нас против Орди—стерігти пограничa [3]). Стоїмо вже довгий час, стоючи запаси поїли і заголодались. А тепер кажете йти на війну в Польщу. А нам іти нема з чим, запасів нема. Та й без царського наказу йти не можна. Досить уже й зимового війська загубили. Як з Антоном посилали, тоді казали, що за царським наказом; а як зійшлось се військо з Ракоцієм, Антін військо розгубив—Ракоцієві королівства добував. І тепер ідете не воювати, а короля шукати, Ракоція від Орди рятувати. А нам короля не треба, у нас есть государь, котрому ми хрест цілували!

---

[1]) Грималів коло Скалату.

[2]) Виїзд Ракоція з табору стався так секретно, що саме військо його про се не знало.

[3]) «оберегать государевы окраины».

«Осавули почали козаків від гетьманського стану відбивати, щоб ішли в похід, а козаки всім військом на осавулів закричали: «Ви нас не бийте дурно, ми се всім військом говорили, що без царського наказу воювати Польщі не підемо. Ми цілували хрест цареві, а досі на вас служимо, ви нашими головами користь собі заробляєте. А ми тепер хочемо цареві служити, котрому хрест цілували. А вашу правду до царя ми побачили: поки вам було від Ляхів тісно, так ви тоді до царя прихилились, а як за царською обороною побачили простір і велике володіннє та збогатились, так хочете бути самовласними панами, і короля невірного обираєте. А нам крім царя, котрому ми хрест цілували, короля не треба, і звідси, з сього становища без царського наказу Польщі воювати не підем!».

«І з гетьманського стану прийшло богато козаків до становища Ів. Желябужского і так казали: «Їдеш ти до царського величества, оповідж усі наші кривди цареві, що ми від своєї старшини терпимо. А се ти й сам чуєш, що ми без царського наказу до Польщі не хочемо йти» [1]).

«Того ж дня прислав гетьман військового підписка Захарка і наказав, щоб ми їхали негайно: «Ми й самі не знаємо, що з нам буде: і Орда близько і Ляхи, і Ракоція стережемось: нуж відкупиться від Орди та на нас піде. А у нас у війську стала незгода (несоюз). Посилає тобі гетьман двох козаків, щоб ти їхав до Чигирина».

«Того дня їхало з війська богаро козаків і казали, що гетьман хоче йти на Білоцерківські поля—стояти там, стережучи від Татар, бо сподіваються, що Татари підуть з Польщі великим шляхом, повз Білу Церкву.

26 липня вчинилася в Бузівці трівога від Татар. А козаки які приїхали розповідали, що Татари Ракоцієве військо побили, а Ракоція з невеликою скількістю людей Ляхи з собою забрали. І сподіваються татарського нападу на козаків. За тими вістями Желябужский поїхав до Київа, тому що козацькі городи й містечка слабі, не укріплені для облоги» (1258).

Очевидно, гетьман і старшини старались перемогти опозицію війська, але не опанували його, і значна частина його розійшлась. Чи се було причиною, що похід в в Польщу занехано, чи стримали його вісти про Ракоція, що він капітулював і віддався в охорону Поляків. В кожнім разі помітна річ, що гетьман і старшина відчували небажаність Желябужского в війську під сей час, і той дійсно виявляє підозріливу цікавість до його настроїв, хоч мовляв не мав тоді вже иншої мети, як тільки завезти царського листа Ракоцієві, або добути про нього «подлинні вісти». Але мав, очевидно, інструкцію використати сей інцидент для дискредитації гетьманського уряду.

---

Капітуляція Ракоція і бунти війська—того що відмовилось послуху Ждановичеві, щоб його боронити, і того, що збунтувалось против Юрася і не схотіло йти в Польщу—ратувати Ракоція, були останніми прикростями, що переповнили чашу життя старого гетьмана. Ліліекрона в своїй реляції королеві, писаній в Чигрині другого дня по його смерти, зафіксував нам ту форму, в якій гетьман одержав відомости

---

[1]) «Ѣдешь ты къ царскому величеству, извѣсти наши всѣ нужи государю, какъ мы отъ старшинъ своихъ терпимъ. Да и то ты все слышишь, для чего мы без государева указу въ Польшу не идемъ»—с. 1257.

про сей погром ліги: 12 (22) Поляки напали на Ракоція на Богу між Межибожем і Винницею; Козаки, Молдавани і Валахи його покинули, і він мусів замиритися з Поляками: кондиції невідомі детально—кажуть, що Поляки забрали армату, обоз і припаси, Ракоцій відступив їм своє піше (наємне) військо, віддав бочку золота зараз, а дві бочки обіцяв дати на границі, і в застав лишив Кеменя і Шебеші (Миколу), а Поляки за те обіцяли відпровадити його безпечно до його границі, тільки Татари довідавшися про се, погонили за ними, щоб взяти й собі пайку в богатій здобичи, і тому Поляки мусіли з Ракоцієм разом сховатись у Львові. Невірність козаків супроти Ракоція—оповідає Лілієкрона—так вразила гетьмана, що він велів викликати Антона й инших начальників козацького війська, що ходили з Ракоцієм, і скарати їх на смерть. Але він так схвилювався, що дістав удар, пять день пролежав без язика і шестого дня упокоївся. Тому сей останній смертний засуд не виконано в очікуванню нового гетьмана [1]).

Останні часи бурхливого і турботного життя старого гетьмана були тяжкі. Прикований до ліжка довгою хоробою, свідомий близької смерти, він болізно переживав неуспіхи своєї політики, хитрі підкопи Москви, що зручно почала використовувати всі слабі сторони його останніх розпоряджень, і ту складну боротьбу соціяльних груп, політичних течій і персональних відносин, що стали розгортатися коло питання наступства. Ми читали вище записки Шебеші про повстання на Запорожу; Лілієкрона в своїх листах згадує про напружені відносини і замішання на гетьманськім дворі. «Такі прийшли часи, що все в замішанню й неладі», пише він ще 28 с. с. червня. «Гетьман дуже хорий, а канцлєр, що вів всі давніші переговори, викликає сильні підозріння, що з смертю гетьмана попробує захопити владу. Так уже зложилося дві партії, але після того як чотири важніші особи потайки вбито з наказу гетьмана, стало трудно вести які не будь переговори» [2]). Те що Татари таки пройшли через Українські землі, пояснювано непорозуміннями і конкуренцією полковників; щоб її нейтралізувати, старий гетьман вислав до війська свого сина, але й його присутність не могла приглушити їх «несвоєчасних капризів», і се дало змогу неприятелеві подолати всі заходи гетьмана. Паралізований хоробою, він очевидно тільки злостився й надолужував свою безсильність отакими кріавими ексцесами, які отсе припадком записав наш шведський свідок.

До останніх моментів своєї свідомости гетьман силкувався утримати західньоукраїнську акцію. Виговський і старшина потім заявляли, що з їх сторони все було зроблено, щоб вирятувати Ракоція з біди: на місце Ждановичевого війська були післані нові сили, і тільки надмірна скороспішність Ракоція—що він нічого не чекаючи поспішив якбудь замиритися з Поляками, провалила справу, і козацьке військо вернулося до дому [3]). Очевидно, мова про ті полки, що стояли під Корсунем, під проводом Юрася: очевидно коли стало відомо, що Татари пішли на Ракоція, гетьман велів їм іти туди на ратунок, але Ракоцій поспішив капітуляцією і ся карта була бита безново-

[1]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 318—9 (переклад с. 320—1).

[2]) Тамже с. 308 (переклад на с. 314).

[3]) «Що до справи кн. трансильванського і погрому його війська козаки виправдуються дуже переконуючими доводами, що вони негайно післали йому поміч, але князь як найскорше зложив договір і союз з Поляками, і тому козаки вернулись до дому»—лист Данила 8 (18) серпня, Архив Ю. З. Р. III. VI, с. 331.

ротно. В момент смерти гетьмана ще не могли передбачати, як сумно для Ракоція скінчиться ся кампанія: могли сподіватись, що він ще опанує ситуацію і зможе вести далі політику ліги; гетьман і старшина запевняли, що вони всяко його підтримають. В паперах Шебеші маємо з датою 7 серпня, себто другого дня по смерти гетьмана, декларацію—очевидно заготовлену ще за його життя і відкладану до момента, коли старий гетьман прийде до себе і можна її буде його іменем відчитати; коли він уперше прийшовши до себе, її відчитано, чи передано Шебеші як офіціяльну декларацію гетьманського уряду [1]). Вона починається заявою, що хоч за попустом божим, після того як від Ракоція відступили инші [2])—Станіславский, Волохи, Молдаване і Семигородці, відступило і «наше військо», але се не може наруштии приязни, союз зістається в силі, «а тих хто дав причину до сеї ганьби», військо готово покарати смертю. Воно приложить всі старання до того, щоб утримати Ракоція при владі, але якби се не вдалось, союз зістанеться в силі супроти наступника Ракоція, реґентів і достойників землі. Військо обовязується нести їм поміч против Турків, Татар і инших неприятелів, які б нападали на Семигородські землі; визволити бранців забраних Татарами; висилати свої конвої для охорони семигородських послів, які будуть присилатись козаків, і т. д.

Старий гетьман і його окруженнє до останнього менту твердо трималося нової ліґи і звязаних з нею плянів приєднання Західньої України, не вважаючи на всі директиви царя і аґітацію, поведену на сім ґрунті московською стороною против гетьманського уряду. Московська тактика мусіла їм бути ясна, але гетьман і його однодумці хотіли йти пробоєм против неї.

З другої сторони гетьман обстоював до кінця прийняту ним династичну комбінацію—передачу булави синові; так треба думати з огляду, що в момент смерти Богдана його син в старшинських кругах твердо вважався вибраним гетьманом, і Виговський спочатку не вважав можливим піддавати сей факт якому небудь сумнівові. За проби захитати сей факт гетьман не вагався стинати голови старшині, як се ми чули від Ліліекрони. Самому Виговському се не раз грозило смертю; бачили ми оповіданнє Шебеші про такий епізод; на Україні розповідали, як розходився старий гетьман, довідавшися про аґітацію, що велася в інтересах кандидатури Виговського в військо з Юрасем, затримав у себе булаву і бунчук, бажаючи передати їх «своєму приятелеві» Виговському, і Богдан довідавшися, що Лісницький мостить його на гетьманство («гетьманство прочит Грицко писарю»), велів привести до себе одного і другого. Лісницького хотів віддати на смерть, а Виговського звелів покласти ниць і приковати за руки [3]), і так держав його трохи не цілий день, поки у нього (Богдана) серце відійшло. А Виговський лежучи на землі весь час плакав, і наренті гетьман йому вибачив. Очевидно, Юрась був посланий до війська, щоб призвичаїти козаків до його проводу, але поведінка молодого геть-

[1]) Oretenus dicenda magn. domino Fr. Szebesz coram il. principe (перед Ракоцієм), il. domino locumtente (або его реґентом) primatibus ae consiliariis (семигородськими) (ab) ill. d. campiductore, omnibus consiliariis, capitaneis totaque cohorte Zaporoviana proposita—Monum. XXIII ч. 318; рукою Шебеші приписано (по мадярски): «Відповідь князеів від козацького ґетьмана Виговського.

[2]) praevia aliorum utpote Stanislavscii Valachorum, Moldavorum, Siclerumque recessione.

[3]) «А писаря перед собою велѣл росковать по рукам лицом к землѣ и держать его мало не цѣлой день»—Акты Ю. З. Р. VII с. 189, оповіданнє Михайла Стринджі в Москві в грудні 1657 року.

мана в війську не придбала йому авторитету, навпаки—очевидно дала приводи говорити про те, що до уряду він не доріс, не має послуху полковників і т. д., те що ми чуємо від Штернбаха вже 8 н. с. липня. А в думі про смерть Хмельницького сей виїзд Юрася до війська представлений в вигляді легкодушної забави молодого гетьманича, котрим він переступив батьківський заповіт [1]).

До гетьмана се мабуть доходило, міг він навіть почути дещо й про останній бунт війська; але він не відступав від наступства—тільки злостивсь і гнівавсь, і в такім пароксізмі розбила його апоплєксія. Зрана 6 серпня (27 лютого с. ст.) він помер серед такої трудної ситуації.

«6 серпня рано помер козацький гетьман Хмельницький, а о вечірні почали дзвонити», записав у своїм дневнику Шебеші [2]).

«Пролежавши пять день без язика, шостого дня—27 липня (ст. ст.) упокоївся»—писав свому королеві Лілієкрона другого дня, 28 с. с. липня [3]).

«Упокоївся гетьман минулого вторка, липня 27-го (ст. ст.) в пятій годині дня», писав Остафій Виговський Тетері [4]).

---

[1]) Оттоді Хмельницький як благословеннє синові здав, так і в дом одправився, і сказав йому: Гляди ж, сину мій —

Як будеш немного Ташликом рікою гуляти,
На бубни на цуромки вигравати,
Так будеш отця живого заставати.
А як будеш много Ташликом рікою гуляти,
На бубни, на цуромки вигравати,
Так не будеш отця живого заставати.
Тоді ж Єврась, гетьман молодий
Ташликом рікою довго гуляв,
На бубни на суромки вигравав,
Додому приїжав
І отця живого не заставав —

І ся легкодушна поведінка, очевидно в архетипі думи, була причиною, чому гетьманство обминуло Юрася.

До річи Антонович і Драгоманов, в своїх коментаріях до думи, вважали незрозумілим, звідки взялась така прогулька Юрася над Ташликом. Тепер, маючи відомости самого гетьмана й инших джерел, що військо в тім часі стояло між иншим і на Ташликах, для охорони України від Татар, ми можемо легко собі уявити, як Ташлик став місцем нефортунної поведінки Юрася в момент смерти батька, незалежно від того, чи в дійсности був Юрась в війську над Ташликом чи ні. Кінець кінцем військо приглянувшися гетьманичові, набрало такого мовляв, переконання, що на гетьмана він ніяк не здався:

Ей, Еврасю Хмельниченку, гетьмане молодий:
Не подобало б тобі над нами козаками гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені вимітати.

Можливо, що в сій строфі маємо ходячий віршик—римований апостроф про гетьманича, зложений саме підчас його невдалого виступу в військовій кватирі, військового бунту против нього, і т. д. Дослід над думовим стильом переведений К. М. Грушевською показав, що такі римовані крилаті слівця відогравали важну ролю в складанню дум на біжучі теми.

[2]) Augustus 6 reggel hala meg az Kozak hetmann Chilminczki, vecsernyekor kezdenek harangozni—Monum. Hung. XXIII с. 518.

[3]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 319.

[4]) Акты Ю. З. Р. XI с. 706.

«27 липня й. м. пан гетьман з сього світу зійшов»—офіціяльно повідомляв путивльського воєводу Виговський Іван [1]).

Тільки шестого дня потім 12 серпня н. с. повернувся з табору молодий гетьман, «ми з Виговським, з шведським послом і з Немиричом виїздили йому на зустріч за милю», записує Шебеші (тамже).

Похорон визначено на чотири тижні від дня смерти—на день 25 ст. ст. серпня [2])—щоб могло з'їхатися духовенство і старшина —урадити що до дальшого.

---

Як сучасний український голос, викликаний смертю великаго гетьмана, особливо широко цитується дума в записи Цертелєва:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували,
Козаки Хмельницького ховали,—
Батька свого оплакали [3]).

Але як справедливо було одмічено [4]), якраз не автентичні, народні твори, а складені в духу романтичного відродження підробки під народню поезію знаходили найвищу оцінку в літературі, і процитована строфа таки більше підходить під ходячу романтику другого десятиліття XIX віку, ніж під справжній думовий стиль.

Мотив голосіння козаків в псевдо-думі «Запорожської Старини», перероблений рукою Миколи Маркевича, також ще недавніми часами, в праці Кубалі знайшов місце як сучасний голос [5]). Ідучи слідами українських романтиків 1830—1840 р. р. той же Кубаля дав також образок всенароднього похорону великого гетьмана в Суботові, в тім же романтичнім стилю [6]).

---

[1]) Тамже IV с. 3.

[2]) «Понеділок—восьмий день від сьогодня—призначего на похорон яснов. гетьмана; нетерпеливо чекатиму, що вони задумують»—Лілієкрона до Шебеші 17 с. с. серпня, Monum. Hung. XXIII с. 566.

В записках самого Шебеші: «Похорон гетьмана відкладається, поки прийдуть відомости» (з тексту виходить що з Орди)—Monum. Hung. XXIII с. 543.

[3]) Костомаров в своїй останній праці про українську нар. поезію підчеркнув «поетичність і правдивість» сього опису (VIII с. 854), Буцинський без застережень цитує сю строфу як голос сучасности (с. 236), Кубаля наводить як голос «пізніших лірників» (Wojna Brandenburscka с. 215).

[4]) К. Грушевська, Укр. Нар. Думи I, передм. с. 101.

[5]) Чи вже таки ти пане гетьмане,
Хмельницький Богдане,
Що ти хочеш нас зоставляти,
Сиротою Вкраїну покидати,
Ляхам-ворогам на позор давати.
Чи вже дармо тая безчасна Україна
богові молила,
Щоб міцна його воля
З-під корниги лядської (!) свободила.
Хто тепер пожене ворогів наши і боронить нас від них
Померкло сонце наше,
Лишились ми ворогам на поталу.
Маркевич I. 3 7.

Сироти ми нещасні.
Батьку, де ти ся подів.
Хто думатиме про нас.
Хто встереже від ворогів,
Хто ратуватиме нас!
Зайшло сонце наше.
А ми лишилися на поталу.
Wojna Brandenburska с. 215, з цитатою на Маркевича

[6]) «Супровід минувши Сторожову могилу, йшов поза Погибельними могилами, а на заході сонця вступив на велетенський міст, довгий на шість верст,

Поруч автентичних відомостей про похорон старого гетьмана в Суботівській церкві—до котрих на взір історії Золотаренкового похорону примішувалися леґенди, що Суботівська церква так само згоріла підчас похорону Богдана, як корсунська з трупою Золотаренка (вище с. 1157)—з'являється вже в сучасних авізах инший образ—похорону Хмельницького як традиційного козака в степу, без попів і дяків, серед самих козаків, що насипають над ним високу могилу. Так заповів сам Хмельницький—щоб поховали його в Суботові, «без дзвонів і церковних церемоній», і висипали над ним високу могилу [1]).

В дальшій еволюції сеї леґенди з'являється варіянт, що Хмельницький помер під Замостем, облягаючи його разом з Шведами. «Замойські черці» поховали його «обрядом грецьким», а козаки поставили на могилі камяного хреста, з таким написом: «Тут спочиває красний воїн, Богдан Хмельницький, великої булави, бунчука і корогви польської гетьман, сили і слави козацької вождь (і) хранитель, і непоколебимий государ» [2]).

Сей образ оспіваний в Шутовім тексті думи про смерть Хмельницького, де сполучено два моменти, здається—окремі й самостійні. Юрась ховає батька «у Штоминім дворі на високій горі», в Суботові, очевидно. До сього додано «загальне місце»—похорону козака товаришами:

Тоді ж козаки штихами суходіл копали,
Шликами землю виносили,
Хмельніцького похоронили,
Із ріжних пищаль подзвонили,
По Хмельницькому похорон счинили.

Се похорон в степу, серед війська, без церковного подзвіння—заступленого вистрілами з гармат, мабуть в неприсутности родини (може в казку з мотивом, що Юрася не було при смерти батька—легкодушно відлучився).

В збірці Грабянки записана історія—не знати звідки зачерпнена: «Достовірно оповідають декотрі, що Поляки не мігши усмирити Хмельницького иншими способами, надумали отруїти його смертельною трутиною. А зробили так: одного великородного молодика підстроїли з тим, нібито він хоче оженитися з донькою Хмельницького, і той приїхав до Чигрина й удаючи таке засватав його доньку. Коли він від'їздив і Хмельницький його провожав, той почастував свого нареченого тестя за здоровле своєї панни—з пляшечки повної горілки з розпущеною трутиною, не скоро смертель-

збудований на палях серед лісу, не впоперек, а вздовж багнистого допливу Тясмина. На нім і вдень не було безпечно, а поночи страх—бо в болотах і трясовисках гніздилися гади і нечисті сили...

«Від Спаської брами Чигринського замку вздовж цілої дороги палили смоляні бочки, наче на знак зближення Орди. Міст хитавсь і трясся (dygotał) під напором люду, гать сичала, палі дудніли й тріщали під панцирною кінnотою і величезним возом з тілом гетьмана. Йшли серед жалібних співів і голосінь плачок. Чорні хмари їх проважали, вітер дув за ними. Ліс шумів дивними голосами. Смолоскипи гасли. Коні кидались. Перестрашені люди благають божого змилування, бо там у віддалі, з-під мосту щось стогне і кричить... То дзвони суботівські стогнали і кричали до небіжчика» (с. 215).

Історик XX століття почув себе у владі романтики попереднього століття.

[1]) Авіза з України Чортор. 2446 с. 52—збірки Герасимчука № 2.

[2]) Чортор. 1880 ст. 95—тамже ч. 4.

ною. Сам наперед випив ніби з тої фляшки, але то була проста горілка і йому не пошкодила, а бідний Хмельницький стратив життє від такої проклятої приязни. Що то було все підстроєне, доказало се, що той підстроєний зять ніколи більше на Україні не показався» (с. 154).

Костомаров переказавши се оповіданнє в першім виданню без застережень [1]), в пізнішім вказав його неправдоподібність—тому що дві доньки Хмельницького були вже замужні, а більше у нього не було, і додав таку характеристичну дописку: «Далеко правдоподібніше, що той повільно-смертельний яд, що зводив Богдана в могилу, принесено йому не з Польщі, а з Москви: се була та московська політика, що ламала всі його широкі пляни знищення Річипосполитої, єднання і зросту Руси—ламала саме в хвилі коли вони скорше ніж коли небудь могли здійснитися. Хмельницький бачив далекі перспективи—як свідчать ріжні його слова. Він передбачав, що Москва більш ніж всякі інші сусіди зіпсує розпочате ним діло і на довгі часи полишить Український нарід під ярмом католицтва і панства. До того ж грубіянське поводженнє московських людей з українськими—на котре йому звідусіль заносилися скарги; недовірє до нього самого московської старшини; недопущенне українських комісарів до нарад Москви і Польщі про долю українського народу; незадоволенне з Москви митрополита і значної частини православного духовенства,—все се показувало йому, що об'єднанне України з Московською державою не може обійтися без непорозумінь і потрясень. Все се смутило гетьмана. Йому було за 60 років, пережив він багато ударів, але виленська умова з усіми звязаними з нею подробицями була ударом для нього найбільш погибельним» [2]).

У того ж Грабянки характеристика старого гетьмана інтересна як підсумок традиції про нього, як вона жила в другій половині XVII в.: «Муж істинно гідний гетьманського імени: сміливо підіймав він біди, добру раду знаходив в самих бідах; тіло його не утомлялось ніякими трудами, добрий настрій не упадав під ніякими неприємностями. Рівно витрівало зносив він і холод і спеку. Страву і питтє вживав не зайвим лишком, а скільки лише природі було потрібно. Хіба як від справ і воєнних занять час вільний лишався, тоді трохи спочивав, і то не на дорогоцінних ліжках, а на такій постелі яка військовій людині випадає. І не клопотався вибирати для спання десь місце на самоті, але спав спокійно серед немалого воєнного крику, ніскільки тим не журячися. Одежею від инших не ріжнився ні трохи, тільки зброя на коні була трохи краща від инших. Часто бачили його вкритого воєнною свитою, як він спав між вартовими знемігшися від труду. Першим виходив на бій, останнім відходив.

«Міркуючи такі й инші тим подібні прикмети, чи дивуватись, що він став побідником і страхом Ляхів, коли ті віддавшися цілком цивільним (мірским) утіхам, занедбали зовсім військову справу і вправу. Тому не військо своє вони стратили, але якби Хмельницький їх потайки не жалував—всю б Польщу свою на віки погубили б» (с. 153).

Величко замість характеристики подав нібито надгробну промову, виголошену на похороні Хмельницького його секретарем Самійлом Зоркою—в дійсности зложену ма-

[1]) Вид. 1859 р. т. II с. 537; до оповідання Грабянки Костомаров тут додав тільки: «Прийшов рік і непорозуміння з царем довершили упадок сил гетьмана». Потім він розвинув сю гадку—я цитую її далі.

[2]) Останнього видання с. 621, перекладаючи я замінив одним «українським» терміном змінну термінольогію автора («русский», «малорусский», «южнорусский»).

буть самим таки Величком (судячи з характеристичних подібностей і в змісті і в фразеольоґії сеї промови з історичним викладом самого Величка) [1]). Характеристики гетьмана вона не дає, майже не виходячи поза вичисляння його подвигів (битв), порівнювання з ріжними старинними і новими, історичними і мітольоґічними постатями—змістом взагалі дуже бідна, даючи тільки характеристичний взірець шкільної риторики.

Такі риторичні екзерциції дійсно складалися по школах і ходили по руках мабуть в немалій скількости. Акад. Перетц в київськім академічнім підручнику 1693 р. між взірцями ріжних риторичних утворів знайшов кілька схем і взірців похвальних слів Хмельницькому, власне в формі похоронних промов—доволі анальоґічних з псевдо-Зорковою: порівнення Хмельницького з Леонідом, Ганібалем і Тамерланом, Збаразької облоги з Троянською, Пилявців з Каннами, і т. д., все се з дуже скромним накладом історичних відомостей із безмежною свободою в анальоґіях і порівненнях [2]).

Тепер І. П. Крипякевич з пізнішого підручника (1729) опублікував латинські вірші продиктовані студентам як взірець риторичної амплїфікації: тема—«Б. Хм. прогнав з України панів-Ляхів» повторюється в двостихах «синонімічно» на ріжні способи: Б. Хм. правдивий вождь вождів, патрон і оборонець Руської батьківщини, славний герой, Богдан—від бога даний, простий козак—добрий і мудрий провідник, істний вихованець Марса, справжній Ахіль, вигнав Ляхів—пишних, немилосердних, безбожних тиранів, а до війни нездалих, прогнав з козацької руської землі за Вислу, навчив стряху божого всіх папистів, і т. д. [3])

В. І. Герасимчук включив до своєї збірки анальоґічну екзерцицію польську—порівнанне Хмельницького з Ганібалем, на взір «паралєльних біоґрафій» Плютарха, в формі епітафії: «Стій, подорожниче» і т. д. Як спільну рису анонімний автор висовує стару характеристику Ганібаля: вміючи перемогати, не вміти використовувати перемогу. Далі як спільну прикмету автор екзерциції вказує, що подібно як у Ганібаля дивувалися хистові Хмельницького з таких ріжнородних елементів зложити дісціпліновану армію і затримати її в послуху до кінця. Як відмінні від суворої повздержности Ганібаля риси Хмельницького вказано його охоту до жінок (не тільки він Чапліньского жінку відібрав, але й останню свою дружину від якогось Филипа, за його життя); його піяченне, і навіть його побожність представлена піяною... [4])

---

[1]) Кілька таких паралєль вказав М. Н. Петровський в своїй студії про «Псевдо-діяріуш Сам. Зорки», в Записках іст.-філ. від. Академії, т. XVII, ст. 165—6. Липинський подав сю промову в збірці своїй Z dziejów Ukrainy с. 653; стримуючись від близших коментарів, але в обережних виразах обороняючи її автентичність, на с. 664 він пише «Форма в котрій подає її Величко, не будить поважних сумнівів щодо автентичности,—могла вона справді бути сказана на похороні гетьмана»,—але цінніша мовляв як ілюстрація того піетизму, з яким шляхта XVIII в., як Величко й ин., в по-мазепинських часах вишукувала і переховувала всякі подробиці щодо Богдана.

[2]) Къ исторіи Кіево-Могилянской коллегіи—Чтенія в истор. Обществѣ Нестора XIV, I.

[3]) Україна 1930, травень.

[4]) Копії в теках Нарушевича 150 с. 385 і Ягайлонській бібл. 93 ч. 40, в збірці Герасимчука під ч. 3.

З польських письменників-сучасників найоб'єктивніш проявив себе Рудавский, коротко згадавши смерть Б. Хм.—для нього «він вождь козаків, перший оборонець і местник руської свободи, а для Польщі бич» [1]).

Часто цитують відзиви Коховского (не дуже точно, як звичайно [2]), з огляду на його тяжкий стиль)—але вони не мають в собі нічого характеристичного. Він називає Хмельницького «ославленим гробокопателем спокою», «піджигачем Криму, Москви, Семигороду й Турків против Польщі»; підчеркує, що як ціле життє був він ворогом її, так і при смерти без того не міг обійтись (248). Твардовский пускається в мітольогічні образи: Ґорґони на вість про смерть Хмельницького заляскали в долоні й запалили смолокипи; підземний суддя Радамант вийшов йому на зустріч перед пекельні ворота і обняв його дякуючи за несчисленні юрби душ посланих Богданом під землю (238).

Для українських же літератів він зістався провіденціяльним мужем, виконавцем божих судів, патроном і протектором України:

Діл предкоѣ своїх теплий подражатель,
древней козацкой славы соблюдатель,
свою на брани положити главу
готов за славу.
Добродітельми сими украшенний,
божія к тому духа исполненний,
горесть обратить нашу хотя в сладость,
печаль на радость.
О кто тя ліпо восхвалить, Богдане?
Кто толиких діл висоти достане?
Ми іже похвал достойна тя знаєм —
не увінчаєм.
В похвалах твоїх язик наш безділен,
ублажить бо тя достойно не силен.
Будеш развѣ ты возвеличен в небі,
яко есть требі...» [3]).

---

[1]) primus libertatis ruthenicae assertor et vindex, flagellum Poloniae—c. 391.
[2]) У Кубалі більше навіть ніж свобідно.
[3]) Собр. сочиненій Максимовича I с. 506 (кінцевий хор).

## XIII.

## КІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ ЗАВВАЖЕНЬ.

Переглянувши детально документальний матеріял, мушу дати деякі загальні підсумки. Тим більше, що на протязі моєї наукової праці мені кілька разів доводилося давати загальну характеристику Хмельниччини, як у загальних курсах, так і в різних принагідних статтях [1]), і тепер проробивши її на підставі більшого ніж коли небудь перед тим джерелового матеріялу, мушу я здати справу, в чім я стою при давніших моїх висновках, а в чім від них відступаю, або вношу якісь поправки, аби принаймні даю новішу редакцію своїм давнішим тезам.

Перше питання тут — наскільки Хмельниччина як епоха була суцільна, плянова, конструкційна?

Стара українська традиція розглядаючи її як вихідний момент, як базу, а далі — як санкцію пізнішого ладу Гетьманщини, що з неї мовляв виріс, або як ту норму, котрою сей пізніший лад повинен був нормуватися, схильна була трактувати Хмельниччину як щось монолітне, одноцільне, утворене волею і замислом «батька вільности, героя Богдана», як його назвав Сковорода. В сім завсіди акцентувалася історична місія і значіння Богдана і його епохи — він «визволив» Україну з неволі, за помічю Москви, і положив початок її «вільному життю» під ласкавою опікою Російського царства.

Момент конструкційний при тім відходив на другий плян, бо Україна під проводом Богдана боролася за свої старі права і за офіціяльними виразами козацьких деклярацій — «надані від святої памяти князів руських і королів польських». Вона не потрібувала творити нових форм свого життя — вони лежали позаду, були вже дані.

---

[1]) Сі статті зібрані були в збірці моїй: «З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови», 1918, але вона вийшла в моменті дуже несприятливім, і здається малопоширена. В ній передруковані були отсі статті: «Хмельницький і Хмельниччина», 1898, «250 літ Сполучення України з Москвою» 1904, «Богданові роковина» (250 літ смерти), 1907, «Мазепинство і Богданівство», 1912; не війшла сюди брошюра про «Переяславську умову», 1917 р. Крім того Хмельниччині була присвячена популярна брошюра: «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (1909), а белетристичне освітлення їй дав я в драматичних образах: «Хмельницький в Переяславі» (1915) і в кількох оповіданнях: «Ясновельможний Сват» (1897) «Стріча з Кривоносом» (1914), до певної міри належить сюди й «Вихрест Олександр» (1914)—хоч се переповідженне документального матеріялу. Загальні огляди розумію такі: «Очерк истории Украинскаго народа» в кількох редакціях (1904, 1906, 1911 і «Иллюстриров. исторія укр. народа» 1913), «Ілюстрована історія Українського народа» (1911 і пізн.), «Про старі часи на Україні» (1907 і пізн.), «Исторія Украинского народа» в вид. «Украинский народ в прошлом и настоящем» (т. I, 1916), «Українська історія для середніх шкіл» (1920).

На перший плян при тім — згідно з традиційною політикою і українською і московською — висувалася боротьба за віру і церкву. Організація козацької держави, утворення нових соціяльних відносин, нової української держави — се не трактувалось: або ігнорувалось або не помічалось — тому що Богданове діло розглядалося в аспекті визволення, реституції українського життя, поневоленого шляхетською, католицькою Польщею. Се життє вже було, кажу, дане, воно існувало перед тим і тільки визволялось. Вся увага зосереджувалася на тім визволенню, на боротьбі за віяльність, що вів «Український нарід» «козако - руський» під проводом великого гетьмана, і при тім вільність релігійна — визволення з підрядної, упосліженої ролі православних верств, завсіди являлось найбільш конкретною і яскравою категорією сього визволення, його маніфестацією. Зненавиджена унія зникла, православна, церква стала пануючою; православні пани, протектори церкви православної, освіти і книжности заступили місце Ляхів—се ті здобутки, які найбільш реально мислились і підчеркувались тими соціяльними верхами, що творили опінію, традицію.

Відповідно до того, чи аспект був більш церковний, чи більш шляхетський (козацько - старшинський), в сій боротьбі сторона церковна, релігійні утиски польських часів і православні тріумфи і досягнення всупереч їм, — процентання українські ерархії під царською опікою, підчеркувались або більше або менше. Але в однім і в другім випадку визволенне мислилося всенароднім. Боротьба йшла за визволенне всього народу. Тільки в уявленню одних він боровся під проводом церкви, а козаччина була лицарями віри руської православної. У других руська віра була атрибутом козацького лицарства, а вага лежала в козацтві—в тім що козаки втілювали ідеали народні— свободи, рівноправности і т. д.. і визволенне віри входило в комплекс понять загального визволення. «Нарід Руський» мислився як нарід козацький — так як у Поляків нарід репрезентувала шляхта, і мислилася як нарід польський; без сумніву, українська старшина перейняла сей аспект в значній мірі від шляхти бо ж і вона була такою самою привілеґіованою воєнно-служебною верствою і хотіла нею бути, і для неї кінець кінцем виходило на одно: або весь нарід боровся раз м з козаками, під їх проводом, або козаки бородися за весь нарід за його вільности.

Всенародня боротьба за визволенне, і на чолі його Богдан, найкращий син Українського народу і найкращий репрезентант сього всенароднього характера козацтва, всенародній герой, свободитель України, що віддав своє життє своєму завданню визволення, і так чи инакше його здійснив,—така традиційна концепція старшини, від неї потім перейнята українською інтеліґенцією.

Визволенне не було осягнене в повній мірі кількісно — що не цілу Україну, визволенне якісно—що Богдан не зміг в повній мірі загарантувати свободу народові, і вона підпала новим обмеженням з боку московської бюрократії. Се залежало чи від неприхильних обставин, чи від лукавства ворогів. Але в тім не було сумніву, що Богдан був борцем за весь нарід, і се була всенародня боротьба. Український нарід під проводом козацтва, і свого героя Богдана боровся против польського насильства, против польського панства, католицької інтриґи і т. д. В сім зміст доби — й її суцільність.

Коли робилися завваження (з польської сторони насамперед, але із великоруської також), що кінець кінцем козацтво боролось не за всенародні інтереси, а за свої клясові козацькі права, і Богдан був репрезентантом і провідником козацтва як кляси, а не всього народу, се сприймалось як замах, як атентат на історичну ролю і козацтва і Хмельницького, і на ідеольоґічний зміст української історії — історичну

ролю Українського народу. В відповідь на такі завваження Костомаров писав в 1860 рр.: «Треба розуміти не так, що козаки бунтувались і маскувались народніми інтересами, а так що против польських панів - шляхти підіймався нарід, і ся опозиційна маса називала себе козаками». «Козацтво дійсно концентрувало в собі народню думку і життєві потреби народу, доки завданнєм народу було визволенне від Польщі» (тільки потім стало розминатися з народніми бажаннями коли під проводом шляхти стало організуватися на польський взір) [1]). І пізніше в полемиці з Кулішем він заявляв: «Д-ій Куліш виступає проти істориків які вважали козаків за нарід взагалі — в противставленню вищим клясам, що відірвалися від народу. Але нігди правди діти, коли воно так і справді було. Козаки в юридичнім розумінню означали стан вєєнний, землеволодільчий, свобідний від податків і обовязків, які падали на не - козаків, мужиків або посполитих, але в поглядах народу «козак» значило свобідну людину, якою хотілося бути кожному. Але і як стан козаки були не малі числом, і завсіди грали ролю двигуна політичних інтересів свого краю; тому Малоросія звалася козацьким краєм, а її нарід — народом козацьким» [2]).

Найвиразніш попробував схарактеризувати клясову фізіономію Хмельницького пок. Буцинский: він трактував його як польського поміщика і кріпостника, капризом долі занесеного в ряди козацької демократії, але вірного шляхетським ідеалам під козацькими коргвами [3]). Антонович в своїй рецензії підчеркнув перебільшення і голословности його характеристик, але в повній мірі признав теж клясову фізіономію Богдана і його товаришів.

«Дійсно Хмельницький не уявляв собі иншого громадського ладу поза тим в якім виріс і оден тільки й знав. Дійсно він хотів такого укладу, щоб позбувшися спольщеної шляхти і релігійного утиску — заховавши тільки залежність від короля, можна б було сотворити з козаччини, а особливо з старшини якусь своєрідну, нову, тубільну шляхту. Все се правда, але сі прикмети не залежали ні трохи від індивідуального характера і персональних інтересів Богдана, а виявляють тільки слабу міру інтелектуального і громадського розвитку, що на жаль була прикметою всього українського народу того часу. За часів Хмельницького всі хоч трохи замітні своєю освітою люде, добиваючись самостійности (самобытности) розуміли під нею польські державні форми— тільки з національними елементами. Се залежало не від того, що польський устрій був добрий і корисний для Українського народу, а тому, що взірці кращого устрою не були відомі Українцям, (вони їх не бачили) ні у себе ні поза собою, а нарід Україн-

[1]) Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова с. 58 і 73.
[2]) Монографії т. XIV нового вид. с. 624.
[3]) «Не треба забувати, що Богдан одержав польське вихованнє і жив так як жили польські пани на Україні. Завдяки польським порядкам, він мав богато землі й підданих («крестьян»), тому й інтереси його більше підходали до панських, ніж козацьких; гасло Козаччини: рівність і персональна свобода — виключало польське кріпацтво, котрим користувався і Б. Хм.» (с. 5). «Враження молодости, як говориться, лишаються на ціле житте, і Хм. не був виїмком: шляхетське вихованнє відбилося на всій його пізнішій діяльности і привело до розходження між ним і народом що вибрав його своїм провідником» (с. 7). Ставши гетьманом Хм. далі лишився польським паном, що богацтво і персональну своєволю ставив вище королівських привілєїй. Ані в гадці не мав він нарушити цілість Річипосполитої, маючи до неї щирі симпатії (75).

ський не стояв на такім рівні розвитку, коли критикою і інтелектуальною роботою відкидаються вироблені історією форми й творяться кращі. Правда, можна вказати, що в народніх масах видніє інстинкт — неясний потяг до поступовіших, демократичніших форм життя, — але ж на самім інстинкті, не усвідомленім культурою, не здатнім ні сформуватися в виразні громадські норми, ані навіть сформулювати свої побажання, не може вирости ніяка політична форма громадського побуту. Серед, товаришів Хмельницького і в часах безпосередньо наступних серед козацької старшини було чимало людей таких, що стояли на демократичнім, народнім становищу, але всі вони були знищені — наслідком недостатньої громадської підготовки самого народу. Не знайшовши ні виразної формули своїх побажань, ані вмівши згуртуватися для їх здійснення, вони або згинули в хаотичній, безплодній боротьбі, як М. Пушкар, або Ів. Понович, або ставали демагогами й експльоатували нарід для власної користи як Брухoвецький. При неможливости спертися на некультурну масу, не дивниця, що більшість козацьких провідників іде лекшою і принаймні їм самим яснішою дорогою: добиваються автономії і засвоюють собі, з більшими чи меншими поправками єдиний їм відомий громадський лад — лад польський. З сього погляду Хмельницький був тільки одним з богатьох синів свого часу і своєї суспільности, і думаємо — не можна вважати його персональною виною те, що було результатом культурної неразвиненості маси, на чолі котрої доля поставила його. Колиб можна було припустити в нім якісь надприродні здібности, такі щоб дали йому змогу зрозуміти або вимислити такі політичні ідеали, які ані снилися його окруженню, то він однаково не здійснив би нічого замітного для їх реалізації: лишився б одиноким і незрозумілим для сучасників, і не вийшов би на провідні позиції. Ми думаємо, що провідник кожного народнього руху тільки дає вираз тим переконанням, тому моральному капіталові, яким володіє маса, і він ні сам не може піти далі тої міри, в якій підготовлена маса, ні — тим менше — її не може повести» [1]).

Як бачимо, вигороджуючи Хмельницького від персональної відповідальности, в виразах можливо мягких, супроти грубих атак Буцинского, Антонович все таки досить виразно відділяв Хмельницького і його товаришів, взявши їх за одну скобку, як компанію вихованих в польських шляхетських ідеалах, від демократично настроєних народніх мас, і се був, можна сказати загальний погляд київської школи, що працювала під рукою Антоновича. Наведу для його ілюстрації відзив початкуючого тоді ще тільки Ор. Левицького, з його дісертації 1875 р.:

«Саме козацтво з його становою залежністю, з виключними правами і вільностями, одним словом таке яким ставилося в статтях Хмельницького, не відповідало народнім вимогам. Нарід любив козацтво, звязуючи з ним ідеї свободи і незалежности, але розумів його тільки як певне становище для всіх, а зовсім не виключний стан (сословіе). Нарід сам весь поголовно хотів стати козаками, але з ним в сім разі повторялася та сама сумна історія: коли тільки козакам удавалося, спираючися на народню масу зломити за її помічю якісь некористи для них обставини зараз виявляли тенденцію замкнутися в окремім стані (сословії), захопити до своїх рук певні права — не допускаючи до участи в них народу і взагалі полишаючи свого вірного союзника його власній долі. Так було гень перед Хмельниччиною, так сталось і за його часу. Визволенне України перевс-

[1]) Кіевская Старина 1883, II с. 423—5; «южнорусску» термінологію я замінив на «украінську», і дещо менш важне для нашої теми пропустив.

дено з участю всього Українського народу і підчас боротьби з Польщею всі були рівними козаками, а як тільки боротьба пройшла, так для козаків складається реєстр. Всі хто війшли туди, становлять дуже шановну клясу (сословіе), з широкими правами і привілеґіями, а хто не війшов — виключаються з козацького стану, позбавляються всіх звязаних з ним прав і мусять перейти до простого хліборобського стану «посполитих», а сьому станові на долю не випадає вже ніяких прав, крім персональної свободи, тільки самі обовязки... Нарід довго не хоче миритися з своїм становищем. З - початку терпить тільки тому, що ще ніхто серіозно не береться до пильнування відносин за нормою уставленою статтями Хмельницького. Проби його самого, зроблені для провірки реєстрів і розмежування козаків і посполитих, викликали небезпечні рухи серед народу, і здається такі проби облишено. Але нарід зносив своє пониженне дуже прикро, і кожен рух звернений против гетьмана і старшини міг знайти серед нього велике спочуттє і підтримку» [1]).

В сім напрямі мусіла піти й дальша історична праця, з тим як соціяльно — історичний аналіз розвиваючися в сих десятилітях, на переломі XIX і XX ст. показував все ясніш, що козацтво було не тільки узброєним українським народом, але також і соціяльною верствою, з усіми прикметами й тенденціями її — з боротьбою за соціяльні привілеґії з иншими верствами, конкуренцією і змаганнями до провідної ролі. При тім ближче дослідженнє соціяльних відносин XVIII в. ще й розколювало сю соціяльну верству на дві клясові групи — на рядове козацтво і старшину, між якими теж виявлялася завзята соціяльно - економічна боротьба, суперечність клясових чи ґрупових інтересів.

Але з другого боку — наростав українсько - державницький аспект. В сім аспекті козацтво, чи навіть козацька старшина се було не просте «сословие» Російської держави, що силкувалось як найбільше урвати й закріпити за собою соціяльно - економічних вигід; ні, се була керівна державна верства, що в своїх власних інтересах, як верства командна, мусіла дбати про інтереси всеї держави як цілости, її національно - культурне і економічне добро, пильнувати добробути инших верств — підтримуючи свій престиж представниці загальних, всенародніх інтересів. Коли скажім пок. Ол. М. Лазаревський висував еґоїстично клясову, експльоататорську політику старшини, то цілий ряд критиків його праць, і дослідників українського життя взагалі нагадували про потребу рахуватися і з культурно - національними, державницькими, патріотичними мотивами її діяльности. Сі критерії мусіли бути приложені, очевидно, і до провідників Хмельниччини, і перед усім до самого Хмельницького. Як представники козацтва, як члени козацької старшинської верстви розуміли свою ролю? наскільки в своїй діяльности водилися вони свсїми клясовими інтересами — наскільки свідомо фундували українську аристократичну верству? Чи оглядалась і наскільки оглядалася при тім на інтереси всенародні, державні, політичної незалежности і національної автономности українського народу? А з тим Хмельниччина — чи се бодай хоч у якійсь мірі національна епопея, якою вона малювалася на протягу століть українській старшині, українській інтеліґенції і навіть народнім масам? як формулувала се апокрифічна дума про смерть Хмельницького [2]).

Тим і сталась по всьому світі страшенная козацькая сила,
що у всіх у вас, панове молодці, була воля й дума едина.

[1]) Очерки внутренней исторіи Малороссіи ст. 30—1.
[2]) Запорожская Старина ч. II кн. I с. 42—3.

Ся популярна формула підроблена — але взяти автентичні думи про Хмельниччину, що вважалися, ще й досі вважаються витвором народньої творчости, виявом народнього історичного світогляду.

Їх ідеалізація Хмельничини має під собою щось реально-історичне, чи се тільки «корчемний хмель», як його атестував Куліш, апольогія канібальства, і вся Хмельниччина — оден руйнацький вибух темних соціяльних сил, викликаний купкою егоїстів — авантуристів, котрім народні маси послужили тільки знаряддям, «гарматним мясом», обдуреним свободолюбними і демократичними гаслами, а в результаті — руїна України, занепад культурного життя, тяжке поневолення народніх мас сею самою старшиною — як представляли се ріжні польські письменники, в російській історіографії Бущинский, а у нас Куліш і т. д.

Куліш навіть тоді як ще признавав козацьку верству вповні позитивним явищем з погляду національного і культурного — великою творчою і охоронною силу, для котрої добичництво було тільки засобом, а національний обовязок був метою і релігією [1]), — до Хмельницького ставився неприязно, — ставив йому в рахунок, що він повернув Україну в пустиню, припинив успіхи культури й освіти, і т. д. В останній же періоді своєї творчости — роздратований тим, що українське громадянство рішучо відверталось від його зусиль розвівчати разом і Козаччину, і Хмельницького, і українську історіографію, що не одрікалася Козаччини, він, у своїм «Дзвоні» (1892) перейшов навіть шляхетських лихословів XVII в. — Єрлича і всіх йому подібних:

Богдане, зраднику і патріярху зради.
Цураєшся й на тім, як на сім світі правди.
На лоні в Сатани з Іудою єхидним
Сидиш ти, псе, мов брат єхида з братом рідним.
Бо з-малку в Мокрського лукавити навчався,
І єзуїтської зрадливости набрався.
Вподобали тебе писаки суєслові
І їх читателі, буяки безголові.
Що Польщу до-гори ногами й Русь поставив.
По всіх шинках ножі та пожари прославив.
Колиб єси до нас, пекельнику, вернувся,
Увесь би мотлох знов по Руси стрепенувся.
Гострили б скрізь ножі на громадян заможних,
І славославили б тебе в піснях безбожних.

[1]) Див. аналізу сих поглядів Куліша в моїй статті про нього, в «Україні» 1927 кн. 1 с. 25 дд. Дивно подумати, рівняючи з пізнішими поглядами його на козацьку добу, що не хто, а він колись співав такі пісні організаційному хистові «Українського народу», себто Козаччині доби Хмельниччини і самому Хмельницькому: «І сей нарід вийшовши під проводом Хмельницького з невільничого стану, позбувшися своєї аристократії (дворянства) — себто кляси освіченої, знайомої з адміністрацією й політикою, в сей же мент утворив у себе своєрідне правительство, з судівництвом і розправою на всіх пунктах землі Української (Южнорусской), з поштовою комунікацією для розсилки адміністраційних розпоряджень, з мужами громадськими в кожнім, хоч найменьшім селі, з представниками станів для розрішення важних громадських справ і з верховним трибуналом, котрого президентом був вибраний гетьман, обмежений голосами ґенеральної старшини. Якби ми не пояснювали собі явне переродженнє бунтливих рабів на однодушну суспільність, але воно показує наявність в українському народі вищих громадських (гражданских) понять». — Записки о Южной Руси II с. 327, 1857.

А вчена Татарва, без домислу писаки,
В імя народности, брехали б як собаки.
Та вже не вернеться до нас лиха година:
Устала з попелів руїна—Україна.
Москва нас підняла потужною рукою,—
Не знюхаються вже. Паливоди з Ордою.
На брехні ж Татарви ученої-сліпої
Озвалася струна поезії святої.
Як гайдамак — писак почезне міркування,
Постане у віках грядущих дивування:
Що над таким добром письмацтво працювало,
Правдивих земляків собаками цькувало!

Українські історики відповіли на сі інвективи устами Антоновича, кілька років пізніш, у 250-літє великого повстання:

«Зістаючись на історичнім ґрунті, треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупив громадські змагання мільйонової маси і зробив на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженнем духових і інтелектуальних сил — що довело його до перевтоми, вживаючи теперішнього виразу, і прискорило кінець великого патріота».

---

Як бачимо питанне, розціплюється і ускладнюється. Нарід і владуща верхівка. Гетьман і його окруженне. А далі — наскілько було суцільне одно і друге — нарід і його старшинський осередок? Що представляла з себе та ґрупа старшини з Хмельницьким у центрі, що провадила повстаннем, війнами, дипльоматією, державною роботою Хмельниччини? На скільки вона була одноцільна? інтереси яких верств чи груп репрезентувала? наскільки виходила за межі сих ґрупових інтересів і виявляла розуміннє загально-державних чи загально-національних інтересів? Наскільки в своїй політиці була незалежна від впливу инших ґруп чи кляс — наскільки допускала їх до впливу чи поборювала, і наскільки сі инші ґрупи, і які саме, виявляли бажаннє кермувати подіями і сею провідною групою? Яке становище в ній було самого Хмельницького? наскільки виявляв він свою індивідуальність, і чи можна помітити певну одностайність і послідовність в його індивідуальній політиці? як належить взагалі оцінювати його індивідуальність і його впливи?

Найзручніш може буде почати від кінця — від оцінки ролі й індивідуальности Хмельницького. Вплив його важиться дуже високо, але я не бачу щоб хто небудь постарався ближче оцінити його специфічну вагу наукавим, критичним аналізом. Новіша історіоґрафія все ще зістається під владою традиції, для котрої Хмельниччина скуплялася в Богдані як ініціяторі і виконавці, першій причині і головнім акторі всього руху, його розумі й волі. «Другорядні діячі» доби никнуть попри нього; кінець кінцем маємо короткі й побіжні реєстри важніших осіб з його окруження [1]), короткі характеристики, одну-дві монографії [2]), але всі сі «співробітники Богдана» по нинішній день губляться в про-

[1]) Головно в працях Липинського — в його моноґрафії про Кричевського (Z dziejów Ukrainy с. 301 дл.) і в пізнішім обробленню: «Україна на переломі» (с. 157); але він головно звертає увагу на осіб шляхетського походження.

[2]) Властиво справжньою моноґрафією може похвалитись тільки Кричевський (пера Липинського), і тільки почасти Виговський—в працях Герасимчука й ин.

міннях його слави. Досі приймається як аксіома, що ніхто з них навіть в приближенню не міг з ним зрівнятися, і взагалі українське громадянство не виставило людини, яка могла стати в рівень з ним — як то показують усі невдалі зусилля його наступників [1]).

Тим часом належить спитати себе, чи не в щасливім збігу оставин; в тім, що припадково саме Хмельницькому довелося першому зібрати нагромаджені і не порушені ще засоби революційної енергії, лежить в значній мірі причина всіх його успіхів: більше не дано було тим засобам відрости наново і акумулюватися, з тим і ніхто з його наступників не мав таких ресурсів, якими розпоряджав Богдан. Та ж обставина що йому першому довелося пустити в рух акумульовану енергію, дала йому престиж, популярність, авторитет, який мусіли цінити його однодумці й товариші; берігти його як носія сих вартостей, підтримувати його престиж і навіть леґенду — в інтересах спільної справи, стримуватися від виразних виступів проти нього навіть тоді, коли може чули за собою більші інтелєктуальні сили і вважали свою тактику правильнішою. Я навів вище сей відзив Мик. Потоцкого — такого досвідченого ворога Козаччини, що стільки разів мірявся з нею в ріжних обставинах: «Чи у них оден Хмельницький? тисячами б їх рахувати треба, одного сьогодня стратять, на його місце виберуть инш го ще здібнішого й справнішого» (с. 105). Хотілось мені поставити сю фразу епіґрафом сього тому як незвичайну високу оцінку революційної української маси — її безмежних інтелєктуальних і моральних ресурсів. Але — признаюсь — я побоявся, щоб у сім не добачили якоїсь тенденції на пониженне репутації Хмельницького. Я не маю сь го бажання, і зістаюсь при переконанню, що Богдан був людиною високих здібностей; але я не хотів би, щоб його історичне «щасте» заслоняло наші очі й не давало оцінити великих здібностей також і тих людей, що його окружали, але не мавши того «щастя», зісталися в тіни, хоч, може бути, деякими сторонами свого характеру стояли навіть вище від Богдана.

Переходячи історичні звістки про Виговського, Богуна, Ів. Золотаренка, Кричевського, Небабу, Кривоноса, Пободайла, Данила і Івана Нечаїв й ин., я питаю себе, чи сі люде не відограли б свою історичну ролю не гірше, а може навіть краще від Богдана, коли б доля дала їм ті карти що випали Богданові? Велику історичну ролю відіграють не завсіди ті що мають найкращі для неї здібности. Богдан був безсумнівно великий чоловік, але в тих блискучих рядах, що його окружали, і в тих скромніших лавах Революційного Українського Народу, що проробив сю велику революцію чи не було здібніщих і кращих кандидатів на фундаторів Української держави, на визволенне Української землі, на промованне української культури ніж Зиновій - Богдан Хмельницький? Се лишається невідомим, і можна тільки підчеркувати, що не сам оден Потоцкий — що висловив сю думку найбільш яскраво, але взагалі сучасна Польща не вважала Богдана явищем в козацьких кругах единим, небувалим і неповторним, людиною для котрої нема порівнання серед инших представників козацтва. Навпаки, вічно говорила про його конкурентів, і завсіди рахувалася з тим, що на його місці може появитись ще більш небезпечний і безоглядний ворог шляхетської Річипосполитої.

---

[1]) Я сам, стаючи в обороні Хмельницького від спроб представти його диким руїнником, морально-підупалим піяком і т. д., писав колись: «Найліпшою мірою може бути для нього порівняннє з пізнішими заступниками Козаччини: чи не стрічаємо тут чоловіка, щоб хочби в приближенню дорівняв йому». «Хмельницький і Хмельниччина»—З політичного життя, с. 75).

Після атак на Хмельницького Куліша, Бучінского, Равіти-Ґавроньского найбільшим панеґіристом його виступив Кубаля в своїй історії Московської війни, 1910 р. Його похвальне слово Хмельницького було звернене спеціяльно против польських письменників, які продовжують хибну політику легковаження Хмельницького, його талантів і їх переваги над польськими противниками. Кубаля вважав некідливою помилкою «легковажити память людини, з котрим ми не могли дати ради, коли були в силі, а й тепер ще нам з могили грозить»[1]). Згадавши, що чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем — цілком зрозуміло для тих часів, «коли сі два притягали до себе майже виключну увагу Заходу і Сходу Европи», — і підчеркнувши подібности в історичній ролі одного й другого — двох ворогів пануючої церкви, що в старих літах «одірвавши руки від плуга, стали на чолі повстання і здобували успіхи, посміюючися з науки і досвідів найвправніших стратеґів і політиків, створили сильні війська, і за їх поміччю майже одночасно здобули найвищу владу і затримали її до смерти, переказавши синам», — Кубаля підносить, що Хмельницький мав при тім перед собою заґадання трудніші — тому викликає ще більше здивованне.

«Територія його влади майже звідусіль мала відкриті границі. Не розпоряджав він як Кромвель вишколеною інтеліґенцією і засобами старої і сильної держави; війна, фінанси, державне хазяйство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все треба було сотворити і все лежало на його голові. Мусів добирати і вчити людей, вглядати в найдрібніші подробиці. А коли його військо не вмирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних аґентів, коли не бракувало йому ніколи грошей — то се його персональна заслуга, котрої йому можна було позавидувати, і то не тільки у нас в Польщі!

«Була то людина з кожного погляду незвичайних розмірів, настільки переростала людей навіть високо здібних, що переходила межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що вродився на володаря: вмів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля і зелізна рука.

«Ся його рішучість сполучена з прирожденною проникливістю, вихованою і випробованою в тяжких переживаннях і незвичайних пригодах життя, позволяла йому в найкритичніших моментах заховати спокій розсудку і свобідне орудуванне своїм розумом. Не тратив з очей мети. Не було такої тяжкої ситуації, з котрою він не потрапив би вийти з користю для себе». «Rebus in arduis audax et providus» (в трудних обставинах відважний і передбачливий — вираз з Горація) — так схарактеризовано його в Польщі.

«Сей «dziki sprawca opatrznościowy» (дикий прикажчик провидіння) не знав обмежень культурного життя, не звязував себе нічим. Здається, що не знав ні страху, ні докорів сумління, і як Адам перед ґріхопадінням не мав почуття доброго і злого.

«Невірність завтрішнього дня і небезпека що його звідусіль окружала, була джерелом його дивної енергії і передбачливости. Через те така чуткість, обережність в виборі людей, уважливість для кожної зміни в відносинах. Звідти сі блискавичні відрухи кожного разу як він помічав нещирість і зраду. В неустанній боротьбі на житте і смерть він не знав спочинку ні половичности. Він не вагався, не відкладав: керуючись інстинктом самозахованння йшов лінією найменшого опору туди де була користь і безпека. За-

[1]) Се виглядає, як відповідь на недавно перед тим випущені незугарні напади на Хмельницького Равіти-Ґавроньского, необережно нагороженні премією Краківської академії, і правоподібно, що се мав на гадці Кубаля, пишучі сі слова.

гальний рух не підривав його, не перевертав, не ніс безвладною колодою, ні лишав корчом на мілині — не сягав йому вище колін»! [1]).

«Підіймаючи повстанне, міг на перших порах сподіватись, що прийдеться йому служити Татарам, так як служив Польщі. По перших несподіваних побідах, коли чернь захопила королівщини і дідичні маєтки шляхти, повстала в його голові козацька держава, і він хотів розширити її границі на цілий простір Польської Руси, себто Київської митрополії. З того часу згода з Річпосполитою була неможлива... Навіть коли б дано йому все чого б він забажав, він не вірив би обіцянкам. Війною вибився — війни потрібував далі. З'єднався з Татарами, піддався Туркам, скупався в шляхетській крови —чого ж би міг сподіватись, якби козаки від нього відступили?

«Про симпатії для вільної Річпо-тої, почуття приналежности до неї—шкода й говорити.

«Прагнув — мовляли — відділитися від Польщі сухопутною границею, пустинею на 40 миль вшир, так щоб там ні міст ні сіл не було [2]). Зложив собі історію про окреме походженне Ляхів та їх мандрівки [3]) і цілий світ підбивав против них. «Ахерон би порушив» [4]).

«З другого боку, ті держави, котрим він піддавався, бажали використати його в своїх інтересах, і побоюючись його сил, старались на випадок зради ослабити його владу всякими способами. Він се відчував і під'южуючи одних против других, шукав опори для себе в неустанній війні.

«Головним його завданнем було — затримати владу в своїх руках. Від того залежала його персональна безпечність. А се було звязане з дісципліною і з послухом війська Запорізького, і вимагало богатьох заходів, хитрости й енергії. Козаки не розуміли потреби сильної влади. З ними можна було богато осягнути, але треба було до крови роздражнити, або заохотити богатою здобичею. Бувало, що задля малої причини не хотіли йти штурмом і тікали безглядно. А найгірше, що за найдорожче право вважали — всім радити в важних справах і постановляти. Побіди вважали своїми, а погроми ставили на рахунок провідникові, котрого давнім звичаєм вибирали на час потреби, і трактували легковажною назвою, даючи до зрозуміння, що мають досить таких людей, які потраплять добре проводити. Провідник не щасливий гинув при першім бунті, коли не видано його в руки справедливости, щоб отримати помилуванне: «Нехай твоя голова за всі наші голови! прощай наш сподарю!».

«Сю зухвалу і з природи своєї охочу до бунтів стихію легко можна було порушити якою небудь брехливою відомістю. Не трудно було там купити зрадника і доносчика, знайти людей готових убити гетьмана і підпалити Печерську Лавру.

«Хмельницький давив бунти, що вибухали по кождім неуспіху: після Збаразької і Білоцерківської угоди, після Берестейської катастрофи, підчас походу на Волощину, на вісти про союз з Туреччиною, з Москвою, з Ракоцієм — вість про бунт його й добила...

---

[1]) Szkice III с. 7—8.

[2]) Кубаля цитує тут Павла Алепського, але Павло говорить тільки, що середню частину Лядської держави гетьман спустошив і «обернув її на порожній степ, що став границею між ним і Ляхами на кілька днів дороги» (I с. 35). Кубаля дещо свобідно поступив з сею звісткою. Таку пораду, кажуть, давав гетьманові хан — вище с. 688.

[3]) Джерела сього Кубаля тут не цитує, здається мені, що й тут мав він на гадці оповідання Павла (I с. 6); але Павло зовсім не оповідає сього як погляду гетьмана.

[4]) В розумінню — підняв би саме пекло проти Польщі.

«Про око все робилось за відомом полковників. Навіть чужоземних послів, аґентів, гонців приймав і відправляв він в їх присутности. Питав ради — але опозиції не зносив. «Всѣ встрѣшно гетману говорить ми не смѣли, а кто б и молвил, и тот бы жив не был»— говорив полковник Антін царському послові.

«В справах великої ваги скликав загальну раду черни, але як, де, кого запросити, а кого на той час на службу виправити, в тім була його голова. Говорив сам, а всі слухали, бо фірман коней не питає, куди має їхати. А хто був иншої гадки, того випрягав — аби за границю виносився.

«Аби не дражнити почуття козацької рівности і не будити зависти, до кінця життя мешкав у своїм дідичнім Суботові. Старшині теж не позволяв розпиратись по замках можновладців, по богатих дворах шляхти, Вірмен і Євреї. Стояли пустками й чекали повороту власників» (9 - 10).

«Як всюди так і тут повний скарб, добре господарство й фінансова незалежність запевняли йому послух і повагу. Міг сказати про себе, що більше дає ніж бере. Бо побори на Україні не були ані великі ані прикрі. Тільки чужоземні купці платили більші податки від привезених і вивезених товарів. Зате здобич гетьмана була величезна. В чигринськім замку лежали в бочках дорогоцінности і гроші—по смерти Хмельницького Виговський забрав міліон талярів зложених в льохах гадяцьких [1]).

«Воєнні здібности оцінити трудно, бо в перших пяти роках він мусів приладжуватися до волі Татар і вони рішали в воєнних справах. І не стільки він був щасливий в полі, як у трактатах заграничних. Всюди мав зручних аґентів і договорених приятелів. Знав до кого звернутись, кого просити й кому заплатити. Ну та й людина яка каже, що має 200 тис. війська і пропонує свої послуги, всюди бажана і добре обслужена.

«Рухливість його на сім полі викликає подив. Здається не було дня, щоб він не приймав заграничних послів, дипльоматичних аґентів, курєрів і посланців, або не виправляв своїх. На покриття заграничних зносин він і наложив податок на чужоземних купців. Кореспонденція його, як на таку початкуючу канцелярію, була величезна; викриваються все нові й нові акти її. Важніші, здається, він сам і редактував.

«Може б і інший на його місці теж благав милосердя у короля піддавався сусіднім монархам, теж приймав чужоземних послів, і старався викликати у них довіре, але так понижатись, ласитись, розгулюватися, грозить і лякать як Хмельницький мабуть ніхто б не потрапив. — А робив то все з таким розмахом, висловлявся з таким нестримним темпераментом, розпоряжав такими засобами драстичних жестів, був такий невичерпаний в виявах покори, гніву, жалю, зневаги, легковаження, що впливав психольоґічно і на своїх і на чужих. «Як хамелеон прибирав ріжні кольори». Був артистом в спорядженню патетичних сцен. Здавалось, ніби відслонював найглибші тайники своєї душі. А коли годував людей обіцянками, вмів так війти в їх становище, відгадати їх бажання, вникнути в їх потреби й інтереси, що викликав таке довіре, яке потім не могли викорінити навіть найсильніші докази його зради.

«Повно тої його політики в посольских реляціях, в листах його — немало колючок і пільних квіток що ростут при дорозі. Цареві обіцював Литву, Польщу, Крим, Туреччину, цілий Словянський світ, «всіх православних під його високу руку — аби був оден пастир і одно стадо». «Батько мині на смертнім ложі наказував, аби вірно служив

[1]) Посилка на Роле, Kobiety, звістка більше ніж сумнівна.

цареві»... Сівш і під кватирою московського аґента зі слізми в очах нарікав, що мусить піддатися султанові, коли цар не хоче його пожалувати (11 — 4).

«Ян Казимір був переконаний, що тільки Хмельницькому завдячує корону. Вірив і хотів вірити що за його ж поміччю заспокоїть Україну, розпічне війну з Турками, скрипіть у Польщі королівську владу. Дарма, що кожного року нова зрада і нова війна: завсіди він готов був пробачити. Невважаючи на явне легковаженне і глузуванне, не міг звільнитися від того дивного довірря — лишався під суґестією козака...

«Можна сказати, що значну частину успіхів в зносинах з заграничними державами Хмельницький завдячав своїм персональним виступам. Умів брехати і дурити приятелів і ворогів, чужих і своїх, великих і малих, до тої міри, що його помічник Виговський — хоч обидва одними устами говорили, довірчиво висловлявся: «на гетьманове злодійство і неправду ніяким чином догодити не можна».

«На перший погляд не робив сильного вражіння, і трудно було відріжнити його з-поміж старшини. Сучасники описують його як чоловіка в старім віку, фізично сильного, з хитрим виразом, плечистого, похилого, лихо одягненого. Лице чорняве, з довгими обвислими вусами, погляд понурий. Виглядав як мокрий вовк, дивився з-під лоба, рукч за спиною, великі пальці в кулаках.

«На ґравюрі Ґондіуса 1651 р. бачимо його в парадній убранню, в гетьманській шапці з двома перами, глибоко насуненій на голову, в кереї обшитій футром з богатими застіжками. Очі випуклі, брови піднесені уважним поглядом, ніс довгий, вуси козацьким звичаєм продовжені підвусниками, обвислі, тверді, вимащені, рот гарний, на чолі дві зморшки гніву. Так виглядав коли приймав чужоземних послів, слухав рапорти полковників і видавав накази — невідкличні як бездушна необхідність.

«Але коли починав оповідати — а здається було се для нього потребою, бо був дотепний і висловний—оживав до непізнання і легко захоплювався. Почуття—з початку удані — далі наслідком образового представлення, піднесеного голосу і жвавих рухів, набирали такого розмаху, що переходили в афекти — і нехай би хто йому тоді перечив! Швидко, з великою фантазією переносився в усякі можливі ситуації, творив навіжені пляни, лютував, грозив, глузував — з приятелів і неприятелів. Проймав морозом, коли зачинав плакати, скаржитися на людську нещирість, з жалем вичисляти свої кривди, зглядаючись на образ розпятого — наче кличучи пімсту від бога» (16 — 8).

Я навів так багато з сеї характеристики, бо вважаю її дуже проникливою [1]). Автор виявив не тільки бажанне бути об'єктивним і відповідно оцінити сього ворога Старої Польщі, але на мій погляд, богато відчув у нім вірно. Сей незрівняний темперамент, надзвичайна енергія, рухливість, вражливість, сильно розвинена фантазія, легкість гадки, нахил до ґіперболізму. Незвичайний хист психологічного впливу, суґестії, з сильним ухилом до лицедійства [2]). Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких небудь моральних обмежень. Незвичайне, неймовірне привязанне до влади як дотмат життя. — Все се, на моє переконанне, вхоплене дуже вірно. Богдан був дійсно прирожденний вождь - правитель і політик - дипльомат. Легко підіймав і рухав маси, вмів панувати над їх настроями — так само кривавим насильством, як і ласковим словом, покірним жестом; у вдачі його було щось необорно чарівне; що з'єднувало йому людей,

[1]) Кінцеві завваження, більш белетристичного характера (с. 18), я пропустив.

[2]) Пор. мою характеристику Хмельницького як людини в VIII. II с.. 163.

Се вірно. Але чи був се також політик в вищім значенню — будівничий соціяльний і державний, орґанізатор громадський і культурний? на віддаль, на довгі часи?

В сім напрямі попробував розвинути характеристику Кубалі В. Липинський в своїй книзі «Україна на переломі». Він вважає Богдана великим державним ґеніем, якого не мала Україна «від часів занепаду нашої київської княжої могутньої Руси — і по сьогодняшній день». Він один умів розвязати історичні «смертельні протиріччя» українського соціяльного і культурного життя — її посереднє становище між Заходом і Сходом, між західньою цивілізацією і східніми умовами життя, між воєвничим демократичним низом і хліборобською, аристократично-монархічною Україною, як вона уявляється авторові. На сильних підвалинах здвигнув Козацьку Українську державу, союзом з Москвою забезпечив її від претензій і впливів Польщі. Фундуючи козацьку аристократичну монархію під правліннем своєї династії, він під її заборолом охороняє від руїнних впливів Азіятської Москви західні елементи українського життя. Тільки на нещасте помирає, а за його «невдалих наслідників» — котрі за його життя одначе були незвичайно талановитими його помічниками, «небезпечні центробіжні сили», ним знейтралізовані і обернені на будову Української держави, позбавлені внутрішнього українського реґулятора, знову стерлися між собою, спалахнули великим пожарищем і спалили Україну війська Запорізького (131).

Я не буду тут входити в концепцію української хліборобської монархії, проєціровану автором з подій і відносин недавнього минулого в часи Хмельниччини і розташовану на її іменнях і датах,— до деяких інтерпретацій подій Хмельниччини я буду мати нагоду повернутися далі. Тут спинюсь загально на сій пробі представлення Хмельницького глибоким політиком — конструктивістом, який мовляв за глибоко — продуманою, одноцільною схемою пляново творить національно-політичну будову Козацької Української Держави. Питанне інтересне незалежно від публіцістичного чи політичного вжитку що з нього робиться.

---

Насамперед отся сама теза, поставлена вище — одноцільний політичний плян в Хмельниччині. Скільки небудь уважний і об'єктивний перегляд подій Хмельниччини промовляє проти неї. В першім році повстання Хмельницький, чи може треба всюди говорити точніш: Хмельницький і гурток його впливових дорадників, що направляли його діяльність, бо мабуть в питаннях політики він сильно підлягав впливам своїх дорадників — Хмельницький і К-о безоглядно відкинули всі ті можливости, котрих потім запопадливо, але даремно добивалися в 1655 — 7 рр. Вони могли тоді розвалити Польщу або зробити державний переворот, поставивши певні конституційні умови конвокаційному, чи елекційному соймові. Принаймні могли взяти Західню Україну — що їм лізла тоді до рук, ще не обезкровлена, сорозмірно сильна, не розчарована в козацькім режімі. Татари тоді ще не напрактикувалися в тактиці політикування на два фронти для утримання рівноваги між Україною і Польщею, як пізніше, і Тугайбей, що командував татарськими силами був вірним приятелем Богдана — як сам Богдан потім хвалився. Хмельницький і К-о в 1648 р. могли богато здійснити з того, що вони прагнули пізніше, але видно — в тім році вони не мали тих бажань і плянів, що в 1655 — 7 рр., не тільки підчас весняної, але й осінньої війни 1648 р. Сі війни, очевидно, велися в цілком іншім аспекті. І не тільки в 1648 — навіть в 1653 р. ми не бачимо сліду тих плянів які стали на черзі два роки пізніше; Хмельницький і К-о не виявляють ніякого інтересу до тих Західне-українських земель, котрими вони заінтересовалися так живо потім;

вони полишають їх немилосердному татарському знищенню, що в значній мір й обезцінило їх для пізніших плянів гетьмана. Ми не бачимо підчас сеї довгої війни ніяких заходів на те щоб притягти на свій бік західнє - українську шляхту і городи. Очевидно, пляни 1655 — 7 рр. прийшли пізніше.

Я думаю, що весь 1648-й рік, підчас обох війн, весняної й осінньої Хмельницький стояв під впливами козацьких і шляхетських мальконтентів, тих що стали його товаришами, коли він утік на Низ в 1647 році, і тих, що влилися в його гурток з польської армії розгромленої під Камінним Затоном, Жовтими Водами і Корсунем. З їх участю складалися (я хотів сказати — під їх диктат писалися, але не хочу вживати виразів занадто різких, нижче читач побачить, чому саме такі вирази йшли мені на гадку), так кажу — за їх порадою складалися постуляти-minimum вислані з - під Білої Церкви королеві: 12 тис. козацький реєстр і повернення церков православним [1]). Вони б укладали й більш далекосяжні побажання, котрі мали бути поставлені комісарам нового короля; ми їх не почули, і тому можемо тільки гіпотетично про них говорити, на підставі заяв на елекційнім сеймі і ріжних балачок [2]). Військо Запорізьке мало підлягати тільки королеві; на козацьку територію не мало вступати коронне військо; коронні урядники і достойники, воєводи і старости на сій території або позбавлялися зовсім своєї влади або дуже обмежувалися в ній (козацьке «удільне панство», як се називали [3]); мабуть обмежено було б маґнатське землеволодінне; в релігійній сфері — вже не оборона православної церкви від насильства, а повне скасованне унії. Так можна приблизно уявляти собі домагання тодішньої компанії Хмельницького —в духу козацько-шляхетських побажань (перетворення «старинного козацтва» в своєрідну шляхту Козацької України) і шляхетсько-козацького монархізму (зміцненне влади короля супроти можновладців, безпосередній звязок з ним козацького війська, вже сильно насиченого — в його горішніх верствах — шляхетським мальконтентським елементом, епоха великих війн під королівським проводом, честь і місце відважним енергійним воякам — як в часах Баторія або в часах Московської смути).

Ясно сформулованих домагань сього менту не довелось почути, тому що на гурток Хмельницького, з його приїздом до Київа при кінці 1648 р. налягли нові впливи — київської інтеліґенції, єрархії української і грецької, концепції визволення української церкви і східнього християнства,—українська національна проблема в церковнім аспекті. На своїм місці я вияснив, чому я думаю, що досі Хмельницький здалека стояв від сих кругів, і ся ідеольоґія була для нього новою і чужою. Походженнем і вихованнем він був близько звязаний з тими «покривдженими шляхтичами», що окружили його в перших стадіях його повстання [4]) і вибрали його своїм проводирем, а потім ще гойно доповнились суголосними елементами з виходом Богданового війська на волость. Син

[1]) Див. т. VIII. III с. 15. [2]) Див. тамже с. 114. [3]) Тамже сс. 11—12.

[4]) Див. VIII. II с. 166 (Міхалов. с. 6, Памятники с. 196). Я вважаю правильною гадку Липинського (Україна на переломі с. 154—5), що тут треба розуміти шляхетських мальконтентів — ріжну шляхетську публику подражнену як не тою то іншою стороною режіму Річипосполитої. Він влучно вказує на паралельні звістки Кунакова — з оповідань, які він збирав у Польщі по гарячих слідах повстання: до Хмельницького, на Низ почали приїздити козаки, шляхта, «вольные люди» в великім числі, і саме шляхта найбільше намовляла його до рішучої розправи з Річ посполитою, мовляв «такої нагоди нам більше не трапиться, тепер їх треба приборкати, доки вони не прийшли до себе» (Акты ЮЗР. III с. 281 і 404).

панського офіціяліста, що вважав себе шляхтичем, вихований мабуть на польськім маґнатськім дворі, потім в єзуїтській колеґії, в такім же шляхетськім окруженню, позбавлений «фортуни» утвореної з панської ласки, він мислив тими ж категоріями, що й сі шляхетські «неудачники», що його окружали і більш менш однаково реаґував на сучасні обставини і події повстання. Але ніщо не вказує на які небудь звязки його з національно і церковно настроєними кругами — которих Київ був тоді осередком [1]), і тим ріжчий перелом настав в його гадках, плянах, тактиці, коли сей київський осередок проголосив його надією християнства, порівняв з Мойсеєм, Макавеями, Костянтином Вел., і сим комплементам притакувала не менша особа як вселенський патріярх, називаючи його князем Руси, фундатором нової православної держави, підчеркуючи ту велику ролю, яку може ся козацька держава відограти в боротьбі за визволенне православного світу. Під впливом задушевних розмов на сі теми з патріярхом, митрополитом, найвизначнішими представниками київського церковного і ученого світу твориться нова політична програма, котру Богдан накидає своїм товаришам. «Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру», формулував він сам сю політичну зміну. Формула буде мабуть вірна, коли «свою шкоду і кривду» ми візьмемо не в чисто персональнім розумінню, а приложимо се до «кривди» тої верстви, з котрою зсолідаризувався Богдан, підіймаючи повстанне, а «православну віру» візьмемо в національнім аспекті — визволення православної Руси, «по Львів, по Холм і Галич». Богдан не хотів уже ні говорити про чисто козацькі справи: реєстр, права козацькі. Метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях, в сім розумінню очевидно називав себе «единовладцем і самодержцем руським» — не в значіню монарха з необмеженою владою, як се інтерпретує Липинський, а голови суверенної держави, в противставленню до торішнього роялізму — плянами автономної козацької України в безпосередній владі короля. Доводилося йому инколи й тепер збиватися на сі роялістичні ноти, але політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну.

Я таким чином рішучо відкидаю погляд, що Хмельницький і його однодумці в 1649 р. далі лишались на ґрунті козацької автономії в рамцях Річипосполитої так як стояли в р. 1648, і мовляв Зборівський договір дає нам вираз їх політичної програми [2]). Зборівський договір був їх капітуляцією, продиктованою зрадою хана; він не виявляв ніякої програми, се був тільки примусовий виступ з безвихідної позиції, до котрого Хмельницький і його компанія навіть не вважали можливим признатися перед вій-

---

[1]) Див. т. VIII. III с. 129.

[2]) На такім становищі ще стоїть Липинський, для нього Зборівський трактат се вияв політики козацького автономізму в межах Річипосполитої («Зборівська умова есть в розумінню правно-державнім першою спробою забезпечення українській нації в рамах польської державности: 1-о політичної автономії на території козацькій, і 2-о культурно-національних прав в цілій Річипосполитій»—с. 19). На його погляд ся доба потяглась аж до Переяславської умови, що вперше проголосила повну політичну емансіпацію від Польщі— хоч уже безпосередні наслідки Зборівської умови показали, «що без радикальної зміни внутрішнього устрою Польської Річипосполитої, місця для козацької України в межах польської державности бути не може», а «державний організм Річипосполитої був уже заслабий на те, щоб таку радикальну реформу і таку засадничу зміну свого устрою перевести» (с. 20 і 22).

ським, як то було, здається мені — досить ясно показано в попередній частині сеї праці [1]). Козацько-шляхетська програма - minimum скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький К° до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького — але виявилися всі труднощі її переведення. Фіяско зборівське, далі берестецьке ясно показували, що Крим перестав бути козацьким союзником, а хоче бути арбітром в українсько-польських змаганнях і не допустить до повної емансипації України від Польщі. З другої сторони ясно виявлялася зневіра маси селянської і почасти — козацько-хлеборобської («чорняків») до політики старшини. Ся маса маліла через спустошення й еміґрацію. а то що з неї лишалось, ставало все менш охочим до підтримки українського уряду. Крива української революції безповоротно заломилася в зборівській капітуляції і більше не змогла випростуватись. Небезпечні повстання раз-у-раз ставлять грізне memento перед очима Богдана, він не може обходитися без підручної татарської орди і німецької ґвардії. Його ґурток розпучливо шукає зовнішньої сили, яка б могла заступити місце зрадливої Орди в усякого рода стратеґічних плянах — і скріпила б становище уряду супроти своїх мас. Москва, Порта, Євангелицька ліґа з Ракоцієм і Радивилом на чолі (поки не вдається завязати ближчих звязків з Швецією і Брандебурґом) — мляво й безуспішно се йде. Порта не жалує чемностей і компліментів, але не може дати нічого реального. Москва зловіщо вичікує. Ракоцій і Радививил не рішаються виступити відважно. Швеція ще безвладна під проводом свого старого канцлера.

Україна нидіє, розпорошує свої сили. В суперечних борсаннях українського уряду трудно вхопити яку небудь тактичну лінію. В сих скоках з одної орієнтації в другу я власне бачу доказ того, що Богдан досить легко підпадав впливам близьких людей; в сій затяжній кризі спиралися суперечні гадки ріжних близьких йому людей і він давав себе вести то в один бік, то в другий. Я думаю, що був тільки один пункт, на котрім він не давав себе збити з орієнтації, яку йому давала його інтуіція — там де панував інстинкт самозахования — себто захования своєї влади. Тут Богдан був безоглядний і рішучий і не піддавався нікому. В політиці ж і у нього не було твердої лінії, і тому що в сім політичнім присмерку інстинкт не виручав і «по-ночи всі коти сірі», він так легко йшов то за одною орієнтацією то за другою.

Особливо се ясно показують його хитання між орієнтацією мусульманською й антимусульманською. Ходячі фрази того часу про спільний інтерес всього християнства і святий обовязок боротьби з мусульманським світом очевидно не перешкоджали йому бути повним індіферентистом в сих справах, і він був би твердим прихильником Отоманської системи, якби вона могла послужити для нього твердою політичною базою. Але в сей мент вона була нездатна на се — так само як і католицька, против мусульманська ліґа. Тому Хм. виходить то на ту стежку то на сю, не жалує фразеольоґії — але нічого конкретного на сих стежках не знаходить і тільки заплутує ситуацію своїми перескоками.

Не вносить в політику його ніякої послідовности і Переславська умова — як се хоче довести Липинський. Я се говорив свого часу і тепер можу тільки повторити, що в той мент Хмельницький і К° зовсім не відчували епохального, фатального значіння сього акту; для них се був цінний в даних обставинах мілітарний союз, ще один в до-

[1]) VIII. III с. 220 дд.

даток до союзу з Татарами, з Турками, з Молдавою. Цілком байдужо сипали вони обіцянками, аби тільки прискорити московську інтервенцію — зовсім не журячися тим, як то прийшлось би здійснювати сі обіцянки на практиці. 1653 рік був одним з найбільш похмурих на небозводі сеї кампанії, й інтервенція Москви була незвичайно потрібна щоб переплисти се Маге Tenebrarum (море мряки). Слідом виявилось, що союз з нею веде за собою дуже серйозні недогоди у внутрішніх і зовнішніх відносинах і не дає змоги обійтися без помочи Татар — сеї тяжкої болячки української державної політики. Не можна згодитися навіть з поглядом Липинського, ніби то Переяславська угода морально емансипувала Україну від Польщі, і змусила Поляків трактувати Україну як союзну політичну силу. Дрижипільська кампанія і спустошенне Браславщини Поляками і Татарами на спілку виявили ясно, як мало дає українсько-московський союз в обставинах утворених Переяславською угодою. Непорозуміння на білоруському фронті викрили політичні розбіжности між тенденціями українського і московського уряду. Віроломство Москви в справі української еміґрації їх довершило. Стало очевидним, що Москва не може бути базою української політики.

Натомість розгром Польщі Карлом-Ґуставом літом 1655 р. здався нашим політикам початком нової епохи. Оживає стара програма — Української держави в межах руської віри, «де жили руські люде і церкви були», — але з сильними модифікаціями. Західні козацькі території за сей час стрчено, знищено, випустошено. Підступити тут з козацькою програмою було неможливо; тільки довгими і обережними заходами, обминаючи конфлікти з шляхтою, можна було б орґанізувати козаччину в тутешніх королівщинах, перетворених в державні маєтки Запорізького війська: Українська держава, хотячи прилучити сі землі, мусить шукати порозуміння з шляхтою й містами. Починається третя стадія Хмельниччини, незвичайно інтересна. У неї широка, краще усвідомлена програма. Вона проводиться більш продумано й серйозно — рахуючи не не на ріжних утікачів, авантурників, а на елементи осілі на місцях, національно і громадсько настроєні. Але вона не кінчиться з смертю Богдана, навпаки — треба підчеркнути, що смерть його не робить в сій програмі ніякого перелому, ніяких змін, робота йде тими самими шляхами, викінчуючи почате за життя Богдана — тими самими руками, очевидно, що вели її за Богдана. Крах що її спіткав за Виговського, можна було передбачати в повній мірі і за життя Богдана: для неї так само бракувало твердих підстав тоді як і потім.

Таким чином з одної сторони Хмельниччина не становить чогось однопільного, пройнятого одною думкою й одним пляном. З другої сторони — вона фактично не відмежована скільки небудь виразно від пізнішої доби, від часів Виговського. Уявленне, що часи слави, сили, політичної мудрости урвалися з смертю Богдана і наступило замішанне, упадок, безглуздє, усобиця — цілком невірні. Що смерть Богдана була шкодою, може навіть і великою для політичного престижу України і її внутрішньої рівноваги — се певно. За Богданом був певний авторитет, традиція великих побід, «весни» української революції. «Тебя, какъ первую любовь, России сердце не забудет» [1]). Те що я говорив вище з приводу смерти Золотаренка, ще в більшій мірі треба сказати про Богдана. Але він вмер своєчасно для свого авторитету! Те що розгорнулось за Виговського, в повній мірі починалось уже за Богдана. Недавно оден з наших молодих дослідників М. Н. Петровський висловив гадку, що «Руїну» треба ра-

[1]) Вірші на смерть Муромцева, першого голови Державної Думи.

хувати вже з Виговського [1]); се має рацію, але тоді треба сказати, що Руїна починалась уже за Хмельницького. Я сказав, що крива революції заломилася під Зборовим; з моменту коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою з усяких зобов'язань супроти гетьманського уряду — за його нельояльну лігу з Шведами і Ракоцієм. З ханом знову конфлікт. На Запоріжжю бунти. В війську повстанне. Треба було знову стинати, давити, або ласкатись і упокорятись; клеїти угоду з Бєньовским, робити уступки Москві. Се було вже чисто Вигівщина — але вона почалася за Хмельницького.

Не хочу зменшувати індивідуальности Хмельницького, ні трохи. Але хочу запобігти фальшивому і шкідливому в своїх наслідках для історичної перспективи поглядові, що се ніби то був титан між пігмеями, втілення державного розуму і державного будівництва, до котрого ніколи не могли піднестися його наступники. Мовляв за Хмельницького діялося щось таке, чого ні збагнути не могли його помічники і епігони; що коли б він прожив ще довший час, ми б побачили Українську державу он яку — а не ту Руїну яка наступила.

Я в повній мірі признаю, що Хмельницький був великий чоловік — але його велич не лежала в площині ні політичного ні державного будівництва Нової Европи. В нім занадто багато від Азії, від великих азійських завойовників-кочовиків, фундаторів держав-Орд. З тою важною відміною, що для нього матеріялом, гарматним мясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний нарід. Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас. Він зробив пусткою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії, чи своєї компанії в другій половині, але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України, поза межі досягнення його влади. В нім просто вражає ся марнотратність українським людським матеріялом в кампаніях і байдужість про захованне території. В нім цілком не видно елементарної державної економіки, руки «державного хазяїна Української землі», як колись говорилось. Справедливо завважив один з дослідників [2]), що Хмельницький все вів війну на українській території, ніколи не стараючись перенести її на неприятельську, навіть коли і мав на се змогу. Се була крайня неощадність — бо ж сі війни звязані були з мандрівками Орди і наступами польських військ — котрі Хм. і К° так як би заманювали звичайно в глибину української терп-

[1]) До історії Руїни, Зап. ніжин. інституту VIII с. 12.

[2])«Умер Хмельницький саме тоді як розрухав основні стихії горожанського й домового ладу, а не забезпечив на будуче долю Україні, ні в її власнім нутрі ні в відношенню до сусідніх держав. Зістався тільки слід сеї безрезультатної довголітньої боротьби, веденої несамовитою пристрастю обопільної неневности, — такою фактично видається його політика позбавлена на перший погляд ясної мети і добірних способів і певного методу її осягненне. Через се пішли на ніщо величезні і грандіозні пориви народу. Їх прибив і звів до нікчемних результатів і гетьман сам, в своїх поглядах доволі консервативний, що не зовсім гаразд числився з народніми постулятами ані з голосами радикальнішої старшини, та особливо, що ніколи не оперся на народі, не утворив з'організованої народньої платної армії, якаб завсіди стояла на гетьманський розказ,—до чого його нераз взивали. Через се не завдав ніколи своєму смертельному ворогові рішучого удару, а противно — давав іно деморалізуюче оружє в руки до дальшого проливу крови. А ще прикрійший був наслідок цього факту, що питанне воєнного щастя рішав на своїй власній землі, і через

торії, і тому страшенно нищили її, підтинаючи економічну і популяційну базу Козаччини. Се був метод скитських царів, що пропонували Дарієві шукати їх в безмежних українських степах. Хмельницький відновляє перед нами постать такого Великого Скита — але се не годиться на провідника европейської держави, а Україна XVII в. була все таки Европою, і хотіла нею бути, кождим суставом свого єства! Се була тактика козацьких війн кінця XVI і поч. XVII в. — але се вже не годилось для Козаччини доби Хмельницького, коли вона хотіла репрезентувати Українську державу!

Велика дезерція українських мас за кордон, глибоко неоправдана з політичного погляду, знаходить своє повне психольоґічне оправданнє супроти такого відношення до них Хмельницького і К°—такого державного господарства сеї компанії.

---

Політика Хмельниччини повна таких фатальних помилок, що ратуючи репутацію Хмельницького його адоратори мусять приймати, що се не була його сфера. Тут мовляв господарила його компанія, і розходження в її гадках спричиняли помилки і хаос. Я теж так і думаю, що Хмельницький мало керував політикою, і часто віддавав ініціятиву своїй компанії. Людина розумна — а Хмельницькому розуму ніхто не одмовить, не могла робити таких неконсеквенцій в політиці, ведучи її на власну руку. Я думаю, що в другій половині Хмельниччини в ній далеко більше значила родина Виговських, ніж сам Хмельницький; повторяю — Витівщина почалась уже за Хмельницького.

Від якого часу? Думаю, що велика інтимна близькість Виговського до Хмельницького і безграничне довірє до нього з боку Богдана почалися від 1651 р., від славної пригоди їх «в полоні» у хана; Хмельницький опинився тоді в цілком критичних обставинах, Виговський був одиноким товаришом його в тих пригодах, товаришом очевидно наскрізь щирим і вірним, і коли їм удалось вивинутися і стати на ноги, по деяких тертях, які нібито зайшли тоді між ними при замиренню з Поляками, Виговський став не то що правою рукою, а керівником політики Хмельницького. Поволі, не відразу, ділячи все таки впливи з иншими визначними товаришами гуртка — не тільки тому що треба було рахуватися з їх авторитетом, але й тому також, що індивідуальність Виговського взагалі була позбавлена тої стихійної безоглядности, якою визначався Богдан. Дослідник Витівщини В. І. Герасимчук виявив охоту противставити Богданові з його «великанським етоїзмом» і безоглядною активністю Виговського, як людину більш вироблену політично, більш послідовну і принціпіяльну, більшого політика, патріота і державного діяча - теоретика в противставленню «фантастичному героєві діла». Се можливо навіть правдоподібно. Я б сказав, що Виговський се був політик-европеєць, тим часом як Богдан стихійна сила більш евр-азійського чи просто таки азійського характера. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскряво, а політиком був не великим, і поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро.

Що в 1648 р. козаччина легкодушно пройшла повз тих можливостей в політиці супроти Польщі, котрих потім шукала так жадібно і даремно пізніш, се я відмітив, і се

---

се наносив таку рану своїй вітчині, що її не гоїли навіть і найсвітліші побіди. Смілі побідники инакше робили і перед ним і по нім» — В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат ст. 14 (Зап. Н. Тов. ім. Шевченка т. 87).

Я навів сю цитату як оден з скептичніших українських поглядів; дещо з нього придасться нам ще далі.

занадто широко (хоч і не загально) признаний факт, так що на нім тут не треба спинятись.

Що в політиці волоській була зроблена фатальна помилка — після того як господарство молдаське було повернене Лупулові, і Тиміш став фактичним співрегентом і треба було тільки закріпити такий корисний стан річей, а замість того розпочато війну з Валахією, спровоковано Ракоція, утворено тим польсько-дунайську лігу і тріскучо провалено справу — се ясно було вже й сучасникам (відзив Мирона Костина вище, с. 541).

Мізерність козацької політики супротив Москви була досить ясно схарактеризована вище, так що я теж не буду спинятися на всіх її недорічностях й фатальних помилках. Ніякого сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідоцтво її убожства. Знову замість політики — дипльоматія самої невисокої марки, яка пильнує тільки забити баки, заговорити противника на дану хвилю, щоб якось через сю хвилю перелізти. Дають обіцянки і навіть присяги, цілком не задумуючись над їх виконанням, і дискредитують себе на кожнім кроці. І при тім помилки, помилки без числа — нічим не вимушені, котрі можуть бути витолковані тільки повною байдужістю до державних аспірацій Козаччини.

Досить пригадати собі сі депутації українських станів до Москви по потвердження прав, поруч козацького посольства, — вислані за згодою і підтримкою козацького уряду. Або се клянченне козацького уряду у царя, щоб він наказав міщанам українських міст, аби не перешкоджали козацким уходникам в їх промислу на Низу (с. 807), Се були голоси минулого століття, якимсь чином прийняті і подані українським урядом новому протекторові в такий критичний момент! А ся готовність гетьманського уряду віддати під владу московського патріярха свою митрополію, в супереч рішучому небажанню самого духовенства — чого вона варта?

Формованне нової ліґи, шведсько-семигородсько-дунайської, іде теж не богато кращe —по всіх болючих попередніх досвідах.

Розуміється, становища самого Карла-Ґустава і Ракоція з їх претензіями на польську корону, творили великі трудноші в переведенню програми єдиної України, я се зазначив. Але з другої сторони, лінія взята українськими урядом — се знов таки дипльоматованне, недоговорюванне, брак ясної платформи, виразно поставлених домаганъ, що творив ситуацію просто таки дурну. Карло-Ґустав протягом двох літ на ріжні способи повторює, що не знає,чого хочуть козаки, і се мабуть була правда. Не хотіли сказати правди, так наче боялись своїх власних плянів. Вважалися союзниками — без якого небудь договору. Воєнний союз — без якої небудь координації акції.

Так і з Ракоціем: гетьманский осередок нарікає, що він робить все без порозуміня, вони не знають, чого Ракоцій хоче. А вони йому поставили свої умови, сказали, чого вони хочуть і вимагають? Дали військо в безконтрольне і безоглядне розпорядженне, не поставили свого пляну — і потім нарікають, що контраґент не те робить, що їм би хотілось. Видимо, вся надія на обставини — мовляв самі так уложаться, що можна буде їх потихеньку використати, без деклярацій і маніфестацій — або незалежно від зроблених деклярацій.

Одночасно — яка незручна, нерозважна політика супроти Москви. Розривати з нею Хмельницький і К° не хотіли,Москва їм була потрібна — хоч про запас! Тим часом мусіли ж розуміти, що підтримуючи Ракоціеві претензії на польську корону против претензії царя і входячи в формальний союз з шведським королем — в той мент

найбільш одіозним неприятелем Москви, вони ображають царя до живого. Правда, вони вважали, що Москва зрадила козакам, війшовши в сепаратне порозуміння з Польщею. Але тоді, очевидно, одно з двох. Або супроти такої зрадницької поведінки Москви підчеркнути свою вірність договорам і вимагати поправи чи певної компенсації. Або — санкція: супроти твоєї невірности ми шукаємо собі гарантій на власну руку, беремо собі таких і таких союзників, ставимо собі такі й такі пляни. Коли того не хочеш — поправся, поступай з нами інакше! Але ні одного ні другого не було зроблено тоді з козацької сторони; на словах запевняли в вірности, льояльности і т. д. — і робили нельояльні кроки, закриваючи їх ріжними нічого не вартими, цілком прозорими витівками — в тім роді, що Поляки спалили Калюс і Чернівці на Поділлі і под. Давали можливости ловити себе на явній брехні. Дали Москві можливість супроти таких брехливих союзників уважати себе свобідною від усяких союзних забовязань, від всякої вдячности за попередні послуги і заслуги.

Справді й бачимо, що московські казуїсти зараз же взялись до перетрясу відносин до України, повитягали й поставили на чергу всі неприємні питання, приховані перед тим з огляду на неохоту до них гетьмана. Заапелювали на гетьманську й старшинську нельояльність до військових мас, розвели агітацію против старшини. Одним словом приготовили coup d'état, і не знати що б показали Хмельницькому і К° — коли б смерть його не змінила ситуації і не відкрила нових доріг інтервенції.

Та скажім, що тут, в відносинах до інших держав трудно було договоритись тому що вони мислили старими історичними категоріями. Запорізьке військо було для них не державним суб'єктом, а збунтованим військом, козацька старшина — купою підозрілих індівідів, банітів і мальконтентів, збунтованих підданих законного монарха — польського короля.

Не свобідна була від такого ніякового почуття і сама старшина. Мусіло минути десятки літ, щоб признати таку свою ролю не з конфузом, а з гордою самосвідомістю — як се потім читаємо в передмові до праці Трабянки — мовляв «не точію сами славеноросскіе монархи мужества своего страхом обносили вселенную, но и раби их за отечествіе собственных государей и за обиду Россіян могут и преможнѣйших чуждих монарх силам вооружившись противостати». Купці офіціялістів, рукодайних слуг маґнатських або недоцінених служак королівського війська, що творили Богданів осередок, не легко було відразу всісти на такого високого коня і трактувати сих «монархів» за рівнорядні політичні сили. Худопахольське «паданне до ніг», що так незносно смердить нам в кореспонденції з польськими маґнатами і королем до самої смерти Богдана, свідчить про се.

Але візьмім таку сферу, де не треба було ніяких політичних апарансів, а все залежало від мілітарної енергії — сферу відносин козацько-татарських. Се ж безсумнівно найганебніша сторона Хмельниччини, і не дурно нарід прокляв за них Хмельницького — нарід відчував се. З дивним засліпленнем весь час і до смерти Хмельницький і К° дивляться на Кримську Орду як свою дворську ґвардію, якихось преторіянців, а в дійсности зробили з них рішаючий чинник української політики. Добутком і кровю Українського народу вони вигодовують її — як се справедливо докоряли старшині козаки в своїм повстанню 1653 р. Вона, старшина скрішила і зміцнила сього кримського кліща, що впився в живе українське тіло і став дивитися на українську людність як на підвладну провінцію (в 1653 — 4 рр., як ми бачили — хан формально пропонував Хмельницькому замісць царя піддатися в підданство йому, і Татари рахували, що

під часів свого повстання козацьке військо замість Річипосполитої пробувало під їх зверхністю). Коли, припустім, у Хмельницького і К° могли ще бути які небудь ілюзії на пункті военного брацтва з Кримчаками в 1648 р., які могли бути ілюзії після Зборова, Берестечка, Жванця? Коли не раніш, то з літа 1654 р., коли Україна мала за собою Москву, і Польща була цілком розбита московським наступом, як було не знищити сю тяжку болячку? Пройти Крим здовж і поперек, винищити всі небезпечні елементи, поставити на чолі розгромленої, приборканої Орди вірних приятелів, в ролі фактичних васалів і підручників, а не протекторів. Чи не було для сього сили? Коли міг Мих. Дорошенко з кількома тисячами ходити через Крим збройною рукою, не міг зробити сього Хмельницький з десятками тисяч? Не кажучи, що міг покликати до участи і Донців, і Калміків, Черкесів і т. д.

Завданнє було вповні здійсниме — а наскільки цінне? Як би таке приборканнє Криму, визволенне невільників, знищенне тутешніх невільницьких торгів підняло авторитет гетьмана, престиж Запорізького війська і на Україні і в очах цілого світу — християнського і мусульманського? Натомість зіставшися до кінця днів своїх на позиції запобігання кримської ласки, на взаводи з Річпосполитою, український уряд приготовив жахливе спустошенне Браславщини на поч. 1655 р. — сю ганебну пляму Хмельниччини. В 1656—7 рр. був цілком звязаний в своїй політичній акції неневністю Криму. А в останніх днях Богданового життя, коли він ніби то найбільше виеманціпувався в своїй політиці, і спеціяльно супроти Москви хотів бути самостійним, він змушений був бити чолом за московською помічю супроти перспективи кримського наступу [1]).

Так, в сфері державної політики величатись Хмельниччині трудно — не вважаючи що в її державнім осередку не бракувало ні розумних голів ні блискучих ідей. Пояснюю се собі, по перше, недостачею ясного політичного пляну, державної ідеї, політичного проводу — відсутністю хазяїна політики, так би сказати. Не був хазяїном Хмельницький, і не було взагалі хазяїна. Ріжні настрої й орієнтації стрічались і перехрещувались, боролись і навзаєм нейтралізувались. Та купка «бувших людей Річипосполитої», до котрої належав і сам гетьман і його найближчі товариші з повстання, що мали найбільший вплив на справу, — може найменше були здатні творити новий державний лад. Творити нове взагалі трудно; коли людині навіть здається, що вона творить нове, в дійсности вона найчастіше повторює вже їй знане — з деякими тільки змінами і поправками. Так, бачили ми, характерезував творчість старшини пок. Антонович і характерезував правильно. Сі ж бувші люде — колишні жовніри, дрібні

[1]) На се доводиться чути завваження, що Татари були потрібні Хмельницькому як кіннота, тому що козацьке військо було властиво піше військо — хоч їздило на конях. Я нераз обмірковував се завваження, і все таки воно мене не переконує. По перше, в козацькім війську були також дуже добрі кавалерійські частини (напр. вище відзив Павла Алеппського), і коли була в них потреба, гетманський штаб міг їх збільшити. По друге, як бойова кавалерія Татари були мало що варті, вони більше «галайкали», як зневажливо висловлялися Поляки, що мали дуже добру кавалерію. По третє, я ж не кажу, що Хмельницький повинен був зріктися Татар: я кажу що він міг їх приборкати, взяти в руки, зробити залежними від себе замість бути залежним від них. Певні татарські контінґенти він таки й держав на службі, на платі, незалежно від політики кримського уряду; се він міг зробити і з Ордою в цілости, при певній енергії, рішучости і свідомости сеї потреби. Та мабуть її саме й бракувало.

урядники, офіціялісти, дворяне панські ледви чи й мали замір творити по новому. Занадто вони були замариновані в соціяльнім, політичнім і культурнім укладі Річипосполитої — занадто пересякли ним, щоб навіть тоді коли б хотіли орґанізувати щось неподібне до сього укладу, потрапили втікти від її шаблонів. Свідомо чи не свідомо сі люде з невдалою карєрою «синів коронних» жили під домінуючою ідеєю дати реванш всім тим хто викривив їх карієру в Річипосполитій Польській, на злість їм зайняти в ній почесне і вплывове місце, або утворити нову «вільну Річпосполиту» [1]) на взір і подобу II ж. І сі свідомі й несвідомі тенденції фатально відбивалися на плянах і політиці «вільної Річипосполитої» козацької, котру диктувала українська революція. Се, думаю, була одна з серйозних причин богатьох «фальшивих кроків» козацької політики, почавши від білоцерківської деклярації 1648 р. і до подій 1657 р.

---

Розуміється в повній мірі треба рахуватися з традиційною козацькою і взагалі українською тактикою: не висувати по можности нічого нового, настоювати нібито тільки на виконуванню старих норм відвічних прав і привілеїв козацького війська і народу Руського. Але всього сим не покриєш.

Затхлиною і мертвеччиною віє на нас з деклярацій гетьманського осередку всього сього десятиліття — з виїмком хіба деяких переяславських балачок 1649 р. записаних Мясковским. Ніякої свіжої, сміливої, нової думки, яка б відбивала в собі сей великий соціяльний і національний переворот, пророблений українським народом за сей рік. Здебільшого дешевенькі латки на старі пережиті порядки Польської Річпосполитої, і майже нічого більше понад те. Се чиста історія Саула, що мовляв пішов шукати заблудящих ослят свого батька і надибав королівство. Хмельницький і К° пустилися поправляти свої соціяльні позиції в Річипосполитій і непомітно пророблювали з народніми масами — міщанськими, селянськими і дрібно-інтеліґентськими ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східньої Европи. Пророблювали не помітно для себе, не хотячи тої революції, і цілком не здібні були порахуватися з її значінням і наслідками.

Селянство в переважній масі скинуло з себе підданські тягарі; де неде тільки відбувало воно щось з «звиклого послушэнства» — особливо в маєтках духовних, монастирських. Але даремно ми б шукали в деклярациях Хмельниччини бажання порахуватися з наявністю сеї нової визволеної селянської людности як соціяльної верстви зафіксувати її права, дати ґарантії її вільности і звязати її з новим ладом України. Весь час над сим визволеним селянством висіла перспектива повороту дідичів на свої попілища і відновлення старого підданства. Гетьманський осередок старався тільки знейтралізувати найбільш гострі кінці сього факту: домагався, щоб дідичі не приводили з собою війська і не робили кривавої розправи; висилаючи на ґрунт своїх офіціялістів вибирали їх по можности з «руського елементу», тощо. Але против повороту кріпацтва ніяких ґарантій не було, і тому маси так стихійно і непочесно тікали з визволеної України «під московську неволю», не покладаючись на свій український уряд і бажаючи відгородитися московським кордоном від перспектив старого підданства — чи то в формі повороту панів-утікачів, чи то претензій своїх домашніх

---

[1]) «Будет когдась от тых юнаков (властиво—лотриков, злодюжок) речпосполитая волная» — пророцтво вложене заднім числом в уста Баторія, у Грабянки с. 22.

кандидатів на дідичів. В. Липинський, що правда, в своїй останній праці представляє так нібито селянство нічого не мало против «звиклого послушенства», поскільки воно мало віддаватися людям, що несли службу в війську Запорізькім [1]). Але ледви чи кого переконає така ідилія.

Але скажім, що поняття свобідного селянства для тих часів було занадто радикальним, так що реальний факт його існування не міг влізти в старшинські голови і в них усвідомитись як щось дане і управнене до існування і консервування. Але ж так само не знайдемо ми в деклярації і трактатах Хмельниччини і справи далеко більше ясної усвідомленої і всім західньоєвропейським життем задокументованої — прав міст і міщанства! Дарма, що міщанство відограло таку ролю в українськім відродженні XVI—XVII на памяти тих людей, що робили Хмельниччину! Воно було українським активом так недавно. Економічний добробут міст і культурний розцвіт і політична роля впали саме під тягарем шляхетських привілеїв, під чоботом шляхетської старостинської і війтівської юрисдикції. Міста дали величезні контінґенти козацтву і старшині; безсумніву не тільки квантитовно, кількісно, але і якісно — своєю інтеліґенцією, орґанізаційною ініціятивою й енергією вони відограли величезну ролю в формації нового ладу. Але при тім усім Козаччина навалилася на міське життє так безпардонно. Старшина виявила такі неприкриті бажання загорнути і в своїх руках заховати все що встигли видерти від міщанської громади ліквідовані повстанням елементи — старостинський уряд, дідичі, католицька церква. Гетьманський уряд так елементарно брався до експльоатації міського промислу і торгівлі індуктою і евектою,—

[1]) «Старшина війська Зап. — «что на услугах войсковых завсегда обрѣтаются и хлѣба сами пахать не могутъ», кажучи словами переяславських статей, — одержує цей хліб від селянства, від «пашенного крестьянина». Але одержує не так, як давня шляхта польської держави — за якісь ненависні для українського селянства свої окремі права, не на підставі чужої і незрозумілої тому селянству «панської Річпосполитої». Нова старшина українська дістає свій хліб від селянства за реальний обов'язок служби Війську Запорізькому, служби українській державі. Ця держава не тільки Війську Запорізькому, але й селянству українському потрібна та необхідна, бо вона забезпечує його і від повороту старих зненавиджених маґнатів і захищає його від страшних татарських загонів. Повага для нової держави і потреба тієї держави роблять в очах селянства його повинности супроти слуг цієї держави законними й зрозумілими...

«Та сама стара, зненавиджена було шляхта, тепер підчас пактів переяславських одержала урочисту царську грамоту, а в ній підтвердження всіх своїх давніх прав і привілеїв. Під охороною влади гетьманської вона знову в своїх маєтках оселилась, знов «повинности звичайні» від селянства одержувати стала. Але селянство проти цього не протестує, бо це вже не шляхта старої й непотрібної Річпосполитої. Це тільки ті, що «служать у війську Запорізькім», — як виразно підкреслює грамота царська і як розуміє її становище український гетьман, під якого диктандом і на жадання якого ця грамота царська для шляхти була написана і видана» — «Україна на переломі» с. 136.

Так, дійсно гетьман і його окруженнє бажали відродити і розвинути шляхетську верству на Україні, і не їх вина була, що ся верства не виявила життєздатности і фактично розплилася в козацкій старшині. Але сказати, щоб селянство против сього не протестувало — се значить з'ігнорувати всі відомости про повстання против гетманського уряду, про масову еміґрацію, і ті протести проти претенсій шляхти війська Запорізького, які стають нам відомими після смерти Богдана, але в повній мірі ілюструють ситуацію і за його життя.

що міста першим ділом постарались забезпечити себе царськими привілеями від претенсій Війська.

Се була одна з найбільш небезпечних пунктів в будові гетьманської України, я вище відзначав се. В старій Польщі місто не було увязане з шляхетською земською орґанізацією, експльоатувалось шляхтою як внутрішня кольонія, залежна тільки від монарха і тільки з ним звязана. В козацькій Україні вийшло ще гірше, бо через голову українського уряду міста звязалися з царським урядом і віддались під його протекторат против яких небудь претенсій Козаччини і гетьманської влади.

Вийшло щось анальоґічне з утечею селянства з Гетьманської України: селянство тікало за її кордон, міщанство тікало з-під влади гетьманського уряду. Записана Желябужским розмова з стародубським війтом на тему, що під гетьманським володінням міщанство до кінця загибає і пропаде до решти, коли цар не візьме міста під свою безпосередню управу, вийнявши з-під влади гетьмана (вище ст. 1382) звучить як глибокий засуд над державно-орґанізаційним убожеством Хмельницького і К° — що виявляли свою нездібність в такім кардинальнім для української держави і для самого Козацтва питанню. Розуміється, говорилось воно після відповідної московської підготовки і записувалось так як краще було для московського вжитку на будуче, але видимо таки говорилось! Поки-що рідше, потім частіше — як язики розвязались; але важно одмітити, що вже говорилося за життя Богдана, як засудженне його політики, а не в противставленне його ґеніяльної, всіх задовольняючої (як її представляє В. Липинський) державної концепції — недолугому партацтву його наступників.

Се тим більше треба підчеркнути, що економічне становище міщанства все таки в дечім виграло: припинено було деякі побори польських часів, а завіданне московської адміністрації мало сим пільгам зробити кінець. Але невважаючи на се неувязка з новим ладом. Гетьманщини, очевидно, докучала настільки сильно, що вони, міщанські громади, готові були зріктись і пожертвувати ріжними вигодами свого нинішнього стану на те аби позбутися його недогід.

Розуміється, козацький устрій часів Хмельницького має чим імпонувати. Я не раз підчеркував в попереднім викладі ту читкість, з якою козацька машина працювала під рукою Богдана. Се доказує великі таланти його як правителя отсих воєнних мас; сі таланти я йому признавав і тепер признаю в повній мірі. Але великої конструктивности не видно, ще раз повторяю. Розуміється, час не був придатний для реформи адміністрації, судівництва, фінансів, з сим треба рахуватися як найбільше. «Перше жити, потім фільософувати». Боротьба за існуванне, питання життя і смерти стояли занадто над душею, щоб можна було з спокійною головою віддаватися питанням конструкційним. Коли б Гетьманщина дістала якісь спокійніші часи, років на кількадесять; коли б їй дали змогу спокійно подумати над своїми порядками і справами в 1650-х роках, так як вона мала не те змогу хочби за часів Мазепи, — то безсумніву вона б значно змодифікувала свій полковий устрій, даний їй попередніми часами, з-перед Хмельниччини, і такийже штабовий характер свого державного осередку. Але не мавши спокійного часу, щоб се зробити, вона й поїхала з ним у свою державну путь мало що його удосконаливши. Полковники зістались полковниками, прилучивши до того виморочні функції старостів — і то старостів не судових, кажучи польською термінольоґією, котрі на козацькій території майже не існували (тільки в Чернигівщині, від кінця 1630-х років) — а старостів-державців, з перевагою функцій поміщицьких над адміністраційними. Гетьманський осередок майже не виліз з функцій

штабу армії. Інші верстви зістались не звязані конструкційно з козацьким устроєм як військовим; не утворено для того ні орґанізаційних звязків ні спеціяльних орґанів. Вони не чули над собою опіки Української держави як такої; вони уставляли відносини до Гетьманщини як війська. Відти такі шпари в державній орґанізації України, в які почав залазити московський централізм і так скоро її розруйнував.

Розуміється ся державна орґанізація відома нам ще мало і недостатно, і рисується тільки в дуже загальних зарисах (ясніше ми побачимо її в ретроспективних студіях, котрих іще не маємо). Але все ж можемо сказати, що в сім пункті доба Хмельницького показала себе дуже слабо, і Хмельницький не проявив ні своєї індивідуальности ні тих державних талантів, які йому приписують деякі сучасні українські державники.

Нібито найбільше ідеольоґії, проґрамовости було в заходах коло реституції національних прав — в тій стороні, яку так підчеркувала стара українська традиція. Хмельниччина або таки сам Хмельницький зробив кінець пониженню руського життя, руського імени, руської віри. Підніс наново захмарену руську славу, дав реванш її ворогам. «Польщу засмутив, Україну звеселив» — як співає дума про Молдавський похід. Але в ґрунті річи і тут — як мало будівництва, конструктивности, а як богато механічних повторень старих гасел релиґійної боротьби XVI—XVII вв.! Яку переважну ролю ґрають тут чисто механічні методи: винищити латинські і єврейські біжниці, вигнати не то що духовних, але й самих ріжновірців і не пускати на Україну ні ксьондзів, ні монахів католицьких, ні Євреїв.

Відпали релиґійні обмеження, які тяжіли на православних. Коли трактується питанне про поворот козацької України в рамці Річпосполитої, застерігається право на уряди православної шляхти і православних міщан. Митрополитові і владикам місця в сенаті. Унія касується — традиційний постулят, що підтримується сліпо і ритористично, навіть там де се властиво перечить інтересам державної політики, викликає зайву опозицію і терпя (як напр. при уставленню відносин в нових провінціях — те що вище було сказано про Пинщину).

Механічне повторенне старих, пережитих кличів — і знов нічого нового, ніякого будівництва у властивім значінню слова.

Нема будівничого руху і в культурі. Будуванне церков, потвержденне володінь монастирям, додаванне нових - більшого не бачимо. Ні в орґанізації просвіти і школи, ні в літературі, ні в мистецтві ся доба не принесла нічого скільки небудь визначного (хіба що офіціозні думи — реляції, для інформації громадянства, коли прийняти погляд висловлений мною вище). Розуміється, inter arma silent musæ; не був се час сприятливий для «наук і мистецтв», і се зрозуміло, що десятиліттє Хмельниччини не було розцвітом їх на Україні, а навіть хвилею застою. Я підношу сей момент тільки для цілости — для доповнення сказаного вище, що десятиліттє Хмельниччини не було добою будівництва, не визначилася творчою і конструкційною ініціятивою державного, гетьманського осередку на полі культури—так же як у справах економіки, кольонізації, господарства. Не відчувається дбайливої хазяйської руки, поза тим що виходить за безпосередні інтереси самого гетьманського осередка: захованнн влади.

Та як і сподіватись його — при тій байдужости до найелементарніших підстав громадського життя, яку виявив керівний осередок Гетьманщини: в питаннях консервування людности і консервування території. Я вище вказав сі два найтяжчі моменти—занедбанне і знищенне західнього пограничча і руїнні марші татарської орди навіть через суто козацькі території. Правда, ми бачили ріжні охоронні заходи при

сих переходах: оповіщення людности, накази збиратися і замикатися по містах підчас сих переходів. Але се паліятиви, се латки на хибній і шкідливій в основі своїй політиці. Бунти 1653 року явно показали, як мало сі охоронні засоби помагали, як уїлися сі татарські спустошення козацькій масі — не кажучи про селянство і міщанство. Але Богдан на се не вважав — відповідав терором, потайним душенем помічених в бунтівництві, і вів далі свою лінію — консервацію влади, влади перед усім, без піклування про людність і територію.

На крайній випадок він готов був сам кинути Україну. Серед трівожної атмосфери 1653 року, як ми чули, він збирався перенести свою резіденцію під московську границю — до Миргорода. З тих же мотивів мабуть випросив при піддансті цареві пограничну Гадяцьку волость для своєї родини. В небезпеці, очевидно, перейшов би московську границю і пішов на московську територію як Острянин або Дзіковський, аби тільки зберігти себе і свою компанію. В сій слабій увязці з територією відчувається той евразійський підклад — пережитки чи впливи кочовництва в Богдановій компанії, почасти і в Козаччині середини XVII в. взагалі, що я підчеркував вище. Коли таке тяжке, пригноблюючe вражінне викликає дезертирство українських мас за московську границю за Хмельниччини і по ній, що на мілині лишало український державний корабель, підтинало боротьбу за самостійність, за соціяльне й національне самоозначенне, — трудно судити за сю малодушність, короткозорість, невитріваліть маси, коли не виявляли сих прикмет провідні старшинські верхи. Ні сам герой Богдан, котрого нам хочуть представити тим унікумом державне-будівничих здібностей, якого ні перед тим ні потім не було, і котрий мовляв тільки тому що заскоро вмер, не міг викінчити монументальнсї старшинсько-національної української держави від фундаментів до шпилів. Мовляв, знав для сього способи — тільки забрав сей секрет з собою в могилу, не передавши ні синові ні недолугим наступникам.

З поданого вище просторого огляду його доби і історії наступних літ, над котрими тепер працюю і сподіваюсь випустити в недовгім часі, мині здається — досить ясно виливає, як мало є підстав на те щоб противставляти се Богданове будівництво Руїні його наступників, солідарність і консолідацію всіх верств і течій України за Хмельниччини — пізнішій розтічі, дезертирству і партизанству.

«Страшний вузол соціяльних, економічних, культурних, цівілізаційних і політичних супротилежностей», як називає се Липинський (с. 131) — лежав не розрублений, тим менше — не розвязаний, навіть не ослаблений весь час Хмельниччини. Не зумів його розрубати ні Богдан — як твердить Липинський, висуваючи його як єдиного державного генія над усім осередком, — ні весь сей осередок разом, з усіми колізіями своїх персональних і ґрупових інтересів. «Смертельні протиріччя» між соціяльними й економічними змаганнями мас, порушених провідниками повстання і цілою Козаччиною, з одної сторони, і між поміщицько-старшинськими тенденціями сих провідників і зверхньої козацької верстви — з другого боку, не були вирівняні ні трішки.

Маси сподівались, що вони втічуть від Поляків і кріпацтва під проводом сих провідників революції, а сі провідники викраювали для себе панські лятифундії на сій нібито визволеній землі. Починаючи від самого гетьмана з Гадяцьким ключем, від Виговського, Зарудного, Тетері, Золотаренка — з їх більшими і меншими лятифундіями, випрошеними у царя підчас торгів за державні права України, — із їх ваганнями, до котрої верстви їм корисніше приписатись: до шляхетської чи козацької, — і до всякої иншої старшини, котра за їх прикладом і без прикладу кукобила собі маєтки і

маєточки. Збирала підданих і підсусідків, пильно підтримувала традицію старого «послушенства», і громадила матеріял для нових розрухів—уже против своєго провославного козацького панства. Конфлікти підданих і козаків з одомашненою шляхтою і «новими панами»-старшиною безсумнівно треба розуміти в тих «убийствах», котрі ставить на рахунок українських еміґрантів за московський кордон гетьман, жадаючи від московських воєводів, щоб вони тих українських утікачів стинали, вішали, конфіскували майно і т. и. Вони не набрали такого розголосу як погром маєтку Боклевського, шваґра Виговського в р. 1658, розписаний найяскравіщими фарбами заходами Виговського; Хмельницький не розписував сих ексцесів, що стались у «Веприку і Гадячу» (Гадач — його власний маєток), але очевидно — ми маємо тут прецеденти тих пізніших розрухів, що так виразисто виступають перед нами трохи згодом.

В. Липинський хоче нас умовити, що за Хмельниччини українське селянство не жалувало своїх трудових повинностей, не жалувало своїм кріавим потом запрацьованого хліба для тої шляхти, що присягою ствердила свою спільність з новою національною («православною») Українською державою і через те була наражена на пімсту Річпосполитої. «Бо вона виконує корисний для селянства державний обовязок, бо вона перейняла рідну і зрозумілу цим масам селянським козацьку лицарську традицію. Давніше шляхта вимагала від селянства повинностей і хліба на підставі якихось законів, що вона сама для себе в своїх соймах установляла і сама ж силою своєї держави виконувати примущувала — це був у розумінню селянства акт односторонньої волі, акт самоволі, акт беззаконня. Тепер шляхта так само як і селянство кориться владі державній, владі гетьмановій, і ця рівність супроти символу держави, супроти особи монарха[1]) робить закононим і зрозумілим неоднаковий супроти тієї держави лицарський обовязок шляхти і трудовий обовязок селянства» (с. 137).

Але се цілком неймовірні психольоґічні припущення; коли б було так, ми не побачили б сих противу-шляхетських і противу-старшинських виступів і бунтів, які пішли в рік по смерти Богдана.

Не погоджена була політика гетьманського осередку і з міщанством, ні з селянством, ні з козацькими масами ні навіть з духовенством, як показали Богданові накивування перед московськими аґентами на нельояльність київської ерархії, як необережні його аванси московському патріярхатові. Скрізь світить розбіжність, відкриваючи широкі шпари стороннім мішанням,які підтинають в корені і державні і національні інтереси Гетьманщини. В останнім році життя гетьмана вже повним ходом іде московська і польська інтриґа в тих напрямках, які потім розгортуються підчас Вигівщини. Гетьман вмирає від апоплексії викликаної відомістю про бунт війська против його сина-гетьмана, против старшини, против усього гетьманського режіму, з благословення московського уряду, під царськими авспіціями. Ся смерть не була фатальним нещастем що перервало будівничу, творчу працю великого гетьмана — се був вияв тої страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився в повній мірі і переходив сили і можливости і гетьмана і його окруження. Для репутації гетьмана було щастем, що він відійшов в сей мент, і сей упадок Гетьманщини в пізнішій перспективі впав цілим тягарем на рахунок

[1]) Так трактує Липинський Богдана з становища своєї монархичної теорії. Для зрозумілости я подекуди переставив слова в сій цитаті, що визначається своєрідною, неприродною для української мови синтактичною конструкцією.

його епігонів. Продовження Богданового життя могло б дещо затримати темп сього розвалу. Але повна безрадність його самого супроти сього розвалу для нас цілком очевидна.

Повторяю, тим не хочу понизити Хмельницького. Все таки він лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважнішої епохи в життю нашого народу —найбільшої революції ним пережитої, — але і великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями.

Але сих здібностей не вистачало йому для розвязання історичного вузла нашого життя — так як не стало і у його епігонів. Між ними теж були голови і правителі не абиякі. Виговський, Дорошенко, Мазепа се теж були не рядові люде, а в порівнанню з Богданом мали далеко трудніші обставини для своєї діяльности і своїх плянів. Він витратив українські ресурси за себе і за них і лишив їх без козирів (агутів). Се треба памятати щоб не піднімати його на якусь недосяжну височінь над наступниками —так як і над тими сучасниками—товаришами недолі, которих я для прикладу назвав вище. Але ті ж фатальні труднощі які стояли на їх арені мав і він перед собою.

Передусім «нещасливу географію України» — котру вже Кубаля одмітив як момент що незмірно утрудняв розвязання проблєм української революції в порівнанню з анґлійською: несприятливі ґеоґрафічні обставини, відсутність природних границь української території, відкриті фронти на всі боки — що стільки разів фатально підтинали культурне, економічне, політичне житте України. Фронт польський, московський і татарсько-турецький не давали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своїм внутрішнім будівництві, приложити до нього засоби й енерґію.

Тяжкі дефєкти соціяльної структури — як от недорозвиненість українського міста, слабосилість міської верстви, інтелєктуальна і чисельна слабина інтеліґенських верств, їх занепад через національну дезерцію.

Культурна відірваність України після того як висохли джерела її візантійської культури і вона через свою приналежність до східне-европейського культурного світу не знаходила опертя в якімсь новім культурнім ціклі: ні в католицькім, ні в протестанськім. Для одного і для другого являлась вона тільки «стороннім слухачем», а не вихованцем ні учасником їх культурної роботи, не могла орґанічно звязатися з культурним процесом, що переходив в однім чи в другім і кінець кінцем ішла з опізненнем з усякими дефектами за нейгіршими й найбільш відсталими — як найлекшим до переймання: за католицькою реакцією сучасної Польщі. І т. д.

В таких несприятливих умовах трудно було досягти чогось великого і нам треба дивуватися здібностям і енергії як нашої етнічної маси так і її провідних елементів, що все таки і в таких безконечно несприятливих обставинах орґанізувалось житте, творились якісь соціяльні і культурні вартости, якась національна традиція. Річи кінець кінцем звісні добре, які я повторюю тільки щоб ослабити тіни попереднього нарису. А підчеркнути сі тіни я мусів, щоб запобігти нездоровій ідеалізації доби й індивідуальности Хмельницького, що зчаста прокидається в останніх часах, і Хмельниччину намагаються представити якимсь утраченим раєм українського життя — коли нібито цвіла Українська земля, повним ходом будувалася Українська держава, панувала в ній соціяльна гармонія, і всі любувалися в своїм батьку-гетьмані. Матеріяли зібрані в сій книзі, думаю, проречисто показують, як далека була дійсність сеї доби від такої ідилії, і я хотів се підчеркнути в сих кінцевих замітках.

Ні ідилії, ні гармонії.

Український нарід не пережив свого раю в часах Богдана — ні в инший добі своєї минувщини. Наші соціяльні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами.

Але Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського народу, українських мас до своїх соціяльних, політичних, культурних і національних ідеалів. Ся кривава, руїнна, облита слізми і потом, хаотична і невдала в своїх досягненнях доба була і зістанеться великим і високим моментом українського життя, повним великого напруження і величних змагань.

«Писав нам в. мил. — мовляв нам, простим людям, не годиться до воєводів листів писати. Так ми тепер, за ласкою божою не прості, а рицарі війська Запорізького. За ласкою божою, доки його воля свята, у нас тут, у всім краю Сіверськім нема ні воєводи, ні старости, ні судді, ні писаря. Аби був нам здоров пан Б. Хмельницький, гетьман усього війська Запорізького — так пан полковник у нас за воєводу, пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю». Я процитував вище (с. 472) сю горду заяву, яка підчеркувала ліквідацію старого шляхетського ладу. Її виголошує козак, член нової правлящої верстви, — сього не можна забувати ні на хвилю. Але не треба переочувати також і того, що в тріумфах козаччини партиципували в якійсь мірі і ширші маси.

На хвилю, на недовгу хвилю «простим людям» довелось заглянути в сю безмірно привабну перспективу, в котрій зникли старі перегорожі привілеїв класових і прирожденних, і перед «простим чоловіком» простелилась можливість переходу в ряди «лицарства», промоції на уряди в міру енергії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, богацтва і виховання.

Ся коротка чарівна хвиля зісталася на цілі віки провідною зорею українських мас, і за неї вони не переставали з пієтизмом і навіть з ентузіязмом згадувати Козаччину, не вважаючи на ті всі ріки крови і сліз, звязаних з викликаними нею потрясеннями. В останнім рахунку, в деяких перспективах велике потрясенне викликане Хмельниччиною було для народу благодійне. Воно високо підняло «простих людей» над рівнем їх неволі й упослідження. Дало їм почути себе людьми — не простими, а повновартними. Оживила в їх думах невмируший потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а «навіки». Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життє, се я не раз говорив. І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії [1]).

Але сю свою книгу про Хмельницького я все таки хотів би посвятити не йому — вождеві, а творчим стражданням українських мас. Всім хто болів тілом і духом, напружував сили фізичні й інтелектуальні, лив свою кров і бився в тенетах ситуації, перетворяючи се велике потрясенне викликане «героєм Богданом» і його компанією в динаміку життя цілої України.

---

[1]) Мині пригадується напис на колишнім памятнику Столипинові в Київі — цитата з його промови: «Вам нужны великія потрясения — нам нужна Великая Россія». Українському народові були потрібні великі потрясения.

## ДОДАТКИ.

*З «Польських справ» Московського Посольського Приказу (колишнього Архива Министерства Закордонних Справ, тепер Московського Древлехранилища)* [1].

### *I. Релігійна діскусія варшавська 1650 року* [2].

Дѣянія мимошедшей справы варшавской на сеймѣ о поставленіи благочестія съ преосвященным отцемъ митрополитом и съ духовными.

Выехавши ис Кіева мца декабря в 2 день [3] и пріѣхали в Варшаву мѣсяца генваря в 2 день [3]. И какъ пріѣхали, скоро от розных панов рѣчи были о благочестіи до отца митрополита от ксонза бискупа гнѣзненского, и ксіонза [4]) бискупа виленского, и пана канцлѣра [5]) и пана воєводы троцкого и прочих.

В понедѣлок [6]) по литургіи митрополит кіевскій совѣт сотворив съ духовными своими, и росказал им, для чего пріѣхал. А было с ним духовных: епп. лвовский, нареченный епископъ витепскій, архимандрит печерскій, архимандрит жидичинскій, отецъ старшій виленскій, игумен купятицкій, и прочія. Которыя съѣхали ся съвѣщевались [7]) о единном хотѣніи и воли съ митрополитом, и эсли бы митрополит инако хотѣл сотворити как обѣщал ся, над сіе что имѣлъ договариватис(ь) о разореніи уни(и), то бы свидѣтельствован от них был какъ обѣщалис(ь).

Во вторникъ митрополит з духовными своими был у пана Киселя, воєводы кіевскаго, єму ж совѣтъ свой открывши день той преиде.

В среду митрополит был у пана канцлѣра коруннаго, которой немощен в той час был, и прияв их честно обѣщал ся им, аще бы и при смерти былъ, казал бы себя нести до короля, и причинятис(ь), дабы дѣла наши были вскорѣ отправлены, и чтобы корол(ь) сам их видѣлъ поутру.

В четверток [8]) рано присылал панъ подкоморный корунный, даючи вѣсть митрополиту, что в десятом часу корол(ь) повелѣлъ быти у себя. А как митрополитъ з духовными в десятом часу до замку пріѣхалъ, тогда панъ подкоморный пред остатним покоєм кролевским встрѣтил митрополита, и поздравивши єму провадил до короля со всѣми духовными, их же было зъ 20. Корол(ь) же стоячи при(й)мал их честно и так низко наклонил шапку, что перо едино, которых имѣл два, из шапки вышало. Которое о(те)цъ митрополит і (сам кроль наклонил ся аж до земли) [9]) поднял. Потом давал руку целоват(ь) митрополиту и всѣмъ духовнымъ, стоячи так долго открывши голову, дондеже вси целовали.

Здравствовал митрополит королю сими словесы вкратцѣ:

«Померче солнце въ очах наших, егда блаженныя памяти пресвѣтлый корол(ь) панъ, родный твой брат, пред тобою царствовавшій, изволеніем бо-

---

[1]) Копіи виготовлені заходом В. Д. Юркевича, В. С. Єфимовського і Д. О. Кравцова.

[2]) Польские Дела, столб. 1650 г., № 1-а, л. 295—Писано было в столбець, тепер розрізано на аркуші, письмо українське; писав очевидно Українець трохи знайомий з московським стилем, приспособляючи до московського розуміння, але з того вийшло богато неясностей. Для орієнтації подекуди в нашім виданню дні засідань означено розгонистим письмом. Пор. текст сього тому, сс. 26—9.

[3]) Нового стилю! [4]) В ориг. ксюнза. [5]) В ориг. канцлела. [6]) 3 січня н. с.

[7]) Дописано. [8]) 6 січня н. с.

[9]) Так значаться стінки в оригіналі.

жіїм [1]). По смерти єго велія темность в нас бысть, єгда богъ потоки кровавыя грѣх ради наших излияти попустилъ. Твоє ж кролевскоє величество удержати сия изволил, упокоивши яко князь мира бытиєм своим помѣшаный и непокойныя мысли воинов. А какъ блаженныя памяти крол(ь) Владислав четвертый, такъ и твоє кролевскоє величество желаючи во днех своих мира и тишины, єгда будучи под Зборовом все греческоє благочестіє, от коликих уже лѣт неимѣющеє покоя, на нынѣшнем сеймѣ упокоити обѣщал ся. За то вашему кролевскому величеству поклоненіє и благодареніє аки вѣрныя и подданныя моля г(оспо)да бога, дабы на том престолѣ кролевском долголѣтне и благополучнѣ кролевствовати даровал». —

И прочая єму изреклъ здравственная.

Кроль же єму отвѣщал тако: «За сию ко мнѣ приносимую вѣрность зѣло вас благодарю. Которую моєю милостию исполняти должен буду, обѣщавая во всем на нынѣшнем сеймѣ волю вашу исполнити».

Потом отецъ митрополит пред кролем вкратцѣ обявил вины приѣзда своєго, прося дабы не откладывал вдаль.

Єму ж кроль паки обѣщал, что на нынѣшнем сеймѣ неотложно упокоенія будет. И тако митрополит отиде.

Того ж дня митрополит был у ксендза бискупа виленскаго со отцем владыкою лвовъским, прося о ходатайствѣ до короля, дабы єгда той сеймъ до совершенія придетъ, в справах наших исполнило ся.

Того ж бискупа просил, дабы вопросил ксендза орцыбискупа лвовскаго, чемъ онвласт(ь) имѣлъ в справах над подданными нашего владыки лвовскаго. Бискуп же виленскій послал скоро до арцыбискупа Львовскаго, а митрополиту велѣлъ быти у себя рано. А какъ спытаєт у арцыбискупа лвовскаго, обѣщал ся єму сказат(ь).

В пятокъ же рано посылал бискуп виленскій пана Негребецкого, которому арцыбискупъ лвовский отповѣдал, что права и грамот съ собою не имѣю, мене бо до сего времени никто ж о том не пытал; а понеж отецъ митрополит нынѣ хощетъ вѣдати и видѣти право моє, на будушем сеймѣ [2]) обѣщаю.

Того ж дня посылал митрополит до пана канцлѣра прося, дабы справа наших вещей во отклад не шла. Пан же канцлѣръ удивив ся о том, что до того часу не было совѣта, обѣщал на утро конечнѣ.

Того ж дня присылал ксондзъ бискуп виленскій прося митрополита на утро к себѣ въ осмомъ часу на седѣніе со всѣми духовними.

В с у б о т у [3]) рано в восмом часу паки ксондзъ бискуп Виленский присылал дая знат(ь), что уже час сѣдѣнію. Митрополит же з духовными своими приѣхалъ до ксондза бискупа виленскаго, у него ж застал пана воєводу киевскаго. Там же ждали мало яко начал(ь)наго до той справы ксондза бискупа познанского, который єгда приѣхал, а мы уже собралис(ь) купно—благочестивии униаты с нами. Из униятов же былъ ксонзъ первый Оранский владыка пинскій, ксондзъ Злотый владыка смоленскій, ксондзъ Дубовский, архимандрит виленский, ксондзъ Суша, ксондзъ Ложовитский.

Тамъ же на том седѣнии почалася такая рѣчь.

В первыхъ напред панъ киевский воєвода начал говорити: «Поставленє под Зборовомъ, имянно что до поставленія благочестія трои договоры, которых испросили нуждею казаки, нас отвсюду оступивши войском.—Первый договор от казаковъ, чтобы ни єдинаго костела римскаго и ни єдинаго закона их духовнаго в Киевѣ и по всей Украинѣ не было. Уния дабы тотчас разорена была. Церкви и имѣния церковная дабы отдано было. А для отбирания сих церквей, чтобы вражды не было от униатов, полковники казаки з дворянином королевским дабы отбирали. В Краковѣ, в Варшавѣ дабы церковь наша была.

[1]) Бракує дієслова.
[2]) Прогалина
[3]) 8 січня н. с.

А то все, потребовали, чтобы кроль с панами сенаторами и съ седѣнием послов(ъ) козацких в предбудущем сеймѣ присяъ,—понеж о поставленіи благочестія в вѣнчанї своєго королевства не присягал.

Тоє постановленє панъ воєвода києвский умысливши нє допустил кроля до присяги—для испрошения козацкого, чтобы в Києвѣ не быти костелом и по Украинѣ. И взявши ту справу на себе, хотя казаковъ не допустити, по воли их написал и послал казаком. А поставлениє воєводы києвскаго таково умышлено, дабы в Києвѣ костелы были и законы их, которыя суть издавна,—такожде и по Украинѣ; а єзуиты яко в Києвѣ так и по всей Украинѣ не были и не учили А о униатах яко отцем митрополитом на будущем сеймѣ поставленно будет, обѣщаєм сотворити, дабы каждый во своих волностях утѣшал ся.

То поставленє прияли козаки, но размысливши ся сего не захотѣли, и испросили подписания руки кролевской и многих сенаторов на томъ съѣзде—такъ поправили.

Третіє поставленє от казаков поправленноє разорил, дабы в Киевѣ костелы и законы, которыє издавна были, а єзувіты [1]) дабы в Києвѣ и по Украинѣ не были. А тѣ всѣ справы и поставленія дабы на будущем сеймѣ утверждены были.

Что все позволив крол(ь) подписал. Подписало ся и сенаторов колико там было и урядниковъ розныхъ и пановъ немало. И корол(ь) хотѣлъ присягнути, но я сущую предложивши вѣру козаком сиє удержал.

Сиє постановивши крол(ь) [2]) отъѣхал от [3]) Зборова с войском, а Хмел(ь)ницкий прияв такоє обѣщаніе, возврати(л)ся на Украину с казаками, имѣя подписаніе, что по обѣщанію кроля уния разорена будет. Я хотя то как нибуд(ь) умирити, с великимъ страхом єще чрез текущую кров(ь) и заваленую трупами дорогу ѣхал на Украину; приѣхал там до мене и Хмел(ь)ницкий, и жили єсмы три недѣли. Тщал ся и много совѣтовал дабы такоє вожделѣніе тяжкоє на Рѣчъ Посполитую изволил отложити, а о разореніи унии не до конца настояти, и всяким ухищренієм о томъ съ самым митрополитом и духовными размовлялъ. Обрѣл их удобных и готовыхъ ко своєму совѣту, дабы запаленый огонь угасити и на будущий сеймъ отложити, а нынѣ так свирѣпо и нагло о том ся не домовляти. Но єгда мнѣ пришло на сидѣнии съ митрополитом и казаками остатнєє у Хмел(ь)ницкого умышленіе слышати, так єму рек, что я при обѣщаніи кроля стоячи не уступлю в том постановленіи о благочестіи, но дабы уния в конецъ разорена была, писат(ь) до короля буду и всѣ вины извѣстити готовъ. Понеж я єму совѣтовал и разсуждал иж то тяжесть велика на вол(ь)ную Рѣчь Посполитую неволити кого какъ имат(ь) вѣрити, и как нам тяжестно, что нас нехотящих неволят к вѣре своєй, такъ и имъ тяжесть велика єгда мы до нашей вѣры поневолити хощем. Повѣдал и то, что унию разорити єсть то противно начал(ь)ству римскаго костела уже соединеную часть тѣла от нево отсѣкати; и єст(ь) то противо римскаго папежа от послушенства єго неволею отлучати. И колико могл имѣти реченія, совѣтовал дабы то предложеніе своє пременили, но немного справил. Хмел(ь)ницкий на сіе тако рек: добре [4]) неподобно дѣло и тяжко, єгда не хотящих до вѣры своєй кто притягаєт и в вол(ь)номъ кролевствѣ изневоляти, какъ и хто хощет вѣрити. Чего мы от колико лѣтъ до сих времен(ъ) знаєм. А бол(ь)ши же сего не хощем быти тяжкими унитом. Да вѣруютъ они как хотят, понеж(е) кролевскоє величество розных вѣръ людей в своєм кролевствѣ имѣетъ. Но да нам вся сокровища церковныя не унитом сотворенныя, отдревле наши, насил(ь)ствовам от нас отятыя да возвратят ся. А ты, отче митрополите, єсли в тѣх наших рѣчех заданныхъ не будеш стоят(ь) на Ляхов, и аще бы инако помыслил нашь совѣтъ пременити и на что новоє изволити над нашу волю, то конечнѣ будеш в Днепрѣ. И ты, воєводо, аще обѣщанія нам королевскаго нѣкакою измѣною [5]), безчестнѣ згинешь, а мы войною бити ся за своє готовы.

[1]) Написано було: «єзуиты», поправлено на: «єзувіты».
[2]) Закреслено: «и Хмельницкий». [3]) Поправка «з» на «от», чи навпаки.
[4]) Слово «добре» приписано на боці перед словом «неподобно».
[5]) Нема дієслова.

Воєвода рек до панства: совѣтуйте о сем вси, как бы народ руский утолит(ь) и утѣшити; аще ли не так, почнется паки война. А я вам так совѣтую: или поступит(ь) костел римский какъ хощет, или как церковь грецкая, или какъ усовѣтуєт Реч(ь) Посполитая; аще по римску—было бы то церкви грецкой тяжесно, аще ли бы по грецку—то костелу безчестно. Моим обаче совѣтом, яко сенатор на тс избранный и присяглый, поступит(ь) бы в том как хощет право и вол(ь)ность отчизны нашей, дабы мир успокоєнный был всему рускому народу. Єсли инако, то истинно глаголю как сенатор присяглый: толикими бедами утружденную отчизну уморимъ, а в томъ как хощете совѣтуйте.

Ксондзъ бискуп познанский на то так отвѣщал: Потреба народ руски въскорѣ успокоити, а толиких многих справъ в сиє малоє время исправити невозможно; но совѣтую вам, дабы сіє малоє время отдали отчизнѣ на упокоєніе и установлене мира и до бол(ь)шаго совѣта с королем отложили.

Ксондзъ бискуп виленский також повѣдал: Впрям то великая и потребная справа о умиреніи народа рускаго смятеннаго великаго времени требуєт, а так скоро без размышлен(ь)я упокоити невозможно. И я вам совѣтую, да бысте до большаго совѣта съ королем отложили.

На сіе воєвода отвѣщал: Уж того отлагати немощно, ибо здравіе наше нити. Єслибы мы не исполнивши обѣщаніе казаком роз(ъ)ѣхали ся, то снову готовую подимем войну. Єще вооруженна до сих времен стоит Украйна.

На сіе ксонзъ виленскій отвѣщал: єсли бы Русь озлобленную утѣшили и хотѣніе довол(ь)но духовным с митрополитом учинили, дабы ты, воєводо, был краєугол(ъ)ным каменем соединяючи стѣны обоих странъ.

На то воєвода рек: Христос Господь камен(ь) угол(ь)ный да соединит стѣны биющия ся, а потом митрополита услышим совѣтъ.

Митрополит рекъ: Довол(ь)но воєвода изрекъ, и хотѣніе Хмел(ь)ницкого и наше объяснил. И я с духовными о семъ кроля молим: ни о чем о ином, только что униты от давных лѣт наше отняли, то бы все нам возвратили, со всѣми церковными вещми, єще от Владимера Святого созданныя, також и прочая, что народу рускому належит благочестія, возвратили, какъ єще изперва по приятии крещенія от константинопол(ь)ського патриарха имѣєм и от насъ отнято, и потом от униятов все бы нам отдано.

Лятскій ксонзъ бискуп познанский рекъ: Чему вы при королѣ Владиславѣ на коронации [1]) о сих молчали, єгда васъ раздѣлил со униятами, кому чѣмъ владѣти, и отдѣленною частію только тѣшилися? Для чего нынѣ всего просите—а сами тогда пред ним униятом признали за их власноє, а нынѣ своимъ называєте?

На сіе митрополит отвѣщал: Правда что тогда часть нѣкая дана нам, а мы мусили прияти яко подданые за неволю и тому радовали ся; но и то намъ не дано во одержаніе послѣ, а молили тогда прилѣжно, також яко и нынѣ своєго потребуєм.

На то ксонзъ Оранскій, владыка пинскій уният отвѣщал, на мѣсте своєго митрополита сидячи, которого в то время чортъ давил и бил. Явно се всѣм, панове мои, єгда голова наша болит, то и всѣ члѣны дряхлуютъ; єгда митрополит нашъ уж при смерти, и мы яко составы изнемогаем. Болит он не токмо тѣломъ, но и сердцем и душею, же в том съѣздѣ быти не может; умѣлъ бъ он лутче вещъ свою предложити [2]) и себя оборонити, выводил бы вѣру свою не от Владимира, но от Христа и Петра святого, на кото(ро)м костел основанный наш. Умѣлъ бы отвѣщавати паче мене, имѣючи бол(ь)шую вѣдомост(ь), что они не правой рѣчи договаривают. Ибо єсли мы за своє, а они також за своє почитаєм, потреба тут кролевскоє издавна право оказати, но краткост(ь) времени сему не помогает, а сим вяще, что над надежду нашу поставленіе Хмел(ь)-

[1]) Слово «лятский» приписано на боці перед словом «ксонзъ», а слово «на коронации»—тем на боці перед словом «о сихъ».
[2]) В оригіналі предложити.

ницского от нас вытягая оскорбляет, и совсѣмъ наше владѣемое отнимает. А панъ Хмел(ь) постановленіе о благочестии положил тако: абы каждый с своих вол(ь)ностей радовал ся, то есть аки реклъ: дабы християне и уніятове и римляне утѣшали ся. Почто ж сами хощете от своих вол(ь)ностей тѣшити ся, а у нас отлучаете волност(ь)? Добре прежде воєвода повѣдал, что тут потреба аки нам волным в вол(ь)ной отчизнѣ приналежит, а то неволя первая—вѣру нашу сносити, и от послушенства римскаго нас и костел нашъ с козаками и добра наши насил(ь)ством хотят отнимати. Лучше бы на обнищалую Рѣчь нашу Посполитую смотрѣти, а такъ сурово на ню и на нас не наступовати. А то впрям вам отвѣщаваем, что взяти того, чего желаете, у нас дѣло невозможно, ибо за гнѣв свой посягаете на нас, что отнимаете, хотя и не ваше.

Єму ж воєвода Кисел(ь) отвѣщал: Непотреба ту, мост. отче єпископе, выводити право, чьи бы то добра были и которой Руси належит. Я межи ими в том тщался и выговаривал єще на избирании кроля пана умершаго, что тая вся благодѣйства [1]) Руси, не (в) унѣи еще будущей належит, ибо той Руси ктора была, а не той которая єще не была, яко то вы унѣяци. А то что о святомъ Владимиру реклъ єси, от которого не вѣру выводим, но вол(ь)ности от него данныя нам, о чем выше реч(ь) была.

На сіе отец митрополит: а понеже все благодѣяніе намъ, старой Руси, а не будущим єще униятом приналежатъ, дабы все намъ отдано было—просимъ.

На то ксонсъ Злотый, владыка смоленскій уніят рекъ: Яким правом хощете от нас отбрати: правом или лѣвом, hoc est: миром или войною? Аще удержати вол(ь)ности не можем, то прежде нашу пременити жизнь, потом добра наши отняти имѣете.

На то от. митро.: Уж мы мовили о том дово(л)ьно, якой [2]) то Руси тоє добро належит, и основаніе которой построєнное; а єсли нам—старой Руси належит, того мы и просим.

На то владыка пинский: Развѣ нас заневолит(ь) кто может, до чего єще за кролевским панованіем сего не приходит, и за божію помощію не придет; в то развѣ время все от нас отъято будет, когда кроля нашего не будет.

На то воєвода: Я тут вижу, что все жестоко меж вами, однѣ [3]) хотят все взяти а другия ничего не хотят дати. Аще ли в том спорѣ будете стояти, згоды между вами и ни покою в Речи Посполитой не будет, инако поки война откры ет ся. А си трудности яки суть кровавы, кто не терпѣл, тот не вѣдает, мнѣ яко немощному—дали ся знать.

На то кс. бискуп [4]) виленский: Дабы не спирати ся много, но от обоих стран рассудити и между собою згожати ся, а такъ и мир будет; чтобы одна Рус(ь) была, взяти на разсужденіе, а вѣдаю—обѣ страны несут(ь) тяжкия дозгоды, єгда изыщем [5]) права умершаго кроля.

На то отецъ митр.: Мы о тых правах не вси вѣдаєм ани их примовати, ани над ними сидети можем сами. Треба о тым особного сейму, чего нам неудобност(ь) времени возбраняет, бо о том о вѣре нашей и вашего костела много єсть разсуждати.

На сіе кс. бискуб виленский и ксонзъ Словиковский каноник краковский: Не треба тут о уставах грецких и римских разсуждати, понеж єдина вѣра и єдин богъ, и сейму другово отомъ ненадобет.

Потом воєвода взяв тая постановленія и читати тихо начал: О исхожденіи Святаго Духа глаголет: Мы так вѣримъ, что Духъ Святый Отцевский и Сыновский, и доволно єст(ь), а какъ походит—школьное о том дѣло, а не наше; О третием мѣстѣ [3]), єсли тамъ огнь или иное терпѣніе, о том не треба спирати ся; тол(ь)ко что бол(ь)ше признаваем, что треба полезное сотворити церкви. О папе ж тако признаваем, что первый мѣстом, и что имѣл святый Петръ, тѣмъ владѣет.

---

[1]) Бенефіцій.
[2]) Приписано: которой [3]) В ориг. аднѣ. [4]) В ориг. бискуб.
[5]) Себто чистилище.

Но мы, дабы для того от святаго отца патриарха констян. хотѣли ся отторвати и от послушанія отпадати и от вѣры ся отлучати, которую мы єдиною приявши, и крещеніемъ святым посвятили ся [1]). Аще бы мнѣ колико корон пол(ь)ских давано было, или под мечь ити велѣно,—изволил бы погинути, нежели инако вѣрити; и аще бы на то вси позволили, я бы єдин остал. Нѣсть в нашей вѣре, как и сами знаєте, никакой єреси, в том в чим разньствуєм с вами, вси нас єретики с римлянами имянуют єретиками, по что ж мы называли бы ся сами єретиками?

Ксонзъ Словиковский: Мы вас єретиками не называєм, а ни єдиной єреси в вѣре вашей видимы. Великий споръ о похожденіи Св. Духа єсть меж нами, но якъ воєвода повѣдал, школ(ь)ная та вещь. И в том словеси токмо, а не вещію разньствуєм. Греки глаголют: Causam, ми: principium Spiritus sancti; они per, ми ex, etc.

Митрополит тоєй розмовы зъ болѣзнію слухал, ани до єдиных речей не приступал, ани позволял на сіе, говорил [2]): Мы не истязуємъ ани изстязовати мыслим о вѣре, ани задаєм [3]), какъ кто вѣрит, ани отвѣщаєм. Єсли нас кто испытати хощет, какъ вѣримъ, уж не тайно всѣмъ сіе. Справил то С. Духъ, отцы святыми на вселенских соборѣхъ; а адѣ в Варшавѣ неради истязанія, но умирения сеймъ поставленный. А єсли для того сеймъ, не истязуемъ вѣры, но что было церковное издавна, и нынѣ да будет отдано.

На то ксонзъ бискуб виленский: Аще нынѣ нелзѣ, но на будущій сеймъ отлагаем истязаніе о Дусѣ Святѣмъ. Понеж сіе не ново, но всегда мы о том спор имѣли, и еще обѣщаем при судиях имѣти истязанія.

На сіе отець м.: Нигдѣ ж не писано дабы Духъ С. походил от сына.

Ксонзъ бискуп: Обрѣтаєм на соборѣ Флоренском.

Отецъ м.: Той не єсть собором, и не называєм єго правым.

Пан воєвода: Нетреба тутъ спиратися о вѣре, только тое постановленіе либо прияти либо отложити. Понеж молим ся в церкви на всякъ день о соединеніи вѣры, а вышедши из церкви о згодѣ рещи не хощем, и любо за прошеніе наше дает богъ соєдиненіе, мы не приємлем.

На сіе митрополит: Не о соєдинении нынѣ з'ѣздъ, но о добра нам належащия; вѣры учити ся у васъ не помышляєм; до истязанія такожде приступати не изволяєм, и до конца єсли не одержим с ласки короля и васъ всѣх панов всего что наше, и о чем просимъ, не позволимъ ни на что, и ни єдинаго согласия не хощем. Аще бо инако, не потреба уж и в Києв возвратити ся нам, тамъ бы развѣ в Днепру напивати ся воды имѣли. С тѣм нас и козаки поневоли сюда послали.

Ксонзъ бискуп познанский: Дивная вещъ, же святительству твоєму тых повелѣвают, которыя бы повелѣнія вашего слушати должни. Oves vocem pastoris audiunt; аще ли сут(ь) овцы святител(ь)ства твоєго, имѣли бы слухати пастыря.

Митрополит: Долженъ бы и рабъ и подданый пана слухати, но нынѣ не слушают, и намъ не токмо яко овцы, но яко подданыя паном своим повелѣвают.

Такожде и панъ воєвода: єгда бы, пане бискупе, встали Мазурове, єще бы с ними горшая была справа! Ярит ся всегда той, кто кого побѣдит, уж то истинно глаголю многажды, яко присяглый санатор, что будет война, и митрополит съ духовными будут в Днепру. А козаки снову закличут: ад арма ад арма, тоесть до оружія, до оружия.

На что бискуп познанский: Почтож насъ в вол(ь)ной отчизнѣ изневоляют? Ей, любо нас богъ казнил, но еще живет на небѣ, и не до конца разгнѣва ся на нас! А по козацку в Речи Посполитой и у короля пана того чего вы хощете, получити вам невозможно.

[1]) Фраза не докінчена.
[2]) В ориг.: горил.
[3]) Пояснено: вопрошаем.

На что воєвода: Не стою я здѣ ани по римску ниж по казацску, стою аки санатор присяглый, тоє глаюля: Кто не хощет смирити ся, сей виною будет войны новой! ты, отче митрополита хощеш все взяти, а унияты ничего не хотят дати; блажени хотящи мира, сотворите мир для бога.

На что от. митр: Уж я обѣщал ся до согласія приступити, но тол(ь)ко своє вправ просим, да учинят мои духовныя совѣт, аще ли со мною совѣт(ни).

На що єпископъ Львовский православный; отецъ архимандрин печарский, отецъ игуменъ михайловский повѣдали: Мы со отцем митрополитомъ єдиной воли и хотѣния; инако—аще бы отецъ митр., восхотѣл премѣнити предложеніе, а приступити к согласію их, мы свидѣтел(ь)ствуемъ на отца митр. Да идут панове униты или до костела римского, или куды хотят, а намъ от всѣхъ церквей со всѣмъ сокровищем отступят.

На что бискуб виленский: Вижю, здѣ вам уж не о благочестии, но о держаніи панства идет! Тщета обаче ярити ся, но на права и на вол(ь)ности Речи Посполитой поглядати!

Пан воєвода: В великом спору идете. Имам страх здѣ страхом моимъ повѣдати, тяжестно бо кому будет, что возглаголю. Вы отцове униты аще будете в своємъ споре стояти, погубите отчизну не хотя ничего уступити для упокоєнія всей Речи Посполитой. А ты, отче митрополито и вси духовныя, изволите вѣдати о семъ, открыю вам остатний совѣть. Уже на прощеніи с паном гетманом запорозким, совѣтуючи с ним о мирѣ, и онъ приказал наибол(ь)шее имѣти попеченіе о благочестии и о разореніи унии—«А инако мы или паки до войны, или до короля пошлем просячи, абы намъ Зборовское постановленіе подтвердилъ, и милость свою о разорении унии оказал. Прочая тебѣ, пане воєводо, вручаємъ, дабы покой совершеный и упокоеніе мира створил, во ином же сам познаєшь как творити».

Отецъ митрополит не разсуждая гетманскаго приказанія стал притом неотступно, же мы о всем просим. На то ксондз бискуп познанскій съ гнѣвом повѣдал: В неволю бо толику нас не введете, а я до короля ѣду, и извѣщу тое совѣтованіе. И такъ ничего не совершивше, раз'ѣхали ся.

В н е д ѣ л ю [1]) на службу божію приѣхал к нам воєвода и пан киовскій с прочими панами обывателями. По службѣ божіей сѣли [2]) з духовенствомъ панъ воєвода и панъ киовскій, моля отца митрополита, что умыслил в той справѣ. На что отецъ митрополит отвѣщал, что аз вчера предложил пред всѣми бискупами и пред (ва)ми сенаторами, же никако своєго унитом не попущу, но зело короля пана и вас всѣхъ пановъ о сие просим.

На что воєвода: «Преосвященный отче митрополите, и вы отцы честнии, не надѣйтеся на князя ни на сыны человѣческія, в них же нѣсть спасенія, изыдет дух єго и возвратится в землю свою, в той день погибнут вся помышленія єго. Нетреба благочестія нашего на силу козацкую полагати, благочестіє бо когда оружиєм въстанет, оружиєм и падет. Потреба при разсужденіи Речи Посполитой вся творити, и како пришла бы вещ(ь) до войны великой, побѣдили бы Поляки, мы бы згинули, побѣдили бы козаки, вы по старому бы слуги слугъ своихъ были бысте. Я так совѣтую: первѣє—дабы самы сеймъ не разрушили, за которым разрушеніемъ вол(ь)ности войска Запороскаго, которых они еще утвержденных не имѣютъ, а вправду у нихъ милость и вѣрность погубим, вѣдаєм бо добре, какіе у них нравы єгда сеймъ ради нашего благочестія разрушит ся, то внезапную войну сотворим, и навѣки зломышленіе на благочестіє наше от Ляхов будетъ; побѣдят ли Ляхи ино мы погибли, побѣдятъ казаки, мы по старому в служеніи имъ. А потом єгда панства ани рядити ани удержати сами возмогутъ, достанем ся в чии третіи руки. Втретіе, начнем о зборовских правах, на которых все стало, и изволим паки на сеймъ о разрушеніи уніи, аще ли съѣздъ будет, но нынѣ ничего не получим, что смы взяли кровію, и паки будет война, и при ком побѣда будет, той и право писати будет. И какъ то зло єст(ь) ни с чем отсюду

[1]) 9 січня н. с. [2]) Сѣли написано двічі.

от'ѣхати, так зло (єсть) спором своимъ сеймъ разрушити, и вол(ь)ности войску Запороскому не утвердити, и войну наглую и страшную сотворити. Но лучше с потѣхою до краєв своих и съ святым миром, и до войска Запорозскаго с вол(ь)ностями ѣхати, и до тѣх убогих християнъ с волею, которіи в плененіи нынѣ живут.

«Опрочь всего что єсть в Литвѣ обиды святой церкви чрез право умершаго короля, дабы сіе за универсалом нынѣшняго короля скоро привернено было, и праздный монастирь Лещь зовомый дабы был отданый православнымъ; Купятицкій дабы был привращенный: в Смоленску дабы братиям нашим по хотѣніи их збыло.

«В Коронѣ ж церковь Любел(ь)ская, владыцство Хелмское празднующеє чтобы были отданы; владыцство Премыслъское дабы привращенно, а Жыдычинъ дабы был привращенъ до митрополіі; владыцство Хелмское, Белъское, Краснаставское, Премыслъское дабы нам даны; токмо владыцство Володимерское останет в Коронѣ, Лвовское же смятеніе дабы успокоєно было. То аще бы мы сіе прияли, довольно бы нам; прочая на будущій сеймъ отлагаєм. А єгда будемъ в такой же власти, ино как умрет владыка, который униат, у которых в животѣ отбират(ь) невозможно, то и силою отняти возможно будет; и вскорѣ помощию божіею уния исчезнет, а благочестіе процвѣтет. Инако ж кто разумѣет, и рѣчет. А коли сила наша ослабѣетъ. Удобно что и одержим—погибнетъ. Все бо идет за силою; писахом права и присягано нам, все сіе измѣну взяло. Что ни єст(ь) нынѣ одержати можем, сіе и приимемъ, а покою сейму не разараймо, в том бо здравіе и погібел(ь) наша.

На сіе наши: Яко мы обѣщалис(ь), в том стояти будем и же на такой подѣл добръ наших сущих не попустим, но о всем договаривати ся будем. Не разрушим тѣмъ сейму ниж разорвем мир, что нашего довоговариваєм ся; той бол(ь)ше рветъ сеймъ и покой, кто чужаго отдати не хощетъ.

«О утвержденіи постановленія под Зборовом, о волностях козацких не договариваєм ся, ани прилагаєм ся до того, но на их крѣпости и силѣ никто ж может основатис(ь). Мы нашу обиду предлагая упокоєнія просим, на будущій сеймъ справ наших духовных не отлагаемъ, нынѣ вяще не съ смѣхомъ да отвѣщаютъ намъ панове и ксондзы.

«А при сем аще бы смы и над козацкоє хотѣніє, которое корол(ь) обѣщалъ, что противо сотворили, сами бы єсмы от них возвративши ся погибли, яко ты пане воєводо их обьявленє в Києвѣ слышал. Лучше нам ни с чим до Києва ѣхати, а так не наша вина будет, но тѣх которіи противу отвѣщают, нежели с тым что ани народу Рускаго, ани казаков увеселит, и что уж они приказали дабы смы инак не позволяли, о сем зело вас молим.

На что воєвода: Неудоб взяти у короля, и Речи Посполитой не можем повелѣти. Мы просим, они не дают, неподобно бо просим; лучше просить, дабы и онѣ позволили.

На то митрополит: Кто хощет, да приступает к согласію их, азъ же яко духовенство вчера глаголало противо мене, инако сотворит(ь) не могу.

Настоял многажды воєвода о согласіи скором, но мы на разсужденіе взяшии, уступихом во ину храмину, и тамъ на обѣ страны уговорившись так воєводѣ говорили: Любо и нам небезпечально и тщета церкви божіеи, и с неутѣшеніем тѣх, котории в надеждѣ остают кролевской милости и Рѣчи Посполитой, обѣщаючи себѣ отданія всѣхъ добръ, которыми без правды уніяты владѣютъ,—но мы, смотрячи на трудности Речи Посполитой, дабы договором своим бол(ь)ши не трудити их, надѣяся себѣ болшей кролевской милости, смотрящи и на высокую честь в той справѣ, и совѣтъ таков усовѣтовали, и вам изъясняєм: дабы нам панове уніяти посредство всѣх добръ, всѣх престолов, и всѣх церквей уступили, а сами дабы ся боле не множили. По их же скончаніи дабы намъ вси добра во владѣніе отданы были.

Слышав сіе воєвода, с жалостію повѣдал: Всуе вижу мой и труд, всуе мое и тщаніе, вещи наклоненныя убращают ся в горшее, аз и руки умываю, и бол(ь)ши

истязоватис(ь) не хощу. Вы аще можете, сами справляйте. Подобно ли то, дабы ровная нам шляхта далась поддати нам в неволю? или на сіе изволити может ли крол(ь), дабы привилея его от нас обезсчещены быт(ь) могли? О неудобных вещах молим. Не лучши ли то до отобранія всѣх наших вещей не будучи досадными Речи Посполитой и королю, пождати мало. А по скончаніи живущих униатов, гдѣ-нибудь покажет ся умерый, дабы униатом не давано, но нам да будет возвращенно, а индѣ и силою отимем, а так все своє обрящем. Или не говорих с послами козацкими о том, но егда им совѣтъ той предложу, который полагаю пред вами, чаю, что и онѣ на сіе изволят, на что вы не изволяете.

Призвано тогда послов козацкихъ ы тому сидѣнію, которым воєвода свой совѣтъ ухищренно с ыными розговоры обявил: о пол(ь)зѣ покоя, и не о пол(ь)зѣ войны.—«На что бы вы панове молодцы восхотѣли изволити либо нынѣ договариваючись всѣ добра от унитов хощете побрати, а волности свои и права зборовскіе имѣти не утверженые, сеймъ разрушит(ь), и паки непокой сотворивши отчизну воєвать(ь)? Или обѣщаніе от короля такоє имѣти, по смерти ж нынѣшных обладателей унїатских всѣм добром их владѣти, и вол(ь)ности свои и права Зборовскіе и покой имѣти утвержденный, и ни с чѣмъ отсюду от(ъ)ѣхати, и сейму не разоряти. О чем меня пан гетман просил, дабы прилѣжно о том тщал ся».

Отповѣдал нѣкто единъ от казаковъ, Иванъ Крековенский [1]): Пане воєводо, трудно нам насилством что взяти у короля и Рѣчи Посполитой. Любо повинни есмы договаривати ся обѣщанія под зборовского, что уния до конца разорена имѣла быти, и добра их возвращены нам; аж но нынѣ не все возвращают, лутче взяти чтонибудь, а по обѣщаніи вашем дабы по смерти нынѣшниє унѣятов нам возвращало ся—нежели ничего не взяти, и сеймъ розорвати. Обаче [2]) и унѣяти не все в одно время от нас отобрали, но во многоє время почасти, такожде и мы от них помалу отнимаючи будем отбирати.

Сіе слышав воєвода порадовался. Тутъ еще спомнили архиепископию Полотцскую, которую владѣет Силава унят з митрополиєю,—и тоє обѣщал воєвода извѣстити королю. И такъ розѣхали ся воєвода и послы козацкія напир до арцибискупа.

В п о н е д ѣ л о к [3]). Послал митрополит до воєводы, дабы справы наши вдал(ь) не протягалися, в то же воєвода труждати ся обѣщал.

Во второк, в девятом часу засыли панове и послы в храминѣ санаторской чрез день и чрез нощъ, аж в среду в девятом часу сеймъ скончивши, и короля благодаривши оттошли. В том дни митрополит был у ксенза арцибискупа гнѣздинского на обѣдѣ, у него ж о ходатайствѣ его просил до короля, он же арциб. обѣщал.

В чвартекъ кроль на лов за двѣ мили ѣхал, и погребаніе пана маршалка коронного было. Казанья казал ксонз Иванитцкий каноникъ лутцкий. Того ж дня митрополит с воєводою жалостнѣ розгаваривали о скончені сейму, о неутвержені [4]) справы благочестия.

Того ж дня всю нощ(ь) отецъ нареченный витепский труждал ся списуючи, чего домовляти ся имѣют.

В п я т о к [5]) рано воєвода написал челобитную до короля от митрополита и духовенства: прислал до прочитаня и подписи отцу митрополиту.

Супплика до короля:

«Пріѣхали есмы здѣ на сеймъ повелѣніем и поставленіемъ вашей к. м., а потом и от гетмана и войско Запороского в той пут(ь) бол(ь)ши нуждею нежели волею присыланы. Чего ради есмы пріѣхали, явно в. к. м.—сіе по обѣщанію данном под Зборовом войску Запороскому. Мы ж о том безвѣстны будучи, егда там ниж были, ниже видѣли, на что сам Богъ свидѣтелем есть, тако написано, что унѣя на том сеймѣ, такъ яко совѣтовано будет с митрополитом киевском и з ду-

[1]) Крєховецький. [2]) Пояснено: понеж. [3]) 10 січня н. с.
[4]) В ориг. неутверженія.
[5]) 14 січня н. с.

ховенством, имѣєт быти разорена, и добра всѣ с церквами имѣют быть отданы. Но уж здѣ полторы недѣли ждем разказанія в. к. м., а надѣєхом ся, что на сем сеймѣ все исполнити ся имѣло. Но не вѣмы чему в небреженіи сіє дѣло, что раз толко у бискупа виленского схожденіє имѣвши, а кто бы нас слушал, ни єдиного не имѣли. Утѣшал нас воєвода кієвский милостію в. к. от дни на ден(ь), потом же сеймъ скончив, а мы ничтож получили. Нынѣ ж без права без возвращения добръ церковных от ѣзжаєм. Єсли, сохрани боже, за сїє, запалится огнь в козаках, мы пред престолом божіим и в. к. м. о нашей невинности свидѣтельствуєм.

«И сами чаєм здравїє своє погубити за здѣшноє бытиє и возвращеніє бездѣльноє, зане нам козаки Днепром грозят, також и самому пану воєводѣ до Києва нѣпочто ѣхать.

«Дѣла тут ни єдинаго блага видим, как отселѣ и с чѣм от ѣхат(ь) имамы. Дал посредство пан воєвода именем вашей кролевской милости, чтобы утѣшатис(ь) тѣмъ. А мы так послани, чтобы мы или все одержали или ні с чѣмъ возвратилис(ь). Мы ж обач граждане отчизны и вѣрныє подданныя в. к. м., вѣдая, что имѣетъ быти от от ѣзда нашего без постановленія,—главы наша и здравіє будетъ не безстраху,—

«О трех рѣчей просимъ:

«Первая: Архиєпископия празнующая [1]) владычество Лутскоє, Хелмскоє, Премысльскоє, архимандричество Жидичинскоє, церков(ь) Любел(ь)ская, монастырь номинату Лещъ—дабы нам отданы были, и привиленя дабысмы имѣли.

«Другая прошенія наша: Понеж постановленїя ни єдиного имамы, и о семъ молим, дабы нам правом сиє утверждено было, и что ни єсть в тот час порожно было, то нам за милость кролевскую дабы привращено было, и что потом которое опорознится от униятов, нам же бы возвращено было, и дабы о том печат(ь) кролевская дана нам была для сущия правды.

«Третия: Дабы церкви вси, которыя в правах при королѣ блаженная памяти сут(ь) нам даныя, отданы были—сирѣчь: в Вилни, в Смоленску, в Пинску, во Л(ь)вовѣ, и по иных градѣхъ, которыя имамы в росписи написаныя.

«Тѣ три изспрошенія єгда з милости королевской приимемъ, тѣмъ утѣшим народ Руский и войско Запороскоє, то и возвратим ся в Києв. А єсли того не одержим от милости королевский, яко тамо главы наша имѣємъ нести под мечь, тако и здѣ в. к. м. права наша полагаючи и главы наша под ноги в. к. м. помѣтаєм».

Того ж дня в пяток корол(ь) прислал к митрополиту пана Обуховича, писаря великаго княжества Литовского, довѣдуючись, что имѣєтъ ли ѣхати митрополит к Києву, і велми удивляя ся, почто тако хощет скоро ѣхати в Києв. А самъ обѣщаваєт милость митрополиту и попеченіє [2]) велиє имѣя, «дабы вас утѣшил». Во утрий день вас просит до пана подканцлѣря литовского, тамож зазывал князя маршалка литовского, воєводу Киселя. Там же обѣщал волю их сотворити и ходатайством своим милость у короля обрѣсти. Отецъ митрополит благодаривши за сіє кролевскую милость, на сидѣниє обѣщал ся быти, и в Варшавѣ хот(ь) и с трудностію мало время пребыти.

Того ж дня отецъ митрополит былъ у князя Вишневецкаго на пиру, гдѣ коликонадесят сенаторов и много прочих панов было, которых довольно и богато учреждено, з мусикою королевскою и войсковою. Там же князь Вишневецкий обѣщал ся над иных и лучши всѣх милость свою к ним имѣти. Панъ канцлѣръ за здравіє отца митрополита так рек: За здравіє вашей честности, господина и пастыря, и за всѣ овцы твои пию и проч.—начавши от пана воєводы києвского до пана воєводы руского и проч. Тамож княз(ь) Радивил гетман литовский, воєвода троцкий, воєвода смоленский, панъ гнѣзнинский, пан подканцлѣрый ксондзъ именованный епіскопіи премысльскии и вси инии панове с великою

[1]) на боці: порожнующая.
[2]) В ориг.: попениніє.

честію отца митрополита вси почитали, и были там до полунощи, потом отъ ѣхали. Княз(ь) Вишневецкій имянно обѣщал ся отцу митрополиту и с клятвою во всем услужить, токмо дабы єго просили; наипаче же козаком готовъ служит(ь)— «і дому бо моєго войско Запорозкое начатокъ свой взяло; дабы большее разпространеніе имѣло, должен аз о них попеченіе имѣти». Тамо ж канцлѣра на сідѣніе и ксондза арцыбискупа познанского во утро просил пріити.

В с у б о т у [1]) во осмом часу было сидѣніе у ксондза бискупа гнездненсково, на котором был ксондзъ сам арцыбискунъ, бискуп познанский, канцлѣръ коронный, подканцлѣрый, ксонжа канцлѣръ литовскій, воєвода кіевскій, воєвода браславскій, отецъ митрополит съ духовными своими; а отецъ владыка львовскій и архимандрит печарскій за немощ [2]) не были.

В первых на том сидѣніи рек ксондзъ арцыбискуп гнѣздненскій: Король панъ, хотя вскорѣ тщаніе о упокоєніи имѣти, а болый сего ради дабы и Речъ Посполитая в страху не была, и дабы по обѣщанїи св(о)єм подъ Зборовом войску Запорозкому довол(ь)но учинилъ, и нам приказал у вас спросит(ь), чего у короля вы хощете.

Панъ воєвода кіевскій: уже бо имѣли разговор наши православнии съ уніатами у бискупа виленскаго, гдѣ съ собою ни в чем не соглашалис(ь). Я в то время и доселѣ приводя их к смиренію, любо и отавсюду боя ся, казаки бо мечем и водою грозивши к вам и нехотящаго мене выслали, яко сам отецъ митрополит все сіе вѣсть.

Отецъ митрополит: Приѣхал аз з духовными моими на нынешній сеймъ, частію яко званый посланьємъ от короля, частию жъ и нуждею от казаковъ изгнанъ, дабы ѣхал, и просилъ обѣщанія у короля под Зборовомъ о разорении уніи. Не хотѣл бы аз сего обѣщанія и добръ намъ належащих, которыми уніати владѣют, отискивати; но иж и без мене сіе под присягою под Зборовом сіе обѣщано. «Какъ отецъ митрополит восхощет о разрушеніи уніи, все сотворити обѣщаємъ», сего ради и корол(ь), хотя обѣщаніе своє казаком исполнить, мене чрез писаніе своє призват(ь) изволил, и сего ради козаки мене и нехотяща выслали, дабы о разрушеніи унии обѣщаніе королевскоє одержал. А чего бы аз хотѣл и совѣтъ имѣл з духовными моими, на первом сидѣніи у ксондза бискупа виленскаго открыл, и днес(ь) о том же прошу, что нам вси добра, которыми униаты владѣютъ, принадлежат, а так и о всѣ добра просим. Уніи разрушать не мыслим, ани их в чем неправо вѣруют истязуєм. Токмо о наше сущее, что они без всякаго права от насъ от'яли, до престола королевскаго о том припадая молим. С тѣмъ нас и казаки вправили обѣщая нам сіе: «Или со всѣм что нам пристоит, или ни с чѣм к нам ѣдите; аще ли ж в том что нам єсть негодно, согласитес(ь), вѣдайте о том, что до Днепра вас конечнѣ попровадят». Полно бы уже, панове, и короля пана, и сеймов, и всего панства смущати, полно ж и намъ от уніатов обиды терпѣти, а лучши бы смирити.

На сіе канцлир литовскій: Что ж вы за кривды терпите?

Отецъ митрополит объявляєт вкратцѣ обиды свои и договоры:

«Блаженной памяти корол(ь) услуженіе таинствъ и дѣтемъ ученіе в благочестии живущим, а не унитом позволив присягою своєю утвердил. Но униаты противо тому противились и не допустили вол(ь)наго имѣти служенія таинствъ и благочестей яко во Л(ь)вовѣ, в Люблинѣ, в Красном Ставѣ, в Билску, в Литвѣ, в Смоленску, в Витепску, в Кобрину и в прочих градѣх, гдѣ наши благочестивыя были,—за что наши тагалися и вол(ь)ность до насилия єдин на другово имѣли.

«Владыцтво Премыслъское при нас навѣки было обѣщано стоять, потом у нас право от'ято; просим дабы было привращенно.

«Церкви муроват(ь) и созидат(ь) волно было наши ж в Яновѣ строити начали, они разрушили, в Сокалѣ муроват(ь)не дали. «Типографовъ за выпечатован(ь)емъ катехизмов наших злыми обложили, яко во Л(ь)вовѣ.

[1]) 15 січня н. с. [2]) З ориг.: і за немощ.

Во Львовѣ, в Витепску, в Полотцку, в Вил(ь)ни до судов гражданских не приємлют наших,—просим дабы двѣ части наших было, а унитов єдина

«Братства имѣти не повелѣвают в Смоленску, в Брестю, в Бил(ь)ску и в прочих городах.

«Монастыри Святого Спаса, ст. Ануѳрия и проч. ксондзъ Крупецкий владѣєт, которые наши были. На Вилчу под Прешлем Пресвятой (!) Пречистой, въ Мсциславѣ церквей не отдано, св. Троицы, св. Спаса, в Могилевѣ такожде монастырь Св. Спаса з доходами.

«В Вилни трех церквей не дано: Воскресенія Христова, св. Іоанна и св. Григориа на посадѣ.

«Також просимъ Вищневецкаго, дабы изговорил гетману литовскому, єгда будем тѣ отбирати церкви, чтобы там смятеня не было.

«Купятицкий монастырь дабы свобожден был от присуду, и дабы вол(ь)но было церковь строити в Пинску, понеж в сие смятенє сгорѣла. В стѣнах Смоленских мѣсто св. Аврама. Под стѣнами Смоленскими церковь Бориса и Глѣба ще дано, на них же привилея имѣєм от умершаго короля на вѣчныя времена.

А что остаєт владыцство Смоленскоє при ксондзу Злотым до умертвія єго, архимандрію Смоленскую, которая имѣєтъ церковь Благовѣщенія Святей Богородицы в стѣнах Смоленских, с приходами ей належащими просим с привилием.

«Крестъ знаменіє архіепископъства отцу митрополиту заказано носити, дабы был привращенный,—просим .

«Права на Святую Софію и на архимандрію Овруцкую, на манастыр Выдубицкій униты не отдают.

«В постановлении положено, дабы церквей руских от нравов греческих не отлучано, а пан Гарабурда в Литвѣ, церковь на костел, а приходы до ней належащия самъ ємлет. В Острогу Святой Троицы с приходами на костел обращенна и єзувитом отдана, такожде Сураж тѣм же єзувитом отдан.

«В земли Премысльской, Самборской, Кременецкой и в иных странах священники яко подданые на панов работают,—дабы были свобожденны от того.

«Суды духовныя, митроплитские и єпископьскиє дабы были сохранены по данн(о)му праву от короля Августа в лѣто 1511-м (!) от Рождества.

В Билску униты такоє право одержали, дабы кто не униат, во граде не жил, на за градом.

«В Орши ксондзъ оффиціал наших не допущает до права.

«Тѣ обиды наши и тягости от унитов предложивши перед вами припадая молим, дабы смы вся тая восприяли, а все бы то исполнено было, что корол(ь) под Зборовом казаком обѣщал, и что они нами повелѣли справити, инако жъ му, симъ ѣхати ни с чѣм, Богом токмо засвидетельствовавши и вами всѣми, что мы сохранї боже, нѣсмы виною злых».

На сіе канцлѣръ: Сіе ваше хотѣніе и козацкоє, что вы єдинаго хощете, дабы унія разорена была, а благочестиє умножено,—получити вам мощно.

«Договор козацкій о благочестіи.

«Унія которая от давных времен между нами враждует, и до смятенія междоусобнаго приводит, яко не єдиною за присланіемъ напежа чрез легата безчестежа была, что явно в судѣ; такожде и умершій кроль хотѣлъ милость свою оказати и унію разорити и от церквей отгнати и нашим с приходами церковными отдати, они же хитростию умысливше многою ослушав ся не отступили. И мы бол(ь)ши не изтязуем, что от старост на что нашими православными строєно недавно, то бы нам отдано и нынѣ» [1]).

С того договору канцлѣр искушал, что козаки не изневоляют их всѣм чѣмъ униняты владѣют, но токмо что не от многих лѣтъ восхитили которые церкви, тѣ бы возвратили ся, яко то: любельская, красноставская, сокальская и проч. Которыя король отдати обѣщает, тщета вам больши договаривати ся—о всѣх

[1]) Слова «на что» и «недавно» дописані.

церквах с приходами, понеж и козаки не о всѣхъ просят; но взявши вол(ь)но часть нѣкую церквей и доходов, без боязни от ѣдете на Украйну».

На сіе митрополит: Для чего их приѣздъ козацский и с которым договоромъ,—аз вѣмъ. Унию от древних временъ сказывают быти, была при Исидорѣ митрополите [1]), который ж никаких церквей с приходами до унии не принужал. А недавным временем забраныя церкви и приходы ихъ, уже послѣ Сидора от давной унии, недавно за кол(ь)ко лѣтъ, за Потѣя и иных, єгда уж у нас церкви с приходами отнято, о том то [2]) козаки договаривают ся. А єсли бы о том козаки и не просили, но мы яко обиженныя имѣемъ здѣ плакати с плачем многим, чтобы нам привращено, которое наше єсть.

На сіе канцлѣръ: Не потреба вам о том о всем много говорити, чего сами козаки не договаривали ся. Аше вы о всѣх приходах с церквами просите, своими почитаючи, которыми днесь униаты владѣют, то потреба того судом доходити, єсли то вам, а не униятом строєно.

На то канцлѣр коронный: Напрасно тут судитися, не суда здѣ мѣсто, но любви. В любви со святительством твоим по воле короля хощем вся сотворити. Уже єсте просили короля и одержали за своє; нынѣ ж иншаго хощете, яко то о церквах назначеныя от умершаго короля и проч.—Зрив суплицѣ. Повелѣваєт то все корол(ь), токмо архиєпископии Полотцкии, что тамо лежит тѣло Иосафата, отдати не можетъ; а наипаче еще и архиєпископъ нашъ живъ тамъ, и проч.

На сіе митрополит: Той архиєпископ не власныи свои тамо держитъ приходы: и архиєпископию и митрополичю.

На сиє канцлѣр литовский: Съ правого держит привилия, а не с права людскаго.

На сіе канцлѣр польский: Да будет впредь о той архие(пископии) испытаніе, нынѣ же иная своя хотѣния изявляйте.

Отецъ митр. чел всѣ рядом хотѣнія с таким договором: любо нам приходит хранити ся и не чаяти возвративши ся на Украину живым быти, а народ руский ожидаєт нас, чаячи яко полезноє справим. И нынѣ же мы видѣчи Рѣчь Посполитую [2]) трудну откладаєм о больших справах до инаго времени, надѣяся на милость кролевскую. Ныне ж о сих просимъ:

1. Церкви во усталвениях Владислава четвертаго назначеныя дабы были возвращены.

2. Вол(ь)ноє ученіє о благочестіи и служеніе таин, которых во Л(ь)вовѣ і в прочих градѣхъ не повелѣвают. Тамо ж с пресвятыми тайнами итти но улицы умершихъ нести с пѣнием неволно etc.

Что панъ канцлѣръ велми поношаючи отвѣщал: Их мы сами признаваєм быти тайны истинны греческия, чесо ж ради их не почитаєм? Знаєм мы то вси, что и богословы римския о сих свидѣтельствуют, что правы суть тайны греч. О них же я прилѣжно испытовал и на разсужденіє подавал, могут ми Греки спастися?—совершенно ми отвѣщали, что получат спасения, токмо между нами такая розница, яко между родною братиєю, єгда оба два єдиной матери, но обаче меж себя таким и-онаким [3]) сыном называют ся. Єдина нас породила перков(ь), матка наша, а мы яко братия, ты єретикъ, ты такой и проч. браним ся. Но обаче сего ради не разрушаєтся братцство.

Молвивши о том много позволили на прошеніе митрополита:

3. О крестѣ—о нем же противил ся канцлѣр литовский, но сам арцибискуб и бискупы с прочими позволили до слова, что митрополиту по старому пред собою носити.

4. Пустыя нынѣ вси церкви, и по смерти одержания униятских дабы християнном отданы были, и сіе позволили.

Домовляли ся тогда наши о смоленских церквах, наипаче ж панъ Салтык с вѣрою и плачем и проч. Был велми тому противный подканцлѣр литовский

[1]) Приписано: «Нача(ль)наго унию». [2]) В ориг.: уния.
[3]) Ориг.: тотом. [4]) В ориг.: рѣчь трудну посполитую.
[5]) Поясѣено: сяким.

глаголя, что король Жигимонтъ взял Смоленскъ мечем, вол(ь)но єму было яко побѣдителю хотя не уніятския церкви унитом отдати, или на костелы обратити.

На то митрополит: Не взял мечем Смоленска корол(ь), но от'искал, что Москва плениви держала, от'искал яко сущеє своє. Сего ради и не хотѣл корол(ь) на право посягати тых и неволити, которых из неволи свободил, дабы им церкви отнимал, и вѣрити право заборонял. Но то справили униты своим злоумышленіємъ. Яко Полотскъ єгда от'искал у Москвы всѣхъ при своихъ судах и вол(ь)ностях держал.

Сопротивлял ся о сих много подканцлѣрий, инии ж єму санатарове возбраняли. Ту пан Салтыкъ с плачем просил: Или нам церкви отдайте, дабы мы имѣли в них вол(ь)ное набоженство, или нам дайте вол(ь)ность, дабы мы с той золотой вол(ь)ности, гдѣ наша душа і совѣсть в неволи, пошли тамъ гдѣ волность душам нашим и вѣру имѣти можем. Любо когда корол(ь) взял Смоленскъ от Москвы, но с нами купно, и наши родители братия и сродники труждали ся в том с королем, что вышедши из неволи московской в нєволю паки бол(ь)шую здѣ впасти.

На що подканцлѣрий: Лутше нам вас во отчизнѣ не имѣти нежели непод обная ваша хотѣнія исполняти, дабы єсте церков(ь) в стѣнах Смоленских восприяли.

На что канцлѣръ отвѣщал з жалостию подканцлѣрови: Чего ради там не возбраняєте мечетовъ Татаром, школ Жидом, а церкви имѣти возбраняєте? Которая єсли бы здѣся была, ходил бы к ней аки до костела. Потом же воєвода кієвский с подканцлѣром за сіе, что мовил—лучше вас во отчизны не имѣти,—розбранил ся даж до зубов: Или мы, рече, неравни, не имѣємъ ли такой же части во отчизны, или неволно спол(ь)ных вол(ь)ностей употребляти?

По многом же свару, взяли от короля и архиепископию Полотскую, что все в том постановленіи из'явили, то и позволили митрополіи.

(По сім текст королівського привилея 12 січня—але з датою 20 січня!)

То право подано в Варшавѣ и в Люблинѣ до броду. На том же сидѣнии отецъ митрополит за мѣсто в сенатѣ чрез сенаторов поблагодарил королю, а что сам немощию и убожеством отрицаючи ся толикой чести, на будущий сеймъ или наслѣдником своимъ то мѣсто сохраняет, нынѣ ж просил короля, дабы в трибуналѣ нашим духовным з духовными римскими мѣсто дати изволил, єгда нам великии там обиды творят.

На сіе канцлѣръ рек: Нѣсть сіе во власти кролевской, но всей Речи Посполитой, и вы пред сеймом, на будущих малыхъ сеймиках изволте сиє извѣстити паном гражданом, просячи дабы до сочинения паном послом на сеймъ вложено было, а панове послы от братии своей договариватись будутъ. Аз же обѣщаю по милости королевской, что сего не отречет.

Того ж дня по сидѣніи имѣлъ отецъ митрополит слышаніе, что корол(ь) єго слушал з духовными єго, таможъ благодаря короля за даную милость єго, и просячи дабы по скончаніи унитов уже не унитом церкви с приходами отданы были. Что король словом королевским общал. «А то и днес(ь) которому ты, отче митрополите, отдаєшь єпископію Мстиславскую, и я привилей с подписію отдаю». За что єгда отецъ митрополит и отецъ нареченный мстиславский поблагодарили короля, крол(ь) отвѣщал: «Живи, отче, долголѣтнѣ, а за нас Господа бога моли». Потом целовали руку, и простивши ся от короля отошли, и от ѣхалъ король на ловы. А мы єще недѣлю аж до недѣли будущей, для нескораго отправленія с канцеляріи жили, дондеже право сочинено.

Дня 20-го генваря отецъ митрополит выслал для отобраня церкви Любел(ь)ской отца Дениска архимандрита жыдычинскаго при пану Жидкѣевичу инстигаторе коронном, а подстаросте любельском. Который взявши 50 червонных от отца митрополита мзду от пана канцлѣра на отданіє той церкви, придал єму єще панъ канцлѣръ двух єзувитов варшавских, дабы смятенія какого єзувиты любельскіє со студентами, и прочии ксондзы не творили: придал ему и 50 драганов своих приказавши, дабы всякому кто бы смятеніє творил и отдати не хотѣл, хоти б ксондзъ, или єзувита какий,—в лобъ стреляно.

22-го генваря приѣхавши до Люблина отецъ Дениско отобрал церкви за отданием пана инстигатора мирно, ни єдинаго обрѣте против-глаголюща,—униятов бо пред временем еше и съ ихъ иосафатами писаными изгнано. Взял церковь только стѣны голые, понеж униты внутръ церкви ничего не оставили.

25-го генваря отецъ митрополит приѣхал до Люблина рано, сталъ в манастырѣ освятивши воду, и покропивши [1]) церковь, начали службу отправляти. Жил отецъ митрополит в Люблинѣ недѣли двѣ.

Перваго дня февраля отецъ архимандрит жидичинский заѣхалъ Жидичин мирно, Лозовитцкого начальнаго выпровадил волно, понеж уступовал. И прочая и прочая и прочая.

Quae vidimus et audimus haec scripsimus vobis; sunt et alia multa, quae si scribamus, nec ipsam arbitros (!) posse sufficere papirum.

Яже видѣхомъ и слышахом, сїя написахомъ вамъ, суть и иная многа, яже аще бы писали, ниже самой бумаги бы стало все исписовати.

### *II. Виленський панегирик Хмельницькому* [2]).

Полки войска єго королевские милости Запорожских казаков устроєные и через урожоного Богдана Хмельнитцкого до судов градскихъ києвскихъ суть поданы:

Федор Якубович, полковникъ чигиринской—имѣєтъ войска 3.183 человека.
Яско Вороненко, полковникъ черкаской 2.986 человекъ.
Семен Савин, полковникъ каневской 3.170 человекъ.
Лукашъ Мозыря полковникъ корсунский 3.473 человека.
Михайло Гришкович полковникъ белоозерский 3.023 человека.
Иосифъ Глухъ полковникъ уманский 2.082 человека.
Данило Нечаі полковникъ брясловский 2.072 человека.
Іван Федоров полковникъ калницкий 2.460 человекъ.
Антон Жданович полковникъ києвской 2.080 человекъ
Федоръ Лебеда полковникъ переяславской 2.118 человекъ.
Ѳилон Драйдало полковникъ кропивенскиі 2.098 человекъ.
Тимошъ Носен полковникъ прилутцкий 1.958 человекъ.
Матвѣй Гладкой полковникъ миргородский 3.258 человекъ.
Мартынъ Пушкаренко полковникъ ставской 2.983 человека.
Прокопъ Шумейко полковникъ нежинской 1.483 человека.
Мартынъ Небаба полковникъ черниговский 1.296 человекъ.
Всѣхъ прибраных молодцовъ числомъ 40.000 человекъ.—

Читателю, первиє изволь прочитати вирши все, анежели вычитати число выборныхъ молодцовъ:

Сорокъ тысяч Богдан Хмельнитцкой войска устрояєт,
Полно великую тяготу на себѣ двигаєт.
Для тяготы однако за все упадало
Самоє войско что на себѣ тяготу двигало.
У Бога иго благо и бремя легкоє,
Богданови знати тяготу—понеже бремя тяжкоє.
И нынѣ Запорожскоє войско мужественно ставаєт,
Понеже своє бремя [3]) Богдан подставляєт.
Людно войско Богданово—Господь єдинаго имѣєтъ.
Тяжко Богдану—понеже сам войско двигаєт.
Добрый подвиг, добрый Господь, гетман се боитъ.
Воинство для боязни в цѣлости стоит.

---

[1]) В ориґ. поркопивши.
[2]) Польские дела, стб. № 3 (1650—1651), столпъ 2—московський «список», дуже покалічив текст. Див. в тексті с. 218—9.
[3]) Мб. треба: рамя.

Не упадаєт [1]) войско, стоит добре в справе,
Где чулость гетманская подпираєт яве.
Когда под маєстат королевский ниско упадаєт,
Тяжчає же над королевскую тяготу Богдан имѣєт [2]).
Король под Богдановым бремянем падати,
Когда имѣлъ Богданову тяготу двигати.
Богдан Хмельницкиі Яна короля признаваєт,
Король Казимер Богдана гетманом учиняєт.
Помазанникъ єсть божий король, а Богдан єсть даный
От Бога єво думы, Богданомъ названый.
На славу Владиславу произволилъ Богъ взяти,
Не иного развеє Богъ Богдана имѣл дати.
За єдиново двѣ краты Богъ надаваєт
Когда гетмана Богдана Яну королю подаваєт.

---

Счасливый Богдан имѣєт имя с короля Яна —
Иоанна в ымени своєм Богдана.
В Росийскомъ роде король єсть наяснѣйши(м) паном,
Когда двои денницы свѣтят: Богдан со Иванном.
Богом Иоаннъ дерзалъ крещати,
С Хмелнитцким Выховский в делахъ поступати.
Не дивно, понеже Богдана Духъ Святый умудряєтъ,
Иоанна мудрости Богдан научаєт.
Войско Запорожское Богдан устроиєт,
Гдѣ і Выговский Иоан вѣрно послугуєтъ.
Послугует и Богдан такъ что войско жити
При волностях: в неволи не будут служити.
Благодарность Богдану войско поволном даєт [3]),
Когда єво с страшных робот Богданъ освобожаєт.
Всвободил і в остольным матку что маткою
Сыном росийскимъ учинилася а не мачехою.
Унея соединенє обимет однако такъ подвоила [4]).
Сынов была выродковъ множество наплодила.
Єдиному Богу вѣру Богданъ сохраняєтъ
Что он и другихъ сообщеня не требуєтъ.
Обчее добро Росийского народу
Учинил Богдан что церквамъ сталася свобода.
Владычества, игуменства, к тому монастыри
Архимаричьи такоже живящие вѣры.
Двѣ тѣ обители какъ єсть тот устроиєт
Богдан издавна вольности ихъ сыскав подаваєт.
При Владиславе права в Руси порчено,
При Иоанне и Богдане права исправлено.
Запорожскому войску вол(ь)ность до мешканья,
Градицы подлинныє даны для не [5]) замешанья.
Полскоє и рускоє войско в спискахъ устроєны,
В покоє б Хмелнитцкой гетманъ [6]) управливаны.
Противу неприятеля єсть силенъ въ бою,
А чтоб не была измѣна, думал о покою.
Розсужденьємъ о здоровьє всякого самъ ценил,
Своє и чужее—єстли хитроє—безчестил.

---

[1]) Тут очевидно помилково: Господь. [2]) Треба: маєт.
[3]) Мабуть: позволяєт.
[4]) Вірш безнадійно зіпсований, «соединение» очевидно пояснене до «унея» (гльоса).
[5]) В ориг.: не для.
[6]) Мабуть: Хмельницким гетманом.

И прилежание все однимъ словомъ может назватися:
Понеже єсть гетманъ—непотребно болши описывати.

---

При именьяхъ єсть пристойность именья вписати
В список—на пришлые времена хвалу отдати,
Славнымъ предкамъ ненадобно ту освидетелствовати,
Толко дѣтем надобно то обявити,
Что в Росийскомъ народе єсть Хмельницкий Богдан гетманъ.
А писарь Выговский Иоанъ.
Дело Хмелнитцкихъ тем не зблудило,
Что ся в покою короля переменило.
Такъ по рыцерску Богданъ услугуетъ,
Что за послуги булаву король єму дарует.
Через Богдана далъ войску король волности,
Також Богдан королю дался с поволности.
Дал ся в подданство—волность свобождает,
Богданъ подданство поволное имѣет [1]).
В росийскомъ роде польская булава,
В народе пол(ь)скомъ росийская слава.
Когда король Казимер єсть в Польше Иоанъ,
В Руси єсть гетман Хмелнитцкий Богдан.
Хмельнитцкие приняли когда ся крестили,
Приняли крещесть за печат(ь) когда заслужили.
(Заслужили) Хмельнитцкихъ крестъ предкове,
И тѣмъ подарокъ [2]) которымъ крестят ся Голубове.
Когда Хмелнитцких подобный клейнот у Голубов,
Подобная умрети за вотчинную [3]) любов.
Возлюбленные матки вотчины [3]) сынове
Хмелницткие всѣ с предков, такъ же Голубове.
Когда Абданкъ знак [4]) справедливости [5]) с поволностью в гербе.
Крестъ побѣда, крестъ похвала в небе.
Понеже то крестъ Хмельнитцкий в своєм гербѣ маєт,
Тою силою [6]) при божиємъ крестѣ и свой крестъ двигати [7]).
Креста митрополиту заказано было нести пред собою,
Ажь имѣл свой крестъ Богдан носити.
При Могиле Петре креста заслуженье,
При Богдану в Руси суть [8]) воздвиженье.
Два клейноты розныхъ се тут в оку сияют,
Что из нихъ одинъ другому почесть выстрояют.
Однако имѣет Выговских стрелу всегда знати,
Нижайший поклон Хмелнитцкихъ кресту отдавати.
Труды и печалованье два гербы стояли,
Сообщающим ся правду такъ устроили:
Абданкъ добрый крестъ тяготу знаменует,
Прудко летящему [9]) во спомоч приймует.
Крестъ Хмелнитцких придает Хмелнитцкимъ, которых
Стрела имѣет себѣ за подпору.
Верни(й) отрокъ козакъ на дол крестъ тут образ дает,
Которым Богъ и тѣмъ Богданъ немного побѣждает.
Крестъ в гербе, крестъ при сабле на знакъ побѣды имаетъ,
Дважды болши над иных Богдане побеждает.

---

[1]) Мабуть: Богдана кроль подданство поволное маєт.
[2]) Очевидно зам. клейнот. [3]) Треба: отчизну.
[4]) В ориг.: знали. [5]) Се очевидно гльоса.
[6]) В ориг.: полусилою. [7]) Треба: двигает.
[8]) «Су» з надстрочним знаком. [9]) Мабуть: летящу стрѣлу.

За силнейшую мочь в гербе Хмелнитцкимъ даный
Крестъ Христовъ надежная збруя из упорных [1]).
Абданк [2]) поволность значит при кресте для брани
Умрети Хмелнитцких старожитности крестъ может пристойно.
В гербе Хмелнитцкихъ крестъ ся воскресити водружаєт.
В ыменье своємъ Богданъ имя от Бога имѣет.
Доброго клейноту здоровья хранила
Стрела в клейноте Выговскихъ пристойная спожила.
Без лука в гербе стрела—знат(ь) лукъ в руках имѣет.
Выговский за все знат(ь) из лука стреляєт.
Межь планидами єсть одна стрела в небе,
Одна Выговских стрела, какъ в небе в гербе
Мыслью какъ стрелою в небо стреляєш
Из лука хотя небо божиє Выговский измеряєш.
В гербовым поле писма персями послугуєт.
Стрела в дикоє поле гротом залетаєт.
Войско на похвалу полскому орлови,
Орел в небе приданый єсть Йоаннови.
То і «начале бѣ Слово» та ся подписуєт
Иоанъ Выговский гротом шванкъ рысуєт,
Когда неприятел(ь) в цѣль попадши мѣрил,
Знаком Абданкъ вначале стреливши не покривил.
Иоане Выговский от Бога ли дана
Дѣлность тебѣ такова или от Богдана?

---

Могъ бы хто разумѣти, что докончаєтца,
Гдѣ толко самоє дѣло починаєтца—
Счасливо востати ся или пановане короля Казимера
В Рускомъ народе какъ за Владимера [3]).
Тот двенадцат сынов имѣл, однако того(о) не имѣли
Дѣти что ныне Хмелнитцки доказали.
Сынов Владимеровыхъ Росия упала,
С Хмелнитцкихъ—при Богдане на ноги постали.

---

### *III. Реляція з Царгороду, передана польськими комісарами московським послам підчас львівських переговорів 1653 року* [4]).

Перевод с пол(ь)сково писма, каково писмо дали паны рада в отвѣте.

Нашъ всегдашний волкъ прямо волка злѣйший, чтоб уж коли нибуд(ь) на крюку или на колу был повис, многожды подтверженную присягу свою ломит. И ныне послал Мерькурия и с нимъ нѣсколько иных, которые марта 12-го дня пришли с великими дарами, помощи прося. И по многой на диване цесарской 8-го дня апрѣля думѣ, есть ли дати казакамъ помощи,—єдна сторона не позволяла для того: «Ненадобно тѣх мужиков тѣшити, которые, какъ бы Поляковъ победили, прямо б силы собрав и обѣщания своего не додержали; что в таковых людех, каковы суть казаки, нимало правды і вѣры нѣт; до того Поляки для нашего добра, которого по примирью боронили, терпят: что они казаков не пускали на море, на себя ту войну переняли. Для того достойно тѣмъ ребелизантомъ добра не желати. А что бол(ь)ше—нам самим то может шкодети вел(ь)ми: есть ли снесут Казаков Поляки, или с нами, какъ ни єсть, случатца,—вся тягость войны такъ сильных войскъ на нас обвалитца. Для того лутше намъ быти в том ни

[1]) Мабуть: на упорных. [2]) В ориг.: однако.
[3]) Потім мабуть гльоса: «или при Владимере».
[4]) Дела Польского двора 1653 г., кн. 84, л. 245—250; текст зрівняно з другою копією в стовбці № 4 тих же справ. Про переговори див. вище, с. 632.

сими, ни тѣми, и не разоряти с ними укрепленых пактъ покою, имянно, что нам то не надобно чтоб они первие хотѣли укрепление мира сломати.

Другая ж половина противно совѣтовали, что недостоит монарху Турков-Отоманов [1]) сынову поддаючихся казаков отдаляти, от которых землею и морем будет помочь против всяково отоманскоко неприятеля без протарей, наипаче с прибылью казнѣ и подданства много храбрых молотцов.—Есть ли победители будутъ Польшу возьмут, удобно будет потом казаков усмирити, а государству [2]) турскому отоманскому великая прибыль прибудет не только с Польщи которою тотчасъ обещаетъ поддати, наскоро [3]) со всей Европиі. Что о Поляках тѣх ненадобно жалѣти, что козакам на море загородили [4]), не здѣлали того от истиннаго сердца противу нам, но чтоб покою своему догажали, не хотя войны имѣти; что имъ покой былъ, который они в прохладах имѣли. Наипаче надобно явное неприятство с ними имѣти ж, убо знатно что нѣшто умышляют. Что естьли суть бусурмани приятельми, что союзу мира разрѣшити не хотят, для чего ж непобедімым салтаном нашимъ чрез нѣсколько лѣтъ посла не посылаючи—гордяс(ь). Естьли от хана крымского обиду разумѣютъ имѣти, что братство оружия приял с казаки прислати было посла. И такъ какъ при Салтан-Мурате Абаси і Кантемиры и иные были кажнены, такъ и татарский хан нынешний. Для того великое есть помышление, что у них нѣкоторая хитрость противунам, а особна что их монарха есть брат родной процлому, которой хотѣл премиря сломати для того, чтоб не моглъ нас обижати, упреді ти ево надобно, что будет какъ помощъ великую казаком дастъ Отаман непобедимы(й), и ненадобно того блюстися, во власти то Божей есть, хотя бы война казакомъ и нещастилась, однако нескоро всѣхъ татар победятъ, и нескоро присягу сломав отступятъ от него татарове далеко больший сильнѣйший салтан нашъ которого чтоб хто победил, еще тот гаур не родился.

И на тот совѣтъ мать салтана цесаря молодого, будучи русскою, которая имѣетъ в Станболе брата Русина дебелого [5]), по наговору Греков заступаючи бѣя очаковского, тоѣ сторону держала. Помощъ обещано дати—пашу Силистрѣіского господарей и хана татарского. И чтоб то дѣло в совершение привести, придано имъ единого капія-пашу, которой с ними ѣдетъ.

Многие вельми Турки того жалѣютъ, что явно перемирье розоряют Турки с Поляки і добра не надѣются. Имѣли нато разсуждение, что первие жалуючися на хана, бутто имъ прямо не хотѣл помогати, просили 20 тысяч янычар, и какъ им отказано, просили чтоб имъ дали Грековъ. Они то розмострили, начто они невооруженных хотятъ вооружати. Однолично чтоб какъ Поляков такъ и Турское государство оманули.

На остаток однолично на тое присягли казацкие послы, что всѣ будут бусурмане, и три из них потурчилися, и обещалися всю Польшу не только поддати, но, и скоро потурчити. Печальние () неприятного Руских народов кривоприсяжства вѣсти скорый принесетъ Меркурий. Посемъ и прочая. Дан в Станбуле апрѣля въ 7 день лѣта 1651-го» [6]).

*IV. Відповідь польского уряду московським послам в українській справі, передана 9 серпня с. с. 1653 р.* [7]).

1-я статья о титлах (л. 581—599).

2-я статья про черкаское дѣло (л. 599).

«Список с отвѣтного письма слово в слово наяснѣйшего і вел. гос. Яна Казимера і т. д. великимъ и полн. посломъ —ответ || про нижеимянованые дела и статьи; о которых с нами, Корол. вел-ва паны рады і врадниками К. Ц. и В. К. Л.,—Цмр. Вел-ва вы, в. и п. послы говорили:

[1]) В ориг.: атаманов, атаманскоко і т. д. [2]) Государстве.
[3]) Так, треба може: но скоро. [4]) Вар.: заборонили. [5]) Може: де белого, себ-то Білорусина.
[6]) Так в обох копіях: в горі г., з того могла вийти помилка—1651 замість 1653 р.
[7]) Дела Польского двора 1653 кн. 84 л. 578—640 і стовбець № 4. Див. вище с. 638.

«Да нам же, кор. вел-ва паномъ раде і врадником К. П. і В. К. Л., вы ж, ц. в-ва в. и п. послы, говорили и на писмѣ подали ,что в прошлом 156-м году, какъ государя нашего святое памяти Владислава четвертого, божиею милостию короля польского і в. к. л. и иных, не стало, и учалося у нас быть с подданными нашими запорожскими Черкасы междоусобье і война, і в то время присылалъ къ е. ц. в-ву Богданъ Хмельнитцкий, гетман войска Запорожского, и все войско Запорожское посланников своих многижда, чтоб е. ц. в-во для (600) православные вѣры християнские и святых божиих церквей, в которой будто они, Черкасы от пановъ рад і всей Р. П. К. П. і В. К. Л. гонение и утеснение маютъ, и будто они к вѣре римской неволены были,—над ними умилосердился, и приняв их под свою [1]) высокую ц. в-ва руку. І вел. гос. вашъ е. ц. в-во, памятуя вѣчное докончанье, ихъ Черкас под свою ц. в-ва руку приняти не изволилъ, но къ ему Богдану Хмельнитцкому посылалъ своего ц. в-ва посланника, чтоб они, Черкасы сослався с нами паны радами то междо(у)собие успокоили; и к намъ паном раде вел. гос. вашъ е. ц. в-во посылал же. А как наяснѣйшиі і вел. гос. нашъ, Янъ Казимѣр, бож. мил. кор. пол і в. к. литовский и иных, е. к. в-во, учинился на К. П. и на В. К. Л.,—и от ц. в-ва о том к Богдану Хмельнитцкому посылано, чтоб онъ, Хмельнитцкой со всѣм войскомъ по прежнему у е. к. (601) в-ва в послушеніи были и от бусурманъ отстали. Да в нынешнем же 161-м году к е. ц. в-ву присылалъ Богданъ Хмельнитцки; что с стороны е. к. в-ва по договором, на чом с ними черкасами мир былъ учиненъ под Зборовымъ и под Бѣлою Церковью, не исполнено: церквей божиихъ всѣхъ не отдано, а отданы знову в унѣю поворочено, и многихъ крестьянъ греческого закону духовных и мирских замучено, і войська [2]) на розорение искоренении ихъ собраны. И чтоб е. ц. в-во милосердие над ними для православные вѣры християнские показалъ и за нихъ вступился и под свою ц. в-ва высокую руку принялъ. А будетъ их ц. в-во под свою ц. в-ва руку не примет, и они поневоле учинятца в подданстве салтана туретцкого или крымского хана, для того что и под Туркомъ живутъ многие християне, а таковаго гонения не бываетъ от бусурманов, каково будто имъ, Черкасомъ от Поляков, и для того, что в К. П. і в В. К. Л. (602) богоубийцы Жиды такова гонения и насилованья в вѣре не маютъ, какъ оным Черкасом И. е. ц. в-во потомуж, ихъ черкас, по своей братцкой дружбе и любви, остерегая вѣчного докончанья под свою ц. в-ва высокую руку приняти не изволил, но посылал к Богдану Хмельнитцкому своего ц. в-ва стольника Якова Лихарева да подьячего Івана Ѳомина, чтоб онъ гетманъ і все войско того не помыслили и чтоб имъ в подданстве салтана туретцкого или хана крымского не учинитися, но чтоб по прежнему в послушеніі і в подданстве е. к. в-ва были. И на то гетманъ і все войско Запорожское говорили: а хочет е. ц. в-во, чтоб имъ быть у К. В-ва по прежнему быть в подданстве, и ц. бы в-во ихъ пожаловалъ і в нихъ вступился, и с к. в-вомъ, К-ою П-ою и с В-и К. Л-м ихъ Черкас помирилъ. І вел. гос. нашъ [3]), е. ц- в-во, для православные вѣры християн (603) ские и для успокоения междоусобные брани и о розлитіі крови християнские жалуя, на то изволилъ. А по братцкой дружбе и любви и по вѣчному докончанью лутчего е. к. в-ву иская, чтоб, междоусобие и крови невинные успокоилися, и чтоб православных християн в подданство бусурманом не отпустить,—указал вамъ своего ц. в-ва в. и п. посломъ в отвѣте с нами к. в-ва паны рады говорить о томъ, чтоб к. в-ва намъ паном раде і врадником к. П. и В. К. Л.-вы ц. в-ва в. и п. послы об(ъ)явили, и подлинно о том говорили.

И на то отвѣтъ:

Вел. гос. нашему, е. к. в- ву, влюбительно то бысть дѣло восприятіі, что В. Г. вашъ, Е. Ц. В-во, остерегая вѣчного докончанья, и лутчего е. к. в-ву і всѣмъ е. к. в-ва господарствомъ (604) желая, с вами ц. в-ва в. и п.

[1]) В ориг.: своею. [2]) Ориг.: войнэ.
[3]) Треба б: винъ.

послы прислалъ тое надобное остереганье, и что он же В. Г вашъ, е. ц. в-во, в то вложитися изволилъ, хотя и тое разорение, меж властными е. к. в-ва подданными, с великою Е. К. В-ва государствъ нуждою учиненое, в тишину привести, и проступных подданныхъ в прежнемъ должном послушании учинити.

И в. г. нашъ, е. к. в-во, видя в том таковую брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва братцкую любовъ и истинное и доброе хотѣние, потому ж е. ц. в-ву и е. ц. в-ва государтвом лутчего искать и тово остерегати готов, чтоб братцкая общая любов и дружба множилас(ь), и чтоб меж ими великими государи и ихъ государствы навеки мир заставал, а всякие б противные обиды отдалены б были. И в. г. нашъ, е. к. в-во, таковую кь е. ц- в-ву любов исполнилъ в то время, какъ своего к. (605) в-ва посланника, уроженного Альбрехта Пражмовского кь е. ц- в-ву посылал, и какъ посылал своих к. ц-ва вел. и полн. пословъ—вельможного Станислава Витовского каштеляна сендомирского с товарищи, остерегая брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва, о злом помышлении хана крымского, что онъ ханъ крымской, по подущении ребелизанта Хмельнитцкого, хотѣлъ в е. ц. в-ва государства итти войною. А для подлинное о том правды с тѣми жь своего к. в-ва послами посылал е. к. в-во ханские грамоты И то Е. К. В-во по братцкой кь Е. Ц- В-ву дружбе учинил. И не токмо «таковое злое помышление хана крымского разтерзати, но и соединитися противко нему ханови общему неприятелеви готов был.

Таковую ж любовъ братцкую і в нынешнем дѣле. которые ц. в-ва вы, в. и п. послы намъ к. в-ва паномъ раде і врадником об(ъ)явили, е. к. (606) в-во исполняя, тѣшится в том, что в. г. вашъ е. ц. в-во высокомудрым разумомъ разсуждаетъ о томъ,—правда ли то удаетъ, будто вѣра греческого закону гонение терпитъ. И то онъ, крестопреступникъ, чинит с хитростью, покрывая свои злости строптивым уданемъ, и будетъ ли кто, возревъ в начало и точения тое войны, паче солнца яснѣйши был узрѣлъ, что в тую войну никакими мѣрами вѣра не вступается ,и тая война вжо давно—еще за святые памяти наяснѣйшего і вел. гос. нашего Владислава четвертого ,бож. мил. короля польского и в. кн. Литовского и иныхъ, которой на обиранье и на сщастливом корунованье своемъ опасно около того ходил, чтобы всѣ ссоры греческого закону успокоены были,—учалася. И тая война не для вѣры, потому что вѣра николиже в нияком гонении не была и не есть, но тая война учинилася с самые истинные злости и неправды хлопские Хмельнитцкого и его другoвъ, для того что ему Хмельнитцкому всегда запрещено и не позволено по вѣчному (607) докончании, с цесарем туретцкимъ учиненым, итти и ходити на море в государство Туретцкое, и на унятия того самовольства, с повелѣния всеѣ Рѣчи посполитые уставленъ былъ замокъ Кодакъ. И тотъ замокъ Кодакъ, какъ самовольную какую и твердоустую лошад(ь) и самовольниковъ на крѣпкомъ муштуку держал. И еще для того войну онъ ж Хмельнитцкии учалъ, што не позволяно и нельзѣ ему было во окрестных государствах грабежов, лупов, обид и шкод чинить [1]), и что е ц. в-ва государствомъ обид чинить нѣмочно было, бес чего ему Хмельницткому обойтися нельзя.

И для того, что войску Запорожскому самовольства не позволяно, и он Хмельнитцкий инакихъ никаких врат грабежомъ, лупомъ и обидомъ отворити не возмогая, но постилая себѣ для тѣх лупов путь домовыми причинами, и с нѣкоторыми е. к. в-ва государствъ обывательми зачѣпки чинячи, а обачив время потому, коли е. к. в.-ва ратные люди порубежные от поганцов в тѣх мѣстех на сторожи (608) будучи (в) малой купе были,—и в тѣ поры онъ Хмельнитцкий; соединився с ханомъ Крымским и со всѣми ордами на е. к. в-ва ратные люди убеспѣченые наступил. И оных розгромилъ, гетманов в неволю поганскою подалъ. Кодакъ замокъ, которые имъ, Черкасомъ на перешкоде былъ на море к государством Туретцким—попсовали о в ни во что обернули.

[1]) Ориг.: чинии.

І в таких своих дѣлех злых, видя от всее Рѣчипосполитые противко нимъ, Черкасомъ войну, а на силы свои они Черкасы не уповаючи, чернь бунтуютъ, и будто для вѣры к себѣ призывають. А потом и кь е. ц. в-ву в року прошлом 1648 посылают с челобитьем, чтоб е. ц. в-во ихъ, Черкас под свою ц. в-ва высокую руку принятi изволилъ. И о том ихъ челобитье е. ц. в-во в старону е. к. в-ва в то время не писалъ. А было б от в. г. вашего, е. ц. в-ва, такъ о прежнемъ его Хмельнитцкого челобитье е. к. в-ву і всей р. п. об(ъ)явлено, какъ вы, ц. в-ва в. и п. послы, ныне объявили, — и е. б. к. в-во, видя брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва, высокое среднитство, тому б всему мочно б было в совершение уже приведену быти, и нѣ было б такое многое пролитие крови християнские. Не пошло б в полон такое множество людей греческого закону в руки бусурманские. Не пришло б было паном и шляхте до утраты таковых широких и достатних маетностей своих. Не мѣло бы Рѣчи Посполитой такие шкоды. Не пострадало б такъ многихъ сеѣ отчизны сынов, которые б всему б християнству на поганцов могли б услужить.

И будет ли о вѣру война учалася, и для чево ж они, Черкасы, не имѣя пред очима своима страха божия, способом поганскимъ бусурманским не токмо костелы, кляшторы [1]), городы, дворы, села католитцкие римские, но и церкви божиі и монастыри греческого закону попалили и спленъдравали? И тѣ ж Черкасы олтари в костелах и церквах божиих бесчестили; пресвятую евхаристию [2]) топтали; килихи, кресты и иншее строенiе церковное насил(ь)ствымъ брали; грабили шляхту, не памятуя греческого закону своего, чернцов и попов побили и мучили. Напослѣдокъ, что и помыслити страшно, они ж, Черкасы усопших людей из гробов добывали, над ними глумилися и с нихъ здирали. Иконы пресвятые богородицы дѣвы и из ізобилия злупили и здирали. В самой единой архиепископiі Львовскиі, которая взглядом широких е. к. в-ва государствъ невелико есть, скол(ь)ко сотъ костеловъ и церквей божиих попалили и поплендровали.

И тот же зрайца Хмельницткиі, какъ со всѣми ордами подступил был под тотъ город Львов, в которым мы, к. в-ва панове рада і врадники, с вами, ц. в-ва в. и п. послы, о нѣлех ныне говоримъ, попалили посады. И в тѣх посадах будучие костелы и церкви Божиі попалив, город тотъ скол(ь)ко недель в облеженью имѣлъ. И в томъ городе будучие мещаня, видя таковую свою нужду, ему Хмельнитцкому поневоли окуповалися, и к тому окупу, которого было на кол(ь)ко крот 100 тыс., какъ (611) пинезей не стало, строенiя церковные прикладалися [3]), и то все Хмельнитцкиі сребролюбивыми и ствокрадскими руками своими—кресты и иное строение церковное поганцомъ бусурманомъ поотдавал. И то он же зрайца чинил не на [4]) сохранения вѣры, но на глумления и сромоту вещей, Богу всемогущему посвященных.

Онъ еж Хмельнитцкиі таковыми дурными делами своими неудоволен, для грабежу и лупов самовол(ь)но Волоские и Мултянские государства, идѣже есть одна токмо вѣра греческого закону, впадши таковые ж злые дѣла и убийства какъ и в Польше над священниками и чернцами чинилъ; строение и изобилие в церквах Божиих забиралъ. И таковых непристойных досад хотя они —государеве мултянские и нынешнiі волошскиі Стєфан, которые с нимъ Хмельнитцким въ единоравной вѣре суть,—над нимъ сомъститися,—случася со княземъ седмигродцкимъ Ракоцым, и хотят обще сь его к. в.-ва ратными людьми того неприятеля побеждати. И там они государеве и князь Ракоцы хотят ити, идѣже е. к. в-во похочетъ, и идѣже его Хмельнитцкого (612) сыскати будет мочно.

Но хто исповѣсти может, что то лживая и неправдивая быть перед е. ц. в-вомъ его Хмельнитцкого повесть, чтоб тая война учалася будто для гонения греческие вѣры! Самъ тот израйца Хмельнитцкиі, который не токмо е. к. в-ву пану своему многижда, но и самому господу богу вѣры не додержал, и тую ж вѣру кромѣ

[1]) Ориг.: кляшкоры.
[2]) Ориг.: евхаристую.
[3]) Ориг.: приладалися
[4]) Ориг.: но.

всякие причины, не памятуя крестного целованья сломил. И нынѣ он Хмельнитцкиі погруженъ в злости, не токмо от вѣры, которую от рождения своего на крещеніі воспріял, но и от самого бога творца своего отступил, в то время какъ ся побусурманилъ. И того ево злого дѣла певные и истинные суть доводы. Показал е. к. в-во ему Хмельнитцкому ласку в ту пору какъ е. к. в-во коруновано, и послалъ е. к. в-во ему булаву [1]) гетманскую и хоругов, и тѣ всѣ его Хмельнитцкого дѣла е. к. в-во приз своихъ к[р] в-ва комисаровъ ему отпустити обѣщалъ. Но онъ, злый человѣкъ таковое (613) ласки и е. к. в-ва добродѣтельства немного в себѣ здержал, но вскорѣ потомъ от е. к. в-ва к нему Хмельнитцкому посланых гонцов одных в ничево поставилъ, других—яко то урожоного Смяровского, доброго е. к. в-ва дворянина невинного человѣка он же Хмельнитцкиі позобивал, і вновь почалъ помѣстья и маетности шляхетцкие наезждати, вновъ кров(ь) християнскую тиранско розливал. Но конецъ противко с амому пану своему, помазанцови божію, он же Хмельнитцкиі повстал, хана крымского со всѣми ордами под Збораш и под Зборов спровадил.

И в то время поганинъ ханъ,—видя злость хлопскую, гордую волю его Хмельнитцкого и под нозѣ его е. к. в-ва нахилил, что он Хмельнитцкий в ту пору милосердья и ласки у е. в. в-ва спрашати мусил. Никакихъ в то время с Хмельницким и с (в)ойскомъ Запорожскимъ не чинено договоровъ, но сам хан розсужая і видя неправду в томъ, чтоб подданый противъ пану своему мѣл повстати, и тому таковому е. к. в-ва дѣлу какъ нельзя быти (614) в нелюбви у всѣхъ монарховъ, вложился в то ханъ Крымскиі, и за нимъ Хмельнитцкимъ е. к. в-ва просилъ, чтоб е. к. в-во ему Хмельнитцкому і всему войску Запорожскому многие ихъ злости отпустилъ. І в то время он Хмельнитцкиі с каковымъ смиреніем и слезами при нозех е. к. в-ва лежалъ! И тое его смирение было волчье, а слезы были крокодиловы. Но, е. к. в-во, милосердный государь, ему Хмельницкому ко своему К. В-ва маестатови приступити изволилъ. І в ту пору не было тамъ никакова прилѣрья, токмо было об(ъ)явление ласка и милосердия е. к. в-ва, и токмо было тамъ всѣмъ от е. к. в-ва Хмельнитцкому злостей и неправдъ забвение, и то есть в соймовой напечатано констутуцые. И е. к. в-во, имѣя и ко подданым своимъ милосердное сердцо, не токмо о помщеніі не мыслилъ, но с великого милосердия своего клейнотом шляхетцкимъ его Хмельницкого украсил, и староство ему Чигиринское дал,—только б (615) он Хмельницкиі по прежнему в послушаніі у е. к. в-ва и у всеѣ Рѣчи Посполитые учинился.

И тае таковое е. к. в-ва добродѣтельство не долго в серцы своемъ хлопскимъ он Хмельницкиі держал. Вновь(ь) возвратился к прежним злымъ своим дѣлам, и всегда большую собѣ у е. к. в-ва нелюбовь і вражду дѣлая, здрады [2]) чинячи и Рѣчь-посполитая к немалым и многимъ коштомъ приводячи,—для того что Рѣчь-Посполитая многихъ ратных людей збірает и ховаетъ; Не билъ челомъ он Хмельницкиі е. ц. в-ву, чтоб е. ц. в-во по первомъ челобитью его Хмельницкого под свою высокую ц. В-ва руку приняти не изволилъ, или о том Ц. В-ва не просил, чтоб Е. Ц. В-во вспоте вложил,—чтоб ему Хмельницкому разгнѣваный маестатъ е. к. в-ва молити было мочно. И то он для того не чинил, что бусурманов радою своею на государства е. ц. в-ва наводил для лупов и грабежов, чтоб с тѣх грабежов и лупов была хану Крымскому (616) заплата. Но он Хмельницкиі того ж хана Крымского со всѣми ордами [3]) спровадил [4]) под Берестечко. І в ту пору самъ Богъ справедливый на то над крестопреступником объявил, что он видя только е. к. в-ва потугу, немало в трикратной битве погубивъши людей, самъ с ханом и со всѣми ордами безстыдно с поля утекъ, і вспять не оглянувся аж в Крыме. И в то время он Хмельницкиі казаков и простое поспольство в ребеллею през потуги поганскую татарскую изневолилъ и оных в таборе отбежал. І в то время всѣх людей в таборе будучихъ мочно было е. к. в-ву снести. И какъ с табору они казаки утекали, такъ ж мочно было е. к. в-ву на них казаковъ наступить

[1]) В ориг-: бумагу. [2]) Ориг.: здравы.
[3]) В ориг.: ардами. [4]) В ориг.: спродавил.

и всѣх выкоренити. Но какъ [1]) потомъ ратные [2]) люди корунные и в. к. л. под Бѣлою Церковью были собралися, и тѣ е. к. в-ва ратные люди вновь их ребеллизантовъ окрестъ оточили, і в тотъ час он же злый [3]) человѣкъ к прежнему своему (617) вымышленному притекъ смирению,—вновь е. к. в-ва гетманы и комисары над нимъ милосердие учинили, вновь он же крестъ целовал на послушание и на розорение дружбы з бусурманы, и недостоин себѣ быти многих щедрот ласки е. к. в-ва под заборовымъ обьявленое почиталъ.

И какъ тое ж ласки под Берестечком пострадал и тое велие милосердие злостей его Хмельнитцкого еще не задержало. Но он, жестосердый человѣкъ никакие причины маючи до того, с ордами татарскими на е. к. в-ва часть ратных людей, которые в купу под Батогом собраны не были, войною наступилъ, и тѣх всѣх ратных людей, а с ними гетмана погубилъ. А над тѣми людьми, которые живо з битвы побраны были, подлуг воли своея тиранско глумился. А что большая,—николи же слыханая рѣчь—онъ Хмельнитцкиі людей в полон на онѣчасъ от крымцовъ взятых з дороги у них Татаров, окупая тѣх людей тиранско мордовал и окрутно смертью при своих очах губити (618) велѣлъ, а имянно; людей в знатной фомилиі урожоных и Рѣчи Посполитой добре заслужоных. И какъ они крымцы от нѣкоторыхъ людей наших, с ними, Крымцы [4]) в дружбе будучих, пытани были, для чего б ему Хмельницкому таковое тиранство чинити изволяли,—на то тѣмъ людемъ нашимъ Крымцы такой ответъ дали: что коли б онъ Хмельнитцкиі будучи бусурманиномъ, по бусурманску — не по християнску крестъ целовалъ, и на тот часъ оному б на такое тиранство они Крымцы не изволили; но коли он Хмельнитцкиі бусурманомъ будучи крестъ целовалъ по християнскиі, і в тот час мы, Крымцы его Хмельнитцкого за крестопреступника не имѣли, и того ему тиранства чинити допущали. И был ли бы Хмельницкиі инаково учинилъ,—и сами б его крымцы на шаблях рознесли.

И с тѣх мѣръ какъ мочно вѣрити, что онъ о вѣру воюетъ для того, что он такое множество людей греческого закону в руки бусурманские подал, и ихъ тысещами татаромъ гнати и брать позволилъ? И с тѣхъ побраных людей нѣ кождый ся (619) возвратит во своя, потому что нѣ кождый мает ся чимъ окупити; и уже тамъ в неволе не токмо вѣры забудут, но от самого Бога отступят, а имянно женскиі чинъ, и тые дѣти, которые еще в суполномъ не суть разуме, и которые еще в вѣре не добре утвержены были. И такое множество тот жестоковыйный и нерассудный человѣкъ людей християнских римское и греческое вѣры на души и на теле убилъ. І мочно ж му будетъ вѣрити, что онъ злый человѣкъ от (!) вѣру воюетъ? І вел. гос. вашему, Е. Ц. В-ву, надобно б уважить,—достоин ли есть тот человѣкъ е. ц. в-ва улитования и милосердия? Достоин ли есть того высокого, с которыми вы, Ц. В-ва в. и п. послы, приѣхали—среднидства [5]).

И ц. б в-ву высокимъ разумомъ своимъ разсудить то,—кому паче и множае повиненъ: брату ли своему е. к. в-ву, который такие великие от одного зрайцы вора терпитъ безчестья (620), такие великиі досады поноситъ, таких многихъ, ратных людей с немалым коштомъ Рѣчь Посполитая ховает? Или тому зрайцы, который пана своего и Бога здрадилъ. Который не о вѣре, но против вѣры воюет, и который Евтропию всю поганству в подданство привести обещаетъ? И сему б и над е. ц. в-вомъ от поганцов бусурманов с соединенными гултяеми и ворами с поганы учинену быти мочно было!

Но по братцкой любви и дружбе е. к. в-во не возбраняетца приняти таковаго среднидства, которое б с славою и честью е. к. в-ва быти могло. І в томъ е. к. в-во быти (!) ц. в-ва от вас, великих и полномочных пословъ, чтоб вы, ц. в-ва в. и п. послы, грамоту от Хмельницкого е. ц. в-ву паданую ука-

---

[1]) В ориг. «кать». [2]) В ориг. «рытные».
[3]) Ориг.: «злые». [4]) В ориг. «крымца». [5]) Себто посередництва.

зали, чево он Хмельнитцкиі в той грамоте требует, какъ сл упокоряетъ, и какими мѣрами милосердия (621) ищет. Поистинне бо не от подданого милосердия требующаго, но от пана проступному подданому, статья даваномъ быти подобаетъ.

А что вы, ц. в-ва в. и п. послы, требуете от нас, к. в-ва панов рад і врадников, чтоб при показаніі ласки и милости тое, которую е. к. в-во имъ, Черкасомъ под Зборовомъ учинил, они ж черкасы захованы были,—и о том уже мовить нельзя. Потому что тое всѣ что под Зборовым сталося, что для нихъ Черкасов под Бѣлою Церквою учинено было,—уже тѣжь Черкасы стратили :под Берестечкомъ ласку зборовскую, а под Ботогом—ласку белоцерковскую стратили. Для того что он Хмельницкиі, забыв милосердие от е. к. в-ва ему Хмельницкому учиненого (!) с ханомъ и со всѣми ордами на маестат е. к. в-ва войною порывался, и что под Батогомъ гетмана с-щастью е. к. в-ва (622) ратных людей снес противно крестному целованью, под Зборовомъ и под Бѣлою Церковью учиненому.

А что вы, ц. в-ва в. и п. послы, видя и разсуждая неизглаголонныя злости і воровства того вереломного зрайца і всего войска Запорожского, отступуете всѣхъ нашихъ статей Зборовских, а держитеся одное только статьи о вѣру греческого закону, и на то мы к. в-ва панове рада і врадники такъ вамъ, ц. в-ва в. и п. посломъ, отвещаем; Хоть в. гос. нашему, какъ монарсе и королю, е. к. в-ву, не должно и неповинно б было оправдатися о томъ, что вь е. к. в-ва государствах дѣтца, никому бо немочно есть в чюжомъ государстве государствовати и того истезати, что к нему не належит, потому что и е. к. в-во не испытует, что ся вь е. ц. [1]) в-ва дѣтъ. Хоть е. к- в-ву подлинно вѣдомо (623) есть, что въ е. ц. в-ва государствах одна была греческого закону прежде вѣра, а ныне многие люторями (!), кальвины и их зборы в государствах е. ц. в-ва знайдуютца; но е. к. в-ву то не рупит(!), потому что е. к. в-во до того ничего не належит и никакими мѣрами в чюжие государства не вступается, а остерегаетъ вѣчное докончанье. Но е. к. в-во по братцкой дружбе и любви кь е. ц. в-ву о томъ объявляетъ, что е. к. в-во Черкасомъ под Зборовом того не обещал, что б только сама Русь в не унѣи будучья в господарствах е. к. в-ва заставати мѣла, но позволилъ обоему духовенству, чтоб о томъ меж собою помиралися. И какъ кого е. к. в-во заставлъ, такъ кожного по правомъ и свободомъ его заставуетъ.

И в ту пору какъ е. к. в-во государемъ стался, е. к. в-во однакова крестъ целовал тѣмъ всѣмъ, которые до того належат, к всѣмъ тое что имъ належит здержуетъ, кресть целовалъ всѣмъ обывателемъ греческого закону: в унѣи, и не в унѣи будучимъ ничего е. к. в-во не унял. Обое сторонѣ потому ж застают какъ здавна были и какъ их к. в-во застал и какъ имъ кресть целовалъ. И будет ли б на то е. к. в-во, чего ц. в-ва вы в. и п. послы требуете—изволилъ, и то б было противно пред се взятому хотѣнию е. ц. в-ва. Потому что е. ц. в-во по братцкой любви і в той мѣре е. к. в-ва сумнѣне остерегаетъ. И коли б е. к. в-во позволилъ на то, чтоб только тѣ, которые не суть в унѣи, заставали в государствахъ, не здержал бы е. к. в-во крестного целованья (625) тымъ, которые суть в унѣи с римскимъ костелом католитцким.

Не присягалъ е. к. в-во Жидом, которые по словесы вас, ц. в-ва в. и п. пословъ, у всѣхъ народовъ християнскихъ в гнушаніі суть, и которыхъ е. к. в-ву з государствъ своихъ изгнати мочно и вольно, Не присягал и тѣмъ, которые Бога в Троице святой единого не признаваютъ. Не присягал хлопомъ и простого стану людем, над которыми людми по правомъ К. П. і в. к. л. панове ихъ власть имѣютъ жития и смерти ихъ. Но е. к. в-во крестъ целовал народови шляхетцкому, и тымъ присягал, которые глас вольный имѣютъ обирати панов и королев своихъ. И меж обывательмы греческого закону много есть шляхты, врадников и сенаторов, которым на соймахъ и соймикахъ вольно

[1]) в оригі к.

говорити. И они б шляхта (626) не стерпѣли б молчати, коли б какое гонение вѣры дѣялося. И до того ничево хлопомъ не належить и належати не мочно.

И с тѣхъ мѣр е. к. в-во жадной сторонѣ никакие чинит кривды: что при унитахъ было, и то при нихъ застаетъ и заставати будетъ. А что при не унитах, и то при них заставати будет. А будет ли какая меж ими учинитца ссора, и ту ссору права разсудит, и по тѣмъ правамъ всякъ при своемъ заставается. И такъ с повелѣния е. к. в-ва, мы, к. (в-ва) панове рада і врадники К. П. и в. к. л., ц. в-ва вамъ, в .и п. посломъ, объявляемъ, что в великомъ то подивленье намъ, к. в-ва паном раде і врадником, что вы, ц. в-ва в. послы, какъ сами вы ж ц. в-ва в. послы перед нами к. в-ва паны радами (627) и врадниками признали,—дерзнули сте въ е. к. в-ва государствах не по должести своей посолской привилея церковные, присягу е. к. в-ва и пакта с Рѣчью Посполитою постановленые, и иные права Р.П. служачия и спрытовати и разсмотряти. Из оныхъ доводити, будто какое вѣры греческого закону дѣется утѣсненья.

Но то все е. к. в-во братцкою къ е. ц. в-ву покрывая дружбою и любовью, а к прежнимъ возвращаяся дѣломъ, какъ мы к. в-ва панове рада і врадники, ц. в-ва вас, в. и п. пословъ, пытали, маете ли какие средни [1]) среднидства своего, и какими мѣрами ему к. в-ву крѣпко и безпечно б было, собрав такихъ многихъ ратных людей, и на немалое пособие Рѣчь Посполитая вытягнув нынешнее время военной порѣ полезное (628) на сторону отставати?

И будет ли на тые статьи и сродки он Хмельнитцкиі не изволитъ е. ц. в-ву слова не здержитъ, и коли е. к. в-во тое все, что б е. к. в-ву помочно быть могло,—стратилъ за хитростями того злого человѣка, и про тую таковую шкоду и страту изволил ли бы е. ц. в-во довати е. к. в-ву помощи на того вѣроломъного неприятеля.

И на то нам, к. в-ва паномъ раде і врадникомъ К. П. і в. к. л., ц. в-ва вы, в. и п. послы, никакого отвѣту не дали. Но того у нас, к. в-ва панов рад і врадников, вы ж ц. в-ва в. и п. послы, истезали, что ц. в-ва вамъ, в. посломъ, вольно было ц. в-ва дворянина к Хмельницкому послать, дая знать о томъ, о чемъ с нами, к. в-ва паны рады і врядники, ц. в-ва, вы, в. и п. послы, говорили. А на то жадного обовязку и крѣпости намъ, к. в-ва паномъ раде и врадникомъ, вы ц. в-ва в. послы, дати не хотѣли, чтоб дале намъ. к. в-ва паномъ раде и врадникомъ, в томъ чинить было надобно, коли б онъ ребелизантъ Хмельнитцкиі на томъ, что (в) посреднидстве е. ц. в-ва обещал: е. к. в-ву вѣру и ц. в-ву слова, и е. к. в-ву вѣру не додержалъ. І в томъ тѣж е. к. в-во вы ц. в-ва в. и п. послы словомъ своимъ не задержовали, чтобъ е. к. в-во с радными людьми [2]) своими противно неприятелеви ити не мѣл.

Что мы, к. в-ва панове рада і врадники, до е. к. в-ва донеслі и о томъ оповедели. И на то (ва)мъ ц. (630) в-ва в .и п. посломъ отвѣт чинимъ таковой: Что вел. государь нашъ, е. к. в-во, какъ и сперва такъ и тераз, любительно примуют брата своево в. г. вашего е. ц. в-ва братцкую в томъ дружбу и любовь. Пойдетъ с своими ратными людьми против неприятелеви. А для братцкой къ е. ц. в-ву дружбы, будет ли они ребелизанты подданые по правде е. к. в-ву упокорятся ружие покладутъ, городы отворотят, и жадного противного насильства е.к. в-ва чинити не будут, Польских Черкасов на свое се помѣсья розведут,—і в тот часъ е. к. в-во ихъ Черкасов ани [3]) забият а никакие кривды [4]) чинити не велит; но какъ милосердый отецъ к милосердию своему ихъ Черкасов пригорнет, и о таковой своей к. в-ва воли е. к. в-ва выдати универсалы велит.

А с стороны посыланя е. ц. в-ва дворянинъ от вас ц. в-ва, в. и п. пословъ к Хмельнитцкому, и то будет ли е. к. в-ву доведетца учинити, чтобы то не было с уимъствомъ чести и достоинства е. к. в-ва, коли б в своимъ к. в-ва государстве от своего к. в-ва боку посломъ чюже земскимъ, хоть любимого брата своево

[1]) Себто середники, засоби.
[2]) Людьми повторено.
[3])В ориг.: а они. [4]) В ориг.: кривцы

ц. в-ва гонца к подданому своему хлопу здрайцы послати изволил,—и о том к. в-ва мы панове рада і врадники е. к. в-ву объявимъ, Но какъ е. к. в-во любительно то восприял, что е. ц. в-во в то дѣло вложился, такъ и е. к. в-во того желает, чтоб е. ц. в-во прежде сразумѣвъ его а Хмельнитцкого (632) повиновение и смирение, на какое се забирает,—про тое повиновенье е. к. в-ву вѣдомо учинил. Для того что тот здрайца не по правдѣ но по хитрости смиряется. Потому что е. ц. в-во за средника, а туретцкого царя, присягу уже ему царю на подданство учинив, принимует за заступника. О семъ ц. в-во вамъ, в. и п. посломъ, в отвѣте был Станболы листъ оказаные і выпис(ь) з него даный, что (не) токмо онъ самъ Хмельнитцкиі, но полковники по слове его побусурманились и на подданство присягнули на том, что все войско Запорожское в послушанні царя туретцкого быти мает. И ныне он же Хмельнитцкиі імѣя у себя пословъ турскихъ для взятья от всего войска послушенство, в чемъ уже чернь постегла се (!), и больш ему Хмельнитцкому не вѣрит. И для того тая ж чернь удается до е. к. в-ва (633) прося милости, чтоб она ж чернь не доставалась в неволю поганскую. И про то б вамъ ц. в-ва, в. и п. послóмъ уважить, какою правдою тотъ ребелизантъ обходитъ се. А уважив ц. б в-ву донести, чтоб е. к. в-ва и е. ц. в-ва честь през такового выкрутного и строптивого неприятеля не была заведена.

А е. к. в-во по братцкой дружбе любительно примет то в. г. вашего, е. ц. в-ва средництво. Только б в. г. вашъ, е. ц. в-во, вѣдомо е. к. в-ву учинил о повиновеніи и смрении войска Запорожского. И только б вел. гос. нашъ, е. к. в-во, от в. г. вашего е. ц. в-ва, былъ укреплен в томъ, что будет ли онъ Хмельнитцкиі слова и крестного целованья не издержит,—чтоб е. ц. в-во его Хмельнитцкого е. к. (634) в-ву конать допомоглъ, и какъ общего неприятеля со всѣми его другами побеждати обще сь е. к. в-вомъ изволилъ.

Не перекает тому е. к. в-во, дабы вы, ц. в-ва в. и п. послы, ц. в-ва дворянина послали от себя к Хмельнитцкому, якоже сте сами требовали. Либо не видит е. к. в-во дабы каково добро оттоле итти мѣло, ино хотя всему миру явити, якоже любовь братцкую ц. в-ва величает.

И того прошения ц. в-ва, которое через вас в. и п. послов за непокоривыми поддаными е. к. в-ва приносит не отметает, и милость подданымъ своимъ, аще ли по истинне смирясе, о чемъ уже первее реклося,—любви ради братцкой е. ц. в-ва сотворити хочет. Дабы и тому врагу Хмельнитцкому немочно было болие до ц. в-ва притекати и ложно повѣдати, какъ бы вѣра греческая в государствах е. к. в-ва гонение терпѣло и еѣ ради кровь християнская поливалася литво. Того е. к. в-ва не требуетъ и не зритъ, с каковою бо то пользою было.

Ино сего не возбраняетъ, аще ли хочете ино се изволяетъ, дабысте ц. в-ва дворянина к реченному непокоривому врагу гослали. І в то время е. к. в-во до е. ц. в-ва пошлетъ своего посланника с посланником вашим, дабы е. ц. в-во сразумѣлъ, ащели воистинно тотъ ворогъ смиряется і какими бы образы приняти хотѣлъ, умоляючи за такъ великие проступки свои к. в-во пана своего и каковы бы среднидства имѣлъ ко утещению дѣла того и каково бы извещение было мошно, когда вѣроломный непокоривецъ не восхощетъ стояти ходатойству ц. в-ва. И аще восхотѣвши якже к. в-ву вѣры, такожде и ц. в-ву слова не додержить.

А то все того ради к. в-во изволяет, дабы вы, в. в-ва в. и п. послы, без дѣла оттоле не от'ѣзжали, до чого сте от ц. в-ва отзывалися, и дабы ся тот посланникъ коварствомъ и прельщениемъ хитроумного Хмельнитцкого присмотрил. Но понеже ц. в-ва вы , в и п. послы разсмотривши проступки того вора Хмельнитцкого, якоже прелести с умалениемъ до е. ц. в-ва удался помовляючи, какъ бы вѣра греческая в государствахъ е. к. в-ва тесноту и скорбь терпѣла, усмотривши и се, яко не о вѣре брань дѣетца, понеже тотъ же непокоривецъ не токмо костелы римские каѳолические, но и церкви закону греческого и монастыри огнем палит и разоряет, тот же сосуды (637) и чаши, Богу освященные в руки поганом, хритияне во пленение такожде поганское предает, какъ се то широко и пространно

показано. И якоже многими краты крестного целования е. к. в-ву не додержалъ, а самъ себе обусурманилъ, и прелестне до ц. в-ва, дабы за нимъ ходатайствовалъ, удавшися,—Турчина за покровителя примуетъ. Ономужь на покорения и подданство през посланцов своихъ кресть целует. И хана кромского на государства к. в-ва воводит. Что все разсмотривши, не достойным его быти разумѣете тое милости е. ц. в-ва. И якожь посылати до него, такожде і в среднидство вкладатися не хочете, зряще се извѣстно, яко не токмо к. в-ва, но и ц. в-ва ѣсть прельстителемъ і врагомъ. И обещаете сие все истинно явити е. ц. в-ву.

О чемъ (638) какъ е. к. в-во ничтоже разсуждаетъ, такожде и сего по любве братцкой е. ц. в-ва надѣется якоже противко тому к. в-ва и своего ц. в-ва врагови повстакет, и из(ъ)явится миру, яко гнушается прелесными и неповинуючимися паномъ своимъ поддаными. Про што ц. в-во и вы в. и п. послы общего ради смирения и любве додержите того, что сте дней прошлых на розговорахъ обещали: якоже е. ц. в-во отступит помылок в титлах, аще ли к. в-во милосердие над поддаными своими сотворитъ. Понеже в тѣмъ волю е. к. в-ва познаваете, неупрекостоячи при семъ, дабы уния или соединение вѣры отнютъ искоренено было. И босему неудобно есть быти и было бы то не по крестьному целованью е. к. (639, в-ва, которой унитомъ и не унитомъ клялся есть. И требовати сего, дабы унѣя, которая при греческомъ законе едину и не роздѣлную вѣру вселенскую каѳолическую церковью римскою маетъ—искоренена была, ничто же есть иное, токмо требовати, дабы стародавная греческая вѣра в государствах ц. в-ва искоренена была. Понеже е. к. в-во ничто же не отоймуетъ ни унитомъ, ни неунитомъ, и при сем застаютъ и зостанут, что повсегда имѣли. Повнемълите убо, аще престущающихъ речей требуете. И аще ли по статьямъ вѣчного доконченья а ще се есть равная измѣна, которой за прописки в титлех насильно желаете, видящи яко славе и чести монарховъ с честию божиею равно быти не мочно.

Что все аще вы, ц. в-ва в. и п. послы, ц. в-ву оповѣсте, дастъ Господь Богъ и иные многие образы (640) на умирение того дѣла, и содѣлает, како се дѣло безо всякого труду обоихъ вел. государей и государствъ совершено будет.

Далі йдуть: «Статья про прописки вновь сысканые» (лл. 640—643).

«Статья про обидные дела» (л. 643—645).

«Статья про заповедные товары» (лл. 645—648).

### V. *Цар виповідає війну Польщі, 31 с. с. грудня 1653 р.* [1])

Милосердия ради милости Бога нашего, в них же посети нас востокъ свыше, воеже направити ноги наша на путь миренъ его убо Бога нашего, в Тройце славимого милостию, Мы, (повний титул) брату нашему наяснѣйшему і великому государю Яну Казимеру, бож. мил. (повний титул), и. ин.: киевскому, волынскому, подольскому, смоленскому, подляшскому, черниговскому, полотцкому.

В нынешнем во 162 году писали к нам, в. г. к нашему ц. в., вы братъ нашъ, наяснѣйший в. г., в. к. в., в грамоте своей з гонцом своим с Ондрѣем Казимером Млоцким, подстолим ошмянскимъ, дворянином покоевым в. к. в., что памятно вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., какъ мы, в. г. н. ц. в., на многих посольских розговорах о прописках с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны в нашем ц. в. имянованье і в титлах учиненые истязались. И какъ вы, брат нашъ, в. г., в. к. в., брацкую дружбу і любовь исполняя тѣх всѣх обвиненых людей, выдав манъдаты на сойме по правом коруны польские и великого княжества литовского и по проступкам ихъ судили, и нашему ц. в. в том будто довольно учиняли. Также будто и с нашей ц. в. стороны в вашем, брата нашего, в. г., в. к. в., имянованье и титле прописки и безчестья учинены, і в том будто вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., по многим с нашими ц. в. бояры из думными людми вашихъ,—брата нашего, в. г., в. к. в., великих послов и посланниковъ розго-

[1]) Польські дела, 1653, № 11 л. 92—112.

ворамъ исполненья не учинено. Но и нынѣ ж в нынешнем въ 1653 году, какъ присыланъ к вам, брату нашему, в. г., к вашему к. в. с нашею ц. в. грамотою нашъ ц. в. гонец под'ячей Іван Внѳантѣевъ, а на той нашей ц. в. грамоте на подписи к в. к. в. имянованью—«брату нашему»—не написано. О которой прописке намъ в. г., нашему царскому величеству, вы братъ нашъ в. г. в. к. в. не для того объявляете, чтоб за то казни или наказанья хотѣли, но для того, чтоб и с нашей ц. в. стороны також прописки чиняца, которые б с обѣихъ сторон добрыми мѣрами докончены быть могли.

И мы в. г., и. ц. в , вам, брату нашему, в. г., в. к. в.,

В договорных статьях наших ц. в. великихъ и полномочных послов боярина и намѣстника Нижнево Новагорода Григорья Гавриловича Пушкина с товарищи с вашими, брата нашего, в. г., в. к. в., паны рады коруны Полские і вел. кн-ва Литовского, прошлого 158 году написано, что тѣхъ всѣх про нашу ц. в. честь обвиненых людей, которые в росписи от нихъ великихъ послов имъ паном раде поданы, на соймъ позвать и на сойме (надп.: «по правом корунным і великого княжества литовского) і против конституцыи 1637 году осудя и по проступке и смертью, хто достоен казнити при наших ц. в. послѣхъ или посланниках, которыхъ мы в. г. по обещанию вашею, брата нашего, в. г. в. к. в., грамотою для обличенья виноватыхъ с прописными листами пришлем.

І в прошлом во 161 году, мы в. г. наше ц. в. по обвещанию вашею, брата нашего, в. г. в. к. в. грамотою, для совершенья тѣхъ дѣл посылали к вамъ, брату нашему, в. г., къ Вашему к. в., на соймъ нашихъ царского величества посланников: дворянина и намѣстника боровского Офонасья Осиповича Прончищева да дяка Алмаза Іванова, чтоб вы брат нашъ, в. г., в. к. в., за безчестье отца нашего блаж. пам. в. г. ц. і в. кн. Михаила Федоровича всеа Русиї самодержца и многихъ государствъ г(осу)даря и обладателя и за наше, в. г., нашего ц. в., безчестьѳ по договору исправленье учинили. І вы, брат нашъ, в. г., в. к. в. и паны рада и вся Рѣчь Посполитая на том сойме при наших ц. в. посланниках над тѣми обвиненымі людьмі по договору исправленья, казни и наказанья никому не учинилі. Да не токмо что над винными казни не учинили, и на соймъ многих тѣх винных людей, до которых по договору дошлі вины смертные, самих не поставилі, а ставились за них наемные ябедники и отговаривались (зач.: бездѣльем. надп.: «неправдою»)—чего было и слышеть не годились. А по договору над тѣми обвиненымі людьмі исправленье учинить было на сойме при тѣхъ наших ц. в. посланниках. И вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в., и паны рада на тот соймъ тѣхъ винных людей поставить не велѣли для того что нехотя по договору исправленья учинить по прежнему. И тѣхъ наших ц. в. посланников, не учиня при них никакого исправленья, отпустили без дѣла.

И после того присылал к нам ,великому государю, к нашему ц. в., вы, брат нашъ, в. г., в. к. в. послаников своихъ Альбрехта Пецлавского да Христопа Униховского, а с ними присылалї с сойму на тѣхъ подданныхъ своихъ за нашу государскую честь обвиненых людей з декретом. І в томъ декрете к прямому исправленью ничего не написано, и многие винные люди от видѣ своихъ мимо всякие правды учинены свободными. А на которых на худых людей (зач.: «от четырех сотъ винных», надп.: «от многих») только на двенатцать человекъ вина положена. І про тѣх в том же декрете таково баззазорно написано: гдѣ онѣ и живы лі или померлі, про то цмъ и самимъ невѣдомо. А которые в лицах лутчие люди: сенаторы и сенаторские дѣті, а вина до них дошла больши тѣх худых и невѣдомых людеї вины, и тѣ учинены от винъ своихъ свободными.

Да мы ж, в. г., и. ц. в., исполняя вѣчное докончанье и ожидая с. вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны исправленья, в прошлом во 161 году посылали к вам, брату нашеѵу, в. г., к вашему к. в., наших ц. в. великих и полномочных послов: боярина и намѣстника великопермского князя Бориса Александровича Репнина Оболенского с товарищі, чтоб Ваше к. в., памятуя вѣчное

докончанье и посольские договоры и соймовые уложенья, конституцию, велѣл в тѣхъ вышеимянованных дѣлех исправленье учинить. І вы, брат нашъ. в. г., в. к. в. в томъ дѣле правды никакие не показалі ж, а паны рада в отвѣтѣх нашимъ ц. в. великимъ посломъ говорили и называлі то дѣло, что онѣ говорили о нашей государской чести, малым дѣломъ и смеяся. И тѣм они отца нашего, бл. пам. в. г., его ц. в., и насъ, в. г. наше ц. в., обезчестили и поставили то великое дѣло ни во что. А которые листы писаны и после того нам в. г., нашему ц. в., с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны, к нарушенью вѣчного докончанья з безчестьем, и тѣм виннымъ людем за их вины по тому ж казни не учинено также, какъ и за прежние прописки. И не учиня ни в чемъ исправленья и поставя такое великое дѣло ни во что ж,—тѣхъ наших ц. в. великихъ и полномочных пословъ отпустили без дѣла.

Такъ же и иные многие неправды с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны, починены —противны вѣчному докончанью, о которых подлинно об'являли тѣ наши ц. в. вышеимянованые великие и полномочные послы вашимъ, брата нашего, в. г., в. к. в., в отвѣтехъ паномъ раде. А исправленья в томъ ни в чемъ не учинено ж.

Да мы ж в. г., наше ц. в. вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., объявляемъ, что и после отпуску тѣхъ нашихъ ц. в. великихъ и полномочных пословъ в грамоте, какову прислали к намъ в. г., к нашему ц. в., вы братъ нашъ, в. г., в. к. в., с нашимъ ц. в. гонцомъ с под'ячимъ с Иваномъ Внифантьевымъ в наших Ц. В. титлах не написано—«обдорскаго». И намъ в. г., нашому ц. в., то в великое подивленье, что с вашие брата нашего в. г., стороны не токмо что в прежних прописках исправленье учинено, но і вновь безпрестанное намъ, в. г, нашему ц в., с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны в прописках, не памятуя вѣчного докончанья, безчестье чинитца.

Да і в (зачерк.: «той же», надп.: «нынешней») вашей, брата нашего, в. г., в. к. в., грамоте написано к нашему ц. в. лицу непристойным обычаем, бутто мы в. г, наше ц. в. на многих посольских договорах (попр. «разговорех») о прописках (надп.: «учиненых») истязались; и такъ написано безчестя нас в. г. Мы, в. г., сами на посольских розговорех не бываемъ, а говорят і договоры о всяких наших государственных дѣлех чинят наши ц. в. бояря и думные люді і великие послы и посланники с вашими, брата нашего, в. г., в. к. в., паны Рады Коруны Польские і в. к. лит. и с великими послы и с посланники. Да и у всѣх великих государей християнских и бусурманских того не бывает, чтоб сами великие государи на посольскихъ разговорахъ бывали. А какъ в той же вашей, брата нашего, в. г., в. к. в. грамоте дошло до нашего кор. в-ва имяні, и тут написано, что о прописках же, которые будто учинились с нашие ц. в. стороны, разговоры были с нашими ц. в. бояры и з думными людьми у ваших к. в. великих послов и поланников, а не такъ что сами в. к. в. на посольских радговорах были. И-то знатно, что намъ, в. г., нашему ц. в., то написано безчестье с умыслу, а ваша, брата нашего, в. г., в. к. в., честь остережена.

И такие многие с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны неправедные дела, которые чинятца к нарушенью вѣчнаго докончанья, Богъ свыше вритъ и мститель будетъ.

А гонца вашего к. в. Андрея Казимера Млотцкого мы, в. г., наше ц. в., пожаловав нашимъ ц. в. жалованьемъ всѣми отпустить к вам, брату нашему. в. г., к вашему к. в. не задержавъ.

Писанъ в государствия нашого дворѣ в царствующем граде Москвѣ лѣта от создания миру 7162-го декабря 31 дня.

Припись після тексту: «162 г. декабря въ 30 д. Сеѣ грамоты, государь, царь і великий князь Алексѣй Михайлович всеа Русіи і великиі государь святѣшиі Никон, патрїархъ московскиі і всеа Русіи слушали в передней полате за столом. А праздновали в тот день Ѳилиппу Митрополиту. А бояря и окольничие и думные люди слушали всѣ в золотой палате того ж числа в стол же. Писана

на середней бумаге с каймою и с фигуры по прежнему. Подпись на загибке под печатью думного діяка Алмаза Іванова такъ же, какъ і в грамоте слово в слово. Печать под кустоднею. Писал Пимин Іванов. Справливали діаки думной Алмаз Іванов и Іван Патрекѣев грамоты и подписи сами и написано справчиво—л. 1і2.

Пам'ятна запись дякам і царська грамота у Вязьму воєводі від 31/XII 7162 року про відпуск «в Литву» гонця Млоцького через Вязьму «за рубеж по прежнему обычаю» л. л. 113—114.

## ДОПОВНЕННЯ

Друковано сей IX том «Історії України-Руси» більш як два роки: перші глави віддано до друкарні в вересні 1928 року, а сі коректи ще читаємо в грудні 1930. Весь сей час шла неустана робота над вишукуваннем і обробленнем матеріялу про сю велику добу — як у нашій академічній лябораторії, так і поза нею. Богато з того своєчасно введено на відповідних місцях до тексту і приміток, але дещо прийшло вже по видрукованні; дещо з приготовлених доповнень з ріжних технічних причин непопало на своє місце. Я тут подам дещо з сих доповнень.

До ст. **60**. Після того як перші глави були вже видруковані, дійшли до наших рук статті чеського орієнталіста Яна Рипки про листуваннє Хмельницького з Портою, опублікованні в ювілейнім збірнику Z dějin Východní Evropy a Slovanstva, присвяченім Я. Відльові і випущенім на його ювілейне свято в листопаді 1928 р:. Z korespondence Vysoke Porty z B. Chmelnickym (346—370) і Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit B. Chmelnicki (с.481—498). (Хоч німецька стаття мала служити за резюме чеської, але в дійсности чеська стаття має характер тимчасового комунікату, а німецька, в три рази більша, написана пізніше, являється основною публікацією).

Автор займався обслідуваннем турецького копіярія університетської бібліотеки в Ґетінґені, знайшов у нім копії 7-ти листів царгородського дивану до Б. Хмельницького з рр. 1650—5 і 3 листи до П. Дорошенка; з них опублікував в сих статтях лист султана з дня 12 шабана 1060 р. (10 серпня 1650 р.) — подаю його в скороченню:

«Копія височайшого листу, що має бути післаний від падішаха до теперішнього козацького гетьмана.

«Пихо володарів народу Месії, вибраний з могутних між Назареями, гетьмане війська Запорізького[1]), — Богдане Хмельницький — дні твої нехай скінчаться щасливо!

«Одержавши височайшого сього листа, аби ти знав, що писанне ваше, писане до нас через одного з визначних ваших людей . .[2]) на засвідченне вашої пошани й щирости, за помічю божою і голови пророків Магомета дійшло до блаженого порогу і міцних воріт наших. Писанне се було переложено за османським звичаєм і принесено могутними нашими візирами і радниками на ступені нашого трону.

«Наше височайше і світохоплююче знанне проникло в зміст його і все вами подане до відомости війшло в свідомість нашого духу.

---

[1]) В оригіналі «Сари-Камиш»-Жовтий Очерет, як в туренько-татарській номенклятурі називається Запоріжжє. Про се Hammer, Geschichte d. Osmanischen Reiches V с. 578—80, Смирнов, Крым. ханство с 549.

[2]) імя пропущено.

«Вже давніш давали ви знати, що війшли в добре порозуміннє з його високістю ханом кримським Ісламъ-Ґіраєм, щирим і вірним слугою нашого вічного порогу і трівкої династії, і тим способом віддали деякі послуги моїй високій державі. Держали твердо на узді козаків і пильнували, щоб у межах наших добре захищених країв ніякій місцевости не було ніякої шкоди. (Тепер?) повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою. А що наші височайші двері і блаженний цісарський поріг отворені для ворога і для приятеля, коли вони заявляють бажанне вірно і щиро служити, то і се ваше проханне вислухано, і ми вас у підданство прийняли, а посол ваш, що потерся лицем до нашого височайшого стремени, відзначений кафтаном (qaftan).

«Про се посилається вам нинішнє височайше писанне. Одержавши його (знайте), що поскільки з усієї душі й щирого серца бажаєте заховувати своє підданство нашому могутньому і щасливому дворові, ваше стараннє не буде відхилене; а фальшивим відомостям ворогів ніякої віри ні значіння не буде надаватись. Ви ж старайтесь однодушно і пильно виконувати підданські обовязки, аби мати імя і честь між иншими народами назарейськими».

Аналізуючи сю копію автор звертає увагу на дві обставини. По перше — на сій копії значиться, що се проект листа, і хоч ніщо не показує, аби проект сей зістався тільки проектом, і нема на копії помітки про те, що лист зістався не відісланим, як се буває в иних випадках, все таки нема повної певности, що сей лист був гетьманові післаний. По друге — хоча в збірнику листи йдуть в хронольоґічнім порядку, лист сей стоїть після листів з вересня і жовтня 1650 р. Се підсуває гадку, що в даті, може бути, зайшла помилка, і лист в дійсности належить до нізнішого часу. Але аналізуючи історію зносин Порти з Україною — головно за матеріялом Жерел т. XII (с. 494), автор кінець-кінцем вважає за правдоподібніше, що нинішній лист фактично був принесений гетьманові в липні 1650 р. посольством, що мало авдієнцію у нього 30 липня, і 12 Шабана — се «антедата», як він висловлюється: оригінал, мовляв, пішов з датою раніпою.

Розбираючи при тім, доволі побіжно, турецькі грамоти привезені Унковским, проф. Рипка висловляє такий свій погляд, що надрукований в Актах Ю. З. Р. VIII лист Бекташ-аґи і «т. зв. III лист Мурад-баші» (себто властиво другий з листів Мурад-баші, надрукований в Актах) належать до одного часу — до квітня або початку травня 1650 р. Потім Осман-аґа привіз «т. зв. другий лист Мурад-баші» (себто перший його лист надрукований в Актах під № 2), і з ним разом иний лист Бекташ-аґи, що до нас не дійшов. «Хм. відповів на се (листом виданим в Актах VIII) і нарешті післав своїх послів. При кінці липня прийшов у відповідь на се цісарський лист, що його Хм. прийняв з рук чауша Османа» (с. 484).

Єсть в сих словах деяка непослідовність; коли приймати, що лист султана 12 шабана було відповіддю на листа Хм—го, висланого після одержання листів Бекташ-аґи і Мурад-баші при кінці липня, то він мусів бути привезений Х—му в осени, і тоді дійсно лист султана був писаний пізніш ніж 12 шабана. Але я думаю, що пересилки між Чигрином і Царгородом були часті в тім часі, і коли лист 12 шабана був справді післаний, то він був відповіддю на якесь раніше посольство Хм—го. Слів його листу: «до тыхъ часъ писаньевъ нашихъ не посылали» не треба брати буквально, на букву перекладу неможна посилатись ніяк; і слова значать, що Хмельницький не посилав послів останніми часами, тому що не мав під рукою «лутчих послів», але тепер ласка цісарська його осмілює, і він посилає кого може. Ся ласка султанська була переказана йому в листі

Бекташ-ага, про султанський лист не згадується, і його посольство 30 липня не привезло очевидно, — як я то зазначив в тексті.

Ставити лист № 3 перед № 2, як то робить проф. Рипка, я не бачу причини, і його здогад, що Мурад-баша се Кара-Мурад-баша, великий візир від 31 травня до 7 серпня 1650, признаюсь, мене дивує, бо ж у листі № 2 Мурад-баша виразно називає себе очаківським беєм.

До ст. 135—7. В випуску за червень 1930 р. приніс Archiv Orientalni Чеськословенського орієнтального інституту в Празі другу студію проф. Рипки про кореспонденцію Порти з Хмельницьким (Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnyćkyj, ст. 262—283). Вона займається турецькими листами посольства з ребіу-ль-еввель 1061 р. в звязку з появою першої половини сього мого тому, власне отсих сторін 135—7. Автор спиняється на сім куріозним епізоді[1]), що тільки тут туркольоґія довідуються про видання султанської грамоти з ребіу-ль-еввель, і подає оригінальні турецькі тексти з сього посольства:

а) султанську грамоту з копії гетінґенського копіярія, згаданого вище.

б) грамоту вел. візиря Ахмеда до гетьмана—з оригінала Музея Чорторийських у Кракові.

в) султанську грамоту до хана в сій справі—з гетінґенського копіярія.

Всі три в факсиміле, в сучасній транскрипції і в перекладі.

Копія султанської грамоти в гетінґенськім копіярії (затитулована як «копія височайшого письма н а п и с а н о г о[2]) до козацького гетьмана») не ріжниться від оригіналу виданого в Памятниках; та ж дата: «початок місяця ребіу-ль-еввель 1061». Проф. Рипка відзначає одну неточність в моїм переказі сього листу на с. 135: султан посилає гетьману не «парадну одіж і шубу соболину», а одну тільки «парадну одіж». Неточности в сім місці має і старий польський переклад і новіший—Гаммера, як показує проф. Рипка. В султанськім листі мова не про дві річи—одіж і шубу, або кафтан, а про одну тільки «оксамитну одіж», і вираз оригіналу sefaser означає не соболину шубу, як перекладав Гаммер, а оксамитну одіж (Ehrenkleid aus Brokat).

Лист вел. візиря дуже многословний, переповнений стиєтальною фразеольоґією, в скороченім перекладі виглядає так: «Приятелеві нашому, гетьманові війська Запорізького (Жовтого-Комишу—Сари-камиш) Богданові Хм., славі князів християнських (народу Месії), вибраному серед володарів Ісусових, правителеві державних справ громади назарейської, відзначеному повагою і гідністю (і. т. д.).

«Пересилаючи сердечний привіт приятельськи подаю до відомости, що ваші дружні й покірні писання до могутнього падішаха, до вашого приятеля (себто візиря) і до всеї старшини (Generalstab, chaq aghalary) великої держави, з рук Ооман чауша, виправленого разом з вашими посланцями, по призначенню одержані й перекладені. Ви висловили в них вашу покору—пишете, що далі з усім військом Запорізьким (Сари-камиш) пробуваєте в непохитнім підданстві падішахові і тішитеся, що його величність—як свідчить пересланий з тим Оман-чаушем височайший лист і наше приятельське писанне, зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство (Knechtschaft).

---

[1]) Я торкнувся його і висловив міркування про потребу організації туркольоґічних українських студій в статейці: З приводу листування Б. Хмельницького з Портою, що вийшла в «Україні» в книжці за серпень 1930 р.

[2]) Як бачимо, тут єсть ріжниця від стилізації титулу попередньої копії з 12 шабана (розуміється, я суджу тільки з перекладів проф. Рипки).

Далі висловили ви прохання, щоб ми (в. візир) і далі вставлялися за вами (перед султаном) як буде до того нагода. Але, приятелю мій, і перед одержанням вашого листа, сей ваш приятель (в. візир) і вся старшина (Generalstab) при кожній потребі поручала вашій величности вас і все ваше військо (клопотались за вас). Короткий зміст ваших тепер одержаних листів також подано до стремени падішаха, і все що ви заявляли про вашу покору і приязнь і писали в справах вашого війська і про ваших ворогів—все се подано до відомости, з усякою старанністю, так що височайше, світ обхоплююче знанне (султана) всі подробиці вашого становища обняло і обхопило.

«Крім того і вищезгаданий Осман чауш все устно йому від вас доручене подав до відома і пояснив.

«Згідно з вашим бажанием, висловленим в вашім покірнім листі, вислано від високого Султанства до його високости світлійшого хана височайшого листа і в нім дано височайшу заохоту, щоб коли в таких обставинах був помічений якийсь рух против вас з боку Польщі, аби він в разі потреби поспішив вам в поміч з Татарським військом, що гонить ворогів, і приложив старання коло охорони від біди (від польської сторони). Також і від отсього вашого приятеля (в. візиря) написано (до хана) приязного листа такого ж змісту, і в нім виразно сказано, що буде даний (ханові) височайший наказ (ferman), аби він був готовий в потребі в поміч вам. Крім того послано такі ж накази і побудки (від в. візиря) до начальників і емірів в Аккермані й по инших тамошніх місцях, і в них дано їм до відома, що виданий буде височайший наказ, аби вони були готові з усім своїм військом, щоб у потребі, за попереднім наказом поспішити всім у поміч вам. Так і знайте! Коротко—доки ви, згідно з вашою заявою будете в вірнім підданстві сій могутній Порті, певно будете тішитися спокоєм у всіх випадках, під тінню Султанства і охороною його величности.

«Писали ви в присланім покірнім листі, щоб не давано віри, коли б хтось прибув сюди з польської сторони і обмовляв вашу персону і фальшиво вас удавав. Але доки ви будете вірним слугою падішаха, і вашій послушности і льояльности не буде нічого бракувати, таким непотрібним словам не надаватиметься ніякого значення ні віри. Щодо сього будьте покійні в своїм настрою і серці!

«А що тепер, як ви писали, відбуваються польські соймові і сенатські засідання, в котрих і ваш делеґат присутний, то як тільки він вернеться, ви всі принесені ним відомости негайно сюди пришліть з своїми послами, як належить вашій вірности. Боже заплати вам за неї. Все чого ми сподіваємось від вас, нашого приятеля,—така вірність і правдивість, яку ви виявляєте.

«Потім як ми представили і описали його величности передане вами, вашому щиро покірному і вірному підданству висловлено повне височайше довіррє, і на сій підставі його вел. падішах звелів, щоб ваших посланців, скоро тільки вони прибудуть, не затримувано, і його слуга, вищезгаданий Осман чауш щоб вертав назад до вашого краю з устними виразами приязни. А щоб скріпити підставу вашої послушности і відновити одіж вашого щирого настрою, зволив він (султан) дарувати вам один з своїх особливо цінних парадних одягів, що з згаданим Османом чаушем і послано. Коли він прибуде, маєте ви з пошаною сю прислану вам дорогоцінну цісарську одіж стрінути, прийняти і на себе взяти. А на доказ прихильности і відданости вашої сьому порогові щастя, згідно з вище сказаним, ваших послів не затримуйте, як вони прибудуть, але всі правдиві відомости, принесені ними з Польщі разом з іншими подробицями ваших справ спишіть на листі і сюди надішліть. А вам—як і іншим християнським володарям, дано

буде докладне договірне письмо від високого Султанства з ясно виложеними обовязками і умовами».

Далі йде многословне потвердженне, щоб усьому переказаному через Осман чауша, з окрема запевненням в приязни гетьман і військо вповні вірили, і його назад з своїми послами відправили. «Коли ж би ваші посли, що мають сюди прийти, в момент приходу Османа-чауша вже були вислані, то прийнявши листи і устні відповіди, спішно вишліть його за вашими послами і дайте змогу їх догонити». Потім, приписки очевидно:

«Згідно з вашим писанням післано тверді побудки також (від в. візиря) воєводі молдавському. А Османові чаушові згідно з вашим проханнєм буде показана честь, се знайте певно! А тепер вам подаровано від султанської величности дорогоцінну одіж. А сей ваш приятель (в. візир) дарує вам керею (kereke, Mantel)—прийміть її ласкаво. Будьте певні, що за божою волею, поскільки ви будете вірні нашому падішахові, і далі буде вам велика ласка його! А поза тим—«мир тому, хто йде за правильним проводом». В благополучнім місті Констатнинії, найменший з слуг Ахмед-паша».

Як бачимо, лист дати не має і нема ніяких поміт ні на нім, ні на двох польських копіях, що переховуються в тімже музеї Чарторийських. Проф. Рипка кладе його на ребіу-ль-еввель 1061 р., з ріжних міркувань,—найважніше з них, що імя Ахмеда мали три візирі з часів Б. Хмельницького: Ахмед Газар-паре 15. IX. 1647—7. VIII. 1648, Мелек Ахмед 5. VIII. 1650—21. VIII. 1651, Тархунджі Ахмед 19. VI. 1652—20. III. 1653. Сей останній скаржиться гетману в листі 23 грудня 1652, що відколи настав він на уряді, не було від гетьмана послів, тому треба вибирати між літом 1649, часом Мелек-Ахмеда і першими місяцями 1653 р., з них на гадку автора найкраще підходить ребіу-ль-еввель 1061 р.

В сім цілком можна б було бути певним, якби мати текстуально польський переклад сього листу, що Буцінский цитує (ст. 124—5) як «копію листа Меліт-Ахмета 1651 р.», за вязкою Кор. Метрики. кол. Арх. Иностр. Дел. Хоч переклад Буцінского значно відбігає від ориґінала, як його перекладає проф. Рипка, проте нема сумніву що се той сам лист, і коли він справді в тій вязці позначений 1651 роком, то певно, що він належить до посольства ребіу-ль-еввель 1061. За сим промовляє й те що в листі Ахмед-баші до гетьмана про вісти з польського сойму говориться в подібних виразах як і в листі султана, до хана,—а ся «копія височайшого листа до татарського хана»—з гетінґенсьекого копіярія має докладну дату—початок ребіу-ль-еввель (10) 61. Починається компліментами ханові за його вірність і прихильність, далі підносяться його заслуги в приведенню до підданства Порті козаків: «Завдяки справедливости і повазі вашій [1]) бунтливі [2]) козацькі ватаги вже давніше опамяталися й переконалися, що найкраще для них бути в підданстві нашого порога. По повороті ж їх послів, що прийшли до нас в супроводі вашого чоловіка, прийшло отсе надавно їх писаннє з заявою підданства, і ясно видно, що вони з цілого серця обома руками тримаються за нас (вл. за обрубець нашої поважної сили). Ласка ж наша ллється богато на приятеля і ворога, а особливо велить нам клопотатися про тих, що удаються з приязню і під-

---

[1]) В тексті: «іль-хана», се титул хана; говориться про нього в третій особі замісць другої.

[2]) «Звані aq»—проф. Рипка поясняє, що тут гра слів—слова «ак» супротивний, непокірний і ак—білий, назва ріки Богу (пор. у Смирнова с. 584)

данством до нашої держави і виявляють свою охоту нищити її ворогів. Тому й тобі [1]) доконче треба взяти їх під свою оборону. З сим і посилається се поважне наше писання, аби нагадати слова вірша: «Початок обовязує» [2]), а самє щоб не бракувало ваших відомостей про Польщу, щоб збирались відомости про їх безсовісні рухи і згадана (козацька) ватага і наші границі ісламські були захищені (від Поляків). По отриманню (сього листу) треба щоб око і ухо ваше завсіди було чуйне на польську сторону, і як одержите відомости про їх сойм що тепер відбувається, ужийте найкращих засобів щоб відвернути шкоду з їх сторони. А коли б вони мали вирушити против сих козаків що заявили себе підданими нашої високої держави, всяко постарайтеся, щоб побідні татарські дружини, як вітер швидкі, покарали їх більше ніж коли небудь. Бо охорону томошніх границь від німсти і лукавства нікчемних ворогів за поміччю божою і чудзми його пророка ми доручаємо й лишаємо вашому гострому розумові, відвазі й енергії». Наступає стилістичне закінченне.

До ст. **270—1**. Два листи в справі перепуску козаків через московську територію видав недавно І. П. Крипякевич, в львівських «Записках» т. 150 с. 88—9 з оригіналів Білгородського столу, ст. 323, л. 470 і 471. 23 травня ст. ст. «Іван Шохов» наяснѣшого в. г-ря Яна Казимера, і. м. короля полского» і т. д. «полкувникъ наказный, висланый от его м. п. Мартина Небабы, полкувника чернѣговского», «на пограничє на Сивер на залогу», пише з Почепа воєводі брянському, кн. Великому Гагину, з козаком Іваном Бугаєм і тов., що посилаються «из Почепа за рубиж для дѣла любовной милости мирного посельского договору и вѣчного докончення из войском Запорозким: из его милостю Богданом Хмелницким гетманом и всѣм Колом Рѣцерским». Просить його «ведле приказу в. г-ря», «с. цар. в-ва землею по рубѣжемъ препустити до Рославля из вуйском». — «А мы в его царскуй землѣ найменшой кривды, на полушку не учиним хрестянум. И посторе дросимо со всѣм войском препустѣти, и през того ж Івана во всем отписку пати козакум нашим, и отписку давшѣ, вцѣлѣ за рубижъ отпустити до всего войска Запорозкого». З другого листа, писаного 26 травня вже «из табору под Ишовим», той же «Шохов» відповідає воєводі на запитанне його, прислане йому тогож дня з воєводськими посланцями, «як скоро має йти військо Запорізьке через рубіж уїздом Бранський». «Шохов» дякує за згоду, при тім очевидно висловлену, і обіцяє повідомити, як скоро одержить наказ до походу від гетьмана—котрого очевидно тепер зараз повідомить, що границя відчинена—коли може йти?—«Що мы зо всѣм войском Запорозким єдностайне за любов такую бюм чолом, а вашѣм хрестяном порубѣзкимъ мы жадной наименшой крывды не учинимъ, бо у нас заказ єсть велик из войска Запорозкого ссоры и задоры не велѣтъ чинит в его царскоѣ землѣ. Як мы схочем итит до Рославля, то я знат дам во город Бранскъ тои ж годины, як указ будет от **государя нашего** его милости пана Богдана Хмелницкого гетмана, из Войска Запорозкого».

До ст. **282**. Реляції Мясковского королевичеві Каролеві-Фердинандові з-під Берестечка в оригіналах недавно дістались до бібліотеки Осоліньских: року 1925 вона закупила вязку документів з колишнього архиву королевича, і в ній знайшлися 23 листи А. Мясковкого, від 16 травня до 23 серпня, 11 листів Ремігія Пясецкого реґента коронної

---

[1]) Знов в третій особі-«ільханові».

[2]) Проф. Рипка толкує так: як ханові належить ідея—привести козаків під охорону Порти. прищіпити їм туркофільську політику, таку політику і далі він мусить вести.

канцелярії (брата біскупа Павла, звісного історика) від 8 травня до 12 липня, і 3 листи Криштофа Рупневского, військового краківського від 31 травня до 12 червня. Тамже 15 штук зізнань ріжних козацьких і татарських, ріжні листи і реєстри, все на 35 картках, мабуть переслані королевичеві при реляціях—на них написи: «від Мясковского з-під Берестечка, доручено в Уяздові» (резіденція королевича). Про се тимчасове звідомленнє Каз. Тишковского, кустоса бібліотеки, в видавництві Silva Rerum, 1928, ч. 10—12—зідбитку він був ласкав прислати мині сього року (1930). Коли сі матеріяли будуть скатальоґовані і стануть приступні для відвідувачів білбіотеки, треба буде на підставі сих ориґіналів пройти фактичну історію Берестейської кампанії і провірити цитати, взяті з копій сих реляцій і документів.

До ст. **386**. Сей текст ркп. Осол. виглядає як скороченнє ширшого тексту, що з копії Кор. Метрики кол. Архива Иностр. Дел опублікував свого часу Буцінский в перекладі (ст. 126). Він не має недорічностей зазначених в тексті Осол., Буцінський датує свій текст кінцем вересня, місця написання не зазначає. Але і «кінець вересня» дата не дуже підхожа, і компліменти нуреддін-султанові за показану ним відвагу в усіх битвах також не дуже підходить до ситуації. Не маючи тої копії Кор. Метрики в повнім тексті, трудно судити, наскільки вона певна, і коли певна—чи належить до осени 1651 р.

До ст. **414—5**. Матеріяли віднайдені В. Д. Юркевичем весною 1930 р. в актах Приказного столу (стб. 281) дають можливість ще тісніше звязати масову еміґрацію української людности за московську границю з розвкартированнєм польського війська за Дніпром. Сотники Дзіковского, чи «Дзіки» як він сам себе називає в чолобитній 24 березня с. с.: «Я Иванъ Дзика полковникъ чернѣговский») розповіли в московськім розряді так: З чернигівським полковником Іваном Зітковским (так!) прийшли козаки і селяне з Чернигова, Батурина, Борзни, Ніжина, Сосниці, Нового Пісочина, Конотопа, Бахмача, Івангородища і з сіл, що до тих городів належать, «тому що наступили на них Поляки, а гетьман Б. Хм. їх Полякам видав, за них не стоїть і війська не збирає, а городи Чернигів, Батурин, Борзну, Ніжин, Сосницю, Пісочин, Конотоп, Бахмач, Івангородище з уїздами відступив Полякам: від Переяслава до Конотопу, і тепер до тих городів прийшли Поляки і козаки (Черкасы), побивають уїздних людей, а гетьман Б. Хм. стоїть собі з козаками в Чигрині, як і перед тим» (с. 208—9). Перші відомості про прихід на московську землю масового еміґранта з Сіверщини путивльські воєводи вислали цареві 25 лютого (6 березня н. с.): «Черкасы переходчики» заявили їм, що козаки і селяне в великім числі перейшли границю і стоять на р. Клевени; на розпити вони оповідали, що «бѣгают от изгоненія Поляков» і йдуть під Сівськ на роботу в будах (л. 195—6). Матеріял сей буде використаний в праці В. Д. Юркевича «Українська еміґрація на Схід і заселеннє Слобідщини за Б. Хмельницького» (вона вийде не в «Студіях» до історії України, як проєктувалось, а окремою книгою, мабуть з кінцем 1930 року).

До ст. **429—30**. В турецькій хроніці Наїми єсть звістка про посольство від козаків, що своїм змістом дуже підходить до плянів весняної війни 1653 року. Під місяцем ребі-уль-ахиром 1063 р., що відповідає березневі 1653 р., він записує прихід чотирьох послів від козаків, що вступили в підданство ханові; гетьман повідомляв султана, що він з ханом збирається походом на Польщу і просить прислати йому корогву і барабан—на знак ухвали Портою сього походу, і позволити при тім зайняти землі на границі Молдавії—прислати йому султанську грамоту на се володіннє. Обміркувавши сю справу в дивані послів покликано на авдієнцію, наділено їх кафтанами і об'явлено волю султана: гетьманові дається грамота, барабан і корогва, але в Молдавію вступати йому не дозволяється:

васальним володінням його грамота признає тільки землю де живуть козаки—Найма II с. 386, у Гаммера Gesch. des Osman. Reiches вид. т. III с. 409. Смирнов, Крым. ханст. с. 549.

Біда тільки, що місяць березень не підходить до сеї звістки, ми сподівалися б, з огляду на українські відносини, місяця травня, або навіть поч. червня. Але ж осторога Порти козакам, щоб вони не вступали на молдавську територію може нам пояснити, чому гетьман і хан так здержливо обійшлися з Лупулом після Батозького погрому. Грамота післана гетьманові від султана в справі його претенсій на молдавське пограниче—се мабуть те що лежало під ноголосками, мовляв султан просив гетьмана завоювати йому Камінець (вище с. 444): грамота могла інтерпретуватися так що султан доручив Хмельницькому забрати від Польщі Подністрове.

До ст. **461—3.** Копію сеї реляції Потоцкого (в німецькім перекладі) Йорґа знайшов з датою 11 листопада 1652 р., і видав її уривок в Acte, с. 215—6; текст дуже близький до того, що в Th. Eur., але з помилками.

До ст. **474** і **484—5.** Бізаччіоні дуже докладно спиняючись на пізніших заходах Лупулового конкурента Георґіци Стефана і його союзників коло союзу з Яном-Казимиром проти аґресивних плянів Лупула, представляє так, що в їх руках було перехоплене листуванне Лупула з Хмельницьким, і на підставі його вони представили Янові-Казимирові, мовляв Лупул договорився з Хмельницьким відібрати від воєводи Матвія Валахію, а від Ракоція Семигород, з тим щоб Валахію взяв Тиміш, а Семигород син Лупула, і так в-чотирьох вони утворять сильну державу, una potente monarhia (с. 399).

До ст. **478.** Вираз анонїма, що Тиміш перед весіллем «пив в вікні димну табаку» —бентежив попередніх істориків своєю нібито незвичайністю, але вповні відповідає фразеольоґії того часу: Німці середини XVII в. про куренне тютюну висловлювалися власне так, що його «пють», а не «курять», як стали говорити потім. В німецькім тексті— soff Rauchtaback; польський вираз виглядає як буквальний переклад такого виразу: хоча німецький текст, пересланий Адерсбахом був перекладом з польського, але в польськім обіході видимо перекладали німецький вираз.

До ст. **570.** Оповідаючи про похід Лупула против союзників, що закінчився його погромом під Тирґул-Фрумос, Бізаччіоні, каже що з ним було 2 тисячі козаків під проводом полк. Носача, і сі козаки майже всі погинули в битві, не хотячи тікати. Б. Хмельницький, почувши про сей погром і облогу Сучави, вислав на поміч 16 тисяч козаків. Стефан і його союзники, щоб не допустити сеї помочи, вислали військо на Україну і зруйнували Ямпіль. Але Тиміш таки прийшов на виручку тещі з 12 тис. козаків і невеликою скількістю Татар (aliquanti Tartari).

До ст. **585—592.** Бізаччіоні, коротко згадавши про смерть Тимоша від гарматної кулі (с. 407) також розписується на тему нечуваної розпусти, що викликала загальну ненависть до нього. Уже раніш, мовляв, підчас першого походу в поміч тестеві, Тиміш викликав серед людности велике невдоволенне своїми насильствами (insolenze insupportabili), тепер же його смерть викликала серед обложених в Сучаві неменшу радість як і серед тих що її облягали. Бо сей розпустник безчестив усіх дівчат що були з його тещею, так що в фортеці не лишилося майже ніодної не рушеної його насильством і ненаситною розпустою. Коли тещі хотіла його онамятати, він відповів, що незадовго він зробить з нею те саме, що і з иншими, бо знає певно, що його батько теж не марнує часу з його жінкою. Отже не було тепер ока, яке б заплакало з причини його смерти, хоч він тепер терпів страшні муки, так що, можна думати, ще перед смертю почув себе в пеклі, а мертвий так розпух, що ніщо з одежі його тестя не можна було натягти на його тіло.

«Тому що в фортеці богато згинуло в тих приступах, і недостача припасів швидко зростала, між військом почало зростати велике непорозуміннє і замішанне. Козаки по смерти Тимоша вибрали иншого провідника званого Stepicha (Степича?), але сей вибір не зробив кінця замішанню, бо инші хотіли йти і віддатись під владу і опіку короля, проклявши час, коли Богдан вивів їх з послуху і з трівкого спокою; инші чекали, що фортеця піддасться Стефанові, одержавши від нього свободу йти куди схочуть, й инші пристануть на се. Але княгиня (жінка Лупула), довідавшись про такі наміри, кликала старшину і переконуючо просила не лишати її—показувала листи Хмельницького, що він обіцяє скору і безсумнівну поміч, і вираховувала, що ся поміч може прийти дуже скоро. Коли ж ті стояли на своїм—що вони не хочуть за той час загинути з голоду, а коли їм вже судилося згинути з руки неприятеля—хочуть згинути не жебраками, а відважними вояками, скінчилось на тім, що звернулась вона до вимовнішого посередника—золота, що й осягнув звичайний ефект: козаки згодилися зістатися поки надійде поміч від Богдана. А той справді виконав обіцянку, вислявши з полк. Богуном велике військо, щоб воно йшло до Сочави. Воно пішло, але почувши в дорозі про смерть Тимофія, все військо збунтувалося—казали, що вони охоче пішли ратувати сина свого гетьмана (generała), але коли се не вдалось, вони не хочуть битися за своїх сусідів тою зброєю, котрою билися за свою свободу: нема їм діла ні до Василя, ні до його доньки, що повдовівши може вернутися—бо не має нічого у козаків. Богун пробував їх загамувати, але його намовляння тільки гірше дражнили їх, і щоб не привести до ще гіршого розруху, він погодився за волею всіх вернути назад».

Розповівши останню пробу козаків пробитися з окопів—таку ефектовну, але кінець кінцем невдалу, Візаччіоні оповідає про місію Маховского: він пробував намовити здатися на ласку короля княгиню, потім козаків—ті терпіли велику нужду, живилися шкірою здохлих коней, і вже хилилися до згоди, але княгиня вночи одержала листа від чоловіка, що запевняв її в скорій помочи, а той що привіз того листа запевняв, що Татари теж уже рушили в поміч. Але молдавські бояре, що сиділи в облозі з княгинею, бачучи таку пригоду, завязали переговори з воєводою Стефаном і договорилися про своє піддання; при тім і козаки заявили згоду вийти з своїх окопів, з тим щоб їм дали волю. Тоді мовляв і княгиня мусіла згодитися на капітуляцію.

В тім наступає оповіданне про Конецпольского і Сапігу, що бачили її в сей мент—як то широко розповів в своїй реляції Доні, і подаються умови капітуляції козаків. Б. додає, що коли їх після сього закликали йти до королівського табору, козаки відповіли, що капітуляція їх до сього не обовязує, і через те Маховскому робилися потім докори, що не вмів відповідно вистилізувати того капітуляційного акту. Як день виходу козаків подано 12 жовтня (с. 410).

До ст. **649**. Серед актів 1669 року (Малор. Приказу стовбець № 5882/17) виявилися ріжні фрагменти справи Посольського Приказу про місію Бутурлина, а саме: начерк царського указу—рід інструкції—котру далі подаю в цілости, реєстри соболиного фонду посланого для роздачі, накази воєводам щодо спішного пересилання вістей місії, чотири одписки Бутурлина з днів 25 грудня, 20, 22 і 26 січня, що відповідають стор. 191—9, 249—250, 262—5 і 265—8 друкованого статейного списку: зміст їх з невеликими відмінами (див. вище стор. 744) відповідає текстові друкованого звідомлення, але коротший і тому інтересу не має. Тутже переклад гетьманового листа 21 с. с. грудня—надрукованого з іншої копії в Актах X с. 198, листи гетьмана і Виговського з Корсуня 15 с.с. січня—згадані вище на с. 778, і лист Карач-бея, пересланий від гетьмана разом з сими листами, з помітою, що в Москві їх одержано 31 січня.

Начерк указу:

«Указал государь:

Хмельницкого посланника отпустить, а дать ему (зачеркнено: твоего, дописано своего) государева жалованья против прежних.

К Хмельницкому указал государь послать своего государева жалованья (зач.: шуба) с орезѣю бархатъ золотной на соболях с ожерельем собольимъ, какъ дѣлается у орезѣи, 2 алыма (застіжки) низаных и спод кромѣ ожерелья въ 300 рублев. Соболей на 1500 руб.

Сыну его Тимофѣю соболей на 500 рублев.

Выговскому собольми на 500 ж рублевъ. Да Выговскому ж тайно собольми ж на 200 (зач.: 300) рублевъ». Далі реєстр для иншої старшини як у X т., с. 141. Після сього:

«Писать в наказ. Приѣхав боярину итить в соборную церковь.

А ѣхать в Киев і к Хмельницкому от себя послать, чтоб приѣхал в Киевъ (зач: В Киеве приводить...)

В больших городѣх приводить боярину с товарыщи. А в ыные городы посилать стольников и дворян.

О Крымском говорить Хмельницькому, чтоб Крымской с ним был, и от него не отступал. И Хмельницкой учнетъ буде за то иматца, что Крымской (зач: И будет Хмельницкой учнет говорить, чтоб ц. в-во к нему Крымскому послал своих поминков) от него не отступит и на государева недруга станет с ним вмѣсте помогать,—і евоза то похвалить. (Зач.: А будет учнетъ) говорить, чтоб ц. в-во послал ево (!) и от себя на то уговаривал, чтоб онъ от него, Хмельницкого не отступал, ь поминки б к нему послал,—и боярину (зач.: и Василью) послать от себя.

А будет Крымской у Хмельницкого, и боярину (зач.: послать от себя х Крымскому) поговоря з гетманом і учинить смотря по тамшнему дѣлу.

(Зач.: о людех) О государевых ратных людех, гдѣ имъ (зач.: стоять) быть—договоритца с ним.

А будет король отступил, говорить о том, чтоб государевых ратных людей до весны въ их городы не посылать» (лл. 49 і 50).

До ст. **733**. Поки що ми можемо констатувати, що весною 1654 р. ходили упертi чутки, що Богун не зложив присяги царевi, і такого переконання кінець кінцем набрали і в Москві. З приводу листів писаних до Богуна з польської сторони цар наказував гетьманові привести його до присяги, тому «что он, полковник Иван съ тобою гетманомъ и съ иными товарищи съ полковники при нашем... боярине при В. В. Бутурлинѣ съ товарищи у присяги не былъ» (Акты X с. 570, див. нижче с. 839). Можливо, що так воно і було. Богун до Переяслава не приїхав, замість нього записали Івана Федоренка, а самого його привели до присяги пізніше, літом 1654 р. (коли і як зложив він присягу, се так і лишилось невідомим, але цілком правдоподібно, що без присяги його не лишили, як що він її не зложив своєчасно). Інше толкування було б те, що я дав у своїй статті надрукованій в «Докладах»: що все було одно непорозумінне: Богун не складав присяги першого дня, але зложив скоро по тім і його приписали під іменем Федоренка. В кожнім разі про те щоб Богун відмовлявся присягти цареві, , не говорить ні одно вірогідне джерело, хоч така версія здавна й досі держиться в літературі (пор. Липинського Україна на переломі с. 163).

До ст. **916**. Невеличка студія про Данила Грека, або Данила Калугера, як його називають, з'явилася по видрукованню сеї частини праці: Данас Феденко, З дипльоматичної

діяльности Данила Грека—Праці Українського Високого Педаґоґічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Науковий Збірник, том I під заг. ред. д-ра В. Симовича, 1929 (фактично з'явився в 1930). Не заглублюючись особливо в деталі діяльности Данила, автор головно характеризує його як грецького, чи балканського патріота, що безповоротно звязав надії визволення своєї батьківщини з долею України і послідовно в усіх зовнішніх змінах служив інтересам Запорізького війська (тим автор пояснює неприхильний відзив Ліліекрони—що Данило служив інтересам не шведським, а українським, хоч рахувавсь уже в шведській службі).

До ст. **1099**. Проф. Рипка каже (с. 497), що ся грамота султана, дотована у Костомарова місяцем вереснем (XIV с. 611—на якій підставі, Костомаров не пояснив, і не назвавши ближче того стовбця чи звязки архиву загран. справ, де він її знайшов, позбавив пізніших дослідників можливости провірити його звістку)—в обслідуваним ним турецькім копіярії ґетінґенського унів. (114—117) має дату «кінець рамазана 1065», себто в днях від 27 липня до 3 серпня 1655. Відомости зібрані у мене на ст. 1097—8 промовляють за те, що грамота була виставлена о який тиждень раніш, коло 18 липня, а принесена гетьманові в вересні.

До ст. **1110**. П. Феденко в цитованій студії про Данила Грека (с. 445) ототожнює сього Івана Петровича з Іваном Тафралі, чи Тафларі; справа вимагає перевірки: дивно тоді було б, що в царських інструкціях в справі його убийства (с. 1205) він зветься так, а не Тафларі, як звичайно.

До ст. **1134**. Книжний український варіянт «байки Б. Хмельницького» одмітив І. П. Крипякевич в книжці: «Иѳіка іереполітика или філософія нравоучительная», в розділі: «Другъ примиренный» (I вид. 1512 р. л. 104)—Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. 68, «Варіянт байки Хмельницького».

До ст. **1282**. Шведський король був збентежений, що Данило Калуґер, повернувши від гетьмана, завів мову, щоб Краків віддано казакам, аби лекше їм було держати звязок з Шведами. Король в сім часі готов був віддати Ракоцієві все воєводство Руське і Белзьке—боявся тільки, щоб якось не образити козаків. Кракова теж добивався всіми силами Ракоцій, тому жаданне Данила показалось неймовірним, і Карло-Ґустав доручив своїм послам Штернбаху і Велінґу делікатно вивідатися, в ніякім разі не виявляючи самої справи—чи Данило міг мати таке доручення від гетьмана, чи говорить від себе (лист 15 жовтня, Transsylvania II с. 179, виїмки в Архиві III. VI с. 171). Штернбах підтвердив сі сумніви короля—тамже с. 264.

До ст. **1432**. Зацитований тут лист гетьмана до мунтянського воєводи з 18 (28) червня має в собі дещо цікаве, що варто одмітити. Насамперед титул гетьмана: Bogdanus Chcnielniczki clementia divina generalis dux exercituum Zaporoviensium. Далі радість висловлену ним з природу присланих від воєводи відомостей про перемогу Венеціян над Турками: «Тішимося разом з вами і покладаємось на божу поміч і ласку, що дасть ще кращі успіхи, як можуть принести користи християнству і піднести православну віру». По повороті посла з Царгороду гетьман обіцяє зараз повідомити, з чим він повернє. «Ми ж викликавши все військо в поле, перед усім чекаємо певної відомости від кримського хана, через посланого туди посла, і як тільки її одержимо, скличемо тут раду і порадимося, що робити в потребі і (куди) рушити військо».—Monum. Hung. XXIII с. 529.

До ст. **1434** ряд. 5 знизу: Конспект Шебеші, що він мав говорити сприводу наступу турків на Семигород:

Підчас неприсутности нашого пана хочуть Турки конче завоювати Єне. Нехай пішлють якусь поміч, хочби навіть тільки тисячу козаків—аби тільки чутка про се пішла.

«З огляду що тіга темешварського баші виговорився перед моїм чоловіком про їх намір захопити Єне, то союз заключений моїм паном з гетьманом вимагав би, щоб було післано козаків, хочби 2 тис., аби то між люде пішло, поки прийде поміч з нашого війська. Бо вони (Турки) мають на поготові артілєрію і припас і чекають тільки кінця байрама, на найближчий новий місяць рушать безумовно».

Наступають ріжні звістки з Ракоціевої кватири, про погоню Поляків, потім:

«До Казимира прибув татарський посол, що хан не може прибути до нього, бо се дуже далеко, треба перейти великий степ, тому нехай (Поляки) зійдуться під Камінцем і там порозуміються. Союз з Поляками він (хан) заховує, і коли вони туди не можуть прийти, то баші зроблять діверсію на Семигород.

«І про се треба говорити з Виговським: коли Татари не зважаться розірвати з козаками—з огляду що у них єсть твердий намір обсадити Єне, що ми маємо думати, чи вони (козаки) нам поможуть?» (Листок писаний рукою Шебші між його записками—Monum Hung. XXIII ч. 313).

До ст. 1460. От се оповіданне Янчиньского: «Війська наші сходилися, з фронта наступав на неприятеля гетьман з Любомірским, праве крило шарпав Чарнецкий, ліве Саніга з Литовцями, а з тилу—казали—йде найясн. король. Так прийшли під Жовкву. Тут (Ракоцій) поставив на переді Угрів, Валахів, Волохів, семенів, а ззаду козаків аби стерегли вози: було тих возів іще не мало, і він хотів їх перевезти через болота. Але Чарнецкий, післявши 4 хоругви, примусив неприятеля спішно перейти болото, погубивши богато возів. Вони рушали відти на Куликів—де багнисті луки, і козаки, покладаючись на се стали пілити між собою здобичу, але Чарнецкий зараз вислав 4 хоругви й їх стурбував. Сі 4 хоругви вже мали побіду в руках, але козаки поправившись несподівано поновили наступ, і ті мусіли відступати. Чарнецкий вислав в поміч ще 4, але й сполучившися разом вони неспроможні були витримати силу козацьку і їх розмах і почали мішатися, аж патер Ястрщемский, єзуіт, крикнув до них, аби спамятали предківську відвагу і вдарили на неприятеля ще раз. Хтось з товаришів відізвався на се: «Слухаємо, отчеѣ»—і обернувши корогви вони вдарили на неприятеля, відбили вози і транспорти, самих не то що заганяють в болото, але до схочу рубають, так що як би ніч не зайшла, вже думали піддаватись. Лишились їм ще в дорозі до Глинян переходи через часті багна під Магеровим, і тут надибавши їх Чарнецкий пустив на Ракоція всю силу яку лиш мав. Тут не можучи битись неприятель мізерно йшов під шаблю—бо утечі боронило непрохідне болото. Тільки ніч припинила наступ Полякам і дала ратунок неприятелеві.

«Так він добився до Тернополя, і тут Чарнецкий сподівався затопити Ракоція в непролазнім болоті. Та поганий Подьдобовский промостив йому стежку через багна і позволив відійти ціло. Але почалось невдоволенне на Ракоція серед козаків: нарікали на свою кривду, що Угри йдуть собі безпечно передом, а їм кажуть іти позаду, і на них упадає польська зброя. Сказали їм іти перед угорськими коругвами, і вони йшли безпечно—доки не прийшли до Борщівки. Тут побачивши між Богом і Божком гать в мент її затопили і розкопали, і вода облила Угрів з фронту із боків, а з тилу наступало на них польське військо. Побачивши таку безвихідну небезпеку, Ракоцій зложив всяке завзяття і став думати про капітуляцію» (295—6).

## ПОКАЖЧИК ОСІБ[1])


Абаса, 1527.
Абдул, товмач, 1356, 1357.
Абрамович Павло, посол гетьманський, 570, 575, 609, 611, 612, 613, 642, 678, 724.
Авоґур, франц. посол при швед. королі, 1131, 1279.
Аґа-мурза, 1055.
«Адъев» Степан, 929.
Адель-мурза білогородський, 101.
Адерсбах, пруський резідент при польськім дворі, 83, 90, 140, 477, 551, 1546.
Аділь-Ґерай, царевич, 920.
Аджи-Мустафа, кримський посол, 175.
Адріані Джованні Батіста, єзуїт, префект варшавської колеґії, 142, 143.
Аз-мурза, 1140, 1144.
Азем-Магомет, візир турецький, 538, 1064, 1073.
Азер-Казі-аґа ханський, 306.
Акакія, франц. аґент в Польщі, 1231.
Аксак Михайло, член Корсунської комісії, 419.—Ян, стольник київський, 1093.
Аксаков К., історик, 210.
Акундинов Тимофей, самозванець, 45, 57-59, 70, 99, 110-113, 117-121, 124-125, 128, 147, 154, 174, 210, 211 256.
Аладьин Федір, путивлець, 415.
Александренко, ватажок козацький, 346.
Алеґретті, австрійський посол до царя, 1232.
Алєпський Павло, див. Павло з Алєпа.
Алі-аґа кримський, 206.
Алім-Казі-Ґірей, 1143.
Алкан-мурза, бей перекопський, 205.
Алмаз Іванов, думний дяк, 559, 610, 645, 688, 808, 801, 810, 813, 823, 1216, 1447, 1537, 1539.
Алферьев, або Олферьєв, Іван, окольничий, 649, 679, 688, 728, 742, 769 792, 848.
Амирев Іван, піддячий, 912, 913, 924, 926.
Андрієнко Роман, посол Хмельницького, 966, 1014, 1024, 1027.
Андріїв Мих., осавул полтавський, 1174.
Андрій, домініканин, київський біскуп 1127;—піп з Тишанова, 266;—козак, батько сотника єремієвського, 469;—Грек,—він же Данило Калуґер, 1278.
Андріян, протопоп, 739.
Андроник, боярин мультанський, 544—грек, 638.
Андронівський Петро, митроп. слуга, 747.
Андрушевич Петро, митрополит. слуга, 747.
Андрушко з Жабна, 266.
Анна, княжна київська, 1127.
Антін, див. Жданович Антін.
Антонів Марко, путивльський вістун, 57, 237, 350, 398, 411, 415.
Антонович Володимир, історик, 93, 96, 184, 188, 189, 422, 716, 813, 1116, 1120, 1370, 1387, 1473, 1481, 1482, 1485.
Анчевский, підстароста, 1123.
Ардабьев, піддячий, 451, 460.
Армадан-бей перекопський, 216.
Арон, ігумен дисненський, 392, 404.
Арсеній, піп, строїтель Троїцько-Сергієвого монастиря, 119, 125, 389, 411;—чернець з Волощини, 921, 956, 1085.
Арсеньев Федор, минський воєвода, 1257.
Арслан-мурза кримський, 556.
Артюшка «калмицький Татарин», 426.
Асан, Татарин, 677.
Асін-аґа, посол кримський, 171.


[1]) Оба покажчики зложили мої співробітники К. О. Лазаревська і С. В. Шамрай, котрим складаю за се велику подяку.

Асман чауш, посол турецький, 317, див. Осман-Чауш.
Атанасій Пателярій, патріярх царгородський, 1004.—протопоп, 771.
Ательмайєр, 779.
Афанасій Федоров син, ніжинський міщанин, 17.
Афанасів Андрій, Грек, мандрівник, 393.
Афіноген, див. Крижановський.
Ахмед Газар-паре, вел. візир, 1543.
Ахмет-Казі, аталик 707;—мурза. 709;—султан, 386;—Мелек візір, 1541, 1543.
Бабаєв Борис, сотник московський, 546.
Багалій Д., акад., 414, 550, 866.
Базилевич Вас., історик, 856.
Байбузи, 102, 1172.
Байзаклін баша, бунчужний ханський, 65.
Байрактар, ханський післанець, 694.
Бакош Ґабор, ґенерал Ракоція, 1322, 1323, 1389.
Балабан Діонісій, владика холмський, потім луцький, 1009, 1211, 1232, 1237, 1241, 1391;—Юрій, староста теребовельський, 438, 1138, 1143, 1145;—полковник, 1014, 1045, 1069. Балабани, 92, 93.
Вано (?), козац. начальн. Трипілля, 1003.
Бантиш-Каменський Д., історик, 210, 282, 321, 333, 451, 665, 737, 752, 840, 946.
Барабаш, полковник козацький, 403.
Баран Худий, полковник черкаський, 367.
Баранович Лазарь, владика, 1373, 1374.
Барановський з Стариск, 593, 594.—полковник черкаський, 367.
Баронїй кард., історик, 164.
Барчай Акош, семигородський реґент, 1433, 1441.
Бартліньский Тібурцій, слуга Радивила, 37.
Басараба Матвій, воєвода мунтянський, 33, 206, 483-485, 487, 507, 510, 512, 515, 518, 519, 521, 522, 529, 531, 541, 677, 901, 903, 905, 987.
Басараби, династія валашська, 1407.
Батир-ага, 693, 892.
Батирша, перекопський князь, 557, 568, 693.
Баторії: Софія, Ракоціева дружина, 510;—Стефан, король польський, 216, 1387, 1492, 1501.
Бахмет, Татарин, 1063.
Беґановський Микола, хорунжий львівський, 779-781, 893, 894, 915.
Бедлиньский, слуга Вишневецького, 18.
Белокуров С., історик, 113.
Безштанько Павло, наказ. полковник чигиринський, 1137.
Бей-мурза татарський, 318.
Бек-мурза ханський, 216.
Бекташ ага, 54, 60, 61, 82, 136, 386. 1540, 1541.
Белфорд, анґл. видавець, 967, 968, 993
Бердичівський Мих., ніжинський сотник, 1222.
Березівський (Бжозовський) Максиміліян, каштелян київський, 27, 37—39, 145, 1093, 1096.
Берсененок Юрка, 459.
Бетег-ага, зять візира, 216.
Беньовский Станіслав-Казимир, 780, 1093, 1096, 1232, 1234, 1318, 1333 1334-1337, 1346, 1350-1351, 1359-1365, 1376, 1380, 1405, 1432, 1442-1446, 1449, 1450, 1496.
Бечиньский Войцех, посол польський, 127, 145, 147, 163, 166, 167, 169, 171, 174, 212, 246, 265, 278, 707, 708, 710, 1097, 1098.
Бжозовський див. Березівський.
Бжостовский, референдарій, 213, 272, 276, 278, 283, 291—293, 306, 307, 326, 1353.
Биковский, шляхтич, 1118.
Бідльо Я., проф. істор., 901, 905, 1539.
Бізаччіоні, італійський історик XVII в., 470, 486, 779, 1546, 1547.
Білиніцкий, польський вістовий, 551.
Білошапка Матвій, гетьманський резідент, 216.
Білгородець Корнило, отаман Донського війська, 58.
Бістерфельд І., дворянин Ракоція, 253.
Білобоцкий, челядник, 439.
Блановський, писар, 1178.
Бобеченко, Болоченко, 446.
Бовницький Олекса, козак, 1165.
Бовш, шляхтич, 1011.
Бохам? козацький ватажок, 496.
Богач Ілляш, полк. чигиринський, 328.
Богаченко Ілляш, козак, 686, 687, 715, 721. — Мих., полк. паволоцький, 942, 948.
Богдан, сотник козацький, 340, 341.—війт туровський, 1150.
Богданов Григорій, піддячий, 19, 43 76, 80, 83, 90, 91, 99, 100, 110, 937, 938, 940, 941, 945, 947, 1257-1263, 1269.

Богданів Софрон, переяславський осавул, 691.
Богданович Самійло, див. Зарудний.
Богун Іван, полковник козацький, 139, 158, 181, 189, 195-200, 202, 241, 242, 272, 275, 277, 280, 292, 293, 296, 298, 320, 337, 341, 354, 355, 382, 383, 393, 492-496, 527, 544, 563, 567; 590, 612, 616, 688-691, 693, 698, 723, 729, 730, 735, 736, 749, 750, 767, 775, 832-834, 839, 840, 841, 871, 872, 873, 876, 878, 880, 882-884, 939, 1016, 1017, 1018, 1041-1043, 1046, 1053, 1055, 1059, 1061, 1076, 1104, 1231, 1380, 1410, 1486, 1523, 1546, 1547;—Тимофій, 730.
Боглевський (або Боклевський), шляхтич, шваґер Виговського, 949, 947, 1506.
Бодянський О., укр. вчений, 752.
Боженцкий Ян, львівський копіїст, 1116.
Бохтамиш-ата, див. Тохтамиш-ата.
Болеслави, королі польські, 327, 329, 330, 334.
Болеваченко, див. Волеваченко.
Болуг (!) гетьман, 496.
Болховитинов Євгеній, митроп., 854.
Бондзіньский, шляхт., 1128.
Бонковский, підкоморій холмський, 1337, 1353.
Бономі, інженір польських військ, 652.
Борейко пан, 187.
Борецький, Роман Степанович, слуга архимандрита печерського, 747.
Борковський, служебн. кн. Четвертин., 214.
Борис Володимирович, князь, 1008.
Боришпольченко Федір, міщан. київ., 332.
Боровніцкий, польськ. полк., 930.
Бородавка, козак, 1276.
Бородавченко Вас., козацький посланець, 1269.
Бородатий Ів., сотник буківський, 716.
Борсук Ів., сотн., 963.
Борош Янош, угорський аґент, 5, 11, 253, 570, 1104, 1106, 1107.
Борятинский, посланець до гетьмана, 1102.
Босий Василь Іванов, брянський дворянин, 634.
Бошина Ів., козак, 1410.
Бояринов (!) Матвій, сотник, 203.
Боярський, Олекса, сотник, 1202.
Брагил Федір, див. Драгил.
Бредихин Мартиніян, дяк, 609, 642, 643, 544, 661, 678-862, 685, 686, 694, 716-721, 723, 724, 726, 730, 733.
Бромецкий, див. Громека.
Бруховецький Іван Мартинович, 766, 872, 1188-1190, 1297, 1300, 1303, 1482.
Бугай гетьман, 391, 392.
Бугай Іван, козак, 1544.
Бугуш Микола, боярський син, 480, 513.
Буйнак-царевич, 666.
Булавка, мозирянин, 224.
Бурий Василь, посланець путивльский, 318, 350.
Бурлій Василь, син Кіндрата, 1080.—(Бырляй) Кондрат, посол Хмельницького, 473, 493, 499-501, 534, 545-548, 552, 561, 564-569, 610, 611, 614, 966, 1079, 1080.
Бут Василь, сотник Хорольський, 1452.—Леонтій, осавул, 929.—Семен, посол Хмельницького, 469.
Бутенко Андрій, полк. канівський, 1029.
Бутко Филимон, наказн. полковник Нечаєвого полку, 1257.
Бутримович Юрій, литовський писар, 34.
Бутурлин Андрій Вас., стольник, 870, 918, 919, 937, 938, 940, 947—949, 951-953, 955, 961, 1071-1019, 1024, 1028, 1042, 1090, 1102, 1125, 1138, 1161, 1163, 1169, 1220, 1222, 1237, 1247, 1351, 1359, 1366, 1368, 1467;—Василь Вас., ближній боярин, 609, 649, 679, 685, 687, 690-694, 697, 698, 722, 725, 728-730, 732-754, 756-763, 769, 770, 778, 792, 797, 799, 801, 802, 810, 818, 823, 828, 835-837, 839, 840, 847, 848-850, 859, 862, 864, 871, 901, 919, 923, 926, 933, 935, 948, 952, 959, 960, 1028, 1069, 1072-1074, 1078-1081, 1084-1091, 1097, 1102, 1103, 1113, 1115, 1116, 1118, 1119, 1122, 1125, 1126, 1129, 1138, 1142, 1143, 1147, 1149, 1159-1163. 1417, 1419.—Іван, стольник, 1138, 1140, 1141, 1143, 1145. 1146, 1149, 1161, 1266, 1422, 1547, 1548;—Федір В., окольничий, 883, 1025-1027, 1103, 1162, 1267, 1318, 1327, 1331, 1365, 1376, 1383, 1384, 1411, 1412, 1414, 1419, 1421-1423, 1425, 1426, 1430, 1434, 1447, 1450;—сівський воєвода, 875.
Бушма, козак, 1273.
Буцінський П., історик, 137, 807, 813, 1474, 1481, 4182, 1484, 1487, 1542, 1545
Бялобоцкий, челядин. Каліновского, 439.

Вази, шведська династія. 454.
Валєвский А., польськ. історик, 1233.
Вальдек, швед. офіцер, 1399.
Вальдероде, радник цісаря австр., 1328.
Варлаам, митрополит сучавський, 198.
Василевич Іван, писар миргородський, 1166;—Теодосій, архимандрит слуцький, 767, 855, 949, 950, 966, 1071, 1081, 1084-1087.
Василь Македонянин, імпер., 987, 1001. —Данилович, Сербин; посол гетьманський до Москви, 207, 212, 255;— писар Ф. Коробки, 1375, 1378;— священик вишгородський, 329;— з Канева, 277;— переяславський товмач, 549, 687;—(Васько) з Чигрина, корунжий, 100, 106-108, 116, 117, 148;—Васьковський Яцко, сотник, 1267.
Ватага Яків, посланець молдавський, 517.
Вдовиченко, гетьман, 322, 421, 422, 1241.
Велебневський, козак, 960.
Велі-аґа, 216.
Велінґ Ґотард, шведський посол до Хм., 1105, 1232, 1283, 1284, 1290, 1296, 1304-1307, 1313, 1316, 1326-1328, 1330-1333, 1380, 1393, 1394, 1396, 1397, 1428, 1429, 1433, 1436, 1549.
Велико-Гагин Данило Степанович, кн., воєвода брянський, 634, 1544.
Величко Самійло, літописець, 410, 413, 442, 448, 494, 586, 588, 601, 713, 767, 807, 871, 876, 884, 1044, 1141, 1373, 1476, 1477.—Онопрій, сотник биківський, 237.
Венгжиновский Семен, історик, 87, 473.
Вербицький Венедикт, слуга митрополита, 747;—Степан, 1233.
Веремієнко Опанас, наказн. полковн. стародуб., 874.
Вертелецький, сотник, 878.
Веселий Франц, палятин угорський, 510.
Весель, польськ. ротмистр., 1461.
Вестерфельд Абрагам фон-, маляр, 330, 331, 348.
Вехтамиш-аґа, див. Тохтамиш-аґа.
Вєшняк, чигиринський полковник, 114, 1523.
Вельопольский Ян, каштелян войницький, 1183, 1191, 1254.
Вжещ, польськ. ротмистр, 1161.
Виговський Данило, полковн., 536, 539, 554, 566, 567, 723, 735, 743, 887, 926, 945—947, 1031, 1117, 1125, 1126, 1128, 1129, 1163, 1206, 1239, 1251, 1300, 1411, 1413, 1419;—Іван, писарь військовий 18, 19, 50, 53, 56, 63, 66, 86, 88, 89, 91, 103, 110, 113-115, 117, 120, 121, 125, 126, 137, 153, 156, 173, 206, 207, 214, 218, 219, 247, 248, 250, 251, 256, 272, 280, 281, 285, 286, 289-291, 294, 300, 308, 309, 314-320, 325, 848-355, 358, 366-369, 372, 379-382, 384, 388, 398-400, 418, 435-452, 454, 455, 459-461, 467-469, 472, 476-480, 485, 493, 500, 501, 521, 522, 532, 536, 537, 547, 549, 554-559, 564-569, 572, 575, 588, 609, 613-615, 617-619, 642, 656, 659, 663, 664, 678, 679, 683, 684, 688-690, 692-698, 709, 711, 715, 716-720, 722-726, 730, 731, 734, 736, 737, 740, 743, 744, 748, 750, 756, 758, 761, 763, 766, 767, 772, 774, 777-779, 781, 783, 784, 789, 794, 795, 813, 820, 828, 835-837, 840, 841, 847, 853-855, 857, 858, 873, 886, 887, 892, 897-900, 903, 904, 910, 912-915, 917, 919, 922-924, 926, 932, 933, 938, 940-943, 945-950, 952, 955, 959, 977, 1020, 1021, 1023, 1029, 1041, 1064, 1065, 1074, 1075, 1078-1081, 1085-1091, 1097, 1104-1106, 1117-1126, 1128, 1138, 1140, 1144, 1146, 1147, 1157, 1159-1161, 1167, 1169, 1170, 1172, 1173, 1175, 1177-1179, 1181, 1182, 1184-1186, 1188, 1190, 1192-1195, 1197, 1200, 1208-1211, 1213, 1217, 1229, 1230, 1233, 1235, 1240, 1251-1253, 1270, 1271, 1274, 1288, 1290, 1297, 1300, 1303, 1309-1311, 1316-1319, 1321, 1324-1331, 1333, 1336, 1348, 1349, 1357, 1360-1367, 1370, 1372-1374, 1378, 1383, 1386, 1389, 1395, 1411-1415, 1419-1421, 1424-1426, 1428-1430, 1432-1436, 1437-1445, 1447, 1450, 1467, 1471, 1472, 1474, 1485, 1486, 1489, 1490, 1495-1497, 1505-1507, 1524-1526, 1547, 1548, 1550;— Катерина, жінка Данила, дочка Б. Хмельницького, 1419;— Костянтин, брат Івана, 946, 947, 1405, 1411, 1412, 1450;— Остафій, батько Івана, 202, 735, 743, 946, 947, 1096, 1247, 1250, 1252, 1253, 1255, 1256, 1318, 1411, 1426, 1473;— Федір, 1091, 1096, 1097, 1104, 1117, 1119, 1132.
Вижіцкий, стольн. новгородський, 1036.
Винницький Антоній, владика, 865.
Винюков, піддячий, 910.
Витошинський А., 5.

Виторин, липовецький сотник, 320.
Вичинський Іван, челядник Доморацького, 266.
Вишневецькі, 34, 72, 140, 1020;—Дмитро (Байда), 428, 494, 586, 588;—Дмитро, родич Яреми, 1014, 1035-1038, 1069, 1392, 1463;—Михайло, король польський, 168;—Ярема (Єремія) князь, 13, 14, 16, 18, 20, 23, 29, 33, 64, 76-79, 140, 154, 157, 165, 168, 200, 235, 239, 257, 260, 272, 275, 284, 288, 294, 302, 320, 327, 334, 335, 337, 339, 343, 345, 350, 421, 453, 1004, 1116, 1118-20.—Вишневецького міста, 14, 16.
Вишня, козак, 1441.
Відоні Петро, нунцій, біскуп Льоді, 463, 1365.
Війтенко Кіндрат, козак, 688.
Вільчковский, поручик, 441, 442.
Віміна Альберто, венецький посол, 46-53, 141, 142.
Вінярский, шляхт., 773.
Вісконті, польський резідент при цісарському дворі, 84, 577.
Вітенберґ, фельдмаршал шведський, 1108.
Вітовский, сендомирський каштелян, 134, 139, 167, 174, 180, 215, 231, 232, 270, 313, 620, 639, 678, 1529.
Вірц ґен., шведськ. комендант Кракова, 1388, 1408, 1441, 1464.
Вічай, граф угорський, 1432.
Внуков, моск. посланець, 412, 563.
Воейков, царський дворянин, 933, 934.
Война-Оранський, владика пинський, 26. — шляхт., 448, 452, 1138, 1143.
Войнаховский, польськ. ротмистр, 1052.
Войнилович Габріель, полковн. польський і посол до хана, 411-413, 560, 692, 693, 707, 708.
Войткович, шляхт., 1055.
Войша, автор тогочасних листів, 291, 292.
Волеваченко (Болеваченко), наказний чигиринський полковник, 81, 564, 566, 568, 1425.
Волесковицкий, шляхт., 1270.
Волков, москов. посол до Семигороду, 1320, 1321, 1324, 1381.
Волковський Кіндрат, ніжинський осавул, 632, 929
Волконский Федір, кн. київський воєвода, 610, 650, 733, 761, 969, 1090, 1163, 1220;—Дмитро, кн. 1150-1152; —московський посол, 559.
Волович, каштелян смоленський, 1171.
Володимир Великий, князь київський, 138, 218, 259, 333, 474, 729, 736, 741, 745, 757, 807, 971, 1001, 1008, 1127, 1512, 1513, 1526.
Володислав Варненчик, король польський, 958;—IV, король 27, 28, 29, 33, 49, 50, 230, 266, 299, 394, 403 460, 503, 579, 620, 639, 645, 898, 906, 1510, 1512, 1521, 1524, 1528.
«Володка Львовянин», 1234.
Волосов Степан, московськ. післанець, 733.
Волочай Антін, с. 1372, див. Жданович Антін.
Волошин Сила, полковник браславський, 77.
Волошинов, дяк думний, 350.
Воляновский Томаш, слуга Потоцкого, 107.
Вонденко, ватажок, 494.
Вонифатьев Іван, москов. гонець, 591, 620, 638, 656, 670-672, 1537, 1538.
Ворожбилович Андрушко, козак, 266.
Воронич, посол польський, 145-147, 153.
Воронченко Степан, козак, 929;—Яско, полк. прилуцьк. 433, 471, 567, 731, 734, 948, 1018, 1019, 1523.
Воропай, осавул, 325.
Востоков. А., історик, 114.
Войцеховский, польськ. полковник, 878.
Гавратинський, шляхт., 183.
Гавриїл, племінник воєводи молдавського, 480;—митрополит назаретський, 120, 207, 313, 466, 467, 902 944;—єромонах полтавський, 413, 417, 425, 434;—старець, 861.
Гаврилко, могилівець, 502.
Гаврилов Іван, племінник волоського господаря, 445.
Галецький Данило, бурм. київський, 746.
Гаммер-Пургшталь, барон, 136, 521, 928, 944, 1539, 1541, 1546.
Ганжа, ватажок, 63, 273, 277, 278.
Ганнібаль картаґенський 511, 1477.
Гапоненко Роман, сотник, 1232, 1235, 1236, 1238.
Гапонович Герасим, отам. чигиринський, 795.
Гарабурда, шл. литов., 1520.
Гарасько (Нагаєzko), полк. переяслав., 215.
Гарбарь Кузьма, гадяцький отаман, 204, 217.

Ґанфельд, австр. ґенерал, 1441, 1455.
Гасан (або Асан), Татарин, 678.
Гедеон, митроп. сучавський, 1211, 1373.
Гезар, Татарин, 677.
Гентер, посол Ракоція, 1312.
Герасимов Василь, дяк, 1221.
Герасимчук Василь, істор., 5, 7, 267, 1475, 1477, 1485, 1497.
Ґермайзе Осип, іст., 55, 928.
Гілфорд, ґр., 967.
Гиннар (!) Григорій, посланець Хмельн. у Вильні, 1325.
Гиря Данило, нак. полковн. білоцерківський, 1011, 1127.
Гладкий Матвій, полковник миргородський, 13, 16, 153, 154, 157, 158, 178, 188, 199, 203, 236, 242, 280, 292-294, 296, 309, 332, 354-356, 358, 366, 372, 410, 418-421, 490, 560, 1523.
Глинський, шляхт., 952, 960.
Гліб Володимирович, князь, 1008.
Глібович, воєвода смоленський, 14, 352, 354, 355, 364, 366, 1450.
Глух Йосип, полк. уманьский, 198, 200, 309, 527, 543, 567, 568, 571, 688, 879, 1041, 1042, 1523.
Гоголь, полковник наддністрянський, 1207, 1447.
Гойский, 468, 472.
Голенецький Ів., наказн. полковник ніжинський, 1382.
Головин М., дяк, 1072;—Петро, окольн., 801, 823.
Голуб, посол кор. гетьм. до Хмельницького, 1179.
Гомер, 282, 387, 441.
Гомон (Haumont), історик, 1131, 1456.
Гондіус, гравер, 1490.
Гонзаґа Марія, дружина кор. Володислава, 403.
Горбацький Йосиф, коад'ютор митрополичий 860.
Горечко, розбійник, 544.
Горкуша (Оркуша) Филон, 222, 224, 247, 323-325, 329, 332, 728, 830, 834, 836, 840, 842, 878, 883, 902, 1406.
Горський Войтех, старшина козацький, 165;—Юрій, воєвода мстиславський, 164.
Грабаренко Остап, сотник лохвицький, 731.
Грабянка Г., літописець 74, 75, 334, 414, 495, 509, 876, 884, 1015, 1047, 1141 1475, 1476, 1499, 1501.
Гребінка, сотн. білоцерк., 492.
Гречка, опришок, 878.
Грибовський Ів., київський шляхтич, 746;—Микола, польськ. гонець, 1445.
Григорієв Олександр, сотник, 414;—Іван, посол господ. Стефана, 902;—Осип, осавул білоцерків., 1011.
Григорій, ворник (дворецький, маршалок), 445;—князь київський 1127;—осавул, 119;—протопоп переяславський, 732, 734, 739, 749;—слуга Лупула, 514.
Григорович Іван, писар, 929.
Грило (?), полковн. лубенський, 1019.
Грицько, уман. козак, 698.
Гришко, ніженський міщанин, 17.
Гришкович Мих., полк. білоцерківський 1523.
Громадан бей очаківський (див. Ромадан), 136.
Громека (Bromecki) Михайло, полковник білоцерківський, 354, 355, 366, 392, 401.
Грумеза, капітан, 582.
Грошенський (!), полк. уман., 493.
Грунька, полковник козацький, 280.
Груша, посол до Ракоція, 1300—1303, 1309-1312, 1403.
Грушевська К. М., 1370, 1473, 1474.
Грушевський М. С., ак., 734, 814, 868, 923, 1370, 1403, 1477, 1486.
Грязной Борис, чернигівський поміщик, 18, 118.
Губальд, див. Гувальд.
Губяло, полковник козацький, 280.
Гувальд, польськ. полковн., 292, 592, 668.
Гулевич, ротм., 196-198, 568, 668.
Гулус-Казі, товмач, 957.
Гуляницький Григорій, полковник ніжинський, 420, 490, 927, 499, 1268, 1269;—Трохим 1026;—Іван, полковн. корсунський, 693, 734, 1026, 1029.
Гунашевський Мих., підписок гетьм. канцелярії, 619, 743.
Гундоров торжчанин, 459.
Гуня, гетьман, 11.
Гурма, Гліґор, 890.
Hurmuzaki E., його Документи, 132, 145, 148, 481, 482, 486, 523, 532, 577, 581, 598.
Гурський Гнат, слуга митрополит., 747.
Гурій, старець київо-кирилівського монастиря, 137, 138, 205.
Ґават, каноник львівської, латин. капітули, 1122.
Ґавлік, польськ. істор., 1233.

Ґавроньский-Равіта Ф., історик, 375, 438, 441, 495, 496, 667, 871, 877, 910, 1147, 1487.
Ґаліньский, гонець польський, 282—284, 1232.
Ґамоцкий, посол швед. короля до Хм., 1122, 1130.
Ґанскопф, оберштерляйтнент, 326.
Ґаршовен Том, післан. шведськ. короля до Хм., 1326-1328.
Ґедройц, пинський войський, 1405.
Ґембіцкий, краковський бискуп, 269, 270, 520.
Ґенестий, Татарин, 666, 673, 674.
Ґеч (Göcs) Павло, посол семигородський, 520, 252-254.
Ґеорґіца, див. Стефан воєвода, лєґофет, 517.
Ґечиньский (Длужевский), автор листа про битву під Батогом, 438.
Ґізель, ігумен. св. Микол. Пустин. м-ря, 854, 855, 857-859, 861, 863 964, 1374.
Ґіжицкий, королевський секретар, 234.
Ґловацкий, слуга Потоцкого, 242.
Ґодебский Ф., підсуд. пинський, 1152.
Ґолємбіовского Л. теки, 409, 779.
Ґоліньский, райця казимирський, мемуарист, 17-19, 23, 30, 34, 44, 45, 53, 56, 63, 70, 85, 92, 98, 103, 180, 182, 184, 199, 200, 202, 213-216, 224, 229, 233, 234, 240, 248, 257-259, 262, 267-269, 282, 289, 311, 324, 328, 343, 379, 391, 411-413, 429. 436, 438-441, 453, 457, 461, 462, 481, 488, 509, 513, 544, 550, 551, 563, 571, 574, 578, 583, 590, 593, 597, 598, 613, 652, 662, 663, 667, 673, 675, 699, 705, 706, 774, 872, 887, 891, 916, 951, 1018, 1019, 1036, 1040, 1043, 1044, 1059, 1063, 1092, 1093, 1097, 1098, 1100, 1142, 1170, 1231, 1364, 1390.
Ґонсєвский, стольник, пізн. гетьман польн. литовський, 224, 289, 308, 323-325, 327, 328, 330, 352, 354, 355, 366, 915, 1153, 1205, 1252, 1243, 1272.
Ґонсьоркевич, депутат Львовян до Хм., 1118, 1124.
Ґорайский Збіґнєв, кашт. київ. 366.
Ґордон П., мемуарист, 1398, 1399.
Ґраф, майор, 1024.
Ґрабовский А., історик, 197, 202, 269, 280, 282-284, 291, 294, 295, 298, 300, 307, 309, 316, 319, 333-339, 341, 344-346, 349, 353-356, 361, 363, 369, 371, 375, 395, 401, 431, 443, 444, 446, 457, 887, 894.
Ґржібовский, ватажок, 265.
Ґродзіцкий Криштоф, коменд. Кодака, пізніш Львова, 1042, 1116, 1118, 1120, 1123-1125, 1131, 1139, 1144, 1147, 1148, 1172, 1173.
Ґрондский Сам., іст., 394, 521, 714, 1132-1136, 1141, 1170, 1180-1182, 1186-1191, 1278, 1321, 1322, 1384, 1385, 1387, 1388, 1457, 1460, 1463, 1466.
Ґротус, рос. ґенерал, 1118.
Ґурский К., історик польський, 177, 243, 261, 282, 283, 420, 492, 870;—Войтіх, нобілітований козак, 157;—Гнат, слуга митроп. 747;—Станіслав, польськ. полковник, 951, 955, 959.
Ґустав, король шведський, 72, 1122.
Давид, німецьк. капитан, 1102.
Давидів Гнат, 688.
Давидка, міщанин з Орші, 459.
Дальберґ, швед. ґенерал, 1399.
Даниїл, ігумен (XII в.), 967.
Данило «гетьманичів» 1154;—глухівський сотенний писар, 426;—Грек, Данило Калуґер, Олівеберґ, 916, 917, 918, 966, 997, 1074, 1076-1081, 1105-1109, 1130, 1131, 1178-1182, 1186, 1187, 1189, 1190, 1209, 1220, 1232, 1234, 1238, 1239, 1243, 1278, 1279, 1281-1285, 1287, 1288, 1294, 1295, 1321, 1333, 1339, 1365, 1394-1396, 1426, 1428, 1429, 1431-1433, 1436, 1455, 1467, 1471, 1548, 1549;—сотн. понурницький, 932.
Данилів, Данилович Василь, посол Хм., див. Василь Данилович.
Данилович, польський шляхтич, 64, 412;—староста і ротмістр польськ., 1461.
Данченко Лесько, сотник козацький, 203.
Дарій, перський цар, 1497.
Дашкевич, польськ. ротм., 1042.
Дворецький Василь, наказн. полк. київський, 691, 746, 1247, 1269, 1307, 1359, 1405.
Дедеш-аґа, 1100, 1446, 1447, 1449.
Дедюля, див. Джалалий.
Демко, осавул генеральн., див. Лисовець;—полковник козацький, 539;—сотн. післанець Хм. до царя, 1206 1209.
Денисів Влас, писар київ. магістрат., 746.
Деніско, архимандр. жидичинський, 1522, 1523.

Денисов Івашко, путивлець, 471.
Денґоф, староста сокальськ. 10, 275, 578, 580, 583, 585, 589, 652.
Дербиш, пристав ханський, 205.
Дериглаз Гаврило, сотник Нечаєвого полку, 1277.
Дерский, шляхт., 1378.
Дерубжинський Гаврило, митроп. слуга, 747.
Джалалий (Джелалій, Джеджалій, Джеджеля, Дзедзюля, Ждалали, Женжеля, Чижелій), кропивенський полковник, 91, 92, 236, 239, 242, 247, 248, 262, 285, 286, 292-296, 307, 309, 351, 551, 567, 688, 698, 734, 735, 736, 743, 767, 1372, 1523.
Джірардіні, австрійський аґент у Варшаві, 438, 475.
Джустініані, венеціянський посол в Відні, 480, 487, 781.
Дзбановский, польський бранець, 1089.
Дзедзюль, див. Джалалий.
Дзержаловський, полковник козацький, 280.
Дзержек, староста жидичівський, 441, 444.
Дзіковський (Дзіка, Дзік) Іван, полковник козацький, 414, 1049, 1505, пор. 102, 180, 1545.
Дибовский, шл., 1273.
Дилев, путивлець, 688, 689.
Дилер, каличей крим. хана, 1100.
Дименко Федорашко, полк. наддністр., 948, 949.
Димитрий, стольник молдавський, 517.
Димитрашок, жовнір пол., 279.
Динов, пан, 183.
Дитиницький, полк. польськ., 879, 883.
Дитятин, проф. 210.
Дідушицьких бібліотека, 409.
Дікул, спатарь молдавський, 513, 514, 541.
Діонісій, ігум. ніжинський, 1156;— патр. царгород., 1375.
Длуґош, польськ. літоп., 1127.
Длужевский, див. Ґечиньский.
Дмитриев, стольник, 749, 924, 1154;— Федір, посол гетьманський до Москви, 207.
Дмитрий, протопоп конотопський, 170.
Дністрянський С., акад., 866.
Добешовский Станіслав, ректт львівський 1650 - х рр., 1116, 1123, 1125.
Добриня, герой билин, 188.
Довбуш, герой пісень, 184, 188.
Долгоруков, кн. воєвода брянський, 270;—Ю. О., кн., 1073.
Домановский А., іст., 1296, 1432.
Долговський Ониско, козак Черкаського полку, 552, 556.
Домарадзкий Ґабр., польський шляхтич, 77, 266.
Домбровский П., ловчий браславський, 1093.
Доментіян, диякон, 662.
Донець Тишко, емігрант з Зінькова, 1226.
Доні, королів. секретар, 142, 549-551, 556, 575, 578-580, 583-585, 590, 592, 595, 598, 599, 651, 652, 655, 656, 668, 671, 672, 676, 677, 983.
Дорошенко Іван, полковник, 157, 165, 1201-1204, 1210, 1222;—Мих. 898, 1500; —Петро, пізніший гетьман, 165, 721, 782, 1102, 1331, 1420, 1507, 1539.
Дохтуров, московський гонець, 404, 405
Драгила (Брагил) Федір, посол Хм., 106, 108.
Драгоманов Михайло, іст., 93, 96, 184, 189, 304, 422, 716, 1132, 1370, 1473, 1549.
Драло Корній, міщанин, 1258.
Дрозд, полк., 601.
Дядченко Семен, цехмістер, 850.
Дяконов М., іст., 868
Дяченко Ів., козак, 927.
Дубина Ів., полк. корсунський, 1467; — Мисько, наказний гетьман (!) 1018
Дубовик Клим, козак, 1070, 1071.
Дубовский, ксьондз, 1510.
Дуґляс, швед. генерал, 1131, 1359.
Духонин Семен, слуга печерський, 747
Ейнгорн В., історик, 813, 852-854, 857 861, 1374.
Енґель І., історик, 521.
Євскій, жилець, 734.
Євфимій, густинський намісник, 535.
Євфимовський В., історик, 5, 1509.
Єльский Лукаш, маршалок пинський, 1151, 1152, 1400-1402;—полковник польський, 625.
Єляков, московський посол, 175, 205.
Ємйоловский, мемуарист, 437, 1104, 1115, 1157.
Єремія, єромонах 1085;—патріярх цар городськй, 1000.
Єрлич Яким, мемуарист, 58, 78, 89, 159 255, 296, 300, 328-330, 333, 348, 359. 365, 366, 373, 375, 433, 435, 438, 440. 441, 492, 493, 495, 548, 599, 674, 715. 768, 882, 887, 1104, 1115, 1127, 1128 1141, 1147, 1157, 1484.

Єрмолин Яків, слуга печер., 747.
Єрмолич, королівський дворянин, 85, 99, 110-113.
Єршов Анатолій, істор., 5.
Єсько, або Яcько, товмач, 679, 681, 682, 683, 686;—черкаський полк., 660.
Єфрем, макошинський ігумен 467, 469.
Жабі аґа білгородський, 429.
Женжела, див. Джеджалій.
Жданович Антін, полковник київський, 60, 116, 127, 132, 137, 146, 147, 150, 156, 215, 225, 323-325, 327, 329, 332, 348, 419, 420, 496, 551, 555, 556, 559, 561, 566, 567, 575, 580, 621, 629, 654, 656, 567, 698, 731, 855, 870, 885, 886, 887, 895, 949-953, 955, 1027, 1031, 1091, 1137, 1167, 1168, 1210, 1213, 1222-1225, 1228, 1232, 1255, 1256, 1260-1263, 1274, 1275, 1296, 1314-1320, 1323, 1325, 1330, 1352, 1356, 1359, 1365, 1372, 1377, 1380-1384, 1386, 1387, 1389, 1391-1393, 1395, 1397, 1399, 1405, 1406, 1408-1411, 1414, 1417, 1425, 1426, 1431, 1433-1435, 1437, 1439, 1441, 1442, 1446, 1448, 1453, 1455, 1456, 1458-1461, 1463-1465, 1467-1469, 1471, 1489, 1523.
Ждалали, див. Джелалій.
Жеґоцкий, староста бабімойский, 1460-1462.
Жегун, посол гетьманський до Порти, 534.
Желиборський Арсеній, владика львів. 865, 1122.
Желябужский, цар. післанець, 1314, 1315, 1365, 1369, 1381-1383, 1443, 1445, 1455, 1464, 1467, 1470, 1503.
Жеребилов Дмитро, дяк, 634, 1062.
Жиґимонт, король польськ., 1522.
Жидкевич, корон. інстиґатор, 626, 1093, 1096, 1097, 1522.
Жижемский, польськ. полк., 930, 1083.
Житецький Павло, укр. учений, 301.
Житкевич, писар Нечая, 183.
Жолкевский, гетьман кор., 11, 358.
Жук, шляхт., 1380.
Жуков, моск. післанець до Криму, 1356.
Жуков, комарицький драґун, 79.
Жуковський, сотник, 1216, 1217, 1225.
Жураковський Михайло, сотник, 426.
Забабурин, полонянник, 285, 296, 297, 331, 526.
Забіла Іван, син сотн. борзен., 1086;—Петро, сотн. борзенський, 930, 931, 936, 1012, 1086-1088, 1157, 1222;—безімен. 225-6.
Заблоцкий, шл., 749.
Заборовский Семен, думний дяк, 1111.
Забуський Семен, гетьман (номінальний), 51, 63, 165, 272, 273, 310, 319.
Завистний, сотник в Буші, 1015.
Завіша Єроним, член Корсунської Комісії, 419;—маршалок литов., 1272, 1353.
Загоровский, ротм., 100, 102, 106, 107, 146.
Загорський Лука, митроп. слуга, 747;—шляхтич, посол. Радивила, 565.
Зайонц, посол короля шведського до Хм., 1179.
Заклинський К., істор., 1296.
Заленський Самуїл, підчаший новгородський, 78.
Залеский Миколай, шляхтич, 102, 196, 319.
Залеский, урядн. Давидгородка, 1150.
Залузький Василь, піп, 935.
Замойскі, 177, 180, 476;—Ян, 651, 1043, 1397, 1398, 1447, 1467-1461;—бібльотека, 656, 771.
Зарадний Стефан, шляхтич, 102.
Заремба Станіслав, київський біскуп, 164.
Зарицький С., іст., 1296.
Зарудний Іван, сотн. уманський, 716, 1036-1039.—Самійло Богданович суддя ґенеральний, 41, 257, 280, 286, 290, 313-317, 372, 448, 464, 470, 471, 483, 488, 500, 501, 534, 546, 693, 735, 743, 753, 784 793, 795, 801, 810-812, 818, 821, 823 824 826-828, 830, 835, 839, 912, 913, 924, 927, 1117, 1143, 1144, 1160, 1316, 1317, 1321, 1322, 1365, 1386, 1405, 1415, 1417, 1505.
Заруцкий Григорій, посланець кн. Доміника, 122.
Засецкий Филон, поміщик дорогобужський, 220.
Заславский Домінік, кн., воєвода краківський, 55, 59, 63, 65, 126, 148, 274, 275, 560, 561, 563, 951, 1036, 1342.
Захаренко Кирило, післан. Хм., 1024.
Захарко гетьм. підписок, 1470.
Зацвіліховський Миколай, ротмистр, 240, 361, 379, 449, 456, 458, 461, 463, 470, 482, 487, 489. 503, 560, 628, 631, 1040, 1093, 1171, 1193.

Зборовский, шляхт., 304.
Збуйновский Лукаш, жовнір, 927.
Здановский, економ Нового Торгу, 267-269.
Зебжидовский, мечник коронний, 270-272.
Зеленено, полк., 882, мб. Зеленський.
Зеленський М., або Зеленецький, полк. браславський, 927, 1016, 1018, 1019, 1022, 1041, 1052, 1053, 1058, 1061, 1068-1076, 1077, 1089, 1300. 1380, 1428, 1447, 1448.
Зеркальников Порфирій, купець, московський аґент, 388, 398, 399.
Зелінський, підчаший городенський, 1406.
Злотий, смоленський владика, 26, 251, 1513, 1520.
Зозуленко, ватажок козацький, 323.
Золотаренко Василь, брат Івана, півн. полков. ніжин., 931, 936, 964, 965, 1153-1155, 1222;—Іван, полковник ніжинський, 440, 442, 468, 469, 471, 562, 563, 690-692, 739, 748-750, 761, 811, 829, 870, 874, 875, 887, 908, 909, 924, 927, 929-938, 943, 945, 950, 961-965, 1022, 1024, 1028, 1052, 1058, 1061, 1082-1084, 1086-1088, 1091, 1102, 1110, 1111, 1152-1159, 1165, 1168, 1169, 1178, 1200, 1201, 1203, 1204, 1224, 1239, 1272, 1280, 1389, 1475, 1476, 1495, 1505;—Тиміш, 936.
Золотинський Андрій, осавул., 929.
Зорка Самійло 752, 754, 1476, 1477.
Зосима Прокопович черниг. владика, 745, 855, 858, 1164, 1373, 1374;—післан. Шереметева, 1026.
Зощенко, отаман жовнинський, 664.
Зубрицький, гал. історик, 1116.
Зюзин, путивл. воєвода, 909, 953, 1352.
Ібрагім-ага, турецький аташе, 543.
Іван, піп білоцерківський, 561;—Гречин, див. Тафралій;—легендар. князь київ., 1127;—переяслав. війт, 795;—посол Хмельницького 119;—хорунжий білоцерк., 214;—підскарб. гетьм., 723, 726;—Грек 893, 896;—бранець 543.
Іваненко Гр., чигирин. козак, 1022.
Іваніцкий, ксьондз, 1517.
Іванов Михайло, Грек 79;—Цімен, писар 1539;—Пилип, сотник козацький 414, 566.
Іванів Фед., міщанин, 1203.
Іванович Іван, 795;—Павло, посол козацький, 137;—Яків товмач, 795.
Іванчул, полковник браславський, 320.
Ігнатів Федько, козак, 80, 81.
Ієвлев Климент, рос. післав. до Польщі, 1290, 1353, 1365, 1379, 1380, 1381.
Ілля Грек, 474.
Ілляш, наказний полковник чигиринський, 114;—посол козацький, 548, 618;—коморник воєв. Стефана 1211.
Імре, капитан семигородський, 511, 512.
Імельдеш, дворянин скарбника хансько́го, 498.
Ісаєвич, жовнір, посол Радивила, 565.
Ісай, сотн. козацький, 1271.
Ісидор, митроп., 1521.
Іслам-Ґерай, хан, 135, 175, 205, 245, 315, 375, 888, 896, 920, 941-942, 948, 956, 957, 1022, 1040, 1065, 1068, 1144, 1540.
Іслам-мурза, 1143.
Ісіхій, ігумен батуринський, 173.
Іскра Іван, полковник полтавський, 114, 398-400, 413, 416, 417, 427.
Іштван Фр., полков. Ракоція, 1387.
Йоаким Дау, патріярх антіохійський, 1000.
Йона, ігумен крупецький, 17, 56.
Йоіль, чернець кутеїнський, 1083.
Йордакі, вістерник волоський, 532, 571.
Йорґа (Jorga) М., історик, 90, 140, 477, 478, 485, 523, 524, 530, 533, 551, 578, 579, 584, 588, 672, 904, 905, 1546.
Йосаф митрополит коринтський, 238, 239, 249, 251, 256.
Йосафат, архієпископ полоцький, 29, 121.
Йосиф Тризна, архимандрит печерський див. Тризна;—московський патріярх, 57;—архимандр. пинськ. м-ря, 1326.
Кавацца Джіролямо, венецький посол, 53, 141, 142, 160, 230, 235, 385.
Казановскі, 406;—каштелян галицький, 284, 302, 403; Казановска-Радзейовска, 406.
Кази—Ґерай, калґа, 920.
Калачинський Василь, служебник домни Роксанди, 601.
Калиник, війт м. Лахви, 1151.
Каліновский Март., гетьман кор., 9, 10, 35, 69, 80, 83, 102, 129, 139, 146, 156, 164, 172, 175-180, 182-184, 189-201, 203, 204, 206, 229, 235-240, 242-244, 257-261, 274, 293, 337, 342, 348-351, 354, 357-360, 364, 366, 368-370, 374, 376, 380, 388, 390, 392-394, 396-400, 410-413, 419, 421, 430-434, 436-440 442, 446, 448, 449, 451, 453, 456, 457,

481, 482, 560, 624, 977, 978, 1004, 1393; —Самуель, обозний кор., 198, 236, 244, 411, 412, 698, 702, 1038;—староста браславский, 670.
Каліньский, ротмистр, 78, 103, 274, 275, 656, 666.
Камамет, Камамбет, Канмембет мурза татарський, 217, 317, 360, 369, 398 666 673, 693, 709, 948, 1040, 1047, 1137, 1140.
Каманин Ів., істор., 1290.
Каменецький, шляхт. білоцерків. 1011.
Камузат мурза, 1045.
Канівець Грицько, козак, 131, 204.
Кантемир, мурза, 1527.
Каплан-мурза, 889.
Капуста Лаврін, чигиринський отаман, 599, 609, 615, 617, 618, 643, 644, 648, 649, 660, 661, 679, 682, 685-689, 691, 733, 761, 1232, 1344, 1345, 1354, 1356.
Капуч мурза, 1058.
Караімович Ілляш, козацький старшина, 403.
Кара-Мурад—баша, вел. візир, 1541.
Карач ага (Кураш-мурза), 169, 285 296, 315, 345, 351-353, 360, 364, 369, 455, 498, 557, 661, 698, 748, 1143.
Карач-бей (Карас, Караш-бей), 446, 498, 681, 777, 900, 956, 957, 959, 1047, 1053, 1054, 1058, 1065, 1066, 1068, 1073, 1074, 1140, 1143, 1144, 1547.
Караш, Татарин, 938.
Каріазі Георгій, служебник домни Роксанди, 600.
Карло-Ґустав, король шведський, 917, 918, 1079, 1108, 1110, 1115, 1124, 1129-1132, 1169, 1170, 1176, 1178-1183, 1186, 1189, 1191, 1194, 1198, 1209, 1211, 1218, 1231, 1243, 1255, 1257, 1278-1281, 1283, 1284, 1286, 1288, 1290, 1294-1296, 1304-1306, 1313, 1322, 1326, 1330-1333, 1339, 1349, 1359, 1365, 1366, 1369, 1378, 1380, 1383, 1387-1389, 1392-1399, 1406-1409, 1416, 1417, 1421, 1427-1429, 1431, 1442, 1454, 1456, 1464, 1495, 1498, 1549.
Кароль-Фердинанд, королевич, 306, 336, 877, 890, 1541.
Карпов Г., історик, 610, 678, 729, 738; 743, 753-755, 764, 767, 782, 801, 810, 812, 813, 844, 845, 848, 849, 852, 855, 861, 911, 1098, 1375.
Каспровська Ганка, козачка, 479.
Каторжний Роман, посол козацький, 346, 347, 349, 361.
Качановський Андрій (або Андронік) Петрович, тов. Нечаєвого полку, 1259, 1262.
Кашкевич Сава, староста з Давид-городка, 1150.
Кахмет мурза, 1055.
Квятковский, історик польськ., 521.
Кегіто Алкас, 897.
Кедровский Ян, підчаший, 1151.
Кезма Т., наук. співроб., 968, 985.
Келембет (Келебет)-мурза, 553, 556, 749, 750.
Келмамет-мурза, 942.
Кельдибай, Татарин, 678.
Кемень Янош, головний командор Ракоція, 253, 254, 510, 511, 513, 514, 523, 524, 526-528, 530, 590, 593, 594, 903, 1306, 1307, 1310, 1312, 1322, 1323, 1341, 1384, 1385, 1387-1389, 1460, 1462, 1464, 1466, 1467, 1471;—його брат, 1387.
Кенарский Станислав, 1077.
Керл ревізор королівський, 387.
Кий, легендарний основоположник Києва, 971.
Кикин Василь, стольник, 744-746, 767-769, 1115, 1232, 1235, 1238, 1239, 1253-1255, 1272, 1319, 1324, 1346-1353, 1364, 1378, 1415, 1419, 1422.
Кирило, полковник наказний козацький, 203;—чигиринський козак, 685; —брянський пушкар, 387.
Кирилович Григ., осавул браславськ., 795.
Кисіль Адам, воєвода київський, 9, 13. 15, 16, 18, 21, 23, 25-28, 30-40, 43, 46, 47, 55, 66, 67, 69, 71, 74-79, 105, 108, 110-113, 127, 132, 139, 145-151, 153, 155, 158-164, 169-172, 176, 178, 184, 188, 190-192, 293, 334, 340, 345, 347, 349, 350, 352, 354, 364, 366, 375, 376, 378, 381-385, 387, 389, 395-397, 400-402, 405, 415, 418, 419, 430, 431, 472, 473, 482-484, 509, 561, 871, 885, 1012, 1033, 1093, 1240, 1509, 1513, 1518;—його дружина, 1166;—Миколай, староста черкаський, 63, 66, 67, 71, 146, 151, 178, 195, 202, 231, 472.
Кицка Януш, гетьман кн. Литовського, 219, 872.
Кіндратенко, козак, 870.
Кірим-ага, хан. післанець, 694.
Кланевський (?), козацький посол, 227,
Клим, хоружий, 1205.
Клименко Василь, посол Хм. до царя, 1132.

Климів Яків, суддя білоцерк., 1011.
Климко, козак з Єсмані, 471.
Климовський Лукаш, 172.
Климятенко Василь, посол Хм., 966, 1054, 1064, 1066, 1073, 1074, 1078, 1079.
Клиша Яцко, полк. білоцерк., 870, 921, 955, 956, 1028.
Клодзіньский, польський полковник, 578, 706, 707.
Клочков, московський посол, 558.
Ключевский В., істор., 760.
Клявдіус, польськ. полковн., 841.
Княгиницький Йов, ігумен Манявського скита, 119.
Кобилецький Григорій, наказний ніжинський полковник, 73, 936, 1222.
Ковалевський Іван, писар Хмельн., пізн. осавул, 1021, 1117, 1123, 1200, 1210, 1300-1304, 1309, 1310, 1321, 1324, 1412, 1419, 1424-1426, 1428, 1429, 1434, 1437, 1439, 1467-1469.
Коваленко, сотн. козацький, 1037, 1038.
Каґальничану, видавець румунських хронік, 83, 480, 571, 290, 297, 600.
Козачинський Микита, козак, 947.
Козинський Єфим, капітан, 1214, 1215.
Козлов, піддячий, 114.
Козловський Микола, писар Нечаєвого полку, 1259.
Койтас-ага, 245.
Коланченко, див. Янченко.
Количев, рос. капітан, 952.
Колонтай, служебник кн. Заславського 561, 563, 575.
Комари-Стаховські, шляхет. рід, 1152.
Коморовский, шл., 102, 106, 1014.
Конажевский, підсудок камінецький, 474, 475, 493, 524.
Кондратенко Богдан, посол Хмельн., 958, 959, 1020;—Герасим (Кондратович), 1049.
Кондрацкий Ян, ротмістр, 75, 90, 198, 262, 445, 493, 494, 513, 548, 551, 577, 578, 580-585, 591, 592, 596, 598, 615, 616, 651, 653, 654, 670, 671, 706, 878.
Конельский Федор, писар посольск., 401, 409.
Конєпольські, 18, 292;—Станіслав, гетьман польний, 11, 20, 59, 63, 64, 66, 67, 71, 109, 116;—Олександр, хорунжий коронний, 72, 107, 167, 200, 202, 244, 259, 262, 279, 285, 288, 301, 446, 595, 637, 638, 702, 808, 811, 914, 915, 1014, 1024, 1038, 1160, 1181, 1183, 1547.
Константин, спатар, 517.
Кононів Петро, митропол. слуга, 747.
Константинів Юрій, Грек, 921, 922, 956.
Константинович Федір, полковник, 1201-1204, 1210, 1222, 1223.
Конюшенський Ів., козак, 1201.
Конюховський Кость, товариш Акундинова, 126.
Копоть, білоцерк. шляхт., 1011.
Коптевич Ян, туровський урядник, 1150.
Кордиш, чашник браслав., 1093.
Кордуба Мирон, істор., 5, 46-48, 529, 1338, 1345, 1361, 1454, 1466.
Корецькі, князі, 1318;—Самійло, 428—шляхт., 1056.
Корицкий ротмістр, 178, 182, 448, 470, 706, 709, 1019, 1069, 1090.
Кориціньский, канцлер польський, 453, 581, 625, 631, 693, 900, 1096, 1415.
Коркунов, проф., 867.
Корній, полк., 1202-1204, 1210.
Коробка Федір, військовий обозний, 114, 435, 566, 735, 1365, 1368, 1369, 1374-1378, 1381, 1421;—Юрій, осавул військовий, 929;—Юхим, полков. Золотаренкового війська, 1154.
Корсак Раф., полк. рос., 1025, 1026.
Корсаков, проф., 7, 219.
Корсунець, сотн. козацький, 1037, 1038.
Корф, полковник польський, 330, 874.
Косаковский, браславський підсудок, 164, 366;—прих. Ракоція, 1322.
Косинський Ів., сотн. вереківський, 932.
Косов Сильвестр, митрополит київський і галицький, 15, 16, 32, 110, 137, 172, 327, 329, 330, 346, 561, 745, 854, 864, 994, 996, 1220, 1373-1375.
Костин Мирон, молдавський хроніст, 83, 86, 89, 107, 480, 512, 514, 524, 532, 541, 570, 571, 581, 582, 587, 589, 597, 600, 976, 1498.
Костир Григ., 1372. Див. Лісницький.
Костирський, гетьман, 468, 735, 742.
Костка-Наперский Александр - Лев з Штемберґа, авантурник, 257, 264-270.
Костомаров Микола, історик, 63, 74, 75, 87, 136, 165, 177, 210, 281-284, 299, 300, 303, 333, 367, 394, 414, 419, 420, 431, 437, 438, 439, 463, 469, 473, 495, 510, 578, 586-588, 665, 716, 752-755, 764, 767, 781-784, 877, 920, 1015, 1098, 1099, 1124, 1126, 1133, 1141, 1199, 1474, 1476, 1481, 1549.
Костянтин Вел., імператор візантійський. 1493;—воєвода, див. Щербан К.

Кость, козак, 1076;—чигирин. товмач., 722.
Котел Ів., сотн. Нечаєвого війська, 1276, 1277.
Котлан, мурза, 1058.
Котлубай, історик, 222, 321.
Котлуш-мурза, 1058.
Котнаровский, писар польськ., 582.
Котошихин, піддячий, 751.
Коховский, істор. польськ., 74, 75, 77, 86, 88, 154, 161, 164, 165, 169, 170 172, 173, 176, 181, 194, 195, 198, 222, 234, 239, 240, 244, 259, 284, 296, 332, 333, 340, 341, 346, 363, 365, 373, 377, 392, 413, 419, 420, 436, 438-440 442, 447, 449, 455, 457, 490, 494, 495, 508, 509, 548, 551, 578, 583, 586, 587, 589, 509, 593, 594, 596, 664, 667, 705, 707, 713, 873, 876, 884, 915, 920, 1013, 1015 -1017, 1020, 1036, 1038, 1039, 1043, 1046-1048, 1051, 1060, 1115, 1141, 1477.
Кошанський Ів., сотник Нечаєвого війська, 1262.
Коя-бей, 1143.
Кравс Георґ, шесбурський нотарій, семигородський хроніст, 510, 521, 523, 541, 544, 571, 577, 583, 586, 587, 593, 594, 597, 1319, 1320, 1322, 1323, 1390.
Кравченко Василь, козацький посол, 75;—Іван, сотник козацький, 91, 92, 99-102, 107.
Кравцов Дмитро, історик, 5, 1509.
Крамаренко, сотн., 1037.
Красиньскі, 319, 767, 768, 890, 1192.
Красовський Іван, сотник, 387.
Крачон, посол Ракоція до хана, 1433.
Кременевський, смоленський урядник, 459.
Креховецький Іван, писар Корсун. полку, 28, 1021, 1086, 1517.
Кржицкий, секретар королевський, 275, 277.
Кривенко, козацький полковник браславський, 153, 180, 182.
Кривоніс, полковник козацький 14, 1479, 1486; його сини (Кривоносенко) леґенд. полковник козацький, 13, 14, 42, 184, 236.
Кржижановський Афіноген, 219, 220. —Степан, митропол. слуга, 747.
Кримський А. Ю., акад., 967, 968, 975.
Криницький Макарій, післан. митрополита, 759, 767, 832, 855, 856, 865, 871, 1086.
Крипякевич Іван, історик, 7, 56, 439, 1192, 1275, 1452, 1544, 1549.
Криса Михайло, полковник козацький, 16, 41, 42, 88, 115, 200, 235, 236, 242, 280, 294, 295, 299, 352.
Крицький, скарбник війська Ждановича, 1393.
Кричевський, полковн., 14, 213, 215, 322, 1485, 1486.
Криштофский, польський ротмистр, 445.
Кромвель, лорд-протектор Анґлії, 252, 429, 1130, 1487.
Круковський Самійло, козак Нечая, 1273.
Крупецький перемиський уніятський владика, 31, 1520.
Крюковський, Мих., сотн., 1382.
Ксеркс, цар персидський, 264, 357.
Кубаля Л., історик, 33, 87, 266, 267, 280, 401, 402, 406, 407, 432, 438, 440, 473, 484, 507, 510, 521, 530, 531, 552, 574, 587, 624, 663, 667, 677, 678, 714, 716, 779, 780, 807, 871, 873, 875, 877, 884, 893, 894, 900, 901, 915, 918, 920, 956, 957, 1014, 1043, 1054, 1056, 1060, 1079, 1096, 1100, 1104, 1110, 1115, 1124, 1130, 1131, 1142, 1147-1149, 1169-1172, 1179, 1191, 1195, 1199, 1233, 1240, 1243, 1245, 1248, 1296, 1320, 1327, 1333, 1335, 1338, 1345, 1363, 1379, 1385, 1387, 1391, 1399, 1407, 1445, 1456, 1467, 1474, 1477, 1487, 1489, 1491, 1507.
Кузьмин, посол московський до Криму, 175;—Тимофій, дяк, 1200, 1203, 1205, 1211, 1214-1216.
Куколь Василь, осавул п. Браславського, 1089,
Куліш Пантелеймон, 95, 189, 422, 753, 754, 782, 783, 1481, 1484, 1487.
Куликов, піддячий, 220.
Kulta чи Kutta, посол гетьманський, 249, 251, 7 може Кулька?
Кулька Андрій, посол Хмельницького, 349, 350.
Кунаков, 1492.
Кунарский Степ., шл., 768.
Куніцкий, підчаший стародубський, 949, 950-952.
Кунцевич Якуб, підкоморій, 1271.
Куракин Б. С., полк. рос., 1072;—Фед., воєвода в Київі, 659, 733, 748, 750, 761, 798.
Курбацький Самійло, полк. борзенський, 1153.

Курган; козацьк. ватажок, 1405.
Кутлумамет див. Устокасимов.
Кутнарский, секретар Лупула, 109, 165, 251, 345, 460, 468, 479, 499, 504, 506, 527, 529, 532, 571.
Кучарський Мих., слуга арх. печер., 747.
Кушевич, райця львів. магістр., мемуарист, 52, 1115-1128, 1123-1126, 1128, 1129, 1132, 1384-1387.
Кушнір Олекса, татар. бранець, 1358.
Кущенко Савка, козак, 433.
Кучюк султан, 550.
Кущевич-Миньковський Іван, полк. паволоцький, 366.
Лаврисевич, депут. Львова у Хм., 1117, 1118.
Лаврів Єрошка, міщанин, 1203.
Ладиженский Максим, моск. післ. до гетьмана, 910, 912, 920;—Федір, стольник, посол московський, 568-570, 611, 613, 614, 616, 692, 643;—моск. післанець до Криму, 888.
Лаґевніцький чи Лаґевский, шляхт., 16, 68.
Лазаревський О. М., історик, 1483.
Ланта (?), козацьк. ватажок, 1440.
Ласко, слуга Потоцкого, 78.
Ластовецький Радул, шл., 959, 960, 1020.
Латкин, проф., 210, 610, 611.
Лащенко Р., істор. права, 866.
Лев, князь, 155.
Левицький Орест, історик, 410, 414, 753, 1482.
Левко, київський міщанин, 113;—лубенський осавул, 1149;—підписок, 683;—цехмістр київ., 770.
«Левонів Пронька», козак, 929.
Левонович Марко, пос. Хм. до Москви, 927, 949.
Леонтьев, стольник, 1258-1260, 1262.
Лесько, козак жовнинський, 659;—Лесько, уманськ. полковн., 928.
Летяженко Роман, козак, 575.
Лешковський; моск. співак, 1191.
Леопольд, імпер. римський (цісар), 1252, 1446.
Лещиньский Андрій, коронний канцлєр, 33, 179, 191, 282, 385, 407, 408, 453;—Богуслав, підскарбій, 1096;—Самуель, шл., 1318;—Ян, воєвода познанський, 871, 884, 885, 1147, 1240, 1254, 1333.
Липинський В., історик, 213, 590, 735, 867, 868, 1149, 1199, 1317, 1369, 1392, 1401-1405, 1477, 1485, 1491-1495, 1502, 1503, 1505, 1506, 1548.
Лисий, полковник козачий, 77.
Лисєвич Гнат, виленський купець, 218, 219.
Лисковский Лавр., підстароста ніжинський, 17.
Лисовець Демко Михайлович, генер. осавул, 9, 57, 114, 115, 238, 239, 242, 243, 255, 468, 612, 616, 652, 661, 922, 923, 943, 945, 1021, 1023;—(Лисичанський) Андрій з Волині, 401.
Литвиненко Василь; післанець Хм., 728, 795, 800, 829, 830.
Литвинів, путивлець, 285.
Литвинко, полковник козацький, 225.
Литка Федір, полковник чечельницький, 102.
Лихарев Яків, стольник, 500, 501, 504, 546, 564, 565, 621, 638, 1242, 1528
Лізоля Франц, австр. посол до Карла Ґустава, 1281, 1282, 1288, 1338, 1339, 1364, 1366, 1379, 1431.
Лільєкрона, посол. швец. короля до Хм., 1330, 1331, 1333, 1365, 1369, 1377, 1389, 1394-1397, 1411, 1420, 1421, 1425, 1426, 1428-1431, 1467, 1470-1474, 1549.
Ліндфорс-Русова С. Ф., 95.
Лісницький (або Лесницький) Григорій, Сахнович полк. Миргородський, 567, 691, 693, 731, 734, 740, 743, 744, 796, 873, 919, 924, 952, 1114, 1117, 1122, 1372, 1412, 1455, 1468, 1469, 1472.
Лісовский, польськ. полк., 1261, 1263,
Літкевич, шляхтич, 196.
Лобачевський Герасим, післ. Хм. на Дін, 919.
Лобода Федір, полковник переяславський, суддя генеральн., 76, 735, 1523,
Ловчицкий, післанець Потоцкого, 99, 100, 103, 105.
Лозовицький, ігумен жидичин., 1510. 1523;—Микола, митропол. слуга, 747.
Ломеський Данило, післ. мунтян. воєводи до Хм., 923.
Лопацінський Г., історик, 1126.
Лопухин Абрам, посол. до Хм., 1232 1248, 1249, 1255, 1256, 1318, 1323-1326, 1329, 1346, 1347, 1353;— Ларіон, думний дяк, 139, 210-212, 215, 231,

625, 614, 649, 679, 728, 747, 769, 792, 861, 865, 935, 959, 963, 1080, 1091 1154, 1155, 1159, 1166, 1167, 1192 1200, 1203-1217, 1235, 1253, 1259, 1266, 1352, 1447.

Луга, служебник Кисіяя, 381, 383,

Лукаш, козак, 57.

Лукіян Іванович, московський агент, 600;—козацьк. післанець до Криму, 887.

Лукіянів Ів., полковник козацький, 287;— Федір, київський міщанин, 502, 535.

Луковський Севастіян, слуга печер., 747.

Лупашка Проженський Іван, бояр. молдавський с. 44.

Лупул Василь, господар молдавський, 10, 45, 62, 80, 82, 83, 85-91, 93, 94, 96-100, 109, 116, 122, 123, 128-131, 143, 165, 205, 216, 217, 238, 248, 250, 307, 315-317, 345, 372, 375, 378, 428-430, 444, 445, 451, 459, 461, 463, 464, 473-475, 478, 480, 482-492, 494, 499, 502, 504-535, 539-543, 544, 547, 551, 558, 568, 570-581, 583-586, 588, 590, 591, 594, 595, 597, 598, 609, 652, 659, 660, 663-666, 668, 669, 671-674, 681, 685, 687, 781, 893, 899, 900, 903-905, 914, 917, 943, 952, 984, 987, 1004, 1005, 1010, 1097, 1098, 1146, 1272, 1546, 1547; Лупулова дружина 590, 595, 596, 1352; Лупулівна Гелена (старша дочка), 94; Лупулівна Роксанда (Роксандра) Тимошиха, Хмельницька 83, 87, 88, 128, 130, 133, 475, 478, 480, 484, 510, 516, 521, 592, 600, 601, 1269, 1464; Стефан, син В. Лупула 478, 531, 544, 573, 591; Стефаниця, племінник Лупула, 513, 514, 570; 600; Юрій, племінник Л., 480.—

Луцький Ів., сотн. Новооскольський, 1048.

Луц С., див. Люц.

Любарський Андрій, старший над армато-ю Білоцерківськ. полку, 1011.

Любенецкий Володислав, кореспондент Ракоція, 70, 77, 83, 89, 98, 102, 108, 141, 154.

Любовіцкий, посол короля до Хм., 1091, 1125, 1132-1136, 1141, 1166, 1170-1173, 1191-1193, 1200.

Любомірский Юрий, маршалок, 258, 301, 302, 592, 652, 666, 667, 698, 705, 706, 1313, 1321, 1235, 1341, 1377, 1388-1391, 1398, 1410, 1415, 1456-1458, 1462, 1463, 1466, 1550.

Люкаса теки, 175, 1231, 1279.

Люмбр де-, посол франц. короля до польськ., 1241.

Люторенко Яцина, пак. полк. білоцерк., 1018.

Люц (Lucz), Люцей Стефан, нотарь Ракоція і його посол до Хм., 498, 522, 1074-1076, 1105, 1184, 1185.

Лядинський, шл., 1273.

Лянцкороньский Станіслав, воєвода браславський, пізніш руський, ще пізніш гетьман польний, 127, 153, 154, 164, 165, 171, 178, 179, 181, 184, 192, 193, 195-200, 203, 222, 248, 270, 275, 297, 298, 350, 351, 366, 419, 446, 453, 526, 530, 597, 667, 698, 706, 887, 914, 922, 959, 1014, 1018, 1021, 1023, 1035-1039, 1043, 1049-1051, 1054, 1059, 1061, 1062, 1068 1069, 1070, 1073, 1074, 1077, 1108 1114, 1160, 1171, 1181, 1191, 1193 1199, 1200, 1211, 1220, 1234, 1377;— Єронім (син. Станіслава), 694, 711, 1138;—Вацлав, 1038;—коронний меч-ник, 768.

Ляхович, шл., 1385.

Львов Олександр, царський дворець-кий, 208.

Льорбах, австр. посол до Росії, 1232.

Магмет (Мегмет) аталик, татарський посол, 75, 212, 536.

Магмет (або Мамет)-Ґерай, хан, 920, 921, 942, 943, 948, 957, 969, 1013, 1021, 1063, 1067, 1068, 1099, 1100, 1101, 1147, 1356, 1357, 1452;—дер-виш, 921.

Магомет-аґа, 538.

Маєк-султан, 556.

Мазаріні, кард., 1131.

Мазепа Адам, атаман білоцерк. 883; —Ів. Степ., гетьман, 1503, 1507;— Степан Михайлович, шляхт., 743.

Майданко, чигирин товмач, 687.

Майер Йоган, шведський післанець, 137, 158, 175, 178, 180, 235, 264, 282.

Макарій, патріярх антіох., 966, 968, 973, 991, 997, 1095;—моск. митроп., іст. церкви, 813, 851, 853, 854, 861, 1220, 1375.

Максимович М., історик, 95, 422, 492, 1127, 1369, 1477, 1478.

Малика Андрій, митроп. слуга, 747;— Олександер, митроп. слуга, 747.

Малов Ів., рос. дизертир, 1266.

Мамбет-мурза, 693, 708, 760;

Мамет, асавул, 443;—бей, 498.
Маметша Сулешов, крим. князь, 55, 558, 1065-1068, 1099, 1100, 1101, 1140, 1174, 1357; 1358.
Мамет-Чилибей, кримський посол, 175.
Манаріні, служебник Радзейовского, 1079.
Мануйлов(ич) Ілля, Грек, 207, 212, 255, 445, 447, 470.
Маргевич Дмитро, нобілітований козак, 157, 165.
Марія Ілінічна, цариця, 1034.
Марія-Луїза, королева польська, 1131.
Маріянович Христофор, боснійський прокуратор, секретар Парчевича, 1333, 1341, 1343-1346, 1360-1362, 1367-1369.
Маріяші Стефан, посол Ракоція, 33, 128.
Маркевич, полковник козацький, 280.
Марко, київський постриженець, 14, 15.
Маркович Микола, іст., 812, 872, 1474;—(Марков) Микола, Сербин, 900.
Мартин, черкаський козак, 255, 276.
Мартинейко Максим, осавул п. Уманського, 1089.
Марченко Семен, сотн. білоцерк., 1011.
Маршалок Станислав, полковник Наперського, 269.
Масалитинов Тимофій, піддячий, 15, 235.
Матвеев Артамон Сергієвич, стрілецький голова, посол до Хм., 473, 493, 536-539, 545-547, 549, 552-556, 558, 561, 562, 564-568, 570, 571, 610, 614, 649, 743, 750, 912, 966, 1028-1035, 1068, 1161, 1205, 1206, 1243, 1272, 1318, 1365, 1383, 1384, 1438, 144, 1447.
Матвієнко Дмитро, козак, 899.
Матвій (Матій), господар мунтянський, 119, 217, 476, 480, 511, 512, 514, 518, 521, 533, 534, 540-543, 571, 591, 650, 1546;—полковник, 1102, 1105.
Матус, німецький капитан, 1102.
Махаринський Мик., сотн. тимонівський, пізн. уманський, 860, 861, 865, 920, 977, 1016-1018, 1042, 1174, 1175, 1177.
Махновський Степан, митропол. слуга, 747.
Маховский, ротмистр, 169, 170, 176, 177, 349-352, 355, 374-379;—Себастьян, полковник польський, 411, 412, 415, 417, 493, 501, 504, 505, 560, 592, 594, 596, 598, 599, 668; 674, 700, 927, 951, 1052, 1069, 1547;—поручик старости люблинського 273, 274.
Мацоля, буркалаб хотинський, 468.
Мацько Матвій, райця, 1258.
Медельнечер, шл., 499.
Меланчиньский Бальцер, підстароста, 434.
Мелек-Ахмед, великий візир, 136.
Мелетій, ієродіякон, 600.
Мелетій, патріярх александрійський, 1000.
Мелешко, новгор. стольник польський, 195.
Мельден-гирей, ширинський бей, 498.
Менглі-Ґерай, султан, 1018, 1019, 1040, 1046, 1050, 1051, 1055, 1060, 1195.
Меньківський Мих., сотник, 1137.
Метлинський А., збірач українських пісень, 95, 96, 1370-1372.
Методій, священ. в Чаусах, 1285.
Мещеринов, капитан, 1202, 1203, 1216.
Мещерин або Мещерський Іван, тесть К. Виговського, 1412, 1450.
Миколай, поручик волоської хоругви, 241, тойже 1440?
Микулин Кузьма, торговий чоловік, 387.
Милославский Ілля, боярин, 317, 501, 546, 829, 1074, 1080, 1477.
Миневський, коз. корсун., 1089.
Мировицький Дмитро, протопіп конотопський, 458, 493.
Мисков Алешка, 471.
Мисловский, шл., 563.
Мисліщевский, полковник польський, 275, 1350.
Мисловский, шл. 213-215, 217.
Мисько, осавул, 735, 940, 1200, 1426—торговий чоловік, 157.
Миськов Михайло, військовий осавул, 566, (тойже Мисько?)
Миськович Захар, підписок гетьм. канц., 1421.
Михаїл, митрополит сербський, 645;—Федорович, цар московський, 648, 817, 1537.
Михайло, кол. господ. мунтянськ., 900, 1108;—писар стародуб., 1383;—Данилович, кримський полон. 1065, 1067;—Михайло малоліток, герой билини, 188.
Михайлов Василь, дяк, 1378, 1411, 1412, 1419, 1421.
Мишковский, воєвода сендомирський. 282, 441, 453, 927.
Мищенко Михайло, осавул, 114.
Мікеш, канцл. семигородський, 1306, 1307, 1464, 1466.

Мілєр Ґ. Ф., істор., 321.
Мінор, польський полковник, 346, 671.
Мірош Микола, суддя полку кн. Заславского, 951.
Мірский, стражник литовський, 228, 321, 322.,
Міхалєцкий, шл., 525.
Міхаловский Якуб, войский люблинський, 436, 438, 440;—збірка його, 10, 25, 31, 37, 40, 43, 56, 59, 63, 65, 74, 78, 82-84, 88, 89, 98, 105-108, 129, 140, 141, 143, 144, 146, 148 155, 165, 170-172, 174, 179, 180-184, 190-193, 195, 199-203, 233, 257, 258, 272, 282, 315, 343, 374-378, 386, 396, 440-442, 444, 446, 447, 453, 560, 583, 584, 587, 589, 591-594, 598, 652, 653, 656, 660, 665-669, 673-675, 677, 699, 700, 704-708, 710-712, 714, 779, 871, 1015-1018, 1039, 1040, 1043, 1046, 1048-1050, 1052, 1092, 1097, 1099, 1492.
Млоцкий Андрій - Казимир, секретар королівський, 312, 325-327, 330, 338, 547, 627, 671, 676, 726, 1536, 1538, 1539.
Могила Мусій, воєвода, 44, 62;—Петро, митроп., 997, 1249, 1252.
Могильницький, ротмистр, 549, 674,768, 884, 950.
Модзалевський В., історик, 866.
Мозира Лукіян, полковник корсунський, 314, 318, 392, 401, 420, 462, 501, 560, 1523.
Монієвський, шляхт. білоцерк., 1011.
Мокрский, єзуїт, 1484.
Молчановський Н., істор., 1079, 1110, 1330, 1331, 1394.
Моравский, польськ. істор., 1115.
Моргилевський І. В., архитект, 331.
Морозов Борис, боярин, 212, 317, 501, 829, 1237, 1447.
Морштин Ант., 706.
Москаленко Макар, полк. білоцерк., 966, 1018, 1029, 1061; 1068-1070, 1072, 1073;—Сава, полковн., 355-357.
Мощеницький Андрій, ловчий київ., 1093.
Мрозовицький Юрій, писар земськ. київ., 1093.
Мудренко, ватажок левенців, 75.
Мужилівський, писар, 741;—Силуян, суддя і посол 14, 473, 493, 499-502, 534, 545-548, 552-555, 561, 565-569, 610, 614, 743, 929, 963.
Мулан-аґа, 711.
Мунтаза-бей, 1143.
Муняк-султан, 673, 1068.
Мурад-баша, очаківський бей, 54, 60, 1540, 1541;— султан 1527.
Мурат-султан, мурза ногайський, 556, 1175.
Муркос Г., арабіст 515, 516, 541, 967, 968, 971, 975, 976, 983, 986, 993, 1442.
Муромцев С., проф., 1495.
Муртаза (або Муртуза)-бей, 681, 693.
Мурцов Ф., моск. офіцер, 1102.
Муса, Татарин, 498.
Мустафа-аґа, посол, 19, 147, 158, 166, 315, 694, 1357.
Мутянка Яцко, козак, 266.
Мухин, профес., 329.
Мякотин В., історик, 755, 868.
Мясковский, 183, 1039, 1040, 1062, 1063, 1501;—Андрій, 39, 88, 99-101, 336, 338, 341, 346;—Войцех, галицький стольник, 199, 206, 264, 272, 273, 276, 277, 282, 289, 291, 295, 296, 299; 300, 308, 420, 329, 1544, 1545;—Лукаш, суддя подільський, 103, 106-108, 147.
Нагорецький, староста лубенський, 18, 347, 349, 351, 353, 364, 377.
Наіма, турецький, літописець 531, 928, 944, 1545.
Накко, А., історик, 87.
Наливайко; козацький ватажок, 425, 588, 971.
Напєрский Костка, див. Костка Нарбут, підстароста, 671.
Нарецкий, слуга кн. Вишневецького, 157.
Наропіньский Северин, коменд. Ягельницького замку, 1114.
Нарушевич, підканцлер, 1380; — теки А. Н-ча 16, 34, 68, 72, 73, 79, 135, 147, 162, 164, 181, 191, 221, 234-236, 341-344, 346, 376, 378, 382-385, 392, 412, 415, 418, 440, 441, 444, 446-450, 460, 483, 491, 494, 523, 524, 550, 560, 561, 576, 578, 598, 651, 707, 769, 770 774, 877, 1016, 1019, 1020, 1037, 1043, 1051, 1053, 1056, 1059, 1063 1070, 1077, 1096, 1097, 1104, 1124 1130, 1147, 1148, 1166, 1172, 1173, 1242, 1243, 1477.
Натульчич (Натальчич), ватажок козацький, 323.
Небаба Мартин, полковник козацький, 14, 15, 76, 204, 215, 224-228, 236, 247, 257, 262, 309, 321, 322, 324, 326, 381, 1486, 1523, 1544.

Неблядин Грит., ватажок повстанців, 1228-1230, 1233, 1235.
Неверский, шляхтич, 241.
Негребецький, шл., 1510.
Неліпа Констянт., писар, 1080.
Неметь Мартин, капитан, 583.
Немирич Юрій, 164, 1099, 1096, 1180, 1276, 1286, 1397-1399, 1408, 1409; 1457-1459, 1463, 1464, 1474.
Немиров, дяк, 733, 855, 856, 1221.
Ненартович Семен; сотн. чигиринський, 401.
Ненон, лоґофет волоський, 1211.
Неронов, посол московський, 114.
Неслуховський Ф., перекладач, 473.
Нестеренко Іван, гетьманський резидент, 216, 403, 1154;—Максим, полк. корсунський, 566, 1059.
Нестерон, стольник, 1283, 1419.
Нефедьев (sic) Самійло, лавник київ. магістрату, 746.
Нечаєнко Ів., парубок, 942.
Нечай Данило, полк. браславський, 13; 14, 16, 42, 57, 68, 70-72, 76, 77, 88, 90, 91, 103, 105, 107, 127, 139, 153, 158, 176-192, 195-197, 202-204, 212, 213, 215, 228, 229, 274, 303, 304, 305, 1486, 1523;—Іван, полковник козацький, 942, 1091, 1156, 1158, 1159, 1167-1169, 1200-1204, 1210-1217, 1222-1225, 1255, 1257-1269, 1272-1274, 1276, 1277, 1381, 1382, 1408, 1422, 1423,1442, 1486;—Матвій, наказн. полк. уман., 688;—Юрко, 1262.
Нечипоренко Іван, полк. ніжинський, 318; 567;—Яцко, чигр. отаман, 566.
Никифор, гонець Стефана воєводи, 945, 1023.
Никольский, історик, 137.
Никон, патріярх, 611, 613, 645, 829, 847, 854, 1034, 1035, 1069, 1085, 1220, 1368, 1369, 1374, 1375, 1378, 1538.
Ничаговський, білоцерк. шл., 1011.
Ніжницкий, стольник, 1038.
Новосинцов, Влад. Мих., воєвода вольнівський, 497.
Новокрещенов Філька, Татарин, 1164, 1165.
Noyer, див. Нуайє.
Нольд, майор, 326.
Нольде Б. Є., рос. іст. права, 755, 813, 866.
Носач Тимофій, полковник козацький, 20, 21, 280, 527, 533, 544, 563, 567, 571, 578, 590, 882, 1117, 1123.
Носенко Іван, наказн. полк. ніжин., 875.
Нуайє де, П., 1132, 1136, 1140, 1163, 1171, 1192, 1197, 1319, 1365, 1456, 1457.
Нуреддін-султан, 216, 246, 276, 443, 1058.
Оболенский Мих., князь, 890, 968, 1127.
Обринский, польський післанець, 313.
Обухович Филип, польський посол, 134, 167, 174, 215, 219, 231, 270, 313, 578; 637, 655, 1518.
Одеяненко (або Оргіяненко) Семен, полк. уман., 1022.
Одживольский, староста винницький, 438.
Одинець Яків, суддя черкаський, 350, 358, 367.
Одоєвский, князь, 1078, 1089, 1243, 1248, 1271, 1324.
Одриховский Федір, друкар печер. м-ря, 747.
Ожґа, підкоморій львів.; 1122, 1171, 1385.
Окольский, мемуарист, 143.
Оксакал, ногайський мурза, 526.
Окунь Андрій, польськ. полк., 750, 808, 873, 878, 879, 883, 908.
Окша, полковник козацький, 204, 220.
Олекса з Саврані, козак-бранець, 444, 446.
Олександра, ігуменя Михайлівськ. м-ря, 1367.
Олександренко, ватажок козацький, 338.
Олексій Михайлович, цар московський, 17, 115, 175, 307, 467, 497, 562, 648, 736, 782, 785, 792, 796, 814, 817 824, 867, 874, 991, 998, 1005, 1046, 1112, 1538.
Олексій Олексієвич, царевич, 823, 825, 1265.
Олексій, сотник білоцерк., 1039.
Олекшич Павло, шл., 832-834, 839, 851, 854.
Олесніцкий, підкомор. сендомирськ., 711, 920.
Оловенецький Яків, смоленський шляхтич, 1277.
Олянчин Д., історик, 1431.
Ольга, княгиня київська, 1127.
Олькуский, депут. Львова, 1124.
Онацевича збірка, 1180.
Оникієнко Тимофій, полк. стародуб., 930, 1153, 1154.
Онуфрієв Ів., білгородець, 158.
Опаліньский, польськ. маґнат, 1140.

Опанас полковник козацький, 387;— пос. Хм. до Криму, 887.
Оранский, ксьондз, 1512.
Оргіяненко (?) Семен, уман. полк., 928.
Оркуша, див. Горкуша.
Орлик, ґен. писар, пізніш гетьман, 782.
Освєнцім Ст., мемуарист, 154, 168, 178, 180, 182, 190-194, 196-200, 204, 235, 238, 243, 244, 246, 254, 255, 259-268, 271, 272, 282, 289, 291-296, 298-300, 306, 308, 311, 319, 322, 334-336, 353, 354, 356, 365, 368, 369, 374, 376, 377, 380, 392, 394, 395.
Осипенко (чи Осипович) Михайло, сотник, 955.
Осинський Адам, слуга архим. печерського, 747;—шл., 78, 671.
Осман-аґа, О.-чауш, старший покойовий султана, посол турецький, 59-62, 131-137 315, 317, 364, 535-7, 749, 1540, 1543.
Осман, султан турецький, 651.
Осоліньский Ю., канцлер польський, 29, 33, 39, 42, 69, 140, 145, 164, 1140;— староста люблинський, 40, 284, 291, 302. Осоліньских бібліотека, 12, 23, 32, 37, 39, 46, 53, 56, 59, 65, 67, 69, 78, 82, 88, 92, 93, 99, 101, 108, 127, 140, 148, 150, 155, 157-159, 162, 164, 171, 172, 174, 175, 179, 180, 18-23, 191, 192, 258, 264, 266-268, 273-279, 282-284, 289, 292, 293, 296, 300, 306-308, 310, 312, 316-318, 320, 321, 323, 325-329, 336, 341-343, 349, 353, 360, 367, 376, 384-386, 396, 432, 443, 473, 477, 488, 496, 561, 563, 575, 593, 667, 677, 712, 774, 779, 891, 1014, 1039, 1041, 1051, 1057, 1070, 1092, 1170, 1175, 1178 1197, 1231, 1384, 1388, 1393, 1445, 1458-1460, 1544, 1545.
Остаматенко Остефій, 952.
Остафіїв Іван, сотник козацький, 414.
Острозькі, князі, 94.
Осторог, підчаший корон., 620, 1323.
Острянин Яцко, гетьман, 11, 416, 417, 971, 1230, 1505.
Отяєв Афанасій Семенов, воєвода, 17, 18.
Охоцкий, райця краківський, 85.
Павел ґрек, 224, 235, 250;—старець, 255, 256.
Павлик, ватажок козацький, 434.
Павло, з Алепа, архидиякон, 93, 515-517, 523, 539, 570, 580, 582, 587, 589, 594, 599, 916, 966-974, 976-978, 980, 981, 983-986, 989, 995, 997, 999, 1001, 1002, 1004, 1006-1008, 1100, 1011, 1013, 1046, 1060, 1061, 1162, 1441, 1488, 1500;—товмач козацький, 137.
Павлюк Бут, ватажок козацький, 971.
Павша Шимон, полковник польський, 224, 225, 227, 233, 770, 771, 927, 1090.
Паісій, єрусалимський патріярх, 14, 119, 120, 123-125, 132, 299, 1004, 1369, 1375;—патр. константинопольський, 995.
Палій, полковник козацький, 188.
Паліцкий, шляхт., 609, 654, 656, 660, 666.
Пальфі, угорський палятин, 143, 475.
Партеній, патріярх царгородський, 123, 137.
Пархоменко Яків, полковник чигиринський, 366, 566;—писар Хмельницького 106;—полк. черкаський 734.
Парчевич Петро архиеп. марціянополъський, 12, 33, 52, 53, 1232, 1338, 1340-1346, 1360-1362, 1365, 1367, 1376, 1396, 1425.
Пасторій польский історик, 299, 321, 343, 363.
Патрикеєв Іван, дяк, 1539.
Пац, маршалок в. кн. Литов., 1088, 1234, 1243;—шляхт. 387.
Пашин, моск. посол в Криму, 1356.
Пашкевич Федір, 566, 568, 723.
Пашко, кошовий, 899;— старшина в війську Золотаренка, 936.
Пашковский, урядн. Давидгородка, 1150.
Пенцлавский А., королевський посол, 372, 450, 645, 1537.
Передремирський, Федір, слуга печер., 747;—посол козацький, 227, 228.
Перетц В., акад., 301, 849, 860, 1477.
Перець Ларко, трубчевський посадський чоловік, 472.
Переяславець Іван, писар військовий, 15, 294.
Перфильев, дяк, 840, 853, 899, 902, 909, 910, 914.
Петкі Стефан, міністр і ґенерал Раксція, 572, 582, 591, 903.
Петрашенко, полк. козацький, 280.
Петрашкович Олександр, племін. госп. мунтянськ., 923.
Петро козак, 1255.
Петров М., академик, 301.
Петрович Іван, сотник, 1110, 1178, 1205, 1549;—Яцко, суддя, 1154.
Петровський М., іст., 5, 7, 814, 1112, 1477, 1495, 1548.

Пешта, Богдан посол Хмельницького, 43.
Пеячевич Ю., гр., 33, 1338, 1345.
Пинчуків Мих., війт м. Кажан-города, 1151.
Писар Іван, полк. козац., 1076.
Підліський Олексій, київ. шл., 746.
Пікарский, мемуарист, 1460-1462, 1465, 1466.
Піноччі, королевський секретар, 288, 316, 321, 343-344, 444, 524, 536, 548, 772, 877, 891, 897.
Піріс-аґа (або Періс-аґа), татар. депутат. 709, 1176, 1177, 1193, 1194.
Пісочинський Ян, шляхт., 1046, 1070, 1071, 1075;—безім. 178, 387, 459, 1191, див. ще Пясочиньскі.
Пішко, полк. київ., 691, 734, 770, 772, 798.
Пйотровска шл, 307.—Шл., аґен Радзіёвского 1122.
Плакидин, піддячий, 746.
Плакса Грицько, козак, 433.
Плешивий Максим, путивлець, 435.
Плятенберґ, держава Чорштина, 267.
Пободайло (або Подобайло), полковник чернігівський, 215, 226 228, 323, 326, 334, 381-384, 387, 389, 391, 401, 410, 426, 433, 434, 496, 562, 567, 734 749, 936, 1486.
Подльодо ский, ротмістр, 1461, 1550.
Подчаский, служебник Конецпольского, 1014.
Погорецький Федір, писар Хм., 1021.
Поклонський Кость, могилівський шляхтич, 753, 870, 909, 932—936, 962, 966, 1081-1083, 1085, 1092, 1153, 1169, 1203, 1204.
Покровский М., акад., 868.
Полежай Іван, обозний білоцерк. полку, 1011.
Поливанов Матвій, посланець царя до Золотаренка, 1154.
Половець Семен, полковник білоцерк., 567, 734, 875, 1091, 1159, 1200, 1206, 1208.
Половка, сотник козацький, 215, 223, 224.
Положний Матвій, суддя й наказн. полк. білоцерків., 870, 925-927, 1011.
Полтев, стольн., 779, 792, 796.
Полторакожуха, полковник козацький, 393.
Полубеньский, ротмистр, 1458, 1462.
Польчакевич Петро, слуга печер., 747.
Понявин, козак, 56.
Попель Сава, ігумен люблинський, 558, 620.
Попов Афонька, білгородець, 203;—Константин, писар Данила Калугера, 1080;—історик 868.
Попович Ів. полковник козацький, 225, 1154, 1482;—старш. в війську Золотаренка, 936.
Портомоин, піддячий, 691, 931, 1020, 1022, 1208, 1210, 1212, 1213, 1217, 1230.
Порфирьев С., архивист, 5.
Потебня О., проф., 301.
Потемкин, стольник, 1126, 1129, 1161, 1206.
Потій, уніят. митроп., 1521.
Потоцкі, 10, 18, 140, 378, 653;—Андрій, староста винницький, 193, 195, 200, 205, 216, 222, 235-240, 242, 272, 284, 330, 338, 342, 343, 376-380, 389, 419, 625, 1014, 1026;—Кароль, ловчий подільський, 670, 1044;—Миколай, коронний гетьман, 9, 10, 11, 14, 18—21, 33, 35, 43, 63, 66-76, 78, 80-95, 98-109, 111, 116, 127, 129, 140, 141, 145, 147, 148, 150, 151, 154, 162, 164, 165, 170, 177-180, 187, 191, 257, 258, 261, 294-296, 299, 302, 304-310, 316, 318 331, 334-341, 344-351, 354-362, 364, 366-370, 372, 374-388, 391, 392, 394, 397, 407, 410, 428, 455, 458, 461-463, 483, 488-491, 493, 523, 531, 533, 550, 560, 561, 570, 571, 573, 575, 577, 580, 584, 657, 698, 872, 1489;—Павло 1102, 1115, 1147, 1161, 1210, 1461;—Петро, староста камінецький, 87, 513, 527, 529, 530, 543, 548, 877-879, 1014, 1115, 1118, 1138, 1192; — Станислав, воєвода подільський, пізніше гетьман коронний, 453, 455, 492, 524, 529, 536, 774, 832, 853, 873 876-879, 884, 889-892, 894, 898, 913-915, 959, 972, 1014-1016, 1018, 1036, 1038, 1040-1045, 1049, 1052, 1057, 1059, 1063, 1069, 1070, 1090 1108, 1109, 1114, 1115, 1160, 1161, 1163, 1164, 1181, 1191, 1192, 1199, 1209, 1359, 1388, 1389, 1392, 1399, 1407, 1408, 1462, 1463, 1546;—Ян, 1115, 1138, 1145, 1149, 1163, 1210.
Пражмовский Альбрехт, королевський секретар, 10, 13, 32, 34, 173, 174, 210, 231, 638, 1189, 1190, 1254, 1304, 1529.
Продилович Прокіп, слуга печер., 747.
Прежескул, боярський син, 48

Проженьский Іван Лупашка, 445.
Прозоровский, воєвода путивльський, 207, 545.
Прокопович Зосима див. Зосима.
Пронський Ол., кн., власник Берестечка, 283, 847.
Прончищев, посол московський, 393, 401, 405, 407, 645;—Афанасій, намісн. боровський, 1537.
Проскуренко Андрій, козак, 680.
Протасьев, московський посол, 19, 76, 80, 85, 86, 88-91, 99, 100, 110-113, 115, 117, 126, 128, 207, 870, 911-913, 922-927.
Прохор, архим. казан., 739;—козак, 687.
Прохоров Іван, путивльський піп, 76;—Петро, білгородець, 204.
Прусіновский, ротм., 1038.
Пузилевич Станислав, корол. дворянин, 906, 907.
Пуфендорф С., історик, 1131, 1330, 1392, 1393, 1398, 1399, 1409, 1456.
Пушкар, або Пушкаренко Мартин, полковник полтавський, 198, 203, 204, 217, 236, 242, 309, 497, 567, 586, 734, 1017, 1019, 1043, 1044, 1372, 1482, 1523.
Пушкини, посли московські, 13, 16, 17, 34, 37, 40, 43, 45, 52, 121, 407, 209 212, 218, 501, 545, 636, 645, 909,, 1537;—стольник, 1161.
Пшіемский, польний писар, 259-260, 327, 340, 358, 359, 437, 438.
Пшиленцкий С., архивист, 384.
Пясецький, писар Виговського, 156;—Ремігій, реґент кор. канцелярії, 1544;—Павло, • біскуп, історик, 1545.
Пясочиньский Казимир, 19, 182, 551, див. Пісочинський.
Пятокрут Ст., майор, 1201.
Радзейовский Єронім, підканцлєр коронний, 154, 155, 179-191, 193, 194, 202, 258, 372, 394, 403, 404, 406, 407, 449, 450, 454, 455, 567, 915-917, 1078-1080, 1098, 1109-1111, 1122, 1125, 1130-1132, 1163, 1170, 1171, 1179, 1181, 1194, 1195, 1200, 1231, 1278, 1281-1284, 1288, 1338, 1339, 1396.
Радивил Альбрехт, канцлєр, 46, 132, 146, 254, 259, 278, 432, 442, 461, 463, 477, 489, 490, 491, 495, 503-505, 507, 674, 773, 885, 915;—Богуслав, 283, 940, 950, 1160, 1169, 1269, 1271, 1272, 1286, 1313, 1321, 1359;—Януш, кн., гетьман, 37, 44, 46, 77, 87, 94, 145, 148, 154, 156, 159, 166, 169, 177, 178, 183, 184, 195, 205, 213, 214, 218-225, 227, 228, 235, 244, 252, 257, 262, 264, 271, 283, 309, 312, 318, 321-328, 330-334, 338-340, 346-349, 351, 354, 357-360, 362-364, 366, 368-370, 372, 404-406, 428, 429, 433, 434, 441, 464-466, 469, 473, 474, 480-484, 488-491, 499, 502-505, 507, 508, 522, 523, 530, 531, 547, 549, 562, 563, 565, 568, 570, 576, 597, 598, 614, 628, 638, 644, 672, 675, 688, 690, 692, 712, 714, 715, 770, 771, 781, 829-832, 835-837, 839, 841, 850, 855, 856, 870, 872-875, 885-887, 890, 904, 913, 915, 921, 227, 931, 937, 940, 943, 945, 956, 949-952, 961, 972, 1026, 1051, 1054, 1056, 1081-1086, 1093, 1096, 1108, 1153, 1155, 1184, 1205, 1242, 1269, 1272, 1494, 1581;—його вдова, 1272, 1352;—безім. 769.
Радивилів Степан, гадяцький козак, 587, 591, 597, 664, 665, 680, 681.
Радліньский Адам, шл., 1335.
Радоцкий Мартин, спільник Наперского, 268.
Райтаровский, жовнір, 360.
Ракоції, князівська фамилія Семигороду, 44, 70, 77, 83, 168, 510;—Сиґизмунд, брат Юрія, князя семигородського, 32;—Юрій, князь семигородський, 32, 33, 38, 42, 44, 45, 63, 84, 89, 94, 98, 99, 105, 109, 126-130, 140-144, 165, 166, 168, 171, 204-206, 217, 223, 235, 237, 249-254, 259, 263, 267, 269, 285, 307, 316, 320, 364, 404, 405, 429, 455, 459, 476, 483, 484, 487, 498, 499, 503, 506-508, 510-512, 514, 515, 518-524, 527-531, 533, 534, 549, 543, 558, 570-574, 576-580, 582, 590, 591, 593, 594, 628, 639, 650, 651, 666, 675, 677, 735, 778-780, 808, 812, 892, 894, 896, 900-4, 915, 928, 943, 944, 952, 956, 966, 1014, 1021, 1054, 1062, 1063, 1074-1077, 1083, 1084, 1086, 1098, 1104-1107, 1114, 1145-1147, 1160, 1163, 1166, 1180-1191, 1208, 1211, 1213, 1215, 1217, 1218, 1220, 1232, 1234, 1237, 1241-1243, 1247, 1252-1255, 1257, 1269, 1270, 1277, 1278, 1282, 1283, 1288, 1289, 1295-1309, 1312-1316, 1318-1322, 1324-1326, 1331-1335, 1337, 1339-1342, 1345, 1346, 1349-1351, 1353-1357, 1359-1361, 1365-1367, 1377-

1399, 1406-1411, 1413-1418, 1420-1422, 1424-1427, 1429, 1430, 1432, 1433, 1435, 1436, 1440-1442, 1444-1446, 1448, 1453-1458, 1460-1471, 1546, 1549, 1550.
Ракушка Роман, 97, 285, 308, 332, 334, 373, 390, 410, 411, 414, 420, 434, 435, 471, 481, 1264, 1265.
Рафаіл чернець, 853, 855, 856, 886, 938.
Рац або Тракс, він же Сербин, Ференц, козацьк. ватажок, 1042, 1311, 1319, 1393, 1407, 1410, 1460;—Юрій, посол Ракоція, 498, 522, 1190, 1381, 1440.
Редей, Ф., міністр Ракоція, 903.
Рената Цецілія, королева, дружина, Володіслава, 266.
Реніґер С., цісарський посол, 36, 89, 475, 518, 534, 535, 537, 538, 563, 573, 577, 578, 598, 1346, 1354, 1355.
Репнин Б., кн., смолен. воєвода, 1211, 1216, 1217;—Іван, кн., воєвода могилівський 1167, 1223, 1258, 1263, 1264; —Оболенський, кн., Борис Олександрович, воєвода білгородський і посол московський, 17, 157, 210, 558, 567, 609—611, 616, 622, 624, 622, 628, 630, 632, 634, 636, 638, 640, 643, 645, 647, 682, 736, 817, 870, 1537.
Реснівський Грицько, козак білоцерк. полку, 245, 261.
Ржевский Ів., царський дворянин, 870, 937, 938, 940-945, 947, 948.
Ржевуский, підстолій браславський, 196.
Рига Григорій, Грек, митроп. слуга, 747.
Рипка Ян, туркольог, 1539-1541, 1543, 1544 1549.
Роґальський, хорунжий Каліновского, 197.
Рожинський, війт, 199.
Рожков Л., стряпчий, 1161.
Розгін, сотник, 1070.
Розанда домна, див. Лупулівна Роксінда.
Розенфельд І. Б., рос. історик права, 755, 812-814, 866.
Розумовський Кирило, гетьман, 812.
Рокош, «венгерський гетьман»—Ракоцій, 459.
Роксанда, див. Лупулівна, 1269.
Роллє Й., історик, 255, 1489.
Ромадан-бей, 133, 134.
Роман, посол Хм. до Порти, 1097, 1098, пор. Каторжний.
Романови, династія, 867.
Ромашкевич, Вірменин, польський аґент, 175, 475, 485, 1233, 1234, 1336, 1350.
Ромодановский Гр. Гр., окольничий, 1072, 1073, 1088, 1090, 1102, 1114, 1118, 1138, 1161, 1163, 1365, 1446, 1451-5;—Ів. Ів., окольничий, 634, 909.
Рославченко Петро, козак почепський, післанець, 387.
Росохацький Стєпан, слуга архим. печер., 747.
Ростокора, 1096.
Рудавский, польський історик, 88, 93, 164, 177, 217, 218, 312, 334, 343, 349, 350, 355, 363, 373, 378, 394, 419, 436, 438, 441, 442, 449, 4555 457, 507, 522, 529, 544, 578, 586, 588, 593, 599, 712, 1042, 1043, 1046, 1047, 1124, 1136, 1142, 1147, 1149, 1199, 1200, 1308, 1398, 1455, 1477.
Рудкевич, шляхтич польський, 17.
Рупневский Криштоф, войський Краків., 1515.
Русецкий, збірки, 10, 39, 40, 67, 167, 168, 180-182, 196, 206, 213, 222, 328, 460, 463, 467, 468, 472, 474, 677, 769.
Рущіц, пол. ротм., 879.
Рябинин І., люблин. історик. 1126, 1127.
Рябуха Іван, обозний, 929.
Саватій, ігумен Медведівського м-ря, 470.
Саведов, див. Савич.
Савич Семен, полковник канівський, 245, 276, 286, 287, 291, 318, 501, 870, 887-892, 895-897, 903, 1523.
Савказі-ага, бей. перекопський, 242, 243.
Савостьянович Микола, див. Себастьянович.
Сагайдачний, гетьман 857, 971, 999.
Сагредо Нікольо, венецький посол у Відні, 46-50, 52, 53, 84, 141.
Сакаль-мурза, 612, 517.
Сакович Адам, староста ошмянський, 1318.
Салай, вид. автобіографії Кеменя, 1467.
Салганаш, посол хана до Хм., 1451.
Салтик, шл., 1522.
Салтанов Борис, путивльський воєвода, 57.
Самара, посол козацький, 346.
Самарин Гаврило Федорович, моск. посол до господ. молдавського, 835, 900-903.
Самійло, полковник козацький, 229.
Самковський, війт київський, 1269.
Самовидця літопись, 701, 753, 884, 969, 1046, 1141, 1156, 1222, 1359; див. іще Ракушка.

Самойлович Йон, див. Сомкович.
Самуель Старий, аренда́р, 267, 284.
Сапіги, литовський маґнат, рід, 715, 1173;—Лев Кизимир, підканцлер литовський, 10, 29, 221, 302, 312, 321, 323, 324, 326, 330, 352, 354, 404, 547, 620;—Ян, польний писар, пізніш гетьман литовський, 594, 595, 706, 750, 780, 1096, 1165, 1171, 1327, 1353, 1376, 1380, 1398, 1419, 1420, 1439, 1458, 1463, 1467 1547, 1[illegible]5.
Сарбевский, староста грабовський, 299.
Сартлан-мурза кримський, 556.
Сасі С. де-, орієнт., 967.
Сафонович див. Софонович.
Сахно, сотник глухівський, 415.
Сахнович Григ., полк. миргородськ., див. Лісницький-Сахнович, Гр.;—Вірменин, депутат Львова до Хм., 1117, 1118.
Сачeнко Конон, козак, 433.
Свежовский, шл., 292.
Свідзіньского колекція, 778.
Святополк-Четвертинський, див. Четвертинський.
Себастьянович, тов. з хоругви А. Потоцкого, 1025, 1026;—посол Радзєйовского до Хм. 1163, 1164, 1170, 1179, 1180.
Себеш Ференц, посол Ракоція, 1237, див. Шебеші.
Селепчені Юрій, угор. канцлер, єпископ, 1339, 1340.
Селява Антоній, київський уніятський митрополит, 32, 1517.
Семашко Олекса, слуга печер., 747;—слуга Вишневецького, 78;—ротмистр, 412, 413.
Семен, полковник прилуцький, 419, 420;—полк. уман. 1002;—чигиринський козак 114.
Семенів Іван, бурмистр київ., 746; Тимофій, сотник бабанський 721, 1069, 1070.
Семичов Мих., брян. дворянин, 634.
Семко, сотник козацький, 433.
Сендомирський, післанець до Хм., 246.
Сенька Білорусець, бранець, 1358.
Серафимович Войцех, староста глухівський, 415.
Сербин Ференц., 1042, див. Рац.
Сербул, див. Сатраш,
Сергеевич В., іст., 867.
Серклан-мурза, 899.
Сефер-аґа, 695-687, 959;—аталик, Татарин, 558;—товмач, 693, 706, 708.
Сефер-Казі (або Ґазі)-аґа, візир ханський, 68, 148, 166, 288, 315, 429, 430, 557, 592, 631, 666, 670, 676-678, 681, 688, 693, 695-698, 700, 703, 707, 709, 710, 713, 718, 721, 731, 760, 888, 891, 956, 957, 1066, 1068, 1099, 1101; 1144, 1146, 1356; 1466.
Сивий Харько, козак, 591, 661, 664.
Сивцов Микита, стрілецький сотник, 1203, 1210, 1213, 1222-1224, 1255, 1260.
Сидоренко (чи Сидорович) Кіндрат, посол Хм. до Криму, 889.
Сильвестр, митроп. крупецький, 645;—ігумен Спас. м-ря в Новг.-Сівер., 795.
Симоновський Петро, укр. іст., 807
Сиповський Степан, слуга печер., 747
Ситьков Ів., бурмистр. 850.
Сіауш баша сілістрійський, 498, 513, 519, 893, 928, 944, 951, 952, 956, 1021, 1023, 1063, 1064, 1073, 1078 1137.
Сідлович, служебник, 387.
Сіляді Ол-др (Siládyi Sándor), іст., 510, 522, 523, 779, 1105, 1304, 1432, 1433
Сільніцкий, польськ. посол до Ракоція 1018, 1019, 1189.
Сімович В., фільольог, 1549
Сірбу (Sîrbu) І., історик, 33, 484, 510.
Сірий Семен, посол гетьманський, 416.
Сірко, кошовий, 873.
Сіцинський Є. О., іст., 240.
Скаршевський Жигмонт, післанець королівський, 43x90, 492.
Скачок див. Скочок.
Скобієнко Савко, козак, 575.
Сковорода Гр., укр. фільософ, 1479.
Скорина Абрам, Киянин, 471.
Скоробогатий, коз. посол, 1186, 1219, 1229, 1230, 1232-1235, 1237, 1238, 1258, 1377.
Скочок чи Скочко Іван, чигиринський козак, пізн. старш. київ. полку, 597, 663, 1367.
Скрицький Андрій, підписок, 659.
Скулі-аґа, начальник стрільців, 517.
Слабченко, М., історик. 868.
Славковский Ів., конюший гетьмана, 615.
Слизький Гнат козак, 1201.
Словіковский, ксьонз, 1513. 1514.
Слоневский, посол королеви польської до Хм., 1333.
Служка, підскарбій ,406.
Сметанка Єроним, підстароста краківський, 267.

Смирнов В., історик, 222-224, 228, 321, 326, 329, 331, 332, 348, 363, 351, 920, 956, 1539, 1543, 1546.
Смольский, польський ротм., 324.
Смяровский, посол польський, 11, 640, 1531.
Собеский Марко, полковник польський, 201, 349, 350, 438;—Ян, староста, пізн. король польський, 1041, 1045, 1055.
Соколіньский, шл., 1041, 1042.
Соколовский, польський урядник, 434.
Сокольніцкий, комендант Гусятин. замку, 703.
Сокольский, королів. післанець, 1194.
Сокольський В., проф., 868.
Соловьев С., іст., 45, 91, 112, 126, 210, 233, 415, 451, 611; 723, 861, 908, 1073 1085, 1233, 1243, 1290.
Сомкович Богдан, війт київ.; 847-850;—Йов (Сумкович, Самойлович), київ. війт, 746, 770, 847.
Сомченко (або Сомко) Яким, шваґер Хм., 870, 948, 961.
Сонцев Ів., москов. офіцер 1223.
Сосновский, староста конотопський 79, 434;—Іван, слуга печер., 747.
Софонович, т. ігумен Михайлівського м-ря, літописець, 331, 855, 861.
Софроній чернець 856.
Спасителев Тимофій, 870, 908, 909, 931, 932.
Спитек-Бжеский Адам, стольник пинський, 1400-1402.
Срезневский Ізм., акад.. 807.
Стальска, шл., 222.
Стаматій, постельник воєв. молдав., 513.
Стаміровский, польський жовнір, 13.
Станіслав-Август, король польський, 331, 1147.
Станіславский, ротм., 1457, 1464, 1472;—хорун. галицький, 1313, 1320, 1384;—козак Нечаєвого полку, 1273.
Старий (Старово) Василь, москов. гонець, 220, 312, 321, 327, 329, 401, 626.
Старицький М., укр. письм., 1015.
Старков Гр., піддячий, 685, 688, 689, 692, 730, 870, 909, 910, 911, 913-915.
Стародуб Федір, полк. каневський, 566, 734.
Стародубець Іван Олександрів, вістун, 562.
Старущич Климент, ігумен Видубець кого м-ря, 31, 32, 139, 496, 861, 864, 919.
Стасенко, полковник, 265, 266, 280.
Статраш Сербул, посол Василя Лупула, 250.
Стенбок, швед. ґенерал, 1406, 1409, 1410.
Степанов Василь, піддячий, 139, 212, 215, 216, 231.
Степич (?), козак, 1547.
Степко, сотник козацький, 183.
Стеткевич Богдан, шл., 1412, 1420, 1450. —Волод., жовнір, 927.
Стефан Ґеорґіца, господар молдавський, 487, 510-17, 520-1, 525-7, 529-531, 540, 541, 513, 558, 570-3, 579-581, 583, 584, 587-592, 593, 595-597, 609, 612, 639, 650-652, 655, 662, 666-668 669, 675, 681, 685, 791, 808, 835, 894, 896, 899, 900-903, 905, 914, 919, 921, 922, 939-941, 943-945, 948, 952, 987, 1021-1023, 1078, 1089, 1104-1106, 1144-1147, 1161, 1184-1187, 1190, 1208, 1211, 1213, 1220, 1299, 1303, 1304, 1312, 1375, 1428, 1441, 1530, 1547, 1548.
Стефан наркалаб, 513;—сердар., 517.
Стефанович, служебник Радивила, 1269.
Стецкий, письм., 303, 304.
Страдомский А., іст., 1973.
Стрешнев Март., цар. свояк і стольник, 609, 642-644, 659, 661, 678-682, 685, 686, 689, 692 6934, 714-720, 723, 724, 726, 730, 731, 733, 734, 763.
Стрижевский, ротмистр, 309.
Стрийковский, ротм., 183.
Стринджа Мих., козак, 1472.
Столипин, міністр Миколи II, 1508.
Строєскул Лупул, паркалаб сороцький, 940, 941, 945.
Струков, стрілецький голова, 66, 67.
Студенецький, білоцерк. шл., 1011.
Студинський К., акад., 1102.
Субан-Ґазі-аґа, скарбник ханський, 315, 377, 681, 693, 1139-1141, 1143, 1144, 1197, 1254.
Сулейман-аґа, 1176;—Сулейман козац. ватажок, 1393—можэ Сулима?
Сулима Іван, козацький ватажок, 929.
Сулименко Василь, козак, 929, 1088.
Суличич або Сулитич Михайло, полковник паволоцький, 207, 212, 567, 735, 779, 904.
Суловский, ротмистр, 702;—підстароста в Умані, 597.
Сурин, войський житомир., 1405.
Суский, шл. 273.
Суша, єпископ уніят., 671, 1510.
Суханов Арсеній, московський старець, 86, 91, 99, 113, 120-128, 131, 207, 313.

Сухиня Іван, сотн. дівицький, 932;—Лукіян, сотник бужинський, посол Хм. на Дін, 870, 919, 960, 961, 1031.
Суходольский Андрій, староста літин., ротмистр, 951, 1069.
Таборенко Михайло й Тишко, посли гетьманські, 401, 402.
Тайман-мурза кримський, 556.
Тайнер, Theiner, A., архивист, 142, 230, 581, 624, 1092.
Тарасенко, голова козацького корпусу, 228, 271.
Тарґоні, шл., 1415.
Тарновський, полк. волинський, 1318; —шл. 1096.
Тархун-жі-Охмед, вел. в зир, 1513.
Тафралій, або Тафларі Іван Петрович, Грек, аґент гетьманський, 57, 100, 114, 115, 206, 249-251, 852, 853, 870, 937-939, 1081, 1105, 1540.
Твардовский Самуель, польський поет, 202, 271, 282, 296, 333, 341, 373, 388, 390, 436, 438, 441, 451, 463, 476, 479, 490, 494, 495, 503, 505, 588, 596, 712, 713, 873, 876, 884, 1015, 1043, 1046, 1047, 1059, 1141, 1477.
Тевіш Данило, посол Ракоція до царя, 1190.
Тележинський, ротм., 674.
Телепень Михайло, посол гетьмана, 345.
Темберский Стан., хроніст, 191, 192, 710, 713, 715, 1141, 1171, 1194.
Темербій, післанець Сефер-казі, 676, 678.
Теодозій, міщанин львів., 1172, пор. Томкович.
Теодосій, архімандрит унівського м-ря 561;— архим. Михайл. м-ря 998;— намісник брат. м-ря 798;—старець 738.
Теофан, патр. єрусалим., 971, 990, 998, 1000;—єромонах, 856, 859.
Теофіл, чернець унівського м-ря, 561, 570.
Тереневко Максим, гетьманський посол, 15.
Терентіїв Тарас, міщан., 1203.
Терлецький Ом., історик, 930.
Терльон, франц. аґент, 1456.
Тернешільд Якоб, державний секретар швед., 1284, 1290, 1294, 1328.
Терновський, шляхт., 393.
Тетеря Павло, полковник переяслайський, 251, 476, 478, 480, 520, 554, 567, 697, 731-734, 736, 737, 739, 740, 743, 753. 766, 767, 770, 783, 784, 793, 795, 801, 810-812, 818, 821, 823, 824, 826-830, 836, 839, 908, 912, 913, 924, 938, 942, 945, 1029, 1117, 1119, 1122, 1268, 1269, 1309, 1315, 1333, 1356, 1372, 1415, 1417, 1445-1451, 1455, 1473, 1505;—козац. ватажок на Браславщині, 1037.
Тиміш (Тимошко), див. Хмельницький Тиміш.
Тимофеев Артюшка, «калмицький Татарин», 426.
Тимофій, полк. браславськ., 616;—товмач, 722.
Тимошка, міщанин, 469.
Тихоновецький Самійло, полк., 1276, 1277.
Тихонович Юрій, шл., 1264.
Титов, моск. післанець, 1063.
Тиша Ян, шляхтич польський, 16, 320; —(Тишкевич воєвода черниг.?), 1163, 1164.
Тишкевич Криштоф, воєвода чернігів. і староста житомирський, 79, 164, 364, 441, 453, 773, 966, 1014,1020, 1043, 1044, 1048, 1049, 1051, 1054, 1056, 1057, 1060, 1070, 1073-1076, 1093, 1126, 1159, 1161, 1163, 1166, 1171, 1183, 1191-1193, 1200, 1206, 1219, 1234, 1240, 1437.
Тишко, райця з Глинян, 248.
Тишковский Казимир, історик, 1545.
Тишовский, шляхтич, 17.
Тоболин, моск. гонець, 733, 734.
Толочинов, воєв. коциський, 1222.
Тома, дворник Лупулів, 532.
Томашевський, слуга кн. Вишневецького, 78.
Томиленко Василь, наказн. полковн. чигиринський, 499, 569, 588, 599, 659, 679-683, 686, 685, 688, 723, 725, 726, 1018, 1032, 1064;—Осип, сотник, 1070-1077, 1078;—Федір, писар, 1070.
Томкович Теодосій, посол гетьм., 1192, 1359, 1386, 1387.
Тонкого Іван, путивлець, 1201.
Топош, угор, шл., 1321.
Торкват Олександр Юрій, швед. посол до Хм., 1105, 1108.
Торрес Джованні, папський нунцій, 35—37, 39, 46-49, 52, 53, 59, 69, 70, 77, 82, 83, 94, 139, 142, 143, 145, 148, 168-170, 176-178, 463, 476.
Тохтамиш-аґа, 82, 108, 148, 665, 677, 678, 956-959, 1022, 1175.
Тракс Ференц, див. Рац Ференц.

Тризна Йосиф, архимандрит печерський, 328, 330, 745, 855, 864.
Трица, післанець Потоцкого, 99, 103,
Тржилятковский, слуга Потоцкого, 241.
Трубецкой Ол., кн., 801, 808, 812, 813, 823, 905, 909, 910, 913, 914, 919, 930, 937, 940, 943, 947-949, 952, 954, 955, 961, 1020, 1022, 1028, 1031, 1154-1156, 1205, 1415.
Трутин Дмитро, наказн. полк. корсун., 1467.
Трушенко Карпо, чигиринський полк., 566, 734, 840.
Тшебіцкий, підканцлер коронний, 506, 522, 528, 529, 544, 545,
Тугай-бей, 77, 87, 128, 317, 435, 958, 1123, 1144, 1491.
Тукальский, шл., 1380.
Тургенев, цар. посол, 957, 961, 966, 1020-1023.
Туровець Данило, козак, 884.
Туха Полікарп, легендарний ватажок козацький, 807, 808.
Углицький, Ів., слуга митроп., 747.
Удріште, посол мултян. воєводи, 1185, 1310.
Уєйский, стражник корон., 412;—підстароста в Стародубі, 77.
Уйлакі Ладіслав, посол Ракоція, 128, 1309, 1310, 1312, 1313, 1319.
Улянівський, сотн. білор. війська, 1223.
Уманець Пилип, сотник глухівський, 472, 690, 691, 765.
Уніховский Казимир, королівський посол, 450, 645, 1537.
Унковский Василій, московський посол, 18, 57, 60, 61, 65, 80, 107,112-119, 126-128, 145, 146, 154, 207, 211, 372, 451, 910, 912, 1540.
Успенский Порфирій, візантолог, 967.
Устокасимов Кутлумамет, тобмач, 1020-1022.
Урак-мурза ногайський, 556.
Уривков, брянський вістун, 570, 572, 575.
Урьяненко Семен, полк. уман., 1019.
Ущаповский Ян, ротмистр. 1405.
Фалярід тіран, 588.
Феденко П., історик 1548, 1549.
Федір, посол до Криму, 889;—Грек, посол патр. єрус., 1097, 1098.
Федоренко, див. Богун (про те, чи се одна особа з Богуном, див. ст. 1548).
Федорович Микола, суботовський козак, ватажок, 589, 590, 593, 596, 598, 590, 686, 774;—Мартин, слуцький купець, 1271;—Семен, міщанин ніжинський, 18.
Федька новохрещенець, 420.
Федькович (або Федцкович) Остап, підписок Виговського, 1233, 1421, 1426.
Ференц Рац, Сербин, Тракс, див. Рац.
Фетак, Татарин, 705.
Фердинанд III, імператор, 510, 1344, 1375 1376.
Филимонович Максим, протопоп ніжинський 748, 929, 934, 963, 1082, 1112, 1153-1156.
Филип, козак сотні Котла, 1276, 1277; —Німець лікар 920;—(Филипець), полковник козацький, 236, 297, 312.
Филипиха Анна, дружина Хмельницького, 312.
Филон, ніжинський міщанин, 17, 18.
Филоненко, гор. отаман м, Красного, 730;
—писар митроп. київ., 747.
Філарет Никитич, патріярх, 817.
Філіпецкий, жовнір, 1069.
Фокша, капитан Лупулів, 543.
Фома Іванов, Грек, 468, 921, він же 535?
Фомин Іван, піддячий, 473, 500, 525, 536-539, 545-547, 552-556, 561, 565, 571, 573, 575, 580, 581, 609, 612-621, 723, 724, 1232, 1254, 1255, 1349, 1415, 1416, 1422, 1528;—Івашко, його син 568.
Фороща, козак Нечаєвого полку, 1273.
Фраґштайн, цісар. резідент при польськ. королі, 1339, 1365.
Франківський, науковий співробітник, 24.
Франко Іван, укр. учений 1132.
Фрізендорф, кол. посол Швеції в Португалії, 1279, 1283, 1284.
Фрідрих, герцог, 126.
Фрідрих-Вільгельм, курфірст Прусії, 1014, 1079.
Ханенко, полк. уманський, 1300.
Харевський (Харжевский) Петро, підсудок новгородсіверський, 78, 79, 402;—слуга Пісочинської, 387.
Харитонович Якуб, товариш Нечаєвого полку, 1259.
Харків, або Харитонович Ілля, 795
Харламповіч К., історик, 219, 469 852, 865, 1374, 1375.
Хватько, полковник козацький, 280.
Хведько з Жабча, 266.
Хельмер-бей, посол татар., 1310.

Хилков Федор Андрієвич, кн., путивльський воєвода, 427, 438, 467, 481, 493, 548, 569, 612.
Хитрово Б., окольничий, 637.
Хлєбовский, ротмістр, 702.
Хлопов, стольник, 866.
Хмельницький Богдан, гетьман, 7, 9-11, 13, 15, 16, 19-27, 32, 34-38, 42, 44-51, 53-56, 59, 63, 67-71, 73-79, 83-103, 105-111, 114, 119, 127-162, 166-174, 177-185, 188-192, 198-218, 220-224, 227-239, 243-251, 254, 256, 257, 259-267, 269-281, 284-299, 302, 305-324, 327, 328, 333, 334, 339-364, 367-384, 386-402, 404, 405, 408-439, 441-452, 455-509, 515-534, 537, 538, 540, 546-592, 596-601, 609, 611-615, 620-633, 635-642, 644-659, 661-666, 668, 669, 671-680, 682, 684, 689, 690, 692, 697, 699-702, 705, 706, 710, 711, 712, 714-716, 720, 723-725, 728-731, 735, 738, 739, 743, 746, 750-757, 759-761, 784, 767, 785, 792-794, 801, 804, 807, 808, 810-814, 816-828, 831-833, 835, 838, 840-842, 845, 847, 849, 850, 853, 856-859, 866, 867, 870-874, 876, 878, 882, 884-886, 888-894, 896, 897, 899-906, 908, 909, 913, 915, 916, 918, 920-923, 930-934, 936-939, 944, 946, 947, 949, 950, 952, 956, 958, 960-962, 964, 966, 970, 972-977, 979, 986-988, 1002, 1004, 1005, 1008-1010, 1014, 1016, 1018, 1021, 1022, 1029, 1030, 1034, 1040-1049, 1052, 1053, 1061-1068, 1070, 1073-1077, 1079, 1080, 1082-1084, 1088-1101, 1104, 1106-1108, 1110, 1111, 1114-1125, 1128-1149, 1157, 1161, 1162, 1164, 1166-1168, 1170-1172, 1174-1183, 1189, 1191-1195, 1197-1200, 1205, 1206, 1209, 1211, 1212, 1214-1216, 1218, 1220, 1222, 1226-1229, 1231, 1232, 1234, 1238-1243, 1245, 1246, 1248, 1250, 1252, 1254, 1258-1260, 1266, 1269, 1271, 1272, 1274 - 1277, 1281-1288, 1290 - 1297, 1301, 1302, 1304, 1307, 1314-1322, 1327, 1330, 1332, 1334-1341, 1343, 1344, 1453-1357, 1359, 1364-1366, 1368-1374, 1376, 1377, 1379-1381, 1386, 1388, 1389, 1394-1397, 1400, 1402, 1403, 1405, 1409, 1410, 1419, 1430, 1432, 1439, 1442-1445, 1447, 1449, 1450, 1456, 1456, 1460, 1464, 1465, 1472-1508, 1511, 1531, 1523 - 1535 1539-1541, 1553-1549;—Ганна, жінка Богдана, 1135, 1413, 1419;—Тиміш, 9,57, 83, 87, 88. 93, 99, 114, 117, 120, 125, 128-130, 137, 156, 222, 249, 254, 255, 295, 362, 372, 374, 377-379, 435, 437, 440, 444-447, 449, 451, 459-462, 464, 470, 473, 474, 476-482, 485, 486, 278, 491, 502, 508. 510-512, 514-522, 524-529, 532-535, 538-545, 547, 550, 553, 554, 558, 563-565, 568, 571-573, 580-601, 609, 612, 616-618, 650-654, 659, 661-666, 668, 670, 671, 673, 676, 680-682, 724, 734, 748, 768, 807, 904, 972, 976, 987, 1010, 1107, 1157, 1188, 1498, 1546-1548;—Роксандра Тимошиха, див. Лупулівна Роксанда;—Юрко, 588, 601, 679, 724, 726, 759, 782, 813, 1200, 1360, 1361, 1365, 1368-1373, 1376, 1377, 1379-1381, 1384, 1412, 1419, 1423, 1428, 1448, 1455, 1467, 1468, 1470-1473, 1475;—родина, 185, 186, 188, 189, 192, 254, 255, 304, 374, 532;—Яненко Павло, свояк («племінник)» гетьмана, 60, 249, 250, 469, 588, 596, 597, 599, 659, 665, 681, 682, 718, 720, 735, 772, 798, 886, 927, 1090, 1097, 1247, 1268, 1270, 1271, 1315, 1359, 1366, 1367;—Кіндрат пасерб Хм., див. Якимович.
Хмелєцкий Стефан, польський комісар; 354, 393, 490, 654.
Хмельовский, шл.; 292, 296.
Хованский, могилів. воєвода, 1258-1260, 1262, 1263, 1265-1267.
Ходорович, виборний козачий, 591.
Холопєвский, мечник, 1038.
Хоменко Василь з Каніва, 301.
Хомицький Ян, депут. Львова, 1118, 1119.
Хомяков, посол московський, 443, 558.
Хорват Стефан; посол Ракоція до Хм., 1312, 1313, 1319-1321.
Христина, королева шведська, 209, 454, 455, 501, 917, 918, 997, 1079, 1080, 1295, 1330, 1416, 1420.
Христофорів Леонтій, товмач Данила Калуґера, 1080.
Хшонстовский, підстароста камінецький, 690, 691.
Целярій, ротмистр, 1015.
Церкин, пушкар сівський, 204.
Цертелев, видавець українських пісень, 95-97, 1369, 1370, 1372, 1373, 1474.
Цетнер, каштел. галицький, 1014, 1171.
Цеханович, тов. полку Нечая, 1273.
Цибульський Кирило, слуга печер. арх., 747.

Цицюренкр (Цицюра) Тимофій, переяславський козак, 698, 731.
Цінкайзен, іст., 386.
Ціоншковский, післанець польський, 320.
Чалий Сава, 184.
Чаплин, путивлець, 415.
Чапліньский (Чапліцкий), 20, 41, 43, 62-64, 112, 116, 146, 156, 255, 346, 1477. Чапліньска, 179.
Чаплич, В., луцький православний владика, 31;—Олександер, укр. шляхтич, 1458.
Чарнецкий Стефан, хорунжий сендомирський, пізніше обозний коронний, 217, 356, 358, 359, 417, 441, 492-496, 501, 504, 505, 560, 566, 706, 708, 878-880, 883, 951; 1041-1044, 1046, 1048-1050, 1052, 1069, 1114-1118, 1166, 1191, 1209, 1323, 1352, 1387, 1389, 1448, 1457, 1452, 1460-1462, 1465, 1550.
Чарторийський, біскуп познанський, 269; Чарторийських бібліотека, 24, 37, 38, 136, 148, 167, 638, 671, 884, 1043, 1051, 1059, 1096, 1100, 1124, 1137, 1140, 1172, 1179, 195, 1233, 1240, 1242, 1245, 1249, 1274, 1281, 1317, 1333, 1335, 1403, 1405, 1454, 1475,
Челебій, ротмистр татарський, 492. 494;—Мустафа, 895.
Чеовський, сотник, 1216.
Черепов, бояр. син, 683.
Черкаский, кн., 931, 937.
Чёрний Жиґимонт, білоцерківський підстароста, 456, 458, 461, 463, 470, 505.
Чернов, станичний голова, 370.
Черновский, шл., 13, 16, 76.
Чепец-Лентовский Станіслав, спільник Напєрского, 268, 269.
Четвертинські, княз. укр. рід., 164, 214, 1335; Святополкий Степан, кн., 1316, 1317, 1385, 1391, 1392; рукописи 1385, 1392, 1401.
Чиженій, Чичай, див. Джалалий.
Чоґоль (Чеґоль, Коґоля), мечник воєв. молдав., 128, 510-513, 900, 922, 923, 1184, 1185.
Чоловский, істор., 1115.
Чорний Кузьма, білгородський станичний голова, 204, 372, 487, 489.
Чорне Лихо повстанець, 415.
Чорномаз, сотн. Нечаєвого полку, 1267.
Чугай (Чуйко), ватажок козацький, 338.
Чуйко, полковник козацький, 243.
Чулай Г., епископ, 253.
Чюбан (чи Чобан)-Ґерай, 920, 1068.
Шабей, богатир перекопський, 556.
Шаган (або Шагал)-ата, 1064, 1073, 1077.
Шагін-ата, 1063, 1091, 1097, 1098, 1137.
Шайноха К., іст., 86, 473, 476, 482, 667.
Шамарин, путивлець, 688.
Шамикин Ос., путивлець, 236.
Шангирей, полковник козацький, 88.
Шаравара Омелько, війт, 1258.
Шараневич І., істор., 1116.
Шархавський Мих., слуга митроп., 747.
Шауман Костянтин, секретар Ракоція, 1466.
Шафранов П., вчений, 812, 813.
Шахдемір, слуга ханський, 429.
Шебеші (Sebesi) Фр., посол Ракоція до Хм., 1189, 1190, 1269, 1296-1304, 1306, 1309, 1316, 1365, 1383, 1384, 1389, 1394, 1397, 1411, 1420, 1425, 1426, 1428, 1430-1434, 1436-1438, 1440-1442, 1451, 1467, 1471-1474, 1549, 1550;—Микола, 1471.
Шеліговский, післанець Потоцкого. 523.
Шелонський Федір, отаман козацький, 557.
Шемберк (Шемберґ) реґіментар, 882, 1014, 1048, 1069.
Шереметев Василь Борисович, бояр., 808, 842, 883, 905, 908-910, 914, 941, 944, 953, 954, 1022-1032, 1035, 1041, 1044, 1046, 1049, 1061, 1069, 1071-1073, 1084, 1089, 1114, 1228, 1277;—Василь Петрович, бояр., 808, 959, 961, 964, 966, 973, 1014.
Шерер, історик, 521.
Шиманський Ст., післанець польський, 506.
Шиняльський Іван, слуга печер., 747.
Ширин-бей, 681, 693, 698, 900, 942, 946, 1143, 1358;—стряпчий, 1161.
Шмід барон, член цісарської воєнної ради, 84, 134-137, 143, 484.
Шомовский Ян, пол. посол до Ракоція, див. Шумович.
Шохов (!) Іван, полковник козацький, 270, 1544.
Шпак (Шпаченко), сотник козацький, 176, 182, 185, 190.
Штейнбок, фельдмаршал шведський, див. Стенбок.
Штернбах, посол швед. в Семигороді, 1926, 1304-1307, 1314, 1321, 1322, 1387, 1388, 1306-1409, 1456-1461, 1463, 1473, 1549.

Шуйский Василь, московський цар, 45;—Іван Васильович, 119;—(псевдо), 58, 70, 124, 125, 207, див. Акундинов.
Шулярський Степан, слуга митроп., 474.
Шумейко (Румейко) Прокіп, полковник ніжинський, 17, 18, 73, 76, 158,214, 1423.
Шумович, або Шумовский Ян, підчаший холмський, 1170, 1174-1177, 1193, 1195, 1197-1199, 1365, 1379-1381.
Шут Андрій, кобзар, 95-97, 189, 1370, 1372, 1475.
Щербан (Щербань) Константин, воєвода мунтян., 903, 914, 923, 943, 952, 987, 1078, 1089, 1104,1107, 1147, 1432.
Щербина В. І., історик, 813, 814, 845, 849, 1112.
Щитніцкий, єзуїт, 459, 461, 475, 484, 491, 499.
Шуцкий, шл., 264.
Юденков Іван, вістун московський, 317, 363, 364, 468, 469.
Юдицкий, ксьондз, 637, 638, 1380.
Юзефовіч, автор хроніки: 1115.
Юндзил, польськ. полк., 1261, 1263.
Юрій Грек 894, 928, 938, 939;—коміс, посол Лупулів, 513.
Юріїв Іван, Грек, 517;—Кондрат, Грек, державця г. Красного, 79, 421, 445, 503;—Іван (або Джорджевич Йован), Серб., 944.
Юркевич В., іст., 5, 314, 1225, 1226, 1228, 1229, 1509, 1515;—Юркевич—сотник, 1036-1039, 1049.
Юсупко Єврей, 175 (див. Яковлев Ісупко).
Яблонські, білоцерк. шл., 1011, 1019.
Яворський, староста, 708, 709.
Ягайло, король польськ., 1127.
Яґодзіньский, урядник польський, 342.
Яків, писар Нечая, 1213;—суддя Золотаренкового війська, 919.
Якименко Демян, посол Хм., 1192;—Кирило, миргород. сотник, 870, 918, 919, 936, 945.
Якимович Іван, київ. полк. писар., 886, 887, 943;—Кіндрат, пасерб Хм. 792, 795, 811.
Яковенко Мартин, козак з Плешівця, 286;—Яско, сотн., 966, 1036-1039.
Яковлев А. І., історик, 813, 814, 866-868;—Кирило, почепський сотник, 387;—шклов. воєвода, 1276.
Якуб, козак, посол Хм. до Порти, 1097, 1098;—товмач військовий козацький, 469.
Якубович Ф., полк. чигирин., див. Вешняк.
Ян-Казимир, король польський, 17, 38, 76, 143, 172, 209, 234, 252, 299, 301, 304, 331, 405, 459, 467; 503, 546, 582, 621, 645, 647, 648, 679, 707, 718, 817, 829, 841, 1028, 1067, 1108, 1109, 1115, 1117-1119, 1123-1125, 1129-1133, 1135, 1136, 1140-1142, 1145-1149, 1160, 1165, 1166, 1169, 1170, 1172, 1176, 1177, 1179, 1180-1183, 1185, 1187-1193, 1197, 1198, 1208, 1209, 1211, 1217, 1218, 1232-1236, 1241, 1242, 1245, 1254, 1266, 1279, 1280, 1283, 1291, 1299, 1304, 1306, 1313, 1322, 1323 1325, 1338, 1347, 1348, 1359, 1360, 1364, 1366, 1376, 1377, 1379, 1383, 1385, 1387, 1397, 1398, 1406, 1407, 1409, 1410, 1421, 1431, 1441, 1442, 1446, 1455, 1456, 1490, 1524, 1525, 1528, 1527, 1537, 1541, 1546, 1550.
Янжул, нобілітований козак, 182, 183, 273, 275.
Яні-Грек, 1117;—грек з Жванця, 581.
Яніцкий, ротмістр, 1104;—слуга старости калуського, 342, 578.
Янченко (Коланченко) Павло, сотник київський, 116, див. ще Хмельницький-Яненко.
Янчиньский, мемуарист, 1054, 1393, 1398, 1399, 1458, 1460, 1461, 1466, 1550.
Януш, полковник венгерський, 591.
Ярема, козак Уман. полку, 951.
Ясеньский, дворянин Радзейовского, 454.
Яскульский Маріян, стражник коронний, 73, 100, 129, 379, 380, 444, 446, 531, 548, 778, 780, 887, 889, 891, 892, 1097, 1099, 1139, 1141, 1144, 1147-1149, 1169, 1337.
Яноборський (?) Ясько, нобілітований козак, 157, 277.
Ясноґурский Ясько, посланець польський, 551, 703, 1045.
Ясовский, шл., 85.
Ястшембский, посланець польський, 320, 1550.
Ясько, запоріжський козак, 273, 319;—сотн. богуслав., 1069, 1070, 1072;—товмач, 723, 726.
Яськів син, козак з Чигрина, 251.
Яхименко Іван, козац. старшина, 1405.
Яхно, ямпільський сотник, 750.

Яцин (Яцина?) путивльський вістун, 536, 538, 539, 547-549; 569, 575, 610, 644, 659.
Яцкевич Гараська, бувший полковник звягельський, 401, 570, 609, 611-614, 678-680, 684, 686, 724.
Яцковський Мартин, післанець Хм., 1352.
Яцько, козак, 1077.

## ПОКАЖЧИК МІСЦЬ

Австрія, 33, 142, 143, 252, 506, 510, 1232, 1254, 1354, 1391, 1406.
Адрин острів, 1037.
Азія, 282
Азов, 58, 156, 893, 1237, 1455.
Албанія, 1355.
Алєпо, в Малій Азії, 975, 1009.
Алешня, с. в Білорусі, 1223.
Англія, 429, 1434.
Альма, річка, 1359.
Аріль, див. Орель.
Аркль, Аркліїв, 22, див. Іркліїв.
Аркуж-Поле (Рашків?), 592.
Архангельськ, м., 1008.
Аслан-город, 206, 836, див. Іслам-Кермен.
Астрахань, м. 19, 65, 174, 231, 788, 818, 819, 899.
Астраханська орда, 148.
Ахтирка, м. на Слобожанщині, 414.
Бабани, с. на Київщині, 721.
Бабичі, на Припеті, 224, 225, 227, 324, 342. Бабичський полк, 325.
Багва, р. на Київщині, 1044.
Бахлуй, р., 90, 514.
Баков, м. у Молдавії, 130, 132, 570, 571.
Балабанівка, с. на Липовещині, 492, 493.
Балаклія, м., 1010.
Баланівка, м. на Побожжу, 980, 1036, 1037, 1060, 1428, 1448.
Балканські краї, 33, 466, 905, 1354.
Балтійське море, 1275.
Балчик, турецьке місто, 928, 944.
Бальбек (Геліополь), м. в Сирії, 1001.
Бар, м. на Поділлю, 10, 11, 13, 72, 106, 139, 176-182, 184, 199-201, 203, 217, 235, 236, 239, 243, 245, 278, 330, 338, 539, 547, 549, 565, 592, 654, 656, 668-670, 672, 676, 677, 681, 683-686, 688-691, 695, 882, 916, 1014, 1016, 1021-1023, 1102, 1104, 1253, 1319, 1320, 1331, 1353, 1432, 1436.
Барське староство, 10, 672.
Баришівка, м. на Переяславщині, 731, 947.
Баришполь, с. на Переяславщині, 770, 947, 1008.
Басань, м. на Чернигівщині, 119, 731, 947.
Батог, с. на Брацлавщині, 372, 421, 434, 437, 439-442, 444, 445, 449, 452, 453, 456, 459, 474, 477, 489, 491, 506, 628, 631, 640, 654, 700, 704, 1393, 1532, 1533, 1546.
Батурин, м. 215, 239, 325, 563, 564, 1012, 1545
Бахмач, р. і м. на Чернигівщині, 1012, 1545.
Бахчисарай, м., 10, 205, 245, 257, 558, 572, 887, 888, 894, 920, 1065, 1099, 1100, 1136, 1140, 1169, 1174, 1175, 1177, 1198, 1357, 1358.
Бедрихів Городок на Поділлю, 537, 549, 554-556, 560, 568, 570, 694, див. іще Городок.
Белз, м., 266, 1126, 1342, 1398; Белзьке воєводство, земля, 108, 109, 1130, 1135, 1183, 1305, 1306, 1549.
Бендери, м. в Басарабії, 893.
Бердичів, м., 380, 652, 870, 947-949, 951, 955.
Бережани, м. у Галичині, 106, 1114.
Бережанка, на Побожу (?), 983.
Берез , с. в Галичині, 654.
Березина, р. в. Білорусі, 936, 1245, 1257, 1263, 1272, 1291.
Березино, с. на Чернигівщині, 95.
Березівка, с. на Білоруси, 1223.
Березки, с. на Поділлю, 1076.
Берестова, р. 57.
Берестечко, м. на Волині, 121, 135, 137, 177, 184, 189, 212, 221, 235, 247, 257, 262-264, 270, 271, 276-280, 282, 283, 285, 287, 289, 290, 301, 303-305, 308-312, 318, 323, 334, 344, 345, 347, 350, 352, 369, 370, 394, 402, 403, 408, 410, 414, 422, 441, 447, 452, 454, 455, 463, 505, 576, 623, 633, 640, 650, 663, 673, 675, 678, 703, 705, 760, 779, 938, 1046, 1500, 1531, 1533, 1544, 1545.
Берестє, м., 459, 465, 473, 483, 500, 502, 504, 507, 509, 529, 530, 576, 647,

1253, 1314, 1327, 1329, 1353, 1365, 1366, 1376, 1380-1382, 1391, 1393, 1395, 1398, 1399, 1406-1410, 1419, 1426, 1427, 1435, 1456, 1457, 1460, 1464, 1520; Берестейське воєводство, 1316.
Берестяги (?) на Побожу, 1053.
Берлинці, с., 653.
Бершадь, м. Ольгопільського пов., 494, 1036, 1054, 1060;—Бершадський ключ, волость, 1020, 1036, 1037.
Бескид, гори, 1322.
Беч, м., 1390.
Биків, с. на Переяславщині, 731, 1106.
Бирлад, р., 541.
Бистриця, королівщина в Литві, 1272.
Бихів-Новий, м. в Білорусі, 225, 226, 870, 932, 936, 962-964, 1153, 1155, 1156, 1158, 1167, 1168, 1200-1202, 1204, 1210, 1214, 1222, 1265;—Старий, м., тамже, 923, 935, 936, 962-965, 1086, 1087, 1102, 1110, 1154-1156, 1210, 1217, 1240, 1248, 1255, 1261-1263, 1265-1268, 1274-1277, 1326, 1384, 1386, 1434, 1436, 1437.
Біла, м. на Білорусі, 915, 1328;—р., 1460, 1461.
Біла Русь, 14, 194, 39, 218, 220, 270, 322, 393, 404, 405, 455, 466, 590, 720, 763, 808, 834, 854, 863, 870, 873, 908, 929, 932, 933, 936, 937, 940, 945, 949, 950, 962, 1013, 1020, 1021, 1023, 1029, 1031, 1061, 1078, 1081, 1082, 1088, 1091, 1111-1113, 1159, 1167-1169, 1200, 1212-1214, 1217, 1220, 1239, 1245, 1247, 1248, 1254, 1256, 1258, 1268, 1269, 1287, 1321, 1327, 1349, 1360, 1389, 1396, 1399, 1422, 1424, 1434, 1442.
Біла Церква, м., 139, 156, 157, 199, 204, 213-217, 222, 237, 245, 257, 310, 311, 317, 318, 332, 337, 339-344, 346, 348, 352-359, 363-365, 367, 369-371, 379, 380, 382, 384, 386, 388, 389, 391, 393, 394, 396, 398, 400-402, 406, 407, 409, 413, 422, 423, 427, 430, 435, 456, 461, 462, 464, 467, 486, 488, 489, 492, 517, 547, 549-552, 554, 558, 560, 561, 563, 576, 592, 612, 616-618, 621, 625, 641, 644, 646, 652, 658, 659, 661, 668, 669, 672, 691, 703, 720, 730, 744, 771, 774, 781, 870, 883, 908, 916, 918, 955, 1011, 1018, 1019, 1023, 1024, 1029, 1035, 1041, 1046, 1048, 1052, 1056, 1058, 1070, 1071, 1073, 1076, 1077, 1084, 1088-1091, 1132, 1137, 1138-1159, 1160, 1162, 1194, 1195, 1200, 1312, 1318, 1324, 1325, 1343, 1361, 1470, 1492, 1529, 1532, 1533.
Білоцерківське староство, 341.
Біланівка, с., 236.
Біле море, 1448.
Білгород (Акерман), м., 1051, 1057-1059, 1213, 1451, 1542;—московське пограничне місто, 909, 1027, 1163, 1358;—Білгород Фейєрвар, Карльсбург, див. Фейєрвар;. Білгородський «вѣстовой стовбец», 79, 153, 154, 157, 173, 217, 223, 239, 296, 315, 1046, 1048, 1073, 1089, 1090, 1113, 1129, 1138, 1134, 1150, 1160, 1271, 1359, 1367, 1452, 1544
Білгородка, с. на Київщині, 148, 159, 161, 236, 947.
Білі Береги на Посеймі, 414.
Білий Камінь, в Галичині, 1139.
Білопіллє, м. на Бердичівщині, 380, 414.
Більськ, на Підляшші, 14, 1519, 1520.
Більці, м. у Басарабії, 477.
Благовицьке вийтівство в Білорусі, 1263.
Бобровиця, с. на Чернигівщині, 798, 947.
Бобруйськ, м., 225, 488, 965.
Бог (Буг) р. 11, 92, 105, 182, 189, 195, 198, 199, 320, 437, 468, 661, 663-665, 679, 689, 714, 719, 721, 725, 882, 959, 960, 1016, 1018-1020, 1025, 1026, 1041, 1050, 1068, 1070, 1073, 1075, 1141, 1244, 1245, 1256, 1290-1292, 1307, 1313, 1398, 1408, 1435, 1446, 1456, 1460, 1465, 1471, 1543, 1550.
Богемія, див. Чехія.
Богуслав, м., на Канівщині, 246, 315, 375, 376, 377, 384, 399, 401, 598, 855, 920, 922, 933, 966, 986, 988, 1003, 1048, 1061, 1068-1070, 1343;—Богуславське староство, 375, 1094.
Бодів (?), с. на Поділлю, 1036.
Божок, р., 1460, 1550.
Бокракой, с. в Криму, 942.
Болва, р., 443.
Болгарія, 779, 1340.
Большівець, с. в Галичині, 653, 1145.
Борзна, м., на Чернігівщині, 204, 325, 410, 434, 546, 552, 1011, 1088, 1223;—р., 1011, 1012.
Борисівський повіт на Білоруси, 1201, 1264, 1272, 1515.
Борисово, с. Минської губ., 223, 886, 1245, 1273, 1277.

Бористен, див. Дніпро.
Борки, див. Борок.
Боровиця, с. на Чигиринщині, 361, 362.
Бородянка, с. на Київщині, 875.
Борок, м. на Чигиринщині, 609, 612, 617-619, 643, 644, 656, 657, 659, 660, 671, 672, 683, 827;—с. на Білорусі, 1264—ур. коло Чигрина, 435.
Борщагівка, с. на Київщині, 493.
Борщів, м. в Галичині, 700, 702, 1114. 1550.
Борщівка, р., в Галичині, 1460.
Боярка, с. на Білоцерківщині, 1011.
Браїлів, м. на Побожу, 10, 199, 200, 338.
Брагинь, м.. 334.
Бранденбурґ, 94, 484, 528, 1105, 1305, 1494.
Браниця, м. на Молдавії, 570.
Браслав, м. на Поділлю 69, 85, 91, 99, 111, 115, 127, 158, 177, 180, 190, 192, 337, 361, 389, 398, 411, 435, 437, 609, 654, 656, 666, 668-670, 672, 773, 774, 836, 870, 876, 879, 882, 966, 1076, 1081, 1084, 1090-1102, 1106, 1116-1119, 1121, 1125, 1126, 1132, 1141, 1151, 1153, 1154, 1156, 1158, 1159, 1075, 1292, 1448, 1453;—Браславське воєводство, 11, 66, 72, 73, 103, 107-109, 150, 361, 365, 368, 370, 372, 374, 395, 435, 681, 1286, 1292, 1306, 1364;—Браславщина 74, 127, 177, 178, 365, 374, 376, 380, 383, 384, 389, 393, 397, 669, 672, 865, 876, 882, 884, 966, 969, 1013, 1020, 1071, 1072. 1391, 1477, 1495, 1500.
Братуляни, м. в Модавії, 83.
Бреда, фортеця в Голяндії, 1042, 1043.
Бровари, м. під Київом, 798.
Броди, м. 59, 264, 266, 271, 277, 280, 292, 295, 307, 316, 319, 335, 1463.
Брунсвіборк, м., 1284.
Брусилів, м. на Київщині, 1342, 1343, 1361.
Брянськ, м. на Московщині, 271, 633, 634, 750, 808, 839, 905, 909, 1073, 1511; —повіт, Брянщина, 270, 633, 634, 1207, 1424, 1544.
Бряславль, м. на Білорусі, 567.
Бужин, м. на Черкащині, 726.
Бузівка, с. на Побожу, 1043, 1044, 1470.
Буки, м. на Уманщині, 686, 879, 977, 983, 1041, 1048.
Буковина, 92.
Бурта, р. на Київщині, 1044.
Буськ, м., 53,547, 548, 1114.
Буховець, с. в Галичині, 653
Бучач, с. в Галичині, 651, 652, 1114.
Буша, м. на Поділлю, 100, 835, 836, 842, 873, 878, 902, 966, 1014-1016, 1018, 1031, 1060.
Вавель, у Кракові, 165.
Вал Менший, передмістє м. Могилева, 1267.
Валахія 36, 46, 49, 98, 140, 160, 217, 431, 437, 481, 484-487, 498, 506, 508, 510, 512, 517, 518, 521-523, 528, 529, 531, 533, 534, 540, 572, 574, 576, 578, 579, 773, 904, 982, 984, 987, 988, 1077, 1081, 1183, 1208, 1288, 1298, 1301, 1345, 1355, 1438, 1442, 1498, 1546, див. ще Мунтяни.
Вапнярка, с., 88.
Варна, м. в Болгарії, 921, 928, 958.
Васильків, на Київщині, м., 334, 339, 343, 346, 348, 350, 351, 983, 989, 990, 1065, 1137.
Варшава, 5, 13, 14, 18, 19, 26, 29-33, 36, 37, 40, 41, 45, 46, 48, 50-53, 61, 62, 75-77, 99, 106, 107, 110, 118, 129, 130, 132, 135, 138, 141, 146-149, 156, 158, 163, 166, 168, 174, 176, 179, 190, 193, 200, 212, 217, 218, 220, 222, 228, 229, 231, 234, 264, 265, 312, 319, 335, 346, 357, 399, 401-409, 411, 412, 415, 420, 421, 431, 433, 436, 438, 440, 441, 444, 449, 452, 458-461, 472, 475, 482, 485, 498, 503, 507, 509, 520, 531, 547, 651, 659, 684, 712, 748, 775, 778, 780, 781, 831, 841, 872, 886, 918, 938, 939, 1020, 1029, 1062, 1069, 1100, 1108, 1110, 1129, 1130, 1142, 1163, 1164, 1178, 1197, 1231, 1237, 1240, 1241, 1278-1281, 1287, 1314, 1359, 1365, 1393, 1397, 1398, 1408-1410, 1435, 1440, 1455, 1460, 1469, 1510, 1514, 1522;—університет, рукописи 19, 109, 384.
Велеполь, с., 73.
Велебличі, с., 224.
Веліж, м., 1112.
Велика Росія, 121.
Великі Луки, в Росії, 839.
Великий Козак, став, 303.
Великопольща, див. Польща.
Вентров, м. в Польщі, 1398.
Венеція, 33, 36, 45—49, 50—53, 116, 117, 131, 142, 177, 230, 235, 385, 431, 480, 483, 484, 577, 893, 894, 896, 1346, 1376.

Веприк, с. на Полтавщині, 203, 204, 370, 496, 954, 1352, 1506.
Вербич, с. на Браславщині, 879.
Вигів, батьківщина Виговських, 1096.
Вигнанка (Витечка), с. на Браславщині, 1017.
Вигуровщина, с. під Київом, 851.
Вилія, р., 493.
Вильно, м., 218, 219, 321, 363, 404, 454, 502, 1029, 1104, 1111, 1155, 1180, 1201, 1232, 1235, 1237, 1241, 1243, 1247, 1254, 1302, 1315, 1325, 1334, 1347, 1350, 1353, 1364, 1417, 1419, 1449, 1518, 1520,—воєводство, 1272;—повіт, 405;—братство, 218.
Вилче, під Перемишлем, 1520.
Винковці, передмістя Камінця, 240.
Вийгород, див. Звенигород.
Винниця, м., 10, 19, 127, 139, 177, 179, 181, 189, 193—200, 203, 206, 215, 229, 237, 239, 245, 262, 337, 361, 543, 592, 612, 625, 721, 870, 876, 879, 883, 1020, 1253, 1292, 1471.
Висла, р., 108, 143, 183, 190, 237, 239, 278 338, 224, 425, 441, 691, 703, 709, 1096, 1126-1128, 1131, 1159, 1173, 1194, 1253, 1268, 1274, 1233, 1289, 1307, 1316, 1318, 1329-1331, 1349, 1352, 1392, 1394, 1397, 1406, 1410, 1411, 1426, 1427, 1429, 1435, 1436, 1456, 1457, 1461, 1464.
Висоцьк, м., в Припетському Поліссі, 1316, 1317.
Височки, с. в Галиччині, 1114,
Витебськ, м., 502, 964, 965, 1153, 1519, 1520;—Витебська архиепископія, 29.
Вишгород, м. на Київщині, 327-329.
Вишков, м. в Семигороді, 1320, 1321.
Вишневець, м., 245, 262-264, 275, 277, 278, 297, 307, 1466.
Вишнівеччина, 215, 326, 382, 410, 411.
Відень, м., 5, 46, 53, 84, 142, 480, 482, 529, 577, 701, 711, 1296, 1339, 1340, 1346.
Вільськ, с. Житомирського повіту, 236.
Вільхівець, м. на Київщині, 722.
Вільшани, с. на Київщині, 980, 1010.
Вламник, м., 89.
Влостовці, 1180.
Вовчі Води, р., 57, 58, 126.
Войславичі, с., 773, 1219.
Войтівці, с. на Переяславщині, 731.
Волга, р., 314, 416, 1071, 1226.
Волинь, 13, 16, 77, 159, 176, 236, 238, 262, 276, 282, 311, 317, 337, 374, 418, 492, 548, 576, 652, 673-675, 714, 715, 860, 863, 865, 870, 875, 918, 937, 951, 952, 959, 1057, 1096, 1111, 1113, 1166, 1179, 1231, 1245-53, 1287, 1291, 1306, 1317, 1321, 1359, 1392, 1405-1408, 1426, 1448, 1466.
Волинське воєводство, 108, 681, 1130, 1135, 1316, 1406.
Володимир, м. на Волині, 175, 207, 234, 237, 238, 257, 258, 769, 1135, 1287, 1406,
Вологда, м., 45.
Волоське, с. над Порогами, 24;—земля, див. Волощина.
Волочиска, м. на границі Поділля з Галичиною, 1462.
Волощина, 18, 22, 44, 45, 63, 76, 77, 79-85, 87-90, 92-97, 99, 100, 102, 103, 106, 108, 110, 116, 120, 122, 123, 127, 130, 132, 135, 140, 144, 150, 151, 154, 156, 174, 194, 206, 207, 214, 237, 274, 285, 316, 362, 372, 375-379, 381, 428, 435-437, 440, 444-446, 449-452, 473, 475, 480, 482-487, 494, 507, 513, 519-526, 528-530, 534, 538, 539, 543, 548, 563, 565, 571, 573, 574, 577, 578, 584, 585, 591-594, 597, 600, 609, 612, 616, 618, 627, 637, 639, 651, 652, 654, 655, 659-666, 669, 670, 672, 676, 685, 700, 779, 790, 803, 800, 903, 919, 921, 943, 959, 965, 983, 984, 1015, 1039, 1065, 1104, 1141, 1162, 1172, 1186, 1188, 1208, 1211, 1213, 1301, 1325. 1373, 1421, 1442, 1454, 1467, [1469, 1488, 1530. Див. Валахія, Молдавія, Дунайські князь.
Воля, під Варшавою, 357.
Вольний, м., на Слобідщині, 503, 1027.
Воронків, м. на Переяславщині, 770, 947.
Воронівка, с. на Побожу, 182.
Войташівка, с. на Поліссю, 493.
Вороне, м. на Київщині, 1044.
Ворошилівка, с. на Побожу, 176, 190.
Ворскло, р., 126.
Вязовок, с. на Київщині, 525, 527 1010.
Вязьма, м., 458, 627, 905, 906, 908-911, 1069, 1539.
Вятище, р. на Білорусі, 1150.
Гадяч, м., 158, 203, 204, 215, 370, 416, 426, 474, 811, 826, 827, 954, 1112, 1229, 1233, 1235, 1405, 1506;—волость, 826, 1505.
Галац, м. в Молдавії, 518, 540, 544, 921.

Галиця, с. на Переяславщині, 371.
Галич, м., 150, 289, 453, 577, 584, 651-653, 655, 701, 1114, 1115, 1128, 1140, 1145, 1171, 1184, 1287, 1315, 1355, 1461, 1493.
Галичина. 63, 107, 193, 502, 584, 865, 994, 995, 1091, 1098, 1108, 1111, 1128, 1137, 1148, 1150, 1166, 1183, 1285, 1305-1307, 1312, 1323, 1331, 1341, 1365, 1387, 1391, 1396.
Гальстат, м., в Швеції, 1394.
Hagomszok в Угорщині, 1304.
Гедервар, м. в Угорщині, 1432.
Гельмязів, м. на Переяславщині, 1009.
Германівка, с. на Київщині, 350, 357.
Германія, див. Німеччина.
Гінта, потік, 541, 542.
Гірки (або Горки), м. в Могилівському пов., 1167, 1202, 1203, 1216, 1257, 1260, 1262.
Гіспанія, 529, 577.
Глібовка, с. на Київщині, 851.
Глинськ, с. на Волини, 1342;—на Полтавщині, 947.
Глиняни, Глинянське поле, с., 248, 263, 272, 440, 544, 548, 550, 552, 559, 565, 574, 575, 578, 638, 650, 651, 653, 914, 927, 983, 1105, 1114, 1139, 1460-1462. 1550.
Глухів, м., 370, 416.
Гоголів, м. на Козелеччині, 76, 1247, 1250, 1411.
Голдаківка, с. на Браславщині, 1060.
Голенка, с. на Конотопщині, 421.
Гологори, с. в Галичині, 653. 1114, 1461.
Голштинія, 126.
Голяндія, 1406.
Гомель, м., 77, 139, 225-227, 321, 870, 875, 909, 929-933, 936, 939, 1156, 1168;—повіт, 224.
Гончариха, урочище, 77, 235, 236, 238, 244, 257, 441.
Горволь, м. на Білорусі, 930.
Гори, м. в Білорусі (Могилів. пов.), 961, 1022, 1167, 1202, 1216, 1257, 1260, 1262.
Городно, м., 489;—повіт, 1202, 1214.
Горинь, р., 67, 1150.
Горлиці, м. в Галичині, 1390.
Горностайпіль, м. на Київщині, 221, 224, 772.
Городенка, м. в Галичині, 1146.
Городище, м. на Київщині, 1343.
Городло, м., 1460.
Городня, м. на Білій Руси, 1155;—м. на Чернигівщині, 473, 490, 499.
Городок, м., 550, 551, 563, 879, 1114-1116, 1118, 1119, 1137, 1140, 1149, 1160-1162, 1398, 1460,—іще Бедрихів Городок.
Гострий Камінь, ур., 358.
Гоща, м. на Волини, 18, 158, 159, 162, 191, 276, 1179, 1318, 1342.
Греція, 123, 299, 386, 779.
Гречушна, с. на Чернигівщині, 692.
Грималів, м. в Галичині, 1469.
Гриців, м. на Волині, 308.
Грубешів, м., 258, 1126.
Гуміньці, с. на Поділлі, 243.
Густиня, Густин. манастир коло Прилуки, 966, 1004, 1005.
Гусятин, м. на Поділлі, 194, 241, 550, 654, 681, 691, 693, 694, 695, 697-699, 700, 702-706, 708, 717, 720, 721, 730, 731, 748, 761, 927, 1014, 1102, 1103, 1115, 1128, 1422.
Гуш, у Молдаві, 514.
Ґданськ, м. в Прусії, 146, 155, 174, 405, 449, 1255, 1325, 1353, 1449, 1450.
Ґетінґен, м. в Німеччині, 1539.
Ґоломб, м. в Люблинському воєводстві, 1180, 1181.
Давид-город, м. на Поліссю, 1150, 1271;—повіт, 1405.
Дамаськ, м. в. Малій Азії, 967, 993.
Данія, 1391, 1394, 1406, 1409, 1432.
Данков, замок на польсько-шлезькій границі, 1364, 1377, 1380.
Дарданелі, 33, 47, 48.
Дашів, с. на Київщині, 879.
Дашков, на Білоруси, 1267.
Демидово, с. на Київщині, 851.
Демківка, с., 966, 1036, 1037, 1039, 1060.
Дептівка, с. на Конотопщині, 433.
Деребчин, с. на Поділлю, 320, 338, 673.
Дерновичі, с. на Київщині, 772.
Десна, р., 326, 348, 349, 472, 1012, 1013.
Дзідзя, р., див. Жижія.
Дикі Поля, 11, 395, 613.
Димер, м. на Київщині, 257, 323-327, 851.
Динабурґ, м., 1245.
Дівиця, м. на Чернигівщині, 692.
Дідина (Дідівщина), с. на Київщині, 1343.
Дін, р., 55-58, 116, 117, 120, 174, 320, 414, 417, 418, 549, 781, 819, 831, 870, 898, 919, 928, 960, 961, 1031, 1067, 1071, 1076, 1140, 1198, 1226, 1229, 1230, 1453; «Донскія дѣла», 53, 55, 919, 928.

Дмитрашівка, Дмитрашків, с. на Побожу, 974, 1058.
Дніпро, 11, 15-17, 21-23, 27, 29, 45, 49-51, 55, 58, 59, 66, 73, 76-78, 93, 107, 110, 126, 156, 157, 161, 163, 199, 204, 206, 215, 220, 222, 224, 229, 235, 243, 246, 248, 273-276, 285, 301, 306, 307, 317, 320-322, 325-327, 332, 333, 336, 338, 339, 348, 351, 381, 382, 386, 390, 392-413, 418, 419, 427, 432-435, 441, 443, 453, 458, 460, 463, 468, 472, 483, 486, 496, 555, 556, 558, 561, 565, 580, 588, 600, 613, 629, 631, 650, 652, 661, 662, 666, 682, 719, 721, 733, 745, 771, 772, 781, 799, 831, 848, 863, 876, 883, 888, 889, 899, 908, 910, 930, 932, 934, 936, 937, 949, 965, 968, 979, 980, 992, 998-1002, 1004, 1008, 1010, 1016, 1018, 1021, 1025-1027, 1031, 1032, 1037, 1039, 1041, 1044, 1049, 1050, 1055, 1056, 1059, 1065, 1077, 1084, 1088, 1101, 1104, 1115, 1136, 1140, 1141, 1145, 1147, 1151, 1165. 1193, 1198, 1213, 1231, 1240, 1243, 1253, 1266, 1270, 1272, 1275, 1290, 1292, 1357-1359, 1412, 1415, 1416, 1433, 1434, 1446, 1511, 1514, 1518, 1519.
Дністер, 23, 83, 88, 89, 92, 95, 99, 100, 103, 106, 110, 181, 182, 190, 253, 372, 444, 458, 460, 477, 483, 493, 494, 505, 508, 511, 514-518, 523-527, 531, 563, 570-572, 579-581, 590-592, 594, 596, 600, 616, 651, 654, 659, 664, 666, 669, 670, 672, 674, 676, 679, 687, 692, 701, 923, 927, 943, 966, 973, 1016, 1019, 1025, 1031, 1032, 1056, 1059, 1060, 1075, 1114, 1143, 1253, 1290-1292, 1300, 1313, 1376, 1377, 1379, 1428, 1429, 1446-1448, 1451, 1452;—Дністрянське побереже, 1013.
Добрудзька Орда, 288.
Домінтов, с. на Київщині, 733, 734.
Донець, р., 58, 414, 558, 1227.
Дорогичинці на Задніпровю, 413.
Дорогобуж, м. на Смоленщині, 220, 405, 502, 627, 908, 909, 911, 912, 915.
Дорогожичі, передмістє Київа, 329.
Драгомірна, мон. в Буковині, 582, 583.
Дріжиполе, під Охматовим на Уманщині, 966, 1044-1049, 1061, 1419, 1447.
Друть, р., 949, 1263.
Дубно, м. на Волині, 236, 237, 247, 248, 262, 271, 274-276, 279, 773, 914, 927, 947, 948, 951, 1104, 1231, 1342, 1361, 1444, 1445.
Дуброва, в Галичині, 1140;—пов. на Білоруси, 1202, 1214.
Дунаєць; доплив Висли, 266-268,
Дунай, р., 137, 138, 237, 305, 381, 519, 523, 526, 534, 536, 544, 893, 904, 905, 921, 944, 948, 951, 952, 1021, 1023, 1184, 1375, 1377-1379, 1415, 1416, 1427, 1448, 1455.
Дунай-город, м. на Поділлі, 240.
Дунайські князівства, 44, 427, 899, 1240.
Европа, 6, 105, 282, 446, 521, 589—Східня, 6, 569;—центральна, 589.
Ельбінг, м. 1166, 1294.
Ерегли, м., 928, 944.
Ечед, м. в Семигороді, 1323.
Єгупець, с. на Уманщині, 884, див. Ягубець.
Єзуполь, м., 193.
Єне, м. на Угорщині, 1433, 1437, 1549, 1550.
Єриловичі, див. Яриловичи.
Жабно, в Галичині, 1390.
Жабокрич, м. на Побожу, 1428.
Жаботин, м. на Черкащині, 1010.
Жабче, 266.
Жалівль, Жилівль, с. на Білоруси, 1201, 1259.
Жарека, м. на Волощині, 539.
Жарнов, м. в Польщі, 1108.
Жашків, м., 1044.
Жванець, м. на Поділлю, 240, 242, 514, 529, 581, 591, 609, 654, 669-671, 675, 677, 684, 689-691, 693, 695, 701, 703, 708, 714, 715, 774, 780, 874, 1196, 1506, 1548.
Жванчик, р., 243.
Животів, с. 214, 217, 235, 236, 247, 288, 298, 310, 320, 365, 374, 498, 716, 721, 951, 1014, 1048, 1052, 1054.
Жидичин, м., 1516, 1523;—архимандрія, 29.
Жижія, р., 514, 527, 563, 581, 582.
Житомир, 78, 350.
Жлобин, м., 930.
Жовква, м., 166, 248, 266, 272, 1460, 1461, 1550.
Жовнин, 588.
Жовті Води, р., 97, 126, 275, 304, 394, 461, 463, 556, 1492.
Жорнів, с., 1335;
Жорнище, с. на Київщині, 1046, 1070.
Журавка, с. на Білоруси, маєток Сапіги, 1165.
Заблудів, м., 1272.
Забуже, 1025, 1027.
Завалів, с. в Галичині, 654.

Завихост, м. в Польщі, 1394, 1397, 1457, 1464.
Загаль, м. на Поліссю, 334, 749.
Задесенне, 410.
Задніпровє, 31, 38, 78, 79, 203, 246, 383, 384, 397, 402, 411, 433, 434, 440, 472, 520, 1049.
Закрочім, м., 1276, 1279.
Залозці; Залізці, м. у Галичині, 106, 273, 1139, 1463.
Замостє, м., 222, 266, 288, 350, 620, 1088, 1115, 1132, 1166, 1181, 1192, 1359, 1382, 1392, 1393, 1397, 1426, 1437, 1441, 1457-1460, 1475.
Запоріжжє, 11, 16, 116, 214, 307, 320, 402, 631, 672, 807, 888, 899, 914, 925, 926, 965, 1050, 1063, 1065, 1071, 1089, 1100, 1105, 1174, 1184, 1311, 1365, 1367, 1377, 1438-1440, 1447, 1451, 1453, 1455, 1471, 1496, 1539;—«Запорожская Старина», 807, 1474, 1483.
Заряддє, с. на Побожу, 1057.
Заслав, м. на Волини, 674, 1318.
Заторське князівство, 258.
Збараж, м., 51, 52, 64, 65, 71, 87, 116, 173, 200, 245-248, 257, 262, 275-279, 576, 616, 688, 924, 1139, 1146, 1454, 1461, 1531.
Зборів, м., 9, 25, 31, 74, 112, 139, 151, 162, 165, 213, 220, 224, 235, 238, 243-245, 251, 254, 255, 258, 259, 271, 273, 277, 278, 280, 286, 302, 344, 356, 370, 385, 389, 393, 448, 456, 464, 467, 468, 485, 486, 488, 489, 409, 520, 551, 559, 566, 575, 576, 621, 622, 631, 641, 646, 651, 669, 681, 691, 698, 701, 703, 714, 716, 760, 763, 792, 927, 943, 946, 948, 951, 959, 1023, 1066, 1132, 1139, 1140, 1196, 1209, 1253, 1461, 1496, 1500, 1510, 1511, 1516, 1517, 1519, 1528, 1531, 1533.
Збруч, р., 69, 243, 550, 561.
Звенигородка, м. на Київщині, 443, 478, 722.
Зверовичі, на Білоруси, 1216, 1217.
Зеленица, 668, 670.
Зеркановка, с. на Поділлю, 1057.
Зимница, 1223.
Зіньків, м. на Поділлю, 201, 203, 204, 241, 243, 684, 685, 695, 1076, 1102, 1226;—м. на Полтавщині, 426, 505.
Змустрова, 1057.
Золотоноша, м., 1009.
Золочів, м., 272, 700, 1139.
Зубань, на Поліссю, 224.
Івангород, на Браславщині, 879, 883;—(Івангородище), на Ніженщині, 1545.
Іваниски, 1392.
Іванці, с. на Переяславщині, 731.
Іква, р., 272, 306, 335, 336, 391.
Ілинці, с., 493, 547-8, 877-879, 883, 1058.
Імліїв Старий, 827, 828.
Інгул, р., 556, 1137, 1455.
Інгулець, р., 11, 206, 395, 556.
Інфлянти, 101, 455, 876, 1253, 1277, 1434.
Ірпень, р., 324, 325, 339.
Ірклиїв, м., 22, 59, 66, 71, 85, 110, 151.
Ісаї (Ісайки), с., 981.
Іслам-Кермен, м. татарське на Дніпрі, 555, 682, 1022.
Італія, 47, 485, 529, 1164.
Кадин, м. в Мстиславському воєводстві, 1450.
Кажан-город, в Слуцькому повіті, 1151, 1271.
Каїчени, Коїчани, 477, 514.
Кайнари, м., 1068.
Казань, м., 19, 788, 819, 899.
Калниболоти, с., 526, 578, 580.
Каліш, м., 265;—воєводство, 1108.
Калміус, р., 126.
Калуга, м., 750.
Калюс, м. на Поділлю, 878, 1325, 1326, 1353, 1379, 1380, 1499.
Кальник, м., 111, 112, 139, 196, 198, 217, 429, 493, 879.
Камениця, с. на Побожу, 1053, 1055, 1057.
Камінець-Подільський, 10, 13, 14, 67, 70-76, 92, 100-102, 104, 109, 126, 127, 129, 139, 147, 174, 179-181, 194, 200-203, 206, 217, 231, 236-240, 242-424, 257, 262, 278, 307, 372, 378, 421, 437, 439, 440, 442, 444-447, 449, 452, 453, 466, 468, 473-475, 477, 493, 494, 507-509, 511-520, 523-531, 535, 536, 539, 540, 543, 544, 548, 549, 552, 553, 557 559, 562, 563, 565, 571, 573, 578, 584 615, 638, 651-654, 656, 660, 664, 666-672, 674, 676, 677, 679-684, 689-691, 693-698, 702, 704, 706, 708-710, 713, 731, 877, 884, 890, 891, 897, 914, 916, 922, 923, 927, 959, 983, 1014-1016, 1029, 1030, 1039, 1049, 1091, 1098, 1102, 1104, 1105, 1108, 1109, 1111, 1113, 1115, 1136, 1137, 1142, 1161, 1170, 1176, 1177, 1180, 1182, 1192, 1195-1197, 1207, 1213, 1237, 1253, 1277, 1311, 1312, 1326, 1330, 1350, 1375,

1379, 1380, 1382, 1384, 1415, 1422, 1425-1427, 1433, 1434, 1437, 1439, 1440, 1442, 1446, 1447, 1452-1455, 1461, 1465, 1467, 1546, 1550;—Литовський, м., 1328.
Камінка Дністрова, с. на Дністрі, 1055;—р. (доплив Роси), 339-431;—р. доплив Інгула, 1137, 114;—м. на Дніпрі на південь від р. Тясмина, 721, 827, 883, 938, 942, 1041.
Камінна, р. 341.
Камінне, м., 426.
Камінний Затон, на Запоріжжі, 1492.
Канів, м., 235, 356, 1026, 1027;—староство, 1094.
Капитанка, Капитанівка, с. на Чигиринщині, 1348.
Капотешські ліси у Молдаві, 89, 514.
Капустина Долина, в південній Київщині, 1467.
Карачівський повіт, 1207, 1424.
Карвасар, передмістє Камінця, 241.
Карпати, гори, 5, 452, 527, 1275, 1340.
«Карпове Сторожеве», 909.
Катеринослав, м., 321.
Кафа, м., 942, 1359.
Кейдани, м., 1272.
Керч, м., 126, 1100, 1359.
Кизиїв перевіз, на Дніпрі, 1136.
Київ, 5, 13, 15-17, 21, 25, 26, 29, 30, 38, 39, 41, 42, 76-80, 99, 110-113, 119, 132, 134, 136-138, 148, 156-159, 161-163, 172, 173, 187, 191, 202, 219, 222, 235, 236, 245, 247, 257, 263, 266, 285, 296, 308, 311, 312, 318, 321, 323-336, 338, 339, 342, 346, 348-351, 361, 362, 366, 370, 375, 383, 389, 396, 402, 418, 425, 427, 433, 440, 454, 458, 472, 496, 500, 559, 561, 576, 629, 631, 638, 644, 649, 650, 560, 667, 682, 685, 690, 698, 720 728-730, 733, 734, 736, 742, 743, 745, 746, 748-750, 754, 756, 761, 766-771, 773, 774, 777, 778, 781, 796-799, 803, 804, 809, 811, 829, 837, 842, 846-488, 850-853, 855, 856, 860, 867, 870, 871, 876, 883, 885, 886, 892, 901, 905, 908-910, 914, 916, 918-920, 922, 925, 933, 937-940, 943, 949, 959, 963, 966, 968, 971, 979, 980, 988-990, 994, 997-1001, 1008, 1016, 1028, 1032, 1034, 1070-1073, 1076, 1084, 1086, 1088-1090, 1095-1098, 1102, 1104, 1127, 1137, 1143, 1150, 1151, 1163, 1191, 1211, 1221, 1222, 1225, 1237, 1247, 1269-1271, 1287, 1292, 1346, 1350, 1361, 1367, 1368, 1374, 1378, 1382, 1391, 1415-1417, 1423, 1424, 1453, 1470, 1492 1493, 1508-1511, 1514, 1516, 1518, 1548;—воєводство, 22, 104, 109, 159, 365, 366, 370, 372, 374-376, 388, 390, 410, 412, 435, 827, 1094, 1130, 1172, 1286, 1292-1294, 1306, 1364;—повіт (уїзд), 15, 797, 798, 1221;—Київщина, 236, 285, 289, 307, 309, 336, 365, 387, 875, 966, 1050, 1137;—київські «Золоті Ворота» 330, 331;—Поділ 331, 333, Пробитий Вал 329, Старий город 329-330
Киселів, с., 16.
Кишеня, гора під Камінцем, 240-242.
Кімполунґ, м. в Молдаві, 1146.
Кінський Брід, ур., 310.
Кіщенці, с. на Київщині, 1052, 1054.
Клевань, м., 1096;—р., 415, 1545.
Клявзенбурґ (Колошвар), м. в Угорщині, 1304, 1306.
Княжа Лука, с., 947.
Князь-Іванов луг, ур., 558.
Кобеляки, м., 203, 1228.
Кобижча, м., 381, 383, 947.
Кобрин, м., 1398, 1519.
Ковель, м., 488, 491.
Ковно, м., 1155.
Кодак, на Дніпрі, 51, 613, 639, 788, 791, 806, 811, 819, 925, 926, 1089, 1116, 1136, 1174, 1367, 1529.
Кодима, р., 1451.
Козари, с. в Козелеччині, 947.
Козаровичи, с. на Київщині, 851.
Козелець, м., 383, 690, 771, 947.
Козинка, р., 296.
Козин, с., 293.
Козлов (Євпаторія), м., 597.
«Коканауз», замок в Інфлянтах, 1277.
Колиш, р., 57.
Колодинські поля, ур., 280.
Колодно, 279.
Колодниця, 276.
Коломак, р., 414, 418.
Коломия, м., 93, 1128, 1296.
Комарицька волость, 14, 772, 929.
Конотіп, м., 14, 415, 426, 434, 545, 547, 1012, 1545,—р. 1012.
Коморов, м., 197.
Константинів Новий, м. на Побожу, 200, 235, 238, 243, 438;—Старий, м. на Волини, 13, 47, 71, 217, 234-236, 257, 258, 287, 289, 290, 293, 306,

307, 308, 415, 441, 615, 616, 638, 659, 694, 720, 916, 922, 1029, 1030, 1076, 1102, 1115, 1318, 1454.
Константинополь, див. Царгород.
Копачів, с. на Київщині, 350.
Копіївка, с. на Побожу, 835, 836, 878, 883.
Копиль, м., 1272.
Копись, м., 1154, 1201, 1222, 1223;—повіт, 1201, 1214, 1255.
Копичинці, м., 244, 273, 274.
Корець, м. на Волини, 157, 224, 277, 492, 495, 674, 925, 927, 1318, 1342;—волость, 492.
Корибутов, м., 730.
Королевець (Кеніґсберг), м. в Прусії, 140, 1295, 1332.
Коросно, м., 1169, 1458.
Коростишів, м., 492, 493, 547, 561, 658, 1342.
Косниця, м., 1448.
Короча, м., 414.
Корсунь, м., 164, 206, 236, 247, 255, 308, 310, 312, 113, 317, 326, 327, 339, 356, 369, 372, 374-377, 392, 394, 398, 399, 413, 419, 421, 440-442, 445, 471, 517, 526, 527, 574, 550, 562, 564, 599, 616, 686, 721, 722, 728, 731, 748, 750, 777—779, 783, 873, 874, 896, 948, 956, 958, 1023-1026, 1076, 1077, 1084, 1086, 1156, 1157, 1343, 1445, 1448, 1455, 1464, 1467, 1468, 1471, 1492, 1547;—староство, 64, 1094.
Котаршин, 1036, 1037.
Котюжинці, 561, 575.
Котельня, м., 236, 350, 772, 875.
Котор, Котир, р., доплив Ірпеня, 851.
Кочубей (Качайбей), 429.
Кочубіївці, с., 879, 1053.
Кошеваті, м., 947.
Краків, м., 5, 18, 32, 52, 53, 63, 65, 84, 92, 95, 103, 138, 140, 141, 161, 165, 166, 168, 184, 233, 235, 250-252, 263, 266-272, 320, 322, 323, 338, 340, 347, 355, 370, 377, 384, 412, 441, 519, 520, 544, 548, 575, 598, 651, 691 856, 872, 1108, 1118, 1123, 1129-1132, 1142, 1278, 1285, 1288, 1306, 1307, 1323, 1352, 1359, 1377, 1380, 1385, 1387-1389, 1390, 1392, 1408-1410, 1435, 1441, 1456, 1457, 1460, 1464, 1510, 1541, 1549;—воєводство, 258, 264, 1187;—архів міста, 288.
Красне на Поділлі, 153, 176-182, 189, 190, 195, 203, 303, 342, 882, 1041 1462;—с. недалеко Київа, на р. Красній, 350;—(пізн. Красний Колядин), м, на Прилуччині (Конотопщині), 21, 79, 421, 434, 730.
Краснобрід, м., 1126.
Краснопілле (Краснополки), с. коло Умані, 1002, 1102.
Красностав, м., 158, 178, 257, 258, 1126, 1519.
Кремінець, м., 271, 276, 335.
Кремінчук, м., 503, 1094, 1228, 1440.
Креничі, с. коло Київа, 851.
Кривковщина (або Круковщина), с. недалеко Київа, 851.
Криворівня в Карпатах, 5.
Крилов, м. на Чигиринщині, 926, 1022.
Крилівці, с. на Бердичівщині, 948, 952.
Крилос, під Галичом, 55.
Крим, 9, 10, 17, 33-35, 38, 40, 54, 55, 70, 77, 80, 83, 88, 90, 92, 115, 116, 127, 140, 141, 146-148, 150, 151, 153, 161, 167, 170-175, 204-206, 212, 218, 222, 230-233, 245, 246, 249, 252, 273, 276, 277, 285, 290, 295, 306, 307, 311, 314, 315, 337, 345, 364, 371, 377, 379, 391, 395, 416, 418, 428, 431, 442, 444 448-452, 462, 467-470, 475, 481, 484, 497, 506, 521, 550, 552-555, 557, 558, 597, 610, 616, 625, 640, 654, 655, 658, 660-662, 666, 674, 675, 687, 699, 703, 709, 717-720, 728, 760, 771, 779-781, 784, 804, 819, 870, 887-889, 891, 894, 895, 898-900, 902, 914, 919-922, 928, 941-943, 946, 948, 949, 951, 952, 955, 956, 959-961, 966, 1019-1020, 1021-1023, 1031, 1056, 1050, 1061, 1063-1068, 1071, 1072, 1077, 1078, 1089-1091, 1097, 1099-1101, 1125, 1130, 1136, 1140, 1141, 1143, 1145, 1159, 1160, 1162, 1164, 1165, 1170, 1174, 1176, 1178, 1186, 1192, 1193, 1195-1197, 1207, 1213, 1232, 1234, 1283, 1326, 1336, 1349, 1356-1359, 1377, 1394-1396, 1427, 1428, 1434, 1440, 1447, 1451, 1452, 1455, 1467, 1477, 1489, 1499 1500, 1548; Кримські справи Посол. Приказа 175, 205, 113, 443, 497, 498, 888, 895, 920, 1022, 1061-1063, 1065, 1068, 1099, 1100, 1101, 1136, 1140, 1169, 1174, 1197, 1355-1357.
Кримки, р., 57.
Кристинопіль, с. на Побожу, 1053, 1054.
Кричів, м. на Білоруси, 14, 324, 962, 1153, 1154, 1167, 1201, 1202, 1265;—повіт, 1154.

Кропивна, м. на Полтавщині, 731, 792, 980.
Круток, маєток К. Тишкевича, 1269.
Кублич (або Кубличиця) с., 563, 882-883.
Кудринці, с. на Поділлю, 240.
Куземин, на Полтавщині, 127.
Кузниця, с. на Поділлі, 1057
Кукурешти, с., 541.
Кумейки, с., 11.
Куликів, м. в Галичині, 1462, 1550.
Куна, с. на Брацлавщині, 1019.
Купель, м., 1044.
Куницьке, на Поділлі, 1058, 1060.
Купчинці, с. в Галичині, 244, 1145,
Курляндія, 166.
Кутлакой, в Криму, 942.
Кучмань, шлях, 92, 1066, 1428.
Лабунь, м. на Волині, 547.
Ладижин, м. на Богу, 277, 440, 571, 1016, 1020.
Ланцут, м., 258, 1170, 1171, 1315, 1359, 1377, 1389-1390, 1392.
Лахва, на Поліссю, 1151.
Лашівка, 1126, 1460.
Лебедин, на Чигиринщині, 414.
Лежайськ, м., 1458.
Лелів, на Поліссю, 224.
Ленінград, 5, 59, див. ще Петербург.
Ленчно, м., 1126.
Лесевичі, с. на Київщині, 1011.
Летичів, м. на Поділлю, 200, 236, 262, 694, 1052;—староство, 338.
Ливонія, 1192, 1239, 1280, 1306, 1434.
Липа, с. в Галичині, 654.
Липовець, м., 198, 200, 320, 410, 412-415, 435, 494, 548, 549.
Лисянка, м., 983, 986, 1037, 1055.
Литва, 25, 30, 32, 38, 41, 43-45, 64, 76, 78, 94, 116, 117, 127, 141, 151, 154, 156, 174, 175, 184, 206, 209, 213, 215, 219, 222, 223, 228, 229, 236, 247, 248, 255, 262, 270, 276, 308, 314, 321, 323, 324, 327, 328, 348, 349, 351, 360, 364, 366, 370, 374, 381, 393, 400, 404, 405, 410, 413, 414, 428, 429, 440, 452, 456, 458, 459, 460, 464, 467, 469, 471, 474, 487, 489, 492, 493, 502, 503,549, 557-560, 576, 598, 616, 619, 631, 661, 714, 761, 800, 831, 855, 860, 863, 865, 872, 890, 907, 915, 917, 918, 921, 929, 930, 940, 951, 961, 964, 1045, 1054, 1071, 1084, 1108, 1110, 1111, 1113, 1150, 1151-1154, 1156, 1159, 1168, 1173, 1184, 1192, 1221, 1222, 1232, 1234-1236, 1238, 1245, 1246, 1149, 1250, 1254, 1266, 1278, 1287, 1290, 1291, 1306, 1315, 1334, 1336, 1347-1351, 1359, 1364, 1367, 1376, 1380, 1381, 1384, 1389, 1392, 1896, 1398-1400, 1401, 1415-1417, 1422, 1434-1436, 1439, 1446, 1453, 1460, 1489, 1516, 1519, 1521, 1529, 1537; Велике князівство Литовське, див. Литва.
Лівобережжє, 411, 434.
Лісовичі, с., 947.
Ліско, м. у Галичині, 184.
Лісники, с. на Лівобережжі, 919.
Літин, м., 694, 716, 721, 1468;—староство, 338.
Ліщинів, с. на Уманщині, 1053.
Лобачів, с. на Київщині, 1048, 1052, 1061.
Ловичъ, м., 489.
Лоїв, м., 257, 262, 321, 325, 350, 771, 809;—староство, 466, 499.
Лозова, 1228.
Ломжинське староство, 891.
Лонд, м., 265.
Лохвиця, м., 52, 78, 203, 204, 398, 575, 612,
Лопина, р. на Харківщині, 1228.
Лубни, м., 58, 59, 80, 88, 112, 113, 119, 203, 215, 239, 318, 326, 418, 613, 661;—Лубенщина, 79.
Луков, м., 1398.
Лукомль, м. Борисівської вол., 1264.
Лупулове, передмістє в м. Могилеві, 1267, 1268, 1422, 1423.
Луцьк м., 77, 402, 409, 672, 870, 919, 937, 940, 941, 943, 945-949, 952, 954, 955, 961, 1020, 1022, 1211, 1406.
Любар (Любартов), м. на Волині, 308-311, 323, 327, 336, 547, 875.
Любеч, м., 21, 215, 220, 224, 228, 323-326, 328, 334, 350, 350, 363, 382, 384, 433, 434, 771, 890, 1272;—староство, 466, 499.
Любек, м. у Німеччині, 126, 454, 1248,
Люблин м., 10, 29, 30, 184, 234, 257, 402, 417, 452, 620, 626, 651, 688, 691, 700, 919, 937, 943, 1018, 1091, 1125-1130, 1142, 1160, 1161, 1166, 1171, 1178, 1181, 1237, 1239, 1314, 1365, 1381, 1393, 1398, 1407, 1408, 1422, 1458, 1519, 1522, 1523;—воєводство, 108, 1130, 1135.
Любовля, м., 1183.
Лютенька, с. на Гадяччині, 127, 201,
Лябіау, м., 1431.

Лянцкорунь, м., на Поділлі, 598;—Лянцкорунське староство, 269.
Львів, м., 5, 11, 12, 47, 50, 53, 70, 76, 85, 87, 92, 103, 137, 141, 165, 168, 174, 178, 231, 237, 239, 248, 258, 288, 290, 295, 300, 326, 335, 409, 425, 441, 444, 445, 447, 453, 488, 509, 550, 557, 559, 561, 574, 575, 581, 584, 616, 619, 620, 627, 630, 636, 638, 639, 650, 651, 668, 696, 697, 700, 726, 780, 871, 914, 943, 983, 1028-1030, 1056, 1059, 1070, 1077, 1078, 1090, 1091, 1098, 1102, 1104, 1105, 1108-1110, 1113-1116, 1118, 1120-1125, 1128, 1129, 1131, 1132, 1135, 1137-1142, 1147, 1149, 1161, 1164, 1166, 1169, 1170-1173, 1178, 1179, 1184, 1191, 1192, 1195, 1196, 1204, 1207, 1209, 1211, 1240, 2196, 1312, 3118, 1320, 1330, 1341, 1355, 1359, 1374, 1382, 1784, 1385-1387, 1407, 1422, 1426, 1432, 1435, 1436, 1456, 1457, 1460-1462, 1466, 1471, 1493, 1518-1520, 1530, 1539;—земля, 703, 715, 1183, 1305.
Магерів, м. в Галичині, 1126, 1460-1462, 1550.
Мазовше, Мазовецьке воєвод., 1160, 1393.
Макарів, м. на Київщині, 236.
Македонія, 779, 1355.
Максимівка, с., 73.
Мала Русь, Малоросія, 121, 314, 414, 500, 729, 736, 737, 752, 754, 764, 782, 783, 785, 792, 801, 80,3 814, 818, 820, 824-826, 837, 838, 840, 845, 849, 850, 852, 854, 860, 864, 901, 907, 913, 933, 963, 964, 994, 996, 1034, 1067, 1111, 1112, 1113, 1212, 1220, 1245, 1251-1254, 1347, 1348, 1349, 1353, 1379, 1414, 1415-1418, 1421, 1481, див. ще Русь; Малоросійські акти, 1110, 1162,—«грамоти подлинныя», 1235;—переписка Окруж. палаты, 847, 854, 872, 878, 883;—приказ, стовбці, 210, 211, 215, 313, 642, 778, 1258, 1259, 1261, 1264, 1276, 1352, 1376, 1378, 1426, 1467;—справи», 56, 133, 207, 451, 801, 911-913, 924, 946, 961.
Малопольща, див. Польща.
Малоросія, див. Мала Русь.
Малий Козак, став, 303.
Манастирище, с., 492-496.
Маньківка, с. на Побожу, 687, 721, 722, 1058, 1068.
Марамарош, 1306, 1307, 1311, 1320;—проходи в Карпатах, 253, 1312.
Марієнбург, м., 168, 1279, 1295.
Марківка, с. на Побожу, 1055.
Мармарош, див. Марамарош.
Мархія, див. Бранденбург.
Мартинів, с. у Галичині, Бережанського повіту, 222.
Мартиновичі, с. на Поліссю, 224.
Матийківе, с. на Поділлю, 182.
Маслів Став, коло Канева, 309, 310, 312, 518, 421.
Махнівка, м., 199.
Маяки на р. Телигулі, 1447.
Мглин, м., 387.
Медведиця, р., 417.
Медведівка, с. на Київщині, 827, 1010.
Медобор, гори на Поділлю, 241;—ліси, 75.
Медвежі Води, р., 57.
Межибіж, м. на Поділлі, 200, 217, 238, 243, 560, 561, 615, 716, 721, 726, 833, 834, 884, 1102, 1318, 1461, 1463, 1468, 1471.
Межирич, м. на Волині, 951, 1318;—с. на Київщині, 870, 913, 914;—м. у Польщі, 265.
Мена, м., 204, 223, 325, 387, 1012, 1013;—р., 1012.
Мерл, доплив Ворскли, 382, 1234.
Мертвий Донець, р., 58.
Микитин, с. в Дорогобузькому пов., 627.
Микулинці, 167, 181, 1139.
Минськ, м., 222, 622, 626, 950, 1029, 1155, 1257, 1263, 1266;—повіт, 1257, 1264, 1272.
Миргород, м., 56, 57-59, 157, 203, 239, 418, 419, 421, 426, 433, 434, 613, 661 688, 689, 718, 720, 770, 772, 1166 1505;—Миргородщина, 95.
Мисленичі, м., 269.
Мілков, р., 541.
Міус, р., 57.
Мліїв, або Імліїв, м. на Черкащині, 811, 1343;—Мліївщина, 64.
Могилів, м. в Білоруси, 91, 92, 99, 100, 106, 128, 235, 437, 444, 448, 455, 459, 505, 531, 548, 582, 584, 590, 616, 750, 763, 873, 919, 932-937, 940, 962, 1022, 1081, 1082, 1084, 1085, 1087, 1155-1155, 1167-1169, 1200-1205, 1210-1214, 1224, 1225, 1255, 1257, 1258, 1260, 1262, 1263, 1265-1267, 1422, 1434, 1520;—повіт (округа, волость) 932, 935, 962-964, 927, 1081, 1153, 1155, 1156, 1167-1169, 1200-1203, 1211, 1212, 1217, 1224, 1225, 1260.

Могилів м. на Поділлю, 1377.
Мозир, м., 215, 222, 224, 670, 770, 771, 927;—повіт, 1403, 1405.
Мокрець, с. на Київщині, 851.
Молдава (Молдавія), 9, 46, 49, 54, 58, 66, 71, 77-81, 83-86, 89-93, 98, 99, 112, 115, 119, 121, 128-131, 143, 154, 160, 206, 216, 217, 237, 249, 431, 433, 436, 451, 475, 476, 484-486, 498, 506-512. 518, 523, 525-528, 531, 533-535, 541, 547, 565, 570-572, 576-581, 583, 589, 600, 893, 899-904, 980, 982, 984, 987, 988, 990, 995, 1004, 1010, 1081, 1099, 1106, 1138, 1288, 1296, 1298, 1320, 1340, 1345, 1355, 1369, 1407, 1417, 1440, 1442, 1449, 1451, 1456, 1460, 1461, 1465, 1495, 1545;—Молдовалахія, 983; див. іще Волощина,
Молочні Води, р., 661, 899, 1031.
Моравський шлях, 40.
Моравія, 528, 529.
Москва, м. і царство 5, 6, 9, 11, 14, 15, 17, 19, 23, 31, 35, 37-46, 51-55, 57-62, 64-65, 67, 69-71, 74, 75, 80-83, 85, 86, 89, 91, 101, 103, 106, 108, 110, 112, 113, 115-124, 126, 133, 137, 139-141, 144, 148, 151, 152, 154, 156, 157, 160, 167, 170, 173-175, 180, 204, 206-208, 210, 213, 215, 216, 219, 220, 231, 232, 245, 255, 256, 270, 276, 288, 298, 313, 314, 321, 332, 377, 389, 391, 393, 397, 398, 405-407, 414, 416, 417, 426, 427, 431, 432, 444, 445, 448- 452, 456, 460, 466, 469, 472, 474, 487, 488, 499, 500, 502, 504, 506, 538, 545, 546, 662, 558, 562, 569, 574-576, 578, 596, 600, 601, 609-612, 614, 620, 625, 627, 633, 634, 638, 642-644, 649, 660, 662, 664, 672, 673, 679, 682, 684, 687, 688, 693, 711, 712, 717, 719, 720, 723, 725, 726, 728, 729, 732-735, 738, 739, 741, 743, 750-763, 766-774, 777-780, 782-784, 789-792, 794-798, 801-804, 806, 810, 812, 820, 824, 828-830, 834-836, 839-844, 847-849, 852-857, 860, 861, 865, 871, 873, 875, 876, 878, 879, 883-886, 888, 890-900, 902, 903, 905-910, 912, 914-916, 918, 920-922, 928, 934, 936-939, 944, 950, 951, 955-960, 965, 966-969, 972, 979, 981, 982, 984, 985, 990, 995, 1005, 1007, 1008, 1013, 1020, 1035, 1040-1042, 1045, 1046, 1052, 1057-1059, 1061, 1064-1067, 1070, 1072-1077, 1081-1086, 1089, 1094-1099, 1103, 1104, 1107-1109, 1111-1113, 1115, 1117, 1120, 1123-1128, 1130, 1135, 1136, 1139-1149, 1152, 1153, 1161-1163, 1165, 1166, 1168, 1171, 1178, 1184, 1186, 1187; 1192, 1193, 1196, 1197, 1199, 1200, 1206, 1210, 1214, 1217-1219, 1223, 1225, 1229, 1232, 1238-1240. 1242-1245, 1248-1250, 1252, 1253, 1255, 1265, 1266, 1270, 1275, 1277, 1278, 1280, 1285-1289, 1291, 1292, 1300, 1301, 1305-1307, 1309, 1311, 1312, 1314, 1315, 1322, 1326, 1327, 1332-1337, 1339, 1346-1349, 1351-1355, 1358-1360, 1364-1366, 1369, 1374, 1380-1382, 1384. 1388, 1391, 1395-1397, 1399, 1406, 1409, 1411, 1416, 1417, 1427-1430, 1433-1440, 1443, 1444, 1448-1451, 1464, 1471, 1472, 1476, 1477, 1479, 1488. 1491, 1494-1496, 1498-1500, 1522, 1547.
Мости, м. у Галичині, 266.
Мостище, с. на Київщині, 859.
Мстиславъ, м. на Білорусі, 14, 931, 961, 1153, 1216, 1520;—повіт, воєводство, 1201, 1202, 1214, 1258, 1260, 1450.
Мукша, с. на Поділлі, 241.
Мультани Мунтенія, 116, 117, 121, 473, 483, 485, 514, 519, 532, 533, 535, 538, 539, 541, 558, 568, 578, 627, 639, 662, 675, 773, 790, 803, 893, 900, 1099, 1421, 1530;—Див. ще Влахія.
Мурахва, с. на Поділлю, 153, 177, 179, 180, 181, 189, 190, 193-195, 1014.
Мушуров, с. на Уманщині, 881, 882.
Мясківка, м. на Поділлю, 772, 927.
Наборовичі, с. на Поділлю, 668.
Наливайків Брід, 1468.
Нараїв, м. в Галичині, 653.
Народичі, на Овруччині, 323.
Недригайлів, м., 415.
Немирів, м. на Поділлю, 200, 441, 493, 549, 775, 835, 836. 878, 880, 1017 1058, 1059, 1062, 1076, 1090.
Нестервар (Тульчин), м., 1014, 1016, 1018-1020.
Несвиж, м., 450, 460, 1172, 1192, 1273, 1274;—ський архив, 381, 384, 769, 1047.
Нехворощ, м. на Київщині, 948.
Ничлава, 243, 244.
Ніжин, м., 17, 18, 73, 78, 104, 118, 158, 204, 323, 235, 390, 392, 410, 411, 413, 433, 434, 469, 472, 549, 552, 690. 728, 734, 748-750, 771, 875, 935, 963, 1156, 1166, 1204, 1209, 1222, 1253, 1266, 1382, 1415, 1417, 1545;—волость 73.
Німан, р. 1266, 1273, 1426.

Німеччина, 32, 48, 164 168, 506, 529, 544, 905, 918 1109, 1339, 1406.
Ніренберг, м. у Німеччині, 393.
Новгород Вел., м. в. Росії, 966, 1155;—Нижній, м. в Росії, 601, 1537;—Сіверський, 76, 404, 413, 434, 650, 909, 930, 1013, 1207, 1287, 1424;—повіт 79; — воєводство, 1272-1274, — «стовбець», 949.
Нове-Місто, в Малопольщі, 1390;—Село, під Царгородом, 944;—Торг, м. в Малопольщі, 266-269;—староство. 268, 270.
Ново-Константинів, див. Константинів.
Новий Двір, м. в Польщі, 1280
Новосельці, с. на Чигиринщині, 120, 827.
Норинськ, с. в Овруцькому повіті, 224, 772.
Норинь р. 323.
Носівка, м. на Ніжинщині, 204, 382, 472, 1166.
Ободівка, с. на Уманщині, 973, 980, 983, 1040, 1060.
Оболонь, р., 328.
Овруч, м., 224, 324;—Овруччина, 323.
Ожогівці, м. на Волини, 306, 1461.
Озиринці, с. на Поділлю, 616, 1447,
Озірна, м. в Галичині, 273, 1091, 1138-1140, 1142-1144, 1147, 1148, 1169-1171, 1173, 1177, 1196, 1461.
Ойгуз, р.; 514.
Олександрівка, с. на Побожу, 1020, 1036, 1037.
Олика м., на Волини, 178, 264, 276-279, 674, 1404, 1406.
Ольшанка, р., 352, 359, 435;—с. на Білоцерківщині, 1057, 1137.
Опошня, с. на Полтавщині, 127.
Оратов, с. на Липоветчині, 563;—поле, 88.
Ор, див. Перекоп.
Оpель, р., 57, 126, 158, 1452.
Оринин, м. на Поділлю, 70, 103, 653, 664, 709;—поле, 425.
Орклій, див. Ірклів.
Орлє, в в. кн. Литовськім, 1272.
Орлівка, с. на Уманщині, 1300.
Орловець, с. на Черкащині, 1010.
Оробіївка, с. 973.
Орша, м. 459, 616, 638, 808, 931, 937, 1430, 1520;—повіт 1201, 1202, 1412.
Орчик, р., 57.
Оскол, р., 558;—Новий, м., 1048.
Ослан-городок, див. Аслан-город.
Оснйця, р., 433.
Остер, м., 323, 771, 947;—волость. 413.
Острог, м., 276, 495, 674, 715, 870, 951, 955, 959, 1089, 1104, 1318, 1520.
Острогожськ, м. на Вороніжчині, 414.
Острожок, на Волині, 251.
Острополь, на Волині, 308, 1137.
Отоманська Порта, див. Порта.
Охматів, с. на Уманщині, 966, 1043, 1044, 1048, 1052, 1053, 1069-1071, 1114.
Охтирка, м. на Слобожанщині, 1229.
Очаків, м., 127, 156, 163, 216, 687, 941, 1037, 1101, 1105, 1141, 1412, 1451.
Паволоч, м., 47, 51, 172, 192, 237, 257, 278, 290, 296, 308-311, 329, 337, 339, 342, 350, 379, 492, 560, 768, 773, 875, 923, 946, 1165, 1253.
Павловичі, с., 224.
Панівці, с. на Поділлю, 240-242.
Париж, м. 916.
Парчів, м., 1126.
Патак, замок на Угорщині, 1389.
Паньковичі, с. на Поліссі, 1151.
Переворськ, м. в Галичині, 258, 1132, 1352, 1390.
Перегінсько, с. в Галиччині, 155.
Перейма, с. на Білорусі, 1276.
Перекоп 126, 315, 380, 467, 468, 557, 662, 1101, 1358, 1449, 1455.
Перемишль, м., 266, 1115, 1128, 1130, 1135, 1191, 1315, 1319, 1320, 1323, 1385, 1387-1390, 1392, 1520;—земля, 1183, 1305, 1306.
Перепетове поле, ур., 357.
Переяслав, м., 76, 247, 312, 317, 332 356, 382, 398, 433, 471, 472, 496, 497, 535, 539, 547, 552, 562, 563, 685, 689, 690, 692, 721-723, 725, 728-735, 742-745, 749-751, 758, 759, 761, 762, 764, 767, 770, 771, 774, 777, 778, 781, 784, 789, 790, 794, 795, 805, 812, 828, 836, 837 842, 844-846, 849, 850, 862, 865-867, 870, 910, 966, 978, 1008, 1106. 1149, 1266, 1270, 1415, 1417, 1479, 1545.
Персія, 456.
Петербург, 384, 409, 578, 967.
Петликівці, с. в Галиччині, 1145.
Петриків, м. на Припети, 488,959. 1090. 1271;—м-р. 622.
Петрівка, с. на Київщині, 851.
Пийгоси, с. 1264.
Пиків, м. на Побожу, 1029, 1030.
Пилявці, м. на Побожу, 77, 213, 258, 302, 306, 369, 44 0,700, 1088, 1477.
Пина, р. 1150.

Пинськ, м., 712, 1150-1152, 1318, 1366, 1376, 1380, 1400, 1405, 1426, 1518, 1520; —староство 1401;—повіт, 1152, 1118, 1326, 1299-1405, 1408, 1504.
Пирятин, м., 203, 679.
Підгайці, м., 652.654, 700, 859, 1049, 1052, 1114, 1115, 1462.
Підгірці, в Галичині, 274,275, 833.
Підгірре Карпатське, 184, 278, 248, 1112, 1359, 1377, 1389, 1390, 1392 1399, 1456, 1457, 1461.
Підляше, 14, 1111, 1112, 1278, 1284, 1307, 1313, 1321, 1353, 1397, 1429.
Пінчів, м., 1456.
Пісочин Новий, на Лівобережжу, 1545.
Піщань, 1352.
Піщакин брід на р. Богу, 206, 959, 960.
Піщанка, с. на Дністрі, 1300
Плешівець, 286, 1352.
Плоске, с. 435.
Плоскирев (Проскурів), м. на Поділлі, 831, 877.
Площів, с. на Поліссю, 1152.
Пляшова (Пляшівка) р., 283, 284, 293, 295, 300, 303, 335.
Побоже, 222, 337, 549, 676, 748, 937 966, 973, 975, 980, 1013, 1016, 1045, 1051, 1062, 1166.
Погар, м. на Стародубщині, 387.
Погребище, м. 214, 235, 280, 493, 495, 505, 565, 1464, 1468.
Поділ, див. Київ.
Поділле, 20, 52, 66, 74, 75, 77, 90, 139, 176, 177, 194, 238, 244, 249, 333, 338, 380, 404, 447, 473, 493, 503, 547-550, 576, 612, 796, 870, 873, 877, 909, 918, 937, 966, 1014, 1059, 1091, 1111-1113, 1166, 1172, 1183, 1192, 1245, 1253, 1287, 1306, 1330, 1331, 1359, 1384 1396, 1499;—воєводство 11, 107, 108, 681, 1316, 1318.
Подніпровє, 320, 323, 327, 1050.
Подністровє, 139, 153, 189, 193, 194 337, 384, 462, 494, 548,6 75, 748, 873, 876, 882, 996, 1039, 1075, 1543.
Познань, м., 265;—воєводство, 1108.
Покуттє, с., 653, 703, 965, 1057, 1145, 1169, 1183, 1306.
Покровське, с. на Московщині, 1378.
Полісся Припетське, 276, 277, 374, 462, 715, 937. 949, 1056, 1090, 1091, 1104, 1112, 1150, 1278, 1283, 1306, 1316, 1359, 1405;—Побузьке, 715.
Полонне, м., 273, 274, 652, 831, 875, 1253, 1318.
Полоцьк, м. 773, 808, 915, 1520, 1522;—архиепископія, 29.
Полтава, 56, 57, 58, 67, 70, 126, 127, 203, 204, 382, 410, 413, 417, 418, 420, 425-427, 434, 497, 941; Полтавщина, 414.
Полтва р., 1461.
Польща, 6, 9, 13, 15, 20, 23, 24, 32-34, 36-41, 43-49, 52-55, 58,59, 63, 67, 70, 71, 74, 76, 77-80, 82-86, 93, 94, 98, 101, 105-109, 111, 112, 115-118, 121, 124, 127-130, 132-144, 146-151, 154, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 169, 171, 174-176, 184, 188, 203-212, 214, 216, 220, 222, 223, 227, 229, 230-236, 239, 245, 248, 251, 252, 256, 264-266, 268, 270, 275, 278, 302, 313-316, 321, 323, 333, 335, 336, 364, 372, 375, 377-380, 385, 386, 391, 397-401, 403, 404, 406, 407, 413, 416, 417, 422, 427-429, 431, 432, 440, 441, 444, 447, 449, 450, 454, 459-461, 464, 466, 471, 474-476, 483, 487, 491, 492, 499-501, 503, 509, 522, 526, 531, 533-535, 537, 544, 545, 558-560, 567, 572, 576-580, 594, 595, 598, 610, 616, 619, 627, 631, 632, 637-639, 650, 658, 662, 672, 675, 682, 699, 701, 702, 705, 710, 712, 713, 715, 717, 718, 727, 728, 748, 749, 755, 756, 760, 761, 768, 774, 778-781, 791, 800, 804, 829, 834, 842, 849, 855, 856, 860, 863 865, 867, 871, 876, 884, 886 888, 894-897, 902-906, 916-919, 921, 939, 943, 945, 948-950 956, 961, 1013 1026, 1029, 1031, 1051, 1062, 1066, 1073, 1074, 1076, 1079, 1091, 1094, 1096-1099, 1103, 1105, 1107-1111, 1113, 1123, 1128-1132, 1134, 1137, 1139, 1141, 1144, 1159, 1160, 1165, 1166, 1169, 1171, 1173, 1175-1176, 1180, 1181, 1183, 1184, 1187, 1189, 1190, 1196, 1199, 1200, 1207, 1217-1219, 1225-1227, 1230-1234, 1238, 1240, 1241, 1243-1250, 1252-1254, 1256, 1271, 1274-1276, 1278, 1279, 1281-1283, 1285-1287, 1289-1292, 1294, 1296, 1298-1300, 1304-1306, 1311-1315, 1319 1321-1324, 1326, 1330-1340, 1346, 1348-1356, 1359, 1360, 1363-1367, 1377-1382, 1384, 1387, 1388, 1389, 1391, 1392, 1394-1397, 1399, 1401. 1403, 1406, 1407, 1409-1411, 1414-1418, 1421, 1426, 1427, 1431, 1432, 1435, 1436, 1438, 1439, 1441, 1442, 1446-1450, 1453, 1456, 1459, 1461, 1465, 1467, 1469, 1470, 1476, 1477, 1480, 1481, 1483, 1484, 1486-

1492, 1494, 1495, 1497, 1499-1501, 1503, 1504, 1507, 1525, 1527, 1530, 1536-1539, 1542, 1544-1546;—Велика (Великопольща), 265, 456, 1108, 1427;—Мала (Малопольща), 30, 168, 447, 546, 1108, 1111, 1391, 1399, 1427, 1429;—Литва, 417, 451, 466, 484; Польського двору справи, (московського Посольського приказу), 1192, 1232, 1233, 1242-1244, 2171, 1526, 1527;—Польські справи, 14, 17, 19, 21, 22, 30, 31, 35, 40, 41, 55, 56, 76, 80, 91, 112, 132, 134, 138, 159, 167, 173, 174, 204, 206, 215, 219, 220, 233, 237, 270, 271, 284, 286, 311, 317, 321, 350, 298, 399, 402, 404, 405, 408, 410, 411, 415, 417, 419, 421, 425, 432, 434, 436, 439, 445, 450, 458, 459, 467, 469, 471, 472, 476, 482, 492, 496, 502, 559, 563, 570, 572, 592, 727, 906-908, 922, 941, 1020, 1035, 1180, 1249, 1254, 1277, 1283, 1318, 1380, 1509, 1523, 1523, 1536;—польсько-угорський корд. 266.
Поляніївка, р., 627.
Поморє, поморські землі, Померанія, 528, 1108, 1192, 1283, 1419.
Поморяни, м. в Галичині, 700, 1114.
Попівка, озеро, коло Батурина, 1012.
Поповець, с. на Волини, 278.
Поприкани, с. на Молдаві, 514.
Пороги, 24.
Порта Отоманська, 7, 33-36, 44, 46-49, 51, 53, 54, 56, 59, 60, 62, 63, 71, 81, 83, 84, 87-90, 93, 103, 105, 109, 117, 127, 129-135, 137, 139, 141, 143, 146, 153, 160, 163, 166, 170-172, 174, 204, 207, 212, 234, 236, 247, 252, 253, 281, 315, 316, 361, 378, 385, 386, 439, 444, 451, 452, 456, 463, 468, 471, 473, 474, 482, 484, 486, 498, 508, 518, 521, 522, 533, 534, 537, 538, 551, 556, 558, 569, 573, 574, 577-580, 589, 590, 594, 609, 665, 666, 674, 676, 718, 728, 776, 779, 781-784, 804, 837, 868, 870, 871, 893, 894, 896, 900-902, 904, 915, 966, 1062, 1065, 1078, 1098, 1099, 1107, 1142, 1148, 1160, 1330, 1336, 1337, 1354, 1356, 1388, 1439, 1440, 1443, 1444, 1456, 1494, 1539-1546, див. Туреччина.
Португалія, 1279.
Поток, с. в Галичині, 1114.
Почаїв, м., 246, 271, 275.
Почеп, м., 13, 387, 562, 1424, 1549;—волость, 387.
Праовбережжя, 79, 392, 435, 1089.
Правкові ліси, коло Прилуки, 337.
Прага, м., 452, 1541.
Преорка, під Київом, 851.
Прилуки, м., 88, 215, 336, 246, 320, 226, 337, 398, 433, 494, 679, 731, 947, 966, 1003, 1007, 1008;—на Побожу, 877.
Припеть, р., 224, 225, 323, 324, 334, 959, 1090, 1150, 1151, 1245, 1268, 1271, 1398;—Припетсько-божський вододіл, 244.
Прислоп, перевал в Карпатах, 1322.
Пробіжна, м. в Чортков. пов., 239, 244.
Пропойськ, м., 672.
Прусія, 32, 126, 166, 455, 507, 1110, 1111, 1142, 1170, 1180, 1181, 1187, 1197, 1275, 1294, 1306, 1321, 1334, 1392, 1393, 1398, 1406, 1407, 1419, 1431, 1435, 1449, 1450.
Прут, р., 89, 91, 98, 99, 102, 119, 477, 511, 527, 547, 668, 582.
Псков, м., 126, 670, 839, 1276, 1287.
Псьол, р., 126, 1208, 1213, 1214, 1229.
Птич, р., 1272.
Пултуск, м., 310, 367.
Пупківське войтівство, 1263.
Путивль, м., 56, 67, 126, 131, 174, 204, 231, 235, 318, 329, 350, 364, 390, 398, 399, 411, 414, 415, 421, 426, 434, 445, 452, 458, 469, 502, 517, 535, 536, 563, 569, 612, 628, 642, 549, 665, 679, 680, 682, 683, 685, 686, 688, 690, 722, 723, 728-730, 733, 735, 738, 750, 761, 772, 792, 795, 835, 847, 856, 861, 909, 919, 929, 981, 1073, 1084, 1209, 1226, 1374;—повіт, 1207, 1424;—путивльська границя, 399.
Пшеворск, див. Переворськ.
Пятигори, с. на Київщині, 1047.
Раба р. 268.
Рава, м. в Галичині, 1126, 1128, 1460.
Райгород, м. на Черкащині, 437.
Раднот, замок на Угорщині, 1189.
Радом, м., 1167, 1202.
Радомисль, м., 1305.
Раков, м., 1392.
Раставиця, р., 336, 337, 946.
Рахни, м. на Браславщині, 878, 883
Рашівка, с. на Гадяччині, 158.
Рашків м. на Дністрі (Браславщині) 88, 526, 546, 570, 581, 583, 590, 596, 599-601, 653, 666, 772, 882, 919, 973, 974, 1044, 1046, 1055, 1056-1058, 1060, 1076, 1077, 1300, 1311, 1446-1448.
Ревель, м., 126.

Редіу, гора, під Сучавою, 514.
Ресава, див. Росава.
Речиця, м. у Білорусі, 77, 321, 324, 488, 549, 562, 930.
Решетилівка, м., 203.
Ржевська околиця, 671.
Ржищів, м. на Київщині, 398, 884, 1026, 1027.
Рига, м., 1264, 1265.
Рильськ, м., 883, 905;—повіт, 1207, 1424.
Рим, м., 45, 84, 142, 146, 431, 462, 1340.
Рипіївка, с. на Побожу, 1053.
Рівне, м. на Волини, 283.
Річиця, див. Речиця.
Рогачів, м. на Білорусі, 930.
Рогатин, м. в Галичині, 653.
Рожевка, с. під Київом, 851.
Рожів, м. на Київщині, 947.
Розвалинці, с. в Галичині, 1462.
Рокитна, м. на Київщині, 1343.
Роксолянія (Україна), 1329.
Романівка, с. на Київщині, 947.
Романове, с. на Білорусі, 1201.
Ромен, м., 215, 318, 411, 416, 420, 685, 729, 947. Роменщина, 415.
Росава (Русава), р., 312, 318, 339, 347, 348, 421, 445, 913, 914, 1213, 1217, 1229,
Росія, 17, 121, 216, 219, 1111, 1112, 1113, 1495, 1499, 1508, 1538.
Рославль, м. 228, 270, 274, 324, 636, 905, 915, 1544.
Рось, р., 339, 352, 360, 374, 986.
Рудка, див. Руток.
Ружин, м., на Київщині, 337.
Румунські воєводства, див. Дунайські.
Руньки, с. на Полтавщині, 158.
Русава, с. на Поділлю, 682.
Русава, р., див. Росава.
Русь, 5, 23, 39, 44, 69-71, 75, 77, 97, 102, 108, 120, 124, 134, 139-141, 149-152, 155, 163-165, 175, 178, 210, 216, 241, 258, 275, 278, 349, 391, 392, 404, 428, 439, 449, 458, 459, 464, 467, 469, 471, 495-496, 506, 528, 529, 579, 673, 674-675, 678, 714, 774,776, 785, 873, 885, 904, 905, 917, 928, 1001, 1082, 1083, 1093, 1121, 1124, 1125, 1132, 1133, 1139, 1166, 1169, 1191, 1192, 1199, 1200, 1289, 1290, 1306, 1307, 1343, 1391, 1399, 1429, 1457; 1476, 1484, 1493, 1512, 1513, 1515, 1523;—Наддніпрянська, 843;—Червона, 1283, 1330;—воєводство, 108, 1180, 1131 1135, 1549.
Руток, р. 349, 367, 369.
Рябуха, с. на Прилуччині, 410, 412-414, 435.
Рясна, на Білоруси, 1167, 1202.
Ряшів, м. у Галичині, 258.
Саваров, с. на Уманщині, 883,
Саврань на Побожу, 379, 444, 1037.
Савур (Сава) Могила, ур., 185, 187.
Садківці на Поділлю, 194, 195.
Саксагань, р., 463, 556.
Самара, р., 57, 158, 770, 826.
Самбір, м. в Галичині, 1315, 1323, 1359, 1387, 1457, 1462.
Самбор, с. на Прилуччині, 433.
Самгород, м., 494, 1410.
Самош-Уйвар, м. в Семигороді, 1321.
Сандомир, м., 1314, 1392, 1398, 1456, 1457, 1461.
Сан-Кермен, ур., 306,
Сатанів, м. на Поділлю, 52, 69, 70, 76, 243, 551, 1102, 1106.
Сатов (Шатова?), с. на Поділлю, 698.
Свея, див. Швеція.
Свина дорога, 40.
Свислоч, 1110, 1155, 1245, 1272.
Святоюрська гора, під Львовом, 1116.
Севастянівка під Кальником, 111, 112.
Седнів, м., 326, 381, 382, 387.
Сейм (Сем), р., 414, 415, 1012.
Сейни, королівщина, 1272.
Селдлуки, м. на Білоруси, 1223.
Семигород, Семигородська земля, Трансильванія, 33, 37, 44, 45, 49, 54, 72, 83, 88, 94, 98, 102, 126, 128, 140, 141, 143, 144, 150, 166, 188, 206, 207, 218, 232, 235, 252, 254, 312, 429, 444, 449, 450, 466, 483, 484, 498, 508, 510, 511, 517, 518, 520, 522, 527, 528, 531, 533, 541, 572, 573, 578, 773, 903, 1103, 1105, 1107, 1109, 1147, 1183, 1186-1188, 1190, 1208, 1213, 1240, 1248, 1274, 1278, 1279, 1283, 1288, 1295, 1296, 1300, 1302, 1304, 1306, 1310, 1320, 1322, 1331, 1332, 1336, 1339, 1356, 1364, 1367, 1388, 1394, 1397, 1427, 1430, 1433, 1434, 1437, 1440. 1474, 1475, 1489, 1546, 1549, 1550.
Сербія, 779.
Серет, р. в Галичині, 243, 541, 582, 652.
Середземне море, 131, 1164.
Седліска, м. 1181,
Сибир, 936, 969;—ський приказ, справи, 919, 920, 922, 925-927, 937, 948-950, 952, 953, 955, 956 957, 959, 961, 1014, 1024-1027, 1028, 1035, 1046,

1054, 1068, 1070, 1074, 1079, 1081, 1089, 1102, 1105, 1159, 1166, 1186, 1200, 1215, 1216 1219, 1230, 1233, 1237, 1238, 1241.
Симбирськ, м., 5, 1226.
Синевідсько, с. в Галичині, 1323, 1384.
«Синниця город», 721.
Сині Води, р., 309, 320, 563, 1136,
Синюха, р., 1455.
Синява, м. на Поділлю, 200, 217, 1343.
Сирець, р. під Київом, 851.
Сикра, р., 570, 1107.
Ситенка, р., 283.
Сівер, Сівера, Сіверщина, 21, 38, 40, 74, 325, 381, 407, 433, 460, 472, 874, 929 936, 962, 1157, 1158, 1508, 1545.
Сівськ, м., 76, 127, 204, 223, 292, 370, 405, 433, 434, 467, 469, 471, 682, 686, 929, 981, 1192;—волость, 929; Сівського столу справи, 884, 886, 939, 951, 1014, 1018, 1019, 1024, 1025, 1049, 1098, 1137, 1164, 1228, 1352.
Сілістрія, м., 498, 519, 537, 944, 1294.
Сірія, 983.
Січа (Запорізька), 972.
Скала над Збручем, 243, 1104, 1105, 1113. 1114.
Скалат, м. в Галичині 1466. 1469.
Скавина, м., 1390
Сколе, в Галичині, 1323.
Слобідщина, 314, 1049, 1091. 1229, 1230, 1545.
Славутичі, 1460.
Словечна, р., 224, 323, 1253.
Слоним, м.. 404, 638.
Слуцк, м., 14, 949, 950. 1090, 1192, 2107, 1209, 1217, 1269-1272, 1275, 1327, 1398, 1419,—князівство, 1269-1272, 1283, 1408.
Случ, р., 17, 163, 308, 1115, 1138.
Сміла, м. на Київщині, 426, 564, 688, 811, 827, 1010, 1300, 1450.
Смоленськ, м., 14, 37. 42, 121, 127, 203, 221, 271, 321, 405, 407, 415, 467, 503, 566, 646, 682, 720, 769. 773, 788, 808, 811, 816, 839, 861, 888, 890, 892, 905, 906, 909, 910, 921, 929, 931, 934, 937, 951, 956, 961, 973, 1021, 1022, 1023, 1078, 1079, 1083, 1202, 1203, 1216, 1226, 1245, 1255, 1258, 1277, 1287, 1396, 1516, 1518-1520, 1522;—Смоленщина, 257, 270, 271, 460, 1081.
Смотрич, р., 239, 243, 549, 550.
Снятин, м., 700, 702, 1461.
Спіш, 1305.
Соб, р., 437.
Соболівка (Соболів), с. на Побожу, 661, 664, 665, 973, 1019.
Сож, р., 224, 932, 936, 1153, 1272.
Сокаль, м. у Галичині, 139, 234, 237, 238, 244, 246, 248, 257-259, 261-263, 273, 277, 278, 280, 315, 453, 491, 712, 1164, 1311, 1341, 1342, 1398, 1426, 1519.
Соколівка, с. на Уманщині, 1043.
Солобківці, с. на Поділлю, 677, 709.
Сороки, м. в Молдавії, 88, 89, 96, 445, 474, 477, 513, 514, 517, 526, 527, 531, 539, 581, 582, 1025, 1104, 1428.
Сорокошиці, с., 327.
Сорочинці, с. на Полтавщині, 203.
Сосниця, м., 79, 204, 387, 413, 334, 502, 535, 563, 1012, 1545,—повіт, 95, 472.
Сочава, див. Сучава.
Стайки, м. на Київщині, 947.
Стамбул, м., 467, 583, 632, 641, 895, 1376, 1527, 1535; див. ще Царгород.
Станиславів, м. на Поділлю, 176-179, 182, 200.
Стариська, 594.
Стародуб, м. ,13, 77, 204, 220, 228, 397, 436, 471, 496, 502, 874, 875, 905, 908, 930, 1013, 1207, 1382, 1482, 1424, 1442;—повіт, волость, 270, 410, 466, 499, 796, 874, 908.
Стахів, с. на Поліссю, 1151, 1152.
Стеблів, с. на Канівщині, 552, 722.
Стеколище, с. на Поліссю, 771.
Степанівка, с. на Поділлю, 664, 665, 680-682, 973.
Степань, на Волині, 496, 1318.
Сгир, р., 262, 263, 271, 278, 282, 283, 301, 495.
Стіна, м. на Поділлю, 177, 193, 194, 196, 1020.
Стокгольм, м., 126, 175, 454, 917.
Столин, м. на Туровщині, 1150, 1152
Стоянів, м. у Галичині, 246, 247, 441.
Стрий, м., 1313, 1320, 1322, 1323, 1340, 1384, 1385, 1387, 1388, 1466.
Стрипа, р. в Галичині, 243, 1145.
Стричівка, с. на Прилуччині, 433.
Стрішин, на Білоруси, 930.
Струмень, с. на Пинщині, 1152.
Струсів, с. в Галичині, 1139.
Стугна, р., 339,
Студеница, м. на Поділлі, 677.
Суботів, с. на Чигиринщині, 49, 66, 113, 114, 156, 198, 462, 483, 498, 525, 599, 614, 615, 617, 618, 686, 725,

726, 827, 978, 1010, 1021, 1157, 1175, 1210, 1343, 1344, 1371, 1423, 1428, 1433, 1436, 1437, 1440, 1474, 1475, 1489.
Сумн, м. на Слобожанщині, 414, 1229.
Сураж, м., 1520.
Сурські байраки, ур., 556.
Сутиска, с. на Побожу, 195.
Суха Діброва, 1037, 1053.
Суходоли, с., 482.
Сучава, м. у Молдавії, 90, 91, 97, 473, 517, 526, 540, 541, 571, 573, 580, 582-599, 609, 651-655, 658-676, 680-682, 687, 700, 724, 774, 807, 871, 959, 960, 1010, 1062, 1077, 1104, 1107, 1546, 1547.
Сян, р. в Галичині, 1191, 1388, 1389.
Сяніччина (Сяніцька земля), 1183, 1305, 1306.
Сянок, р., 1352.
Тавань, 381, 899.
Таборець, м., 204.
Таборівка, с., 337.
Тайкури на Волині, 1342.
Талалаївка, с. на Уманщині, 973, 053.
Тамань, 1100, 1101.
Тарасівка, м. на Чигиринщині, 435, 436.
Тарнів, м. в Малопольщі, 1315, 1410.
Татарська держава, Татари, див. Крим.
Ташлик, р., 216, 661, 1382, 1447, 1473, —Плетений, р., 1455;—Чорний, р., 1455.
Тверь, м., 1287.
Текуча, на Молдавії, 541.
Тележна, м. на Волощині, 544, 542.
Телігул, р., 1447, 1452.
Терговишти, див Торговище.
Теребнень, с. на Поліссю, 1152.
Теребовля, м. в Галичині, 652, 672, 700, 702, 1114, 1139.
Терехтемирів, с., 398, 409, 1026, 1027.
Тернівка, с. на Черкащині, 57.
Тернопіль, м. 243, 246-248, 251, 258, 273, 275, 276, 550, 959, 1003, 1014, 1029, 1030, 1117, 1139, 1140, 1143, 1460, 1461, 1463, 1466, 1550.
Тетерев, р., 773, 1291.
Тетіїв, с. на Київщині, 1048.
Тикоцин, м., 1283, 1284, 1381.
Тимонівка, с. на Побожу, 1016, 1018, 1026.
Тиргул Фрумос (Красний Торг), на Волощині, 570, 571, 1546.
Тиса, р., 1323.
Тішанів, м., 266.
Томашів, м., 1126, 1191.
Топорівські ліси, 274, 275.
Тор, р., 526, 536, 954, 1228, 1237;—Торські уходи, озера, 1228.
Торговиця, м. на Уманщині, 1068.
Торговище (Терговишти), м. у Валахії, 33, 119, 473, 534, 538,541, 543-545. 550, 570, 571, 903, 1051,1103, 1106.
Торки, с. в Перемищині, 1385.
Торчиця, с. на Київщині, 721, 1048, 1052.
Торунь, м., 168, 174, 1110, 1111, 1142.
Тракія, 1355.
Трансильванія, див. Семигород;—Трансильванські гори, 452;—«Transsylvania et bellum boreo-orientale», 72, 78, 83, 88, 89, 98, 102, 128, 141, 144, 166, 218, 222, 485, 486, 498, 510, 522, 527, 531, 779, 894, 904, 928, 1054 1078, 1098, 1102, 1104-1107, 1137, 1146, 1147, 1169, 183-1185, 1187, 1190, 1278, 1283, 1284, 1296, 1301, 1304, 1307, 1309, 1312-1314, 1320-1323, 1326, 1365. 1387-1389, 1392, 1397, 1407, 1409, 1457, 1461, 1463, 1549.
Триліси, с. на Київщині, 339-345.
Трипілле, с. на Київщині, 330, 348, 947, 966, 978.
Тростянець, на Побожу, 1036, 1040.
Тростянка, с. на Побожу, 1014, 1020.
Троцький пов. у Литві, 1205.
Трубчевськ, м., 387, 479.
Тульчин, 1017, 1018, 1020, див. Нестерварь.
Туреччина, 9, 33, 34, 45, 47, 48, 51-53 83, 84, 116, 128, 134, 139, 140, 152, 153, 160, 169, 170, 173, 206, 212, 214, 230, 235, 237, 252, 361, 371, 379, 385, 425, 427, 431, 444, 447, 450, 452, 466, 469, 489, 508, 510, 520, 521, 533, 534, 549, 559, 566, 615, 616, 627, 631, 672, 721, 779, 867, 893, 904, 950, 1029, 1032, 1081, 1130, 1165, 1275, 1346, 1360, 1376, 1388, 1440, 1488, 1489; Турецькі справи москов. Посольського приказу, 468, 535.
Турів, м., 769, 1150, 1316;—повіт, 1403, 1405.
Туробин, м., 1457-1459.
Туровче, с. на Київщині, 851.
Тягиня, р., 1105.
Тясмин, р., 435, 617, 659 661, 808, 1475;—Сухий, 661.
Убедь, р., 1012.
Удай, р., 411, 414.

Угорщина, 44, 63, 104, 116, 117,119, 123, 130, 163, 250-252, 431, 450, ,507, 510, 516, 518, 528, 529, 540, 568, 790, 803, 1099, 1172, 1208, 1213, 1390, 1391, 1394, 1410, 1442, 1444, 1460,
Узень, р., 339, 343,
Україна, 5, 6, 9, 12-19, 24, 26, 30, 39, 44-46, 53-55, 59, 67, 70, 74, 75, 77, 79, 80, 85, 88, 94, 97, 103-105, 140, 115, 119, 126, 129, 131, 140, 145, 147, 150, 151, 154, 157, 159, 161, 162, 169, 171, 172, 174-180, 184, 188, 189, 191, 201, 202, 204-207, 210, 212, 115; 217, 218, 220, 221, 225, 246, 248, 253, 257, 258, 263, 264, 267, 268, 271, 275-280, 282, 283, 285-289, 291, 295, 297, 303, 306-309, 313, 317, 318, 320, 323, 333, 335, 340, 342, 345, 348, 352, 359, 360, 367, 371-373, 377, 379-381, 384-386, 389, 391,397, 404, 407, 412-415, 419, 420, 422-429, 431, 442, 444, 446-452, 455, 464-474, 482, 484, 486, 489-491, 495-997, 500, 501, 510, 526, 535, 546-548, 551, 552, 558, 559, 563, 566, 567, 569, 574, 581, 590, 592, 594, 598, 599, 601, 609, 622, 625, 644, 650, 652-656, 658, 660, 666-670, 672,674, 675, 678, 683, 686, 688, 694, 699, 701, 7101 712, 716-718, 720, 727-730 732, 742, 743, 747, 751, 752, 754-760, 762, 763, 765-768, 770-778, 781, 782, 790, 791, 794, 795, 798 801, 807, 808, 811, 812, 816, 824, 826-829, 833-837, 839, 842-844, 852-854, 857, 858, 864-876, 883, 884, 891, 893, 895, 897, 901, 905, 908-910, 918-919, 928, 933, 934, 936, 937, 940, 944, 948, 949, 951-955, 959-961, 966-963, 971-977, 979-986, 989, 994, 1002, 1008, 1010, 1013, 1014, 1017, 1021-1023, 1207-1031, 1035, 1039-1041, 1045, 1046, 1049, 1051, 1053, 1054, 1059, 1061-1063, 1065, 1069, 1070, 1074, 1076, 1082-1086, 1092-1094, 1097, 1098, 1100, 1104, 1106, 1108 1110, 1112, 1113, 1118, 1121, 1123, 1129, 1131, 1132, 1136, 1137, 1139, 1141, 1143, 1145, 1146, 1149, 1156-1161, 1163, 1165, 1166, 1169, 1172-1174, 1179, 1180, 1183, 1185, 1188, 1191, 1192, 1195, 1196, 1200, 1205-1208, 1214, 1217, 1218, 1225-1228, 1230, 1231, 1233, 1238-1240, 1242. 1244-1250, 1252, 1253, 1255, 1260, 1267, 1274, 1281, 1284, 1286, 1289, 1290, 1291, 1295, 1306, 1313, 1316-1319, 1324, 1329, 1331, 1334-1336, 1340,1341, 1346, 1347, 1350-1352, 1356, 1358, 1364, 1365, 1373, 1374, 1378, 1379, 1382, 1384, 1393, 1394, 1396, 1397, 1400-1402, 1404, 1405, 1408, 1411, 1416, 1423, 1427, 1434, 1438, 1442, 1444, 1447-1449, 1452, 1455, 1456, 1459, 1463, 1467, 1471-1476, 1478 - 1483, 1485, 1489, 1490, 1505, 1507, 1508, 1510-1512, 1521, 1540, 1541, 1545 1546, 1549; Задніпрянська, 413, див. Задніпрове;—Західня, 447, 683, 1091 1111-1113, 1128, 1130, 1136, 1166, 1173, 1178, 1194, 1200, 1217, 1218, 1232, 1268, 1274, 1288, 1289, 1316, 1327, 1331, 1359, 1360, 1366, 1389, 1405, 1442, 1472, 1491;—Московська, 417;—Правобічна 447, 471, 495, 663, див. Правобереже;—Слобідська, 1048; —Східня, 416.
Умань, 71, 74, 76, 88, 158, 320, 395, 435, 437, 494, 495, 536, 558, 564, 571, 596, 609, 610, 687, 698, 717, 719, 721, 722, 735, 773, 870, 879, 880, 882-884, 890, 892, 908, 923, 952, 959, 966, 977-980, 986, 1002, 1018-1020, 1022, 1024, 1035, 1041-1043, 1046, 1047, 1051, 1053, 1055, 1056, 1060, 1068, 1070, 1076, 1077, 1084, 1098, 1147, 1300, 1393, 1448, 1455;—Уманщина 380, 547;— Уманський шлях, 76, 110, 290.
Унава, доплив Ірпеня, 339.
Усть-Бершадь, 1053, 1055, 1069.
Ухані, м. на Холмщині, 258, 1126, 1161.
Ушиця, м. на Поділлю, 677.
Ушня, с. на Чернигівщині, 1155.
Уяздов, м. в Польщі, 1545.
Фастів, м. на Київщині, 318, 326, 331, 339-342, 346, 350, 441, 768, 918-920, 922, 924, 927, 937-940, 945, 947, 948, 954, 1011, 1343, 1361.
Фейєрвар (Білград) в Семигороді, 523, 1187, 1304, 1306, 1428.
Фінляндія, 1287.
Фінська затока, 1232.
Фірлієвка, м. у Галичині, 548.
Фокшани, м. на Волощині, 541—543.
Харків, м., 414, 1228, 1229.
Харкова, р., 1228.
Хатія, 95.
Херсон, м., 424;—Херсонщина, 422.
Хмельник, м. на Поділлю, 200, 206, 217, 236, 238;—староство, 200.
Ходорків, с. на Київщині, 320, 547.
Хойники, м. на Поліссі, 225.
Холм, м. 25, 259, 300;—земля, 1183, 1306. —владицтво, 29;—с. на Київ. 851,1493;

Хорол, м., 158.
Хотйн, м., 92, 95, 96, 100, 282, 362, 466, 466, 486, 507, 511 513, 515, 517, 518, 523, 524, 529, 581, 582, 654, 681, 959, 1104, 1377, 1467, 1453, 1469.
Хотів, с. під Київом, 1089.
Хотольня, с. на Білорусі, 1223.
Хребтіїв, м. на Поділлю, 677.
Христинівка, м. на Уманщйні, 884, 1055.
Хуст, м. на Закарпатті, 1319, 1320.
Царгород, 33-36, 45, 47, 52-54. 58, 60, 81, 83-85, 87, 89, 98, 120, 127, 130-132 134, 236-7, 150, 154, 156, 163, 172, 174, 147, 249, 253, 259, 288, 315, 316, 317, 347, 354, 378, 419, 428, 475, 484-5, 494, 498, 500, 516, 522, 533-536, 538, 577-579, 595, 597, 598, 668, 773, 780, 781, 893, 894, 900, 901, 903, 916, 919-921, 928, 930, 942-944, 952, 997, 1001, 1004, 1010, 1062, 1064, 1091, 1097-1100, 1127, 1136, 1232, 1279, 1337, 1345, 1346, 1354-1356, 1379, 1432, 1446, 1466, 1526, 1527. 1540, 1543, 1549
Цариборисове городище, 1228;—брід, 309; 722;—ур. 309.
Цецора, Цецорське поле, ур. 89, 481.
Цибулів, м., 1054.
Цибульник, р., 463.
Циммерманівка, с. на Чигиринщині, 687.
Ціонжен, маєток біскупа познан. 265.
Чакова, р., 556.
Чауси, м. на Могилівщині, 933, 935, 1153, 1158, 1159, 1168, 1201-1205, 210-1216, 1223, 1224, 1257 2167 1273, 1276, 11277, 381, 1382.
Ченстохова, м. в Польщі, 1192, 1377, 1408, 1456.
Чересів, м. на Білоруси, 1167, 1202.
Черкаси, м., 13, 39, 40, 55, 66, 71, 157, 175, 245, 356, 361-363, 380, 723, 1009;—староство, 361, 379, 1094.
Черкаськ, м. на Дону, 1008.
Чернігів, м., 13, 204, 228, 235, 257, 318, 322, 323, 325-327, 338, 361, 381, 382, 433, 434, 496, 562, 563, 670, 682, 688, 690-692, 720, 728, 729, 734, 771 772, 803, 804, 811, 867, 930, 963, 1021, 1253, 1415, 1417, 1545;—воєводство 22, 109, 409-411, 1286, 1286, 1292, 1364;—староство, 365, 368, 370, 372;—Чернігівщина, 95, 365, 389, 410, 411, 422, 435, 1503.
Чернівці, м. на Буковині, 180, 190, 193-195, 582.
Чернііївці (або Черніїв), с. на Поділлю, 1014, 1046, 1325, 1499.
Четвертня Нова, м., 1316.
Чечельник, 63, 236, 1020-1022, 1046, 1051, 1059.
Чигирин, 14, 15, 21, 48-50, 53, 54,56-59, 61, 64, 66, 69, 76, 81, 95, 102, 111-114, 119, 120. 125, 128, 131-134, 146, 147, 150, 154-156, 158, 159, 170, 203, 204, 214, 229, 245, 254, 289, 307, 308, 312, 319, 356, 366, 375, 380, 382, 383, 388, 389, 393, 394, 398-402, 408, 410, 411, 421, 425, 426, 432, 435, 437, 442, 445, 460, 461, 467-469, 471, 477, 480-483, 487, 489, 501, 505, 513, 523, 525, 527, 528, 539, 547, 548, 552, 556, 557, 563-565, 568, 570, 572-576, 588, 596, 599, 609, 612, 614, 615, 617, 618, 643, 653, 656, 658, 659, 665, 667, 669, 679, 680-689, 691, 692, 694, 697, 716, 718, 721, 722-724, 726, 728, 730, 731, 733, 734, 744, 749, 768, 772, 774, 778, 779, 783, 794, 807, 834, 853, 855-857, 870, 873, 885, 887, 889, 892, 896, 899, 908, 913, 920, 922, 923, 925, 926, 928, 942, 948, 952, 966, 1002, 1005, 1009, 1010, 1021-1023, 1064, 1070, 1071, 1074, 1076, 1077, 1079, 1080, 1091, 1104, 1163-1165, 1168, 1170, 1172, 1175, 1175, 1179-1182, 1184, 1289, 1190, 1191-1194, 1199, 1200, 1108, 1210, 1211, 1213, 1229, 1235, 1237, 1247, 1250, 1253, 1255, 1267, 1269, 1272, 1274, 1275, 1278, 1279, 1283, 1284, 1288, 1295-1297, 1300, 1301, 1309, 1310, 1312, 1324, 1327, 1333, 1338, 1343-1345, 1350, 1351, 1362, 1366, 1367, 1368, 1369, 1376, 1378, 1383, 1394, 1396, 1400, 1401, 1403, 1405, 1411, 1412, 1415, 1420, 1426 - 1428, 1431, 1432 1438, 1441, 1442, 1445, 1451, 1453-1455, 1467-1470, 1475, 1510, 1545;—староство;—64, 166, 361, 765, 786, 789, 792, 806, 815, 821, 822, 826, 1094, 1531.
Чириков, м. на Білоруси, 1153.
Чичерськ, м., 870, 932, 1167, 1202.
Чолганський Камінь, с., 276, 290. 659, 1138.
Чорне море, 33, 47, 48-9, 54, 105, 131, 135, 166, 385, 431, 468, 475, 534, 535, 781, 921, 928, 944, 999, 1004, 1009, 1355.
Чорний ліс, ур., 102, 126, 156, 204, 380. 418, 435, 563, 661, 941, 942.

Чорний Острів, на Волині, 1365, 1462, 1464, 1465,
Чорний Шлях, 77, 947.
Чорнобиль, м., 215 217, 221, 224, 225, 323-325, 565, 769, 771.
Чернокозинці, м. на Поділлю, 240-241, 243.
Чортів-городок, див. Чортків.
Чортків, м. в Галичині, 237, 1102, 1115, 1210.
Чорштин, м. в Малопольщі, 266-269;— староство, 269, 270.
Чугуїв, м. на Слобожанщині, 1228, 1230, 1235.
Чуднов, м., 236, 290, 457, 462, 463, 495, 547, 875.
Шавулиха, с. на Київщині, 722.
Шаравка, м. на Поділлю, 764.
Шаргород, м., на Поділлі 10, 69, 177-181, 190, 191, 193, 194, 197, 320, 338, 445, 673, 675, 678, 683, 684, 685, 750, 808, 873, 875, 877-880, 882-884, 927, 1014, 1024, 1049, 1076, 1077, 1171, 1427, 1451, 1452.
Шарівка, с. на Уманщині, 1053.
Шатава, м.. на Поділлі 698.
Швеція, 9, 32, 37, 38, 94, 126, 140, 141, 160, 174, 175, 209, 377, 406, 450, 455 464, 466, 484, 501, 503, 545, 546, 567, 705, 917, 918, 966, 1074, 1079, 1080, 1081, 1103, 1122, 1136, 1178, 1218, 1239, 1240, 1248, 1275, 1281, 1286, 1287, 1290-1295, 1305, 1306, 1310, 1330, 1367, 1391, 1394, 1396, 1397, 1406, 1411, 1417, 1418, 1429, 1432, 1439, 1450, 1494.
Шелпахівка (Шелпахов), с. на Уманщині, 877, 1053.
Шепелевичі, м. на Білоруси, 949, 961.
Шклов, м. на Білоруси, 220, 937, 949, 961, 1081, 1154, 1216, 1277;— пов. на Білоруси, 1214, 1216, 1255.
Шкляна, 79.
Шлезк (Силезія), 450, 528, 529, 544, 1105, 1108, 1132, 1135, 1169, 1283, 1377.
Шебрешин, м., 1126.
Шорсив, бібліотека, 877.
Щижич, м. у Галичині, 1390.
Щуровці, с. на Волині, 278.
Юріїв (Дерпт), м., 1253.
Юрканівка, с. на Поділлю, 1057.
Яблонів, москов. пограничне м., 496, 526, 682, 750, 909
Явзаз, див. Ободівка.
Яворів, м. в Галичині, 1115.
Ягольниця, м. у Галичині, 446, 1102, 1114, 1115.
Ягубець, с. на Уманщині, 495, 879- 882.
Язлівець, м., 92, 181, 702, 704, 1114.
Якушинці, с. на Побожу, 199.
Яломниця (Яловиця), 539, 541, 543, 553, 554, 576.
Ямпіль, м., 22, 78, 88, 89, 91, 99, 103, 104, 111, 120, 128, 177, 180, 193-195, 271, 287, 310, 319, 444, 445, 474, 476, 477. 571, 581, 672, 674, 1292, 1446, 1448, 1546.
Янів, м. Галичині, 652-654, 1053, 1116, 1409, 1519.
Янчариха, див. Ганчариха.
Ялтушков, м. на Могилівщині, 182.
Яриловичі (Єриловичі), м., 242-226.
Ярослав, м. у Галичині, 266, 1115, 1128, 1130, 1135, 1191, 1340, 1341, 1388, 1390, 1392.
Ярошів, с. на Поділлі, 548.
Яси, м., 87-89, 91, 92, 95, 97, 119, 120, 128, 130, 156, 163, 216, 237, 249-521, 316, 447, 459, 460, 469, 472, 476, 477, 480, 481, 483, 503, 511, 514, 518, 523-529, 530, 532, 538, 540, 544, 570, 571, 583, 585, 596, 768, 902, 923, 941, 960, 1021, 1023, 1077, 1081, 1105, 1187, 1278, 1300, 1373, 1374, 1394.
Ясногородка, с. на Київщині, 236, 851

## ЗМІСТ IX ТОМУ.


стор.

**Передне слово** . . . . . 5—8

**I. Підданнє Туреччині й похід на Молдаву 1650 р.** . . . . . 9—138

Настрої на Україні весною 1650 р.: поворот з неволі польських гетьманів і викликана ним тривога (с. 9—10), записка Потоцкого королеві в козацькій справі (с.11), програма реваншу (с. 12). Внутрішні напруження (с. 12—3), невдоволенне козацьких мас—чутки про самочинних гетьманів (с. 13), невдоволенне з Хмельницького (с. 14), леґенди про нього (с. 15), його маніфестації льояльности (с. 15—6), справа повороту шляхти на Україну (с. 17), допущенне до урядования королівських урядників—лист Шумейка (с. 17—8), торги маґнатів з гетьманом і старшиною за допущенне до маєтків (с. 18—9), обопільне роздраженне і повстання підданих (с. 20), гетьманські репресії проти повстань (с. 21), універсали против своєволі (с. 21-2), утечі за московську границю (с. 23—4). Незадоволені релиґійні домаганнія (с. 24—5), недодержані зборівські постанови (с. 25), митрополит з духовенством запрошені на сойм (с. 26), січневі конференції в Варшаві (с. 27), заходи Киселя (с. 27—8), становище козацьких делеґатів (с. 28), королівський привилей 12 січня (с. 29), київська діскусія в релиґійних справах в березні (с. 30), відмова короля в травні (с. 31), ірклівська нарада в серпні і митрополича інструкція післанцям до короля (с. 31—2).

Польські пляни напустити козаків на Турків, або на Москву: відроджені венецькі пляни (с. 32—3), місія Парчевича (с. 33), варшавські поголоски про бажанне хана воювати з Турками (с. 34), реляції нунція про бажання хана дістати поміч від козаків (с.35), варшавські надії на венецьку субсидію на наєм війська, щоб ужити його на козаків (с. 36). Московський ультиматум Польщі перебиває сі пляни (с. 37), польський уряд протиставляє йому плян походу козаків і Татар на Москівщину (с.37—8), поради Киселя (с. 38), переговори з Хмельницьким (с. 39), лицедійство гетьмана—він запевняє повну готовість (с. 40), дійсні бажання відкривають козацькі посли в розмовах з московськими в Варшаві (с. 41), військо бажає московського протекторату (с. 42), козацькі посли радять Москві не миритися з Польщею—з огляду на неминучу війну козацько-польську (с. 43), пляни православної ліґи (с. 44), нерішучість Москви—симптоми нової Смути (с. 44—5), хан маніфестує бажанне воювати Москву (с. 45), Москва іде на поступки московсько-польський конфлікт зходить зі сцени (с. 45—6), відновленне московсько-польського договору (с. 46).

Венецька місія у Хмельницького і гетьманська дипльоматия: інструкція Саґреда Віміні (с. 46—7), становище варшавського двору (с. 47), авдієнція в Чигрині (с.48), становище гетьмана (с. 49), його лист до Саґреда 3 червня 1650 (с. 50), звідомленнє Віміни (с. 51), польські переговори і поголоски про війну з Туреччиною (с. 52), пляни Осоліньского і смерть його (с. 53). Українські зносини з Портою (с. 53—4), турецьке посольство в Чигрині, в липні 1650 р. (с. 54), відповідь гетьмана, жалі його на хана (с. 54), гетьман стримує Донців (с. 55). Хан жадає козацького війська на Черкесів (с. 55—6), гетьманський універсал 24 мая про похід (с. 56), похід Лисовця і Тим. Хмельниченка на Дін в серпні (с. 57), гетьман пояснює його мотиви цареві (с. 57—8). Акундинов і московські клопотання про його видачу (с. 58-9).

Чигиринські авдієнції при кінці липня: турецьке посольство (с. 59—60), лист гетьмана до султана (с. 61), деклярація підданства Порті (с. 62—4), польські оповідання (с. 63—4), ханське посольство—заклик на Москву (с. 65). Посольство від короля (с. 66), з'їзд в Ірклієві (с. 66—7), вісти Струкова (с. 67), Хмельницький відмовляється від походу на Москву небезпекою від Потоцкого (с. 68), зносини Хм. з Потоцким (с. 68—9), польська мобілізація (с. 70), трівога нею викликана—реляція Любенецкого (с. 71—3), зневажливий лист Потоцкого до гетьмана (с. 74), поголоски про війну з Польщею (с. 75), мобілізація і повстання на панів (с. 76), поголоски про конфлікт Нечая з Хмельницьким (с. 77), трівога між шляхтою (с. 78), «суворі універсали» гетьмана проти повстань (с. 79).

Похід на Молдаву—його несподіванність (с. 80), сучасні пояснювання (с. 81—2), перспективи висунені Молдавською компанією (с. 83), становище Порти (с. 84), дійсні мотиви Хмельницького (с. 85), літературна романтика (с. 86—87), фактична історія кампанії, вересень 1650 р. (с. 88), Лупулові благання помочи у Поляків (с. 89), переговори з Хм. (с. 90), умови замирення (с. 91), політичне значінне договору Хм. з Лупулом (с.92), стратеґічне значінне його (с. 93), Хмельницький і Радивил (с. 94), православно-протестантська ліґа (с. 95), пояснення для мас—дума про Молдавську війну (с. 96), несприятливі відзиви сучасників (с. 97). Ліквідація напружень викликаних кампанією (с. 98), посольство до Ракоція (с. 98—9), пересилки Потоцкого з Хмельницьким (с. 99—100), посольство Кравченка (с. 101), трівога в польськім обозі (с. 102), козацьке військо вертає на Україну (с. 103), екзекуції над своєвільниками (с. 104), християнська ідилія—«святі наміри» визволення християн (с. 105), жовтневі переговори (с. 106), посольство Васька хорунжого (с. 107), розпущенне польського війська (с. 108), звідомленнє Потоцкого з 22 жовтня (с. 108—9).

Українсько-московські зносини—звідомлення московських посольств (с. 109—110), посольство Протасьева (с. 110), пошукування за Акундиновим (с. 110—1), розмови гетьмана з Протасьевим в повороті з молдавського походу (с. 111—2), посольство Унковского (с. 112—3), Акундинов в Чигрині—московські проби його струїти (с. 113), гетьман приймає Унковского—22 жовт. н. с. (с. 114), розмови 25 жовтня (с. 115),

експозе укр. політики (с. 116), прохання видати Акундинова і гетьманська відмова (с. 117—8). Звідомленнє Арс. Суханова—посольство Хмельницького у мунтянського воєводи (с. 119), лист патр. Паїсія до гетьмана (с. 120), Арсеній у гетьмана 4 (14) листопада (с. 120—1), клопотання про видачу Акундинова (с. 121), гетьман наріка̀є на політику царя (с. 122—3), теорія спасенної неправди (с. 124), жаданнє від царя категоричної відповіди (с. 125), закінченнє справи Акундинова (с. 126), вісти Унковского і Суханова (с. 127), посольство Ракоція—Уйлакі (с. 128), відносини до Молдавії (с. 129) і Порти (с. 130).

Оформленнє відносин до Порти—поворот з Царгороду Антона Ждановича з тур. послами в листопаді (с. 131), відомости про велике зацікавленнє Порти козаками (с. 132), гетьманські листи до Царгороду з 1 грудня (с. 132—3), царгородські відомости (с. 134—5), султанська грамота з ребіу-ель-евель 1061—оформленнє васальства гетьмана (с. 135), листи царгородських достойників післані з тим разом (с. 136), листи патріярха (с. 137), київські балачки з сього приводу (с. 138).

**II. Війна з Польщею 1651 року: приготування і початки кампанії (осінь 1650—весна 1651)** . . . . . 139—256.

Осінні пляни превентивної кампанії з козаками в варшавських кругах (с. 139), плян грудневого сойму для підготовки війни (с. 140), підрахунок сил (с. 141), шукання закордонної помочи—венецьких субсидій і австрійських військ (с. 142), заходи в Царгороді (с. 143), бажання упоратися з козаками до весни (с. 143—4), «хитрощі проти хитрощів» (с. 144), заспокоювання козацького війська (с. 144—5), місія Киселя (с. 145), польські післанці у Хмельницького (с. 146), демонстрації козацько-татарської приязни в Варшаві (с. 146—7), хан радить всювати Москву (с. 148), домагання козацького війська (с. 149), апеляція Хмельницького на соймики (с. 150—1). Рада старшини в листопаді (с. 152—3), молдавська справа (с. 154), військо не хоче слати послів на сойм (с. 154—5), його «петіта» (с. 155), вісти з Чигрина післанців Радзейовского (с. 156), вісти московських вістунів (с. 157), воєвничі настрої (с. 158), війна ухвалена військом (с. 159).

Сойм 5—24 грудня 1650 (с. 159), передсоймові настрої (с. 160), меморіяли Киселя—лист до короля (с. 161), «вотум» на сойм (с. 162), програма замирення (с. 163), сойм визначає комісію в козацькій справі (с. 164), податки на війну і посполите рушенне (с. 164—5), підготовка війни (с. 165-6), безуспішні силкування розвести хана з козаками (с. 167), підчеркування бажання згоди (с. 168), місія Маховского (с. 169), листування з Хмельницьким (с. 170), присипляння козацької уваги (с. 171), листи митрополита (с. 172), посольство до царя Пражмовского з осторогами против козаків (с. 173), посольство Вітовского і Обуховича з новим матеріялом (с. 174). Татарське посольство до Швеції (с. 175).

Початок кампанії—неясности в літературі (с. 176), ініціятива короля (с. 177), накази гетьманам (с. 178), марш Каліновского під Бар в міс. лютім (с. 179), суперечки з ко-

заками за граничну лінію (с. 180), Каліновский сходиться з Лянцкороньским (с. 181), стріча з Нечаєм (с. 181—2), погром Нечая в Красному (с. 182) і його смерть 21 лютого (с. 183), враження від неї (с. 184), популярність її в народній пісенности (с. 185), пісні про Нечая (с. 186—7), вони противставляють його Хмельницькому (с. 188) і обвинувачують Хм-го в загибелі Нечая (с. 188—9), фраґмент думи про облогу Винниці (с. 189).

Війна на Поділлі: наступ Каліновского на Мурахву і Шаргород (с. 190), проба переговорів з Хмельницьким (с. 191), посередництво Киселя—листи до гетьмана й митрополита (с. 192), відновленнє польського наступу 3 березня (с. 193), погром м. Стіни (с. 193—4), наїзд на Ямпіль (с. 194), марш на Винницю (с. 195), приступ і облога (с. 196), деморалізація в польськім таборі (с. 197), ґероїчна репутація Богуна (с. 197—8). Козацький наступ—стріча з ним під Липовцем (с. 198), бої під Винницею і утеча Поляків (с. 199), відступ під Бар (с. 200), козаки під Хмельником (с. 200—1), нарада в польськім таборі 1 квітня і відступ під Камінець (с. 201).

В козацькім таборі—загадкова пасивність гетьмана (с. 202), вісти з козацької сторони (с. 203—4), шукання закордонної помочи (с. 204), козацькі посольства в Криму (с. 205), зносини з Ракоцієм (с. 206), посольство молдавське і мунтянське (с. 206—7), зносини з Москвою (с. 207-8), рішучі московські настрої (с. 207—8), скликається земський собор на м. лютий, щоб прийняти Україну (с. 208), ухвали собору (с. 209), місія Лопухина до гетьмана (с. 210), інструкція йому (с. 211), додаткові доручення з піддячим Степановим (с. 212), царський уряд не підтримує гетьмана (с. 212—3). Похід гетьмана—звідомленнє з гетьманської кватири Радивилового післанця (с. 213—4), відомости сотника Половка (с. 215), ситуація в березні-квітні (с. 216), вичікуваннє Татар (с. 217).

Білоруський фронт — українсько - білоруські відносини (с. 218), орієнтація Білоруси на Козаччину (с. 219), виленський панеґірик Хмельницькому і Виговському (с. 218—9), оповідання Аф. Крижановського (с. 219—20). Політика нейтральности литовських маґнатів (с. 220—1), лист Сапіги (с. 221), позиція Ян. Радивила (с. 222), чутки про перемирє укр.-литовське (с. 222—3). Припетський фронт (с. 223-4), повстання (с. 224-5). Наступ Радивила (с. 225), Небаба облягає Гомель (с. 227), козацькі посли у Радивила (сс. 225—6), Радивил затримує послів і рушає в похід (с. 227-8).

Польські заходи: пошукуваннє субсідій (с. 228—9), оптимістичні вісти про успіхи в козацькій кампанії (с. 229), переговори з Венецією (с. 230), переговори в Москві (с. 231), зізви Вітовского й Обуховича, травень 1651 р. (с. 232-3). Збори на війну (с. 233), посполите рушеннє (с. 233-4), проволоки (с. 234—5), король виїжжає до війська (с. 235), останні зусилля Венеції відвести війну (с. 235), вісти про козаків (с. 236). Каліновский вступається з Камінця (с. 237-8), козаки під Камінцем (с. 239), дневник облоги списаний єзуїтами (с. 240—1), козаки відступають (с. 241—2), погоня за Каліновским (с. 242—3), битва під Купчинцями (с. 244).

Марш гетьмана: відомости про його військо (с. 244—5), оповідання бранців (с. 245—6), козацькі настрої (с. 246-7). Заграничні зносини гетьмана (с. 247—8), відправа турецького посольства (с. 249), листуванне з Лупулом (с. 250), посольство Ракоція (с. 251), дісіденти добиваються інтервенції Ракоція (с. 252), вагання Ракоція (с. 253). Родинна трагедія гетьмана (с. 254), його чорні дні (с. 254—5), роздражненне на Москву (с. 255), місія до Москви Мануйловича (с 255—6), його оповідання в Москві (с. 256).

**III. Берестечко і Білоцерківський трактат 28. IX. 1651 р. . . . . 257—371.**

Перед Берестецькою катастрофою: скупченне польського війська (с. 257), марш під Сокаль (с. 258), в таборі під Сокалем—заходи для підтримання настрою (с. 259), «смішні історії» в королівській кватирі (с. 259—60), незадоволенне в війську (с. 260—1), вісти про козаків (с.261-2), вагання в польським штабі (с. 262), марш під Берестечко (с. 263), на новім місці (с. 264). Трівожні вісти про емісарів Хмельницького в Польщі (с. 264—5), «підпалячі» (с. 265-6). Бунт Костки-Наперского (с. 266—7), надії на козаків (с. 268), Козацький похід на Смоленщину через московську територію (с. 270). Трівога в Берестецькім таборі (с. 271), вісти про козаків і Татар, марш на них (с. 17—2), наступ Хмельницького (с. 272).

Берестецька катастрофа: бідність відомостей з козацької сторони (с. 272—3), польські вісти (с. 272—4), кунктаторство гетьмана (с. 275), вичікування Татар (с. 276). Козацькі оповідання про берестецькі бої (с. 277), оповідання Семена Савича (с. 277—9), оповідання козацьких полковників (с. 280—1). Польські джерела про Берестецькі бої (с. 232). Театр Берестецької катастрофи (с. 282—3), сили козацькі і польські (с.283), бої 28, 29 і 30 н.с. червня (с. 283-4), пасивність Татар і відступ (с. 284—5). Хмельницький з Виговським їдуть до хана (с. 285), зрада і утеча хана—оповідання про се гетьмана (с . 286) і Виговського (с. 286-7), оповіданне Савича (с. 287), поясненя хана (с. 288), чому Хмельницький і Виговський лишились у хана? (с. 289), оповідання Виговського (с. 290). Облога Берестецького козацького табору 1—10 липня (с. 291), замістники Хмельницького (с. 292), переговори з королем (с. 293), умови капітуляції (с. 294), відмова козаків (с. 295), паніка в козацькім таборі (с. 296), катастрофа 10 липня (с. 297), погром козацького табору (с. 298), трофеї Поляків (с. 299), приклади козацької відваги (с. 299—3 0). Враження від «Бере тцької трагедії» (с. 300—1), вірша про Берестечко (с. 301—2), пісні про Берестечко (с. 303), сплітанне мотивів про Нечая і Хмельницького (с. 304—5).

По Берестечку: поголоски про тяжку неволю Хмельницького у хана (с. 306—7), і як йому вдалось завернути хана (с. 307), Хм. в Любарі (с. 308), наради і розпорядження (с. 309), збиранне берестецьких недобитків (с. 309—10), наради в Білій Церкві (с. 310) і універсал 17 липня (с. 311), заходи коло скріплення північної границі і нова мобілізація (с. 311—2), одруженне гетьмана (с. 312—3). Ревізія дипльоматичних відносин—посольство м. Гавриіла і Гр. Бог-

данова (с.313), розмова Виговського з Богдановим (с. 314). Зносини з ханом (с. 315), політика Ракоція і Лупула (с. 316), становище Порти (с. 317), відомости про ситуацію зібрані Богдановим (с. 317—8), гетьман і старшина встигли вповні опанувати ситуацію (с. 318—9), польські відомости про депресію і нове піднесення українських настроїв—липень 1657 р. (с. 319—20).

Наступ литовського війська на Україну, липень-серпень: похід Радивила на Сіверщину (с. 321), погром Небаби (с. 322), оборонні заходи Пободайла (с. 322—3), невдалий похід Радивила на Чернигів (с. 323). Ліквідація смоленського рейду (с. 324). Погром козаків під Димером (с. 324—5). Ридивил змінює плян операцій—замість Чернигова похід на Київ (с. 326). Паніка в Київі (с. 327), «супліка» київського духовенства і міщанства (с. 328), литовське військо під Вишгородом—вишгородська легенда (с. 329), козаки виходять з Київа (с. 329—30), Радивил вступає (с. 330), ілюстрації Вестерфельда (с. 330—1), київські трофеї (с. 331), погром в Київі (с. 331—2), пожежа і знищення міста (с. 332-3), трудне становище литовського війська (с. 333—4), його блькада (с. 334).

Наступ коронного війська: розклад в війську після берестецького тріумфу (с. 334—5), король пробує йти на Україну і вертається (с. 335), тяжкий марш коронного війська через Волинь (с. 336), раювання на Київській території (с. 336—7), деморалізація війська (с. 337), повстання людности (с. 338), марш на Білу Церкву (с. 339), хороба і смерть Яреми Вишневецького (с. 339—40), погром Трилісів (с. 340), польське військо в Фастові (с. 341), можливість сполучення з литовським військом (с. 342). Відновлення переговорів з козацької сторони (с. 343), лист Хм. з 22 серпня (с. 344). Завзяття між людом (с. 345). Потоцкий шукає згоди (с. 345-6). Прихильні жести на адресу православної єрархії (с. 346). Перша козацька депутація у Потоцкого, 2 вересня (с. 347).

Бої і переговори: Радивил виходить з Київа на сполучення з коронним військом (с. 347—8), козаки пробують опанувати Київ (с. 348). Війна чи замирення—наради гетьманів (с. 349), друга козацька депутація, 6 вересня, і місія Маховского (с. 349—50). Блькада польського війська (с. 350), Маховский в козацькім таборі (с. 351), комісари виїздять на переговори до Білої Церкви (с. 351—2), білоцерківські переговори (с. 352), козацький бунт (с. 352—3). поворот комісарів (с. 354), переговри в польськім таборі (с. 355), наступ польського війська на Білу Церкву (с. 356-7), розірвання переговорів (с. 358), битви під Білою Церквою—23, 24 і 25 вересня (с. 358—9).

Білоцерківський трактат: лист Хм. і відновлення переговорів (с. 360), порозуміння осягнено, 26 вересня (с. 361), додаткові вимоги і остаточне порозуміння (с. 361—2), Хмельницький приносить покору і складає присягу 28 вересня (с. 362), сварка з Радивилом (с. 362—3), прощальна візита Виговського (с. 363), відомости про замирення (с. 364), текст договору (с. 365—6), мотиви замирення, як їх представляв Потоцкий королеві (с. 367), оцінка безвихідного стано-

вища польського війська у Освенціма й ин. (с. 368—9).
Що змусило до замирення козацьку сторону? (с. 370—1).

**IV. Від Білої Церкви до Батога, зима 1651—літо 1652 . . . . . 372—472.**

Ситуація утворена білоцерківським замиренням—недооцінюванне її в історіографії (с. 372), неможливість реалізувати умови трактату (с. 373), безпосередні по трактаті події—Хм. з родиною в Корсуні (с. 374), наради в польським таборі (с. 375), трівога від Татар (с. 376), листуванне Потоцкого з Хм. (с. 376—7 і 378—9), пляни морського походу (с. 377), апокрифічний лист хана до Хм. (с. 377—8), перспективи козацького походу на Молдавію і викликана ними трівога (с. 378—9), Хм. свідчить свою льояльність (с. 380), силкування козацького уряду, щоб реалізувати білоцерківські постанови (с. 381).

Під знаком льояльности: «заспокоюванне непослушних» (с. 382), поради Кисіля (с. 383), Потоцкий похваляє королеві льояльність Хм. (с. 384). Венеція поновляє заходи коло орнізації морського козацького походу (с. 385), Хм. відкладає похід на Волощину (с. 386). Поворот польських офіціялістів на Україну (с. 386—7), насильства їх над людністю (с. 387—8), польська сторона констатує такі насильства (с. 388), трівога в народі (с. 389), утеча за московську границю (с. 390). Чутки про бунти проти Хм. (с. 391), нарікання на гетьмана і старшину (с. 392), поголоски про нових гетьманів (с. 392—3). Смерть Потоцкого обгострює ситуацію (с. 394), король наказує вислати жовнірів за Дніпро (с. 394—5), його догани Хмельницькому (с. 395), захитанне відносин (с. 396), Хм. продовжує льояльну політику (с. 396—7), споряджанне реєстру (с. 396—7). Кисіль констатує блискучі успіхи замирення (с. 397).

Перед вибухом: новорічні наради старшини (с. 397-398), посольство Іскри до царя (с. 398), залитання про можливости помочи козакам і на випадок неуспіху—переходу козацького війська під протекторат царя з територією або без неї (с. 399—400), викінченне реєстру і посольство з ним на сойм (с. 400—1), інструкція послам (с. 402). Боротьба короля і опозиції на соймі, афера Радзейовского (с. 403—4), поголоски про союз короля з козаками (с. 404—5), сойм зірвано (с. 406), білоцерківського трактату не затверджено (с. 407), королівські резолюції на козацькі петиції (с. 407—8), привилеї війську (с. 408—9).

Заднінрянська різня і її наслідки: оповіданне Самовидця (с. 410), осторога гетьмана Пободайлові (с. 410—1), конфлікти жовнірів з людністю (с. 411), різня в Липовім (с. 412), розпорядження Каліновского (с. 413, Хм. вибивається до Полтави (с. 413—14), масова еміґрація за московську границю (с. 414), вихід полковника Дзіковського (с. 414—5). Відповіді привезені Іскрою з Москви (с. 416), рада старшини з приводу їх (с. 417), воєнні наміри гетьмана і їх одміна (с. 418). Замісць ради в Полтаві комісія в Корсуні (с. 419), суд над винними в зачіпках з Поляками (с. 419—20), страченне Гладкого й ин. (с. 420), відрух проти Хм. (с. 421), Хм. випростовує напруженне проголошеннем війни з Польщею (с. 422), офіціозна дума про причини розриву з Поля-

ками і очищенне України (с. 423—4). Що говорилось про причини нового розриву (с. 425).

Батозька війна: відомости про чигиринську раду (с. 425-6) і участь у ній татарських делегатів (с.426—7), відновленне молдавських плянів (с. 427—8), їх політичне значінне (с. 428—9). Алярми Каліновского (с. 430), мобілізація в Криму (с. 431), відкликанне задніпрянських леж (с. 432), мобілізація козацького війська (с. 433—4), взірець мобілізаційного обіжника (с. 433), повстання на панів (с. 434—5). Гетьман виходить у похід (с. 435), остерігає Каліновского, щоб не заступав дороги походові на Молдавію (с. 436), стріча під Батогом (с. 437), битва і погром польського війська 2 червня (с. 438), реляції гетьмана і Виговського про побіду (с. 438—9), апокрифічний універсал гетьмана (с. 439—40).

По Батозькім погромі: паніка в Польщі (с. 440—1), оповідання про замучених бранців (с. 441—2), відомости сучасників (с. 442—3). Екскурсія на Волощину (с. 444), відновленне договору з Лупулом (с. 445). Козацьке військо під Камінцем (с. 446), безрезультатна облога і поворот гетьмана до дому (с. 447), лист до канцлера для відновлення відносин (с. 448). Пасивність польського уряду супроти подій (с. 449), дипльоматичні заходи—посольство до Москви (с. 450), посольство Унковского до гетьмана (с. 451), Москва затрівожена звязками України з Кримом і Туреччиною (с. 452). Липневий сойм (с. 453), переловлені листи Радзейовского до гетьмана і Виговського (с. 454), гетьман силкується зв'язатися з шведським двором (с. 455), відомости про козацьке посольство на сойм (с. 455—6), комісія для установленя відносин (с. 456), інструкція комісарам—Захвіліховскому і Черному, 30 серпня (с. 456—7), козацькі посли ласкаво прийняті (с. 457—8), як толковано сю королівську тактику на Україні (с. 458), посередництво Лупула для замиренння козаків з Польщею (с. 459), жадання Хм., поставлені в сих переговорах, на весіллю Тимоша (с. 460). Зідомленне Зацвіліховского і Черного з їх місії (с. 461), неприязне становище Хм. (с. 462), подробиці про грубе поводженє з послами (с. 463), неможливість воєнних кроків (с. 463—4), Радивил бере ролю посередника (с. 464), його програма нобілітації козацтва (с. 465), прохання до гетьмана (с. 466).

Осінні настрої — польські приготованнє до війни в осени (с. 466—7), мобілізаційні універсали (с. 467—8). Козацька дипльоматія—відносини до Криму й Порти (с. 468—9), посольство до Москви Богдановича й тов. (с. 470). Рада старшини на Йордан (с. 471). Пошість—її впливи на ослабленне напруженя (с. 471—2). Піднесене самопочуття війська—цікавий лист сотника Уманця (с. 472).

**V. Вінець і кінець Тимоша Хмельницького** . . . . . 473—601.

Шлюб Тимоша—література (с. 473), сенсація викликана у сучасників (с. 473—4), романтична інтерпретація (с. 474), важне політичне значінне (с. 474—5), обставини що змусили Лупула до видання доньки (с. 475—6), останні переговори і весілле (с. 476), подоріж Тимоша і Виговського (с. 476—7), сучасний опис весілля (с. 477—80), опові-

даннє М. Костина (с. 480), звідомленнє Джустініяні (с. 480-1), записи Ґоліньского (с. 481), поворот молодих на Україну і чутки про їх лихе пожитє (с. 481—2), гетьманове оповіщенне про сей шлюб (с. 482), тодішні міркування про політичні наслідки його (с. 482—3), зміни в політичних відносинах ним викликані (с. 483), ділєма—хто кого перетягне (с. 484), поголоски про пляни Лупула і Хмельницького на Валахію і Семигород (с. 484—5), зимова подоріж Тимоша до тестя і викликані нею підозріння (с. 486), молдавський переворот як наслідок (с. 487).

Українсько-молдавські відносини зими 1652—3 р. і весняний рейд: перспективи польсько-української війни (с. 487—8), лист гетьмана до короля, мб. з січня (с. 487), переговори Богдановича і тов. в Москві в грудні (с. 488), січнева рада в Чигрині (с. 487—8), кор. гетьмани заповідає укр. гетьманові похід короля (с. 489), сенаторська нарада в Городні в сій справі (с. 489—90), рахунки на велике ослабленнє козаків від пошести і внутрішньої боротьби—оповіданнє Коховского про тиранства Хм. (с. 490). Пляни превентивної війни, лютий 1653 (с. 490—1), вона відкладається на весну (с. 491), підрахунок сил (с. 492); Тимчасовий рейд на Україну в березні (с. 492—3), вісти в Поліссі і Поділлю (с. 493), облога Монастирища (с. 494), Чарнецкий і Богун (с. 495), мобілізація козацьких сил (с. 496), Поляки вступаються (с. 497).

Дипльоматичні зносини — зима - весна 1653 р.: жваві зносини гетьмана з Кримом (с. 497), татарські контінґенти на Україні (с. 497), заходи в Стамбулі (с. 49), зносини з Ракоцієм (с. 498—9), посередництво Лупула (с. 499). Переговори з Москвою — обіцянки привезені Богдановичем і тов. (с. 500), посольство Бурлія і Мужилівського (с. 500-1), справа перепущення козацьких послів до Швеції (с. 501-2). Листи Радивила (с. 502), поголоски про союз Радивила з козаками (с. 502—3), відродженнє леґенди про союз з козаками Яна-Казимира (с. 503), сойм в Берестю—під авспіціями Радивилів, їх політика замиренння (с. 504), підозрілі звістки про козацьке посольство (с. 504—5), відомости про козацьку мобілізацію (с. 505), скупі асіґнування сойму (с. 505—6), польські шукання закордонної помочи—посольство на сойм імперії (с. 506), посольство до Калмиків (с. 506). Молдавська справа (с. 506—7), посольство від Лупула по поміч (с. 507—8), король поясняє припиненнє рейду на Україні інтересами Лупула (с. 508), питанне про захист Лупулові в Камінці (с. 509). Смерть Ад. Кисіля і його характеристика (с. 509—10).

Молдавська усобиця і участь в ній козаків: оповідання про молдавський переворот—Ґеорґа Кравса (с. 510—1), Мирона Костина (с. 512—4), Павла з Алепа (с. 515—6). Похід Тимоша в поміч тестеві (с. 511—2, 514, 515—6), Тиміш в Ясах (с. 516—7). Царгородські вісти про молдавську усобицю: Івана Юріїва (с. 517), анонїма (с. 517—8), Ренїґера (с. 518—9), оповіданнє Ерлича (с. 519), записки Ґоліньского (с. 519—520). Напружена увага сусідів Волощини до участи козаків в молдавських подіях (с. 521), міра участи в них Хмельницького (с. 522). Похід Ракоцієвого війська на

Лупула (с. 522—3), утеча Лупула (с. 523—4), він благає помочи у Хм. (с. 524), листи до нього Богдана і Тимоша Хм. (с. 524—5), оповіданнє гетьмана Фомину про сі події (с. 525), оповідання козаків (с. 526).

Перший похід Тимоша на Молдаву: оборонні заходи воєводи Стефана (с. 526), блискавичний марш Тимоша (с. 527), Стефан тікає (с. 527—8), сильні вражіння від сього епізоду (с. 528), Польща алярмує Европу козаками (с. 528—9), вагання Поляків щодо Лупула (с. 529—30), лінія Радивилів (с. 530), воєнний союз Польщі з румунською конфедерацією (с. 530—1), робленнє опінії проти Тимоша і козаків (с. 532), оповідання про Тимошеві тиранства (с. 533). Козацькі посольства до Порти (с. 534), балачки на Україні про сі зносини з Портою (с. 535), турецькі посли у гетьмана (с. 536), умови підданства Порті (с. 537), догана від султана за Тимошів похід (с. 538). Погром над Торговищем і поворот Тимоша на Україну (с. 538—9), оповідання про се гетьмана і козаків (с. 539), Павла алепського (с. 540) і М. Костина (с. 541—2), утеча Тимоша (с. 542—3), відомости Ренігера (с. 543) і утікачів-Волохів (с. 543—4). Вражіння від сього епізоду (с. 544), невдоволенне в війську (с. 545).

Похід гетьмана на Поділле: звідомленне Матвеева і Фомина як головне джерело—їх висилка разом з Бурлієм і Мужилівським (с. 545), невдоволенне козацького посольства з переговорів (с. 546), перепони в подорожі (с. 547). Гетьман в поході (с. 547—8), звідомленне Яцини (с. 548), розмови його з гетьманом в Барі (з 13 червня) (с. 548—9), гетьман під Бедриховим Городком (с. 550). Відступ з Поділля—польські пояснення (с. 550—1), непорозуміння з Татарами (с. 552), бунт у війську в 20-х днях червня (с. 553), гнів гетьмана на Виговського—оповіданнє Мужилівського (с. 554), пояснення Виговського (с. 555), оповідання про раду щодо відносин до Порти (с. 556) Пояснення Виговського про українсько-кримські відносини (с. 556—7), звідомлення московських послів з Криму (с. 557), козацькі посольства у хана (с. 557—8), хан грозить розривом за союз козаків з Москвою (с. 558). Закінченнє кампаній—посольство Ждановича до короля (с. 559), пункти війська Запорізького (с. 560), лист від гетьмана коронного до козацького (с. 561), поворот гетьмана і війська (с. 562), поворот Тимоша (с. 563).

Московський протекторат: Матвеев і Фомин в Чигрині (с. 564), розмови з Виговським (с. 564—5), авдієнція у гетьмана 14 липня (с. 565—6), реєстр полковників (с. 566—7), секретні розмови у гетьмана з Виговським (с. 567), відомости Лупула і Ракоція (с. 568), відправа Матвеева і Фомина (с. 568). Посольство Ладиженського, царська грамота з 22 с. с. червня, що Україна приймається під царську руку (с. 568—9). Нарада в сій справі старшини при кінці липня (с. 570), справа молдавська і кримська (с. 570—1).

Другий похід Тимоша на Молдаву і похід короля на козаків: нова утеча Лупула з Молдавії (с. 570—1), прохання помочи у козаків (с. 571), Лупул у гетьмана (с. 572), що було в сій справі на раді (с. 572—3), підготовка нового походу (с. 573), прикровенні форми української і польської інтервенції в молдавській справі (с. 573—4). Король у Львові,

«Львівська Комісія» (с. 574), арештованнє Ждановича і тов. (с. 575), король вирікається Лупула всупереч бажанням Я. Радивила і скликає посполите рушеннє на козаків (с. 575-6), спілка з Ракоцієм проти Лупула і козаків (с. 577), маскованнє сеї акції перед цісарем і Портою (с. 577—8), висилки польського війська на Молдаву в формі добровольців (с. 578). Ракоцій розриває з козаками (с. 579). Виїзд Тимоша в похід (с. 580), його марш під Сучаву (с. 580—1), реляція воєводи Стефана про сей похід (с. 581), оповідання М. Костина (с. 581—2) і Павла з Алєпа про облогу Сучави (с. 582—3). Тяжке становище обложених (с. 583). Татари покидають Тимоша (с. 584). Вісти про гетьмана (с. 584).

Кінец Тимоша: заінтересованнє його особою (с. 584—5), оповідання про його розпустні потяги (с. 585), романтичні історії про його смерть (с. 586), козацькі оповідання про лядську зраду (с. 587), різні наріянти про обставини в яких Тиміш згинув (с. 588), відзиви і характеристики (с. 588—9), докладна дата смерти (с. 589). Залога борониться далі (с. 589—90), Федорович наступник Тимоша в командуванню (с. 590), наближеннє гетьмана (с. 591), Лупул побивається про вирятованнє залоги (с. 592). Король добивається капітуляції—місія Маховского (с. 592—3), умова капітуляції (ст. 593). Поляки не додержують умови (с. 594), коваки виходять на Україну з тілом Тимоша (с. 594—5), доля Лупулової дружини (с. 595) і Лупулових скарбів (с. 596—7), поголоски на Кондрацкого (с. 596), арешт Лупула ханом (с. 597), жалі Я. Радивила на такий фінал справи (с. 597-8), трагічний кінець Федоровича (с. 598—9), похорон Тимоша ((с. 599), Павло Алєпський описує його гробовець і долю його вдови Роксанди (с. 599—600), Роксанда в Рашкові (с. 600), її листи до царя з рр. 1660 і 1664 (с. 600—1).

**VI. Українсько-московське порозуміннє і московсько-польський розрив. Осіння кампанія 1653 р. і Жванецьке замиреннє . . с. 609—727**

Козаччина по молдавськім краху потрібує московскої помочи (с. 609), московський уряд схиляється до інтервенції—проєкт резолюції 25 с. с. травня (с. 610), вагання і відкладання (с. 611), погрози гетьмана і царські запевнення—місія Ладиженского (с. 611—2), посольство Яцкевича і Абрамовича (с. 612), їх оповідання про ситуацію—серпень 1653 (с. 612—3), лист гетьмана до царя 9 (19) серпня (с. 613—4), піддячий Ів. Фомин у гетьмана (с. 615), гетьман плянує кампанію на Білоруси (с. 616), одпуск Фомина (с. 617), гетьман виходить в похід під Борок (с. 618).

Посольство Репнина і тов. (с. 619), перша конференція, 2 серпня (с. 620), експозе московських послів (с. 621), релігійні утиски—польські комісари їх заперечують (с. 622), мотив арендования церков Євреями (с. 623—4). Конференція 6 серпня—відповідь короля щодо Хмельницького (с. 624), про побісурмененнє Хмельницького (с. 624—5). Конференція 8 серпня—дискусія на релігійні мотиви (с. 626), про зборівські постанови (с. 627—8), проєкт посилки до Хмельницького (с. 629—30). Конференція 9 серпня (с. 631), реляція про козацьке посольство в Стамбулі (с. 632); чи був під Зборовим договір? (с. 633); польські закиди за перепу-

щенне козацького війська через Брянщину (с. 634). Конференція 15 серпня (с. 635), посли не хочуть посилати до Хмельницького (с. 636). Прощальна авдієнція (с. 637) і виїзд послів (с. 638), королівське «одвітне письмо» (с. 639); ще раз про побусірменнє Хм-го (с. 640—1).

Московський уряд приймає Запорізьке військо під царський протекторат — відправа Яцкевича і Абрамовича (с. 642), посольство до гетьмана Стрешнева і Бредихина (с. 643), місія Л. Капусти (с. 643—4), поворот великих послів (с. 644), земський собор «в литовській і черкаській справі» (с. 645), експозе (с. 645—7), ухвали 1 (11) жовтня (с. 648), великі посли на Україну (с. 649), проголошенне війни з Польщею 2 н. с. листоп. (с. 650).

Похід короля на Україну: польське військо під Глинянами (с. 650), пляни і нарада (с. 651), похід під Галич (с. 652), «вісти з України», вересень 1653 (с. 652—3), похід під Камінець (с. 653), вагання в королівській кватирі — вісти з Молдавії (с. 654), про Хмельницького (с. 655), його посольство з-під Борку (с. 657), листи з 7 і 8 вересня (с. 657), мотиви сеї «стратеґеми» (с. 658).

В кватирі й армії Хмельницького — оповідання сучасників (с. 659), опозиція походові (с. 659—60), посольство Капусти (с. 660—1), вичікування хана (с. 661), прихід хана і відновленне договору (с. 662), питанне про ясир (с. 663), хан домагається підданства Хм-го (с. 664), пляп походу (с. 664—5), відомість про смерть Тимоша (с. 665).

Похід польського війська — вісти про козацьке військо (с. 666), ухвала йти в глибину України (с. 667), марш на Браслав (с. 668), трівожні вісти з Молдавії і повороту до Камінця (с. 669), польський табор під Жванцем (с. 670). Гонець Вонифатьев (с. 671), його вісти (с. 672), відомости в польськім таборі (с. 673), оповідання татарських бранців з 2-ої пол. жовтня (с. 674), татарські пустошення (с. 674—5), зносини з Ракоцієм і Стефаном (с. 675), посольство Млоцкого до царя (с. 676). Хан під Баром (с. 675—7), небезпека блькади (с. 677—8), пляни хана (с. 678). Московські посольства Стрешнева і Бредихина на Україні (с. 678), стріча в Чигрині (с. 679), неможливість пропустити до гетьмана (с. 679—80), вісти зібрані ними: похід гетьмана і смерть Тимоша (с. 680—1), пустошенне Західньої України (с. 861—2), невдоволенне козаків з гетьманських поступок Татарам (с. 682), листи гетьмана і Виговського (с. 683—4). Прихід великих послів, трівога в Чигрині (с. 685). Даремні силкування Стрешнева приїхати до гетьмана (с. 686), його побут в Умані (с. 687). Вісти Бутурлина (с. 688), Ів. Федорович відряджений для зв'язку (с. 689), лист гетьмана з-під Бару 8/18 листопаду (с. 689—90). Відомости з козацького обозу для внутрішнього розповсюдження — про замиренне з корол. (с. 690—1), реляція Виговського з-під Гусятина, 30 листоп. (с. 692).

Жванецьке замиренне — українська записка (с. 693), оповіданне Виговського Стрешневу (с. 694—6), оповіданне гетьмана (с. 697), що говорилося в війську (с. 698). Польські оповідання (с. 699), вигадка про погром козаків і смерть Хмельницького (с. 699—700), тяжке становище польського війська і його розклад (с. 700—1). Візир дає початок до

переговорів (с. 701), оповіданнє «Нарративи» (с. 702—3), листуванне (с. 703—5), погром Поляків під Гусятином (с. 706), перші переговори, поч. на грудня (с. 707—8), перший з'їзд комісарів 13 грудня (с. 709), закінченнє польсько-татарських трактатів (с. 710), маскованнє умов замирення (с. 711-2), дійсні умови (с. 712—3), відновленнє Зборівського трактату (с. 713—4), польський дозвіл на ясир (с. 714), його затаєннє (с. 715), заходи Хм. против загонів (с. 716).

Неясности утворені замиреннєм по українській стороні (с. 717), суперечні представлення гетьман. уряду (с. 717—8), неясні відносини до Криму (с. 718), пояснення гетьмана і Виговського (с. 719—20). Кінець небезпеки (с. 720). Побутові подробиці в звідомленнях Стрешнева—Бредихина (с. 721), листуванне з ними гетьмана і Виговського (с. 722—3), чигиринські авдієнції (с. 723—4), пляни війни з Польщею (с. 725), перспективи прилучення Білоруси (с. 720 і 725), відправа Стрешнева (с. 726). Цар виповідає Польщі війну через Млоцкого (с. 726—7).

**VII. Переяславська умова** . . . . . 728—869

Місія Бутурлина на Україні—його подоріж і причини затримання на границі (с. 728—9), Федоренко привозить розпорядженнє гетьмана——з'їхатися в Переяславі (с. 729), вісти про замиреннє гетьмана з королем (с. 730). Стріча в Переяславі (с. 731), церковно-ритуальні підчеркнення і їх політичне значінне (с. 732), останні інструкції Бутурлину (с. 733), прихід на границю воєводів з військом (с. 733—4).

Переяславська умова—приїзд до Переяслава гетьмана і старшини (с. 734), питаннє про присутність Богуна (с. 735), делеґації полків (с. 736). Велика Рада 8 (18) січня (с. 737), урочиста авдієнція (с. 737—8), гетьман ставить умови (с. 739), старшина жадає присяги послів за царя (с. 740), присяга гетьмана і старшини (с. 741), передача інсіґній (с. 742), домаганнє ґарантійної хартії (с. 743), депутація шляхти у Бутурлина (с. 744), прощальна авдієнція (с. 744). Висилка стольників і дворян в полки (с. 745—6), Бутурлин у Київі (с. 746), інцидент з митрополитом (с. 747). Бутурлин в Ніжині (с. 748) і Чернигові (с. 749), вісти ним зібрані (с. 750).

Інтерпретація Переяславської умови—московські тенденції (с. 751), становище української сторони (с. 752), питаннє про присягу в літературі (с. 752—3), полємика Карпова з Костомаровим (с. 753—4), «договір» чи «пожалуваннє»—погляди дослідників (с. 755—6), умовність переяславського акту (с. 756), ґарантії договору (с. 757), розбіжність позицій московської і української (с. 758). Переговори з московськими послами в Переяславі (с. 759), питання будучих взаємин (с. 760—1), фраґментарність московських звідомлень (с. 762), питання про доходи, ролю московських воєвод і т. ин. (с. 763), неповнота відомостей (с. 764), невитриманість державної лінії з української сторони (с. 765-6).

Вражіння від переяславського акту—оповідання Криницького (с. 767), Єрлича (с. 768) і чорнобильського протопопа (с. 769). Поголоски про московську протекцію й її перспективи—реляції Павші (с. 770—1), вісти молдавського воєводи (с. 772), стар. Тишкевича (с. 773), поголоски Ґолінь-

ского (с. 774), Бізаччіоні (с. 774—5), Theatrum Europaeum (с. 775—6). Московська перепись і викликана нею трівога (с. 776—7), наради старшини в Корсуні і Чигрині (с. 778-9). Заходи Польщі в Царгороді і Криму, з-окрема против московського протекторату над Україною (с. 779—81), контрманеври українського уряду (с. 781), оцінка української політики супроти Порти в літературі (с. 782—3).

Підготовка посольства до Москви—вироблення петиції до царя в лютім 1654 (с. 782—3), текст петиції (с. 783—8), її безсистемність—очевидні наверствования (с. 789), пережитки «військових ординацій» і плян васальної держави (с. 789—90), пункти подиктовані стратегією моменту (с. 791), справа платні (с. 791—2). Грамота гетьмана цареві, 17 (27) лютого (с. 792—4), рекомендація переяславської депутації (с. 794). Склад посольства (с. 795). Місія стольника Полтева (с. 796) і прихід до Київа воєводів (с. 796—7)), їх інструкція (с. 797—8), конфлікт з митрополитом з приводу ґрунтів для фортеці (с. 799), воєводи апелюють до старшини (с. 799—800), становище гетьмана (с. 800—1).

Московські переговори—приїзд і вступна авдієнція 13 (23) березня (с. 801), перші переговори (с. 801—2), редакції переговорів (с. 802), справа воєводів (с. 803), заграничні зносини (с. 804), загальні вільности (с. 805), справи військові (с. 805—6), «уходи» (с. 807), стратегічні завдання (с. 808). Царські резолюції (с. 809). Додаткові прохання (с. 810), одпуск послів 19 (29) березня (с. 811). «Статті Б. Хмельницького»—стан питання в літературі (с. 812—3), текст в 11 пунктах як найбільш правдоподібний (с. 814—9). Царські жалувальні грамоти (с. 820), привилей війську (с. 821—3), привилей шляхті (с. 824—5), надання гетьманові (с. 826), грамоти Богдановичу і Тетері (с. 827), грамота про митрополита й инші (с. 828—9).

Остороги царському угрядові—гонець Литвиненко (с. 829), «прелесні листи» прислані цареві з Фил. Горкушею (с. 830), грамота гетьмана 21 березня (с. 831), грамота Радивила і королівський універсал (с. 832—3), польські заходи коло Богуна (с. 832—3), гасло нарушення прав царгородського партіярхату (с. 834). Нервові настрої в Чигрині—наказ Горкуші (с. 835), листи Богдановичу і Тетері (с. 835—6), остороги перед незадоволенням війська (с. 836—7). Московський уряд іде на поступки—царські грамоти 12 (22) квітня (с. 837—8), перепись українських доходів відкликується, доходи полишаються в розпорядженню гетьмана (с. 838-9), грамоти Виговському і Богунові (с. 840—1).

Петиції переяславських і київських міщан—московська політика супроти міст (с. 842), принціпіяльна вага її (с. 843), інформації дані переяславськими депутатами — жалі на козацьке правління (с. 844—5). Супліка київської громади (с. 846—7), царські привилеї м. Київу (с. 848—9), пояснення царського уряду, як прийнято під царську руку «Малу Росію» (с. 849), виключування козацтва з міських відносин (с. 850—1), удар українській державности (с. 852).

Потвердження прав духовенства—конференція митрополита з старшиною в Чигрині, в травні, про відносини до Москви (с. 853), справа підпорядкування московському

патріярхові (с. 853—4), податність у сій справі козацьких кругів і тверде становище духовенства (с. 854—5), донос черця Рафаїла на митрополита (с. 855—6), пізніший арешт Криницького (с. 856), гетьманські рекомендації делеґатам духовенства—хронологічний реєстр актів (с. 854—5), листи гетьмана до царя і патріярха (с. 856—7), клопотання Виговського за Брацький манастир і школу (с. 857—8), супліка митрополита (с. 858), постулят церковної автономії (с. 859-60), обминенне світського духовенства (с. 860—1). Духовна депутація перед царем (с. 861). Чолобитня Ґізеля (с. 862). Справа відбирання церковних земель від козаків (с. 863). Царські грамоти духовенству 11 (12) липня (с. 864—5).

Загальні підсумки договору (с. 866), фактична повнота української державности (с. 866—7), правно-державні кваліфікування українсько-московських взаємовідносин (с. 867), тенденції Москви (с. 868), тактичні помилки старшини (с. 868), розбіжність обох сторін в дальших плянах (с. 869).

**VIII. Воєнні операції і дипльоматичні переговори 1654 року . . 870—965**

Силкування Польщі вернути собі Україну—варшавські наради над наслідками переяславського акту (с. 870—1), боротьба з опозицією паралізує енерґію уряду (с. 871—2), королівські універсали до укр. людности (с. 872), мобілізація і наступ на Поділлю (с. 873), наступ на Сіверщині і на Волині (с. 874—45) Великодній рейд на Браславщині (с. 876), марш кор. гетьмана під Прилуку (с. 877), напад на Бушу (с. 878), наступ на Браслав і Винницю (с. 879), марш на Умань (с. 880), невдалий приступ (с. 881), відступ на Браслав під Красне (с. 882). Трівога на Україні (с. 883), невдоволенне з кампанії в Польщі (с. 884), пляни мирної інтриґи (с. 885), переговори Хм. з Радивилом через Антона Ждановича і тов. (с. 885—6), місія Якимовича (с. 886—7).

Дипльоматичні зносини весни і літа 1654: заходи в Криму (с. 887), посольство Савича (с. 887—8), лист гетьмана 16 квітня (с. 889—90), лист до візиря (с. 891), хан домагається розриву з Москвою (с. 891—92), гетьман домагається помочи хана проти Польщі (с. 892), місія Яскульского (с. 892—3 і 893-4). Становище Порти (с. 893), козацьке посольство у султана (с. 894), турецьке посольство у гетьмана (с. 895), директиви ханові (с. 895—6), посольство хана до гетьмана (с. 896), авдієнція у гетьмана 9 (19) травня (с. 897), домагання хана (с. 898), перспективи походу на Москву (с. 898—91), небезпечні для козаччини наслідки її союзу з Москвою (с. 899—900). Московські пляни на Румунські воєводства (с. 900—1), посольство Самарина (с. 900—1), дволична політика воєводи Стефана (с. 901—2), посилка в сій справі дяка Перфирьева до гетьмана (с. 902) Політика мунтянського воєводи (с. 903). Відновленне зносин України з Ракоцієм (с. 904), політика Ракоція—його посольство на сойм й переговори з Радивилом в квітні (с. 904—5).

Московський наступ на Польщу: підготовка і пляни операцій, весна 1654 (с. 905—6), посольство Пузилевича від польських маґнатів до московських бояр (с. 906), московська відповідь (с. 906—7), відозва до білоруської людности (с. 907). Похід Золотаренка на Білорусь (с. 908), пляни операцій

(с. 908—9), зміни в роспорядженнях (с. 909), посилка з цього приводу до гетьмана піддячого Старкова (с. 909), вихід в похід царя (с. 909—10), свідчення царської ласки гетьманові (с. 910), припинення переписи доходів (с. 911); посилка золота війську з Протасьевим (с. 912), домагання реєстру (с. 913), Старков у гетьмана, 10—12 (20—22) червня (с. 914), зібрані ним вісти (с. 915), перше шведське посольство у гетьмана (с. 916), шведська декларація і відповідь гетьмана (с. 917). Гетьман у Києві—конференція з воєводою А. Бутурлиним (с. 918), лист до царя з Якименком 1 (10) липня (с. 918—9), посольство до Донців Сухині (с. 919). Смерть хана (с. 920), посольство до Криму і Цargороду (с. 921). Посольство Чоглля від молдавського воєводи (с. 922), посольство мунтянське (с. 923).

Українсько-московська кооперація—літо—осінь 1654 р.: царське золото в війську (с. 924), клопоти з роздачою (с. 924-5) побоювання в справі реєстру (с. 925), посольство Неложного (с. 925—6). Гетьманські реляції з серпня (с. 927), козацькі під'їзди і морські походи (с. 928). Операції на Білорусі (с. 929), Золотаренко і його штаб (с. 929—30), їх тактика (с. 930), поширювання козацької території (с. 931), здобуття Гомля, Чичерська, Н. Бихова (с. 932), суперництво з Поклонським (с. 933), Филимонович остерігає Могилівців від Москви (с. 934), вербованнє до козацького війська (с. 935), домагання Золотаренка (с. 936). Наказ гетьманові йти під Луцьк (с. 937), гетьман у Києві, в серпні 1654 (с. 938), вісти Тафларія—про зносини митрополита з королем (с. 939). Посольство Строєскула (с. 940). Посольство Ржевского, гетьман отягається від походу під Луцьк (с. 941), Ржевский переконує його (с. 941—2); відомости зібрані Ржевским (с. 942—3), Молдавія, Мунтяне, «Сербські капитани Мунтянської землі» (с. 944), донські походи на море (с. 944-5), лист гетьмана до царя 4 вересня (с. 945). Посольство Данила Виговського (с. 946), царські надання родині Виговських (с. 947).

Похід гетьмана на Волинь з А. Бутурлиним—марш під Бердичів (с. 947), реляція з Як. Сомченком, 15 (25) вер. (с. 948), царське потвердженнє походу (с. 949). Присилки Радивила—Жданович з Куніцким (с. 950), гетьман висилає Ждановича до царя (с. 951), наказ Ж-чеві (с. 952), вісти під'їздів (с. 952—3), плян морського походу (с. 953). Бунти й еміграція—гетьман прохає наказів пограничним воєводам, щоб своєвільників не приймали, а повертали назад (с. 953—4). Гетьман припиняє похід і повертає під Білу Церкву (с. 954), легкодушні розпорядження царського штабу (с. 954—5), посольство Кліші—реляції з 22 жовтня (с. 955). Посольство до Ракоція (с. 956). Посольство від нового хана (с. 956—7), його ультиматум гетьманові, коли він не відстане від Москви (с. 957), відповідь гетьмана з Корсуня 29 жовтня с. с. (с. 957—8), перспектива війни з Кримом (с. 958), посольство до царя Кондратенка в справі помочи на Татар (с. 958—9), під'їзд Браславського полку і експедиція горі Припеттю (с. 959). Інструкція Кондратенкові і тов. (с. 959—60). Друге посольство на Дін Сухині (с. 960—1).

Закінченнє операційного року на Білорусі— царська грамота з Сомченком 14 (24) жовт. (с. 961), пояснення чому Трубецкой не пішов на Луцьк (с. 961). Золотаренко в царській ставці (с. 962), його побажання (с. 962—3), наданнє йому Батурина і потвердженнє прав м. Ніжина (с. 963), промова М. Филимоновича до царя в справі визволення Малої Руси від Поляків (с. 963—4), царський обіжник до козаків (с. 964), додаткові прохання—м. ин. соли (с. 964-5), ілюстрація економічних ускладнень через ускладнення політичні (с. 965).

**IX. Панорама тогочасної України. Загибіль Браславщини. Дрижипільська кампанія та її епільоґ (січень-червень 1655) . . . . 966—1090**

Подоріж антіохійського патріярха Макарія через Україну в 1654 і 1656 рр., описана його сином архидияконом Павлом (с. 966), рукописи і видання (с. 967—8), вражіння від України (с. 968), патос визволення, що відбивається в оповіданнях Павла (с. 969). Що чув Павло на Україні про її визволеннє (с. 970—1), лядська неволя (с. 971), визвільна боротьба (с. 972), кріваві жертви України (с. 973), маса вдів і сиріт (с. 973—4), популяційна енерґія (с. 974—5), добробут і господарність (с. 975), ентузіястичні відзиви про козацтво (с. 976), культурна енерґія (с. 977), будівництво (с. 978), приватні мешкання (с. 979), заможність людности (с. 980), сади (с. 981), сільське господарство (с. 982), водне багацтво дивує Араба (с. 983), скромність і повздержність побуту (с. 984), суворість і аскетизм в виконуванню церковних обрядів (с. 985), надмірність монастирських богослужень (с. 986).

Панорама місць: гетьманська кватира в Богуславі (с. 986-77), характеристика гетьмана (с. 988), патріярх у гетьмана (с. 988-9). Київські вражіння— їх однобічність (с. 989), дорога від Василькова— по печерських маєтностях (с. 989-90), печерські володіння (с. 990), Печерський монастир і його братія (с. 990—1). церемонія стрічі і трапеза (с. 992), київське мистецтво (с. 992), келії архимандрита, дзвіниці, печері (с. 992—3), жіночий монастир (с. 993—4), лаврська друкарня (с. 994). Візита митрополита (с. 994), митрополичі і лаврські слуги (с. 994), урочиста служба на Петра-Павла— побутові подробиці (с. 995), Св. Софія (с. 996). Стріча з Данилом Калуґером (с. 997). Завваження про сучасне київське малярство (с. 997—8 і 999). Михайлівський монастир і московська фортеця (с. 998). «Місто Київ»— Поділ (с. 998-9), Дніпро і торгівля (с. 999). Розгрішальні листи (с. 1000). Портрети патріярхів, що відвідували Київ (с. 1000—1). Монастир Пустинного Миколая (с. 1001). Видубицький монастир (с. 1002).

Инші міста України: Умань (с. 1002), Богуслав, Трипіллє (с. 1003). Прилука, став і лазня (с. 1004), Густинський монастир (с. 1005), чернечий режім (с. 1006), монастирська всеночна (с. 1007). Прилуцький ярмарок (с. 1007-8). Переяслав (с. 1008), Чигирин (с. 1009), гетьманська резіденція (с. 1009—10), Суботівський двір (с. 1010—1), гробовець Тимоша і його вдова (с. 1010).

Дещо з московської переписи 1654 р.: Біла Церква, Ставище, Лесевичі, Боярка, Фастів (с. 1011), Борзна,

Бахмач, Конотоп, Батурин, Сосниця, Мена (с. 1012), Новгород Сіверський, Стародуб (с. 1013).

Загибіль Браславщини: польський наступ на Україну в жовтні 1654 (с. 1013), польські сили (с. 1013—4), збори під Шаргородом (с. 1014), облога Буші—оповіданнє Коховского (с. 1015), реляція Чарнецкого (с. 1015—6), капітуляція Тимонівки (с. 1016), наступ на Браслав (с. 1016—7), прихід татарських передовиків (с. 1017), бої під Браславом (с. 1017—8), вихід козаків з Браслава (с. 1018), Менґлі-ґерай просить почекати (с. 1018), король відкликує Потоцкого (с. 1018—9), його реляція королеві (с. 1019). Різдвяний спочинок (с. 1019—20). Польський двір повідомляє дипльоматичних представників, що Браславщину опановано (с. 1020).

Пасивність гетьманського осередку (с. 1020), його інформації (с. 1020—1), м. ин. послові Тургеневу (с. 1020—1), Тургенев в Чигрині 14 листопаду, розмови з Виговським (с. 1021), авдієнція у гетьмана (с. 1021—2). Злосини з молдавським і мунтянським господарем і з Ракоціем, посольства Лисовця і Креховецького (с. 1023), Гетьман нагадує, як його підвели з Трубецким (с. 1022), Тургенев описує приїзд Золотаренка, наздогад гетьманові (с. 1022), висилка до Криму Устокасимова (с. 1022), лист гетьмана до царя 20 н. с. листоп. (с. 1023),

Вихід гетьмана під Корсунь і Білу Церкву (с. 1023—4), довге стоянне з А. Бутурлиним під Б. Церквою (с. 1024), посольство до царя Андрієнка—щоб приспішити прихід Шереметева (с. 1024—5), листи гетьмана до Шереметева з нинаглюваннями Ф. Бутурлина до помочи і відомостями про польський наступ (с. 1025—6). Царський лист з Ждановичем—запевняє, що Шереметеву наказ дано (с. 1027), але бажано мати компенсацію в козацькім війську (с. 1028). Посольство в сих справах Матвеева з Клишею (с. 1028—9), авдієнція 6 (16) січня (с. 1029); невдоволенне гетьмана з кунктаторства Шереметева (с. 1028—9), пляни весняного наступу на Польщу (с. 1030) і на Крим (с. 1031); докір гетьманові, що дав на знищенне Браславщину (с. 1031—2). Цар хоче зробити Київ своєю столицею для кращої оборони України від Порти (с. 1032). Московські пляни інтервенції в балканських справах (с. 1032—3). Проєкт орґанізації салдацького війська на Україні і заведення царських воєводів по городах (с. 1033), завваження про нельояльну поведінку духовенства (с. 1034). Прихід Шереметева і відправа Матвеева (с. 1035).

Дріжипільська кампанія: новорічні польські операції (с. 1035), карна експедиція Д. Вишневецького до Бершадського ключа (с. 1036), людність збирається до оборони в Демківці (с. 1036—7), ватага Тетері (с. 1037), облога і здобуттє Демківки (с. 1038), різня і утеча людности «до Дніпра» і на Волощину (с 1039—40.) Прихід передової орди з Камамбетом і Менґлі-ґерасм (с. 1040), воєнна нарада в Ободівці (с. 1040—1); брак відомостей про Хмельницького (с. 1041). Похід на Умань (с. 1041—2), вступна розвідка під містом (с. 1042), вісти про зближенне Хмельницького (с. 1042), марш назустріч йому—Хмельницький під

Охматовим (с. 1043), облога Охматова (с. 1043—4), козацьке військо на Дріжиполі (с. 1044), битви 29—30 н. с. січня (с 1045), розходження в оцінці висліду—відзив Чарнецкого (с 1046), оповіданнє Самовидця (с. 1046—7), блькада козацького табору (с. 1047), оборонний відступ козацького війська (с. 1047), абстіненція Татар (с. 1047—8), битва під Охматовим (с. 1048), Хмельницький відступає (с. 1048), еміґрація людности (с. 1048—9), «дріжипільські козаки» за московським кордоном (с. 1049).

Останнє знищенне Браславщини: Потоцкий вертає до дому, здаючи командованнє Лянцкороньскому (с. 1049). Воєнні пляни—проєкт пустошення Київщини (с. 1049—50), Татари отягаються від дальшого походу (с. 1050). Прихід головної Орди не на війну, а для прогодування і здобичі (с. 1050—1). Пустошенне Браславщини (с. 1051—2), збиранне ясиру для Татар (с. 1052), звідомлення Лянцкороньского (с 1053—4). Рейментарованнє Тишкевича і його реляції (с. 1054—5), головна орда відходить (с. 1055), клопоти з тими що лишилися (с. 1055—6), провіянтованнє і збиранне ясиру (с. 1056—7), польське військо рознздиться (с. 1058), заклики Татар на нову війну (с. 1059), оцінка кампанії сучасниками (с. 1059—60) і в новішій історіографії (с. 1060).

Політика українського уряду—його дивна пасивність і кунктаторство (с. 1061), маскованнє понесених утрат—оповіданнє Павла Алепського (с 1061). Козацькі війська займають опорожнену Поляками зону (с. 1061—2), діверсія на татарські й турецькі володіння (с. 1062). Дипльоматичні зносини—пересилки з Ракоцієм (с. 1062—3), становище Порти—можливий вплив її на відступ Орди (с. 1063), заходи її коло полагодженння відносин між Україною і Кримом (с 1064), козацьке посольство до Царгороду (с. 1064—5), заходи кримських приятелів України—лист Кърач-мурзи до гетьмана (с. 1065—6). Блькада Криму (с 1067—8) Пляни наступу на Польщу—реляція цареві з Богуслава, 4 березня (с. 1068—9). Посольство Москаленка (с. 1068—9), посольства Яковенка і Томиленка (с. 1070—1071), пляни калмицького наступу на Крим (с. 1071—2) і повної блькади Криму (с. 1072), царська згода на операції і висилку нових сил на Україну (с. 1072—3). Посольство Климятенка—гетьманський лист 2 квітня (с. 1074).

Українсько-московські розходження і польські залицяння лист до гетьмана від Тишкевича (с. 1074—5), посольство від Ракоція—Ст. Люц (с. 1076). Ситуація на польсько-українськім фронті в квітні—свідчення бранців і посланців (с 1076—7), посланці валаських повстанців у гетьмана (с. 1077—8), Москва не пропускає Данила з Швеції до гетьмана (с. 1078), Данило добивається таки до гетьмана (с. 1079). Шведський король виповідає війну Польщі (с 1079), посольство Бурлія (с. 1079—80), цар не перепускає його до Швеції (с. 1080—1). Напруженння на Білорусі (с. 1081), Поклонський відступив від Москви (с. 1082), його листи до козаків (с. 1082—3), листи від Радивила (с. 1083), аґітація Теодосія Василевича (с. 1084). Трівога в Москві—цар домагається присилки митро-

полита (с. 1085—6), київські конференції з митрополитом (с. 1086) і рада в Корсуні (с. 1086—7), листи гетьмана і Виговського до Золотаренка (с. 1087—8). Прихід В. Бутурлина (с. 1088), з'їзд у Київі (с. 1088—9), армії сходяться під Білою Церквою (с. 1089), похід на захід, 1(11) линня (с. 1090).

**X. Похід на Галичину 1655 р. Проблема Західньої України, справи Білоруської займанщини і української еміграції (весна 1656)** **1091 - 1231**

Польські проби порозуміння з Козаччиною і заходи щоби підняти на неї Орду—королівський універсал до старшини і черні (с. 1091—2), невдоволене соймових станів з королівських обіцянок (с. 1092—3), соймова комісія в козацькій справі (с. 1093), інструкція комісарам, кінець червня (с. 1094), умови замирення (с. 1094—5), місія Федора Виговського (с. 1096). Мізерний стан польської армії (с. 1097), заходи коло позискання помочи Порти і Орди (с. 1097). Козацький уряд перебиває сі заходи дипльоматичними і воєнними засобами (с. 1097—8), козацьке посольство в Царгороді (с. 1098), Порта забороняє ханові воювати козаків (с. 1099—1100), хан настоює на поході (с. 1100), Орда рушає на козаків, серпень 1655 (с. 1101).

Львівський похід і початок шведсько-українського союзу: вісти з походу—гетьман під Баром 15 липня (с. 1102), облога Гусятина (с. 1103), конфлікт з Бутурлиним (с. 1103—4), козацьке військо під Камінцем (с. 1104), посольство від шведського короля і Ракоція у гетьмана (с. 1105), переговори з Ракоцієм і обома господарями (с. 1106), початок воєнної кооперації (с. 1107), українсько-шведська військова конвенція—м. вересень (с. 1108), зносини з Шведами Золотаренка (с. 1110), Москва маніфестує свої претензії на Білорусь і Поділле—нові царські титули (с. 1111—2), історія титулу «Малої і Білої Руси» (с. 1112), політичні наслідки сеї маніфестації (с. 1113).

Під Львовом: похід з-під Камінця (с. 1113—4), здобуття Ягольниці і Підгайців (с. 1114), битва під Городком (с. 1115), облога Львова (с. 1116), лист гетьмана до магістрату (с. 1116), перша депутація магістрату у гетьмана (с. 1117), розмови (с. 1118), друга депутація (с. 1118—9), наступ 8 жовтня (с. 1120), умови капітуляції поставлені гетьманом (с. 1121), дальші переговори і порозуміння (с. 1122—3), переговори з губернатором Гродзіцким (с. 1124), плян козацького протекторату (с. 1124—5), козацьке військо вступається з-під Львова (с. 1125—6). Козаки в Люблині (с. 1126), реформи переведені на користь укр. людности (с. 1127), непорозуміння з московськими воєводами (с. 1128).

Політичні розходження і перспективи—питання про піддання на імя царя чи гетьмана (с. 1128), пляни старшини (с. 1128—9). Відносини шведські (с. 1129—30), пляни боротьби з мусульманським світом (с. 1130), неприхильне становище Шведів до козацьких домаганъ (с. 1131). Опортунізм супроти Польщі (с. 1132), посольство Любовіцкого (с. 1133), байка Б. Хмельницького (с. 1134), реверанси королеві (с. 1135), політична програма Козаччини (с. 1136). Турецьке посольство Шагін-аги (с. 1137), наступ хана (с. 1137 — 8)

Відновленнє договору з ханом під Озірною: реляція Бутурлина (с. 1138), козацький дневник (с. 1139), звідомленнє Яскульского (с. 1139—40), татарські оповідання (с. 1140), битва під Озірною 18 листопада (с. 1140—1), освітленнє її у мемуаристів і істориків (с. 1141—2). Переговори гетьмана з ханом (с. 1143—4), їх замиренне (с. 1144—5), з'їзд гетьмана з ханом (с. 1146), неясности в літературі про умови замирення (с. 1147—8), дійсний характер договору 22 листопаду (с. 1148—9).

Експедиція в Припетське Полісе—реляція Волконского (с. 1150—1), роля москов. війська (с. 1151), польські звідомлення (с. 1152).

Події на білоруському фронті: тактика Золотаренка (с. 1152—3), поширенне козацького протекторату (с. 1153), невдоволенне царського уряду (с. 1153—4), Золотаренко в ставці, в червні 1655 (с. 1154—5), його бажання і царські резолюції (с. 1155), смерть Золотаренка (с. 1156), його страшний похорон—леґенди на сю тему (с. 1157); вага сеї втрати для козаччини (с. 1157—8). Нечай наступник Золотаренка—«полковник чауський і новобихівський» (с. 1158—9).

По львівськім поході—посольство Половця (с. 1159), Виговський у Бутурлина в Білій Церкві (с. 1159—60), вісти з грудня (с. 1160), сеунч Батурлина (с. 1161), оповіданнє Павла Алепського (с. 1161—2), опала і смерть Бутурлина (с. 1162). Січневий з'їзд в Чигрині (с. 1163), пересілле у гетьмана (с. 1163—4), чигиринські наради (с. 1164), відомости митрополита (с. 1165), новини роменського писаря (с. 1165—6). Проблема Західньої України (с. 1166—7). Справа Білоруської займанщини, московські претензії (с. 1167), організація Козаччини на Білорусі (с. 1167), справа надання Нечаєві Білоруського полку (с. 1168), розходження з Москвою в инших справах (с. 1169).

Дипльоматичні перспективи на поч. 1656 р.: поворот до Польщі Яна-Казимира (с. 1169), його надії на гетьмана і хана (с. 1169—70), зносини з гетьманом (с. 1170), інструкція комісарам з січня (с. 1171), лист Виговського до Ґродзіцкого 1 лютого (с. 1172), західне-українські пляни (с. 1173). Зносини з Кримом, посольство Махаринського (с. 1174), лист гетьмана 22 січня (с. 1174—5), посольство Тохтамишаґи (с. 1175), лист гетьмана ханові 31 січня (с. 1175), посли козацькі й польські в Криму в лютім (с. 1176—7). Зносини з Швецією—проволоки з посольством (с. 1178), листи шведському королеві і Радзейовскому 11 січня (с. 1179), місія Данила до Чигрина (с. 1180), листи шведського короля в лютім (с. 1181), Данило й Ґрондский в Чигрині, в березні (с. 1182). Зносини з Ракоцієм—його зближенне з Козаччиною для операцій в Польщі (с. 1183), місія Люца (с. 1184), здержлива позиція гетьмана (с. 1184—5). Посли молдавські і мунтянські (с. 1185), листи гетьмана і Виговського з квітня (с. 1186), Данило і Ґрондский у Ракоція (с. 1186—7), посольство Бруховецького у Ракоція (с. 1188), посольство Шебеші до гетьмана (с. 1189), відправа Бруховецького (с. 1190).

Польські і кримські зносини в лютім—травні: місії Любовіцкого і Пісочиньского (с. 1191). польські відо-

мости з України (с. 1192), король викладає історію переговорів (с. 1193), листи гетьмана і Виговського до короля з березня (с. 1194). Польські заходи коло інформації хана (с. 1095), інструкція Шумовскому (с. 1196—7). Субан-ага у гетьмана (с. 1197), козацькі посли у хана в травні (с. 1197—8). Оповідання Рудавского про становище (с. 1199), пляни об'єднання і повної незалежности України (с. 1200).

Українсько-московські напруження—в справі Білоруській: місія Лопухина (с. 1201), розмови з гетьманом 6—12 квітня: московські жалі на поведінку козаків на Білорусі (с. 1201—2), вільне і невільне козаченне людности (с. 1202—3), тортуроване козаків (с. 1203), гетьман обстоює Козаччину (с. 1204—5). Пропозиція в справі заведення воєводів на Україні (с. 1205—6), справа бльокади Криму (с. 1206—7), питання окупації Зах. України (с. 1207). Претензії гетьмана в справі укр. еміґрації (с. 1208). Справа українських шинкарів (с. 1209). Слідство в білоруській справі—Жданович і Сивцов (с. 1210). Місія Д. Балабана (с. 1211). Відправа Лопухина (с. 1211). Додаткові московські жалі (с. 1211—2). Посилка до гетьмана Портомоина (с. 1212), розмови його з Виговським 15 квітня (с. 1213). Дальші московські жалі на Нечая (с. 1214 —5). Додаткові наказ Лопухину (с. 1216—7).

Святоюрська рада і актуальні питання укр. політики: оповідання Виговського (с. 1217), негативне становище до Польщі (с. 1217—8), розрив переговорів—лист Тишкевича до гетьмана (с. 1219). Відносини шведські й семигородські (с. 1220). Лист патр. Никона до митрополита (с. 1220). Переміна київського воєводи—інструкції новим воєводам 1 (11) травня (с. 1221—2). Слідство в білоруській справі (с. 1222—3), реабілітація Нечая (с. 1224—5), формальне залагодженне московських жадань і фактичне захованне Білоруської Козаччини (с. 1225).

Еміґрація і бунти: московська тактика супроти укр. еміґрації (с. 1225—6), гетьманські претенсії з приводу еміґрації (с. 1226), небезпечність її (с. 1227), гетьман просить у царя рішучих директив воєводам (с. 1227—8), дволична політика московського уряду в сій справі — листуване в справі торських промисловців (с. 1228), жваве заселенне Слобідщини укр. еміґрантами в 1655 р. (с. 1229). Гетьманські пляни походу на Слобідщину для розгону еміґрації (с. 1229—30). «Великі бунти» козацькі (с. 1229), повстанне Грицька Неблядина (с. 1229—30), похід гетьмана на московську границю (1229). Чутки про козацькі бунти з літа 1656 (с. 1231).

**XI. «Московська зрада» і нова ліґа (літо 1656—весна 1657) 1232—1364**

Виленські переговори і їх відгомони на Україні: замиренне Москви з Польщею і розрив з Швецією (с. 1232), вона повідомляє про се гетьмана (с. 1233), гетьман відповідає посольством Скоробогатого 7 (17) червня (с. 1233—4), наказ Скоробогатому (с. 1234—5), присилка Кикина з інформацією (с. 1235), посольство Гапоненка (с. 1235—6), бажання війська, що мають бути взяті на увагу при договорі (с. 1236), гетьман остерігає царя від згоди з Поляками

(с. 1236—7), лист його в сій справі до А. Бутурлина (с. 1237). Обуреннє старшини на зрадливу поведінку Московського уряду (с. 1238), її пізніші згадки про се в маніфісті до держав (с. 1239—40). Польські заходи коло порозуміння з козаками: листи Тишкевича і Лещиньского (с. 1240), місія Д. Балабана (с. 1241), одночасно Поляки дискредитують козаків в очах Москви (с. 1241—2), спеціяльно розкривають зносини Хм. з Шведами і Ракоцієм (с. 1243—4).

Дійсний хід виленських нарад (с. 1244), московський проєкт розмежования 4 жовтня (с. 1245), польські «конгоцепти» (с. 1245—6), поголоски між козаками про виленські переговори (с. 1246—7), наради старшини з-приводу їх (с. 1247—8), оповіданнє Яненка Хмельницького (с. 1247) і Ост. Виговського (с. 1247—8), акти виленської комісії отримані старшиною (с. 1248—50), Ост. Виговський про враженння від них (с. 1250), гнів гетьмана (с. 1251), «московська зрада» (с. 1252—3). Відомости в Москві про сі настрої—посилка Кикина (с. 12), розмова з Ів. Виговським в листопаді (с. 1253—4). Посилка Фомина (с. 1254), лист гетьмана до царя 9 (19) грудня (с. 1254—5), посилка Лопухина (с. 1255), наказ йому (с. 1256).

Білоруська справа—московський уряд нервується поведінкою Нечая (с. 1257), посилка до нього стольн. Леонтьева і дяка Гр. Богданова, в червні (с. 1257—8), стріча Богданова з Скоробогатим (с. 1258), універсали Нечая зібрані Богдановим (с. 1259). Надії Нечая на захованнє Білоруської Козаччини (с. 1259—60), розмови з ним Богданова (с. 1260—1), царські докори Нечаєві (с. 1260), Нечай вирікається своїх козаків (с. 1261), Нечаєві листи до царя (с. 1262—3), цар вибачає Нечаєві (с. 1264), Білоруська Козаччина признана царем 14 (24) вер. (с. 1264—5). Нові конфлікти Нечая з воєводами (с. 1265—6), невдалі заходи коли Ст. Бихова (с. 1266), «Новий Могилів» на Лупулові (с. 1267), Старий Бихів піддався на гетьманське імя—реляція гетьмана цареві (с. 1268).

Козацька експансія на півночи: програма консолідації й вирівняння меж білоруської займанщини (с. 1268—9), Слуцьке князівство Радивилів під протекторатом гетьмана (с. 1269), посольство Стефановича від Бог. Радивила (с. 1270), відомости про протекторат над Слуцьком (с. 1270—1), клопотання гетьмана за вдову Януша Радивила (с. 1272—3), протекторат Нечая над шляхтою Новгородського воєводства (с. 1273), обсадженнє бузької і дніпровської дороги для стику з Прусією й Швецією (с. 1274), універсали гетьмана до зах.-укр. людности з нагоди експедиції Ждановича 31 грудня (с. 1274—5), «Старобихівський порт»—гетьманський універсал 15 березня (с. 1275). Козацькі поради білоруській шляхті не триматися царя, а піддаватись гетьманові, справи Котла і Дериглаза (с. 1276—7).

Шведсько-українські зносини, підготовка союзу—надії шведського короля на польську корону тальмують порозуміннє (с. 1277—8), листування гетьмана з королем перехоплюють Поляки (с. 1278—9), Данило добився з Чигрина до короля в серпні 1656 (с. 1278 і 1281), його посольське звідомленнє (с. 1282), відомости Ракоцієвих послів про козацькі домагання Руси по Вислу (с. 1282—3), інтриги Рад-

звйовского і його арешт (с. 1283), посольство Тернешільда і Данила (с. 1284), інструкція послам і проєкт шведсько-українського договору 5 жовтня (с. 1285—6), можливости звязані з тим, коли б шведський король став королем польським (с. 1286—7), ріжні способи розірвання союзу України з Москвою (с. 1288—9), постулят повної незалежности України (с. 1289), ріжні варіянти можливих взаємин України і Швеції (с. 1290—2), Швеція забезпечує собі торговельні дороги через Україну (с. 1291—2), варіянти української державности (с. 1292—3), проєкти соціяльного ладу України (с. 1293—4). Проволока з виїздом послів (с. 1294—5), листи гетьмана королеві з осени 1656 (с. 1296), посилка Велінґа (с. 1296).

Підготовка союзу з Семигородом: література (с. 1296), місія Шебеші (с. 1297) інструкція йому, 20 черв. (с. 1298), додаткові уваги (с. 1299), подорож Шебеші з Бруховецьким (с. 1300), summa legationis (с. 1300—1), проєкт гетьманського дипльому (с. 1301), бажання повної рівноправности з козацької сторони (с. 1301—2), місія Ковалевського і Груші до Ракоція (с. 1302), звідомлення з сих переговорів воєводи Стефана (м. 1303). Переговори з Ракоціем шведських послів в серпні 1656 (с. 1304—5), претенсії Ракоція на українські землі (с. 1306), паралєльні переговори з шведськими і українськими послами в Феєрварі (с. 1306—7), воєнна конвенція українсько-семигородська (с. 1307), договірний акт 7 вересня (с. 1308), місія Уйлакі до Чигрина для його ратифікації (с. 1309), звідомленнє з його чигринських переговорів в жовтні (с. 1309—10), обвинувачення на Грушу—його лист до Ракоція (с. 1311). Лист гетьмана до Ракоція (с. 1312), Ракоцій висилає до нього Гентера і Хорвата для координації походу (с. 1312-3). Шведсько-семигородський договір 6 грудня—Ракоцій опротестовує уступки козакам (с. 1313), виступає в похід (с. 1313—4).

Союз з Ракоціем і спільна кампанія против Польщі—як пояснялиї її на Україні (с. 1314), пізніші оповідання Ждановича (с. 1314—5), московсько-польське порозуміннє як причина (с. 1315—6). Пляни прилучення Зах. України (с. 1316). Козацький патронат над Волинню—листуваннє Ст. Святополк-Четвертинського з гетьманом і старшиною в сій справі (с. 1316—7), козацькі «залоги» на Волині, Поділлю і Полісею (с. 1318). Жданович виходить в похід (с. 1318—9), перешкоди в дорозі—відомости де Нуайє і Кравса (с. 1319—20), похід Ракоція (с. 1320), в Вишкові приймає він козацьке посольство (с. 1320—1), звідомленнє московського посла Волкова (с. 1321—2), нова асеккурація Ракоція Козаччині—на випадок якби він став королем польським (с. 1322). Перехід через Карпати (с. 1322—3), Ракоцій в Стрию—чекає козацького війська (с. 1323).

Дип. ьоматичні справи в січні—лютім: приїзд Лопухина (с. 1323—4), інформації гетьмана (с. 1324), остороги від Поляків (с. 1324—5), пояснення походу Ждановича (с. 1325—6), лист до царя 19 січня (с. 1326). Шведські посланці—Т. Ґаршовен (с. 1326—7), Велінґ (с. 1327), розмови з Виговським і авдієнція (с. 1327—8). Велінґа відправляють з нічим—його пояснення в сій справі (с. 1328—9), пояснення

Виговського і Пуфендорфа (с. 1329—30), справа «Руси до Висли» (с. 1331), посольство Дорошенка до шведського короля (с. 1331—2). Хвилювання короля, його листи з лютого 1657 (с. 1332). Польські посольства—післанець королеви Слонєвський (с. 1333), королівський посол Бєньовський—його інструкція (с. 1333—4), сприятлива ситуація і важне значінє місії (с. 1335). Посольство до хана—Ромашкевича (с. 1336), до Порти—Яскульского (с. 1337), до царя—Бонковского (с. 1337—8).

Австрійське посередництво для замирення України: австрійські поради замирення з козаками (с. 1338), заходи Лізолі і Радзєйовского (с. 1338—9), трівога від шведсько-семигородсько-української ліґи (с. 1339—40), пошукування посла в січні 1657 р. (с. 1340), висилають Парчевича і Маріяновича (с. 1340—1), їх подоріж через Галичину й Волинь—образи знищення і трівоги (с. 1341—2), дорога по Київщині до Чигрина (с. 1343), авдієнція у гетьмана (с. 1344), множество послів в Чигрині (с. 1345). Ужиток зроблений гетьманом з сього посередництва—посольство Капусти до Царгороду (с. 1345) й інформації московському послові Кикину (с. 1346).

Московські заходи—посольство Кикина до гетьмана і митрополита (с. 1346—7), чутки про смертельну недугу гетьмана й питанє наступства (с. 1349), дорученє митрополитові заспокоювати старшину (с. 1347), заповідається війна з Польщею (с. 1347—8); як Москва хоче для себе використати похід Ракоція-Ждановича (с. 1348—9). Лист гетьмана цареві висланий з Кикиним (с. 1350), його інформації і пояснення (с. 1351), виправдання походу Ждановича (с. 1352). Поляки дискредитують гетьмана і його інформації перед московським урядом (с. 1353).

Заходи українські: дипломатичний турнір в Царгороді в травні (с. 1354), козацькі посли у хана в квітні-травні (с. 1355—6), силкування відвернути хана від помочи Польщі (с. 1357), стратеґічні заходи для утруднення сього походу (с. 1358—9). Політика гетьмана супроти Польщі (с. 1359), брак відомостей про результати місії Бєньовского (с. 1359—60), що дає звідомленє з цісарської місії (с. 1360). Вибори Юрка Хмельницького і відправа посольств (с. 1360—1), лист гетьмана і Виговського до короля з Бєньовским (с. 1362—3), результати його місії—польські вісти про неї (с. 1364).

**XII. Кінець Хмельниччини . . . . . 1365—1478**

Недуга Хмельницького і справа наступства: передчасні вісти про останню хоробу і смерть гетьмана (с. 1365) і заходи Виговського коло булави (с. 1365—6); значінє для дальшої політики України справи його наступства (с. 1366). Повстання на Запоріжжі (с. 1366—7), козацькі низи ориваються на старшину (с. 1367). Рада на провідній неділі (с. 1366 і 1367—8), вибір Хмельниченка як представляв його гетьман і люде (с. 1368), відомости Маріяновича і Лілієкрони (с. 1369), розбіжність в відомостях—освітленє в новішій літературі (с. 1369); як інформовано українську людність—дума про вибір Хмельниченка (с. 1370—2), її пізніші наверствовання (с. 1373). Смерть

митрополита (с. 1373), царя і патріярха не повідомлено відразу (с. 1374), побажанне, щоб патріярх приїхав поблагословити нового гетьмана і митрополита, переказане через Коробку (с. 1374—5), лист гетьмана 23 с. с. квітня післаний з ним (с. 1375—6), писаний наказ Коробці (с. 1376—7), і устні інформації ним дані (с. 1377—8).

Українсько-московське напруженне—місія Ф. Бутурлина (с. 1378), антипольська тенденція посольства Коробки й інформації через нього дані (с. 1378), Москва не приймає гетьманської політики (с. 1378—9), стримана і неприхильна відповідь царя (с. 1379), польські оскарження на Хмельницького, вісти Шумовського й Ієвлева (с. 1379—80), посилка до Ракоція і Ждановича Ів. Желябужского (с. 1381), дискредитуванне на Україні гетьманського правління йому доручене (с. 1382), його поведінка доказує се (с. 1382—3), переконанне про таку місію на Україні (с. 1383), посольство до гетьмана Матвєєва (с. 1383—4).

Кампанія Ракоція—Ждановича в лютім-квітні: досить сприятливі початки—галицька шляхта займає нейтральне становище (с. 1384), але Львів поставився відпорно (с. 1385), лист гетьмана до Львова 9 (19) березня (с. 1386). Операції під Самбором і Перемишлем (с. 1387), реляції Штернбаха (с. 1388), сполученне козацького війська з Ракоцієвим і марш на Краків (с. 1389), небезпечні симптоми—безпляновість (с. 1389—90), добичницькі потяги (с. 1390), грабування і розбої (с. 1390—1), оповідання про нелюдську поведінку (с. 1390—1), шукання козацького протекторату на Волині (с. 1391—2). Сполученне військ шведських з семигородськими й українськими (с. 1392), шведські відомости про них (с. 1392—3), Ференц Трак (с. 1393), Карло-Ґустав шукає козацької підтримки (с. 1393—4), місія Лілієкрони для уложення формального союзу (с. 1394), інструкція йому (с. 1394—6), пляни на Крим (с. 1397—8). Місія Шебеші (с. 1398).

Кампанія Ракоція—Ждановича в травні і червні і організація козацького протекторату: перехід на правий бік Висли (с. 1398), приступ до Замостя і здобуттє Люблина (с. 1398), капітуляція Берестя (с. 1399—1400), стратеґічне і політичне значінне його (с. 1400), конфлікт з московськими претензіями (с. 1400), заходи Ждановича коло орґанізації козацького протекторату в побузьких і припетських краях (с. 1400—1), нарада пинської шляхти і її «субмісія» гетьманові (с. 1401), акт присяги пинських делеґатів в Чигрині 20 черв. (с. 1401—2), асекурація гетьмана пинській шляхті (с. 1403—4), політичне і соціяльне значінне сеї пинської конституції (с. 1403—4). Орґанізація козацького протекторату на Поліссю і на Волині (с. 1405), волинська депутація у гетьмана (с. 1405—6).

Крах Ракоцієвої кампанії—відступ шведського короля задля війни з Данією (с. 1406), курфірст кидає Ліґу (с. 1407), шведські вербовщики вербують козаків і ин. до шведської армії (с. 1407), розпука і благання Ракоція (с. 1407—8), розклад козацького війська (с. 1408), його бажання вернутися на Україну (с. 1408—9), бунт козаків і марш Ракоція під Варшаву (с. 1409), Немирич вибирається

до гетьмана (с. 1409), капітуляція Варшави, решта шведського війська видає Ракоція (с. 1409—10), Ракоцій кидає Варшаву щоб вертати додому—оповідання бранців про його військо (с. 1410).

Місія Бутурлина і зібрані нею відомості (червень-липень) — розмова з Ост. Виговським в Гоголеві (с. 1411), Бутурлин у Чигрині (с. 1412), перша авдієнція у гетьмана (с. 1412—3), його недуга (с. 1413). Розмова з Виговським про похід Ждановича 15 (25) червня (с. 1413—4). Розмова з Виговським і Юр. Хмельницьким 19 (29) червня (с. 1414—5), відповідь гетьмана на зроблені докори (с. 1415—6)—він обстоює свої права на дипльоматичні зносини (с. 1416), авдієнція у гетьмана 19 червня—докори йому за союз з Швецією і воюванне Польщі (с. 1417), суперечка за воєводів і доходи з України (с. 1417—8), гетьман боронить своєї самостійности в політиці (с. 1418—9). Розмова з Виговським 20 (30) червня (с. 1419—20). Приїзд Лілєкрони і Шебеші—вивіди про них Бутурлина і тов. (с. 1420—1), авдієнція Бутурлина 23 червня (3 липня) (с. 1421—4), згадки про кампанію 1655 р. (с. 1422), жалі на Нечая (с. 1422—3 і 1424), пояснення про вибір Юрка Хмельниченка (с. 1423), справа осель для київських стрільців (с. 1423—4), утечі московських підданих на Україну (с. 1424). Відправа Бутурлина (с. 1425). Відомости про ситуацію, зібрані посольствами — війна і дипльоматія (с. 1426—7).

Місія Лілєкрони, Данила і Шебеші: їх приїзд і скептичне становище до них гетьманського двору (с. 1428), перша авдієнція (с. 1428—9), причини фіяска Велінґа (с. 1429), з Москвою військо розривати не хоче (с. 1429—30), але не розірве і з Швецією (с. 1430). Лист бранденбурського курфірста привезений Данилом (с. 1431) Відправа послів від господарів і посольство до Царгороду (с. 1432). Звідомленне Шебеші (с. 1432—3), його summa legationis (с. 1433), його записки: посольства московські і кримські (с. 1434), плян війни з Туреччиною за поміччю Швеції і Анґлії (с. 1434), відомости Ждановича (с. 1435), пляни поділу Польщі і козацькі претенсії на землю до Висли (с. 1435—6), посольства шведські (с. 1436), німецьке військо гетьмана (с. 1436—7), підданне Ст. Бихова (с. 1437), відносини польські і кримські (с. 1437), відосини до Москви (с. 1438), козацькі бунти (с. 1438), гнів гетьмана на Виговського за його претенсії на булаву (с. 1438—9), вісти з Запоріжжя (с. 1439), посланець від Раца, втікачі-семени (с. 1439), ще вісти про запорізький бунт (с. 1439—40).

Відкликанне Ждановича і польські пропозиції: незадоволенне з Ракоцієвої поведінки—жалі гетьмана перед воєводою Стефаном (с. 1441), вісти про вихід Карла-Ґустава привезені Бєньовским (с. 1442), успіхи Бєньовского (с. 1442—3), нова місія його—королівська інструкція 13 червня (с. 1443—4), листи Бєньовского до гетьмана і Виговського (с. 1444), відповіди їх 9 (19) липня (с. 1445), посольство Тетері до царя—повідомлення про польські віроломства і прохання помочи на Поляків і Татар (с. 1446—7), інформації Тетері (с. 1448), московська від-

повідь (с. 1449), запитанне щодо місії Беньовского (с. 1449), побажання гетьмана, Виговського, Тетері (с. 1450).

Катастрофічний кінець Ракоцієвого походу: наступ хана (с. 1451), козацькі заходи против нього і хатські проби порозуміння—лист хана 20 липня з-під Шартогорода (с. 1451—2), гетьман кличе в поміч Ромодановского—листи його до Ром. з 3 (23 липня) (с. 1452—4), хан під Кам'янцем—лист до короля (с. 1454), козацькі застави против Орди (с.1455), погром Орди при повороті (с. 1455). Зносини Ракоція з Яном-Казимиром (с. 1455—6). Шведські поради Ракоцієві (с. 1456), похід його до Кракова і відмова козаків (с. 1456—7), перехід за Вислу і марш на Туробин і Замостє (с. 1457—8), листуванне Ждановича з Замойским (с. 1458—9), нагінка кінноти Чарнецкого (с. 1460), козаки поспішають до дому (с. 1460—1), оповідання Ґрондского, Янчиньского, Пікарского (с. 1460—2), реляція Штернбаха (с. 1461), козаки кидають Ракоція (с. 1462), Штернбах про зраду Угрів (с. 1463), льояльні пояснення козаків на московську адресу (с. 1464), капітуляція Ракоція (с. 1465), його реляція матери (с. 1465), похід хана і погром семигородського війська (с. 1466), поворот Орди (с. 1467).

Останні прикрости старого гетьмана і кінець його: козацький бунт з Ракоцієвого війська перекидається до Юрасевого (с. 1467), оповіданнє Желябужского (с. 1467—8), його аґітація против гетьмана і старшини—мотив самовільного походу против царської волі (с. 1468—9), козацький бунт против старшини (с. 1469), військо розходиться (с. 1469—70). Старий гетьман зломаний сими подіями (с. 1470—1), апоплєксія (с. 1471), останні його інтереси —утриманнє західнє-української акції (с. 1471). Похід в поміч Ракоцієві ударемнений його капітуляцією (с. 1471—2), деклярація Ракоцієві про незмінний намір гетьманського уряду підтримувати його (с. 1472). Наступство на гетьманстві—гетьман поборює пляни Виговського (с. 1472—3), аґітація против Хмельниченка (с. 1473), відгомони того в нар. думі (с. 1473). Дата смерти Богдана (с. 1473—4), похорон (с. 1474), козацькі голосіння в літературі (с. 1474—5), леґенда про церкву що згоріла підчас похорону (с. 1475), переказ про отроєнне (с. 1475—6). Літературні характеристики українські і польські (с. 1476—7), екзерциції на сю тему (с. 1477), літературна українська традиція (с. 1478).

**XIII. Кілька загальних завважень . . . . . 1479—1508**

Традиційний погляд на Хмельниччину як цілість (с. 1479), «визволенне» і відновленне прав (с. 1479—80), «боротьба за віру» (с. 1480), ідея всенародности (с. 1481), полємика на сім ґрунті (с. 1481) і проби характеристики клясової фізіономії Хмельницького й його блишого окруженна (с. 1482—3), державницький аспект (с. 1483), ідеалізація і протести против неї (с. 1483—4), Кулішеві панеґірики і засудженна (с. 1484—5), Антоновичева апольоґія Хмельницького (с. 1485).

Гетьман і старшинський осередок—питанне суцільности і солідарности (с. 1485), роля й індивідуальність Богдана (с. 1485—6), наскільки він підіймався над иншими

коз. діячами (с. 1486), оптимістична оцінка його індивідуальности у Кубалі (с. 1487—90), влучні риси сеї індивідуальности (с. 1490—1), проби розвинути державно-конституційні прикмети його діяльности у Липинського (с. 1491). Брак суцільности в політиці Хм-го і його окруження (с. 1491—2), ріжниці між домаганням р. 1648 і 1649, між 1649—54 і 1655 (с. 1491—2). Хто робив укр. політику в початках Хмельниччини (с. 1492—3), перелом під впливами Київського осередка в 1649 (с. 1493), хибна інтерпретація Зборівського договору (с. 1493—4), упадок укр. революції, ниділне і розпорошенне сил (с. 1494), Переяславська умова не вносить в політичні пляни ясної перспективи (с. 1494—5), нові пляни 1655 р. (с. 1495), вони продовжуються по смерти Хм. — між Хмельниччиною і Виговщиною нема межі (с. 1495—6).

Сильні і слабі сторони індивідуальности Богдана (с. 1496—7), Хм. як провідник мас і як державний політик (с. 1497—8), Виговський як керівник політики Хмельницького (с. 1497), помилки сеї політики в відносинах до Польщі, Молдавії, Москви, Швеції, Семигороду (с. 1498), московські політики використовують сі помилки (с. 1499), фатальні відносини кримські (с. 1499—500).

Слабина державної і соціяльної творчости—творча безсилість «бувших людей Річи посполитої» (с. 1500), недостача нових ідей с. 1501), незабезпеченість селянства (с. 1501—2), конфлікти козацтва і міщанства (с. 1502), селянство і міщанство тікають з-під гетьманського уряду с. 1503). Імпозантні сторони козацького ладу—справність козацької машини під рукою Хмельницького (с. 1503—4), але недостача конструкційних моментів (с. 1504), механічне повторенне старих гасл в сфері національній і культурній (с. 1504), «не розвязаний вузол соціяльних і політичних протилежностей» (с. 1505), бунти (с. 1505—6), гетьман готов кинути Україну (с. 1506), панські пляни старшини (с. 1505 — 6), повстання селянства (с. 1506), «Руїна» вже за Богдана (с. 1506), розходженне навіть з духовенством—елементом що нібито найбільш виграв (с. 1506—7), об'єктивні причини сих хиб —тяжкі історичні дефекти укр. життя (с. 1507). В чім же чари Хмельниччини (с. 1508). Її вага для наступних віків (с. 1509).

**Додатки з «Польських справ» Московського Посольського приказу. . 1508—1539**

1. Реліґійна дискусія варшавська 1650 р. . . . . 1508—1523
2. Виленський панеґірик Хмельницькому і Виговському 1523—1526
3. Реляція з Царгороду про козаків, передана польськими комісарами московським послам підчас львівських переговорів 1653 року . . . . . 1526—1527
4. Відповідь польського уряду московським послам в українській справі передана 9 (19) серпня 1653 р. . . . . 1527—1536
5. Цар виповідає війну Польщі, 31 грудня с. с. 1653 р. . . 1536—1539

Доповнення . . . . . 1539—1550

Проект султанського листу до гетьмана 10 серпня 1650 р т. 1539—1541

Листи з Царгорода до гетьмана в березні 1651 р. . с. 1541—1544

Листуванне в справі перепущення козацького війська через московську територію під Рославль в 1651 р. . . с. 1544

Реляції королевичеві Каролеві Фердінандові 1651 р. . с. 1545
Лист гетьмана до турецького султана з осени 1651 р. . . с. 1545
Українська еміграція з Сіверщини в звязку з розквартируванням польських військ за Дніпром в 1652 р. . . с. 1545
Гетьманське посольство до Порти весною 1652 р. . . с 1545
Дата реляції гетьмана Потоцкого . . . . . с. 1546
Пляни Лупула і Хмельницького на Валахію і Семигород с 1546
«Пити табаку» . . . . . с 1546
Носач в Молдавії . . . . . с. 1546
Бізаччіоні про облогу Сучави . . . . . с. 1546
Інструкція Бутурлину . . . . . с. 1547
Присяга Богуна. . . . . с 1548
Діяльність Данила Грека . . . . . с 1548
Грамота Хмельницького до султана 1655 р. . . . . с 1549
Сотник Іван Петрович . . . . . с 1549
Про «Байку Б. Хмельницького» . . . . . с 1549
Претенсії на Краків для Запорозького війська . . . с. 1549
Лист гетьмана до мунтенського воєводи 18 (28) червня 1657 р. . . . . с. 1549
Записки Шебеші . . . . . с. 1549
Янчинський про погоню за Ракоціем . . . . . с. 1550
**Покажчик осіб** . . . . . с. 1551—1580
**Покажчик місць** . . . . . с. 1580—1600
**Зміст IX тому** . . . . . с. 1601—1660
**Поправки** . . . . . с. 1631—2

## ПОПРАВКИ

| *Сторінка* | *Надруковано* | *Треба* |
|---|---|---|
| 28$_{5}$ | 13 | 12 |
| 28$_{3}$ | благочестян | благочестя |
| 29$_{4}^{20}$ | 16 | 14 |
| 37$_{14}$ | червня | квітня |
| 53$_{14}$ | сол, був він від самого султана чи від котрогось з башів, донські висланці не знали. | попав не на місце, се останній рядок сторінки |
| 54$_{15}$ | ребіуль-евель 1061 лютого | ребіу-ль-еввель 1061 лютого |
| 95$^{23}$ | Березина | Березного |
| 124$_{16}$ | 10—20 | 10(20) |
| 272$_{15}$ | Збжидовского | Зебжидовского |
| 329$^{20}$ | січня | серпня |
| 487$_{1}$ | етікатлхні | етікетальні |
| 459$_{15}$ | Гродна | Городна |
| 505$^{19}$ | терін | термін |
| 555$_{14}$ | 3) | 1) |
| 556$_{21}$ | Арелак | Арслан |
| 634$_{21}$ | дька | дьяка |
| 734$_{2}$ | Известиях | Докладах |
| 743$^{5}$ | Перестороrу і | Пересторогу, і |
| 889$_{13}$ | бришеш | брешеш |
| 889$_{11}$ | Савеч | Савич |
| 891$_{8}$ | слівзі | зі слів |
| 910$^{6}$ | Винюковим | Венюковим |
| 919$^{15}$ | Старушевича | Старушича |
| 923$_{3}$ | з-за Дніпра | з-за Дністра |
| 956$^{11}$ | б їв | беїв |
| 966$^{15}$ | Постошенне. Побожа і Подністра | Пустошенне Побожа і Подністровя |
| 966$_{19}$ | у Київ | у Київі |
| 978$_{4}$ | описує і | описує сі |
| 979$_{4}$ | Годі | Тоді |
| 1025$^{14}$ | дня, | дня: |
| 1182$^{1}$ | Ггондський | Грондский |
| 1264$_{9}$ | цізавіші | цікавіші |
| 1278$^{12}$ | Закропим | Закрочимі |
| 1304$_{19}$ | звязок | завязок |